

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

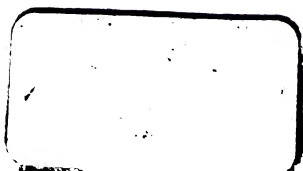
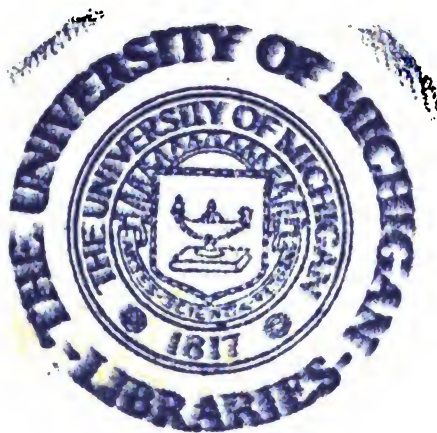
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B

1,236,257

84

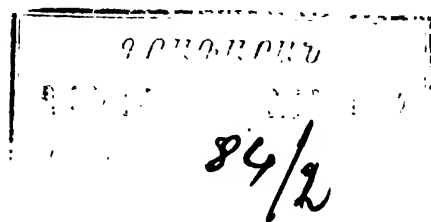
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՊՈԼԻՆՆԻ
Գրքի համար 84/2

Տ Ի Ե Ջ Ե Ր Ե Կ Ե Ն
Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի ՍԿՋՈՒԵՆԷ ԵՇԻԵՐՀԻ

ՄԻՆՁԵՒ

ՑՄԵՐ ԺԵՄԵՆԵԿՍ

133

**ՏԻԵՋԵՐԵԿԵՆ
ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ**

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՁՆԻ ՑՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՑԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ՅՈՎԱՍԵՓԵՅ Վ. ԳԵԹՐԸՂԱՆՆՑ

Ի ՄԻԻԹ. ՈՒԻՏԷ

Ի ԽՆԴՐԱՑ

ԿԵԶԱՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԵԿԵՊ

Ք Շ Ք Ջ Ն Ք

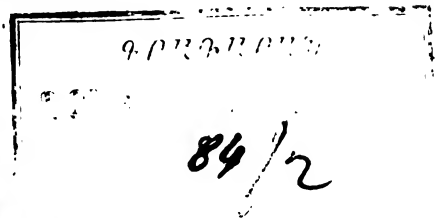
ՅՈՎԱՆՆՆՈՒ ԵՄԻՐԵՅԻ

ՏԵՏԵԼՆՑ

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻԻԲ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԵՏՈՐ Բ.

Քրիստոսի պատմութիւն

Ի ՎԻԿՆՆԵ

Ի ՎԱՆՍ ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄԸ 1852

५४

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ռ Ե Ն

Այս վախճանի եւ վասն սկզբանց ինչ որովք յօրինեցանն եւ որովք յօրինեսցին մասունք մատենիս՝ խօսեցաք ի յառաջարանի առաջնոյ տումարին բաւականութեամբ:

Այն ինչ միայն է որ զընթացս այսր տումարի՝ որ առաջիս կայ, այլակերպ քան զառաջինն ցուցանիցէ, այս ինքն՝ ներքին ընդարձակութիւն պատմութեանն, որպէս վաղ իսկ ի նմին յառաջարանի կանխեցաք ասել՝ հանդերձ պատճառաւ:

Բովանդակեալ ունի հատորս զպատմութիւն դարուց իբրեւ հնգից, զայնպիսի ինչ ժամանակաց՝ որ հոժ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհմային իրօք: Գերեսին զսոսայեակէս չէր դիպող զատեալ եւ ուրոյն ի միմեանց գրել ամբողջութեամբ եւ իմանալ ճշդութեամբ՝ որպէս չենն իսկ դիպեալ արդեամբք զատեալք եւ ուրոյնք ի միմեանց՝ առանց ազդեցութիւն յիրեարս գործելոյ: Եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեան ունել նկարեալ ի մտի, ապա այսց ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսւոյն իբրեւ քաղաքացւոյ, իբրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իբրեւ արեւելեան առն: Այս եւ հանգամանք իսկ ժամանակացս, որպէս թուի, առաւելուն իմն զաստիճան կարեւորութեանն:

Աղբիւրք կամ օգնականք՝ զորս ի կիրն արկաք, մանաւանդ թէ խմբագրեցաք իսկ ի նոցանէ, են՝ Խեյլմոն, Շ թուլպերկ, Վաթէքըամփ, Ռիթթէր, Ալցոկ, Սփորշել, Փէրմանէտէր, Մէոլէր, Ֆէսլէր եւ այլք բազումք:

Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան տոհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն: Յայդ իսկ ածէր զմեզ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզերական: Եյս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ

*

6 RAD

ԷՐԵՍ

177

V.2

BUHR

դիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի ճշմարիտ կայանսն՝ ի դիրս կարգի տիեզերական պատմութեանն զետեղել: Ի դոյն հարկ էր այնուհետեւ զըզվանդակն եւ զմասունան ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միաբանել: Այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր զառանց աշառութեան բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ: Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենագրութեան Հայոց այլում ընդարձակագոյն տեղւոյ եւ ժամանակի պահմբ:

Արպէս յայլում ամենայնի՝ նոյնպէս եւ ի սմին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մտի՝ բայց ջերմեռանդն սէր ճշմարտութեանն, այն՝ զի չձգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ ժամացուցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերկրեւ՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Ասկայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջի ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զման մի ի հիմանցն զետեղեցաք:

Թողումք այսուհետեւ ընթերցանելեաց զայն եւս ամենայն ընթացս մատենիս ինքնին առնուլ ի միտ եւ գտանել միանգամայն զօգուտն՝ որում ունիմք անվրէպ ակն, եթէ հաճեսցի ամենախնամն Տէր օրհնել զդոյզն վաստակ ձեռաց մերոց: Առաւել ինչ քան զայս՝ ոչ Բարերարն ազնուական պահանջէ եւ ոչ վաստակաւորն:

61.1.1
 122
 10.30
 01.2

ՊԵՏԿԵՐ ՀԵՏՈՐՈՅՍ

ՏԻՆԱԿԵՐԵԿԵՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՑ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Պատկեր բաժանման պատմութեան յետ Գրիգորի: — Երկը մշտնջ
 պատմութեան յետ Գրիգորի եւ նոյնի շրջանը եւ հաստեղք . . . էջ 1

ՄԻՋԻՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԾՆԸՆԴԻՆԷ ՑԵԱՌՆ ՄԵՐՈՑ ԾԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆՁԵՒ ՑԳԻՒՑ
 ԱՄԵՐԻԿԱՅ (1—1500)

Ա.

(ՅԵՐՈՍՈՒՅ ԴԻՆԷՆ ԵՎՈՍԿԱՆՈՒԹԻԱՆ ԵՎՄԷՋՆ (1—313 հաճ 324,
 ժամանակ իբրեւ 300 ամաց):

Ա. ԱՅՈՒՆԱՅ ՎՐԻՍՏՈՍ. ՆՐԱՆԵՂ ՆՈՐԱ ԵՎ ԿԵԱՆՔ ԵՎ ՎԵՐԱԿՈՒՄ:

Հատ. 1	Պատրաստութիւն. զինակ պետութեանն Հռոմայեցաց. կրօնը
եւ ակնկալութիւն ազգաց	7
2	Հրեայք ի սփռւած հիշմանոց եւ ի Հրէաստանի. Փարիսե-
ցիք, Սադուկեցիք, Նախադիք. Գալիլեացիք եւ Սամարացիք . . .	10
3	Մարգարէութիւնը զալստեան Անտարքին, Ծնունդ. Նորա եւ
մանկութիւն	13
4	Յովհաննէս Մկրտիչ. յայտնութիւն Գրիգորի, վարդապետու-
թիւնն եւ զբանկիք	15
5	Ս. Երէմի ընթերց, խորհուրդն զհոգութեան, չարչարանք, խաչ-
ելութիւնն, յարութիւն, զնեւ զՊետրոս փոխանակ իւր եւ վե-
րացումն	18
6	Յեւ Հերովիտ աքեղի, Պաղեստին նահանգ Հռոմայեցաց. Հի-
րովիտ Ագրիպա	21

Բ. ԵԿԵՂԵՑԻ ՎՐԻՍՏՈՍԻ:

Ի ԳԱՆՏԵՆԷ ՀՈԳԵՅՆ ՍՐԵՅ ԴԻՆԷՆ ԳՆԱՅ ԾՈՒՄՆԱՆՈՒ ԱՌԱՔԵԼՈՅ (34 —
 100, որ է Առաքելական ժամանակ):

7	Առաքումն Հոգւոյն սրբոյ, առաջին քարոզութիւն Պետրոսի,
զանչելիք առաքելոց. մահ Ստեփանոսի եւ հարածումն	23
8	Պարթ Սաւաղայ (Պաղոսի) եւ Կուռնեղէայ հարկաւորութի.
քրիստոնէայք յԱնտիոք. մահ Յակոբոյ Նրիցա. առաջին ճա-
նապարհորդութիւն Պաղոսի, թուղթը նորա, առաքումն ի
Հռոմ. Պետրոսի ճանապարհորդութիւնը, թուղթը եւ մահ . . .	25
9	Պատմութիւն սրբոյ առաքելոց եւ երանելոյ Կուռն	29
10	Կիւրքին հանգամանք Առաքելական եկեղեցւոյ — եւ ին խոր-
հուրդք. սարկաւազութիւն, երկցութիւն, եպիսկոպոսութիւն.
զլուարութիւն Պետրոսի	33
11	Մարտիրոսի յԱռաքելական ժամանակի — Երիւնդանք եւ
Նաւարացիք. Ամեն Մաք. Կերկիւտ եւ Կիկալոստանք . . .	36

Գ. Հռոմեական պետութիւն եւ եկեղեցի Վրիստոսի:

Ա. Տոհմ կեսարեայ — Առաջին հալածումն քրիստոնէից — Աւեր
երուսաղեմի (1—70):

12 Տարածութիւն եւ նահանգք Հռոմեական պետութեան. ոահ-
մանակիցք. Պարթեւք եւ Գերմանացիք: — Կայսր Ագրաստոս.
վարչութիւն նորա. պատերազմուիք ընդդէմ Գերմանաց. Ար-
մինիս. աղէտք եւ շիտթք ընտանեացն Ագրաստեայ եւ մահ: 39

13 Տիրերիոս. ապստամբութիւնք. Գերմանիկոս. Սէխնոս. անա-
գորունութիւնք, մահ եւ նկարագիր Տիրերի 49

14 Կղզեգուղա, մոլեգնութիւն նորա. — Կղաղիոս. ստահակու-
թիւնք Մեսսաղինայ եւ Ագրիպպինայ. յաղթութիւնք 53

15 Վերոն, անագորունութիւնք նորա. Սենեկա. Պոպէա Սաբինա.
մահ Բրիտանիկեայ. սէր նուագածութեան. հրայրեացք Հռո-
մայ. առաջին հալածումն քրիստոնէից. վախճան Ներոնի. —
Գաղբա. — Ոթոն. — Վիտելիոս 56

16 Մարգարէութիւնք քրիստոսի վերայ Երուսաղեմի. երեւոյթք
եւ նշանք յառաջացողք. ապստամբութիւն չրէից. սկիզբն
պատերազմի. պատերազմուիք ի Գալիլեա. յաջողութիւնք Հռո-
մայեցոց. կռիւք կուսակցութեանց եւ անագորունութիւնք
յերուսաղեմ. պաշարումն Երուսաղեմի ի Տիտոսէ. կարօտու-
թիւն եւ թշուառութիւն. առումն քաղաքին, այրել տաճա-
րին. աղէտք չրէից. ապստամբութիւն Բար-կղքեփայ. արդե-
ւումն անոնելոյ չրէից յերուսաղեմ. շինութիւն Եղիայ 61

Բ. Հայք առ կայսերոք կեսարեան տանն (ըստ տոհմային պատմա-
գրաց): Առ հասարակ քաղաքային սահմաններ արեւմտեան
Ասիայ եւ առանձինն աշխարհացն սահմանակցաց Հայոց:
Ուռհայաստան — Արշամ, Արգար, Անանուն, Սանատրուկ
եւ Երուանդ (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յետ Քր.):

17 Վահանգք եւ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ . 70

18 Տերութիւնք սահմանակիցք Հայոց, Գամիլը, Պոնտոս, Փղք
Հայք, Կողքիս, Վիրք, Աղուանք, Ադիաբենէ, Կոմագենէ, Ե-
մեսա եւ Քաղկիդենէ 72

19 Միջագետք. հանգամանք Ուռհայաստանի. Արշամ, Արգար,
Արտաշատ ընդ չրէի — Անանուն — Սանատրուկ — Ե-
րուանդ հրաժարի ի թագաւորութենէ Ուռհայեցոց եւ չինէ
ղերուանդաշատ 78

Գ. Հայաստան (եւ Պարթեւստան) առ կայսերոք կեսարեան
տանն (ըստ արաքին պատմագրաց): Արտաշէս (Բ.), Տի-
գրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) Կրսեր, Արիորարզան, Արտա-
ազգ (Բ.), Տիգրան (Դ.), Ռոն, Արշակ (Բ.), Ռադամիզգ,
Տրգատ (Ա.) (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յետ Քր.):

20 Համեմատութիւն արաքին պատմագրութեան ընդ տոհմային
պատմագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան երբորք դարու
21 Վաղարշականութիւն Հայոց. Պարթեւստան, վաճառականու-
թիւն, առտին բարք, զինուորական հրահանգք, վարչութիւն,
կարգ թագաւորացն Պարթեւաց 84

22 Արտաազգ եւ պոյազատք նորա. Արտաշէս, Տիգրան (Բ.), Տի-
գրան (Գ.) Կրսեր ընդ Երաւոյի, Արիորարզան, Արտաազգ Բ.
Տիգրան (Դ.). արձանագիր Անկիւրայ. Երաւոյ միւսանդամ . 89

23 Հրահատ թագաւոր Պարթեւաց. Հրահատակ, Որոդ (Բ.), Ռ-
նոն, Արտաւան (Գ.), Ռոն ի Հայս թագաւոր. Գերմանիկոս
թագաւորեցուցանէ զԱրտաշէս (Գ.) Հայոց 93

24 Արշակ սրդի Արտաւանայ թագաւոր Հայոց. դաւ հակառակ
Արտաւանայ. Տրգատէս առաքեալ ի կայսերէ ընդդէմ Արտաւա-
նայ 98

- նայ. Մհրդատ փոխանակ Արշակայ. դալ Արտաւանայ զորքը ի
Հայո. Գոտարզ ընդդէմ Մհրդատայ. վանոն (Բ.) վաղարշ Ա. 101
- 25 Հապատմիցք ի Հայո. Հռոմայեցիք. Տրդատ. Զենոբիա . . . 107
- 26 Կորբուզոն, գծաւթիւնք ընդ նա եւ ընդ Կուսգաւառոս. աւեր
Արտաշատու, Տիգրանակերտ տաւեալ ձեռս, Տիգրան Գամիր. 110
- 27 Վ աղարշ ի Հայո. Հայք ինքնօրէն աղեկամի 115
- 28 Կորբուզոն ի Հայո. Տրդատէս ի Հռոմ. առնուլ նորա թագ ի
կայսերէ. պատերազմն Ալանաց 120
- Դ. Փղաւեանք — Տրայիանոս, Եգրիանոս, Անտոնինոսը, Սեպտի-
միոս Սեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. Հալածուած (70—211):
- 29 Վ եպիսկոս կայսր. պատերազմ, նկարագիր նորա, ապստամ-
բութիւնք. — Տիտոս. շինութիւնք նորա. — Դամիտիանոս, պա-
տերազմ ընդ Դակաց, Հալածուածն քրիստոնէից 124
- 30 Կերուս, բարերարութիւնք նորա. Տրայիանոս. կարգաւորու-
թիւնք, շինութիւնք, պատերազմ. ընդ Դակաց, արշաւան ի
Պարթեւս եւ ի Հայո, նկարագիր նորա. Հալածուածն. թուղթ
Պղնեայ Կոսերոյ. Ս. Իգնատիոս Աստուածակիր 129
- 31 Եգրիանոս, Հոգարարութիւն վասն տէրութեանն եւ արուես-
տից, պատերազմ ընդ Հրէից. Գրանիանոս Սերենոս. — Ընտա-
նինոս Պիոս, կարգաւորութիւնք նորա, ազատութիւն քրիստո-
նէից. Եռատինոս. Հրաման կայսերն ի քաղաքս Աբայեցաց.
Մարկոս Աւրելիոս, բարձակից Ղուկիոս վերոս. պատերազմ.
Հալածուածն յԱֆա եւ ի Գաղիա, զկայսրութիւն Պաղեկարպոսի
եւ Եռատինոսի. — Կամիլոս, սասհակութիւնք նորա. Պեր-
տինաքս. Եռադինոս. Դիդեր, Ալբինոս եւ Սեւերոս. զինակ
Քրիստոնէից ի Կամիլոսից յՍեւերոս. զկայսրութիւն Ս. Իրենէոս . . . 134
- Ե. Կոստերը ի Կարակաղայ մինչեւ ցԴիոկղետիանոս. — Նուա-
ղուածն տէրութեանն, Զ. Է. Ը. Թ. Հալածուածն (211—284):
- 32 Կկարագիր Ժամանակիս. Կարակաղայ եզրայրտապան. Մակրինոս,
որդւոյն Դիադուանիանեաւ. Հեղեոզարադոս. Աղէքսանդրոս
Սեւերոս. ուղղութիւնք նորա. պատերազմ ընդ Արտաշրի . . . 148
- 33 Վ իճակ քրիստոնէիցն առ Աղէքսանդրոսն Սեւերոսիւ. Գոր-
գինոսը Ա. եւ Բ. յԱփրիկէ. Պուպիանոս եւ Բաղդինոս եւ ըն-
կեր նոցա Գորգինոսն Կրսեր. ուղղութիւնք Գորգինոս. Գ. Մի-
սիթէոս. Փիղիպպոս. 1000երորդ ամն շինութեան Հռոմայ.
նպատաւորութիւն քրիստոնէից. Դեկիոս. Հալածուածն յետ 38
ամաց խաղաղութեան. Գաղղոս Հանդերձ որդւոյն Վորուսիա-
նոսիւ. Եմիլիանոս. — Վաղերիանոս բմբռնեալ ի Շապհայ Ա.
Գաղղինոս. երեսուն բռնաւորք. Հալածուածն առ Գաղղոսիւ եւ
Վաղերիանոսիւ. Աւրելիանոս. պատերազմ ընդ Զենոբիայ. Զա-
կիաոս. եւ Փղորիանոս. Պորոս, շինութիւն 70 քաղաքաց. Կարոս
ընդ Կարինոսի եւ Նումերիանայ. արշաւան ի Պարսկիս . . . 153
- Զ. Հայք առ ձեացեալ Հեթանոս կայսերօք (ըստ տոհմային պատ-
մագրաց): Արտաշէս Բ. Արտաւազդ Բ. Տիրան Ա. Տիրան
Բ. Վաղարշ. Խոսրով Ա. Տրդատ. սկիզբն թագաւորու-
թեանն (յամէ իբրեւ 80—286):
- 34 Մանկութիւն Արտաշիւի. պատերազմ ընդ Երուանդայ. առումն
Երուանդաշատայ. Հատուցումն երախտեաց առ Սմբատ Բա-
գրատաւի. տապաւակ Արանաց. Հարսնութիւն Սաթրնկան-
Հանդամանք ընտանեաց Արտաշիւի 162
- 35 Արտաւազդ Բ. Տիրան Ա. Տրդատ Բագրատունի եւ Երա-
նեակ. Տիգրան Բ. Ուրպի. Վաղարշ. տն նաւասարդաց. պա-
տերազմ ընդ Սարճատական ազգաց եւ մահ. Խոսրով Ա. պա-
տերազմ ընդ Արտաշրի. սպանումն յԱնակայ. Հայաստան մարդ
Պարսից. մանկութիւն Տրդատայ, սկիզբն թագաւորութեանն . . . 167

Է. Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ ձեռքեալ հեթանոս կայսերօք (ըստ արտաքին պատմագրաց)։ Աշխադար, Պարթեւասիր, դեսպան վերակացու հռոմայեցի, Պարթեւասպատ, Աբեմենիդ, Սոյեմոս, Սանատրուկ, Վաղարշ, Տրդատ (Բ.), Արտաւազդ (Գ.), Տրդատ (Գ.), (80—287)։

36 Աշխադար յաջորդ Տրդատայ Ա. Պարթեւասիր եղբորորդի խոսրովայ աղբայի Պարթեւաց. Տրայիանոս ի Հայոս, Հայաստան նահանգ Հռոմայեցւոց. Պարթեւասպատ ի Հայոս թագաւոր. Աբեմենիդ. ի Ղուկիոնն վերոսէ տուեալ Հայոց թագաւոր Սոյեմոս. Սանատրուկ չմիտեալ ի Նիդեր. Վաղարշ միտրանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեայ հակառակ Հռոմայեցւոց. ըմբռնեալ ի կարակաղաց. Թեոկրիտոս պարսեալ ի Հայոց. առպքի ի Մակրինեայ թագ. առ Տրդատէս Բ. 172

37 Լճաւանք Աղբաւանդրի Սեւերեայ ընդդէմ Արտաշիւ, Գորգիւանու Գ. ընդդէմ Շապհայ Ա. արշաւան այլոց կայսերաց մինչեւ ցԳաղերիոս, հանգամանք Հայոց ի սկզբանէ Սատանեան պետութեանն ցամաք 297 178

Ը. Բաժանմունք տէրութեանն, ի Դիոկղետիանոսէ ցՄիահեծան իշխանութիւնն կոստանդիանոսի. Ժ. հալածումն եկեղեցւոյ (284—324)։

38 Վ Խեման զնուորական բանակաւութեան. մահ Կոսմիրեանու, սպանումն կարինոսի. Դիակղետիանոս, Մաքսիմիանոս. պատեւրազմանք Մաքսիմիանեայ. օգնական Դիոկղետիանու՝ Գաղերիոս, Մաքսիմիանու՝ կոստանդիոս Բղրոս. բաժանումն սահմանաց 180

39 Հալածումն քրիստոնէից. օր ածնի Տերմիոսի. հրովարտակ հալածմանն, քանդումն եկեղեցւոյ ի Նիկիմեդիա. չորրորդ հրովարտակ հալածման. ազգի ազգի տանջանք 184

40 Հրաժարել Դիոկղետիանու եւ Մաքսիմիանու. Գաղերիոս փախանակ Դիոկղետիանու եւ կոստանդիոս փոխանակ Մաքսիմիանեայ. կեռաք Սեւերոս եւ Մաքսիմիանոս. նկարագիր Գաղերեայ եւ կոստանդեայ. կոստանդիանու յաջորդէլ Շապհ իւր զինատանգիոս. Սեւերոս, Մաքսենտիոս, Մաքսիմիանոս միւսանդամ. Ղիկինիոս փոխանակ Սեւերեայ. մահ Մաքսիմիանու եւ Գաղերեայ. կոստանդիանոս ի վերայ Մաքսենտեայ. մուտ կոստանդիանու ի Հռոմ. Մաքսիմիանո գաշնաւոր Մաքսենտեայ. ճակատ առ Ագրիանուպոլեաւ. կոստանդիանու եւ Ղիկինեալ հրովարտակ տղատութեան քրիստոնէից. պատեւրազմ ընդ միմեանս եւ ճակատ առ Ագրիանուպոլեաւ. կոստանդիանոս միահեծան տէր համօրէն պետութեան 190

41 Վ Խեման հալածանաց, յաղթութիւն քրիստոնէութեան, խափանիւք եւ նպաստաւորութիւնք առաջագիմութեան նորա 196

42. 43 Վ երջին հեթանոսական մատենագրութիւն, բանտաւործութիւն, պատմագրութիւն, աշխարհագրութիւն, ճարտարախօսութիւն, օրենսդրութիւն եւ փիլոսոփայութիւն 199

Պ. Եկեղեցին հանգամանք եկեղեցւոյ։

Ա. Լճանգք եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ։

44. 45. 46 Գէտք. Հելլենական դէտք, կարպիւրատէս, Բառիլիդէս, Վաղենտինոս, Ուփիդք. Առորակն դէտք, Ստուռնիւնոս, Բարդեման, Տառփանոս, Մարկիան. Մանիքէականութիւն, Մոնտանեանք 205

47 Միապետականք. սք հրեարարն խորհին՝ երեսնեանք, Արտեմոն, Պաւլոս Սամոսատացի. Ժողովք Անտիոքայ. Հայրապարտք՝ Պրաքսեաս, Նյետոս Զմիւռնացի, Բերիլլոս եպիսկոպոս Բոս-

- արացւոյ. Յարել Պաղանդեպոյ. Գիտնիսիոս Աղեքսանդրացի
բնագէտ՝ գաւանայ եւ զպայուցանէ Սիքստոսայ Բ. Հռոմայ քա-
հանդիպարութիւն. ամբաստանութիւն զԳիտնիսիոս առ Գիտնիսիոս
Հռոմայ եւ արդարանալն 211
- 48 Ս արդարեանութիւն եկեղեցւոյ. Իրենէոս եւ Տերտուլիանոս
ժամն միութեան եկեղեցւոյ, աւանդութեան եւ Գրոց որոց.
Վարդապետութիւն եկեղեցւոյ ժամն արարչութեան ի չգլնէ, ա-
զատութեան մարդոյն, աստուածութեանն Քրիստոսի, մարդկու-
թեանն Քրիստոսի, ժամն միոյ եւ երկբանձնեայ աստուածու-
թեանն իրեւ երրորդութեան 214
- Բ. Վարդապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:
49. 50 Երազմոս, քահանայք եւ սարկաւաղանք. այլ խա-
նարհագոյն պաշտօնեայք. ընտրութիւն, հաղք, անկնութիւն
կղերականաց. միութիւն եւ դահերիցութիւն եկեղեցւոյ . . . 216
- 51 Պաշտամունք եւ խորհուրդք. մկրտութիւն եւ գործ, խառն-
վանութիւն կամ ապաշխարութիւն. հերձուածք Նափառեայ ի
կարգեղոն, Նափառեայ ի Հռոմ, Մեղեմեայ յԵգիպտոս. խոր-
հուրդ հաղորդութեան եւ պատարագ 223
- 52 Տօնք եւ պահք. խնդիր ժամն Չատկին առնի. առնալք եւ նշա-
նակք հաղեւոր իրաց. խորհուրդ ամուսնութեան. վերջին օծումն . . . 229
- Գ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:
- 53 Աստուածաշունչ գիրք հնոց եւ նորոց կառնարանաց. հաղք
առաքելականք՝ Բառնարատ, Հերմաս, Աղեմէոս, Իգնատիոս Աս-
տուածակիր, Թուլք առ Գիտնիսիոս, Պապիաս, Առաքառատոս,
Պոլիկարպոս. յերկուական կամ ստանուն գրութիւնք 233
- 54 Նկարագիր մատենագրաց երկրորդ դարու. Յուստինոս, Տատիանոս,
Դիմիտրիոս, Թեոփիլոս Անտիոքացի, Հերմիան, մա-
տենագիրք ծանօթք անուամբ եւեթ կամ գոյն նշխարք գրոց
խրեանց. վիպարանութիւնք երկրորդ դարու հարազատք . . . 235
- 55 Վկարագիր մատենագրութեան երրորդ դարու. գալոց Աղե-
քսանդրական՝ Պանտենոս, Աղեմէոս, Որոգինէոս, վաղք, վեցօրինակք
նորա եւ մկնութիւնք. Հիպպոլիտոս եպ. Պորտուսացւոյ. աշա-
կերտք Որոգինի՝ Գրիգոր Աբանջեղադործ, Գիտնիսիոս Աղեքսան-
դրացւոյ, Փիլիմիդիանոս եպ. Անտարեայ Գամրաց. Աղեքսանոս
եպ. Քաշկար քաղաքի. Պամփիլոս վկայ, Մեթոդիոս. վիպա-
րանութիւնք երրորդ դարու հարազատք 239
- 56 Նկարագիր արեւմտեան - Հռոմէական եկեղեցական մատենա-
գրութեան. Տերտուլիանոս, Կեանք նորա եւ մատենք. Միռու-
կիոս փեղեքս. Ապրիանոս, Կեանք նորա եւ մատենք. մանր
ինչ մատենագրութիւնք. վաւերական վիպարանութիւնք արեւ-
մտեան եկեղեցւոյ 249

Բ.

- Ի Ստեփանոսի մէջ - Եկեղեցական արեւմտեան գրեթեւեւ
Հռոմայեցւոյ (313—480, Ժամանակ իբրեւ 170 ամայ):
- Ե. Առաքանդիանոս, նորոգ յարդարումն տերութեանն — տիրել
քրիստոնէութեան, հերձուած Գոնատեանց, Երիոս, Ժու-
ղով Նիկիայ Ե. Տիեզերական, Ս. Եթանաս (313—337):
- 57 Առաքանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն. օրէնք նորա
քրիստոնէականք. շնութիւն եկեղեցեաց յԵրուսաղէմ, ի Նի-
կիոս փեղեքս, յԱնտիոք եւ ի Մամիս 258
- 58 Հերձուած Գոնատեանց — ընտրութիւն Անտիոքեան. Ղու-

- կիցա, Դանաաս. Ժողով Արեղատայ (314). բազմ առ կոտան-
գիանոս. Արիկուսիկեղեմը. հրամանը կայսերաց վասն Դանա-
տանց. վարդապետութիւն Դանատանց. Աւարտախնոս. բա-
նակցութիւն ի վարդեգոն (411). դարձ Դանատանց 260
- 59 Վարդապետութիւն հնոցն վասն Բրիտտոսի տառաւորու-
թեանն. Արիս, բովանդակութիւն վարդապետութեան նորա.
Աղքատանդրոս եւ. Աղքատանդրիւյ. Եւսերիս Արիսիւրացի.
Թաղիայն Արիսի 269
- 60 Ոսիսոս կորգուբացի առաքեալ ի կայսերէ յԱղքատանդրիւ.
Թուղթ կայսերն. սինհոդոս յԱղքատանդրիւ. Ա. Ժողով Աի-
կիայ Տիեզերական (325). պըսոր Արիսի եւ կուսակցացն. ի
միասին էականն. քսան կանոնը 273
- 61 Վիսանաթիս կոտանդիանու. Արիսպոս կետար. սպանութիւնը
կոտանդիանու ի Հռոմ. Ս. Հեղինէ. շինութիւն կոտանդի-
նուպողեայ (նորն Հռոմայ). բաժանումն, կարգաւորութիւն,
պաշտամունք եւ հասց պետութեանն 277
- 62 Վարձ Արիսի յարստանաց. Ժողով Անտիոքայ (330). Ս. Ա-
թանաս, վարդապետութիւն նորա հակառակ Արիանոսաց. Մե-
ղետիանոսը, ամբաստանութիւն զԱթանասէ եւ արդարանալն. 283
- 63 Միւսանգամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. սինհոդոս ի
Տիւրոս (335). նաւակառիք եկեղեցւոյն Յարութեան յերա-
տաղէմ. պըսորել Աթանասի ի Տրեւիրս (336). մահ Արիսի 287
- 64 Արեանաթիս կոտանդիանու. բաժանումն սերութեան ի մէջ
եղբայրք եւ որդւոց նորա. հրեշտակութիւնը տղայաց. հիւսն-
դութիւն կոտանդիանու եւ մահ. կոտորած ազգականաց նորա
ի կոտանդիասէ 291
- Ի. Կոտանդիանոս Ի., Կոստաս, Կոստանդիոս, Յուղինոս
Ուրացեալ (355—363) — Յուղինոս, Ղիբեր, Աթանաս,
Հիղարիոս — Արիանոսութիւն, Ժողով Սարգիկեայ (347),
Ժողովք Մեղիոդանու (355) եւ Արիմիլեայ (359):
- 65 Կոտանդիանոս Բ. Կոստաս եւ Կոտանդիոս. դարձ պըսորեաց
եպիսկոպոսացն. գրգռութիւնը Արիանոսացն. ամբաստանութիւն
զԱթանասէ. Ժողով յԱնտիոք (339). հրեշտակութիւն Արիանո-
սաց ի Հռոմ. Գրիգոր կապադովկացի յԱղքատանդրիւ. գիմնաթ
Աթանասի ի Հռոմ. սինհոդոս Հռոմայ (343). Թուղթ Յու-
ղիսի բաշանապետի առ Եւսերեանս 294
- 66 Ժողով Սարգիկեայ (347). փախուստ Արիանոսաց ի Սարգիկեայ,
արդարանալ եպիսկոպոսացն դատապարտելոց. կանոնը 21. Ժու-
ղով Արիանոսաց ի Փիղիպպոպոլիս. հրեշտակութիւն ի Հռոմայ
առ Կոստանդիոս. դարձ Աթանասի յԱղքատանդրիւ (349) 298
- 67 Մազնենտիոս ապոստամբ. մահ Կոստասայ. Վեարանիոյ տպը-
տամբ. ճակատ առ Մուրուս (351). մահ Մազնենտեայ 302
- 68 Միւսանգամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. հրեշտակութիւն
Արիանոսաց ի Հռոմ վասն Աթանասի. Ժողով յԱրեղատայ (353).
Ժողով Մեգիդանու (355). դատապարտութիւն Աթանասի եւ
պըսոր պղծը եպիսկոպոսաց, ըմբռնել Ղիբերեայ քահանայա-
պետի եւ պըսոր նորա ի Բերիա Թարկացւոց 304
- 69 Իւնուսիւնը յԱղքատանդրիւ. Գէորգ կապադովկացի փոխ-
նակ Գրիգորի. Թաղուսա Աթանասի. Ս. Հիղարիոս. Թուղթը
Հիղարեայ եւ Ոսիսի առ կայսր համարձակախօսութեամբ 307
- 70 Չյաջողել իրաց Արիանոսացն ի Հռոմ. երթ Կոտանդեայ ի
Հռոմ. ինչոր ակնանցն եւ դարձ Ղիբերեայ 310
- 71 Այլ եւ այլ գաւառութիւնք եւ աղանդք Արիանոսացն. Կան-
էականքն եւ Աննանէականը կամ Օտարէականը 312
- 72 Վժտութիւնք Արիանոսացն եւ Կէս Արիանոսաց. Բատիղիոս

- Անկիրաց. խորհուրդ երկուց ժողովոց յարեւելք եւ յարեւմուտ. ժողով արեւմտեանց յԱրփմինին (359) 313
- 73 ժողով Սեղեւկիայ (359). Անտանայք եւ Ալիսեանք. մեւ եւս օրենհոգսն ի կառավարչութեանս (360). վերջէն ժողով հրամանաւ կառավարչի յԱնտիք (361). ընտրութիւն Մեղեմիայ. Արիւնտութիւն հասեալ ի ծոցք փառաւորութեան 317
- 74 Անցք Գաղղոսի եւ Յուդանու. կրթութիւն Յուդանու ի Մալիզնի. սէր փրկութիւն ժամանակին, ապրել նորա յանցից եղբորն. երթ յԱթէնս. կետոր ի Գաղեա (355) 319
- 75 Պատերազմանք Յուդանու ի Գաղեա. գաղափարաբար արգարութեան. նենգութիւնք եւ նախանձ արքունեացն. ապստամբութիւն զօրաց ի Ղաւտեփա Պարթաւաց. ընտրութիւն Յուդանու յաւաքասոս. հեշտակութիւն առ կոստանդինոս. չհաւանութիւն կոստանդինոս, պատերազմութիւն պատերազմի եւ մահ (361). ընդունելութիւն Յուդանու յամենեցունց. թաղումն կոստանդինոս եւ նկարագիր 322
- 76 Զան Յուդանու նորագլ զհեթանոսութիւնն. թերազրութիւն առ քրմապետս, ծախք զհէից. հենդնութիւն քրմասնէից. փոյթ շնութեան ասճարին Երուսաղէմաց 327
- 77 Հրաման զարձի եպիսկոպոսացն պըտրեւոց. զարձ Աթանասի. օրենհոգս Աղէքսանդրիայ (362). Մեղեմեանք եւ Եւստակեանք. Ղուկիւրեք կաղարիտացի. խնդիր վասն երկոցն անձանց. յատուճ Յուդանու ընդ Աթանաս. փախուստ Աթանասի 330
- 78 Պատերազմութիւն պատերազմի ընդ Պարսից. անցք մահին Ապղոնիայ ի Դափնիս Անտիզացաց. արշաւան Յուդանու, լերդահար մահ (363) եւ նկարագիր 333

Գ. Յովնանոս, Վաղենտինոս Ա. եւ Վաղէս, Գրատիանոս, Վաղենտինոս Բ., Խէոդոս Ա. Մեծն (363—395) — Գամասոս, Բարսեղ, Ըմբրոսիոս — Երկրորդ Տիեզերական ժողով (381) — վախճան հեթանոսութեան եւ աթանոսութեան :

- 79 Գաշնք Յովնանու ընդ Պարսից վասն հնդից նահանգաց. ջանն Արիանոսաց ձգել զնա յիւրեանո. տարածամ մահ (364). ընտրութիւն Վաղենտինու Ա. Վաղէս նորին եղբայր աթանակից. արապքին նկարագիր երկոցունցն 335
- 80 Բաժանումն տէրութեան. այլ եւ այլ օրէնք Վաղենտինու. Արսենտիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեղիողանու. պատերազմանք. յանկարծ մահ կայսերն (375) նկարագիր բարոց նորա. Գրատիանոս. Վաղենտինոս Բ. աթանակից, նկարագիր եւ գովութիւն Գրատիանու 337
- 81 Առաջնորդութիւն Վաղեսի. ապստամբութիւն Պրոկոպեոս, ճակատ առ սահմանօր Գաղատիայ. ասպատակ Գթաց ի Թրակիա, արշաւան կայսերն եւ գաշնք 341
- 82 Հալաժումն ուղղափառաց. ժողով կէս Արիանոսաց ի Ղամփոսակոս. դիմել սոցա առ Ղիբերիոս. ընտրութիւն Գամասոսի քահանայապետի, Ուրսինոս հակառակաթոս. զարձ հեշտակութեան կէս Արիանոսացն յարեւմտից. ժողով Տիանայ 342
- 83 Խափանումն ժողովոյն Տարսոսի սահմանելոյ (367). Ս. Բառիղիոս. հեղեղակութիւն առ Աթանաս եւ յարեւմուտ վասն միաբանութեան արեւելեան եպիսկոպոսոց. զալուստ Վաղեսի ի կետարիա Գամրաց. օտպել Բարսղի ի կայսերէ յարիանոսութիւն. զիջումն կայսեր. վախճան Բարսղի 344
- 84 Արար եպիսկոպոսաց. մեկնել Աթանասի եւթներորդ անգամ յԱղէքսանդրիոց եւ գաղանալ իսկ եւ իսկ. մահ Աթանասի. ըն-

- արութիւն Պետրոսի. Ղազխա տրիանոս հակառակութեամբ. ան-
կարգութիւնք յեկեղեցւոյ արդոյն թէպէտայ. աքսոր վանականաց
յեզիպաս 347
- 85 Լճակներն եւ արեւմտեան Գութք. Ուղիւղաս. դառնել արեւ-
մտեան Գթաց ի Միւսիտ. ճակատ առ Աղբիւնապոլեան. մահ
վաղեակ եւ կոտորած զօրավարաց (378). 349
- 86 Մեծանձնութիւն Գրատրիանոս. ընտրութիւն թէպոսի կամի
ի կոյսր արեւելից. ճակատք թէպոսի ընդ Գթաց 352
- 87 Հրաման Գրատրիանոս վասն զարմի եպիսկոպոսաց աքսորելոց.
հաշակաւոր հրաման թէպոսի ի Կոստանդինուպոլիս (380).
անցք կրօնիցն իրաց ի Կոստանդինուպոլիս. Գրիգոր Կաղիւն-
դացի. Մաքսիմոս փիղիսոփոս 353
- 88 Լ. Ժաօղլ Կոստանդինուպոլեայ Տիեզերական (381). մահ Մե-
ղեանայ եւ ընտրութիւն Փղախանոս. հրաժեշտ Գրիգորի Կա-
ղիանդոս եւ ընտրութիւն Կեկապարայ. սահման վասն տառապա-
նութիւն զարգապետութեան Փոտինեանց եւ Ապոլինարեանց.
սահման ժողովոյն Հռոմայ առ Դամասոսի. հակառակութիւնք
արեւմտեանց եւ արեւելեանց վասն Փղախանայ եւ Կեկապարի-
սի. վախճան հերձաւածոյն Անտիոքայ 355
- 89 Գլան Գրատրիանոս ի ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմտառ.
Մաքսիմոս զօրավար ապոստամբ. ճակատ առ Ղուսեմեառ Պա-
րիսացոյ. մահ կոյսերն ի Ղազդունն (383). Մաքսիմոս կոյսր
ի Տրեւիս. վաղեականն Բ. հանդերձ մարքն Յուստինոս. գա-
շիւք խաղաղութեան Մաքսիմեայ ընդ թէպոսի. դատաստան
Պրիսկիլիանոս 363
- 90 Վաղք Ս. Ամբրոսիոսի. գծաութիւն գշեպին Յուստինայ ընդ
Ամբրոսիոսի, ջան գշեպին տարածանելոյ զազանդ Արիանոսացն
յիտաղիւ 364
- 91 Ապանայից Մաքսիմոսի. ազգ. առնել Ամբրոսիոսի վասն թշ-
նամութեան մասցն Մաքսիմեայ եւ թերահաւատութիւն ար-
քանեացն. յարձակումն Մաքսիմեայ, փախուստ վաղնիտա-
նոս եւ Յուստինայ ի Թեսաղոնիկ. արշաւան թէպոսի. ճակատ
առ Սաւոն գետով. բմբանումն Մաքսիմեայ եւ մահ 366
- 92 Լպստաբնութիւն ժողովողեանն յԱնտիոք. պատուհաս քաղա-
քին. բարեխօսութիւն եպիսկոպոսին Փղախանոս. թաղութիւն
կոյսերն (387). խռովութիւն Թեսաղոնիկեցոցն. կոտորած
7000ոցն հրամանաւ կոյսեր. կշատմել Ամբրոսիոսի զկոյսր եւ
ապաշխարութիւնն. օրէնք ինչ թէպոսի 367
- 93 Ապանումն վաղեականն Բ. նկարագիր նորա. նստել Եւզե-
նիոսի եւ նպաստել հեթանոսաց. մեռա եւս արշաւան թէպոսի.
ճակատ առ Փրիզիգոս գետով եւ կոտորած զօրան թէպոսի.
դրանչեւօք իմն յաղթութիւն թէպոսի. ձերբակալ լինել Եւ-
զենայ. միաւորութիւն համարն տէրութեանն. հրամագու-
թիւն, մահ եւ նկարագիր թէպոսի Ս. Ջնջումն հեթանոսա-
թեան, կործանումն մահնից. Սերապիոն յԱղեքսանդրիա. ի
սպառ ջնջումն հեթանոսութեան յարեւելս եւ յարեւմտառ 371
- Պ. Լրկադիոս եւ Ոնորիոս, Թէոդոս Բ., վաղեանտիանոս Գ.
(395—450) — Ոսկերեան, Լպիփան, Յերոնիմոս, Թէո-
փիլոս — առաջին Որոգինեան գծաութիւն — Եւգու-
ստինոս, Վիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղագեան եւ Կես-
տորեան աղանդք — Լորորդ Ժողով Տիեզերական (431)
- 94 Վաղքն բաժանումն տէրութեանն. Ոնորիոս. Ռուփինոս. ապու-
ստմութիւն Գթաց առաջնորդութեամբ Աղաբիկեայ. Ստի-

- դիման զգրաւոր. յարձակումն Ազարիկեայ յառաւելաւ, արդաւան
Ռազազայեայ. արանումն Սարիկեանի. պաշարել Ազարիկեայ եւ
տանաւ զՀամ Եւ մահ (410). Արանք, Սաւեք եւ Վանգազք ի
Սպանիա (411). արեւմտեան Գաւթք ի Հարապոյն Գաղիա.
Վաղլիա Թաղատար. Բրիտանիա ազատ (410). Բարգաւազայեք
յերտա եւ Փրանկք ի Հիւսիսային Գաղիա (420). մահ Ռաբայ 377
- 95 Լիւդագիոս. Եւտրոպիոս. Գալլիոս. գշեցն Եւզգլեփա. վաղք
Ռոմերբանի եւ Հալանումն 384
- 96 Արթիւր վասն Ռոդինեայ. վաղք Ս. Յերանիմայ. գժաութիւնք
վասն Ռոդինեայ. 388
- 97 Թէոփիլոս Աղէքսանդրայի. Ժողով առ Վաղնեսա. արար Ռո-
կեմբրանի եւ մահ (407). պատգամաւորութիւնք Հռոմայ . . . 393
- 98 Թէոփոս Բ. եւ Նկարագիր Նորա. Պաւլքերիա. Արարութիւն
զորավար 398
- 99 Պեղազիոս. վարդապետութիւն Նորա վասն Հնարհայ. վաղք Աւ-
գոստինեայ. բովանդակութիւն վարդապետութեան Նորա վասն
Հնարհայ 400
- 100 Ժողով ի Արքեպիս (411) վասն Կեղեոսեայ. սինհոգոս ի
Դիսապոլիս վասն Պեղազեայ եւ Կեղեոսիոսի. մեա եւա Ժողով
բազմամբոս ի Արքեպիս վասն Նոյնի (416). խաթութիւն Կե-
ղեոսեայ ի պատրիկ զՋոսիմոս քահանայապետ. Ժողով կատա-
րեայ ի Արքեպիս (418) եւ ինն կանոնք Հակառակ Պեղազեան
աղանդոյն. հաստատութիւն այսր ամենայն ի Ջոսիմայ. վաթ-
նան Պեղազեան աղանդոյն 404
- 101 Խնդիր Կէո Պեղազեանց. վարդապետութիւն Աւգոստինեայ
վասն յառաջանմանութեան. Պրոսպեր եւ Հիլարիոս. Ժողով
Արաւիկայ եւ Վաղնեսիայ եւ հաստատութիւն Նոյն ի Բանի-
փակեայ Բ. 408
- 102 Վ արդապետութիւն վասն միաւորութեան երկուցն բնութեանց.
կրկին գարսք Աղէքսանդրիական եւ Մնարեքեան. սերմնք կը-
կին մայրութեանցն (Նիստորականութեան եւ Եւտիքականու-
թեան). Ղեպարիոս. Նիստոր, վարդապետութիւն Նորա վասն
բարցական եւեթ միաւորութեան բնութեանցն. Ալբրեղ Ա-
ղէքսանդրայի. երկուստան նշովք Ալբրեղ եւ Նիստորի. սինհո-
գոս Հռոմայ (430). արեւելեայքն եւ Թէոդորեոս 411
- 103 Ժողով Եփեսոսի Տիեզերական. յապաղումն արեւելեայցն. յա-
մաւութիւն Նիստորի եւ դատապարտութիւն. բռնութիւն գոր-
ծակալաց կայսերն ի պաշտպանութիւն Նիստորի. հրեշտակու-
թիւն երկուց կողմանց առ կայսր. հերձուած յարեւել . . . 419
- 104 Զ ան միաբանութեան. Թեյապրութիւնք Աիքսոսի Գ. քահա-
նայապետի Հռոմայ. սինհոգոս յՄնարիոք. հրեշտակութիւն
Պաւլոսի Եմեսացւոյ առ Ալբրեղ. հաշտութիւն ընդ միմեան
ի վերայ յայտնի դաւանութեան երկուց բնութեանց միաւորե-
լոյ. հաստատութիւն ամենայն ի Աիքսոսի Գ. անցք Նիստո-
րականաց. գալլոցն Ոււհայեցւոց 424
- Եւ Վ Երջին ամբ Թէոդոսի Բ., Վ արենտիանոս Գ. սինյեւ ց Ուո-
մոլոս — Եւտիղա. Ողոսկեր — կործանումն արեւմտեան
պետութեան Հռոմայեցւոց — Պաւլքերիա, Մարկիանոս
— Ծենոն (445—480) Եւտիքականութիւն — Ս. Ղե-
ւոն Ե. Մեծն, Ս. Փղաւհանոս, Ղիոսկորոս — Չորրորդ
Ժողով Տիեզերական (451):
105. 106 Հերձուած Միաբանեայ. Դիսափոս Աղէքսանդրայի.
Փլաւիանոս եղ. Աստանդինաւոյեայ. Եւտիքեոս եւ Բարսա-

- մաս. Ժողով Փղախանու ի կոստանդինուպոլիս. դատապար-
տութիւն եւաղբեայ. բողոք առ Ղեւոն Ս. վաքք Ղեւոնի . . . 427
- 107 Խաւովքը եւաղբեայ ի Հռոմ եւ ի Ռաւեննա. քրիստափոս. Ժողով Եփեսոսի աւաղակական. բանութիւնք Գիտողորի. մահ Փղախանեայ. մեւ եւ հերձաւած եպիսկոպոսաց յարեւել. բողոք Թեոդորեայ ի Հռոմ. ջան Ղեւոնի վասն խաղաղութեան եկեղեցւոյ. մահ Թէսզոսի Բ. 432
- 108 Պուղքերիա եւ Մարկիանոս. Անտաղղիոս հայրապետ կոստան-
դինուպոլեայ. Ժողով Բաղկեդանի Տիեզերական (451). զղում
եպիսկոպոսացն. գրեւաւոր մասն թղթոյն Ղեւոնի. Պետրոս ի
բերանայ Ղեւոնի խօսեալ. սահման Ժողովոյն. թաղթ հայրն
առ Ղեւոն 438
- 109 Խաւովութիւնք Միաբնեայց ի Պաղեստին եւ յԱղեքսանդրիա.
Ս. Պրոսպերիոս, քաջաւերութիւն Ղեւոնի. մահ Պուղքերիայ եւ
Մարկիանու. Ղեւոն Ս. եւ Բ., ջեննա 446
- 110 Ղեւոնիւթութեան յարեւմտաւ. վաղենարիանոս Գ. ընդ մեր իւ-
րում Պղակիգիայ, Արդարուր զօրովար Թէսզոսի Բ. բռնեալ
ի Յովհաննէ ապոստամբէ. Յովհաննէն ձերբակալ. Ալեախոս
զօրովար եւ Բոնիփակիոս կուտակալ Ափրիկեցւոյ. վանդաղք
յԱփրիկէ 450
- 111 Հոնք, Ատաղիա. ճակատ առ Մուրիակոնիւ. արշաւան Ատաղ-
իայ յիտաղիս. հաւանեցւածանել Ղեւոնի Ս. քահանայապետի
զԱտաղիա դառնալ յետո (452). մահ Ատաղիայ եւ քայքայել
թաղաւորութեան Հոնայ. ուղանումն վաղենարիանու Գ. 452
- 112 Պետրոնիոս Մաքսիմոս կայսր. յարձակումն Գնեսերիկեայ աքաղ-
վանդաղաց. աւեր Հռոմայ (455). Աւստոս, Մայսրիանոս կայ-
սերք. վախճան Ղեւոնի Ս. քահանայապետի (461). Ուլիքիս. Անթեմիոս. Ուլիքիոս. Յուլիոս Կեսար եւ Ռոմուլոս Մոսիլոս
կայսերք. Ուրաակեր պատրիկ. վախճան արեւմտեան պետութեան
Հռոմայեցւոյ (480) 454

Օ. Հայաստան (եւ Պարսկաստան)

- Ս. Տրդատ (Բ.) խոսքով Բ. Տրդատ Բ. — քրիստոնէութիւն.
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արիստակէս, վրթանէս, Յուսիկ
(253—352)
- 113 Կոր հանգամանք պատմութեան Հայոց. Տրդատ Մեծն. ապրա-
տամբութիւն Սղկայ նահապետի Սղկունեայ. ճակատ ի դաշտին
Գարգարացւոյ ընդդէմ Սկիւթացւոյ. մահ Արտաւազդայ Ման-
դակունայ. Մամիւրն նահապետ Մամիկոնեանց. բաժանումն
զօրավարութեան ի շարս 458
- 114 Համեմատութիւն արտաքին եւ տոհմային պատմագրութեանց 459
- 115 Լաւրին քարոզութիւնք քրիստոնէութեան ի Հայոց աշխար-
հին. պատճառք անազան մոլին քրիստոնէութեան 464
- 116 Կատարեալ դարձ Հայոց աշխարհին. մանկութիւն եւ սնունդ
Ս. Գրիգորի Լուսաւորիչ. խոտովանութիւն. ստանջանք Գրիգորի
եւ արկանել ի վիրապն. անցք Հռիփսիմեանց. հարուածք ի
Տեառնէ. ելանել Գրիգորի ի վիրապն. քարոզութիւն, գարձ եւ
բժշկութիւն հարուածելոցն. քանդումն մահեաց. ձեռնադրու-
թիւն Գրիգորի շինութիւն վկայարանաց. դպրոցք. երթ Գրիգո-
րի ի Հռոմ. դաշինք Տրդատայ ընդ կոստանդինու ի Հռոմ.
վախճան եւ նշանք Գրիգորի. վախճան եւ նկարագիր Տրդատայ 466
- 117 Բովանդակութիւն վարդապետութեանն Գրիգորի վասն միւս-
թեան եւ Երրորդութեան Աստուծոյ, վասն անկման մարգոյն,
վասն փրկութեանն քրիստոսի, վասն եկեղեցւոյ եւ մութեան
նորա, վասն արդարացւոյման եւ խորհրդոյ 473
- 118 Բանագատութիւն վասն պատմութեան գարձին Հայոց. Գարձ

- վրաց. կրօնական պատերազմ Հայոց ընդ Մաքսիմիեայ Գոյեայ (311) 476
- 119 Նկարագիր յաջորդացն Յրգատայ. աղերս նորա ընդ նախարարաց. քաղաքականութիւն ընդ երկուց դրացի պետութեանց 481
- 120 Հանգամանք, սահմանք եւ նկարագիր Սասանեան պետութեան. կարգ եւ ժամանակագրութիւն պայտապատութեան Սասանեանց (ըստ ոչ սահմային պատմագրաց) 482
- 121 Խոսքով Բ., Սանտարուկի փայտակարան եւ Բախուր Սլշնիս աւրատամբեալք. հրեշտակութիւն նախարարաց առ Կոստանդինոս. առաքումն Անտիոքայ. նուաճել ապստամբացն. չորք զօրավարք ընդ չորս կղս աշխարհին. Մանածիհր. յարձակումն Սկիւթական արքայ. ճակատ ՍԱՀականի. Տիրան Բ. բանադատութիւն պատմութեան սորա 484
- Բ. Արշակ Բ., Պապ († 374), Վարադշտա. Մարզպանութիւն. Արշակ Գ. Բաժանումն Հայաստանի. մասամբ բարձումն թագաւորութեան. նոր ցեղ արշակունի, Խոսրով Գ., Վառձապուհ, Արտաշէս Գ. Բովանդակ բարձումն թագաւորութեան (յամէ իբրեւ 350—428). Ս. Ներսէս († յամի իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440):
- 122 Արշակ Բ. աղերս նորա ընդ Հռոմայեցաց տէրութեան եւ ընդ Հապհայ Բ. պատերազմանք Կոստանդնայ վասն Հայոց աշխարհին. պաշարումն Տիգրանակերտի եւ առումն (399). երթ Արշակայ ի Կեսարիա Գամրաց առ Կոստանդինոս 489
- 123 Հրեշտակութիւն Արշակայ առ կայսր Յուլիանոս. արշաւան Յուլիանոս ի Պարսո. պարտութիւն եւ մահ. գործակցութիւն Արշակայ. դաշինք Հռոմայեցացն վասն Հայոց թագաւորին. յարձակումն Պարսից ի Հայաստան. միաբանութիւն սահմային պատմագրութեան ընդ արապքն 493
- 124 Ներքին անցք Հայոց աշխարհին առ Արշակաւ. Տիրիթ եւ Գանէ. Արշակաւան, Ներսէս Կոմնարտկան. միջնորդութիւն Ներսիսի Կաթողիկոսի. Ալանայոզան Պահլավի առաքեալ ի Հապհայ Բ. ի Հայս. հրաւիրել Արշակայ ի Տիգրան. Արշակ ՍՆուշն բերդի 498
- 125 Պապ եւ մայր նորա Փառանձեմ ի ներգութեան. պաշարումն բերդին Արապերից, Կիւղակ եւ Արտաւան. Պապ ի Նեոկեսարիա Պանտաղաց. աւեր աշխարհին Հայոց. առաքումն Արիթիեայ կամի ի Հայս եւ թագաւորել Պապայ (369 կամ 370). ճակատ ի Զիրաւական դաշտին 500
- 126 Լնք վրաց աշխարհին. զորք Հռոմայեցաց ի պաշտպանութիւն Պապայ. հանգամանք պատերազմին Հռոմայեցաց ընդ Հապհայ Բ. (373). 504
- 127 Լիւթատանութիւն զօրավարացն Հռոմայեցաց զՊապայ առ կայսր Վաղէս. կռումն Պապայ եւ արգելուլ նորա ի Տարսոն Կիլիկեցաց. փախուսան սակաւաւորք. կասկած կայսրն վասն Պապայ. սղանումն Պապայ ի խրախուս հրամանաւ Տրայիանու կամի. բանադատութիւն պատմութեանցն զՊապայ. Ներսէս Մեծն. ուղղութիւն ժամանակագրութեան նորա. Ներսէս ի սինհոգոսի ի Կեսարիա Գամրաց (371) 506
- 128 Վ արաքդատ. առաջին կեանք Վարադշտայ. պատգամաւորութիւնք Հապհայ Բ. ընդ Հռոմայեցաց վասն Հայոց աշխարհին. մեկնել զօրացն Հռոմայեցաց ի Հայոց աշխարհէ. գրաւել Պարսից զՀայաստան. բանադատութիւն պատմութեան ժամանակաց 511
- 129 Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. բաժանումն թագաւորութեանն. մահ Արշակայ Գ. եւ մասամբ բարձումն թագաւորութեան Ար-

- չափունեաց (386) . քննութիւն եւ քանադասութիւն ժամանակագրութեան պատմութեանցս 515
- 130 Խաւարով Գ. ի Պարսկոյն Լոյստասանի . զալ առ նա նախարարացն միտաներց ընդ Արշակոյ Գ. Խաւարով յԱնուն բերգի . Վասն շաղաւհ խաղաղաւոր եւ աշխարհաշէն . Սահակ եւ Մեսրոպ 521
- 131 Խաւարով Գ. միւսանգամ . Շաղաւհ աղբարդի Պարսից Թաղաւոր Լոյսոյ . երկրամեայ անաէրնչութիւն . Արտաշէր կամ Արտաշէն Գ. միարանել նախարարացն հակառակ Թաղաւորին . դիմադարձութիւն Ս . Սահակոյ Կաթողիկոսի . անկանել երկնցունցն յաթող . վախճան Թաղաւորութեանն Արշակունեաց (428) եւ եպիսկոպոսապետութեան Գրիգորեան տաճարն (440) 523
- Գ. Վ . ասակ Սիւնի մարզպան . Վարդան Մամիկոնեան, ջան Յազկերտի Բ. ածել զՀայս ի դեն Մազրեզանց, աշխարհածողով յԱրտաշատ (450), դիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս, ճակատ յԱրտաշէն զաշարին (451) . Կապուան նախարարացն եւ արձակուող . (452—464) : — Կրկին ջան Պարսից ածելոյ զՀայս ի մոզութիւն, դիմադարձութիւն եւ պատերազմունք Վաշանոյ . զնոյնն արքունեացն Պարսից (յամէ 482), մարզպանութիւն Վաշանոյ (484) :
- 132 Հանգամանք Լոյսոյ աշխարհին ի բանալ Թաղաւորութեան Լոյսոյ . քաղաքականութիւն արքունեացն Յիզրէնի վասն Լոյսոյ աշխարհին . Յազկերտ Բ. Միհրնեսի հաղաւորեա . առան Սիւնեաց . Վասակ նահապետ Սիւնեաց եւ մարզպան . հանգամանք տաճարն Բաղրատունեաց եւ Մամիկոնեանց 526
- 133 Խաւարով Գ. արքունեացն Պարսից վասն դարձանցնելոյ զՀայոց ի մոզութիւն . կոչումն պրուճիցն Լոյսոյ (441) . ստիպումն յարտաշտին . յաղթութիւն 449 ամին ընդդէմ Գուշանոյ . առաքումն Գենշապոյ . պատրաստել զմիտս մարզպան . զեր զաւաշտական վարդապետութեան տուեալ ի Հայոց . աշխարհածողով յԱրտաշատ . կոչումն նախարարոց յարքունիս եւ ակարանալ նոցա 530
- 134 Վիմադարձութիւն Լոյսոյ զէն ի ձեռս հակառակ մոզպետացն առաքելոց . Վարդան Մամիկոնեան . ուխտ միարանութեան հակառակ հրամանի Թաղաւորին . հրեշտակութիւն առ կոյսոր վասն օգնականութեան . երթ Լոյսոյ ի Թիկունս օգնականութեան վրացն դաշնաւորաց 535
- 135 Ուխտանենդութիւն Վասակոյ . դարձ Վարդանոյ եւ միւսանգամ զբաւել զմիջոց աշխարհին . պատրաստութիւն պատերազմի վասն դարձոյնոյ 451 ամին . կուտակցութիւնք նախարարացն . ձեռնութեան լինել կոյսերն յօգնականութենէ . պատրաստութիւն արքունեացն նուաճել զՀայաստան 539
- 136 Սօտել զօրոն Պարսից . առաքումն Աւանմարեանց գիտել զգործութիւն Պարսից . ճակատն Աւարայրի . անկումն Վարդանոյ . մանր կռիւք . վարանք արքունեացն . խոտումն Թաղաւորեան, նենդութիւնք Վասակոյ, կոչումն նախարարաց 542
- 137 Մտեան դատաստանի նախարարացն եւ անառն Սիւնեաց յարքունիս, գառապարտութիւն Վասակոյ, անկումն յիշխանութեան եւ մահ . կապումն նախարարացն . մահ, շարշարանք եւ արքայ կղերականացն . ազատութիւն նախարարացն եւ դարձ ի Հայս 546
- 138 Հնարաւորութիւն արքունեացն մեղմով ածել զՀայս ի մոզութիւն . Վաշան Մամիկոնեան . Գիւտ Վաթուգիկոս . հրեշտակութիւն առ կոյսոր . ուխտ միարանութեան . դառնալ ընդդէմ հնարից արքունեացն զօրութեամբ զնուց . Սահակ ասպետ մարզպան . ճակատ առ Ախուռա (481) . ճակատն շարժանոյնս ի վիրս . (482) մանր կռիւք Վաշանոյ 550

- 139 Ղակաս ի գաշաախարին Դընայ (483). համբաւ մահան Պե-
րոպ. գաշինք ընդ աղքատեաց. վահան մարդպան (484). 555
- Լ. Ներքին հանգամանք եկեղեցւոյ:

Ա. Լաւնորդութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք:

- 140 Աղերս եկեղեցւոյ ընդ տէրութեան. Վղերականք, ուսումն նոցա
եւ կրթութիւն, անկնութիւն, պէտք կենաց նոցա 559
- 141 Լապտակապան եւ վեճակ նորա. բնութիւն եպիսկոպոսին եւ
պաշտօն. Մետրապոլիտք եւ հայրապետք 562
- 142 Վահերիցութիւն կամ գլխաւորութիւն եպիսկոպոսին Հռոմոյ.
կանոնք ժողովին Սարգիկեայ 565
- 143 Լեկեցիք եւ զարգք նոցա. օտնք եւ պահք 567
- 144 Խորհուրդք. միտութիւն եւ գրում 571
- 145 Պատարագ եւ խորհուրդ դահլութեան, հաղորդութիւն. վար-
դապետութիւն գլխաւորութեան. պատարագամատոյցք 573
- 146 Խորհուրդ եւ կարգ տալախարութեան, ներառութիւն, պոպ,
վերջին օծումն, թաղումն մեռելոց 576
- 147 Խորհրդական կեանք քրիստոնէիցն. վանականութիւն, Ս. Ան-
տոն, Ս. Պաքոմիոս. հակառակորդք վանական եւ ժողովարա-
թեան կենաց. Պրիսկիդանոս, Այերիոն, Յովնիանոս, Վիգի-
լանտիոն եւ Հեղուդիոն 579

Բ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:

- 148 Պատմագրութիւն. Եւսեբիոս Անտարացի, Սսկրաս, Սաղամնոս,
Թէոփորեոս, Փիլղոստորգիոս, Եւաղր, Ռուփինոս, Սաղաքիկոս
Սեւերոս, Պաւլոս Ուրսիս, Կասսիանոս, Գիւնիսիոս Եբթի-
զաւոս: — Ընդդէմ հեթանոսաց եւ հրէից. Եւսեբիոս Անտարացի,
Աթանաս, Գրիգոր Նաղիւնդացի, Թէոփորեոս, Վիւրեղ Աղե-
քսանդրացի, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի, Ոսկերեան եւ այլք.
Ի Հռոմայեցւոյ՝ Աւանդիոս, Ղակասանտիոս, Պրուդենտիոս, Փիլ-
միլոս Մատեռնոս, Ալգոստինոս եւ այլք. 583
- 149 Հակառակ հերետիկոսաց առ հասարակ. Եպիփան, Ալ-
գոստինոս, Թէոփորեոս Յովհաննէս Դամասկոսցի եւ այլք:
Հակառակ Արիանոսաց. Աթանոս, Բարսեղ, Գրիգոր Նաղիւն-
դացի, Եպիփան, Ոսկերեան, Վիւրեղ Աղեքսանդրացի. Ի Հռոմ-
այեցւոյ՝ Հիլարիոս, Եւսեբիոս Վերկեղացի, Ամբրոսիոս, Ալ-
գոստինոս եւ այլք: Հակառակ Արդիւնարեանց. Աթանոս,
Գրիգոր Նաղիւնդացի, Գրիգոր Նիւսացի, Գամալաս, Ոսկերե-
ան: Հակառակ Պեղագեանց. Յերանիմոս, Ալգոստինոս, Մա-
րիոս Մերկատոր, Հիլարիոս, Պրոսպեր Ակուիանացի եւ այլք. 586
- 150 Հակառակ Նեստորականաց եւ Եւտիքեանց. Վիւրեղ Աղեքսան-
դրացի, Պրսկ, Թէոփորեոս, Ղեւոնդիոս Բիւզանդացի, Անաս-
տոս Անիացի, Եւաղրիոս Աղեքսանդրացի, Յովհաննէս Դամաս-
կոսցի եւ այլք. Ի Հռոմայեցւոյ՝ Կասիանոս, Մարիոս Մերկատոր,
Ղեւոն Մեծ, Գեղասիոս, Վիգիլիոս Տափաւացի եւ այլք. 590
- 151 Հակառակ Ռոքքինեանց. Յերանիմոս, Եպիփան, Անաստաս
Քահանայապետ, Ալգոստինոս. Ի Ղատագոլութիւն երկնց գլխոյ՝
Փուղդենտիոս Փերրանդոս, Ռուսակիս, Պոնտիանոս, Ղերե-
րատոս եւ այլք: Ընդդէմ Միակամականացն. Սափրանիոս, Մա-
քսիմոս Արքայ, Անաստատիոս Արքայ, Յովհան Դամասկոսցի եւ
այլք: Հակառակ պատկերամարտացն. Գերմանոս, Գրիգոր Բ.
Քահանայապետ, Յովհաննէս Երուսաղեմացի, Նիկեփորոս եւ այլք 591
- Դամասկոսեցական տախտակք 595
- Լիւքահայտարական տախտակք 599

ԷՃ	ՅՈՂ	ՎՐԻՊԱՆԷ	ՈՒՂԻՂԷ
115	1	Տիգրան (Գ.)	Տիգրան (Գ.)
141	14	Ιερηνάροχος	Ειερηνάροχης
330	40	Գրիգոր	Գէորգ
399	32	Արտաբուրիս	Արդարուրիս
412	33	Քղեդոն	Կղեդոն
428	30	Երանխսէս Բագլ- մակերպարան	Երանխսէս Կամ Բագմա- կերպարան
458	5	(253—352)	(253—350)
463	29	πολέμου	πολέμου
378	53	είχον	οίχον
495	43	Arganena	Arzanena
"	44	Corduena	Carduena
524	21	(421)	(421, ըստ մերոցն՝ 419)
"	40	Արաաշէս Բ.	Արաաշէս Գ.
525	1	Արաաշէս Բ.	Արաաշէս Գ.
526	1	Յազկերաի Ա.	Յազկերաի Բ.
527	29	Թագաւորեցոյց	սակայն եւ յառաջ իսկ քան զայն՝ Թագաւորեցոյց
543	13	յԱսոմանց	յԱռանձարեանց
550	26 (յօրէն. Էն)	վարա զվաղանայ	վարազվաղանայ
"	41	ի զսոսա ձեռաց	զսոսա ի ձեռաց
564	5	վեցերորդապետ	Եքսարք
564	50	πρωταία	πρωταία
567	49	Νάος	Ναός
568	15 (յօրէն. Էն)	որ է ի վեր է	որ է ի վեր

Տ Ի Ե Ջ Ե Ր Ե Կ Ե Ն

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Յ Ե Տ Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

ՊԵՏԱԿԵՐ ԻԱԺԱՆՄԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՍՆՆ Ժանուարեալ իմ յաջատարակ է՝ թէ անպատեհ է կարգել զպատմութիւն ըստ բաժանման իւրաքանչիւր տարեաց, դարուց կամ ըստ իւրաքանչիւր ժամանակի թագաւորութեան անցնելու թագաւորաց, այլ գիպողագոյն պիտի յամենեցունց համարի՝ զեռեզել զպատմութիւնն ըստ բաժանման Միջոց ¹, Ըջեւոյ կամ Յեւեւոյ ² ժամանակի:

Շրջանն կամ Յեզանակ անորիշ ինչ ընդարձակութիւն ժամանակի է սրբանիցի ինչ իւր սեպհական պատմական նկարագիր՝ որով յայտնի իսկ ընտրիցի ժամանակաց անտի որ յառաջ եւ յետոյ քան զինքն իցեն: Նմին իրի՝ այս բաժանման պատմութեան ըստ շրջանաց՝ հիմն եւ յառաջատիպ պատկեր է ինքն իսկ փոփոխումն աստիճանի կրթութեան մարդկան ¹. ըստ քաղաքային եւ ². ըստ եկեղեցական կենաց: Այսպիսի շրջանք անդ առնուան սկիզբն ուր նիւթն պատմութեան, այս ինքն մարդն՝ յայլ իմ հանգամանս կենաց մտեալ՝ պլակերոյ իմն այնուհետեւ երեւի եւ գործէ: Այլ եթէ յոյժ իմն ընդհանրականագոյն եւ խորագոյն փոփոխումն հանգամանացն իցէ, շրջանն այն ընդհանրական՝ անուանի Միջոց կամ Անջրպետութիւն ժամանակի, եւ ընդ նոյնս կարգին բուն Ըջեւոյ մասնաւոր եւ մանր փոփոխմանց, որպէս եւ ընդ սքիմք շրջանք կարգին դարձեալ այլ եւս Հոգածի՝ եւս իմն մանրագոյն փոփոխմանց:

Ոչամբէն ընթացս պատմութեան յեա Գրիստոսի՝ գրեթէ առհասարակ իմն սովորութիւն է պիտի բաժանել յերիս Միջոցս այլ եւ այլ Շրջանք եւ Հատածիք՝ այսպէս.

Ա. Սիջանքն ժամանակի է յորում տակաւին շահեալ ակրին հռոմէական տէրութիւնն եւ յունական - հռոմէական հրահանգք եւ կրթութիւն. ըստ քաղաքային տէրութեանն մինչեւ ցիստատրած Ներորդ դարու (1—480), իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ մինչեւ ցիստատրած Ներորդ դարու (1—692): Իսկին՝

1. Շրջան. ՅԱգոստոսի մինչեւ ցիստատրական ցրեծն եւ ցհրովարտին նորա ի Մեդիոլանոն (1—313) կամ ցիստատրական տէրութիւն նորա (1—324): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ է ժամանակ հա-

¹ Espace de temps. ² Période.

առաույթեան եւ ապրածման քրիստոնէութեան, եւ պատերազմի եկեղեցւոյ՝ արապըուստ ընդ հեթմնոսաց՝ հալածանօք, եւ ի ներքուստ՝ ընդ Գիտաց կամ Գնոսաթիկեանց եւ ընդ Հակառակեցրորդականաց:

2. Շ ՆԸՏԵՆ . Ի Կոստանդինոսէ մինչեւ ցկործանումն Արեւմտեան աեղութեան Հռոմեացեաց (324—480)։ — Այս շրջան ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ ընդարձակագոյն իմն է եւ հասանէ ցկատարած 7 երորդ դարու, որպէս ասացաւ, այս ինքն ցո՞ղողն Հինգվեցեան (—692)։ Ի սմին շրջանի երեւեցաւ շար իմն հերետիկոսութեանց որովք պայծառագոյն եկն ի մէջ ներքին էութիւն եկեղեցւոյ եւ վարդապետութիւն նորա վասն Երրորդութեան Աստուծոյ եւ վասն անմինն Բրիստոսի եւ վասն շնորհաց . բովանգակեալ յօրինեցան պայման եկեղեցական առաջնորդութեան եւ գերեցիկ իմն կարգք աստուածեղէն պաշտամանց . ծաղկեցան հարը եկեղեցւոյ եւ վանականութիւն։ Զնջեցաւ ամենեւին հեթանոսութիւն ի Հռոմէական պետութեան, բայց եւ ի Մահմետականութենէ փասեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի։

Բ. Միջոցն ժամանակի (490—1500) է՝ յորում՝ կանգնեցան կացին
Գերման եւ Սլաւ տէրութիւնք ի վերայ աւերակաց Արեւմտեան տէ-
րութեան Հռոմայեցւոց եւ շրջեցին ի սեպհական առճմային կերպարանս
զյուանական - հռոմէական հրահանգսն : — Իսկ ըստ եկեղեցական հան-
գամանաց՝ դպեալի սնուցիչ եղեւ նոցա եկեղեցի եւ ստացաւ ճոխու-
թիւն մեծ ի միջի նոցա , եւ անձկագոյնս ոգեխառնեցաւ նա ընդ տէրու-
թեան մինչեւ ց16երորդ դար : — Այս միջոց ժամանակի կոչի Բու Մի-
ջն ժամանակ : Ի սմին՝

1. ԸՆԴՀԱՆ. Ի գաղթականութենէ Գերման եւ Ալաւ ազգաց կամ ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԳրիգոր Ի. քահանայապետ (1073) կամ ցարդաւան Խաչակրաց յԱրեւելս (1095):

« Էդուարդ Ի կործանման է Արեւմտեան աղբյուրի հոգաբարձու Գրիգոր Գրիգորյան Գրիգորյան Գրիգորյան Գրիգորյան Գրիգորյան (480—768) : — Ըստ եկեղեցական համագանձանքի է ժամանակ՝ երկրորդ յաղթութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ զոր յաղթեաց արիանոսութեան եւ հետեւողութեան գերման ազգաց :

Բ. Հապոթ . Ի Վարդղուէ Մեծէ մինչեւ ցխալակիրս կամ ցԳրիգոր Է. (768—1073 կամ 1095): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց նշանաւոր է բաժանուի Յունաց ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

2. Հ. Է. Բ. Ի Խաչակրաց միջին ցգիւս Ամերիկայ (1095—1492)
Կամ ցակիցն Արեւմտեան Հերձուածոյ (1073—1517) :

« Էդուարդ Ժամանակը խաչակրաց եւ բուն ծաղկեալ ժամանակ Միլնայն ժամանակի, քահանայապետը ի մեծի բարձրութեան, ասպետութիւն, վանական կարգը, գալորցականութիւն եւ խորհրդականութիւն, գլխաւոր շէնուածք ստանարաց, եւ այլ եւ այլ աղանդոց երեւել (1095—1300):

Բ. Հարսի: Ժամանակն մինչեւ Յովնա Ամերիկայ եւ ԳՆԵՐՔՈՒՄԸՆ
մեծ (1300—1492 կամ 1517): — ՆՈՒԱԳՈՒՄԻ աշխարհական ճոխու-

Թեան քահանայապետաց, եւ սովորութիւնք ինչ ժամանակին չարա-
չարք, աճուաճ աղանդոց: Ժողովք Պիսայ, Կոստանդիայ, Բասիդիայ,
Փերրարայ, Փլորենտիայ եւ Լատերանու՝ մասամբ իւն միայն վճարեցին
զբարւոյք կարգաւորութեանն նորոգումն:

Գ. յիշեց ժամանակի (1492 կամ 1517—1848), յորում սկիզբն
առնուլ նոր քաղաքականութիւն, նոր օրինակ պատերազմի, ընդարձա-
կութիւն վաճառականութեան յետ գիւտին Միերիկայ եւ ճանապարհի
Արեւելեան Հընդկաց. ազդեցութիւն արուեստի տպագրութեան եւ
ծաղկում գիտութեանց եւ արուեստից: — Իսկ ըստ եկեղեցական
հանգամանաց՝ լուծումն անձկագոյն կապոյ եկեղեցւոյ ընդ տէրութեան,
եւ աղանդն Բողոքականութեան: — Նոյ յաճախ: Ի սմին՝

1. Շէքս. Ի գիւտոյ անտի Միերիկայ եւ ի սկսանելոյ Բողոքակա-
նութեան մինչեւ ցվեստիադեան խաղաղութիւնն (1492—1648):

2. Շէքս. Ի վեստիադեան խաղաղութենէ մինչեւ ցգաղիական
յեղափոխութիւնն (1648—1789):

3. Շէքս. Ի գաղիական յեղափոխութենէ մինչեւ ցընդհանրական
յեղափոխութիւնն Եւրոպայ (1789—1848): — Նորագոյն ժամանակ:

ա. Հապա. Բուն ժամանակ յեղափոխութեան մինչեւ ցխաղաղու-
թիւնն Պարիսայ եւ ցժողովն վիէննայ (1815):

բ. Հապա. Ի ժողովոյն վիէննայ ցգաղիական յեղափոխութիւնն
1830 ամին:

գ. Հապա. Ի յեղափոխութենէ աստի մինչեւ ցհասարակաց յե-
ղափոխութիւն Եւրոպայ (1848): — Մենեւին նոր ժամանակ:

ሆኑ ዲኑኑ

ግ ሂ ል ሀ ሰ ጉ ገ ጉ ኑ

ՅՕԴԵՑԷՔ ԵՐԿԻՆՔ Ի ՎԵՐՈՒՄՑ, ԵՒ ԱՄԳՔ ՑԵՂԱՍՑԻՆ ՋԱՐԴԱՐՆ, ԲԱՑՑԻ
ԵՐԿԻՐ ԵՒ ԲԻԵՍՑԷ ՋՓՐԿԻՉՆ, ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԹՀԱՍԱՐԱԿ ԾԱԳԵՍՑԷ:

ԵՄԱՅԻ ԽԵ. Ց (ԸՍՑ. ԵՐԲ.):

ԱՇՆ ՀՕՐ ԻՆՔՆԻՆ Է ԵՒ ԲԱՋՈՒԿ՝ ՄԻԱԾԻՆՆ ԳՐԻՍՑՈՍ. ՆԱՎԱԻ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱԻ
ԱՄԵՆԱՑՆ ԻՆՉ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՐ, ՀԱՐԿ ԷՐ ՋԻ ՆԱՎԻՆ
ՍՐԲԵՍՑԻՆ ՈՐՈՎ ԵՂԵՆՆ ԵՒ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱՆ:

Ս. ԳՐԻԳ. ԼՈՒՍԱԻ. ԱԹ ԱԳԱԹ. (ԸՍՑ ՁԵԹԱԳՐ.):

Մ Ի Ջ Ի Ն Պ Լ Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ԾՆԸՆԳԵՆԷ ՏԵԱԹՆ ՄԵՐՈՅ ԵՒՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ՄԻՆՉԵՒ ԶԳԻՒՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅ

(1—1500)

—*—*—*—*—*—

Լ

ԵԱՒԳՈՍՏԵԱՅ ՄԻՆՉԵՒ ԶԿՈՍՏԱՆԳԻՔՆԱՍ ՑՄԵԾՆ
(1—313 ԿԱՄ 324, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԲԵՒ 300 ԱՄԱՑ)

Լ

ԵՒՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

Նշանակող նորա եւ կեանք եւ վերացումն (1—34):

1

ԱՅՆՔ անցաք ընդ մեծատարած դաշտս չորեքհազարա-
մեայ պատմութեան՝ յորում նշանարեցաւ մարդկութիւնն ի միոջէ
արեւնէ ի տոհմ, ի ցեղ, յազգ եւ առհասարակ իսկ ի մարդկեղէն
բազմաբեւր սերունդ եկեալ¹: Եւ յետ անկման առաջնոյ հօրն
իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ բնաւ ուստի՝ կարէր ունել մարդկութիւնն՝ գոյ-
ութիւն կամ սերունդ կամ պատմութիւն, թէ ոչ յերկրորդ հօրէ
անտի իւրմէ ըստ հոգւոյ, որ խոստացեալ էր անդէն իսկ իսկրզ-
բանն²: Որպէս յառաջնոյ անտի Եդամայ եւ յետ փրկութեանն
դատապարտութիւն եւ մահ սերնդեամբ յերկարեալ ձգի յառաջ
կոյս, այսպէս յերկրորդն Եդամայ եւ յառաջ քան զփրկութիւնն՝
կանխեալ ընթանային փրկութիւն եւ կեանք՝ յետս կոյս³: Սա-
կայն հարկ էր լուսոյն՝ որ ի խաւարի անդ լուսաւոր էր⁴, իրրեւ
միջնորդաւ իմն՝ որպէս թէ լուսնով՝ (բնականն յայտնութեամբ ի
հեթանոսն եւ յաւելուածով օրինական յայտնութեան ի մէջ
երբայական ազգին) անցանել միանգամ ի տիւ՝ զի տացէ ինքն
ինքեամբ առանց միջնորդի զլուսաւորութիւնն, եւ յայտնել մի-
անգամ պատարագաւն առ ի քաւութիւն ամենայն իսկ ժամանա-
կաց⁵: Եւ մին իրի իրրեւ ի վախճանել իմն էր այն ժամանակ որ էր
տահմանեալ յաստուածեղէն բարութենէ անտի եւ յիմաստու-

1 Գործ. Ժ. 26:

2 Ծան. Գ. 15:

3 Լուս. Ե. 12 եւ 17:

4 Յով. Ե. 4, 5:

5 Երբ. Բ. 26—28:

Թեանէ յառաջել իբրեւ զիշեր՝ նախ քան զտիւ¹ եւ իբրեւ զձմեռն՝ յառաջ քան զամառն, անդէն այդ իմն զհորիզոնաւ պատմու թեան երեւեր, եւ շնչէին հողմք ջերտաք: Ընկալէս զի զգերջին ժամանակս հեթանոսութեանն եւ հրեութեան յղի իմն տեսանեմք, եւ զմարդկութիւնն համօրէն ի մօտոյ կամ ի հեռուստ, ի ներքուստ կամ արտաքուստ, գիտութեամբ կամ յանգէտս պատրաստեալ առ Փրկիչ անդր նշմարեմք:

2. Հռոմ կենդրոն եւ միջափայր համօրէն ռահմանաց յափրատայ մինչեւ ց'Վանուք եւ ց'Հռենոս, եւ ի հաղորդութեան ընդ ամենայն կողմանց տէրութեանն՝ բովանդակեալ ունէր զամենայն մեծութիւն եւ զգեղեցկութիւն հնոյ աշխարհին: Ընտի առաքելին հրամանատարք ազգի ազգի անուամբք յիւրաքանչիւր նահանգսն. գունդք գունդք՝ քորականաց ունէին զնոսա ի հարկի եւ ի հնազանդութեան եւ ի կարգաւորութեան. եւ արգարեւ չքոյր իբրեւ զՀռոմայեցիս ի հնութեան՝ իրաւագիտութեամբն եւ աջողակութեամբ կամ արուեստիւն իշխելոյ: Ի գլուխ ամենայնի անցեալ կայր ինքնակալ Ոկտաւիանոս Ըւգոստոս (յամէ 30 նախ քան զՎրիստոս), առ որով տիրեալ էր ընդ տինգերս խաղաղութիւն եւ աղխեալ փակեալ մեհեանն (Յանեայ: Ծաղկէր համաշխարհական տուրեւառ վաճառաց, զի ընդ միով իշխանութեամբ մտեալ բարձեալ էին խափանիչք առանձինն, եւ ծով սրբեալ ի հինից: Երուեստք եւ գիտութիւնք Յունաց որ առ Մակեդոնացւոյն (յամէ 300 նախ քան զՎր.) տարածեալ էին յԱսիա, յԱգիպտոս, եւ վաղ քան զայն՝ յԱտաղիա եւ ի հարաւային Վաղիա, առ Հռոմայեցւոյն՝ սփռեցաւ այն եւ յԱփրիկէ եւ յարեւմտեան Եւրոպէ: Հասարակաց դպրոցք ճարտարօրոտութեան եւ փիլիսոփայութեան ծաղկէին յԱզեքսանդրիա, յԱնտիոք, ի Տարսոն, յԱփեսոս, յԱթէնս, ի Նալքեդոն, որպէս եւ ի Վաղիա, ի Սպանիա, ի Նուսիտանիա եւ ի վերին Իտաղիա: — Յարեւելս Հռոմէական պետութեանն մինչեւ ցեղերս իսկ Տիգրիս գետոյ՝ հընչէր յունական լեզու, իսկ յարեւմուսս՝ հռոմայեցի լեզու. բայց ամենայն այր երեւելի հռոմայեցի՝ գերկոսին գիտէր:

3. Ըսլ “Հռոմ ի տիրելն իւրում համօրէն ազգաց՝ ծառայէր ամենայն ազգացն մոլորութեանց” (Ս. Ղեւոն Սեծն): Խառնեցան ի պաշտամունս Հռոմայեցւոցն եգիպտական պաշտօն անասնոցն, աստեղապաշտութիւն Վաղդեայցն եւ Փիւնիկեցւոց եւ մոզակրօնիկն պաշտօն: Բայց սակայն որպէս առ Յունաց՝ նոյնպէս եւ առ Հռոմայեցւոց քայքայեալ էին հաւատք առ կրօնս բազմատուածութեան առասպելարկութեանն. “Չիք ոք պատառ ի պառաւանց, ասէ Նիկեոն, որ հաւատայցէ առասպելին Տարտարոսի եւ վայելութեանցն Լադիսիոնեայ”, եւ դարձեալ թէ “Չէ

1 Բ. Պետր. Ա. 19: Հռոմ. խ. 12: 2 Տեա Հռոմ. Ա. 42 476—477:

մարթ երկուց հաւադիտաց միմեանց պատահել եւ չժպտել»,¹ փխրափայլութիւն որ այնպէս զեղեցիկ գիւտիւք զկրօնս բազմաւատաւութեանն կործանեաց՝ չկարէր կանգնել ինչ ընդ այնր. եւ բարոյական վարդապետութիւն զոր Ստոյիկեանքն մանաւանդ (Սեւեկա, Վիոն Պրուսիացի եւ Նալիկտեոս) ուսուցանէին՝ զրգուէր քաջ զարմանա ինչ այլ ոչ նմանադութիւն, մանաւանդ վասն զի վարք վարդապետացն հակառակ վարդապետութեանն էին, եւ չգոյր ճոխութիւն որ յայնչափ այլ եւ այլ կործեաց որոշէր զմիայնն ճշմարիտ¹։ Պրատոն իշխան փխրափայլիցն հեթմանաց՝ «Վժառարին է, ասէր, գտանել զԼատուած, բայց անհնապին՝ յետ գտանելոյ՝ ամենեցուն ծանօթ գնա կացուցանել»,²

Եւ այնպէս վաթմարել սկսան բաղք. Հռոմայեցիք յետ անկմանն Վարքեդոնի՝ ինքեանք յիւրեանց ազինն այնուհետեւ սկսան մտնել Քաղաքային խառփութեամբք, տարազութեամբք, թունովք, հրով եւ սրով։ Ասիւ տուտերանարողացն լինէր յաւախութիւն ժողովրդեանն. լիաք պատկերք Պրիապեայ, Պանեայ, Լատոզեկան կանգնեալ ամենայն ուրեք, եւ անամօթ խաղք թէաւորոնաց՝ ի բնականորոցն ի չնականորոն գրգռէին³։ Լաւանձինն իմն Նունաց էր մանաւանդ պղծութիւն հակառակ բնութեան եւ անխիղճն համարձակութիւն⁴։

Բազումք եւ բազմազոյք իսկ, քանզի չէր իսկ ջնջեալ պատկերն Լատուծոյ ի նոսա, լի էին դժկամակութեամբ ընդ իրան, եւ համարէին մխիթարութիւնս ինչ գտանել եւ յոյս նորոգման ամենայնի՝ ոմանք ի խորհուրդան ծածուկա, ոմանք (որպէս Պրատու նականքն եւ Ստոյիկեանք) ի սկզբան դալու իրիք զոր մօտ իմն համարէին, եւ Վ իրգիլ եկեալ հատեալ ցուցանէր զերանելի դալն զայն՝ զորմէ կարապետեալ էր կանխազոյն Առեկազային Արիզդա⁵։ Վրդուէին իղծք եւ ցանկութիւնք եւ այլովք յուսալից համբաւովք թէ գալոց է իշխան ի Հրէաստանէ իշխել եւ փրկել⁶։

1 Պրատոն ի Փեդանին տաք «Չե հնար ունի տուգազոյն ինչ եւ անկասկածազոյն սահմանեալ հաստատել՝ թէ ոչ հաստատութիւն առնուցաւ ի բանէ իմքէ տառուածեղինէ»,¹

2 Հաւմ. Ա. 31—33։ Յոն եւ Սեւեկա վասն ցաման Բ. 8։

3 Մինչեւ ասել Պոլիբիոս առ յունի՝ «Եթէ յոյն այր հրապարակաւ տառն մուրհակ տայքէ ասան կնքովք եւ առաջի քան վկայիք՝ ասկայն եւ այնպէս ոչ որ յանն առնու տաղանդ ք սակալ հաւատալ նմա, որ գործակալք Հռոմայեցւոցն վասն երգմանն՝ բազում իսկ յանախութիւն գրամոց մեծա հաւատարմութեամբ արկանեն ի կիր»,²

4 Եհոն արգ. պի վերջին գար Պուստան ըզնութեան,

5 Ենե ի նորայ ճընանի յաւախեանց շար եւ տալն,

6 Երգ իսկ եւ Պոյն առնէ գարն, գառնան Վառնեան ժամանակք,

Երգ նոր յերկնուտ ի վերուտ առաքի գարմ եւ դառակ։

Այլ լիք պարկէլաք զսկիւնա, ննելոյ մանկան հովանի

Արով գարուս երկաթեայ՝ նախ կառաւան եղանի,

Եւ ընդ ախարհ ամենայն կանգնի կոց աղք սկիւղին.

Քոյն առաքի Ազգան թագաւորէ իսկ արդէն։

Վերջ. Անդերգակալք Դ. 4—10։

6 «Եւստիան եւն ընդ ամենայն արեւելո հին եւ հաստատան կարծիք եթէ այդպէս հրամանք լիալ իցնի զի ընդ այն ժամանակս երեւցն ի Հրէաստանէ առնուց են ի բուռն զղեատութիւնն», Սուեան ի վարս Վեստիան. 4. — Դրազումք պարգէն հաւա-

Ձ

Ի սոյն նպատակ լինէին Հրեայք. քանզի Հազարաւորք ի նոցա-
նէ մնացեալ էին ի Բարիլոնի, ի Մարաստանի, ի Հայաստանի.
առ Եղեքսանդրիւ երթեալ էին գաղթական յԵգիպտոս եւ ա-
ռեալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ընդ Յունաց, եւ
յետոյ առ Ղազոսն Պտղոմեաւ անցին այլ եւս գաղթականք. յԼի-
սորիս մեծարեաց զնոսա Լնտիորոս Ղիկիատոր, ետ իրաւունս քա-
ղաքակից հաւասարութեան յԼնտիորք ընդ Մակեդոնացւոց. ի
Փոլիզիա եւ ի Լիւդիա 2000 երդս առաքէր Լնտիորոս Մեծն,
եւ անտի սփռեցան ընդ այլ եւ այլ կողմանս Փոքրն Լսիայ եւ ի
Յունաց աշխարհ: Ի Հռոմ առաքեցան նախ ի Պոմպէէ իբրեւ
գերիք, այլ ապա ազատութիւն գտեալ կարան զմեծ ինչ կողմն
քաղաքին ի բնակութիւն, եւ Յուդիոս Լիսար տայր հրաման
շինելոյ ժողովդանոց, եւ առ Լազոսեաւ (ըստ Փիլոնի) յամե-
նայն իսկ աշխարհին Խտալիացւոց կային բազմամբոխ Հրեայք.
Ղմին իրի եւ բազումք ի հեթանոսաց բարեբարոյից յարեցան ի
նոսա կամ իբրեւ «եկամուք դրան», (որք ի բաց կային ի հեթա-
նոսական կարծեաց եւ ի բարոյից), եւ կամ իբրեւ «եկամուք ի-
րաւանց», (որք առնուին յանձն եւ թշխտուել եւ պահել զօրէնսն
Մովսիսի):

Լսոս ամենայն Հրեայք որք այնու զի ուրտաքոյ քան զՊա-
ղեստին էին՝ կոչէին «ի սփիւռռս ազգաց», էին ի հաղորդութեան
ընդ քաղաքին Երուսաղեմացւոց եւ հնազանդէին եկեղեցական
աւագացն որ անդ, եւ ամ ըստ ամէ տային զհարկ տաճարին
«զերկդրամեանն», առաքէին ստեպ պատարագս ի տաճար անդր,
եւ ինքնին գային անդր պանդխտութեամբ բազում անգամ:

Սակայն եւ հեթանոսք գործեցին ազդեցութիւն ի վերայ նոցա՝
յուսական բարութն եւ գիտութեամբ եւ լեզուաւ: Բայց այս մա-
նաւանդ ընդ այն Հրեայս անցանէր որ յԵգիպտոսն էին. որոց
հարկ իսկ լինէր ունել զթարգմանութիւն գրոց սրբոց ի յոյն լե-
զու՝ զԼեթանասնից՝ զոր եւ աստուածեղէն իմն ազդեցութեամբ
թարգմանեալ համարեցան¹: Նա աւանիկ առ սկիզբն ի նոսա
առանձինն իմն փիլիսոփայութիւն կրօնից ըստ օրինակի պիւթա-
գորական = պղատոնական վարդապետութեանց. կատարեալ յօրի-
նիչ այսր ճանաչի Փիլոն (+ 40 յետ Վր.): Կամէին այլաբանական
եւ խորհրդական մեկնութեամբք գրոց սրբոց միաբանել իմն զգիրս
ընդ պղատոնական տեսլեանց: Լյնպէս իմն բարձրութիւն համա-
րէին Լստուածութեան՝ զի անհնարին իսկ իցէ նմա խառնել կամ
հպել յիրս աշխարհիս, այլ թէ միջին ինչ էութիւնք (Λόγος,
Բանն կամ Բանք) ելանիցեն յԼստուծոյ անտի ի յօրինուած աշ-
նեալ էին՝ թէ ի հին մատենոս քահանայից Հրեաստանէ առնլոց են ի բուռն զտեբու-
կոյցէ գրեալ թէ անգէն ի նոր մատենակի Թիւնն, Յակիւս. պատմ. Ե. 13:
զրոմուլոց են արեւելք եւ ելեալքն ի 1 Յես Հատ. Ա. էլ 473:

խորհիս : Այլ իմն մասն Հրէից յԱգիւպտոս նուիրեալ էր զանձն ի վարուց զգաստութիւն, որ Խեբրայեւաբն կոչէին. հռչակաւոր էր մանաւանդ ընկերութիւն ինչ Հրէից առ Սերիս լծիւ մօտ ի Սեմէիս, որք առանձինն յիւրաքանչիւր խցկունս¹ բնակէին, կերակրեալ հացիւ եւ ջրով եւ կրթելով ի պահս :

2. Բայց եւ անդէն ի մէջ Հրէիցն Պաղեստինացւոց ի ժամանակի երկայնաձիգ քաղաքային գծաւորութեանցն՝ յօրինեալ էին կրօնական իմն կուսակցութիւնք : Փարիսեցիք օրինական կողմանն պաշտպանիչ էին եւ հնութեանց եւ աւանդութեանց նախանձաւորք՝ համարելով զսոսա մասն ամբողջացուցիչ գրոց պրօքս, մինչեւ կապել եւս զանձն ի նշանադիրս նոցա եւ յարտաքին ինչ ձեւս, թէպէտ եւ բազումք ըստ լուսազոյն մասինն եւեթ զհետ երթային վարդապետութեանն նոցա, որպէս Նիկողեմոսն եւ Վաւադէլ եւ այլք : Իսկ կողմն Սադուկեցւոց՝ հայեցեալ թէ կարօտ իմն է ժամանակն նորոգութեան իմիք՝ ձեռն արկին իւրեանց իշխանութեամբ զայն վճարել, եւ թէպէտ զայլ եւս զիրս իբրեւ միաբանս ընդ 5 գրոցն Մովսիսի ընդունէին, բայց զաւանդութիւնս եւ զսովորութիւնս օրինաց չգրէին ինչ մեծ : Ուրացան զանմահութիւն ոգւոյ եւ յայն սակս եւ զվարձս եւ զպատիժս յետ մահու եւ զյոյս յարութեանն. թուի թէ յուրաստ էին եւ ի հրեշտակաց եւ յոգւոց եւ մանաւանդ ի սատանայէ², եւ այսպէս ամենեւին յերկրաւորս ընկղմեալ : Այ ինչ հաղորդութիւն ունէր ընդ նոսա մեւս եւս կողմն Իսսահացւոց կամ Իսսէացւոց որ յարեւմտեայ եւ զերս Սեռեսլ ծովուն բնակեալ էին միայնացեալ ի հրահանգս կրթութեան վարուց, պարապեալ ի մշակութիւն, ի հովուութիւն, ի ձեռագործս, մանաւանդ ի բժշկութիւն. (ըստ Փիլոնի) մտաւոր իմն պաշտամամբք կամեցեալ պաշտել զՆստուած՝ ամենեւին ի բաց թողին զպաշտամունս զոհից, ունէին զինչս հասարակաց, եւ էին բաժանեալ ի 4 կարգս : — Սակայն երեքին եւս ջոկքս չհարէին ինչ օգուտ ժողովրդեանն գործել՝ արտաքին սրբութեամբն, անխափր կրօնիք եւ առանձնական մենութեամբ : — Վաւիլեացիք (կամ Վաւլոնացիք) էին մուլիգին նախանձաւորք քաղաքային ազատութեան. նմին հակառակ Հերովդիանոսքն սարուկք եւ ողբիչք պղազգւոյն Հերովդի որ իբրեւ սիրելի եւ բարեկամ Մեգաստեայ տիրէր ի վերայ նոցա բռնաւորութեամբ (յաւմէ 37 նախ քան զԲ. 3) :

Իբրեւ պսակ ամենայնի էր ընդ միմեանս հակառակութիւնն Հրէից եւ Սամարացւոց : Ողբա յետ մերժելոյ ի Հրէից դարձելոց ի գերութենէ վասն կռապաշտութեանն իւրեանց՝ յետուստ ուրեմն արարին նորոգութիւն պաշտամանն իւրեանց ի ձեռն Սասանէի քահանայի պստրելոյ ի Հրէից՝ որ ետ նոցա միւսանգամ

զՀինդ մովսիսեան գիրքն, եւ հրամանաւ Վարեհի Ռ. Հարձ որդւոյ արքայի Պարսից (423 — 404 նախ քան զՎր.)։ Հինեցաւ տաճար ի Վարիզին լերին, եւ կարգեցաւ քահանայութիւն ի ղեւտական ցեղէ¹։ Բայց պաշտամունք նոցա բազում իւր օտար ի Հրէիցն էին, զճ գիրքն Մովսիսի եւեթ ընդունէին, միայն զՎարիզէն լեաւն համարէին տեղի երկրպագութեան Աստուծոյ²։ Բայց ակն ունէին եւ նորա Մեհային։ Եղբքն երկոքին անհաշու իրերաց տային միմեանց անուանս թշնամանաց³, յառնէին հաղորդութիւն, չտային վանա⁴, եւ ի ճանապարհորդելն իսկ իւրեանց խորշէին ան ցանել ընդ սահմանս իրերաց։ (Այսմ ամենայնի ընդդէմ դարձաւ Վրիստոս եւ բանիւ⁵ եւ գործով⁶)։

(Յայտարիս կրօնական շփոթութեանցն միջեւ, յորս եին յաբեցաւ քաղաքային հորատահարութիւն եւ երկեւզ ի Հռոմայեցւոցն, զրդուեալ զարթեալ ի նոսա յոյս եւ ցանկութիւն լաւագունի իրիւր ներքինն եւ արտաքին փոփոխման՝ զորոյ զժամանակն ամենեքին գիտէին թէ մօտ է՝ յԱստուծոյ իսկ պտտգամեցն ուսեալ, սակայն բազումք իբրեւ երկրաւոր փառաւորութեան ունէին այնմ ակն։

3

Իբրեւ 4000 ամբ անցեալ էին յորմէ հետէ տուեալ էին աւետիք միութարութեան առաջին հօրն եւ մօր մարգկութեան յորժամ անկանն⁷։ Եւ 2000 ամաց երկրորդեաց Աստուած զնոյն աւետիս Արահամա⁸, նոյնպէս եւ Սահակայ⁹ եւ (Յակովբու¹⁰, որում եցոյց իսկ Աստուած թէ յորմէ որդւոյ յորդոց անտի իւրոց զալոց իցէ “անկալութիւնն ազգաց”։ (Յառաջ իսկ քան զմուտն ի Վանան՝ յիշեցուցանէր Աստուած Մովսիսիւ անաւ մարգարէին զոր յարուսցէ ի միջոյ նոցա¹¹։ Բայց լուսաւորագոյն քան զնոյն նշմարէր Վառիթ¹²։ Այլ տուաւ յաճախագոյն եւ յայտնադոյն բարբառէին մարգարէութիւնքն յորժամ երթայր եւ նուագէր ի փառաւորութենէն տունն Վառիթի։ միութարեին զժողովորդն մարգարէքն յուսով բարութեանց՝ զոր բերիցէ Մեհային, յիշատակեալ միանգամայն լուսաւորութեամբ զանցս եւս կենաց նորա, եւ զայս մանաւանդ յորժամ վաարանդեալ ի գերութեան էին Իսրայելացիք։ Եւ յայէս ի յաճախել ժամանակեան նեղութեանցն՝ պահէր եւ զօրանայր եւս քան զեւս ակնկալութիւն այնք

1 Յեւ. Հ. 1. Բ. 47. 360.

2 Յեւ. Գ. 19. . . .

3 Յեւ. Ծ. 28. Յեւ. Ը. 48.

4 Ղուկ. Բ. 53.

5 Ղուկ. Ժ. 25—37.

6 Յեւ. Գ. 4. . . . Ղուկ. Բ. 53.

7 Յեւ. Գ. 15.

8 Յեւ. Ժ. 3. Ժ. 18. Ի. 18.

9 Յեւ. Ի. 4. Ե. 14.

10 Յեւ. Ի. 14.

11 Յեւ. Գ. Ժ. 15. Յեւ. եւ Յեւ. Բ. 46.

12 Սուրբ. Բ. Ի. 7. — 8. 18. Զ. 8. եւ Մատթ. Ի. 43 — 45. Գործ. Գ. 35. 36. Երբ. Ե. 5. 13. Ե. 6. Բ. 13.

որ փրկին լինելոյ էր¹: Այլ յետ Մաղաքեայ լռեալ շաղապեալ էին մարգարեութիւնք ամս իբրեւ 400:

2. «Իբրեւ եկն հՀաս լուսնն ժամանակի՝ առաքեաց Աստուած զՍրդի իւր՝ որ եղև ի կնոջն եւ եմուա ընդ օրինօք, զի որ ընդ օրինօքն իցեն զորդեգրութիւն ընկալցին»,։ Այլ պարտ էր նմա ոչ ըստ սովորական ընթացից բնութեան ծնանել, այլ արդէս առաջին մարդն՝ նոյնպէս եւ սա անմիջնորդական իմն պարզութեամբ ածեալ ի գոյութիւն ըստ մարմնոյն՝ ի մարմնոյ եւ յարենէ անարատ Սուսին՝ ուստի սահմանեալ էր նմա յղանալ եւ ծնանել² ի Ինթղահիմ՝ Հրէաստանի³, յետ տալոյ աւետիս Սուսին Մարիամայ ի տանէ Գաւթի ի Կազարէթ ի ձեռն հրեշտակի թէ նա ընտրեցաւ յղանալ եւ ծնանել զՄիածինն Հօր՝ Հոգւոյն սրբով⁴: Անդէն հեթանոսական իշխանութիւնն յանգէտս լինէր Եպիսկոպոս Խորհրդոցն Աստուծոյ՝ կոչելով ի սահմանեալ ժամանակին զՍոյն ի Ինթղահիմ վասն աշխարհադրի ընդ աղքատ հիւսանն Յովսէփայ ի տահէ Գաւթի որ խօսեալն էր նմա⁵: Անդ ծնաւ Սոյն ի գոմն ուրեք զՄանուկն զարմանալի զոր անուանեալ էր մարգարէն Աստուած, հօր, հայր հանդերձելոյ յաւիտենին եւ իշխան խաղաղութեան⁶: Իսկ Սոյն երանելի ոչ երբեք յղացաւ այնուհետեւ ի սուրբ արգանդին, ուստի եւ անդրանիկն անուն զոր վասն Վրիստոսի ասեն Մատթէոս եւ Ղուկաս, այսչափ միայն յայտ առնէ թէ չէր լեալ Մարիամու այլ որդի յառաջ քան զայն։ Իսկ անուանեալ եղբարքն Վրիստոսի⁷ ըստ երբայական բարբառոյ ազգականս նշանակեն:

Ըստ նմին զարմանալի էր եւ որ ինչ առ ծննդեամբն դիպեցաւ. երեւեցան հրեշտակք իբրեւ ի գոհութիւն փրկութեանն

1 Եւայի (750 նոյն քան զՔր.)։ Թ. 2, 6. 7. ԺԱ. — 10. ԻԲ. — 9. ԻԵ. 8... ԻԹ. — 13... Երեմիա (650). ԻԳ. 5, 6. 1Գ. 14 — 16։ — Դանիէլ († 536) Թ. 34—27։ Ուր պատմի կանխագոյն թէ (հրապարակւ.) զաշխարհ քրիստոսի կամ Օսեւոյն լինի յետ 69 եւթներորդոց, այս ինքն 468 ամաց, համարելով զամեն զայն նոսիկ յեկց անտի հրամանին վասն շինութեանն Երուսղէմի, որ չէ ապագին ոչ հրամանն Աբարի (Եղ. Ա. 2, 3), ոչ Դաւիթի զբաւարկեան (Եղ. 2. 6—11) եւ ոչ երկրորդապագային Արապիի յերթոյ ափ թագաւորութեան իւրոյ (Եղ. Է. 12—26), որք ոչ վասն շինութեան Երուսղէմի էին, այլ հրամանն զոր հան նոյն Արապիս ի 20երորդ ափ թագաւորութեան իւրոյ։ Ուստի ի 20երորդ ափ թագաւորութեան օրոք որ է (ըստ մեզն) 463 ամ յառաջ քան զՔր. ըստ հրապարակոյ թուականին եւ 299 ամ շինութեանն Հռոմի՝ քննել 515երորդ ամ 8րդերոյ կայսեր, այս ինքն քան Հռոմոյ 783, յարում եղև հրապարկեան զայլուս կամ յայնուս թիւնն քրիստոսի (Ղուկ. Գ.), անցին չէրիւ 69

եւթներորդին կամ ամեն 468. եւ ի կէս 70երորդ եւթներորդին (7 ամաց) այս ինքն յետ 3 կամ 4 ամաց լինելոյ էր Եպիսկոպոս Օսեւոյն. — զերջին ի մարգարէից անտի գերութեան ժամանակին երեւելիէլ (600) 1Գ. 11 — 16, 28։ Եւս զարդի գերութեանն զարթեալ (530) Թ. 9, 10. ԺԲ. 10. ԺԳ. 6. եւ Անգէ (520) Բ. 8. 10, որ փառաւորացոյն գերկորդ զարթարելեան տաւ նարն քան զառաջին զարթանմանն ցուցանէր յայտ արարեալ թէ անգէն երեւելոց է «ցանկալին հեթանոսաց»։ Մաղաքեալ զերջին ի մարգարէից (412 — 408) զայն յայտ առնէր, Գ. 1 — 4. Գ. 5, 6։

2 Եւայ. Է. 14։

3 Միքիա Ե. 2. զոր եւ ինքեանք իսկ Հրեայք հարցեալ ի Հերովդէ ի նոյն առիթ. Մատթ. Բ. 5, 6։

4 Ղուկ. Ա. 26...։ Թուհ. Ա. 18։

5 Ղուկ. Բ. — 5։

6 Եւայ. Բ. 6։

7 Մատթ. ԺԲ. 46, ԺԳ. 55։ Մարկ. Գ. 31. Զ. 3։ Ղուկ. Բ. 19—21։ Թուհ. Բ. 12։ Գործ. Ա. 14։

զոր տակաւին չտանցոր ի միա մարդկութիւնն մեղաւոր¹: Ետուն նոցա զաւետիս խաղաղութեան որ նորոգն հաստատեցաւ եւ զհաղորդութեան երկնից ընդ երկրի²: Հովիւք ոմանք ի Հրէից ընկալեալ զաւետիսն զայն՝ ձեպեալ հասանէին առ Փրկիչն նորածին³, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէին իմաստունք յարեւելից մատուցանել նմա երկրպագութիւն իբրեւ Լստուծոյ⁴: Լսյալէս Հրեայք եւ հեթանոսք, այս ինքն համօրէն մարդկութիւնն որ զիրկութիւնն ընդունելոց էր՝ երեւէր հասեալ առ որոց անդր Որդւոյն Լստուծոյ:

Օյի պարտ էր Վրիստոսի ամենայնիւ եղբարցն նմանել⁵ թլփատեցաւ նա յաւուրն ութերորդի եւ կոչեցաւ Յիսուս (օգնութիւն Լստուծոյ): Սիմէոն արդարն եւ երկիւղած յԼստուծոյ լուսաւորեալ ի Հոգւոյն՝ ընկալաւ ի տաճարին զմանուկն իբրեւ Փրկիչ Իսրայելի եւ լոյս հեթանոսաց, յայտ արարեալ թէ կայ նա ի կանգնուածն եւ ի զլորուածն բազմաց ի մէջ Իսրայելի, եւ Լննա կին մի որ անդ էր, զրգեալ ի Հոգւոյն՝ խօսեցաւ օրհնութիւնս եւ մարգարէութեամբ բարբառէր զմանն ընդ այնոսիկ որք ափն ունէին փրկութեանն Իսրայելի⁶:

Յ. Իսկ վասն կենաց մանկութեան նորա այսչափ ինչ միայն գիտեմք թէ Մարիամ եւ Յովսէփ փախուցեալ զնացին առ Ժամանակ մի յԵգիպտոս՝ ապրեցուցանել զնա ի մոլեղնութենէ Հերովդի զի սպանանել զնա կամէր, համարեալ եթէ նախանձորդ թագաւորութեան իւրոյ է, եւ արգեամք իսկ կարծէր թէ սպան յորժամ ետն կոտորել զմանկտին Իսթղահեմի յերկեմենից եւ ի խոնարհ. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ դարձան նոքա՝ ակնարկութեամբ հրեշտակին ի Վազարէթ⁷, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ովսեայ⁸ եթէ “Եգիպտոսէ կոչեցից զՈրդի իմ”, : Յերկոտատաներորդ ամի հասակի իւրոյ ցոլացոյց մանուկն սակաւիկ ինչ զճառագայթս աստուածեղէն իմաստութեանն ի տաճարին առաջի դպրացն որ զարմացեալ ընդ նա էին⁹: Եւ զի զամենայն իսկ հանգամանս կենաց մարդոյն սրբիցէ՝ կայր մնայր Որդին Լստուծոյ մօրն եւ հօրն հնազանդ եւ հպատակ¹⁰, եւ ըստ հին ինչ աւանդութեան՝ օգնական էր նա հօրն յարուեստ հիւսնութեան¹¹: Իսկ ըստ հասակին աճել՝ աճէր իմաստութեամբ եւ շնորհօք, այս ինքն (ըստ Պրիդ. Վազ.) տակաւ առաւելագոյն շողացուցանէր զճա-

1 Ղուկ. Բ. 9—13: Ցեա երբ. Ա. 6.

2 Յովհ. Ա. 52:

3 Ղուկ. Բ. 16...

4 Մատթ. Բ. — 11: — Գրիգոր Լուսաւ. ըստ Ագաթ. ԽԱ. “Աւատարանումն հրեշտակացն առ հովսէփ զտառուածեղէն փառացն գուշակէր, մտաբն եւ խանութաւք զմանարհաճից մօրմոյն զազբառութիւնն ի մէջ բերէին, առաջնորդ ասանգրն՝ մեղացն պատարագք յոյսնի ամենա-

սեռանն տէրութիւն, երկրաւորաց՝ զփառացսք զմարմնն, եւ երկնաւորացն՝ ծառնիցսք զտառուածութիւննդ:

5 երբ. Բ. 17, 18:

6 Ղուկ. Բ. 21—28:

7 Մատթ. Բ. 19, 20:

8 Ովս. ԺԱ. 1:

9 Ղուկ. Բ. 46, 47:

10 Ղուկ. Բ. 50:

11 Մարկ. 2. 8:

ձանջ խմատութեան, ճշմարտութեան եւ շնորհաց՝ ըստ չափու-
գարգանայոյ մարդկերէն մարմնոյն¹։

Է

Լապէս իմն առհասարակ հաւատացեալ էր ազգն հրէական
ըստ մարգարէութեանն² թէ յառաջ քան զերեւել Մեսիային
գալոց իցէ Լազիա մարգարէ պատրաստել զարքայութիւն նորա³։
եւ արդեամբք իսկ երեւեցաւ Լազիա յանձին (Յովհաննու որ կարա-
պեան եղել Վրիստոսի։ Արդէս սակաւիկ ինչ կանխագոյն քան
զճնուեղն Վրիստոսի աւետեցաւ ծնունդն (Յովհաննու՝ հօր նորա
Օպքարիայ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն կենարարն յարգանդի
մօրն չոգաւ առ Լազիաբեթ մայր նորա՝ սրբել զկարապեան իւր
նոյնպէս ի մօրն արգանդի⁴, այսպէս յետոյ՝ սակաւ ինչ յառաջ
քան զերեւելն Վրիստոսի հրապարակաւ՝ կանխեաց եւ (Յովհան-
նէս ըստ հրէական սովորութեանն յՅերորդ ամի հասակի իւրոյ ի
15երորդ ամի թագաւորութեանն Տիրերեայ կայսեր իբրեւ վար-
դապետ ժողովորեան, եւ ըստ մարգարէութեանն սր լեալ էր
զնմանէ՝ ցուցանէր վարս խստամբերութեան յանապատ տեղւոջ
առ (Յորդանանու, քարոզելով ապաշխարել զի մերձեալ է, ասէ,
արքայութիւն երկնից, եւ ցուցանելով թէ կայ ի միջի ձերում
զոր դուքն ոչ զիտէք, եւ թէ գայ նա յետոյ քան զնա, բայց էր
յառաջ եւ մեծ քան զնա։ Արդէս ի դէպ էր կարապետին Վրիս-
տոսի՝ արկանէր նա մկրտութիւն ինչ ապաշխարութեան ի կիր, եւ
ջանայր ուղղել զազգն հրէական ի թեւր կարծեացն՝ թէ աշխար-
հական փառաւորութեամբ գալոց իցէ Վրիստոսն։ Լապ գայր
ինքնին (Յիսուս առ նա մկրտել ի նմանէ, որ եւ ստուգութեամբ
այնուհետեւ եցոյց եւ քարոզեաց զՄեսիա. եւ ի վերուստ եւս
յերկնից Հայրն յաւիտենական բարբառեալ վկայէր զԱրդւոյն սի-
րելոյ, եւ Հոգին սուրբ ի զգօն կերպարանս աղաւանդ իջանէր ի
վերայ Վրիստոսի. եւ այսպէս յայտնէր անդ Լորորդութիւն Լա-
տուածութեանն⁵։ Հայնմ հետէ յայտ առնէր (Յովհաննէս զԱի-
սուսէ թէ նմա պարտ է աճել եւ ինձ մեզմանալ՝ որպէս արուօտակն
ի ծագել արեւուն լինի աներեւոյթ⁶։ Լա արդեամբք իսկ յետ
սակաւ ինչ միոյ արկանէր զնա Հերովդէս Չորրորդապետ ի բանտ
ի Մաքերա դղեակ, վասն զի չետ թոյլ նմա ունել զՀերովդիա-
դա՝ զյափշտակեալ կին եղբօր իւրոյ Փիղիպպայ, եւ յետուստ
ուրեմն ետ զխատել զնա Հերովդէս նենգութեամբ Հերովդիա-
դայ⁷։ Խաղեցին զնա աշակերտքն նորա եւ գնացին ետուն զրոյց

1 Ղուկ. Բ. 40, 51։

2 Մատթ. Գ. 5, 6։

3 Մատթ. Ժ. 10, Մարկ. Բ. 10։

Դուկ. Ա. 17, Յովհ. Ա. 31։

4 Ղուկ. Ա. 5-25, 39-45։

5 Մատթ. Գ. 13-17, Յովհ. Ա. 33։

6 Յովհ. Գ. 30։

7 Մատթ. ԺԴ. 11, Մարկ. Զ. 16-38։

(Յիսուսի¹։ Բայց բազումը ի նոցանէ չեկին զհետ Յիսուսի, այլ կացին մնացին իբրեւ ուրոյն աղանդ՝ իբրեւ «աշակերտք Յովհաննոս», զնա իմն համարելով Մեսիա։

2. Իսկ Յիսուս յետ մկրտութեանն չողաւ մեկնեցաւ ի տեղի անապատ, ուր եկաց աւուրս 40 որպէս Մովսէս ի լեւինն, եւ ըստ նմանութեան մարգկան՝ եղբարց իւրոց՝ փորձեցաւ ի հակառակորդէն Ասաուծոյ ի սատանայէ, եւ յաղթեաց։ Ապա սկիզբն առնէր հրապարակաւ վարդապետելոյ ըստ օրինակի հրէական վարդապետացն։ Առաջին բանը նորա նման էին քարոզութեան մկրտելն, զի ասէր՝ ապաշխարեցէք²։ Բայց յետ այնորիկ յայտ արար եւ եցոյց շրէիցն երկայնաձիգ բանիւք թէ յինչ իրա եկեալ է³. այս ինքն՝ զի լըցէ զօրէնան, զի յստակեացէ, զի լուսաւորագոյն գործիցէ եւ տարածեացէ⁴. եւ որպէս մկրտեաց Յովհաննէս՝ նոյնպէս եւ Յիսուս ի ձեռն աշակերտացն մկրտէր յապաշխարութիւն⁵։

Ըստ վարդապետութեանն՝ ուսոյց նա զԱսաուծոյ թէ է հոգի, եւ պարտ է զի երկրպագուք նորա երկիր պազցեն նմա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ⁶, եւ զի նա միայն բարի է⁷, պարտ է սիրել զնա յամենայն սրտէ, յամենայն անձնէ եւ յամենայն զօրութիւնէ⁸։ Ուսոյց նա զԱսաուծոյ չօրէ թէ ճանաչէ զպիտոյս մարդկան, հոգայ զնոցանէ, լսէ զաղօթս նոցա եւ թողաւ զմեղս նոցա⁹, եւ այնպէս սիրէ զնոսա՝ մինչեւ եւ զՄիածինն իւր տալ նոցա¹⁰։ — Իսկ զՈրդւոյ, այս ինքն՝ զանձնէ ասէր թէ է ճշմարտաւ Որդի Ասաուծոյ, մի ընդ չօր¹¹, փառակից ընդ նմա, առաքեալ ի նմանէ յաշխարհ, եւ թէ բանք նորա բանք չօրն են. եւ զպատուէրսնորա ընդ յերկրի ճգրտութեամբ յօգուտ եւ ի բարութիւն մարդկան, եւ գայ միւսանգամ յարուցանել զմեռեալս եւ տալ իւր քաջանչիւր ըստ գործս¹², եւ միանգամայն իսկ ասել է մեր կերպիւր, լոյս, վարդապետ, հոգիւ, ճանապարհ, ճշմարտութիւն, կեանք եւ բարեկամ մեր¹³։ — Իսկ զՀոգւոյն օրոյց ուսուցանէր թէ է հոգի ճշմարտութեան զոր աշխարհս չկարէ ընդունել, բայց կացցէ մնացէ նա առ աշակերտսն իւր. նա լիցի թարգման վարդապետութեան իւրոյ, ուսուցիչ ամենայն ճշմարտութեան, փառաւորիչ նորա եւ կշամբիչ աշխարհի¹⁴, եւ թէ առանց նորա չիք փութոխումն ի լաւ անդր¹⁵։

Ուսուցանէր Յիսուս եւ վառն մարդկեղէն ազգի, այս ինքն զնախաւոր հանգամանաց նորա, զանկմանէ, զվերտաին կանգնելոյ, զվախճանէն եւ զպարտուց, զմոլորութեանց նորա եւ զանկնալուութեանց՝ ասելովն թէ ազարակ է աշխարհս եւ ցանեալ ի նմա սերմն բարի եւ որումն. իսկ տանուտէրն (Ասաուած) միայն զցորեանն բարի սերմանեալ է, իսկ չարն՝ սերմն սատանայի է. եւ թէ բարին եւ չարն աճելոյց են խառն մինչեւ ցժամանակ հնձոցն (ցվախճան աշխարհի), յորժամ եկեալ հրեշտա-

1 Մատթ. Ժ. 12։ Մարկ. Զ. 29։

2 Մատթ. Դ. 17։

3 Մատթ. Ե. 1։

4 Մատթ. Ե. 17։

5 Յովհ. Գ. 22 եւ 26. Դ. 1, 2։

6 Յովհ. Դ. 23, 24։

7 Մարկ. Ժ. 18։

8 Մատթ. Ի. 36—38։

9 Մատթ. Զ. 7—14. 25—34։

10 Յովհ. Դ. 16։

11 Յովհ. Ժ. 30։

12 Յովհ. Ե. 19—30. Զ. 37—40. Ը. 40, 49. եւ այլուր։

13 Յովհ. Զ. 25, 36, 45, 49, 51. Ը. 19, 35, 51. Ժ. 11, 14. ԺԱ. 25. ԺԲ. 6. ԺԷ. 13, 14։

14 Յովհ. ԺԳ. 10—17, 26. ԺԵ. 26. ԺԶ. 7—15։

15 Յովհ. Դ. 5։

կացն իբրեւ Տննողք, գորովն՝ զլարսն ի Տնոց (ի դժպետ), իսկ զգորեանն՝ զբարինս ի շտեմարանն Աստուծոյ (յերկինս) ժողովեցան ¹ :

Աստուծոյ դարձեալ թէ կատարելութիւն չօրն նորա յերկինս՝ է չափ կատարելութեան մարդկան, եւ թէ վախճան մեր այն է՝ զի իբրեւ պատկերք Աստուծոյ լինիցիմք պատկերք նմանութեան այլոց մարդկան ² . եւ թէ պարտ է անվրէպ՝ խոնարհ եւ անմեղական միտս մանկան եւ փոփոխումն բարուց ունել՝ վասն մտանելոյ յարքայութիւնն Աստուծոյ ³ . եւ թէ ճանաչելն զանձին տկարութիւնն՝ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան ⁴ . եւ թէ ցանկութիւն եւ փափաքն արդարութեան է հրեշտակ աւետարեմբ՝ թէ լնոց է երբեմն այն ցանկութիւն, եւ թէ սրբութիւն սրտի պահանջի վասն ընտանի Աստուծոյ լինելոյ, եւ թէ խաղաղասիրութիւն՝ նշանակ որդւոցն Աստուծոյ է, թէ ողորմութիւն առ ընկերն՝ ածէ ի գութ զԱստուած, եւ համբերութիւն հալածանաց առ սէր նորա՝ է գրաւական միջթարութեանն Աստուծոյ եւ երանութեան յերկինս ⁵ :

Վարձեալ թէ եղբայրսիրութիւն կնիք է աշակերտաց նորա, թէ ճշգրտիւ պահել զհրամանսն նորա՝ են ցլոյք սիրոյ առ նա ⁶ , եւ թէ բարեբարութիւնն ի բոլոր սրտէ է մի միայն գեղեցիկ հատուցումն զըրկանաց զոր ի մերոցն թշնամաց կրիցեմք ⁷ , եւ թէ հրաման եղբայրսիրութեան հաւատար է մեծի հրամանին՝ զԱստուած սիրելոյ ⁸ : Դարձեալ թէ առքը առատք առանց ցոյցս առնելոյ, աղօթք անտես ի մարդկանէ, պահք զուարթ երեսօք՝ են մթերք վասն մեծի աւտօրն հատուցմանց ⁹ :

Վրէն հակառակ ուսուցանէր թէ եւ հայնն իսկ առ ցանկանալոյ՝ շնութիւն է, ռիսութիւնն՝ եղբայրսպանութիւն, այնպէս զի սիրտն իցէ աղբեր պղծութեանցն ¹⁰ : Խիստ դատաստանայ ի վերայ մեր. ասել եւ չառնել, լսել եւ չածել ի գործ՝ յիմարութիւն է, իբրեւ այն որ ի վերայ աւազոյ տուն չինիցէ ¹¹ : Եւ թէ թեթեւամտութիւն եւ սաստիկ հոգք վասն արծաթոյ եւ կերակրոյ՝ հեղձուցիչք ամենայն սերմանց առաքելութեան են ¹² . թէ մեղք բուն ծառայութիւն գերութեան է, եւ ամենայն որ չար գործէ՝ է օրդի հօրն, այնր՝ որ մարդասպանն է իսկզբանէ, սուա եւ հպր ստութեան ¹³ :

Վարձեալ թէ վիշտք զոր կրիցեմք իբրեւ աշակերտք Քրիստոսի՝ երկունք մշտնջենաւոր ուրախութեանն են. եւ թէ աղօթիւք կարող եմք զամենայն բնչ ընգունել՝ զօր բնչ խնդրիցեմք համեմատ կամաց նորա եւ վառահի ի նորա անուն լինելով ¹⁴ : Նմանեցուցանէ նա զկնքն ճշմարիտ որթոյ, եւ զքրիստոնեայո բարեբարո՝ պողարեր բարունակաց, այնպէս զի որ զկամսն Յիսուսի առնիցեն՝ հասանիցեն ի մտերիմ բարեկամութիւն եւ յազգականութիւն նորա, եւ յորգիութիւն չօրն նորա, եւ յետոյ ապա յանտի կեանսն ընկալին զվայելութիւնս մտերմութեանն այնորիկ ¹⁵ :

Յ. Օրարձր եւ զարդարեւ աստուածեղէն վարդապետութիւնս հաստատեաց Յիսուս մեծամեծ նշանօք: Մշներ զնոսա հրամանաւ չօր իւրոյ եւ նորա գործակցութեամբ ¹⁶ զի ի միա

1 Մատթ. Ժ. 24-30, 36-43:

2 Մատթ. Ե. 45, 48, 14-16:

3 Մատթ. Ժ. 3:

4 Մատթ. Ե. 3:

5 Մատթ. Ե. 3-12:

6 Յովհ. Ժ. 10-14, 17:

7 Մատթ. Ե. 43-44:

8 Մատթ. Ի. 37-46:

9 Մատթ. Զ. 1-7, 16-21:

10 Մատթ. Ե. 38, 22, Ժ. 19:

11 Մատթ. Ե. 1-5, 21, 26, 27:

12 Մատթ. Ժ. 3-7, 19-22:

13 Յովհ. Ը. 34, 44:

14 Յովհ. Ժ. 20-27:

15 Յովհ. Ժ. 1-10, Ժ. Ժ. 31-33:

16 Յովհ. Ժ. 38, Ժ. 41, Ժ. 10-12:

առջէ աշխարհ թէ նա է Մեհիտ¹: Լուսինն ի նշանացն զոր ի բարեխօսանաց սրբոյ մօրն իւրոյ արար ի Սանա ի Հարսանիսն՝ էր փռելել զՂուր ի գինի²: (Յետոյ բազմացոյց նա միանգամ զՀինգ եւ միւսանգամ զԵւթն նկանակս մինչեւ 4—5000 արանց յագել, թող զկանայս եւ զմանկսի³: — Բժշկեաց զամենայն Հիւանդութիւնս⁴, դարմանելով եւ զհոգեւոր ախտս նոցա⁵: Բայց եւ մահ ետ զաւար իւր ի դուրս ամենազօր ձայնիւն նորա⁶: Հողմք եւ աղք հնազանդեցին նա⁷: Եւ յաբ չարք ինէին հալածական ի դիւահալաց՝ խոստովանելով զմաննէ երկիւղել թէ Որդի Լստուծոյ է⁸, եւ ինքն յայտ արար թէ Լստուծոյ ամենազօր զօրութեանն զօրծ է հանելն զնոսա⁹: — (Յայտ արար (Յիսուս եւ զապաւրազոյն մարգարէական պատիւ իւր բազում մարգարէութեամբք, քանդի զիտէր նա եւ զխորհուրդս մարդկան¹⁰: Եւցոյց նա աշակերտացն թէ զինչ իցեն կրեւոյ վասն իւր եւ վասն վարդապետութեանն իւրոյ¹¹. մարգարէացաւ զանցից եւ զտարածելոյ եկեղեցւոյ իւրոյ¹², զխործանմանէ հրէական տէրութեանն, Երուսաղէմի եւ տաճարին, եւ միանգամայն խառն ընդ նոսա եւ զվերջին դատաստանէն¹³: Պատմեաց նա աշակերտացն որպէս եւ թշնամեացն իսկ¹⁴ եւ զիւրանցս որ ի մօտոյ էին անցանելոյ¹⁵:

5

Վանդի թէպէտ եւ վարք նորա համեմատ վարդապետութեան իւրում էին, մինչեւ համարձակել ասել զանձնէ թէ հեղեմ եւ խոնարհ սրտիւ, եւ դարձեալ թէ ո՞ կարէ ի ձէնջ յանդիմանել զիս վասն մեղաց¹⁶. Թէպէտ եւ չգոյր վայր որ չընկալաւ զերախտին նորա՝ ուր ինքեան չգոյր տեղի ուր զգլուխն դնիցէ¹⁷ թէպէտ եւ ընդ մեղաւորս նստէր, ընդ նոսա ուտէր զի ածցէ զնոսա յուղղութիւն¹⁸, սակայն եւ այնպէս չհաւատային ինա խոտաւորաբն եւ անոպայ Հրեայք¹⁹, մանաւանդ թէ զկծեցան զրդուեցան Փարիսեցիքն եւ Ղալիլք զի զկեղծաւորութիւն նոցա ստէպ

1 Յօդ. Ե. 36 . . . Ժ. 25:
2 Յօդ. Բ. 1—11:
3 Մատթ. Ժ. 15—21. Ժ. 29—39.
Համեմատեալ ընդ Մարկ. 2. 34—44. Լ. 1—9:
4 Մատթ. Դ. 23, 24. Լ. 5—13. 3.
5, 14, 15. Բ. 30—32, 28—30. Ժ. 10, 13: Յօդ. Դ. 47—53. Ե. 5—9. Բ.
5 Մատթ. Բ. 3—7:
6 Մատթ. Բ. 18, 19, 23—25. Ղուկ. Է. 11—17: Յօդ. Ժ. 11, 17, 43, 44:
8 Եւ եւ Մատթ. Ժ. 5. Լ. 16, 17. Համեմատեալ ընդ Եւայ. Լ. 5. . . .
7 Մատթ. Լ. 23—27:
8 Մատթ. Լ. 28—34: Մարկ. Լ. 23—28. Ե. 1—7. Ղուկ. Բ. 38—43:
9 Մատթ. Ժ. 22—28. Ժ. 16—20:

Ղուկ. Ժ. 14—26: 9 Եւ Մատթ. Ժ. 1. 8: Ղուկ. Ժ. 17—20. եւ Մարկ. 2. 12—13:
10 Մատթ. Բ. 4. Յօդ. Ժ. 2. 30:
11 Մատթ. Ժ. 16—25: Յօդ. Ժ. 18—21. Ժ. 1—4:
12 Մատթ. Ժ. 21—23. Ի. 2—10:
Ղուկ. Ժ. 27—30. Ժ. 16—24:
13 Մատթ. Ի. 1. 2. . . . 15—28, 29—36. . . . 36. Մարկ. Ժ. 14 Յօդ. Բ. 19—23:
15 Մատթ. Ժ. 21, 22:
16 Մատթ. Ժ. 29: Յօդ. Լ. 46:
17 Մատթ. Լ. 30:
18 Մատթ. Բ. 11—13: Ղուկ. Է. 36—50. Ժ. 19 Մատթ. Ժ. 13—16, 57, 58:

Թշնամաներ¹, մինչև դարան գործել նոցա նմա բազում անգամ. բայց ապա ուրեմն յորժամ զՎաղարշս զբարեկամ իւր յարոյց չորեքօրեայ՝ սահմանեցին նոքա յիւրեանս՝ ապանանել զնա անվերայ²: Իսկ Աիսուս թէպէտ եւ ոչ գրգռէր զնոսա ի սպանու թիւն անձինն՝ բայց եւ ոչ կարճամտութեամբ խուսէր. այլ չոգաւ նա յԵրուսաղէմ ըստ պարտուցն ի վերջին պատեքատօնին, այժմ ուրեմն առաւել քան զառաջին նուագսն յայտնագոյն զմահուանէն բարբառելով, բայց միանգամայն եւ զերեքօրեայ յալութեանէն³: Այլ զի ամենեւին ստոյգ գիտէր զմահն որպէս եւ զմշտնջեւեռ տեւականութիւն գործոյն իւրոյ, յուսել անդ զգատիկն ցուցանելով զառաւելութիւն սիրոյն եւ ղխոնարհութեանն, հառաւառեաց զխորհուրդն Վահութեան՝ իբրեւ իւր յիշատակ եւ ի նշանակ նորոց կտակարանաց⁴, զի ի խորհրդեան անդ մինչև ցվախ՝ ծան կատարածի աւուրց՝ ժողովեացին առ միմեանս ամենայն աշակերտքն եւ ինքն ամենայն անձամբն հաղորդեացի նոցա լնով զառաջին բանսն զոր ասացեալ էր կանխելով թէ Մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի⁵:

Արպէս իսկզբան վարդապետութեանն նոյնպէս եւ ի կատարածին փորձեցաւ Աիսուս ի տկարութենէ մարմնոյս եւ ել յաղթող: Բայց անտուտ Փարիսեցիքն եւ խորհրդականութիւնն Հրէից հաւանեցուցին զժողովուրդն թէ հայհոյէ է նա, ամբաստան եղեն առ Պիղատոս Պանտաքի դատաւոր ժամանակին՝ թէ փնասակարէնա ի կայսր, այն որ ուսոյցն նոցա թէ տուք զկայսերն՝ կայսեր, եւ զՆստուծոյն՝ Նստուծոյ: Այսպէս Աիսուս մատնեալ ի միջե յաշակերտացն (ի Յուդայէ), ուրացեալ երիցս ի միւսմէ (ի Պերսոսէ) եւ ի մնացելոցն աշակերտաց լքեալ թողեալ՝ հարցաւ նա ի դատաւորէն թէ նա՞ իցէ Վրիստոսն եւ թագաւոր. յայտարար եւ ոչ թագոյց թէ արդարեւ Վրիստոսն է եւ թագաւոր ամեն: Այն բազում գիմադարձութեան եւ խոստովանելոյ զանմեղութիւն նորա ապա մատնեաց զնա դատաւորն ի ձեռս առ ահի ժողովուրդեանն: Այն այնորիկ զանաբից, բազմապատիկ նախատեալ եւ թշնամանեալ մեռանէր զմահ խաչի, մատուցանելով ազօթս առ Հայր վասն հաշտութեան մարդկան ընդ Նստուծոյ. եւ սասանեալ շարժեցաւ բնութիւնն անմեռանչ, ետուն զժողիւրդաւար իւրեանց ի դուրս. վարագոյրն որ զարբութիւն հնոց կտակարանացն ծածկէր՝ ցլլաւ վերուստ ի վայր. բերան առն հեթանոսի որ կայրն առ նմա ի պահու՝ օրհնեաց զՆստուած եւ խոստովան եղեւ թէ արդարեւ այլս այս արդար էր եւ Արդի Նստուծոյ. եւ ի հե-

1 Մատթ. Ե. 20. ԺԲ. 24—25. ԺԵ. 1—20:
2 Մատթ. ԺԲ. 14, 15. Դուդ. ԺԱ. 53, 54. Յովհ. Ե. 33, 45. ԺԱ. 44—45:
3 Մատթ. ԺԵ. 21, 22. Ի. 18, 19. Մարկ. Ժ. 33, 34. Դուդ. ԺԲ. 31, 32:

4 Մատթ. ԻԶ. 26—28. Մարկ. ԺԴ. 23—24. Դուդ. ԻԲ. 7—18, 19, 20. Տեա Յովհ. Զ. 51—59. եւ ԺԴ. 1. Համեմատել ընդ Մատթ. Ա. 11. եւ Նոր. Ե. 1. Եւս. ԺԴ. 18. Ստ. 4. 5 Յովհ. Զ. 56:

ռաւոր ծովուն հնչեաց բարբառ խորհրդական ի լսելիս հեթանոսաց թէ «Մեռաւ մեծն Պան», եւ յետ այնորիկ հնչէր հեծութիւն խառն ընդ հիացման (ըստ Պղոտարքեայ + 120)¹։ Օգրիս ժամն, ի միջորէն մինչեւ ցերրորդ ժամ, խաւար կալաւ զաշխարհ եւ անսովորական իմն կարգաւ խաւարեցաւ արեգակն՝ ի լման լուսնի։ Փղեգոն եւ մեւս եւս յոյն մատենագիր (առ Նւսեբեայ) յանգէտս վկայեն զանսովորական իմն նուազութենէ արեգական, եւ թէ ի նմին ժամանակի սասանութեամբ ապականեցաւ Նիկիա։ — Յովսէփ Լքեմաթացի համարձակեալ յաղթէր երկիւղին Հրէից, խնդրեալ ի Պիղատոսէ զմարմինն Յիսուսի՝ թաղեաց մեծաւ փառաւորութեամբ։ Նա այնպէս լցաւ մարգարէութիւնն Նսայեայ² թէ «Տաց զչարս փոխանակ գերեզմանի նորա եւ զմեծատունն փոխանակ մահու նորա»։

2. Յետ երից աւուրց յաղթեաց Յիսուս մահու ելեալ ի գերեզմանէն զոր կնքեալ էին մատանեաւ քահանայապետքն եւ պահէին զօրականաւ՝ որ եւ քարոզք յարութեանն լինէին առաջի Հրէիցն։ Լքեւեցաւ նա նախ մօրն առանձինն (որպէս հաւանութեան թուի), եւ ապա յետ կանանցն՝ երեւեցաւ Պետրոսի յորժամ (երկրորդ անգամ) ընթացեալ էր նա ի գերեզման եւ դառնայր յԵրուսաղէմ՝ զարմացեալ թէ զինչ եղեւ (յամի 34), եւ ապա երեւեցաւ եղբարց աւելի քան զ500 (որպէս հաւանութեան թուի ի Գալիլեա ուր ժամադիրն լեալ էր³)։ Եւ յաւանութեան ընդ մերթ երեւէր նոցա Յիսուս՝ հաստատելով զհաւատս նոցա, մանաւանդ զվնդմանի որ այնպէս պնդեալ էր հաւատաւ, «Որպէս զի եւ յետինքս առաւել վստահագոյնք եւ հաստատագոյնք ի հաւատս յարութեանն լինիցիմք», (Ս. Լեւոն)։ Այց մնաց նա ընդ նոսա յաւուրս 40, արար բազում նշանս առաջի նոցա⁴, եւ ուսոյց նոցա զամենայն կարգաւ եւ խորհուրդս Լիւկեւոց իւրոյ, զքահանայութեան⁵, զխորհրդոց ապաշխարութեան⁶ եւ զմկրտութեան⁷։ Ի միում նուագի յերեւելն աշակերտացն առ ծովուն Տիրեբեայ՝ Պետրոս հրամանաւն նորա արար զարմանալի ինչ որս ձկանց։ Յետ խորհրդական որոցն՝ հարցանէր զՊետրոս թէ սիրից՞ նա զնա առաւել քան զայլ աշակերտակիցն, զի ըստ առաւել սիրոյն զառաւելութիւն հովուութեանն առնիցէ նմա յանձն. եւ յետ երից պատասխանեացն թէ սիրեմ (իբր ի բժշկութիւն երիցն ուրացութեանց) երիցս առնէր նմա յանձն զամենայն հօտ իւր, յանձն արարեալ արածել ոչ միայն զգառիսս այլ եւ զոչխարս իւր⁸ (այս ինքն զամենայն ժողովրդականս եւ զկղե-

1 Ցեւ ի վար Պղոտարքեայ (էջ 31 — 40) ի դուր հայերէն թարգմանութեան Ձուգակեոց Նորա ի Հ. Եղեայ Ա. Թամուսնի։

2 Եւոպ. Եփ. 9։

3 Ա. Կոր. ԺԵ. 6։

4 Յովհ. Ի. 80։

5 Յովհ. Ի. 21—23։

6 Մատթ. ԻԸ. 16—20։

7 Ցեւ Գործ. Ա. 3։

8 Յովհ. ԻԱ.։

րական) : Իսկ այսպէս ընդդէմ դիտատուներն զոր յառաջ քան զմի ամէր խոտտացեալ՝ յորժամ ի հարցանել Յիսուսի ցամենայն աշակերտան թէ զո՞րդ ասիցեն զնմանէ թէ իցէ՝ յառաջ մատուցեալ Պետրոս գաւանէր զաստուածութիւն նորա : Իսկ Վրիստոս վասն առաւել հաւատոցն զոր քան զայլսն եցոյց, եւ զի Հայր նորա զնա եւեթ արժանի արար յայտնութեան իւրում առաւել քան զայլ առաքեալսն՝ ինքն եւս Վրիստոս ասէր թէ “Վու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վեմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժու խոց զնա մի յաղթահարեացեն¹” :

Եւ այսպէս կատարեաց Վրիստոս զխոտտումն՝ կացուցեալ զՊետրոս իշխան առաքելոց եւ զլուս Նկեղեցւոյ փոխանակ իւր, ի ժամանակի զի հասանէին աւուրք մեկնելոյ նորա առ Հայր իւր : Եւ եալ ածէր զաշակերտսն ի Իեթանիա եւ կրկնելով նոցա թէ “Դարձայք ընդ ամենայն աշխարհ, քարոզեցէք զաւետարանն աւանայն արարածոց, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ”, ամբարձեալ զձեռնն օրհնէր եւ վերանայր յաշխարհէ՝ այնպէս զբանչելի եւ անհաս իմն օրինակաւ՝ որպէս եկեալն էր յաշխարհ :

Վարձան յԵրուսաղէմ՝ առաքեալքն զօրմացեալք, սպասել աւետեացն (Հոգւոյն սրբոյ) ըստ բանի վարդապետին իւրեանց՝ թէ “Եստարուք յԵրուսաղէմ մինչեւ զգննուցուք զօրութիւն ի բարձանց” :

6

Եւ այց յառաջ իսկ քան զայն ի դէպ է զքաղաքային անցս աշխարհին՝ շրեատանեաց առ Հերովդեամբը՝ նշմարել : Յամի իրրեւ 1 կամ 3 յետ Վր. մեռանէր Հերովդէս Մեծն բռնաւորեալ ամս իրրեւ 37—40՝ չարաչար ախտիւ որդնալից տրորեալ, որ էր յայտնի իսկ պատիժ պատուհասի Նստուծոյ արդարութեանն² : Եւստ կտակին նորա զոր հաստատեաց իսկ Նստատոս իւրիւ իւրիւ փոփոխմամբ՝ բաժանեցաւ թագաւորութիւն նորա երեցունց որդւոց իւրոց : Եւրիցագոյնն քան զամենեսին՝ Հերովդէս Փիլիպպոս չունէր ինչ ժառանգութիւն ի կտակին վասն դաւաճանութեան իրիւր զոր խորհեցաւ մայր նորա եւ կայր առանց իշխանութեան :

Եւքեղայոս երկրորդ որդի ընկալաւ իրրեւ Նզգապետ՝ զՀրէաստան, զՍամարիա եւ զԵդոմ, զմեծ կէս թագաւորութեանն : Իշխէր նա չարաչար եւ մեծաւ բռնութեամբ, եւ յայն սակա իսկ անդէն յամի 6 (կամ 10) կոչեցաւ նա ի Հոմ տալ պատասխանի. ընկեցաւ եւ վտարեցաւ ի Սիւննա Վարդիացւոց : Թագաւորութիւն նորա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց եւ յաւելաւ յԵսորիս, եւ առաջնորդէր հազարապետօք կամ դատաւորօք՝ որք նստէին

1 Մատթ. 23. 13—19. 2 Յես. 44. 18. 3 Φύλαρχος. 4 Procurator.

ի Կեսարիա (Պաղեստինացւոյ) պահել զխաղաղութիւն երկրին, առնուլ զհարկս եւ տեսանել զդատաւորութեան իրեւ իշխանութեամբ կայսեր: Թ. Գործ դատաւորութեանն կարան մի ըստ միջէ Կոպոնիոս, Մարկոս Ըմելիւիոս, Ըննիոս Ռուփոս, Վլադերիոս Գրատոս, Պոնտոս Պիղատոս, եւ յետ նորա Մարկելոս եւս եւ Սարուղոս, (6—41): Հեծէին այնուհետեւ Հրեայք ընդ երկաթի լծով Հռոմայեցւոցն, բայց մանաւանդ առ Պոնտացւոյն Պիղատոսին (26—36), որ դառնացոյց իսկ զնոսա, զհրօնիցն եւս իրա անարգելով: Ըյլ յետ անիրաւ դատաստանին զոր եցոյց Պիղատոս ի վերայ Կենարարին մերոյ՝ կոչեցաւ նա (յամի իրեւ 35) ի Ղուկիոսէ Վիտելլիոսէ հազարապետէ Լսարոս որ էր այր ընտիր, երթալ տալ համար վասն գործոց իւրոց ի Հռոմ: Եւ հասանդր Պիղատոս յամի ուրեմն իրեւ 37 եւ պատմի պատրեալ ի Վիլեննա Վաղղիեցւոյ՝ ուր յուսահատեալ անձին արար: Ինկէց Վիտելլիոս ի պատուոյն եւ զՎայիափա եւ ուրախ եղին Հրեայք:

Փիլիպպոս կրտսերագոյն յորդոցն Հերովդի ընկալաւ իրեւ Զորորդապետ զՀիւսիսային կողմն արեւելեց Յորդանանու, այս ինքն զսահմանն Բատանէա, Տրաքոնիտիս, Գաւղանիտիս (Իտուռմէա) եւ զԼւրանիտիս: Պատմի նա լեալ զգօն, արդար եւ հանձարեղ, եւ նստէր նա ի Պանէաս զոր եւ ընդարձակեալ զարդարեաց եւ անուանեալ կոչեաց Կեսարիա Փիլիպպեայ: Սեռաւ նա յամի իրեւ 34 անորդի, եւ սահմանք նորա յաւելան յԼսորիս:

Հերովդէս Ընաիպաս նորին եղբայր, ընկալաւ իրեւ Զորորդապետ զսահմանս Վալիլեայ եւ Պերեայ, եւ ինքն նստէր ի Տիբերիաս: Հատաւ նա յանպիտանութիւնս, թողեալ զին իւր մոլորեցոյց զՀերովդիաս զկին երիցու եղբոր իւրոյ Հերովդի Փիլիպպեայ: — Ետուստ ուրեմն կամեցաւ առնուլ յինքն զանուն թագաւորութեան, բայց ընդ այնր ընկեցաւ նա եւ պատրեցաւ ի Վիոն (յամի 39), եւ Հերովդիաս չոգաւ զհետ նորա: Ընտի փախուցեալ ի Սպանիա՝ վախճանեցաւ: Սա էր որ ի Յովհաննէ յանդիմանեցաւ եւ որոյ առաջի եկաց Վրիստոս եւ անարգեցաւ:

Սաղ քան զայն՝ Հերովդէս Ըգրիպպա Ը. թռն Հերովդի Մեծի, որդի Ըրիստարուղեայ, այր անառակ, բայց սիրելի կայսերաց՝ առ զԼորորդապետութիւն հօրեղբոր իւրոյ Փիլիպպեայ յամի իրեւ 37. իսկ յամի իրեւ 40 առ եւ զԼորորդապետութիւնն Ընտիպայ, եւ ի յաջորդ ամին եւ զազգապետութիւնն Ըրքեղայ, այնպէս զի յամի անդ 41 իշխէր նա համրէն իսկ Պաղեստինեայ իրեւ թագաւոր: Բառնայր նա զաղէսս երկրին, նուազեցուցանէր զտուրան, շինէր զքաղաքսն, բայց հալածէր եւ զքրիստոնեայսն: Ըյլ իրեւ յաւուր միում յորժամ ի Կեսարիայն էր մեծապայծառ զարդարեալ լսէր հրեշտակացն Տիւրացւոց եւ Սիգուացւոց, զորս ի նեղ իսկ արկեալ էր հատանելով զպաշար նոցա,

եւ ի խօսել նորա՝ ձայն բարձեալ գոչէր ժողովուրդն թէ՛ «Աստուծոյ բարբառ է եւ ոչ մարդոց», անդէն եհար զնա յաներեւոյթս հրեշտակ Գեորգի, քանզի չեա փառս Աստուծոյ, այս ինքն զի չանդամեաց նա զամբարիշտն զայն ողորմես եւ ոչ մերժեաց յանձնէ։ Հայտա ի նմա որդն եւ մեռաւ յետ անհնարին լեւանաց Ծառոց¹ (44)։ — Այսպէս միւսանգամ համօրէն Պաղեստին լինէր նահանգ Հռոմայեցոց (թէպէտ եւ կայր նորա որդի Ադրիպպա), եւ առաքելք ի կեսարիա զատաւոր Կասպիոս Փաղեստ (յամբ 44)։ Օտա յաջորդեցին ի զատաւորութեան Պաղեստինացոց աշխարհին կարգաւ Տիրերիոս Արեքսանդրոս, Վենադիոս Առեմանոս (յամբ 48 կամ 49), Արաւդիոս կամ Անտոնիոս Փեղեքս (յամբ 52), Պարթոս Փետոս (60), Ազքինոս (յամբ 62 կամ 63), Ղեպոս Փղորոս (յամբ 65)։ — Բայց սակայն զշէնտութիւն տեսչութեան ի վերայ տաճարին Արաւաղեմի եւ զանձուց նորա անդէն յամբ 44 յանձն արար կայսր (Արաւդիոս) Հերովդի եղբօր Ադրիպպայ Ա. որ էր (յամբ 41) Թազաւորեալ ի Վաղկիս (ի մէջ Արաւան եւ Անտիոսիան լերանց)։

Յետոյ ուրեմն սահմանք Թազաւորութեանն Վաղկիսայ եղին յանձն եղբօրորդւոյն նորա Ադրիպպայ Ա. որդւոյ Ադրիպպայ Ա. յամբ իրբեւ 49. այլ յետոյ յամբ 53 առ սա փոխանակ սահմանացն Վաղկիսայ՝ զսահմանն յորոց կազմեալ էր երբեմն չորրորդականութիւնն Փիլիպպեայ, պատուով Թազաւորութեան։ Ինչէր միանգամայն զվերականցութիւն տաճարին Արաւաղեմացոց եւ պաշտամանցն նորա, զնէր եւ հանէր զքահանայապետն որպէս ինչ կամէր, մինչեւ ցկործանումն տաճարին (70), եւ վախճանէր ինքն յամբ 90։ — Այսպէս պատշաճ թուեցաւ յայտմ վայրի ամփոփել զանցո համօրէն տոհմն Հերովդի կամ Հրեական իշխանութեանն մինչեւ ցկատարած։

Բ

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

Ի գալութենէ Հոգոյն օրջոյ Դնչէ— ցմահ (Յովնանոս տառաիւլոյ (34—100 որ է Առաքելական Ժամանակ)։

7

ԲՅՑ Վրիտտոսի պատուիրանին՝ կային մնային առաքելաբն եւ աշակերտք Աթուսի հանդերձ մարդն նորա Արաւաղեմ եւ սպասէին աղօթիւք՝ Հոգւոյն սրբոյ որ խոստացեալն էր նոցա, զի նովաւ զօրացին ի գործն որ եղեւ նոցա յանձն։ Բայց զի Վրիտտոս զթիւ երկոտասան առաքելոցն առանց իրիք յերկուանաց յար-

դարեալ իմն էր ըստ թուոյ ցեղիցն Խարայել, յայն ստիւ եւ կաց Պետրոս եւ խօսեցաւ թէ պարտ եւ պատշաճ է ընել զթիւն զայն՝ յետ անկմանն (Յուդայի, համեմատ Գաւթի մարդաբեւութեան, եւ այնպէս անց Մատաթիա ի կարգ առաքելոցն² :

(Յետ 10 աւուր վերանալոյն Վրիստոտի, իբրեւ սկիզբն եղեւ պնտակոսապան տօնին Հրէից (34 կամ 35), որ էր տօն յիշատակի օրէնսդրութեան հնոցն կառկարանաց ի Սինայի ի մէջ սրտմանցն եւ փայլատականց՝ իբրեւ օրինակ հանդերձելոց, ընէր աստէն նոյնպիսի հնչմամբք բարբառոյ սասակութեան՝ լրումն նորոցն կառկարանաց։ Ի կերպարանս հրեղէն լեզուաց՝ իբրեւ նշանակաց կատարեալ յառակութեան, զօրութեան եւ եռանդման զոր ի նոր լեզուս անդ իւրեանց էին ցուցանելոց առաքեալք, իջանէր ի վերայ նոցա եւ ի վերայ ամենայն աշակերտացն ժողովելոց՝ Զօգին. եւ յանկարծակի խօսէին նոքա եւ իմանային զնոսա ամենայն ազգք ժողովեալք ի տօնին։ Սքանչելեօքն այնորիւք, մանաւանդ բանին Պետրոսի որ նախ յարուցեալ խօսեցաւ առ նոսա՝ դարձան արք 3000 հաւատալ զՅիսուս՝ Որդի Աստուծոյ, եւ ապաշխարել եւ մկրտակ յԱրարողութիւնն։ Այսպէս հեղմամբ Զողոյն արոյ առ զառաջինն հաստատութիւն Նկեղեցի եւ տեւականութիւն վասն ամենայն ժամանակաց։

Ինչ պանչելն բժշկութեան կողին մուրականի զոր առ դրան տաճարին յարոյց Պետրոս զձեռանէն ունելով եւ ընդ համարձակութիւն քարոզութեան առաքելոցն ի տաճարին զայրանալ սկսան Փարիսեցիքն, եւ մանաւանդ Սադուկեցիք վասն վարդապետութեան յարութեանն։ Վրին իրի իսկ ածան յառեան 71 արանց խորհրդեանն նոցա Պետրոս եւ Յովհաննէս, եւ հրաման տուաւ նոցա լռել այնուհետեւ զվարդապետութենէն, բայց նոքա բարւոք համարձակութեամբն տային պատասխանի թէ Աստուծոյ մանաւանդ հնազանդել պարտին քան մարդկան, եւ թէ չէ հնար նոցա զոր ինչ տեսինն եւ լուան՝ չխօսել։ Սակայն եւ այնպէս առ ժողովորդեանն ահի՛ հարկ համարեցան արձակել զնոսա լոկով սպառնալեօք։ Այլ իբրեւ ըստ բանիցն նոյնպէս ջերմութեամբ քարոզէին առաքեալքն՝ հաւանեցաւ եւ խորհուրդն Հրէից թողուլ զնոսա ըստ խրատուն Վամադիելի, որ չէր տակաւին որոշեալ զանձն ի քրիստոնէութիւն, եւ ասէր թէ թոյլ տալ պարտ է զի եթէ յԱստուծոյ գործն իցէ՝ յարդեանց իրացն երեւեսցի, եւ այսպէս իսկ ժամանակա ինչ լռեալ կայր Սադուկեցւոցն մոլեգնութիւն։

Այլ իբրեւ տակաւ յորդէր քրիստոնէութիւնն եւ որ յառաջն վարդապետք հրեութեանն էին՝ եղին ուսուցիչք քրիստոնէութեան եւ վիճէին իսկ ընդ Հրէիցն, միաբանեցին այնուհետեւ Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք հալածել առհասարակ զեկե-

ղեցին՝ սկիզբն արարեալ քաղկածմամբն Ստեփանոսի տարկաւազի, որ հրապարակախօս եղև նոցա պատմական ինչ պատասխանաւ տուութեամբ (յաթի իրրեւ 36)։ Բայց հալածմամբն տարածեցաւ անդէն քրիստոնէութիւնն ի Հրէաստան, ի Սամարիա (ուր զբաղմաց սիրտս պատրաստեալ էր յառաջագոյն Վրիստոս¹), յԵսորիս, ի Փիւնիկէ եւ ի Սիւրիոս, բայց տակաւին ի մէջ Հրէիցն միայն²։

8

Մի ոմն ի մոլեղին հալածչացն եւ գործակից սպանմանն Ստեփանոսի՝ էր պատանեակն Սաւուղ, Փարիսեցի, ի Տարսնէ Սիւրէեցւոց, ի ցեղէն Բենիամինի, ծնեալ իրաւամբք։ Հռոմայական քաղաքացւոյ, կրթեալ յերեւելի դպրոցի անդ Տարսնացւոյ յուսական մատենադրութեամբ եւ գիտութեամբ, եւ յԱրուսաղէմ առ ոսո Վաճաղիկել լինալ միջամուխ բարձրագոյն աստուածխօսութեան Հրէիցն։ Մինչ դեռ յուղի անկեալ երթայր նա ի Վաճաճիկոս ի գործ հալածման քրիստոնէիցն՝ թղթովք հրամանաց ի քահանայապետացն, երեւէր նմա Վրիստոս եւ էշտամբէր զնա՝ թէ զի հալածես զիս. եւ ի հարցանել նորա դողութեամբ թէ Տէր զի՞նչ կամիս զի արարից, առաքէր ի Վաճաճիկոս ուր յետ եւրից առուրց ոմն ի քրիստոնէից անախ Լնանիա անուն՝ ըստ Ըստուծոյ խի յայտնութեանն եկն առ նա բանալ զաչա նորա եւ միրձել (37)։ Եւ յապէս յանկարծակի հալածիչն լինէր առաքելոյ հեթանոսաց, քանզի եկեալ հասեալ էր եւ ժամանակ մաին նոցա յորս քայութիւնն Ըստուծոյ։

Սակայն Պետրոսի պահեալ էր բանալ նոցա նախ զդուռնն։ Սաղ իսկ վասն հալածանացն յԱրուսաղէմ՝ եկեալ էր Պետրոս ի Սամարիա եւ ապա այց արարեալ քաղաքացն որ ի ծովեզերսն էին. ի Սիւրգոս զանդամալոյծն ողջացուցանէր եւ ի Յոպպէ զաղքատասէրն զՏարիթա կամ զԼ. յԵմմիկին յարոյց ի մեռելոց։ Ըստ ուրեմն յայտնեցաւ նմա ի տեսլեան ընդունելութիւն հեթանոսացն ի քրիստոնէութիւն հանդերձ բարբառով որ ասէր Օ, որ Ըստուած սրբեաց դու մի համարիր պիղծ. անդէն երթեալ նորա ի Սեուրիա ի կոչ Սաւուրէլեայ հարկւրապետի՝ որ էր եկամուտ գրան՝ որպէս թուի, մկրտեաց զնա յետ լսելոյ ի նմանէ զտեսիլ հրեշտակին որ պատուէր տուեալ էր կոչել զառաքելաւն։ Օ առաքելն չթուեցաւ այն հաճոյ Հրէիցն քրիստոնէից մանաւանդ Արուսաղէմացւոցն. բայց իրրեւ ուսոյց զնոսա Պետրոս՝ առ ժամն ընդելան ընդ սովորութիւնն՝ առանց թլփառութեան զհեթանոսսն մկրտելոյ, առկայն պարտ էր նոցա տակաւին ըստ եկամելոցն դրան՝ պահել զսոյլ օրէնան մովսրապանս։

Լ. յոպիսի սովորութեամբ ընկալեալ ընկեր թաղմամբ Տե-
թանոսք յԱնտիոք ի ժողով հաւատացելոցն, թէպէտ եւ աստ ու-
րեմն ոմանք ի դարձելոցն Հրէից ի քահանայից անտի եւ ի Փա-
րիսեցւոց՝ պահանջել իմն սկսան ի քրիստոնէիցն որ ի հեթանո-
սաց անտի էին՝ զպահպանութիւն եկամտիցն իրաւանց՝ այս ինքն
զԹիքատելն եւս։ Եւ յայէս եկեղեցին Անտիոքացւոց, որ էր ի
հրէական եւ ի հեթանոսական քրիստոնէից, եղև երկրորդ իմն
մայր եկեղեցի, եւ անդ զառաջինն կոչեցաւ Վրիստոնեայ անուն
հաւատացելոցն, ուր յառաջագոյն կոչէր՝ Նազարացի կամ Վաթե-
լեացի. բայց էր եւ այն եկեղեցի կապեալ սերտիւ ընդ մայր եկե-
ղեցւոյն յԱրուսաղէմ՝ արովք սիրոյ։

2. Իսկ Սաւուղ յետ դարմանալի դարձին չոգաւ յԱրաբիա՝
ուր ի մէջ թաղմամբ Տեթիցն (զորոց Յովսէպոս պատմէ լեալ
անդ՝ դառնալով Արաբացւոց ի հրէութիւն) քարոզէր զքրիստո-
նէութիւնն։ Անտի եւ եկն յԱրուսաղէմ (3 ամբք յետոյ քան
զգարձն) բուն վասն զՊետրոս տեսանելոյ եւ զի ծանկցի ի նմանէ
իբրեւ Ճշմարիտ քարոզ առեւտարանին¹։ Եւ յոպէս առեալ իւր ըն-
կեր զՎառնաբաս որ էր գիտուն ոք զեւտացի ի Սիւրբոսէ (որպէս
հաւանութեան է՝ մի յՃ աշակերտացն) որոյ եւ ամենալ իոկ էր զնա
առ Պետրոս եւ առ Յակոբոս, արար ճանապարհ վասն քարոզու-
թեան յԱսորիս եւ ի Սիւրիկիս, եւ վճարեաց իսկ բազում ինչ
յոյժ ի հաստատութիւն քրիստոնէութեանն յԱնտիոք, այլ եւ ի
հեռաստանէ օգնական էր եկեղեցւոյն Արուսաղէմացւոց՝ զոր հա-
լածէր յայնժամ Հերովդէս Ագրիպպաս Ե. Թագաւոր ի վերայ
ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց, եւ զի հաճոյ Հրէիցն ընի-
ցի՝ սպանեալ էր զՅակոբոս զերէցն զեղբայրն Յովհաննաւ (44) եւ
զՊետրոս ի բանտ արկեալ, ուստի աղօթիւք հաւատացելոցն եւ ի
ձեռն հրեշտակին պրծեալ ապրեցաւ առաքեալն, մինչեւ Ագրիպ-
պայ սատակեալ աստուածապատիժ՝ առնոյր խաղաղութիւն ե-
կեղեցի ընդ Հռոմայեցւոցն իշխանութեամբ² (44)։

(Հայնմ հետէ սկիզբն առնէր Պաւղոս ընդ Ռառնաբայ՝ ա-
ռափոյ մեծի ճանապարհորդութեանն ի քարոզութիւն (45 եւ 46)
ի Սելեւկիայ ի Սիրիոս, ուր զփոխանակ բռնշխին զՍերգիոս Պա-
ղոս դարձոյց, եւ թերեւս ի նշանակ բարեկամութեանն առ զնորին
անուն. ապա ի Պամփիլիս, ի Պիտիդիս, ի Սիւսանիս՝ ուր ի
Սիւսարա քաղաքի ի բռնկել Պաւղոսի զկաղ մի ի ծնէ՝ առ-
տուածս զնոսա համարեցան քուրմքն (զՊաւղոս՝ Հերմէս եւ
զՎառնաբաս՝ Վիտս), մինչեւ հաղիւ կարացին հաւանեցուցանել
չորհել նոցա։ Ամենայն ուրեք ընդունէին հեթանոսք զվարդապե-
տութիւնն, բայց մասն մի Հրէիցն հակառակեալ հալածական հա-
նէր զնոսա։ Ապա մտեալ առ Ատտաղիւս ի նաւ՝ դարձան յԱնտիոք³։

1 Գալ. Ա. 17—19։ Գործ. Բ. 19—27։ 2 Յն Հատն 6։ 3 Գործ. Ը—29։

Իսկ այս առաւելեալ քանակ զժառութիւնն էր վասն քրիստոնէիցն զարձելոյ ի հեթանոսութենէ թէ պահելոյ արդեւք իցեն կատարեալ զմովսեանն օրէնն, վասն այնորիկ իսկ առաքեցան Պաւղոս եւ Բառնաբաս յԱլքուսաղէմ, ուր յառաջն ժողովն (50—52) սահմանեցաւ յառաքելոցն միաբան բարբառով՝ իբրեւ յանուն Հոգւոյն սրբոյ՝ թէ Չեն կապեալ հեթանոսքն պահել զօրէննն Մովսէսի, այլ միայն զնոյեանն արդելան (այս ինքն՝ ժուժկալել յարենէ եւ ի հեղձուցելոյ), եւ մանաւանդ ի բաց կալ ի զոհելոյ եւ ի պոռնկութենէ:

Պաւղոս յետ բերելոյ զվճիռ ժողովոյն յԱնտիոք՝ սկսաւ ղերէրոցը ճանապարհորդութիւնն (52 կամ 53) ընդ Ը իղայի, անցանելով ընդ Ըսորիս, ընդ Արիւկիս եւ ընդ Լիւսուսիս: Բառնաբաս բաժանեալ էր ի նմանէ եւ ընդ ազգականին իւրում ընդ Յովհաննու Մարիոսի երթեալ ի Ապրոս: Ի Լիւսորա առ Պաւղոս ընդ իւր զՅիմմութէոս, եւ այնպէս երեքին առնէին ճանապարհ ընդ Փոլսգիս, Վաղատիւս եւ Միւսիս: Ի Տրովադա յաբեցաւ ի նոսա բժիշկն եւ աւետարանիչ Ղուկաս, եւ անտի անցեալ ի Մակեդոնիս հաստատեցին եկեղեցիս ի Փիլիպպիս, ի Թեսսաղոնիկէ եւ ի Բերիս: Ի Բերիս թողեալ Պաւղոսի զՅիմմութէոս եւ զԸ իղա՝ նաւարիւր յԱթէնս ի գլխաւոր կայան կռապաշտութեանն (Յունաց, եւ քարոզէր փիլիսոփայիցն յԱրիստապոլին զմէ Լսատաճն անծանօթ. եւ յետ այնորիկ դէմ եղեալ հասանէր ի մեծատուն եւ ի բարեկեցիկ քաղաքն Աորընթացոյ. անդ արար նմա ընդունելութիւն Ակիլղաս ոմն հաւատացեալ, եւ աստուտ զրէր զառաջին առաքելական թուղթն այս ինքն ղերիս Բուդիս թէոսարմիկոսոյ: (Յետ 1½ ամեայ աշխատութեամբն հաստատելոյ անդ եկեղեցիս՝ դառնայր ընդ Լափեսոս, ընդ Աեսապիս եւ ընդ Երուսաղէմ միաւանդամ յԱնտիոք¹:

Իսկ այս առաքելական եռանդն նորա զրդեաց զրդեաց զնա ի մեւս եւս երբորդ ճանապարհորդութիւն ի Փոքրն Լսիս (54 կամ 55): (Յետ այս առնելոյ եկեղեցեացն ի Փոլսգիս եւ ի Վաղատիւս՝ զնաց յԼափեսոս, եւ յամէր անդ ամս երկուս անհանգիստ վաստակովք՝ հոգալով եւ զիրս մօտաւոր քաղաքացն, նա մեւ նաւանդ եւ գլխի իսկ հեռաւոր եկեղեցեացն՝ ի Վաղատիւս եւ ի Աորընթոս առաքելով թուղթս առաքելականն՝ զՎաղատացոնցն եւ զՄ. Աորընթացոնց: Եյլ իբրեւ ամբոխն՝ երկուցեալ թէ Չնճի պաշտօն Երեսմեայ որով հաշակաւորն էր Լափեսոս՝ մերժեաց զնա խռովութեամբ, զնաց նա (յամի իբրեւ 57) ի Մակեդոնիս այց առնել եկեղեցեացն, եւ աստատին զրէր զՄ. Բուդիս Աորընթացոնց: Եյլ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքնին երթայր միւսանդամ ի Աորընթոս՝ զե զժառութիւնն ամենեւին լռեցուցէ: Ընդ նոյն

ժամանակս գրէր իբրեւ հեթանոսաց Մաքեալ եւ առ զլուս քաղաքացն հեթանոսաց՝ ի Հռոմ: Յետ ամիսս 3 ի Վորընթոս յամելոյ՝ դառնայր այսրէն ընդ Ճանապարհ Միլետեայ (յամի իբրեւ 58), ուր եւ հասին առ նա երիցունք յԱփեսոսէ եւ ի մերձաւոր քաղաքաց եւ խօսեցաւ առ նոսա զքեղեցիկ բանն իւրատու եւ զվերջին հրաժարման, եւ ընդ Պաղոմայիս եւ ընդ Սեոաւրիա դարձաւ յԱրուսաղէմ¹: Ասա ուրեմն ի տաճարին յարձակեցան ի վերայ նորա Հրեայք ի Փոքր Միտեղոց՝ իբրեւ ի վերայ առն որ զօրէնսն անարգիցէ: Ըմբռնեցաւ Պաւղոս, բայց վասն զի հռոմէական քաղաքացի էր՝ զերծաւ յիշխանութենէ Վինեդրիոնի եւ ածաւ ի Սեսարիա առ Փեղքս դատաւոր հռոմէացի: Արդարացոյց Պաւղոս զանձն առաջի Փեղքսի եւ Փեստեայ նորին յաջորդի եւ Ագրիպայ Ռ. արքայի՝ որ եկեալ էր ընդ քեռն իւրում Ռերենիկեայ տալ ողջոյն Փեստեայ. եւ յետ երկամեայ կապտանացն ի Սեսարիա՝ առաքեցաւ նա ի Հռոմ վասն բողոքմանն առ կայսր՝ հանդերձ Ղուկաւ եւ Արիստարքետ (61)²:

Ի թեթեւ կապանն ի Հռոմ իբրեւ ամս երկու՝ գրեաց նա զԽաղլն առ Իսկեսայիս, Փիլիպեյիս եւ Վոդոսայիս՝ որ առանձինն իմն զփառացն Վարիստոսի, զփրկութենէ մարդկեղէն ազգի եւ զկոյմանէն հեթանոսաց ճառեն եւ զգուշացուցանեն ի հերձուածոցն որ ծնանիցին, որպէս եւ զսիրոյ եւ զընծայութեան Խաղլն առ Փիլիպեյիս ի Վոդոսոս վասն Վնեսիմեայ ծառայի նորա փախուցելոյ: Հաւանութեան է թէ յայնժամ ուրեմն գրեցաւ եւ թուղթն առ Իսկեսայիս³: Բայց եւ ի Հռոմ թուի թէ բազմացոյց նա հանդերձ ընկերօքն զԹիւ հաւատացելոցն՝ դարձուցեալ եւ զմանա ի տանէ կայսեր⁴: Յայսմ վայրի լռեալ դադարէ պատմութիւն Վործոց Առաքելոց վասն իրացն Պաւղոսի:

Այլ ըստ հին ինչ վկայութեանց եւ Պաւղոս միւսանգամ յաջատուութիւն. եւ ըստ ցանկութեանն իւրում⁵ պատմի քարոզեալ եւ ի Սպանիա: Ըռանց երկմտութեան է թէ եկն նա ի Արեւտէ եւ եթող անդէն զՏիտոս, եւ ի Վիկտորոնայ (Եպիրացւոց) գրեաց առ նա զԽաղլն Կոլուսական: Ապաքէն իսմին ժամանակի գրեաց եւ զԼ. Խաղլն առ Տիմոթէոս յԱփեսոս: Եկեալ ի Վիկտորոնայ՝ շրջեցաւ միւսանգամ ընդ եկեղեցիս Տրովադայ, Միլետեայ եւ Վորընթոսի. եւ յետ այնորիկ, ըստ պատմելոյ Վիոնիսեայ եպիսկոպոսի Վորընթացւոց (առ Լուսեբեայ), պատահալ Պետրոսի՝ երկօրին միաբան փութացան ի Հռոմ վասն եղբարցն նեղելոց առ Վերոնիւ: Ընդ արիւս երկրորդ անգամ ի բանդ, ուստի գրեաց զԼ. Խաղլն առ Տիմոթէոս յԱփեսոս. եւ ի բորբոքել միւսանգամ հալածանացն (67 կամ 68)՝ զլխատեցաւ

1 Գործ. ԺԹ. — ԻԸ:

2 Գործ. ԻԷ. — ԻԸ:

3 Եբբ. ԺԳ. 24:

4 Փիղիպ. Ա. 13. Դ. 22:

5 Հռոմ. ԺԵ. 24, 28:

տեսչարաւ իրրեւ քաղաքակից Հռոմայեացոց, աւրախութեամբ՝ ընդունելոյ զպատին սղորաթութեան¹։

3. Իսկ Պետրոս յետ հաստատելոյ զեկեղեցին Նորուստեմացւոց եւ շրջելոյ ընդ Պաղեստին եւ կարգելոյ զիրս եկեղեցեացն, եւ յետ այնորիկ յԱնտիոք առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն իրրեւ եւ օղիակոպոս ժամանակս ինչ՝ երթեալ քարոզէր ի Պոնտոս, ի Կապադովկիա, ի Վաղարիա, յԱսիա եւ ի Ռիւթանիա. եւ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ եկն նա յամի իրրեւ 42 ի Հռոմ փախըստեայ յԱրուստղէմ²։ Անտի գարձաւ նա յԱրուստղէմ ուր պրանչեթօքն ապրեցաւ ի հալածմանէն Հերովդի Ագրիպայոց Ա.։ Քնտ առաւ վախճանին (44) գտանեմք զնա դարձեալ յԱրուստղէմ³ յամի իրրեւ 52, եւ յետոյ միւսանգամ յԱնտիոք. եւ որպէս վաղաքոյն ստացաք՝ եղեւ գործակից հաստատութեան եկեղեցւոյն Կորնելիացւոց ընդ Պաւղոսի։ Եւ յետ այնորիկ վկայեաց նա ընդ նմա ի Հռոմ ի հալածանսն Վերոնի (67 կամ 68) խաչեալ՝ ըստ անհարկելոյ վարդապետին խրոյ⁴, առ Ստոփկանեան լերամբն ի վեճակի սահմանաց Հրէիցն, զլեւի վայր՝ որպէս ինքն խնդրեաց (ըստ Որիգենեայ եւ Տերտուղիանեայ)։ Եւստիակոպոսութիւնն Պետրոսի ի Հռոմ առ հասարակ պատմի ի հնոց տեւեալ ամս իրրեւ 25, որ մեկնի զիւրաւ կրկին երթիւն նորա ի Հռոմ։ Ըստ գեղեցիկ Նիլին խրոյ առաջնոյ որ առ հաւատապետն Նորայեցիս (Խափուս հեթանոսաց) ի Պոնտոս, ի Վաղարիա եւ յայլ եւս սահմանակից կողմանս՝ էր նա ի ժամանակի գրելոյն ի Ռարիլոն, այս ինքն՝ ի Հռոմ⁵։ Իսկ Ռ. Նադլին նորա առ Նորայեցիս՝ յոյժ իմն հաւանութեան է թէ իցէ գրեալ սակաւ ինչ յառաջ քան զմահն⁶։

Պատմութիւն գործոց Նուաքելոյն մեծաւ մասամբ զՊետրոսէ (յառաջին գլուխն) եւ զՊաւղոսէ (ի վերջինսն) ճառէ, իրրեւ զառաքելոց՝ յորոց մին էր Նուաքեալ Հրէից առաւելութեամբ իմն, եւ մեւսն՝ Նուաքեալ Հեթանոսաց. իսկ զըազմաց այլոցն առաքելոց՝ չիլէ ինչ այնչափ։ Եւմին իրի իսկ մեթ իմն զոյցոս եւ պատմութիւնս զոցոսնց ունիմք։

9

Յափորոս որդի Ալիեայ կամ Յակովբոս Արսերն, Ադաբն, Ագգականն Վրիստոսի՝ եկաց առաջին եպիսկոպոս Նորուստեմի. ակն ածէին ի նմանէ եւ Հրեայքն իսկ վասն արդարութեանն եւ զգոնութեան. բայց եւ զՀրեայսն որ արտաքոյ քան զՊաղեստին՝ Լուսափելիսն Նիլոն յորդորէր ի հաւատս որ հանդերձ՝ գործովք

1 Բ. Տեմ. Գ. 8։

2 Գործ. ԺԵ. 7։

3 Յուդ. ԻԱ. 18, 19։

4 Ա. Պետր. Ե. 13։

5 Բ. Պետր. Ա. 13, 14։

կամ առ Սղաւդեաւ եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ առ Վերոնիւ ի Պատմութեան ուրոյնցաւ¹, (ըստ Տերաւուղիանայ) եւ նա նախ ողջանդամ ի կատայէ ձիւթոյ եռացելոյ յոր արկեալ իցէ զնա Պամետիանու) եւ ի Պատմութեան գրեաց զՅայրնութեան գիրան (ԻՎ գլուխ) որ նմանութեամբ եւ մարդարեւութեամբ ճառեն զանցից եկեղեցւոյ: Վարձաւ անտի յՆփետոս (յամի իրրեւ 97) եւ առաջնորդէր եկեղեցեացն: Ետեցւոց նահանգին: Ընդ յամի իրրեւ 98 գրեաց նա զՎաթարանն յաղաչելոյ եպիսկոպոսաց եկեղեցեացն այնոցիկ եւ քրիստոնէից, եւ ընծայութեամբն սիրոյ եւ առտուածութեանն Քրիստոսի՝ կնքեաց զայլ երկս աւետարանս. եւ ինքն վախճանէր Տերութեան մահուամբ ըստ Քրիստոսի բանին² (ամաց իրրեւ 90), յամի իրրեւ 100՝ յՆփետոս. եւ գերեզման նորա կայր առկաւին ի Տերորդ դարաւ: Ըստ եւս գործակիցք քաւորութեան աւետարանին եւ որ յանուանէ ի գիրս սուրբոս յիշատակիցին՝ են Յիսակեոս Սիւսեանացի որդի առն հեթանոսի եւ կնք հրէի³. Տիրոս Տննդեամբ հեթանոս, ծնեալ որպէս հաւանութեան թուի յՆփետոյ, Փիլիպպոս տարկաւագ որ թուի կալելալ բնակութիւն ի Սեպարիա Պաղեստինացւոց⁴. Եպիսկոպոս կամ Եպիսկոպոս հրեայ աղեքսանդրացի որ գործէր զգործ աւետարանին մանաւանդ յՆփետոս օւր ուսաւ նա զքրիստոնէութիւն ի ձեռն Եկեղեցւոյ եւ Պրիսկիլոյայ, եւ յետոյ ի Կորնէթոս⁵. Ստեփանէս որ յառաջն էր վերակացու ժողովրդանոցին ի Կորնէթոս⁶. Բաւաբոս, Ը իղա, Փիլեմոն, Եպիսկոպոս, Եպիսկոպոս եւ այլք:

Եւ զիսկ երանելոյ Սեպիւն՝ զոր ի խաչին յանձն արար Սեպիւն սիրելի աշակերտին իւրում՝ ոչ ինչ յիշատակեն գիրք թէ արդեւք յետ յարութեանն՝ երեւեալ իցէ նմա Վերիտոս. բայց ո՛ր է որ ընդ այս տալուականացի: Եւ անց իրիք յերկուանաց է թէ ըստ Վերիտոսի յանձնարարութեանն՝ էր առ Յովհաննու մինչեւ ցմահն: Ըստ ոմանց վախճանեցաւ նա յամի իրրեւ 45 (այս ինքն յամի ցրուելոյ աշակերտացն յարաւսաղեմէ յետ 12 ամաց յարութեանն Վերիտոսի, քանզի ըստ աւանդութեան իրիք այսպէս հրաման տուեալ էր Վերիտոս առաքելոցն՝ կալ անդէն մինչեւ ցնոյն ժամանակ). իսկ ըստ այլոց վախճանէր յամի իրրեւ 47 ի նմին քաղաքի, եւ ցուցանի գերեզման նորա ի ձորին Յովսափաաու մօտ ի Վերիտեմանի: Մեւ եւս երրորդ կարծիք այն է թէ առ տարաւ զնա Յովհաննէս յՆփետոս եւ անդ վախճանեցաւ յամի իրրեւ 56: Եւ աւել քան զամենայն հաւանութեան է ամի 45:

1 Յայն. Ե. 9:

2 Յայն. Ե. 21, 22:

3 Յայն. Ե. 8:

4 Յայն. Ե. 5:

5 Յայն. Ե. 24 . . եւ Ե. 1:

6 Յայն. Ե. 17:

10

Ներքին հանգամանքները Առաքելական եկեղեցւոյ:

1. Որպէս առ կենդանութեամբն Բրիտանիոյ կայսր ընտրութիւն կամ խտիր վարդապետի եւ աշակերտի, տեառն եւ ուստաստարի, քահանայի եւ ժողովրդականի¹, եւ ինքն Բրիտանոս կարգեալ էր զայն ամենայն վասն եկեղեցւոյ²: Նոյն արդեամբք երեւէր ի կարգաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ: Զի թէպէտ եւ ամենայն իսկ հաւատացեալք համարէին ազգ ընտիր, թագաւորութիւն եւ քահանայութիւն³ (վասն ընդհանրական իմն եւ ներքին քահանայութեան մեռուցմամբ, արթիւք եւ պղպեք նոյնպիսեօք), պլ բուն տեղապահ Բրիտանոս էր Նոթրօպտոֆիանն⁴ կամ քահանայապետութիւն՝ երեքուամբք էական աշակնանքն:

1) Եւսն երկուք բարձրագոյն աշակնանայ նախարարութեան այս ինքն վասն Երեւոյնի եւ Եւթափոստի⁵ թէպէտ եւ չգոն ուրոյն առ նուանք ի նոր կառավարանս (քանզի երկուքն եւս մերթ Եւթոյ եւ մերթ Եւթափոստ անուանին⁶, մինչեւ առաքելոյն իսկ անուանել զանձինս Երեւոյն⁷), բայց կայր կարի քաջ խտիր անձանց եւ իշխանութեան:

2. Ուրեքեալքն զառաջնորդութիւն եկեղեցեաց կողմանց կողմանց միում ումք տունէին յանձն, առեալ նմա զամենայն լրումն իշխանութեան իւրեանց՝ ընել իւրեանց յաջորդ⁸ եւ իշխել ի վերայ քահանայից⁹:

Որպէս եպիսկոպոսուսնս պարզիկ էին կատարեալ յաջորդք առաքելոցն՝ ոչնպէս եւ այն գլխաւորութիւն եպիսկոպոսութեանն Պետրոսի՝ անց պաշտօնաւորութեամբ ի յաջորդան Պետրոսի:

Թէպէտ եւ անկատար իմն եւ անօր են պատմական զրոյցք զՊետրոսէ, սակայն ամենայն ուրեք մատուցանեն վկայութիւն բաւական առ հաստատել՝ թէ որպէս կարգեացն Բրիտանոս¹⁰ նոյնպէս եւ արդեամբք նա ունէր զքահանայեց գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենայն հօտին: Իսկ եւ իսկ յետ վերանայոյն Բրիտանոսի տեսանմբ զՊետրոս ամենայն ուրեք ի գլուխ երեւելի երեւելի ինչ գործոց. նա ընի առաջնորդ ընտրութեան Մատթայ¹¹ նորոյ առաքելոյ: Յետ Հոգւոյն սրբոյ իրանելոյ՝ նա նախ ի մէջ անցեալ խօսէր առ ժողովուրդն¹², եւ յամենեցուն անուն՝ առաջի տանին կամ Յինքղրիսն¹³, նա գործէ զառաջին դասնելին բժշկութեամբ¹⁴, նա ամէ զառաջին պատիժան ի վերայ Անանիոյ եւ Սափիրայ¹⁵, նա բանայ նախ գուռն հեթանոսաց՝ մասնելոյ յեկեղեցի¹⁶: Պաւլոս յետ դարձին գալ յերուսաղէմ վասն ընդ Պետրոսի խօսելոյ¹⁷, եւ Աւետարանիչքն ի գրել անդ իւրեանց՝ ամենայն ուրեք յառաջողոյն քան զամենայն առաքելական զնա զնեն¹⁸, թէպէտ եւ կոչումն նորա յետնագոյն էր, որով յայտ իմն է թէ եւ պլք յառաքելոցն զնա ճանաչէին եւ մեծարէին յայնժամ իրեւ գլխաւոր:

1 Թեմ. Ժ. 14, 16. Ժ. 15.
2 Մատթ. Ժ. 18-20: Մարկ. Ժ. 2.
15 Թեմ. Ժ. 26, 27: Մատթ. Ի. 26-28.
3 Ա. Պետր. Բ. 9.
4 Hierarchy.
5 Գործ. Ի. 17, 28: Տիմ. Ա. 5, 7.
6 Ա. Պետր. Բ. 1: Բ. Թեմ. Ա. 1: Գ.
Թեմ. Ա. 1.
7 Ա. Տիմ. Բ. 17-19.
8 Տիմ. Ա. 5: Տեա եւ Եպիս. Բ. Գ.
Գաղատ. Գ. 14.

9 Տեա վերագոյն Հատմ. 5. Թի. 2.
10 Գործ. Բ. 14.
11 Գործ. Գ. 8.
12 Գործ. Գ. 4-5.
13 Գործ. Բ. 1-2.
14 Գործ. Ժ.
15 Գաղատ. Ա. 16.
16 Գործ. Ժ. 2-3.
17 Մատթ. Ժ. 2: Մարկ. Ա. 26. Գ.
18 Ղուկ. Զ. 14. Բ. 32: Գործ. Ա.
13. Բ. 14.

Ընկալելու հայրն Ս. Վրեմեա (որպես առաւել հաւանութեան է) երրորդ յաջորդ առաքելականին՝ յաթոռն Հռոմայ (92—101) վարէր զնոյն իշխանութիւն՝ յորժամ յարեաւն գտաւութիւն ժողովրդականաց ընդ կղերականաց՝ յեկեղեցւոյ Կորնթացւոցն. քանզի անտի գրեցին ի Հռոմ, թէպէտ եւ վիճակն Կորնթացւոց չէր ընդ առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսին Հռոմայ, եւ մանաւանդ մօտ էր Կորնթացւոց՝ եփեսոս, ուր դեռ եւս կենդանի էր սիրեղ աշակերտն Գրիստոսի Յովհաննէս: Իսկ Կղեմէս գրեաց առ նոսա թուղթս մեծաւ իշխանութեամբ եւ կշտամբութեամբ եւս՝ համեմատ բանից վարդապետին իւրոյ Պաւլոսի:

Բ. Վահանայքն կամ երիցունք կարգեալ ինէին յեպիսկոպոսաց անտի ի բազմանալ հօտին՝ իբրեւ օգնականք նոցա¹, եւ մատակարարէին խորհուրդս ընդ հրամանաւ եպիսկոպոսին². բայց իշխանութիւն նոցա չէր առժամանակեայ ինչ եւ անցաւոր, այնպէս զի մարթ իցէ զեշխանութիւն կարգի նոցա առնուլ միասնգամ ամենեւին ի բաց:

Է. Հօւսի խոնարհագոյն աշտիճան նուիրապետութեան էր սարկաւազացն (կամ սպասաւորաց) ըստ օրինակին հրամայելոյ ի Գրիստոսէ. սորա էին յաջորդք⁷ խնամակալաց աղքատացն որք ընտրեցան յառաքելոց, ոչ լոկ ի մատակարարութիւն տրոց՝ այլ եւ ի բարձրագոյն պաշտամանցն մատակարարութիւն, որպէս եւ արդեամբք իսկ անսանեմք զնոսա զի մկրտէին³: Յիշին եւ Սարկաւազուհիք (որ եւ պրիք, քորք, պառաւունք⁴) որք դարմանէին զհիւանդան եւ ուսուցանէին զկանայսն երախայացեալս. պրիք ընտրէին ի սոյն գործ, զուն ուրեք կոյրք⁵:

Ըստ երիս աշտիճանս կարգէին միշտ աղթիւք առաքելոց կամ եպիսկոպոսաց եւ Կեռնաբունիւմբ⁶:

Զ. Իստ պատուիրանին Գրիստոսի⁷ ընդունելութիւն ուրուք յեկեղեցի՝ ինէր ի ձեռն մկրտութեան՝ որ եւ կատարէր ընկղմամբ⁸:

Յ. Ըստ մկրտութեանն զնէին առաքելքն ձեռս ի վերայ իբրեւ կնիք պարգեւի Հոգւոյն սրբոյ (որ է ինքն խորհուրդն դրօշմի)⁹: Յետ այսպիսի սրբութեանց կոչէին հաւատացեալքն օւղթ իբրեւ ընտրելով իմն ի հեթանոսաց: Պապն սիրոյ զոր առ միմեանս ունէին հաւատացեալքն՝ ած զնոսա ի կամաւոր հաղորդութիւն ընչից ի սկզբան անդ¹⁰, թերեւս նմանող իմն լինելով ընկերութեանն Գրիստոսի ընդ առաքելոց: Թէպէտ եւ այս ժամանակեան իմն եւ վայրական սովորութիւն էր, սակայն այլն ամենայն եկեղեցիք զնոյն հաղորդութիւն սիրոյ առ միմեանս ցուցանէին կամաւոր արովք եւ հիւրընկալութեամբ եղբարց, զորոց յաճախ բանք կան ի թուղթս առաքելոցն:

Զ. Ընկալելու իմնն՝ որով այնչափ զեղծանէին հեթանոսք, խորհուրդ էր քրիստոնէիցն իբրեւ նշանակ սիրոյն Գրիստոսի առ Եկեղեցի¹¹, եւ չլուծանելի¹². եւ առ նմին ծանուցեալ էր առանձինն պատիւ փառաւորութեան կուսութեանն¹³:

1 Գործ. Ժ. 23:

2 Ա. Յիմ. Ե. 17:

3 Գործ. Զ. 1. Է. 12, 38: Յեւ. Յիմ. Գ. 8:

4 Հռոմ. ԺԶ. 1: Յիմ. Բ. 3:

5 Յեւ. Ա. Յիմ. Ե. 9—11:

6 Գործ. Զ. 6. ԺԳ. 3: Ա. Յիմ. Դ. 14: Բ. Յիմ. Ա. 6:

7 Մատթ. ԻԸ. 20:

8 Հռոմ. Զ. 4:

9 Գործ. Ը. 14—17. ԺԲ. 5, 6: Եբբ. Զ. 3:

10 Գործ. Բ. 44. Դ. 34:

11 Եփես. Ե. 33:

12 Ա. Կոր. Է. 11 եւ 39:

13 Ա. Կոր. Է. 33, 34, 38:

5. Իսկ զտաննմբ եւ զբազումս յառաքելական եկեղեցիսն որ զշնորհս մկրտութեանն կորուսեալ՝ միւսանգամ դարձան ի հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ եկեղեցւոյ ի ձեռն խորհրդոյն ապաշխարութեան, խոստովանելով ի ըստ իւրի զմեզս խրեանց¹ :

6. Հիւանդք որ ի մահ էին՝ կոչէին զերիցունսն օծանել զի զօրասցին, եւ իբրեւ լուսն խորհրդոյ ապաշխարութեան՝ ջնջեսցին եւ մաշեալ ինչ մեղք, եւ եթէ Տեառն կամք իցեն՝ եւ յախաէն իսկ բժշկեսցին² :

7. Իրիստոնեայքն որ ի Հրէից անտի էին՝ յաճախէին միշտ ի տաճարն. բայց ժողովէին միանգամայն ի տուն տունս ի պաշտօն Աստուծոյ³. Ի ժողովս անդ կային միաբան յաղին, յորս յիշէին զհեռաւոր քրիստոնեայսն եւ զննջեսցալսն, ընթեռնոյին բարձրաձայն հատածս ի հնոց կտակարանաց եւ ի յետին ժամանակս զթուղթս եւս առաքելականս⁴. Երբեք սաղմոս կամ թերեւս առանձինն իսկ քրիստոնեական երգս⁵: Եւ խօզք եւս յետ ընթերցութեան լինէին՝ յեպիսկոպոսաց եւ յերիցաց⁶, եւ ի սմին լինէր ընտրութիւն այլ եւ այլ պարգեւաց Հոգւոյն⁷, յորս էր եւ ի լեզուան խօսել (որ ըստ ճշմարիտ մեկնութեան՝ էր պարգեւ խօսելոյ յօտար լեզու, զոր շնորհէր յայնժամ Հոգին) : Կենդորն այսց ժողովոց որ օր ըստ օրէ լինէին՝ էր խորհուրդն Հաղորդութեան՝ «Բեկանելն հացին»,⁸ Եւսաֆնուն կատարէր այն՝ ըստ օրինակին քրիստոսի ընդ երեկս, եւ լինէր ընդ նմին եւ սեզան ինչ սիրոյ (ազապ) զոր միաբանն սւտէին. բայց սկիզբն լինալ էր սարգելոյ եւ անկարգութեանն⁹ : — Ի ժողովս անդ յողջոյնն տալ միմեանց եւ յետ աղօթիցն՝ տային իրերաց «զհամբոյր սիրոյ», կամ «զհամբոյր սրբութեան»,¹⁰ : Ընդ աղօթիցն խառնէին եւ պահս՝ յորժամ երեւելի ինչ գործ հասանէր վճարել¹¹ :

Իսկ ըստ ժամանակի ժողովելոյ նոցա՝ զամենայն օր կամէր Առաքեալ զի տուրք իցեն քրիստոնեայքն. բայց առանձինն իմն տօն խմբէին վասն երեւելի ինչ աւուրց գործոյ փրկութեանն : Յեկեղեցւոյ Երուսաղեմացւոց զառաջինն՝ օր Հաբաթուն երեւելի էր. նմին հակառակ ի մէջ քրիստոնեիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին յԱնտիոք՝ նշանաւոր էր օր Միաշաբաթւոյն՝ վասն յիշատակի յարութեանն քրիստոսի, անուանեալ «օր Տեառն»,¹² (Կիւրակէ, Տէրունական) : Բայց եւ քրիստոնեայքն որ ի հրէութենէ էին՝ տօնէին զմիաշաբաթին հանդերձ Հաբաթու, կամ թէ ասկաւ անցեալ կայր այն փոխանակ սորա : Թէ յառաքելական ժամանակսն կատարէր արդեւք տօն զատկի յարութեան՝ չմարթի ի բանից Ա. Կորնթ. Ե. 7. ցուցանել, բայց յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ կատարէին :

Ս՝ երթեալ լինէին ի ժողովոց անտի ի ձեռն աւագաց եկեղեցւոյ որ կարի ինչ մեծամեծս յանցուցեալ էին՝ մինչեւ ցկատարեալ զղուսն նոցա եւ ցուղղութիւն¹³ : Այս նշովումն կամ կարումն ի հաղորդութենէ

1 Տեա Գործ. ԺԺ. 18 : ԹԳ. Ե. 16 :
2 ԹԳ. Ե. 14 — 16 : Տեա եւ Մարկ. 13 :
3 Համ. ԺԶ. 4 : Ա. Կոր. ԺԶ. 19 :
4 Կոր. Գ. 15 :
5 Գործ. Բ. 47 : Եփես. Ե. 19 : Կոր. Գ. 16 :
6 Ա. Տիմ. Ե. 17 :
7 Ա. Կոր. ԺԲ :
8 Գործ. Բ. 42, 46 : Ի. 7 :

9 Ա. Կոր. ԺԱ. 30—34 : Գործ. Զ. 2 :
10 Համ. ԺԶ. 16 : Ա. Կոր. ԺԶ. 20 :
11 Ա. Կոր. Ե. 5 : Տեա Մատթ. ԺԷ :
12 Յայտ. Ա. 10 : Տեա եւ Գործ. Ի. 7 : Ա. Կոր. ԺԶ. 2 : ըստ Մատթ. ԻԸ :
13 Իդեմ. Իդեմ. առ Մարկ. Գլ. Բ : Բառնար. Իդեմ. Գլ. ԺԵ : Առնեմ յայտնի՝ Յուս. Պատմութ. Ա. Գլ. ԿԷ :
13 Տեա Ա. Կոր. Ե. 4 ... համամտեալ ընդ Բ. Կոր. 6—11 : Տեա եւ Մատթ. ԺԸ. 17 :

էր սովորական եւ ի հրէութեան: Դոյն պատիժք էին եւ որոց զմասն մի վարդապետութեանն ուրանային կամ աղաւաղէին¹. քանզի յոյժ իսկ վրէժխնդիրը էին առաքեալք վասն միութեան վարդապետութեան², մինչեւ յայս առնել մեծի առաքելոյն հեթանոսաց զե եթէ հրեշտակ յերկնից ուսուցանիցէ այլ ինչ վարդապետութիւն քան զոր քնքն ուսոյց՝ նզովեալ լիցի. եւ թէ յառնէ հերետիկոսէ յետ կրկին խրատելոյ՝ պարտ է ի բաց կալ եւ չհաղորդել ընդ նմա³: Բայց սակայն քանզի ոչ առանց Աստուծոյ կամաց եւ թոյլն տալոյ այն միաբնակութիւնք կամ հերետիկոսութիւնք երանէին⁴ էին ի լաւութիւն եւ ի բարիս եկեղեցւոյ, զի ընտիրքն յայտնի իցեն, եւ զի ցուցցի թէ ոչ ճշմարտիւ ի ներքուստ յեկեղեցւոյ էին որ այնպիսի միասն ունէին⁵:

11

Մօլորաւիկանս յոտարելոյն խանձալին:

Ա. Իբրեւ խանձաւ չրեւիտան ընդ Բոյսպոնտիոսիտան՝ Երիոնեանցն եւ Նազարացոցն աղանդք: — Բազումք ի Հրէիցն դարձելոց չկարէին յանձն առնուլ՝ թողուլ զմովսիսական օրէնսն, եւ բաց ի Բրիստոսէ եւ այլ իմն աղքեւոր արդարութեանն իւրեանց՝ զօրէնսն (մովսիսականս) դնէին, (ընդ որոց համակ կուէր Առաքեալ⁶), մինչեւ յետուստ ի բազմանալ քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի՝ ինքեանք զտանալ որոշեցան լինել աղանդ, ոմանք մեղմագոյնք եւ ոմանք խստագոյնք ի կարծիս օրինական պահպանութեանն: Երիոնացիքն, որոց գլխաւոր լինալ էր (ըստ Հեգեթիպպայ) Թեբուսիս ոմն՝ էին խստագոյնք, ոչ ինչ հաղորդութիւն ընդ քրիստոնէութեան ունէին՝ բայց զի զԲրիստոս Մեսիս ճանաչէին. սակայն համարէին մարդ լոկ՝ ծնեալ ըստ բնութեան կարգի ի Բովսեփայ եւ ի Մարիամայ: Ամենայն քրիստոնէից պարտ համարէին պահել զօրէնսն Մովսիսի. եւ յայն սակս զՊաւղոս յոյժ ատէին իբրեւ ապստամբ յօրինաց անտի (ըստ Ս. Իրենեայ եւ Ս. Եպիփանեայ). միայն զաւետարանն Մատթէի յերայեցի լեզու արկանէին ի կիր. կոչումն աւուուան նոցա հաւանագոյն է թէ իցէ յԵրիոնէ ումնէն (ըստ Տերտուղիանեայ եւ Ս. Եպիփանեայ): — Իսկ Նազարացիքն կամ Նազովրեցիք (որ էր զառաջինն անուն ամենայն իսկ քրիստոնէից ի մէջ Հրէիցն⁷) զպահպանութիւն մովսիսեան օրինացն՝ համարէին լեալ պարտս, սակայն միայն վասն քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ. եւ ոչ զայն կարծէին թէ վասն փրկութեան պիտոյ եւ կարեւոր իցէ այն պահպանութիւն, նմին իրի եւ զՊաւղոս ընդունէին իբրեւ առաքեալ հեթանոսաց. (ըստ Ս. Երեմիոմեայ) հաւատային թէ Բրիստոս Աստուած իցէ. աւետարանն նոցա՝ էր աւետարանն ինչ ասորի. քաղղէացի լեզուաւ, որոյ հատակոտորք, զոր այժմ ունիւք՝ յոյժ պլակերայ են ի մատթեան

1 Ա. Տիմ. Ա. 20:

2 Ա. Տիմ. 2. 3: Բ. Տիմ. Ա. 12 — 14. Դ. 3: Ա. Կոր. Ա. 10: Գաղ. Ա. 6—9: Եփես. Բ. 21. Դ. 11—16: Տիմ. Գ. 10: Ա. Կոր. ԺԱ. 18, 19: Բ. Թեառ. Բ. 14, 15: Բ. Պետր. Բ. 1:

3 Տիմ. Գ. 10: Տես Հռոմ. Ժ2. 17: Բ. Թովհ. 10, 11. եւ պատմութիւնն առ Ս. Իրենեայ ընդդ. Աղանդ. Գ. 4. 4. որ պատմէ (լուեալ ի Ս. Պաղկաթրպպայ) թէ Յովհաննէս աւետարանիչ իբրեւ լուսա

թէ Կերինթոս ի բազմիւս ուրեք է՝ միկնաւ իցէ անտի փութանակի ի բաց, զի մի անկցի ընդ փլուտակք՝ ի պատճառ անդ Աստուծոյ զամպարելան:

4 Ա. Կոր. ԺԱ. 19: Տես եւ Մատթ. ԺԸ. 7:

5 Ա. Յովհ. Բ. 19: Տես եւ Բ. Յովհ. 9: Ղուկ. Բ. 34, 35:

6 Գաղատ. Ե. 4:

7 Գործ. ԻԴ. 5:

աւետարանին. եւ է այն թերեւս անուանեալ Աւետարանն ըստ Երայ-
կոց կամ Աւետարանն Պետրոսի կամ Երկոտասան Առաքելոց:

Բ. Իրանուարդ՝ Արմանասիւն-Երեմիան Վարդապետութեանց ընդ Քրիս-
տոնութեան: — Գիւտը եւ տեսիլք յոնական եւ արեւելեան փիլիսո-
փայութեան¹, մանաւանդ Տրեական աղեքսանդրացի իմաստութիւնն
Փիլոնի², որ ի Պաղեստին եւս տարածեալ էր մանաւանդ ի մէջ Փարի-
սեցւոյն, խառնէին իմն ընդ ճշմարտութիւնս հաւատոյ: Ամենեւին յայտ-
նի նշմարանք սպարփի երեւին յերեսին Սամարացիսն որք ելին իբրեւ
Մեսիայք յետ ճշմարտան Մեսիայի:

1. Վասիկեոս քարոզեաց զանձնէ թէ իցէ Մեսիայն խոտաւցեալ³,
եւ զորեմնս Մովսիսի չմրժէր՝ համարեալ զայն ի Բարեց Աստուծոյ: —
2. Վորքն աշակերտ Սիմոն մագ, ի Գիտտոն գեղջէ Սամարացոց, ա-
նուանի մագական արուեստիւ՝ քարոզէր զաղեքսանդրեան իմաստութիւնն
ի Սամարիա փառաւորեալ յամենեցունց, դնելով ըստ Փիլոնի մի անե-
րուայթ եւ չճանաչելի Աստուած, եւ բազում Եսաիականս բխմունք-
իւնքն զանձն անուանէր “Չօրութիւն մեծ Աստուծոյ”,⁴ որ ի Հրէաստան
իրբեւ Որդի, ի Սամարիա՝ իրբեւ Հայր, եւ ի մէջ Հեթմանաց՝ իրբեւ
Հօգի սուրբ երեւեալ իցէ (ըստ Եսայանցւոյ). եւ կամեցեալ կարծե-
ցուցանել զինքն Մեսիա՝ ասէր զանձնէ թէ ի Հրէաստանի առ ազգ
չարչարեալ իցէ: Պատմի զմեմնէ մագութեամբ զարմացուցանել եւ
զՀոռոմ՝ քաղաք: Ընկալեալ էր նա զքրիստոնէութիւնն ոչ ուղիղ քնն
մագը. եւ յետոյ մեծեցաւ ի Պետրոսէ՝ յորժամ արծաթով զնորհան
Աստուծոյ (քնշանագործութիւնն) կամէր գնել, մեռաւ նա որպէս հաւա-
նութեան է՝ առ կաշաքեալ: — 3. Մենանդրոս զառաջինն յարեցաւ ի
Սիմոն, այլ ապա յինքն սեպհականաց զՄեսիայութեանն պատիւ. վար-
դապետութիւն նորա է ըստ վարդապետութեանն Սիմոնի: Սիմոն ինքն
միայն մկրտեալ էր, իսկ Մենանդրոս զամենեւին եւս որ հաւատային ի
նա՝ մկրտէր ըստ քրիստոնէութեան օրինի:

Գ. Վրդապետի իմն խառնուարդ վարդապետութեանց ունէին՝ 1. Կե-
րինթոս որ (ըստ Իրենեայ) առ Եովհաննու Առաքելով) ուսուցանէր թէ
քանզի բարձրագոյն Աստուածն չունի ինչ ամենեւին հարդրութիւն ընդ
աշխարհի՝ ի ձեռն հրեշտակի է աշխարհս ածեալ ի գոյ. եւ թէ օ-
րէնքն Մովսիսի ի հրեշտակէ ունեք է տուան, եւ յոյն սակոս Աստուածն
որ ի Հրէից պաշտի՝ է հրեշտակ լոկ: ԶԵԽՈՒՍ լոկ մարդ համարէր, բայց
երեւելի իմաստութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ. այլ ի մկրտութեան
Բանն (որ եւ Բրիստոս, Հոգի Աստուծոյ, Հոգի սուրբ) ի կերպարանս
աղանուց, ասէ, էջ եւ ընկզմեցաւ ի հոգի անգր Եսայի. եւ սա այ-
նուհետեւ ուսոյց զանծանօթն Հայր, եւ գործեաց զբանչելիս: Զայս իսկ
համարի Կերինթոս բուն գործ փրկութեան: Ապա բանն մեկնեցաւ ի
Եսայի, եւ մարդն Եսայիս չարչարեցաւ եւ յարեալ: Օրինական Ես-
այիս ստիպէր պահել զմասն մի մովսիսեան օրինացն: Ի նորոցն կտա-
կարանաց ընդունէր միայն զմատթեան աւետարանն. մանաւանդ ատեղի
էին աշակերտելոց նորա թուղթը Պաւղոսի եւ Եովհաննու: Գրեաց Կե-
րինթոս գիրս Եսայիսութեան իբրեւ հակառակ Եովհաննու, ցուցանելով
իմն թէ ի յայնսութենէ առ զոր ուսոյցն: Ըստ հրէական իմն մտաց
զփառաւորութենէն Մեսիայի խորհելով՝ խոստանայր 1000ամեայ թա-

1 Կոլ. Բ. 8: Ա. Յիմ. Ա. 4: 2. 3 Երկր. Գ. ԺԸ. 18:
20: Բ. Յիմ. Գ. 3-4: Յիմ. Գ. 9: 4 Գործ. Ը. 10:
2 Յիմ. էջ 10:

գաւորել քրիստոսի յերկրի ի գալստեան իւրում՝ յետ հասարակաց յա-
րուժեան, եւ արդարոց զեղխութեամբ վայելել յայնժամ ընդ նմա ի
ժամանակին յայնմիկ։ Այս կարծիք՝ որ Հաղարականութիւնն՝ կոչի, զո-
րացան յետոյ եւ ի մէջ քրիստոնէիցն յառ ուղիղ իմանալոյ զբանս գրոցն
Յայանութեան՝ Ի. 2—6, (որպէս առ Պապիոյ եպիսկոպոսի Յերա-
պոզեսոյ փուլգացոց, Յուստինոսոյ, Թերեւս եւ առ Իրենեոս եւ առ
սյրոց), բայց սղբա ոչ զեղխական իմն զվայելումն զնէին։ 2. Մեւս եւս
աղանդ. ամենեւին հակառակ երիտնական կարծեաց, բայց համեմատ
աղեքսանդրիական վարդապետութեան՝ որ զնիւթն իբրեւ բոյն իմն չա-
րեաց զնէր, ուսուցանէր թէ մարմինն քրիստոսի առաջօք էր եւ ոչ նիւ-
թական։ որով ապաքէն համօրէն քրիստոնէութիւնն դառնայ ի ցնորս-
եւ յայն սակս իսկ ընդդէմ բախէին առաքեալք՝ եւ առաքելական
հայրն Իգնատիոս՝ (Աստուածազգեացն) ամենայն զօրութեամբ՝ Վար-
ժականացս պսոյցիկ կամ Երեւութականաց։ 3. Մտտամբ իմն միաբան
էին (բառ Իրենեոս) ընդ Գիւսաց՝ (զորոց այլուր պատմեցոց եմք) Նիկի-
ոզդիականքն, զորոց յիշէ Յայանութիւնն Յովհաննէս 4. եւ անունս այս
թուի թեալ թարգմանութիւն Բազատմանցն անուան, նմին իրի եւ քն-
քեանք թուին նոյն թեալ ընդ յիշելոցն առ Բ. Պետր. Բ. 15, եւ առ
Յուդայի՝ 4—19, մանաւանդ՝ 11։ Ընծայի նոցա անխախտ իմն սոփորու-
թիւն ուսելոյ ի զոհելոյ կոտոյ, եւ ընեւ համարձակ ի մարմնոց ցանկու-
թիւնս։

Եւս բանից հնոցն՝ (Իրենեոսի եւ Եւսեբեոս) գրէր Յովհանն գաւա-
տարանն իւր ընդդէմ Երիտնացւոցն եւ Վերինթոսի եւ Նիկոզդիականց՝
պատմական իմն օրինակաւ կռուելով ընդ մոլորութեանց նոցա։ եւ ար-
գարեւ իսկ ի սքանչելի յառաջաբանի անդ աւետարանին իւրոյ՝ ոչ ընդ
նոցա միայն մոլորութեանցն, այլ եւ ընդ պղտոցն բազմաց թուի մաքառել։

Իւսնն (Աստուած, արարիչ եւ Փրկիչ) է, ասէ, արարիչ ամենայն իրաց
(եւ ոչ եթէ այլ ոք արարիչ բարեւոյ եւ այլ ոք չարի իցէ), ոչ խոնար-
հազոյն քան զբարձրագոյն աստուածն, այլ ի յաւիտեանից էակից ընդ
նման (ընդդէմ Վերինթոսի), նմին իրի եւ ոչ լոկ մարդկեղէն ինչ էու-
թիւն (ընդդէմ Երիտնացւոց), նա եւ ոչ ի մկրտութեանն ժամանակի
իջեալ ի Յիսուս, այլ ինքն Բանն մարմին (մարդ) եղեւ (ընդդէմ Վե-
րինթոսի եւ Վարժականացն)։ Ոչ եթէ Յովհաննէս, որ մարդն լոկ էր՝
էր լոյսն ազգաց, այլ էր նա միայն ժկայ լուսոյն՝ որ էր Բանն մարմին եւ
ղեալ 6 (ընդդէմ աշակերտացն Յովհաննու Մկրտչի)։ ոչ եթէ օրէնքն
Մովսիսի կարեւոր են առ հաղորդութիւն նորա եւ առ ի ընեւլոյ որդիս
Աստուծոյ (ընդդէմ քրիստոնէից եղելոց հրեաբար), այլ հաւատք յաս-
տուածութիւն նորա 7։

1 Χριστός.

2 Ա. Յովհ. Ա. 1—8. Դ. 2. Բ. Յովհ. 7.

3 Իգնատ. առ Եփես. Է — 68. առ
Ջփուռ. Ա — Ը. առ Զբաղչ. Բ.

4 Յայան. Բ. 6, 14, 15.

5 Յովհ. Ա. 1—8.

6 Յովհ. Ա. 6—8.

7 Յովհ. Ա. 13.

Տահճ Աւարտայ — Առաջին հալածութիւնք — Աւեր
Երուսաղէմ (1—70):

ՏԵՐՐԱԹԻՒՆ ԼՈՐԴԱՅԵՆԸ ԵՎ ԱՆՊԱՆԵՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ
ընդ երկու մասուս աշխարհի, յԱշխարհի ծովէ մինչեւ ցԼ-
փրատ. ի Հռենոսէ, ի Վանուբայ, ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցանապատսն
Եփրիկեայ եւ Երաբիայ, եւ այսպէս յիրաւի կոչէր սահման տէ-
րութեան նոցա Տիւղեղը¹:

1. Իսաղիա երկիրն գլխաւոր բաժանեալ ի Վերին, ի Միջին, եւ
ի Ստորին Իսաղիա յաւելածով կողեացն Սիկիւիայ, Սարգինիայ եւ
Կարիկայ: — 2. Սպանիա՝ բաժանեալ Ա. ի Լուսիտանիա (Փորթու-
կալ, Էսթրեմադուրա) ի մէջ Դուրիոս եւ Անաս (Տուրքոյ եւ Կուստո-
նիա) գետոց, Բ. ի Բետիկա (Անապուզիա եւ Կաանասա) մինչեւ ցըն-
րինան Որոսպեզա, Գ. ի Տառականկան (Մադրիալ մասն Սպանիայ
ցՊիրենեան լեռնան), Դ. ի կողմն Բալեարեան՝ Մայոր եւ Մինոր
(Մենորգոյն եւ Փորթոգոյն): — 3. Գաղլիա ի Պիրենեան լեռանց
ցՀռենոս՝ բաժանողէր նահանգս Ա. Գաղլիա Նարբոնական՝ ի Պի-
րենեանց մինչեւ ցՎարոս (Վար) եւ ցՍեւինեան լեռնան, Բ. Գաղլիա
Լուգդունական կամ զԵկաթեան ի մէջ Լիգեր (Լուար), Սեկուանա
(Սէն) եւ Արար (Սոն) գետոց, Գ. Գաղլիա Ակուիտանեան կամ զԱկուի-
տանիա ի մէջ Պիրենեանց եւ Լիգեր գետոց, Դ. Գաղլիա Բելգիա-
կան՝ ի մէջ Հռենոս, Արար եւ Հոգանոս (Ռոն) գետոց, նմին իրի բո-
վանդակէր Գաղլիա եւ զՀեղուեալիա (Զուլցցերի) եւ զԳերմանիա
զԱռաջինն եւ զԵրկրորդ (զայժմու Հռենեան գաւառսն), որք յետոյ
բաժանեցան ի Գաղիայ: — 4. Բրիտանական կողմը (Անգլիա եւ Հա-
րաւային Սկոթիա) գրաւեցան ի Հռոմայեցւոց ի կէս առաջին դարու:
Բարբարիկն Բրիտանիա (Սկոթիա) եւ Հիբեռնիա (Իռլանդ) մնացին
ազաւ ի լծոց Հռոմայեցւոցն: — 5. Հարաւային կողմանք Դանուբայ,
այսինքն Ա. Ռեաիա եւ Բ. Վինգեպիկիա՝ ի Լեպոնեան եւ ի Տրիգեն-
եան Ալպից ի մէջ Հռենոս եւ Ենոս (Ինն) գետոց՝ մինչեւ ցԾովալիճն
Բրիգանտեան (Պանսէէ) եւ ցԻստրոս (Դանուբ) գետ, ձգելով մինչեւ
ցԾովալիճն Վերին Իսաղիայ (Թեսսալի, Կուսպիանաթէն, Թիրոլ, Հարաւ-
ային Սուաբիա եւ մասն Պաւիերայ), Գ. Նորիկան՝ Ենոս գետոց մինչեւ
ցՍաւոս եւ ցԵմաիոս լեռան (Քալենպերկ), ի Յուլեան Ալպից մինչեւ
ցԻստրոս գետ (Աւստրիա, Ստիրիա, Կարինթիա, Կառնիա, Պաւիերա
եւ Սաքսոնիա), Դ. Պանոնիա (Վերին եւ Ստորին) ի մէջ Իստրոս,
Արաբոյ (Ռաւալ) գետոց եւ Կեաիոս լեռին (Աւստրիա ի խոնարհ քան
զԱնապան միւլենական, Ստորին Հունգարիա, Սլաւոնիա, Պաննիա եւ
Իրուսագաստան), Ե. Միւսիա (Վերին եւ Ստորին) կոչեցեալ յետոյ
Դակիա գետալիկեայ՝ ձգէր յԻստրոս գետոյ ցլեռան Հիմա եւ ցՊանոս

¹ Orbis terrarum.

Եւքսինոս (Սերուիա, եւ Պուլխարիա): — 6. Աբդիա (Յունաստան) բովանդակէր՝ Ա. զՊաղատան (Մորա, 8 գաւառօք), Բ. շրջադա՝ զԲուն կամ զՄիջին Յունաստան (8 գաւառօք), Գ. զՀիւսիսային Յունաստան՝ զԹեսաղիա եւ Ղապրոս, զԿղզիան՝ Ղեւքիա (Նեկրոփոնզէ), զԿիպրոս, զՀռոդոս, զՅոնիական կղզիան եւ զայս բազումս: — 7. Մակեդոնիա ի մէջ Յիւրդոս եւ Կամպանեան լեռանց եւ Եգէտո ծովուն: — Թրակիա ի մէջ Հեմոս լեռանց եւ ծովու: — Լիւրիկէ (անձուկ մաօք) երկիրն ծովեզերեայ ընդ երկայնութիւն Ադրիական ծովուն, յաւորեայ մինչեւ ցԴրինոս եւ ցՍաւոս (Տրինա եւ Սաւա) գետ, ունելով զՅապիգիա, զԼիւրուսիա եւ զԴադմատիա հանդերձ բազում կղզեօք: — 8. Ջառն մեծն Դակիա չիպան ընդերկար Հռոմայեցիք. սա էր ի մէջ Դանուբ, Տիրիսիոս (Թիսա կամ Թայս) եւ Հերասոս (Փրուք) գետաց եւ Կարպաթեան լեռանց (Վերին Հունգարիա, Աւստրալ, Մալաւիա եւ Վալաքիա):

(3) Ասիա ունէին Հռոմայեցիք 1. զՀամօրէն փոքրն Ասիա, բաժանեալ ի նահանգս Ա. Ասիա նահանգ՝ որ ունէր զՓոլսգիա, զԳադասիա, զԼիւկաւոնիա, զՄիւսիա, զԼիւդիա, զՅոնիա եւ զԿարթիա, այս ինքն՝ զՀին Թագաւորութիւնն Պերգամոյ, Բ. Բիւթանիա նահանգ հանդերձ Պափլագոնիա եւ Պոնտոսիւ, Գ. Կիլիկիա, Պամփիլիա (եւ Լիւկիա) հանդերձ Պիսիգիա, Դ. Կապադովկիա: — 2. զԱսորիս հանդերձ Փիւնիկիա եւ Պաղեստինա, ընդ մէջ Տաւրոսի, Միջին ծովու, Արաբիայ եւ Եփրատայ՝ որ հասանէր զսահման պետութեանն Հռոմայեցւոց: Հայաստան եւ Միջագետք յայնկոյս Եփրատայ սակաւ ինչ եւ եթ ժամանակ կացին ընդ Հռոմայեցւոյք:

(4) Ափրիկէ էր ընդ իշխանութեամբ նոցա՝ Ա. Եգիպտոս, Բ. Կարեն նահանգն հանդերձ Մարմարիկա, այս ինքն երկիրն մինչեւ ցՄիւրաւէ մեծ (այժմու արեւմտակողմն ծովեզերացն Եգիպտոսի եւ մասն մի Տրիպոլիայ՝ Պարթա), հանդերձ Կրեաէ կղզւով, Գ. Ափրիկէ՝ այս ինքն սահմանքն Կարթէգոնի մինչեւ ցԵսպրոս առ ծովեզերք (Բիւզանիան, Ջեւգիտան եւ գաւառն Սիւրտան, այժմու Թունիս եւ մասն մի Տրիպոլիայ), Դ. Նումիդիա (այժմու Ալճերի), եւ Մաւրիտանիա (այժմու Ֆէս եւ Մարոքք) ի Տուսիայ գետոյ մինչեւ ցԵսպրոս Ալպանեան: — Այս էր տարածութիւն Հռոմէական պետութեան:

3. Իսկ գլխաւոր կողմանք սահմանակիցք էին՝

(5) Ասիա, Ա. աերութիւնն Պարթեւաց յԵփրատ գետոյ մինչեւ ցԵսպրոս գետ, Բ. Հայաստան եւ Միջագետք ի մէջ Եփրատ եւ Տիգրիս գետաց, յորոց վերայ տեղոյ կուտէին Հռոմայեցիք եւ Պարթեւք, Գ. Հինդկաց աշխարհ յայնկոյս եւ յայնկոյս Գանգէս գետոյ՝ ծանօթ էր Հռոմայեցւոցն վաճառականութեամբ:

(6) Եւրոպէ՝ Գերմանիա ի հիւսիսայ պետութեանն Հռոմայեցւոց, ի Դանուբ գետոյ մինչեւ ցՀիւսիսային եւ ցԱրեւելեան ծով, ի Հռենոս գետոյ մինչեւ ցՎիստուլա եւ ցԿարպաթեան լեռինս. որ էր յայնժամ խոպան եւ լի խոխովք, անտառօք, եղաւրօք եւ ամենեւին անապատ եւ ցուրտ. Հերկինեան անտառն ձգեալ տարածանէր 60 աւուրք գնաց ճանապարհի յԱլպեան լեռանց անդր, բայց գտանէր ի նմա եւ արօտ գեղեցիկ, իսկ յարմաեաց միայն գարի, վարսակ եւ միրգ վաճարի: Բազմամբոս ժողովուրդն Գերմանաց (Հէլլեմանաց, այս ինքն զօրականաց) էին բարձր անձուք, հուժկուք, կապուտակ աչք եւ սակեգոյն խորտեալ գանգրահեր վարսիք, գոռ պատերազմու եւ սիրող ազատութեան:

Լրբեք գլխաւոր ցեղք էին նոցա. Ա. Տոհմին Սաքսոնացիք՝ բնակեալք ի մէջ Եղբայ եւ Ռենոս գետոց եւ առ Ալէր, Լպնէ, Վիզեր, Լիպպէ, Պաւր եւ Եմս գետովք: Սղբա սնէին Հառաաաան տեղի բնակութեան եւ մշակութիան երկրի եւ յայն ստփս կոչեցան Սառսէն, այս ինքն նսանալք եւ կամ ուղղագոյն եւս ի Սաքս զինուց որ էր ազգինչ սլաքի: Եւ գլխաւոր տոհմք սոցա էին Փրիսք, Բրուկտերացիք, Սիկամբրացիք, Բաւկացիք, Փոսացիք, Մաքսացիք եւ Ամիխարիացիք, Ռսիպետացիք, Տեւքտերացիք, Բերուկացիք, Պատտացիք:

Փրանկը (կաշեցեալք ի Փրամեայ որ էր աղջ ինչ զինուց եւ կամ ի Փրանկ բանէ որ զազանս նշանակէ) եին գաշնաւորութիւն ինչ յօրինեալ ի Սպարսն առՏմից որպիսիինչ՝ ի Բուռկաներացւոց, ի Նատաացւոց, ի Սիկամբերացւոց եւ յայլոց, եւ էին բնակեալ ի մէջ պատնիշացն Հոռմայեցւոց եւ կողմանց Ելբայ ի Տիւսիսային Գերմանիո . սղբա անկանէին տռեղ ասպատակաւ ի վերայ սահմանացն Հռոմայեցւոց, մանաւանդ ի Գաղիս (յամբ 837) :

Բ. Մանվանցյան (Թափառականը) էֆն վաղ ուրեմի միտքանալ է մի պատերազմական դաշնաւորութիւն . էֆն աւելիքը Մարտոնացի Ռենտո գետը մինչեւ ցԱրեւելեան ծով, եւ բնակէին ընդ աջէ՝ արիանցն Նըսայի ի միջոցի աշխարհէն Գերմանացոց մինչեւ ցՐանուր: Ի մանր առհմից սոցա՝ Լադգորդացիք բնակէին ի պաղաւեր յընդարձակ դաշտին ընդ աջէ՝ արիանցն Նըսայ, մօտ ի Մագդեբուրգ . Անգղիացիք առ եզերք Արեւելեան ծովուն . Մարկոմանք՝ նախ մօտ ի կողմանս վերին Ռենտոի եւ ապա ի Բահմա եւ ի Մորաւա . իսկ Ղաւագք՝ առ ստորին Դանուբաւ:

Իսառնուորդ իմն Ստեփանն առՏմից էին Ալեմանքն՝ ոգը յիշին անդրասին ի սկզբանէ երրորդ դարու, բնակեալ ի մէջ Մայն գետոյ եւ պատնիշացն Հռոմոյեցւոց եւ Դանուբայ: Սղբա էին պատերազմողք յոյժ, անցին Նորա (յամէ 211) ընդ պատնէշսն, ընդ գետն Հռենոս, նա ընդ Ալպս իոկ եւ մօրն ի առճմանս Հռոմոյեցւոց՝ առնուլ աւար բազում. եւ ապա ուրեմն կալան բնակութիւն Տասսառտուն ի կողմանս վերին Հռենոսի, եւ եղեն սահմանակիցք Բուրգունդացւոց:

Գ. Վլադկան կամ գոթացի ցեղըն քնակեալ էին ի Տիւրքաց արեւելից Սուլտանաց առ Վիսադոսոս (Օսէր) եւ Վիսաուզան գետովք, ի Պրուսիա, ի Սիլեսիա եւ ի Պոլսնիա: Բաժանէին նորա յարեւելեան եւ յարեւմտեան Գութս եւ ի Գեպղիս: Ի սոցա Համարի էին եւ Ռուգիացիք՝ ի Պոմերանիա, Հերուզացիք՝ առ նոցն երի, Վանդալք առ Արեւելեան Եգիպտոս եւ Բուրգունդացիք յայժմու յարեւմտեան Պրուսիա, եւ այլք: Սղա յարձակէին մանաւանդ ի վերայ արեւելեան տերութեան Հռոմոց:

Իսկ անդր եւս իսկ քան զՈսկնոս բնակեալ էին ցեղք գերմանացւոց. բառաւիտցիք ի Հոլանդիա, Ներուիացիք ի մէջ Մոսայ (Մասս) եւ Աբադդիս (Հելդէ) գետոց, Ուբիացիք՝ զԿողոնիաւ, Տրուսիւրացիք՝ զՏրուսիւրաւ, Նեմանացիք՝ զՄպիրաւ (Հփպէր), Վանգոնացիք՝ յԱլտաախ (Ելաաս)։ Բեղդիացիք նոյնպէս գրեթէ ամենեւին ի գերմանիացի առհմէ էին խառնեալք ընդ Գազիւացւոց։

Վերստնետոսն Կիմրտկան (Դանիա), Սլանդիա (Հարապյոն Սոն-գիա), Կերիգոն (Նորուեգիա) եւ ֆիննիզիա (Ֆիննլանտ) համարեալ էին մասն Գերմանիայ :

Սարմատիա (Եւրոպական) կոչեր երկիրն ի վիտառւշա գետոյ մինչեւ
ՅՅանգլիա (Տոն) գետ :

Այսպիսի Լ.գոստոս էր միահեծան տէր այս Լուսնական պետութեան (յամէ 30 յառաջ քան զԲրիստոս — 14 յետ Վր.)։ Զնջեալ բարձեալ էր ի միջոյ ի քաղաքային պատերազմունսն ամենայն այր աջողակ եւ հին ազատութեանն կամ ընկերհաշտութեանն նախանձաւոր, եւ բազմութիւն ամբոխին մնացելոյ մելեալ կապեալ էր ի հաց անդր (ի ցորեանն որ բաժանէր ժողովրդեան) եւ ի խաղճ (կրկիսին)¹ եւ զբաղեալ յանարգ զբօսանս։ (Հայն սակս դիւրաւ իմն եւ անջան աջողէր Լ.գոստոսայ, որոյ էր իսկ իմաստութիւն եւ գիտութիւն առաջնորդութեան հանդերձ տեւական հաստատութեամբ եւ մեղմականութեամբ՝ այնուհետեւ զհռմէական ընկերհաշտութիւնն ի Սիանեթան պետութեան զարձակեալ, ունելով խորհրդական առ իւր զԼ.գրիգորս եւ զՄեկենաս († 8 նախ քան զՎր.) զորս ամբարձ իսկ ի պատիւս։ Իայց ներելով իմն բազմաժամանակեայ կանխակալ կարծեաց՝ զգուշացաւ Բագաւոր կամ Կէր անուն անձին չտալ, նա աւանդի խորշէր եւ ի Վիկտատորն անուանէ, եւ չառ իսկ յորժամ մատուցաւ այն նմա (22 նախ քան զՎր.), այլ պահեաց զընկերհաշտական անուանոն եւ զձեռն պաշտամանց իւրաքանչիւր։ Կէսայ կամ Այսպիսի եւեթ զանձն անուանելով՝ զամենայն պաշտամունս տայր մի ըստ միոջ մատուցանել անձինն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդեանէն, եւ մերթ ընդ մերթ տայր նորոգել (ի տասն ամէ ի տասն ամ)։ Իբրեւ Բ. օրալար² մշտջենաւոր՝ ունէր արձակ հրամանատարութիւն ի վերայ ամենայն զօրաց, եւ ընտրութիւն պատերազմի եւ խաղաղութեան։ Իբրեւ Իշխան³ (յամէ 29) էր նա գահերէց ծերակուտին զոր նուազեցուցեալն էր հանելով անտի զանարժանսն (29), մինչեւ ամփոփել զթիւն ի 600 այր (18) ուր յառաջն էին իբրեւ 1000, եւ գլուխ՝ խորհրդականութեան իրիք զոր ընտրեաց կազմեաց յ13 արանց երեւելեաց ծերակուտին առեալ մէն մի եւ յիւրաքանչիւր կարգէ պաշտօնէից, եւ էր վերագոյն առաջնորդ օրէնսդրութեան եւ դատաստանոց։ Սոցա ժողովով (որ գումարէր ի կապիտողիոնին) վճարէր Սկտաւիան զամենայն գործս որ արագն կատարելոց էին, քանզի ծերակուտն երկիցս միայն ի տարւոյն գումարէր։ Իբրեւ Հապարապետ⁴ (յամէ 23 նախ քան զՎր.) հանդերձ իշխանութեամբ ընտրելոյ զպլ եւս պաշտօնակիցսն՝ էր տեղապահ կամ երեւեցուցիչ ժողովրդեանն, եւ յայն սակս Ժողովէ ժողովրդեանն երթալ եւ անօտրանալ եւ տկարանալ սկսան այնուհետեւ։ Իբրեւ Վննիլ Բարոյեց⁵ եւ Վրապետ⁶, (յամէ 13 նախ քան զՎր.) յետ վախճանի Լ.կապի-

1 Panis et circenses.

2 Imperator.

3 Princeps (senatus).

4 Tribunus, tribunitiæ potestatis.

5 Censor.

6 Pontifex.

զոսի քրմապետի ընդ իւրով տեսչութեամբն ունէր զառանձն կեանս ժողովրդեանն եւ զկրօնս եւ զպաշտամունս . զսոյն նուիրական պատիւ նորա նշանակէ եւ Լեփոսոսն՝ այս ինքն Նուիրական անունն (կոչեցեալ յամէ 27 նախ քան զԻր. 17 (Յունու.)), զոր (Յայնք Թարգմանեցին Աբսարոս (Պաշտեմ) : Ամիսն Աքքեսիգիս կոչեցաւ ի նորա անուն՝ Լեգոստոս (27), որպէս երբեմն Յուդիոս ամիս յանունն (Յուդեայ Արեարեայ : Իբրեւ խանդաղատական իմն անունն եւ նշանակ տանուտերական իշխանութեան տուաւ նմա կոչել Հայր Կայրէնեայ¹ : Եւ իբրեւ մնայուն Հրապարակաւ մշանջեաւոր Լեփոսոս (ստորագր. քան զՀռոմ²) : Իշխանութեամբ ընտրելոյ իւր տեղապահս եւ պաշտօնակիցս՝ առաջնորդէր նա իրացն Հռոմայ եւ 25 նահանգացն : Թէպէտ եւ կերպարանեցաւ եւս Ոկտաւիան Հրաժարել յամենայնէ առաջէ ծերակաւտին, այլ ծերակոյտն միաբան ընդդէմ դառնայր խորհրդոյն այնմիկ, եւ միայն այսչափ ինչ յանձն առնոցր զի առաջնորդութիւն նահանգացն բաժանեցի ի մէջ կայսեր եւ ի մէջ ծերակաւտին (27, 13 (Յունու. նախ քան զԻր.)) :

2. Լայպէս կէսը ի նահանգաց աստի առ Լեգոստոսն՝ Աբսարոսն կամ Ապարեականը կոչէին (որ իբրեւ շխաղաղեալ տակաւին էին ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ Ապսեր եւ կային ի նոսա յաճախագոյն զօրք) եւ կէսը Նոբիլիտատսն³ որոց առաջնորդէին Փսխանակք բղեշխի առանց զինուորական զօրութեան, յորս եւ գործակալքն առաքէին միաբան հաւանութեամբ իշխանին եւ Նոբիլիտսին եւ Ժողովրդեանն : Զիրս առաջնորդութեան նահանգացն ած Լեգոստոս ի կարգ եւ յաղորդութիւն այնու՝ զի վասն կարծելոյ զազահութիւն ժլատութեան գործակալացն՝ սահմանեաց նոցա հասս, իսկ զհարկս իւրաքանչիւր նահանգացն ինքն տայր հանել, ի Արեարեան նահանգաց՝ վասն սեպհական զանձունն պրուսնի կամ պատերազմի⁴, իսկ ի Նոբիլիտական նահանգացն՝ վասն զանձունն տէրութեան կամ պաշտօնէից⁵. եւ իսկ եւ իսկ երեւէր օգուտն ծագկելով ձեռագործաց, վաճառաց, մշակութեան եւ այլոց նոյնպիսեաց : Հատանել դահեկանս ոսկիս եւ արծաթիս կայսեր անկ էր, իսկ պղնձիս՝ ծերակաւտին : Վերացաւ տուրեւաւիկ փոփոխումն եւ հաղորդութիւն՝ բազում պրուսնական պողոտայիւր յորոց կէսը նոր յօրի-

1 Pater patriae.

2 Ամբիւղապ կամ Փսխանակք բղեշխի զինուորական հրամանաւորութեան ի վերայ նահանգին յոր առաքէին՝ յեա ելանելոյ ի Հռոմայ կարող էին վարել եւ ի մասնելնոցա ի Հռոմ՝ գազարէր իշխանութիւն նոցա :

3 Նոբիլիտատսն նահանգքն էին 1. Բեռնիկա (մասն Սղանիոյ), 2. Նարբոնական նահանգն (Գաղլիոյ), 3. Կորսիկա, 4.

Սարդինիա, 5. Սիկիլիա, 6. Մակեդոնիա, 7. Թեսալիա, 8. Աքայիա, 9. Ատիա, 10. Բիւթանիա, 11. Արեւել, 12. Աքրիպէ, Նուսիդիա : Մնացեալ կողմանքն էին կայսերական նահանգք. բայց առ Յերերեւու (15 յեա քր.) եւ Աքայիա եւ Մակեդոնիա եղան նահանգ կայսերական առ ժամանակ քր. :

4 Fiscus.

5 Aerarium.

նեցան եւ կէսը նորոգեցան, եւ կապեցան նահանգը ընդ Հռոմաց զնացիւք սուրհանդակաց¹։ (Յայս ամենայն մանաւանդ նպատակներ մեծաւ փութով Եգրիպպա փեայ Լւգոստայ որպէս եւ ի շինուած ջրմղաց մեծամեծաց թող զայլ եւս շինուածն՝ զԼմենազիւց մեհեանն եւ զլափեղմնական բաղանինն։ Լքկուս կոթողս ետ ածել Լւգոստոս յԱգիպոտէ, մին եղաւ ի գաշտին Մարտայ, եւ այժմ չէ ի միջի, եւ մեան ի մեծի կրկիսին, որ գտեալ հանաւ ի հողոյ եւ հրամանաւ Ալքստեայ Լ․ քահանայապետի կանգնեցաւ առաջի եկեղեցւոյ)։ Առաջին օր Ժողովրդեանն կոչի։ — Գատաւորութիւն Ժողովոյն Գեորգիոսի եղեւ յանձնատենի իմիջ Ժողովոյ յայլեւայլ կարգէ Ժողովրդեան, իսկ դատաւորութիւն յանձնաց կաց քնաց ի ձեռս Ծերակոտին, եւ վասն Գեորգիոսի կարգեցաւ զործակալ նոր՝ որ Վերակացու քաղաքին² կոչէր։

Ի պատասխանութիւն սահմանացն յերեսաց Պարթեւաց եւ Գերմանացւոց՝ կացոյց Լւգոստոս զօրս պատրաստեալն՝ իբրեւ 170,000 այր բաժանեալ ի բանակատեղ³ աւտի տափաւ ելին կռցին քաղաքք։ (Յորինաց դարձեալ գաւառս անձնադահս 10,000 արանց (9—10 վաշտս պրետորականս⁴), սրոց սահմանաց Ծերա-

1 Հետք ինչ կարգաց սուրհանդակաց նշանին նախ յարեւելս առ արեւոտեան թագաւորք, որք նստելի զլիաւոր ուրիշ քաղաքի (որպէս ի Բաբելոն) կամ ինն լինել անդեակ երեւելի ինչ անցից նահանգացն (քանի որտա Արաբ․), եւ ի Յունաց պրոքսոր, Յարապոստոսի կոչէին։ Առ Յունաց օր ի կղզիս բնակէին՝ չերեւի ինչ այսպիսի, բայց փայն զի յերեւելի ինչ գէղս արմախէն զՕրազնացն (հյւթո-ծոթոս) անուանեալ։ Եւ առ ընկերհայտաւ ինն զհռոմեաց շերեւի ինչ նոյնպիսի, բայց փայն շինութիւն նանապարհաց ինչ յառաքաւ, փնչ զի կուսակալք նահանգացն յերթալ իւրեանց ընդունէին թելադրութիւն եւ ի գալն տային համար, բայց այլ ինչ հազարութիւն չչայր ի փոյ։ Այլ առ Լւգոստոսեւ յորժամ առաւելադրին կենդանանայր անթութիւնն՝ կարգեցան եւ սուրհանդակացն կարգք, այնպէս զի երեսասորք արագազնացք կայցին ի զերայ պողոտայից ի սահմանեալ ինչ անջրպետութեան, եւ ապա կառք եւս եղան եւ կռիւք *cursus publicus*, ծոթոս ծոթոսից կամ լի՛ ծոթոս։ 1. Ի վերայ զլիաւոր պողոտայից էին կարգեալ անգիւր, կէտք՝ առ փոփոխն (*mutationes*) եւ կէտք՝ առ Հանգիցն (*mansiones*), ապանել գիշերի քանդի գիշերի արեւ չէին սովոր։ Հանգիցքն էին հեռի ի փամանց իբրեւ աւուր փայ գնաց նանապարհի եւ ի փոյէ հանգուցէ առ մեւս հանգից 5—8 փոփոխմանք էին։ Առաջիկա ինչ մարմէ եր՝ հանգիցքն եւ փոփոխմանք փայ իսկ ի քաղաքս կամ ի գիւղք էին կարգեալք, որպիսի ինչ (առ Յունս անիւնեւ) ի վերայ նանապարհին որ ի Սոստանդինուպոլիս տանէր յԱսիա՝ էին հանգիցք Բուսփինիանն, քաղեքան, Դա-

կիթիւ, Հեղեմուպոլիս, Նիկիա եւ Սաթւա։ Առ իւրաքանչիւր փոփոխման կայցին կառք՝ ձիք (*veredi, bealidoi*), ջուրք, եղիւք եւ եղք (զմեղիւքս ի բաց եւս հանել Յուդիս)։ Սուրհանդակք (*veredarii*) որք յարեւմտեան առաքելն փոփոխներբարս իւրեանց հանգից ի հանգուցէ եւ զըր ինչ տանէին՝ ի գարկ մալիքէն (*avento*) արկեալ ունէին ի թիկնաւս եւ յառանձինն իսկ մարդկանէ անուրին թուլթոս տանել։ 2. Երեք աղքէք էին քառաց․ զաւթ (*rhedae* բնամբ 10 կնիւք․) լծեալ ամառաբնի յ8 եւ ձմարային ի 10 ձիոց կամ ջրուոց, որ ելանէր փանգամ եւ լծ յաւուրն։ Երեքանգ (*bitorae* բնամբ 2 կնիւք․) լծեալ յերկից։ Գնեալակք (*carti* բնամբ 6 կնիւք․) թող զծանրաւորս ապալն (*cursus clabularia, clabularia, angariae*) վասն ծանր ծանր բեռանց որպիսի ինչ՝ վասն անեղաց ասնիկ զբաւանին, լծեալ (թէ քալ քալում)՝ չորիւք եղամբք։ 3. Պարեւումն սուրհանդակք՝ կայսեր փայն եւ մարդկան որ ի պաշտամունս անթութեան էին՝ եր համարձակ, սակայն կայսր յարց ձեռս եր փառագայն անթութիւնն՝ տայր մարհակ կամ սակեր (*diploma, σύνθημα*) յորում կայր նշանակեալ ժամանակ երթին եւ հանգամանք անինն որում առեալ լինէր հրաման, սակայն բազում անգամ կաշառք եւ այլովք նոյնպիսի ինչ իարեւութեամբ անհրաման եւս երթային զայնի բազումք։ Երեք իրացն յիւրաքանչիւր նահանգաց անուրին, այլ յետոյ մեծաւ մասամբ յարբանի գանձուէ։

2 Praefectus urbi (Romae).

3 Castra stativa.

4 Cohortes praetorianae.

կցան (յամէ 27) ապա կրկին Թոշակ վասն առաւել մատակարարողն զնոսա ի պահպանութիւն կայսեր յարդարելոյ, եւ զօր պահպանական քաղաքին Հռոմայ (3 վաշտս քաղաքականս¹): Տարմիզ նաւաց կայր առաջի Սիսեոնի (ի Ամմանիա), առաջի Սաւեննայ, Փրէզուայ (Ֆրեժիւս) եւ ի Պոնտոս Լաքսինոս, եւ էր զօրն նաւական՝ 12,000: Ըյսպէս համօրէն զօրութիւնն էր 200,000, եւ հանգերձ օգնական զնգօր՝ իբրեւ 450,000 այր: — Իւրաքանչիւր զինուոր ի զինուորաց յետ 12—16 ամսոյն ծառայութեան առնոյր սահմանեալ չափ ինչ արծաթոյ փոխանակ բաժանման կալուածոց զբաւելոց որ յառաջն տուեալ ընէին նոցա:

Ըյս ամենայն էր ի պահպանութիւն սահմանաց եւեթ, քանզի չէր սերեթ Լաքստեայ պատերազմ. «Վեղեցիկ են, ասէր, դափնիք այլ անպաղարկք», եւ «Օտրմանում, ասէր, ընդ Լիւքսանդրոս զի երկնէր թէ յորժամ ամենայն ազգաց յազմիցէ՝ չմնայցէ այնուհետեւ զի զօրծիցէ. սրպէս եթէ առաջնորդել մեծատարած իսիք տէրութեան չիցէ մեծ ինչ զօրծ քան զառնուլն զայն՝ աշխարհակալութեամբ», : Ոչ վասն այլ ինչ իբիք էր եւ կատարեալ նուաճումն մնացելոց կողմանցն Վաղիայ եւ Սպանիայ, եւ հարաւային կողմանցն Վանուբայ՝ յորս փոխեցան հռոմայեցի զազմախանութիւնք:

3. Իմերեւս վասն պատուարութեան սահմանացն խորհեցաւ եւ զարշառանն Վերմանիայ՝ որ յետուստ ուրեմն ձախողեցաւ: Վանդի Վրոտոս ուրջու Լաքստեայ (յառաջնմէ ամուսնութենէ կնոջ իւրոյ Լիւիայ) խաղաց ի վերայ Վերմանացւոցն յայնկոյս Սենոսի եւ ի չորս արշաւանն իւր եհաս միջամուխ ցլ խուրդոս (Վեգէր) եւ յԼիւքիս (Լիւքա) գետ, հար զբաղումն ի ցեղից նոցա եւ եդ զգեակս բազումն ի պահպանութիւն կողմանցն. եւ յետ վախճանելոյ նորա ի դարձին (12—9 նախ քան զՎր.) նորին պայազատք զօրութեանն եղբայր նորա Տիբերիոս (9—7), Լոնդրարոս (7—2), Վինիկիոս (2 նախ քան զՎր. — 2 յետ Վր.), եւ դարձեալ Տիբերիոս (2—4), եւ յետուստ Կուինտիլիոս Վարոս (5—9) կամէին նոյնպէս հաստատել զեշխանութիւն Հռոմայեցւոցն՝ փոփոխելով այսր անգը զցեղս նոցա, շինելով բերդս եւ կացուցանելով ի նոսա երիս լեզէոնս, մեծանելով զօրէնսն Հռոմայեցւոց փոխանակ սովորութեանցն նոցա, եւ ջանալով փոխել զլեզուն նոցա՝ զի այնպէս շրջեսցի Վերմանիա ի նահանգ Հռոմայեցւոց:

Ըյլ զայրացան իմն ընդ այն Վերմանիքն, մանաւանդ սրբամտեցոյց զնոսա տեսիլ տապարացն եւ գաւազանաց նուիրակացն յորս հայէին իբրեւ ի նշանակս ծառայութեան իւրեանց: Իսկ եւ իսկ գաւա նոցա եւ առաջնորդ որ ազատութեան: Հերման կամ

1 Cohortes urbanae.

Լքմանիս իշխան ցեղին Վերուսկացւոց, որ էր կացեալ պատանդ ի Հռոմ, որպէս զբազումս ի պատանեկացն Վերմանացւոց, եւ լեալ երեւելի ի զօրուն: Աս ած ի միաբանութիւն զմեծամեծ ցեղեցն եւ խորամանկութեամբ ածին զԱլարոս ի խորագոյն կողմանս Տեւտոբուրգեան անտառին առ Ախուրգոս գետով զուր խրատէին զԱլարոս որք զնովան էին զգոյշ լինել ի դաւոյ: Ընտուտ մօտ ի կողմանս այժմու Պատերբոռնայ փակեցին զՀռոմացեցիսն ի մէջ լեռանց ի լպիրծ տեղիս, եւ ի մրրկի եւ յանձրեաց ժամանակի յարձակեցան ի վերայ նոցա ի բարձանց: Այն սաստիկ կոտորածի յաւուրս բազումս լուծան լքան Հռոմացեցիք ի քաղցուէ եւ ի վիրացն, հալածեալք ստէպ առանց յուսոյ փրկութեան: Ալարոս եւ այլ եւս զօրովաղք աղաղին անձանց. համօրէն զօրն գեղեցիկ (35,000 այր) կամ կոտորեցաւ կամ անկաւ ի գերութիւն: Բազումք ի նոցանէ նուիրեցան զից, եւ կէզք եւս վախճանեցան ի ծառայութեան բարբարոսացն, արք'որք ձեռնհաս էին արդեւք մտանել ի ծերակոյտն ի Հռոմ (9 յետ Վր.):

Եհաս գոյժ իրացն ի Հռոմ ի ժամանակի զի այն ինչ ի գլուխ ելեալ էր վշտագին պատերազմն Պաննոնիացւոց եւ Վաղմատիացւոց որ յանկարծօրէն ապստամբեալ խազային ի վերայ Խաղիայ բազմամբոս բազմութեամբ, եւ Տիրեր հանդերձ Վերմանիկեաւ նուաճեալ էր զնոսա մեծաւ քաջութեամբ եւ ճարտարն զօրավարութեամբ յերիս ամս (6—9 յետ Վր.) եւ ըմբռնեալ կամ յանձն լեալ էին գլխաւորք Պաննոնիացւոցն՝ Բատոն եւ Պիննէս եւ մեւս Բատոն գլխաւոր Վաղմատացւոցն: Եյլ գոյժն որ ի Վերմանիայ եհաս՝ խռովեցոյց միւսանգամ զՀռոմ, եւ չետ զնել միտ ուրախութեանն, յամեցոյց Տիրեր զձաղանսն որ սահմանեալ էին նմա ի ծերակուտէն, որպէս եւ այլ ինչ պատիւք՝ Վերմանիկեայ եւ մանկան Վրուսեայ որդւոյ Տիրերեայ: Տրտմեալ տխրեալ էր Էւգոստոս, հրաման տայր իսկ եւ իսկ զգուշութեան վասն՝ զամենայն պատանեակս Վերմանացւոց հանել մերժել յատաղիայ եւ արձակէր փութանակի զՏիրերիոս պահել զանցսն Ռենոսի (10 յետ Վր. զարնայնի): Բայց չկամէին Վերմանքն տանել յառաջ զարշաւանն: Ինքն Տիրերիոս անց ընդ Ռենոս եւ արշաւեաց հարուստ մի ի ներքս, եւ դարձաւ ի Հռոմ ուր զըքեղ ձաղանսն արար (12): Դորին եղբօրօրդի Վերմանիկոս որդի Վրուսեայ՝ դիմեաց բազում անգամ յաղթութեամբ ի Վերմանիա, բայց միշտ դառնայր յետս ամրանալ ի դղեական Հռենոսի, եւ կոչեցաւ նա յետս ի ժամանակի յաղթութեանցն (14—16): Բայց եւ Հերման յիւրոց ազգականաց սպանաւ, զի առին կասկած թէ տիրել իմն կամի նոցա (21):—Ըննշան իմն էին պատերազմուներն որ ի ձեռն Լոլիւսի Վաղդոսի նախ ընդ Լքարացւոց եւ ապա ընդ Վանդակայ թագուհւոյ Լիթուվպացւոց մղեցան (24 նախ քան

զԻՐ․) եւ ի ձեռն Եգիպտաց ընդ Սանդարաց (19)։ Բայ ի հրեշտակութեանցն Պարթեւաց եւ Հայոց¹ եկին առ Լւգոստոս եւ հրեշտակութիւնք ի Սկիւթացւոց, ի Սարմատաց եւ ի Հընդկաց (20)։

4. Սակայն աղէտք եւ շփոթք էին ի մէջ ընտանեացն Լւգոստեայ։ Չգոյր նորա որդի, որդի քեռն նորա Ոկտաւիայ (†9 նախ քան զԻՐ․ երբեմն կնոջ Լնտոնեայ) սիրելին եւ աջողակն Սարկեղոս որ փեսայացեալ էր ի (Յուդիա դուստր Լւգոստեայ՝ վախճանեցաւ տարածամ (23), եւ թողունք նորա Վայիոս (ծն. 20) եւ Ղուկիոս (ծն. 17) որդիք դստեր իւրոյ (Յուդիայ որ տուաւ կնութեան Եգիպտաց (անդատին յամէ 21) վախճանեցան նոյնպէս ի ծաղիկ² (2 եւ 4 Փետր. 21 յետ ՎՐ․) յետ առնելոյ նոցա մի ըստ միոջէ զճանդերձն արութեան եւ կոշիկոյ Իշխանս մանկուոյ³ եւ սահմանելոյ ի ծերակուտէն ի հիւպատոսութիւն (5 եւ 2 նախ քան զԻՐ․)։ Սեւս եւս նոցին եղբայր Եգիպտաց Պոստհումոս ծնեալ յետ հօրն մահու (12 նախ քան զԻՐ․) եւ որդեգիր Լւգոստեայ (4 յետ ՎՐ․) սպանաւ դաւաճանութեամբ ի Պրանսախա կղզի (Փիանոզա՝ ի հարաւոյ Լըլլա կղզւոյ)՝ ուր պրտորեալ էր (4 յետ ՎՐ․) վասն բիրտն եւ անսանձ բարուց, քանզի ոչ միայն արհամարհեալ անարդէր զԻւիա (զերրորդ կին Լւգոստեայ) իբրեւ մօրու, այլ եւ ի վերայ Լւգոստեայ ճոխանայր թէ չարար նմա ըստ իրաւանց պայազատութեան իւրոյ։ Լյսպէս այնուհետեւ եւ նորին մայր (Յուդիա որ երրորդ անգամ լեալ էր առն՝ Տիբերեայ՝ պրտորեցաւ յԼւգոստեայ ի Պանդատարիա կղզի վասն անառակութեանն (2 նախ քան զԻՐ․) որպէս յետոյ եւ նորին դուստրը կրտսերն (Յուդիա (28 յետ ՎՐ․) ի Տրեմիտ կղզի (յԵղիփական ծովուն) նոյնպէս վասն անառակութեանն (4 յետ ՎՐ․)։ (Յետ ամաց հնգից շնորհեաց նմա գալ ի Հռեգիոն, բայց աւելի ինչ քան զայն չառ յանձն շնորհել՝ թէպէտ եւ աղաչեաց եւս զնա Տիբերիոս թղթով բազում անգամ։ Լյս Տիբեր՝ որ էր ուրջու նորա ի Իւիայ յերրորդ կնոջէն եւ փեսայացեալ ի դուստր նորա ի (Յուդիա (յետ մահուն Եգիպտաց) վաղ խանդանաք իմն հայէր ընդ առաւել մեծաբանս թողանցն Լւգոստեայ։ Իբրեւ կամեցաւ իմն Լւգոստոս (յետ դառնալոյ նորա ի պատերազմէն Վերմանոց, 7 նախ քան զԻՐ․) հեռացուցանել զնա առ ժամն առաքելով ի գործ վասն Հայոց աշխարհին, ի միտ առ Տիբեր եւ ինքնակամ խնդրէր հրաժեշտ՝ մեկնել ի հասարակաց գործոց․ յետ բազում գիմարածութեան արտմութեամբ թոյլ ետ Լւգոստոս, եւ Տիբեր նաւարկեալ փութանակի եկն եկաց հեռացեալ յամենայն գործոց ի Հռոդոս ամս իբրեւ 7 (6 նախ քան զԻՐ․ — 2 յետ ՎՐ․)։ Ելլ յետ վախճանին Վայեայ (4 յետ ՎՐ․) այնուհետեւ

1 Տես ի Խմբարհ էջ 96։ 2 Տես ի Խմբարհ անդ։ 3 Principes juventutis.

զՏիրեր մատուցանէր Լւգոստոս յառաջ հայեցեալ ի յաջողութիւն նորա ի պատերազմի եւ զրդեալ եւս ի մօրէ նորա ի նենգաւորն Լիւիայ կացոյց զնա իւր որդեգիր (4 յետ Վր.) , հրաման տուեալ եւ նմա առնուլ յորդեգիրս զՎերմանիկոս զորդի եղբոր իւրոյ Վրուսեայ, եւ յետուստ կացոյց զնա ժառանգ իշխանութեան իւրոյ (11 յետ Վր.) Թէպէտ եւ զժանդութիւնն նշմարէր: Լպա յետ չորից ամաց յ76երորդ ամի հասակին վախճանէր ի Լոգոս Ամապանիացոց (19 Լւգ. 14 յետ Վր.) ի դառնալ իւրում ի Հռոմ ի Բենեւենտայ ուր երթեալ էր հիւանդագին ընդ Տիրերեայ յուղարկել զնա ի Լիւրիկէ: Թագաւորեաց նա ամս 44:

Պատրաստեցան դաւաճանութիւնք վասն իննաց նորա յունանց ունանց, ի Վաղղոսէ կուսակալէ Լադիպտացոց (27), ի Փաննիոսէ, ի Կեպիտոսէ եւ ի Մուրենայ միաբանելոց (28) եւ յԼաքնատիոսէ Ռուփայ (18): Լմենքին սղբա զլսող իւրեանց լուծին զգրէժան: Միայն վերջին դաւաճանք որ միաբանեալ էին զխաւորութեամբ Աիննայ (4 յետ Վր.) ապրեցան: Անէոս Առնեղիոս Աիննա էր Թռոն Պոմպէի ի դատերէ նորա, շնորհեալ էր նմա Լւգոստոս զկեանան եւ էր ի պատուի եւ ի մեծութեան, տակայն եւ այնպէս միաբանեաց նա ընդ ազնուականաց ունանց սպանանել զերախտաւորն ի ժամ մատուցանելոյ նորա զոհո առ բազնաւ: Ոմն ի միջոյ անտի դաւաճանութեանն գուշակ լինէր Լւգոստոսայ: Սարանէր իմն Լւգոստոս եւ չիամէր հեղուլ զտրիւն այնչափ ազնուականացն եւ այնպէս զհետ երթեալ խրատուն Լիւիայ՝ շնորհեալ ներեաց Աիննայ եւ միաբանելոց ընդ նմա եւ սահմանեաց եւս զնա հիւպատ վասն միւսոյ ամին (5 յետ Վր.): Լյն զթութիւն շահեցաւ զտիրոս ամենեցուն ի նա: Լւգոստոս էր անհնարին քաջ յառաջնորդութիւն քաղաքային, նմին հաղառակ անգոր եւ տաղաուկ ի քաջութիւնս պատերազմի, ամենայն իսկ յաղթութիւնք նորա զօրավարաց նորա էին մանաւանդ եւ ոչ նորա: Խաղաղասէր էր յոյժ եւ շնորհ եւ տիրող հասարակաց շահու եւ բարութեան, մեղմ եւ արգար ի դատաստանս իւր, եւ պաշտպանիչ ուսմանց եւ մատենագրաց (Ս իրգիլեայ, Ովրտեայ, Լիւեայ եւ այլոց¹): Լյլ յամենայնի քաջ ի կերպարանել եւ արուեստաւոր բարութ, դարձեալ՝ Թէպէտ եւ սակաւապէտ՝ բայց անժուժկալ ի ցանկութիւնս: Սակայն եւ այնպէս հանին զնա Հռոմայեցիք յետ մահուն յաստուածութիւն:

Լպա եկին չորք բռնաւորք արիւնդուշտք արդարեւ արժանիք Թագաւորութեան Հռոմայեցւոցն անպիտանացելոց, որ ոչ միայն ողորէին զնոսա՝ այլ եւ յաստուածութիւն եւս հանէին:

¹ Տես վասն Լւգոստոսեան դարուն՝ Հատոր Ա. էջ 373—376:

13

Տիեզերիս Ազաւղիոս Ներոն (14—37) (անուանեալ այսպէս ի հօրէ իւրմէ ի Ազաւղեայ Ներանէ) իսկ եւ իսկ դարձաւ ի Վոդա ի կոչ մօր իւրոց Նիւիայ, եւ այնպէս իմն երկոքին զերսն յարդարեցին զի ի միասին հնչէր արտաքս թէ Աւգոստոս վախճանեցաւ եւ թէ Յիրեր թաղաւորէ (Տնամեայ)։ Թուէպէտ եւ պողեամիք առ վաղ- փաղակի Յիրեր ի բուռն ինքնին զկայսերական իշխանութիւնն եւ զրէր իբրեւ զօրավար առ զօրսն եւ տայր նշանաբան¹ առ գունդս անձնապահացն եւ ամրացուցանէր զանձն եւ զապաւանսն զօրա- կանօք եւ անձնապահօք, եւ առնէր ի զգուշի զիշխանութիւնն տալով սպանանել ի ծածուկ զԱգրիպպա Պոսասուսմոս, որպէս եւ յետ տակաւ ինչ միոյ զՅուդիա առնելով սովամահ (14), սա- կայն կեղծաւորէր առաջի ծերակուտին։ Իբրեւ տրիրունաբան իշ- խանութեամբ միայն (զոր սնէր յամէ 6 նախ քան զՎր․) կոչէր զծերակոյսն, չկարէր ի հեծեծանացն ընթեռնուլ անդ զձառն եւ տայր կատարել զընթերցուածն՝ իւրում որդւոյն Վրուսեայ։ Բացաւ կտակն Աւգոստոսայ զոր բերեալ մատուցին կուսանքն Աետեանք հանդերձ երկուք յիշատակարանօքն (վասն իւրոց թաղմանն, վասն գործոց իւրոց զոր գործեաց, եւ վասն հանգա- մանաց տէրութեանն զոր թողոյր՝ ցուցանելով զհամար քաղա- քացեաց, զդաշնաւորաց, զնաւուց, զնահանգաց եւ զհարկաց)։ սահմանեցաւ կանգնել տաճար աստուածութեան Աւգոստոսայ, Նիւիա եկաց քրմակին եւ ի գլուխ քրմացն՝ Յիրեր, Վրուսոս, Վերանիկոս եւ Ազաւղիոս (յետոյ կայսր)։ Թուեն յորում մեռաւ Աւգոստոս ի Վոդա՝ փոխեցաւ ի տաճար նորա, զդին սինկղետի- փոք ածին ի վերայ ուսոց իւրեանց մինչեւ ցեարոյին։ Եւստանօք Աւգոստոսեայ ըստ կտակին էին Յիրեր եւ Նիւիա զոր ի դուստր Թանն կեաւրեանց գրեալ՝ հրամայէր կոչել այնուհետեւ Յուդիա Աւգոստոս։

Բայց Յիրեր կեղծաւորեալ յամառէր․ լուծան վաստակա- րեկ եղին սինկղետիփոք ազալել հաւանեցուցանել զնա՝ առնուլ զգլխաւորութիւն տէրութեանն․ ապա զիջաւ իբրեւ ակամայ եւ յուսացեալ իմն թէ ի ծերութեանն տացն նմա հանգիստ, բայց չառ յանձն զպատիւս ինչ ի պատուոց՝ որպէս կոչել “չայր հայ- րենեաց,” եւ կամ ունել պտակ քաղաքացեաց ի վերայ դրան ապարանից իւրոց, եւ ոչ մօրն կամեցաւ զի տացի անուն “Մայր հայրենեաց,” եւ կամ զինքն իսկ կոչել ի նորա պատիւ՝ “Վրդի Յուդիայ,” (այս ինքն Նիւիայ)։ Սակայն եւ այնպէս իսկ եւ իսկ քարձ Յիրեր ամենեւին զժողովս ժողովորդեանն եւ այնպէս հանա- սմենեւին ի քաղաքացեաց իբրաւանք ընտրութեան աւագացն։

Յայնմ հետէ ինքն կացուցանէր զհիւպատոսն եւ ինքն առաջի արկանէր ծերակուտին արս յընտրութիւն յայլ եւ այլ պաշտամունս :

2. Բայց լեզէոնքն որ ի Պաննոնիա եւ ի Վերմանիա էին՝ միանգամայն ապստամբեալ հետեցին Տիրերեայ : Ար ի Պաննոնիա էին՝ իսկ եւ իսկ յետ մահուն Լւգոստայ առին զմի ի քաղաքացն եւ աւարեցին, եւ զհռոմէոս Բղեստոս զիւրեանց զօրավար ստիպէին կամ թողուլ զնոսա եւ կամ տալ մէն մի դէնար աւուրն թաշակ : Լւգոստայն Վրուսոս որդի կայսերն տուեալ նմա առնիմեր զՎէրմանոս անձնապահապետ : Ի վտանգ մեծ անկաւ Վրուսոս զի առ փակեաց զնա զօրականն ի բանակին, այլ յանկարծ նուազութիւն լուսինն զօրհուրեցոյց զխռովեալսն եւ հանդարտեցին : Իսկ լեզէոնքն Վերմանիայ բազմամբողջ յոյժ առ Լւգոսոս գետով նոյնպէս յարուցին խռով . աճապարեաց անդր Վերմանիկոս ի կողմանց Վաղիացոց ուր առնոյր նա երգումն հաւատարմութեան առ Տիրեր ի Սեկուանացոց եւ ի Բեղգիացոց . եւ ընդ առաջ նորա զօրականն ապստամբ՝ ակնկոր, չիամէին զՏիրեր, այլ զնա իսկ կամէին մատուցանել ի զլխաւորութիւն տէրութեան . խռովեցաւ Վերմանիկոս, ի բեմէ անտի ուր խօսէր՝ մերժեաց զայրաւ զին զհրապոյրսն եւ սպառնայր առնել անձին՝ սրովն : Լպա թուէին իմն ցածնուլ՝ յորժամ ետն նոցա իբրեւ հրամանաւ Տիրերեայ՝ կրկին զարծաթն սահմանեալ ի կտակին Լւգոստայ վասն զօրականաց : Իւէպէտ եւ գրգռեցան միւսանգամ զի համարեցան թէ չառ յանձն Տիրեր զոր ինչ Վերմանիկոսն արար, այլ յետ այնորիկ ի գութ դարձեալ ի վերայ փախտեան կոջն Վերմանիկեայ եւ մանկանն Վայեայ (Վաղեղուզայ) ինքեանք որոնեցին սպանին զգլխաւորս խռովեցուցացն : Երեսն հետեւ ի դէպ համարեցաւ Վերմանիկոս խաղալ նոքօք ի վերայ Վերմանաց ըստ գետ անդր, եւ կատարէր նա յաղթութիւնս բազումս (14—16) :

Համբաւ ապստամբութեանն ցածուցելոյ եւ յաղթութեանցն՝ եւ ուրախութեան եւ տրամութեան պատճառք լինէին Տիրերեայ : Ի ժամանակի զի նորոգ իսկ խորտակեալ էր զօրութիւն Վերմանացոցն եւ այնուհետեւ մեծի իսկ աշխարհակալութեան կայր ակն՝ թուղթ զհետ թղթոյ առաքէր կայսր կոչել զՎերմանիկոս գալ եւ վայելել ի ձաղանսն, եւ այսպէս ի կիտոյ անտի ասպարիզի փառացն դառնայր Վերմանիկոս յետո ի Լուով (16) : Բայց չկարաց ժուժկալել նմա նախանձարեկն Տիրեր, եւ ոչ մայր նորա ընդ առաքելին Լգրիպպինա դուստր Լգրիպպայ կին Վերմանիկեայ, զի սիրելի էին նոքա եւ զօրացն եւ համօրէն իսկ քաղաքին : Յայն սակս յետ մեծապայծառ ձաղանացն Վերմանիկեայ (17) ի խռովել իրացն արեւելից առաքէր զնա կայսր յԼ-

սորիս: Ընդ՝ յետ զՊապագրովիկա եւ զԿոմսագրեանէ կացուցանելոյ նահանգ Հռոմայեցւոյ (17), Թագաւոր զոր Հայոց տալոյ (18) եւ զԼազարիստոս հանդարտեցուցանելոյ, վախճանէր նա՛ յԸնտիր (19, 'ւոյ.) դեղեալ ի Ըն. Պիտնէ դատաւորէ կամ կուսակալէ Լսորւոց զոր դովին իմն խորհրդով առաքեալ էր Տիրեր հանդերձ Պզանկինաւ կանամբն՝ որում պատուիրեալ էր ի Լիւիայ գնալ բրտադոյնս ընդ Եգրիպայինայ (17): Վարձաւ Լազարիպալինա ի Հռոմ առեալ զամիւնն Վերմանիկեայ որ ի Բրուտուսիոնէ մինչեւ ի Հռոմ ածաւ պատուով եւ եղաւ ի շիրմին Լազուտեայ, վարեաց դատ վասն առնն մահուան, եւ Պիտն մինչ չեւ ի գլուխ ելեալ դատաստանին ի ծերակուտի անդ՝ խեղդեալ գտաւ ի սենեկին (20). Պզանկինա ապրեցաւ աղաչանօք Լիւիայ, բայց յետ արա մահուն եւ նա եգիտ զվե՛ժան՝ տղանեալ հրամանաւ Տիրերեայ (33):

3. (Յետ Վերմանիկեայ մահուն աներկիւղադոյն եւ համարձակագոյն էր Տիրեր. վասն զգուշութեան անձին իւրոյ՝ անդստին յամէ 15 էր նորա կացուցեալ զամբաստանութիւնսն կամ զդատաստանն մահու վասն այնոցիկ որ խօսիցին ինչ չարիս զկայսերէ կամ անարգիցեն. բազմացան յամախեցին տակաւ քսուք եւ զրպարտիչք այնուհետեւ, եւ առնոյին վարձա առատութեամբ, իսկ որ զրպարտեալն էին կամ ընդ կառկածանօք՝ արք երեւելիք եւ մեծատունք՝ սպանանէին եւ հատանէին ինչք նոցա յաղաւանիս: Յամենայն դատախազութիւնսն յերաւի եւ յանիրաւի խառնէին եւ այն յանցանք անարգելոյ զկայսր, եւ բազում անգամ լինէր այն յանցանք այնպիսեաց որ ազատ յամենայն յանցանաց էին:

4. Ի դոյն եւ յայլ եւս անկարգութիւնս Տիրերեայ խորհրդակից եւ խրատաւ եւ զրդիչ էր Եղիոս Սէփանոս անձնապաշտպետ օր նախ արկ հիմն զինուորական բռնաւորութեանն ի Հռոմ. զտասն վաշտն անձնապաշտպաց որ աստ անդ ցրուեալ էին ի քաղաքին՝ արտաքոյ պարտպացն ի միում վալրի տայր բանակել, զի առ ամենայն ինչ պատրաստ կայցեն, եւ կամէր տակաւ հորդել իւր ծանապարհ յախոռն: Նմին իրի խրատ ետ նա (24) Տիրերեայ հեռանալ ի Հռոմայ: Տիրեր ի բնէ միտադոյն ի նոյն խորհուրդ էր, քանզի տարել իմն կամէր ի մօրն ճոխութենէ որ միջամաւիս յիրս առաջնորդութեան լինէր, եւ դարձեալ զի վաղ ընդելեալ էր ի միայնութիւն յորժամ ի Հռոմոսն էր, եւ երրորդ անգամ զի գեղեւել իմն անտեօ ի մարդկանէ խորհէր: Ելլ եւ նա պատճառանօք նաւակատեաց տաճարացն Լազարեայ ի Նոգա ի Վէպպոլիս եւ անտի անց ի գեղեցիկ կղզին Պապրէա (25), եւ չեմուտ երբեք յետ այնորիկ ի Հռոմ: — Ընտուհետեւ նիւթեալ համարձակագոյնս Սէփանոս՝ որպէս էր սպանեալ զՊրուտոս

զորդի Տիրերեայ գեղով (28), նոյնպէս Զանայր կործանել եւ զտունն Վերմանիկեայ, եւ ի ձեռն 1 իւիայ († 29) մօր Տիրերեայ եւ 1 իւիլայ († 31) պրուոյ կնոջ Վրուսեայ՝ աղարատէր ՂԱԳՐԻԱՎԻԿԻՆԱ զմայրն Ներոնի եւ զՎրուսեայ եւ մանաւանդ զՆերոն կամէր խոտորեցուցանել յանպատեհս եւ ապա պահապանօք իսկ ետ պահել զնա եւ զմայրն, եւ ճշդիւ գիտել զամենայն գործս նոցա եւ զել եւ զմուտ նոցա (27): Յետուտ ուրեմն գրելով Տիրերի երկիցս առ Ծերակոյտն, զատապարտեցաւ ՂԱԳՐԻԱՎԻԿԻՆԱ, եւ Ներոն յայտ արարաւ թշնամի հայրենեաց, նա աքսորեցաւ ի Պանդասարիա կղզի եւ սա ի Պանտիա կղզի, Վրուսոս եղել բանտարգել ի պալատտանն (30): Ագոյր ինչ այնուհետեւ խափան առաջի Սէիանու, ամենայն ուրեք խառն ընդ Տիրերեայ պատուէր, խաղք հասարակաց յաւուր ծննդեան նորա լնէին, Ծերակոյտն, ասպետք եւ առաջինք ի քաղաքացեաց պատկերս նմին կանգնէին, եւ զի պարզելք եւ պատիժք ընդ նորա ձեռն ելանէին ի նմանէ մանաւանդ ածէին ակն եւ երկնէին՝ քան ի նորա տեսանէ:

Այլ մինչդեռ եւ ընդ վերջն աշխիճանն ի վեր կամէր ելանել եւ վաղ պատրաստեալ էր դաւաճանութիւնն ի վերայ կենաց Տիրերեայ, ազդ եղել սմա ի ձեռն գուշակի: Տիրեր ըստ իւրում տոգորութեանն յանգէտս իմն լեալ ըզեաշխ եւս զնա ընդ իւր սահմանեաց, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ մինչ դեռ դժգոյ էր քաղաքն ի պատիւ մեծարանաց Սէիանու՝ առաքեցաւ ի Տիրերեայ Նիւիոս Սերտորիոս Սուրբ տանել թուղթ զնմանէ՝ առ մի ի բղեշխիցն. զումարեցաւ Ծերակոյտն եւ իրրեւ եմուտ Սէիան մեծաւ ուրախութեամբ՝ քանզի կարծեցուցեալ էր նմա Սակրոն թէ իշխանութիւն արիթունական խնդրէ վասն նորա ի թղթի անդ կայսր ի Ծերակուտէն, անդէն արգել Սակրոն զանձնապահսն ի բաց՝ ցուցեալ նոցա զհրաման անձնապահապետութեան իւրոյ ի Տիրերեայ: Ին թերցաւ թուղթն, յիմարեցաւ ընդարմացաւ Սէիան, սինկղետիկոսք որ սակաւիկ մի յառաջագոյն խնդակից լնէին նմա վասն նորոյ իշխանութեանն, ետուն վճիռ եւ տարաւ ընդ հրապարակս ի բանտ նախատակոծ թշնամանալից ի Ժողովորդնէն:

Տիրեր որ ընդ աւետարերս իրացն նիւթելոց ի բարձաւանդակի ուրեք կղզւոյն հայեցեալ մնայր, պատրաստեալ միանգամայն զնաւան առաջի կղզւոյն զի ապրեսցի մազապուր թէ ձախողանք ինչ դիպիցին, առաքէր զհրաման սպանման նորա եւ որդւոցն եւ բարեկամաց մի ըստ միովէ, նա աւանիկ եւ բողոքութեան իսկ անմեղաց զորոց ամբաստանութիւն էր՝ թէ ընդ Սէիանու միաբանեալ իցեն: Սակայն եւ ոչ աքսորեալքն ինչ ազատեցան ի լլկանացն. մեռեալ էր Ներոն ի կղզւոյն (31) եւ ՂԱԳՐԻԱՎԻԿԻՆԱ յետ բազում չարչարանաց եւ միոյ ականն ոստնոյ ի հարուածոց եւ

րեւացն, մեռաւ սողաբեկ (33), եւ նորին կրտսեր որդի Վարուստ նոյնպէս առ քաղցուն վախճանեցաւ (33):

Ե. (Հայսմ հետէ առաւել դաժանագոյն եւ անազորոյն էր Տիրեր, զեզեւէր յոյժ ի գինիս յոր մէտ էր միշտ ի բնէ, եւ որդէր անհնարին ի պղծութիւնս. ամենեքին ցանկային ապրել ի նմանէ: Վէպ եղեւ ի միում նուազի անկեալ զնել անզգայ մինչեւ հաժարել թէ մեռեալ իցէ եւ լինէր իսկ առհասարակ ուրախութիւն, այլ նա զարթեաւ միւստնգամ. բայց Մակրոն որ անձնապահապետն էր նորա յայնմ հետէ՝ հեղձոյց զնա իսկ եւ իսկ ի բարձի 78 ամաց ի Կապրէա (37): Ըյապէս համառօտիւ նկարէ պէտէնս նորա Տակիտոս. «Ղ.Մ եւ այլ ժամանակք էին բարուց նորա. էր նա ընտիր եւ կենօք եւ համբաւաւ առեմին եւ ի պաշտամունս առ Ըւզոտտեաւ. ծածուկ եւ նենգաւոր՝ յառաքինութիւնս կեղծաւորել, մինչդեռ տակաւին կենդանի էր Վերմանիկոս եւ Վարուստ. նոյն գարձեալ խառն իմն էր ի բարութենէ եւ ի չարութենէ առ մօրն կենդանեօք. անհնարին մոլեգնութեամբ, այլ ծածուկ ցանկութեամբքն ի ժամանակի զի դեռ զլէիանսս տիրէր կամ երգնէր ի նմանէ. յետուստ ի գարծ ժանտութեան եւ ի քարուակոնս միանգամայն կործանեցաւ, յորժամ ի բաց ել աժօթն եւ ահն, եւ ըստ իւրոց կամացն յօժարութեան ընթանայր», Միայն առատաձեռն էր միշտ, եւ զփաղաքշանս առեայր միշտ եւ ձանձրացեալ իմն էր ի ծառայական ողորմանաց ձերակուտին. ի կամել ձերակուտին զամիս ծննդեան նորա զՂոյեմբեր անուանել Տիրերիոս՝ չառ յառն ասելով. «Ինչ յայնժամ առնիցէք յորժամ 13 կայսերս ունիցիք (17): — Ոչինչ կարի աննշան էր պատերազմն զոր ընդ Ղուսիզացւոց եւ Մաւրետանացւոց առաջնորդեցոյ ի Տակիտրիւայ եւ ի Մազիպպայ՝ մղէին (յամէ 21) կուսակալք Ըփրիկեայ փուրիոս Կամիղդոս եւ Լապոնիոս. մանաւանդ եհար զնոսս Յունիոս Իղեսոս, բայց ի գլուխ հան Վորաբեղա (24):

15

Լիւ այնուհետեւ յաթոռն պատանեալն 25ամեայ Ղադիոս Կեսար (37—41) որդի Վերմանիկեայ սիրեցելոյ յամենեցունց որ կոչէր Պալլիգոռա որ թարգմանի Մուճակ, քանզի այսպէս իսկ կոչեցին զնա զօրապետն յորժամ մանուկն էր եւ չընէր նա ի բանակին ի Վերմանիա ազուցեալ մոյլս զնուորականս: Ուրախ եղին ամենեքին ընդ նորա թագաւորել, մանաւանդ զօրապետն. եւ արդեամբք իսկ արար բարւոք սկիզբն, մեծարեաց զձերակոյտն, արձափցան որ ի Տիրերեայ եին արկեալ ի բանս, կոչեցան արքա-

րեալքն յետս, զամբաստանութիւնն վասն անարգութեան կայսեր¹ բարձ, այլեաց զկոյտս կոյտս մուրհակաց ամբաստանութեանց եւ վիպտութեանց, զի եւ առ յապա եւս թէ կամիցի՝ չնչէ կարող պատժել զոր վասն նոցա, մինչ զի իբրեւ անկաւ նա յախտ յետ իբրեւ ծ ամսոց, ի հոգս իմն եւ ի տրամութեան էին քաղաքացիքն։ Բուժել բուժեցաւ յախտէն՝ այլ այլ ոմն էր նա այնուհետեւ, թերեւս խօթութիւնն ինչ դարձոյց զնա ի մոլեգնութիւն։ Պատիւ ատա եւ Լ'նտոնիոս Աեկունդոս ասպետ՝ յորոց մին ուխտ եգեալ էր յապաքինել նորա՝ նուիրել զանձն ի մահ եւ մեան կռուել սուսերամարտիկ՝ ստիպեցան կատարել զոր խոտաացանն, նա եղեւ գահավէժ եւ սա յազթեաց հակառակորդին։ Այսպէս եկն յայտ առնն այլանգակութիւն որ զամենայն ատա միաբանեալ ունէր յանձին, մինչեւ տարակնուսել իսկ թէ որ ատա մանաւանդ զօրագոյն իցէ ի նմա, անագորունութիւն արդեւք թէ անառակութիւն կամ անմտութիւն։ Սպանան մի ըստ միջէ Տիրերիոս Վեմեղղոս հօրեղօրորդի նորա եւ ժառանգակից ըստ կտակին Տիրերեայ, հանին նորա Լ'նտոնիա Արսեր (դուստր Ոկտաւիայ եւ Ս' Լ'նտոնեայ, կին Վարուսայ, մայր Վերմանիկայ), այլն տուաքինի Աիզանոս երբեմն աներ (37) եւ Մակրոն իսկ անձնապահապետ որ ամբարձեալ էր զնա յաթոռն (38)։ Ամբաստանութիւնք վասն անարգանաց կայսեր միւսանգամ հաստատեցան (39)։ Ի քերց անտի նորա Ագրիպպինա եւ Զուղիւս որ ի մեծի պատուի էին յառաջագոյն իբրեւ դաւաճանք ի Պոնտ կղզի պարտեցան (39), եւ հան ի վաճառ զամենայն ինչս նոցա. նմին հակառակ զքոյր իւր եւ զամուսին զՎրուսիդցա յետ մահուն հանեալ էր յաստուածութիւն եւ կանգնեալ նմին բազին (38)։ Լ'նհնարին էր վատնութիւնն զոր առնէր ի ինճոյս եւ ի խաղս, նմին իրի եւ յաճախէր ի յափշտակութիւնս՝ մանաւանդ ի մէջ մեծատուն քաղաքացեաց աշխարհին Վաղիացւոց յոր չոգաւ զնել զսուտ եւ զծաղրաբից արշաւանն ընդդէմ Վերմանաց (39)։ Լ'նդ ի Լուգդունոն ետ դնել եւ մրցութիւն յոյն եւ հռոմայեցի ճարտարխօսութեան, յորում ճարտարախօսքն մրցէին ընդ միմեանս, եւ որ յազթէր՝ առնոյր վարձս ի պարտելոյ անտի, իսկ ոյր ճառն կամ երգ որ ի նորա գովութիւն էր՝ ամենեւին յոռի գտանէր, պարտ էր այնպիսոյն սպիգաւ կամ լեզուաւ քննել, ապա թէ ոչ՝ անկանել ի Ռոգանոս։

Պահանջէր մոլեգին իմն կատաղութեամբ պատիւ տատուածեզն (յամէ 38), եւ երեւէր իսկ հրապարակաւ երբեմն Էրմէս եւ երբեմն Բակքոս եւ կամ իբրեւ զայլ դժ ի գից։ Ինքն իսկ զեւր կին Աեսոնիա եւ զերիւար իւր Ինկիտատոր (զոր սահմանեալ էր ի հիւսրատտութիւն) կացոյց քուրմս աստուածութեան իւրոց, ստիպէր եւ զլոբայան զնել զեւր պատկեր ի ասճարին Լ'բուսա-

1 Crime de lèse-majesté.

դեմացւոց (40): Ըստ ուրեմն իբրեւ տօնական պատրաստէր նա մահուն արանց մեծամեծաց՝ Աստիտ Վերէա հարիւրապետ մի յանձնապահաց զնոքն՝ միարանութեամբ բազմաց ի մեծամեծաց խորհեալ: զաւանանութիւն՝ սպանաւ այն մոլեգին յետ 4 ամաց 30 հարուածովք ի 20երորդ ամի հասակին, յորժամ ելեալ ի Թէատրոնէ երթայր ի բաղանիս (41): Ամէր իմն այնուհետեւ ծերակոյտն հաստատել միւսանգամ ընկերհաշտութիւն. այլ զօրականն անձնապահ որ միարան ընդ խառնաղանձ ռամկին ցատուցեալ էր անհնարին ընդ սպանումն կայսեր եւ զազուսն իսկ յառաջորդաց սպանութեանն կոտորեալ ընդդէմ դարձաւ:

2. Այսպէս 50ամեայ հօրեղբայր Աղղիզուզայ Ջիւրբիտս Կլաւդիոս Լիւսար (41—54) որդի Վրուսեայ եւ Ընտոնիայ Լիւսերոյ, ամբարձաւ բռնաբար յաթոռն հակառակ կամաց ծերակուտին ի ձեռն անձնապահացն, եւ ընդ այնր ետ իւրաքանչիւր ի նոցանէ պարգեւս, եւ Վերէա սպանաւ: Առաւջինն եւ սա եցոյց չափաորութիւն եւ եղեւ սիրելի ամբոխին, բարձ զամբաստանութիւնն: Բայց քանզի ապուշ էր մտօք Աղաւդիոս եւ մոռացող, զեղի յոյժ ի կերպորս եւ հատեալ ի խաղս՝ չէր ատակ ինքնին իշխել՝ այլ տանէին եւ բերէին զնա կանայք նորա եւ ազատացեալք, այնպէս զի ժամանակ թագաւորութեան նորա էր՝ նախ թագաւորութիւն Մեսսաղինայ եւ Եպա Ըգրիպպինայ Լիւսերոյ (գտեր Վերմանիկեայ, քեռ Աղղիզուզայ) միաբանեց ընդ ազատացելոցն զերեայ՝ Վալիկիտայ (ատենագարինորա) եւ Վաղդասայ (գանձապահ նորա) եւ Աղղիստեայ (սենեկապանինորա): Ազոյր չափ անամօթութեան եւ ժանդութեանն Մեսսաղինայ, մինչ զի յառակս իմն եղեւ անուն նորա՝ նշանակել նովին զկանայս ժպիրհս եւ անագորոյնս: Յօժարեցուցեալ հրապուրէր յանպիտանութիւնս զկանայս մեծամեծացն. արք երեւելիք արք դարձան ընդդէմ հրապուրանաց նորա՝ սպանան մի բոս միոջէ (Աղանոս կուսակալ Ապանիացւոց ի 41, Ալիւիկիոս երբեմն հիւպատ ի 46, Պոմպէոս Մագնոս եւ Աղղիտոս Լսիատիկոս ի 47, եւ այլք բազումք): Յուղիտ դուստր Վերմանիկեայ պսորեցաւ եւ ապա սպանաւ (41), եւ էր այնուհետեւ ի վտանգի քոյր նորա Ըգրիպպինա հանդերձ մանկամբն իւրով՝ Ներոնիւ: Ըյլ յանկարծ գժտէր Մեսսաղինա ընդ ազատացելոցն երեցունց որ ցայն վայր գործակից էին նորա յամենայնի, գրգեաց զնոս ահն անապարել կորուսանել զնա: Աղղիզուզակի իսկ գտաւ նոցա ժամ դիպող. ի ժամանակի զի հեռացեալ էր Աղաւդիոս յԱսիա՝ ամուսնացաւ Մեսսաղինա ընդ Աղղիոսի միւս՝ ռամբ յապնուականաց որ ի բզեչեութիւնն սահմանեալ էր: Փութացաւ Նարկիսոս, երաց զաչն Աղաւդեայ, իմացոյց զբաւուականս արքունեացն եւ զվտանգն որ հասանէր աթոռոյ նորա ի հայրանեաց անտի: Ապանաւ Աղղիոս եւ բազումք ընդ նմա, եւ

իրեւել ջանայր տակաւին Մեսսաղինա հաճել միւսանգամ զմիտս Սղաւդեայ՝ առաքէր Վարկիտոս անհրաման ի կայսերէ հաղադատ պետ մի ի բուրաստանն Ղուկաղայ, ուր էր այնուհետեւ միտայնացեալ Մեսսաղինա եւ անդ եղեւ առսերահար (48) :

Ընտհետեւ խորհրդակցութեամբ Պաղղասայ ընտրեցաւ ի տիկնութիւն Լգրիպպինա (49) որ ամբարտաւանութեամբ, ճակատիրութեամբ եւ ժլատութեամբ գլէր զՄեսսաղինա : Իսկ եւ իսկ խորհէր զՌիտանիկոս զորդի կայսերն ի Մեսսաղինայ՝ ի բաց հեռացուցանել, նմին իրի իւրում որդւոյն Սղաւդեայ Ղոմիտեայ Վերոնի զոր ի Ղոմիտիոսէ Ենոբարբայ (յորդայ Ենտոնիայ երկրացաւորսն Սկտաւիայ եւ Մ. Ենտոնիոսի) ունէր՝ խօսէր կնութեան (49) զկտաւիա որ էր դուտոր կայսերն յայլմէ կնոջէ, եւ էր վաղ խօսեալ Սիղանոսի ումեմն տուն երեւելոյ որ յառաւ հարսանեացն արար անձամբ անձին (53), եւ միանգամայն տայր կացուցանել զնա որդի եւ ժառանգ թագաւորութեանն (50) : Սենեկա փիլիսոփոս՝ զոր դարձոյց Լգրիպպինա ի Սորսիկայ ուր պառսեալ էր զնա Մեսսաղինայ՝ կացուցաւ ուսուցիչ որդւոյն (49) եւ Բուռոս զոր ամբարձ Լգրիպպինա յանձնապահագործութիւն, եկաց վարդապետ պատերազմական արուեստի (51) : Յետուտ ուրեմն իրեւել նշմարէր Լգրիպպինա թէ չկամի իմն Սղաւդեոս հրաժարել ի քաջն Ռիտանիկոսէ եւ թէ սկսաւ խեթիւ իմն հայել ընդ նա՝ հեռացուցեալ նորա զհաւատարիմն Վարկիտոս զեւր հակառակորդ ի Սամպանիա, բարձ թունաւոր կերակրով զՍղաւդեոս ի միջոյ միաբանեալ ընդ Պաղղասայ եւ ընդ Բուռոսի (54, Հոկո.) : Եւլ ամբոխն աստուածացոյց եւ զՍղաւդիոս :

Եւ սովաւ հարաւային կողմանք ինչ Ռիտանիայ նուաճեցան եւ տուաւ Սղաւդեայ եւ որդւոյ նորա անուն՝ Ռիտանիկոս, քանզի եւ կայսր չոգաւ անդր տալ ճակատ ինչ (43—44) . Մաւրետոնիա (42), Հրէաստան (44) եւ Թարսիս (47) նահանգ եղին Հռոմայեցոց : Մղեցաւ ճակատ ընդ Վերմանաց ի ձեռն Վաղլայ զօրավարի (41) եւ ի ձեռն Սորբուղոնի (47) : — Ոստիա քաղաք նաւահանգստի առ նովաւ շինեցաւ :

15

Օչնա պայազատէր 17ամեայ Սղաւդիոս Ղոմիտիոս Վերոնի Կեսար (54—68) ուրջու, որդեգիր եւ փեսայ Սղաւդեայ : Չեհան Լգրիպպինա ի վեր զմահն Սղաւդեայ ժամն բազումն, մինչեւ ամենայն պատրաստեալ յարդարեցաւ եւ ապա ածաւ Վերոն ի բանակն անձնապահաց ի ձեռն Բուռոսի, կոչեաց զնա զօրականն կայսր մեծաւ ցնծութեամբ, նոյնպէս եւ ծերակոյտն ընկալաւ զնա : Հոյակապ փիլիսոփոսն Սենեկա եւ Բուռոս կրթեալ

էին զնա խառաքոյն սկզբամբք Սոցիկեանց եւ այնպէս էր ուսեալ կեղծաւորել : (Յայն սակս զառաջինն խառեաց նա զամենեւին բարւազք իմն սկիզբն առաջնորդութեանն արարեալ, եւ ցուցեալ եւ րախտիս ինչ հասարակաց յառաջին 5 ամնն, մանաւանդ զի առաջնորդութիւնն էր ի ձեռս Սենեկայ եւ Բուռասի եւ մօրն նորա Մարիպպինայ : Սոցիայն առանին կեանք նորա վաղ իսկ լի էին գարշութեամբք, մատենալ յանամօթ ցանկութիւն՝ զոր ժառանգ իմն ապր թոյլ եւ վարդապետն իւր Սենեկա, զի մի զայրացուցեալ առաւել եւս ի մորեզնութիւն դարձցի պատանեակն, այլ չած փխբափոսն զմաւութե թոյլ ապ զիսի ի զլեայ զաւելայրին գլորել : Ընկաւ նա ի հաղթս զեղոյ Պոպպէայ Սարինայ կնոջն փառափրկի, եւ նորա թերադրութեամբ եղև անխնայ այնուհետեւ ի գործս անադարունութեան, այն որ յարկանել իւրում զառաջինն ձեռնագիր զձեռն մահուան ուրուք, ըղձանայր ասելով՝ Նշանք թէ չգիտէի իսկ գրել :

2. (Յառաջ քան զամենայն խոշ եւ խութ էր նմա մայրն : Օլառաջինն քանզի ի նմանէ իսկ զթագաւորութիւնն ընկալաւ՝ եցոյց ինչ սէր, եւ յառաջնում աւուրն ի խնդրել զօրագլխի ուրուք ի նմանէ նշանարան՝ եւ նմա պապէս՝ «Լռ աղնուազոյն քան զամենայն մարս», եւ ընկալաւ ի ծերագուտէն վասն նորա պատիւ՝ լինել քրմակին Արաւդեայ (զոր ինքն իսկ սպան) : Բայց Մարիպպինա ճոխարութեամբն համարէր ունել առ ամենայն՝ իշխանութիւն, եւ նա ինքնին իւրով իշխանութեամբ սպանանել զԵսայիսոս, եւ գոյր իսկ առ այլոն կարգաւ՝ եթէ Սենեկա եւ Բուռաս չդառնային նմա ընդդէմ՝ միաբանութեամբ : Լռ տաստիկ սիրոյն զոր առ գործ առաջնորդութեան ունէր Մարիպպինա, քանզի չէր համարձակ մտանել ինքնին ի ծերագոյտն հարկ հասանէր այնուհետեւ բերել ժողովել զծերագոյտն ի սրահի ուրեք պաղատանն, զի յետոյ վարագութին անտես՝ զքանն լուիցէ. եւ ի միում նուագի ի յանդիման լինել հրեշտակաց չայոց մեծաց առաջն «Երանի» ելեալ գալր անտուտ Մարիպպինա նստել ընդ կայսեր ի միում սախտի, իրրել խոսովել իմն սկսան մօտակաջք կայսերն՝ Սենեկա ազգ առնէր «Երանի ելանել ընդ առաջ մօրն իրրել առ ի պատիւ մեծարանաց, եւ այնպէս խափանեցան թշնամանքն : Օլայրանայր իմն ընդ այն ամենայն «Երան, եւ տակաւ հեռացաւ աւծացաւ ի նմանէ : Իրրել գծգմեալ եւ մօրն՝ սպառնայր որդւոյն զանանկն սիրելի զՄիտանիկոս մատուցանել յառաջ ի թագաւորութիւն փոխանակ նորա, աճապարեաց «Երան եւ սպան նախ զՄիտանիկոս ի հացի գեղովն զոր ինքն էր յօրինեալ եւ փորձեալ եւս զգորութիւնն յանառնոց վերայ (55) : Լպա ի մայրասպանութիւն եւս պատրաստէր՝ սաղրեալ եւ ի Պոպպէայ : Ընկեաւս հրամանատար նաւամարտիկ նաւաց Սիսակոնի ուսոյց զհր-

նարան : Կոչէր Վերոն ի Բայրն Կաթնպանիացւոց զմայրն որ էր յայն-
 ժամ յԱնտիանի Տոբիանացւոց իբրեւ յաքսորս, որպէս թէ հաշ-
 տել ընդ նմա կամեցի, եւ արդեամբք իսկ ընթրեօք մեծապետալ՝
 արձակէր զնա համբուրիւ եւ խանդաղաւտութեամբ յետս : Այլ
 այն ինչ մտեալ Ագրիպպինայ ի նաւն պատրաստեալ ի Բայրեան
 ծոցին եւ յառաջեալ ստկաւ մի՝ քակէին ի ներքուստ տախտա-
 կանաճք արուեստաւոր նաւուն եւ անկանէր դշխոյն ի ծոցն . եղեն
 երկոցին ընկերք նորա ծովակաւոր, բայց Ագրիպպինա տալրեցաւ ի
 լիւղ : Այնուհետեւ շէր ինչ պիտոց արկանել քող ի վերայ չա-
 րեացն, առաքէրՎերոն գերի մի ի գերեաց եւ սպան սա որով զԱ-
 գրիպպինա որ էր դուստր հօր սահաններոյ ի կայսերութիւն, քոյր,
 կին եւ մայր կայսերաց (59) : Իժող նա գրով զանցաւ ազգաւորհմէն
 իւրոյ : Այլ անհնարին իմն էին ստաղնապք եւ անձկութիւնք մոյ-
 րապանին զամենայն իսկ աւուրս կենացն, ստկայն առ ժամն ար-
 դարացոյց նա զանձն առաջի ծերակուտին թղթով յորինելով ի Սե-
 նեկայ եւ ընկալան իսկ զնա շքով յորժամ ի Հռոմն դարձաւ : Միայն
 Պետոս ոմն իւրասէս այր սինկղիտիկոս առաքինի եւ ի բաց այն
 օր ի ծերակուտէն եւ ոչ չոգաւ իսկ ընդ առաջ նորա : Անտ ամաց
 ինչ եւ ընդ անմեղն եւ ընդ առաքինին Սիսուսիա նոյնպիսի անցք
 անցին, եւ Պոպպէա կայր այնուհետեւ տիկին (62) : Բուռստ
 վախճանէր օրհասիւ կամ դեղով, եւ առնոյր զգործ անձնապա-
 հապետութեանն ժաման Տիգրեղինոս (61), եւ Սենեկա ինքնեպամ
 հեռանայր յաքսուհեացն (62) : Այսպէս բարձաւ ամենայն յորմէ
 մտրթ էր նմա ակն ածել կամ պատկառել : Հաստատեցան միւս-
 անգամ ամբաստանութիւնք վասն զկայսր անարգելոյ (62), սորա-
 նութիւնք զմիմեանս յաջորդէին : Յօրինեցաւ դաւաճանութիւն
 ինչ ի մէջ արանց սինկղիտիկոսաց, ասպետաց եւ զօրականաց
 զլիւաւորութեամբ Պիտին ուրումն ազնուականի՝ զոր կամէին առ-
 բառնալ յաթոռ կայսերացն : Հայտնեցաւ դաւն ի ձեռն միոյ ու-
 րուք ի գերեացն Սկեւինեայ որ զսպանութիւնն կատարելոյ էր :
 Չարհուրեցաւ Վերոն ընդ բազմութիւն դաւաճանացն յայտնելոց,
 ապանան երեւելիք ի նոցանէ մի ըստ միոջէ եւ զուսերն Սկեւի-
 նայ զպատրաստեալն ետ կախել ի Կապիտոլիոնին՝ նաւեր Արա-
 մազդայ Սքէթինգրի : Առաքեաց հրաւան եւ առ Սենեկա մեռա-
 նել, եւ թերեւս էր նա կցորդ դաւոյն . ետ սահատանել զերական
 ըստ սովորութեան ժամանակին, կամեցաւ նորին կին Պաւղենոս
 երթալ զառնն զհետ եւ ետ իսկ հատանել զերական, այլ Վերոն
 հրամայէր արգելուլ զարիւնն եւ ապրեցաւ (65) : Ի յաջորդ ա-
 մին նոյն հրաման մահու առաքեցաւ եւ առ սղան առաքինիս առ
 Պետոսն իւրասէս եւ առ Բարէայն Սորանոս (66) :

Սիրելի քան զամենայն էր Վերոնի՝ խաղալ ի թէատրոնի եւ
 ի կրկնի վարել կառս, երգել եւ ընդ սրննգահարաց եւ փան-

դրոճնահատաց միջեւ, անցեալ ի մէջ նոցա եւ մեծալ բնդ՝ օրինօք նոցա: Եւ նորա կացուցեալ եւ գունդ մի զօրականաց Լազոս տեանտ անուն որ յերգել նորա փանորուամբ՝ գովէին զնա կռելով՝ «Ղաւսօզն գեղեցիկ»: (Նեա ի Նէասպոլէս ի նոյն դարձ երթալոյ (64), քաղաքեալ ի գովութենէ ձայնին իւրոյ զօր լուաւ ի հրեշտակութենէ ինչ քաղաքացն (Յունաց) (Յոյնք միայն, առէ, իմանան զճարտարութիւն արուեստին իմոյ. այսպէս եւ նա ի Յունաց աշխարհ, շոջէր ընդ քաղաքս քաղաքս, ի խաղն Իսթմեանտ, Պլութեանտ եւ Նիմէականս, առնէր գուսանութիւնս եւ երգէր, թէ պէտ եւ յոյժ մեղմ իմն եւ կարծ էր ձայն նորա, եւ դառնալոր մտանէր ձաղանօք ի Հռոմ՝ ժողովեալ 1800 պատկա յազմութեան յայլ եւ այլ մրցութիւնս:

(Նեա ամբաւ սպանութեանցն եւ գործոց զարջութեան մի ինչ տակաւին պակաս էր ի համբաւ պարծանաց նորա՝ լինել այրիւ քաղաքաց: Յանկարծակի ի միում առուր 14 բաժինք քաղաքին Հռոմայ բորբոքեալ այրէին յառուրն յարում յառաջ քան զ150ամ Վաղիացիք հրձիգ արարին զքաղաքն. զ7 տիւ եւ զ7 գիշեր տոչորէր բոցն եւ ոչ դք իշխէր շիջուցանել, եւ Նիւրոն ի տանեաց ապարանից իւրոց հայեցեալ տեսանէր եւ քնաւ իւր հարկանէր զերգս այրմանն Տրոլայ (64, 18 — 24 Յուլ.): Ամենցաւ միւսանգամ շինել զքաղաքն գեղեցիկ քան որչափ էրն, բայց սպառեցան զանձք տէրութեանն մանաւանդ վասն շինութեան շքեղ կայսերական պաղատանն: Իբրեւ ետես Նիւրոն թէ զայրագին իմն հայի ընդ նա ժողովուրդն վասն իրացն՝ յայլ իմն կամեցաւ զյանցանն կրթել, այս ինքն՝ ի քրիստոնեայն:

3. Վրիստոնէութիւնն այնու զե ի Հրէաստանէ էր ելեալ՝ զառաջինն հրէական ինչ ազանդ համարեցաւ հեթանոսացն. այլ իբրեւ կրօնք տէրութեանն վազվազակի նուազել սկսան՝ ամենեցուն աչք ի քրիստոնեայս սկսան հայել: Վանդի ամենտն առողջ մտաց եւ անարատ սրտից սիրելի եւ անձկալի թուեցաւ այն վարդապետութիւն, որ ամենեցուն առանց քնարութեան խոտանալոր խաղաղութիւն ազւոյ ընդ Լստուծոյ եւ կեանս յաւիտենականս այնոցիկ՝ որ հաւատալոցն ի Վրիստոս եւ քստնորա պատուիրանացն գնալոցն: Վաղց նմին հակառակ որ ի մոլորութիւնն ծնդեալ էր, եւ կապեալ ի հրէական կամ ի հեթանոսական փարձիս, կուտութեամբ հարեալ հատեալ ի զիս, եւ համարէր թէ ընդ դիցն գաշտաման կործանի հռովմական պետութիւնն, եւ կամ ունէր ինչ շահս արուեստի ի հեթանոսական խաբէութենէն՝ լինէր թշնամի եւ հալածիչ քրիստոնէութեանն: Վրիստոնէութիւնն կոչէր ի հեթանոսաց աւելորդ պաշտօն, ժանա. եւ քրիստոնեայք յաշտաշխարհասիրացն համարեալ էին Լզգ խուսափող ի լուսոյ¹, եւ ամբաստանեալ՝ ունել ատելութիւն առ ազգ մարդկան:

¹ Gens Iudifuga.

ՕՅիբերեայ ոչ ինչ թշնամութիւն հակառակ քրիստոնէից պատմի, այլ նմին հակառակ պատմի թէ ի լոկ նորա զանցարն Վրիստոսի ի Պիղատոսէ՝ եւ յետոյ յԵրզարէ ի Հայոց արքայէ՝ կամեցեալ եւս իցէ հանել զՎրիստոս ի կարգս աստուածոցն եւ ծերակուտին չառեալ յանձն: Իսկ առ Աղաւթեան (ըստ Սուեանի, տես եւ Վարծ. ԺԲ. 2.) մերժեցան ի Հռոմայ Հրեայք՝ վասն զի «Թելադրութեամբք Վրեստոսի ուրումն (Վրիստոսի՝ զոր տակաւին կենդանի համարի Սուեանիտս) յաւզէին խռովութիւնս», որպէս ստութեամբ համարի: Եւ Ներոն ընէր բուն առաջին հալածիչ ի կայսերացն: Սա կուտեալ բազմութիւն անհնարին քրիստոնէից՝ ոչ միայն վասն հրգեհին զրպարտութեան այլ եւ վասն կարծեալ ասելութեան նոցա հակառակ մարդկեղէն ազգի՝ տայր սպանանել, զիչսս զգեցուցեալ մարթա երէց արկանէր շանց առաջի, զայլն ի խաչ հանէր, եւ զիչսս դաքձեալ այրելի նիւթովք օծեալ (զգեցուցանելով վերաբեւութեամբս ի ձիւթ եւ յայլ ինչ նոյնպիսի) լուցեալ այրէր ի լուսաւորութիւն գիշերոյ: Ինքն իսկ Ներոն զըտրաստանն իւր բանայր վասն այնպիսի անազորոյն տեսլանց զոր տայր առնել իւրեւ խաղս եւ կառօք եկեալ կայր ի մէջ ժողովողեանն: Եւ յոն ընտիր Տակիտոս՝ թէպէտ եւ հեթանոսութեան կարծեօք զրաւեալ է, եւ յանցաւորս իմն երեւեցուցանէ զքրիստոնէայսն առանց զանցանտն ինչ յիշելոյ, սակայն անգոմեալ պարտաւէ զգործ անգթութեան բռնաւորին եւ ասէ թէ ամենեւին ի զութ դարձան ի վերայ քրիստոնէիցն (64):

Եւս առաջին հալածումն կամ մատուցաւ յառաջ առանց ընդ մէջ հատանելոյ եւ կամ նորոգեցաւ միւսանգամ՝ յամի իւրեւ 66 — 67. քանզի ընդ նայն ժամանակս նահատակեցան զխաւսրք առաքելոցն Պետրոս եւ Պաւղոս հրամանաւ Ներոնի:

4. Եւնդէն ի յաջորդ ամի ապրեցաւ աշխարհ ի բռնաւորէ անտի: Ժուժեցին կացին Հռոմացեցիք ամս 14, մինչեւ ապա ուրեմն յարեան զօրքն ի Աեղտեանն Վաղիա եւ ի Սպանիա. անգեղաւ ի զօրացն կայսր՝ (Յուդիոս Վ) ինդէքս եւ աստ Վաղբա ընդ որում միաբանեաց Սթոն ի Նուսիտանիա: Թէպէտ եւ Վ ինդէքս յաղթեցաւ եւ անկաւ ի ճակատու, այլ անդէն ի Հռոմ առաջ նորդութեամբ Նիմփիտիոսի յարեաւ ապտամբութիւն ի մէջ անձնապահացն: Ներոն յայտ արարաւ ի ծերակուտէն թշնամի հայրենեաց, եւ Վաղբա եղեւ ընկալեալ ի կայսրութիւն: Եւս նահեանս պակուցեալ փախստեայ զնայր բռնաւորն գիշերախառն ի Հռոմայ, թողեալ լքեալ յամենեցունց. ապա ուրեմն կամեցեալ ապրել ի ձեռաց այնոցիկ որ զհետն մտեալ էին եւ զի

1 Տերուղ. պատմի. եւ Մովս. Խորեն. Եւ 226.

2 Մովս. Խորեն. Եւ 226 — 330.

3 Odium generis humani. Թագաւ.

մի մեռցի գատառտանաւ՝ տանէր անձամբ անձին՝ օգնականաւ թեամբ միոյ աւրուք յազատելոց իւրոց: Այսպէս վճարելի Ներսէս յՅօգոյ ամի հասակի (68, Յունի.) աւերիկելով զանձն թէ «Վրպիսի ճարտարս կորնչիմ»¹: Այնչափ սաստիկ էր ահն վասն նորա՝ մինչեւ ժամանակս բազումն Ներսէս համարել զնա քրիստոնէիցն: Առ նովաւ Բրիտանիա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց ի ձեռն Սուրբ տանի Պաւղնէայ:

Ե. Այլ անգէն ի բառնալ տոհմն Սեպրեայ մեծամեծ յոյզք եղեն ի Հռոմայեցւոց պետութեան, քանզի չգոյին ինչ օրէնք վասն պայտառութեան պիտոյն, եւ զօրն զնէր եւ բառնայր գիպսերոն: Ինչպէս եւ ծերունին Դամասկոս Սուրբ պիտոս Պաղլա առ զՀռոմ, բայց հեռացան ի նմանէ անձնապահքն վասն խառութեան նորա եւ օգնականութեամբ սոցա ընկէջ զնա յետ 6 ամսոց բարեկամն Ներսէսայ Սաղուհոս Սթոն եւ սպանաւ Պաղլա յանձնապահացն ի հրապարակամիջի քաղաքին (69, Յունաւ.): Իսկ կայսրն նոր Սիւն իսկ եւ իսկ յետ 3 ամսոց հարկ համարեցաւ խաղալ ի վերայ նախանձորդին իւրոց Վիգիլիոս զոր գերմանական լեզէոնքն անուանեցին կայսր, յաղթեցաւ զօրն Սթոնի առ Արեմնաւ ի զօրավարացն Վիտելիայ՝ ի Վարեսէ եւ ի Վելիկնէայ, եւ Սթոն որ ի Բրիքսեղոն էր՝ իբրեւ լուաւ զպարտութիւն զօրու իւրոց, աքար անձին՝ զի բարձցէ զքաղաքային կռիւն յոր յօժարեցուցանէին զնա զօրականք իւր քաջակերելով զնա (Մարիլ):

Վիտելիոս այնուհետեւ ընկալեալ էր յամենեցունց ի կայսրութիւն, բայց ապա վասն ղեղխութեան եւ անգլութեան եւ անսանձն համարձակութեան իւրոցն զօրաց եղեւ ատելի ի Հռոմ: Նարեան անտուտ լեզէոնքն Մարուոց եւ կացուցին զօրաւոր իւրեանց զՎեսպիանոս կայսր. յարեցան ի նստա լեզէոնքն Պաննոնիացւոց, եւ Պրիմոս յաղթեաց զօրացն Վիտելիայ առ Արեմնաւ, եւ ինքն Վիտելիոս սպանաւ ի ժողովողնէ ի Հռոմ չարաչար, եւ դիակնն ընկեցաւ ի Տիբերիոս (69, Վեկ.):

16

Յայտմ վայրի խոտորեացուք ի Հրէաստան նշմարել զկատարումն գատառտանացն Մատուծոյ սպառնացելոց, մանաւանդ թէ գրգռելոց մելեզին աղաղակաւ աստուածասպանացն թէ «Վրիւն գորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց»²: Վանգի զոր Վիտուս յաւաւր մտանելոյ իւրոց շքով յարուսաղէմ պատմեալ էր աշակերտացն արտասուօք՝ ի նշմարելն զքաղաքն ի հեռաստանէ³, եւ առաւել եւս նկարեալ մանր յետ երկուց աւուրց՝ ի ցուցանել

1 Proh, qualis artifex pereo! 2 Մատ. Ի. 25: 3 Ղուկ. ԺԲ. 41--44.

նման աշակերտացն զշինուած տաճարին¹։ այն ամենայն յետ 37 ամաց եկն ի կատարումն մինչեւ ի սողորայս ապաստան ։

Հրեայք թէպէտ եւ չունէին այնուհետեւ պատճառս ինչ ամբարոնալոյ զանձինս վերագոյն քան զայլ ազգան, քանզի հռատաբո իմն լեալ էին նոցա, ստեփան եւ այնպէս ռաստիկ ասելու թեամբ էին նոքա ընդ Հռոմայեցւոց՝ ամբարտաւանելով իմն եւ պարծելով յազգն իւրեանց ։ Եւ յստեղութիւն երթալու եւ յամախեր ոչ միայն ստեպ հարստահարութեամբ կուտակւացն Հռոմայեցւոց՝ այլ եւ վասն անմիտ եւ անիրաւ գործոց Հրէիցն եւ վասն մոլորեցուցչացն եւ խաբերայիցն որ քարոզէին նոցա ապաստամբութիւն ընդդէմ Հռոմայեցւոցն, մինչեւ յիմարեալ եւ ոչ նշանացն բարկութեան որ յերկնից յայտնէին՝ դնէին միտ ։

Ի ժամանակի զի նեղէր զնոսա Եղբինոս դատաւոր (յամէ 62 կամ 63), եւ Եղբիպապ Ի․ նորաձեւան առնելով եւ յարելով ի Հռոմայեցիսն օտարանայր ի նոցանէ՝ երեւէր ի սոսնի տաղաւարահարացն Յեսու կամ Յիսուս օմն անուն ի տաճարին որ աղաղակ եղեալ գոչէր, «Չայն բարբառոյ յարեւելից, ձայն յարեւմտից, ձայն ի չորից հողմոց, բալբառ ի վերայ Լորուսաղեմի եւ տաճարին, բարբառ ի վերայ արանց եւ կանանց, բարբառ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն», յայնմ հետէ գոչէր նա ստեպ զսոսն եւ զգիշեր․ «վայ վայ Լորուսաղեմի, ։ Ողբեցին զնա, զան հարին, սակայն նա ոչ ինչ բարբառէր քան զվայն զայն զարհուրանաց, այսպէս ամս 7 ընդ ամենայն տեղիս․ այլ ի վերջնում պաշարմանն եկն եմուտ ի քաղաքն, շրջէր անդադար ի վերայ պարսպաց նորա շուրջանակի՝ եղեալ աղաղակ թէ «վայ տաճարին, վայ քաղաքին, վայ ժողովրդեանն», եւ յետուստ ուրեմն ած զնախն թէ «վայ եւ ինձ, եւ անդէն հար ընկէց զնա վէմ մի ի քարոյնից մենքնայից ։ — Ի սոսնի զատկաց 65 ամին բացաւ ինքնին զհասարակ գիշերաւ պղնձի դուռն տաճարին՝ յետ լինելոյ անհնարին պայծառութեան յօգս․ յետ սակաւ ինչ միոյ երեւէին յարեւմտից կողք պատեւրաղմի եւ գունդք գունդք պատերազմողաց ընդ օդս․ իսկ ի սոսնի պենտակոստից լուան քահանայքն գիշերի ի տաճարին աղմուկ եւ յետ այնորիկ բարբառ թէ «վնամք աստի, զնամք», ։ Բայց ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար² ։

2. Կեսարիոս փղորոս (յամէ 65) յաջորդ Եղբինեայ անցոյց զանցոյց զառաջնովքն՝ ժլատութեամբն եւ անգթութեամբ․ պաշտպանէր նա եւ բազմութեան աւաղակաց՝ զի առջէ բաժին յաւարե նոցա ։ Խորեւ ետես թէ պատասխանաառուութիւն կայ նմա՝ ստատեպացոյց զհարստահարութիւն ժողովրդեանն զի ապաստամբութեամբն նոցա ալիպարասցի․ եւ հաս իսկ որում կամէին, քանզի

1 Ղուկ․ ԻԸ, 5—4, 30—34, Մատթ․ ԻԳ․ 1—6, 5—23 ։

2 Յովն․ Էփես․ 4, 26—27, Գալ․ Ե․ ԳԼ․ ԺԳ ։

ընդունայն եղեւ ամենայն ջան Ազրիպայ ուղարկել եւ առաջնորդաց ժողովորեանն եւ լուաց ի նոցանէ որք հաւանեցուցանել զնոսա կամէին :

Աղիւսզար որդի քահանայապետին Անանիայ իշխան տաճարին բարձ յամի 66 զամենայն պատարագն վասն օտորաց, եւ այնպէս բարձաւ եւ պատարագն վասն կայսերն : Միանգամայն յարձակեցաւ ամբոխ ինչ պատերազմաւ ի վերայ դղեկին Մառապայ առ Սեռեալ ծոգուն եւ հոտորեաց զամրականն հռոմայեցիս, եւ այնպէս եղեւ սիրիզն պատերազմին ապստամբութեան : Որ խաղաղասէքն էին աղաչէին զՓղորոս եւ զԱզրիպայ առնուլ զառաջս խռովութեանն. բայց Փղորոս չեւ ինչ նոցա պատասխանի, իսկ 3000 հեծեալք զոր Թադաւորն առաքեաց՝ չկարացին լինել զհիմակալ ապստամբացն որ երթային եւ ածելին : Վանգի սղաւ զտիւ եւ զգիշեր յարձակէին ի վերայ արքունական դղեկին Արուսազեմի մինչեւ արկանել զՀռոմայեցիան յերեսին աշտարակն շինեալս ի Ներովդէէ. իսկ զօրացն Ազրիպայ շնորհեցին երթալ ի քաց. եւ իրեւ յետուստ յանձն եղեն. նոցա եւ Հռոմայեցիք՝ կոտորեցին զոսոս հակառակ խոստմանն իւրեանց, եւ այն՝ յաւուր շարաթու :

Այնուհետեւ բարձաւ ամենայն յոյս խաղաղութեամբ զիրան վճարելոյ : Անտուստ կետախոս Վարդոս կուսակալ Ասորոց 25,000 արամբ խաղայր ի Հրէաստան. զճանապարհայն զգեղս եւ զքաղաքս հրձիգ առնէր եւ որ զքանկանէր ի բռնն՝ կոտորէր : Արֆն եհառ առաջի քաղաքին Արուսաղեմացւոց ի կատարած կոյս Հոկտեմբեր ամսոյ, եւ բանակ հարեալ նստէր հեռի ի քաղաքէն մըն մի : Հրեայք իսկ եւ իսկ յարձակէին ի վերայ նոցա մոլեղին, եւ անկան իսկ ի Հռոմայեցւոց աւելի քան 4500 պարս : Այլ կետախոս մօտազոյնս մերձեցաւ այնուհետեւ ի քաղաքն, եմուս յաւուրն չորրորդի ի քաղաքն ստորին, եւ հարկանէր զքաղաքն վերին աւուրս հինգ, ի վեցերորդումն զսպանն իսկ զլիւովին, եւ առնէր իսկ արդեւք դիւրաւ վախճան պատերազմին՝ Թէ տեւէր ի պաշարմանն, մանաւանդ զի երկազառակեալ եւ զհատեալ իմն էին խռովիքն :

Այլ բարձ նա յանկարծ զպաշարումն զարմանալի ինչ օրինակաւ, այնպէս զի դարձն նորա նման իմն էր փախստեան, եւ զհետ մօտեալ հալածէին իսկ զնա խռովիքն միւսանգամ քաջալերեալ մինչեւ զիշերայն ապրէր զօրափորն յետ անկանելոյ ի բանակէ նորա 4000 արանց, 400 երկվարաց եւ մենքենայից : Այնուհետեւ յայտնի իմն էր Թէ տեւեացէ պատերազմն. յայն սակա բազումք յերեւելեաց եւ ի մօտացեաց Հրէիցն մեհնեցան ի քաղաքէն իրեւել ի նաւակէ որ մերձ յընդմեջ իցէ : Ի դէպ է Թէ յայնժամ ուրեմն եւ քրիստոնէայք, յաշ լեալ նոցա բանից կենարարին՝ մեհնեցան

ի Պետրոս քաղաքիկ յայնկոյս (Յորդանանու: Իսկ Հրեայնն որ անդէն մնացին՝ առնէին յայնմ հետէ պատրաստութիւն պատերազմի. վիպադրին Յովսէպայ յանձն եղել Վաքիլեա, Եղիազարու Եղիազով: Եւ մեւս եւս ոմն Յովսէպոս եւ Լնանոս քահանայապետ կացին հրամանատարք յերուսաղէմ:

3. Սինչ Հրեայք երկիցս յարձակէին յԵփաղոն եւ մերժէին յետս՝ անկանելով ի նոցանէ 20,000 արանց, անտուտ Վեպիւստոս զօրավար ժողովէր գումար հարուստ յԼսորիս, եւ ի սկսանել յաջորդ ամին (67) հասանէր առաջի Յոտապատայ ի Վաքիլեա 60,000 արամբ, քանդի եւ Տիտոս նորին որդի խառնեցաւ ի նա: Եւստրո 47 գիմակալ եղել պաշարման քաղաքին Յովսէպոս մեծաւ քաջութեամբ, բայց ապա (Յուլ.) առաւ յարձակմամբ եւ ապակոտնեցաւ հրով եւ սրով: Ինչ գերեալսն էր եւ Յովսէպոս՝ զոր կամէր զօրավարն առաքել առ կայսր. բայց իբրեւ պատմեաց նման Յովսէպոս թէ հասանիցէ յաթոռ կայսերութեան՝ պահեաց զնա առ իւր սիրով. ընդ նոյն ժամանակս եւ այլ եւս քաղաքք Վաքիլեացոցն մեծաւ աշխատութեամբ եւ արհեստեղութեամբ առաւն, եւ մինչեւ ցկատարած ամին՝ գրաւեալ էր ամենայն երկիրն յայնկոյս Յորդանանու:

Իսկ յերուսաղէմ ընդ նոյն ժամանակս կողմն Վախանձայուսացն բռնացեալ էր ի վերայ այլոց կողմանց, քանդել երկպառակեալ իմն էին: Վախանձայոյդքս բարրանօք որպէս թէ գլխաւոր փառան խնդրիցեն՝ չկամէին ընդ ուրուք իշխանութեամբ մտանել, այլ զամենայն իշխանութիւն օտար՝ մերժել յանձնաց: Սգոտ նախ աւարհարութեամբ եւ ոպանութեամբ մոլեգնէին ի վերաց հակառակորդացն ի մօտաւոր վայրն յերուսաղէմ, եւ յետ այնուրիկ առաջնորդութեամբ Եղիազարու ուրումն մտին յերուսաղէմ, գրաւեցին զտաճարն եւ անտուտ յարձակէին սաեպ ապա անգր (68): Լնանոս՝ որ երբեմն քահանայապետն էր, հաւանեցոյց զժողովուրդն մերժել զնոսա զնուք. եւ մերժեալ փակեցան իսկ ի ներքին կողմանս տաճարին, յետ սասաթիկ կռուց: Եւս Յովհաննէս Վախազացի, որ ի Վախազայ գղեկէ Վաքիլեայ տարեալ եկեալ էր ամբոխիւ յերուսաղէմ, նենգութեամբ կեղծաւորէր որպէս թէ կամիցի երթալ խօսել ընդ նոսա անսալ Լնանոսի, բայց արդեամբք խրատ ետ նոցա պնդել կալ հաստատուն եւ զԵղիազարեցիս կոչել ի թիկունս: Եւս իսկ վաղվաղակի Եղիազարեցիքն 20,000 արամբ. չեթող զնոսա Լնանոս մտանել ի քաղաքն, բայց ի գիշերի միում՝ յորժամ մարիկ էր, Վախանձայոյդք զազոտ բացին նոցա զգուռն: Եւս յուհեաւ միաբանեալ սոցա ընդ նոսա արարին կոտորած անհնարին ի մէջ հակառակորդաց իւրեանց, եւ անկան սրով 12,000 արք երեւելիք յորս եւ Լնանոսն էր, մինչեւ զժողով Եղիազարեցոցն ընդ այն եւ դառնալ յետս:

4. Մախյն նախանձայոյզքն յեա Գնթիւոյ զարոն երեւեղա՛ ի վերայ անաւարացն սփանն մելեղնել. մեծատուքն՝ քան զամենեւին արժանի պատժոց համարէին: Բազումք ի Հրէից կենաց իսկ գործնաւ անկան անձնապար ի Վեաարիա՝ ազատանել ի Վեաարիանս, որ կայր մնայր ի քաղաքի անդ անգործ, սպասեալ զի երկպառակութիւն Հրէիցն եւ առաջնորդաց նոցա դիւրացուացէ նմա զյաղթութիւնն: Եւ էր իսկ քաջ խորհուրդն: Վանդի (Յովհաննէս Գիսկաղացի) չկամէր զայլ ոք հրամանատար առ իւր, եւ այնպէս Նախանձայոյզք յերկուս իմն բաժանեցան եւ անդադար մարտ պատերազմի էր նոցա ընդ միմեանս: Սխանդամայն ի նմին ժամանակի եւ արտաքոյ իսկ քաղաքին յօրինեցաւ գունդ առաւտակաւորաց եւ աւազակաց եւ առաջնորդ նոցա Սիմոն սմն առնուն, որ խառնամբքն իւրովք օտուարացոյց զգունդն իբրեւ 20,000 այր: Ինչ Սիմոնեանս միարանեցին եւ յՆշտմայեցեաց 25,000 այր, եւ այնպէս պաշարեցին միարան զՆշտաղէմ: Հայնժամ՝ յարեան ի քաղաքին հակառակ բռնաւորութեանն (Յովհաննէս, եւ նա հարկ համարեցաւ այնուհետեւ ամրանալ ի բերդն տաճարին: Բայց քանզի երկնէին իմն թէ խնդրեացէ նա քէն վրիժուց՝ ընկաւ ըն զՍիմոն ի ներքս զի պաշտպանեացէ նոցա յերեսաց (Յովհաննէս): Եւ այսպէս յաւելաւ ի քաղաքին մեւս եւս բռնաւոր յաւաթեւ զընախացն վիշտս:

Իսկ Վեապիանոս զամն 68 հանէր ի դուխ առպատակաւ յաշխարհն Նշտմայեցեաց՝ յորում կացուցանէր զօրս յամուրան եւ դառնայր ի Վեաարիա: Եւ ինչ կամէր ամենայն զօրութեամբն խաղալ ի վերայ Նշտաղէմի՝ հասանէր զըսց թէ Ներոն ընկեցաւ եւ Գաղթա առ զաթոռն: Հայն սակա յամնցոց զարշաւանն՝ տեսանել գիտաորած իրացն, եւ մանաւանդ յորժամ լուաւ թէ Գաղթա եւս սպանաւ եւ անց Սիմոն (69): Եւսա ուրեմն յեա մահուն Յիւդի ինքն Վեապիանոս ընտրեցաւ կայսր յՆսարիս յարեւելեան լեզեոնացն, եւ թողեալ զօրն ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Յիւստի մեկնէր ի Հռոմ:

5. Ինչ նայն ժամանակս եւ յՆշտաղէմ Նշտաղար ոմն ի քահանայական առհմէ կացեալ զլիաւոր գնդի իրիք (2400) Նախանձայուզացն՝ գրաւեալ կալաւ զներքին սրահ քահանայիցն ի տաճարին, եւ զ(Յովհաննէս Գիսկաղացի) արգել ի սրահի ժողովըդեանն. եւ սա 6000 արարեք ինէր նմա անդէն գիմակալ՝ առնելով միանգամայն յարձակումն ստեպ ի վերայ քաղաքին՝ զոր գրաւեալ ունէր Սիմոն 1000 Նախանձայուզոքն եւ 5000 Նշտմայեցեալք: Յովհաննէս Գիսկաղացի այրէր զամենացն որ ինչ ի բուռն գայր, որով եւ բազում մթերք ցորենոյ որ բաւական էին տանց բազմաց՝ այրեցան: Հայսպիսի վիշտս էր Նշտաղէմ ի ժամանակի զի անտուտ Յիստոս (70) գայր մերձնայր իբրեւ 7

վտաւան բացառոյն ի պարսպացն: Չորք հռոմայեցի լեզեանք էին նորա (իրրեւ 7000 այր) եւ 5000 ընտիր ընտիր զօրաց, եւ բազմամբա գունդ օգնական յԱզրիպայ եւ յայլոց իշխանացն Ասիացոց, եւ սկսաւ պաշարել սոքօք զքաղաքն Երուսաղեմացոց: Լչր սա շենեալ ի վերայ Աղրա բլրոյ՝ շուրջանակի 30 վտաւան ($1\frac{1}{2}$ ժամաւ զնաց ճանապարհի), փակեալ ուրեք անդնդովք, ուրեք ուրեք երեքկին պատուարաւ եւ բազում ամուր ամուր աշտաբակօք, յորոց երեւել էին երեքինս՝ Հիպսիկոս, Փասայել եւ Մարիամնէ: Տաճարն ի Մորիա բլրին էր մեւս եւս առանձինն գրեթէ անառիկ ի մէջ բերդ: Իսկ ամբոխ ժողովրդեանն որ ի բնէ բազում էր յոյժ՝ առաւել եւս էր ստուարացեալ վասն մօտաւոր պատերազմին, որպիսի բազմութիւն չէր լեալ յառաջն երբեք:

Տեսիլ զօրուն Հռոմայեցոց պիտոփեցոյց իմն զհակառակեալսն ընդ միմեանս: Միաբանեցին նոքա ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն. այլ չէր տեւական խաղաղութիւնն: Յովհաննէս ի ժամանակի տօնին, քանզի բացեալ էր Եղիազար զմեռաւ տաճարին, առ զարհ քահանայիցն մեծաւ կոտորածիւ. մնացորդք զնոցին Եղիազարու եւ ինքն իսկ Եղիազար հնազանդեցին (Յովհաննու. եւ էին այնուհետեւ երկու եւեթ կողմանք (այս ինքն Յովհաննուն եւ Աիմոնի) որ յարձակէին միւսանգամ ի միմեանս՝ յորժամ լինէր ինչ հանգիստ յարապնոցն: Տխոսս յետ երկիցս առաքելոյ առ նոսա պատգամաւորութիւն հաշտութեան եւ մերժելոյ ի նոցանէ՝ ապա սկսաւ սաստկադոյնս բախել զքաղաքն քաղրնկէջ մնեքենայիւք: Եւուրս 14 վաստակեալ՝ ապա մտին Հռոմայեցիք յառաջն պարիսպսն: Յետ 5 առաւրջ անկաւ պարիսպն երկրորդ եւ կացին մնացին անդ Հռոմայեցիք ի բաց մղեալ զյարձակումն Աիմոնի եւ զնոցին նորա: Տխոսս իրրեւ պատրաստէր յարձակել ի վերայ երրորդ պարսպին՝ յղէր նոցա զեւրեանց ազգակից զՅովսէպոս խոստանալ նոցա միւսանգամ թողութիւն, բայց նոքա խոցեցին զնա նետիւ:

Տխոսս վասն կտրելոյ արտաքուստ զպաշարն՝ ետ ածել որմ զքաղաքաւն փոխանակ խրամայն զոր խորացուցեալ էին, մինչեւ չկարել ումիք մտանել կամ ելանել: Եւյնուհետեւ սաստկացաւ անհնարին սօմն մինչեւ եւ զգարչեք ինչ իրս ուտել ընակչացն. զգիտփունսն որ կիսաօմն լուծեալ էին՝ փորէին հանէին ի կերակուր. նա եւ կին մի ի կանանց ասո՜հկաց առ եփեաց զմանկիկն իւր եւ կերաւ առ քաղցուն վտանգի: Չարհուրեցաւ քաղաքն ամենայն եւ Տխոսս իրրեւ լուաւ՝ գժդմեցաւ եւ ասէր՝ Թէ զանօրէնութիւնն զայն եւ զյարիսն թաղեցից ընդ աւերակօք քաղաքիդ: Յայնր ամենայնի վերայ եւ ախտք ժանտք ի վերայ հասին, եւ ի 14որդ օրէ Եպրիլ ամսոյ մինչեւ ց1 օր Յուլեայ ընդ մի եւեթ գուռն հանան գիտփուք իրրեւ 116,000 եւ ընկեցան ընդ պարիսպսն 600,000

(բոս (Յովսէպոս) : Իսկ զփախտեցին լանային զօրականք ժլառք զփորս, քանզի տարածեալ էր համբաւ ի զօրականին թէ փախստեայք կէտլ տանին ի բաց զոսկին իւրեանց :

Ծ. (Յեա կատարելոյ Հռոմացեցոցն զպատրաստութիւն մենքենայից յարձակման՝ առին զգրեանն Մատենիա մեծաւ աշխատութեամբ (5 Յուլ.), քակեցին զորմունս նորա զի սրգելոյր այն հարկանել զտաճարն : Միւսանգամ առաքեցաւ (Յովսէպոս հաւանեցուցանել զՀրեայսն եւ խոստանալ (Յովհաննու եթէ թողուն զնալ նմա համարձակ ի բաց : Բայց քանզի այնպէս մոլորեալ տանէին ի մօր թէ անարդէզէն զօրութիւն չկարէ առնուլ զտաճարն, աչ միայն զերասան նորա մերժեցին՝ այլ եւ զՏիտոսին որ ինքնին մատուցեալ յորդորէր զնոսա, քանզի զմեծաննութիւն նորա հաւմարէին երկեւղ :

Ըստ հարկ էր զենուք առնել զքաւ իրացն . ի ոռէպ յարձակմանն՝ քայքայեցաւ հիւսիսային ծախտտ տաճարին հրով, եւ այնպէս զբաւեցաւ արահն արտաքին : Ընտհետեւ հարկանէին զքուն արմունոն տաճարին՝ այլ զուր ուրեմն աւուրս Ծ կսծէին հզօր մենքենայիւք եւ փորէին զՀիմունան . յարձակեցան եւս միանգամ Հռոմայեցիք բայց մղեցան յետս : (Յայնժամ ետ արկանել Տիտոս հուր ի զբունան եւ յաջողեցաւ զործն . բայց հրաման ետ անդրէն շեջուցանել՝ յորժամ ի բուն տաճար անդր բոցն հասանէր : Մինչդեռ զայնու էր զօրականն՝ սահմանեցաւ ի խորհրդեան պատերազմին առ հասարակ յարձակել ի վերայ, բայց զտաճարն պահել ողջ (10 Ըւդոսս) : Ըսլ իրեւ այն ինչ յարձակեալ էին Հրեայք եւ մղեալ յետս՝ առ զօրական մի ի զօրականաց անհրաման լուցիկ ի ձեռն, ամբարձ զնա ի վեր ընկեր իւր, եւ արձակեաց զհուրն ի ներքս ի տաճարն : Ընպէս սաստկագոյնս ակուցաւ հուրն զի անհնարին էր շեջուցանել : Օւր ձեպէր անդր Տիտոս, աղաչէր, հրաման տայք, տպառնայր՝ զի միայն զհուրն շեջուցանիցեն, այլ զօրականն որ յաւ եւ յաւար էր դարձեալ՝ չդնէր նմա միտ : (Յայնժամ մատուցեալ հայեցաւ նա թ տեղին տարր եւ ի սրբութիւնն սրբոց եւ ապրեցոյց զսպասան սրբութեան, ապա ել արտաքս . բայց եւ այն տեղիք լուցեալ այրեցան թէպէտ եւ կրկնէր եւ երեքմէր զհրամանն Տիտոս . առ զօրականն յաւարի զոր ինչ միանգամ եզիտ եւ լցան իսկ զանձուք :

Ընդ տեղւոյն սրբութեան անկաւ կործանեցաւ եւ ամենայն իսկ յոյս եւ քաջաբերութիւն Հրէիցն . կրկնեալ հնչէին ի լերանց գոչեն եւ աղաղակ վային նոցա . վերջէն յոյս եւ ապաւեն լեալ էր նոցա տաճարն : Միտա այնուհետեւ կոտորած արցն Հռոմայեցոց ի մէջ նոցա՝ շինայեալ ծերոյ եւ երիտասարդի, արուի եւ իգի, աւագի եւ անաւագի : Հազաքաւորք ի մէջ բոցոյն կամ գահապէժ դարահոս ի պարսպացն մեռանէին : (Յայնժամ ուրեմն դադարեաց

հաւրձ եւ փութ՝ յորժամ երկու եւեթ դրոսը մնացին տանտիրոն եւ մասն մի գաւթին կանանց:

Իսկ յանդգնագոյնք ի խռովացն անցեալ գործեցին պատանէշ ի քարտէրն տիրանալ անդէն. իբրեւ չառաւ նոցա թոյլ երթալ ի բաց ազատութեամբ՝ չորան ամիսացն ի գգնակն Ախմէթ ի վերին քաղաքի, եւ կոտորեցին անդ իսկ եւ իսկ 8000 ոգի յառաջ գակցոց խորեանց որ անդէն ամրացեալ էին: Իսկ Երուսաղէմ ամուս յաւար գորացն, եւ ապա լուցեալ այրեցաւ անթիւ եւ անհամար դիտորոհքն: Յետոյ արեմն կատարեաց Յիստաւորաստութիւն մենքեւայիցն եւ սկսաւ հարկանել զգղեական Ախմէթ հաստեցան խռովիքն, իբրեւ չխարացին փախել՝ մտին ի գեանաւ փոր տեղին եւ ընդ կամարօք, հեզան զեղան փոքրայեցիք ի փաղոցն եւ կոտորեցին մինչեւ ցերեկոյ, եւ զգիշերն ամենայն առաքելք հաւր (7 եւ 8 Աւագոմբ): Իբրեւ ետեւ Յիստա ի քաղաքն՝ զարմացաւ սիրացաւ ընդ ամրութիւն պարսպացն, մանաւանդ երեցունց զկառաւ արշարախաց, եւ ասէր «Աստուծոյ օգնականութեամբ մղեցաք զպատերազմն: Աստուած իսկ հան զքեզացն յառ խոցաց աստի. զի զքեզ անուհաւ էր անոն մարդոց կամ գործի առ աշտարակս այստիկ»: Յետոյ նովին խորհրդով չառ յանձն ընդունել զպապան յաղթութեան զոր առաքեցին նախ իշխանք Արիստակէս ըստ սովորութեան ժամանակին՝ զի ոչ իմ ինչ էր, ասէր, յաղթութիւնն այլ Աստուծոյ:

Պերեպոլէն փակեցան ի գաւթին կանանց եւ անդէն ընտրեցան՝ զապտուամբեցուցիչն եւ զաւազակն իսկ եւ իսկ եւս կոտորել Յիստա, զերիտասարդն սահմանեաց ի շաք անարնաց խրոց, փակ զայնոսիկ որ յ17ամենից եւ ի վեր եին հրամայէր տանել ի գործ աշխատութեան յԵգիպտոս, եւ առաւել եւս քան զնա սա ասլ ի խաղս սպանութեան թափոց, եւ զկարի մանկապոյնն տանել վաճառակուր: Յաւուրն յոր ընտրութիւնն այն լինէր՝ մեռան ի սովոց 11,000, կէզր ինքնակամ եւ կէզր առ պահապանացն գաւառնութեան: Առաւել քան զհարիւր թիւ մարդկան ի պաշարմանն մեռան, իսկ թիւ համարոց զերեւոյցն հասանէր 97,000: Յայհաննէս Վիսկադայի եւ Ախմէթ առ քաղաքն փանդի ելին յորժուց իրեանց՝ ի գեանաւոր կամարացն. նա գաստապարտեցաւ ի բանտ ցկեանս, եւ սա սահմանեցաւ ի ձաղանսն Յիստա իւր ապա սպանաւ իսկ:

Յետ ամենեւին զամենայն առնոյ, յորժամ չքոյր ինչ զի սպանցի կամ յափշտակեցի՝ հրաման տայր Յիստա ամենեւին հարկէ հաւատար կործանել զամենայն որ ինչ մնացեալ էր ի քաղաքէն եւ ի տաճարէն, նա աւանիկ եւ զվճար հիմնեցն ի շաց հանել ի դեանոյն եւ առնել արօրադիր զերկիրն ուր երբեմն

Երբուստեցեանք, բայց կային քանի մարդեր իրեն յիշատակարանք աշտա-
րակէն Հազարիկոս, Փասայել եւ Մարիամնի:

Տակաւին գրաւեալ զնէին, Հրեայք ամբոցս երկո զՀերով-
դիոն (ի հարաւափողման Երուսաղէմի), զՄաքերոն (ի հիւսիսոց
արեւելոց Մեռեալ ծովուն) եւ զՄասսադա (յարեւմտից հիւսիսոց
նարին ծովու): Աստուջինս առ պատերազմաւ: Աւիրիտս Ռատու-
փաւափալ Վալ Մասսադա եղեւ դիմակալ յարձականոցն ժողաւոց
Սիւրուպոս մինչեւ հարկ համարեցաւ զօրուարն հրձիգ առնել զա-
մարն եւ բնակիչքն ի նմին ժամաւ սպանին զմիւսանոս: Զինչ
եւեթ միսիւնս գտին Հռոմայեցիք Կենդանի ի նմա (73):

Եւ յապէս լուծաւ քայքայեցաւ հրէական տէրութիւնն, զիւս-
լուածս երկրին նոցա վաճառեաց Կայսրն՝ առեալ զգինսն յարքեւ-
նիս, յոր աւայոց էր այնուհետեւ ամենայն այր հրեայ ի Հռոմէա-
կան պետութեան զհարկն զոր ապին տաճարին յառաջագոյն:
Ասկայն խնայելով իմն գնայր ընդ նոսա տէրութիւնն Հռոմայե-
ցոց: Ինչոյ տուաւ նոցա վարել կրօնիւք, օրինօք եւ տաճարա-
թեամբք իւրեանց եւ զգլխաւորն նոցա պնտաւնեալ Հայրապետ
կամ Նահապետ նստեր ի Տիրերիաս քաղաքի՝ ունել տեսչութիւն
ի վերայ ժողովողանոցաց նոցա եւ ուսուցչաց եւ սպասաւորացն ի
նոսին կարգելոց:

7. Ասկայն շահագարտեցին Հրեայքն, եւ պնպէս՝ ինքեանք
յանձանց վերայ ածին զվերջին զկատարեալ կործանումն յետ ի-
բրեւ 70 ամաց, զոր ատեն իսկ ի սմին վայրի պատմեցողք: Ու ազ-
իսկ յամի 115, ի ժամանակի զի չէին անդ լեզէոնք Հռոմայեցւոցն՝
գտին պարսպ խզելոյ զլուծն. ապստամբեցին եւ զործէին անագո-
րունութիւն բազում, մահաւանդ յԵփրիկէ եւ յԵզրիպտոս: Մար-
կիտո Տուրքոյ նուաճեաց զնոսա յԵզրիպտոս բազում պատերազմաւ
եւ հատոյց նոցա զպարս նոցա տոկոտեօք:

Իսկ իբրեւ կայսր Ներիանոս ետ շինել զՆրուսաղէմ անուն եւ
դեալ Նշիա (բառ աւելի անուանն զեանուանէր Նշիտո Ներիանոս)
եւ ետ կանգնել անդէն մեհեան Սապիտոդեան Երաւսդայ (132),
իսկ եւ իսկ ի յաջորդ ամին յարեաւ առհասարակ ապստամբու-
թիւն, որում կայր զլուի Բար-Նորքերա յուղիւհար որ ասէր
զանձնէ թէ Քրիստոսն իցէ, ածէր կուտեր ի Հրէից գունդ հա-
րուստ որով դնէր ասպատակ եւ յԵսորիս եւ մանաւանդ զքրիստ
տոնեայոն կամէր ամել տանջանօք յաւրացութիւն: Նշանբանսն
մեծացան իրքն, ետ կոշել կայսրն զՆեզդիտ Սեւերոս զօրավար լե-
զէոնօքն ի Ռիտանիայ եւ առաքէր ի Հրէաստան: Աս տեսնալ
զապաւնութիւն զօրութեան ապստամբացն՝ խորշեր պատերազմել
ճակատ առ ճակատ, յանկարծօրէն անկանէր ի վերայ մամբ մամբ
ինչ զնոցից նոցա, արկանէր յամուրսն, եւ ապա առեալ քանդէր
աւելի քան 50 ի նոցանէ, եւ քաղաքս եւ դեզս նոցնպիս աւելի

քան զ900: (Յետ առին Ռեթորսնի (յայնկոյս Յորգանանու) ուր անկաւ Ռար-Վորքեր՝ որպէս հաւանութեան թուի, յանգ ել պաւտերազմն յամին երրորդի (135): Աւելի քան զ580,000 այր ի Հրէից պատմի կոտորեալ եւ այլոց բազմաց այլ իմն ազգ վախճանեալ: Սեծ մասն մնացելոցն եղեւ վաճառակուր եւ ածաւ վառարանդի յերկիր օտար: Չէր իշխան այնուհետեւ այր հրեայ երթալ մեա ի վայրսն Նորուստի: Այլ յետուստ ուրեմն առին զնոց հրաման՝ միանգամ ի տարւոջ երթալ աշխարհ ի վերայ քաղաքին իւրեանց՝ յՆդիա, ուր այնուհետեւ պաշտօն հեթանոսութեան շահեալ տիրէր: Բայց եւ քրիստոնէից՝ զոր տակաւին ընդ Հրեայսն շփոթէին հեթանոսք, չէր համարձակ մտանել անոր:

Այսպէս բեկաւ դաւադանն (Յուդայ, մնացորդք ազգին սփռեցան ընդ աշխարհ ամենայն մինչեւ ցայտօր ժամանակի: Բւր չիք որ այժմ ի միջի յազգաց ազգաց հնոց՝ Ռաբելացւոցն եւ Ասորեստանաց եւ Սարաց եւ Պարսից եւ Հռոմայեցւոց՝ անդ կայ տակաւին արձանացեալ այր հրեայ, վկայ յաւիտենական՝ պատմութեան իւրոյ, յիշատակարան կենդանի՝ ճշմարտութեան կրօնից մերոց:

Բ.

Հայտ առ խայտերօտ կեանքեան օրանն, (ըստ Գրիգորի Կոտորմարկոյ):

Ահա արեւ իւրեւն հանձնեմք արեւորեան Ասիայ եւ առանձին աշխարհոցն սահմանելոց Հոյոց: Ուսուցութեան — Արշալ, Արիւր, Անանու, Անտարտիկ եւ Երեւոյ (34 նոյն ԴԲԻ. — Իբրեւ 80 Եւ ԲԻ.):

17

ՄԻՆ2 չեւ մատուցեալ ի Հայոցն պատմութիւնս՝ հարկ է նշմարել զհամօրէն պատկեր վերջին քաղաքային անցից արեւմտեան Ասիայ, որ եւ կախեալ կան զանցից թագաւորութեանն Սեղեւ կեանց կամ Ասորւոց (յամէ 312—64 նոյն քան ԳԻՎԻ.):

(Յետ ի պարտութիւն մատնելոյ Անտիոքայ Գ. Սեծի (224 — 187) առ Մագնեսիա ի Սկիպիոնեայ՝ որ անուանեցաւ Ասիացի, եղան սահմանք տէրութեանն Ասորւոց՝ Տաւրոս լեռինք (190): Այնուհետեւ մանունքն թագաւորութիւնք որ պար քան զՏաւրոս էին յարեւմտեանն Ասիա՝ մտին ընդ ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոցն. սփռեցան ճոխութիւն եւ հրահանգք եւ կրթութիւն եւ օրէնք նոցա, որպէս ցայժմ յիշատակարանք ի կողմանսն յայնոսիկ ցուցանեն: 1. Թագաւորութիւնն Պերգամայ (հաստատեալ յամէ իրեւ 280 նոյն քան ԳԻՎԻ. այս ինքն՝ Փոլիդիա, Սիւսիա,

1 Յիւս ԴԵԼԵԳԵԼԻ եւ ԳԻՐԻՆ ԲԱՆՈՆ Ի ԴԻԿԵՆ. ԵՂ 285 — 295 եւ 310: ԲԱՐԻԼԵԼԻ, ԽԱՍ ԷՆՈՆ ՑԻԿԵ. ԳԻՐԻՆ. ԻՆԴԻՎԵՐՏԻՆԻ.

Լիբանոնիա, Լիւդիա, (Յոնիա եւ Կարիա)՝ եղեւ նախ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ Լափա անուն¹ (132 նախ քան զԻւր.), իբրեւ Թոգեալ ժառանգութեամբ յատարեալ Գ. արքայէ Պերգամայ։ 2. յետ այնորիկ երեքին պատերազմանքն Միհրդատեանք (յամբ 88—64) մեղցին տարան տակաւ յառաջ կոյս յարեւելս զգորափարս Հռոմայեցւոցն զՍալղա (88—85), զՍուկուղոս (74—68) եւ զՊոմպէոս (67—63) անցանել ըստ Տաւրոս եւ առնել զքաւթազաւորութեան Սեղեւկեանց՝ զՍորիս զգլխաւար վայր արքայութեանն արարեալ ընդ նահանգաւ (64)։ Ի ժամանակի պատերազմացս կամ փոքր ինչ յետոյ լինէին նահանգ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք որ փոքր կամ մեծաւ հազորք անցիցն էին՝ հակեալք ի սրա կամ ի նորա կողմն։ 3. Թագաւորութիւնն Բիթանիայ՝ ուր Թագաւորէին (յամբ իբրեւ 280) Թագաւորք Վիկտմեդէդք եւ Պրուսիաք, յետ վախճանին Վիկտմեդէայ Գ. եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ ժառանգութիւն յամբ 75 նախ քան զԻւր., 4. Թագաւորութիւնն Արիւկիայ յամբ 60, 5. Թագաւորութիւնն Պափղագոնիայ, եւ 6. Մեծ (արեւմտեան) մասն թագաւորութեանն Պոնտոսի ուր Միհրդատքն Թագաւորէին՝ յամբ 64, 7. Թագաւորութիւնն Արարոսի յամբ 57, 8. Թագաւորութիւնն Ղիւկիայ յամբ 50, եւ 9. Թագաւորութիւնն Գաղատիայ կամ Գաղղոզրեկիայ (հաստատեալ յամբ իբրեւ 280)՝ յամբ 25 նախ քան զԻւր.։

Լալ մինչ չեւ Հռոմայեցւոց ընդ Տաւրոս անցեալ, այնչափ ափարայեալ էր Սեղեւկեանցն թագաւորութիւն՝ յապտամբութենէ Պարթեւոց (256), Բահտրիացւոց (254), Հայոց (190), Հրէից (130), եւ ցեղից ինչ Արարացւոց եւ Լսորեց, եւ ի ներքուստ պառակտեալ ի գծաութեանց արքունական սոհմին եւ ի հազարապետացն բռնութենէ, զի վաղ իսկ գրեթէ քայքայեալ տէրութիւնն էր, եւ մանաւանդ կողմնք Ափրատայ, միջավայր թագաւորութեանն, ի բազում մանր մանր թագաւորութիւնս էր լուծեալ։

Սահայն Հռոմայեցւոց որ յետ այնորիկ ի ձեռն Ենտոնեայք եւ Ոկտաւիանեայ (40—30 նախ քան զԻւր.) եւ ապա առ կայսերաք զործ կալան յարեւելս՝ ոչ այն կամք էին, նա եւ ոչ դիւրին իսկ զայնպիսի զմանր թագաւորս՝ միանգամայն ի միասին բառնալ իսկ եւ իսկ ի միջոյ, այլ ինքեանք իսկ զօրափարք Հռոմայեցւոցն՝ Պոմպէոս, Լեստոնիոս, Ոկտաւիանոս եւ յետ նոցա կայսերք կայսրցանէին զնոսա կամ հաստատէին իբրեւ թագաւորս կամ ցեղապետս՝ նիզափակիցս կամ դաշնաւորս², կախեալս զՀռոմայեցւոցն ճոխութենէ, զի մինչ չեւ հասեալ դիպող ժամուն արկանելոյ փողմանն զայնորիկ ընդ նահանգաւ՝ արկցեն զթագաւորս նո-

1 Asia propria.

2 Regum.

3 Φυλάρχοι.

4 Σεοι.

յա ի կիր ըստ հռոմէական քաղաքականութեան ի նուաճումն հարստակութեան ժողովրդեանն նոցա իւրաքանչիւր, ի նախանձառ զգուշութիւն նոցին իսկ թագաւորաց առ միմեանս, ի նիզակալեցութիւն եւ ի պատասպաղութիւն ընդդէմ զօրութեանն Պարթեւաց, որ էր նոցա պնուհեակ մի միայն ակոյեան յարեւելս¹:

18

Եւ յայտի ինչ տերութիւնք շուրջ շէտոց աշխարհաւ էին²:

1. Պամիրք կամ Սապարովիս որոյ թագաւորութիւն ի պարսկական ժամանակաց յԱքեմենեան առհմէ պատմի առեւադ սկիզբն եւ յետ առ Աեղեւկեամբք նահանգ Ստեղծնացոց ընկնլոյ ի ձեռն Աքեմենեայ՝ ապա միւսանգամ կանգնեցաւ թագաւորութիւնն (յամի իրեւ 300 նախ քան Վր.) ի ձեռն Արիարաթայ Պ. որ միայն ապրեցաւ ի կոտորածէ ազգականացն փախստեալն ի Հայոց աշխարհ: Տեւեր նոյն հարաւորութիւն մինչեւ ց'Արիարաթ (մ. թ. 91 նախ քան զՎր.): Եւ յնուհետեւ ընդունին Պամիրք ի Հռոմայեցոց թագաւոր՝ զԱրիարաթան Ե. (89) ընդ որում գոռայր համակ Տիգրան արքայ Հայոց ի ձեռն զօրավարաց իւրոց Սիհրանայ եւ Բաբելայ, մինչեւ մերժեալ զնա ի թագաւորութենէ Կայսր զՎորդիոս զորդի Սիհրգառայ, որ Արիարաթ Ժ. կոչեցաւ: Թեւեւ եւ հաստատեցաւ այսին Արիարաթան ի ձեռն Սուղայ, այլ Տիգրան հան զնա միւսանգամ փախստեայ եւ տարաւ 30,000 զերի ի Տիգրանակերտ, մինչեւ յետուսա ի ձեռն Պոմպէի հաստատեցաւ Արիարաթան յաթոռն (66): Վերջին թագաւոր նոցա Արքեղայս քուրմ Պոմպէայ կացուցեալ յԱնտոնեայ, կոչեցաւ առ Տիգրերեալ ի Հռոմ եւ ապանաւ ի ծերութեանն (17 յետ Վր.):

2. Թագաւորութիւնն Պաղեմոնեանն Պոնտոսի՝ էր մասն մի հնոյ թագաւորութեանն Պոնտոսի, յորում թագաւորեցին նպասաւորութեամբ զօրավարացն Հռոմայեցոց Վարեհ եւ Պաղեմոնք Ե. եւ Բ. մինչեւ արար եւ զայն ընդ նահանգաւ Ներոն:

3. Փոքր Հայք նահանգ Աեղեւկեանց, եղև թագաւորութիւն ուրոյն ի ձեռն Օւպրիազայ կուսակալն (190 կամ 189 նախ քան զՎր.)³ եւ պատմի տիրել ցեղի նորա ցամօ 80 իրեւ թագաւորս դաշնաւորս Հռոմոց: Յետ այնորիկ տային Հռոմայեցիք զերկիրն զայն դրացի թագաւորաց իրեւ յաւելուած իշխանութեան նոցա. Պոմպէոս ետ Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի արքայի Հայոց եւ յետ զնա առնելոյ ձերբակալ փասն տակաւին ընդ հօրն գծակոյ՝ ետ զայն Պոմպէոս, որպէս եւ յետոյ Աետար, Վէրոտաւ:

1 "Հին իմ (տե՛ս Յակիմոս) եւ ընդսնեմ սփարութիւն հռոմէական ժողովրդեանն է՝ եւ զթագաւորն անգամ զորեւ ծառայութեան անելս": ՅԱԳՐ. ԺԳ. 2:

2 Սորար. ԺԱ. եւ Կոյ իսկ գրած պղծի. Զարթիւզայ արքայն գտեալ ի Պոնտոս. ախ այսպիսի ինչ գրով շուրջանակի Շաթաթոս Βασιλεως Βασιλεως.

Նախ երեւին նորա գոնեայ իբրեւ դաշնաւորք ի զօրուն Եւրոսանդեսան Տիգրանայ արքայի Հայոց հանդերձ Աղուանիւք⁸, եւ ի սորա որդւոց Վահագն աստուածութեան պատիւ ի նոցանէ գտանէր⁹:

Վաւաքը որ էին ընդարձակ նահանգ Հայոց աշխարհին ինն գաւառօք, բազում անգամ կից իմն էին ընդ Վրացն թագաւորութեան¹⁰, եւ ընդ սորա իշխանութեամբ էր բղեւշին Վաւաքաց¹¹ Սահայն այլ ոմն էր թագաւորն Վրաց եւ այլ բղեւշին Վաւաքաց¹², թէպէտ եւ ասանուանելութիւնն Վաւաքացէր, որպէս հաւանութեան թուի, ի միջէ տահմէ թագաւորացն Վրաց¹³, այն սակա եւ մեծ բղեւշին Վաւաքացւոց կոչէր եւ բղեւշին Վրաց¹⁴, եւ ինէր գոնեայ ի ժամանակս ինչ արքային Վրաց ինէլ միանգամայն եւ բղեւշին Վաւաքացւոց¹⁵: Յաճախապէս անուանք թագաւորացն եւ բղեւշինքն էին Փարսման¹⁶, Միհրդատ եւ Աշուշայ: Վաղարային անցք Վրաց, որպէս ի գէպ իսկ էր, էին գիրկընդխառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. այլ կարեւալ եւ զՀռոմայեցւոց ի ժամանակաց անտի Արտաւայ¹⁷ արքայի նոցա որ էր դաշնաւոր ընդ Տիգրանայ եւ ընդ Միհրդատայ, եւ ի պնդել Պոմպէի զհետ Միհրդատայ ընդ աշխարհն Հայոց, բախեցաւ Արտակ ընդ նմա զՎուրգետով, բայց ի նեղ անկեալ ետ պատանդս եւ եմուտ ի դաշնս ընդ Հռոմայեցւոց՝ այս զառաջին նուագ (յամի ԹԷ—ՅՅ նախ քան զՎր.)¹⁸: Մանաւանդ յետ քրիստոնէութեանն առաւել եղեւ կապ եւ զօր նոցա ընդ Հայոց. բայց այլակերպութիւն լեզուին պահեաց զնոսա ուրոյն եւ զատ ի մեծ մարմնոյ Հայոց ազգին եւ առաւել եւս բաժանեալ անջատեցան ի պատճառս կրօնից (յամի իբրեւ 550): Օորոց յետոյ մի ըստ միովէ:

6. Աղուանք կամ Աղտոնացիք՝ արեւելեան գրացիք Վրաց եւ էջորդք անցից նոցա՝ առաւել եւս անյայտք քան զնոսա ըստ իւրեանց ծագմանն են: Ազգ անյօժար ի մշակութիւն, զօրաւոր հեծեալք եւ վարժ յորսս եւ երեւելի պառականօք¹⁹: Ի բազմամբն

է նպն ընդ յաւնական անուան՝ Γαργαռներկագործք կամ մշակք, եւ վաղ իսկ ի աքն անուն կոչել զԱրտն Պոմպէիոս Մեղա աշխարհադէր համայնցի:

1 խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ:

2 խոր. ԳԼ. ԼԵ:

3 խոր. Աշխարհացոյց. Ալիւ:

4 խոր. Գ. ԳԼ. Կ:

5 Բուշ. Գ. ԳԼ. ԺԵ:

6 խոր. Բ. ԳԼ. Ը. եւ ԺԼ:

7 խոր. Գ. ԳԼ. Կ: — Փարպ. էջ 80 եւ 186:

8 խոր. Գ. ԳԼ. Զ: — Նշանաւոր է յայտ ի մատարանս հնաց դահկանաց պատկերադէր մոյ սարուքի բղեւշինքն Վրաց կամ Վաւաքաց, յորում երեւին թաւ գէպք

արկեալք գանգրանէ եւ զինք յախնելն, եւ դէր յաւնարէն շարժանկի ուղղեալ՝ οὐραοι πτερυγεῖς Ἰβηρὸν Καρχηδον, Աշուշայ բղեւշին Վրաց կարգեաց (Վաւաքաց): — Յեւ Ախմեմէր Պատկերագր. յուն. Յում. Գ: — Ամփանոս Մարկեղիմոս ոչ ինչ նուազ յաստիւթեամբ յինչ զԳրեւշին անուն հռէքելով Vitaxa, Դաք. Ի. Գ. Զ:

9 Ըստ ոչ առհմային մասնագրաց՝ Phraasmanes, յաճախ առ Յակեանց եւ Դիսնի:

10 Αγοταγες.

11 Դիսն. Դաք. ԼԵ:

12 Սարաք. ԺԼ. Աղուանք: Յեւ եւ Յալիւ. Զ. 34. 2:

այլեւայլ ցեղէյ անաթի յորոց խառնեալ ամֆոփեալ էին Աղուանք ի միութիւն¹ էր ի հարաւակողմանն եւ ցեղ ինչ Հայոցի զաւակէ Ախալայ, որում առ առաջին արշակունի թագաւորաւ կարգեցաւ Առան ոմն անուն ի նմին տոհմէ նահապետ՝ պատուով բիւրաւոր կողմնակալութեան կամ բզեշխութեան, եւ Աղուանից իմն սահմանք համարէին երբեմն զաւտոք Հայոց՝ Ուտի, Հակաշէն, Ձոր Գարդմանայ, Կողթ եւ այլ կողմանք²։ Մեւս եւս ցեղ բազմաւոր էին Գարգարացիք՝ զորս չէ իսկ պարտ շփոթել ընդ Գուգարացւոց. զի էին նոքա սկիւթացի ինչ կամ տարմատացի ազգ խառնեալ ընդ Աղուանից ի հիւսիսոյ առ ոտամբ մասին իրիք Կաւկասոս որ Կերականն կոչիցի³, զոր եւ Խորենացին թարգմանէ Հանթային⁴։ Լըրեւեր քաղաքք նոցա էին Գանձակ Աղուանից, նիստ թագաւորին, Խաղիտաղ՝ ձմերոց նորա, որպէս երբեմն ձմերոց թագաւորին Հայոց, եւ Պարտաւ։ Առանձինն իմն անուանք թագաւորացն Աղուանից էին Արս-ւլ աղէն, Ուտայր, Վաշիւան։ — Պատմութիւն սոցա որ ընթանայ կից ընդ Վրաց է խառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. Արս-ւլ աղէն կամ Վաղաղ - Վաղան⁵ զաշխարհ Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի ետ ճակատ ընդ Պոմպէի խառն ընդ տրային Վրաց (64 եւ 63), եւ նորին որդի Ռարեր ետ ձեռս ի Կանիդիոս (զինուորական) դեսպան⁶ Պոմպէի⁷։ Այնուհետեւ առաւել եւս խառն ընթանան իրք նոցա ընդ իրացն Հայոց, եւ յիշէ իսկ թագաւորութիւն նոցա մինչեւ ց(Նուստինիտանոս եւ անոր եւս)։ Գոնեայ մասին իրիք Աղուանից⁸ որ Գարգարացիքն կոչէին (զորոց արդ իսկ ճառեցաւ)՝ էր ըզու առանձինն ի Հայոց լեզուէ “կոկորգաթօս, աղխաղուր, խժական, խեցքեփազոյն”, եւ Հայք իսկ ետուն նոցա գիր դարձութեան նորագիւտ⁹։ Այլ թէ զխորդ տակաւ անհետ ի պատմութենէ ազգն եղեւ՝ զայն դժուարին է ցուցանել։ (Յամբ 1088 առին Սելճուկեանք (ցեղ ինչ Արարացւոց) զՎանձակ, եւ տակաւ մեկնեցան բազումք Աղուանից ի կողմանս Կաւկասոս, եւ յետ պահելոյ ժամանակս ինչ զեշխանութիւն տէրութեան իւրեանց՝ ընի անհետ տոհմային գոյութիւն նոցա։ Սմանք համարեցան զաղթեալս գնոսս ի կողմանց Կաւկասոս յայժմու Լփգանաստան, եւ զԼփգանսն լինել Աղուանս։

7. Սոցա ի հարաւոյ եւ Հայոց աշխարհին յադեւերէց՝ էր զրացի աշխարհն Արարատականի կամ հիւսիսային մասն Մարաստանի գլխաւոր քաղաքաւն Գանձակաւ եւ կամ Թաւրիժիւ, յորում յիշէ լեալ թագաւորութիւն եւ թագաւորեալ Ար-

1 Մարտ. ձԱ։

2 Բուշ. Դար. Ե. ԴԱ. ձԳ. Խորեն. Աղարհացոյց. Աղուան։

3 Մարտ. ձԱ. Աղուան (Արարատ) — տես եւ Խոր. Բ. 25։ Թեպէտ եւ Խոր. Բ. ԴԱ. Ը. ի Հոսկոյ թուի յառաջ ընթել զնոս, այլ ինքն իսկ Գ. ԴԱ. ԵԳ. ամենեւն ոչ լինելու զնոս։

4 Խոր. Աղարհացոյց. Մարտիւ։

5 Դիւն. ԼԶ. 87, 402 Օրօսոս։

6 Legatus.

7 Դիւն. ԼԶ. 8. 4։

8 Մարտ. ձԱ. տես զԱղուանից թէ յ86 լեզու բաժանեալ էր։

9 Խոր. Գ. ԴԱ. ԵԳ։

տառադրայ տրուին առ պատկազմքն Անտոնեայ, եւ յետ այն նորիկ էր երկիրն այն իբրեւ նահանգ ի ձեռս Պարթեւաց, եւ թագաւորէին անդէն կրտսերացն եղբարք Պարթեւացն թագաւորաց¹ մինչեւ գրեթէ ց(յ)սասնեանցն ժամանակս:

8. Ի հարաւոյ Հայոց աշխարհին կայր թագաւորութիւնն Ագիարեայ կամ (հիւսիսային) Ասորեստան (որպէս անուանի ի Խորենացւոյն²) ունելով քաղաքս գլխաւորս զհինն Բաբելոն եւ զԼիւսէ, կանգնեալ ի կառարած կոյս Աղեւկեան թագաւորութեան յառաջ քան զամն 88 նախ քան զԲրիտան: Այս Երեսն հիւսիսեան արքայի³ թագաւորեցին մի ըստ միջէ Մանուալ նորին որդի Բզաս եւ սորին եղբարք Մանուալ Բ. (յամէ իբրեւ 40 — 80 յետ Վր. եւ այսր): Եւ այս եւս թագաւորութիւն մեծ ի ժամանակս ուրեմն Ասասնեանցն թաւի աւելալ վախճան:

9. Աշխարհն Ամեղենէ (Թերեւս նոյն ընդ Աւփրատեայի)⁴ հիւսիսային կողմն նահանգին Ասորաց տահանեալ յարեւելից Ափրատ գետով՝ յԱռհայաստանէ, ի հիւսիսոյ՝ Յաւրայի եւ յարեւմտից՝ Բաննոս լեռամբք Արգիկիայ, եւ ի հարաւոյ մինչեւ ցիւղմանս Արարոս քաղաքի Ասորաց, էր պահանքին թագաւորութիւն յարուցեալ առ Աղեւկեանք: Անտիգոս Բ. առաջին թագաւոր որ յիշատակիցի՝ պարտեցաւ ի Պոնտէ. եւ առաջ քաղաքն պղծուեալն Աստատ կամ Էլամշատ եւ յետ այնորիկ հաղանդեալ հաստատեցաւ ի նմանէ յիշատութեանն (64). այլ ապա միարսնեալ նորա ընդ Հայոց եւ ընդ Պարթեւաց՝ քարձեալ առ Անտոնեաւ յարգել տրեալ պաշտեցաւ յիւրում քաղաքին ի ձեռն Վնտիդեայ զգրապարի եւ 300 տաղանդօք ցածոց զԱնտոնիոս ի բաբելութենէն⁵: Սինչ դեռ նորին որդի եւ պայադատ Միհրդատ Բ. էր երթեալ ի Թիւրքան օգնականութեան Անտոնեայ ի կախն Արտիոնի (31), անառաւ նորին եղբարք Անտիգոս Բ. նիւթեաց գաւ եւ յիւր զթագաւորութիւնն վաարեաց՝ տուեալ սպանանել անդ իսկ ի Հռոմ զայցն զպատգառուար զոր առաքեալ էր անդր Միհրդատայ վասն անձինն պաշտպանելոյ: Առեցաւ Անտիգոս Բ. ի Հռոմ յԱզատեայ (29) եւ եղեալ պարտաւոր յառեմի, եղաւ փոխանակ՝ մեծ ոմն Միհրդատ Բ. մեծուկ հասակաւ (20): Բայց իբրեւ եւ այնպէս խռովութիւնքն յաճախէին, եկն Գերմանիկ եւ արար զերկիրն նահանգ Հռոմոց (17 յետ Վր.): Թէպէտ կացոյց կայսր Սաղիզուզա միւսանգամ թագաւոր զԱնտիգոս զամն Գ. տարով ի նա. եւ զմասն ինչ ծովեզերացն Արգիկիայ որում տիրեալ էր հայր նորա Անտիգոս Գ., եւ ի Երեւոնէ եւս վասն նպաստաւորութեանն ընդդէմ Պարթեւաց առ պարգեւ առ փոքր մի ժամանակ զման

1 Յ-4. ձ. 2. 1.
2 խոր. Բ. Գ. Լ. Գ.

3 խոր. անդ.
4 Յեւ խոր. Բ. Գ. Լ. Գ.

ինչ Հայոց աշխարհին զԵրոփս (60), եւ ընէր զօրօք ձեռնառու յիւսպիանու ընդդէմ յիտեղեայ (69), լեալ նիզակակից եւ Յիսուսի յիշտաազենացոյ պատերազմին, սակայն եւ այնպէս կասկած լեալ յետոյ զնմանէ թէ ի բանի ընդ Պաղթեւաց իցէ՝ առաքեցաւ ի շղթայս առ յիւսպիանոս, եւ նմանեմէ եղև նա. հանգ Հռոմայեցոց (73):

Ի հարաւոյ առ երի նմանդենաց աշխարհին էին թագաւորութիւնքն Իսկանդար եւ Վաղկիդենաց կամ Վաղկիտայ: — Եւ Յերեմիականք յամի իբրեւ 60 նախ քան զԲրիտանոս, Իսկանդար մեհենապարտ. արեգական, մեծագանձ յոյժ՝ հանդերձ սահմանցն իւրովք էր լեալ թագաւորութիւն ի Սանկիսիկերամայ քաւմանէ արարացոյ, եւ եթող նմա Պոմպէտո զթագաւորութիւնն արարեալ զնա հարկատու եւեթ Հռոմայեցոց (64): Նամբիկեայ եւ Երէքանդրոս նորին որդիք եւ պայազատք մերժեցան յմիտաւիանեայ (29). եւ յետուսա տուաւ թագաւորութիւնն Նամբիկեայ Ի. որդւոյ Երէքանդրի (19): Սանկիսիկերամայ Ի. որդի Երեղ՝ արար կին գլխաւորեղն Վրուսիդաս զբոլոր Եզրիպայ Ի. յանձն առեալ դատեալ ի հրէութիւն, թէպէտ եւ յետ այնու թիկ փեղիքս դատաւոր Հրէաստանի մարտեցոյց զՎրուսիդաս որ թող զայր իւր եւ եկն ի նորա քաւթիւն՝ հրաժարեալ եւ ի հրեութեան օրինաց (54 յետ Վր.): Եւ յետնս (յամէ 55) նորին պայազատ ընէր նոյաւորաւոր յիւսպիանեայ (69), բայց յետ ոչ սակաւինչ ժամանակի ընի տեհեա այն թագաւորութիւն:

Վաղկիդենէ եղև թագաւորութիւն առ Սեղեւկեամբք ի ձեռն Պաղումեայ ուրումն յամի իբրեւ 96 նախ քան զԲր. եւ քաղաք արքունական էր Վաղկիտ: յետ Պաղմեայ Ի. որ ընդդէմ դարձաւ Պոմպէ (66) եւ ապա ընծայիւք հաշտեցաւ՝ Ի. Եւսիան նորին որդի եւ պայազատ (յամէ 39) կաշառեաց զՎարդափրան ուրշտունի կացուցանել զՆաթիգանս ի թագաւորութիւն Հրէաստանի զԵրեմիանոս մերժելով: Օչնա ապանեալ Մնատենաց՝ ի Սղեպատարա տայր զթագաւորութիւնն (31), եւ յետ Մնատենայ վասթարեայ մասն մի տուաւ Հերովդի Մեծի արքայի Հրէաստանի եւ ապա համօրէն իսկ՝ Հերովդի Փիլիպպայ (յամէ 41 յետ Վր.) եւ ապա (49) Եզրիպայ Ի. եւ յետ նորին վախճանի (90) ընէր նահանգ Հռոմայեցոց:

Յարեւմտեղնմանց աշխարհին եւ ի հարաւոյ Հայոց կայր թագաւորութիւնն Երեմիայ կամ Սուհայատանի զորմէ արդ իսկ առանձինն ճառիցի:

1 Գր. Ե. Ի. 35: Եւսեղ. Եւսե. 2 Յեւ Հատ. Ե. 42 306:
 Կատ. ԺԲ. 9. 1. Ի. 7. 1. 2:

19

Այդ իսկ խնդրանէ հարաւորութեան թագաւորացն մերոց Երջակունեաց աթոռ թագաւորութեանն էր արտաքոյ Հայոց աշխարհին ի մասին իմիք Միջագետաց՝ զի ի մտաւստ դիտիցեն թագաւորքն մեր զանցս եւ զշարժմունս արշաւանացն պատերազմաց որոց ասպարէզ էր մանաւանդ երկիրն Եսորաց եւ հարաւային կողմանք Միջագետաց նախ առ Սեղեկեամիք եւ ապա առ Հռոմայեցւոյք: Համբոյն Միջագետք որ ի չորից կողմանց կրէին ստէպ յարձակումն, յարեւելից՝ ի Պարթեւաց, յարեւմտից՝ ի Հռոմայեցւոց, ի հիւսիսոյ՝ ի Հայոց եւ ի հարաւոյ՝ յԱրարացւոց, բաժանէին յերկուս երեւելի մասունս՝ Միզդոնիայ (որ յետոյ գոնեայ ըստ հիւսիսային արեւմտեան կողմանն՝ կոչեցաւ Լնթեմուսիայ)՝ ընդ կողմն արեւելից, եւ Ուռհայաստան՝ ընդ կողմն արեւմտից: Միզդոնիայ էր քաղաք գլխաւոր Մծրին՝ որ եւ Լնթեմուսիայ Միզդոնացւոց կոչէր (այժմ՝ Նիսիսիայն), եւ քաղաքք աւուրք կամ բերդք՝ Վարիք (կամ Լնաստասիոպոլիս), Կենիք, Անգարա, Օւարդա (կամ Սապիէ կամ Սափա), (այժմու՝ Տաւրա, Անն, Արնճար, Շեղերէ) եւ այլք: Ի կարի հարաւային կողմանն որ անապատ իմն էին՝ բնակէին ցեղք ինչ Արարացւոց, եւ չէին ինչ աննշան քաղաքքն Հատրիք կամ Լատրիք (որ են այժմու տւերակէն Հոռոտուրայ), Օւայիթա կամ Օւանիթա, Վուրա, Վարմանդա եւ Ուր: Իսկ Ուռհայաստանի էին քաղաքք երեւելիք՝ Եդեսսա կամ Ուռհայ որ կոչէր յառաջն եւ Լնթեմուսիայ՝ (այժմ՝ Օրֆա) քաղաք գլխաւոր, Բասնիք (այժմ՝ Սերոնճէ), Սարրիք կամ Խառան (որոյ բնակիչք Հոռոմայասէրքն կոչեցան), Վիկեփորիոն՝ յետոյ (ի չորրորդ դարէ հետէ) Սաղղինիկան՝ ապա (ի հինգերորդ դարէ հետէ) Եւսոնդուպոլիս (այժմ՝ Ուսկկա), Վիրկեսիոն (այժմ՝ Վարդիսիա), Լպամէա (Րոմ-գալէ), Լնթեմուսիաս, Սիւսայինա (Սաղ-էլ-ամ), Աոստանգիա, Իքնիք՝ եւ այլք:

Խնդրանէ իսկ Մծրին քաղաք գլխաւոր Միզդոնիայ՝ էր քաղաք արքայութեան թագաւորացն Հայոց եւ կամ քաղաք զանձուց թագաւորին, որ թէպէտ եւ առաւ ի Վուկուղայ (68) պաշարմամբ, բայց կալաւ զայն Տիգրան յետոս: Ելլ առ Տիգրանաւ Մեծաւ՝ ի վերայ այսր մասին Միջագետաց զոր ի վաղուց ունէին Հայք՝ յաւելաւ ընդ այլ եւս կողմանց Եսորաց՝ ապաքէն եւ դրացի նահանգն Ուռհայաստանի Ուռհայեցիք ժողովուրդ յոյն եւ ասորի՝ էին լեալ ինքնօրէն աղեկամի՝ յետս կալով ի թագաւորացն Եսորաց յամէ 137 նախ քան զԲր. ի ժամանակի զի կուուէր

1 Պլին. Ե. 31. որդէս եւ ի վերայ դա-
հեկանաց կոչ «Լնթեմուսիայ ի վերայ Վարդի-
սիայն» (գեղեցեհոսն) զառիկ:

2 Դիոն Կաս. ԼԵ. 71:

3 Տեա Տուր. Ա. էջ 589:

Յրբիմն ընդ Լնախոջայ Լ: Յեւէր ի նոսա աղնաւականացն ճփու-
թիւն, աղատութիւն քաղաքացեաց, եւ յունական իմն կեանք ընդ
սեպհական իշխանօք որ եւ ցեղապետն կամ թելակալքն կոչէին:
Ոչ միշտ որդի ի հօրէ զիշխանութիւնն առնոյր ցեղապետն, այլ
երեւելէքն յՆդեհասցեաց ընտրէին միշտ ի դրացի ազգաց այր մի՝
կացուցանել ի գլուխ առաջնորդութեանն պաշտպանել նոցա
սչ միայն յարուարձանեայ ազգաց այլ եւ ի չարեաց սակաւապե-
տութեան՝ եւ անիշխանութեան, բայց կամէին միանգամայն չի-
նել թագաւորին այնպէս ինչ հզօր իշխանութեամբ՝ մինչեւ զա-
մենայն իսկ կարգս վեր ի վայր հարեալ կործանելոյ: Ի կարգի
ստա թագաւորաց որոց անուանք են Արգար կամ Սանտա (կամ
Սասն) եւթներորդ էր Արգար որդի Արգարու որ նիզադեպից եւ
դաշնաւոր եկեալ էր ի բանակն Տիգրանայ արքայի Հայոց ի մարտ
պատերազմի ընդդէմ Ղուկուզցեայ (69 նախ քան զՎր.), բայց
ի ձախողել պատերազմին անց ի կողմն Հռոմայեցւոցն եւ եղեւ
մտերիմ եւ թիկունք օգնականութեան Պոմպէի (64), բայց եւ
այնպէս յետ այնորիկ խարկանօք մոլորեցոյց նա զԱրատոս յանա-
պատի անդ Սիջազետաց (53):

2. Արպէս հաւանութեան թուի՝ իսկ եւ իսկ յետ սորա կա-
շեցաւ ի թագաւորութիւն Ուռհայեցւոց Արշամ արքայ Հայոց
(յամէ 34 նախ քան զՎր.): Վանդէ իրբեւ ձերբակալն եղեւ
Արտաւազդ՝ զօրն հայազանդ եւ նախարարք արքունեաց սրբ ի
Սիջազետա էին՝ անդէն ի Սժրին ընտրեալ էին զԱրշամ զհօ-
րեղորորդի Արտաւազդայ ի պայազատութիւն թագաւորու-
թեանն Արշակունեաց, քանզի որդիքն Արտաւազդայ վաքեալ էին
վապորանդի ընդ հօրն յԱղեքսանդրիա: Եւ մինչ դեռ Արտաւազ-
դան այն կամ Արտաշէս սրգի անգրանիկ Արտաւազդայ յետ ամաց
ինչ եկն կալաւ զքուն աշխարհն Հայոց, ի նմին ժամանակի՝
որպէս հաւանութեան թուի, եւ Արշամ ընտրեցաւ յաւազա-
նայ անտի Իգեհացւոց, եւ այնպէս սկսաւ նա իշխել իրբեւ թա-
գաւոր դաշնաւոր եւ հպատակ Հռոմայեցւոց՝ ի Սիջազետա
Ուռհայեցւոց եւ ի մերձաւոր նահանգս, ունելով սահման ի հի-
սոսոց զՍասնեաց եւ զԱրգաւաց լիւրինս, յարեւմտից զՎիրատ,
յարեւելից զԱդիարենէ կամ զԱսորեստան:

3. (Յետ Արշամայ († 3 նախ քան զՎր.) զոր անուանեալ
կոչէին Ասորիքն Սանոփա կամ Սասն ըստ անուան թագաւորաց
կամ տեղապահացն Ուռհայեցւոց՝, թագաւորէր նորին որդի
որոց բուն հայ անուն անծանօթ է եւ միայն յայտնի՝ անուամբն
զոր կոչեցին նմա Ասորիք ըստ իւրեանց թագաւորացն անուան՝
Արգար (իրբեւ 3 ամօք յառաջ քան զՎր.): Սա փոխէր զաթոռ

1 Oligarchie.
2 Դիւն Կառ...

3 Խոր. էջ 206:
4 Խոր. էջ 205:

Թագաւորութեանն ի Մծնայ ի քաղաք Ռազմայեցւոց (յսօր
կրբել 16) փոխելով անդր եւ զպատկերս կռոցն իւրոց ասորական-
նաց (զԼարոզ, զԼէլ, զԼաթնիքազ եւ զԻւարաթայ) հանդերձ
գրովք մեհենիցն եւ դիւանօք առաջնոց աթոռակալացն իւրոց
Թագաւորաց¹։ Անդէն իսկզբան Թագաւորութեան հասանելին
գործակալք Հռոմայեցւոց յԱգոստոսայ վասն աշխարհազրի եւ
հարկաց, բերեալ եւ զպատկեր կայսերն կանգնել ի մեհեանս։ Իսկ
Հերովդէս Մեծն յուսացեալ ի ճոերմութիւնն զոր ընդ Ագոս-
տոսայ աւանդ՝ ճոխանայր իմն ի վերայ Արգարու, խնդրէր եւ զԷր
եւս պատկեր դնել առնթեր պատկերին Ագոստոսայ եւ կրբել
չառ. յանձն Արգար, պատճառս ի վերայ նորա յուզեալ յառա-
քելն զօր փորձկան թրակացի եւ գերմանացի ի վերայ Պար-
թեւաց՝ հրաման տայր անցանել ընդ երկիր սահմանացն Արգարու
փոխանակ անցանելոյ ընդ անուպասն Արարիայ։ Ընդդէմ դարձաւ
Արգար, եհար զգօրոն Հերովդի հանդերձ զօրափորասն իւրեանց
(Յոփեպաւ եղծօրորդու Նորա ի Բուգան օգնականութեամբ
Պարթեւաց)։

Այլ մահն Հերովդի մօտաւրուս վերծոյց ապրեցոյց զԱրգար
յայլ եւս գործոյ պատերազմի։ Թէպէտ եւ ցառուցեալ իմն էին
ընդ նա եւ Հռոմայեցիք վասն իրացն, սակայն չարգուեցին ինչ
վասն նորին ամբոխ առ ժաջն, մինչեւ յետուստ համարեցան հաւ-
նել զրէժ՝ ձաղերով զհրշտակութիւնն Արգարու զոր առաջեաց
առ ի Հռոմ ընդ հրեշտակացն Պարթեւաց ի հաստատութիւն
գաշնաւորութեանն եւ յորջոցն Տիրերեայ կացրայ կայսր (14)։
Այլ զլարեալ էր այնուհետեւ Արգար, բաց անհնարին իմն էր
նմա տալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց վասն խռովութեանց
արքունեացն Պարթեւաց ի պատճառս աթոռակալութեան, մին-
չեւ հարկ իսկ համարել նմա երթալ յարեւելս խաղաղել զնա-
սա։ Այն երթ նորա արկ զՀռոմայեցիս ի կասկածանա՝ դրոհալ
ի դոյն եւ ի Փիլիպպեայ եւ ի Հերովդէ չորրորդապետն։ Քանզի
տըս թշնամութեամբ իմն էին ընդ նմա ոչ միայն վասն առաջին
անցիցն այլ եւ վասն զի առաջեաց (28) Արգար ընդդէմ Հե-
րովդի թիկունս օփնակածութեան զօրապարութեամբ Խոտրա-
նայ արծրունւոյ առ Արեասս արքայ Պատրեացն Արաբացւոց, որ
խնդրէր զվրէժս թշնամանացն զի մերժեաց Հերովդէս զրուսոր
նորա՝ առնուլ զՀերովդիադա զկին եղծօր իւրոյ Փիլիպպեայ կեն-
դառնոյ։ Այլ առեալ առաքէր Արգար առ վերակացու կամ հա-
ղարապետ Ասորոցն առ Սարքիսոս՝ Ստորգեան զարս երեւելիս ար-
քունեաց իւրոց զՍարիսար բղեաշիս Աղձնեաց եւ զՀամհազրոս
նահապետ Ապահանեաց եւ զԱնան զայր հաւատարիմ հանդերձ

1 Խոր. էջ 311 եւ 313—14։

ԴԼ. Ժ. 2. յէջ ոգանեալ ի Տիրերեայ ի Հռոմ։

2 Զմարթի ցուցանել թէ առ իսկ իցէ Մարիանն Յուզիոս որ առ Յակիմեայ 2։

ԹՂԹՈՎ դաշանց կարգի պայազատութեանն սահմանելոյ ի Պարթևս. ընկալաւ զնոսա հազարապետն յԼազիկներուպոլս մեծաւ պատուով եւ խօսեցաւ բանս խազադութեանն¹:

4. Էյտ վախճանին Արգարու (յամի իբրեւ 36) Անանուն կամ Անանէ (Սաննու, Սանով) նորին որդի եկաց Թազաւոր յՈւռհայաստանի: Այլ Անատրուկ որդի Աղէի քեռն Արգարու որ կարգեալ էր զնա վերախացութեամբ ի վերին կողմանս տէրու թեան իւրոյ (ի Հայս)՝ կապեաց անդէն Թագ Ապաստաւորութեամբ Բագրատունեացն եւ Արծրունեաց որ դայեակքն իսկ լեալ էին նորա. քանզի ստնտու էր նորա Անտա քոյր Բուրատայ Բագրատունաց եւ կին Խոսրենայ Արծրունաց. եւ յետ ամաց ինչ խազայր զօրաժողով ի վերայ Անանէի: Բայց չարիպեաց պաշարուն քաղաքին Լազեսացոց, քանզի Անանէի խորտակեալ բարձքն ի կնէաց սեանէն տնկելոյ ի վերայ նորա՝ յորժամ վասն շնուածոյ վերնատան ապարանից իւրոց կացեալ տայր հրաման, յղէին վաղվաղակի քաղաքացիքն պատգամ առ Անատրուկ տալ ի ձեռս նորա զքաղաքն հանդերձ զանձուք Թազաւորին. մտեալ ի ներքս Թազաւորն զամենայն արու զաւակ տանն Արգարու մաշեաց ի սուր սուսերի:

Աս սովաւ դէպ լինէր առաքել Մեհրդատայ ուրումն ի Հռոմէ՝ երթալ ունել օգնականութեամբ Հռոմայեցոց զաթոռ Թազաւորութեանն Պարթևաց փոխանակ Ղոտարդայ արքայի նոցա: Բայց Անատրուկ՝ քանզի բարեկամութեամբ էր ընդ Ղոտարդայ՝ խորամանկութեամբ արգելոյր զՄեհրդատ յերկարագոյնս ի քաղաքին Ուռհայեցոց պատճառանօք մեծարանաց եւ ընթերցօք, մինչեւ պատրաստեցաւ Ղոտարդ ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեաց իսկ (49)²:

Որպէս Արգար զԼազեսիս եւ Անանէ զապարանն արքունի՝ նոյնպէս եւ Անատրուկ զՄծբին որ խախտեալ ի շարժմանէ էր՝ նորոգեալ շինէր կրկին պատուարաւ կանգնեալ իւր անգրի ի հրապարակին՝ մի դրամ ի ձեռին, նշանակ սպառելոյ զանձուց ի ծախան³:

5. Ընդ պատմութեան վերջին երեցունց Թազաւորացս խառն է եւ պատմութիւն քրիստոնէութեան: Ըստ ասորական մատենից դիւանին Լազեսիայ (զոր ընթերցան Լաւսերիոս Անտարացի ի Կորդ՝ եւ Սովսէս Խորենացի ի Տերորդ դարու) յախտ դժնդակ անկեալ էր Արգար յեւթն ամաց հետէ (ըստ յետին գրոց Ասորոց՝ ի բորտութիւն): Իբրեւ ազգ եղեւ նմա համբաւ բժշկութեանցն Վրիստոսի ի ձեռն Սար Իհարայ բղեշխի Աղձնեաց եւ Շամշազրամայ նահապետի Ապահունեաց որք առաքեալ հրեշտակու-

1 խոր. Բ. ԳԼ. ԻԶ. ԼԵ.

Կուէ 8-դէռ. 38. ԳԼ. 12 եւ 14.

2 Ձոր հոտորակաց իմ անուամբ Թազաւորաց երկրին Արգար կամ Արգար Թուկ

3 Տես ի Խոմարճ ԿԼ 106.

4 խոր. Բ. ԳԼ. ԼԴ — ԼԵ.

Թեամբ յԱլիւթեապոլիս խոտորեցան եւ յԱրեւատաղիմ, առաքէր Թուղթ առ Կենապարսն դասանելով զնա՝ կամ Աստուած՝ կամ որդի Աստուծոյ եւ կոչելով զնա ի քաղաքին իւր զի աղտեացի ի Հրէից անտի Թշնտելոց ընդ նաւ եւ բժշկեացէ զնա: Եւ նա ապառասխանի Վրիստոս (ըստ Խորենացւոյն՝ ոչ ինքնին այլ իմալ մայր արաքեալ յանձն զրեւ) Թէ «Ղարանի իցէ այնմ որ հաւատայ յիս իբր ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Եւ որք տեսանեն զիս ոչ հաւատացեն, եւ որք ոչ տեսանեն՝ նոքա հաւատացեն եւ կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի զրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ աստ (ի Հրէաստանի) կատարել զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես. եւ իբրեւ կաւ տարեցից զայս, ապա համարձայց առ այն՝ որ առաքեացն զիս. եւ յորժամ համարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իւմոց, զի զցաւս քո բժշկեացէ եւ կեանս քեզ եւ որոյ ընդ քեզ են՝ շնորհեացէ», Եւ Թուղթս զոր առ հասարակ իմն մատենագիրք շունին առ Ճշմարիտս՝ արդարացուցին իւրք իւրք եւ աղբ երեւեւ լիք՝ Յիլմնն զաղղիացի¹, Վաւէ անդղեացի² եւ Վ իւրէ դերմանացի³, զբան Թղթոյն Վրիստոսի «Ղարանի . . . եւ Թէ գրեալ է վասն իմ», ոչ ի բանն Հովհ. Ի. 29. հանելով, այլ ի բանն Եւստոյայ ՆԻԿ. 15 եւ Վի. 1, 2. Եւ լայց եթէ զպատկեր եւս զիւր ի վերայ դատաւարի տուեալ իցէ Վրիստոս յԱնան սուրհանգակ Վրդայու՝ այն չիք առ Լաւերեայ, տակայն եւ ոչ եթէ նախ առ Լաւորեայ եկեղեցական պատմագրի յիշի, այլ վաղ առ Մովսիս Խորենացւոյ՝ «Աստի յես վերանալոյն Տեառն իմովմացի առաքելւոյ յիւր զԿիսիդէոս զմին յՂՁ աշակերտաց (կամ ըստ Լաւերի իմաւ դէտի տաքելոյ զալ) առ Վրդայ, որ եւ բժշկեալ զնա զարձաւ ցանկէ զնա ի հաւատսն Վրիստոսի հանդերձ բազմութեամբ Լաւեւ սացուցն՝ որոց եւ կացուցանէ զԱղղի զոմն զխոյրարար արքայի յեւրիսկոպոսութիւն. եւ զքէ այնուհետեւ Լաւոր վասն Վրիստոսի մեծաւ եռանդամբ առ Տիրեր երկիցս⁴, առ Լաւաշէս արքայ Պարթեւաց եւ առ Ներսէս արքայ զրացի աշխարհին Ասորեստանի:

1 Յիստակէ վասն կէնդ. պատմ. Յուս. Ե. էջ 363 եւ 615:

2 Եկեղ. մատենագր. պատմ.:

3 Երեւմտեան զէր Յիւրիդեան տաւաւածախոսաց 1843, էջ 335:

4 Թուղթս առ Խոր. Թուրն ըստ հոգեւրէն Թարգմանութեան Եւսեբեայ կէնդ. պատմութեան, զորոյ այժմ հաստատարմն եւեթ ունիմք:

5 Իսնք պատմաբանւոյն Տիրերայ զոր բերէ ի մէջ Խորենացի Բ. Գլ. ԼԳ. են այսպէս. «Ի բազմաց մեր լուեալ յառաջացի, եղոյց եւ Պիղատոս . . . վասն որոյ եւ ես կամեցայ աւանդ զայդ զոր եւ զաւ իորհեցար (առ պաշտել զՔրիստոս իբրեւ Աստուած) . . . եւ իմ յայանեալ զբան զայս սինկլիստոսն՝ որ համարհեաց սինկլիստոս, զի ոչ քննեցաւ նա յառա-

ջացոյն ի սմանէ: Այլ մեր հրաման առաքամենայն ումք որում եւ հանց Թուեցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ գոնաւածս, եւ մահ պիտոցի սպանեցեալ, որ չարախոս կայցեն զքրիստոսն երցն», Զնայն իմն բարբառի Յերոսաղիմեան (Պատմաբանաւ. առ. Ե.) «Տիրերիս յորոյ ժամանակն իսկ եմաւ յաշխարհ ջրիտանեալութիւն, յոգմամ պատմեալ նմա յԱսորոց Պագեաթնացաց որ ինչ ի յայտնութիւն ճշմարտութեան տառուածեղէն մարգարէի. հան նա զամենայն յանգիման ծերակաւին յաւելլածով առաւելութեան վաւայ իւրոյ: Այլ ծերակոյան՝ քանզի չէր ինքնին քննեալ, մերժեաց: Իսկ կայսր Պ. կաց յառաջում իորհրդեան իւրում, ապաւնացեալ զայս հասարակ որոց արժատանն կայցեն զքրիստոսն երցն:

Այնչ չեւ առեալ թողնոյն պատասխանի՝ վախճանի առաջին թագաւորն քրիստոսնայ, եւ անդէն որդի նորա Անանան յԱրեւս սիւս բանայր զմհեանս փակեալս, ապր պահանսել զԱղդէ որ չառ յանձն յորինել խոյր «գագաթան որ ոչ երկիր պագանէ Վրթա- առսի», եւ Հեղինէ կին Արգարու քրիստոսնայ եւ առաքինի՝ առաքի յետս ի Խառան քաղաք ծննդեան իւրոյ ոչ անարգու- թեամբ, ուստի յետոյ գայ յԱրուստղէմ դարմանել զաղքատան ի սովուն ժամանակի առ Աղաւղեաւ, եւ անդէն թաղի ի հոյա- կապ շիրի¹: Ինդ նոյն ժամանակս նորին հօրաքեռորդի Սանա- աբուկ ի Հայս միւսանգում ի հեթանոսութիւն գարձեալ առ նաւ խորտարացն աղանէ՝ ի գաւառին Հաւարան կամ Արտաղ գիծա- դէսս սղանանէր, որպէս եւ զՍանդուխտ զիւր դուստր որ դարձեալ էր Զերմեռանդն ի հաւատոս քարոզութեամբ թաղէի: Իսկզբանէ ի- բրեւ ամուլ եւ առաքեալ համարեալ է ընդ թաղէոսի՝ եւ Բար- թուղիմէոս², բայց անտողդ իմն է պատմութիւնն: ՅԱռհայաս- տանի արկեալ էր արմատս քրիստոսնէութիւն, այլ ի Հայս խա- մբեալ թառամեր փութանակի³:

6. Եւս վախճանին Սանատրկոյ (յամբ իբրեւ 63) Արուանդ⁴ ի մօրէ արշակունւոյ, այր սքտեայ, անպամայաղթ, զոր կացուցեալ էր Սանատրկոյ ի զերակացութիւն Հայոց աշխարհին, քանդի վաղ մտերմութեամբն եւ առաքաւանութեամբ զամենեորին յինքն էր յանկուցեալ՝ կապեաց թագ յԱրեւսիս, բայց ոչ ոք եղեւ նմա թագադրի ի Բագրատունեաց՝ որք միաժամեալ էին առ որդիան Սանատրկոյ եւ էին ընդ նոսա ի բանի: Թեպէտ եւ կտակած առ Արուանդ եւ կոտորեաց զարքայօրդիան, այլ զանուէն Արտաշէս ի ձեռնս սնտուկն ապրել ի Հէր գաւառ ի հովուականս, ուր հա- սանէր դայեակ որդւոցն ալքայի Սմբատ որդի Իււրատայ դայեկի հօրն նոցա եւ կացեալ ի հանգրուանս անդէորդացն այլակերպեալ քաղում ժամանակս յերեսաց հետայրուղիցն առաքելոց յԱրուան- դայ՝ անկանէր պարսպով առ Վարեհ թագաւոր Պարթեւաց:

Այլ հանապազ խէթք եւ վարանք էին զԱրուանդաւ, մերթ զմերթաւորն Արեւաց Զանայր ածել յաղերո՝ տալ ի ձեռս զմա- նուկն, եւ մերթ զմիմբատ՝ ասելով թէ ոչ Սանատրկոյ այլ մարի, հովուաց եւ անդէորդաց որդի է Արտաշէս եւ քո ընդ խարս գտեալ. բայց մերժեալ ի նոցանէ թշնամանօք՝ զգայրուցն ընդ ամուրն Բայրերդի ի Սպեր հանէր, ուր թողեալ էր Սմբատայ զգտերան իւր (զՍմբատանոյլ եւ զՍմբատուհի) արամբ քաջօք, զսոսա սատակեալ Արուանդայ՝ զնոսա պահէր յամուրն Անի ոչ փաթախութեամբ:

1 Ըստ Յովնայոյ՝ էր Հեղինէ աղկիւն աղբարեմայ եւ դարձեալ ի հե- ութիւն:

2 Բաւ. Խոր. եւ այլք ք ըստ փոխէ:

3 Խոր. Բ. Գլ. 1-12:

4 Arhandes անուն որ է Երուանդ. էր անուն ոչ բնածնոր ի զԱրեւանդ տղան Արգարեանց յերկրիս յերկրորդ դարու:

Իսկ հակառակ զօրութեանն Լքեաց՝ զԹիկունս իւր հաստ առնէր Երուանդ ի Հռոմայեցիս, հրաժարէր նա ի Թագաւորութենէն Ուռհայեցւոց, եւ փոխէր զաթոռն ի Հայս ի հին քաղաքն Թագաւորանիստ յԱրմաւիր:

ԼՅնուհետեւ ամբութեան եւ զգուշութեան ուշ ունէր Թագաւորն, միշտ իսկ եւ հանապազ ահիւ դաւաճանութեան կամ մօտալուտ պատերազմին տազնապեալ: Հայեցեալ յանպատասխան հնութիւն Արմաւրայ եւ զի հեռացեալ էր գետն ի քաղաքէ անտի՝ շինէր զԵրուանդաշատ (զՎաղաքն Երուանդայ) յեցեալ ի բլուր որձաքարեայ, ամրացեալ առաջի՝ Երասխ գետով, եւ միջնաբերդ ի միջի բարձրապարիսպ՝ դրօք պղնձեօք, ելանելեօք երկութեօք որոգայթաւորօք՝ երկգիմի, մի՝ վասն սպասաւորաց արքունի ի տունընջեան, եւ մեւս՝ վասն դաւաճանաց գիշերոյ: Փոխէր անդր զամենայն սպաս Թագաւորութեանն բաց ի կռոցն. զի վասն նոցա զհիւսիսով 40 ասպարիզաւ հեռի յԵրուանդաշատայ ի վերայ Լխուրեան գետոյ կազմէր քաղաք՝ զՎազարան, զի մի ի խոնել բազմութեան վասն զոհից ի քաղաքն արքունական՝ զեղծ իմն իցէ պահպանութիւն քաղաքին. կացուցանէր քրմապետ զեւր եղբայր զԵրուազ: Մրցէր ընդ արքունական քաղաքին՝ գեղեցկութեամբն եւ դաստակերտն նորա Երուանդակերտ հանդերձ անտառովն՝ Ներնդոց՝ որմապատ արգելոցօք որսոյ երէց Թագաւորին:

ԼՅսպէս զամենայն անցս պատմութեան ի Միջագետս իմն ամփոփեալ՝ համառօտիւք կարճառօտս վճարէ զամենայն Մովսէս Խորենացի. սակայն այլ իմն պատմութիւնք առաւել եւս մանր մասամբք առաջի կան պատմել վասն բուն Հայոց աշխարհին:

Գ.

Իսկն Հայաստան (եւ Պարսկաստան) առ Կայսերոյ Կեսարեան քանն (ըստ արտաքին պատմագրաց):

Աբդուլ-Բ., Տէր-Բ. (Բ.), Տէր-Բ. (Գ.) Կրտի, Աբդուլ-Բ., Աբդուլ-Բ. (Բ.) Տէր-Բ. (Գ.), Ռն, Աբդուլ-Բ., Ռաբ-Բ., Տր-Բ. (Ա.) (34-իւ Բ. Էր. — Էր-Բ. 80 Եր. Բ.):

20

Ա. Լ. Յունացն պատմագրաց Թեպէտ եւ յետնոց ժամանակաւ՝ չգոն զՀայոց ինչ պատմութեանց յիշատակք վասն ժամանակաց Առքեստանեաց եւ Բարեւալոց պետութեանն (ցաճ իբրեւ 550), զի եւ ոչ յիշելոյ իսկ արժանի են զըցցքն թէ յԱրմենիոսէ ուսնէ յԱրգիական նաւորդացն սերեալ իցեն Հպք, եւ ոչ մեծ ինչ է բան Գրիգորի Սիկեղոցւոց զԲարդանեայ ուսնէ Հպոց աքայէ որ առ Նիսոսի.

1 Խոր. Բ. Գ. Լ. Բ.—Բ. Գ.

2 Սոր-Բ. Բ. Գ.

լեալ 1. Գործնալ՝ տակաւիկ ինչ է եւ որ զՅիգորանայ առ Քաննոփոնեայ (ի Խորասան Կիրոսի) կայ: Եւ զհայտակ առհմային պատմագրութիւնն (Մար-Աբասայ) արտաբայ իմն քան զակնկալութիւն առատանայ պատմիկ զհանդամանս պատմութեան ժամանակացն այնոցիկ յարեւելեան ինչ զուցայ:

Եւ յայնմ հետէ յետս ընդգէմ իմն է ամենայն: Յոհնային պատմագրութիւնն այնպէս անօր է եւ աննշան առ 220ամեայ Գարսից պետութեամբ (550 — 830), զի բանք ինչ ոչ գուրնաբեպք եւ անարդու թիւնք յունական պատմագրաց մերձաւորաց (Հերոդոտայ) եւ ժամանակակցաց իսկ (Քաննոփոնեայ) յԱրշաւանին Կիրոսի փոքու) կացցեն ձեռքն իսկ միշտ պատուականք վասն հայ պատմագրի, իբրեւ անկրէպք՝ ստուգութեամբն, եւ անդինք՝ կարեւորութեամբն 2:

Իսկ անոր եւ անդր մինչեւ ցլթագաւորութիւն թագաւորացն մերոց արշաւանեաց իբրեւ 180ամեայ ժամանակ՝ ամենեւին իսկ լուծ մեր տոհմային պատմագրութիւնն, ուր արտաբայնք ի պատմագրաց ժամանակակիցք կամ մերձաւորք ժամանակաւ (Պոպուրիոս, Գիոգոր Սիկեղացի եւ այլք) միարան համախօս զընդհանրական ինչ անցս այնք ժամանակաց փոքր ի շատէ նկարեն: Յետանմը՝ զի տիրեալ Աղեքսանդրի Հայոց աշխարհին՝ կացուցանէ կուսակալ ի վերայ զՄիհրան (զՄիթրենէս) զոմն անուն որ էր լեալ յառաջն պահապան Սարդիացւոց քաղաքին առ Գարեհի Կողմանաւ եւ մասնեալ զայն Աղեքսանդրի: Ի բաժանել տէրութեան տօրա՝ ան զՀայաստան նէոպաղոմէոս (բառ Յուստինեայ) փրատափեռն) որ անկաւ ի ճակատու ընդդէմ Եւմենեայ կուսակալի Գամրաց: Այնուհետեւ գտեալ Հայոց պարտալ ի ժամանակի զի ընդ միմեանս անկանէին զօրավորք Մակեդոնացւոցն՝ խզեցին զուծ նոցա եւ առին կացուցին զԱրգուսոյ զոմն անուն ի գլխաւորութիւն, որ արտաքուստ արտաքս հպատակ զանձն՝ Սեղեւկեանց ցուցանէր, այլ արդեամբք՝ տիրէր արձակ իշխանութեամբ: Յետ տօրա վախճանին անկաւ աշխարհն Հայոց ամենեւին ընդ ձեռամբ թագաւորացն Սեղեւկեանց որ առաքէին անդր կուսակալս, այլ չտերկարէր ինչ այն: Քանզի մի ոմն ի կուսակալաց աստի հայ յազգէ Արտաքսիա կամ Արտաշէս անուն՝ եկաց յետս յԱնտիոքայ Գ. յորժամ ետես զնա պարտեալ ի Հռոմայեցւոց առ Մագնեսիաւ, եւ կապեաց թագ ի Հայոց աշխարհին (190 կամ 189): Աննիքաղ որ ցայն՝ ժամ ապրեալ ի ձեռաց Հռոմայեցւոց ապաստանեալ կայր առ Անտիոքայ՝ յետ պարտութեան տօրա եկն անկաւ առ Արտաշէս արքայ որ ունէր իսկ զնա մեծաւ շքով ոչ սակաւ ժամանակս, եւ ըստ Աննիքաղայ իրատու եւ նորա իսկ զտեղին ընտրելով՝ շինեաց Արտաշէս զԱրտաշատ առ Երասխ գետով՝ զկարքեդոնն Հայոց մեծաց: Զուր քանայր այնուհետեւ Անտիոքոս գրաւել միւսանդամ զՀայաստան աշխարհ, բազում անգամ եղ արշաւանս եւ մզեցաւ յետս մեծաւ կոտորածիւ. եւ ոչ այլ որ իսկ ի Սեղեւկեանցն թագաւորաց կարաց յարողել, եւ այնպէս տեւեալ ձգէր թագաւորութիւնն ի առհմին Արտաշեսի: — Զայս պատերն անցից դիւրաւ մարթի գետեղել ի շրջանակի համարէն տոհմային պատմութեան. քանզի սկիզբն արշակունեան հարստութեան Հայոց թագաւորաց ըստ տոհմային իսկ պատմագրութեան չանցանէ բառ 150 ամն ի վեր, եւ այնպէս չիք ինչ արգել տոհմին Արտաշեսի թագաւորիւ կամ մասնաւոր կամ համարէն Հայոց աշխարհին մինչեւ ցարշաւանն Վաղարշակայ ի Հայս:

1 Յետ Հատար Ա. էջ 101, Եւս.:

2 Յետ Հատար Ա. էջ 340—343:

3 Պոպուր. Մարտիրոս. Դպր. Ի. Զ. Գլ. 6:

Գիոգոր Սիկեղ. ի համախօս. Ապրիան.

Ռոմ. 45, 46, 55, 66:

Պապուրք ի Ղուկաս. 2:

Սրբեմն յայտ իոյ տեսանի՝ յերեսին եւ շարժան յայտնիք ժամանակաց չմարթի չմիարանութեան կամ հակառակութեան իմէք ընդ արարքին եւ ընդ տոհմային պատմագրութեան ի միջի նշմարել, քանզի եւ բերել իոյ զնոսա ի համեմատութիւն ընդ միմեանս չէ հնար, այնու՝ զի յորժամ սա լռէ՝ նա խօսի, եւ յորժամ նա լռէ՝ սա բարբառի:

Բ. Մ.Ս. անգրաբն ի ժամանակէ՝ զի գործ կայան շարժանցիք ընդ Հայոց՝ եղև սկիզբն պատմայց մեծաւանդ Հռոմէցեացն մասնաւորաց ոչ աննշանս ինչ եւ զՀայոց աշխարհէ մինչեւ ցկատարան կրտս Արշակունեացն հարստութեան: Այսպէս ուրցն ի տոհմային Հայոց պատմութենէ՝ գտանեմք առ նոսա՝ տող կամ թել ինչ Հայոց պատմութեան գրեթէ առանց հասանելոյ ընդ մէջ, երբեմն ստաւար եւ երբեմն անտար, որպէս ինչ աղերս Հռոմէցեացն ընդ Հայոց յաճախէր կամ նուազէր, եւ յայն սակա ընդհանրական իմն նկարագիր որ զատանէ դարաւորոցն Հայոց պատմութիւն ի տոհմային Հայոց պատմութենէ՝ այն իսկ է, զի ուր սա գրեթէ լոյ զնեղքին անցից աշխարհին միպէ, նա դարաւորն աղերսին կամ զգետպանական՝ հաղորդութենէն ճառէ: Սակայն ոչ ինչ այնպէս բաժանեալ է նիւթ երկոցունցն մինչեւ չկարել գիրաւ ըմբարանութիւնն կամ զհակառակութիւն նոցա առ միմեանս նշմարել:

Իրգարեւ՝ թողեալ զառաջին զերեսին թագաւորան մեր զարշակունիս (զԱղաղարչակ Ա., զԱրշակ Ա. եւ զԱրտաշէս Ա.) զորոց չիք ինչ առ Հռոմէցեաց յիշատակ՝ այնու զի չկայան ընդ նոսա գործ, ի սկիզբն անդ զառաջին զերկուցն թագաւորաց զՅիգրանայ մեծէ եւ զԱրտաշակոյց Ա. միաբան եւ մերքն եւ նորա (Լիւիոս, Նիկեթոն եւ այլք) զիարեւոր գէպն աւանդեն, երկոցին կողմանքն ի նոյն անուն զթագաւորան զայնոսիկ կոչելով, եւ իւրեւ այն թէ չէր ստուգութիւն բաւական՝ եւ դահեկանք եւս նոցն թագաւորաց գնդն հաստատեն:

Մ.Ս. անտի անգր (այս ինքն՝ յամէ 34 յառաջ քան զՔր. գրեթէ մինչեւ ցամն 300 յետ Քր.) յերկուս իմն պատմագրութիւնն բաժանի, մինչ զի յնթացա անդ պատմութեան այսչափ ամաց հաղիւ թէ մարթիցէ կէտ ինչ գտանել յորում երկոցին մասնաւորութիւնք յայտնի միաբան համախօս ըստ անուանց, դիպաց եւ ժամանակաց զփ ինչ պատմիցն, այնպէս՝ որպէս զՅիգրանայ եւ զԱրտաշակոյց, կամ որպէս ի չորրորդ դարու զպայազատացն Տրդատայ պատմիցի բազում ինչ: Գտանել գտանի ուրեք ուրեք նշոյլ ինչ ընդ միմեանս միաբանութեան, որպիսի ինչ՝ յորժամ մեր տոհմային պատմութիւնս գրեցէ զԱրտաշէս պատմանօք անել զՏրդատիանոս յաղերս, եւ զՅիգրանայ Ա. թէ զուկիոս վերոս գարձոյց կամ հաստատեաց զնա ի թագաւորութեան իւրում, բայց քան զայս ոչ ինչ աւելի կայ, այլ նմին հակառակ անուանցն նոցա եւ ժամանակաց եւ նորին իսկ պատմութեան սյրակերպութիւն, մանաւանդ թէ հակառակութիւն իսկ ոչ սակաւ՝ չթողան վաղժապակի վճիռ բերել թէ նոյն փ ինչ պատմիցի:

Յայտպիտում այլակերպութեան կամ չմիարանութեան երկուցն պատմագրութեանց՝ ոմանք ամենեւին մերժեն եւ կամ ընդ ափամբ իմն հայն

1 Diplomatique.

Ե ի միում կողմն պատկեր Յիգրանայ թագ ի զլուս եւ ի միւսումն կողմն Յիգրան նստալի գահոյսն եւ այր մի միւս կիսով ի գետ առ ոտամբ նորա (նշանակ Ատրուց աղբարհն որոյ էր գետ Արտաշէս), եւ կամ Յաղթութիւն թեւաւոր, եւ գիր շարժանակի՝ Βασίλειος Βασίλειων Τυργανου,

կամ Βασίλειος Τυργανου. Արտաշէս որպէ Յիգրանայ կամ որպէ Յիգրանայ՝ նշանակէ եւ ի վերայ գահականին Արտաշակոյ՝ կայ ի միում կողմնն պատկեր նորա թագ ի զլուս, եւ ի միւսումն Յաղթութիւն թեւաւոր եւ գիր շարժանակի՝ Βασίλειος Βασίλειων Αρτανασδοου.

ընդ պատմութիւնն Հայոց՝ զոր արածքներն մեզ մատուցանին. առ մասնաւոր ընդհանրութեան իսկ արժանի պնաս են, զի այդպիսապա պատմութիւնը մեզ մատակարարեն: Ստուգութիւն պատմութեանց նոցա առ հարաբարձ ամենեւին առանց պարսկականաց է եւ հաստատուն: զի պատմեն 1. բազումք միարան յեականն, եւ այն՝ 2. ժամանակակիցք կամ գրեթէ ժամանակակիցք (Վերջէս Պատերկուզոս, Յակիսոս, Սաւետե, Յովնեպոս, Պղնիսոս եւ այլք) եւ 3. ճշմարտանբը, քննիչք եւ քաջք ի պատմագրոց, մանաւանդ Յակիսոս գլուխ եւ թագաւոր պատմագրացն Հռոմէականաց, 4. հանեալ ի հասարակաց գիտանաց, եւ 5. կնիք հասարակութեան ամենայնի՝ բազում ուրիշ դասեկանք եւ յիշատակարանք հաստատեն զքանա նոցա եւ ասն շոշափել յայսօր ժամանակի: Գրեթէ չիք քնն մասի պատմութեան յարում դասեկանք հինք այնչափ քնն մեծամեծս ի բանադատութիւն՝ պատմութեանն նպաստ լից իցեն՝ արդեա սոսա: Եւ առանձիկ ուր լսենն եւս եւ զապարեն դասեկանք նովին իսկ հաստատեն քնն քնն. քանիդանգ լսեն՝ ուր նոյն մատենագիրք լսեն կամ չլսուցանեն քնն գէպք վասն արդ արժան իցէ հաւանել գասեկանս յիշատակի:

Իսկ Հայոցն պատմագրութիւն, կամ ճշգրտցն եւս՝ պատմութիւնն զոր Յովնես Խորենացի առաջի նկարէ՝ ունի ուրիշ ուրիշ եւ նա հաստատութիւն 1. Ի բանաւոր իմ յիշատակարանաց՝ գոնեայ յերեւելի իմիք մասն ի մասանց պատմութեան ժամանակիս զորմէ խնդիրս է, այս ինչն են անցք պատմութեանն Արտաշէսի Բ.: 2. Աւրիշ ուրիշ եւ աշխարհագրական կամ աղբարանական անուանք (որպէս Երուանդաշատ, Երուանդական, Վարդաշատ, Դիւնաքանն եւ այլք) լինին իբրեւ կուսանք իմի կայի եւ հաստատութեան: 3. Թեպէտ եւ յառաջ եւ յետայ քան զայս վերջին մասն պատմութեան հաւաքէ իմն առաի անտի եւ կցէ զպատմութիւնն մատենագիրն Երուանի հմաւ, այլ յայտնի իսկ երեւի թէ ունի նա արիւնքանեան ինչ թեւ ի բազի անդ շփոթութեանց՝ զտոհմային հայրենատուր յիշատակս գլխի ի բաց երեւելի քնն փոփոխանց, այնպէս զի ընդ հայ գրոց որ նախ քան զնա են՝ ամենեւին միաբան գտանի: Առ մասնաւորաց առաջնաց քան զնա չիք որ տեղի ի պայտաւտաց թագաւորութեան, ոչ որ այլով անուանիք կամ գործովք. ամենայն իսկ յարեւոտութիւն եւ ընթացք պատմութեանն որ անուղղակի (առ Ագաթ. եւ Բուզանդայ) պատմիցի՝ է մի եւ նոյն ամենեւին. գոգքեա թէ զնպաս ձուլեալ ուրաք իցէ ի քուրաքի պատմութեանն Խորենացւոյն, եւ սա իսկ տայ լոյս քանից ինչ նոցա, եւ զանապիւնութիւնս նոցա զփայտաւտինս յաւանե քաջ կապեալս, թեպէտ եւ չէ նա ապիւր տալ ամենայն ուրիշ ճշգրի զհամար տոհմային աղբիւրաց: Վաղ յառաջ իսկ քան զնա՝ փաստաս Բիւզանդացի 1. գիտէ «նեսարիու հեա» եւ ասան քաղաք երբեմն Հայոց լիայ, (առ Արտան.) 2. գիտէ զՅիգթան աղբայ արշակունի 3. մեծ թագաւոր Հայոց, եւ 3. առ նովաւ անեալ յերկրէն Պաղեստինացւոց գերի բազում ի Հրեից եւ 4. ընդ նոսա զՀիւրկանա քահանայապետ նոցա. (ուր Յովնեպոս զարշաւանն զայն եւ զԵրուսթիւն Հիւրկանեայ ի Պարթեւաց լիայ պատմէ, եւ Մովսէս Խորենացի զՀայոց, բայց որպէս սովին իսկ յայտնի երեւի ոչ ինքնին կցկցելով, ոչ յառաջ քան զինքն այնպէս գտեալ), եւ 5. թէ գերին Հրեից որ յԱրտաշատ իցէ երեւալն ի Յիգթանայ 3 ըստ Խորենացւոյն որ գնէ փոխել զնոսա

1 Orligue. 4 ԱՅԴ.
2 Դ-ր. Ե. ԳԼ. ԼԴ. 5 ԱՅԴ. ի վեր հոս:
3 Դ-ր. Գ. ԳԼ. ԵԵ.

Արտաշիսի Բ. յԱրտաշատ՝ հանելով յերևանդաշատէ, ուր տարեալ էր զնոսա երուանդ խախտեալ յԱրմաւրաց, յորում նաացց զնոսա Յիզբան 1: 6. Ծանօթ է դարձեալ Փաւստոսայ Բուզանդայ՝ քարազուծիւն Թագէի եւ Բարթոլոմէոսայ 2, եւ դարձեալ 7. Թագաւոր ռմ Սրշահունի (ըստ Խորենացւոյն՝ Աբգար) շինիչ (այս ինքն նորոգիչ) Ուռայ քաղաքի 3, որով ապաքեն միաբանէ ընդ Խորենացւոյն զնեւ զԹագաւորսն Հայոց Թագաւորեալ առ Ժամանակ մի ի Միջագետս. եւ 8. Յանաւորուի ռմ արքայ շինիչ Մծուրս քաղաքի ի բուն Հայս առ Եփրատ գետով 4, տառապան 5, առպան շիրմի նորա սկսյալործ հաստաշինած ընդ շինիւն այլց հնոցն Խաթաւորաց ի բերդն Անի 6: 9. Նշանաւոր իմն է եւ գործ Հայ Թագաւորսն Երրորդ անկանոնական գրոցն Մակարայեցւոց՝ (յառաջում կէս հինգերորդ դարու) որ պննիւնիւն արքայ Ասորեստանեաց՝ կոչէ Յանաւորուի արքայ իբրեւ տոհմային իմն անուամբ 7: 10. Չսմին Թագաւորէ եւ զնորին դասերէ զՄանգիւսայ մկայէ ինքնին Խորենացի յառաջ քան զինքն յալմէ ումքէ ի Հայս պատմեալ 8: 11. Վասն Արտաւազդայ Բ. Նշանաւոր են բանք մեծին Եղնկայ զի ասէ 9. «Ա իշապք... ոչ զգը ի Խաթաւորուիւն եւ ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի... մարտութիւնն դիւցա խաբեաց զդիւցապաշտս Հայոց՝ եթէ զռմն Արտաւազդ աւնուն արգելեալ իցէ դիւաց. որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա երանելոց է եւ ունեւոց զաշխարհս», որք ամենեւին համեմատ են բանից Խորենացւոյն 10: 12. Նա եւ ինքն իսկ Խորենացի մկայէ թէ. «Առ Ժող իսկ Ժամակաւ՝ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթեալ առասպելին, յաւուր միաշաբաթեւոր երիցս կամ չորիցս բախեն զսայն, զի զարացին, ասեն, չըլծայքն Արտաւազդայ», 13. Ծանօթ է դարձեալ Բուզանդայ՝ խորով արքայ Հայր Տրդատայ 11, եւ 14. Թէ Մամիկոնեանք են եկք ի ճենաց աշխարհէն յետ գԺառութեան իրիք ի մէջ Թագաւորեալ ցեղին նոցա 12: 15. Թող զճիշդ համեմատութիւն բազնաց եւ մհհնից առ Ագաթանգեղոսայ եւ Բուզանդայ յիշելոց, զորոց ընդարձակագոյնս պատմեալ Խորենացւոյն՝ միաբանէ ընդ նոսա ըստ անուանցն, թուոցն, եւ անդեաց տաճարացն նոցա 13: Ապա չէ ինչ ստեղծիչ պատմութեանցս ինքն Խորենացի:

[[մանք դիւրաւ իմն կարծեցին զերացն գԺառարութիւն այսպիսի ինչ օրինակաւ լուծանել: 1. Վասն 100ամեայ պատմութեանն (34 նախ քան զՔր. — 70 յետ Քր.) որ մանաւանդ առ Ցափիտեայ պատմիցին՝ համարեցան գտանել իրացն ելս, երկուս Թագաւորութիւնս զնեւով ըստ երկուցն պատմութեանց եւ բաժանելով նոցա ինքնակամ սահմանս ի Հայոց աշխարհին միումն զհիւսիսային (սահման զնեւով ի հարաւայ գերաստ գետ) եւ միւսումն զհարաւային. զառաջինն ապով Թագաւորացն իշխելոց ընդ Հռոմայեցւոց ճոխութեամբ, եւ զերկրորդն բուն օրինաւոր հարստութեան Թագաւորացն Հայոց արշակունեաց, որպէս թէ ի Մծնայ կամ յՈւռայէ իշխիցեն եւ այնմ մասին Հայոց աշխարհին, մինչեւ հինգերորդ պայազատ այսր Թագաւորութեան թողեալ զիողմանն Ուռայեցւոց՝ առեալ իցէ ընդ այնր ի Հռոմայեցւոց եւ զհիւսիսային մասնն եւ այնպէս ի միութիւն դարձեալ Թագաւորութիւնն: 2. Իսկ որ յետ այնորիկ

- 1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԶ. եւ ԽԲ:
2 Բուզ. Դար. Ա. ԳԼ. Ա. եւ պղղւր
տեղ:
3 Դար. Ե. ԳԼ. ԼԲ. — Ցեւ Խոր. Բ.
ԳԼ. ԻԵ:
4 Դար. Դ. ԳԼ. ԺԴ:
5 Դար. Ա. ԳԼ. Ա:
6 Դար. Դ. ԳԼ. ԻԴ:

- 7 Դ. ՄԻԿ. Զ. 4:
8 Բ. ԳԼ. ԼԳ:
9 Ա. ԷԼ 104—5:
10 Բ. ԳԼ. ԿԱ:
11 Բուզ. Դար. Ա. ԳԼ. Դ:
12 Բուզ. Դար. Ե. ԳԼ. Դ. եւ Ա. երկր:
13 Ցեւ յԱ. Հատ. ԷԼ 163—165:

ուրեք ուրեք պատմութիւն առ արապներոց մասնադրաց զՀայոց կայսէ՛ չառին յանձն զայնր ստուգութիւնն:

Եւ իսկ նախ կամայական իմն եւ ամենեւին մտացածին է եւ հակառակ իսկ գրից երկրին՝ այն բաժանումն աշխարհին. ոչ ճանաչէ ինչ այնպիսի Խորենացին, եւ ոչ ընթացք պատմութեանն նորա առնուն զայն յանձն, այլ նմին հակառակ՝ (որպէս վաղ նշմարեցաք) յայտնի իսկ զնէ պատմագիրն առհասարակ զկողմանսն զայնոսիկ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ միւր միայն թագաւորի արշակունւոյ, զոր նստուցանէ նա ի հարեւր ամեն յայնոսիկ կամ ի Մծբին եւ կամ յԱռհայ, եւ պատմէ տալ հարկս յամենայն կողմանց Հայոց աշխարհին, եւ առաջնորդել համօրէն երկրին ի ձեռն վերականգնի 3, եւ զնախարարսն ոչ միայն Արծրունեաց 3, Գնթու նեաց 4, Ազնեաց եւ Ապահունեաց 5 (բնակելոց առ ոտամբ Մասնեաց) եւ զհազարատունեաց դայեկաց արքայորդւոցն՝ որոց եւ երկիր կաշտաւոց եր մեզր քան զերտսիս գետ 6, զնէ ընդ հրամանաւ նոցին թագաւորաց, այլ եւ յանուանէ յիշէ զհիսիսային ամուրսն զԱնի բերդ, զԱյեր, եւ Բայրեղի իրբեւ ի ձեռն թագաւորացն այնոցիկ 7: Գարձեալ եւ Հռոմայեցւոցն պատմագիրը չատանան նախն անձուկ սահմանօք որ թագաւորացն նոցա յիշեցոց ընծային, այնպէս զն ամենայն իսկ բուն Հայաստան հանդերձ ամուր ամուր տեղեօք (յորա յանուանէ յիշին ի տեղեաց հարաւային կողմանց՝ կողմանք Արտածանւոյ, Արտագնոյ, Տիգրանեակերտ) է տապարէզ պատերազմացն որ առ Յակոբեայ պատմին, եւ Պղնիս իսկ եւ Սարաբոն որ մօտ ի նոյն ժամանակս զՀայաստան աշխարհ սահմանեն՝ չգիտեն այնպիսի անձուկ եղերս կամ բաժանումն: Ապա յայտնի է թէ այսպիսի բաժանմամբ ոչ զարապքն պատմագրացն կարեմք զգաւ հաճել եւ ոչ զմերոցն:

Իսկ զպատմութեանցն որ յետ այնց ժամանակաց ուտեք ուտեք պատմիցին՝ ուրանալ զստուգութիւնն եւ չընդունել գոնեայ զմեծ ինչ մասն նոցա որք յիշատակարանօքն եւս ունիցին հաստատութիւն՝ չէ արդեւ գործ բանադատական հանձարոյ:

Ապա յիրաւի էր մեզ ոչ զմի պատմագրութիւն միւսումն պատմագրութեան զոչել, եւ ոչ տարաժամ խառնմամբ զերկոսին ի մի ձուլել բանադրօտելով եւ զերկոսին միանգամայն պլայելով, այլ պլում բախտաւորագոյն ժամանակի եւ արդագոյն մասց զերես թողուլ, եւ այնպէս յետ կարգելոյ դառնմայն պատմագրութիւնն 8՝ մատչել աստ եւ ի միւսոյ կողմանն ուրոյն պատմութիւն:

21

Իսկուն Հայոց աշխարհ անկեալ կայր յարեւելոց եւ յարեւմտեաց կուսէ ի մէջ երկոցունց պետութեանց ընդ միմեանս ի վէզ եկելոց՝ իրբեւ թումբ եւ ամբարտակ ի մէջ նոցա, եւ ինքն իսկ Հայաստան որպէս զրիւ երկրին նոյնպէս եւ խորհրդով մարդկանն մերթ ի սոցա եւ մերթ ի նոցա կողմն կոծեալ ծփէր 9: Եւ այնպէս եւ բնակու-

- 1 Բ. ԳԼ. ԻԶ. եւ ԼԷ:
- 2 Բ. ԳԼ. ԻԳ. ի վերջ կայ:
- 3 Բ. ԳԼ. ԺԶ:
- 4 Բ. ԳԼ. ԻԴ:
- 5 Բ. ԳԼ. Լ:
- 6 Բ. ԳԼ. ԼԶ:
- 7 Բ. ԳԼ. ԼԷ. եւ ԼԸ:

8 Վերագրէ էլ 44—87:

9 Նշանաւոր յոյժ են բանք Յակոբեայ զՀայոց. Բ. ԳԼ. ԾԶ. Կերհահակ իմէ է ազնւայն ի վաղուց, ըստ մարգկանն իորհրդոց եւ ըստ երկրին գրից. — Ambigua gens ea antiquitas, hominum ingenia et situ terrarum.

Թեպետք եւ բարոյիցն նմանութեամբ եւ տմեկանութեամբք յանկազոյնք ի Պարթեւս ելին¹, այլ որպէս թու չուովեցիս այլապէս աստեղութիւնն նոյնպէս եւ առ Պարթեւս նախանձ անելոյ զօրութեանն նոցա² ի զատ պահէր զնոսա, եւ յայն սակս կամէին առաւել խնդրել Թագաւոր ի կայսերէ, բայց ունել ոչ³:

Եստուսին զայ ստնուլ ի միտ Թէ չմարթի զպատմութիւն Պարթեւաց եւ Հայոց աշխարհին ի միմեանց զատանել, քանզի երկոքին իսկ զիրկրնդիտան ընթանան մանաւանդ ի դէպոն զոր Յունացն եւ Հռոմոց մատենագիրք առաջի մատուցանեն:

Պարթեւաստան ըստ ամենեւին ընդարձակագոյնն մտաց՝ ե համօրէն տարածութիւն երկրին ի Ձեւգմայ որ առ Եփրատ դեռավ՝ մինչեւ ցԱքաքոսիս (կամ ցԱպիստակն Հրնդիկա) յարեւելս, եւ ի Աքաքոսից կամ Կասպից ծովէ ի հիւսիսայ մինչեւ ցծովն Երփրատն: Ձայս կոչէ Յակեառս Տերութիւն արեւելեց⁴ իբրեւ դեմընդդէմ Տերութեանն Հռոմոց, եւ Պղնիսոս 18 նահանգս նմին համարի: Ընդ մեծատարած սահմանն ձգեալ տարածանէին երկայն ճանապարհք ի հազարդութիւն տուրեւորիկ վաճառաց՝ ոչ ընդ ցամաք միայն, այլ եւ ընդ ծովս: Եւ եր իսկ դիւ տերութեանն պատեհ ի վաճառաշահ մեծ՝ արդէս ձեռնական (սերիկեան), հընդիկ, պարթեւական՝ նոյնպէս եւ արեւմտեան բնածին եւ արեւելտական բերոց: Եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք Թէ առնէին Պարթեւք տարեւտակի փոփոխումն՝ իւրեանց երկրին բերովք, եւ կամ միջնորդութիւն վաճառաց ընդ արեւմտեց փոփոխմանք մեծագին բերոց աշխարհին ձեռնաց (Սերիկայ)՝ մասարսի, մորթոց, յախճապակայ եւ երկամթոյ⁵: Ընդ այսր ամենայնի առնուին ի հառակական վաճառականացն Թաչուս որ սիրելի իսկ էին նոցա, եւ կաւաւ բազմապատմութեանն շահուց եւ գարձեալ վասն զի վաճառականք Հռոմայեցւոցն լրտեսք իմն համարեալ էին՝ յայն սակս ոչ միայն Պարթեւք, այլ յետոյ եւ Պարսիկք արգելութիւն զնոսա եւ ունէին ծածուկ զհաղորդութիւն ճանապարհացն ընդ արեւելս: Բազմամիտս գահականք Պարթեւացն Թագաւորաց արծաթիք եւ պղնձիք՝ էին միջնորդ տուրեւտակի փոփոխման վաճառաց նոցա որ մանաւանդ ընդ արեւելս գեմ եղեալ ընթանային, եւ արգեամբք իսկ չեն անձանսթ պսժ իսկ Ամեւացւոց հին գահականք նոցա, եւ նոյնք գարձեալ են նշանակք ցուցիւք ընթացից կրթութեան եւ հրահանգաց որ յարեւմտեց կուտ ընթանային ի ներքին կողմանս տերութեանն Պարթեւաց ի ձեռն յունական

1 "Համագրձ սղիմիք Հայք երկուգոմոնի իմն հաւատարմութեամբ զերկոցունց եւս կողմանց (Հռոմոց եւ զՊարթեւաց) զղէնս եւ զպառաւաղէնս հրաբերեալ կոչէին, աշխարհին գրեւ, նմանութեամբ բարոյից մարտաւորայնք Պարթեւաց, եւ ամենեւութեամբք գութ անկեալ եւ զաւակ խառնեալ, եւ ամենեւեակ եւս աղտաութեան լեալ անդք իմն մանաւանդ ի ծառայութիւն հակէին. Թաչուս. Գար. ԺԳ. ԳԼԻԻ. — Ad haec Armenii ambigua fide utraque arma invitabant, situ terrarum, similitudine morum Parthis propiores, connubilisque permixti, ac libertate ignota illuc magis ad servitium inclinantes.

2 "Ընդ Հռոմայեցւոցն՝ աստեղութեամբ

եւ, եւ ընդ Պարթեւաց՝ նախանձու. Ընդ. — Adversus romanos odio, et in Parthum invidia.

3 "Փորձովք իսկ յայտ է եթէ բարբառաքն (այս ինքն որ աշ յոյն կամ հռոմայեցի են) առաւել ընդ այն կամիցի ինքորսցն Թագաւոր ի Հռոմայ, քան եթէ ունիցին. Թաչուս. Գար. ԺԲ. ԳԼ. ԺԳ. Experimentis cognitus est barbaros male Roma petere reges quam habere.

4 Imperium orientis. Զ. 25.

5 Որո. Զ. 13.

6 Ամեւ. Թղթ. առ Հեղու. 9. Հեղուգրեան. Դ. 10. 8. Սպարտեան Պղ. 5. Պղն. Պողոսին:

բաղձակամանքն ի Սեդեակիս եւ ի Ջիզզոն որ հաստնէին զգաճկանան զոյնախի: Բեկպեա եւ բաղձամ քնէ անց ի Յունաց աստի ի նստա, ասկայն յերուսաւաւ արեմն նորա ընդ աստ ձուլեցան ըստ լեզուայն եւ ըստ կրթութեան, լան սպա ընդ նոսա: Երանտեալ էր առ Պարթեւեւ բաղձակութիւն, իրուանք կենաց եւ մահա ի վերայ կանանց եւ արգւտ, աստակ արգելում կանանցն ի տեսչ արանց: Նմին հակառակ մարդասիրացայն ինն էր կրթութիւն մանկաւր եւ պահաւն գերեաց ծառայից: Ի կերակուրս ի ընէ իսկ չափաւորք էին, գրեթէ յորսոյ երեւոյ եւեթ ուտէին միս, բայց ի գինիս յոժարագոյնք էին, եւ զգորութիւն նորա ծանոյցն հաստնել հեծանելով յերկար կամ պոյովք քնէ հասիւք: Եղբ քնէ փափակն հացի ի նոցունց անց ի Հռոմայեցիս, աստեանեալ հաց պարթեւական: Ի ասոն ուրախութեան պատկէին ըուրբիւք ծաղկանց հայրենի երկրին իրեանց, արկեալ հանգերն նաբաւաւք անհեծանուկս յգրեմալս ի սահման տերութեանն իւրեանց: Եւ մանաւանդ յորժամ զուարթանայինն ի գինւոյ՝ ըստ ձայնի եղեգնեայ փողոյն եւ արմարի եւ ծնծղայից յառնէին ի կաքաւա օրինոք: Հաստութեան է թէ յայցաւորս թագաւորաց նոցա ընէին եւ խաղք թատերականք ի Յունաց, մանաւանդ յայցունիս թագաւորաց որ Յունաւորքն էին եւ իսկէին իսկ Հելլենասէրք: Ի հանգերանն նոցա բաղձամ քնէ փոփոխեցաւ մուծեալ ի Յունացն եւ ի Հռոմայեցւոց սովորութեմէ, վասն այնորիկ մանաւանդ զե արքայարդիքն ի կայսերական արքունիս գեգերէին բազում անգամ յասն բազումս: Ժողովուրդն եւ մեծաննք եւ թագաւորն իսկ ինքնին գլխովն ունէին յառաջագոյն վարս կախեալս երկայնաձիգ, այլ յետոյ՝ գոնեայ որ բարեկեցիկքն էին, առնէին գանգաւրս, եւ ըստ մարական օրինակին ներկանէին զպոսն ծարրով:

Իբրեւ ազգ պատերազմասէր՝ ունէին Պարթեւք միշտ նրան կամ թուր զարդարեալ վիամարտ, եւ քնքեանք ամբարտաւանեալք եւ աստեղեալք պարծնաւորք եւ արհամարհողք, ցանկացողք աշխարհակալութեան ընդպեւելս, այլ առաւել եւս ընդ արեւմուտս, քանզի կամէին ինն միշտ զառաջին պարսկական - մակեդոնական պետութեան սահմանն անել միասնեամ ի բաւն: Ամենայն ոյժ եւ զօրութիւն բանակին նոցա էր պարունին նոցա, զե էին նոցա երիվարք բաղձամբոյ, թեթեւաքնացք եւ գիւրաշարժք: Եւ հեծեալք նոցա սաղաւարտ ի գլուխ ի մարգիտքի՝ երկաթոյ, նիզակք երկայնք, նիտք ահագինք, բայց առանց վահանաց, որք զրահապատ երիվարքն իւրեանց ոչ միայն ահագինք թշնամեացն էին, այլ եւ աջակէք առ ի պատեալ պաշարելոյ զնոսա: Զօրականն պարթեւական մանաւանդ հետեւակազօրն յօրինէր ի հպատակաց կամ ի ծառայից զոր տեալք նոցա իբրեւ զեւրեանց իսկ որգիս հանէին ընդ հրահանգս հեծելութեան եւ նետողութեան, եւ ի ժամոմս պիտոյից տոյին թագաւորին, իւրաքանչիւր ըստ իւրում կարի: Այլ ի պատերազմ հետեւակաց կամ ի ձախաւ առ ձախաւ կռուել կամ ի պաշարումն քաղաքաց կամ բերդից անաջող ինն էին Պարթեւք:

Վասնորգութեանն օրինակ էր միահեծան - ազնուապետական, այս քնքն ի գլուխ նախարարացն կայր թագաւորն՝ որ Արքայիցն արքայ կոչէր կամ Արքայ մեծ, եւ ի նախարարաց անտի գլխաւոր եւ սպարապետ ամենայն զօրուն էր ցեղն Սուրենեան (ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց) եւ միանգամայն ասպետ թագադիր թագաւորին: Թուի թէ ընտրութեամբ էր պայտադատութիւն թագաւորացն, այլ միշտ ի տանէ Արշակունեացն:

Ընդդէմ դժուարութիւնք որ յընտրութենէ առաք ծնանէին, ստորապէք ինքնագլուխք, Թագաւորք ընդ իշխանութեամբ Թագաւորին մեծի՝ որպէս ի Մարասանի, ի Պարսկաստանի, յեղեմիս, ի Բարսէ՝ որ ակամայ իմ Տնազանդէին, որպէս եւ յաւանիս - մակերանական զազ-թականացն քաղաքք որոց մեծամեծ ազատութիւնք էին եւ առանձինն օրինակ առաջնորդութեան եւ միտումն իմ յԱսորիս եւ ի Հռոմ կոչս, բազմութիւն ազգաց եւ ցեղից օտարացեցոց ի միմեանց բարութք, լեզուաւ եւ պաշտամամբք, Հեռաւորութիւն արքունեաց Թագաւորին (ի Ռագէս, յեկրաստան եւ ի Տիգրոն՝ ըստ այլ եւ այլ ժամանակաց տարւոյ), այս ամենայն շփոթեալ խառնակէր զժրս առաջնորդութեան եւ ակա-րացոյցանէր տակաւ, եւ տայր մեծա Հռոմայեցոց ճոխանայ ի մերաց նոցա, եւ յետուստ Պարսից՝ յափշտակել ի նոցանէ զպետութեանն գլխաւորութիւն:

Կարգ Պարթեւեացն Թագաւորաց զորոց մի ըստ միայն իցեմք պատմելոց՝ է պոպիսի ինչ ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց: Յետ Արշակայ ԺԵ. այս ինքն՝ Հրաշատայ կամ Փրաշատայ Դ. (յամէ 37 — 1, ըստ այլոց 4 նախ քան զՔր.) պայազատէին կարգաւ Արշակ ԺԶ. կամ Հրաշատակ (1 — 2, ըստ այլոց 4 յետ Քր.), Արշակ ԺԵ. Ռոգէս Բ. (2 — 4), Արշակ ԺԸ. Ռոնն Ա. (4 — 14), Արշակ ԺԺ. Արատաւն Գ. (14 — ՝ Արշակ Ի. Վարդան եւ Արշակ ԻԱ. Գոտարդ զմիմամբք ելանեն, բայց Վարդան գեռ եւս Թագաւորէ յամի Քր. 41, ըստ Սեղեւկեան Թուականութեան դահեկանաց՝ 354), Արշակ ԻԱ. Գոտարդ (Թագաւորէ յամի 47 յետ Քր.) Արշակ ԻԲ. Ռոնն Բ. (50 — 51), Արշակ ԻԳ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Ա. (51 — 91), Արշակ ԻԴ. Բակուր (91 — 107), Արշակ ԻԵ. Խոսրով (107 — 121), Արշակ ԻԶ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Բ. (121 — 149, կամ ըստ Սեղեւկեան Թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 433 — 460), Արշակ ԻԶ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Գ. (149 — 191, կամ ըստ Սեղեւկեան Թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 461 — 502), Արշակ ԻԸ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Դ. (191 — 208), Արշակ ԻԹ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Ե. (208 — 220, կամ ըստ Սեղեւկեան Թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 520 — 530), Արշակ Լ. Արտաւան Դ. (որպէս հասնութեան Թուի՝ միահեծան յամէ 220 — 226): [Զգրեմքն պայազատս Արշակու-նեաց ոմանք դնեն պոպէս Արշակ ԻԸ. Արտաւան (193 — 199), Արշակ ԻԹ. Բակուր Բ. (199 — 209), Արշակ Լ. Վաղարշ Դ. (209 — 216), Արշակ ԼԱ. Արտաւան Դ. (216 — 226), այլ առաջին կարգն եւ ժամանակագրութիւն առաւել ըստ դահեկանաց է՝]:

1 Դահեկանք Պարթեւեացն Թագաւորաց անուանեն զամենայն իսկ Թագաւորսն հա-տարակց իմ անուամբ Արշակ, յանուն Արշակայ առաջնայ, բայց ուրիշ ուրիշ զմանաւոր իսկ անուանան Թագաւորացն յաւելլուն համեմատ պատմագրացն՝ որպէս զիմեմին՝ Βασίλειος Ονωτης νεικτας Αρταβανον, զԳոտարդեայն՝ Γοταρδης βασιλευς. 2Ե անձնաւոր եւ յետեւ արարացի պատմա-գրաց որ զկարգ Թագաւորացն Պարթեւեաց խառն ի իսուն եւ այլ եւ այլ անուամբք դրեն՝ Գոտարդն անուն, զոր Թարթին քնն Արամ՝ կոչէ Գուտարդ կամ Գոտարդի: 3Արտաւանայ՝ Αρτακου του παλουμενου Αρταβανου. 4Բակուրայն՝ Αρτακου Παχο-ρον, զՎաղարշն Բ. Βασίλειος βασιλευς Ολαγα(σου) կամ Ολασου կամ Βολαγασου

— Իսկ Մովսէս Խորենացի ի համարին իսկ պայազատութեան Պարթեւեացն արշակու-նեաց չէ միարեւ ընդ Յունացն եւ Հռոմ-աց պատմագրաց (Յովեպոյ, Յուստի-նոյ, Յովիտեայ եւ այլոց բազմաց ժա-մանակիցաց), զի քիսմանի 30 պայազա-տաց 14 եւեթ դնէ կամ որպէս Ռիհանք զերմեմացի առէ ամֆոփէ, պլազիերայ իմ ժամանակագրութեամբ եւ անուամբք, փոյն զերկուս կամ զերկու զգրեմքն Թագաւորսն նովին միարեւ անուամբ ընդ Յունաց եւ Հռոմայեցոց պատմագրացն անուանէ, այս ինքն զԱրտաւան, զՎաղարշ, զՎաղե-գետս (Խոր. Բ. ԿԴ. որպէս նախ քան զնա Արամ. յիշէ զԱրտաւան): Եմէ սկսա-նիցմբ համարել ի զեր կոյս յամ մե-հուան զերմայ Թագաւորին Պարթեւեաց

22

Յորժամ Պոմպէոսն յետ Ղուկուղայ՝ երկրորդ անգամ հարկանէր զՄիհրդատ Թ. զՄեծն զարքայ Պոնտացւոց եւ յեւրանել նորա փախստեայ նախ ընդ Եփրատ եւ ապա ընդ Սաւկաս անդր ի Վերսոնեսոս Տաւրիացւոց (65)՝ մտանէր նա զհետ նորա մինչեւ յԱրտաշատ, առնոյր ի միա զօրավարն թէ չէ ինչ դիւրին պահել նուաճեալ զաշխարհ Հայոց Մեծաց եւ ոչ օգուտ ինչ այն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ թող նա այնպէս իբրեւ առանձինն թագաւորութիւն ի ձեռս Տիգրանայ հարկացն խոստմամբ։ Եւ Փղքը Հայք որպէս եւ Արիկիա, Փիւնիկաստան, Եսորիք եւ մասն մի Միջագետաց հանան ի վերագոյն իշխանութենէ նորա։ Եւսպէս եւ Արտաւազդ նորին որդի եւ պայազատ (կամաթոռաւիկ) հօրն յառաջ քան զամի 50¹) էր խաղաղութեամբ ընդ Հռոմայեցւոց, մինչեւ յետուստ առ Մնտոնեաւ զարթեաւ զրգուլթիւնն։

Վանդէ յառաջնում ամի արքայութեանն Հրահատայ Գ. արքայի Պարթեւաց (37—1 նախ քան զԲր.) գայր հասանէր Մնտոնիոս (երկրորդ անգամ) ի կողմանց Խառլեայեց յարեւելս՝ անձամբ վարել յառաջ զպատերազմն զոր մղէին ցայն վայր զօրավարք նորա Ղարիէնոս եւ Ղենտիդիոս, մանաւանդ զմտաւ ածեալ այնու դիւրագոյն զերսն վճարել, զի զՄանէճ զոմն նախարար ի Պարթեւաց հատուած առ իւր ունէր, եւ ինքն Հրահատ զեղբարն կոտորեալ էր ի սուր սուսերի (37 նախ քան զԲր.)։ Խաղայր այնուհետեւ Մնտոնիոս բազմամրոխ լեգէոնօք ընդ Հայաստան իբրեւ ընդ երկիր բարեկամաց ժողովուրդեանն Հռոմայեցւոց անկանել յաշխարհն Պարթեւաց, եւ յարգել արկեալ պաշարէր զՊրասպ կամ Փրասպ քաղաք Ատրպատականի, եւ անտուստ զօրավար նորա Ոպպիոս Ստատիանոս դիմէր միջամուխ ի Մարաստան (36)²։ Յետ սակաւ ինչ միոյ իբրեւ նեղեալ տազնապէր Մնտոնիոս առ վայրացն անտեղեկութեան՝ գուժկան հասանէր թէ եւ Ստատիանոս ի Մարաց անտի եւ ի Պարթեւաց վտանգեցաւ. վհատեցաւ զօրն հռոմայեցի, զանդիտել սկսաւ Մնտոնիոս գուցէ Արասեայ անցք եւ ընդ նա անցանիցեն, տազնապաւ եւ մեծաւ զօրացն ծախմամբ դառնայր ընդ Հայս առանց ձմերելոյ եւ հազիւ հասանէր սակաւաւորօք յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց, եւ

որ է 336 յա գր. զամն զըր ապ իսրենացի փում փում ի Թագաւորաց անտի չորիքտասանցանց, եւանն պայպիսի ինչ կարգ եւ ժամանակ պայազատութեան։ Արշակ Ա. Գալ (139—198 նախ քան զԲր.), Արտաշէս Ա. (198—173), Արշակ Բ. Մեծ (173—119), Արշակոս (119—89), Արշակ (89—58), Արշէլ (58—38), Արշակ (38—8 յա. գր.)։ Թէ որպէս Յունաց եւ Հռոմաց պատմագիրք ցայս տեղի ժամանակագրեն՝ տես Հառ. Ա. էջ 591։

Յետ Արշակի (որ համարենք Հրահատ

ապ Գ.) գնէ Խորենացի փ ըստ փոքե պապիս՝ Արտաշէլ Բ. (8—48 յա. գր.), Դարեհ (48—73), Արշակ Գ. (73—91), Արտաշէս Գ. (91—111), Պրոքս որ եւ Վաղէգեսոս (111—145), Վաղարշ (145—195), Արտաւան (195—236)։

1 Բանդի Կիւրթի՝ որ ի նախ ամ պրեւար ի Արիկիա էր՝ յառաւորէր Ստատուպ որպէս Հայոց։

2 Թաւ աստի է գահեկանն Ստատուպ յորպէս երկրորդօրէն կողմնն կայ՝ իոյր Հայոց կամ Մարաց Թագաւորաց եւ ազգին եւ նեւ։

զամենայն ֆեսս զործոյն զայն յԵրտաւաղդ արքայ չայոց կրթէր՝
թէ ոչ ի դէպ ժամուն հաս ի թիկունս հայազանդ զօրօք, որ-
պէս հրամանն տուեալ էր¹:

Օւռաւջինն հնարս հնարէր Մատնիոս հրապօրեւ հանել
զնա միանգամ յերկրէ անտի իւրմէ, ապա գեղեցիկ գեղեցիկ խոռ-
տուքն առաջն արկանէր՝ զդուտար մի զեւր ի իղէոպատարայ տալ
հարսնութեան արքայորդւոյն չայոց կամ զդուտար նորա տանու-
կութեան որդւոյ իւրում Եղեքսանդրի ծնելոյ նոյնպէս ի իղէո-
պատարայ: Յետուստ մտեալ բռնութեամբ յերկիր սահմանացն
չայոց՝ մերթ հրեշտակութեամբ մերթ բարեկամաց թագաւորացն
թելադրութեամբ եւ մերթ ահիւ հաւանեցոյց զարքայն չայոց
զալ ի բանակն: Եւ կալաւ զնա ձերբակալ, արկ ի շղթայս ու-
կիս՝ կամ յարծաթիս² եւ յետ ողջով եւ սասաիւ նուաճելոյ
զաշխարհն՝ առ տարաւ զթագաւորն եւ զամենայն տուն նորա ի
քաղաքն Եղեքսանդրացոց՝ պարգեւ իղէոպատարայ: Պաղտմէոս
Փիլադեղփոս որդի իղէոպատարայ առ զթագաւորութիւն Փիւնի-
կաստանի, Սիդիկիայ եւ Լսորւոց, եւ մեւս եւս որդի սորա իւ-
սարիոն ծնեալ ի Յուդեայ Սեսարեայ կարգեցաւ բարձակից մօրն՝
դշույի Լագիպտացոց, Լիբիացոց, Սիւրացոց եւ Խոր Լսորւոց.
Իսկ զչալաստան եւ Մատնիոս սահման թագաւորութեան որ-
դւոյ իւրում ի իղէոպատարայ՝ մանկան Եղեքսանդրի, որում եւ
սահմանեցաւ Յովտապէ գուտար թագաւորին Մարաց՝ կնութեան,
քանզի հաշտեցաւ նա ընդ սմա դաշամբք նիզակեցութեան ընդ-
դէմ Ոխտաւիանեայ եւ նմա արար յանձն զպահպանութիւն չայոց
աշխարհին (34)³:

Եւ յառաջագոյն իսկ մինչ չեւ տուեալ ձեռս բերդակալ
զօրուն յՄատնիոս՝ ընտրեցին նոքա ի թագաւորութիւն զորդին
Երտաւաղդայ զանդրանիկ զԵրտաքսիաս կամ զԵրտաշէս որ
պրծեալ արքեալ էր ի ձեռաց չառմայեցւոցն (34): Իժպէտ եւ
տեղի եւ Երտաքսիաս Մատնեայ եւ եւ յաշխարհն ի բաց, այլ
երթեալ անկեալ առ Հրահատ Գ. միարան ընդ նմա՝ տալք
մարտ պատերազմի ընդ արքային Մարաց: Օւռաւջինն սա զօրա-
նայր ի վերայ նոցա (33) եւ ապա հարկանէր խորտակէր զնա
Երտաքսիաս, եւ առնոյր զթագաւորութիւն հարցն իւրոց ի բուն
(32), քանզի չհասին եւս արքային Մարաց թիկունք օգնականու-
թեան յՄատնեայ՝ որ զպատերազմաւ տրեմն էր ընդ Ոխտաւի-
անեայ (Լագուստեայ)⁴: Իբրեւ յետ այնորիկ Մատնիոս ի միջոյ

1 Համառոտ. Լիւնոյ Դպր. ԸԼ:

2 Վէլչ. Պատերկ. Բ. 83:

3 Դիոն. Կատ. խթ. ի վերջ 479:

4 Կայ գահեկան Մատնեայ արծաթի
եւ սկի զոյգնագիւտ քուցիւ անդիցս (յա-
ւէ 84), ի միւս միջմանն գրողեալ Մարա-
նիոս. Հրահատն ի զարտախիւս Ժողովոյ

(Armenia devicta). եւ պատեր՝ զուր
Մատնեայ եւ առնմէր իւր չայոց թա-
գաւորին. եւ ի միւսում կոքման զուր
իղէոպատարայ եւ գիր պապիոսի իլյոպոսոյ
Խաբուհայ Խաբուհոյ, որոց Խաբուհոյ
5 Թմ. Բ. ԴԼ. Գ. 3, 4: Բաժնեպ.
Նախ. պատմ. 36. 5: Դիոն. Կատ. անդ:

բարձաւ պարտեալ՝ Ոկտաւիան զորդիսն Արտաւազդայ, զեղբարւ-
սն Արտաքսիայ՝ յԱզեքսանդրիայ ի Հռոմ փոխէր, եւ ի գալ
իւրում յարեւելս (30—29) չունէր ինչ պատճառս գոռալոյ ընդ
Արտաքսիայ, քանզի սա ոչ միայն օգնական չէր Անտոնեայ՝
Թշնամույ նորա, այլ եւ Թշնամի եւս։ Բայց քանզի Արտաքսիաս
առ հասարակ իսկ առ Հռոմայեցիսն ունէր ռիսկութիւն սաստիկ
վասն հօրն տարապարտուց մահուան¹, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ
յերկուս իմն րաժանեալ Հայոց՝ կէսք Հռոմայեցւոյ եւ կէսք
Պարթեւաց կողմանն ածէին Թէկն, իբրեւ զօրացան առաջինքն՝
նենզ գործեալ սպանին զաղբայ (21)։ Իսկ եւ իսկ առին առա-
քեցին նախարարքն ի Հռոմ առ կայսր խնդրել Թագաւոր ի պա-
տանեկաց անտի Արտաւազդայ, զեղբայր Արտաքսիայ՝ Տիգրանն
անուն։ Հաւանէր Ազոսաոս եւ գործ ի ձեռն տայր այնուհետեւ
Տիգրերեայ իւրում որդեգրի, եւ սա անդէն եկեալ մտեալ միջա-
մուխ ի Հայաստան հռոմէական լեգէոնք՝ նուաճէր զկողմանսն ընդ
ձեռամբ, եւ Տիգրանայ՝ զոր ընդ իւրն ածեալ էր, կապէր Թագ յան-
դիման նախարարացն ի բեմի (20, յառաջ քան զՅունիոս ամիս)։

1 8-4 . P . 72 . 7 . 4 .

2 ያሙኑ ሠኔታ፡ ጥቅሜ ይገኙ፡

3 Տակ. անդ: Սուևանի յոկաւ. ԻԱ.
Բ Ցերկ. Բ: Վեղ. Բ. 94. Էւ Բ.
122: Դիւն անդ: Փշք. Գ. 12: Սեւա.
Ռուվ. ԺԲ: Եւարոզ. Է. 5: Ո՛վրաւ.
Թաւգթ, Դիւր Ա. Թղթ 12. առջ 26.

ይህ ቀን ምርቱን ማሳካት

Թե Հռոմացի իրք ո՛րպես .

Եւանտաբարադին, լուր ԳՆԼ ԳԿԿՈՒՄ,

**ՅԱՆԱՊԱՐԻՑՆԵՐ, ԼՈՒՐ ԳՈՒ ԳԵՍԻ,
ՅՈՒՆԻՄԱՆՆԵՐ, ՆԵՐՔ ԵՄ ԿԱՐԴԱՆԵՐ:**

ՅԱԿՐԻԿՈՒԿՆԵՐ ԶԵԱՆ Ե յՈՐԱՎԱՅՈՒՆ,
ԻՆԷՆՈՒՆ՝ ԻՆՍՏԻԿՏՆԵՐ ԶԵԱՆԻՆԵՐ:

Իսկ Հայն՝ Գլադեայ Ներոնեայ
Գոռ գորութեամբն անկեալ էր :

Չնայն ահարկէ եւ Ֆիրզդիւս (Ենեակ. Է. Ի վերջ կար) յորժամ յորինէ զնկարագիր վանանին զոր եւ, առ, Ենեակ՝ Աստղիկ ի գործնոցն Հեփեսոսեայ, յորպէս ձգարեալ կային գործք եւ արու-թիւնք արգել եւ Թառնո զնեայ. ընդ արգելն արգելալ քի ըստ փոյն զկարննկա-րալ անդ եւ Դաճք աննուանիլք եւ Ե-բաթի շարագին եւ կառորիւ կամփոք (potem indignatus Araxes), այս ինքն՝ Հայք աննանկառք ծնալայ. Թեան Հաճալքընդ:

Գրեպոյ յոյժ է հռոմայաւթիւն պատմաւթեանն եւ անգին իմ յիշատակարէն վանն անցեալ Հայոց աշխարհին են գահին զեղեցիկք որ բնաւորանա իւրապոյ կան, անիւ են անաւթի, ամենեւին զբոլորէն բնի մօք (30 անոք քան զգրքս) Ի միւսմ իզմանն նոցա ե միշտ զլուսի Աւգոստոյ կամ միայ ուրաք բ գից (Փեղեկայ, Բազմաթի), իսկ բ միւսում իզմանն կայ արմանադիր, երբեմն Հայաստան օտ-իւ (Armenia capta) ե պատմարք իւրոյ Հայոց թաղաւորին ե առ նոյն՝ մի կամ երկու կապարք զեղեցիկք ե անշն. երբեմն նոյնպէս Հայաստան օտ-իւ, ե պատմարք ինչ կայարիս՝ զի Իրան յաշտ

Թաւթեան Թեւաւոր երանա անեալ ի վերայ յըւշ աննէ զեա, որով անդարձեալ ճանաչեալ Հայոց աշխարհին յայնչեայ Յուսէրս (որ Թարգմանի՞ց ցուլ) եւ առանձինն Յարան Նահանգի վայոց՝ զոր կոչէին Հառմայեցիք Taurantium կամ Taurantium; մասնաւոր զի ըստ Ղեւոնդեոսի իսկ Վիպուլայ՝ նշանակ Յաւարս լինին էր ցուլ ինչ պղնձի յարեւելք. երբեմն նշնպպեալ՝ Հայաստան օտաւա ևս պատկերի՝ Սփիկքս գլ կնիւնի նստեալ, եւ պատմին իսկ Պլինիոս, Սոսեան եւ Գրիգոր իմպերաճն վարել Ագոստակս օսփիկքսը մասնաւոր ի կնիւն իւր. եւ երբեմ զարձակել պայպիտի ինչ արձանագիր՝ Հայաստան պարէն օտաւա (Armenia recepta), Սյուլիսլայն Պիտրոյն օրդի, եւ պատկեր՝ կին փ (նշանակ Հայաստան աշխարհի) ի ծնունդս; Աստիկն եւ լորբորգն ի գահկնանդ առաք արձամթիւն ինչ, իսկ երկրորդն եւ երրորդ՝ օսկիք; Թաշ զերեւոյն արձամթի գահկնանս զոր աղն երեւոյն վերակացուք կայսերական դրամաւառութեան հասեալ են ի պատիւ Ագոստակս. ի փութն ի նոցանէ երեւեցուցանի Հայաստան՝ երբեւ կին անկեալ ի գուռն, իոյր Հայոց Թագաւորին ի գլուխ իւր, եւ արձանագիր շուրջնապի՝ Սյուլիսլայն Պիտրոյն օրդի, Հայաստան օտաւա. եւ յըւշ երկրորդն նշնպպեա Հայաստան ի կնիւ պատկերն անով խոնարհելոյ ի ծուլն կորկառեալ հասիլ զձեռան իբրեւ Թե զամենայն աւանդիցն ի ձեռս յաղկողնին; Զայն ինէ եւ ի քանիւր նկարն Ուլիզիոս ի Պոնտոս (ի Յրամանակնաւ Ծ. 227) յառեւի՝ Վրգ ինդդէ Հայն իաղանգութիւն, արգ կորկառեալ մասնաւորն զայնցին; ի պայ մաս եւս գահկնան արձամթի ի ձորով մասաւրանի գլղնապիւս յոյժ ի օսկի ամբ (20 նախ քան զԳր.) քանիլ եւ նշանակեալ ի նմա իննեւորդ նուաճ ջորադարութեանն Ագոստակս, այս ինք՝ Imp. VIII. եւ ոչ

Այլ Հայրկարէր Տիգրան ի թագաւորութեանն եւ ոչ որդի նորա Տիգրան Արսեր ընդ քեռն իւրում Լորատոյ՝ զարս միարանեալ էր հայրն ընդ միմեանս ի բարձակցութիւն թագաւորութեան եւ ի կցորդութիւն ամուսնութեան ըստ չարաչար սովորութեան ժամանակացն¹։ Իսկ արդէս հաւանութեան թուի՝ քանզի հակէին իմն նոքա ի կողմն Պարթեւաց, առաքէր Աւգոստոս միւսանգամ զՏիգրեր (յամի 6) յարեւելս, սակայն նա մեկնեցաւ ի Հռոմոս զայրացեալ ընդ հօրուն՝ վասն նախամեծար իմն զԹռուռնան (զՎայիոս Արտար եւ զՎարկիոս Արտար) քան զինքն առնելոյ², եւ առաքէր զհնուորական զեսպանս որ հրամանաւ կայսեր անցին կացուցին յաթոռ թագաւորութեան Հայոց զԱրտաւազգ զոմն անուն³։ Այլ Տիգրանայ գտեալ օգնականութիւն ի Պարթեւաց անտի՝ եկն կալաւ միւսանգամ զաշխարհն, մերժեալ անտի զԱրտաւազգ մեծաւ կոտորածիւ իսկ Հռոմայեցւոցն (2 նախ քան զՔր․)։ Յետուստ հարկ համարէր Աւգոստոս առնուլ առաքել զէւր մեւս եւս արդեգիր զՎայիոս (զորդի Ագրիպպայ) զօրօք՝ նուաճել զերկիրն տարտուցեալ։ Այն ինչ հասեալ Վայեայ յԱսորիս՝ ձեռնթափ լինէր Հրահատակ արքայ Արեաց (1 յետ Վր․) եւ Տիգրան անկեալ էր վազ ի ճակատու ուրեք ընդ ազգաց դրացեայ զոր յարուցեալ էին ի վերայ նորա Հռոմայեցիքն եւ Լորատոյ հրաժարեալ առ ժամն։ Այսպէս եկեալ մտեալ Վայիոս յերկիր սահմանացն Հայոց զառաջինն յաջողութեամբ հանէր զերսն ի գլուխ, եւ ըստ Հայոց իսկ խնդրելոյ՝ զԱրիորարզան զոմն զորդի Արտաւազգայ արքայի Մարաց մատուցանէր ի թագաւորութիւն, որ էր այր շքեղ տեսլամբ եւ քաջասիրտ (1 յետ Վր․)։ Այլ ի յաջորդ ամին (2 յետ Վր․) զրգուեցաւ մասն մի Հայոց ի մարտ պատերազմի, եւ ինքն Վայիոս առ ամրոցաւն Արտազերից յորժամ մօտազոյնս մատուցեալ խօսէր ընդ ամրականն՝ առ վերս յԱղդուայ կամ յԱղդունէ ումնմնէ պով։ Պնդեցին այնուհետեւ Հռոմայեցիք զպաշարումնն եւ եղեն ընդ երկար

VIII. որպէս ընթերցեալ ի՞նչ է Միսնէ ի վերայ օրինակի իրիք նորին գահեկանի դրաւելոյ ի մուսարանին Վոսլենի սուրուք ի Գաղիա)։ Ի փութ կողմանն է գլուխ Աւգոստոսայ, եւ ի փութուք զհնուոր հայ կանգուն՝ նիզով յալուք եւ աղեղն ի ձախում՝ յեցուցեալ ի գետին, հայացի հանդերձիւ (կամ զբահիւք) եւ զլեռնոցաւ, եւ զեր շուրջանակի՝ Caesar div. f., Armenia capta.

1 ՏԳԻ. Բ. ԳԼ. Գ. 5։ ԴԻՆԸ. ԵԲ. 11։ Եւ կայ սոցին երաշխաւոր գահեկան պղծնէի ունելով ի փութ կողմանն զպատկեր այր Տիգրանայ թագ Հայոց ի գլուխ եւ զեր շուրջանակի Բասիւս Բասիւսայ Եւրոպոյ (արքայ արքայից Տիգրանէս), եւ ի փութուք կողման գետից երաշխայ եւ զեր շուրջանակի՝ Eրատ Բասիւսայ Եւրոպոյս Երատ Երատայ (Երատայ Տիգրանայ արքայի

բայր)։ Կայ մեւս եւս գահեկան Նոյնոսի եւ զեր շուրջանակի Բասիւսայ Եւրոպոյս Եւրոպոյս (Երատայ Երատայ Տիգրանէս)։

2 ՏԳԻ. ԵԲ. 11։

3 Յայտ իսկ հաւանութեան է թէ ոչ Արտաւազգայ Առաջնայ այլ այսմ իսկ Արտաւազգայ անկ է գահեկանն նկարագրեալ վերապէս էլ 86, որպէս ցուցանէ նմանութիւն զարդին ընդ զարդի գահեկանին Տիգրանայ Երատայ առաջին աթոռակալի նորա. քանզի ի գեղ է թէ ի փութ արուեստագիտէ իցեն երկրորդն, մանաւանդ զի եւ անունն Արտաւազգայ է գրեալ առաւել ըստ հռոմայեցի հնաման Արտաւազգոս եւ ոչ Արտաւազոս, որպէս զբէն արդեւ յայն արուեստագետը զգամահաւորութեան, եթէ էր Արտաւազգն Ա. յաջորդ Տիգրանայ Երատի՝ որպէս գահեկանացն եւ զարդն եւս այլ ի՞նչ նկարագրի ունի։

դիմակալ ամրականք. բայց յետուստ ետուն ձեռս, եւ առ Գայ-
լոս անուն Ծօրալար եւ այնպէս խաղաղէր երկիրն: Եւ ի դառ-
նալ իւրում ի Հռոմ ի Ղիւկիա մեռանէր Գայլոս ի վերացն
զոր ի Հայս առ (4) 1:

Արայ Արիորադան շերկարեալ ի կեանս՝ առնող զԹա-
գաւորութիւնն յԱւգոստեայ, եւ ծերակուտին հրամանաւ՝ նորին
որդի Արտաւազդ, այլ Հաճեցան ընդ նա Հայք, Թերեւս զի
չէր արշակունի: Նմին իրի առաքեաց յետ նորա Աւգոստոս յա-
թուն զՏիգրան զոմն ի առհմէ Թագաւորացն Հայոց, (որպէս հա-
ւանութեան Թուի ի Թոռանց Արտաւազդայ Ե.) 2:

Յետ սորա առ միւսանգամ դշխոյն Արաւոց զԹագաւորու-
թիւնն ի բուն, բայց ձանձրացեալ ազգին ի նմանէ՝ զի անընդեւ
խոյ ընդ կանացի առաջնորդութիւնն էր, եւ զնա մերժեցին ի Թա-
գաւորութենէն: Եւ այսպէս մնայր դատարկ աթոռն մինչեւ յեղա-
փոխ փոփոխմունք դրացի աշխարհին Պարթեւաց ածին նոցա
զոմն ի Թագաւորութիւն:

1 Անգղ. Պատերկուղ. Բ. Գլ. 28. 2.
4. որ ընդ Գայեայ իսկ էին զմեւորու-
թեամբ ի Հայս: Տակ. անդ. Գրիս՝ անդ.
2 Տակ. անդ. Գրիս կառ. Եր. 11 եւ
մանաւնդ հասակաւոր ինչ նորին գրոց
նորա գտեալ: Յոցին երազխաւոր եւ գրե-
թէ համբն իսկ պատմութեանցս գեղե-
ցիկ զայս կայ անուանեալ Յիւստակարանն
Անիւրափան, այս ինչն արձանագիր առ-
հարին կանգնելոյ յԱնիւրա Գաղաղացաց
ի պատիւ Աւգոստեայ (Sebastia, August-
ia), յորում կայ քանդակեալ ման ինչ
կապին Աւգոստեայ զոր էր նորա յանձն
արարեալ Վեստան կուսանոց զի առցին
ծերակուտին (Յակիւ. Ա. Գլ. 2.) Եւ
ման կապին էր գրառեալ ի Հռոմ յեր-
կուս առաջակի պղծին (ըստ Սեւեա.),
եւ անիւ անց օրինակն յԱնիւրա: ի սփն
պատմ Աւգոստոս համառօտ զերեւելի անցս
կենացն եւ զարեւ: Աւանձինն ինչ զի-
րացն որ ի Հայս գործեցան՝ ասե. (Յախ-
տակ Ե.)

... [Arme]niam. [ma]iorem inter-
fecto. reg. ejus. Artax[ia. cu]m. pos-
se[m. provinciam. facere.] ma[ui] ma-
jorem nostrorum. exemplo. reg[is] nu[m]i.
id. [ad Tigranem. Artavasdis. filium.
nepotem. Tigranis. regis. per. [Tib.]
N[e]ro[nem qui tu]m. e[ra]t. privignus
meus. transferre. e[ad]e[m] gentem.
postea. i[n]surg[entem. et. rebellantem.
d[omi]nit. per Caium. filium. meum.
regi. Ar[is]obarz[an]. regis. Medorum.
Artavasdis. filio. regendam. tradidi. et.
post. e[us]. m[ort]em. filio. ejus. Ar-
tavasdi, quo. interfecto. Tigrane[m]
qui. erat. ex. regio. genere. Armenio-
rum. oriundus. in. id. reg[is] m[isi]....

Լրուեալ ընդհարեալեաց հառապեցի որ-
ձանագրեալ լինի ի հաստիսորոց յանական
Թագաւորութեան նորին արձանագրի զոր
գտեալ է Հաճիլոսայ անգղաւոյ անդին
յԱնիւրա՝ նշանակեալ քորեալ ի կայ վերայ
պատմեալ:

Ἀρμενίαν τὴν μεῖζονα ἀναρωθέντος
τοῦ βασιλέως [Ἀρτ.], δυνάμενος ἐπαρ-
χεῖ[σ]αι ποιῆσαι μᾶλλον ἐβουλήθη κατὰ
τὰ πάτ[ρ]ια ἐμὸν ἔθνη βασιλεύειν Τιγ-
ράνη Ἀρτ[α]ν[α]σί[α]δου νιῶ, νιωνῶ δὲ
Τιγράνον βασιλέως δισϋναί δια Τιβέ-
ριον [Ν]ερώτος ὃς τότε ἔμει προγονὸς
ἦν. καὶ τὸ αὐτὸ [ἔθ]νος ἀριστάμενον
καὶ ἀναπολεμοῦν δαμασθῆν ὑπὸ Γαίον
τοῦ νιῶ μου βασιλεῖ Ἀριοβαρζάνει βα-
σιλέως Μηδῶν Ἀρταβάζον νιῶ, παρό-
δωκα καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον τῷ
νιῶ αὐτοῦ Ἀρτανασί[α]δῃ. οὐ ἀναρω-
θέντος Τιγράνη, ὃς ἦν ἐκ γένους Ἀρ-
μενίου βασιλικῶς εἰς τὴν βασιλείαν ἐ-
πεμψα.

„Չմեն Հայաստան՝ ի սպանելեւ Թա-
գաւորի նորա Արտաւազ, յորում կա-
րողն էի առնել ընդ նահապետաւ՝ լուս հա-
մարեցայ ըստ օրինակի նախնեացն մերոց
առաջակի Թագաւորութեան ճեղքման օրդի
Արտաւազայ: Թուան ճեղքմանոյ արդարեւ ի
ձեան ճերմեայ Ներսիսի որ օրդեգիր իմ
էր յայնժամ: Յնա պնդման յորում յետս
եկաց եւ ապառաժեաց ազնի պն՝ նուա-
նցի ի ձեան Գայեայ արդւոյ իմոյ եւ ե-
տու ի ձեան Արիորադանոյ արդւոյ Ար-
տաւազայ արքայի Ծարաց զի առաջնոր-
դեցէ, եւ յետ նորա մահան՝ արդւոյ նորա
Արտաւազայ: Իբրեւ սա սպանաւ՝ զՏի-
գրան որ էր յայնժամ ի առհմէ Հայոցն ա-
ռաքեցի ի գլխի Թագաւորութիւնի:

Վրանգի եւ աստ ուրեմն նմանագոյն իմն անցք ընդ այն ժա-
մանակս անցանէին: Ի գալ Ոկտաւիանայ յարեւելք՝ կարգել զերս
կողմանցն՝ հասանէր առ նա յԵսորիս հատուած՝ մի ոմն ի մեծա-
մեծաց անտի Պարթեւացն Տրդատ անուն ամբաստան զանագո-
րոյնն Հրահատայ: Ենտուտ յԵսորեոց հնարիւք ի ձեռն բարե-
կամացն իւրոց եւ ծածուկ Հռոմայեցւոցն օգնականութեամբ
մերժեալ զՀրահատ՝ ինքն Տրդատ մատչէր ի Թագաւորութիւն
ընտրութեամբ նախարարացն: Եւ Հրահատայ սկիւթացի գնդօք
այսրէն դարձեալ՝ առնոյր միւսանգամ ի բռնն զԷջնանութիւնն,
եւ Տրդատ փախստեայ ի Հռոմ հասանէր՝ առեալ ընդ իւր զոր-
դին Հրահատայ (25 նախ քան զՎր.)¹: Բայց Եւգոստեայ յիւր
շահ արկեալ զդէպսն ի կիր, փոխանակ պաշտպան սմին կալոյ՝
առեալ առաքէր զպատանեակն առ հայր իւր (23)՝ պահանջեալ
ընդ այնր զգրօշնն եւ զնշանսն Հռոմայեցւոց որ առ Սասեաւ (53)
եւ առ Ենտոնեաւ (36) գերեցան: Եւ ամէր իմն եւ դանդաղէր
Հրահատ՝ մինչեւ անագան ուրեմն յորժամ եկեալ Եւգոստեայ
յԵսորիս (20, զարնայնի)՝ սպառնալ իմն սկսաւ, եւ նորին որդե-
գիր Տիրեր պատրաստէր յարձակել ի վերայ Պարթեւաց՝ ի կող-
մանց Հայաստան աշխարհին, յայնժամ առ յանձն Պարթեւն
տալ զնոսա ի բաց հանդերձ գերեօքն հռոմայեցւոյք՝ ոչ ի պա-
տերազմէն ինչ այնչափ զանգիտեալ, որչափ յիւրոցն իսկ հնա-
զանդեւոց որ ի բնէ զայրագինք ընդ նա էին (20): Տայր շինել
Եւգոստոս առ յիշատակի իրացն՝ մեհեան Վրէժխնդիրն Երեայ
ի Սապիտողիոնին, եւ ի նմին զնշանսն կախէր²: Եւ յայէս զոր իե-
սարն կամէր եւ վասն որոյ Ենտոնիոսն ջանացաւ՝ զայն հան Եւ-
գոստոս առանց զինուց ի գլուխ:

Բայց խորամանկն Եւգոստոս առաքէր ընդ պարգեւսն իւր եւ
կին մի խտաղիացի Կերմուսա կամ Մուսա անուն ի հարձութիւն
արքային Պարթեւաց: Եւորա հասեալ տիկնութեան Երեայ՝³
նախ հաւանեցուցանէր զԹագաւորն զըրբեմին որդիսն առաքել ի
Հռոմ ի պատանդութիւն (8 նախ քան զՎր.)⁴, եւ ապա զիւր
եւ զնորին որդի զՀրահատակ սահմանել ի պայազատութիւն,

¹ Սոյն ակնարկի եւ ի կապին Եւգոս-
տեայ (Տաւոմ. Ե.):

² Եւ. Համա. 139: Ուրեմ. Երդոց
չար. Երդ 2, առ 17, Թղթաց չար. Ե.
Թաւր. 18, առ 54: Ուրդ. Փառաւոր.
չար. Ե. առ 593: Սուեռն. ի Տիրեր.
9: Յուս. Խր. 5: Դիոն Կա. ԽՄ. 31
— 33. 39: — Կան եւ գահեկանք Եւգոս-
տեայ, յորոց ի միւս կողմանն է զիր Տի-
ցիս receptis S. P. Q. R., եւ երբեմն
կոչ պապեր զնշանսն առաքին Երեայ,
յորում երեւի արծաւէնյանն լեզուական
(յառ 20): Դարեաւ յայլում գահեկանք

(յառ 18) կոչ գիր պապեր՝ Civib. et sign.
milit. a Part. recup. եւ պապեր՝ Կառն
ձաղանց եւ Եւգոստոս զի շորքեմեան
կառն արշաւէ նստեալ ի մէջ երկուց ա-
րանց պարթեւաց:

³ Կոչ գահեկան Հրահատայ Դ. յորոյ
ի միւսում կողմանն երեւի պապեր Թեր-
մուսայ կամ Մուսայ հանգերձ անուամբ
Նորա Մուսա.

⁴ Ի սոյն հայե գահեկան Եւգոստեայ,
յորում նշանի պր պարթեւ որ մոտու-
ցանէ պատանեակս առ կոյսր, (յառ 8
նախ քան զՎր.): Եւ Եւգոստոս ինքն ի

եւ յետուստ դերեաց բարձ ի միջոյ զճերունին Հրահատ, զի իւր որդի Հրահատակ հասցէ փութանակի տէրութեանն (1 նախ քան զ(Կր.)¹:

2 Չպէլեաց Հրահատակ ի Թագաւորութեանն, խնդրեցաւ զԵթ հօրն՝ սպանմամբ նորա (2 կամ 4 յետ Կր.), եւ ոչ Որոգ Ի. նորին յաջորդ արշակունի՝ այլ յայլմէ ինչ ցեղէ՝ յերկարեաց ինչ, այլ յետ արիւններոյ եւ զսա վաղվաղակի ի կենաց՝ հրեշտակք ի նախարարացն Պարթեւեաց ի Հռոմ հասանէին կոչել զՎ. ընդ զերիցագոյն յորդուոցն Հրահատաց Գ.² եւ առաքէր զնա Աւգոստոս մեծաւ կազմութեամբ եւ բազմութեամբ՝ (Թեւեւ յամի իբրեւ 10): Թէպէտ եւ ի սկզբանն ուրախ եղեն Պարթեւք ընդ Թագաւորն նոր (10—15), այլ յետ սակաւիկ ինչ միջ ամաչել իմն սկսան թէ յայլմէ աշխարհէ Թագաւոր խնդրեցին, եթէ ի դաւառաւ Հռոմայեցւոցն կանգնեալ ուրեմն է աթոռ Արշակունեացն, եւ թէ՛ որ ծառայ ստրուկ կայսերն էր եւ զայնչափ ամն ծառայութիւն կրեալ՝ Պարթեւեաց հրաման տայցէ: Օպարացոյց զնոսա եւ Վ. ընդ զի ոչ ըստ նախնեացն օրինակի կեայր, դուն ուրեք յորս ելանէր, դուն ուրեք յերկար հեծանէր, զի դեսպակզք ընդ քաղաքն շրջէր, զհայրենի կերակրոցն պարզութիւն արհամարհեալ անգոսնէր, ծաղը իմն համարեալ էին նոցա յոյնքն (գիտունք եւ ճարտարախօսք) ընկերակիցք նորա ըստ Հռոմայեցւոց օրինակին: Իսկ ընտանեալն հեզութիւն եւ դիւքանաւորացն առ ամենեւին լինել՝ ախար նորանշանք թուէին նոցա: Այնուհետեւ երբեմն կոչեն զՄրտաւան զոմն անուն ի տոհմէ Արշակունի՝ սնեալ ի մէջ Գահաց ազգին՝ ի Թագաւորութիւն (յամբ 15): Օպուս ջինն ի պարտութիւն մատնեցաւ Արտաւան Գ. այլ միւսանգամ զօրացեալ առնոյր ի բուռն զԹագաւորութիւնն³:

3. (Յաղթեալ պարտեալ Վ. ընդ փախստեայ ի կողմանս Հայոց անկանէր: Իսկ սոքա յետ զԵրեւանց Թագաւորսն մերժելոյ՝ “առանց տեսուն էին մանաւանդ՝ քան եթէ յազատութեանն”, բայց զի անսխառհ իմն էին եւ ի Հռոմայեցիս անդր եւ ի Պարթեւս, իբրեւ չգիտէին թէ զո ընտրիցեն՝ ընկալան զՎ. ընդ փախստեայն՝ ի Թագաւորութիւն (16):

Կոմիթ ատ (Յոթա. 2.) Rex Parthorum Phrates Orodii filius, filios suos nepotesque omnia misit in Italiam, non bello superatus, sed amicitiam per haec suorum pignora petens.

1 Յոթ. Բ. 1: Յովնայ. Նախ. պատմ. ձԸ. 3: Վիրգ. Մշակ. Բ. 170, Գ. 30: Վեղ. Պատմ. Բ. 101: Սուսա. յՈՒ. 43. Սորաբ. 2. Ի զիւնն կոչ:

2 Բայ ի Յովնայ (Բ. եւ ձԲ. 11)՝ եւ կոմիթ Աւգոստոս (Յոթա. 2.) A me gentes Parthorum (petierunt per) principes earum gentium, regesque eos

(զգոտեգան) acceperunt, Parthi Vonomem regis Phratris filium, regis Orodii nepotem, Medi etc.

3 Յովն. Բ. ԳԸ. Ա. Յովնայ. Նախ. պատմ. ձԸ. 3: Սորաբ. 288: Գիւն. ՄԶ. 68: — Արտաշէ մասնագիրք գրելք պատմութեան Պարթեւաց՝ յԱրտաւանայ աստի նոր իմ հարստութիւն գնեն սկսանել կոչել զսա Արտաւան, իսկ զառաջին Ա շակեան:

4 Magis sine domino quam in libertate. Յովն. Բ. անդ:

Իբրեւ զայն զգաց Լիտուան՝ սպառնալ սխաւ: Եւ զի միայն այժ եւ զօրութիւն Հայոց չէր բաւական զդէմ աւելլ զաղբայրն Լիեւայ, եւ դարձեալ եթէ Հռոմայեցւոց ինչ զօրութեամբ հասանէր պաշտպանել Վոնոնի՝ հարկ էր յայնժամ ապա պատերազմ ընդ Պարթեւեաց. յայն սակս լաւ համարեցաւ Վրետիկոս վերակացու Լսորւոց կոչել զՎոնոն յԼսորիս եւ զգուշանալ նմա պահապանօք, բայց զսպաս թագաւորութեանն եւ զանուն թողցր նմա, մինչեւ տացէ նա զրոյց ի Հռոմ վասն իրացն (16—17):

Օրւարձացաւ զուարթացաւ կայսր Տիրերիոս իբրեւ լուսազալտորումն իրացն արեւելից, զի այնպէս պատճառանօք զՎերմանիկոս որ սիրելին ամենեցուն էր՝ հանեալ ի լեզէնաց անտի որ ընդելեալ ի նա էին՝ առաքեսցէ ի դաւառս արտաքինս, եւ այնպէս նենգ ինչ նմին գործիցէ կամ ի վասնզա ինչ արկանիցէ: Եւ յայտն առաջի արկեալ նորա ծերակուտին թէ միայն Վերմանիկեայ իշխանութեամբ մարթի վճար լինել իրացն արեւելից՝ վճիռ տուաւ նմին առնել յանձն զհրամանատարութիւն ամենայն նահանգացն որ յայնկոյս ծովու իցեն, բայց զՎրետիկոս Արդանոս՝ որ խնամի էր Վերմանիկեայ, քանզի դաւառ նորա խօսեալ էր Վերմանի երկացու որդւոյ Վերմանիկեայ, հան կայսր ի վերակացութենէ Լսորւոց եւ կացուցանէր ընդ այնր զՎրետն վայրենաբարոյ զի կարծիցէ զյառաջադիմութիւն Վերմանիկեայ (17):

Եւսարթեալ հասանէր Վերմանիկոս յԼսորիս եւ չյամեալ յԼսորիս անապարէր ի Հայաստան կոյս, զի յառաջ իսկ քան զամենայն ի կատարումն իրացն փութայր, հրաման տուեալ Վրետնեայ զմասն մի լեզէնաց կամ ինքնին եւ կամ ի ձեռն որդւոյն ածել զհետ յերկիր սահմանացն Հայոց: Թէպէտ եւ սա չտանէր զհրամանն ի գլուխ՝ սակայն ինքն Վերմանիկոս խաղաղութեամբ եւ հեղութեամբ յանկուցանէր զքնակիւ աշխարհին: Եւտես թէ յօժարագոյն եւ միտագոյն է ազգն ի Օնոն որդի Պողմանեայ արքայի Պոնտացւոց, զի սա անդասին ի մատաղական տիոց նմանող նախանձաւոր լեալ էր բարուց եւ սովորութեանն Հայոց, վարժ յորտ նոցա եւ ի խրախուսս եւ այնպէս ածեալ զեւրեւ զնախարարսն եւ զխառնադանձ ուսմիկ մարդիկ: Օնա առեալ Վերմանիկեայ հաւանութեամբ մեծամեծացն յԼիտաշատ քաղաքի առաջի բազմամբոխ մարդկան խոնելոց կապէր զպատիւ թագաւորութեանն ի գլուխ: Ստուցեալ երկիր պագին թագաւորին, գտնցին միաբան բարբառով՝ կեցցէ արքայ Լիտաշէս (Լիտաքսիաս), փոխեալ զբարբարիկ անունն Օնոն՝ յանուն հայրենի թագաւորացն իւրեանց (18):

1 Տօկիւ. անդ. ԳԼ. ԵԶ: Յօւնեպ. Նախն. պատմ. ձև. 5: Սուրբառն ի զաղի. ԳԼ. Ե. Գիւն: Ի սղն գէպ թուի հայ. եւ հահանն Յերերայ (յամ 19) յա-

բայ ի փութ կողմանն կայ պատկեր՝ Յաղ. Թութեան որ յեցեալ ի գուռ փ կապէ պատկ գափեայ:

Եւ յին զարմեալ Վերմանիկեայ յԼսորիս՝ հասանէին հրեշտակք յԼրտաւանայ յիշեցուցանել զաւարջին զաշինս բարեկամութեանն եւ խնդրել՝ միւսանգամ հաստատել, եւ թէ ինքնին իսկ արքայ գայցէ յափն Եփրատ գետոյ առ ի պատիւ Վերմանիկեայ. բայց խնդրէր միանգամայն զՎ. անն ի բաց հեռացուցանել յերկրէն Լսորոց զի մի զմեծամեծս ազգին Պարթեւաց ստեպ ստեպ պատգամաւորութեամբ արքանիցէ ընդ միմեանս: Մեծարէր զհրեշտակութիւնն Վերմանիկոս եւ զՎ. անն փոփոխէր ի Պոմպէտպոլէս (ի Սողեմ) ի վերայ ծովեզերացն Ալիքիկայ, ոչ վտան տղաչանացն Լրտաւանայ միայն, այլ եւ ի կշտամբութիւն Պիտանայ՝ որում հաճոյ իսկ կարի էր Վ. անն, քանզի իւր կին Պղանկինա յաճախ պարզեւս ի նմանէ գտանէր (18): Թէպէտ եւ անտի պրծաւ Վ. անն կաշառարեկ զպահապանսն առնելով եւ կամէր առ Հայոս անկանել եւ անտի յԼղուանս եւ ապառտանել առ արքայն Ալիւթացւոց անցեալ ընդ խոխոմս անհետս, այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ առ Պիւրամոս գետով Ալիքիկեաց՝ գլուխ պահապանացն Ռեմմիոս իբրեւ թէ առ զայրուցս հարս պան զնա որով, զի մի գուշակ մատնութեանն լինիցի (19):

Ի նմին ամբ ի հասանել աւետաւորաց ի Հռոմ թէ «արքայ Լրտաշէս Հայոց ի Վերմանիկեայ տուաւ», վճիռ ետ ծերակոյտն զի որպէս Վերմանիկոս՝ նոյնպէս եւ Վրուսոս (նորին եղբայր՝ վասն Վերմանայ յարթելոյ) մացեն պանծանօք ի քաղաքն, յորինեցան եւ կամաղք պողլւք մահնին Լրեայ Վրէժիկոյրի՝ հանդերձ պատկերօք նոցա: Եւ լ չեհաս այնմ հեզն եւ սիրելին Վերմանիկոս, զի անդէն յԱզիպատացւոց աշխարհին թուներալ ի Պիտանայ՝ յԼսորիս մեծ յԼնտիղք ի ծաղկի տիղցն յաշխարհէ վախճանէր (19), թողեալ այրի զԼգրիպպինա († 38) փեցեքումիք որդւոք, որոյ առեալ զածիւն առն իւրոյ հասանէր ի Հռոմ ամբաստան զՊիտանայ. Պիտոն կռնխեալ քան զվճիռ գատաւտանին առնէր անձամբ անձին (20): Սուգ առին ընդ մահ Վերմանիկեայ նահանգք եւ թագաւորք:

24

Եւ իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Վերմանիկեայ միւսանգամ յամբարտաւորութիւն հասաւ Լրտաւանս եւ յանազարուսութիւն, մեծամեծաւ ընդ յաշխարհութիւն պատերազմացն զոր ընդ ազգացն արուարձանեաց տալլ: Եպոս հայեցեալ եւ ի ծերութիւն Յիրեմեայ եւ տին եւս եղեալ թագաւորութեան Հայոց աշխարհին՝ իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Լրտաշէսի կամ Լրտաքոսեայ կա-

1 Յովհ. . անդ. ԳԼ. Թովեպ. անդ.
Սուսա. ի 814. 49:

2 Յով. . անդ. ԳԼ. 47:

3 Յովհ. . անդ. 42 — 24. Վ. ԷԼԼ. Գուսերկ. 101: Յովեպ. Նոթն. պատմ. 3Ը. 9:
Սուսա. ի Գաթգ. 5:

ցուցանէր գերիցադոյն յորդւոց անտի իւրոց Արշակ անուն ի թա-
գաւորութիւն Հայոց աշխարհին եւ առաքէր պահանջել եւ
զգանձան արքունի թողեալս իմն ի Վոնոնէ յԱսորիս եւ ի Ալե-
կիա, եւ մեծաբանեալ սպառնայր զրաւել ունել ի Հռոմոց-
եցւոց անտի զհին սահմանակողմանս Պարսից եւ Մակեդոնա-
ցւոց զոր Ալեքսանդրի երբեմն ըմբռնեալ իցէ, եւ
արդեամբք խաղայր ի Վամիրս կոյս (34):

Այլ անտուտ զանխուլ յԱրտաւանայ՝ հրեշտակք երեւեմք
ի Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին (35) առաքեալ ի Արմանակոյ
որ էր այր տոհմիկ եւ մեծատուն եւ յԱղեայ¹ ներքինւոյ՝ որոց
յարեցուցեալ էր յերեսանս եւ զայլս եւս ի մեծամեծացն. քան-
զի չգտանէին զոք յԱրշակունեաց ի բարձ թագաւորութեան, զի
զըստումն ի նոցանէ կոտորեալ էր Արտաւանայ, եւ որ ի միջին էին՝
չէին հասեալ ի չափ, յայն սակս խնդրէին զՀրահատ զուստր
Հրահատայ Վ. ի Հռոմէ: Միայն, ասեն, անուն արշակունւոյ եւ
առաջնորդ ոք գործոյն պիտոյ է. շատ այնչափ է թէ կամիցի
կայսր, եւ արիւն եւ զաւակ Արշակայ երեւեցի թ գետեզերս
Լփրատ գետոյ:

Հաճոյ թուեցաւ. Յիբերեայ, շքեղացոյց զՀրահատ եւ նիւ-
թէր առանց պատերազմաց նենդութեամբ զերան ի գլուխ տանել:
Իայց Արտաւանայ ի վերայ հասեալ դաւաճանութեանն զԱ-
ղոս սիրոյ պաշտօնանօք կոչեցեալ ի խրախուսան մեղմ գեղով
ծիւրեալ ծնդեցուցանել, իսկ զՎիւննաին իբրեւ յանգէտս զերաց
գաւոյն՝ արգելցր ի գործ արքունի, եւ անտուտ Հրահատ օր
գիրդն ուսեալ էր ի Հռոմ (իբրեւ ի 40 ամաց հետէ)՝ մինչդեռ
յԱսորիս էր առ չժուժալ հայրենի բարուցն խտտութեան՝ յախտ
անկեալ մեռանէր:

2. Սակայն եւ այնպէս չեկաց ի բաց ի գործոյ անտի կայսր, ա-
ռեալ առաքէր զՅրդատէս ի նմին տոհմէ ի թաւանց անտի Հրա-
հատայ Վ. Թագաւոր հակառակ Արտաւանայ, եւ զՄիհրդատ
զեղբայր Փարսմանայ արքայի Վրաց ընտրէր ի թագաւորութիւն
Հայոց աշխարհին փոխանակ Արշակայ որդւոյն Արտաւանայ. եւ
ի վերայ ամենայնի կացուցանէր զՎիտեղղիոս վերակացու կամ
դատաւոր Ասորւոց (զհայր Վիտեղեայ կայսեր), զի առաջնոր-
դեացէ իրացն մենքենաւորութեան:

Անտուտ նախ Միհրդատ առեալ խոտուածն ի Փարսմանայ
բնել նմա ձեռնտու եւ զինու եւ պատրանօք, վարձէ պրս՝ առնել
կաշառարեկ ոսկով բազմաւ զծառայրս Արշակայ արքայի Հայոց
ի սպանումն արքայի, որ եւ նենգ գործեալ սպանանեն իսկ զնա:
Ի նմին ժամանակի եւ Փարսման յաճախագուհ գորօք Վրաց դի-
մեալ հասանէր յերկիր սահմանացն Հայոց եւ զԱրտաշատ քա-

1 Abdus.

գալիս թագաւորութեանն առնոյր ի բուն: Իբրեւ չափ լիտաւան զգոյժն՝ կամէր զիւր պղծի զլիւրդ առաքել ինդրել զքէն վրիժու եղբօրն եւ զգունդս գունդս պարթեւական զօրուն ի ձեռն գումարէ, առաքեալ կոչէր եւ զօր մարդիկ վարձկանութեամբ: Բայց Փարսման արքայ վաղագոյն եւս յարեցուցեալ էր յինքն զՆղուանս, եւ ածեալ գունդ վարձկան ի Սարմատաց՝ որոց իշխանը՝ երկոցունց եւս կողմանց սոփոր էին ծառայել վարձու (ըստ օրինակի շեյուեւ տիպուց ի նորագոյն ժամանակի), եւ յետ ածելոյ զազան սարմատականս փութանալի յերկիրն շացոց ընդ ճանապարհն՝ Սասանաց՝ փակեցին զհապանն զայն (զՎրուսնս Սասանաց կամ զՂաւնաց) արգելուլ զանցս վարձելոցն ի Պարթեւաց: Եւ յնուհետեւ ինքեանք Վիրք ի կուր զՊարթեւան կոչէին՝ ի վերայ յարձակելով կամ դիմելով ի վերայ եկելոցն զճարակէ, եւ իբրեւ այն թէ պաշարեալ ունէին զնոսա: Չկարացին ժողով ունել թշնամանացն Պարթեւք, ի մէջ առեալ զպաշտօնորդին ստիպէին տալ պատերազմ: Եւ յնուհետեւ ճակատ առ ճակատ, թեւ առ թեւ յերկուց կողմանց ազգմն յարդարէր, զօրութիւն Պարթեւացն էր այրուձին նոցա, իսկ Փարսմանայ էին եւ հետեւակք բազում ի Վրաց եւ յՆղուանից: Եւ այնմ վայրի ի մէջ անցեալ պարթեւան յիշեցուցանէր զօրացն զիշխանութիւն տէրութեանն արեւելից, զտոհմականութիւն ազգին Լիւսակունեաց եւ զՎրացոցն զվատատոհմութիւնն: Իսկ Փարսման զայն յուշ արկանէր թէ իսկզբանէ ազատ լեալ են ի պարթեւական տէրութենէ, եւ թէ որչափ մեծամեծք գործքն իցեն՝ զայնչափ յետ յաղթութեանն՝ փառաւորութիւն եւ օգտութիւն, ապա թէ փախչիցին՝ յայնժամ՝ վտանգ մեծ եւ աղէտք: Միանգամայն աւտի զահեզ տեսիլ իւրեանց ճակատուն ցուցանէր եւ անտի զգունդս գունդս Սարացն ոսկեհուռն, աստի արս, անտի առ եւ աւար եւ ապուռ: Եւ յերկարէին ձգէին խառնուրդն ժամս բազումս, մինչեւ Փարսման եւ արքայորդին Պարթեւաց պատահէին միմեանց մեծաւ ազաղակաւ: Հար զնա Փարսման ընդ սողաւարան եւ մինչքեռ կրկնելն կամէր՝ առ տարաւ զնա յարշաւանի երիւարն եւ անձնապահաց հասեալ՝ պատել ակասն զվիրաւորան: սակայն զհամբաւի իմն հարաւ թէ մեռաւ արքայորդին, զահի հարան Պարթեւք եւ ետուն ձեռս:

Սրմեալ Լիւսաւանայ՝ ամենայն իսկ համօրէն Լիւսաց զօրութեամբ հասանէր յերկիրն շացոց՝ հանել վրէժ, այլ զի հիմա զայրացն Վիրք էին նոցա լինելու յաղթութիւնն: Սակայն եւ այնպէս չկայր նա ի բաց ի գործոյ պատերազմին՝ թէ ոչ անդուստ Վրացիքս գումարեալ ի մի վայր զեղէնսն՝ հանէր համբաւ թէ ի Միջագետս յարձակելոց իցէ, եւ այնպէս արկանէր նմա երկեւորկո: Եւ յնուհետեւ ի բաց դարձեալ Լիւսաւանայ ի շացոց աշ-

խորհէն կորակոր՝ եզիտ հեռացեալ ուծացեալ յիւրմէ՝ զմեծա-
մեծսն՝ զդոյնով զնոսա Ս խեղեայ: Վանդի Սիննակայ առեալ
պատճառս ի նախազանայ պատերազմացն՝ ած զազաւմս յաղ-
տատմութիւն եւ ապառ եկին յարեցան ի նոսա որ միայն առ ա-
հին տագնապի հնազանդեալ էին թագաւորին: Խորատ եւս այ-
նուհետեւ Ջրգատայ՝ Ս խեղեայ զխորհեալն մատուցանել ի
զործ, եւ ինքն առեալ զգունդս լեզէնացն եւ զգաշնաւորացն
զորս ածէր կացուցանէր յափն Լփրատ գետայ: Ս խեղեայ մա-
տուցանէր զինձն խարացուլ պատարազն՝ ըստ Հռոմեացեաց ա-
րինակի եւ Ջրգատէս՝ զինոյր երկուք մի առնել հաշտ զգետն,
եւ այնպէս նաւախմբաւ զործեալ՝ անցանէր յայնկոյս զորն:
Իսկ եւ իսկ եկեալ ի բանակ անդր մատուցանէր զանն նախ Լա-
նասպատ փրակացու կողմնացն բազում հազարաւորք առն եւ
ձիոց, եւ յետ ապա ինչ միոց հասանէր Սիննակ նշնադէս զորք,
եւ զլուի իսկ ամենայնի՝ թերեւ մատուցանէր նորին հաջ Լրգա-
զէս զգանն աքաւնի եւ զարքունական կաթափն: Լաշափ ինչ
բաւական համարեցաւ Ս խեղեայ՝ առնել ցոյցս զմաք Հռո-
մեացեացն, եւ խրատ առեալ թագաւորին՝ զհաւան իւրոյ՝ զհա-
հաւայ եւ զանաքն իւրոյ՝ զիւցներ զառաքիւնս յիշել եւ նա-
ցին լինել նմանոց, եւ զնախարարն յորդորեալ՝ հրատարակիւն
ի թագաւոր անդր եւ մեծարանս ի Հռոմեացեան պահել, ապա
հանգերն լեզէնաքն գաւնայք յԼարին (35)²:

Լփրատ հետեւ մի ըստ միջե կամեալք ձեռս առին ի Ջրգա-
տէս՝ քաղաք Գարթեայ՝ նկիւնդիւն, Լիթեմափա, Հաբա,
Լրանփա եւ այլ եւս քաղաքք, եւ մանաւանդ յանձնէր նմ-
ակը եւ մեծարանս Սիննակէս, ապա ի Տիգրան ի թագաւորակոյց բա-
զաքն ի վանն թագաւորի՝ թագաւորութեան Գարթեայ Սա-
րնականն կապէր թագ ի զլուի Ջրգատայ ըստ հաջնի պիտակն:

Ս ինչեւ Ջրգատէս զեղէրէր պաշարել զամբն յորում
արծաթ թագաւորին եւ հարկը կին, անասա երկուք ի նախա-
բարաց Հրահատ եւ Հերան անուն որ թշնամութեամբ կին ընդ
Լրգազեանոց՝ անխնայ ի պատգամ ընդ Լրատանոց որ փոյ
առեալ զաննապարտն իւր որ հաւատարմն կայեալ կին՝ ան-
կեալ էր փախուսեաց ի յետաւոր կողմնան սահմանակոյ Սիւ-
թացոյ. քանզի եւ ընդ Ս իւրանոց եւ Սիննակ ի նախաքիւն
իւր էր նորա. անդ կայք ի Ս յիւնս խորակեալ երկթացեալ եւ
աղակտի. քանզի յորոց անտի իւրմէ կեայք: Ինչպէս եւ զառաքինն
լաւնայք Լրատան յանն հաւատալ եւ զա ինն զիւրն կործէր,
այլ ապա հասեալ ի Քիրոց իւրոյն ստաբութեան՝ զանդ կալ-

1 Եւ այլ իւր զմի յառաքեալ եւ
զորութեան առ Հռոմեացեան՝ յորում իւրոց
եւ զորք եւ ցուց զմանն (ստորագրու-
եալս):

2 Յօդոյ 2. Դ. 15-17. Թիւրք-
ան. Թան. 1 Տիգր. 66. Ի Գարդ. 66.
Յիւն 87.

մեալ ի Սիւրբազաց զմանա ողորմ, զայս խանդաբարտանօք, քանզի ի նոյն կերպարանս թշուառանացն երեւեր, նուաճեալ՝ մօտ ի Սեղեւկիս հասանէր: Վարանեալ Տրդատայ եւ թաթախեալ ի նմանէ զօրացն՝ մեկնէր յայնմ հետէ յԱսորիս սահաւաւորօք եւ ապա արձակէր զամենայն որ զերեւն էին ի մասնութեանն ամօթով (36): Այնչ օգնէին այնուհետեւ նոս Լոսմայեցիք զի խօսէր Մարտան ի հաշտութիւն ընդ կոյսեր Սաղիգուզայ առաքեալ նոս ի պատանդութիւն զերուրոյն որդի զԱղարշ հանդերձ պատարագօք (37):

Իսկ Միհրդատ որ ցայն վայր տիրէր ի Հայս՝ հրամայեցաւ յանդիման լինել կայսեր Սաղիգուզայ եւ արկաւ իսկ ի կապանս. այլ նորին պայազատ Սաղիգուս հանեալ զնա անտի առաքէր երթեալ ունել զաթոռ թագաւորութեան Հայոց՝ առեալ օգնականութիւն յեղբօրէ իւրմէ ի Փարսմանայ. քանզի ի մեկնել Միհրդատայ՝ բանացեալ կայեալ էին զաշխարհն Պարթեւք: Եւ ծեալ Միհրդատայ զօր հռմայեցի որ մանաւանդ յաջող էր ի պահումն եւ ի վրանդումն զղեկաց եւ քաղաքաց՝ նորօք առնոյր զամուր աւուր վայրս եւ վրացի զնօք զշէնս եւ զաւանս հարթակազանացն գրաւէր. նա եւ ոչ Հայք դիմակալ ինչ եղեն՝ իրրեւ տեպին զի Վեմնակտ ոմն անուն մարզպան աշխարհին յանդգնեալ եւ ճախատ եւ պարտեցաւ: Եւ թէպէտ եւ Արտիւս ոմն արքայ Փոքուն Հայոց սահաւիկ ինչ աշխատ կալաւ զնոսա, քանզի տմանք ի նա խաւարացն յանկազոյն էին ի նա, բայց եւ Արտիւս արգելաւ՝ հասեալ առ նա հրովարտակ ի կայսերէ, եւ այնպէս ամենեւին եւ տուն ձեռն ի Միհրդատ: Եւ յայէս դիւրաւ եւ անջան առ սա յինչն զթագաւորութիւնն ի ժամանակի զի զբաղեալ շփթեալ էին Պարթեւք՝ երկուց թագաւորաց ընդ միմեանս անկեալ:

Յ. Վրանքի զՄարտան Վ. հանդերձ որդւոջն եւ կանամբ ապաւնեալ (41)՝ թագաւորէր նորին եղբայր (կամ որդի՝ ըստ Յովսէպոյ) Վաստարգ, եւ բազում անապարտանութեամբ վարեալ զտէրութիւնն՝ կոչեցին Պարթեւք փոխանակ՝ զԱրդանէս գեորին եղբայր. որոյ եկեալ փութանակի նուաճէր զամենայն նախարարութիւնս՝ միայն Սեղեւկիս կայր ժուժկալ պաշարմանն՝ մինչեւ անտուտ Վաստարգ Վահագն եւ Վրդանաց զօրօք ի վերայ հասանէր: Եւ մինչդեռ ի գաշտավայրս Բակտրիացւոց ճակատ առ ճակատ կազմէին՝ ազդ լեալ նոցա թէ ի վերայ երկուց եւս եղբայրք գաւաճաւորութիւնն իւր իւր, ի դաշն ընդ միմեանս մասին՝ ձեռն ձեռն տուեալ առաջն դիցն բազմաց: Եւ յայնչ Վարդանէս զթագաւորութիւնն, ձեռն եւ ի նա Սեղեւկիս յեւթներորդ ամի ապատամբութեանն եւ յետ նուաճելոյ եւ զհզորագոյն նախարարութիւնն՝ ձեռն ի գործ

1 Տօկո. 2. ԳԼ. ԽԱ—ԽԵ. Յովսէպ. 2 Բաց ի Յակոբեայ եւ Սեւեկ՝ Վաստարգ. 4. ԳԼ. ԽԶ. ԽԷ. ԽԸ. ԽԹ. ԽՃ. ԽԿ. ԽԼ.

արկանէր գրաւել այսրէն եւ զւայր, բայց արգել զնա Վ իրիտս Սարոս գետապան հռոմայեցի յԱսորիս՝ ագառնաբեզը պատերազմի՝:

Բայց արջապա իմն Վոռարզ զի շնորհեաց եղբօրն զԹագն. եւ իրրեւ կոչեցաւ եւս յաւազանւոյն՝ ի Վ յիանից աշխարհէն ուր մեկնեայն էր, վարդադակի դունդ կազմէր:

Ընապարէր արքայ Վ արդանէս ընդ առաջ նորա առ Լարինդ (կամ Վարինդ) գետով. անդ յետ սաստիկ հոռոյ եղելոյ՝ տանէր զյաղթութիւնն Վ արդանէս եւ հասանէր նուաձէր մեծաւ պատերազմաւ զազգան յայնմ գետոյ մինչեւ ցՎինդ գետ (որ ի վերայ սահմանաց Վահայ եւ Լարեաց աշխարհին կայ): Բաւաւհան զյաղթութիւնն համարեցան Պարթեւք, եւ արձան յիշատակի արշաւանին կանգնեալ, վասն զի ոչ ուրուք ի թագաւորացն արշաւուեաց յառաջ քան զայն հանեալ էր հարկս յազգաց անտի՝ գառնայր այսրէն թագաւորն մեծաւ փառք, բայց եւ վայրենագոյն միանգամայն եւ բռնաւորացն ի վերայ հնազանդեացն: Բայն սակ իսկ յետ այնորիկ պատրաստեալ նմա դաւ՝ սպանին զնա ի զեղծի յորան: Ինչպէս եւ այն ինչ ծաղկեալ փթթէր երիտասարդութեան տիգը, այլ ստիպք էին համեմատ նմա ի ծերոց թագաւորաց. աւազ զի ոչ՝ որպէս ահագին առ թշնամին՝ նշնպէս սիրելի իւրոց գաւառականացն էր. (37—46)¹:

Գ Վ արանէին տարախուսէին Պարթեւք՝ թէ զՎոռարզ եթէ զՄեհրգատ (զորդի Վ աննի, զԹոռն Հրահատայ Վ.) մատաշանիցն ի պայազատութիւն: Ի նորել ընտրեցաւ Վոռարզ՝ աղ չժուծեալ խառութեանն եւ զեղխութեան՝ առաքեցաւ զազա պատգամ ի Հռոմ խնդրել զՄեհրգատ, եւ եկին յանդիման եւ զնն ծերախուսն պատգամաւորն: Լաւքէր այնուհետեւ Աղաւգիտ զգրտածեալն Սեհրգատ՝ հրաման տուեալ Աստիտի վարիցաւ ի Լարեաց ասնել զնա առ ամն Լարեաց գետոյ: Աստեայ հարեալ բանակ առ Օււրմաւ՝ կռիւր անդր վերելեալ ի Պարթեւաց որոց զնոյն խնդրեալ էր, եւ Սեհրգատայ իրաւ տալր անապարել ի գործ մինչ չեւ չընեալ մասց ազգին: Եւ լնա պատրեալ ի բանից Լարգաւ Լարեացոց արքայի (կամ Սանարդի) որ ի բազում առաքս իննչեք արգել զնա եւ Բլասայ արքայի Լարեանական աշխարհին որ ծածուկ իրանի էին ընդ Վոռարջոյ՝ յամէր եւ զանդաղէր մինչեւ թօթափել սխան ի նմանէ նախարարն եւ ի բոց կռիւն ի նմանէ Լարգա (Սանարդի) եւ Բլաս զորք խրեանց, եւ Սեհրգատ եւ նախա ստիպաւորք զբախտութեան Արեւնայ եւ պարտեալ՝ մատնեցաւ ի պատաւորն իւրեկ ի Պատկոյ ի ձեռս Վոռարջոյ՝ որ եւ կարել մնաց զանկանն մա եւ թողալ կնքանի ի հանդէս իւրոց զթաթեանն եւ ի թշնաման Հռոմայեցոցն (37—39):

1 ՏՊ. ժՅ. ԴԷ. ԸժՅ. ՅԷԷ. ՆԲԷ. ԳՊԷ. Դ. ԳԲԷ. Գ:

Պատարզայ տառիւ վախճանեալ՝ Վ ղոնն Ռ. որ իշխէր յայն-
ժամ Մարտի կոչեցաւ ի թագաւորութիւն (50), եւ սակաւժա-
մանակեան եւ առանց գործոց ինչ քաջութեան առաջնորդեալ
հաւանութեամբ այլոցն եղբարց անց պայազատութիւնն ի Վ.ա-
զարշ Լ. (51—91) նորին որդի ի յոյն հարձէ՛: Իսկ Ռակուրայ
եւ Տրդատայ որ էին ծնեալ ի բուն կնոջէ արշակունւոյ՝ սահմա-
նեցաւ երկիր թագաւորութեան, միուսն Մարաստան, եւ միւ-
սունն Հայաստան (51): Ըստսին իսկ զրգուէր պատերազմ 12ա-
մեայ ի Հայոց աշխարհին՝ նախ Վ. րաց ընդ Պարթեւաց, եւ ապա
Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց:

25

Իշ լեալ Փարսմանայ արքայի Վ. րաց որդի մի Հռադամիզդ
անուն՝ բարձրանն, զօրեղ, ճարտար յառաջնորդութիւն եւ ի
մէջ ազգաց արուարձանեաց բարիանուն եւ երեւելի: Իբրեւ ե-
տես հայրն ծերունի թէ պայազատութեանն անն եղեալ է եւ մի-
տաղոյն ի նա է ժողովուրդն՝ դարձոյց զյոյս նորա յայլ՝ ցուցեալ
զՀայոց աշխարհ զօր եւ ինքնին, ասէ, ետաւ եղբօր իմում Մի-
հրդատայ՝ մերժեալ անտի զՊարթեւա: Ընտուհեաւ Հռադա-
միզդ յարուցեալ գայր ի Հայս առ հօրեղայր իւր հասուածի
պատճառաւ, կեղծաւորեալ թէ ընդ հօրն գտնեցաւ. եւ մօրուն
ատելութեան չկարաց ունել ժոյժ. եւ պատուեալ եւ մեծարեալ
ի Միհրդատայ իբրեւ որդի սիրելի՝ գաղտ զնախարարս Հայոցն
միաբաներ ի խախաղործ ստահակութիւն: Այնտ աշխարհի հաշ-
տութեան պատճառանօք առ հայրն հասանէր. որոյ այնուհետեւ
պատճառեալ պատճառս պատերազմի ընդ արքային Հայոց թէ ի
տալ իւրում պատերազմ ընդ արքային Լիւանիոց եւ ի կամեն
կոչել զՀռոմայեցիս ի թիկունս՝ ընդգէմ դարձաւ Միհրդատ,
գումարէր գունդ հարուստ ի ձեռս որդոցն: Օւհի հարաւ թա-
գաւորն Հայոց ընդ յանկարծ արշաւանն, վանեալ վկանդեալ ան-
կանէր յամունն Վառնոյ՝ յորում կայր զօր պահակական հո-
մայեցի եւ հրամանատար Աեղիոս Պողոթնն եւ Պասպերիոս հա-
րիւրապետ: Իբրեւ ետես Հռադամիզդ թէ անհնարին առ առնուլ
է վայրն, զաւանութիւնն թողեալ արար կաշառարեկ զՊողոթնն որ
հաւանեցուցանէր զթագաւորն ելանել յամրոցէն յիշեցուցեալ
նմա թէ չէք ինչ երկեւղ. եղբայր երիցադոյն է քո, ասէ, Փարս-
ման եւ դուստր քո կին է Հռադամիզդայ եւ դու նորա հօրեղայր,
եւ չէք ինչ այլ ապառէն բաց ամուսն թափուր ի ոռձկէ: Առ-
ճախեաց Հռադամիզդ զպարզեւնս եւ ի ձեռն Պողոթննի սփռեցան
գաղտ ի զօրականն՝ աղք որ ստիպէին սպառնալեօք զթագաւորն ի

դաշինս խաղաղութեան: (Յանձն առ Միհրդատ եւ սահմանեցաւ տեղի եւ ժամ դաշանցն: Առաջինն անկաւ Հռադամիդդ զլանջօք նորա, աներեւ հայր կարդայր զնա, երդմի լինէր ոչ սրով եւ ոչ թուռով մեղանչել նմա. առեալ ածէր զնա ի տեղին ուր զդհան, ատէ, հրամայեցի պատրաստել, զի յանդիման դիցն դաշինքն կռեացին: Իբրեւ ըստ սովորութեան հնոցն ձեռն ի ձեռն տային զի կուպեացին բոլմբ նոցա եւ ի ժողովել արեանն ի ծալսն՝ հերձեալ թեթեւագոյնս զմորթն՝ լեղուցուն զարին միմեանց ի հաստատութիւն դաշանցն, յայնժամ որ կապերցն էր մատուցեալ իբրեւ ակամայ զլարն ի վայր ընկենոյր եւ ի խոնարհելն բռնն հարեալ զբարձից թագաւորին արկանէր յորայս: Ամենեքին խուռն ի վերայ դիմէին եւ արկեալ շղթայս եւ սոնակապ՝ առին տարան, եւ աւարկն խառնազանձ զհետ անկեալ՝ կէսք գանից սպառնալիս եւ բաժնս կակծելիս թշնամանաց պիտի արձակէին ժառն խառութեան տէրութեանն, եւ կէսք ի գութ գարձեալ ընդ ձախորանս առնն խոնգարատէին. զհետ անկեալ երթայր եւ կին թագաւորին մանր մանկամբ, կանչէր կառաչէր: Հռադամիդդ՝ իբրեւ այն թէ գերդումն պահէցէ, հրաման ետ հեռի ուրեք արկանել զնոսա ի գետին եւ ծածկեալ բազում ծանր հանդերձիւ հեղձուցանել, եւ զմանկունսն եւս Միհրդատայ նոյնպէս սուր ի վերայ եղեալ կատարեցին:

2. Բայց վաղ ուրեմն Կապերիտս հարիւրապետ յետ աղաշնոյ զՊողոսին “մի տալ զնոց արծաթոյ զայր թագաւոր դաշնաւոր Հռամայեցւոց եւ զՀայաստան աշխարհ զպարզեւ Հռոմէական ժողովրդեանն, երթեալ էր առ Փարսման պահանջել զի ի բաց կացեն Ա իրք ի պաշարմանէ ամրոցին. իբրեւ պատ ի պատ իմն տայր պատասխանի թագաւորն՝ զնա թողեալ աճապարէր առ Տ. Ա ինիդիոս Առաքրատոս վերակացու Ասորոց տալ զոոյց վասն իրացն որ ի Հայտ անցին: Իբրեւ հաս եւ համբաւ տարանան թագաւորին՝ ի խորհուրդ կոչէր Առաքրատոս զգործարան, եւ ողբադիպողայն համարեցան առ ժամն անցանել կալ ըստ. բայց զի մի կարծիս տացեն թէ հաւան ընդ գործ յոռութեանն են եւ զի թերեւս այլազգ ինչ հրաման տայցէ կայր, արձակեցին հրեշտակս առ Փարսման արքայ ի բաց կալ ի սահմանաց Հայոց եւ գորդին կոչել յետս: Այլ անտուտ (Սուրբ Պետրոս) վատ եւ վատ թար արանց հոգարարնու Ղաւմիւս աշխարհին ժողովեալ գունդ օգնական ի նահանգէ անտի՝ ի Հայոց դիմէր իբրեւ ի մոխ եղեալ նուաճել զնոսա միւսանգամ, բայց առաւել քան զթշնամիս՝ զդաշնաւորսն առնէր կապուտ կողոպուտ: Թողին լքին զնա իւրքն, չկարաց ունել զդէմ Հայոց եւ զԱյլոց յարձակման եւ ի նեղ անկեալ՝ լինէր աղաքտաւն ի Հռադամիդդ. ապա յաղթեալ եւ ի պարզեւաց նորա՝ ինքնին յարգարեալ հաւանեցուցանէր զՀաւ-

դամիդդ առնուլ թաղ: Իբրեւ համբաւ իրացն տարածանէր՝ լի ընէին ամօթով զօրակարք Հռոմայեցւոցն՝ թէ գուցէ զամենեւին իբրեւ զՊեղեզնոս համարիցին լեալ, եւ առաքէր ի Սուադրատեայ իսկ եւ իսկ Հեղուեոփոս Պրիսկոս դեպան (կամ պրետոր) լեգէնաւ՝ առնել դարանն իրացն շփոթելոց, որպէս ինչ պատշաճ ժամանակին իցէ: Ճեպեալ անցանէր Պրիսկոս զԵրամն Տաւրոսի, եւ իբրեւ բազում ինչ ածէր ի կապ ժողովական հանդարտութեամբ քան բռնութեամբ եւ զինու՝ հասանէր հրաման դաւանալ այսպէն յԱսորիս՝ զի մի մարտ պատերազմի ընդ Պարթեւաց զրգուիցի:

3. Վանդի Վաղարշ Ա. զայն ժամ զիպազ համարեցաւ գրաւելոյ զերկիրն Հայոց զոր ստացեալ ունէին հարք նորա եւ թաւաւոր օտար եկեալ կապեալ էր. գուռդ կաղմէր, զոր բովանդակէր, զիւր զեղբայր զՏրդատէս ի բարձ թագաւորութեան պատրաստէր: Իսկ եւ իսկ ի մտանել Պարթեւացն առանց ճակատու պատերազմի մերժեցան տեղի ետուն Վ իջք, եւ քաղաքք Հայոց՝ Արտաշատ եւ Տիգրանակերտ մօտն ընդ լծով: Բայց խառութիւն կարող ձմեռն ձմերայնւոյն եւ համարացն նուազութիւն եւ որ ի նուցունց ժանտն էր՝ ստիպէր զՎաղարշ ի բաց կալ յարշաւանէն:

Իբրեւ ետես Հռոմաւիդք թէ դատարկ է երկիրն՝ եկն կարու միւսանգամ զաշխարհն, եւ եւս իմն խտաագոյն քան զառաջին նուազն ի վերայ բնակչացն գազանէր՝ վասն զի յետս ի նմանէ կացին եւ զի միւսանգամ ապստամբելոց են ի գէպ ժամուն: Այսրացին այնուհետեւ ժոյժ ունել Հայք, զայրացաւ զրգուեցաւ ամբօխն, առեալ իւրաքանչիւր զէն իւր՝ եկին պատեցան զարքունեօքն. սրացեալ ելանէր թագաւորն արազութեամբ երիւարացն հասանել ի Վիրս: Օճանապարհայն առ ճեպոյն վտանդի՝ նեղեալ կողմ նորա Օճնորիայ՝ աղաչէր մահաւամբ ապրել յազախնութեանն թշնամանաց. զառաջինն զիրկս արկանէր, ի վեր առնոյր, միութարէր զնա թագաւորն. յետուստ ստիպեալ հարկանէր վաղաւորաւն եւ խոց վիրաւոր ածեալ յափն Նքապոս գետոյ արկանէր ի խաղն՝ զի մի եւ դիակոնն ընկեցին զամաղխոս: Բայց ծփանք ջուրցն առին մղեցին զնա յափն կոյս. տեսին հովիւք եւ ի գեղոյն ի միտ առեալ թէ ի առհմկաց է՝ պատեցին զվերս բամբշանն դարաննեալ ըստ դեղոց շնականացն. իբրեւ գիտացին թէ ո եւ աւստի է՝ առին ածին յԱրտաշատ քաղաք: Եւ ինչ դարձեալ էր անդր Տրդատ միւսանգամ զօրութեամբն Պարթեւաց. կացուցին զՕճնորիա առաջի Տրդատայ որ ընկալաւ իսկ զնա մեծաւ սիրով եւ ունէր զնա ըստ թագաւորացն օրինի յարքունիան (51 — 53)¹:

1 Տօկիւ. ԺԲ. ԳԼ. ԽԴ — ԾԲ. — Ընկել զԷդեցիկ բռնագործութիւն իւր՝ որ ջուր անցն Բաղաթղոյ եւ Ձեռորիս ան Վեր Մետատեսիս բռնատեղէ՛յ յա. ԶԵԲԻՆԻ ԿԵՃ:

Ի միևսում ամեն (54) այն ինչ թագաւորեալ Ներոնի հասա-
նէր ի Հռոմ զըրոյց խառն թէ միւսանգամ դիմեցին Պարթեււք
եւ կալան զՀայոց աշխարհ եւ Հաղաւթիդ ի բաց եւ յուսա-
հատ, բայց արդեամբք մեկնեալ էր անտի եւ Վաղարշ քանզի
յարեաւ հակառակ թագաւորութեան նորա իւրուրոյն որդի
Վաղարշ: Բայց քանզի զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց ոչ
Հռոմայեցւոց հրամանաւ գրաւեալ ունէր Տրդատ, սահմանէր
կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին զՎոմեաթոս Վորրու-
ղոն զայր հօր եւ բարձրանձն, զօրաւոր բանիւք եւ ի վերայ աջո-
ղակութեանն եւ իմաստութեան՝ եւ գոյաւոր եւս եւ թ ամենայն
կազմածով պիտոյից (54): Ի գնդից անտի արեւելից՝ կէսք օգնա-
կան զօրուն հանդերձ երկուք լեզէոնօք՝ յՆսորիս առ Վինիդեայ
Վուադրատեայ դեսպանի հրամայեցան կալ, եւ կէսք նովին չա-
փով սահմանեցան Վորրուղոնի հանդերձ վաշտիւք եւ գումար-
աւօք:՝ որ ի Վամիրս ի ձմեռոցս էին: Վարձեալ հրաման տայր
կայսր եւ դաշնաւոր թագաւորաց, Վրիտաբուղեայ՝ սրղւոյ Հե-
րովիի արքայի Վաղկիսայ, որում զգնաւուն Հայոց զթագաւորու-
թիւնն ետ Ներոն, եւ Վոյեմայ արքայի Նաւասցւոց՝ որում նոյն
պէս զՄոսիաց աշխարհին թագաւորութիւն շնորհեաց կայսր՝
հանգանակել զօրս. իսկ ցՆգրիպպա Ռ. ցՆքսերն եւ ցՆնաթիդոս
արքայ Վոմադենաց եւ մասին իրիք Վիլիկիայ՝ հրամայէր մտանել ի
սահմանս Պարթեււաց, եւ միանգամայն պատուէր տայր արկանել կա-
մուրջի վերայ Նափրատայ: Վորա ամենեքին ի համբաւոյ անտի մե-
ծարոյ կարծիս զՎորրուղոնէ ունէին, եւ իբրեւ նաւարկեալ ի
Հռոմէ հասանէր նա յՆգիս Վիլիկեցւոց՝ աճապարեաց ընդ առաջ
նորա Վուադրատոս, զի մի յորժամ յՆսորիս գայցէ Վորրուղոն
առնուլ զմասն զօրացն որ սահմանեալ էր նմա՝ ամենեցուն աչք
ի նա կապիցին:

Եւ յուհեաւ երկոքին միաբանութեամբ հրեշտակս առ
Վաղարշ արձակէին խրատ տալ՝ զխաղաղութիւն քան զպատերազմ
մեծարոյ ընտրել՝ տուեալ պատանդս եւ ցուցեալ մեծարանա առ
Ժողովուրդ Հռոմայեցւոց ըստ սովորութեան նախնեաց իւրոց:
Խորանանգութեամբ յանձն առ Վաղարշ առ Ժամն, եւ գերեւ
եթ երեւելիս ի տօհմէ Նշակունեացն ի ձեռն տայր Հռոմայեցւոց՝
ոչ միայն զի պարապով կաղմեցի ի մարտ պատերազմի, այլ զի
եւ զնախանձորդս թագաւորութեանն հեռացուցէ պատան-
դութեանն պատճառանօք: Նախ Հիստէոս չոգաւ առ զնոսա ի
թագաւորէն հրամանաւ Վինիդեայ Վուադրատեայ, բայց յետոյ

1 Cohortes alaeque.

2 Տես եւ Յովսէփ. Նախն. պատմ. Ի. 5. եւ Վասն հրէ. պատմ. Է. 27:

Պորբուղոն առաջէր զՂարթոս Վարոս զիւր գորագլուխ տռնուլի ձեռաց նորա եւ այնպէս գրգռէր գծաութիւն ընդ Սուադրաւտոս եւ ընդ Պորբուղոն: Թէպէտ եւ միարանեցին թողուլ զճարութիւնն՝ նոցին իսկ պատահաց եւ դեպահանջն, այլ իրրեւ սղբա Պորբուղանի կամեցան ընել յանձն, յայնժամ յերկարէր հակառակութիւնն. Սուադրաւտոս աւել թէ զոր ինքն իւրովք գործովք եւ հանձնարով վճարեաց՝ զայնր զպարծանս Պորբուղոն տարաւ, եւ զարձեալ Պորբուղան բողոքէր թէ յորժամ ընտրեցաւ ինքն ի գործ զօրավարութեան՝ յայնժամ ահն հաւանեցոյց զթաղաւորն տալ զպատանդոն ի ձեռս: Իսկ Վերոն զի զերկուսն համոզեցէ ի խաղաղութիւն՝ հրաման տայր հռչակելով թէ «վասն աջողութեան գործոց ի Սուադրաւտոս եւ ի Պորբուղոն վճարելոց՝ պատեցի դափնի զկայսերական խրճանքն», (54—55)¹:

Վասնհետեւ յերկարեալ ձգէին աւելի քան զտարեւոր ժամանակ պատգամաւորութիւնք յերկոցունց կազմանց (56), քանզի ոչ Վարդարշապտէս յանձն հանել զՏրդատէս ի թաղաւորութենէ չայոց աշխարհին, եւ կամ պարգեւ չառնայեցւոց զիշխանութիւն թաղաւորութեանն համարել. նոյնպէս եւ ոչ Պորբուղոն համարէր արժանի մեծութեան ժողովրդեանն չառնայեցւոց տալ փոքրանգի զոր ինչ վաղ ի Վուկուղայ եւ ի Պոմպէէ շահեալ նուաճեցաւ: Իսկ չայք յերկուս իմն կողմանս հարկանէին՝ ոմանց չառնայեցիս եւ ոմանց զՊարթեւս հրաւիրեալ ի թիկունս օգնականութեան: Վասպէս գրգռէր մարտ պատերազմի չառնայեցւոց ընդ Պարթեւաց, թէպէտ եւ ոչ անձամբ ինչ միջամուխ էր Վաղարշ, այլ զամենայն գործ պատերազմին թողեալ էր ի ձեռն եղբոր իւրոց Տրդատայ:

Եւայց Պորբուղոնի աւելագոյն աշխատութիւն այն էր՝ զի զեդէնսն որ յԱսորուոց աշխարհէն ածանձ կրթիցէ, զի էին ուռեալ փափկեակեաց բարեկեցիկ՝ մինչեւ ծերաց եւս զօրականաց չգիտել պընութիւնս գիշերոյն պահպանութեան, եւ զարմանալ իսկ ընդ պատանէշս եւ ընդ փոսս իրրեւ ընդ նորանշան ինչ իրո. եւ բազումք ի նոցանէ էին իսկ առանց սաղաւարտի եւ առանց զրահից: Եւմին իրի տայր զօրավարն առնել զօրքնաիր ի Վաղապացւոց եւ ի Վամբրաց նահանգաց, իսառնեալ եւ լեզէոն մի ի Վերմանաց աշխարհէ հանդերձ հեծելազօրու որ յաջ եւ յահեակ լեզէոնացն իրրեւ թեւք կարգէին: Օգնականսն զնոսա ամփոփեալ ունէր ընդ վաւնօք, զորս փորելով եւ խորելով զյատակ գետնոյն այնպէս կանգնէին, քանզի անհնարին էր ձմեռնն եւ պաղեալ ծածկեալ գե-

1 Տօմար. ԺԳ. ԳԼ. Զ—Գ: — Սովորութիւն իմ էր չառնայեցւոց՝ զի յորժամ երեւելի ինչ յաղթութիւն բռնալիքն վարեցին, զպայտն ի քանապարհ տանելով առաջի խրճանս զարգարեալս

զափնալ, եւ առաքելին թուլէք պատեալք զափնալ ի ձեռս: Նշանակէր անտեաց յաղթութեան էին բաները գափազարդ չիղակաւ, կամ նաւ զարգարեալ գափնալ:

տինն, մինչեւ բաղնաց խանձել անդամաց ի ցրտոյ եւ ոմանց որ ի պահան կային արտաքոյ՝ անշնչանալ։ Այլ ինքն զօրավարն էր ագաւցեալ զժողովոյ, բացաւ զլիակ ի գումարատեղի, եւ յաշխատութիւնս զանձն միւր՝ տալով եւ դրուատիս քաջացն, քաջաւերութիւն լքելոցն եւ ամենեցուն օրինակ։ Այսին փախստեղիցն որ առ ցրտոյն ուստեղութեան յաճախել սկսան, սահմանէր զլիակ տալ պատիժս եւ այնպէս առնոյր զառաջն չարեացն։

Այսր մնայր Արքուղոն ջեռնոյ աւուրց զարնայնոցն, հրաման տուեալ ցՊակտիոս Արքիտոս զլիակոր պահապանացն չորգուել նախ յիւրեանց կռակ զպատերազմն։ Վրեաց Պակտիոս առ զօրավարն թէ ի զեղծի է թշնամին եւ ժամանակ զիպող է ի վերաց յարձակելոյ, բայց հրաման տուաւ նմա ընդանել ընդ ամուրան եւ մնալ գալոյ այլոց զօրաց. սակայն անսատուէր Պակտիոս հրամանին եւ ճակատ տուեալ ցրուէր զօւնդն նորա։ Այրացաւ ընդ իրան Արքուղոն, եւ պատուհասակոծ արարեալ զՊակտիոս եւ զգորտագլուխն՝ հրաման տայր զօրացն մերժել ի բաց ելանել ի պատնիշէն՝, մինչեւ յետուստ մատուցեալ ամենայն զօրուն ի պաղատանս վասն նոցա՝ շնորհեցաւ նոցա։

Ձ. Իսկ անտուստ Տրդատէս գտեալ օգնականութիւն յեղբորէն իւրմէ ի Վաղարշայ՝ ոչ ինչ գաղապարդի այնուհետեւ այլ յայտնի իսկ արշաւէր ի Հայաստան, եւ զորս հաւատարիմս առ Հռոմայեցիսն գտանէր՝ կողոպտէր, եւ ի պատահել զօրաց ընդ առաջ նորա՝ նա իւռեալ այսր անդր արշաւէր, զբաղումս համբաւութեան պատերազմաւ փանեալ միանդէր։ Իբրեւ ետես Արքուղոն թէ չկարէ տալ ճակատ համագումար ի միում վայրի՝ այնուհետեւ հարկ համարէր եւ ինքն զեւր զօրսն բաժանել ըստ թշնամեացն օրինակի, զի զօրագլուխք իւրաքանչիւր յայլ եւ այլ տեղիս միահաղոյն դիմիցեն։ Սխանդամայն ազգ տունէր Անտիոքոյ որդեղքի մտանել ի սահմանակից կողմանս Հայոց աշխարհին, եւ Փարսանս եւս որդոյ Վրաց ոսկանալ զՀաղաթիւք իբրեւ դահիճ եւ մտանիչ անձինն՝ ընդ միտ իմն կամելով մտանել Հռոմայեցւոց աւերէր քանդէր զերկիրն Հայոց վասն առաջին քինուս զոր ընդ նոսա ունէր։ Դոյնպէս եւ ինսեքացիք (թերեւս Խաղաթք) ազգ դաշնաւոր Հռոմայեցւոցն ընդ անկոխ տեղիս Հայոց աշխարհին յարձակէին (յամէ 57)։

Իբրեւ այսպէս իլը Տրդատայ վատթարել սկսան առաքէր դեսպանս արտնջելով թէ հակառակ դաշնաց գործեն Հռոմայեցիքն. միանդամայն սպառնայր յիշեցուցեալ թէ չխառնի տակաւին Վաղարշ ի կռիւն։ Այլ Արքուղոն քանզի զիտէր թէ գրաւե-

1 Չմուտարիմն իմ պատիժ եր այն առ Հռոմայեցիս, զի զինուորք սրոց յանգեալ ինչ երտաբեւեալ լինին արտաքսքսն զպատնէշն ելանել, իբրեւ անարժանք ընդ

զօրականաց կողմ, եւ իբրեւ ընկեցեղք թշնամեաց առաջի, երբեմն եւ բացթող իսկ թողեալ լինին առանց վրանի։

ցու աղբայն Արեայ ի մարտ պատերազմի ընդ Վլքականից, առաքէր պատասխանի՝ խրատ տուեալ աղաչել զկայսր զե հաստատեսցէ նմա զթաղաւորութիւնն եւ այնպէս զրաւ պատերազմին լինիցի: Աննձն առ թագաւորն, այլ իբրեւ գայր ի տեղէն տահմանեալ ի միարանութիւն տեսութեան՝ տեսեալ զբազմութիւն զօրուն Վորբուղոնի զի իբրեւ ի ճակատ կազմեալ կայր ի թիկանց նորա, համարեալ թէ դաւ է՝ դարձաւ յետս (57):

Այլ ի մօի այնուհետեւ Վորբուղոն չընդհարել զուր զպատերազմ: Օյ զայս զգուեալ յօժարեցուցէ պաշտպանել տնձանց իւրեանց եւ մի ապաստան յամուրան իւրեանց լիեալ կալ դատարկ՝ խորհուրդ ի միտ արկանէր զամուրան առնուլ եւ քակել. եւ ինքնին իսկ յանձն առնոյր զբուն անասելին որ ի նահանգին Վլանանդացոց (°) էր՝ կործանել, իսկ զմանունն Վոռնեղեայ Փղակկեայ եւ Խնստէոսի Վապիտոնի առնէր յանձն: Այդ քաջաբերեալ զօրավարին զիւր գունգն յուսով աւարին՝ ի չորս մտառնա զնոսա բաժանէր, զկէսս տահմանէր զի ի մի վայր կուտեալ գործիցեն կրայ եւ այնպէս փոս գործեալ բրիցեն զՏիմուս բերդին, զկէսս վասն տանգուղս յօրմունան մատուցանելոյ եւ զբազումս դարձեալ վասն ջահս եւ պաքս ի մենքենայից ի ներքս արձակելոյ. իսկ պարտաւորացն եւ նետաղաց սահմանէր տեղիս զի ի հեռուստ հարկանիցեն զընակիչն: Այսպէս յետ չորից ժամուց մեկնեցան ի պարսպաց յառաջամարտիքն, խարխարեցան նիզք եւ պահանգք դրանցն, զրաւեցան ելանելով ի վեր՝ մահարձանք: Օւամենայն այր հտտակաշափ կոտորեցին, իսկ ամբախ որ անգոր ի պատերազմ էր՝ վաճառակուր եղել պսակ ի գուլիս¹. իսկ այն ամենայն եղել աւար յաղթողացն: Այսպէս եւ դեսպանն Փղակկոս եւ զօրագլուխն Վապիտոն փութանակի զիւրեանց գործ վճարէին, եւ ի միում աւուր երեք ամբոցք առան. մնացեալքն առ ահի եւ կէպք եւս կամակար ետուն ձեռս:

Այսպէս քաջաբերեցաւ զօրավարն գիմել եւ ի վերայ արքունական քաղաքին Արտաշատու, բայց ոչ դէպ ուղիղ ընդ կամուրջն՝ այլ հեռի ուրեք ի քաղաքէն անցին ընդ հուն գետոյն: Չառ յանձն Տրդատ ամրանալ կալ ի քաղաքին զի մի զիւրան վհատեցուցէ, բայց եւ զանցս Հռոմայեցոց ընդ Արասի գետ չկամէր արգելուլ զի մի ի մօրուտան ըմբռնիցին հեծելազօրքն իւր. յայն տակս ի մօի եղեալ այնուհետեւ տալ ճակատ եւ փախուստ իմն պատճառելով արկանել զնոսա յարդալթ՝ յոնկործ գայր պատեր շուրջ զբանակաւ Հռոմայեցոցն, այլ վաղ զգուշացեալ էր Վորբուղոն եւ զգօրն ոչ միայն ի ճանապարհ այլ եւ իբրեւ ի ճակատ էր կարգեալ: Խեղեմ եւ յարձակէր Տրդատ մեծաւ զօրութեամբ առանց մօտելոյ իբրեւ նետ-

1 Այսպէս օգտութիւն էր հոց պտկուսոս անել զգործն:

ընկեց մի, այլ մերթ ազառնալով եւ մերթ պատճառելով փախչել, զի թերեւս այնպէս զխիտ առ խիտ կարգեալ դասակ Հռոմայեցւոցն ի միմեանց քայքայիցէ եւ զհետ բաժանելոցն ան կանիցի: Եւ յնոքա ըստ զօրավարին հրամանի ի հեռուստ եւ եթ կռուէին եւ ի փախչելն նոցա չմտանէին զհետ: Եւ այսպէս ի բրեւ օրն տարածամէր ապա ի բաց մեկնել սկսաւ թագաւորն: Իսկ Վորբուղոն անրէն բանակ հարեալ խորհէր զիշերախառն հասանել պաշարել զՆրտաշատ թեթեւագոյն լեզէոնօքն՝ կարծեալ թէ անդր ուրեմն մեկնեցաւ Տրդատէս: Եւ պա զըոյց ետուն լրտեպն թէ հեռի ուրեք ի Մարս կամ յԱղուանս մեկնեցաւ թագաւորն: Սայն սակա ընդ այգն ընդ առաւօտն զթեթեւ վառեալսն առաքէր առաջն՝ երթալ պատել զքաղաքօրմնն. այլ ինքնախամ բացին զգրուանս քաղաքացիքն եւ այնպէս ապրեցան ի սրոյ. սակայն զքաղաքն Նրտաշատու հրձիգ առնէր եւ կործանէր հարթյատակ, քանզի վասն պահպանութեան քաղաքին զօր բազում պիտոյ էր յաղագս ընդարձակութեան պարսպացն, եւ չկամէր բաժանել զգորութիւն իւր Վորբուղոն: Իբրեւ եհաս համբաւ իրացն ի Հռոմ՝ հրամանաւ ծերակուտին պաղատանք՝ վասն յաղթութեանն եղեն, եւ սահմանեցան պատկերք եւ կամար եւ հանապազօրդ բլրեշխութիւն վասն կայսեր, եւ հրամայեցաւ ի ծերակուտէն զի ընդ տօնական աւուրս գրեացի օր յաղթութեանն եւ օր աւետեաց յաղթութեանն եւ պատմելոյ ի ծերակուտի անդ (58)²:

Իսկ Վորբուղոն յետ ջնջելոյ զՆրտաշատ՝ ի գէպ համարեցաւ զահն եւ զերկեւղ որ վասն նորին էր ի կիր արկանել առ ի գրաւելոյ զՏիգրանակերտ. խաղայր գնայր ոչ իբրեւ թշնամութեան կերպարանօք զի մի զոյցս թողութեանն հատանիցէ եւ ոչ դանդաղագոյնս ինչ եւ յանհոգս: Օճանապարհայն կէպ ի բնակացն մատչէին ի պաղատանս, կէպ թողեալ զերպարանչիւր գեղ՝ յանտառս եւ ի խոխոմս կամ ի քարանձաւս իսկ տմրանային, առեալ ընդ իւրեանս որ ինչ սիրելի եւ պատուական էր նոցա: Իսկ զօրավարն Հռոմայեցւոց առ պաղատաւորն գթութիւն ցուցեալ՝ զփախստէիցն արագ զհետ պնդէր, անողորմ առ այնուսիկ որ ի թագստոցսն էին, զի բազում անգամ յեւս եւ ի դրունս քարայրիցն լցեալ կրկուս եւ խոխ՝ հուր ի ներքս արկանէր: Յանցանել նորա զկողմանք Մարդաղոյ³ արքանեղոյն սոսկութեալք յաւազակութիւն՝ ի վերայ յարձակէին զօրացն եւ ի դի-

1 Supplicationes.

2 Տակե. ձգ. ԳԼ. ԼԴ — ԻԲ. — Վոյ զկոյ եւ գահեկան արծաթի (quinarius) ներսն յառն առն յայտմանէ (58). յորս ի մում կողմն ի մի է ԳԻՐ՝ Հոյ տարն (Armeniac. այս ինքն Armenia victoria կամ Armenia capta). եւ պատկեր՝ Յաղթութիւն զի ընթանայ՝ պատկ յա-

լու ձեւին, եւ կամ պատկ եւ արծաւենի եւս. իսկ յոյլում գործեալ ի նշանակութիւն գահեկանի՝ Յաղթութիւն զի գրէ ի վերայ վահանի:

3 Տակ. Mardi, զորոց եւ Պգրիտ 2. 16. ասէ լինել ժողովարդ բնակեալ ի մէջ աղբերաց Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց:

մէլ սոցա ի վերայ՝ ամբանային ի լերինսն. Կորբուղոն զՎ իրնն արձակեալ ի վերայ նոցա՝ ինքն վարէր յառաջ վաստակարեկո եւ ծարաւիս, եւ կերակուր՝ միայն զմիս ոչխարաց ունէին, մինչեւ զային հասանէին յարտավարս ուր հատին հունձս զօրականն, եւ նուաճեալ զերկուս ամուսնն յոր ապաստանեալ էին Հայք՝ մտածեին ի զաւառն Ֆարօնոյ¹: Ընդ ուրեմն մօտ ըմբռնեցաւ մի ոմն ի մեծամեծաց ղինու հանգերձ², տանջանօք խուտովան եղեւ թէ ի դաւաճանութիւն եկեալ էր. խնդրեցան, գտան պատժեցան եւ խորհրդակիցք դաւաճանութեանն, որ բարեկամութեանն պատճառանօք պատրաստէին զսպանութիւն զօրավարին: Այս սակաւ ինչ միոյ հրեշտակք ի Տիգրանակերտէ հասանէին թէ ի բաց են դրունք քաղաքին եւ պատրաստ քաղաքացիքն, եւ մատուցեալ տային ձեռն ի ձեռն զօրավարին պարգեւ ասանջականութեան՝ պսակ ոսկի. ընկալաւ զնոսա պատուով Կորբուղոն, եթող զքաղաքն ինքնօրէն աղիկամի: Եւ զմիջնաբերդն կամ զգզեակն արքունի զոր պատերազմաւորք ի քաջացն երիտասարդաց փակեալ ունէին՝ առ յարձակմամբ յետ բազում դիմադարձութեան:

Իբրեւ այսպէս լուեալ դադարէր երկիրն առաջի նորա, եւ զՏրդատ որ եկեալ հարկանէր զսահմանս Հայոց ի կողմանց Սաբայի՝ ի բաց մերժէր յուսահատ ի թագաւորութենէ, այնուհետեւ՝ Վերոնեայ հրամանաւ առեալ զՏիգրան յազնուական տոհմէ Պամբաց, զթոռն Լիբեղայ արքայի սոցա, զոր եւ առաքեալ էր կայսր Վերոն ի Հռոմէ՝ կացոյց ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին. թէպէտ եւ ոչ ամենեքին ի Հայոց ընկալան զնա սիրով, քանզի չէր նա ի տոհմէ Լիւշակունեացն, սակայն եւ բազումք առողկացեալ ձանձրացեալ էին ի Պարթեւաւցն ամբարտաւանութենէ եւ լաւ համարէին զթագաւոր զոր Հռոմայեցւոց տուեալ իցէ: Խողեալ Կորբուղոնի ի պաշտպանութիւն թագաւորին 1000 այր ի լեզէնականաց, 3 վաշտս ի զօրաց դաշաւորացն, եւ 2 թեւս առնեւծիոյ՝ ինքն մեկնեալ երթայր յԱսորիս, քանզի Կուադրատեայ Վ ինիղեայ վախճանեալ՝ նմա յանձն եղեւ վերակացութիւն աշխարհին (59 — 60)³:

27

Եւ զցայնվայր չէր տակաւին զրգուեալ պատերազմ ընդ բուն զօրութեանն Լրեաց: Սակայն յայնմ հետէ թողեալ Վ լազարշու զարշաւան պատերազմին ընդ Վ քրկանից՝ խառնէր մտա-

1 Ընդ որոնցք Յակոբայ անուանն զՅարօն (կամ Յարաւն) Taurantium կամ Taurantium կամ Tauranotium.

2 Վաղուգ անուն ըստ Փրօմօնեայ Հնորդ. Բ. 9. 5:

3 Յակոբ. ԺԴ. ԳԼ. ԻԳ—ԻԷ. Յովսէփ. ճԸ. 5. ԴԻԺ. ԿԲ.— ԿԵ զարձեւ զա-

Լ'նտուստ անապարէր Մանէճ յառաջ քան զհամբաւ իրացն հասանել, բայց հասեալ ի Տիգրանակերտ եգիտ լըեալ զօրակա- նօք եւ պնդեալ համբարօք զքաղաքն որ ի բնէ ամուր էր պարս- պօքն եւ փոս առաջի. յետ ի հեռաստանէ անօար նեաիւք ի վե- րայ քաղաքացւոցն սպառնալոյ՝ մատուցանէին սանդուղս եւ մեն- քենայս Լորպատականք, այլ մերժեցին զնոսա յետս ամրականքն մեծաւ կոտորածիւ:

Յայնժամ առաքէր Աորբուղոն առ Վաղարշ հրեշտակու- թեամբ զՎասպերիս հարկւրապետ՝ որ առ Մծբնացւոց քաղա- քաւ տայր զպատգամն առաջի Թադաւորին Լ'րեաց մեծաւ սասա- կութեամբ. Բռնաբարեցաւ, ասէր, երկիր նահանգին Հռո- մայեցւոց, եւ Թադաւորդ դաշնաւոր եւ նիզակակից Հռոմայե- ցւոց յարգել արկեալ պաշարես զվաշտ Հռոմայեցւոց. կամ ի բաց կալ պարտ է ի պաշարմանէ եւ կամ բանակն Հռոմայեցւոց փոխեցի յերկիր սահմանաց քոց: Վաղ մեղմացեալ կա- կղացեալ էր Թադաւորն վտն իրացն ձախողանաց. չօյր խար երիւարաց, կերեալ սպառեալ էր մարախն զամենայն դեղ դա- րար, եւ պատրաստեալ լեզէոնք յԼսորիս. Խոող առաքեմ, ասէր, հրեշտակ առ Թադաւորն Հռոմոց խնդրել զՀայոց աշ- խարհ եւ հաստատել զխաղաղութիւնն. եւ առ Մանէճ յղէր ի բաց կալ ի Տիգրանակերտէ, եւ ինքն դառնալոյ պարէն յետս. բայց եւ Աորբուղոն հարկ համարէր ի բաց հանել զօրսն իւր ի Տի- գրանակերտէ (61):

Լ'յլ պատգամաւորք Թադաւորին դարձան ունայն ի Հռոմէ, եւ յայտնի իսկ այնուհետեւ ձեռն ի գործ արկանէին Պարթեւք ի մարտ պատերազմի: Լ'յլ որպէս յառաջագոյնն խնդրեալ էր Աորբուղոն, առաքեցաւ ի կայսերէ եւ Աբաննիոս Պետոս ի զօ- րավարութիւն պատերազմին Յլեզէոնօք, բերեալ պատուէր եւ վասն Պանաացւոց, Վաղատացւոց եւ Վամրաց օգնական զօրացն. ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ նա Աորբուղոն, բայց եւ Պետոս ան- զանեալ արհամարհէր զգործս նորա, անուամբ եւեթ ասէր զքա- ղաքս վիանդեաց. ես, ասէ, զհարկս եւ զօրէնս Հռոմայեցւոցն, եւ փոխանակ Թադաւորութեանն ստուերի՝ զՀռոմէական իրաւունսն ի վերայ պարտելոցն արկից: Լ'յսպէս փրացեալ եւ ուռուցեալ՝ կամուրջ արկեալ անցուցանէր զօրսն ընդ Լ'փրատ, եւ մինչեւ անցեալ ձմերայնայն եւ պաարաստեալ պաշարս՝ անցուցանէր փութանակի ընդ Տաւրոս առնուլ զՏիգրանակերտ: Լ'ռնուլ առ ամուրո ինչ եւ աւար դոյզն, այլ քանզի ընդ երկայն ճառագարհս Թափաւէր եւ պաշարն ապականելի եւ ձմեռնն տակաւին ի վերայ կայք՝ ի բաց դարձոց պարէն զօրսն յետս, եւ գրէր Թուղթ ի Հռոմ բանս մեծամեծս Թափուրս յարդեանց, որպէս թէ վճա- րեցաւ պատերազմն:

Նմին հակառակ Աորբուղոն ստէպ կայր պահէր զեզերսն Նփրատու, եկեալ հասեալ էին զունդը գունդը Պարթեւաց ի դաշտն մօտաւորս խափանել զկազմած կամրջացն, այլ նա նաւս մեծամեծ գերանօք ընդ միմեանս կապեալ՝ աշտարակս ի վերաց կանգնէր, խաղացուցանէր ընդ գետն եւ բաղխտորօք մերժէր ղնոսա ի բաց առաւել քան զնետրնկէց մի, եւ յառաջ վարեալ զգործ կամրջացն յայնկոյս առ ափամբք զբլուրն գրաւէր, մինչեւ թողին լքին Պարթեւք զամենայն պատրաստութիւն յԱսորիսն գիւմելոյ եւ դարձան ի կողմանսն շայոց մեծաւ անկալութեամբ յաղթութեան ընդդէմ Պետայ:

Վանգի աստ ուրեմն Պետոս անտեղեակ պարթեւական արշաւանին որ ի վերայ կայր, զմին ի լեգէնացն թողեալ էր հեռագոյն ի Պոնտոս, զմնացեալսն անօրացուցեալ՝ բազմաց հրաման տալով մեկնելոյ: Իւրատ տային նմա զօրագլուխք իւր առ ժամն զեզերել յամել մինչեւ զգօրսն ստուարացուցէ: Այլ նա զի մի զայլոցն ինչ խորհրդոց զհետ երթեալ թուիցի՝ ի բաց հանէր զլեգէնսն ի ձմերոցացն եւ խաղայր յառաջ: Ոչառաջնին իբրեւ ետես թէ անկաւ հարկւրապետ մի սակաւաւորօք հանդերձ զորս առաքեալ էր առաջն իւր լրտեսել, զարհուրեցաւ դարձաւ յետս. այլ իբրեւ ետես թէ ոչ պնդեցաւ յաշարշ այլ եւս զհետ, քաջալերեալ սյնուհետեւ 3000 ընտիր ընտիր հետեւակաց ի գլուխ Տաւրոսեան լեռինն որ անդ մօտ էր՝ կարգէր արգելով զանցս թաւաւորին եւ զբուն քաջս առնեւ ձիոյ ի պատեհ տեղեղ ի դաշտին զետեղէր, թողեալ եւ վաշտ մի ի պահպանութիւն կնոջն իւրոյ եւ որդւոյն զորս նստոյց յամրին Աշտմաշատու. եւ այսպէս ցանեաց ցրուեաց զգօրութիւն գնդին իւրոյ:

Իսկ յաշարշ թէպէտ եւ լուաւ թէ աստի հեծեալօրօք եւ անտի հետեւակօք եկեալ կալեալ է Պետոս զձանապարհն, ոչ ինչ շրջեցաւ ի խորհրդոցն, այլ բռնութեամբ եւ սպառնալիք զնոսա ահաբեկ առնէր, եւ զսոսա սուր ի վերայ եդեալ կոտորէր: Ապրեալքն ի հետեւակաց անտի ընդ երկայն շաւիղս եւ ընդ անձանապարհ տեղիս խոց վերաւոր ի բանակն դառնային մեծացուցեալ առ ահին վտանգի զգօրութիւն թագաւորին Արեաց, զխառութիւնն եւ զկազմութիւն եւ զբազմութիւն ազգաց նորա:

Սա աշարշ քան զձախողանսն ակամայ ստիպեալ էր Պետոս ի զօրագլխացն առաքել զըոյց առ Աորբուղոն թէ տկարագոյն է առաջն թագաւորին. բայց եւ Աորբուղոն ոչ ինչ աճապարեաց, այսպէս զմտաւ անեալ թէ յորժամ վտանգն աճիցեն՝ գովութիւն օգնականութեանն յաճախիցէ. սակայն հրաման տայր 3000 լեգէնականաց եւ 800 հեծելոց եւ դոյնչափ եւս օգնական զօրաց ուղղոյ պատրաստել: Այլ իբրեւ հասանէր միւսանգամ զոյժ ի Պետայ՝ որ այնուհետեւ զարհուրեալ վհատեալ առաքէր պաղա-

տանտ առ Վորբուղոն գալ փութանալի ի պաշտպանութիւն դրօշուց եւ արծուէնշան նշանացն¹, յայնժամ թողեալ Վորբուղոնի զմասն մի զօրացն ի պահ կամրջացն Եփրատով՝ մնացելովքն եւ երամակաւ ուղտուց ռոճկաբերաց աճապարէր ընդ Ամնագենէ եւ ընդ Պամիրս՝ յերկիր սահմանացն Հայոց։ Ընդ առաջ գային նորա նախ Պակտիոս հարիւրապետ, ապա եւ այլ եւս զօրականն պատճառելով պատճառաւ փախտեանն, այլ նա առ իւրաքանչիւր դրօշս դառնալ հրամայէր եւ ի Պետեայ գտանել թողութիւն, զի եո, ասէ, յորժամ թշնամւոյն յաղթէք՝ յայնժամ միայն տամ ներումն։ Իսկ ցիւր զօրսն ասէր քաջալերելով՝ ոչ եթէ ի պաշտպանութիւն գիւղեց եւ քաղաքաց Հայոց երթամք, ասէ, այլ ի պաշտպանութիւն գնամք Հռոմայեցւոց բանակին եւ երկուցն լեզէնաց, եւ ցուցանէր նոցա թէ միում միում ի զօրականէ պոակ վասն ազատութեան արանց քաղաքացեաց պատրաստեալ կայ ընդունել ի ձեռանէ զօրավարին, եւ այնպէս առ հասարակ ուրախութեամբ զտիւ եւ զգիշեր վարէին յառաջ հասանել։

Այլ վաղ ի նեղ անկեալ էր Պետոս. զի Վաղարշ մատուցեալ մօտազոյն մերթ զամուրն Արշամաշատու հարկանէր, եւ մերթ յարգել արկեալ տաղնապետացանէր զլեզէնսն, որ եւ բոտ պատնէշն արտաքս չիշխէին ելանել։ Ապա ուրեմն յուսահատ լեալ Պետայ նախ առաքէր թուղթ առ Թագաւորն Արեաց արանջելով. եւ իբրեւ ոչ որպէս կամէրն ընկալաւ պատասխանի՝ յղեալ հրեշտակս ինքնին խնդրէր խօսել ընդ Թագաւորին։ Առաքեաց Վաղարշ զՎասակ զգօրավար հեծելազօրուն հանդերձ Մանաւազաւ ատրպատականաւ. յետ երկուց աւուրց մաքառման, ապա միաբանեցին երկոքին կողմանքն, Արեաց՝ թողուլ ազատ ի պաշարմանէ զլեզէնսն Հռոմայեցւոց եւ ամենայն իսկ զօրուն Հռոմայեցւոց ի բաց ելանել ի սահմանացն Հայոց, եւ զամենայն բերդս եւ զամուրս աշխարհին եւ զռոճիկ տալ ի ձեռս Արեաց, եւ յետ այնորիկ ունել Վաղարշու իշխանութիւն առաքելոյ հրեշտակս առ կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին։ Ընդէն հրաման տալով թագաւորն առաջի բանակին Արեաց արկանել կամուրջ ի վերայ Արածանւոյ՝ իբրեւ նշանակ յաղթութեանն Արեաց, յայն սահա եւ Հռոմայեցւոց չառաւ թողլ ընդ այն անցանել, այլ՝ ընդ այլ գնային սղա կորակոր յետ անցանելոյ ընդ լծով²։ Ամսիւնին կային Հայք ի վերայ ճանապարհացն, զգերեալսն յառաջագոյն եւ զգրաստոն զոր ճանաչէին ի բաց հանէին ի նոցանէ, մինչեւ եւ զհանգերձն եւս եւ զգէն եւ զգարդ յափշտակէին

1 Արծուէնշան՝ դրօշ էր համբէն լեզենին յոսկւոյ կամ յարծաթոյ, կացուցեալ ի ծագ մողջ եւ օտամբ սաներ կտրածաւան թռչունն։

2 Arsania, որ է Բլաճ հարաւորի բազմի յերկուց բազմոց անտի Եփրատայ։

3 Տես եւ Ստեփանոս ի ներ. ԼԺ. 3։ Եւ արդ. եւ Ջրօթիոս։

եւ թողոյր իսկ զօրականն առ ահին զի մի պատերազմ ինչ ի միջ զրգուիցի, ըստ զօրավարին իսկ խրատու: Իմողին լքին զվերաւորան իւրեանց. ի միում առւար երթային աճապարեալ իբրեւ 40,000 քայլ ճանապարհի: Իսկ Սաղարշ հրաման տուեալ ածել կռտել զգէն եւ զզարդ եւ զդիակունս Հռոմայեցւոցն՝ զրահանս զրահանս առ ի ցոյցս պարծանաց, եւ ինքն հեծեալ ի փիղն արքունական եւ ազգականք թաղաւորին յերթւարս՝ անցին ի լիւղ ընդ գետն Լրածանի եւ ոչ ընդ կամուրջն, քանզի հնչէր շնչիւն սուս՝ թէ նենգեալ շինողացն՝ խարխուլ զկամուրջն կազմեցին:

Ինդ առաջ պատահէր Սորբուղոն փախտելիցն առ ամամբք Եփրատայ. արամեալ տիրեալ կային զօրագլուխքն, հազիւ կտրէին տալ ողջոյն միմեանց վասն արտաառւացն. համառօտ ինչ միայն զօրավարն երկողին ընդ միմեանս խօսեցան. ի բաց մեկնէր Պետոս ի ձմերոց՝ ի Վամիրս յորժամ չառ յանձն Սորբուղոն ըստ խրատու նորա դառնալ միաբան ի պատերազմ: Եւս պատգամաւորութեան ի միջ լինելոյ՝ Սաղարշու ընդ Սորբուղոնի, հաստաւեցաւ՝ նմա զամենայն զօր պահապան ի բաց հանել յաշխարհէն Հայոց եւ տմա քակել զամուրս զոր յայսկոյս Եփրատայ գործեաց, եւ այնպէս թողան Հայք ինքնօրէն աղէկամի (62):

28

Մինչ դեռ ի Հռոմ ըստ առաջին թղթոցն Պետոսայ՝ նշանք եւ տօնք յաղթութեան ի վերայ Պարթեւաց կատարէին եւ կտնայր ի վերայ կապիտողեան բլրոյն կանգնէր ըստ Ժերակուտին վճռոյ, անդէն ի սկզբան զարնայնոյն (63) հասանէին հրեշտակք Պարթեւացն հրովարտակաւ Սաղարշայ խնդրել՝ զի տացի թաղաւորել Տրդատայ ի վերայ Հայոց: Հարցաւ հարիւրապետն հռոմայեցի որ ընդ հրեշտակացն եկեալ էր թէ ուստի կամ որպէս եւ կամ զինչ անցք ընդ Հայաստան անցին. նա կայր պատմէր զամենայն եւ թէ որպէս ի բաց ելին անտի ամենեւին Հռոմայեցիք: Ի վերայ հասին այնուհետեւ թէ զոր վաղն առեալ են՝ զայն խնդրեն Պարթեւք. եհարց կայսր զմեծամեծսն, սահմանեցաւ պատերազմ մանաւանդ եւ ոչ խաղաղութիւն ամօթով, եւ զօրավարութեանն գործ յանձն լինէր Սորբուղոնեայ փոխանակ Պետոսայ՝ այնպիսի իմն իշխանութեամբ որով առաքեցաւ երբեմն Պոմպէոս ի վերայ Ծովական հինին. իսկ զՊետոս յորժամ դարձան ի Հռոմ՝ այսչափ ինչ բաւական համարեցաւ կշտամբել կայսր, «Երեմ, ասէ, քեզ վաղվաղակի, մի գուցէ որ այնպէս ժողովաղդ առ երկնչել ես՝ յերկարագոյն հոգովք ի խօթութիւն ինչ անկանիցիս»:

Սակայն ամենայն այն առ ի ցոյցս զօրութեան էր. քանզի յիսմէին Հռոմայեցիք աւելի ինչ քան զայս՝ զի ի Հռոմայեցւոց

խնդրիցն Պարթեւք զԹագաւորութեանն հաստատութիւն: Բայց զայն իմն չառնուին Հռոմայեցիք յանձն թէ յայնդիտում տկարութեան եւ իրբեւ յայլոց պարտեալ՝ ի նոյն բռնապետիցին: Այնքն սափա եւ Կորբուղոն՝ թէպէտ եւ ժողովեալ եւս էր իսկ եւ իսկ լեզէսն նորս եւ խաղացեալ յերկիրն Հայոց, եւ զոմանս ի նախարարաց երկրին որ նախն ի բաց կացեալ էին ի Հռոմայեցւոց փախստեայ յիւրաքանչիւր փախաց հանեալ եւ քակեալ զամուրս նոցա՝ մինչեւ թ առնել ահիւ զընակիչս հարթակողմանցն եւ զընձեկողմանցն, դաւաղն եւ զանաւաք, սակայն եւ այնպէս վաղժադակի ընդ հրեշտակացն որ դառնային յայնժամ ի Հռոմէ, յըէր հարկւրապետս յուշ առնել Արեաց տղքայի թէ չեւ եւս է վճարեալ պատերազմն, չէ պարտ չէ պատշաճ ասկալիկ ինչ աշողութեամբ առքարտաւանել. Եւս այսպէս է, ասէ, Տրդատայ առնուլ պարթեւ զԹագաւորութիւնն եւ Ալաղաբշու նիգալեանից զՀռոմայեցիս ունել՝ զմտաւ ածեալ զերկառակու թիւն եւ զտաւմբակութիւն ազգացն որոց իշխէ, ուր Թագաւորին Հռոմոնց ամենայն ուրեք խաղաղութիւն է եւ աստ միայն պատերազմ:

Քանզի եւ Ալաղաբշ չէր ինչ յօժար ի կռիւ ընդ Հռոմայեցւոց, յանձն առ. եւ ժամադիր լեալ զայր Տրդատէս ի տեղին ուր ընդ Պետեայ պաշարեալ էին յառաջագոյն լեզէոնք Հռոմայեցւոցն: Ալաղաբշոյն յառաջեալ առաքէր Վորբուղոն ի բանակ տեղի Տրդատայ զՏիրերիոս Աղեքսանդրոս (զեղբորորդի Փիլոսի երայեցւոյ զգարձեալն ի հեթանոսութիւն) զպաշտօնեայ պատերազմի¹ եւ զԱլեիանոս Աննիոս զիւր փեսայ ոչ միայն ի պատիւ մեծարանաց Տրդատայ, այլ զի եւ կասկած դաւաճանութեան ի միջոյ բառնայցի յորժամ զայնպիսի գրաւականս առ իւր ունիցի: Ապա յերկուց կողմանց քսան քսան հեծելովք առ միմեանս մատչէին. իսկ եւ իսկ իրբեւ ետես Տրդատէս զՎորբուղոն՝ վաղեաց նախ ինքն յերկարէն եւ ոչ Վորբուղոն դանդաղեցաւ իջանել. տուեալ այնուհետեւ զաջոյձեռն ի ձեռն իրերաց՝ յարգեալ գովէր զօրաւարն հռոմայեցի զարքայորդին զի թողեալ զպատերազմացն վտանգս՝ իմաստութեամբ զգուշաւորացն եւ զօգտակարացն եհար բուռն: Իսկ Տրդատ նախ զազնուականութենէ իւրոյ ալլունաւ կան առհմին յեղեղեալ բազում ինչ՝ ապա յաւելոյր խորագիտութեամբ թէ երթամ ի Հռոմ առնել պատիւ մեծարանաց եւ յաճախել փառս կայսեր, այլ ոչ զի Արշակունիս ի պաղատանս ինչ երթայցեմ՝ որպէս թէ ձախողեալ վատթարեալ իցն Պարթեւք:

Ապա յետ այնորիկ հաւանեալ յանձն առնոյր Տրդատէս հանել Կնել զպատիւ Թագաւորութեանն առաջի պատկերին

կայսեր՝ զի ապա ի կայսերն ձեռանէ առցէ ի գլուխ իւր. եւ վախճան խօսիցն ընէր՝ համբոյր միմեանց տալով զօրավարին եւ արքայորդոյն:

Այսպէս յետ աւուրց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ անտի կարգեցան կացին գունդք գունդք հեծելոցն մեծաւ շքեղ փառաւորութեամբ ըստ պարթեւական սովորութեանն, եւ աստի խումբք լեզէնացն մեծապայծառ արծուէնշան նշանօքն եւ դրօշուքն եւ պատկերօք կայսերացն յետ մահուն աստուածացելոց. ի միջավայրի բեմին արկաւ աթոռն կայսերական¹ յորոյ վերայ հանգուցեալ կայր պատկեր Ներոնի: Առ սա մատուցեալ Տրդատ՝ յետ ըստ սովորութեան զզոհան ինքնին կատարելոյ՝ քանզի քուրմ իսկ էր, հանէր զթագն ի գլխոյն եւ արկանէր առաջի պատկերին: (Ետ ամենայնի տայր Աորբուղոն ընթրիւ թագաւորին. անդ հարցանէր տեղեկանայր թագաւորն զպատճառս զինուորական ինչ սովորութեանցն զոր նոր տեսանէր, թէ ընդէր զսկիզբն պահու պահանորդացն սրընգաւ ազդ առնիցէ հարիւրապետն, կամ զկատարած ընթրեացն եզջերափողով, եւ էր վասն ի վերայ բազնին կանգնելոյ առաջի տեղւոյ հաւադիւթութեանն ի բանակի անդ՝ լուցանիցի խարոյկ յառաջնում՝ պահու գիշերոյն², եւ զամենայն լուեալ յարգէր գովէր թագաւորն: Ի վաղիւ անդր խնդրեալ հրաժեշտ երթալ տեսանել զմայրն եւ զեղբարն, թողոյք զդուտարն պատանդ եւ թուղթ մի առ կայսր, եւ ինքն երթեալ գտանէր զեղբայր իւր զԼակուր ի Մարտ եւ զԼազարշ յԵկբատանս: Իսկ սա տայր նմա պատուէր՝ մի յանարգութիւն առաջի Հռոմայեցւոցն զանձն իջուցանել, այլ հաւասար հիւպատիցն գտանել պատիւ (64)³:

Նմին իրի անկանէր Տրդատ ի ճանապարհ ընդ ցամաք մեծաւ փառաւորութեամբ բազմամբոյ մոզօք եւ սպառաւորաց դասակօք եւ անհնարին կազմութեամբ. եւ երթային ընդ նմա 3000 հեծելոց ի Հայոց եւ ի Պարթեւաց եւ բազումք ի Հռոմայեցւոց անտի, եւ յերկարեալ ձգէր ճանապարհն զամիսս 9. Ընդունէին զնա քաղաքքն ընդ որ անցանէր տօնական զարդու եւ անհնարին ծախուք յարքունուստ ըստ կայսերական հրամանին: Ի հասանել նորա յԽտաղիա՝ առաքեցան նմա ընդ առաջ դեսպակք, քանզի ցայն վայր գայր հեծեալ յերիւար՝ սաղաւարտ ոսկի ի գլուխ: Երթայր դէպ ուղիղ առ Ներոն ի Նէապոլիս եւ յետ զմրցութեանցն խաղս ցուցանելոյ՝ առ ած զնա ինքնին կայսր ի Հռոմ: Ինթացաւ ընդ առաջ քաղաքն ամենայն ընդունել զնա եւ տեսանել զթագաւորն ինքնին ի գլխովին⁴, զի էր իսկ բարենշան եւ գեղեցիկ հասակաւ եւ անձամբ: Հրովարտակաւ ծանուցեալ

¹ Sella curulia.

² Այս ինքն զի այնպէս զգիշերն ոչլին բարդեալ հուրն առ շփն կայսրն ի պա-

հու պահանջքն:

³ Տակիտ. ձե. Գլ. ԻԴ. 17.

⁴ Տակիտ. ձե. Գլ. ԻԴ. 17.

նաց ի հեռառանէ ձգեաց պարան ներդեայ եւ քարշէր յինքն մինչեւ աճապարեալ կտրէր Տրդատ զներդեայն եւ այնպէս փախչէր անձնապուր (75)¹։ (որպիսի ինչ եւ ընդ անուանակից առաջին քրիստոնեայ Թադաւոր Հայոց գիպեցաւ․ Խորեն․ Վերջ Բ․ Գլ․ 21)։ (Հայնժամ հարկ համարէր հայրն նոցա Վազարշարքայ Արեաց խնդրել Թիկունս օգնականութեան ի Հռոմացւոց եւ զօրդի մի յորդւոց Վեսպիանու առաքել ի զօրավարութիւն պատերազմին ընդ Ալանաց։ Գանալ ջանայր ի Հռոմ Վոմիախանոս զի ինքն առաքեացի ի նոյն զօրծ եւ հնարէր իսկ պարգեւօք հաւանեցուցանել զԹադաւորան արեւելից (զՀայոցն եւ զՊարաց եւ զՊարթեւաց) զի զնա խնդրեացն յանուանէ։ Սակայն չեղն ինչ պէտք իրացն․ Ալանք յետ առպատակին գարձան ինքնակամ յետս²։ Որչափ ինչ յետ այնորիկ Թադաւորեաց Տրդատէս՝ այն չէ յայտ։

Գ․

Փղաւէանք — Տրայիանոս, Լարբիանոս, Լնարոնիոս, Սեպտիմիոս Սեւերոս, Բ․ Գ․ Գ․ Ի․ հալածութիւն եկեղեցւոյ (70 — 211)։

29

Սուշ գեռ յարեւմուտս Վինդէքս, Գաղլա (Յունի․ 68 — Յունուար․ 69), Ութոն (Յունուար․ — Լպր․ 69) եւ Վիտելիոս (Լպր․ — Գեկտ․ 69) մղէին զմիմեանս յաթոռոյ, անտուտ յարեւելս Վեսպիանոս ընտրեցաւ կայսր։ Տիտոս Փղաւտան Վիտելիոս (կամ Վեսպասիանոս Ծն․ մօտ ի Ուէատէ) ուստի առ սկիզբն նոր տոհմ կայսերական՝ էր յառաջագոյն առաքինացեալ զօրավարութեամբ ի Բրիտանացւոց պատերազմին եւ ի նահանգին Լոփրիկեայ կացեալ կուսակալ մեծաւ աջողակութեամբ, եւ այժմ ուրեմն մղէր ճակատ ընդ Հրէից մեծաւ իմաստութեամբ։ Իբրեւ լուաւ Վեսպիանոս թէ Գաղլա Թադաւորեաց՝ առաքեաց զԷրարդի զՏիտոս ի Հռոմ առնել մեծարանս նորոյ կայսերն։ Իբրեւ գարձաւ Տիտոս միւսանգամ ի Պաղեստին լուեալ զքօթ մահառն Գաղլայ, այնուհետեւ Վիկինիոս Արասսոս Մոսկիանոս եւ Տիբերիոս Լղէքսանդրոս կուսակալ Եգիպտացւոց աշխարհին՝ յորդորեցին զՎեսպիանոս ընել կայսր․ իբրեւ ակամայ իմն առ սա յանձն, նախ յԼղէքսանդրիա առաջնորդութեամբ Տիբերեայ Լղէքսանդրի երդմնի եղեւ նմա զօրն (1 Յուլ․ 69) եւ ապա (3 Յուլ․) ի Սեսարիա գունդն Հրէաստանեայց։ Խողեալ այնուհետեւ Վեսպիանեայ զգործ հրէական պատերազմին ի ձեռն Տիտոսի եւ առաքեալ յառաջոյ քան զինքն զՄուկիանոս մասամբ

1 Յովեպ․ Վասն Հրէեպ․ Գոս․ Գերբ Է․ Գլ․ ԻԷ․ 2 Սուեա․ ի Գոսա․ Բ․

միայն զօրացն յիտադեա՝ ինքն շրջէր ընդ Լսորիս ժողովել արծաթի զարծ պատերազմին։ Մինչ չեւ Մուկիմանու հասեալ՝ ելին ի կողմն Վեապիանեայ Լեւոնիոս Պրիմոս հրամանատար Փաննոնացոց եւ Միւսիսցոցն լեզէոնաց եւ արմիզ նաւացն ի Ռաւեննա։

Լուսբէր Վիտեղիոս ի Հռոմէ զԼեզէոնա Կելլիա ի վերայ Պրիմոսի. թէպէտ եւ աճապարեաց կալաւ Կելկինա զԼիւրեմոնա բայց անվստահ ի զօրսն իւր՝ յանձն առ յարել ի Պրիմոս եւ զզօրսն եւս ի նոյն հաւանեցոյց հրապարակասութեամբ։ Սակայն իսկ եւ իսկ շրջեցան միաք նոցա, ընտրեցին միւսանգամ զՎիտեղիոս մեծաւ արմկաւ, զԿելկինա կալան ձերբաւել եւ զՊրիմոս եւս յորդորէին յարել ի Վիտեղիոս։ Այս մանր մանր ինչ ճակատուց՝ ապա առ Բեդրիակոնիւ գրգռէր ճակատ մեծ յորում զօրքն Վիտեղեայ առանց զօրավարի այնպէս աներկեւ ճառն պատերազմ՝ զի զիշերն միայն կարաց հասանել զյուրն ընդ մէջ, եւ ի վաղիւ անդր (30 Հոկտ.) յետ անհնարին սաստիկ կռուոյ՝ ապա սուս համբաւաւ թէ Մուկիմանոս ի վերայ հասեալ կայ՝ տախկեցան առաքել զկապեալն Կելկինա առ Պրիմոս ի դաշինա խաղաղութեան։ Թէպէտ եւ այն դաշինք կատարեցան՝ սակայն իբրեւ բացան զբռնք քաղաքին՝ որ լի էր յայժեամբ վաճառականօք, եղեւ ամենայն աւար զօրացն Պրիմեայ, նա աւանիկ եւ զօրականին իսկ Վիտեղեայ, եւ ապանան ի պատերազմին եւ ի քաղաքին իբրեւ 15,000 այր։

Ի Հռոմ՝ բղեշխքն երկոքին Լստիկոս եւ Կելկիդիոս հանդերձ Սաբինեաւ Վեապիանեայ եղբարբ չորան ի պաղատն հաւանեցուցանել զՎիտեղիոս զուսարեհն եւ զարհամարհեալ յամենեցունց, թողուլ ի բաց զճապաւորութիւնն, բայց իբրեւ մերժեցան ի գերմանացի անձնապահաց անտի՝ առեալ զՎոմիտիանոս զմեւս արդի Վեապիանեայ ելին ի Վապիտոդոնն։ Պաշարեալ զնոսա կուռակեցան Վիտեղեայ նախ զՀենն շուրջ զբարձրաւանդակաւն Վապիտոդոնին այրեցին, եւ ապա ելեալ ի բուն կատարն յետ կոտորելոյ զբազումն ի մարդկանէ եւ զնուէրսն յափշտակելոյ՝ հրձիգ արարին զմեհեանն Լստիմաղայ եւ բղեշխքն երկոքին առաքեցան ձերբակալ առ Վիտեղիոս։

Լեւոնոստ հասանէր առ պարսպօքն Հռոմաց զօրն Վեապիանեայ զօրավարութեամբ Պետիդիոսի Կերէադեայ աներայն Վեապիանեայ, եւ Պրիմեայ։ Իբրեւ Կերէադեա յանձուկ փողոցս քաղաքին ի նեղ մեծ անկաւ՝ յուսացաւ Վիտեղիոս թէ մարթի այսուհետեւ դաշանց ինչ խաղաղութեան ի միջի ընել, նմին իրի իւրոց զօրացն հրաման տայր յետս կալ։ Եւ իբրեւ ետես Վիտեղիոս թէ խաբեցաւ ի միտս իւր, ցնցոտեօք՝ միայն հացարար մի եւ խոհակեր ընդ իւր առեալ ել փախստեայ՝ անկանել պարսպով ի Տերրակլինա. ապա իբրեւ միւսանգամ խաբեցաւ համբաւաւ

իւիք խողովորութեան գարձաւ ի պաղատն. զոր իբրեւ եզդիտ գաւառի ի մարգկանէ՝ սողեցաւ եմուտ թաքել ի խուղ գոնապանին ածեալ գօտի ընդ մէջ լցեալ ոսկովք դահեկանօք: Եւստ գտին զնա զինուորքն արիւնայից խածատեալ ի շանց եւ կիսով մերկանդամ, եւ կապեալ ձեռս յետս, ճոպան ի փող՝ ձգեցին ընդ քարշ յերեւելի հրապարակս քաղաքին, մինչեւ զինուոր մի գերման յազգէ հար զնա առ գլխին, եւ ապա շրջեցուցին զգլուխ նորա ընդ քաղաքն ամենայն (22 Վեկտ.):

{Ետ Վ խտեղեայ վախճանին հասեալ Սուկիանոս ի քաղաքն՝ առաջնորդէր ամենայնի անուամբ եւ կնքովն Վ Եսպիանեայ. կացուցաւ Վոմիտիանոս առաջի զօրացն իբրեւ որդի կայսերն, ընկալաւ եւ ծերակցսն զՎ Եսպիանոս եւ որդւոցն նորա տալք անուն՝ Վեսարս: Իսկ Վ Եսպիանոս որ յԵսորւոց անտի անցեալ էր յԵղեքսանդրիա ժողովել իւր արծաթ՝ եւ ի քաղաքէ աստի բարկութեամբ վասն թշնամանացն զոր կրեաց նա յԵղեքսանդրացւոց անտի՝ որք վասն յառաջակամ ընծայութեանն իւրեանց վարձուց ափն ունէին ի կայսերէ, բայց նա ընդ այնր ծանր հարկս արկ ի վերայ նոցա եւ զմեհեանս եւ զգանձս նոցա զհասարակաց թափեաց դատարկացոյց:

Սակայն Հռոմ ընկալաւ զնա ի սկզբան աշնայնոցն (70) մեծաւ սիրով եւ եղեւ իսկ մեծարոյ եւ ընդունելի քաղաքացեացն: Իշր նա արդարեւ պատշաճ թաղաւորելոյ ի ժամանակին յայնմիկ յորում գրեթէ քայքայեալ իմն էր տէրութիւնն: Վասն ընդոյ միւսանգամ զպառեալ զանձ աշխարհին՝ եդ դարձեալ գառաջին յսփ հարկին, եւ զնահանգսն զոր հանեալ էր Վերմի յաղաթութիւն՝ միաւորեաց միւսանգամ, զՀռոդոս, զՍամոս, զԻւկիա, զԼքայիա, զԻւրակիա, զՎիդիկիա եւ զՎոմագենէ: Եւստաութեամբ շինէր շինուածս հասարակաց (յորոց մի է հոյակապ Վոդոստէոն մեծ՝ երեւելի քան զամենայն թատերոն Հռոմոյ) եւ մատենադարան մի: Ընեաց միւսանգամ զմեհեանն Երամագդայի եւ քանզի ի մեհեանին յայնմիկ այրեալ էին երեւելի յիշատակարանք տէրութեանն՝ ետ նա ժողովել զօրինակս նոցին որ գտան, եւ ելին առ հասարակ իբրեւ 3000 տախտակք պզնձիք: Փոյթ էր նմա զհասարակաց ուսմանէ, յոր կորդէր եւ վարձուք ուսուցիչս: Եւստացեաց միւսանգամ զպահպանութիւն զինուորական կորգաց, եւ էր խիստ եւ անաչառ այլ ոչ բռնաւոր. զդատաստանս արքունական յանցանացն՝ զորոց վերագոյն ճառեցաւ, զայն բարձ ի միջոյ, եւ դարձոյց ի ծերակոյտն զառաջին պատիւ մեծարանացն՝ յետ հեռացուցանելոյ ի միջոյ զանարժանսն: Բայց սակայն ըստ խրատուն Սուկիանոս զփիղիսոփայան ստոյիկեանս եւ կրնիկեանս հան ի Հռոմոյ՝ այնու զն վարդապետութիւն նոցա չէր համեմատ միապետական առաջնորդութեան: Եւստացեաց զոմն Սարինոս՝ որ ի

Յուդէոսն Լիսարեայ սերեալ զանձնէ ասէր եւ անուանէր զանձն Կեաար՝ ապան չերեալ միտ պաղատախառն բանից նորա. նոյնպէս եւ զՀեզուէտիոսն Պրիսկոս որ նախատեալն էր զնա՝ սպան իբրեւ ռաժկավար գրգռիչ, այլ ապա ընդ այն աւաղէր թէ չսպանանելոյն հրաման անագան եհաս: Եւ ասանիկ եւ մտերիմն նորա Եղիէնոս Կեկինա ի դաւաճանութեան դաեալ սպանաւ: Եւ քաղաքային պատերազմօքն որ վասն կայսերութեան եղեւ՝ ապտտաբնեալ էին ի Հռոմայեցոց Բատաւացիք, յորս յարեցան եւ բազում ազգք Վաղիացոց եւ Վերմանացոց: Այստեղէն Կերէաղիս զօրավար պատերազմաւ սախկեաց ած զնոսա ի պատգամաւորութիւն դաւանց, բայց սակայն հարկ համարեցան եւ Հռոմայեցիք ընդունել զԲատաւացիս իբրեւ դաշնաւորս (69—70): Եւ մին հակառակ քաջն (Հուլ. Եգրիկոզա նուաճէր մեղմականութեամբ եւ արդարութեամբ զաժմենայն հարաւային Բրիտանիա (Ենգղիս), եւ ամբարացանէր որմով յերեսաց հիւսիսային Բրիտանացոց (Սկոթլանդացոց) եւ նաւէր շուրջ զՍկոթեաւ (78—85): Եւ եւս վերսպիանոս ամաց իբրեւ 70, կացեալ կանգուն ի ձեռս սպասաւորացն ասելով՝ Թէ Ինքնակալի պարտէ կանգուն մեռանել (23 Յունի.):

2. Տիրոս Փղաւիոս Ա Եսպիանոս (79—81) պայազատէր զհայրն ամաց իբրեւ 40: Այր նա կրթեալ ընդ Բրիտանիկոսի նովին հրահանգք, բարենշան, պատկառելի երեսօք, սուր ուշով յիշատակի, աջողակ ի զէն եւ յերիվար, քաջ վարժ ի հռոմայեցի եւ ի յոյն լեզու որովք եւ ճառս եւ երգս իսկ յորինէր, եւ ճարտար յարուեստս երաժշտաց: Եւ աջին կեանք նորա լի էին անտգորունութեամբ առ թշնամիսն իւր եւ շուայտութեամբ, մինչեւ երկնչել իմն թէ մեւս եւս՝ Երոն երեւելոց իցէ, այլ յառաջնմէ օրէ իշխանութեան իւրոյ եցոյց նա զանձն արժանի կոչելոյ «Վերկրութիւն մարդկեղէն ազգի»,¹ Սովոր էր կորուսեալ զօրն անուանել յորում չէր ումեք արարեալ երախտիս, եւ բազում անգամ լուան զի ասէր թէ ոչ պարտի զնալ տրտմեալ յերեսաց կայսեր: Եւ եւ առ թշնամիսն եւ առ դաւաճանս՝ եցոյց նա զինքն մեծանձն ըստ քրիստոնէական իմն չափոյ՝ եթէ արժան իցէ ասել. միայն զպարտիչքն որ ժամտ իմն ի մէջ մարդկան էին՝ առին զչափ արդար խստութեան նորա, գանալից հալածեալ ի Հռոմայ: Ի ժամանակս ահագին սատանութեանց եւ յորդութեանց լերինն Ա Եսովայ, որովք ծածկեցան Հելիոլանոն եւ Պոմպէիք եւ Ստարիք՝ եւ վնասեցան Պուտէոլիք, Սուլիք եւ այլ եւս տեղիք (79), չոգաւ ի Սամպանիս վասն նպաստաւորութեան ներելոյն. եւ ի լինել հրգեհ ի Հռոմ Յօրեայ, եւ զհետ նորա արածութիւն՝ եցոյց զմարդասէր բարան, տալով յիւրոց ընկոյ

¹ Delicium generis humani.

մեծաւոր Պոմպէիք, ուստի բազում գանձք

2 Ի 100 ամաց հետ պեղին քաղաքս, հաւթեան օր ըստ օրէ ելանին:

կարոտելոյն, եւ նոքրիմք կանգնէր յիշատակարան մնայուն ի սիրտս ժողովրդեանն առաւել քան հոյակապ շինուածովքն իւրովք: Եւ յիշուի՝ որ հօրն զանգին մատենադարանն. Եւ զգոստայ, զԹատրն Պոմպէի եւ զմեհեանն կապիտոլեան. Թէպէտ եւ զսոսա ոչ՝ սակայն զայլ եւս շինուածս հասարակաց յիւրոց ընչից կանգնեաց, հան ի գլուխ եւ զշինուած Վոդոսեէնին եւ զբաղանիսն զոր վան աղքատաց ետ շինել որ եւ ի նորա անուն կոչի՝ Տիտոսի բազանիք: Եւ յերկոցունց սոցա նաւակատիս կատարէր յաւուրս 100 մրցու թեամբ սուսերամարտկաց, կոտորածիւ 9000 զազանաց եւ նաւամարտիկ կռուով յամփիթէատրոնին լցելոյ ջրով: Եւ ազէտցայն են՝ զի յետ երկուց ամաց ի ծաղկի կենացն տենդիւ վախճանէր յերկրին Սարինացոց. անհնարին էր սուգ ժողովրդեանն ի վերայ նորա (13 Սեպտ. 81):

3. Տիտոս Փղաւիոս Ղոմիսիանոս (81—96) կրտսեր եղբայր եւ պայազատ Տիտոսի՝ որ վաղ իսկ իսկզբան թագաւորելոյ եղբօրն՝ կամէր լինել բարձակից՝ պատճառելով իմն թէ այլայլեալ իցէ կտակ հօրն, մինչ չեւ հանեալ Տիտոսի զոգին՝ աճապարեաց ի չռում ի կայանս անձնապահացն: Իսկզբան թագաւորութեանն ուղղութիւն իմն ցուցանէր շինելով զՎապիտոլեանն եւ զայլ եւս շինուածսն պրեալս, տալով ժողովել օրինակս զրոց ի մատենադարանէն Եղեքսանդրիայ փոխանակ պրեկտօրն մատենից, սկիւղով արդարութեան դատաստանաց եւ տեսչութեան նահանգաց, եւ արգելելով զգիրս նախատանաց առն ի վերայ ընկերի իւրոց:

Եւ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ դարձան այսրէն ժամանակքն Վերոնի: Ի վերայ զուր ամբարտաւանութեանն եւ մանկական սնաւորութեան՝ էր նորա յոժարութիւն անչափ իմն վատնութեան՝ որ ածէր զնա ի հարստահարութիւնս եւ յանագորոշութիւնս՝ հաստատելով միւսանգամ զգատաստանս արքունական յանցանացն եւ նեցուկ բռնաւորութեան իւրոյ արարեալ զգորականն զփարձան աճեցուցանելով: Եւ ամբսն Սեպտեմբեր եւ զձոկտեմբեր ետ կոչել ըստ իւրում անուան Ղերմանիկոս եւ Ղոմիսիանոս, քանզի ի միումն ծնեալ էր եւ ի միւսումն թագաւորեալ. եւ մեհեան եւս տայր կանգնել վասն Փղաւեան ցեղին: Եւ յոր նստեալ ի շինին իւրում առ ստորոտով Եղանեան լերինն որսայր ճանձն (քանզի այն իսկ էր նորա զքոսանք մեծ քան զտմենայն), ժպիրհ ամբարտաւանութեամբ անուանէր զանձն ի հրովարտակա իւր «Տէր եւ Եստուած», թէպէտ եւ ծանօթ էր ամենեցուն անզօր տկարութիւն նորա:

Վանդի ծաղր եղեւ նա արշաւանօքն զոր ի վերայ Վատաց եղ եւ առնելովն ձաղանս վասն յաղթութեան զոր չէր կատարեալ: Պատերազմող ազգք Ղակաց եւ Ղետաց առաջնորդութեամբ թագաւորին իւրեանց Ղեկերաղայ միաբանեալ ընդ դրացեացն

Խրեանց Մարկոմանաց եւ Կուսադաց յարձակեցան ի վերայ տէրութեանն մեծաւ զօրութեամբ, մինչեւ հարկ համարեցաւ Վաւիտիանոս տարեւոր հարկօք գնել խաղաղութիւն ի Վեկերադաց (86—90), ստիպյն եւ այնպէս արար ձաղան յազմութեան ի շում ծածկել նովին զթշնամանն: — Համբաւ յաղթութեանցն Լարիկոդայ այնչափ նախանձեցոյց գնա, մինչեւ կոչել նմա զնա յարշաւանէ անտի յետո, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ նորա իսկ նենգութեամբ գեղեցաւ զօրավարն (85):

Օչինչ զարմանք իցեն եթէ երկրորդս այս՝ Վերոն՝ կայցէ երկրորդ հալածիչ քրիստոնէութեան: (Յետ թաթաւելոյ զձեռն յարին ազնուական տոհմիցն շումայեցւոց՝ արար նա սկիզբն հալածմանն ի շում, որ եւ տարածեցաւ ընդհանուր (յամի իբրեւ 94 կամ 95): Ըռան ինչք քրիստոնէիցն, պքսորեցան յայլ եւ այլ տեղեւ եւ բազումք ազգի ազգի տանջանք ի կենաց վնարեցան: Ըյրն հիւսաւտառական եւ քրիստոնէայ փղաւիտ Սլեմէս հօրեղբորդի Վոմիտիանեայ (որդի փղաւեայ Սարմիտոսի եղբոր Վեպիանոս կայսեր) զլիսատեցաւ փոսն անաստուածութեան (այս ինքն քրիստոնէութեան), եւ նորին կին փղաւիա Վոմիտիդա (դուստր քեռն Վոմիտիանոս) պքսորեցաւ ի Պանդատարիա կղզի:

Ըյլ ապա ըստ շեգեսիպպոսի (առ Եւսեբեայ) եւ Տերտուղիանեայ բարձ Վոմիտիանոս զհրաման հալածանացն՝ յորժամ արար նա հարցաւորձ երկուց թռանց առաքելոյն (Յուդայ խաղէտի վան լինելոյ նոցա յաղքունական ցեղէ Վաւթի, եւ ետես թէ ոչ միայն ինչս առ երկրաւոր թաղաւորութիւն ոչ ունին՝ այլ եւ ոչ ցանկութիւն իսկ եւ միտս առ այն:

(Յետուստ ուրեմն ինքնին բռնաւորն պտարաստեաց իւր զփորուստ անձին իւրոյ. քանզի անկաւ ի ձեռս կնոջ իւրոյ Վոմիտիայ կամ Վոմիտիդայ գիրն յորոյ վերայ նշանակեալ էր կայսրն սպանանել զնա եւ զանձնապահապետն. բայց սքքա կանխեալ տպանին զնա ի 45երորդ ամի հառակին (Սեպտ. 96): շրաման ետ ծերակոյտն կործանել զանդրիտ նորա. բայց զօրականն աստուածաջոյց զնա:

30

Ըմբարձաւ ի նմին աւուր յաթոռն ի ձեռն գործաւցաց զաւաճանութեանն (Պարթենիոսի օնեկապանի, Սեկունդոսի զարագիւի անձնապահաց գնդին եւ այլոց) Մ. Կոկկէոս Վերոսոս (96—98) սինկղիաիկոսն ծերունի, այր մարդատէր, եւ եղեւ զաւրաւորական տէրութեանն: Կամեցաւ նա թեթեւացուցանել զժողովուրդն ի հարկացն, թող զծանր հարկ շրեիցն, անհնարին զանձուք գնեաց երկիր վասն աղքատ քաղաքացեաց, եւ զանկունս նոցա տայր սնուցանել եւ կրթել ի հասարակաց դանձուէ,

եւ առ ի բաւական ընելոյ ծախուցո՛ւ եւ փոխել զանդրիսն Ղոմփտիանու զոսկիս եւ զարծաթիս ի դրամս, նա աւանիկ եւ զիւր աւելորդ սպասս, եւ խափանեաց զբազմազին խաղան մրցանաց: Իժէպէտ եւ զայս ամենայն հաւանութեամբ ծերակոտին առնէր՝ այլ ժողովուրդն ընդելեալ ընդ խաղան եւ զօրականն ընչասէր քրթմնջէին: Սակայն Ներուա ջանայր շահել զնոսա ներելովն մեծաննութեամբ յաղպուռնիոսի Նրասսոսի՝ որ խորհեցաւ նմա դաւաճանութիւն, եւ անձնապահացն որ գրգռեան եկեալ էին առ նա խնդրել զմահ Պարթենիոսի եւ Սեկունդոսի՝ մատոյց զիւր պարանոցն զի զնոսա զերծուցէ, այլ զուր: Նմին իրի յետուստ քանզի անորդի էր՝ առ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զՏրայիանոս զօրավար սպանիացի (Ծն. 18 Սեպտ. 54 յետազիկա քաղաքի) որ սիրելի էր առաջի զօրուն (Հոկտ. 97), եւ յետ սակաւժամանակեան այլ ուրախարար իշխանութեանն՝ թողեալ համբաւ լաւութեան եւ արքունականութեան վախճանէր (Յունուար. 98) տենդիւ զոր ջեռաւ նա ի կշտամբել իւրում զոր սաստկութեամբ: Առաջ իսկ քան զնա վախճանեալ էր Սիրգինիոս Սուփոս 83 տմաց, այն որ ի գժտութեան՝ թէ ո՛րից ընկելոց կայար, երիցս մերժեաց զհրաւերն ընդունելոյ զպատիւն:

2. Ս. Ուղպիոս Տրայիանոս (98—117) 43 ամաց (առաջին կայսր ոչ հռոմայեցի, միանգամայն մեծ եւ երեւելի, իբրեւ զօրավար եւ իբրեւ մարդ), անց ի մէջ իբրեւ նոր իմն առաւօտ հռոմէական պետութեանն: Սա յետ բառնալոյ զդատաւորանա արքունական յանցանացն՝ նորոգեաց միւսանգամ զառաջին ազատ կարգն. դարձոյց ի ժողովս ժողովրդեան զիրաւունս ընտրութեանցն յիւրաքանչիւր պաշտամունս, եւ ետ ծերակոտին զազատութիւն ցուցանելոյ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս, եւ ի դատաւորան՝ զձեռնութիւն մեծարանացն: Առաջնորդէր նա մինչեւ եւ ի մանր մանր ինչ իրո, էր սակաւապէտ վասն անձինն, առատ ի հասարակաց օգտակար ծախս, որպէ՞ս՝ վասն վարժոցաց յուսումն մանկուոյ աղքատաց ի քաղաքն Իտաղիայ ըստ խրատու կնոջն իւրոյ լաւի Պղոտինայ, եւ վասն արքունական պողոտայից, վասն ջրովի¹, յիշատակարանաց եւ շինուածոց (յորոց մի է հոյակապ սիւնն Տրայիանու՝ յիշատակ պատերազմաց նորա, 128 ոտն բարձրութեամբ, որ ցայժմ կայ ի հրապարակին զոր ինքն շինեաց². զայն սիւն կալաւ օրինակ՝ Սարկոս Աբեղիոս յորժամ եան չեւել սիւն վասն պատերազմին Սարկոմանաց, եւ Նապոլէոն ի շինել զսիւնն Սանդոմայ ի Պարիս): Ի նմանէ շինեցաւ եւ նաւահանգիստն Նիկիոում-Նիզդիք (Չիւլիթավիքքիւս): Առ հասարակ իսկ առ նոքաւ արուեստն հռոմէական եհառ ի կատար բարձրութեան իւրոյ:

¹ Aqua Marcia.

² Forum Ulpium.

Հան նա զվրէժս ծանականաց Հռոմայեցւոցն ի Վափաց, զի յաղթեալ նոցա պատերազմաւ՝ բարձ զհարկն ամսթաղեց եւ զՎեկեբաղոս ստիպեաց ի հնազանդութիւն (101—103) եւ ինքն կատարեաց զառաջին ձաղանսն: Եւ միւսանգամ յետս եկաց Վեկեբաղոս (105) եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ զՎոնգինոս զօրավար կայսեր՝ պահանջէր փոխանակ ընդ ազատութեան նորա տալ մեծամեծ տահմանս երկրի: Մինչ դեռ տառամներ կայսր՝ Վոնգինոս անձին արար զի զերծուցէ ի վարանաց զհայրենիան: Եւ յեւհեաեւ արկեալ Տրայիանու կամուրջ ի վերայ Վանուր գետոյ՝ ետ ճակատոս մեծաւ զօրութեամբ եւ յաղթեաց: Վեկեբաղոս ընդ իւր սուրն ելանէր, եւ գանձը նորա գտան թաղեալ ի յատակի Վարգեօթիա գետոյ: Առտարեաց Տրայիանոս զերկրորդ ձաղանսն ի վերայ Վափաց, եւ ի Վափիա որ նահանգն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ բնակեցոյց տունս հռոմայեցիս աղքատս, յորոց բազում քաղաքք շինեցան:

Դա եւ ընդ հզօր ազգին Պարթեւաց ետ մարտ պատերազմի (երկինցս) վասն կարգելոյ պայազատ յաթոռ Թագաւորութեանն Հայոց (նախ յամի 107 եւ ապա յամի 114—116): Ենց Տրայիանոս ընդ Վափրատ եւ ընդ Տիգրիս, առ զՍեղեւկիս եւ զՏիգրոն, Հայաստան եւ Միջագետք եւ Լսորեստան եղեն նահանգք Հռոմայեցւոց առ սակաւ մի ժամանակ, եւ յաթոռն Պարթեւաց եւ դաւ Թագաւոր այլ: Մինչ ի ձեռն կուսակալաց նորա եւ Վուրիս եղեւ ընդ Հռոմայեցւոյք (մինչեւ ցկէս երրորդ դարու), անտուստ Տրայիանոս խաղաց եհաւ մինչեւ ցգոգ ծովուն Պարսից, կամէր արշաւել յԱրարիա՝ զորոյ զհիւսիսային կողմն Պարթեւ կուսակալ Եսորոս վաղ կարեալ էր (105), այլ Երրիս քաղաք եղեւ նմա դիմակալ, եւ ապա յախտ (ջրգողութեան) անկեալ ստիպէր դառնալ ի Հռոմ. վախճանէր զճանապարհայն (Եւգ. 117) 64 ամաց ի Սեղենոս (Տրայիանուպողիս): Եւ ածին նորա ոսկւով տափօրով եղաւ ի ներքս ի սեանն շինելոյ ի նմանէ: Վարս երկուս դուէր պայազատաց նորա ծերակոյտն. «Դշխեա՛ երջանկագոյն քան զԵւգոստոս եւ ազնուագոյն քան զՏրայիանոս»,:

Յ. Եւստ իմն վարուց նորա են աշխարհակալութեանն ցանկութիւն եւ ցանկասիրութիւն. եւ զի աջապէս համարէր թէ մերժումն պաշտաման աստուածոցն, յոր ինքն յարեալ իմն էր, քաղաքային յանցանք իցեն՝ մոռացաւ Տրայիանոս զազնուականութիւնն եւ զգոցն բարսն եւ ի վերայ քրիստոնէից ցուցանել, մինչեւ հալածել իսկ զսոսա մահուամբ. եւ արգելոյր զժողովն նոցա՝ խառն ընդ ծածուկ չարաչարն ընկերութեանց¹:

Եւ մօք ինչ կանխագոյն քան զամի 103 կայր ինչ հալածումն ի Ռիւֆանիա՝ որպէս յայտ ի թղթոյ Արսերոյն Պղննեայ

է՝ քեռորդւոյ մեծին Պղինկայ եւ կայսերն իսկ բարեկամի որ էր կացեալ փոխանակ բղեշխի նահանգացն Ռիթանիայ եւ Պոնտոսի (103—105) . այն թուղթ որպէս եւ պատասխանի կայսերն տան տեղեկութիւնս վասն դատաստանացն որ զքրիստոնէից լինէին : Այստ առնէ Պղինիոս՝ թէ չեք ինչ յայտնի սահմանեալ վասն դատելոյ զքրիստոնեայսն . յայն սակս հարցանէ՝ թէ չիցէ պարտարդեւք գնալ ներելով հասակին նոցա, եւ կամ յորժամ ի բաց կացեալ իցեն ի քրիստոնէութենէ . կամ թէ անունն քրիստոնէութեան առանց յանցանաց բաւական իցէ առ ի պատիժ : Այստ այնորիկ պատմէ նա թէ որպէս ինքն զդատաստանսն վճարեցէ . « Հարցանէի, ասէ, թէ քրիստոնեայք իցեն . իբրեւ ասէին թէ այժ, հարցանէի երկիցս եւ երկիցս սպառնալով մահ : Ար ի նմին յամառէին՝ զնոսա առաքէի ի պատիժս առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ . քանզի թող իցէ որ ինչ իցէ դաւանութիւն նոցա, սակայն որպէս կարծեմ գոնեայ դիմադարձութիւնն նոցա եւ անհնարին յամառութիւն՝ արժանի է պատժոյ : Անցանք քրիստոնէիցն, ասէ, որպէս նոքին պատմեցին որ ի նոցանէն դարձեալ էին, ոչ ինչ այլ ինչ է՝ բայց ի սահմանեալ ինչ աւուր յառաջ քան զծագել արեւու ժողովել ի միասին եւ երգել փոփոխ երգս ինչ Ռիթաոսի իբրեւ Աստուծոյ, դնել դաշինս միմեանց՝ չգողանալ, չյափշտակել, չշնալ, չերգնուլ սուտ, չուրանալ դաւանութն : Ապա մեկնին ի միմեանց եւ յետոյ միւսանգամ ժողովին ի սեղան ինչ հասարակաց : Բայց եւ այս սեղան կայսերական հրամանաւն (որ արգել զծածուկ ընկերութիւնսն) այժմ արգելաւ : Այստ զայս բերոյ, ասէ, հարկ համարեցայ երկուս աղախնայս զոր նոքա սպասաւորս¹ անուանեն, տանջել՝ զի ի վերայ հասից իրացն ճշմարտութեան : Այլ ոչ ինչ եկն ի մէջ, բայց անշտի իմն աւելորդ կարծիք² . յայնժամ, ասէ, դադարեցուցի զհարցափորձան եւ առ քեզ դիմեմ : Արժանի խորհելոյ ինձ իրքն թուին՝ մանուկանդ վասն բազմութեան ամբաստանելոցն : Անզի բազումք յամենայն հատակէ, յամենայն կարգէ, յարանց եւ ի կանանց ամբաստանութիւն կրեն կամ կրելոց են : Այ ի քաղաքս միայն, այլ եւ ի գեղս եւ ի շէնս սփռեցաւ եմուտ այս ժանտ աւելորդն պաշտաման՝ զորոյ զառաջս դեռ եւս մարթի առնուլ, որպէս թուի : Այ ստոյգ իմն է՝ եթէ յայնժամ միւսանգամ լըցին մեհեանք՝ ողբ արդ լքեալ թողեալ են, եւ նուիրական սովորութիւնք՝ որ ի բազմաց հետէ դադարեալ են՝ միւսանգամ կատարեցին, եւ ի բազում տեղիս դարձեալ անասունք զոհից զնիցին ի վաճառ, որոց գնողք վաղ անսարացան . աստատին մարթի ի միտ առնուլ թէ որչափ բազմութիւն մարդկան մարթի դալ յուղղութիւն՝ եթէ առցի տեղի ստրջանաց :

1 Ministres.

2 Superstitio.

Տայ նմա պատասխանի Տրայիանոս; Թէ «Վտեալ եւ զճանապարհսն ուղիղ ի հարցափորձի ամբաստանելոցն վասն քրիստոնէութեան: Վանձի չմարթի վասն իրացո այսոցիկ կորգել մի եւ եթ կանոն առ հասարակ: Այ պարտ խնդրել դտանել զնոսա; այլ եթէ ամբաստանեսցին եւ ցուցին յատենմի՝ յայնժամ պատժեսցին»¹: Վարձեալ հրաման տայ չդնել ունին ամբաստանութեանց որ առանց ձեռնադրոյ իցեն, զի այն; ասէ, յօրինակ չարութեան լինիցի եւ հակառակ մերոցն ժամանակաց է:

Եւլ եթէ քրիստոնեայքն յանցաւոր էին եւ ֆրասակար՝ ընդէր չապ հրաժան որոնելոյ զնոսա. ապա թէ արդար՝ հիմ պատժէ յորժամ գտանին¹: — Սակայն եւ այն անիրաւն հրաժան թուի թէ մեղմացոյց զհալածումնն, այլ ոչ ամենայն ուրեք: Սաստիկ էր հալածումնն ի սահմանս կուսակալութեանն Եսորոց. քանզի Ը մաւոն ազգական Վրիստոսի եպիսկոպոս Լարուսաղեմի (յաջորդ Յակոբայ Արսերոյ) 120 ամաց, յետ 45ամեայ եպիսկոպոսութեանն չարչարեալ խաչեցաւ հրտանաւ Եստիկոսի փոխանակի բղեշխին Եսորոց, եւ զնա յաջորդեաց յեպիսկոպոսութեանն Եսորայ (106): — Սուրբն Իգնատիոս աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու՝ եպիսկոպոս Ենտիդայ ի 40 ամաց հետէ, ածաւ առաջի Տրայիանու՝ իրեւ եկն սա յԵնտիդք, եւ յանդիմանեցաւ վասն համարձակ քարոզութեանն: Եւլ աներկեւղ արդարացոյց զանձն այրն սքանչելի, դաւանեաց զհաւատան եւ ել վճիռ ի կայսերէ թէ Իգնատիոս՝ որ ասէ զխաչելեալն կրել յանձին իւրում, կապեալ ածցի զօրականօք ի Հռոմ՝ լինել կերակուր գազանաց ի թէաստրոնի: Լամուտ ծերունին ուրախութեամբ ի նաւ ի Սեդեսկիա. զճանապարհայն դիպեցաւ աշակերտակցին իւրում Պողիկարպեայ ի Օմիւռնա. աստ յամեաց յերկարագոյնս նաւն, եւ աստի գրեաց չորս թուղթա՝ զմարգարիտօ գանձուց եկեղեցւոյ. անոր եկին Սենտիմոս եպիսկոպոս Լափեսոսի զոր Պաւղոսն դարձուցեալ էր 46 ամօք կանխագոյն, Վամաս եպիսկոպոս Մագնեսիայ առ Մէանդրոս գետով եւ Պողիւքիոս Տրաղլացւոց եպիսկոպոս բազում երիցամբք հանդերձ: Եծեալ անտի ի Տրովադա՝ ուր այց արար նմա եպիսկոպոսն Փիղարեղփացւոց, անտի նաւու ի Նէպպոդիս եւ ապա ընդ Փիլիպպիս ի նաւահանգիստն Լալիդանոսի, եւ աստի մտեալ երրորդ անգամ ի նաւ՝ շրջեցաւ զհարաւակողմամբ Խտաղիայ, եւ մինչ կամէր ելանել ի Պուտեոդիս ընթանալ ընդ հետան Պաւղոսի՝ հողմն աջողակ առ տարաւ զնոսա փութանակի յԱստիա ի բերան Տիբերեայ. (տասն) զնուորքն պահապանք նորա փութացան հասուցանել ի Հռոմ, քանզի ժամանակք խաղուցն մրցանաց մօտ ի կատարել էին: Եւլ եղբայրքն ի Հռոմ զամենայն հնարս հնարէին զժողովուրդն հա-

1 Յերուզ. Պատմութեան . . .

ւանեցուցանել չինդրել զարդարն¹։ Ի միտ առ սուրբն հոգւօքն, եւ իսկ եւ իսկ յետ ողջունին յորդարեաց զնոսա սէր ճշմարիտ ունել առ նա եւ մի արգելուլ զնա ընդ երկար ի Տեառնէ առ որ փութայ։ Սլաղ իսկ եւ ի Հռոմայեցւոց թղթին զոր առաքեաց մինչ չեւ հասեալ ի Հռոմ, (քանի լուաւ թէ ոմանք յեղբարց կանխեալ քան զնա՝ կամին արգելուլ զմահ նորա), գրեալ էր աղաչելով՝ թոյլ տալ զի աղացեալ ժանեօք գաւառնացն՝ գացի հաց սուրբ Վրիստոսի։ Ածաւ նա (Պօկտ. 20) ի թէատրոնն՝ եկաց յարօթս վասն եկեղեցւոյ եւ վասն կարճելոյ աւուրց հալածանացն, բայց անդէն անիծանէր զնա ժողովուրդն անգութ, եւ արկաւ առաջի առիւծուց երկուց որ ծախեցին զնա իսկ եւ իսկ. ռսկելքն որ մնացին՝ պահեցան ի Հռոմ։

31

Պ. Իշդիոս Եղբրանոս այր Յուդիայ Սարքիայ դատեր քեռն Տրայիանու եւ որդի Եղբրանու Եփրիկեցւոյ մերձաւոր ազգականի եւ հայրենակցին Տրայիանու՝ եկաց կայսր ըստ կամաց Պղոտինայ կնոջ Տրայիանու որ անժառանգ էր. նախ ասիացի լեզէոնք ընտրեցին կայսր եւ ապա ընկալաւ զնա ծերակոյտն։ Չունէր զազնուական բարս Տրայիանու, սակայն խաղաղասէր էր եւ իմաստութեամբ իսկ եթող վազվաղակի զոր առեալ էր Տրայիանու պատերազմաւ յայնկոյս Եփրատայ. զՎակիա պահեաց ակամայ վասն գաղթականութեան Հռոմայեցւոց որ անդն էր։ Բայց ընդ այսր ամենայնի՝ ջանայր տալ առաւելագոյն հաստատութիւն տէրութեանն անդէն ի ներքս բազմագոյն ուղղութեամբք եւ սաստկացուցանելով զգինուորական կարգացն պահպանութիւն։ Սլան գորին իսկ այդորիկ շրջեցաւ ինքնին կայսրն ընդ ամենայն նահանգս մեծաւարած տէրութեանն, եւ այն մեծաւ մասամբ հետիոտս եւ բացաւ գլխով՝ որպէս ի սաստկասացոյց կողմանն Պերմանիայ, նոյնպէս յարեւակէզ երկրին Եգիպտացւոց (120—131)։ Շինեաց զթումրն պատնէշ յԵգիպտոս ընդդէմ արշաւանաց Պիկտացւոց։ Եւ նա ի ձեռն Սաղուստի Յուդիանու յորինել ժողովածոյս² քաղաքային իրաւանց ի հրովարտակաց պրետորացն. զխորհրդականն իւր առնելոյ մանաւանդ յարանց իրաւագիտաց, եւ արաք նոր իմն յարդարումն պաշտամանց տէրութեան՝ բաժանելով զնոսա ի պալատական, ի հասարակաց եւ ի զինուորական պաշտամունս։

Առանց պատերազմի անց ժամանակ թագաւորութեան նորա, բաց յերեքամեայ սաստիկ պատերազմէն (131—133) որ մղեցաւ

1 Բաշկի յառաջին վերագոյն իշխանս մարտացն եւ գաղտնաց տղան զոր ի թնէ առաի ժողովրդեանն Հռոմոյ այս մահուանէ։
2 Անուանեալ Edictum perpetuum.

ընդ Հրէից ապրտամբնելոց վասն հռոմայեցի գաղթականութեանն (Նաղիական Վապիաողեան) զոր նստոյց կայոր յԱրուսաղէմ՝ շինելով ի վերայ աւերակաց նորա եւ մեհեան Արամադայ: Յետ յաղթութեանն՝ ի թշնամանս Հրէիցն եղաւ պատկեր խաղենի մարմարեայ ի վերայ միոյ ի դրանց քաղաքին: Սակայն եւ ոչ ի նախական տեղեւ քրիստոնէիցն խնայեցաւ: Ի Վաղդոթա պատկեր մի Առաքիան, ի Թեղեոջ Թաղմանն Վերստոսի՝ պատկեր Արամադայ եղաւ, եւ ի Բեթղահէմ՝ տնկեցաւ անտառ Աղանիայ:

Ոհոգարարձութիւն նորա վասն արուեստից՝ բայց ի ջրանցից, ի կամրջաց, յերգարանէն¹, ի տաճարաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց զոր ի Հռոմն եւ յԱթէնս եւ յայլ քաղաքս տայր յօրինել, ցուցանեն մանաւանդ ամարաստունն² նորա ի Տիրուր (Իտիւղե) հանդերձ բուրաստանօքն եւ պատկերացն միտերօք, եւ մեծայաղթ շիրիմն նորա՝ այս ինքն Վաղեակն Ադրիանոս³ (այժմ՝ անուանեալ՝ Վաղեակ հրեշտակի) ի Հռոմ: Փիղիսոփայք եւ գիտունք ժամանակին (Պլուտարքոս պատմագիր, Հերոփղէոս Ատափկոս ճարտարախօս, Փաւորինոս գաղղացի հնագէտ) դեգերեին յարքունիս նորա:

Վանդի անորդի էր Ադրիանոս՝ առ նախ յորդեգիրո եւ ի ժառանգ զՂուկիոս Նաղիոս Վերոս (136), եւ իբրեւ սա վասն անառապութեանն վախճանեցաւ տարածամ, առ զՏրտոս Աւրեղեոս՝ որ յայնմ հետէ Նաղիոս Անտոնինոսն կոչեցաւ (138), բայց այսպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի եւ Անտոնինոս առցէ յորդեգիրո զՍարկոս Աւրեղեոս Անտոնինոս եւ զՂուկիոս Վերոս (որ յառաջն Վոմոդոս կոչէր) զորդի յառաջագոյն ճառելոյն Վերեայ: Այս ընտրութիւնք նորա վկայեն զմաստութենէ նորա: Անկաւ Ադրիանոս ի հիւանդութիւն ցաւազին եւ այնպէս սակաւ ինչ յառաջ քան զմահ հասաւ յանազարունութիւն եւ ի ցասումն, եւ վախճանեցաւ ամաց իբրեւ 63 (Հուլ. 138): Բայց առանին կեանք նորա թէ էին ախտիւք, եղծ զանուն իւր սիրողն առ Անտոնինոս բութանացի՝ որում յետ մահուն կանգնէր անդրիս բազումս: Հանցն իւրոց վախճանելոց շինէր շիրիմս եւ արձանագիրս ի վերայ դրոշմէր:

Ստոյգ իմն է թէ զառաջինն ընդ ահամբ հայէր Ադրիանոս ընդ քրիստոնեայն, համարելով զնոսա աղանդ ինչ ի Հրէից, յայն սակս եւ քրիստոնէիցն որ ի Հրէից անտի էին՝ արգելաւ մտանել յԱղիա: Սակայն զայն չառ յանձն զի ամբօխել եւ խռովութեամբ առանց դատաստանաց տատժեցին: Վանդի տեսեալ Վրանիանեայ Սերենոսի փոխանակի բղեշխին Ասիացւոց՝ զի տաստեացեալ ատերութեան հետմանոսացն՝ չարչարէին մոլեգին զքրիստոնեայն, ի տօնս հասարակաց խնդրէին բերել զնոսա ի մէջ եւ դատեալ առանց հարցափորձի տալ յամփիթէատրոնն առաջի զազանաց, զրեաց առ Ադրիանոս: Հաջորդն Վրանիանեայ Սինուկիոս Փուն-

1 Odeum.

2 Villa.

3 Moles Hadriani.

դանոս ընկալաւ պատասխանի ի կայսերէ՝ «Ի՞նչ ոչ քրիստոնէա-
թիւնն այլ յանցանք ըստ օրինաց պատժեցին, եւ զըպարտելքն
կամ ամբաստանիչք քրիստոնէից մատենացին ի պատիժս ըստ
ծանրութեան յանցանացն՝ զորս զայլոց զբարբոսն», :

2. Տ. Ընթոմինոս Պէտ (138—161) 47ամեայ, հայր հայ-
րենեաց, էր ազնուագոյն կայսր ի կայսերաց . ի 23 տմս իշխանու-
թեանն նորա զոր վարէր հանդարտութեամբ եւ առանց աղժկոյ՝
էր ի բարութեան տէրութիւնն համօրէն: Ղերբին կարգաւորու-
թիւնն զոր հաստատեաց Ղգրիանոս՝ այն տեւէր միշտ, ինէր քաջ
մատակարարութիւն գանձուն աղբուհի, աղբ պիտանիք կային
մնային յերկարագոյնս ի պաշտամունսն իւրեանց եւ ծաղկեալ
փթթէր նորօգտպէս տէրութիւնն: Յայր վարձս ուսուցչացն կար-
գելոց հրապարակաւ, փոյթ էր նմա վասն օգտակար շինուածոց
եւ զիտութեանց եւ այլոց նոյնպիսեաց, ամենայն ուրեք հառաւ-
ձակ էր մտանել առ նա, եւ յիշխանութեան անդ իւրում էր ի-
բրեւ դոյզն դք կայսրն եւ առանց նենգութեան եւ կեղծաւորու-
թեան: Եւ զի զմի դք ի քաղաքացեաց կամէր մանաւանդ պահել
քան հազար թշնամեաց յաղթել՝ յայն սակս առ հարկէ եւեթ
եւ որչափ ինչ կարեւոր էր՝ տայր պատերազմ ընդ զրացի աղգոյն
Գերսանուցւոց եւ Վակաց եւ յաջողէր իսկ, եւ ապա կարգէր
առ Հռենոս եւ Վանուր գետովք ամրոցս եւ զքնափր ընտիրս լե-
գէնաց ի պահպանութիւն սահմանացն: Վառաւիժի եւ աղգք
օտարք ընտրեցին զկայսրն ինել դատաւոր եւ իրաւընտիր յերս
իրս: Վախճանեցաւ նա 70 տմաց (7 Մարտ. 361), սակայն եւ
այնպէս տարածամ իմն էր մահ նորա:

Եւ յաղիսի կայսր զգօն եւ արդար եա եւ քրիստոնէիցն աղա-
տութիւն՝ կեալ ըստ իւրեանց մտացն խղճի, թեպէտ եւ ի նա-
հանգսն ուրեք ուրեք ինէր հալածումն հաւատացելոցն ի ձեռն-
կուսակալաց կամ ժողովրդեանն: Վանդի սովն եւ յորդութիւն
Ջուրց Տիրեղիս գետոյ, սասանութիւնն որով բազում քաղաքք
յԼսիա եւ ի Հռոդոս կործանեցան, հրայրեացք ի Հռոմ, ի Կար-
բոն, յԵնտիդք եւ ի Վարքեղոն՝ իբրեւ արկածք յաստուածոցն
հառաբեցան ի հեթանոսաց անտի՝ փասն քրիստոնէիցն ամբարշտու-
թեան¹: Վարձեալ եւ այնպէս իմն համարէին թէ քրիստոնէայք
ի ժողովել իւրեանց ի ծածուկ եւ ընդ մեւթն (այս ինքն՝ վասն ա-
հին հեթանոսաց) ի մի վայր՝ գործեն իդիպեան անառակութիւնս
եւ զենուն մանկունս մատաղս, ցանեն աղբւր ի վերայ եւ խորովեալ
ուտեն թաթաւելով հաց յարիւն նոցա, զոր եւ թփէտեան կերա-
կուն անուանէին. (զի ի միում ի բանագործութեանցն Կոփո-

1 Տերաւել ի Գատտիսիանուութեանն
տեւ. «Չառաքել Աստուած անէրեւ՝ առ-
ջայն քրիստոնէից. եթէ Տիրեղիս զեղու-
ղորոսք, եթէ Նեղոս զեղու ի գաշտս,

եթէ երկնք զիս առնուն, երկր չորժի.
եթէ սով, եթէ ժանդ, իսկ եւ իսկ հոգի
աղաղակն թէ չքրիստոնէայս առաջի ա-
բեւուն:

կրէ՝ Իշխակեայ ասի յանգէտս անկանել ընդ ժօրն իւրում (Յովաստեայ, եւ զԻնէատեայ ուսմանէ յառասպելս պատմի ուստի զաննկունս իւր խաբեալ յԵթէոսէ յԻւրմէ եղբօրէ)։ Յայն ասոյս սուրբն Յուստինոս յամի իբրեւ 150 տայր զառաջին պատասխանատուութիւն իւր՝ գրեալ առ Անտոնինոս Պփոս եւ առ Երկուս Լիեսարսն, առ ծերակոյտն եւ առ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց, ցուցանէր թէ անիրաւ է հալածումն վասն քրիստոնէութեան. չեն, ասէ, անասուածք՝ զի պաշտեն զմին Աստուած զՀայր եւ զՍրբի եւ զսուրբ Հոգի. եւ այնպէս, ասէր, զըզարտին քրիստոնեայք վասն անասուածութեան, որպէս երբեմն Սոկրատ՝ յորժամ ի դիւսց պաշտամանէ զմարդիկ կամեցաւ զերծուցանել։ Յիրաւի երկիր պագանեն քրիստոնեայք խաչելոյն՝ վասն զի Աստուած է, եւ զի այնպիսի յոտով ժարդասպետութիւն ուսոյց, եւ չխարեն իսկ հեթանոստեան աստուածոցն պագանել երկիր, քանզի եւ նմանել իսկ վարուց նոցա ոչ որ յառաքինի մարդկանէ կարող է։ Եւ յետ այնորիկ նկարէ մի ըստ միոջէ զժողովս քրիստոնէիցն եւ զսովորութիւնս նոցա, յորում բաղբառի յայտնագոյն զխորհրդոյն գոհութեան վասն հարկի իրացն։ Այս թուղթ առեալ ազնիւն Անտոնինոս գրէր առ քաղաքս բազումս Աքայեցւոց կարճել զժողովուրդն ի մոլեգնելոյ ընդդէմ քրիստոնէիցն (որպէս յայտ առնէ Սեբաստիոս Եպիսկոպոս Աքայեցւոց առ Եւսեբեայ)։

3. Սարգիս Եպիսկոպոս Անտոնինոս (161 — 180), փեսայ Անտոնինեայ յաջորդեալ զնա 40 ամաց՝ գտաւ արժանի կոչելոյ Թագաւոր «Իմաստուն կամ Փիղիսոփոս»,։ Անա իսկ եւ իսկ զՍուկիոս Վերոս յԱգոստոս (այս ինքն՝ բարձակից) (161 — 169)։ Բայց սա ինքնակամ իսկ եթող ի ձեռս նորա զգործ առաջնորդութեանն՝ զի ինքն տացէ զանձն յանգործ դատարկութիւն եւ ի զեղխութիւն։ Ի ժամանակս 19 ամաց Թագաւորութեան Սարգիսն Արեղիոսի՝ յաջորդէին մի ըստ միոջէ յորդութիւնք Չուրց, ասասուութիւնք, սով եւ սրածութիւն ի ներքս, պատերազմ ընդ Պարթեւաց եւ Վերմանաց ի ռահմանակողմանն։

Ինչպէս եւ պատերազմն Պարթեւաց ի ձեռն զօրավարացն Վերոսի յաղթութեամբ զճարեցաւ (165), այլ զշտագին յոյժ էր կռիւն ընդ Վերմանացւոց. քանզի ոչ միայն Ալանք եւ Բաստառնացիք եւ այլ եւս հիւսիսային ազգք (Թերեւս մղեալ ի Վիթաց) յարձակէին ի Վակիա՝ այլ եւ խլրտէին ազգքն բնակեալք զՎանուք գետով որ միարանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն կոչեցեալ յանուն Մարկոմանաց, որոց դաշնաւոր էին ցեղք Սուաւաց, Վանդալաց, Հերմինդուրաց, Կարիպաց, Յազիւզաց, նա եւ Սարմատաց իսկ, (որ ապաքէն առաջին իմն նշմարանք են գաղթականութեան ազգաց)։ Սորա սկսան զանուանեալ Մարկոմանեան պատերազմն ընդ Հռոմայեցւոց, որ տեւեալ բաւէր ամս 13

(166—180), եւ գտանէին յաղթող Վերմանըն բազմամբոխ յաճախութեամբն իւրեանց՝ մինչեւ հասանել նոցա մեծաւ կոտորածիւ յԱլուիզէա, այնպէս՝ զի պիտոյ էր այնուհետեւ աշխատութիւն մեծ ապրեցուցանել զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց ի կործանմանն վտանգէ, երիցս անցանելով կայսեր ինքնին ընդ Ալադի մարտ պատերազմի ի վերայ բարբարոսացն:

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ (յետ վախճանի զեղևն Վերոսի [169] որ բեռն մանաւանդ էր Մարկոսն Աւրեղեայ եւ ոչ օգնականութիւն), ի նեղ մեծ անկաւ բանակն Հռոմայեցւոց յետ պարտութեան իրիք՝ որպէս հաւանութեան է: Վանգի մինչ դեռ փակեալ յանջողի ուրեք տեղւոջ եւ առանց իսկ սրոյ՝ ծարաւովն եւ պարտասելով սատակելոց էր զօրն Հռոմայեցւոց, առաքեաց Աստուած (ըստ հեթանոսացն բանից՝ դիւն) մորիկ աստիկ անձրեւով: Դաղովցին Հռոմայեցիք զձօւրն վահանօքն եւ սաղաւարտիւք եւ սթափեցան ինքեանք եւ երիկադքն հիւծեալք: Ապաքէն եւ Կուադք զնոյն ժամ՝ դիպող համարեցան յարձակելոյ ի վերայ նոցա սաստկութեամբ, բայց զօրութիւն մորկին էր ընդդէմ նոցա եւ պաշտպանէին Հռոմայեցւոցն կարկուտն անհնաւին եւ փայլատակունքն, եւ այնպէս կանգնէին յաղթութիւն մեծ Հռոմայեցիքն:

Այս դէպք ոչ ի քրիստոնէից միայն (որպէս՝ յԱպողինարեայ յեպիսկոպոսէ Յերապողեայ Փռիւզացւոց ի ժամանակակցէ Մարկոսն Աւրեղեայ, որպէս եւ ի Տերաուղիանեայ՝ որ Ռեքե— յաղթից քրիստոնէիցն զօրականաց զերսն լեալ ասէ), այլ եւ ի հեթանոսաց (ի Վիոնէ Կասեայ, ի Յուդեայ Սաղիստոլինեայ եւ յայլոց) պատմին եւ ըստ երկոցունց իսկ կողմանցն կարծեաց՝ համարին իրքն սքանչելիք. նոյն դէպք հաստատին եւ ի դահեկանաց որ ցայժմ կան եւ յանտոնիսեան սեանէն, յորս Մարկեայ Աւրեղեայ դիւցապաշտութեանն ընծային իրքն եւ կամ Անձրեւաբերն Արամազդայ: Այլ նմին հակառակ յերաւի է համարել ընդ քրիստոնէիցն մատենագրաց՝ թէ զայն նշան Աստուած աղօթիւք քրիստոնէիցն գործեաց, քանզի լեզէսնն Մեթաինացի որ ի պատերազմի անդ դիպեցաւ՝ էր ի քրիստոնէից, (թէպէտ եւ վաղ իսկ յառաջ քան զայս դէպս կոչէր լեզէսնն այն Փայլատակիչ¹, եւ ոչ յետ այսց դիպաց՝ որպէս ոմանք ի մատենագրաց համայեցան):

Յետ դիպացն այնոցիկ՝ արարին Վերմանըն դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմայեցւոց եւ ետուն նոցա 100,000 գերի յետս (174): Միւսանգամ յամի 178 գրգռեցաւ երկրորդ Մարկոմանեան պատերազմն, բայց մինչ չեւ ի գլուխ հանեալ՝ վախճանեցաւ Մարկոս Աւրեղիոս ի Սիրմիոն կամ ի Վիէննա Պաննոնիացւոց՝ 59 ամաց (Մարտ. 180). ազնուականութիւն մնաց նորա եւ

յատակութիւն բարոյական կտրժեաց նորա յայտ յիւրոց իսկ՝ գրոց է: Բայց ռակայն պարսաւի իմն վասն կարի ներողն լինելոյ առ կին իւր՝ առ ժանտաբարոյն Փառստինա (զոր եւ գովէ ի գիրս անդ) եւ առ կուսակալն ընչաքաղցս:

4. Սակայն եւ առ այսպիսի կայսերաւ տեւէր՝ մանաւանդ թէ դաժանագոյն իմն էր հալածումն քրիստոնէիցն: Քանզի ջանայր Մարկոս Աւրելիոս միւսանգամ՝ զպաշտօն դիցն յաճախել՝ զի անտի իմն յուսայր դարման հաստատութեան տէրութեանն, մանաւանդ զի գրդէին զնա քուրմն եւ փիղիսոփայքն թշնամիք քրիստոնէութեան, որք զքրիստոնեայն ցուցանէին ուրացողս աստուածոցն, պարտս ամենայն չարեաց տէրութեանն, եւ զսպանումն նոցա արդար եւ իրաւացի:

Սնարտիրոսն Ռմիւռնացիք, քանզի չառին յանձն ուրախալ զՔրիստոս՝ տարածեցան ի վերայ սայրասուր խեցեաց, եղեն բրածեծ չարաչար եւ բազումք ի նոցանէ արկան առաջի գազանաց՝ զըօսուցանել զժողովուրդն: Սի ոմն ի նոցանէ, որ ինքնակամ մատնեաց զանձն ի ձեռս դահճաց՝ առ ահին յանձն առ զսհել կոռց, որ ապաքէն ի յանդգնութենէ անտի էր՝ զոր միշտն անգոսնէր եկեղեցի: Իսկ եպիսկոպոսն նոցա Պողիկարպոս գրեթէ 100 ամեայ, աշակերտ Յովհաննու առաքելոյ, դատապարտեցաւ ի խարոյկ, քանզի անցեալ իմն էր ժամանակ խաղուցն թատերաց (165):

Պատմութիւն վկայութեան պար առաքելական հօր կոյ ի թղթի եւ կեղեցւոյն Ջմիւռնացւոց առ եկեղեցին Փիղադեզփիպ՝ զորմէ ինքն իսկ Սկադիզէր քննիչ սուր եւ անհաւան եւ միանգամայն բողոքական նախանձաւոր՝ Ի համօրէն եկեղեցական պատմութեան ոչ ինչ գիտեմ, ասէ, որ այնպէս շարժիցէ զսիրտ իմ եւ իբրեւ այն թէ զնա արտաքոյ քան զանձն հանիցէ, որպէս պղծ թուղթ: Գլխաւոր բանք թղթոյս՝ յորում նշմարի կատարեալ պատկեր հանգամանաց քրիստոնէիցն հալածելոց եւ նոցին հալածչաց եւ միանգամայն հաւատք նոցա յԱստուածութիւն Քրիստոսի եւ պատիւ մեծարանաց առ սուրբն, են սոքին:

Իլաց ձեաց Պողիկարպոս զի տացի ի ձեռս, որպէս եւ Տէրն արար՝ զի եւ մէք նմին լինիցիմք նմանողք, ոչ յայն միայն հայելով որ մեզ ինչ օգուտ իցէ, այլ եւ յայն՝ որ ընկերին շահ է: Քանզի ճշմարիտ եւ հաստատուն սիրոյ այսպէս վայելէ՝ ոչ զանձին փրկութիւն միայն, այլ եւ զամենայն եղբարց փրկութիւն կամել: Ամենայն իսկ մահունք մարտիրոսութեան որովք կատարեցան կամք Աստուծոյ՝ երանելի եւ ազնուական իմէ էին, քանզի մեղ երկիւղածացս յԱստուծոյ՝ վայելուչ է յամենայնի Աստուծոյ տալ զկարողութիւնն:

11՝ է՝ որ ոչ զբանչացեալ զարմացի ընդ քաջատրտութիւն, ընդ հաստատութիւն եւ ընդ աստուածսիրութիւն եւ ընդ սէր այնոցիկ՝ որք եղին գանալից ցմերկանալ երակաց, մինչեւ արգահատել մտակացացն եւ հեծել, ուր ինքեանք այնպէս լի էին քաջալերութեամբ՝ զի ոչ դք ի նոցանէ զարհուրեցաւ կամ յոգւոց հան, այլ ամենեքին ցուցին մեղ թէ ի լկեւ իւրեանց իբրեւ Քրիստոսի վկայք՝ հեռի ի մարմնոց էին,

կամ թէ մանաւանդ Ցէրն իոյ առնթեր կացեալ միեմտեր զնոսա: Ընորհոյն Գրիստոսի արհամարհեցին զժամանակեան տանջանն՝ ի միում ժամու ի յաւիտենից պատժոց զանձինս փրկելով: Հուր անդորում տանջացն՝ ցուրտ թուէր նոցա, քանզի զյաւիտենական հուրն ածէին զմտաւ, զայն որ ոչն շիջանի եւ յորմէ ինքեանք զերծանէին. սրտի աջօք հայէին ի բարութիւնսն որ կան պահին այնոցիկ՝ որ իտպառն համբերեն. զորս ունին ոչ լուաւ, ահն ոչ ետես, ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, բայց պիտի այնոցիկ որ ոչ պսաւ հետեւ մարգիկ, այլ հրեշտակ իսկ էին՝ ցուցան ի Ցեառնէ: Ըստ նմին օրինակի եւ որ գազանացն վայրենեաց սահմանեալ էին յերկարագոյնս չարաչար լլկեցան՝ տարածեալ ի վերայ սպրաւսուր խեցեաց եւ պլովք եւս տանջանք զորս ած ի վերայ փոխանակ բղբշխին (Ստասիոս Վուադրատոս), զի ան ունէր թէ յերկարեւլք ցաւոցն ածիցէ զնոսա յուրացութիւն:

Իսկ զամբն ինչ հնարեցաւ ստոռնայ հակառակ նոցա, այլ Աստուծոյ գահութիւն, չեղեւ ամենեցուն գամագիւտ: Երկչորքն՝ հաստառութեամբ քաջասիրտն Գերմանիկեայ զօրացան, որ յորժամ առաջի գազանաց վայրենեաց արկաւ՝ յառաջ իսկ քան զայլսն անց կաց ի մէջ: Զի իբրեւ հաւանեցուցանել զնա ջանայր փոխանակ բղբշխին եւ աղաչէր գոնէ խնայել հասակի մանկութեանն, գրգռեաց զմի ի գազանացն ի վերայ անձին իւրոյ՝ զի փութով յանդիմանութենէն եւ յանդիմանութենէն զանձն զերծուցէ: Զարմացաւ սիրացաւ ամենայն ժողովուրդն ընդ արութիւն քաջութեան աստուածասէր եւ երկիւղած ազգին քրիստոնէից եւ բողոք բարձեալ գոչէր. Բարձէք զանաստուածսն. զՊողիկարպոս՝ այսր: Բայց մի ոմն Վուկնտոս անուն փոխգացի՝ որ այն ինչ յաշխարհէ անտի իւրմէ եկեալ էր, գողալ սկսաւ իբրեւ զգազանն ետես: Սա իսկ ինքնակամ զանձն մատուցեալ էր եւ զայլն եւս ի նոյն դօրծ հաւանեցուցանելով: Այլ իբրեւ ժամանակ հանդիպին եւ հաս, խանարհեցաւ ի հաւանութիւն փոխանակի բղբշխին, երդուաւ եւ զօհեաց: Նմին իրի՝ մի գովեսցուք զնոսա, եղբարք, որ անձամբք զանձինս երթեալ մատուցանեն: Ոչ զպս ուսուցանէ աւետարանն:

Իսկ զքանչեւին Պողիկարպոս իբրեւ նախ լուաւ թէ մահու նորա ցանկայ ամբոխն, ոչ ինչ վհատեալ զանգիտեաց, այլ կամէր մնալ ի քաղաքին: Սակայն բազմագոյնք հաւանեցուցանէին զնա ելանել երթալ ի բաց: Յայնժամ ել զերծաւ նա ի տեղի մի ի շինին ոչ ինչ հեռի ի քաղաքէն, եւ անգէն ընդ սակաւուց ոմանց զաիւ եւ զգիշեր առնէր ազօթս վասն ամենեցուն եւ վասն եկեղեցեաց որ ընդ ամենայն երեսս երկրի իցեն: Երիւք աւուրբք յառաջ մինչ չեւ ըմբռնեալ էր՝ ետես նա տեսիլ իբրեւ այն թէ բարձ գլխոյ նորա բորբոքեալ պրոցի: Դարձաւ առ այնոսիկ որ ընդ նմայն յաղօթս կային եւ ասէ մարգարէանալով՝ Կայ մնայ ինձ պրեւ կենդանւոյն: Իբրեւ մօտ հասին խնդրակքն՝ չողաւ նա ի մեւ եւս չէն: Այլ նորա իբրեւ զնա ոչ գտին՝ կալան զերկուս ի ծառայիցն՝ յուրոց մին ի տանջանն եղեւ մօտն: Եւ զի սա անակից էր՝ չէր հնար պահուհետեւ Պողիկարպոսի թաքել. նուիրակք եւ հեծեալք ելին ընդ ծառայիցն ի ճաշուն ժամանակի յաւուր ուրբաթու հանդերձ սովորական զնուրն իւրեանց՝ իբրեւ ի վերայ աւազակի: Անագան յերեկոյն անկան ի վերայ նորա ի վերնատանն: Անտի կարէր նա յայլ ինչ չէն ապրել, այլ ոչ կամեցաւ եւ ասէր՝ Ցեառն կամք լիցին: Եւ իբրեւ լուաւ զձայն արանցն այնոցիկ՝ էջ առ նոսա ի վայր եւ խօսեցաւ ընդ նոսա: Սղբա զարմացան ընդ ծերութիւն նորա, ընդ լորութիւն զուար-

Թութեան նորա, եւ ասէին սմանք: Ձի իսկ պիտոյ էր այս մեկ առ ըմբռնելոյ զոյր մի պոսպիսի զծերունի: Նա եւ վաղվազակի հրաման՝ դնել առաջի՝ նոցա կերակուր եւ բնակելի որչափ ինչ հաճոյ իցէ նոցա, բայց խնդրեաց ի նոցանէ սակաւ ինչ ժամանակ՝ զի անխափան մատուցէ աղօթս: Իբրեւ շնորհեցաւ նմա այն, կայր կանգուն եւ մատուցանէր աղօթս բարձրաձայն ի շնորհօքն Աստուծոյ ժամն երկուս ի բուն, մինչեւ սքանչանալ լսողացն, եւ բազումք զղջանային զգալն իւրեանց ի վերայ պոսպիսի երանելի ծերոյ: Յետ կատարման աղօթիցն՝ յորում ամենեցուն առնէր յիշատակ ընդ որոց կենակիցն լեալ էր, փոքունց եւ մեծաց, նշանաւորացն եւ աննշանից, նա եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ որ բնակեալն է ընդ ամենայն երկիր, քանզի ժամանակ չուէր հասեալ էր՝ նստուցին զնա յիշկան վերայ եւ վարեցին տարան ի քաղաքն:

Պատահեաց ընդ առաջ՝ Հերովդէս Խաղաղութեան դատաւոր (Լոյ-սօջոս) ընդ հօրն իւրում՝ Նիկեայի դեսպակաւ, ասին զնա ընդ իւրեանս եւ բռնէն հարեալ զնմանէ՝ ասէին ցնա: Ձինչ չար իցէ զկայսր Յէր կոչել, խոռակ ցանկել եւ ապրել: Ձառաջինն ոչ ինչ եւ նոցա պատասխա-նի. այլ իբրեւ ստիպեցին ասէ. Չեմ առնելոց զոր խրատէքս: Նոքա ի-բրեւ չխորացին հաւանեցուցանել, խօսեցան ընդ նմա բանս խստի եւ ընկեցին զնա ի կառաց անախ ի բաց՝ մինչեւ մնասեցաւ ակր սրունիցն: Բայց նա իբրեւ ոչ ինչ փաշաման կրեալ՝ այնպէս երթայր ուրախու-թեամբ մինչեւ հասուցին զնա յամփիթեաւորն: Մինչ դեռ այնպէս ստասիկ էր անդէն աղմուկ աղաղակին՝ զի ոչ ուրուք բան լինէր լսելի, հնչեաց առ Պողոկարպոս ձայն բարաւոյ յերկնից յորժամ եմուս նա ի ներքս, թէ Զօրացիր եւ քմջ լեր, Պողոկարպէ: Ձայն որ խօսէր ոչ զք եսես, բայց զձայնն լուսն ալք ի մէնջ որ առնթներն կային:

Իբրեւ ածաւ նա յառաջ եւ աղք. եղեւ թէ Պողոկարպոս ըմբռնեցաւ, եւ անհնարին գոչիւն եւ ամբոխ աղաղակի: Ապրացին զնա առաջի փոխանակի բղեշխին որ հարցանէր զնա թէ արդարեւ դու Պողոկարպոս իցես: Իբրեւ ասաց թէ այո, խրատէր զնա ուրանալ, յորդորէր ծերութեանն խնայել եւ ասէր բազում ինչ յորոց սովորն են ասել, որպիսի ինչ՝ թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն (ի Բախտ)՝ որ էր գէթ ինչ նշանաւոր: Ի յաւախս նախնիս Գերսիսանն Հաւանեցեաց Իբրեւյն ի Բախտ [ԳՄ] Կայսրն, իսկ ի լաթնախօսան՝ ի Քալէ [Genium] Կայսր: Լեր ուշ ի կուրծս. ասա՝ Բարձրցին ի միջոյ անասաւածքն (այս Բախտ Իբրեւյն): Յայնժամ հայեցաւ Պողոկարպոս խոժոռագէմ ընդ ամենայն ամբոխ հեթանոսացն անարդարոց շուրջանակի, ձգեաց ի վերայ նոցա զձեռն իւր, յոգւոց հան, հայեցաւ ի վեր յերկինս եւ ասէ. Բարձրցին ի միջոյ անասաւածքն: Ապա ստիպէր անթիւպատան՝ երդնուլ եւ հայհոյել զՔրիստոս՝ զի ապրեսցի: Եւ պատասխանի Պողոկարպոս. Ուրեմն եւ վեց ամ ծառայեցի նմա եւ չար ինչ ինչ ոչ արար, զեմրդ զեմ թագաւոր հայհոյեցան՝ որ զինն փրկեաց: Միւսանգամ ստիպէր զնա անթիւպատան թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն: Եւ նա յայնժամ պատասխանեաւ եւ ասէ. Թէ յայն պնդեալ կառ զի ես ի բախտ կայսերն երդուայց եւ այնպէս իմն կերպարանիս՝ չգիտեմ զինչ զք ես իցեմ, լուր արդ հրապարակաւ: Եւ քրիստոնեայ եմ. եթէ կամիս ուսանել զխորհրդատուութիւն քրիստոնէիցն՝ տուր ինձ առ այն օր մի եւ գիր ինձ ունին: Ասէ փոխանակ բղեշխին. Հաւանեցո զժողովուրդդ. եւ Պողոկարպոս պատասխանի. Ընդ քեզ խօսել պատրաստ եմ, քանզի ուսեալ եմք իշխանութեանց եւ պետութեանց որ Աստուծոյ կարգեալ են՝ զայն

զօրութեանց եւ ամենայն արարածոց եւ համբռնե՛ն ազգին արդարաց՝ որ կենդանի են առաջի երեսաց քոց, օրհնեմ զքեզ՝ զի արժանի արարեր զէս յառարս յայսմիկ եւ ի ժամուս՝ հաղորդութեամբ վկայիցն քոց լինել կցորդ բաժակի Օծելոյ քո ի յարութիւն կենացն յաւիտենից, հոգւոյ եւ մարմնոյ, անեղծութեամբ Հոգւոյն սրբոյ. ընդ որս եւ ես եզէց ընկալեալ ի քէն պարարտ եւ ընդունե՛լի պատարագաւ, որպէս պատրաստեցերն եւ յառաջագոյն յայտնեցեր եւ լցեր, անխաբդ եւ ճշմարիտ Աստուած: Պսան պնորիկ գովեմ զքեզ վասն ամենայնի, օրհնեմ զքեզ եւ փառաւոր առնեմ զքեզ հանդերձ յաւիտենական երկնաւորն Յիսուսիւ Քրիստոսիւ Որդւով քով սիրելեով, ընդ օրում քեզ եւ Հոգւոյն սրբոյ պատիւ, պիտի եւ յաւիտեանս, Ամէն:

Ըսն ինչ ասացեալ զԱմեն եւ կատարեալ զազօթան՝ լուցին գահինձք զիրաւին: Իբրեւ բոց սաստիկ ի վեր տողորէր՝ անտաք պանչեւէս մեծ, որք եւ յայն սակա պահեցաք զի պլոց զայն քարոզեցեմք: Հուրն գործէր կամար ի վերայ իբրեւ առագաստ ինչ ուռուցիկ ի հողմոյ, եւ պատէր զմարմնով վկային շուրջանակի, որ կացեալ ի միջի անդ՝ ոչ եթէ մնայ ինչ պրեկտ նման էր, պլ ճացի որ եփիցի կամ ոսկւոյ եւ արծաթոյ որ ի քուրայս ջննուցուն: Եւ հոս իսկ անուշութեան հարաւ ի մեզ ըստ նմանութեան բուրման խնկոց կամ պլոց ինչ անուշահոտ արմատոց: Ապա իբրեւ անսին ամպարիչաքն՝ թէ չմաշի մարմին նորա ի հրոյ անտի՝ ձայն ետուն զատարչին (Confector, որ Բազմադ օրհասեալն է լիւտորմին Գայր զԲլբլն Կոբաւթան, եւ Կամ ի Բլբլն Եղառ Կո ի Կոմք Կոմքիստոսե՛ն՝ սոլանեք) երթալ եւ միեւլ սուսեր ընդ մարմին նորա: Իբրեւ նա զայս արար՝ արիւն պնչափ հոսեաց մինչեւ շնջուցանել զհուրն եւ զարմանալ ամենայն ամբոխին ընդ խաիրն որ ի միջի եւ ընդ անհաւատսն եւ ընդ ընտրեալս: Այսպիսի ոք էր պանչեւէի մարտիրոսն Պողիկարպոս որ առ մերովք ժամանակօք առաքելական եւ մարգարէական վարդապետ եկաց եւ եպիսկոպոս կաթողիկէ եկեղեցւոյն Չմիւռնացոց: Ամենայն բան՝ զոր հան նա ի բերանոյ, կատարեւցաւ կամ կատարեսցի:

Ըսն իբրեւ ետես նախանձոտ չար հակառակորդ ազգին արդարաց զգեղեցիկ մահ վկայութեան առնն՝ որոյ գնացք իսկզբանէ անարատ լեալ էին եւ պիտի անմահութեան պսակ ի գլուխ առեալ առանց հակառակութեան զվարձս մրցութեանն տարաւ, այնուհետեւ ջանայր՝ զի մի ինչ նշխար ի նշխարաց նորա տարցի ի մէնջ, քանզի բազումք իսկ կամէին տանել եւ ցանկացեալ էին լինել ի հաղորդութեան ընդ սուրբ մարմնոյ նորա:

Ըսն իրի արկ բանասարկուն ի միտս Նիկեոսայ խնդրել ի փոխանակէ բղշխին՝ չաալ քրիստոնէից զմարմինն, զի մի, ասէ, զխաչելեալն թողեալ՝ սմա սկսանիցին դնել պատիւ: Չայս տսէին նոքա դրոգեալք եւ խրատեալք ի Հրէից անտի որ մեզն ուշ ունէին յորժամ հանել զնա ի հրոյն կամէաք: Չէին այնմ գիտակ՝ թէ մեզ չէ հնար երբեք զՔրիստոս թողուլ, զայն՝ որ ի փրկութիւն ամենեցուն որոց փրկինն ընդ ամենայն աշխարհ՝ չարչարեցաւ, անմեզն վասն մեղաւորաց, եւ թէ զպլ ոք (Եբրեւ Գլբլ) չկարեմք պատուել (Եբրեւ Գլբլ-Գլբլ): Առաջի սորա՝ որ Աստուծոյ Որդի է անկանիմք երկրպագութեամբ: զմարտիրոսսն՝ զաշակերտս եւ զնմանողս Ցեառն յիրաւի սիրեմք վասն առաւել սիրոյ նոցա առ իւրեանց թագաւոր եւ վարդապետ, եւ ո՛ր ապր՝ թէ նոցա ընկերս եւ աշակերտակիցս կարեաք լինել: Իբրեւ

զգաց հաղարարեան հռոմայեցի զոյն ջանքնուծեան չեղեցն՝ եւ արկանել զդիակնն ի հուր անդր եւ այրել։ Բայց մեր յետ այնորիկ զոսկրոսին ժողովեցաք, որ ծանրագին են քան զականա պատաւականս եւ քան զոսկի, եւ պահեցաք զնոսա ի պատշաճ անգուշ, ուր եւ շնորհեսցէ մեզ Տէր ժողովել ըստ կարի, եւ ուրախութեամբ եւ խնդութեամբ կատարել զօր մարտիրոսութեան նորա առ յիշատակի այնոցիկ՝ որ ճգնեցան, եւ ի կրթութիւն եւ ի պարաստութիւն նոցա՝ որ ճգնելոցն են։ Այսչափ վասն Պողիկարպոսի՝ որ ընդ երկոստասանիցն որք ի Փիղագեղ փիա էին՝ վկայեաց։ Բայց առաւել քան զայլն սա յիշի, մինչեւ եւ հեթանոսաց ամենայն ուրեք զնմանէ խօսել։ Այ փայն վարդապետ քաջ էր նա, այլ եւ ի մէջ մարտիրոսացն երեւելի եւ հոյակապ երեւէր՝ մինչեւ ամենեցուն ցանկալ նմանել մարտիրոսութեան նորա, քանզի այս մարտիրոսութիւն ըստ պատուիրանաց աւետարանին կրեցաւ։ Տեւական համբերութեամբն՝ անիրաւ անթիւպատոսին յաղթեաց, առ զպատկ ամ մահութեանն, կեպ ուրախութեամբ խառն ընդ առաքելոցն եւ արգարոցն ամենեցուն, փառաւոր առնէ զԱստուած զչայր եւ օրհնէ զՏէր մեր՝ որ առաջնորդէն մեզ, որ հովիւն է ի վերայ համբռն կաթուղիէ աշխարհիս։

Ի Վաղեա ուր նորոգ իսկ հաստատեալ էին եկեղեցիքն լուգդուռնայ եւ Վ ինննայ ի Վ. Պոթինեայ որ եկեալ էր անդր յԼսիայ, ձգեցան յատեան քրիստոնեայքն անհնարին զրպարտութեամբք. սակայն լկանօքն, հրով, զաղանօք, ատաշէկ անթառովք եւ այլովք նոյնպիսեօք չկարացին հանել խոտտովանութիւն ինչ ի նոցանէ՝ բայց թէ «քրիստոնեայ եմ եւ առ մեզ չգործի ինչ ամօթոյ», Վոյսք փափուկք քաջութեամբ համբերեցին տանջանաց եւ քերանաց, յորս նշանաւոր էր մանաւանդ լկանօքինա։ Պոթինոս եպիսկոպոս լուգդուռնայ 90ամեայ հարաւ առաթուր եւ մեռաւ ի բանտի. նա եւ դիտկուէր իսկ ապանելոցն հանան ի գերեզմանաց եւ արկան շանց առաջի, հրամանս տուեալ՝ զի մի ոք այնուհետեւ ի քրիստոնէից թաղեցի (177)։ Վասն հռոմէական քաղաքացեացն ածաւ առանձինն հրաման մահու ի կայսերէ եւ այնպէս գլխատեցան. եւ ոմանք որ ի հարցափորձի անդ ուրացեալ էին եւ կալեալ ի դիպահաճ ժինչեւ ցհասանել հրամանի կայսերն որ արձակէր զնոսա ազատս՝ զղջացան եւ յերկրորդ հարցափորձին խոտտովան եղեն առաջի ատենին եւ այնպէս խառնեցան ի գունդս մնորտիրոսացն։ Պատմութիւն հալածանացս կայ ցայժմ ի թղթին գաղիական եկեղեցեաց առ եկեղեցիս Փղքն Լսիայ։

Իսկ ի Հռոմ սաստիկ էր յոյժ հալածումն մօտ յամ 167 եւ 168։ Լստ ուրեմն վկայեաց Վ. Յուստինոս փիղիսոփոս, որ յետ տալոյ կայսեր զերկրորդ պատասխանատուութիւնն, առաջի Յունիոսի Ուստիկոսի վերակացուին Հռոմայ, որ վարդապետ փիլիսոփայութեան կացեալ էր Մարկոսն Լւրեղեայ, նմին իրի եւ հայր իսկ կոչէր զնա կայսրն, դատապարտեցաւ ի մահ, մահա-

ւանդ թերադրութեամբ Արեւիկայ շնականն փիղիսոփայի որ նա-
խանձորդ էր նորա եւ պարտեալ բազում անգամ ի վիճմանն:

Սարթի իմն ասել՝ թէ ընդ Մարկոսն Անտոնինեայ անց գնաց
անհետ եւ բախտ տէրութեանն՝ որ յետ այնչափ բռնաւորացն
հինգ իշխանս մի ըստ միով է տես՝ որպիսիս դժուարին է յաճախ
ի պատմութեան գտանել: Բարեախորժն Աերուա սկսաւ դար-
մանել զվէրօ հայրենեացն. Տրայիանոս ընդ ազնուականութեան
եւ մեղմականութեան՝ եցոյց վաստակա մեծամեծս եւ արքունա-
կան գաւազանաւն եւ սուսերաւն: Ադրիանոս իբրեւ մարդ որ
դոյզն՝ ունէր թերութիւնս մեծամեծս, այլ առաջնորդութիւն
նորա էր արժանի գովութեան: Արկղբին Անտոնինոսը էին իմաս-
տունք ի գահոյս թագաւորութեան. սակաւք ի փիղիսոփայից ա-
զարդոնաւ դպրոցին այնպէս կեանս կէին՝ որպէս ուսուցանէինն.
Իսկ Անտոնինոսըն էին փիղիսոփայք ի ծիրանւոյն իւրեանց, կացին
միացին ցածուկք եւ կալան զաշխարհ ի խաղաղութեան: Ամե-
նայն իսկ պատիւք աստուածացուցման ընծայեցան ի ծերա-
կուտէն եւ ի ժողովրդենէ՝ Մարկոսն Աւրելեայ, եւ յետ 100 ա-
մաց իսկ տակաւին զպատկեր նորա ընդ պատկերս առնոնին աս-
տուածոցն դնէին Հռոմայեցիք՝ սիրով: Բնդունայն, մանաւանդ
թէ ամպարիշտ պատիւ. որոյ մխիթարութիւն չգնաց զհետ նորա
անդր՝ ուր հայիմք ցաւագին, ասէ ոմն ի մատենագրաց, ըղձանա-
լով թէ նա որ զԱրիստոս հալածեաց յանդաման նորա, գտեալ
իցէ ողորմութիւն յայնմանէ՝ որ ի խաչին վասն իւրոց խաչահա-
նուացն աղաչէր թէ Խոզ դոցա, զի ոչ գիտեն՝ զինչ գործեն:

5. (Ետ առաջնորդելոյ տէրութեանն ամս իբրեւ 80 ի ձեռն ի-
մաստուն կայսերաց, եկն եւ յաթոռն (180 — 192) Ամե-
նոս Անտոնինոս նորին որդի 19ամեայ ի Փաւստինայ կնոջէ, ա-
նագորոյնն եւ ամբարտաւան եւ շուայլ: Իսկ եւ իսկ գնեաց խա-
ղաղութիւն ի Մարկոմանացն՝ զի կեցցէ ի հանդարտութեան.
Հեռացոյց յանձնէ զիմաստուն խրատտուս հօրն իւրոյ եւ եթող
զառաջնորդութիւն տէրութեանն ի ձեռն արանց անարգաց եւ
բռնաւորաց:

Ինքն ետ զանձն ի խաղս սուսերամարտեացն, եւ ինքնին
իսկ կռուէր իբրեւ զմի ի նոցանէ. երեւէր նա (735իցս) հրապա-
րակաւ ի կերպարման Հերակղի հռոմայեցւոյ: Չգոյր չափ սպա-
նութեանցն, եւ յաճախէր օր ըստ օրէ ի գործ յիմարութեան
մինչեւ յետ 12 ամաց՝ հարձ նորա Մարկիա միարանեալ ընդ
Աետոսի անձնապահապետի եւ ընդ Աղեկատոսի սնեկապետի
տայր օպանանել (31 Վեկտ. 192): Առ սովաւ մեծ ինչ մասն
Ապպիտողիոնին հանդերձ մատենադարանաւ ի փայլատաւանց լու-
ցեալ այրեցաւ (189), եւ մեւս եւս հրդեհ զտաճարն Խաղա-
ղութեան շինեալ ի Վեսպիանեայ, յորում կապուտ Արուսա-

ղեմացւոցն էր՝ այրեաց հանգերձ մեհենիւն Վեհտայ եւ մասամբ պաղատանն:

Սրպէս ի սպառել տանն Վեսարեանց՝ նոյնպէս եւ այժմ ի բրեւ վախճանեցաւ տոհմն Լնտոնիւնեանց յարեան գծաւթիւնը: Թէպէտ եւ որ սպանինն զՎոմոդոս՝ ամբարձին փութանակի յիշխանութիւն զայրն առաքինի 67ամեայ զՊօւպղիոս Հեղուիոս Պերրիմաս գլխաւորեալն Հռոմայ (193, Յունուար. 1). այլ յետ երկից ամսոց վասն խնայութեան իրիք արծաթոյ զայրացեալ անձնապահացն գրգռելոց ի Վետոսէ՝ սպանաւ այրն ազնուական ի պաղատանն, եւ շրջեցուցին զգլուխ նորա ի ծագ նիզակի ընդ քաղաքն (30 Մարտի): Լնտոհետեւ յանդգնեալ անձնապահացն հանին զթագաւորութիւնն ի վաճառ՝ տալ ում առաւելն տացէ: Սուղպիկիանոս աներ Պերտինակայ տայր 20,000 սեստերտոս, բայց Վիդիոս Կոդիանոս մեծատուն քան զամենեսին ի Հռոմ եւ 25,000 եւ կոչեցաւ կայսր, ընկալաւ զնա ակամայ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն: Սակայն լեզէոնքն որ ի նահանգսն էին ինքեանք եւս կամեցան կացուցանել կայսր, եւ այնպէս ի միում ի նմին ժամանակի Սեպտիմիոս Սեւերոս ի Վիլրիկէ, Պեսկենիոս Նիգէր (այր ծերունի, մեծատուն, քաջ եւ իմաստուն) յԼսորիս եւ Վլուգիոս Լոքիմոս ի Բրիտանիա՝ ընտրեցան կայսր ի զօրացն, եւ քաղաքային պատերազմն եւեթ էր սահմանելոց թէ ո՞ր ի սոցանէ զաթառն կալցի:

6. Սեպտիմիոս Սեւերոս (193 — 211) յառաջ քան զամենեսին առ զՀռոմ. ընկալաւ զնա ծերակոյտն եւ զՅուդիանոս ետ սպանանել (1 Յունի): Այսորն նոր ի բաց արձակեաց զանձնապահսն, եւ փոխանակ նոցա կացոյց անձնապահս յիւրոց զօրաց բազմագոյնս քան զնոսա չորեքպատիկ: Լպա խաղաց նախ ի վերայ Նիգերայ զոր թշնամի հայրենեաց յայտ արար ծերակոյտն, եւ յետ բազում ճակատուց յաղթեաց եւ հար զնա առ Խստեալ ի Վիդիկիա (196), եւ ինքն Նիգեր ի փախտեան ըմբռնեալ սպառնաւ. յետ այնորիկ դիմէր ի վերայ Լոքինեայ ընդ որում մինչեւ ցայնժամ միարանութեամբ էր խորամանկ իմն մտօք, յաղթէր նմա առ Լուգդունաւ ի ճակատու եւ Լոքինոս փախուցեալ առնէր անձին (197): Լպպէս ի գլուխ հանեալ Սեւերեայ զպատերազմն քաղաքային մեծաւ անազորունութեամբ՝ յաղթէր եւ Պարթեւացն (198): Լպա դառնայր ի Հռոմ ձաղանօք յետ կալոյ յարեւելս ամս 6 (203):

Լստ ուրեմն տակաւ երեւէին բարձրագիւթեան նորա, զոր առաւել եւս գրգռէր սիրելին նորա Պրաւտինոս այր ժլատ: Լս իբրեւ զսա ետ սպանանել (204) որդի կայսերն՝ Վարակաղա, որ եւ համակ գծաւթեամբ էր ընդ եղբօր իւրում Վեհտայ, առաւել եւս բռնաւորագոյն եղեւ կայսրն եւ ծալաւ ի սրեան. առաջնոր-

դէր զինուորական իմն խտուրթեամբ, եւ վասն փոքր ինչ կասկածանաց կոտորէր զբազմութիւն արանց երեւելեաց: Յետուստ ուրեմն վասն չթողոյ դատարկ զլեզէոնն՝ եդ արշաւանս ի Ռիտանիա ընդդէմ՝ Վաղեղոնիացւոց (209), նորոգեաց զպատուարն զոր Լգրիանու էր շինեալ, եւ մեռաւ յԱրորակոն (Նորք) 66 ամաց առ արտին նեղութեան վասն որդւոյ իւրոյ Վայակաղոյ՝ զի փորձեաց սա անդ երկիցս սպանանել զհայր իւր: Մինչ չեւ մեռեալ՝ ետ բերել առ մահճօք իւրովք զսափորն կձնայ (յոր արկեալ պահէին Հռոմայեցիք զաճիւն մեռելոց իւրեանց) «Վու, ասէ, ընդունելոց ես զայրն որում չլինէր բաւական աշխարհս», եւ յառաջագոյն իսկ ասացեալ էր ուրեք թէ՛ «Վմենայն ինչ եղէ եւ չեղել ինչ օգուտ», (+ Փերր. 211):

7. Ըն Վոմոդեաւ ի խաղաղութեան էին քրիստոնեայք (ըստ Դիոնի Վասեայ ի բարեխօսելոյ Սարկիայ սիրելոյ նորա, բայց ո՞ր կարիցէ հաւատալ նմա ի սմին), այս ինքն՝ զի չեղել ինչ մեծ հալածումն, այլ կային մնային օրէնքն առաջինք որոց կատարումն զյօժարութենէ ժողովրդեան այլ եւ այլ տեղեացն կայր կախեալ: Ըստ սովին իսկ կայսերաւ զկայեաց երեւելէ հռոմայեցին Լպոզոնիոս որ ի ծերակուտէն դատապարտեցաւ ի մահ: Ըստ Պերտինաքսաւ, Վիդիոսն Յուդիանեաւ եւ Պեսկենիոսն՝ Վիգերառ ոչինչ հալածումն կայսերական հրամանաւ երեւի եղեալ:

Իսկ Սեպտիմիոս Սեւերոս զառաջինն սիրով էր, ասեն, ընդ քրիստոնէից, քանզի ունէր նա բժիշկ քրիստոնեայ զՊրոկուդոս Տորպակիանոս անուն՝ որ զերծոյց զնա ի վշտազին սխտէ, եւ պաշտպանեաց իսկ նա (ըստ Տերտուլիանեայ) ի միում նուագի արանց եւ կանանց երեւելեաց՝ յերեսաց մոլեգնութեան ժողովրդեանն ի Հռոմ իւրով վկայութեամբն: Սակայն զառաջին օրէնսն ոչ երարձ, մանաւանդ թէ արգել եւս զդառնալն ի կրօնս Հրէից եւ քրիստոնէից: Յետ յաղթելոյ նորա նախնաձորաց իւրոց՝ եդ ունին բանից թշնամեաց քրիստոնէիցն՝ որք ամբաստան լինէին թէ չեղեն նոքա կցորդ ուրախութեանն հասարակաց (այս ինքն պաշտամանցն հեթանոսաց զոր կատարէին յուրախութեան անդ), քանզի թշնամիք տէրութեանն են՝ ասեն: Վմին իրի կողմնակալք՝ որ հակառակ քրիստոնէիցն էին, մոլեգնէին չարաչար:

(ՅԷփրիկեցւոց աշխարհին (200) տնտիհիւպատոսն (Վիգիդիոս Սատուռնինոս) ետ սպանանել ի Վարքեղոն զ12 Վիդիդիտեան վկայն որ անուանին այսպէս ի Վիդիդիտէ քաղաքէ Էփրիկեցւոց: Վարձեալ ի զկայելոցն առ նորին յաջորդաւ Մինուկիոսիւ Տիմանոսիւ անտիհիւպատոսիւ՝ էին նշանաւոր կանայքն Փեղիկիտաս (ի գերեաց կարգէ) եւ Պերպետուա (յազնուական տանէ). զՊերպետուա որ էր 22 ամաց ոչ հաւանեցոյց յուրաջութիւնն ոչ մանուկն ստնդեաց որ ի գիրկն հիւծեալ ծիւրէր եւ

«Հայրն ծերունի հեթանոս՝ որ անկեալ յոտս նորա պաղատէր եւ գոփայր (203)»¹։

Ի հարգելով, որ հիմա եւ յԱզգիպետոս ընդ նոյն ժամանակս հալածումն մեծ մանաւանդ յԱղեքսանդրիա, յորժամ հաս անդր կայսրն, եւ տեւէր ամս բազումս. մի ոմն ի վկայից անտի էր եւ Վէոնիդաս հայր Որոզինի, եւ Պոտամիէնա կոյս գեղեցիկ՝ որում սպառնային մատնել զնա սուսերամարտկացն լլտեաց, այլ նա կացեալ հաստատուն սպանաւ հալեալ կապարաւ՝ հանրերձ Բասիլիդեաւ զինուորաւ որ պաշտպանեալն էր նմա ի չարչարել զնա զինուորակցացն, եւ ընդ այնր սուեալ էր կոյսն խօստումն լուսաւորելոյ զնա. (ի մէջ ամսոցն 204 եւ 211):

Ի դեպ է թե եւ ի Վաղեա սաստիկ էր հալածումն, զի ըստ բազմաց իսկ վկայութեանց՝ գրեթէ ջնջեցան իմն քրիստոնեայք ի Լուգդունոն հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրեանց՝ որ էր Ս. Իրենէոս յաջորդ Ս. Պոթինոսի, ընդ որում եկեալ էր նա անդր յԱմիայ. (202 կամ 203, թերեւս եւ անաղան եւս՝ 208):

Պատմութիւն մարտիրոսաց Ախիզդէտեան վկայից, ֆեղեկիտայ եւ Պերպետուայ, Պոտամիէնայ եւ Բասիղդեայ, որպէս եւ այսց Լուգդունեան վկայից որ մինչեւ ցայժմ առանձինն կան՝ վաւերապան են:

13.

Կայտերք է Կաբակաղայի շինված ցմբիկներինն — ձոնաղոնի որև
բոմբեանն, Ջ. Է. Բ. Խ. Հալաթոնի էլիելեցոյ (211 — 284):

32

Ի ՄԱՃՈՒԾԱՆԷ տնտիս ՍԷԼԵՐԻԱՅ կայսեր մինչև շիրճանուսն տերութեանն մղէին Հռոմայեցիք ընդ Պերմանաց՝ գողցես մի միայն հանապաղորդ մարտ պատերազմի։ Բայց ի սոցանէ՝ պատերազմ էր նոցա եւ ընդ Պարսից յարեւելս, ուր Ըրտաշէր որդի

1. Ի Ժուլեթեան վկայաբանութեան անդ
 դասան ինքն Պերկեուսու լաւեին զոր Ի
 բանեան ետես. զոր ԵՐԷ զը առ երայց
 եւս ունիցի, սակայն եւ այնպէս ցոյցանէ
 Թէ Հասարակեան ուրեմն յայտնաւ թրեւ
 սանեից ինքն զայ ինչ մեղի քառա՛Թեան
 (քաւարան), եւ Թէ աղբիջ մը կարող
 եւ լինել օդեանայն նեղվացի մեղեին: Իբ
 լեւ Պերկեուսու կըրպար Գ Դիւիզիա-
 անս անուն ժովաննեւ Եւթնամեայ Ի
 քաղցիւղէ յերեսն: Պերկեուսու Ի մա-
 տաւանեին աղթնս փաթան ընդ բանա-
 կցանք՝ եւ Ի յերեսայն նորա անուն Դիւ-
 իթանայ զորմէ ոչ ինչ էր իարհնել յա-
 տալալան: Ձայս նշան Համարեցաւ Պեր-
 փեուսու ԵՐԷ կարտա Ե նա աղբիջ, եւ
 սկսաւ առնիլ աղօթնս փառն նորա առ Աւ-

առանձնապես համառոտորեն: Եւ ի գէղեթիւն
յայնմէն ետես նա զԴիտրոսաւեզի ի խաւ-
արդէն ուրիշ տեղեզիւն ուր իայնն եւ այլ
բազումք՝ ելանէր եւ երեսէր նեղեալ ի
տաղաւ, եւ ի նարաւայ, աղանգի եւ ամոգոյն
եւ իայնն վերէն յորձ մեռան յերեսան:
Առաւուցանէր Պերդեաւաւ տղայն վառն
նորա, բայց իր նա անկաւեալ ի նման
մեռաւ ինչ անդաւանութեամբ: Ապա առ
Դիտրոսաւեզ աւագան իրայ լի՝ այլ բարձրա-
րէքն անդաւ, եւ ի ճննել իւրում ի վեր
ըմպել հոգի իւր՝ աչ կորէր: Իբրեւ զայս
ետես տրամնաւ սիրելոս Պերդեաւաւ,
զարթնեալ եւ ի գո առ թէ ի նեղութեան
եւ ի վիրաւ եկողայրն, բայց քանզի վառահ
եր թէ լոճ նմա Առաւուած՝ առնէր որ ըստ
օրէ տրոսին վառն նորա: Եւ աչ ի գոման

2. Հետ Լ՛նտոնինեանց առեալ զաթոռն Սեպտիմիոս Սեւե-
րոս յառաջնմէ կարգէ անտի, ի վախճանել իւրում կացոյց ի հաւ-
ասարպայազատութիւն զերկոսին զորդիս իւր զԼ՛նտոնինոս Բասի-
անոս Սարակաղա (211—217), անուանեալ այսպէս առ թշնամա-
նաց իմն ի հանդերձէ իմեքէ Վաղիացւոց զոր սիրէր եւ այլոց տայր
պարգեւ, եւ զՍեպտիմիոս Վեթոս. այլ վասն սաստիկ ատելու-
թեանն որ հաստատեալ եւ արմատացեալ էր ի սիրտս նոցա՝ չկա-
րացին միաբանել նոցա ի մի առաջնորդութիւն եւ իւրաքանչիւր
ունէր իւր առանձինն գունդս անձնապահաց: Լ՛նտոնիտեւ բաժա-
նեցան եւ նահանգք թագաւորութեանն ի մէջ երկոցունցն՝ յարեւ-
մուտս եւ յարեւելիս: Սակայն եւ ոչ այնպէս լուծաւ հակառա-
կութիւնն՝ մինչեւ ի միում յաւուրց տայր Սարակաղա սպանա-
նել զՎեթոս ի բազուկս մօրն իւրոյ Հուղիայ Վամնայ, քանզի առ-
նա իսկ ապաստանեալ էր Վեթոս ի վտանգին. կոտորեաց եւ
զկուսակիցս սորա՝ արս իբրեւ 20,000 (212), սպան եւ զՎապինի-
անոս իրաւագէտ՝ զի չառ նա յանձն արգարացեցանել զեղբայր-
սպանութիւն նորա: Վապ իբրեւ սպառեցան մթերք խնայութեան
հօրն, վասն տալոյ վարձս զօրականին առատութեամբ եւ վատնելոյ
յանինայ՝ կոտորէր զմեծատունսն եւ տայր որոց ի նահանգսն էին
իրաւունս հռոմէական քաղաքացեաց ընդ բազում գնոց: Վապ
ոչ միայն վասն ժողովելոյ արծաթ այլ եւ տաղնապեալ եւս
ի մտացն խզէ՝ եւ ինքնին եղբայրասպանն ի Հռոմայ (213) շրջել
ի նահանգսն. նեղէր զնոսա հարստահարութեամբ, երեւեր ի
Սակեդոնիս իբրեւ Լ՛ղբսանդրոս՝ կրելով զկազմեալ զէնսն նո-
րա եւ զզրահս եւ զառտնին սպասսն ի կիր արկանելով եւ կաղմե-

զում գէշեր. յա իւրաքանչիւր սեղանոց՝
առնոյն գեղ փոխելոյ շուպտակքն, եւ
բժամանակս փուլոյ սեղանոյ փոփանային
բազանք ի շուր զուրս կամ լնր՝ որոյ
կէ բաղում անգամ՝ գինի եւ իւղք անու-
շուք էին, թէպէտ եւ մարմինը պնդեա-
ցըն փութանային իւնդարեալ ագեղա-
նային եւ ծիւրէին ծնգէին տարածում:

Անցուցանէին զէնն զազգ կանոնց
պնտսերք Հռոմայեցւոցն, երկիցս եւ ե-
րեցո յաւուրն իւզովք անուշիկ զմարմնոն
օծանէին, ժամս բազումս կային առաջի վար-
սափրայից՝ առ զանգրեւ յուրել զվարտն
աղտեառին, ցանէին փոշի սակալ եւ այլ
եւս ինչ ազոս փաշոյ ի հերոն, եւ զմարթ
եւ դոնոն ծաղկէին. նոյնպէս անհմարին
էր եւ փառաւորութիւն եւ զբզութիւն
անկողնոց, բարձից եւ գեապկաց. զեղեռու-
թիւն ի շինուածս եւ յամառաւանս յա-
ւելոյր ամ ըստ ամ. ամառաւանք զաւ-
կուզեալ եւ նետարեալ փարք ինչ էին առ
փոփանեալ բարեկեցիկ կնոք ի առնո
կայսերացն: Ըստ նմին չափոյ յաճեալ
էր եւ զերութիւն ի ձեռակերտս արուես-
տից. քի քի անօթ յաղնաւաղն ինչ քարէ՝
10,000 փաւրնոց էր: Ի առնո Սենեկոյ 500
սեղանք կային այնչափ մեծագինք փնչեւ փոյ

փոյ ի նոցանէ արժել 50,000 փաւրնոս:
Պոպկեա կին կայսերնէրոնք ազոյց ոմա-
կոց ջրուոց իւրոց սփի, եւ կազդուղոյ
էին նաւք ծովու յեղեմափայտէ, որոց
առաջը ընդհուղեալ էին ակամբք դա-
ռուականք:

Չգոյր ամենեւին կրթութիւն եւ հա-
հանք եւ ի առնո եւս մեծամեծոցն, բոլոյց
փոյն զի զերեւելի երեւելի ինչ մասեանս
հնոցն ընթեանաւին, այլ գլխաւոր գործ
Հռոմայեցւոցն իազգք եւելէ էին: Որդիք եւ
թուռուք Սկիպիոնեանցն երեւելի եւ ա-
նուանի լինէին ի վարել զկառս եւ արքուն-
ցուցանել, եւ ինքնին իսկ կայսրն եւ մե-
ծամեծ նորս ի թատերն առաջի ժողովք-
դեանն կարեաւորն: Առիւծուք, վագրք եւ
իննք հարկեր առհարկս եւանէին յարեւ-
կարանն եւ կոտորէին. ոչ ինչ ընդհատ
էր ի նոցանէ եւ կոտորած սուսերամարտ-
կացն:

Այնչափ յաճախեաց բազմացառ ան-
օրէնութիւն եւ շարելութիւն, փնչեւ փ-
ում քի քի անօթ յաղնաւաղն ժամանակին առել թէ
զարբիք երկաթոյ առաւել ընդ գործ չղ-
թոյցն փառսակն քան ընդ յօրինուած
գործեաց մշակութեան:

1 Constitutio Antoniana de civitate.

ըմբռնելով իւր փառանքը ի 16,000 արանց մահերգողացուց, եւ յԱսիա իւրբեւ Ըջիղդէս: Ըստեւել իմն մոլեգնէր յԱղեքսանդրիա. քանզի զայրացեալ ընդ բանս ինչ թշնամանաց զոր էին խօսեալ զնմանէ երբեմն քաղաքացիքն, յետ մտանելոյ ի քաղաքն եւ ընդունելոյ նոցա զնա մեծաւ փառաւորութեամբ՝ ժողովէր զամենայն երիտաւարդան իբրեւ այն թէ կազմիցէ ի նոցանէ զունդ մի անձնապատահաց, եւ կոտորեալ զնոսա՝ ապա առաքէր ի քաղաքամէջ անդր զգօրսն յաւար եւ ի կոտորած, եւ ինքն ի տանեաց մեհնին յԵրապէայ դիտէր զանցս իրացն: (Նետ այնորիկ սպան զնա անձնապատահապետն իւր Սակրինոս ի պատերազմին զոր տայր նա ընդ Պարթեւաց, 29 ամաց (Ըպրիլ . 217):

3. Օսոյն Պափղէոս Սակրինոս (217—218) որ եւ Լնտոնինոս զանձն անսւանեաց՝ ընտրեցին իսկ եւ իսկ զօրականն, ընկալաւ ծերակոյտն եւ ինքն առ իւր կեսար՝ զՎիադուսինիանոս զիւր որդի: Ըյլ մինչդեռ նա յԱսիա էր՝ ընտրեցաւ ի լեզէոնացն կայսր՝ Լասիանոս Հեղիոգարաղոս քրմապետ արեգականն յԱմեսա Լսորուց, թելադրութեամբ հանւոյն իւրոյ (Յուդիայ Սեսսայ (քեռն (Յուդիայ Վոմնայ մօր Սարակաղայ), քանզի կարծեցոյց իմն Սեսսա թէ Հեղիոգարաղոս որդի իցէ Սարակաղայ տառապանքացելոյ, եւ կաշառեաց իսկ գանձուք բազմօք զգօրականն նահանգին Լսորուց, որ զայրացեալ իմն էին ընդ Սակրինոս վասն խստութեանն: Թեպէտ Սակրինոս փախուցեալ աճապարէր ի Հռոմ, քանզի ընդ նա կռմէր ժողովուրդն եւ ծերակոյտն, այլ նաւն որ անցուցանէր զնա ի Բիւզանդիոն՝ վարեցաւ ի մրրկէ այսրէն յետս եւ ըմբռնեալ ի խնդրականցն սպանաւ հանդերձ 10ամեայ որդուին Վիադուսինիանեաւ (Յունի . 218):

4. Հեղիոգարաղոսն մանուկ 14ամեայ, որ կռեցաւ Լերեղիոս Լնտոնինոս Հեղիոգարաղոս (217—222) առ բեր ընդ իւր ի Հռոմ զամօթարից պաշտօնն արեգական, այս ինքն՝ զԹուխ վէմն գնդաձեւ անկեալ յօդոց, զոր պաշտէինն յԱմեսա. չգոյր չափ ահամօթութեան, անառակութեան, շուայտութեան եւ անզթութեան նորա: Այ երբեք այնպէս էջ յանարգութիւն ծերակոյտն որպէս առ տարի մանկամբս որ եւ զհանին իւր զՍեսսա նստոյց ընդ ծերս ծերակոյտին: Սարգեաց ծերակոյտ ինչ գահերիցութեամբ մօր իւրոյ Սոյմիսայ (դստեր Սեսսայ) վասն հանդերձից եւ զարդուց կանանց եւ կահի տան: Երբեւէր ի հրապարակս մերթ երկայն փիւնիկեցի կամ մար պատմութեանաւ, մերթ կանացի գումարաակօք աղանց պատուականաց, ամբոխիւ սրնգահարաց եւ ծնծրայիւք եւ ճեմիւք եմեասցի պաշտամանն. եւ ինքնին եւս յառնէր ի կաքաւս առաջի վիմին յանդիման մեծամեծացն Հռոմայեցուց:

Իւր իսկ հանին Սեսսա խրատ ետ նմա կացուցանել իւր ժառանգ զԱղեքսիանոս (այս ինքն՝ զԱղեքսանդրոս Սեւերոս) զոր-

դի Մամմէայ որ էր կրտսեր դուստր Մեսոայ: Իսկ իբրեւ չհա-
րաց Հեղինոգաբաղոս ապականել զճարսն Լիզբսիանու, սկսաւ դա-
րան գործել նմա, այլ անձնապահքն ելին ի կողմն մանկանն եւ
սպանին զվատանշանն Հեղինոգաբաղոս, որ ց19երորդ ամ կենացն
արար չորս կանայս եւ ամբոխ բազում հարձից, եւ զամենայն իսկ
ազգս յոռութեանցն հան ի դուռն (Մարտ. 222):

5. Իսկ պատանեակն 14ամեայ Լիզբսիանու Սեւերոս (222 —
235) էր կրթեալ զգուշութեամբ ընդ խնամակալութեամբ մօր
իւրոյ Մամմէայ, եւ եցոյց ձիրս չքնաղս եւ առաքինութիւնս մե-
ծամեծս ի թագաւորութեան իւրում: Լին նորա բարձր յատակք
եւ անարատք. բաժանեալ էր նա զժամս իւր յառանին պաշտօն,
յուսումն եւ ի գործս իրաց տէրութեան: Յառանին ինչ տաճարի¹
ընդ պատկերաց արանց երեւելեաց զոր պատուէր, եղեալ ունէր
եւ զԼքրահամուն եւ զԲրիստոսի: Մայր նորա լուսւ զհամբաւն
Որոգինեայ եւ կոչեցեալ զնա յԼիզբսանդրիայ՝ խօսեցաւ ընդ նմա,
եւ ինքն իսկ Լիզբսանդրոս մէտ էր եւ յօժարագոյն ի քրիստոնէ-
ական վարդապետութիւն: Չանուանս այնոցիկ զոր յառաջնոր-
դութիւն նահանգաց առաքէր՝ ծանուցանէր հրապարակաւ, զի
որ ունիցի ինչ զնոցանէ ամբաստանութիւն՝ ցուցցէ. քանզի ասէր
թէ արդարեւ անարժան իմն է՝ եթէ յընարել մերում զկուսա-
կալն որոց յանձն լինելոց են կեանք եւ արարք մարդկան՝ զայն
չառնիցեմք զոր քրիստոնեայք եւ Հրեայք առնեն՝ յորժամ ծա-
նուցանեն զանուանս այնոցիկ որ ի քահանայութիւն իցեն կարգե-
լոց: Իսկ զամ անգամ յեղեղէր զբանն զոր ի քրիստոնէից լու-
եալ էր՝ թէ Չոր դու ոչն կամիս զի արասցեն՝ զայն եւ դու մի այ-
լոց առներ², եւ էր դրոշմեալ զայն ի վերայ պալատանն³:

Լմարած նա յառաջին պատիւ զծերակոյտն, եւ ի միջոյ նորա
ընտրեաց իւր զգուշութեամբ խորհրդականս՝ արս պատուականս
երեւելիս 16: Կարգեաց նոցա գահերէց զհոյակապ իրաւագէտն
զՈւղպիանոս, եւ մերժեաց ի բաց ի պաշտամանցն զարսն զանա-
րժանս զոր մոյծ Հեղինոգաբաղոս, որպէս եւ զվէմն առաքեալ էր
վազ յետս յԼմեսա:

Եւ զինչ արդեւք ձեռնհաս էր վճարել առաքինութիւն
եւ իմաստութիւն պատանեկի միջ ընդդէմ ապականութեան
ժամանակին եւ զօրականացն բռնաւորութեան: Չանալ ջանաց
նա ոչ միայն ունել զսոսա ի չափու այլ եւ քաղցրութեամբ եւ
սիրով ածել զիւրեւ, այլ զուր եւ ընդ վայր: Իւր իսկ առաջի
ետես զի սպանին զարեւկամն իւր զՈւղպիանոս, եւ Վիոն Կասիոս
պատմագիրն ապրեցաւ ի նոյնպիսի մոլեգնութենէ փախսեալով ի

¹ Lararium.

² Տօրթ Դ. 16. Ջոր դու առնո՝ ու-
մք ք առնիցես:

³ Իսկ աւելի ինչ քան զայն թելագրէ
գրեալս, յորժամ առնէ՝ Մարթ. Է. 12.

Ջամեսոյ որ փանգամ կաթիլք թէ ա-
րասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ գուր ա-
րարէ նոցա, եւ Դուր. Զ. 31. Արպէս
կաթիլք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս
արասցէ եւ գուր նոցա:

Պաննոնիա: Այսպէս կռուէր Աղեքսանդրոս զամենայն ժամանակս կենացն ընդ զօրականացն ժպրհուծեան:

Ի յարձակել Արտաշէի Սասանեան առաջնոց թագաւորի նորոց տէրութեանն Պարսից (յամէ 226) ի սահմանս Հռոմայեցւոցն մինչեւ ի Վամիրս կոյս եւ խնդրել զերկիրն մինչեւ ցծոնն Նգէական եւ ցՊրոպանտիս, խաղաց ի վերայ նորա Աղեքսանդրոս (231 — 233), այլ զերէց իրացն այլ եւ այլ իմն են պատմու թիւնքն. որպէս հաւանութեան է՝ ցածոյց եւ զապատամբու թիւն լեզէոնի իրիք յԱնտիոք: Այլ յորժամ ձեպէր ի կողմանս Ռենոսի արգելուլ զասպատակ Վերմանացն՝ մօտ ի Մոզուէտիա ապանաւ հանդերձ մարբն եւ հաւատարիմ բարեկամք ի վրանի իւրում՝ 27 ամաց ի ձեռն զօրականին զորս գրգռեաց Մաքսիմիւս Թրակացի (Ըւգ. 235):

Այս բիրտ եւ վայրենի Յուդէոս Մատիմիոս Թրակացի (235—238) որ յերիտասարդութեանն հովել լեալ էր անդէոց, եւ ապա զօրութեամբ մարմնոց եւ քաջութեամբ գտեալ անուանի ի զօրուն՝ տակաւ ել ի զօրավարութիւն, եւ յայնժամ ի խորհրդակցաց դաւոյն ընտրեցաւ կայսր եւ առ իւր ակթուսկից զիւր որդի համանուն: Հալածէր նա կասկածանք անազորոյն՝ ոչ միայն զբարեկամն Աղեքսանդրի, յորս ապաքէն եւ քրիստոնեայք էին, այլ եւ առհասարակ զբազումս յարանց ազնուականաց, եւ յետ խռովութեան իրիք միայն՝ ետ նա կոտորել 4000 այլ առանց հարցափորձի:

33

Առ Սեւերոսն Աղեքսանդրիւ եղեւ համարձակութիւն քրիստոնէից շինելոյ եկեղեցիս, եւ ի միում նուազի յորժամ ել առաջի կայսեր գծողութիւն ինչ ի Հռոմ վասն տեղւոյ իրիք եկեղեցւոյ ընդ առն աշխարհաւանդի, վճիռ ետ կայսր՝ թէ քրիստոնէից լեցի տեղին. «Վանդի լաւ է, ասէ, թէ պատուեցի Առաւուած՝ որպիսի ինչ եւ իցէ օրինակաւ, քան եթէ ի գինեբրուս փոխեցի տեղին», — Իսկ Մաքսիմիոս ի պատճառս ահագին սասանութեանն որով ապականեցաւ Սապադովիա եւ Պոնտոս, յայտնի իսկ պատուիրեաց հալածումն հրովարտակաւ՝ սահմանելով պատիժ մահու գլխաւորաց քրիստոնէիցն եւ ուսուցչաց նոցա, եւ այրեցան իսկ յեկեղեցեաց քանի մի: Այլ այն հալածումն ոչ ընդ երկար ինչ էր եւ ոչ ընդ ամենայն տեղին:

Ինդ նոյն ժամանակս յետ վճարելոյ յաղթութիւնս ընդդէմ Վերմանաց (236)՝ խաղաց Մաքսիմիոս ի Պաննոնիա տալ անտի պատերազմ ընդ Սարմատաց (237): Այլ վասն ագահութեանն՝ գրգռեաց զամենեսին: ՅԱփրիկէ ուր յարձակեցաւ ժողովուրդն ի վերայ գանձապետին՝ որ դատապարտեալ էր զարս մե-

Ծառուհեմ ի տոյժս մեծամեծս՝ ապօտամբեցին եւ ընտրեցին կայսր զայրն ընտիր 80ամեայ զանտիհիւպատոսն զՎորդիանոս Լ. Հանդերձ որդւոյն իւրով 46ամենիւ Վորդիանոս Բ. յակամայ կամն նոցա, եւ ընկալաւ իսկ զնոսա ծերակոյտն: Լ.Ղ Մաքսիմինոս մրմռեալ ճեպէր մեծաւ քինու յիտաղիա (238):

Թէպէտ եւ վաղ պարտեցան Վորդիանոսըն յԼիւրիկէ ի կուսակալէն Մաւրետանիայ ի Ապպեղղիանոսէ, քանզի անպատասպար իմն էին, եւ անկաւ ի կենաց՝ որդին ի ճակատու եւ հայրն անձին առնելով, սակայն ընտրեաց ծերակոյտն փոխանակ նոցա զսինկզիւտիկոսսն Պոպլիէնոս Մաքսիմոս (մեծ՝ վաստակովք) եւ զԼեղիոս Բադբինոս (երեւելի՝ ընչաւետութեամբ), եւ ըստ խնդրոյ ժողովորդեանն ետ նոցին ընկեր իբրեւ կեսար՝ զկրսերն Վորդիանոս զթուռն Վորդիանու անտիհիւպատոսի: Մաքսիմինոս կայր պաշարէր զԼիւրիկէս, այլ քանզի զկամուրջս Սոնտիոս (Իզնոյոյ) գետոյ հասեալ էին քաղաքացիքն, ինքն յամանոց գինւոյ տայր կազմել կամուրջ եւ հարկանել զքաղաքն: Սակայն իբրեւ չաջողեալ յարձակմանն եւ սաստկացեալ եւս կարօտութեանն տորտընջել սկսաւ զօրն՝ չարչարեաց Մաքսիմինոս զոմննս ի հրամանատարաց նոցա. յայնժամ յարեան ի վերայ եւ սպանին զնա հանդերձ որդւոյն (Սայ. 238), եւ ածան զլուխք նոցա ի Հռոմ, թէպէտ եւ տուեալ էին սոքա նմա երդումն կալ հաւատարիմ յաւիտեան: «Եղնպիսի իմն անցք անցին եւ ընդ արսն երկոսին լաւս ընդ Պուպիէնոս եւ Բադբինոս ի Հռովմ. քանզի չկամէին անձնապահճն ընդ կայսր որ ընտրեալ ի ծերակուտէ իցէ, եւ սպանին զնոսա չարաչար (15 Յուլ. 238):

2. Օլիւտոնինոսն Վորդիանոս Գ. (238—244) 14 կամ 17ամեայ ընկալան ամենեքին առհասարակ: Ետեցաւ նա զհետ աւանց լաւաց, եւ եղ յաջողութեամբ արշաւան ի վերայ Վիթաց, Լիւանաց, Սարմատաց եւ Պարսից յարձակելոց յԼոորիս առ Շապհով Լ. (յամէ 241—243): Ետշաւանն նորա ընկեր էր միշտ Միսիթէոս այր լաւ¹, որոյ խորհրդովն իսկ վարէր ցանկ Վորդիանոս ի խաղաղութեան եւ ի պատերազմի եւ հայր կարգայր զնա: Լ.Ղ յետ Միսիթէոս վախճանին անձնապահապետ նորա Փիղիպպոս Երաբացի որոյ հայրն աւագակ լեալ էր, յարոյց խռովութիւն եւ ետ ընտրել զանձն կայսր եւ սպանանել զաղտ զՎորդիանոս՝ զոր զօրականն եւ ծերակոյտն՝ իւրեանց որդեակ կոչէին, եւ ժողովուրդն՝ բերկրութիւն իւր (Փերր. 244):

3. Լ. Յուլիան Գիլիպպէս (244—249) ստէպ ապստամբութիւնք էին՝ մանաւանդ ի Պաննոնիա: Ետմի 248 տօնեցաւ առ նովաւ 1000երորդ ամն շինութեան Հռոմայ: — Մեծ իմն այն զովութիւն է Փիղիպպէայ զի արգել զպղծութիւնս հակառակս

1 Որով եւ ծերակոյտն անուն պատուոյ՝ Pater principum et reipublicae.

բնութեան որ առհասարակ հրապարակաւ յայնժամ լինէին, զոր եւ ոչ առաքելն Նդեքսանդրոս իշխեաց կարծել:

Ապա ուրեմն լեզէնքն Պաննոնիացւոց ընտրեցին կայսր զՎեկիոս: Խաղաղ ի վերայ նորա Փիղիպպոս, այլ ի պատուութիւն մատնեցաւ, եւ յետ փախստեանն ի Վերոնա սպանաւ, որպէս եւ որդին նորա համանուն եւ բարձակից (յամէ 247) սպանաւ ի Հռոմ յանձնապահացն (Սեպտ. 249):

4. Այնպէս նպատաւոր իմն էր Փիղիպպոս քրիստոնէից՝ մինչեւ ուննց յեկեղեցական պատմագրաց կարծել թէ քրիստոնեայ իսկ լեալ իցէ, սակայն չմարթի ցուցանել. թէպէտ եւ Նիքեոս գերմանացի նշանաւոր մատենագիր պատմութեան Հռոմայեցւոց՝ Հհամարի ինչ այնչափ տնհաւանութեան զիրմն: Բազմացած առ նովաւ քրիստոնեայք յամենայն իսկ կարգս եւ յաստիճանս, եւ նուազեալ օր ըստ օրէ կռապաշտութիւնն՝ տարածանէր եկեղեցի: Ի սմին իսկ ժամանակի Փարիանոս քահանայապետ Հռոմայ (236—250) առաքեաց (ըստ վկայութեան Ս. Գրիգորի Տուրոնացւոց ի 6 դարու)՝ քարոզս աւետարանին, իբրեւ եւ պիտկոպոս հանդերձ քահանայիւք ի Գաղիա (յամի իբրեւ 245): Սրբա հաստատեցին 7 եկեղեցիս. Ս. Գրափիանոս զեկեղեցին Տուրոնայ (Խուբայ), Ս. Տրոփիմոս զԱրելատայն, Ս. Պաւլոս զԿարթայն, Ս. Սատուռնինոս զՏոլոսայն (Խուլուզայ), Ս. Սարմենիոս զԱրուեռնայն (Վերմոնի՝ յՎիւռնը), Ս. Մարտիոզէս զԷմովեկիայն (Սիմոն քաղաքի), իսկ Ս. Գիորնիսիոս որ թուի թէ զլիւսաւոր ամենեցուն էր՝ զեկեղեցին Պարիսայ. սա անուանի Առաքեալ Գաղիայ (որ եւ վկայեաց առ Մաքսիմիանոսիւ յամի 287): — Մօտ ի վախճան թագաւորութեանն Փիղիպպեայ յարուցին հեթանոսք խռով ի վերայ քրիստոնէից Նդեքսանդրիա, եւ բաց յայլոց բազմաց՝ սպանան լլկանօք սուրբքն Մեարաս եւ Կլեմէնտս եւ Ապոլոնիա կոյս (249):

5. Վեկիոս Տրայիանոս (249—251) որ առ իւր կեսար զեւրերէց որդի անուանակից, էր ի հռոմայեցի ազնուական տոհմէ, նախանձաւոր խտաճոցն վարուց եւ փառաց առաջնոցն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ եւ իսկ կացոյց միւսանգամ պաշտօն համարակարութեան (քննութեան վարուց քաղաքացեացն) որ ի ժամանակաց անտի Ագոստեայ անկեալ էր ի մոռացօնս, եւ ընտրեցաւ ի այն ի ծերակուէն Վաղերիանոս (որ յետոյն եկաց կայսր): Ինքնին Վեկիոս գրեաց առ սա զընտրութիւնն, բայց նա չառ յանձն հեռանալ ի զօրուէն, եւ ասել թէ ապականութիւն բալուց ժամանակին առանց բժշկութեան է: Այլ Վեկիոս իբրեւ պք հռոմայեցի՝ եւ զտեւումն հաստատութեան պետութեանն կապեալ ընդ պաշտաման դիցն անմահից համարէր, նմին իրի իսկ ամենայն սաստկութեամբ հզօր բնութեան իւրոյ՝ եղ ի մտի ջնջել

բնաբարձ զքրիստոնէութիւնն, ուր միայն ի սմանէն պարտ էր ամբն ունել վարուց ուղղութեան եւ տէրութեանն հաստատութեան:

Իբրեւ 38 ամբ էին զի վայելէր եկեղեցի ի խաղաղութեան (թէ առցի ի բաց համառօտ եւ մատնաւոր հալածումն Սպարսիմենայ): Այլ ոչ ամենեցուն ի քրիստոնէից եղև այն օգուտ: Ինդ տունկան ընտիրս բուսաւ խառն եւ գաղձն բազում, ի ծաղիկս դրախտին Լստուծոյ՝ սուտ էին բազումք եւ մերձ ի թօթափել անդէն յառաջնում մրրկի անդ. զսոսա կամէր իմն ընտրել տէր այգւոյն:

Հան Վեկիոս անդէն յամի 249 հրամանն ի նահանգան՝ ոչ եթէ այնչափ սպանանել զքրիստոնեայսն՝ որչափ նորանոր տանջանք ածել յուրացութիւն: Օմանն հանգամանս այսր մեծի հալածման նկարեն թուղթք Ս. Արարիանու եպիսկոպոսի Աարքեղոնացւոց, եւ թուղթ Ս. Վիոնիսիոսի եպիսկոպոսի Լղեքսանդրացւոց առ Փարիոս եպիսկոպոս Լնտիդայ (առ Եւսեբեայ):

Ըծէին կուտէին զքրիստոնեայսն ի հրապարակս վաճառացն. անդ ստիպէին երկիր պազանել եւ արկանել խռնկս դիցն պատկերաց: Սփռեցան տարածեցան առաջն նոցա ազգի ազգի գործիք տանջանաց, եւ ջանային ածել զնոսա ի վհատութիւն պէտպէս լկանօք: Վաւնդագունդ արկանէին զնոսա ի բանտս, մինչեւ հարկ իսկ լինել զբազումս ի նոցանէ առաքել առ ժամանակ մի յաքտորս՝ զի եւ այլոց գտցի տեղի:

Բազումք անդէն իսկ ահագին պատրաստութեամբն, եւ եւս բազմագոյք ի հասանել արդեամբք տանջանացն առնուին յանձն զուրացութիւնն. կէդք հաւանեալ էին ցանելոյ խռնկս կամ ուրանալոյ զքրիստոնէութիւն, եւ կէպք սպրէին՝ առեալ արծաթոյ մուրհակ յորում վկայէին իմն թէ զոհեցին կողոց: Բազմաց առնուանք մուծան ստութեամբ ի մատեանս հարցափորձիցն՝ որպէս թէ հնազանդեցին հրովարտակի թագաւորին, այլ եկեղեցի մերժէր զամենայն իսկ լռելեայն հաւանութիւն: Բազումք ի տկարացելոց աստի դիմէին առ մարտիրոսսն կամ խոստովանողս խնդրել զբարեխօսութիւն նոցա բանիւ կամ գրով: Ըստ բարեխօսութեան սոցա թողուին եպիսկոպոսունք՝ դարձելոցն զեկեղեցական ապաշխարանսն՝ կամ ամենեւին եւ կամ մասամբ միով: Այլ բազում անգամ դէպ լինէր զեղծանել բարեխօսութեամբն նոցա, եւ խոստովանողքն իսկ անցին բազում անգամ ըստ չափ. այս ի Աարքեղոն եւ յԼղեքսանդրիա մանաւանդ դիպեցաւ, եւ յայն սակա ընդդէմ դառնային այնպիսի չարաչար սովորութեան՝ անդ Ս. Արարիանոս եւ ասա Ս. Վիոնիսիոս Լղեքսանդրացի:

Սակայն եւ մեծ ինչ մասն քրիստոնէիցն մանաւանդ յԱգիտոս՝ նահատակեցան վասն Վրիստոսի: Ի վերայ եպիսկոպոսացն առաւել կատաղէր բռնաւորն: Ի Հռոմ վկայեաց Փարիանոս քա-

Հանայապետ (250)։ Ճերունին Լղեքսանդրոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի, դատեալ ի Կեսարիա մեռաւ ի բանտի։ մարտիրոսացաւ եւ Բարիդաս Լնտիդայ եպիսկոպոս՝ ընդ որում թաղեցան շղթայքն, որպէս ցանկացեալ էր։ այսպէս եւ Լղեքսանդրոս եպիսկոպոս Կոմանայ Պոնտացւոյ ձեռնադրեալ ի Վրիգորէ Սքանչեւագործէ։ Պիոն կամ Պիոնիոս քահանայ եկեղեցւոյն Օմիւռնացւոյ ըմբռնեցաւ ի Պողեմոնէ քրմնպետէ Լսիացւոյ յաւուր յիշատակի Ս. Պողեկարպեայ, ձգեցաւ նա ճոպան ի փող առաջի բազնին՝ ուր եպիսկոպոսն նորա Եւդեմոն կայր այն ինչ ուրացեալ զԲրիստոս առ տանջանացն ահի։ ապա հրամանաւ Եռուղեայ Պոնտիկոյ Կուլինտիդիանայ փոխանակի բղեշին դատապարտեցաւ ի խարոյկ։ բեւեռով պնդեցին զնա եւ ի շառաչել հրոյն շուրջանակի փակեաց զաչան մատուցանել աղօթս, եւ յասելն զՍմէն հան զուգին։ եւ ի յափշել հրոյն գտաւ մարմինն առանց սպառելոյ եւ զէմք երեսացն շքեղացեալ՝ մինչեւ զարմանալ հեթանոսացն գու՛մարելոյ ի տեսիլ։

Թագաւցեալ ապրեցան վասն հաւատացելոցն օգտի Սեծն Վիսիտիոս Լղեքսանդրիայ, եւ Վրիգոր Սքանչեւագործ Վեփետարեայ Պոնտացւոյ († 270) անկեալ ի բլուր մի հանդերձ իւրով սաքիւսադաւն։ Սորին վարդապետ Որոգինէս կրեաց լլկանս եւ բանտ։ Թաղ զանթիւ զանհամար ժողովրդականն որ ուրեք ուրեք սպանան։

Ըռ Վեկեաւ զառաջինն անցին Վուլթք ընդ Վանուր միւել ի սահմանս Երուսթեան Հռոմայեցւոյ։ Վեկիոս զառաջինն յաջողեալ բնդդէմ նոցա ապա պարտեցաւ սաստիկ ի ճակատու, քակեցաւ զօրն Հռոմայեցւոյ, ինքն կայսրն հանդերձ Վեկիոսիւ՝ իւրով որդւով սուգաւ յեղտիւրս, կրեալ զպատիժ կոտորածի այնչափ անչափ անմեղացն (Հոկա. 251)։ Բայց ինքն էր զօրավար երեւելի եւ զգաւատ վարուք։

6. Տրերոնիանոս Վաղրոս մատնտու Վեկեայ՝ որպէս կարծի, զնա յաջորդեալ (251—253) առնոյր բարձակից զիւր որդի զՍոքրատոս, զնէր խաղաղութիւն ի Վթաց տարեւոր հարկօք եւ թողլով նոցա զաւար եւ զգերին հռոմայեցի։ Եւ նա այնուհետեւ զանձն ի բարեկեցութիւն, ուր Վուլթք ասպատակաւ ապաւանտէին եւ աւերէին զՓղքըն Լսիա։ Բայց երկրորդն եւս յիւրեանց զօրաց սպանան (Սայ. 253), յորժամ անտուսա հակառակորդն նոցա Եմիդիոս Եմիդիանոս յաղթեաց Վերմանացւոցն։ Թէպէտ եւ ընկալան զսա իբրեւ կայսր, այլ անդէն խաղացեալ հասանէր գաղիական լեզէոնօք Ս աղերիանոս բարեկամ Վաղղոսի, եւ յայնժամ սպանսնէին եւ զԵմիդիանոս զօրք իւր (Ըւգ. 253)։

7. Վ իկինիոս Սոկլէրիանոս (253—259) յազնուական տահմէ, զօրավար քաջ եւ քաղաքագէտ իմաստուն եւ հանճարեղ լի

արոր զՀռոմայեցիս ակնկալութեամբ իրաց մեծամեծաց, եւ թուէր իմն թէ նորոգեսցէ տա միւսանգամ զառաջին մեծութիւն զօրութեան հռոմէական տէրութեանն: Սինչ անտուտ զօրավարք նորա պահէին զսահմանսն յարշաւանաց Գերմանացն՝ ինքն խաղաց ի վերայ Պարսից, այլ հարաւ չարաչար եւ անկաւ ի ձեռս Շապհոյ Ը. (259), որ թշնամանօք ունէր զեռ: (Յետ 7 ամաց վախճանէր Վաղերիանոս ի գերութեանն իբրեւ 70 ամաց, 266):

Ոչ ի սոցա միայն հարստահարութենէ՝ այլ եւ յասպատակէ Պարսիցն յարեւելս եւ Վերմանացն յարեւմուտս խանգարեալ աւերէր տէրութիւնն: Վուլթք աւերէին գերփէին զՎահկա, զՊանննիա եւ զՆունաց աշխարհ. Թողեալ զնոսա կայսերն անապարեաց յատաղիս ի վերայ Լճերեղոսի, բայց սպանաւ նա առ Մեղիողանու յորժամ պաշարեալ ունէր զսա անդ (Մարտ. 268): Ի մեռանել իւրում յանձն արար Վահղէնոս կացուցանել իւր յաջորդ զԼվաւդիոս զօրավար որ մղեալ էր յետս զՎուլթան ի Վիւրիկէ:

9. Ընդ Վաղարշուհի յորժամ եղև ժանառ սաստիկ՝ հրամայեցան զոհք վասն զիցն հաշուութեանս. բայց զի չեղին կցորդ զհիցն քրիստոնեայք՝ տանջեցան իբրեւ պատճառք ախտին: Ըյսպէս սպանաւ Կռռնեղիոս քահանայապետ (252) եւ նորին յաջորդ Ղուկիոս (253) եւ երեւելի վկայն Հիպոդղիտոս երէց եկեղեցւոյն Հռոմայ: Իսկ Սլաշերիանոս զառաջինն նպատաւաւոր էր քրիստոնէիցն եւ ունէր իսկ զւրբեւ ալս բազումս ի քրիստոնէից, այլ յամի իբրեւ 257 մելորեցոյց զնա Մակրիանոս ոմն առնուն՝ նորոգել զհեթանոսութիւնն եւ այնպէս արգելուլ քրիստոնէից ժողովել ի գերեզմանս մարտիրոսազն: Ս. Ստեփանոս

1 Legati.

2 Ռշինագուս է Պաշտօնա, Մաքրանոս
ՍԱՐԴԻՆ, Վաղէն ՍԱՐԳՍԻԱ, ՊԻՆԻՆ Ի ՔԵՆ-
ՈՒՄԻԱ, ԱՐԵՎԵՐԻՆ Ի ՂԻՐԻԿԷ, ՊՈՍԱՀՆԱ-
ԿՈՒՍ Ի ԳԵՐՄԱՆԻԱ, ԲԱՅԵՐՈՍԱՍ Ի ՔԱՐԱԿԻԱ,
ԲԵՐԴԻԱՆՈՍ, ԱՂԵՐՍԵՐԻԱ, ՍԱՄԱՆԱԿԻՆՈՍ

Գարձեալ է Գերմանիա, Յերեւզդիանոս է
 Քէլ իտաւարացոցն, Եղիանոս եւ Յեարթիկոս
 Սէկուիտանիա եւ է Սպանիա, Ղազդիանոս
 զԿաղմաճք Հռենոսի է Գաղիա, Սիկուարի-
 նոս յայլում մասին Գաղիայ եւ այլք յայլ

քահանայապետ Հռոմայ սպանաւ կամ մեռաւ ի բանտի. Վիտ-
նիսիոս Արքեանդրիայ եպիսկոպոս պատրեցաւ ի Վիքիա. այլք
յեպիսկոպոսաց եղեն գանալից եւ դատապարտեցան յերկաթա-
հատոս եւ ի քարահատոս շղթայիւք յոտոս: Ապա առաւել եւս
սաստկացոյց կայսր զհալածումն՝ հրաման տուեալ զերիցունսն
իսկ եւ իսկ սպանանել, զարանց երեւելեաց յափշտակել զինչս
եւ եթէ յամուռէին՝ գլխատել: Եւ կատարէր հրամանն մեծաւ
խստութեամբ: Ս. Սիքստոս Բ. քահանայապետ սպանաւ ի վե-
րայ գերեզմանի Ս. Կաղիքատեայ քահանայապետի. յետ երկոց
աւուրց ածաւ խորովեցաւ ի վերայ. կայծականց սարկաւա-
գապետն նորա երեւելին Վալենտինոս, որ ի պահանջեն ի նմա-
նէ ոստիկանին Հռոմայ ցուցանել զգանձ եկեղեցւոյն, եցոյց
զաղքատն՝ թէ սոքա են ոսկի եւ արծաթ մեր, եւ զկուսանսն եւ
զայլիս՝ թէ սոքա են մարգարիտք մեր եւ ականք պատուականք (10
Ըւգ.): (ՅԸփրիկէ 153 քրիստոնեայք միանգամայն գլխատեցան
եւ կամ արկան ի բորբոքեալ հնոց կրոյ յՈւտիկա, եւ յայն սակս
անուանեցան Սպիտակ գանգուած¹ (Ըւգ.): Եւ յոժմ ուրեմն ընկա-
լաւ զպսակ մարտիրոսութեան եւ մեծն Տասկիոս Լեկիզիոս Լի-
պիտանոս եպիսկոպոս Սաղքեդանի (258)². յետ նորա վկայեցին բա-
զուաք մի ըստ միոյ: — Ի Սպանիա կենդանւոյն այլեցաւ Փրու-
տուսոս եպիսկոպոս Տառակոնայ (259), զոր ցայժմ պատուեն
Սպանիացիք:

Իսկ եւ իսկ իբրեւ տիրէր Վաղէնոս՝ դադարէր հալածումն:
Նշոյնպէս նորին պայազատ Լարեզիոս Լաւոդիոս Բ. (268—270) եւ
քրիստոնէիցն խաղաղութիւն եւ տէրութեանն հաստատութիւն:
Արար ձերբակալ եւ զԼարեզիոս զկայսրն հակառակ կայսեր,
յաղթեաց ի Սիւսիա երկոց Վիթաց եւ ազգաց միաբանելոց ընդ
նոսա (269). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանէր ժանտիւ ի բա-
նակին ի Սիրմիոն (Հովտ. 270):

10. Վաջն Ղիկինիոս Վոմիտիոս Լաբելիանոս (270 — 275)
որ ցուցեալ էր յաջորդ ի նմանէ՝ ամբարձեալ էր ի կարգէ
դոյզն զինուորութեան ի զօրավարութիւն, եւ եղեւ իսկ նո-
րոգիչ միութեան տէրութեանն³: Եւ հար նա զՎուլթս, բայց
հարկ համարեցաւ թողուլ նոցա զմեծն Վակիա (272) զգաղ-
թականս Հռոմայեցւոցն փոխեալ ի Սիւսիա⁴. մերժեաց հան
զՄարկոմանոս եւ զՂղեմանոս որ հասեալ էին մինչեւ յՈւմբրիա,
յաղթեալ առ Սետուրոս լեւոմբ՝ եւ ամրացուցանէր զՀռոմ
նոր պարսպոք: Ապա ել նա ի վերայ Սպալտիմիայ Օքսիդիայ
հոյակապ եւ իմաստուն եւ մատենագէտ դշտոյին Պաղմի-
րացւոց, որոյ սահմանք թաղաւորութեանն էին Լսորիք,

¹ Massa candida.

² Տես ի խնամք յեկեղեցական մատենագր.:

³ Restitutor imperii.

⁴ Dacia Aureliani.

(ըստ Յուստինեայ՝ եւ մասն մի Լազիպտոսի եւ մասն մի Փղբուհ Լաիայ)։ զայս թագաւորութիւն հաստատեալ էր այրն նորա Ողենալոս (յամի 262) որ ընդ յաղթութեանցն ի վերայ Պարսից ընկալաւ աթոռակցութիւն ի Վաղէկէնոսէ։ Յաղթեաց Լաւրեղիանոս դշխոյին մեծաւ պատերազմաւ երկիցս առ Լնտիդիաւ եւ առ Լամեսեաւ (272), պաշարեաց զնա անդէն ի Պաղմիրա եւ ապա կալաւ զնա ձերբակալ՝ յորժամ անցանէր նա ընդ Լափրատ փախստեայ ի Պարսս (273)։ Իննայեաց նա ի հոյակապ քաղաքն Պաղմիրացւոց զոր Սողոմոնի շէնեալ էր՝ քանզի բացին նմա զդրունան քաղաքացիքն, այլ իրոյ եւ կոտորեցին զգահակապան զօրան՝ դստիւս Լաւրեղիանոս, զմեծ մասն բնակչացն կոտորեաց եւ քանդեաց զշքեղ մեհնեանն եւ զապարանս։ Բայց եւ աւերակքն ցայժմ լի առնեն զամենեւին զարմանալեօք։ Եւ առ Բենոքիա ի Հռոմ ի ձաղանս յաղթութեանն ոսկւով շղթայիւք, իսկ Ղնդիկնոս փիղիսոփոս եւ հաղարապետ թագաւորութեան նորա անդէն սպանաւ։

Յետ նուաճելոյ եւ լազիպտոս եւ այսպէս զհամօրէն արեւելս հաստատելոյ՝ խաղաց նա ի Վաղիա ի վերայ Տետրիկոսի որ գրաւեալ ունէր զՎաղիա եւ զՍպանիա։ անդ Տետրիկոս ի ճակատուրեք առ Սատաղաւնոնաւ (Շալոնաւ)՝ ձանձրացեալ ի մարդախառչ զօրականէն եւ անվտաճ յիւր կեանսն՝ եթող զանձն լինել ձերբակալ, որպէս վաղ իսկ լեալ էր նա ի բանի ընդ Լաւրեղիանոս՝ գրեալ առ նա թուղթ աղաչանաց զալ փրկել զնա։ (273)։

Լնդէն ի նմին ամի արար ձաղանս, յորում ածաւ Բենոքիա ի շղթայոս տելիս, զարդարեալ ակամֆք պատուականօք, եւ Տետրիկոս հանդերձ անուանակից որդւոյն ածաւ ի տես, եւ ինքն կայսր անցանէր ի կառս զոր ձգէին չորք եղջերուք՝ զորս բերեալ էր նորա յաւարէ միոյ ուրուք ի թագաւորացն Վթաց։ Յետ ձաղանացն՝ առաքեցաւ դշխոյն արեւելից ի Տիրուր ուր պարգեւեաց նոն արարս, եւ դստերք նորա եղեն արանց մեծամեծաց ի Հռոմացւոցն։ Իսկ Տետրիկեայ տայր զվերակացութիւն նահանգին Ղուկանիայ, ասելով թէ առաւել լաւ է յայսպիսում ի գեղեցիկ երկրի միում նահանգի տեսուչ կալ, քան յայնկոյս Լալից թագաւորութեան միոջ կալ առաջնորդ։ Լիրսերն Տետրիկոս յետոյ եկաց սինկղեալիկոս։

Ի սակաւ ժամանակին՝ զոր յետ ձաղանացն եկաց նա ի Հռոմ, հան օրէնս բազումն լի արդարութեամբ, այլ ոչ առանց խտուրթեան։ Օրոս ի հասարակաց պաշտամունսն էին եւ գտան գործեալ հարստահարութիւն՝ ետ սպանանել։ Բայց եւ այնոցիկ որ առին զէն հակառակ նորա՝ ներեաց առհասարակ եւ զգիրսն ամբաստանութեան որ զնմանէն էին՝ ետ այրել հրապարակաւ։ Լստ պեղել զյատանն Տիրերեայ, ուր արգել ինչ նաւար-

կաթեան կայր: Յետ հոգալոյ բարւոք զպարէն քաղաքին՝ ի բաշխմունս ցորենոյն եւ իւղոյ յաւել եւ միս խոզենի, կամէր եւ գինի տալ՝ բայց արգել զնա վերակացուն Հռոմայ ասելովն՝ թէ յայնժամ Հռոմայեցիք քաքար եւս եւ սագս ի նմանէ ունիցին տին առնոյ:

Սկայն Լւրեղեանոս՝ ոչ միայն ջերմ էր ի դիցն պաշտօն, եւ յայն ստիկ զմեհեան արեգականն ի Պաղմիրա զարդարեաց մեծաւ պոտարագօք եւ ի Հռոմ շինեաց արեգակնայինն Լստուածոյ մեհեան եւ երեց ոսկւովք սպասուք, այլ եւ յաջողութեամբքն հպարտացեալ՝ փոխեաց զանպաճոյճ կեանսն, յետ ձաղանացն ագանէր հանդերձս ոսկւով եւ ակամբք պատուականօք, եւ կապեաց թագ ի գլուխ, այն՝ որ երբեմն յորժամ կայսրն իսկ էր՝ չառ յանձն տալ կնոջ իւրում ծախս վասն միոյ մետաքսեայ հանդերձի, ասելով թէ քաւ լիցի ի մէջ ըստ ծանրութեան ասղանեաց կշռել հաւասար ոսկի (քանդի այսպէս թանկագին էր յայնժամ մետաքս): Իսկ ի վերայ դահեկանացն՝ կոչէր նա «Տէր մեր եւ Լստուած», Լպա ուրեմն եդ նա ի մեփ ջնջել զքրիստոնէութիւն եւ յօրինեալ պատրաստեցան իսկ հրովարտակք ի դոյն (274), բայց խափանեցաւ գործն մահուամբն նորա, որ հաս իսկ եւ իսկ ի վերայ. զի մինչեւ կամէրն երթալ ի վերայ Պարսից պատերազմաւ՝ ի Ղիւրիկէ վասն խստութեանն սպանաւ՝ 63 տնաց (Մարտ. 275):

11. Հետ Յամանայ անտէրընչութեան՝ ապա ի բազում անգամ աղաչելոյ զօրացն եդ ծերակոյտն կայսր զարժանաւորն ի միջոյ սինկղիտիկոսացն՝ զծերունին 75ամեայ զՂլաւդիոս Տակիտոս (275—276) ի տոհմէ Տակիտեայ պատմագրի. էր նա այր ազնիւ, յաղթեաց Լւնաց յայնկոյս Սաւկասու, բայց չյերկարեալ մեռաւ ի Տարսոն Սիլիկեցոց (Լպր. 276): Յայնժամ յԼսորիս Պրորոս եւ ի Հռոմ Փղորիանոս եղբայր Տակիտեայ եղան կայսր, այլ Փղորիանոս յիւրոց սեպհականաց սպանաւ ի Տարսոն՝ ուր եկեալ էր ի վերայ Պրորոսի:

Լւրեղեոս Պրոքս (276 — 282) ի խոնարհագոյն կարգաց էր, այլ գտաւ երեւելի ի մէջ կայսերաց: Մղեաց յետս զՎերմանս առ Հռենոս գետով եւ ի կողմանս Վանուբայ, դիմեաց եւ հաս մինչեւ ցլոյղա գետ, արար հարկատու ինն իշխանս յիշխանաց եւ ամրացոյց զսահմանն՝ ածեալ խրամ հանդերձ որմով. զՊարսիկսն ստիպեաց դնել դաշինս խաղաղութեան: Զանայր նա եւ զազգան զայնոսիկ Վերմանաց զբարբարոսս ածել ի կարգ եւ ի բարս. ետ շինել 70 քաղաքս քանդեալս եւ աւերեալս եւ առնէր մարդաշատ նստուցանելով զգերին ժողովեալ ի պատերազմաց. զլեզէոնսն պարսպեցուցանէր յարդարել պողոտայս, կամուրջս եւ այլ եւս նոյնպիսիս, նա եւ տնկել այգեստանս ի Վա-

զեա եւ ի Պաննոնիա, եւ ջանայր իմն զի նուազեացին եւ զեւ նուորքն: Այլ այն չթուեցաւ հաճոյ լեզէոնացն, սպանին զայն պիսի կայսր բարեախորժ (Վ.գ. 282). սակայն արկին արտասուա ի վերայ նորա անագան եւ կանգնեցին նմա յիշատակարան:

12. Հետ այնորիկ ընտրեցաւ ի զօրուէն կայսր՝ անձնապաւ հապեան Վերեղիոս Վարոս (282 — 283) որ արար արժուակիցս զերկոսին որդիան իւր զՎերեղիոս Վարեան եւ զՎերեղիոս Վարեան: Հար Վարոս զՎաւթա, մերժեաց զՊարսիկս ի Սիջազետաց, եւ որպէս պատմեն՝ մեռաւ հարեալ ի փայլատականց, բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ սպանաւ դաւաճանութեամբ (Վեկտ. 283). յետ սակաւ ինչ միոյ եւ զգօնն եւ կիրթն Վաւերիանոս սպանաւ յիւրմէ աներոյ յԱռիսէ Վաւերայ (որ թարգմանի Վարազ) (Վ.գ. 284) յարշաւանի անդ ի վերայ Պարսից: Յայնժամ ընտրեաց զօրն զՎիոկղեախանոս՝ կայսր, որ իւրով իսկ ձեռամբ սպան զՎաւեր: Ի յաջորդ ամին խաղաց եկն ի վերայ նորա Վարեանոս ի Հռոմէ՝ շուայլեալն եւ ատեցեալ յամենեցունց. այլ անդէն գձանապարհայն յիւրոց իսկ զօրաց ի Սիւսիա սպանաւ (Սայ. 285) եւ այնպէս ամենեքին ընկալան միաբանութեամբ կայսր՝ զՎիոկղեախանոս:

Օ.

Հայտ առ ճառելաւ հելլանոս կայսերօր (ըստ Կոնստանտինոպոլսոյ):

Արտաւի Բ. Արտաւադ Բ. Տիրոս Ա. Տիրոս Գ. (Բ.) Վաւեր, Խորոս Ա. Տիրոս Գ. իւրեքն իւրեքն (յաւ իւրեքն 80 — 287):

34

ՍԻՆԴԻԿԱՆ ԼՐՈՒԱՆԴՆ ի մօրէ եւեթ արշակունի բռնացեալ թագաւորէր ի Հայս (յամէ 64^հ), անդ ուրեմն ի մէջ արքայորդւոց Արեաց աշխարհին սնանէր մանուկն Արտաշէս որդի եւ ժառանգ Սանատրուկոյ, դայեկութեամբ Ամբատայ որ էր ի պատուի ընդ մեծամեծ զօրավարսն Արեաց, վաղ համբաւեալ քաջութեանն գործովք, եւ առեալ ունէր տեղի բնակութեան զՎատ եւ զՍզոմն նահանգս ի Սարաց աշխարհին: Աստուծոյ ցուցանէր Ամբատ արութիւն քաջութեան ընդդէմ Աղուանիցն եւ Ալանաց, մինչեւ ըստ նախարարացն խրատու յօժարէր արքայն Արեաց առնել հաւատուցումն վաստակոց նորա: Տուաւ Ամբատայ գունդ յԱրապատականէ եւ յԱսորեստանէ երթալ հաստատել զԱրտաշէս ի գահն հայրենի: Չարնայնի ելանէր Ամբատ զօրօք ի սահմանս Ուտեացոց, երթայր ստուարանայր գունդն ի զօրաց եւ ի նախարարաց յարելոց կողմանցն այնոցիկ՝ եւ հասանէին առ ավին ծովուն Վեղամայ, եւ աճապարէր Ամբատ ի վերայ բանակին ԼՐՈՒԱՆԴԱՅ ի վերայ Ասուրեան գետոյ:

Վանդի եւ Լըրուանդ փութանակի գունդ էր կազմեալ ի Հայոց եւ ի Վրաց զօրավարութեամբ արքայի նոցա Փարսմանայ, ածեալ եւ զօր վարձկան ի Փոքրն Հայոց (Վամրաց) եւ ի Սիւնադետաց. այլ քանդի լեգէոնը Հռոմայեցւոցն դանդաղէին իմն հասանել ի Թիկունս դաշնաւոր Թագաւորին, յայն սակս յաճախէր նա պարգեւս զօրացն եւ նախարարացն՝ գինս հաւատարմութեան, եւ յառաջագոյն իսկ արկ յինքն զԼըրուամ զտանուտէր ազգին Սաւրացան (գաղթականութեանն Սարաց ի զաւակէ Լժդահակայ) դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական՝ զօր հանեալ էր ի նոցանէ Տիգրանայ Ի. արքայի Լըշակունւոյ։ Եւ ամենայն զուր եւ ընդ վայր։ Իսկ եւ իսկ իբրեւ կարգէր ճակատ Լըրուանդ մօտ ի ճամբարն իւր եւ երեւէին նշանքն Լըտաշխի, Լըրուամ ի կողմն ելանէր հետեւակօքն՝ առեալ յառաջագոյն խոստումն յԼըտաշխէ՝ պահելոյ զամենայն զառաջին պատին։ Եւ ի յառաջ մատչել ճակատուն Լըտաշխի ի հնչուն փողոցն պղնծեաց եւ ի «խոյանալն Սմբատայ իբրեւ զարծուի յերամն կաքաւուց», զային խառնէին նախարարը որ էին յաջակողման եւ ի ձախակողման Թեւին Լըրուանդեանց. իսկ միջովայր կամ կենդրոն գնդի Թագաւորին, որ էր կազմեալ ի Վրաց եւ ի վարձկան զօրունէ՝ բախէին մեծաւ սաստկութեամբ, եւ արք ոմանք քաջք Տաւրացիք զոգիս ի բոլին եղեալ պայմանեալ էին Թագաւորին սպանանել զԼըտաշխէս՝ զօր ի մէջ անցեալ ապրեցուցանէր որդի ստնտունն նորա Վիսակ, բայց ինքն կործանէր՝ կտրեալ անկեալ կիսոյ գիւմացն ի վայր։

Հայեցաւ Լըրուանդ ընդ անհնարին կոտորած գնդին իւրոյ, եւ հանգոյց ի հանգուցէ երիւարաւ փախստեայ յԼըրուանդաշատ։ Սմբատ յառաջեալ սակաւ վաշտկանաւ պնդէր զհետ Թագաւորին մինչեւ ցտարաժամել աւուրն, եւ դադարէր առ քաղաքաւն մինչեւ ցզարուստ բուն զօրուն հանդերձ Լըտաշխիւ։ Իսկ սա յեա բանակելոյ զգիշերն ի տեղւոյ ճամբարուն Լըրուանդայ (Սարաց մարգին) եւ այգունն տալոյ Թաղել զդիակունսն՝ զմիջաւուրն հասանէր առաջի քաղաքին, եւ մարտուցեալ զօրութեամբ ձեռս ետուն քաղաքացիք, եւ ի խուժել զօրականին ի ներքս յարքունիսն՝ մի ոմն սակերբ հար զգազաթն Լըրուանդայ։

Եւտ հրամայելոյ Լըտաշխի Թաղել զԼըրուանդ մահարձանօք իբրեւ խառնուրդ արեան Լըշակունեաց՝ գտեալ Սմբատայ զԹագն Սանատրկոյ ի տան գանձին, ըստ ասպետութեանն իրաւանց՝ դնէ ի գլուխ Լըտաշխի Թագաւորել ի վերայ Հայոց աշխարհին (80—135°)։

Սեծապարգեւ առաքին այնուհետեւ յետս զօրք Սարացն եւ Պարթեւաց. պատուի Լըրուամ երկրորդական պատուով եւ յաւերթակապ պատկաւ եւ գնդօք, կարմիրն սռնապանօք, ու-

կեղէն պատառաքաղաւն եւ տարգալաւ եւ բաժակօք ի տաճարին արքունի: Սմբատ ի վերայ թագակապ ասպետութեանն առնու զիշխանութիւն արեւմտեայ զօրուն՝ հանդերձ վերադոյն հրամանատարութեամբ ի վերայ ամենայն զօրուն Հայոց, զործակալաց նահանգացն եւ համօրէն տանն արքունի. Ներսէս որդի Գլխակայ կարգի ի նահապետութիւն ազգի՝ որում անուն Գլխաքսեան (ի հատանելոյ կիսոյ զիմացն Գլխակայ), որպէս եւ պատանեակք 15 ի զաւակէ Տուրայ՝ որ սպանաւ յԵրուանդայ վասն զաղտ պատգամն ի Պարթեւա առ Արտաշէս հասուցանելոյ, կարգեցան յազգ՝ ըստ նախնւոյն անուան կոչելով Տրունիս: Տեղի ճակատուն՝ Երուանդաւան կոչեցաւ, եւ դաստակերտն Երուանդայ (Երուանդակերտ) Մարմէտ՝ որ թարգմանիցի Մարն եկն (այս ինքն Արտաշէս որ մարն կոչէր յԵրուանդայ): Իսկ եւ իսկ խաղալը Սմբատ հրամանաւ թագաւորին յամուրն Բագարան. անդ ձերբակալ արարեալ զԵրուազ՝ զեղբայր Երուանդայ եւ երկան զուլանէ ընկենու ի զրգանս գետոյն Ախուրեւի, եւ փոխտնակ նորա կարգի ի քրմակետութիւն ընտանին Արտաշէսի Սոգաշաւէ (անուանեալ այսպէս յաշակերտութենէ առն ուրումն մոգի). այլ յետ սակաւ ինչ միայ՝ փոխէ անտի Արտաշէս զբազմութիւն պատկերացն ի մեհեանն նոր Արտաշատ քաղաքի՝ զոր շէնեաց նա ի մայրից անտառին Երասխայ նորոգ, կամ կատարեաց զշէնութիւնն (զոր էր սկսեալ Տրդատայ արուեստագիտօքն ածելովք ի Հռոմայ): Օղտասակս ծառայիցն Երուազայ՝ պարգեւէ Սմբատայ թագաւորն, եւ հրաման տայ նմա զընտիր ընտիր գանձուց մեհեանիցն եւ զգանձն Երուազայ հանդերձ յաւելուածով՝ տանել պատարագ արքային Արեաց իբրեւ հօր իւրում եւ օգնականի:

Հռոմայեցիք՝ որ ցայն վայր լուռ եւեթ կային թողեալ զԵրուանդ անօգնական, թերեւս զի մի պատերազմ մեծ ընդ Պարթեւաց զրգուիցեն, իբրեւ եւ ամենայն ի զլուս եւ առ Արտաշէս զթագաւորութիւնն՝ փութացան այնուհետեւ զառաջին հանգամանս հպատակութեանն առ իւրեանս՝ նորոգել. առաքեցան ի կայսերէ հարկահանք առ թագաւորն Հայոց, եւ լեգէոնք Հռոմայեցւոց հասեալ պատրաստեալ կային ի սահմանակողման արեւմտից աշխարհին սպառնալ մարտ պատերազմի: Յանձն առնու թագաւորն Հայոց զդաշնաւորութիւն Հռոմայեցւոցն հանդերձ կրկին հարկաւ եւ հաստատի ի թագաւորութեանն՝ մինչ չեւ եկեալ Սմբատայ ի կողմանց Պարթեւացն:

2. Յետ այնորիկ դէպ լինէր (ըստ յաճախ սովորութեանն) եւ լանել Ալանաց ասպատակաւ յերկիրն Հայոց՝ հանդերձ բազմութեամբ ազգացն բնակելոց ի լերինսն Սովկասու եւ հիւսիսային կիսով Սրաց աշխարհին, որք հեղան զեղան ընդ Սուր գետ այսր. ձեպեալ հասանէր Արտաշէս բազմութեամբ տալ ճակատ:

Չերբակալ եղև որդի արքային Ալանաց եւ մեկնեցան նորա այտորէն ըստ գեան յետս. բայց չեւ եւս էր լեալ զրաւ պատերազմին՝ այլ սորա ի ձախմէ եւ նորա յաջմէ գետոյն բանակեալ կային, զի չառնոյր յանձն Արտաշէս տալ զպատանեակն յետս, մինչեւ եկն եւ Սաթրիկի դուստր Թագաւորին բարենշան՝ ի դարաւանդ մի գետոյն, ձայն տայր Թարգմանաւ ի բանակն Արտաշէսի «Կեզ ասեմ, ասէ, այր քաջ Արտաշէս որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, եկ հաւանեաց աչադեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ,» մատեաւ յեզր գետոյն Թագաւորն եւ հաճոյ Թուեցաւ նմա կոյսն ծաւի եւ փարփառ. ըստ խորհրդոյ դայեկին ածաւ Սաթրիկի ի տիկնութիւն եւ տուան ի վարձանսն ոսկի բազում եւ մորթ փարմիր, եւ կռեցան դաշինք ի մէջ երկուց Թագաւորաց՝ մի մանկանց Ալանաց այսուհետեւ հինիւ ելանել յաշխարհն չայոց:

Արպէս յառաջագոյնն՝ առաւել եւս յետ այնորիկ շէնու թեան աշխարհին ուշ ունէր Թագաւորն. գաղթականութեամբ բազմամարդի գերկիրն առնէր, եւ նախ Ալանացն գաղթականութեամբ: Վանդի յետ վախճանի աներոյ իւրոյ հօրն Սանթրիկան՝ այլ սին բռնացեալ կալաւ զաթոռն: Աւարեցաւ անդր Սմբատ եւ զնա մերժեալ Թագաւորեցոյց զեղբայրն Սանթրիկան, եւ ած գերի բազում ի հակառակորդաց անտի ի բնակութիւն ի Հաւար շափան գաւառ որ Արտաշէն կռեցաւ, քանզի այս ինն անուռն էր առաջին բնակութեան նոցա՝ ուստի ածանն: Առաւել քան զարտազեան գերին ած Սմբատ յորժամ առաքեցաւ ի վերայ Ասպիցն ապստամբեցոյ՝ բերեալ եւ զՕւրդման Թագաւոր նոցա ձերբակալ, նոյնպէս Առաւելեանքն յազգէ Ալանաց՝ որ վասն մերձաւորութեան ազգականութեանն եկին զհետ Սաթրիկան: Այսպէս եւ տոհմն Ամատունեաց (այս ինքն՝ եկաց) եկելոց ի կոչմանց Ահմատանի, ի սերունդոց Սանուեայ հրէի ածերոց անդր յԱրշակայ Ա. արքայէ Պարթեւաց: Սահմանք իւրաքանչիւր գիւղից եւ ազարտկաց որոշեցան, եւ հաստատեցան նշանք սահմանաց՝ քարինք կոփածոյք չորեքկուսիք. եւ ծաղիկէր այնուհետեւ երկիրն եւ լեռնային եւ դաշտային՝ մշակութեամբ, յաճախեցին գնացք նսաւաց ի ծովակնն եւ ի գետս՝ հանդերձ շինութեամբ կամրջաց. մոծաւ գիր կամ ճշլագոյն՝ համար շարաթուց, ամսոց եւ տարեաց:

Յ. Սափայն չէր յաջողեալ Արտաշէսի ի տան իւրում: Սաթրիկի որ կոխելով ոսկի եւ մարգարիտ եմուտ յառազատ, ոչ գտաւ առանց կասկածանաց անհաւատարմութեան: Եւս եւ զնաղաղական տեսչութիւնն պղտորեցին ոչ սակաւ արքայորդիքն. անդրանիկն ի նոցանէ Արտաւազդ եւ սէգ եւ անձնահաճ՝ եւ մոլեգին բարուք. քաղութեամբ ած զհայրն ի ցասումն ի վերայ Արգամայ, ապա ի ճաշուն յոր հրաւիրեաց Արգամ զարքայ՝ յարուցին որ-

դիք արքայի խռովութիւն՝ թէ դաւ է, անդէն ի հացին քարշեցին զալիս նորա, առաքեցաւ զունդ եւ սպանան բազումք յազգէն Սուրացան, այրեցան ապարանք Արգամայ եւ հարձ նորա Սանդուղէ Արտաշէսի: Ինչպէս եւ դարձուցան յԱրգամ միւս անգամ արաքն, այլ յետ ամաց երկուց՝ զորոքեցաւ Արտաւազդ ի մարտ պատերազմի ընդ որդւոյն Արգամայ, յաղթեաց արքայորդին եւ սատակեցաւ Արգամ ամենայն տամբն եւ ապարանք ազգին այնորիկ աւերեցան: Այսպէս գրեթէ ջնջեցաւ մեծ մարական գաղթականութիւնն ի Հայոց աշխարհին, որոյ զօրութիւնն ի դէպ է թէ կասկածել իմն լեալ իցէ տոհմի թագաւորացն Հայոց:

Օպատիւ երկրորդութեանն վաղ առեալ էր Արտաւազդայ՝ հանդերձ ամենայն սահմանօք տանուտէրութեանն սր ի հիւսիսոյ Արտաշէսէին, բայց սկսաւ նա դնել ակն եւ իշխանութեան սպարապետութեանն Սմբատայ: Խռովեցաւ հայրն, բայց տեղի ետ նմա ասպետն ծերունի եւ մեկնեցաւ ի Տմորիս ի վերայ օահմանաց Ասորեստանի:

Այլ օպատիւ սպարապետութեանն զոր առ Արտաւազդ՝ ած ի նախանձ զեղբարսն. յայն սակաւ եւ հայրն յետ զորդի իւր զՍաթան ի քրմապետութեանն օպատիւ հանելոյ՝ յԱնի արքայական դիցն Արամազդայ՝ ըստ հին օրինակին ընդ չորս բանակս զգօրսն բաժանէր. արեւելեանն՝ ի ձեռն Արտաւազդայ, արեւմտեանն՝ Տիրանայ մեւս եւս որդւոյ, հիւսիսայինն՝ Օարեհի որ էր մեւս եւս չորրորդ որդի, եւ հարաւայինն՝ Սմբատայ: — Օարեհ որ յորս երէց նահատակ էր եւ առ պատերազմունս տաղտուկ՝ ըմբռնեցաւ յարքայէն Ստաց ի Վարձամայ. հասին Արտաւազդ եւ Տիրան հանդերձ Սմբատաւ եւ թափեցին զեղբայրն իւրեանց ի կապանացն:

Հայեցեալ այնուհետեւ Արտաշէսի ընդ կազմութիւն աշխարհին եւ ընդ որդւոցն զօրութիւն քաջութեան՝ ի ժամանակի ինչ աղմկոյ իրացն Հռոմայեցւոց նշկահեալ շեռ նոցա զհարկսն: Առաքէր կայսր Պոմպեիանոս (Տրայիանոս) զունգս, փախստեայ լինէր Տիրան առաջի նոցա արեւմտեան զօրօքն մինչեւ ցմեծ հովեան Բասենոյ. անդ հասանէր Արտաւազդ եւ Օարեհ արեւելեան եւ հիւսիսային զօրօքն. սաստկանայր պատերազմն եւ իւրիւ ի տաղնապի էին որդիքն արքայի՝ հասանէր ծերունին Սմբատ առնել յաղթութիւն եւ զրաւ պատերազմին. տարան փախստեայ զգօրն հռոմայեցի խորագոյն ի Փղքրն Հայս (ի Վամիրս) եւ ասպատակ եւս ի սահմանս Հռոմոց զնէր զօրն հայազունդ: Բայց յետ ստեալ ինչ միոյ յարուցեալ գայր կայսր Տրայիանոս (՝) խաղալ ի վերայ Պարթեւաց. աճապարեաց ընդ առաջ նորա Արտաշէս մեծաւ գանձուք բերեալ եւ զանցելոց ամաց

զհարկան եւ ցածոյց իսկ զնա: Ի դառնալ կայտեր ի Պարթեւական արշաւանէն՝ իջեալ Մաթան առաջի նորա յԱսորիս զԱրտաւազդայ եւ զՏիրանայ մատուցանէ առնաստանութիւն, զի վրէժ խնդրել կամէր յԱրտաւազդայ զԹշնամանացն Սմբատայ իւրոյ դայեկի եւ զգորավորութիւնն Տիրանայ յինքն կամէր տանել: Չեղ նմա ունկն կայոր. բայց ազդ եղեւ ամբաստանելոցն եւ ազանին զՄաթան յորս: Կայ Ֆնայ այնուհետեւ Արտաշէս հաւատարիմ կայտեր (Տրայիանու եւ Ներիանու նորին պայաղտոի ի ժամանակի ապստամբութեան Ասորւոց, Միջագետաց եւ Պարթեւաց) մինչ զի հրաման տայր կայսր ընդ զԷդուստատն իւր (զերափացուս չափուց եւ կշռոց) երթալ եւ Արտաշէսի առ Պարթեւան վասն դաշնոց. անդ (ի Մարանդի, ի Բակուրակերտն աւանի) հիւանդացեալ Թազաւորին ի կենաց վճարէր, մինչ չեւ դարձեալ Աբեղղի Աբեղինից նահապետի որ առաքեալն էր յԱրիզա առ Անահիտ տիկին խնդրել բժշկութիւն Թազաւորին եւ կեանս. բերաւ դիտինն եւ յուղարկեցաւ մեծաւ շքով ի Հայոց աշխարհին (135)¹:

35

Օհնի Արտաւազդայ Բ. որ յետ աւուրց ինչ Թազաւորութեանն իւրալ յորս երկվարան հանդերձ անկեալ ի վիճ մեծ անհետ բարձաւ ի միջոյ՝ Թազաւորեաց նորին եղբայր Տիրան (135 — 156²) զոր պահէր նա առ իւր յԱյրարատ ի համար Թազաւորութեան. պատիւ երկրորդական գահուն զոր Արտաւազդն ունէր՝ տուաւ ի Տիրանայ պատանեկի ումեմն Նրախնաւու տնուն առն քաջն եւ զգաստասիրի՝ որ առեալ էր զկինն զՀռոմայեցի զոր արարեալ էր Արտաւազդայ, հանդերձ զօրավարութեամբ արեւելեան զօրուն. եւ ինքն Թազաւորն ի կողմանն Ակեղեաց ի Չորմէսն աւանի որոց եւ զքօսանաց պարսպէր, պարծեցեալ յերկաւրան իւր երկուս անհնարինս արագութեամբ: Փետայացեալ էր նմա այրն հզօր Տրդատ որդի Սմբատուհայ գասեր Սմբատայ Բագրատունոյ ի դուստր Թազաւորին յԱրանեակ. այլ չժուժեալ Տրդատայ ընդ պշտանս սորա՝ զդեղձան հերան կարեալ զանալից հանէ զնա յիւրմէ ի բաց: Ի փախչելն Տրդատայ ամբանալ ի Մարա՝ անդէն ի կողմանս Ալեւեաց հասանէ համբաւ Թէ վախճանեցաւ Թազաւորն՝ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ²: Իսկ փոփոանակ Նրանեկայ հափափեաց տարաւ Տրդատ

¹ Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԳ—ԿԱ. — Արշափ ինչ մասն ի պատմութենէն Արտաշէսի եւ Արտաւազդայ ունիցի վկայութիւն յերգօցն վիպասանոց՝ տես Պատմ. Հայոց մասն. նազարութեան՝ էջ 48—51:

² Օյաճախութենէ պոպկոի արկածից ձեան ի հիւսիսակողման Հայոց յիւս Սարաբան (Գպր. ԺԱ. Հայաստ.) «Պատմ., ա-

տէ, Թէ յածցանել մարդկան զառօրտովք լերանց երբեք ամենայն իսկ ուղեկցօ ծածկէին ի ձեանէն անկելոյ ի լերանց անախ. եւ զի յոնպիտ վառեգէ ապրիցին՝ առնուն ճանապահարգք ցուպ (երկայն) ընդ իւրեանս, զի կալեալ զայն ուղղորդ ի վեր են շնչել (ընդ ծածկ ինչ) կարիցեն, եւ անցաւորացն զիւրեանց արկածսն նշանակել»:

ի Սպեր զԼազինիկ զհարձ Բակրոյ նահապետի Սինեայ սր ասպնջականն լեալ էր նորա:

2. Տիգրան Վ. (Բ.) եղբայր Տիրանայ եւ պայազատ (156—195°) ի բաց կացեալ ի հպատակութենէ հարկաց առ Հռոմայեցիսն, զոր պահեալ էին հաստատուն հայրն եւ եղբարքն¹, ընդ Պերոզայ Լ. կամ Վաղարշայ Վ. (Վաղոգեսեայ) արքայի Պարթեւաց զնէր արշաւանս ի նահանգս Հռոմայեցւոցն ի կողմանս Փորուն Լսիայ: Իսկ կայսր (Վուկիս) հասեալ յարեւելս զօրօք նուաճէր զՀայս, եւ զՏիգրան որ յարշաւանի անդ ձերբակալ լեալ էր յաղջկանէ միոջէ (իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ)՝ արձակեաց կայսր յաթոռ իւր՝ տուեալ նմա կնութեան զմերձաւոր իւր զՎուկիս (զՎուկի): Բայց Տիգրան զորդիսն որ ի նմանէ եղեն կարգէր յուրոյն նախարարութիւն (Սոփեսանս)՝ զի մի յիրաւունս արեան Լքշակունեաց մտանիցեն: Վոյնպէս նահապետութեան պատուով հատուցումն իմն առնէր Տիգրան ցեղից ինչ (որպէս Սորմէից, Վճնից եւ այլոց) վասն վաստակոց նոցա եւ սիրոյ եւ հաւատարմութեան զոր ընդ թագաւորն ցուցին՝ տալով ճաւատ ընդ Հռոմոց՝ ի ժամանակի զի ըմբռնեալ էր նա ի կալանսն:

3. Վորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195—210°) զժամանակ խաղաղութեանն արկ ի կիր ի շինութիւն աշխարհին. շինեցան մի ըստ միոջէ քաղաքն անուանակիցք Վաղարշաւան եւ Վաղարշապատ կամ Վոր քաղաք (երբեմն աւան Վարդգէսի ի վերայ Վասաղ գետոյ, տեղի ծննդեան իւրոյ ի գետախառնունս Մուրց եւ Լքասիս գետոյ) եւ փոխէր անդր զաթոռն եւ առնէր ձմերոց զարքունական քաղաքն Լքուանից զԽաղնաղ յՈւտի նահանգի. հաստատէր տօն աշխարհախաւսի ի մուտն Վաւասարդի իբրեւ իսկզբան ամի նորոյ ի Բագրեւանդ զբազնիւն որ առ գերեզմանին Մաթանայ, վայելել եկելոցն յամենաբեր պտղոյ:

Եւ յանկարծ ուրեմն հարկ հասանէր նմա երթալ հարկանել զասպատակ սարմատական ազգացն դիմելոց ըստ Սուր գետ այսր. յետ խորտակելոյ զնոսա՝ անց նա զհետ նոցա ընդ կապանն Ղորայ, ուր միւսանգամ յօրինեցաւ ճակատ եւ պարտեցաւ հէնն առաջի զօրութեան քաջացն Հայոց: Բայց զարքայ հարին աղեղնաւորք կորովիք:

Եւ յնորին որդի եւ պայազատ Խոսրով Լ. (210—253°) գունդ կազմեալ միւսանգամ խաղայր ի վերայ խնդրել զվրէժ հօրն. հարկանէր զազգան խառնաղանձս մեծաւ պատերազմաւ եւ կանգնեալ արձան յոյն գրով՝ նշանակեալ զիւր տէրութիւնն եւ առ Հռոմայեցիս զբաշխուրդութիւն հնազանդութեանն (թերեւս զի եւ Հռոմայեցւոցն ահիւ՝ որոց նուաճեալ իսկ էր զնոսա բազում

Եւ բազում անգամ (որպէս զՍանատրկոյ եւ Նշանակելոյ շնորհ իւրեանս ասեմին: Զնորին սանտաւէ պատմի խորենացի Բ. Գլ. 1 խոր. Բ. Գլ. 48: 12.) գտանէին խնդրաւքն զծածկեալն ի

անգամ, կարծես յասպատակէ): Վառնայր այնուհետեւ յետո թագաւորն բազմամբոխ պատանդօքն զոր ան մի ի հարիւրոց: Արպէս ընդ Պարթեւաց՝ նոյնպէս եւ ընդ Հռոմայեցւոց խաղաղու թեամբ էր միշտ, նա եւ ոչ ի պատերազմին զոր տայր Արտաւան Վ. արքայ Պարթեւաց ընդ կայսեր Սարակաղայ ի Սիջադետս՝ միտեցաւ ինչ ի կռիւ, այլ ցուցանէր նա զանձն ոչ ի սորա եւ ոչ ի նորա կողմն միտեալ: Սակայն եւ այնպէս յետուստ վասն միատոհմի ազգականութեանն ընդ արքունական տոհմին Պարթեւաց՝ տկամայ գրաւեցաւ ի պատերազմունս մեծամեծս:

Վանդի թէպէտ եւ յաղթել յաղթեաց Արտաւան Հռոմայեցւոց, այլ այն յաղթութիւն քայքայեալ էր զգորութիւն գնդին Պարթեւաց. յայն սակա Արտաշէր ոմն անուն նախարար Պարսից կամ թագաւոր Պարսկաստանի որդի Սասանայ պարսկի Սասհրացւոյ՝ դիպող զժամն համարեցաւ եւ ապստամբեցուցեալ զիւր հայրենի աշխարհն՝ միաբանեալ արկ յինքն զբազումս ի նախարարացն, որպէս եւ զերկուս եւս ցեղսն արքունական տոհմին Արշակունեաց զԱսպահապետի եւ զՍուրենեան Պահլաւն որք ի բնէ իսկ խանտաւորութեամբ էին ընդ երրորդ ցեղին Սարենեան Պահլաւի՝ զի ի նմանէ կայր հարստութիւն թագաւորացն: Ի պալատութիւն մատնեցան Պարթեւք եւ անկաւ Արտաւան. ամբարձաւ այնուհետեւ յաթոռն արեւելից Սասանեան հարստութիւնն Պարսից ի ձեռն Արտաշէր (226):

Ղեպէր Խոսրով ընդ Ստրեստան ի թիկունս օգնականութեան Արտաւանայ իբրեւ իւրոյ հարազատութեանն, եւ իբրեւ երկրորդ թագաւորութեան Արեաց. այլ իբրեւ լուաւ թէ անկեալ է Արտաւան՝ դառնայր այսրէն մեծաւ տրամուկեամբ: Այնուհետեւ սկիզբն առնէր թագաւորն Հայոց տարեւոր պատերազմացն վրիժուց ընդ Պարսից տէրութեանն (ամս 10^ր): Ամ ըստ ամէ գարնայնի բացեալ զդրունս Ալանաց՝ սարմատական գնդօք, զնէր արշաւանս յՍտրեստան բաղում անգամ հասեալ ի դրունս Տիգրան քաղաքի արքայութեանն Պարսից՝ ի նեղ մեծ զԱրտաշէր հասուցանէր. հանէր մասն ի մեծ աւարէն ոչ միայն զօրացն այլ եւ քրմացն՝ հինգերորդս, եւ պատալազա մեծամեծս յեւթն բազինս մեհենիցն: Այսոր Փիղեպպոս (մանաւանդ թէ Աղեքսանդրոս Սեւերոս) լինէր Խոսրովայ ձեռնտու զօրօք ի մարտ պատեւ, թաղմի, եւ մինչեւ ցամն իբրեւ 250 (°) եւ անդր ինքն միայն թագաւորն Հայոց վարէր յառաջ զպատերազմն իւրովք զօրօք մեծաւ զայրացմամբ, մինչեւ վարել զԱրտաշէր յաշխարհն Հրնդկաց. գրգռեալ էր մանաւանդ վասն Սարենեան Պահլաւ ցեղին զոր կոտորեաց Արտաշէր՝ յորժամ հատուածեալ գային զխաւարաւն իւրեանց Վ. Եհսաճանաւ ի կոչ թագաւորին Հայոց¹:

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ՀԲ. ՀԳ.

Պատնացաւ ձանձրացաւ թագաւորն Պարսից, ժտանէր այնուհետեւ ի հնարս հայթայթանաց. անդ լնակ ոմն անուն նահապետ Սուրենեան Պահլավին հրապարակաւ խոտոմամբ թագաւորութեան Պարթեւաց ի վերայ բնիկ աշխարհին Վաւշանաց երկրորդական պատուով, անկանէր իբրեւ հաստաժի պատճառաւ առարքայն Հայոց հանդերձ ընտանեօքն հալածեալ ընդ խարս ի զօրացն Պարսից ի սահմանս Լտրպատականի: Ընկալաւ զնա թագաւորն մեծաւ խնդութեամբ ի ձմերոցին ի Խաղիսաղ քաղաքի: Ընդձաւորէր այնուհետեւ պարթեւն մանրմութիւն բազում, մինչեւ ծածուկ խորհրդեանն պատճառաւ մեկուսացուցեալ սպանանէր զթագաւորն ի Վաղարշապատ. դիմեցին զհետ սպանողին նախարարք եւ զօրն հայակոյս եւ արարին գետաժէժ ի Յարերական կամրջացն Լտաշատաւ զնա եւ զնորին եղբայր եւ զգործակից երկվարօք հանդերձ եւ զտոհմն լնակեան՝ ազգատ, որպէս հրամանն տուեալ էր թագաւորն՝ յորժամ չեւ էին ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն թափեալ (253°)¹:

4. Սիաբանեցին այնուհետեւ նախարարք Հայոց աշխարհին եւ փռեցեալ ի թիկունս օգնականութեան զօր հռոմայեցի ի Փռիւզիայ՝ ընդդէմ դարձան Լրտաշի ամս իբրեւ եւթն (253 — 260°): Եւ ը քանզի Հռոմայեցիք զբաղեալ իմն էին ընդդէմ Սիւլթանական ազգաց կամ Վթաց յարձակելոց ի Միւսիս, ի Կրակիս եւ ի Յունաց աշխարհ ամենեւին զօրանայր Լրտաշի ի վերայ Հայոց աշխարհին. երանէին այնուհետեւ փախստեայ յաշխարհէն նախարարքն, եւ այնպէս լինէր Հայաստան մարդ Պարսից տէրութեան առաջնորդեալ պարսիկ մարզպանաւ (260 — 267°)²:

Լպա ուրեմն նուաճեցան հնազանդեցին նմա նախարարքն, դարձան եւ փոսրանդեալքն յետ, փոխեցան քաղիքն սահմանաց (հաստատեալք Լրտաշի) յանուն Լրտաշի, մերժեցան պատեկերք դից Լրշակունեացն եւ ի Բագաւանի հրամայեցաւ անշէջ առնել զիրան որմզդական ըստ մոգութեանն օրինաց, եւ զամենայն կարգէր Լրտաշի մեծաւ յօրինուածութեամբ: Բայց տոհմն Սանդակունեաց կոտորեցաւ, քանզի Լրտաւազգ մանդակունի տուեալ ապրեցոյց առ կայսր զմանուկն Տրդատէս զորդի Խոսրովու զշառաւիղ պայազատութեանն Լրշակունեաց ի միջոյ որդուոյն³, որպէս եւ Լետայ տանուտէր տոհմն Լմատունեաց զդուստր թագաւորին զԽոսրովիդուխտ տուեալ անկաւ յամուրն լնի:

Ծաղկեալ զարգանայր մանուկն Տրդատէս առ Ղիկինեայ կամ Ղիկիանեայ կոմսի⁴. պարսիկն միտք նորա ի հրահանգս

1 խոր. Բ. Գլ. 47. Ըստ Ագաթանգեղոսի սուրբաշարն լինել խորագիւ եւ զեւ յեա իբրեւ երկոյ ամսաց գալստեանն Անակոյ ի Հայոց:

2 խոր. Բ. Գլ. 48:

3 Ագաթ. էջ 37:

4 Ագաթ. էջ 38. — Ըստ Եւստակիոսի էր Ղիկինեոս գահաւոր. ի զգուշ մեւ.

յուսանական փիղիսոփայութեանն¹ եւ մարմինը՝ ի վարժա ուժոյ արեգութեանն, պատկեր պարծանօք ի մրցութիւն Պեղապոնեւ սացւոց, զի երկիցս միով ձեռամբ խէր զեղջիւրս ցուց վայրենացելոց՝ միանգամայն ոլորելով զվեզան սաստկէր², եւ դարձեալ ի Հռոմ՝ յորժամ ոստուցեալ արկ զնա հակառակորդն ի վայր ի կառացն, բռն հարեալ արդեւ զարշաւան կառաց նորա: Ի նոր Վ իկինեայ երթայր ի մարտ պատերազմի ի վերայ Վ-թաց (282) ի Պաննոնիա, ուր ապրեցոյցն զՎ իկինիոս՝ յորժամ եկին ի վերայ նորա լեզէնքն յետ զկայսր Պաքսոս ի Միւսիա սպանանելոյ. երթայր ընդ նաւ եւ ի վերայ Պարսից յանապատն Միջագետաց կամ Արարացւոց (283): Եւ ի միւսում նուազի հարաւ զօրն հռոմացեցի եւ Տրդատայ վերաւորեալ երիվարն՝ առ զասպաղէնն եւ զիւր առնազէնն եւ անց ի լեւզ ընդ Լափրատ յայնկոյս ի բանակն Հռոմացեցւոց առ Վ իկինիոս³ (284): Վ երջին ի նահատակութեանց անտի լեալ պատմի մենամարտութիւնն ընդ արքային Վ-թաց փոխանակ կայսերն:

Պատկեցաւ այնուհետեւ Տրդատ (ըստ Խորենացւոյն՝ առ Վիոկղեոսիանոսիւ) ի Թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, եւ միանգամայն պատրաստեցաւ մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից (386): Հասեալ Տրդատայ ի Վամիրս յաճախագունդ զօրօք Հռոմացեցւոց՝ գային հասանէին ընդ առաջ ի կոչ նորա բազումք ի նախարարաց Հայոց աշխարհին եւ պատկեցաւ Տրդատ ի Սմբատայ ասպետէ: Մղէին մի ըստ միջէ ճակատք բազումք, եւ զրաւեցաւ այսրէն երկիրն յամն ոչ սակաւ: Այսպէս կանգնեցաւ եկաց միւսանգամ հարստութիւն Արշակունեացն ի Հայս յետ իւրերւ 30 (°) ամաց անտէրընութեան՝ ուր բուն տոհմ Արշակունեաց մերժեալ անկեալ էր ի Թագաւորութենէ Արեաց աշխարհին եւ Թուէր ընդ իւր ձգեալ ի կործանումն եւ զՀայոցն Թագաւորութիւն:

Աւայս այր արդար եւ ժուժկալ՝ որ ցայնվայր դիմակալ լեալ էր յամիրն Աւայ (որ չէ ինչ զարմանարի վասն արեւելեացն՝ որ անհմուտ էին արուեստի եւ մեկքենայից պաշարման) կացուցաւ ի

բժմ Գագերիսի եւ ընդ նմա նահապետեալ ի պատերազմի ընդդէմ Ներսէի որդւոյ Պարսից, եւ ապա ընտեալ ի նմանէ ի կեանքութիւն:

1 Արտ. էլ 640 «Յուստիւզոս էր անդնակ փիղիսոփայական մասց հանձարգիտութեան, զի ուսեալ էր զպիսի»:

2 Զբանս Խորենացւոյն թէ «Զերկուց ցուց վայրենեաց (Ք զՔոյ կնի) Քով ձեռամբ կաշեւ զեղջերէն Թափեաց հանգերձ ընդզգեալ խիթախմբ» (Բ. Գլ. 43), լուսաւորագոյն գործէն բանք Պղինեայ (Բժ. պատմ. Գոր. Ը. Գլ. 45). «Թեոստոցւոց ազգին զիւս է յարաւեցուցանելն զերիւսթ» եղբորն զգիւսն ուրեալ սպանեալ զնուլոյ. եւ Սուսու-

նին (ի Նղաւզ. 21) «Պոյոց ի հանգիսէ հենեալ թեոստոցիս որք ցուց վայրենիս հալածիցն ընդ ընդարձակութիւն կրիսին, եւ ի վառակէն նոցա եւ ի պարստսել ի վերայ յարձակիցին եւ բուն հարեալ զեղջերացն ի գեաին ընդհնուցան»։ Այս ուժորութիւն Թեոստոցւոց վաղ անցեալ էր յնփոսս եւ լեալ սոն տարեկան ի Զփուան, որպէս ցուցանէ մարմարիւնն տնեալ աստի յԱնգղիա, յորում քանդակեալ երեւին հենեալք որ յարշաւանի անդ յանկարծ բուն հարեալ զեղջերաց ցուց պարստսելոց՝ զարկանն զգեանի, եւ զիր ի ներքոյ Կարօսթոսիոյ դարձաւ որ է Օր (Գրի) ցուլ գիտելոյ։

3 Խոր. Բ. Գլ. 43. եւ Արտ. էլ 194:

Հազարապետութիւն աշխարհին, Արտաւազդ մանդակունի դայ-
եակն թագաւորին՝ ի սպարապետութիւն, որպէս եւ Տաճառ ոմն
նորին քեռայր ի նահապետութիւն Աշոցայ՝ զե զքոյր մի ի Կո-
տորածէ քերցն Արտաւազդայ ապրեցոյց ի Վեսարիա¹: Առաքեցաւ
ասպետն ածել զկոյսն Աշխէն զգուստր Աշխադարայ (որպէս Հա-
ւանութեան է՝ արքայի Ալանաց) ի Հարսնութիւն արքայի՝ զրեալ
արշակունի եւ զգեցուցեալ ծիրանիս²: Այլ անդադար էր մարտ
պատերազմի ընդ տէրութեանն Պապից առ Շապուհ³ մինչեւ
ցկատարեալ ստացուած երկրին: Ապա հանդարտեցաւ երկիրն ի
Պարսկական պատերազմէն իբրեւ յամս 40: Այսմ խաղաղու-
թեանն ժամանակի հնչեաց քաղցրաձայն բարբառ աւետարանին
յետ բարձրաբարբառ սրտամանց ի մէջ թմբերեցոյն³:

Այսպէս ազգային պատմագրութիւնն. որ միայն ի վերջ կոչ
եւ այն իւրիւր իւրիւր եւեթ միարան է ընդ արտաքին պատմագրու-
թեանն՝ զոր այժմ առաջիկայ տեսանել:

Լ.

Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ Տիագեալ Էկեմենոս Կայսերոս
(ըստ արքային պատմագրաց):

Աշխարհ, Պարթեւաթիւր, Գեօգան Պրալացոս Կոմանթի, Պարթեւազար, Արե-
ւիկէ, Սոյնոս, Սաւորոս, Վաղարշ, Տրքոս (Բ.), Արտաւազ (Գ.),
Տրքոս (Գ.) (80—297):

36

Իսկ արտաքնոցն պատմութեան առ Ղոմիտիանեաւ թագա-
ւորէր ի Հայս Աշխադար ոմն անուն, որպէս Հաւանութեան թուի՝
որդի եւ ոչ թուն Տրդատայ Հայոց արքայի եղբոր Վաղարշու Ա.
արքայի Պարթեւաց: Այլ յետ երկայնժամանակեան թագաւո-
րութեան Վաղարշու († 91) թագաւորէր Պարթեւաց նորին եղ-
բայր Բակուր (որ ցայնժամ թագաւորն էր Սարաց): Բայց վասն
նեղքին անդադարն գծաութեանց չյերկարեալ սորա յիշխանու-
թեանն, մատչէր ի բարձ թագաւորութեան եղբայրն Բակուրայ՝
Խոսրով (107—121): Սա վասն ի զգուշի զիւր ակոռն առնելոյ
զՊարթեւասիւր զորդի Բակուրոյ եւ զիւր եղբորորդի կարգէր ի թա-
գաւորութիւն Հայոց աշխարհին՝ մերժելով անտի զԱշխադար
արքայ:

Շառ յանձն զիրան կայսր Տրայիանոս եւ պահանջէր յար-
քայէն Արեաց հանել զգորսն իւր յաշխարհէն Հայոց եւ թո-
ղու զԱշխադար յաթոռ իւրում: Ապա զայրացաւ սեզ Հռո-

1 Խոս. Բ. ԳԼ. 2Բ:
2 Խոս. Բ. ԳԼ. 2Գ:

3 Խոս. Բ. ԳԼ. 4Ը—2Գ:

մայեցին ընդ ամբարհաւածութիւն Պարթեւին՝ զի չառ զայն յանձն, պատրաստեցաւ եւ յարշաւանս ի վերայ արեւելեաց։ Իբրեւ ետես թագաւորն Երեւոյ զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն զնորին Հռոմայեցւոց՝ աճապարեալ առաքէր առ Տրայիանոս յԼԺէնս հրեշտակս բանիւք խաղաղութեան եւ պարգեւօք, աղաչեալ փոխանակ Եշխադարայ՝ Պարթամասիրայ տալ զթագաւորութիւնն։ Երհամարհեաց կայսր զպարգեւսն «Հանգէս բարեկամութեան ի գործոց է, ասէ, եւ ոչ ի բանից», եւ խաղայր յԼտորիս։ Ի միսել նորա (115) առանց դիմադարձութեան մինչեւ ցԵփսոսականոս, ցՕլեւզմա եւ ցՍամոսատ որ ձեռս ետուն ի նա՝ անդուստ ձեպէր Պարթամասիր արքայ առաքել առ նա հրեշտակս մեծաւ մեծարանօք։ Չարար նոցա երեսս կայսր, խաղաց ընդ Լփրատ ի վեր, անց ընդ Սատաղ քաղաք մինչեւ ցԵփեղեաց գաւառ¹, հաս ի կողմանս Կարնոյ ի բուն սիրտ Հայոց աշխարհին, նուաճեալ զկողմանսն՝ հրաւիրեաց առաջի զՊարթամասիր. եկն թագաւորն ի բանակ անդր եւ զխոյրն հանեալ զնէր առ պատու անդանաւ բեմին (որպէս երբեմն հօրեղայր իւր յանդիման Եւրոնի), զի ինքնին կայսր առեալ պսակիցէ զնա։ Եւ իբրեւ ետես զօրն հռոմէական որ շուրջն կայր՝ զթագաւոր արշակունի զորդի Բակրոյ զեղբորորդի Խոորովու մերկ ի թագէ իբրեւ զգերի կացեալ առաջի Տրայիանու՝ անտրին յաղթութիւն զիրոն անուանէր, եւ բարձրաձայն ուրախութեան բարբառով գոչէր զկայսր՝ Հայական² (այս ինքն յաղթող Հայոց)։ Իբրեւ ետես զօրն թէ զարհուրեցաւ Պարթամասիր եւ կամէր սրանալ ի բաց՝ հասին կալան զնա առաջի Տրայիանու. սակայն համարձակութեամբ յայտ արար թագաւորն թէ ոչ իբրեւ գերի կամ յաղթեալ այլ ինքնակամ եկի այդր զի հաստատեոցի ի կայսերէ թագաւորութիւնս։ Բայց Տրայիանու այլ ինչ կայր ի մօի. արար նա զերկիրն ընդ նահանգաւ եւ հրաման ետ ամենայն հայ մարդկան չեղանել ի բաց յաշխարհէն։ Սակայն զՊարթամասիր եթող ազատ երթալ իւրայովքն հանգերձ յուպէս յուկամ, բայց ետ նմա հեծեալս ուղեկիցս՝ զի մի զճանապարհայն ընդ այլոց խօսելով յոյզս իմն զրգօխցէ։ Օարմացաւ խռովեցաւ ընդ իրան Պարթամասիր, գունդ կազմեաց եւ ետ ձակատ, այլ անդէն յառաջնում պատերազմին անկաւ եւ հնազանդեաց Տրայիանու աշխարհն։

Եւ յայէս յետ այնորիկ նուաճեցան մանր մանր թագաւորութիւնքն որ ի հիւսիսոյ կուսէ մերձաւոր սահմանակից Հայոց էին, Խաղտեացն եւ Վրաց եւ Եղուանից եւ ասիական Սալմասաց մինչեւ ցսահմանս Սաւրոմատայ Բ. արքայի Լիմնեւրեանն Բոսպորայ։ Սինչրեռ անդուստ Տրայիանոս զրաւէր ի նմին ամի եւ առնէր նահանգ եւ զԼիւդիարենէ կամ զԼսորեա-

1 Ελληνισ τῆς Αρμενίας.

2 Armeniacus.

տան եւ կարգէր զգօրսն ի ձմերոց յամուր ամուր տեղիս Հայոց եւ Միջագետաց ի պահպանութիւն եւ ի պատրաստութիւն պատերազմի միւսոյ ամին (116), ի Հռոմ տայր հաստանել ծերակոյտն դահեկանս յորս ցայժմ երեւի Տրայիանոս նիզակ ի ձեռն՝ կանգնեալ պատերազմական հանդերձին ի մէջ նշանակաց Տիգրիս եւ Լիփրատ գետոց եւ առ ոտս նորա կին (նշան Հայաստան աշխարհի) կապեալ կծկեալ եւ շուրջանակի գիր՝ թէ «Հայաստան եւ Միջագետք արկան ընդ իշխանութեամբ ժողովրդեան Հռոմայեցւոց», այս ինքն՝ թէ եղեն ընդ նահանգաւ. եւ առանձինն իսկ անցք Պարթամասիրայ քանդակեցան ի կոթորի անդ Տրայիանոս⁵:

Թէպէտ եւ ընդ նոյն ժամանակս առ առաքեաց արքայն Պարթեւաց հրեշտակութիւն վասն դադարման պատերազմին եւ ետ պատանդս, տակայն եւ այնպէս անդէն գարնայնի (116) անցեալ Տրայիանոս ընդ Տիգրիս՝ մտանէր առանց դիմադարձութեան ի ձմերոցս արքայութեանն Պարթեւացի Տիգրան, եւ անդ ողջունեցաւ ի լեզէնաց իւրոց՝ Ինքնակալ Պարթեւական եւ կայուցաւ յաթոռն Պարթամասպատ (ըստ Սաղազայ՝ որդի Լշտադարայ՝ որ այնուհետեւ անհետ լինի ի պատմութենէ)⁶:

Եւ ոչ տեւական ինչ իրքն էին. անդէն ի միւսում ամին (117) կայսր Լորիանոս թողոյր զկողմանսն գրաւեալս յետս, եւ թոյլ տայր Պարթամասպատայ ի բաց մերժել ի Թագաւորութեան իւրոյ Խոսրովու արքայի: Իսկ եւ իսկ պահպանք Հռոմայեցւոցն հանգերձ դեսպանաւն վերակացուաւ աշխարհին ի բաց երանէին ի քաղաքաց եւ ի բերդից Հայոց աշխարհին կայսերն հրամանաւ, եւ Պարթամասպատ եկեալ ունէր զաթոռ Թագաւորութեան Հայոց մեծաց հաւանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ Պարթեւացն⁷, որպէս եւ ինքեանք իսկ Հայք խնդրեցին ի կայսերէ⁸: Յետ վախճանին Պարթամասպատայ (139) հաստատեցաւ ի զուակէ նորա Լքեմենիդ անուն ի Թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, պահեալ՝ կամ յԼնտոնինեայ Պիոսէ ինքնին գլխովին ի Հռոմ, եւ կամ նորա հրամանաւ անդէն ի Հայս (140)⁹:

1 Armenia et Mesopotamia in potestatem P. R. (այս ինքն Populi romani) redactae յամ 116 (Հայաստան եւ Միջագետք արկեալ ընդ իշխանութեամբ Հռոմական ժողովրդեան) եւ պատկեր ի փլիճ Տրայիանոս կանգուն յեցեալ ի Նիզակ, Եփրատ եւ Տիգրիս արարծեալ ի գետնի եւ ընդ ձախու սաամբն Հայաստան կիսաշէ յորոյս:

2 Ի Վաթուգի սոս որ յետոյ տես ի շինութիւն կամարին Վաստանգիանոսի Մեծի, ցայսօր Նշմարի Պարթամասի մարտըն առաջի Տրայիանոս յանդիման զօրացն համեմատ պատմութեանն Դիոնի վճ. 17. Սեքստեայ Ռուփոսի ձեռն. եւ Ի. Եւարուպեայ Ը. 3: Ցես Արիֆոնտի, Պատկե-

րագր. Յուն. Ցում. Գ. Զարուանէն Տրայիանոս ի Հայս յիշէ եւ վաւերական վկայարանութիւնն Յ. Իգնատիոսի:

3 Կան գրամբ Տրայիանոս յորս ե գիր շարժանի կամ Պարսկաստան տեսալ կամ «Յուաւ Թագաւոր Պարթեւաց», Rex Parthis datus. Տ. Ը. եւ կամ «Թագաւորութիւնը սահմանեալ», հանգերձ պատկերաւ նորա՝ զսահման զԹագաւորութիւնս, ամենքին յամ 116:

4 Դիոնի վաս. եւ Սեքսո. Ռուփ. անդ:

5 Սպարտիան. յԱդրիանոս:

6 Յամարդիոս բարեզնացի ի բանագործակամին իւրում, առ ֆոսայ Մասենուալ. 94: Գրանեմբ վասն դիպացս գրուածալ գահեկան յորոյ ի փում կողմանն

ԵՂԼ չէր ինչ այնմ հաւան Վ աղարշ Բ. (121—149). սա զառաջինն բարեկամութեամբ էր ընդ Հռոմայեցեաց առ Եդրիսանու: Եւսկք եւ Սաղքութք միւսանգամ եղին արշաւան ի Սարս եւ ի Հայս եւ հասին մինչ ի կողմննս Վամրաց. ապա ուրեմն պարգեւօքն Վ աղարշու Բ. եւ սպառնայեօք Փղաւեայ Եւփանեայ վերակացուի նահանգին Վամրաց դարձան այսրէն յաշխարհն իւրեանց (135): Եւսկէն ի միւսում ամին ամբաստանս ի Հռոմ առ Եդրիսանոս առաքէր արքայ Վ աղարշ Բ. զՓարսմանէ Վ քաց արքայէ թէ նա զրգուէ զազգ Եւանացն ի վերայ Պարթեւաց. երկն հրեշտակք նորա առաջի ծերակուտին, բայց չվճարեցաւ ինչ. եւ Փարսման որ անդ յայնժամ զիպեցաւ, փառաւորեցաւ եւ եղեւ նմա համարձակութիւն զհօս ի Վապիտոզիոնին մատուցանելոյ (136)¹: Վարձեայ՝ իսկզբան թագաւորութեանն Եւանինեայ Պիոսի՝ յէր առ նա Վ աղարշ հրեշտակութիւն տանել թագ ոսկի², զի թերեւս ընկալցի յետս զաթոռն ոսկի զոր առ առաքեաց Տրայիանոս ի Հռոմ՝ յաղթութեանն նշանակ, զոր եւ Եդրիսանու խոտացեալ էր տալ յետս³: Բայց իբրեւ չեհաս ում կամէքն եւ յետ այնորիկ թագաւոր եւս Հայոց առանց նորա հաւանութեան կացուցաւ Եքեմենիդ՝ խորհէր այնուհետեւ Վ աղարշ յարձակել ի Հայաստան երկիր:

Թեպէտ եւ ինքն խափանեալ արգելաւ թղթովք Պիոսն Եւանինեայ, այլ նորին յաջորդ Վ աղարշ Վ. (149—191) առ Սարկոնն Եւրեղոսիւ եւ Վուկեաւ Վ երեաւ՝ մինչ ինքն ի Միջագետս յարձակէր եւ յաղթէր իսկ Հռոմայեցեաց, առաքէր անդուռա զիւր զօրավար զԽոսրով ի Հայս: Թագաւորն Հայոց՝ որ էր յայնժամ Սոյեմոս որդի եւ պայազատ Եքեմենիդայ, ինզրեաց թիկունս օգնականութեան ի Սեւերիանեայ վերակացուէ Վամրաց ընդդէմ Խոսրովու, եւ ընկալաւ իսկ: Սակօցն եւ այնպէս ի նեղ անկեալ ստիպեցաւ ելանել փախտտայ ի Հռոմ, ուր եւ սինկղիթիկոսութեան պատիւ առնոյր՝ որպէս պատմի: (Յետ այնորիկ աճապարէր Խոսրով ընդ առաջ Սեւերիանու որ լեզէնօք եկն ընդ առաջ նորա, փակէր զնոսա զօրավարն պարթեւ յԱրեգն աւանի, կամ ուրեք յԱկեղեաց նահանգի, եւ սատակէր նետահար. նա եւ զօրավարն եւս ի բուռն անկեալ մեռաւ ի դիպահւոյ սովամահ (161—162)⁴:

4-դ Antonius Cos III. Augustus (Նեանիոս Հիւպատ երրորդ անգամ, Աւգոստոս), եւ ի միւսումն կողմն զնի թագ ի գլուխ Հայոց թագաւորն ինքին կայսր կացեալ Կանդակ զնշնաւորաւ եւ շուրջնապի գիր Rex Armenis (կամ Armeniae) datus. S. C. Յուսւ թագաւոր Հայոց. Հր. Երեւանական. (գրքումալ) յամբ 140—143:

1 Դիոն. Դար. 69:

2 Յուլ. Կապիւ. Ան. Պի. 9: Աւր.

Պիւ. Հ. Կոստ. 15: Կայ զնի գիտաց հաւեալ գահեկան, ի միւսմ կողմն գլուխ Սեւանինեայ, եւ ի միւսումն կայ Կանդակն կին պարթեւ որ ի մախան սնի աղեք հանդերձ կողարձիք եւ ախու մեռանքն մատուցանէ պսակ Կանդակուր (նշանակ արեւելոյ). գիր շուրջնապի Parthia S. C. (Պարթեւաստան. Հր. Երեւան. 9: Սպար.

3 Յուլ. Կապիւ. Ան. Պի. 9: Սպար. Կոստ. յԱրեւան. 13:

4 Ղուկիան. ի վարս Աղեքանդրի ըզի.

Ի նեղ մեծ հասին Հռոմայեցիքն՝ մինչեւ հարկ իօժ ընէր Ղուկեայ կայսեր խաղալ յարեւելս: Հասեալ կայսեր յԱսորիս եւ ինքն ի դատարկութիւն հատեալ գեղերեւով մերթ յինտիոք եւ մերթ ի Վափնիս Ընտիրացւոց, առաքէր անտի զգօրավար իւր զԼւիտիոս Կասիոս ընդ Սիջագետս, որ Թափէր զամենայն նահանգսն գրաւեալս ի Պարթեւաց, զՍեղեւկիա տայր աւար զօրացն, զի անկան յանկարծ ի վերայ զօրացն յետ ընդունելոյ զնոսա սիրով, եւ զըռն իսկ քաղաքն նոցա զՏիզղոն հրձիգ առնէր, մինչեւ դարձոյց զնա այսրէն ախտ ժանտ: (Յառաջ իսկ քան զայն այլ զօրավարք կայսեր՝ Ստատիոս Պրիսկոս եւ յետ նորա մահուն Սարտիոս Վերոս աղք հիւպատոսականք անցեալ ընդ Վամիրս՝ յետ զառաջինն ի նեղ անկանելոյ՝ գրաւէին այսրէն յետ զաշխարհն Հայոց, առեալ եւ զգլուխ քաղաքացն զՄարտաշատ ի բուն (163 — 164): Կացուցանէր այնուհետեւ Ղուկիոս զՍոյեմնոս որ կոչեցաւ ի Հռոմէ՝ այսրէն ի Թագաւորութեանն, եւ անուանեցան կայսերքն երկոքին Ղուկիոս Վերոս եւ Սարկոս Լարեզիոս՝ Հայկանք (164):

Հորժամ յետ Կոմոդայ կայսեր յարեան կացին կայսերք եւ թէք, յորոց մի էր յարեւել Պենկեննիոս Վիգեր (կամ Վիգորոս) եւ ի սա յարեցաւ արքայն Լրեաց Վաղարշ Վ. (191 — 208), նմին հակառակ Սանատրուկ արքայ Հայոց (որպէս Թուրի որդի Սոյեմայ) եւ ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ, Թէպէտ եւ առաքեաց եւս առ նա Վիգորոս խնդրել Թիկունս օգնականութեան, մինչեւ զօրացաւ ի վերայ Վիգերայ՝ Սեւերոս (193):

Ստեփանն Զորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195 — 210) միաբանեալ ընդ անուանակից Թագաւորին Լրեաց՝ եւ ասպատակ եւս ի Հռոմայեցիս զնէին ի ժամանակի զի գրաւեալ էր Սեւերոս ի մարտ պատերազմի ընդ երկրորդ նախանձորդին իւրում ընդ Լզընեայ յարեւմուտս: Եւ յետ վճարելոյ պատերազմին այնորիկ՝ խաղայր Սեւերոս գեպ ուղիղ յարեւելս. ածա-

որ եւ զՎաղարշի մահովն մասնագիր ժամանակից յառաջ բերէ զգրեան իւր վասն պատերազմութեան: Յուշ. Վաղարշ. ի Մարկ. Սարգ. Ը:

1 Յամբլիկոս Բարեշ. ժամանակից իրացն առ Փոսայ Մառ. 94: Դրոն եւ Յուշ. Վաղարշի. ի Մարկ. Սեւեր. Բ:

Ի գահեկանս Մարկոսի Սարգիսայ կայ ի միւս՝ Կոմոդանն յետ անուանորա՝ Armeniae, եւ ի միւս՝ Կոմոդանն կին օր նաեալ արտաւ՝ Կոմոդ Կոմոդանն Հռոմայեցւոց եւ ի նեղայ գիր՝ Armeniae. գահեկանք արեւելիք՝ յամ 164, 165, 166:

Իօժ Ղուկեայ Վերեայ՝ բաց ի նոյնպիսեայ յորս երեւի գարնեալ Հայաստան ի կերպարանս կնոջ նաեալ Կոմոդ Զեան ի միտան առ նշանի յաղթութեան Հռոմայեցւոց, կան եւ գահեկանք պայտիք ինչ

գրով Յամբլիկոս Սարգիսայ, Հ. Ծ. եւ պատկեր գիր յաղթութեան եւ առ ոտն նոսի Հայաստան ի մէջ հայրենական զինաց, կեցեալ ի նաւ օր (յամ 163 եւ 164). կամ ինքն Վերոս կացեալ Կոմոդանն նշանաղթութեան եւ պար հայ կայ կերեւել ի ներքայ նշանն եւ առաջի կայսեր (գահեկան պղծի յամ 165). կամ կայսր զԿոմոդ Կոմոդանն ի վերայ առն հայոց (յամ 165). եւ կամ նոսի կայսր ի գահայն իւր (sede curuli) եւ բախ առեալ կայ զօրականն եւ ի միջ անգ կայ արքայն Հայոց, որում գնէ Թագ ի գլուխ ինքնին կայսր Վերոս, եւ գիր շուրջանակի՝ Թէ Յուսա Թագաւոր Հայոց (Rex Armeniae datus). գահեկան օրի յամ 164 եւ արեւելիք՝ յամ 165):

2 Հրոմագրեան. ի Սեւեր:

պարէր ընդ առաջ նորա արքայն Հայոց եւ ընդունէր ի նմանէ հաշտութիւն խաղաղութեան գանձուք բազմօք եւ պատանդօք՝ առաքեալ առ նա եւ գտնող աղեղնաւորաց ի քաջացն Հայոց ի թիկունս օգնականութեան գործոյն պատերազմի¹։ Բայց ի վերայ Նափաց կացուցանէ թագաւոր՝ Լրտաւան զմին զորդի կամ զեղբայր Վաղարշու, քանզի գտնութեամբ իսկ ընդ միմեանս էին²։ Եւս երթեալ հարկանէր Սեւերոս զՊարթեւս, զբաւէր զՄիջագետս, երրորդ անգամ լինէր Տիգրան յաւար Հռոմայեցաց զօրուն (197)³։

Եւրփն որդի Վարդապետ զրգուէր միւսանգամ ի մարտ պատերազմի ընդ Լրտաւանայ Վ. Պարթեւաց պիւքայի (— 226)։ Բայց մինչեւ անգին յԼսորիս էր՝ հրաւիրեալ կոչէր թիւթով զբրիւտանէայ թագաւոր Սուհայեցւոցն զԱրգալի զվերջն եւ առնէր ընդ նահանգաւ զաշխարհն Սուհայեցւոց. ապա կոչէր նոյնպէս զթագաւորն Հայոց զՎաղարշ որ միահեծան տիրէր յայնժամ մարքն հանդերձ եւ դնէր զնոսա ի դիպահւոյ, զի խորհէր նոյնպէս զՀայաստան աշխարհ նահանգ Հռոմայեցւոցն կացուցանել։ Օպրացան գրգռեցան Հայք ի մարտ պատերազմի, առաքեցաւ ի վերայ նոցա Թէօկրիտոս անձնապահապետ կայսեր եւ խորտակեցաւ նա առաջն Հայոց գնդին։

Ի նմին ժամանակի զրգուեցաւ եւ պատերազմն ընդ Լրտաւանայ, զի խնդրէր կայսր զդուստր թագաւորին Լրեաց կնու թեան՝ զի այնպէս իրաւունս ինչ պայազատութեան պարթեւս կան աթուոյն ունիցի (216)։ Իբրեւ չառ յանձն Լրտաւան՝ յարձակեցաւ կայսր, առ զԼրբեղա եւ զայլ եւս քաղաքս բազումս, եւ ցանեալ ցրուէր զտակերս թագաւորացն Լրշակունեաց ի վերեզմանացն. բայց չեղեաց մնալ ճակատուն Պարթեւաց որ պատրաստէր, եւ զարձաւ ի Միջագետս ուր սպանաւն իսկ վաղիւղ ղալի (217)⁴։ Թէօկէա եւ նորին յաջորդ կայսր Մակրինոս կամէր խօսել ընդ Լրտաւանայ ի հաշտութիւն, այլ ի պայմանն չմիաբանեալ ճակատեցան երկիցս առ Մծրնացւոց քաղաքաւ. ի պատուութիւն մասնեցան Հռոմայեցիք, յանձն առ Մակրինոս տալ զգերին յետս եւ առնուլ գնոց զխաղաղութիւնն։ Ընդոր առաքէր այնուհետեւ Մակրինոս եւ առ որդի Հայոց թագաւորին առ Տրդատէս Բ. թագ պիւքայութեան հանդերձ մարքն նորա որ կացեալ էր ցայն վայր ի դիպահւոյ ամիսս 11, թագաւորել փոխանակ հօրն որ ի կալանս վախճանեալ էր (218)⁵։

Հայսպիտում հանգամանս էին Հայք մօտ ի կատարած պարթեւական պետութեանն։

1 Հերովդոտ. Գ. Գլ. 73։ Ջորժ. Ա. 6. 4 Դիոն Հէ. 12. 31։ Սպարտիոն. Գ. 2.
2 Դիոն Հէ. (ի վերեւի կոչ)։ Բալ. 6.
3 Դիոն. Հերովդ. Գ. 10. 1։ Սպարտ. 5 Դիոն Հէ. 27։ Յուլ. Կապիտոլ. Ի
Փոտոկ. 6։ Եւստոպ. Ը. 11։ Ռուփ. 31։ Մակրին. Հերովդոտ. Գ. 14։

Իսկզբան անդ Սասանեան հարստութեանն ետ Եղեքսան-
դրոս Սեւերոս քառեամ (230 — 234) մարտ պատերազմի ընդ
Արտաշրի, եւ ըստ Հերովդիանու՝ ոչ ինչ աջողեցաւ, բայց Ղաւմ
պրիդիոս որպէս եւ դէպքն որ զհետ արշաւանին եղին՝ այս ինքն
կարձեւ Արտաշրի ի կոխելոյ զսահմանս Հռոմայեցւոց, վկայեն թէ
գտաւ յաղթող Եղեքսանդրոս, թէպէտ եւ ոչ առանց մեծի կո-
տորածի յերկուց կողմանց: Այլ Շապուհ Ա. նորին որդի յար-
ձակի միւսանգամ ի սահմանս Հռոմայեցւոցն եւ պաշարեալ
առնու զՄծբին, առ Գորդիանու Գ. հասանէ մինչեւ յԱնտիոք
եւ խաղայ իսկ ի Սապադովկիս եւ ի Վիդեկիս: Գորդիանոս որ
չոգաւ ի վերայ նորա ի պատերազմ (241 — 243) այնու իմն խոր-
հեցաւ գտանել օգնականութիւն՝ զի զԱռհայեցիսն զորս նուա-
ճեալ հնազանդեցուցեալ էր Սասանեանց, արկ յինքն՝ զմի ոմն ի
տանէ Արգարեանց մատուցեալ միւսանգամ ի Թագաւորութիւն,
եւ այնպէս ընէր նա յառաջագէտ ի Միջագետս՝ մինչեւ հասա-
նել մօտ ի Տիզբոն: Այլ Փիղիպպոս Արաքացի՝ որ սպանն զԳոր-
դիան յարշաւանի անդ, առ գնոց զխաղաղութիւնն: Մեծացաւ
զօրացաւ Շապուհ յետ զՎաղերիանոս առնելոյ ձերբախալ (259),
անկաւ ի վերայ քաղաքին Անտիոքացւոց եւ աւերեաց, մինչեւ
քաջն Ոգենատոս պաղմկւրացի անկանէր ի վերայ նորա ի գառ-
նալ նորա այսրէն յանցս Լափրատու, պնդէր զհետ նորա եւ
յաղթէր մեծաւ յաղթութեամբ առաջի Առհայեցւոց քաղա-
քին, հանէր ի նմանէ զՄծբին եւ մերժէր զնա յամենայն իսկ Մի-
ջագետաց, եւ այնպէս առնոյր ի կայսերէ անուն «զօրավար արեւ-
երեց», թէպէտ եւ կոչէր նա զինքն Թագաւոր Պաղմկւրայ յամէ
առաի յաղթութեանն (260):

Այն Թագաւորութիւն Պաղմկւրացւոց մինչեւ ցվերջին
կործանումնն ի ձեռն Եւրեղիանեայ՝ էր թումբ ընդդէմ զօ-
րութեանն Սասանեանց՝ ընդ որում հասպտէպ կռուէին այնու-
հետեւ ինքեանք կայսերքն: Ինքն Եւրեղիանոս ի պատրաստելն ի
պատերազմ ի վերայ Ուրմզի Ա. (յամէ 273) որդւոյ Շապուհ Ա.
վախճանէր, նոյնպէս եւ Պրորոս ի պատրաստելն ի վերայ Վա-
մայ Բ. (յամէ 276) որդւոյ Վաւմայ Ա. (յամէ 273 — 276):
Սարոս ած ի գործ զխորհուրդն եւ եհաս յաղթութեամբ առաջի
Տիզբոնի (282 — 283), այլ Եւսմերիանոս որ զնայն յաջորդեաց,
զանգիտեալ դարձաւ յետս: Իսկ եւ իսկ դարձաւ գրաւեաց
Վաւմ Բ. միւսանգամ զՄիջագետս. բայց մինչ գեռ յԱսորիս
էր Վիտիզեմիանոս պատրաստեալ ի վերայ նորա, զանգիտեալ
յապատամբութենէ եղջօրն իւրոյ Ուրմզի, առաքեաց պատարագս
առ կայսր խնդրել խաղաղութիւն. ետ զայն Վիտիզեմիանոս պայ-

ձաւոր փառաց Շապհոյ Ա. յարձակեցաւ եւ առ զԷնու զՀայաստան եւ զՄիջագետս: Օւառաջինն զիմեաց ի վերայ նորա Վաղերիոս սակաւագոյն զօրօք եւ յանդգնութեամբն մատնեցաւ ի պարտութիւն (296): Անապարեաց Վաղերիոս առ Վիոկղետիանոս արդարացուցանել զանձն եւ հարցանել զխորհուրդ նորա. հազիւ հազ ընկալաւ նա ի նմանէ գունդ նոր, քանզի զայրացեալ իմն ընդ իրան էր Վիոկղետիանոս: Այնուհետեւ Վաղերիոս մեծաւ իմաստութեամբ զպատերազմն մղեաց՝ երեւեցուցեալ զանձն ի ճակատու իբրեւ զինուոր եւ իբրեւ զօրավար, եւ արար յաղթութիւն կատարեալ: Եւ Ներսէս փախստեայ վերաւոր ի Հայոց աշխարհէն՝ թողեալ անդէն բանակ բազմազանձ հանդերձ կանանւոյն եւ որդւովք եւ քերթք: Առ սոսա ամենեւին եցոյց Վաղերիոս ազնուականութիւն՝ առաւել օրինական Լղեքսանդրի եւ Սկիպիոնեաց քան իւր ինչ սրտին յօժարութեամբ: Թէպէտ եւ բազումք այնպէս իմն խորհէին՝ թէ արդ վախճան հասեալ իցէ պետութեանն արեւելից, սակայն այլազգ իմն Վիոկղետիանոս խորհէր. զնահանգս զօրս առանց բռնադատութեան եւ մեծաց ջանից չէր հնար պահել՝ սաստիկ քան զամենայն թշնամիս զնոսա համարէր: Եւ իմն իրի կռեցան դաշինք ընդ Պարսից արքայի, հինգ գաւառք յաւելան ի սահմանս Հռոմէական պետութեանն, Երասիս եւ Տիգրիս կացին սահմանք, Տրդատէս Վ. եւ կաց կամ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռ թագաւորութեան Հայոց Մեծաց ընդարձակագոյն տահմանօք, իբրեւ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց, եւ հրաժարեցաւ արքայն Լրեաց ի վերագոյն իմն իշխանութենէ ի վերայ Հայոց թագաւորին (297)¹: Կամ ի զօրութենէ հաստատութեան դաշնացս եւ կամ առ ոստիկ բեկման պարակական ուժոյն տեւեաց խաղաղութիւնն յամս իբրեւ 40:

Ը

Բաթանճոնէ գերդմեանն, ի Վիոկղետիանոսէ ցփաղէծան պերդմեանն Առաքանդիանոսի, ժ. հալածոսն Էկեղեցոյ (284—324):

38

ԱՆԻՍՅԱՆ ի թագաւորութենէն Վ. Վաղերիանոսն Վիոկղետիանոսի (284—305) առ վախճան ժամանակ զինուորական բռնակալութեան զօրականին, այնուհետեւ սկիզբն առնու ժամանակ բաժանման արձակ իշխանութեան եւ տէրութեան ի մէջ կայսերաց բազմաց:

¹ Ջոսիմ. Եւարոպ. Ամմ. Մարկեղ. — ՃԸ. Կոյ ի հրովարտիկն հաւածոաց ընդ Աւ Եւսերեայ Եկեղ. պամ. Գերք Ը. ԳԸ. յորըրջմանն Վաղերեայ եւ Armeniae.

Վիժնոցի տիանոս էր ազատեալ Մնուղիմոսի ուրումն սին-
կղիսիոսի կամ (ըստ այլոց) որդի առն ուրումն առննադպրի՝
ծնեալ ի Վիժնոցէա քաղաքի Վաղմատաացոց ի Վիժնոցէա մօրէ,
եւ անուն էր նորա Վիժնոցէա, բայց ընդ ծիրանոյն առ եւ զա-
նունն Վիժնոցեաի տնոս: Եւ նորա միտք ժիրք եւ կրթեալ փո-
քիւ, արուեստ կերպարանելոյ կամ կեղծաւորելոյ, խորհրդական
խնամտութիւն մեծ եւ հաստատուն տեւականութիւն յընտրու-
թեան միջնորդաց գործոց իւրոց եւ յածեւն գնտա յարդիւնս:
Իբրեւ զառնայր Ղումերիանոս ի Պարսից արշաւանէն (284) եւ
փան աչացաւին ի դեպագի փակեալ էր զճանապարհայն,
սպան զնա Ղպեր եւ աւուրս ինչ չեհան ի վեր զմահ կայսերն,
մինչեւ հոտ նեխոյն եղեւ գուշակ իրացն. եղեւ կապած զՂպերայ
եւ ածաւ նա յատեան առաջի արծուենշանաց կայսերական խո-
րանին եւ արկաւ ի կապանս: Վառնգի Ղարինոս աթուակից Ղու-
մերիանեայ արհամարհեալ եւ անգոսնեալ էր յամենեցունց՝
յայն սակս իբրեւ դատարկացեալ իմն աթոռն համարեցաւ եւ
ընտրեաց զօրն զՎիժնոցեաի տնոս՝ կայսր: Եւ զի Վիժնոցեաի տնոս
զօրագլուխ էր առտնին անձնապահաց (քանզի հարկ լեալ էր
յայնժամ կայսերաց, բայց ի պալատական անձնապահաց անտի՝
զորոց կապած էր միշտ, այլ ինչ առտնին անձնապահս ունել)
երդուաւ առաջի զօրուն թէ ոչ ինքն ինչ եղեւ պատճառք մահու
կայսեր, այլ Ղպեր՝ զոր եւ ածեալ էր անդր կապեալ. զայս ա-
տէր եւ անդէն միտեալ սուր ընդ պորտ նորա սպանանէր:

Իսկ եւ իսկ խաղայր Վիժնոցեաի տնոս ի Ռիւթանիա եւ
մտեալ շքով ի Ղիկիմեդիա ի մայրաքաղաք նահանգին՝ պա-
տրասաէր ի մարտ պատերազմի ընդ Ղարինեայ: Սա որ ցայնժամ
ի շուայտութիւնն եւ ի զխութիւն հատեալ էր՝ յանկարծ առ-
ահին Վիժնոցեաի տնու եկն ի միտս եւ եցոյց զօրութիւն բազում.
Եւ ի Պարսից յաճախագունդ զօրօք, վերակացու Վէնեաացոց
աշխարհին Սաբինոս Յուղիանոս որ կացեալ էր կայսր՝ ի պար-
տութիւն մատնեցաւ առաջի նորա եւ անկաւ ի ճակատու առ
Վերոնու. այնուհետեւ բազում ճակատք ի Ղիւրիկէ լինէին
Ղարինեայ ընդ Վիժնոցեաի տնու եւ ելք իրացն ընդ տարակուսա-
նօք էին՝ մինչեւ պատերազմն առ Մարզոսիւ ի Միւսիա եղեւ
Պարինոսի՝ որ եւ պնդեցաւ զհետ փախտեալցն, բայց յանկարծ
թողին զնա իւրքն եւ սպան զնա հազարապետ մի նորա, զորոյ
զկինն առեւանգեալ էր: Փառաւորեաց Վիժնոցեաի տնոս զիւր
յաջողութիւնն՝ ոչ զոք յայնցանէ որ առին զէն ընդդէմ նորա,
պատուհասելով (285):

2. Ս ան քաջ պահպանութեան սահմանաց տէրութեանն
առ Վիժնոցեաի տնոս իւր բարձակից (Մարզոսոս) զընկեր զօրավա-
րութեան իւրոյ զՎաղերիոս Մարտիանոս (286) որ էր բիրտ ոք

զօրական. սա կոչեաց զանձն Հերակղէս (Հերակղեան), իսկ Վիոկղեափանոս առ իւր անունն (Յովիոս (Արամազդեան): Վիոկղեափանոս պահեաց իւր բաժին զԱրեւելս, իսկ Մաքսիմիանոս առ զԱրեւմուտս. նա զԵփրատեզիա եւ սա զՄեդիոզանոն (որպէս եւ զՏրեւիր եւ զԱրեղատ) արար քաղաք զլեւաւոր բաժնի տէրութեան իւրոյ: Առտարեցան յաղթութիւնք բազում, ցածոց Մաքսիմիանոս զապստամբութիւնն Բագաւդացւոց ի Վաղիա, մերժեաց յետս զասպատակ ազգաց ազգաց գերմանացւոց յարձակելոց ի Վաղիա (286 եւ 287), անց ընդ Հռենոս եւ Եհար զՓրանկս եւ զերկուս յիշխանաց նոցա հնազանդեաց (288). նոյնպէս եւ Վիոկղեափանոս յետ պարգեւօք եւ հրեշտակութեամբ դարձուցանելոյ զնա Պարսից յետս (289), ետ բազում անգամ ճակատոս ընդ այլոց ազգաց գերմանացւոց, ընդ Առադաց եւ Ապրակացւոց, դարձեալ ընդ Սարմատաց, Սկիւթաց, Վիթաց եւ Սարակինոսաց մեծաւ յաջողութեամբ (290): Ի վերայ այսր ամենայնի զարմանալի թուէր մանաւանդ միաբանութիւնն երկոցունց կայսերացն, զորմէ ոմն ի գովչաց նոցա ասէր՝ թէ Հռենոս, Վանուր, Եւդոս, Տիգրիս եւ երկղբին ովկիանոսք հանդերձ սահմանօքն փակելովք ի միջն նոցա այնպէս առաջնորդէին միաբանութեամբ յերկոցունց կայսերացն՝ որպէս երկու աչք միոյ զլուց միաբան միով լուսով վարին:

3. Սակայն եւ այնպէս երկղբին Ազոտականքն Համարեցան զանձինս բաւական՝ իննելոյ դիմակալ ներքին եւ արտաքին թշնամեացն: Վանդի զԲրիտանիա բռնացեալ ունէր Արաւափոս ոմն առնուն. գործ յանձն եղեւ նմա ի Մաքսիմիանոսէ երթալ հարկանել նաւատորմիդ նաւուք զծովային հէն փրանկ եւ սաքսոն ազգացն յարձակելոց ի Վաղիա, բայց նա թոյլ տուեալ սոցա զառաջինն առնել կապուտ կողոպուտ զծովեգերան Վաղիայ՝ ապա ի վերայ նաւաց հինին անկանէր առնուլ զկապուտն եւ ընդ այնր տալ սակաւ ինչ բնիկ տերանցն. ազդ եղեն իրքն Մաքսիմիանեայ, այլ Արաւափոս ածապարեալ ել ի Բրիտանիա եւ օգնականութեամբ փրանկ եւ սաքսոն ազգաց զորս կոչեաց եղեւ դիմակալ (287), մինչեւ յետուստ հարկել Մաքսիմիանու ընդունել զնա կայսր եւ զնել ընդ նմա զաշինս խաղաղութեան (289): (Յ)գիպտոս՝ Աբիղղեւս եկաց կայսր, յառաջա՝ Յուդեանոս, Եփրիկէ կրէր ասպատակ ի հինէ, Պերմանք, Սարմատք եւ Վուլթք կային միշտ կազմ ի պատերազմ: (Հայն սակա իւրաքանչիւր յԱզոտականացն առ իւր մէն մի կեսար եւ միանգամայն որդեգիր (292). Վիոկղեափանոս զվայրենաբարոյն Վայիոս Պաղէրիոս ատեցող քրիստոնէից, եւ Մաքսիմիանոս զազնուականն եւ զզգոնն Փղաւիոս Առաքանդիոս Վղորոս (Տժգոյն, կոչեցեալ այսպէս ի վերջին յոյն մատենագրաց, որդի Լաթրուպեայ առն երեւելոց) Վարդանիացւոյ եւ Աղաղիայ զստեր

Արիստեսի եղբոր Աղադեսի (Բ.), երկրորդն եւս զօրավարք քաջ էին: Իսկ Արստանդիոս զՀեղինէ՝ առնուլ զԹէոդորա զգուստր խորթ՝ Մաքսիմիանայ, որպէս եթող եւ Վաղերիոս զԷւրն՝ զԷ առջէ զԱղերիա զգուստր Վիսկղետիանու: Ի մէջ չորեցունց տերանցս այսոցիկ եղեւ այնուհետեւ մեւս եւս նոր բաժանումն համօրէն տէրութեան. քանզի միում միում ի նոցանէ բաժանեցան նահանգք յառաջնորդութիւն եւ ի պահպանութիւն, առանց բառնալոյ զմիութիւն տէրութեանն: Վիսկղետիանոս առ զարեւելեան նահանգսն եւ զԱգիպոսս, Վաղերիոս՝ զԹրակիա, զՍիւրիկէ, զՄակեդոնիա եւ զՅունաց աշխարհ, Մաքսիմիանոս՝ զԽաղիա, զԱփրիկէ եւ զԵգիպտոս, Արստանդիոս՝ զԲրիտանիա, զՎաղիա, զԱլանիա եւ զՄաւրետանիա (292):

Թէպէտ եւ ծանր իմն էր այս բաժանումն վասն հպատակացն՝ զԷ հարկ էր այնուհետեւ չորս արքունիս եւ չորս գունդս զօրաց պահել իւրեանց տրովք, սակայն անհրաժեշտ իմն կարեւոր էր առ ժամանակ մի ի փրկութիւն տէրութեանն: Եւ արդեամբք իսկ նուաճեցան վաղվազակի կայսերըն հափառակք որ ուրեք ուրեք յարուցեալ կային: Մաքսիմիանոս զերծոյց զԱփրիկէ յասպատակէ, յաղթեաց Յուդեանու յԽաղիա որ ելեալ ի վերայ խաղսկի միտաց առսեր ի սիրտ իւր (292): Արստանդիոս նախ զԲրիտանիա (Պուլոնեք ի Փիքարտի) թափեալ ի Արաւսեայ (292), յետ յօրինելոյ նաւատորմիդ նոր՝ չոգաւ ի վերայ Ալեկտոսի՝ որ ի միւսում ամի սպանեալ զԱրաւսիոս յաջորդեաց զնա, եմուտ ընդ Տամեսիս գետի ներքս, եւ նուաճեաց միւսանգամ զԲրիտանիա (296) յետ 10ամեայ ինքնօրէն իշխանութեանն: Ի նմին ամի եւ Ալեքիզեւս ամիս 8 պաշարեալ ի Վիսկղետիանոսէ յԱղեքստնդրիա եւ ապա ձերբակալ լեալ սպանաւ յետ ամս 5 զԱգիպոսս ունելոյ՝ բայց անագործութեամբք ինչ եղծ կայսր զփառս յաղթութեանն: Արստանդիանոս որդի Արստանդեայ էր ի միասին յարշաւանի սատ Ձնամեայ եւ եցոյց նահատակութիւն բազում: Բերդիւք որ նորոգ յօրինեցան՝ պահեցան քաջ սահմանքն եւ ընդարձակեցան եւս մինչեւ ցՏիգրիս գետ՝ տալով Վաղերեայ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից (297): Եւ զգործ առաջնորդութեան տէրութեանն էր այնուհետեւ ամենեւին ի ձեռս իշխանացս այսոցիկ: Եւ գոստականքն երկրորդն արտաքոյ քան զՀռոմ խորհէին ընդ իւրեանց պաշտօնէից եւ հանէին հրամանս առանց հաստատութեան ծերակուտին, որ այնուհետեւ էր լեալ իբրեւ յիշատակարան ինչ հնութեան: Բարձեալ էր ի միջոյ եւ խափարքունական¹ եւ հասարակաց² զանձուց, զի երկրորդն այնուհետեւ ի ձեռս կայսերացն էին: Եւ աւանիկ զարգալէր Վիսկղետիանոս շինուածովք զԱլիկմեդիա՝ ի մոի եղեալ անցուցանել զնա

1 Fiscus.

2 Aerarium.

գեղեցկութեամբ քան զՀռոմ՝ զոր ոչ այնպէս սիրէր. մինչեւ վաստակարեկ լեալ Ղիկիոմեդացւոցն ի բազում աշխատութենէն՝ ելին զաղծեցին բազումք այլուր, զորոց զտունս եւ զարարս խառնէր Վիոկղետիանոս ի շնուածան իւր:

39

Արտաքին հանգամանք եկեղեցւոյ յառաջին 18 ամեն Վիտարեանու էին ի մեծի յաջողութեան: Յամենայն քաղաքս տէրութեանն կային քրիստոնեայք եւ եկեղեցիք, եպիսկոպոսուք էին մեծարոյ առաջի գործակալաց տէրութեանն, նա եւ ինքն եւս կայսր ակն ածէր ի քրիստոնէութենէ, անդէն յաղքունիտն՝ ի մեծամեծ իսկ պաշտամունսն առհասարակ մտանէին եւ ելանէին քրիստոնեայք: Բայց տակայն երեւէր եւ փառասիրութիւն, հեռ եւ նախանձ ի մէջ քրիստոնէիցն եւ նոցին հովուաց, որովք արժանի իսկ էին խրատելոյ յԱստուծոյ հարածանօք, որպէս ասէ իսկ Եւսեբիոս. թէպէտ եւ չէր այն ամենեւին պատճառ ահագին հալածանացն որ ի կայսերաց յանկարծ ածաւ ի վերայ:

Վիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս զառաջինն չէին ինչ յօժար ի հալածութեան: Պատմութիւն թերական լեզէոնին չեղուի ատոյգ. այս ինքն՝ թէ Մաքսիմիանոս ի խաղաղ իւրում ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բաբաւդացւոց ի Վաղէիա՝ հրաժան տուեալ իցէ թերական լեզէոնին որ ի քրիստոնէից էր՝ հալածել զքրիստոնեայս առ Հռոմանոս գետով, եւ ի նոցա անասաւել յետ երկիցս մի առ ասան ի նոցանէ կոտորելոյ՝ զամենայն իսկ զգուհոն տուեալ իցէ կոտորել: Մաքսիմիանոս զինուոր քրիստոնեայ ի Խեբաստէ Ղումիդացւոց (296) եւ Մարկեղոս հարիւրապետ ի Տինգրիս Մաւրետանացւոց (298) սպանան, քանզի նա չառ յանձն զինուորել թերեւս վասն կռապաշտական ինչ պաշտամանց որ կից ի նոյն էին, եւ առ՝ զի ի խնձոյս ուրեք ի պատիւ Մաքսիմիանեայ չառ յանձն զոհել սմին կամ զիցն, այլ բարկութեամբ ընկէց զգէն եւ զզարդ իւր ի բաց ասելով թէ Վրիտատի միայն կամիմ զինուորել: Սխայն զՄանիքեցիսն հալածէր Վիոկղետիանոս իրեւ ազանդ ինչ պարսկային սպորդեալ մտեալ ի տահման Հռոմայեցւոց՝ տուեալ հրովարտակ առ Յուդիանոս փոխանակ բզեշխին Լփրիկեայ (զոր ցայժմն ունիմք), յորում հրաման տայր զգլխուսորոս նոցա այրել հանդերձ գրովք նոցա եւ զմնացեալսն սպանանել, եւ զայնոսիկ որ յերեւելի պաշտամունսն իցեն՝ յերկաթահատս առաքել եւ զինչն գրաւել յաղքունիտ:

Ասկայն դառնարարոյն Վաղերիոս ատեցող քրիստոնէութեան, տուաւ եւս գրգռեալ ի պաշտօնասէր մօրէն իւրմէ (ի Լումուղայ), սղար նախ սկիզբն հալածելոյ զքրիստոնեայսն յար-

քունիս իւրում եւ ի զօրու: Ապա յամի իբրեւ 302 յորժամ զոհքն կատարէին յանդիման կայսերն Վիտկղետիանոսի եւ չեւանէր պատգամ յանասնոցն ընդերաց, քուրմք զքրիստոնեայս ցուցին այնմ պատճառ, յայն սակս զայրացեալ իմն կայսեր՝ հրաման ապր զի որ յաքրունիս նորա իցեն եւ չզոհիցեն՝ լինիցին բրածեծ, եւ որ ի զինուորութեան կարգէ իցեն՝ ի բաց արձակեցին: Եւ յաւաք ինչ եւեթ հրամայէր Վիտկղետիանոս եւ դադարէր:

2. Եւ այց Վաղերիոս զձմեռն ամենայն (302—303) անցուցեալ ի Նիկովեդիա՝ հնարէր հայթայթէր հաւանեցուցանել զկայսր հանել հալածումն առ հասարակ: Վիտկղետիանոս զառաջինն ասէր թէ բաւական է զոր արարն եւ թէ վնաս մեծ է՝ հեղուլ այնչափ արիւն: Եւ իբրեւ կարի շատ ստիպեաց զնա Վաղերիոս՝ կոչեաց զԺողով երեւելեաց ի զօրավարաց զօրուն՝ որք ի խորհրդեան անդ ելին ի կողմն Վաղերեայ: Սակայն եւ յայնժամ՝ Հարցցուք, ասէր Վիտկղետիանոս, նախ զպատգամ պատասխանւոյն ի Սիղեոսութեանս սովին իմն կամէր նա ժամ առնուլ առ ի քաջ զերացն խորհելոյ: Եւ պատգամ ի Սիղետեայ թէ պարտ է զքրիստոնեայս ընաջինջ սատակել. եւ յետուսա ուրեմն միաբանեցաւ Վիտկղետիանոս խորհրդոյն Վաղերեայ, թէպէտ եւ այն չէ յայտ թէ որ ներքին պատճառք ածին զնա յայս հաւանութիւն:

Սահմանեցաւ վճռով հալածումն եւ եղեւ սկիզբն ածելոյ ի զործ զայն վճիռ ի 23 Փեբրուար ամսոյ (303) յաւուր տանի Տերմինոսի դիցն Սահմանաց: Եւ անձնապահապետն բազում զօրա զլեօք եւ հարկահանօք հանդերձ յեկեղեցի անդր Նիկովեդիայ՝ որ ի բարձու ուրեք եւ ի բազմամբոխ տեղւոյ քաղաքին կայր. խորտակեցաւ դուռնն, մտին ամբոխիւ հեթանոսք ի սրբութիւնն, զուր խեղդելին գտանել պատկեր ինչ աստուածութեան, զգիրս սուրբս գտեալ՝ հրկեզ արարին: Վաղերիոս որ ընդ Վիտկղետիանոս հայէր ի պալատանէն ի կողմն եկեղեցւոյն, կամէր հրամայել առնել հրդձիգ զեկեղեցին, բայց չետ թոյլ Վիտկղետիանոս վասն մատաւոր տանցն եւ վասն վտանգին զամենայն իսկ քաղաքն հրդեհելոյ: Նմին իրի եհաւ զօրն անձնապահ կործանման գործեօք, եւ եկեղեցին որ ի բազում ժամանակաց հետէ ի նախանձ եւ ի զայրուցս զհեթանոսսն զրգուէր՝ եղեւ ի սակաւ ժամն հարկյատակ հաւասար երկրի:

Ի վաղիւ անդր եւ հրովարտակ հալածմանն: Թէպէտ եւ չէր այն ամենայնիւ ըստ մտաց զազանարարոյն Վաղերեայ՝ որ կամէր իմն զե ամենայն իսկ քրիստոնեայ որ զոհել զից յանձն ոչ առնուլ՝ այլ ընացի կենդանւոյն, սակայն եւ այնպէս սաստիկ յոյժ էր եւ ըստ մարդկեղէն իմն խորհրդոց քաջ կշռեալ եւ յայմարեալ առ ի ջնջելոյ զքրիստոնէութիւնն, եթէ էր ինչ այն հնարաւոր: 1. Հրաւնայէր հրովարտակն զամենայն եկեղեցիս ի համօրէն տէրութեանն

բրեւ ի հիմանց, 2. արգելոյր զժողով քրիստոնէից ի պաշտօն՝ մուհու պատժովք, 3. եպիսկոպոսաց եւ երիցանց հրաման տայր զամենայն գիրս սուրբս տալ ի ձեռս դատաւորաց՝ որոց պատուէր էր այրել զնոսա հրապարակաւ, 4. զամենայն ինչս եկեղեցւոյն կամ վաճառել ում առաւելն տացէ, կամ գրաւել յարքունիս եւ կամ այլազգ իմն ցրուել, 5. աղնուականք եւ պատուականք ի քրիստոնէից զրկէին ի պատուոց իւրաքանչիւր, եւ թէպէտ եւ հռոմէական քաղաքացի եւս էին՝ սակայն տայր հրաման այնուհետեւ ածել զնոսա ի տանջանս, 6. քրիստոնեայք որ ի խոնարհագոյն կարգէ էին՝ կորուսանէին զազատութիւնն, իսկ գերիքն ղոյս յաղատութիւնն ելանելոյ, 7. պատուէր էր դատաւորաց զամենայն ամբաստանութիւն զքրիստոնէից ընդունել եւ դատել, 8. նմին հակառակ չէր իշխանութիւն քրիստոնէից վասն զրկանաց իրիք դատախազութիւն մատուցանել, այլ լինել ընդ խտութեամբ օրինացն՝ առանց բարերարութեան օրինացն եւ պաշտպանութեան հաղորդելոյ: Պատմագիրն քաջ փորձ յաշխարհական իրո (շիպարն անգղիացի)՝ Ղլո նոր իմն օրինակ տանջանաց, ասէ, այսպէս խուճապիչ՝ այսպէս գաղտագնաց, այսպէս ծածուկ եւ այսպէս թշնամանիչ թերեւս քան զամենայն հնարս հզօրագոյն էր առ ի զանշարժութիւն քրիստոնէիցն խախտելոյ: Այլ թէպէտ եւ շահուց ցտնկութիւն եւ այլ եւս կարիք մարթէին լինել գործակից ի կատարումն կամաց կայսերացն, սակայն հարկ էր զեւրոպայէ վասն պահպանութեան կարգաւորութեան առաջնորդութեանն՝ քաղաքականութիւնն ի ներքս անկեալ պաշտպանէր ըկեղցն, քանզի չէր հնար գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն բառնալ զամենայն երկեւղ պատժոց ի միջոյ եւ տալ ազատութիւն ամենայն գործոց խաբէսութեան եւ բռնութեան՝ առանց արկանելոյ ընդ մեծաւ վտանգաւ եւ զիւրեանց իսկ զսեպհական իշխանութիւնն եւ զայլս յիւրեանց հնազանդելոցն,։ Մի ոմն ի քրիստոնէիցն յերեւելեաց նախանձ առեալ արդարութեամբ այլ ոչ իմաստութեամբ՝ ի բաց հանեալ զհրովարտակն ամօթալից պատառէր կոտոր կոտար՝ ասելով. «Ահա հռչակ յազդութեանցն ի վերայ Պթաց եւ Սարմատաց»,¹։ Անդէն բմբունցաւ պրկեցաւ ի մամուլս, խորովեցաւ (այս ինքն՝ տանջեցաւ հրով) եւ ապա այրեցաւ:

(Եւ աւուրց ինչ մինչ դեռ տակաւին ի միտսն էին իշխանքն երկողքն՝ եւ հուր ի կայսերական պալատանէն՝ Նիկիոմեդիայ: Ըստ Ղակտանտեայ՝ ի Պաղերեայ այն եղեւ՝ վասն յանցաւորս զքրիստոնեայն ցուցանելոյ, բայց լոստանգլիանոս որ ի պալատան անդ էր յայնժամ՝ վկայէ (ի ճառին իւրում առ ժողով սրբոցն այս ինքն՝ հաւատացելոցն) թէ ի փայլատականց լուցաւ: Սա-

1 Բանդի սկիզբն հրովարտակն զնորոնց սկիզբէր:

կայն այն իմն ճշմարիտ է՝ եթէ արեւ Վաղերիոս զայն պատահաբար ի կիր հաւանեցուցանել զՎիոկղետիանոս թէ խորհեցան քրիստոնեայք դաւժկայսերան զերկոսին այրել կենդանւոյն։ Այնուհետեւ սկիզբն արար Վիոկղետիանոս մոլել կաղել ի վերայ հաւատացելոցն որ յարքունիս նորա էին՝ իւր իսկ առաջի տալով տանջել զնոսա անազորոյնս վասն կալոյ ի վերայ իրացն հաստատութեան։ Այլ իբրեւ եւ մեւս եւս հրդեհ յետ չորեքտասան աւուրց՝ եւ Վաղերիոս մեծաւ աղմկաւ ի Վիկոմեդիայ ասելով թէ չկամիմ կալ հայել զի այրեսցեն զես կենդանւոյն քրիստոնեայքն։ Բարբաբեցաւ անհասարկն եւ սրտմտութիւն Վիոկղետիանու՝ հալածել զամենայն իսկ զքրիստոնեայսն ի Վիկոմեդիա։ Այն նորա Պրիսկա եւ զուսար Վաղերիա՝ որ էր լեալ առն Վաղերիոսի, եւ էին քրիստոնեայք կամ երախայք եւ կամ միայն միտագոյնք ի քրիստոնէութիւն՝ ստիպեալ յանձն առին զոհել կռոյ։ Վարդէոս եւ Վարդանիոս սենեկապանք հանդերձ այրովք բազմօք չարաբեալք սպանտն։ Պետրոս սենեկապան կախեցաւ եւ եղեւ զանաւելց մինչեւ պատառ պատառ անկանել մոյ յոսկերացն, ապա քացախ խառնալ աղով ի վերայ արկին եւ յետոյ խորովեցաւ մեղմ հրով։ Անթիմոս եպիսկոպոս Վիկոմեդիայ գլխատեցաւ, եւ յետ նորա քրիստոնեայքն նիկոմեդացիք կոտորեցան զունդ զունդ, այրեցան կամ ընկղմեցան ի ծով ի նաւակս ծակոտս։ Ի Վիկոմեդիայ տարածեցաւ հալածութիւնն ընդ ամենայն տէրութիւնն, այլ ոչ այնպէս սաստկութեամբ։ Վանդի հան Վիոկղետիանոս մեւս եւս դիր՝ զառաջնորդս եկեղեցեացն ի բանտ արկանել, եւ մեւս եւս՝ արձակել զնոսա եթէ զոհեն կռոյ, իսկ զգլխաւորսն տանջել, եւ երրորդ՝ զմարմնսն քերել մինչեւ գայցեն ի հնազանդութիւն։

Վրէր կայսր եւ առ Մաքսիմիանոս Հերակղէոս եւ առ Աոստանդիոս Վղորոս նոյնպէս հալածել զքրիստոնեայսն։ Մաքսիմիանոս չոգաւ զհեռ օրինակին Վիոկղետիանու, եւ ի վկայելոցն առ նովաւ ի Հռոմ՝ նշանաւոր է կոյսն երեքտասանամեայ Ագնէս՝ յոր երիտասարդ մի միայն յանդգնեցաւ հայել յայրատս եւ անկաւկիսամեռ՝ մինչեւ աղօթք կուսին յարուցին զնա։ Իսկ Աոստանդիոս եւս փակել միայն զեկեղեցիսն եւ քակել եւս զոմանս ի նոցանէ զի մի առաւել եւս զրգուեցէ ինչ զկայսր, բայց անձանց քրիստոնէիցն չարար ինչ ֆնատ։ Այս աւանիկ քրիստոնէիցն որ ի պալատանն էին՝ յընտիր արար կամ զոհել կամ ի պատուոյն անկանել. ոմանք յօժարեցին զոհել, բայց զսոսա իսկ արձակեաց Աոստանդիոս ի պատուոյն, իսկ զքրիստոնեայս հաւատարիմս Աստուծոյն իւրեանց՝ պահեաց յիշխանութեան իւրեանց, այսպէս ի մտի եղեալ թէ նոյնպէս հաւատարիմ են սոքա եւ իշխանին իւրեանց։ Սակայն ի Սպանիա՝ ուր առաւել հզօրագոյն էր հրաման Մաքսիմիանու քան Աոստանդիայ, զտաննեմք եւ զո-

մանս վկայեալս, որպէս ի Վեսարաւգոստա (ի Սարակոստա) զե-
րեւելի սարկաւազն սուրբ զՎինկենտիոս՝ որ յամի 303 ա-
ծաւ ի Վլադենկիա նօթի, ձեռօք եւ պարանոցաւ կապելովք ի
շղթայս առաջի Վահիւանոսի կուսակալի հանդերձ եպիսկոպոսաւն
իւրով Վլադերիոսիւ։ Ըքսորեցաւ Վլադերիոս։ Իսկ զՎինկենտիոս
յետ խորովելոյ զմարմինս նորա եւ աղիւ զվէրսն շփելոյ՝ արկին ի
բանտ խաւարին, եղեալ զոտան ի կոճեղ եւ զմարմինն վերապէց
տարածեալ ի վերայ խեցեաց։ Սահայն արկ Լստուած ի վերայ
նորա քուն քաղցրանիրհ, եւ իբրեւ զարթեաւ՝ ետես փոխանակ
խեցեացն՝ ծաղիկս եւ զհրեշտակս զն երգէին, եւ նա սկսաւ երգել
ընդ նոսա։ Իսկ պահապանքն օր զայն լուան՝ դարձան ի քրիստո-
նէութիւն։ Բայց կուսակալն ետ ժանել զնա յանկողին կակուղ՝
զն մի ի վերացն մեռանիցի, քանզի կամէր միւսանգամ մատուցա-
նել ի տանջանս, այլ ոչ այն կամք էին Լստուծոյ։ մեռաւ անդէն
Վինկենտիոս՝ զորոյ զվէրսն համբուրէին հաւատացեալքն վաղեն-
տիացիք նպաստաւորութեամբ պահապանացն։ Իռէպետ եւ եռ ար-
կանել Վակիւանոս զմարմին նորա ի տեղի ինչ ճախճախուած լինել
կեր գազանաց եւ թռչնոց, բայց զն ագռաւ մի յագռաւուց զգու-
շացեալ պահէր զնա՝ ապա ետ արկանել ի պարկ եւ կապեալ
զնմանէ երկնապար ընկենուլ ի ծով հեռի ի շինէն։ Սակայն եւ
այնպէս չոգաւ խրեցաւ այն յեղը ինչ՝ ուստի ի տեսլնէ ուսեալ
չոգան առին գաղտ Վլադենտիացիք՝ զետեղել ընդ սեղանով։
(Լ. յապէս՝ Ս. Լ. գոստինոս)։ — Իսկ յայլ կողմանս ատեւութեանն
Ճշդիւ հրովարտակքն կատարէին։

3. Լ. յլ չեհաս տակաւին այնմ զոր կամէր Վիոկղետիանոս,
յայն սակս ել մեւս եւս չորրորդ հրովարտակ (304)։ Չայս արար
Վիոկղետիանոս՝ որպէս հաւանութեան է, ի դառնալ իւրում
ի Հռոմէ ուր կատարեաց զքսանամեակն իւր (20 Վոյ, 303), յոր-
ժամ եհաս ի Վեղփիս եւ ել անդ պատգամ յՎպողոնեայ թէ
“Չկարեմ այսուհետեւ ճշմարիտ ինչ պատմել յառաջագոյն, քան
զն արքն արդարք արգելուն զիս,։ — “Չբարձրեալն Լստուած
կոչեմ ինձ վկայ, ասէ Կոստանդիանոս (առ Իււսեբեայ ի վարո
Կոստ.), զն ես յայնժամ պատանեակս լուայ բազում անգամ ի
նմանէ՝ զն հարցանէր մեծաւ յօժարութեամբ զիւր պաշտպանիչն
թէ ոյք այն պղղարքն իցեն, եւ մի ոմն ի քրմաց անտի ետ պա-
տասխանի թէ քրիստոնեայքն են։ Չայս, ասէ, լուաւ եւ իսկ եւ
իսկ եհան զայն ահագին հրովարտակ որ ի ոայր արիւնաթաթախ
սուսերի գրեալ էր,։ Հրամայէր այս վերջին հրովարտակ նորա
զպատուիրեալն վասն կղերականաց անցուցանել եւ ընդ ժողովուր-
դականն, մի մեալ ամբաստանութեան, այլ որոնել խնդրել
զքրիստոնեայն ամենայն փութով, եւ եթէ դից ոչ զոհիցեն՝
դաժանագոյն տանջանօք սատակել։

Ընդհանուր իբրեւ հուր այրիչ սփռէր տարածանէր հալածումն ահագին յԼսիա, յԼիբրիկէ եւ յԵւրոպէ։ «Նրեքին գաղանքն վայրենիք մոլէին յարեւելից յարեւմուտս բաց ի Գաղիայ» (որպէս ասէ Ղակտանտիոս)։ Ի միում իսկ ամենան պատմի լեալ թիւ վկայիցն աւելի քան զ15,000 (ըստ հռոմէական վկայաբանութեանն)։ Գ.միմեամբք ելեւել առնէին կուսակալք զհրամանն կատարել։ Ընտիհիւպատոսն Փոլիզիայ ետ այրել եկեղեցի մի յեկեղեցեաց որ լի էր քրիստոնէիք (ըստ Նւսեբեայ քաղաք ինչ համօրէն բնակեալ ի քրիստոնէից)։ Յիզիպտոս աւելի քան զ40,000 քրիստոնեայք պատմին կոտորեալ եւ 700,000 մերժեալ կամ հալածեալ յանապատս։

Բախտաւոր իսկ այնք ի քրիստոնէից էին որ զլիսատէին փութանակի կամ կոտորէին. քանզի զբազումս թողուին հիւծել ցմահ ի բանաս եւ կրել ստէպ ստէպ քերանս եւ պրկանս։ Ըրկանէին ի կիր շրջանակս երկաթիս զպարանոցաւ, սայրասուր խեցիս, երկաթս վառեալս ատրաշէկ, ջուր, ձէթ եւ ձիւթ եռացեալ եւ կապար հալեալ ի վերայ հեղուին եւ կամ ընկղմէին ի նոսա. ամանք ծայրատեցան, կէսք մասն մասն կտրելով անդամոցն սպանան, եւ կամ հերձան անդամք նոցա՝ երբեմն պրկելով պարանոց եւ ապա աստի անտի ուժգին ձգելով, եւ երբեմն կապելով զնոսա զոտից յոստս ծառաց կորացուցեալս առ միմեանս զորս ապա ի վեր թողով հերձանէին յերկուս զմարմինս նոցա։ Նւսերիոս որ բազում անգամ աչօք իսկ ետես, Ըյնչափ յաճախագոյն էր թիւ սպանելոցն, ասէ, ի Խեբայիս, ուր էր նա յայնժամ, մինչեւ վաստակարեկ լինել դահճացն եւ բթանալ գործեաց տանջանացն։ Ինքնին մատենագիրն ետես՝ զի Տիւրոս արկան քրիստոնեայք առաջի գազանաց, որպէս բազում անգամ գիւպէր, այլ չմերձեցան ի նոսա գազանքն՝ թէպէտ եւ շատ զբռնէին զնոսա հեթանոսքն, մինչեւ հարկ լինել զլիսատել զնոսա։ Ընդհանրեալ զնոցա քրիստոնէիցն խնկով եւ ունէին ի վերայ բորբոքեալ կայծականց, այլ բազմաց ձեռք այրեալ սպառեցան, քանզի եւ բանալ անգամ զձեռն չառնուին յանձն՝ զի մի կարծիս տուցին թէ արկին խուսկ ի կրակն։ Ըյլ խառութիւն հալածանացն ոչ միշտ եւ սչ ամենայն ուրեք նոյնպէս էր՝ վասն այլեւայլ մտաց դատաւորացն. յայն սակս շնորհեցաւ ոմանց ի քրիստոնէիցն՝ զի ակն մի նոցա եւեթ խլեցի կամ այրեցի, կամ ծունգ մի ի ծնգաց նոցա հրով կաղասցի եւ երթիցեն վաստակել ի բովս։

Ս. ասն այսր ամենայնի՝ չեն ինչ զարմանք թէ յայտպիսի չարաչար տանջանսն եւ յայնչափ անչափ մաքտիրոսացն եւ խոտոտվանողացն միջոյ՝ բազումք եւս, նա աւանիկ եւ ոմանք յեպիսկոպոսացիսկ գտեալ իցեն թուլագոյնք։ Ստիպէր տաքնադէր Ղիովղետիանոս մանաւանդ ջնջել ի միջոյ զգիրս սուրբս, զորս իբրեւ գտա-

նէին՝ այրէին հրապարակաւ: Ոմանք ի դատաւորաց այսպէս իմն եղին ի մօտ թէ ի տալ քրիստոնէից զգիրս իւրեանց ի ձեռս նոցա՝ վճարի ամենայն: Յայն սակս թէպէտ եւ ոմանք իսկ եւ իսկ ետուն զգիրս սուրբս (որ մատնիչքն կամ տուիչք կամ մատնտուք՝ կոչեցան), սակայն այլք խորագիտութեամբ կամ երկդիմի բանիւք կամեցան ապրեցուցանել: Լատստին այլ եւ այլ կարծիք եւ գծտութիւնք ծնան՝ մանաւանդ յԼիւրիկէ ի մէջ քրիստոնէիցն:

Իսկ բռնաւորքն երեքին յետ այնչափ կոտորածի անմեղացն՝ համարեցան թէ հասին որում ցանկայինն, եւ պարծանօք իմն գրէին ի վերնագիրս հրովարտակացն թէ «անուն քրիստոնէից եւ քրիստոնէութիւն ջնջեցաւ եւ պաշտօն աստուածոցն նորոգեցաւ»:

40

Վիոկղեախանոս յամի 305 ի 60երորդ ամի հասակի իւրոյ յետ 20ամեայ թագաւորութեանն՝ թող զեղևանութիւն իւր ապաքէն կամաւ, եւ ստիպեաց իսկ զՄաքսիմիանոս զնոյն առնել, որ եւ առ յանձն ակամայ: Յառաջնում աւուր Մայիոս ամսոյ ինքն Վիոկղեախանոս հանդերձ Վաղերեաւ անց փառաւորութեամբ ի բարձրաւանդակ մի մօտ ի Ղիկոմեդիա, ուր արծուին Լատմալդաց կանգնեալ ի սեան վերայ նշանակէր զտեղին ուր երբեմն Ղոստանգիոսն եւ Վաղերիոս առին զծիրանին: Ընդ խօսեցաւ Վիոկղեախան արտասուօք առաջի զօրացն՝ յայտ արարեալ զիւր խօթութիւնն եւ զկարեւոր պիտոյս հանգստեանն եւ զհարկն տալոյ զքեռն տէրութեանն ի թիկունս արանց հզօրագունաց: Ընն ունէր զօրն՝ թէ Ղոստանդիանոս եւ Մաքսենտիոս ամբարձցին ի պատիւ կենսաբութեան, այլ ստիպեալ էր Վիոկղեախանոս ի Վաղերեայ՝ ոչ զսոսա՝ այլ զՍեւերոս (զկաքաւիչն եւ զարեցող) եւ զՄաքսիմիոս (զքեռորդին Վաղերեայ զվայրենարարոյն եւ զբիրտն) ընտրել: Եւ յսպէս արկեալ անգէն Վիոկղեախանու զիւր ծիրանին գուռովք Մաքսիմիեայ՝ ել ի կառս իւր իբրեւ դոյզն ոք եւ անցեալ ընդ մէջ Ղիկոմեդիայ գնայր յաշխարհ իւր հայրենի: Եւ յսպէս զվերջին 9 ամս կենացն հան Վիոկղեախանոս ի գլուխ մշակութեամբ մօտ ի Սաղոնա ի Վաղմատացւոց աշխարհին (մերձ յայժմու Սփալաթրոյ), շինեալ անդէն պալատն մի՝ որոյ աւերակք ցայժմ երեւին: Ի նմին աւուր եւ Մաքսիմիանոս նոյնպէս հրաժարեցաւ յաթոռոյն՝ տուեալ զծիրանին իւր Սեւերայ:

Ղոստանդիոս եւ Վաղերիոս կարգեցան Լազոստոքոք. նա առ զամենայն Երեւմուտս, այլ զԽաաղեա եւ զԼիւրիկէ եւ կամաւ ջրաղերիոս, եւ Վաղերիոս արար յանձն փղաւիանեայ Սեւերոսի, որպէս եւ զԼատրիս, զՊաղեստին եւ զԼազիպատոս Մաքսիմիոսի

Գաղթայ կամ Վաղայ (Վաղիացւոյ)՝ իւր պահեալ զՓոքրն Լսիս, շ՛վ իւրիկէ եւ զԹրակիս. զՄակեդոնիայ եւ զՅունաց աշխարհէ չէ յայտ (305):

Վաղերիոս ազգի ազգի անապորտնութեամբք եւ անառապեւութեամբք լինէր խարազան համօրէն արեւելից. ամենայն ինչք հնազանդելոց իւրոց՝ ինչք տէրութեանն համարեալ էին եւ ամենայն մարդիկ՝ գերիք նորա, արք երեւելիք ի պատիժս թշնամանալիցս մատնէին՝ ի կապանս, ի լկանս, ի խաչ, ի հուր եւ ի կերպուր գաղանաց. արջք էին նորա անճոռնիք որ զանուանո նորա կրէին եւ զորս տուեալ բերել ի ժամ սեղանոյն ի զբօսանս՝ ասլոր արկանել առաջի նոցա մարդիկ զի պատառեցեն: Թշնամի էր գիտութեանց՝ զորս արուեստս վտանգալիցս համարէր, կէսք ի խօնակաց արտօրեցան եւ կէսք սպանան. եւ փոխանակ նոցա զօրականք բիրտք ի նահանգան տալքէին՝ առնել դատ առանց խորհրդապանաց ըստ կամի:

Ղարին հախառակ՝ Կոստանդիոս վասն հեզութեանն (զոր տկարութիւն իմն համարէր Վաղերիոս) եւ վասն սիրոյ հասարակաց օգտի՝ սիրելի էր ամենեցուն: Ղարին որդի (ի Հեղինայ) Կոստանդիանոս ծնեալ ի Ղայիսոս Սիւսիացւոց՝ էր լեալ երեւելի ի սպասուն Վիոկրեախառւ, յետոյ ի Վաղերիոսէ առ նախանձու պահեալ առ իւր զգուշութեամբ, մինչեւ յաջողեցաւ նմա փախլել առ հայր իւր մազապուր հանգոյց ի հանգուցէ՝ կոտորելով զձիս իջաւանացն ընդ որ անցանէր: Սլախութեամբ ընկալաւ զնա Կոստանդիոս ի Ռոմոնիա ի ժամանակի զի մօտանէր նա ի նաւ երթալ ի մարտ պատերազմի ընդ Կաղեդոնացւոց եւ Պիկտաց: Ընդ յետ յաղթութեանն մեռաւ Կոստանդիոս յԱթորակոն (ի գլխաւոր քաղաքին Լնդոլայ) շուրջ պատեալ յորդւոց իւրոց (ի Վաղմա տիտէ, ի Յուդիոսն Կոստանդիոսէ եւ յԱնիթաղիանոսէ) եւ ի դատերաց (ի Կոստանդիայ, յԱնաստասիայ եւ յԱւորոպիայ ծնելոց ի Թէոդորայ) զորս արար նա յանձն անդրանկին իւրում Կոստանդիանոսի (25 Յուլի, 306):

Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Կոստանդիանոս ի զօրուէն Լազոսոս. առաքեաց զրոյց վասն իրացն առ Վաղերիոս, որ յետ զայրանալոյ սաստիկ՝ զառաջնն միայն իբրեւ կեսար ընկալաւ զնա եւ զՍեւերոս անուանեաց Լազոսոս: Լուռ եղեւ առ ժամն Կոստանդիանոս եւ աճապարեաց ի Վաղիա երթալ մերժել զասպատակ ազգացն գերմանացւոց, կառարեաց յաղթութիւնս մեծամեծս, կալաւ զերկուս յիշխանաց նոցա եւ գերի, եւ որպէս զնոսա՝ նոյնպէս եւ ի սոցանէ արկ առաջի գաղանաց յամփիթէատրոնին (որպէս երբեմն եւ Տիտոս ընդ Հրեայսն արար). այսպէս եւ այս պլի հռոմայեցի ըստ հռոմայեցի մտաց զործեաց (307):

2. Իսկ Մաքսենտիոս որդի Լազոստակի եւ փեսայ Լազոստականի սահմանեալ ի Վիոկղեոփանեայ ի կեսարութիւն՝ զայրացեալ իմն էր ընդ աներ իւր ընդ Վաղերիոս՝ զի ընկէցն զնա յետոս: Իբրեւ ետես նա թէ ատելք է Վաղերիոս ի Հռոմ վասն սաստկութեան հարկաց (ուր ազատ ի հարկաց լեալ էին քաղաքացիքն Հռոմայ իբրեւ ի 500 ամաց հետէ), եւ առաւել եւս քան զնա ատելք էր զեղին Սեւերոս, արկ զԺողովուրդն յինքն եւ արար եւս կաշառարեկ զսակաւաւոր անձնապահսն ի ժամանակի՝ զի չէր Սեւերոս ի Հռոմ եւ անուանեցաւ կայսր (306): Իայց զանգիտեալ Մաքսենտեայ յառաջակայ իրացն՝ առաքեաց կոչեաց զհայր իւր ի Սամանիայ (ուր միայնացեալն էր) յօգնականութիւն: Եւ Մաքսիմիանոս միւսանգամ յօժարութեամբ զԺիրանին՝ զոր աւանայն թողեալ էր. կամէին երկղեան հաւանեցուցանել ի գոյն եւ զՎիոկղեոփանոս, բայց նա չառ յանձն: Եւ այնպէս էին յայն ժամ տեարք 6. Վաղերիոս, Սեւերոս, Կոստանդիանոս (Լազոստակ), Մաքսիմիանոս (Կեսար), եւ երեքին հակառակութողն Սեւերոսի՝ Մաքսենտիոս եւ Մաքսիմիանոս (Լազոստակ):

Ուր գայր այնուհետեւ Սեւերոս ի վերայ Հռոմայ, փակեցան դրունքն առաջի նորա, ամրացեալ էր քաղաքն, եւ զօրք նորա՝ որ երբեմն ընդ հրամանաւ Մաքսիմիանու լեալ էին, անցին ի կողմն սորա եւ ինքն Սեւերոս ստիպէր անկանել ի Սաւեննա: Ընդ պաշարեաց զնա Մաքսիմիան, մինչեւ յանձն եղել նմա Սեւերոս՝ առեալ ի նմանէ խոստումն պահելոյ զնա թագաւորարար. սակայն Մաքսենտիոս՝ միայն զօրինակ մահուն եթող նմա ազատ յընտրութիւն (Յռնու. կամ Փերբ. 307): Եւրացոյց Մաքսիմիանոս զանձն բարեկամեալ ընդ Կոստանդիանոսի մատուցանելով նմա պատիւ աւագոտեականութեան եւ զէւր դուստր զՓաւստոս՝ կնութեան (31 Մարտ. 307): Վանզի Վաղերիոս խաղաց զօրք ի վերայ Հռոմայ՝ զոր յայնժամ զառաջինն ետես, բայց չկարացեալ առնել ինչ եւ երկուցեալ գուցէ թօթափիցին ի նմանէ զօրք իւր, դարձաւ յետս ամօթալից՝ թողեալ զքաղաքն Խաղիայ զճանապարհայն յաւար զօրացն (307):

Սակայն մահուամբն Սեւերեայ չնուազեաց թիւ վեցիցն իշխանաց. քանզի եղ փոխանակ նորա Վաղերիոս Լազոստական զՍաղերիոս Ղէկէիոս կամ Ղէկիանէս զգորափարն պատերազմակից պարսկական պատերազմին ընդ Վերսեհի, որ եւ էր նման նմա բարութն, եւ ետ նմա զՂիւրիկէ (307): Ընդ այն ցատուցեալ Մաքսիմիանոսի յԼսիա՝ ետ զօրացն կոչել զինքն Լազոստոս (308):

Ուայնու ժամանակաւ ջանայր Մաքսիմիանոս ի Հռոմ՝ զէւր որդի զՄաքսենտիոս ի բաց հանել, եւ չյաջողեալ գնաց փախուտեայ առ Կոստանդիանոս փեսայ իւր: Եւստ կեղծաւորեցաւ՝ իբրեւ այն թէ եթող ամենեւին զԺիրանին սակայն արդեսմբ ջանայր

ըմբռնել զաթոռն. նախ ի ժամանակի զի երթեալ էր Կոստանդիանոս փոքու մասամբ զօրացն ի վերայ Փրանկաց, առ միւսանգամ զթագն յարեցուցեալ յինքն զմնացեալ մասն զօրացն. ի բրեւ զփայլակն այնպէս երազ դարձաւ Կոստանդիանոս ընդ Հռենոս այսր, պաշարեաց կալաւ զնա ի Սասսիդիա եւ յետ յանդիմանելոյ զնա՝ շնորհեաց զկեանսն, նա եւ ի պալատան եւս առ իւր պահեաց (308): Երկրորդ անգամ փորձեաց նա իւրով ձեռամբ սպանանել զԿոստանդիանոս, բայց ընդ խաբս սպան զներքինին նորա յանկողնի եւ անդէն ի գործն ըմբռնեցաւ. յրնտիր արաբաւ նմա օրինակ մահուն եւ արար զանձն խեղդամահ (310):

Իսկ Վաղերիոս՝ որ վաղ ընկալեալ զԿոստանդիանոս իբրեւ Լագոստոս՝ պատրաստէր միշտ ընդդէմ Սաքսենտեայ, ունելով ի մօտ յետ երկուց ամաց կատարել մեծաւ փառաւորութեամբ զքսածնամեակն իւր, անդէն ի նմին ամի յորում Սաքսիմիանոսն սպանաւ՝ անկաւ եւ ինքն ի գարշելի հիւանդութիւն, երեւէր եռանդն որդանց ի մարմին նորա եւ լի էր ցաւովք: Սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն կոչեաց յետս զհրովարտակն հալածանաց եւ ընդ այնր եա ի Սարդիկէ (մօտ յայժմու Սոֆիա) հրովարտակ արգահատութեան յանուն իւր եւ Կոստանդիանոսի եւ Վիկինիոսի, եւ կախեցաւ այն հրապարակաւ ի Վիկունդիա (Եպր. 311), ապա մեռաւ յետ իբրեւ տարեւոր չարչարանացն (Մայ. 311):

Սաքսիմիոս եւ Վիկինիոս բաժանեցան զգաւառան. նա առ զԼսիա եւ զԼազիպոս, իսկ սա զՎիւրիկէ: Կոստանդիանոս կալաւ նոյնպէս զգաղիական գաւառան, իսկ Սաքսենտիոս զԽաղիա եւ զԼփրիկէ:

3. Սաքսենտիոս՝ յերկից իշխանաց աստի էր համարեալ իբրեւ յափշտակող Թագաւորութեանն, եւ էր իսկ ինքն բռնաւոր առնադորոյն, յափշտակող եւ անառակ. որ ոչ միայն քրիստոնէից այլ եւ ամենայն հնազանդելոց իւրոց լինէր հալածիչ: Կամէր յայնմ հետէ մեծաւ պատրաստութեամբ պատերազմի զամենայն արեւմուտս յինքն վտարել: Խաղաց Կոստանդիանոս տկարացոյն զօրօք ի վերայ նորա եւ անց ընդ Եղպս: Իսկ Սաքսենտիոս անդէն ի քաղաքին յամէր ըստ խրատու ըղձից իւրոց՝ որ ստէպ զհանդերձեալսն կամէին յառաջագոյն պատմել յընդերաց կանանցն յղեաց եւ մանկանց ստեղծեաց եւ առիւծուց հերձելոց, եւ ինքն կայսր անդուստ խաղովք ասպարիզին ջանայր զքոսեցուցանել եւ յանկուցանել զժողովուրդն:

Բայց եւ Կոստանդիանոսի ոչ միայն տկար՝ այլ եւ վհատեալ եւս զօրքն էին: Վմին իրի դիմէր նա առ Լստուածն քրիստոնէից զոր մեծարէր հայր իւր, զի ցուցցէ նմա զաջ իւր: Հայնժամ զմիջաւորբ ետես զնշան խաչին լուսեղէն ի վերոյ քան զարեգակն, եւ գիր թէ՛ «Մ. Եսու յաղթեալ», կամ «յաղթեսցես», Գարմանք

կայան զթագաւորն եւ զգորսն: Ընդէն ի գիրերին յայնմիկ երեւեցաւ նմա Վրիստոս նովին նշանաւ՝ հրաման տուեալ գործել զնմանութիւն նորա եւ տանել առաջի գորուն: Ըյսպէս ետ յօրինել Կոստանդիանոս զխաչանշան դրօշն՝ որ եղեւ այնուհետեւ զլիաւոր դրօշ տէրութեանն Հռոմացեաց, եւ էր նիզակ ոսկեապատ, կցեալ առ նովաւ առ ի շեղ գաւազան՝ զորմէ կայր կախեալ ծիրանի մեծագին ոսկեհուռ եւ ականակապ եւ ի վերայ պսակ, եւ ի ծագ դրօշուն՝ անունն Վրիստոսի այսպէս Ք: Ընդ ստուգութիւն տեսլանն բազում անգամ երդուաւ ինձ, ասէ իւր սերիոս. վկայեն սմին եւ հեթանոսք անգամ որ զնորանշան ինչ իրաց յառաջ քան զյաղթութիւնն պատմեն, թէպէտ եւ ոչ միաբան ինչ միմեանց²:

Ըյսպէս յարձակեցաւ Կոստանդիանոս ի վերայ հզօրագոյն գնդին Սպքսենտիոսի, յետ հարկանելոյ զհեծելազօրս նորա առ Լազոսեաւ Տաւրինացոց (Խուրին) եւ զանձնապահապետն նորա զԽուրիկիոս Պոմպէանոս առ դռեկաւն Վերոնայ ի Ճակատու մի ըստ միջէ ձեռս ետուն ի նա Լիուիդէա, Սուտինա (Սոտենա) եւ այլ եւս քաղաքք: Ղականեալ կայր մօտ ի Հռոմ առ Սիդուեան կամրջօքն (Փոնթէ Սուլէ) ինքն Սպքսենտիոս. անդ խորտակեցաւ ճակատն, այրուծին ի բաց մղեցաւ, եւ գունդք անձնապահ գորուն որ պնդեալ կային՝ կոտորեցան, հազարաւորք ի թշնամեաց անտի ի Տիրերիս սատակեցան առ տաքնապ փախըստեանն. եւ առ խոնել բազմութեանն ինքն եւս Սպքսենտիոս անկեալ ի գետն հանդերձ երիւարաւ՝ սատակեցաւ (28 Հոկտ. 312):

Ի վաղիւ անդր մտանէր Կոստանդիանոս յաղթութեամբ ի քաղաքն՝ իբրեւ տէր Ստաղիայ եւ Լիւրիկեայ, եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իբրեւ նորոգիչ հասարակաց բարութեան: Կանգնեաց զպատկեր իւր ի Հռոմ, խաչ ի ձեռին եւ վերնագիր ի վերայ թէ «Խաչիւ ազատեցաւ քաղաքն եւ նորոգեցաւ իբրեւ ճմարիտ քաջութեանն նշանաւ», Վասն շնորհակալութեան սահմանեաց նմա ծերակոյտն կամար յաղթութեան. այս կամար բովանդակեցաւ յամի 316 եւ ցայժմ կայ: — Ըյսպէս ոչ համարեցաւ յամօթ զյաղթութիւն իւր ընծայել խաչելոյն Վրիստոսի ի մէջ ամպարիշտ քաղաքին թաթաւելոյ արեամբ քրիստոնէիցն, այնմ որ իսկզբանէ հետէ գայթակղութիւն եւ յիմարութիւն է աշխարհի: Ըստ վկայութեան հեթանոսացն իսկ պատմագրաց (որպիսի Օսիմանն է) եղոյց զթուլութիւն ի յանցաւորսն, զկարի իսկ չարագործսն եւեթ սպանանէր եւ զվաշտս անձնապահացն Սպք-

¹ Labarum. Սքս անուն էր զլիաւոր դրօշուն Հռոմացեաց եւ նախ քան զՎրիստոսի:

² Նշաւորեալ ի գովութեանն Կոստանդիանոսի, նշանպէս եւ մեւս եւս անանուն գովիչ նորին կայսեր:

աննախաճի ի բաց եւեթ արձակէր՝ մերկացուցեալ ի զինուորական հանդերձէ: Կերակրեաց եւ զքեցոյց զաղքատն, փոյթ արար ի վերայ պրեաց, կուսանաց եւ որբոց: Սահմանեաց մահու պատիժ ի վերայ քաւաց որովք լի էր Հռոմ:

Ընդուստ Սաքսիմինոս յորժամ խաղայր ի վերայ Ղիկինիոսի իբրեւ դաշնաւոր Սաքսենախոսի՝ հարաւ առ Եդրիանուպոլիս քաղաքաւ, զնաց փախտեայ ի Ղիկինիոսի ի Տարսոն. աստ յուսահատեալ առ դեղ մահու եւ ի զեղոյ անտի կրէր թանջ առատիկ իբրեւ հուր ինչ ներքին, որ եւ զաշն ի բաց ի զլիցն ուստոյց, եւ յետ Յամանայ լկանացն սատակէր (313)՝ աղաղակելով առ Վրիտոսոս զոր ի վերայ աշակերտացն հալածեաց անազորոյնս: Կորին ամուսին եւ մանկունք եւ բարեկամք, անազորոյն հալածիչք քրիտոնէից, սպանան հրամանաւ Ղիկինիոսի: — Ըայնու ժամանակաւ մեռաւ առ տրտմութեանն եւ անձկութեան եւ Պիոկզետիանոս: Կորին կին պրի Պրիսկա եւ դուստր նորա Սաքերիա կրեցին բազում ինչ ի Սաքսիմինոսէ. եւ յայնժամ շրջէին թափառական յերեսաց Ղիկինիոսի որ զբազարէր իսկ զնոսա թէ խորհին դաւաճանութիւն. յետոյ ըմբռնեցան եւ հրամանաւ նորա եղեն ծովակուլ (313):

4. Ըսնուհետեւ Եւդոտականքն երկդրին Կոստանդիանոս եւ Ղիկինիոս ի սկզբան 313 տարւոյ ետուն հռովմարակ ի Մեդիոդանոն ընդունել քրիտոնէից միւսանդամ զերաւունս իւրեանց, եւ տուաւ ամենեցուն ազատութիւն պաշտել զԼստուած որպիսի օրինակաւ եւ կամեցին: — Եւ չորսերկարեաց այն միաբանութիւն նոցա: Կոստանդիանոս խնդրէր նոր ինչ բաժանումն, որ էր իսկ իրաւացի, Ղիկինիոս չառ յանձն, խորհեցաւ դաւ ի վերայ նորա. յայնժամ գրգռեցաւ մարտ պատերազմի. յետ պարտութեան առ Կեփաղիս քաղաքաւ յարեւմուտս հիւսիսոյ Սիրմիոնի, եւ առ Մարտեաւ մօտ ի Փիղիպպուպոլիս, ի բաց ետ Ղիկինիոս զՄաքեդոնիա, զՅունաց աշխարհ եւ զԻւրիկէ (զգաւառս հարաւային կողմանցն Վանուբայ, բաց ի Խրակիայ եւ ի ստորին Միւսիայ) (314):

Յայնմ հետէ խաղաղութիւն էր ամս 8. մեծարու լինէր Կոստանդիանոս ի ժամանակին յայնմիկ խաղաղասէր օրինոք եւ բազում յաղթութեամբք ի վերայ Վերմանացոցն: Իսկ Ղիկինիոս անառակութեամբն եւ նոր հալածանոք լինէր ամենեցուն ատեղի. զի զքրիստոնէից՝ ոչ միայն զպաշտամունսն խափանեաց, այլ եւ սպան եպիսկոպոսունս բազումս եւ ժողովրդականս, ընդ որս եւ զօրականս 40 ի Սեբաստիա Հայոց ըստ վկայութեան հարցն (Վրիզորի Վիւսացոյ, Բարսղի, Եփրեմայ):

Վրգռեցան ընդ միմեանս կայսերքն երկդրին այլաբարոյք: 2է ինչ պիւրին ընտրել թէ ո՞րոյ վերայ նախ դիմեաց. այնչափ ինչ

միայն ստուգութեան է՝ թէ այնու իմն իրաւացի էր գործն Վոստանդիանոսի զի անց նա ի մէջ իբրեւ պաշտպանիչ քրիստոնէութեան: Արշաւեցիին հարուստ բանակօք կայսերքն երկողքին Վոստանդիանոս եւ Վիկինիոս (322). յետ պատերազմին առ Ադրիանուպոլիս: ուր յաղթեաց Վոստանդիանոս արուեստիւ պատերազմի, զիմեաց Վիկինիոս ի Բիւզանդիոն, եւ յորժամ Վրիսպոս որդի Վոստանդիանոսի եհար զտորմիլ նաւաց նորա ի Հեղցեպոնտոս՝ փախեալ Վիկինիոս յԱսիա. անդ ետ պատիւ կեսարութեան Սարտինիանոսի եւ գումարեաց գունդ նոր: Թող Վոստանդիանոս զպաշարուսն Բիւզանդիոնի, անց ընդ Բոսպորոս եւ վատթարեցոյց զհակառակորդն իւր՝ ոչինչ հեռի ի Վրիսպոպոլիս (Իւսկիւտար): Բիւզանդիոն եւ Վալկեդոն բացին առաջն նորա զդրունն: Անկաւ Վիկինիոս փախստեայ ի Վիկիմեդիա (8 յեպտ. 323):

Անտուստ կին նորա Վոստանդիա քոյր Վոստանդիանոսի եկն առ եղբայր իւր եւ առ ի նմանէ խոստումն թողուլ զՎիկինիոս կեալ ի հանդարտութեան պատշաճ մեծարանօք, այսպիսի ինչ միայն պայմանաւ՝ զի ի բաց թողցէ Վիկինիոս զԺիրանին եւ զՍարտինիանոս ի բաց լուծցէ ի պատուոյն: Հնազանդեաց Վիկինիոս, կոչեցաւ ի սեղան եւ տուաւ նմա Թեսալոնիկէ ի բնակութիւն. այլ յետ այնորիկ վաղվաղակի ետ սպանանել զնա Վոստանդիանոս պատճառանօք թէ գաղտ բանագնաց ընդ Թշնամիս տէրութեանն եղեւ: Իսկ Սարտինիանոս սպանաւ յիւրոց իսկ զօրաց: Մնաց այնուհետեւ Վոստանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն Հռոմայեցւոց (324):

41

Թէպէտ եւ ամն 313 համարի ըստ հասարակաց սովորութեան վախճան հալածմանն, այլ պատմութիւնն իսկ ցուցանէ թէ այս մանաւանդ յայսմ յ324 ամի դիպեցաւ, յորում բարձան անհետ եղեն ամենայն իսկ հալածիչք ի միջոյ, ընկալաւ եկեղեցի խաղաղութիւն, եւ հան ընդ իւր Վոստանդիանոս յաթոռ զիրօնսն քրիստոնէութեան:

Այսպէս կանգնեցաւ կաց տիեզերական եկեղեցի ի ձեռն արանց երկոտասանից աննշանից եւ առանց դպրութեան, յաղթե-

1 Այլ եւ այլ իմ հաշուի թիւ հաշածանոց: Անգամն ի 4. դարէ սովորութիւն է 10 հալածան համարել յայտնի իսկ ըստ համեմատութեան 10 հարուածոցն Եգիպտոսի եւ կամ 10 եղջերաց գազանին (Յայտն. ԺԷ. 18.): Նա եւ համար 10 հալածանոցն եւս պետեա իմ է. սովորական ըստ զամենայն է Ս. Աւգոստինոսի, այս ինքն 1. առ Ներոնիւ, 2. առ Դոմիտիա-

նաւ, 3. առ Տրայանոս, 4. առ Մարկոս Աւրելիոս, 5. առ Սեպտիմիոս Սեւերոս, 6. առ Մաքսիմիանոս, 7. առ Դեկեաւ, 8. առ Ալզերիանոս, 9. առ Արիդիանոս, 10. առ Դիոկղետիանոս փնջել զվախճան հալածանոցն Վիկինոս: — Ղափառնիոս՝ 6 եւեթ, Սուզդիանոս Սեւերոս՝ 9 փայն հալածան հաշուին:

լով գիտութեան եւ զօրութեան աշխարհի որ ընդդէմն դառնայր նոցա յամենայն զօրութենէ իւրմէ. սոյն կայ առաջի ակն յանգիման իբրեւ ճշմարիտ իսկ եւ անժխտական սքանչելիք :

Ապաքէն առտուածեղէն զօրութիւն եւ լուսաւորութիւն վարդապետութեանն Վրիստոսի՝ առ համեմատութեամբ յիմարութեան եւ մթոյն կռապաշտութեան՝ գործէր ազդեցութիւն բազում ի վերայ պատրաստական սրտից մարդկան ի ժամանակի հասարակաց կարօտութեան մարդկութեանն, մանաւանդ զի ընթանային ի միասին ընդ վարդապետութեանն բարձրագոյն նշանք եւ անշահասէր միտք առաքելոցն եւ քարոզչաց աւետարանին, որ յամենայնէ եւ ի բնաւէ հրաժարեալ՝ զանձինս եւս ի վերայ դնէին : Վաջասրտութիւն խոստովանողացն Վրիստոսի յիւրաքանչիւր չափոյ, ի հասակէ եւ յազգէ, որ զամենայն ինչ հանդերձ արեամբ տային վտարանդի՝ յաճախէին զարմանս եւ ածէին ի նոցա ջատագովութիւն, եւ սրբական եւ առաքինի կեանք նոցա եւ առ միմեանս սէրն ածէր ի շինութիւն եւ ի նմանութիւն ¹ :

Սխանգամայն եւ բազում ինչ արտաքին նպաստ լինէր ի գոյն, որպիսի ինչ ընդարձակ սփռումն յունական լեզուի, քաղաքային միաւորութիւն այնչափ ազգաց ի մի տէրութիւն, եւ այն զի Հռոմայեցիքն երբեմն ազատք՝ իբրեւ գերի անկեալ հնծէին ընդ բռնաւոր կայսերօքն իւրեանց, եւ այլ եւս ազգք հնազանդեալք զկորուստ ազատութեան իւրեանց եւ զտոհմային առանձնականութեան աշխարհին, որովք եւ զրգռէին ի ցանկութիւն այլոց ինչ անանցն բարութեանց զոր Աւետարանն խոստանայր՝ ցուցանելով տարակուսելոցն վստահութիւն, մեղաւորացն սփոփութիւն, յանցաւորացն ներումն, աղքատացն զոյս երկնաւոր ուրախութեանցն : Մանաւանդ զի գերեաց որք մեծ իմն մասն հռոմէական տէրութեան էին՝ քարոզէր բարձրագոյն ինչ ներքին ազատութիւն եւ ուսուցանէր նոցա եւ նոցին տերանցն՝ ճանաչել եւ մեծարել զմարդկեղէն պատիւն : Այնչափ աննաւական քրիստոնեայ՝ բազմադիմի հաղորդութեամբքն եւ ճանապարհորդութեամբք լինէր տարածիչ քրիստոնէութեանն, զօրականն ի զօրուն եւ ի գաւառան յոր տանէին զնա լեզեղներն, գերին՝ որում բազում անգամ յանձն էր ի տան տեառն իւրոյ կրթութիւն մանկանց, ջանայր յաւելուլ որդիս եկեղեցւոյ, բայց մանաւանդ քան զամենայն՝ կանայք քրիստոնեայք ի մէջ ընտանեաց իւրաքանչիւր :

Այլ զի այս սփոփիչ եւ կենարար վարդապետութիւն՝ վարդապետութիւն խոնարհութեան էր, միանգամայն եւ ի բաց մերժէր զնշմարանս եւս զգայական իրաց եւ հեղձուցանէր զամենայն ցանկութիւն՝ ի վեգ եկեալ կռուէին ընդ նմա մեծաւ բռնու-

¹ Ինչպիսիս հիշածու առ Միսիկեայ ստանայք սբեմն զգաւորս մինչ զի զգիւցեալ զորմանալով իմ ասէ թէ ոգիւ մասն ծանուցեալ :

Թեամբ՝ ողի աշխարհիս եւ ցանկութիւն մարմնոյ եւ զգալի իրաց, կռոյցն պաշտամունք՝ որք տաճիչ զգայական ցանկութեանցն էին, եւ նոցին հղօրն պաշտօնեայք, արուեստագէտք շահասէրք եւ վաճառականք զոհիցն պատրուճակաց, պերճութիւն, ամբարտաւանութիւն եւ ճարտարիւթօսութիւն անուանելոցն փոխառապիտ, յամառն եւ անոպայ հրեութիւն, եւ ամենայն իսկ համօրէն երկրաւոր զօրութիւն հռոմէական պետութեան՝ որ թէպէտ եւ առ ամենայն կարծիս յիմարութեան ներող գտանէր, բայց ընդ քրիստոնէութեան եւեթ մոլէր սատանայական իմն անազորունութեամբ ի ձեռն հռոմէական բազմահար տանջանադատացն. համառօտ իսկ ասել՝ ամենայն զօրութիւն դժոխաց ջնջել փութացք անդէն ի ծաղկին զտունին փափուկ զերկնաւոր:

Բայց զիմարդ մարթ եւ հնար էր դատարկացուցանել զխորհուրդս ամենազօրն Աստուծոյ: Ապա ի հաղթեցաւ պարտեցաւ աշխարհս մեղմական զգծութեամբ ի ձեռն տկարաց: Այնպէս ի մաստութիւն աշխարհիս, ժողովորանոցն հրէական եւ բազմատուածութիւնն անկան կործանեցան առաջի խաչին Վրիտանոսի: Օլոր ցրուէին զհաւատացեալն վտարանդութեամբք, ընդ վայր հեղուին զարիւն քրիոտոնէիցն հեղեղաբար. վտարանդութիւնք՝ պատգամաւորութիւնք աւետեաց քրիստոնէութեանն էին, եւ արիւն մարտիրոսացն էր սերմն քրիստոնէութեան (Տերտուղ.):

Այսպէս ի խղոց շինականացն մինչեւ յաթու հռոմէական ինքնակալութեանն շահեաց կալաւ քրիստոնէութիւն ընդ ամենայն երկիր, եւ ընդ ամենայն ծագս տիեզերաց հնչեաց բարբառ նոցա¹, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ասայեայ թէ «Ապրեւ երեց ածից զգաւակ քո եւ յարեւմտից ժողովեցից զքեզ. տեսցից հիւսիսոյ թէ ած, եւ հարսւոյ թէ մի արգելուր. ածէք զորդիս իմ ի հեռաստանէ եւ զգտերս իմ ի ծագաց երկրէ»,² եւ դարձեալ «Այսպէս ասէ Տէր. ահաւաղիկ ամբարձից զձեռք իմ ի վերայ ազգաց եւ ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ, եւ ածցեն զորդիս քո ի ծոցս իւրեանց, եւ զգտերս քո ի վերայ ուտոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն: Աւ եղիցին թագաւորք դայեալք քո եւ կանայք նոցա մանկակալք քո»,³ «Ապրողեցի աւետարանն աղքատութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց»,⁴ «Դ Տեառնէ եղեւ այս, եւ է զբանչելի յաշս մեր»,⁵

¹ Հաւ. Ժ. 18:

² Եւ. Ի. 5. 6:

³ Ա. Ի. 23. 23:

⁴ Մատթ. Ի. 14:

⁵ Մարկ. Ժ. 11:

42

Վերջին հեթանոսական մասնազբախտք:

Բանաստեղծութիւն: — Բանաստեղծը երեւելիք կայսերական ժամանակին յետ ասիի դարուն են՝ Ա. Պերպէս փղակկոս (34 — 62) յաղնուական տանէ՝ Վոլատերրացի, որ ի Յ Սատիրոսն կամ Հենգնութիւնն իւր յանկնայ պայանէ զթիւրութիւն եւ զպայտնութիւն ժամանակին: — Բ. Բանիոս Յոֆնայէ առ իշուգեաւ ծնեալ յԱրուստան, պարսկալ յԱղրիանոսէ յեգիպոսս՝ ուր մեռաւ իսկ առ սրտին նեղութեան. 16 Հենգնութիւնը նորա գրեալ են յստակ եւ ճարտար ոճով եւ են ճշգրիտ պատկեր վարուց ժամանակին: — Գ. Հենգնականն ՝ Պետրոսեայ (զորմէ չէ յայտ թէ արդեւք հանդիսադիրն խրախութեանց Ներոնի իցէ) նկարէ մեծաւ ճարտարութեամբ եւ նրբութեամբ բարբառայ զբարութեանն արքունեացն: — Դ. Վաղերիոս Մարտիրոս սպանիտի առ Գոմիտիանեաւ, որ յաճախէր ի փաղաքշանս մեծամեծացն:

Ի վիպական բանաստեղծութեան ոչ դք եցցց քնէ երեւելի, այլ էր ամենայն ծառայական իմն նմանութիւն առաջնոցն, մանաւանդ Վերգիլէս: — Ե. Սիլիոս Իստողիկոս այր մեծատուն եւ քաղաքագէտ († նախ քան զԲր.) զերկրորդ պունիական պատերազմ ընծայեցցայ վիպասանութեամբ: — Զ. Միոդոքոսն էր քան զնա Ստատիոս ողբիչ Գոմիտիանոս, որ բաց յերկուց վիպասանութեանց (Սքիդէս, Որդիք Իգիպեայ) յորինեաց ըստ նմանութեան Թանացն պուետէից բազում երգս քնարականս (որք վասն այլ եւ այլ կերպարանացն՝ Անառք կոչին): — Է. Աննէոս Դոֆնոս երեւելի քան զամենայն բանաստեղծս կայսերական ժամանակին, սպանեալ ի Ներոնէ. անուանի իմն է վիպասանութիւնն նորա «Փարոսազիւս», անուն՝ մնացեալ թերակատար: — Ը. Ջառալինն՝ Աննէոս Սեպիգրեայ ողբերգութիւնս ոչ վասն երեւցուցանելոյ ի բեմի, այլ վասն ընթերցելոյ:

Սցն Աննէոս Սենեկա սպանիացի՝ հայր Սենեկայ սպիկեան փիղիսոփայի որ դաստիարակն եղեւ Ներոնի, առ Տիբերեաւ գրէր զվարս եւ զլաւնս առաջնոցն հռետորաց: Իսկ Փար. Վոֆտիլէսոս ուսուցիչ ճարտարիտութեան առ Վեսպիանոս գրեաց «Հրահանգս ճարտարիտութեան», յորում յայտ առնի թէ զինչ ճշմարիտ ճարտարիտութիւնն իցէ եւ զինչ ճանապարհ այնմ հասանելոյ:

Պարաֆրոսիս: — Ի հռոմայեցի պատմագրաց անտի՝ բաց ի Վուրտեայ Ուլպիայ որ զարդարուն նկարագրաւ զգործնն Սքեքսանդրի պատմէ, եւ անյայտ իմն է ժամանակն նորա, նշանաւորք են՝ Ա. Վեղլէոս Պատերկուդոս գովիչ Տիբերեայ եւ Սեյանոս, յորոց ժամանակն իսկ եկաց. առ գրեաց համառօտ քնէ տեսութիւն հռոմէական պատմութեան, յորում համառօտիւ անցանէ ընդ ժամանակս ընկերհաշտութեանն մեծաւ դրուատեօք, իսկ զժամանակս կայսերացն պատմէ միայն իբրեւ վարս կայսերաց յարքունիս անդ իւրեանց. որպէս սորա համառօտութեանն ջանն, նշնպէս եւ Վուրտեայն ճոռումբանն ճառք՝ անբնականոր իմն են: — Բ. Փղորոս առ Տրայանոս՝ արկ ընդ գրով զհռոմէական պատմութիւնն արձանագրական իմն համառօտութեամբ եւ պերճախօս բանիւք, ի Ումուդայ մինչեւ ցԱգրոսոս: — Գ. Կոռնելիոս Տիպտոս մեծ եւ երեւելի քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոց, որ առ Վեսպիանոս ի պատիւս

եւ յաւազութիւնս վայելեալ եւ լուսութեամբն եւ իմաստուն չափաւորութեամբ ասարեալ առ Դոմիտիանու, ասպա ուրեմն առ Տրայանու ի ծերութեանն ետ զանձն ի պատմագրութիւն եւ գրեաց՝ Ա. ՂՏԻԷԷԷ՝ 1 որ է տեսութիւն ներքին եւ արտաքին դիպաց տերութեանն յամէ 14 — 69 յետ քր., մեծաւ քննութեամբ հանեալ ի հրապարական յիշատակարանաց². յորս բազում ինչ զՀայոց իրաց կայ պատմեալ մեծաւ ճշդութեամբ։ (Առաջին 6 գիրք միայն կան պահին, յորոց դարձեալ հինգերորդն հասակոտոր իմէ է, եւ 11—16 գիրք ամբողջ են, միայն երկուց ամաց պատմութեան ի բաց անկեալ։) Բ. Պարմալիւնէ³, որ է պատմութիւն ժամանակի իւրոյ ի Գաղղայ մինչեւ ցամա Դոմիտիանու։ (Միայն 4 գիրք մնացեալ են եւ մասն մի հինգերորդին մինչեւ ցամա 71։) Գ. Վալտ. Թուլլուս Ալեքսիւլոս աներոյ իւրոյ որ նուաճեաց զԲրիտանիա. սա նկարի իբրեւ այր արդարեւ հռոմեացի ըստ հնոց բարեաց ժամանակաց լեալ եւ կացեալ մնացեալ հաստատուն ի տոհմային անպաճոյճն բարս ի ժամանակի հասարակաց ասպետութեանն։ Դ. Վաս ադաւն Գորնալիոս, յորում իբրեւ միմեալ զայրագին ընդ ազականութիւն բարուց ժամանակին՝ բռնեւ հարկանէ յանդիման կացուցանել զսպականեալ բարս ազգացն այնոցիկ։ Ե. Խուսէ⁴ ժամն ճարտարաւոց, յորում գեղեցիկս համեմատի ընդ միմեանս ճարտարաւոցութիւն ընկերհաշտական եւ կայսերական ժամանակին, յոյժ հաւանութեան է թէ չէ Ցակիտեայ, այլ թերեւս՝ Թաբ. Վոլինտիդեանայ։ — Դ. Սուեթուխո Տրանկուիդիոս գաղտնեաց գգիր Ալրիանու կայսեր գրեաց զժարս 12 առաջին կայսերաց, մեծաւ մասամբ ի հրապարական յիշատակարանաց եւ ի պատմութեանէ յանելոյ ի բերանս մարդկանն։ — Ե. Եռասինոս մատուցանէ քաղուած ինչ պատմութեան ոչ ճիշդ, քաղեալ ի բաղմոհմուն, ի յարմարեալ եւ ի գեղեցիկ մատենէ Յրոգոսի ուրումն Պոմպէի պատմագրի գաղեացել առ Աւգոստեաւ, որ այժմ չէ ի միջն, բայց ի քաղուածոց անտի Եռասինեայ եւ ի գլխակարգութեանցն մնացելոց յայտ է թէ քաղ եւ գեղեցիկ կարգաւ՝ ազգահամարական իմէ օրինակաւ ճառեալ է զասիական եւ զյունական տերութեանց պաշտանելոց մեղեդանական պետութեանն առեալ ի բարւոյ աղբւրաց։ — Զ. Զգլտագին ժամանակ կայսերացն նստելոց զնուորական բռնաւորութեամբ՝ պատմեն ժողովածոյք ինչ փոքունց պատմագրաց Աւգոստայան (կայսերական) Դամասկէն (117—285), որք են 6 թուով։ Այս ինքն՝ 1. Եղիոս Սպարտանոս (առ Դիոկղետիանու) պատմագիր վարուց Ալրիանու, Ղուկիոսի Վերոսի, Դիգիոսի Եռադանու, Սեպտիմեայ Սեւերեայ, Պեակեննիոսի Դիգրոսի. զոցս ժարս ընծայեալ է մատենագիրն՝ Դիոկղետիանու, իսկ զկարեակաղոյն եւ զԳեոսոյն՝ Կոստանդիանոսի։ — 2. Վուլկատիոս Գաղղիկանոս (նոյնպէս առ Դիոկղետիանու)։ — 3. Տրեքեղղիոս Պորդիոն (դարձեալ առ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս կայսերացն ի փրկեալ մինչեւ յիշատակութեան, եւ դարձեալ զԳաղղիկեանայ եւ զ30 բռնաւորացն։ — 4. Փլուտինոս Վալէրիոս Սիրակուսացի (առ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս Ալրիանու, Ցաեիանայ, Փորթիանու, Պորթայ, Փիրմոսի, Ստուաւնիւնոսի, Պրոկուլայ, Բոնոսայ, Կարոսի, Նումերիանու, Կարինեայ։ — 5. Եղիոս Ղամպլիտոս որ յետ նորա գրեաց զգործս Կոմոդայ, Դիադուանայ, Լեղիոսաւոսայ եւ Ալեքսանդրի Սեւերեայ։ — 6. Եռադիոս

1 Annales.

2 Acta.

3 Historiae.

4 Dialogus.

Կողմնակից (նշենալէս առ Դիոկղեանսու եւ Կոստանդիանու) գրեաց զվարտ զԱնտոնիոսի Պիոսի, զԱղբինեայ, զՄակրինոսի, զԵրկուց Մաքսիմիանոսաց, զԵրկից Գորդիանոսաց, եւ զԲաղդինեայ: — Քան զամենեւին գովութեան արժանի ի սոցանէ է Աղպիսկոս: Դե թէպէտ եւ այլքն աւանդեմքն գրեն առնյով ի դիւանաց, ի մուրհակաց եւ յայլոց հրապարակաւ ինչ գրելոց, այլ զամենայն խառն ի խուռն առանց պատմական ձրից եւ բիրտ իմն բանիւք մատենագրեն, որով տան ապաքէն վկայութիւն թէ եղծեալ վասթարեալ ուրեմն են զպրութիւնք եւ հրահանգք ժամանակին:

Ահարգ կայսերական պատմութեանն յառաջ մատուցանեն՝ 1. Սեքստոս Ալիստոր Կիրիկեցի զոր կայսր Յուլիանոս առ ի պաշտամունս տէրութեան կացուցանելով վերակացու Պաննոնիայ (360) եւ Թէոդոս Երեմի կացոյց վերակացու Հռոմայ, եւ է նորա դիր՝ Համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան: — 2. Եւստրոպիոս Թղթագիր¹ Կոստանդիանու որ եւ չոգաւ ընդ Յուլիանոս ի պարսկական արշաւանն, եւ եկաց եւս առ Ապղեսիւ եւ գրեաց չափաւոր ինչ համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան: — 3. Առ Ապղեսիւ է եւ Սեքստոս Ուուփոս: — 4. Ժամանակակից Եւստրոպեայ էր երեւեկն քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցոց յետ Յակիտեայ՝ Ամմիանոս Մարկեղինոս յոյն յաղգէ, ծնեալ յԱնտիոք յաղնուական տանէ, մեռալ ի զինուորութիւն ի մանկութենէ եւ յետոյ ի պաշտամունս մերթ յարեւելս (350) եւ մերթ յարեւմուտս (354, ի Գաղիա՝ 355), առ Կոստանդիանու, Յուլիանեաւ, Ապղենտիանոսիւ եւ Ապղեսիւ: առ Թէոդոսիւ Թուր առեալ ակիղն գրելոյ ի Հռոմ զԷւր ստուգապատոււմ եւ զլի քննութեամբ պատմութիւնն յ31 գիրս (ցամա 378): Առաջին 13 գիրք այժմ չեն ի միջի: Յայտ յիւրոց իսկ բանից է՝ թէ գոնեայ առաջին 26 կամ 28 գիրքն գրեալ են յառաջ քան զամա 391: մնաց մասն սփռէր զգործն որ եւ յամենեցունց բանէր ընդունելութիւն մեծ, որպէս եւ ի Լիբանոսէ ճարտարախօսէ: եւ չէ ինչ նա թշնամի քրիստոնէութեան, այլ զարմանայ մանաւանդ ընդ բարս լաւութեան նոցա: միայն թանձրաբանգող իմն է ոճն: Բազում ինչ նպաստ ի Հայոց պատմութիւնս լինի:

Արեւելի քան զՀռոմայեցոցն են Յունացն պատմագիրք որ ի վերջին ժամանակս կացին, թէպէտ եւ սղքա եւս ունին յիւրեանս զինիք ժամանակին՝ զԺողովրդային ողորանաց, զհրեւոյրական եւ զսոփեստական անհամ զարգաց: — Ա. Պղոտարքոս ի Քերոնիայ Բիովտացոց (50—120), առ Յրայիանոս լեալ ի սղասու պաշտաման տէրութեան, եւ առ Ագրիանոս որ էր նորա բարեկամ եւ աշակերտ, կուսակալ Յունաց աշխարհին: Ի գործոց անտի նորա որ ոչ սակաւ են՝ կէսք Բարդուականք են եւ կէսք Պատմութիւնք վարուց արանց երեւելեաց համեմատութեամբ ընդ միմեանս: — Բ. Արիանոս որ գրեաց ի մասնի 2 զվարդապետութիւն վարդապետին իւրոյ Եպիկտետեայ սաղիկեան փիղիսոփայի՝ մատենագրեաց եւ վասն իրաց պատերազմի, մանաւանդ՝ զգիրսն «Արշաւանին Աղքեսանդրի», որ է մի յոնաիր մատենագրութեանց ժամանակին: — Գ. Դիոն Կասիոս գրեաց պատմութիւն ի Հռոմայ շինութենէ մինչեւ ցիւր իսկ հիւպատոսութիւնն յամա 229, յ80 գիրս՝ յորոց առաջին 36 գիրք ամենեւին կորուսեալ են, բազում ինչ մասն եւ ի մնացելոցն՝ որոց վերջին մասունքն են քաղուած ինչ միայն ի գրոց նորա առ Քսիփիլինեայ բիւզանդեան պատմագրի: Թէպէտ եւ հրեւոյրական իմն ձիգն ցուցանեն

1 Epistolarius.

2 Երչագրութ.

բանք նորա եւ չունի ինչ աղետական մատնութիւնս, սակայն եւ այն պէս պատուական եւ պիտանի իմն է վասն պատմութեան կայսերական ժամանակին եւ կարեւոր ի մեծամեծ քննութիւնս : — Դ. Ոչ նշանակի ինչ պիտանութիւն ունի Հերովդիանու պատմութիւնն իւրական ժամանակին ի Մարկոսն Արեղիոսէ մինչեւ ցԳորդիանոս, որ է յօրինեալ Հուստորական իմն օրինակաւ, ցուրտ եւ ոչ ճշգրիտ : — Ե. Նմին հակառակ՝ կայսերական պատմութիւնն Զոսիմոսի ժամանակակցի Թէոդոսի Բ., որ սկսեալ յԱգոստոսայ հասանէ ցամն 410, ընտիր է եւ ասացածովն եւ պատմութեամբն. ինքն մատենագիրն է թշնամի քրիստոնէութեան :

Վ. Կան հին աշխարհագրութեան երեւելի եղեւ՝ Ա. Ստրաբոն հրապարակ քան զամենայն հին աշխարհագիրս Յունաց ծնեալ յԱմասիա Պոնտացոց յամի 60 նախ քան զԲր. սա յետ շրջելոյ յԵգիպտոս, յԱսիա, ի Յայնս եւ յԻսապիա եւ ընթեռնելոյ զմատենան հրապարակ աշխարհագրաց եւ պատմագրաց (յանտանն իսկ՝ Հեկատէոսի Միդետացոյ, Արտեմիդորայ, Եւդոքսորայ, Նէարքեսայ, մանտանդ՝ Երատոսթենեսայ) ապա եկն ի գրել զերեւելի աշխարհագրական մատենն իւր յ17 դարութիւնս, որ ոչ եթէ ցանկ ինչ անուանց է, այլ հոծ եւ խիտ պատմական յիշատակօք ազգի ազգի իրաց : Երկրքն առաջին դարութիւնքն են իբրեւ դուռն իմն մատենին, իսկ այլքն նկարագիր անցնիւր աշխարհաց եւ տեղեաց, պայմանի առաջնորդութեան նոցա եւ բարու եւ կրօնից : Եւթներորդ դարութիւնն չէ ամբողջ. իսկ մեծագին եւ պատուական քան զամենայն են դարութիւնքն կարգաւ ի 11երորդէ մինչեւ ց16երորդ Եւրոպայի ճառէ զԱսիայ՝ խօսելով բազում ինչ եւ զՀայոց : — Բ. 26 աննշան եւ Պաղումէոս աշխարհագիր եւ երկրաչափ (+ յամի իբրեւ 170) որ գտակն եղեւ պաղումեան գրութեան : — Գ. Պաղումէոս ի գիրսն ճանտպարհորդութեան ընդ աշխարհն Յունաց ամբողջէ զյիշատակարանս արուեստից եւ կրօնից հնոց ժամանակաց որ մօտ ի կնքել էին :

Զուշակաւորք ի մատենագրաց կայսերական ժամանակին են եւ Պլինիոս Սեկունդոս Երեցն որ ի բորբոքն Վեսուսայ մօտ երթեալ նաւակաւ վասն քննութեան՝ հեղձաւ (79). սա գրեաց «Բնական պատմութիւն» (խառն ընդ աստեղագիտութեան, աշխարհագրութեան եւ պատմութեան արուեստից) որ է մատենն մեծ ժողովեալ ի մատենագրաց աւելի քան զ2000. այլ ոչ յամենայն մասունսն հաւասար է ստուգութեամբ, եւ ոչ ողորկ լեզուն : Նորին եղբորորդի եւ որդեգիր Պլինիոս Սեկունդոս Կրտսերն, աշակերտ Կոնստիդիանոսայ եւ սիրելի Տրայիանոս եւ յայն սակաւ ամբարձեալ ի պատիւ անթիւպատուութեան Բիւթանիայ ըստ օրինակի Կիկերոնոսայ ի ժամանակն պարագայ յաճախէր գրել թուղթս առ Տրայիանոս ողորկ բանիւք. որոյ կայ եւ ճառ գովութեան վասն Տրայիանոս խօսեալ ի ծերակուտին :

Վ. Կը իսկ ժողովել սկսան եւ աղբիւրք իրաւանց, օրէնք եւ փճիւք դատաւորաց եւ դատաստանք եւ եղան կարգ ըստ կարգէ, մեկնեցան տեսիլք եւ սկզբունք իրաւանց, այլ առ կայսերօք երկրորդ եւ երրորդ դարու եհաս ի ծագ կատարելութեան հոռմէական իրաւագիտութիւնն ի ձեռն Գալիոսի, Պապինիանոսի, Ուլպիանոսի եւ Պաւլոսի :

43

Փիլիսոփայութիւն : — Ի կայսերական ժամանակին զառաջինն տակաւին գլխաւոր փիլիսոփայական աղանդք էին Նպիկուրայցն եւ Սալլիկեանց

եւ մանաւանդ վերջնայն: Սակայն առաւ ուրեմն այն գաղտնի Ստյ-
իկեան սկսաւ կրել փոփոխումն անստիճան յնպիկեանոսէ, որ էր գերի ի
ծնէ եւ առ Ներսէս ելեալ յաղաթութիւն եւ ապա առ Դովթանեան
մերժեալ ի Հռոմ՝ ցուցանէր վարս առաքինութեան եւ ժառկարու-
թեան մեծի: Զնորա զհետ չողան Աննէոս Սենեկա, Կոնստանտին Գրե-
նայ, Մարկոս Արեղինոս (կայսրն), Գաղէնոս (ծն. 131 ի Պերգամոն,
որ զփորձան Հիպոկրատեայ եւ պղծ թաղմաց որ յառաջ քան զինքն
էին ամբաստեալ ած ի կերպարանաւ ուսման): Սորա հակառակ իմն առա-
ջին վարդապետութեան Ստյիկեանցն՝ ոչ զյաղթելն կարեաց կամ վշտաց
առաքինութիւն համարեցան պլ զհամբերելն: Սակայն եւ այնպէս
արհամարհէին սքա զքրիստոնէութիւն կամ վտան վնասակարութեան
զոր առհասարակ կարծէին նմա ունել, եւ կամ անպոտէին զնա իբրեւ
նոր ինչ մտեցնութիւն խառնադանձ ամբոխին:

Եւ առ Անտոնինեանցն նոր իմն կերպարանաւ առ փիղիսոփայութիւն
վերջին ժամանակաց հեթանոսութեանն: Որպէս ստեղծ գրգռէին փիլի-
սոփայք զպոյսերսն եւ զժողովուրդն ի հալածումն քրիստոնէիցն՝ այսպէս
եւ ինքեանք յիւրեանց հայթայթէին հնարել ունել զգէմ հոգեւոր եւ
մտաւոր զօրութեան քրիստոնէութեանն՝ կամ զհեթանոսութիւն ընդ
քրիստոնէութեան նոյն ցուցանելով եւ կամ մանաւանդ զնա քան զսա
նախամեծար առնելով: Յայն սակս զլծանձր եւ զմարմնապիշն հեթանո-
սութիւն ի մտաւորութիւն իմն հանէին, ընծայեցուցանէին առասպե-
լացն այլապեղի մկնութիւնս, բարոյական ինչ անարկութիւնս ի հե-
թանոսական պաշտամունսն նշմարեցուցանելով, զմարդկանբայ ինչ իրս
յԱստուծոյ ի բաց տանելով եւ առհասարակ իսկ բառնալով զբոտա-
գոյն դիւրահաւանութիւնն եւ զհետս անհաւանութիւնն: Նշմարանք
այսր նորոյ փիղիսոփայութեան վազ երեւէին առ Պղոտարքեայ ֆերոնա-
ցւոյ եւ առ Ապոլղէոսի հռետորի Մարգարացւոյ յԱփրիկէ (յաթի իբրեւ
170), Նուսենիոսի Ապամեացւոյ յԱսորիս եւ Մաքսիմոսի Ցիւրացւոյ:

Իսկ զքան երրորդ դարու առաւել եւս յայնանգոյն երեւէր դիտաւո-
րութիւն այսր փիղիսոփայութեան ի ձեռն Ամնիոսի Սակիասայ Աղե-
քանդրացւոյ եւ աշակերտի նորա Պրոտինոսի Լիւկապոլիտացւոյ Եգիպ-
տացւոց († 270) որոց ջանս այն էր՝ յանդիման կացուցանել զինքնին
փութիւն ամենայն դրութեանց փիղիսոփայութեան եւ ամենայն կրօնից
ժողովրդեան ի բազմախառն պլակերպութեան անդ: Այս փիղիսո-
փայութիւն անուանեցաւ Նոր պղատոնականութիւն, քանզի առաւելա-
գոյն մասն նորա ի Պղատոնէ էր: ԶՊլաթարաս փիղիսոփոս († 504
նախ քան զՔր.) եւ զԱպոլոնիոս Ցիւանացի (3 — 96 յեա ֆր.)
որ պատիւ իմն յայնութեամբք եւ սքանչելեօք զարմացոյց զբազումն
յոյնպիսի իմն կարգի դնէին, որպիսի է ֆրիստոս առ քրիստոնէից:
Զմին զայն փիղիսոփայութիւն ձուլեալ խառնէին ընդ փութիւն կրօնից.
եւ զայս ոչ եթէ ուսմամբ ինչ ցուցանէին, այլ իբրեւ յատուածեղէն
ինչ աղբեղութեանց որ նոցա լեալ իցեն՝ հաստատէին. յայն սակս եւ
որ զայսպիսիսն ուսուցանէին, մարդարէք իմն համարէին: Ամնիոս՝ առ-
դոսածոսայց՝ կոչեցաւ, եւ Պրոտինոս ամօթ համարեալ հաւատար պլոց
մարդկան զնոնցն ունել՝ զպաշտութեամբ զժամանակ եւ զսեղի եւ
զառհմ ծնընդեանն թաքցց: Յետ Պրոտինոսոյ որ ամ 25 գործ մարգա-
րէութեան ի Հռոմ կատարէր, ամենեւին իսկ յայտնի ի վեդ եկին ընդ
քրիստոնէութեան Նորն պղատոնականք, նախ փիղիսոփոսաւ որ գրեաց

զվարս Ապողոնիոսի Ցիւանացւոյ լի սքանչելիք ստութեան, զի զՔրիստոսի փառան աշարտիցէ: Առաւել եւս թշնամութեամբ քան զնա Պորփիրիոս (+ 304) ասորի յազգէ՝ աշակերտ Պրոտինիայ, որ զուսուան վարդապետին իւրոյ տարածանէր ի Հռոմայ՝ յարեւմտաս, որպէս եւ մեւս եւս աշակերտ Պրոտինիայ՝ Ամեղիոս՝ յարեւելս: Թեպէտ եւ մեծ զոմէ համարի Պորփիրիոս զՔրիստոս, բայց աշակերտը նորա, ասէ, մանաւանդ Յովհան, յաւերժն տալ նմա եւ աստուածութիւն, եւ յայն սակս կայ նախ հակառակ ճշմարտութեան նորոց կապարանաց եւ համարի գտանել ի նոսա բանս հակառակս միմեանց՝ յառաջ բերելով զգծաութիւնն Պետրոսի եւ Պաւլոսի, ստգտանէ զմէկնութիւնն քրիստոնէից, մանաւանդ զպալաբանական մեկնութիւնն Որոգինի, ծաղըր առնէ զմարգարէութիւնն վասն Մեսիային, մանաւանդ՝ զլանդիէին, եւ ջանայ ցուցանել սուտ զպատմութիւնս ինչ ի պատմութեանցն որ վասն Քրիստոսի կան: ամենեւին անպատշաճ իմէ համարի զանազան գալուստն նորա յերկիր, եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Բայց սակայն եւ բազում ինչ ի քրիստոնէութենէ ընկալեալ էր, որպէս է իսկ յայտ ի թղթոյն առ կին իւր Մարկեղղա: Գրեթէ զնոյն բանս գրէր եւ Հիէրոնիմոս առ Դիոնիզեախանու կուսակալ Բիւթանիայ եւ վերակացու յԱղեքսանդրիա: Նոր պղատոնականութիւն եւ յաթոռ հռոմէական պետութեան՝ ընդ Յուլիանոս կայսեր:

{Յօրինաւորութիւն Նոր պղատոնական փիղիսոփայութեան է ամենեւին հակառակ Նիւթականութեան եւ Սկեպտիկեան ազանդոյ: Զգայական տեսութիւնն չունի ինչ ճշմարտութիւն յինքեան, այլ այն միայն ճշմարիտ է՝ որ ի վեր քան զգայունս իմացութեամբ ճանաչի: Իսկ իմացութիւնն ճանաչէ զանզգալին ոչ եթէ փորձով ինչ կամ տեսեալմբ եւ հաւաքմամբ, այլ ներքին իմէ զգայարանաւ եւ իմացական իմէ հայեցմամբ: Քանզի աստուածեղէն իմացութիւնն լուսաւորէ զոգինս՝ որ ժողովն զինքեանս մտադիւրութեամբ, այնպէս զի ոգիքն բարձրանան եւ պարզին, յանձանց ի բաց ելանեն եւ ընդ այնմ՝ յոր հային, ի մի ձուլին: Այսպիսի անհաս հայեցմամբ՝ զոր ոչ ուսուցանել մարթ է եւ ոչ հաղորդել (եւ յայն սակս ոչ զք կարող է զԱստուածականն ումբ ծանուցանել, թէ ոչ որում սեպհական իսկ հայեցմամբ հաղորդեսցի այն)՝ ժամանէ իմացութիւնն ի վախճան անդր իւր՝ ի ծանօթութիւն անզգաւրոյն, ի ծանօթութիւն աստուածեղէն էութեանն եւ գոյացութեան: Իսկ յաստուածութեանն՝ զեզեւէր իմէ սոյն խորհրդական փիղիսոփայութիւն ընդ Ամենաստուածութիւնն եւ ընդ Աստուածականութիւն, այնպէս՝ զի ըստ տեսական մասին առաւել ի նա հարկանէր, իսկ ըստ գործականին՝ առաւել ի սա: Ըստ այսմ փիղիսոփայութեան՝ ոգի մարդոյն է մի միայն եւ անցաւոր ինչ իմացութիւն՝ որ իւրով իսկ յանցանք եւ չարաչարն վարելով իւրով ազատութեամբն՝ անկաւ ի նիւթ, եւ յետ մահու մարմնոյն՝ կամ ի շնչաւորաց, կամ ի մարդկեղէն մարմնաւանցանէ, եւ կամ յաստեղս եւս կարէ ամբառնալ: Բարոյական վարդապետութիւն Նորն պղատոնականաց անաշու իմէ էր:

{Որքին իմէ հակառակ յամենեւին անհաւանութիւն դարձեալ էին Սկեպտիկեանքն որոց գլխաւոր պաշտպանիչ էր Սեքստոս ոմէ Եմպիրիկոս: Ի սոցանէ եկին պայանողք իմէ եւ արհամարհողք կրօնից մանաւանդ քրիստոնէութեան՝ Վեզոս (150) եւ Ղուկիանոս Սամոսատացի (յամօ իբրեւ 200): ԶՎերսեայն բանս այժմ միայն ի գրող Որոգինի զոր հակառակ նորա գրեալ գիտեմք: Իսկ Ղուկիանոն կան ցայժմ մտտեանքն:

Ի ՄԻԱՍԻՆ միանգամայն ի նմին ժամանակի էր եկեղեցւոյ գրեթէ եւս իմն վշտագին պատերազմ առաւել քան ընդ զօրութեան հռոմէական տէրութեանն՝ ընդդէմ՝ աղանդոց ի պահպանութիւն վարդապետութեան իւրոյ: Ի սմին կուրի ցուցանէր եկեղեցի եւ առաւել հաստատուն գործէր զներքին հանգամանս վարդապետութեանն:

Վնասիկեան աշուրտ իմ Գեորգի: — Սոքա մատուցին յառաջ զսոսա տատուած խոստական եւ զփիղիսոփայական տեսութիւնս Աիմնի Մոգի եւ զներինթեայ՝ կամելով իմն զպարզ հաւատան քրիստոնէից հանել ի Գիտութիւն՝ ըստ սկզբանց փիղիսոփայութեանն Փիլոնի, Ջրադաշտայ եւ առհասարակ իսկ արեւելեան կրօնից: Ընդհանրական իմն տիպ՝ գնոսա տիկեան կամ գիտական վարդապետութեան է յաջորդաւ: Ակիզան առնէին վարդապետութեան իւրեանց ի խնդրոց՝ թէ զխորդ գոյացաւ աշխարհս, եւ թէ ուստի իցէ չարն: Չշտացեալ լուծմամբն զոր տայր նոցա Վաթուղիկէ եկեղեցի թէ յաշուէ՝ Աստուծոյ Դիւանդոյ զգոսմա՞ր աշխարհս եղեւ, եւ թէ չարն առ սկիզբն ի Կալուստէ Կալուստէ Կալուստէ՝ խնդրէին լուծումն ի փիղիսոփայական սկզբանց տարածելոց ի ժամանակին յայնմիկ՝ ըստ արեւելեան սովորութեան բանաստեղծական իմն նմանութեամբք եւ պլաստիկ կամ պլաբանական բանիւք զվարդապետութիւնս իւրեանց ընծայեցուցանելով, եւ ոչ ըստ ցամաք եւ ճիշդ կանոնաց խորհականին ՝, որպէս սովորութիւն է արեւմտեանցն: 1. Ոմանք կապեալ ի պղատոնական վարդապետութիւն Փիլոնի՝ որ զծածկն եւ զբարձրագոյնն Աստուծոյ, որում չիցէ հնար առնել ինչ հաղորդութիւն անմիջորդական՝ ընդ նիւթական չար աշխարհի, զնէին վարդապետութիւն ինչ տակաւ բղխման ի միմեանց ՝, այնպէս՝ զի ի բարձրագունէ անտի Աստուծոյ որ բովանդակութիւնն է ամենայն կատարելութեանց եւ սկիզբն ամենայն կենաց՝ ելեալ իցէ մի ըստ միորէ չար ինչ երկայնածիգ՝ ոգւոց աստուածեղինաց (կամ Յաւիտեանց ՝) որ որչափ յետնագոյնք ի կարգին լինիցին՝ այնչափ թերակատարագոյնք իցեն: Ի ձեռն միոյ ի սոցանէ, զոր Արարչապետ ՝ իսկ կոչէին, ստեղծեալ իցէ աշխարհս եւ մարդիկ՝ հօգիտ, չուտ, կամ չիւտիւն բնութեամբք: 2. Բայց քանզի ոմանց եւ յայնմ հեռաւոր աշտիճանի անպատշաճ երեւեցաւ տեղ զբարիս ի բարձրագոյն եւ ի սուրբ Աստուծոյ անտի յառաջ, յայն սակս պլք ի Գիտաց յաւելին զերկուորականութիւնն ՝ կամ զերկարմտեան վարդապետութիւնն՝ ընդունելով սկիզբն ինչ (կամ արմատ ՝ կամ առաջն ՝) չար հակառակ բարձրագոյնն Աստուծոյ, ըստ Պարսկական վար-

1 Γνωσις.

2 Type, typus.

3 Logique.

4 Emanation

5 Αίωσις.

6 Διαισθησις.

7 Πνευματικοί, Ψυχικοί, Ύλικοί.

8 Dualisme.

9 Πίστις.

10 Ἀρχή.

դպպետութեան զԱրհմենէն (զաբն աստուածոյ), որ զիաւար խառնեաց ընդ լուսոյն Որմզդի եւ խառնակեաց զաբնին¹։ Վասն փրկելոյ ղՏգեղէնն կամ զաստուածեղէնն ի չար նիւթոյ անտի կամ ի հիւղեայ՝ ղնէին սահմանեալ Յափափա ինչ ի Բաքափա իւրէի, վարելով ի դոյն իւր իւր տեսեամբս զոր առնոյին ի քրիստոնէութենէ։

Վետք ի հաստատութիւն վարդապետութեանն իւրեանց՝ յետ մեր ժելոյ կամ ամենեւին եւ կամ զմեծ մասն գրոց սրբոց եւ զկենդանի աւանդութիւն եկեղեցւոյ՝ կոչէին ի վկայութիւն ղառափա² ինչ աւետարանս եւ պատմութիւնս առաքելոց եւ զանձանօթ ինչ վարդապետութիւնս՝ զորս ոմանց ոմանց ասէին թէ աւանդեցին ի ծածուկ առաքելքն իբրեւ կատարելագունաց, եւ որպէս թէ ինքեանք պիտի ի սոցունց ժառանգեալ՝ ուսուցանիցեն։

Վնոստիկ աղանդ տարածեալ էր մանաւանդ յԱսորիս եւ յԵգիպտոս։ Որ յԵգիպտոսէ անտի են՝ նոցա վարդապետութիւն ի վերայ Բիաֆ հաստատեալ կայ, եւ առաւելագոյն ունի պղատոնականութիւն եւ չարաչար իմ կարծիս զնիւթոյ կամ զհիւղեայ։ Նմին հակառակ տալնոսիկ որ յԱսորոց են՝ տիրէ Երեմիայի³ առեալ ի դրացի Պարսից անտի եւ յայլոց ազգաց Ասիայ, եւ միանգամայն Վաքափափա⁴ ինչ⁵ առաւել առ սոսա երեւի։

Վլխաւոր կերպարանք վարձականութեանն Գիտաց էին 1. Թէ Յախտեանն՝ պն Քրիստոս, որ փրկելոցն էր ի նիւթոյ անտի չարէ՝ առաջք եւեթ ունէր մարմին, եւ պատրանք իմն աչաց էին երեւելն։ 2. Մարմին նորա էր յերկնաւոր եթերական ինչ գոյացութենէ, եւ կամ 3. Ունէր զօրութիւն վարելոյ օտարին մարմնով, իբրեւ իւրոմէ գործելով։

Սմանք ի Գիտացն չեն հակառակ հնոց կտակարանաց, եւ ոմանք աւմենեւին հակառակ եւ կէսք դարձեալ՝ առաւելագոյն իմն քան զպլնն առեալ են փոխ ի քրիստոնէական վարդապետութենէ, եւ կէսք ոչ։

Ա. Հիւլիփափա իւր Եգիպտական Գետք են 1. Վարպոկրատես աղեքսանդրացի որ էր ի ժամանակն Հադրիանոս, եւ սովորութիւն է համարել զնա ընդ Գետսն, թէպէտ եւ պղատոնական ոք եւեթ է եւ հազիւ ուրեմն թուի ունել աղանդ քրիստոնէական։ արար նա իւր բազմամբոխ աշակերտս յԵգիպտոս եւ ի Հռոմ։ Նորին որդի Եպիփանէս զՏօրն վարդապետութիւն սփռեաց ի կղզւոյն Վեփաղոնիա եւ ըստ վարդապետութեանն Պղատոնի՝ ստիպէր ունել զինչսն եւ զկանայս հասարակաց։ — 2. Բասիղիդէս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) եկն յԱսորոց յԵգիպտոս (ըստ Ս. Եպիփանեայ), եւ անդ յԶրորդ դարու ուսուցանէր. եւ տարածանէր զվարդապետութիւն նորա, մանաւանդ որդի նորա Խիդոր։ Յուցանէր իմն իբրեւ աղբւր իւրոյ վարդապետութեանն զծածուկ ինչ աւանդութիւնս որ իցեն լեալ ի Գամայ ի Նոյի որդւոյ եւ պահեալ յաւրեւելեան իմաստնոց ի Բարկոփայ եւ Բաղքորայ, եւ ի Քրիստոսէ հետէ ի ձեռն Վղաւքեայ թարգմանին Պետրոսի եւ ի ձեռն առաքելոյն Մատթեայ հասեալ յինքն եւ յիւր որդին յԽիդոր։ Զառաջինն խիստ իմն էին բաղք Բասիղիդեանցն, բայց յետոյ թուպացան։ Յիշին սոքա մինչեւ ցորորդ դար։ — 3. Վաղենտինոս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) էր եգիպտացի եւ ժամանակակից Բասիղիդեայ, եւ եկն նա ի Հռոմ (յամի իբրեւ 140) եւ վախճանեցաւ ի Վիպրոս (յամի իբրեւ 160)։ Վարդապետութիւն նորա, որ մերձաւոր է Բասիղիդեանցն, բայց առաւել

1 Յեւ Հափափա Ա. էջ 160։

2 Ἀποκρυφα.

3 Docétisme.

զարդարեալ սաստկութեամբ արեւելեան ցնորից, առաւել քան զամենայն Գէտս յարեցողց իւր աշակերտս: Բայց յետոյ աղգի աղգի փոփոխմանը եղեն վարդապետութեան նորա ի ձեռն աշակերտացն նորա շերտակէտնի, Պարոմեայ, Սեկունդեայ, Կոզորբասեայ, մանաւանդ ի ձեռն Մարկոսի: — 4. Ուրիշք կամ Օձականք (Հակառակ Հրէութեան). որոց վարդապետութիւն ունի բազում աղքատականութիւն ընդ վաղենտինեայն, եւ բազումք ի նոցանէ պաշտէին զօձ (որ զեւայն պատրեաց). թող զկայինեանսն, որք իբրեւ օրինակ նմանութեան իւրեանց մեծարէին զկային, զՔամ, զՍողոմոնեցիսն եւ զպսն եւ նոյնպիսիս մինչեւ ցՅուդա Խակարիովտացի, ասելով թէ յայն սակս մատնեաց զՅիսուս զի գիտէր նա թէ մահուամբն նորա քակի թագաւորութիւն Աստուծոյն Հրէից. եւ յայն սակս իսկ իբրեւ Հակառակք օրինաց այն Աստուծոյ՝ ապին զանձինս ի զեղծ վարս:

Բ. Լուսնի գէտք՝ 1. Սատուանինոս կամ Սատուանիդոս ժամանակակից Բասիղիդեայ ուսուցանէր առ թագաւորութեամբն Հադրիանու յԱնտիոք: Սատուանինիանոսը վասն ապրելոյ ի չար սկզբանէն՝ ժուժկալէին յամուսնութենէ եւ ի մոյ, համարելով զերկոսին եւ ի սատանայէ: — 2. Բարդեծան կամ Բարդեսանէս (ծն. յամի իբրեւ 154)¹ եւ կայր յԱռհայ քաղաքի (յամի իբրեւ 172) դարձաւ ի քրիստոնէութենէ յազանդ գնոստիկեան եւ ձգեաց զբազումս յինքն, մանաւանդ ի ձեռն երգոց որդւոյ իւրոյ Հարմոնեայ. նա աւանիկ եւ Ս. Եփրեմ ասորի ի չորրորդ դարու ստիպեցաւ փոխանակ երգոցն այնոցիկ՝ այլ երգս ըստ ուղղափառ մտաց յօրինել եւ առ ի բերան ժողովրդեանն: — 3. Տատիանոս (Հակառակ Հրէութեան) ժամանակակից Բարդեծանայ եւ աշակերտ Յուստինեայ վկայի՝² յետ մահու վարդապետին յօրինեաց աղանդ գնոստիկեան յԱնտիոք՝ մերձաւոր աղանդոյն վաղենտինեայ: ԶՀին եւ զնոր կտակարանս հակառակ միմեանց համարէր. պահանջէր ժուժկալութիւն ի մոյ եւ ի գինւոյ եւ յամուսնութենէ՝ զոր պղծութիւն իսկ համարէր: Աշակերտեալքն նորա անուանեցան ժուժկալք³ կամ ջրամատղցք⁴, այնու զի խորհրդեան հաղորդութեան չարկանէին գինի ի կիր, այլ լոկ ջուր, որպէս առնէր եւ մեծ մասն Գիտաց: — 4. Մարկիոն (Հակառակ Հրէութեան) էր որդի եպիսկոպոսին Սինոպայ Պոնտացոց, եւ մերժեալ յեկեղեցւոյն՝ եկն ի Հռոմ խնդրել ընդունելութիւն (յամի իբրեւ 150) եւ չգտեալ՝ յարեցաւ ի Կերդոն գէտ ասորի, եւ միաբան ընդ նմա յօրինէր զաղանդն իւր, որ այնու իմէ մանաւանդ այլակերպ է յալոց՝ զի երիս սկզբունս կամ արմատս եղ, զԱստուածն բարի, զԱրարիչն (կամ զԱրարչապետն) արդար, եւ զՀիւլ: Ի հաւատացելոցն իւրոց, յորոց կարգ յետ երկայնժամանակեան եւ խիստ երախտութեան ոչ մասնէր, պահանջէր մեծամեծ ժուժկալութիւնս, որպիսի ինչ հրաժարել յամուսնութենէ, ի զբօսանաց եւ ի կերակրոց որ ոչ կարի ինչ կարեւոր իցեն: Զվարդապետութիւնս զայնոսիկ հանէր նա ի կրճատեալ աւետարանէն Ղուկայ եւ ի 10 թղթոց Պաւղոսի նոյնպէս կրճատելոց: Պատմի թէ մերձ ի մահ լեալ խնդրեաց Մարկիոն դառնալ ի ծոց Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, բայց չեհաս այնմ: Երեւելիք յաշակերտաց նորա եղեն Մարկոս եւ Ապեղէս: Եւ քանզի Մարկիոնեանքն եկեղեցական իմէ կարգաւորութիւն ունէին՝ տեւեալ բաւեցին մինչեւ ցճերորդ դար:

1 Տես ի Խոմար՝ Մատենագր.:

2 Տես ի Խոմար՝ Մատենագր.:

3 Έγκράτεια.

4 Ὑδροπαραστάται.

(յոյժ իձ մերձաւոր Գիտական աղանդոյ էր մեւս եւս աղանդ՝ Մակ-
իմալան-իւնն : Աւաղնորդ նորա Մանի պարտիկ (որ եւ Մանէս կամ
Մանիքէոս) էր : Ըստ յունական պատմութեանց՝ էր սա գերի եւ ստա-
ցաւ զգիրս Սկիւթիանոսի ուրուձի տաճիկ (արաբացի) վաճառականի ի
ձեռն պրոյս ուրուք կնոջ Յերեմիթոսի ուրուձի՝ որում եւ Բուզգոս
անուն կոչէր, եւ բազում ճանապարհորդութեամբք տեղեակ լեալ էր
Սկիւթիանոս՝ արեւելեան եւ յունական փիղիսոփայութեանց միանգա-
մայն : Ի գրոց անտի եւ ի տեղեկութեանց աստի յօրինեաց Մանի զկրօնսն
ի կէս Յորրդ դարու : Բայց զի չթուեցաւ այն հաճոյ թագաւորին Պարսից
թէ նոր ինչ կրօնս ուսուցանիցէ, եւ զի զորդի եւս թագաւորին չկարաց
Մանի բժշկել ըստ խօստմանն, ելեալ երթալ փախստեայ յԱրաբիոն
գղեակ ամուր՝ ուր վիճեցաւ ընդ նմա Ալքեղայոս եպիսկոպոս Բաշկար
քաղաքի եւ պարտեաց առաջի դատաւորաց : Յետոտա ուրեմն անկաւ ի
ձեռս զինուորաց թագաւորին եւ հանաւ մորթ նորա :

Իսկ ըստ արեւելեան պատմութեանց՝ էր Մանի յաղնիւ տոհմէ մոգուց,
քաջ ի գիտութիւնս Պարսից եւ ճարտար նկարչութեամբ, լեալ քրիս-
տոնեայ եւ երէց եւս, բայց մերժեալ յեկեղեցւոյ վասն օտար վարդա-
պետութեան : Թէպէտ եւ եգիպտոս ընդունելութիւն յարքունիս Շապ-
հոյ Ա. արքայի (240—271), այլ գժտեալ ընդ մոգոցն՝ ստիպէր փախ-
չել ի դաւառս ուրեք, եւ անդ յօրինէր զաւետարանն իւր նկարուք
բազմօք : Առ Որմզդիւ Ա. արքայիւ (271—272) կոչեցաւ յետս, եւ
ետ նմա թագաւորն գղեակ ամուր զգուշութեան. այլ վրամ կամ
Վահրամ Ա. (272—275) թշնամութեամբ լինալ ընդ նմա՝ ետ անել
զնա անտի նենգաւ եւ սպանաւ տանջանօք առ Վաւանա Բ. (277) : Էիձի
վարդապետութեան նորա է դնել երկուս մշտնջենակից ետութիւնս՝
զէլոյս եւ զխաւար : Երկոքին եւս ծնընդեամբք բազմացեալ լինին թա-
գաւորութիւնք երկու՝ ընդ երկոքումբք թագաւորօք, որք եւ ունին
սասմանս եւ գոռան համակ ընդ միմեանս : Աստուածն բարի վասն զգեմ
ունելոյ խաւարին զօրութեանն՝ յօրինեաց յիւրմէ ետութեանն զմարդն
նախաւոր, զընչն ամենայնի, զմայրն կենաց. երեւեցաւ սո զինեալ հնգե-
քումբք տարերբք՝ հոգմով, լուսով, ջրով, հրով եւ հողով, բայց սակայն
եւ այնպէս ի պատերազմի անդ զոր տայր նա ընդ խաւարին՝ կորզեցին ի
նմանէ դիւական զօրութիւնքն զմասն մի ի լուսոյ նորա, նա եւ ամենեւին
իսկ յազմէին նմա՝ եթէ չէր Աստուծոյն բարւոյ բղխեալ յիւրմէ նոր
ինչ զօրութիւն եւ առաքեալ յօգնականութիւն նորա, այս ինքն՝ զՀո-
գին կենդանի՝ որ եկն եւ խառնեաց ղյափշտակեալ տարր լուսոյն ընդ
նիւթոյն եւ այնպէս յօրինեաց զերեւելի աշխարհս, յորում իւրաքան-
չիւր ինչ ըստ պիլ եւ այլ աշտիճանի խառնմանն՝ կազմէ կարգ ինչ բար-
ձրագոյն կամ խոնարհագոյն. քանզի զազնուագոյն մասունս յափշտա-
կեալս ի նախաւոր մարդոյ անտի՝ եդ ի վերին երկինսն՝ իբրեւ արեգակն
եւ լուսին, իսկ զմարմինս դիւացն որ ի յափշտակեալ մասանց լուսոյ
յօրինեալ էին՝ եդ ի հաստատութեան՝ իբրեւ զաստեղս ի լուսաւորու-
թիւն, իսկ զայն մասունս լուսոյն որ առաւել քան զամենեւին նիւթովն
զանգեալ էին՝ յօրինեաց ի հողեղէն իրս : Եւ այսպէս յարարածս մին-
չեւ ջրայս եւ ջրարինս անգամ տարածեալ սիռեցաւ կենդանացուցիչ
տարր լուսոյ՝ զոր անուանեալ կոչէին Յիսուս Կրիստի :

1 Ցեւ Կերեզ Կոչ. Էջ 108—115 :

Բայց իշխանն խաւարին կանկածեալ թէ Հունչն այն աշխարհի տա-
կաւ զերծցի ի նիւթոյ՝ հաւանեցող զգեւան թողուլ նմա զմասունս լու-
սոյն զոր իւրաքանչիւր էր յափշտակեալ, զի ի նոցունց յորինեսցէ զզք
ըստ պատկերի նախաւոր մարդոյն այնորիկ առաջնոյ կամ Հնչոյն աշխար-
հի, եւ այնպէս ծնաւ նա ի կնոջէ իւրոմէ ի ներքողոյ զմարդն առաջին
զԱգամ: Ապա ծնաւ եւ զԵւա, զի սովաւ հրապուրեալ զԱգամ՝ ածցէ
ի ծնունդս բազումս՝ զի եւ Հունչն աշխարհի այնպէս տակաւ բաշխեալ
բաժանեսցի եւ տկարացի, իւրեւ յանհամար բանոս եւ ի կապանս
կաշկանդեալ: Ուստի եւ մարդն զերկուց զորութեանց էութիւն ունի,
եւ իւրեւ երկուս իմն ոգիս: Բայց փրկութիւն Հնչոյն աշխարհի լինի ի
ձեռն ֆրիստոսի՝ որ կայ յարեգական. ինքնին եկն նա վասն փրկե-
լոյ յերկիր, այլ առաջք ինչ մարմնով, եւ չարչարանք իսկ նորա առ-
աջք էին. խոստացաւ նա Միսիթարիչ զզք, եւ սա ինքն է Մանի կատա-
րիչ եւ ցուցիչ կրօնից նորա: Կատարեալքն նորա որք ի կապանաց նիւ-
թոյն զերծուցին զանձինս՝ զան յամենեւին կատարելութիւն ի բնակա-
թեան արեգական եւ ի լուսնի, եւ ապա յետ այնորիկ անցաննս յամե-
նեւին ի յստակ թագաւորութիւնս լուսոյ. իսկ այլքն չքոյն ի մարմնոց ի
մարմնս, ի տունկս եւ յանասունս: Յորժամ կատարեսցի ամենեցուն
մաքրութիւն՝ ամենայն արարածք երեւելիք հրով սպառեսցին:

(.) Հին կառկարանն իբրեւ ի դիւէ՝ մերժէին Մանիքեցիք, նոյնպէս
եւ զմեծ մասն նորոցն կառկարանաց, նա աւանդիկ եւ ոչ զամենայն
թուղթն Պաւղոսի ազատ համարէին ի հրէական մասաց. ուր նմին հա-
կառակ մեծարոյ յոյժ էին գիրք Մանեայ եւ այլ եւս ինչ ծածուկ գիրք:
— Ունէին Երրորդութիւն իմն Մանիքեցիք ըստ իւրեանց վարդապե-
տութեան, այս ինքն է Աստուածն բարի եւ երկու բղխմանքն նորա՝
ֆրիստոսն նոցա, եւ Հոգին կենդանի: Փաւստոս Մանիքեցի (առ Ագոս-
տինեաւ) Մաքեզական իմն մօզք իմանալ զերրորդութիւնն զայն:

Աշակերտք աղանդոյն Մանիքեցւոց յերիս իմն կարգս բաժանէին ըստ
իւրաքանչիւր պարտուց: Խոնարհագոյն քան զամենայն այնորիկ էր՝ որ
զնիքն բերանոյ ¹ ունէին, այս ինքն՝ պարտս Հայհոյելոյ, ժուժկալելոյ ի
մնոյ, ի ձուլոյ, ի կաթանէ եւ ի ձկանց, այլ շատանալ հացիւ եւ բերովք
անդոյ եւ ծառոց, չըմպել գինի, չննջել յանկողինս փափուկս, այլ ի
յարդի վերայ, ագանել գծուծս, ստէպ պահել: Երկրորդ կարգի էին,
որոց կնիք ձեռաց ² էր, այս ինքն՝ չստանալ ինչս, չգործել, այլ ի մօա-
ծութիւնս պարապել, չքաղել պտուղս ի ծառոյ կամ յերկրէ, չգործել
զերկիր, չսպանանել շնչաւորս: Երրորդ կնիքն ծոցոյ ³ հրամայէ ժուժ-
կալութիւն յամուսնութենէ: Որ յերրորդ կարգի աստ էին՝ կոչէին Ըն-
արեալք կամ Կատարեալք. իսկ որ յերկուս յառաջին կարգն էին՝
Ունկնդիրք, որք եւ դիւրաւ գտանէին թողութիւն վասն մեղաց աշխա-
տութեան որով աշխատէին կերակրել զընտրեալն, քանզի տալաշխա-
րութիւնս կատարէր ամաշխով եւեթ, այնու զի չարն ոչ եթէ գործ
ողւոյն էր, այլ պլոյ ինչ իրիք էութեան: Եկեղեցական կարգաւորու-
թիւն նոցա կազմեալ կար յ12 վարդապետաց հանդերձ գլխաւորաւ ու-
մամբ, յ12 եպիսկոպոսաց, յերիցանց եւ ի սարկաւագաց որ յընտրե-
լոց անտի էին: Ի ֆրաշաբարթալ պահէին պահս. ածն մեծ էր օր մահուան
Մանեայ եւ կոչէր՝ ածն բեմի:

Այսեւալ էր ազանդն Մանիքեցւոց ի ձեռն աշակերտացն Մանեայ
հալածելոց ի Հընդիկս, ի Անէաստան, ի Փղր Ոսիա, յԵփղատոս, ի

1 Signaculum oris.

2 Signaculum manuum.

3 Signaculum sinus.

Հիւսիսային Ափրիկէ, եւ անոր իսկ ի համեմակն տէրութեան: Գիտկ-
զեականն առանձինն հրովարտակաւ հարածեաց զնոսա իբրեւ շնատա-
կար եւ պղծագործ ինչ ազանդ Պարսից, պատժով հոյ, սրջ եւ սք-
սորանաց (292): Վազենախանս Ա. արգել զժողովս նոցա, Թեոդոս Ա.
հան ի նոցանէ զքաղաքային իրաւունսն: Ի հինգերորդ դարու կռուէր
ընդ նոսա Ազատինս տեղեակ իրացն նոցա անձինն իսկ փորձով, եւ
վազենախանս Գ. խոտազոյն եւս օրէնս վասն նոցա սահմանէր. զնոյն
առնէր եւ Ս. Լեւոն Ա. Մեծն՝ եկեղեցական օրինոք, մինչեւ մեծի մա-
սին նոցա դառնալ ի կաթաղիկէ եկեղեցի. թէպէտ եւ կային ճառքն
ճառքօրոք ինչ, որք ի միջին ժամանակի յարեամաւ երեւեցան:

46

Մ'անգամէ: — Դէմ ընդդէմ իմն զնոսաիկ աղանդոյ էր աղանդն
Մանանեան. զն նա զտեսական մասն քրիստոնէութեան կարծէր անել
ի կառարելութիւն՝ եւ սա զգործական մասն: Առաջնորդ աղանդոյս էր
Մանանոս ի Պապուկայ փաւգացոց (յամի իբրեւ 170), յառաջ՝ որ-
դէս համանութեան թուի, քուրմ Նիւբեղոյ լուսնական աստուածոյն
փաւգացոց, եւ հաջիւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն՝ սկսաւ կարծե-
ցուցանել զանձն՝ այդ լուսաւորեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, եւ գործարան
յոյանութեան Միսիթարչին: Ասուելով իմն պահել հաստատուն զվար-
դապետութիւն եկեղեցւոյ՝ ուսուցանէր թէ վարդապետութիւնն բարոյից
որ ի ձեռն Քրիստոսի աւանդեցաւ՝ ոչ կնքեցաւ գալտեամբ Հոգւոյն
սրբոյ, այլ ըստ բանին իսկ Քրիստոսի՝ ինչպէս լով իմն առան պատուի-
րանքն բարոյից ի Քրիստոսէ, ի Հոգւոյն սրբոյ եւ յառաքելոցն վասն
տիրութեան ժամանակին. բոլրց այժմ Հոգին ի ձեռն Մանանեանոյ հա-
սուցանելոյ է զեկեղեցի վարդապետութեամբ վարուց խտութեան՝ ի
չափ հասակի արութեան կամ կառարելութեան: Աւուցանէին իմն
Մանանեանք՝ թէ ըստ օրինակի հոգ կաւարանաց պարս եւ պա-
շաճ է գտանել յեկեղեցւոյ կարգի իրիք մարգարէից, եւ այսպիսիք իսկ
էին երբեմն Ագաթոս, Յուդա, Շիղա, զստեղք առաքելոյն փիղիպոսոյ
ի Յերուսաղէմ փաւգացոց, Անանիա փիղաղեղիացի, Կուսգրատոս,
Մանանոս, եւ երկուքն կանոյն Պրիսկիլլա եւ Մարտիրոս զորս նա
չորեցուցանէր ընդ իւր իբրեւ կանոյս մարգարէս, որք մոլեգնեալք առչին
պատգամս յոյանութեան պատուիրանաց խտամբն վարուց: Եւ պա-
տուիրանքս էին՝ պահել երիւ քառասնորդս, անարգ համարել զամուս-
նութիւն, չհամարել օրինաւոր զերկրորդ ամուսնութիւնն (հակառակ
յոյանի բանից գրոց¹), չառաւ ամենեւին քաւութիւն մեղաց, կամ ըն-
դանելութիւն յեկեղեցի՝ շանց, ապանոցաց, կռապաշտելոց. չփախել
ի հալածանս, այլ եւ մասնել եւս զանձն ի մարտիրոսութիւն: Զուգ-
ընթացան որ զյոյսպիսի վարդապետութիւն անգոսնէին՝ կռչէին շնչաւ
որս², իսկ զանձինս՝ հոգեւորս³:

Մ'իշտովոր իմն այսր աղանդոյ էր Պեպուկայ փաւգացոց, ուր ծաղկե-
լոց էր եւ նորն երուսաղէմ. քանզի մարգարէանայր Մանանոս զմասաւ
որ հալածանս եկեղեցւոյ, եւ թէ մերձ է վախճան աշխարհի եւ սկիզբն
հալածանայ թագաւորութեանն Քրիստոսի յերուսաղէմ. ի անգալէ
անախ՝ Պեպուկայի կամ փաւգացի կամ Կատափաւգացի եւս կռ-
չէին Մանանեանքն:

1 Յ. Ե. 22. 12.

2 Ա. Գ. Ե. 20.

3 Psychici.

4 Spirituales.

Թէ Աստուած իցէ, եւ պնդէր թէ զառաքելն առ ԶԵԳԻՐԻՆԵԱՆ քահանայապետիւ Հռոմայ սկիզբն լեալ իցէ յեկեղեցւոյ Համարելոյ զՔրիստոս՝ Աստուած, (ուր զԵ յառաջ քան զԶԵԳԻՐԻՆ՝ Վիկտոր մերժեալ էր զԲէողոտոս վասն նորին մելորութեան)։ Ի նմին աղանդէ էր եւ Բէողոտոս Կլսերն կամ Սեղանաւորն։ — 3. Պաւղոս Սամասատացի եպիսկոպոս Անտիոքայ (յառէ 260) այր վարժ յուսումն, այլ աշխարհասէր եւ փառասէր, որ խափանեալ զերգան Քրիստոսի՝ տայր ընդ այնր նուազել յեկեղեցւոյ զերգա գովութեան իւրոյ յառաւ ասնի զատկին ի բերանոյ աղկանց, եւ առաւել պատուական համարէր զաշխարհական պաշտօն վերականցութեան հարկաց¹ քան զպատիւ եպիսկոպոսութեան իւրոյ։ Սա ուսուցանէր թէ Յիսուս ընկալաւ զԲանն՝ այս ինքն զցորութիւնն Աստուծոյ (որ բնականաց ի նմա, սկիզբն արարեալ ի յգութեանն մինչեւ ցարչարանսն), միանգամայն առաքինութեամբն իւրով երեւեղ գտեալ քան զպլս ի մարդկանն՝ եղեւ հաղորդ աստուածութեան, ուստի եւ որ ինչ էրն՝ էր նա «ի ներքուստ աստի», այս ինքն իբրեւ մարդ. աստուածութիւնն յոր եհաս՝ միայն բարոյական իմն պատիւ էր, եւ ոչ եթէ բնութեամբ սեպհական ինչ նորա. քանզի Բանն եւ Հայր «մի անձն», եւեթ են, ասէր. եւ այնու իմն պատրէր Պաւղոս ընդ երկար զեպիսկոպոսունսն որ զնայն բնէին՝ զԵ ասէր թէ Հայր եւ Որդի ի միասին էական² են, սակայն միշտ իսկ Հօր եւեթ տայր բնական աստուածութիւն, իսկ Որդւոյ բարոյական եւեթ։ Նմին իրի եւ զԵւ մկրտութեանն յանուն Երրորդութեան՝ ոչ պահէր։ Երեք ժողովք եղին եպիսկոպոսաց գումարելոց յԱնտիոք՝ մինչեւ անտուտ ի ի Պանտոսէ իսկ. յերկուս առաջին ժողովնն որ (յառի 264) եղին առաջնորդութեամբ Փիրմիղիանոսի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց՝ պատրեաց զհարսն պատ ի պատ բանիւք եւ սուտ զղմամբ, այլ յերրորդութեան (269) որում առաջնորդէր Հեղինոս եպիսկոպոս Ցարսոնի (քանզի Փիրմիղիանոս ի Ճանապարհի՝ ի Ցարսոն Կիլիկեցւոց վախճանեցաւ), Մաղքիոն ոմն երեց եկեղեցւոյն Անտիոքայ հան զպատրուակն յերեսաց նորա. ընկեցաւ Պաւղոս յաթողոյն, եւ հարբն սինհագոսական թղթով (որ կայ առ Եւսեբեայ) ծանուցին զանցն՝ համօրէն կաթողիկէ եկեղեցւոյ։ Բայց Պաւղոս չկայր ի բաց յաթողոյն պաշտպանութեամբ Զենոբիայ դշխոյի Պաղմիրացւոց, որում սիրելի իսկ էր. այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ դշխոյն յԱւրեղիանեայ (272), հրաման եա կայսր թողալ զամենայն տեղիսն՝ այնմ եպիսկոպոսի որ միաբան իցէ ընդ եպիսկոպոսին Հռոմայ. եւ գնաց Պաւղոս փախստեայ, բայց կաց ձեաց աղանդն Պաւղինեանց կամ Սամոսատեանց ցկատարած չորրորդ դարու։

Բ. Երկրորդ իմն կարգ այնոցիկ է՝ որք զվարդապետութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի կայան հաստատուն՝ բայց բարձին ի միջոյ զխտիր երից աստուածեղէն անձանց յեութեանն Աստուծոյ, եւ ասէին թէ Աստուած բովանգակ երեւեցաւ ի Քրիստոս, մարդ եղեւ եւ չարչարեցաւ, որք եւ Հայր-Կուրբիս իսկ կոչեցան։ 1. Առաջին ի սոցանէ Պրաքսէաս ի Փոքր Ասիայ, որ առ Մարկոսն Աւրեղիոսիւ խոստովանող լեալ եւ յամի իբրեւ 200 եկեալ ի Հռոմ իմացոյց զպատրանս Մոնտանեանցն. բայց անդէն ի քաղաքի անդ՝ եւ յետոյ յԱփրիկէ ուսուցանէր թէ յաստուածեղէն էութեանն մի միայն անձն³ կայ, այս անձն յինքնէն եկն յառաջ (նմին իրի անուանեցաւ Որդի) եւ էջ ի Կլսն Մարիամ եւ ծնաւ ի նմանէ եւ չարչարեցաւ։ Յետ բազում վիճամանց՝

¹ Ducenarius.

² Ὁμοούσιος.

³ Ὑπόστασις.

ապա ի բաց եկաց Պաքսէտոս ի մոլորութենէն, եւ որպէս ախոյեանն նորա սաստիկ՝ Տերտուզիանոս յիշէ, եւ ձեռնագիր ընդունելութեան հնոցն հաւատաց. թէպէտ եւ թուի շրջալ անդրէն յառաջին կարծիսն: — 2. Չնայն մոլորութիւն յետ սակաւ ինչ միայ (յամի իբրեւ 230) ուսուցանէր Նոյնտոս Զմիւռնացի յառաջ բերելով չարաչար զՅովհաննուս¹ թէ «Եւ եւ Հայր մի եմք», եւ զասելն քրիստոսի թէ «Այդչափ ժամանակս ընդ ձեզ եմ եւ ոչ ծանեար զիս փղիկապէս», իբրեւ պատասխանի խնդրոյն փղիկապէս զի ասաց «Յոյց մեզ զՀայր 2», — 3. Նոյնպէս եւ Բերիդոս եպիսկոպոս Բոսորայ Արաբացւոց զնոյն ուսուցանէր ասելով՝ թէ Բանն յառաջ քան զմարդն լինել չկար իբրեւ անձն, այլ էր միայն յԱստուած իբրեւ խորհուրդ ինչ լոկ՝ համեմատութեամբ առ հանգերձեալ մարմնաւորութիւնն Աստուծոյ: Բազում սիւնհոգսք որ վասն նորա եղեն՝ չկարացին տնել զնա ի հաւան, մինչեւ կոչեցաւ Որոգինէս անդր եւ խելամուռ արար զնա ի սիւնհոգոսի եպիսկոպոսաց (244): — 4. Չսոցայն մոլորութիւն ած ի կտտար Սաբել երէց ի Պաղոմայիս Պենտապոլեայ (250 — 260), որ ուսուցանէր թէ Հայր եւ Որդի եւ Հոգի սուրբ չեն ներքին յաւիտեանական խտիրք ի միում աստուածեղէն գոյացութեան առանց աղերսի առ աշխարհս, այլ լոկ արտաքին ժամանակեան աղերսք (յարաբերութիւնք) աստուածեղէն միութեան կամ այլ եւ այլ յայտնութիւնք եւ աղբեցութիւնք առ աշխարհս. այնպէս զի միութիւնն³ ի տարածանքն զանձն⁴ յաշխարհ արարչութեամբ՝ լինի Հայր, յորժամ միաւորի նոյն միութիւն ընդ քրիստոսի ի գործ փրկութեան՝ կոչի Որդի, յորժամ միաւորի ընդ մարդիւն եւ ընդ զհաւատացեալսն կամ զեկեղեցի՝ է Հոգի սուրբ: Յետ տարածելոյ կամ ձկտելոյ յոյս երկիս ընթացք՝ Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն որբոյ՝ ապա յիկնն ամփոփի⁵ աստուածութիւնն եւ փակի ինքն յինքեան, որպէս էրն յառաջագոյն: Չայս ամենաստուածեան վարդապետութիւն մեկնէր Սաբել օրինակաւ արեգական որ մի միայն գոյացութիւն⁶ է, բայց երկիս զօրութիւնս⁷ ունի՝ զլուսաւորելոյ, զընուցանելոյ եւ զբոլորակութեան: — Ոմանք յեպիսկոպոսաց հաւանեցան իմն նմա եւ այսպէս վտանգ մեծ ի վերայ կայր. նմին իրի մեարապողեան նոցա պրն երեւեկի Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց եկաց ի կռիւ բանիւ եւ գրով, եւ ծանոյց զիսն ի Հռոմ՝ առաքեալ զգիրս երկուց կողմանցն առ քահանայապետն Հռոմոյ Գոնստոս Բ: Այլ քանզի Դիոնիսիոս ի հաստատելն զներքին յաւիտեանական ընտրութիւն կամ խտիր անձանց աստուածութեանն չվարեցաւ կարի ինչ օրիշ եւ մեկին բանիւք, ամաստան եղեն զնմանէ ոմանք յեպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց առ քահանայապետն Հռոմոյ Դիոնիսիոս, թէ դնէ ՀՀաւասարութիւն եւութեան Հօր եւ Որդւոյ, եւ թէ զՈրդի կարգէ ընդ արարածս⁸: Իսկ իբրեւ կոչեաց զնա քահանայապետն Հռոմոյ ի դատ՝ գրեաց Դիոնիսիոս առ իւր անուանակից քահանայապետ՝ Պատասխանատուութիւն ի 4 գիրս՝ արդարացուցանել զանձն ցուցանելով զՈրդի ի միասին էական կամ էակից⁹ ընդ Հօր: Խառնեցան յետոյ Սաբելացիք ընդ Արիանոսն, թէպէտ եւ մասն մի նոցա կայր սակաւին ի վախճան կոյս չորրորդ դարու:

1 Ժ. 29:

2 Ժ. 8:

3 Μόνας.

4 Έκτεννοσθας.

5 Συντέλλισθας.

6 Μία ύπόστασις.

7 Ένεργεια.

8 Անուանելով՝ Ποιητας որ մարթի նշանակել եւ մեռնիք:

9 Όμοούσιος.

Ս. Գրգռայրոսիւն: — Ի պատճառս աղանդոցս տոբոքեացաւ եկեղեցի զիւր զանպհական ներքին եուութիւն, այս ինքն՝ զվիշտ Դիւնիւն իւրոյ ըստ ժամանակի եւ ըստ տեղոյ՝ տակաւ յայտնագոյնս եւ լուսաւորագոյնս ուսուցանել: Չայս սկիզբն միութեան կամ աւանդութեան զոր նշանակէր եկեղեցի «կաթուղիկէ», անուամբ (որ զառաջինն գտանի առ Ս. Իգնատիոսի¹) յառաջ մատուցանելին Հարք եկեղեցւոյ ընդդէմ հերետիկոսացս՝ իբրեւ ընդհանրական անխալ կանոն հաստատոց: Իրենէս եւ Յերատուղիանոս կատարելագոյնս քան զայլոն խօսեին վասն սորին պոպէս:

1. Պարտ եւ պատշաճ է զամենայն ինչ ըստ ծագման եւ սկզբանն իւրում գտանել. նմին իրի եւ զճշմարիտ վարդապետութիւնն Գրիգորոսի ի քարոզութենէ անտի արանց ընտրելոց ի Գրիգորոսէ, այս ինքն՝ առաքելոցն արժան է որոշել. որքա եւեթ ծանեան զամենայն ճշմարտութիւն եւ յեկեղեցիսն զոր հաստատեցին՝ աւանդեցին ը ըսվանդակ իբրեւ ի գանձարանս մեծութեանն:

2. Իմէպէտ եւ չէր շնորհեալ առաքելոցն կալ մալ միշտ, տոկայն ուսուցանեն եւ կենդանի են նորա ի յայրորան իւրեանց յեպիսկոպոստան, որք զառաքելական աւանդութիւնն՝ որպէս զգիրոն սուրբս իբրեւ մեծագին աւանդ պահեն, եւ մարմի յառաքելական եկեղեցիս անդ զյայրորս առաքելոցն անընդհատ իմեկարդաւ մինչեւ ցայժմ ցուցանել:

3. Եւս ամենայն եկեղեցիք հաստատեալք յառաքելոցն ի Փղքն Ասիա, ի Յունաց աշխարհին եւ յառաղիա, այնպէս միաբան ընդ միմեանս են ի վարդապետութեան իբրեւ թէ ի միում տան ագանիցին, մի սիրտ եւ մի ոգի ունիցին, եւ սոսսստին յայտ է թէ հաստատուին կան նորա յառաքելական ճշմարտութեանն, քանզի զիարք ի խոտորելն իւրեանց ի մոլորութիւն՝ կարելի կալ այն միութիւն ի մէջ այլ եւ այլ ազգաց եւ յայլ եւ այլ տեղիս: Չայս միութիւն ցուցանէ եւ հաղորդութիւնն իաղապարտութեան եւ եղբայրութեան որով կապեալ են ընդ միմեանս ամենայն առաքելական եկեղեցիք:

4. Հայն սակս յորժամ յառնեցէ ինչ տարակոյս վասն վարդապետութեան իրիք՝ պարտ է յառաքելական մայր եկեղեցիսն դիմել, մեծաւանդ ի գլխաւորագոյն եկեղեցին Հռոմայ, ընդ սրում հարկ է զե ամենայն եկեղեցիք միաբանեացին: Սակայն եւ զյանաւագոյն եկեղեցիոն որ առանց առաքելական ծագման իցեն՝ պարտ է առ առաքելական ունել այնու՝ զի ի նմին առաքելական հաստան միաբան են իբրեւ արիւնտկիցք:

5. Սակայն համբէն եկեղեցին ունի եւ այլ ինչ բարձրագոյն երաշխաւորութիւն կամ գրաւական վասն յատեկութեան առաքելական աւանդութեանն յայնմիկ՝ զի միշտ առաջնորդի ի Հոգւոյն սրբոյ, որ է Հոգի ճշմարտութեան, եւ է եկեղեցի յաւիտեանս նոր արարած որ ոչ ծերանայ, իբրեւ սին եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան ընդդէմ կամայական մարդկեղէն գիւտից եւ յողորդի կարծեաց. եւ հաղորդութիւնն ընդ նմա է անհրաժեշտ իմեկ կարեւոր եթէ կամիցի որ ընդունել զպրկութիւնն որ ի քրիստոնէութենէ լինիցի:

1 Ի Թղթին առ Ջովան. Ը: Կայնոյն եւ ի Թղթի եկեղեցւոյն Ջովանիոս վասն Կոյուլիւնս Պոլիկարգոսի:

2 Յերատու. վասն կանխադր. Ի. եւ ԻԷ: Իրեն. ընդդ. հերետ. Գ. 4:

3 Իրեն. անդ. Գ. 3: Յերատու. անդ. ԼԲ:

4 Իրեն. անդ. Ա. 10: Յերատու. անդ. Ի. ի վերջ կայս եւ ԻԷ:

5 Իրեն. անդ. Գ. 4 եւ Գ. 3:

6 Յերատու. անդ. ԼԲ:

7 Իրեն. անդ. ԻԴ: Յերատու. անդ. ԺԹ:

պրիմիտիվ համուգումը յայտնէ յասելն “Չկարէ Հայր զԱստուած ունել, որ զեկեղեցի չունի Մայր”¹ :

6. Եթէ վարդապետութիւնն կաթողիկէ եկեղեցւոյ պոպէս անփոփոխ իցէ եւ ի քրիստոսն՝ ապա հերետիկոսական վարդապետութիւնը յետուստ ուրեմն կաշխալ են զծագումնն, եւ յայն սակա մարդկեղէն գիւղք են, աւստի եւ անդէն ի ծագելն իւրեանց հակառակեալ է նոցա վարդապետութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ, որ միաբանն է ամենայն ուրեք² :

7. շէ պարա հերետիկոսացն ներել՝ զե կողմնն զգիրս սուրբս ի վկայութիւն մերժելով զաւանդութիւնն եւ զէշխանութիւն եկեղեցւոյ³, քանզի⁴ 1. բանն կենդանի պս ինքն աւանդութիւնն երկցադոյն է ժամանակաւ քան զգիրս որ վասն մասնաւոր ինչ դիպաց գրեցան, 2. սոյն իսկ գիրք չեն անկ հերետիկոսացն, եւ 3. չէ մարթ խնամալ զգիրս անջատեալ յաւանդութենէ՝ որ է ամբողջ վարդապետութիւն քրիստոսի. նշանագիրն մեռեալ կարօտ է կենդանի եւ յայտնի բանին : Եւ եւ եկեղեցին միայն ունի ամբողջ զգիրս սուրբս, քանզի եկեղեցին զգիրս սուրբս՝ հաւատար վարդապետութեանն զոր բերանովն աւանդէ, համար ի նմին Հոգւոյն որոյք բարբառեալ (եւ յայն սակա անուանէ՝ գիրս աստուածաշունչս կամ կանոնականս), եւ եկեղեցին միայն ապ զուղիղ իմացումն⁵ ուր հերետիկոսն կրճատեն զանդիս ինչ, մերժեն մատունս մատունս, եւ զմացեալսն մեկնեն ըստ իւրեանց կամաց⁶ :

Իստ սոցին սկզբանց ուսուցանէր եկեղեցի ընդդէմ հեթանոսացն բազմաաստուծութեան՝ զմիութիւն Աստուծոյ, ընդդէմ երկուորականութեան Գիտացն եւ վարդապետութեան Արարչապետին⁶ իբրեւ զարարչէ աշխարհի՝ զմի միայն Աստուած արարիչ աշխարհի, ոչ ի յառաջակաց ինչ նիւթոյ եւ կամ բղխմամբ յիւրմէ, այլ է չէոյէ արարեալ եւ Բօլի⁷ եւ թէ չարն ոչ ի նիւթի անդ բնական եւ, այլ ի չարաչարն վարելոյ մարդկեղէն ազատութեան ծնանի : Եւ յայն սակա Գնոստիկեան բաժանումն զաշխարհութեան մարդկան ի հոգեւորս, ի շնչաւորս եւ ի նիւթականս՝ մերժի, եւ ցուցանի թէ այլ եւ այլ աշխիճան բարոյից եւ մատուոր կրթութեան՝ է յայլ եւ այլ պայմանէ վարելոյ մարդկան ազատութեամբն իւրեանց :

(Եյա իմն էին հաւատք կաթողիկէ եկեղեցւոյ զաստուածութենէն քրիստոսի՝ ի մերժելոյ անտի զվարդապետութիւնն Սիմոնի Մոգի, Երիոնեանց, Թէոդոսեանց, Արտեմեանց, Պաւլինեանց, եւ ի յանդիմանելոյ հեթանոսաց զքրիստոնեայս ժամանակին թէ պաշտօն աստուածութեան մատուցանեն քրիստոսի՝ հակառակ իւրեանց իսկ վարդապետութեանն զիոյ Աստուածութենէ : Այլ առաւել յայտնագոյն ցուցանէին զաստուածութիւն քրիստոսի յորժամ կոչէին զքրիստոս պատարագ՝ որով

1 Վասն միութ. Եկեղ. :
2 Իբն. անդ. Գ. 4 : Յերասու. անդ. ԻԲ եւ Լ. եւ ընդ. Պարս. Բ. :
3 Յերասու. անդ. ԺԵ, ԺԺ, ԼԸ : Իբն. անդ. Գ. 23 :
4 Կէմ. Սքէք. Սարմ. Է. 16 : Որդին. յառաջադէմ երկոց երգոյն :
5 Այս աւանդութիւն անց եւ ի գիր բազում օրինակաւ, մանաւանդ ի հանգանակ հաւատաց : Բաց յանուանեալ առաջնական հանգանակէն՝ ընկալեալ էին եւ հանգանակք հաւանական, ակուրդեան, արեւելեան (երեքին եւս առ Ռուսիոյն ի Մեկն. հանգ.) եւ անադիւն (առ Լուգով.

Ռուսիոյն ի Մեկնութեան [illustratio] ժողովոց, Յուլ. Ա. էջ 904) : Բաց ի սոցանէ կան եւ առանձնական ինչ հանգանակք առ Իբնեայ (Ընդգ. հերետ. Ա. 10.), առ Յերասուղիմեայ (Վասն բողոյ կուս. Ա. Ընդգ. Պարս. Բ. վասն կանխագր. ԺԳ.) առ Որդինեայ (Վասն սկզբանց, յառաջարան.) եւ առ Գրիգորի Սեանկելադարի (Մեկն. հաւատոյ) : Սորա անհնչքն իւր իւր առաւելուն քան զմիմեանս՝ իբրեւ ընդդէմ հերետիկոսութեանցն որք յիւրաքանչիւր տեղիս եւ ի ժամանակս երեւցան :

6 Διγασούργος.

Թեան նոցա նշանակեալ ընէր վերադիր ինչ անսամբ, (որպիսի ինչ՝
Գլխաւոր երիցանցն, վերագլոյն կամ մեծ քահանայ, հայր օրհնեալ):
Միայն եպիսկոպոսանք ապին օրհնութիւն կամ ձեռնադրութիւն պը-
լոց կղերականաց, մատակարարէին զխորհուրդս սեպական իշխանու-
թեամբ (իսկ երիցունք եւ սարկաւազունք նոցա հրամանաւ եւ անուամբ),
նստէին գահերէց ի խորհուրդս եւ սահմանէին վերջին որոշմամբ ըն-
դունել կամ հանել զոր ի միջոյ հաւատացելոց. նոքա ապին զանուա-
նեալ խաղան յետագայ եւ պահէին զզօղ հաղորդութեան բազմամբոյ
ժողովրդեանն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին: Սակայն եւ երի-
ցունքն էին խորհրդականք եպիսկոպոսին, եւ վարէր սա խորհրդեամբ
նոցա յերեւելի ինչ դործս՝ յիշելով զմարդկեղէն ակարութիւնն:

2. Իստ յաճախել թուոյ քրիստոնէիցն յաճախեցին եւ այլ եւ այլ
գործք, յորս չկարէին ընել բաւական եպիսկոպոսանք եւ երիցունք՝ ա-
ւանց զերեւանց զկարեւորագլոյն պաշտամունսն խափանելոյ: Նմին իրի
բազմացաւ նախ սարկաւազացն թիւ, որք բաց ի քարոզելոյն եւ ի
մկրտելոյ եւ զհիւանդս դարմանելոյ՝ սպասաւորէին եւ հաղորդութեանն
խորհրդեան, ընթերցումն աւետարան, մատակարարէին հաւատացե-
լոցն հաղորդութիւն կամ տանէին հիւանդացն ի տուն, եւ ընդունէին
զընծայս ժողովրդեանն առ եկեղեցին: Ջտարկաւազունան՝ որ եւ Սպա-
սաւորք եւ Ղեւառցիք կոչէին, յանգիմանէ ժողովն Արեղասայ (314)
վասն ճոխանալոյ նոցա քան զերիցունս Կ. մի ոճն ի նոցանէ, զոր յա-
ւանձինն ինչ դործս ի կիր արկանէր եպիսկոպոսն՝ կոչեցաւ յետոյ
Ստրկաւազապետ կամ արքիպիսկոսն:

Սակայն իբրեւ եւ ոչ այնպէս պիտոյքն վճարէին, անդէն ի սկզբան
երրորդ դարու կամ վաղագոյն եւս նշմարին այլ եւ այլ խոնարհագոյն
կարգք կղերականաց, այս ինքն՝ Կէս սարկաւազք կամ Հիւպերետք 6,
Ընթերցիչք կամ Անագանոսք 7, Արքանետք 8, Գունապանք 9 եւ
Երզնէնցեցիչք 10: Այս ամենայն պաշտամունք յիշին իբրեւ վաղ իսկ
ընալ յարեւմուտս ի Թղթին Կոնստնդնայ քահանայապետի առ Փաբի-
անոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի իբրեւ 250) 11, յորում յայտ իճն
առնի թէ ունէր յայնժամ եկեղեցին Հռոմոյ՝ երիցունս Կ41, սարկա-
ւազունս 7, Կէս սարկաւազունս 7, արքանետկս Կ2, եւ միանգամայն
52 երզնէնցեցիչս, ընթերցիչս եւ դանապանս. այս իսկ էր եւ
կարգ աստիճանաց յարեւմուտս, իսկ յարեւելս՝ այլ եւ այլ ըստ աե-
ղեաց: Սցն խոնարհագոյն աստիճանք՝ էին դարձեալ աստիճանք պատ-
րաստութեան եւ փորձութեան վասն բարձրագոյն կարգաց կղերակա-
նութեան, եւ ընէին տուեալ՝ ոչ հանգոյն բարձրագոյն կղերականաց՝
յերիցարանի անդ, եւ ոչ ձեռնադրութեամբ, այլ միայն աղօթիւք՝ Նա
աւանիկ եւ Կէս օտրաւափունք իսկ՝ զորոց նախ Կիպրիանոս յիշէ եւ
որովք վարեցաւ իսկ նա ի տեղւորէ քրտոնաց իւրոց ի հաղորդա-
լիւն կցորդութեան ընդ եկեղեցւոյ իւրոյ, իսկ յարեւելս ի չորրորդ

1 Litterae formatae, որոց առանձին
աղբջ էին՝ Թուղթք ընծայութեան (com-
mendatoriae), Թուղթք հաղորդութեան
կամ թաղալութեան (communicatoriae
vel pacificae) եւ արձակման (dimissoriae).

2 Իգնատ. Թղթ. առ Եփես. Բ. Ա.

Մաքսիմ. Բ. Կիպրիան. Թուղթ. 5:

3 Եւստան. Վկայ. Պատմութեան. 65:

Կիպրիան. Վասն անկեղց:

4 Կոնստ. 15. Յես եւ Զիւն. 18:

5 Սովորութիւն եւս երիցունաց եւ սար-

կաւազունաց՝ Թեպէս եւ բազում անգամ
արգելաւ կանոնք, օսկայն եւ պնդէս
անեաց յարեւմուտաց հինգերորդ դար. իսկ
յարեւելս առաւել եւս յերկարագոյն: Յես
ժողով Լուդիկէայ (364), Կոնստ. 11:

6 Hypodiaconi, սքրէթաս.

7 Agyathos.

8 Acoluthae.

9 Ostiarii.

10 Exorcistae.

11 Առ Եւսեբ. 2. 43:

գարու ուրեմն երեւին, զառաջինն չունէին պաշտօն ինչ ի խորհուրդսն եկեղեցւոյ, այլ առնէին տեսչութիւն ի մօտս անդ եկեղեցւոյ ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանն¹։ Ընթերցիչն² որ տպալէն քան զայլ խոնարհագոյն կարգան (քան զկէս սարկաւազացն եւ) երկիցազոյնք են սկզբամբ³ 2, պահէին զգիրս տուրա եւ ընթեռնութիւն հասուածս ինչ հրապարտկաւ։ Արքանեակն էին սպասաւորը ուղեկիցք եպիսկոպոսոց եւ երկցանց, եւ յարեւմտեան եկեղեցւոյ միայն գտանէին։ Ի կարգ երգման ցոյցւոյ, որոց յանձն էր դարձան դիւանարացն, յորոց վերայ եւ ձեռն եւս դնէին⁴ զի ազատեսցն յայտոց պղծոց, ընտրէին ալլ զօրաւորը հաւատովք։ Իսկ դռնապանն փոյթ ի վերայ ունէին գրանց եկեղեցւոյ, մանաւանդ⁵ զի մի դը անարժան ի ներքս մասնիցէ։

Եկեղեցիք շինից կամ գեղից շաբլ զքաղաքը յարեին ի վիճակ 3 անգոր եպիսկոպոսի քաղաքին⁶։ Իսկ ի հեռաւոր շէնսն ինէր կացուցեալ յեպիսկոպոսէն առանձինն երէց եւ սարկաւազ եւս, կամ առ ժամանակ մի եւ կամ միշտ⁷։ Յերկրորդ կէս գարուն երրորդի ժողովն Անտիոքայ (269) եպիսկոպոս եւս յիշէ լեալ ի տահմանից շէնսն կամ գեղսն⁸, եւ ժողովն Անկիւրայ (314) կարգէ կանոնս վասն չափոյ իշխանութեան քորեպիսկոպոսաց, (այս ինքն⁹ չձեռնադրել երկցունս եւ սարկաւազանս)։ Այս եպիսկոպոսունք գիւղից կամ քորեպիսկոպոսունք առաջնորդէին այլ եւս այլ ժողովրդոց ի անդիս անդիս գտելոց, սակայն ընդ հպատակութեամբ եպիսկոպոսի քաղաքին, յորմէ կացուցեալն իսկ էին։ Թուի իմն հաւանութեան¹⁰ թէ ոչ ամենեքին ի քորեպիսկոպոսաց երկցունք եւս լի էին եւ ոչ ամենեքին եպիսկոպոսունք։

Երբեք ինչ ինչիւն էր։ — Վասն ընտրութեան եպիսկոպոսոց եւ սարկաւազաց վաղագոյն պատուելեալ էր առաքելոցն եւ առանձինն իսկ Պաւղոսի¹¹ բազում զգուշութիւն եւ փոյթ ի վերայ ունել։ Այնք որ յերիս յաւագագոյն աստիճանս կղերականութեանն ամբատնալոց էին, ինէին ծանօթագոյնք կղերականաց եւ ժողովրդեանն՝ յորժամ անցանէինն նախ ընդ խոնարհագոյն աստիճանս կղերականութեան զորոց ցայժմն ասացաւ։ Ժողովուրդն եւս ունէր մասն յընտրութեան ոչ միայն երկցանց եւ սարկաւազաց, այլ եւ խոնարհագոյն աստիճանաց, որպիսի ինչ¹² ընթերցացն¹³։ Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին¹⁴ որպէս ի դէպ էր, առաւել իմն զգուշութեամբ կատարէր։ Սովորութիւն էր ընտրել ի գոյն պաշտօն զարս երեւելիս առաքելութեամբ եւ խոտաովանոցս, եւ յայսմ եւս ընտրութեան ունէր մասն ժողովուրդն¹⁵, եւ կաց մնաց այս սովորութիւն ցորքան ժամանակս մեծ մասն եկեղեցւոյն յարանց այնպիսեաց էր՝ որք ներքին իմն ճշմարիտ յօժարութեամբ դարձեալ էին ի քրիստոնէութիւն եւ զգուշ եկեղեցւոյ եւս լի խնդրէին եւ ոչ զանձին ինչ շահ։ Սակայն սովին ոչ կախէր ամենեւին իշխանութիւն եպիսկոպոսին զկամաց ժողովրդեանն, այլ առաւել վկայութիւն իմն էր այն վասն արժանաւորութեան ընտրելոյն, քան եթէ կատարեալ ինչ ընտրութիւն¹⁶։ Նման իրի եւ չէր իսկ ժողովրդեանն իշխանութիւն ընկենուլ զնա, այլ պարտ էր հնազանդ լինել նմա՝ ի բրեւ առաքելոյ ի քրիստոնէ եւ կարգելոյ ի Հոգւոյն սրբոյ։ Յերրորդ

1 Սահմանագր. Առք. Ը. 11։

2 Տերաւալ. Վասն Զաւար. Գլ. 41։

3 Եւստի. Պատմութ. Ա. 67։

4 Παροισια.

5 Եւստի. Պատմութ. Ա. 67։

6 Արք. Թղթ. 10։ Ժողով Իզդիւրբի. Եւստ. (յաֆ 306) Պատմ. 77։

7 Ի Թղթի ժողովոյն Անտիոք. առ Եւստ. Գլ. 30։

8 Արք. Թղթ. 34։

9 Արք. Թղթ. Ա. առ Վարդապ. 44. եւ Արք. Թղթ. 68։

10 Տեա Արք. Թղթ. 34, 68. եւ Սահմանագր. Առք. Ը. 4։

գարու սովորութիւն էր առ հասարակ՝ զի յընտրութեան եպիսկոպոսին գաղտնի մտաւոր եպիսկոպոսունք նահանգին կամ մետրապոլիտն ¹։ Ի ինեւ երկպառակութեան՝ առնէր զորոշումն մետրապոլիտն, եւ ձեռնադրութիւնն ինէր երկուք կամ երկուք եպիսկոպոսօք ²։ Ընտրութիւն կամ նստել եպիսկոպոսի ուրուք ինէր ծանուցեալ առ երեւելի եկեղեցիս թղթովք հաղորդութեան։

Հասկնալովն։ — Ասան պահանջութեան կենաց կղերականաց յառաջին ժամանակն ոչ ինչ գոյր յայտնի. բազումք՝ ըստ օրինակի առաքելոյն Պաւղոսի ի ձեռացն վաստակոց կէին, սակայն բազում ուրեք՝ այնքեիկ որ ի հոգեւոր երախտին նոցա վայելէին, պահէին զնոսա արովք իւրեանց ըստ չափոյ համեմատութեան տասանորդաց սահմանելոց առ քահանայս եւ զեւսացիս հնոցն կտակարանաց եւ ըստ օրինակի վարդապետութեանն Բրիտանոսի եւ առաքելոց ³։ Մասն մի ընծայից ժողովողեան զոր ի միաշաքաւութեան եւ զոր ամսոյ ամսոյ ապին, ծախէր ի սոյն պէտս մինչեւ չիկնել պիտոյ թախանձեցուցիչ ինչ զբաղմանց՝ որ ուրեք ուրեք արգելեալ եւս էին ⁴։

Երկու-իկնալ կնքովն։ — Տեսիլ իսկ եւ հանգամանք քահանայութեան պահանջն ի քահանայից ինեւ չբաժանեալ սրբիւ՝ այլ ամենայն մասք եւ անձամբ ինեւ Բրիտանոսի եւ գործել վասն եկեղեցւոյ նորա, զոր ապաքէն բազում իւրք արգելու ամուսնութիւն։ Նմին իրի եւ առաքեալ պատուիրէր Տիմոթեոս զերկամուսինսն (այս ինքն՝ զորս երկիցս ամուսնացեալ իցեն) ոչ միայն յեպիսկոպոսութիւն չմատուցանել, այլ եւ ոչ ի սարկաւազութիւն ⁵։ Բայց մի կարիցէ ասել թէ ո՞նեալ զպատուէր անկնութեան կղերականացն եւ։ Այս ինչ միայն առանց տարակուսանաց է՝ թէ նախ քան զօրենսդրութիւն անամուսնութեանն՝ պահէր եկեղեցի զանամուսնութիւնն, եւ յայնժամ ուրեմն սկիզբն եղեւ զօրենս անկնութեան կղերականաց ի քարտի գրելոյ՝ յորժամ որ ի սրտին գրեալ էր այն ջնջել սկսաւ։ Աշտամբի Պաւղոս Սամոսատացի (269) եւ նորին կղերականք՝ թէ ունին կանայս ի տունս (συναίτοι γυναικες)։ Եւ ըստ Որոգինեայ ⁶ եւ ըստ առաքելական կանոնացն՝ ողք առանձինն զսովորութիւն երկրորդ եւ երրորդ գարուց նկարին, պատուիրի իբրեւ պարտք բարձրագոյն կղերականաց (եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւազաց) անամուսնութիւն յետ ձեռնադրութեանն ⁷։ Եւ ժողովն Խղիքերիտեան (306) պահանջէ՝ զի ողք յառաջ քան զձեռնադրութիւն ամուսնացեալ իցեն՝ ժողովալիցն ի գործոց ամուսնութեան (յարեւմուտս), ապա թէ ոչ ընկեսցին ⁸։ Եւ ժողովն Նեոկեսարիայ (314) (յարեւելս) ընկենալ ի պատուոյն զերեցն որ յետ երիցութեանն ամուսնանայ ⁹, նոյնպէս եւ ժողովն Անկիւրայ (314) զսարկաւազն որ յետ խոստանալոյ ժողովալութիւն ի ժամանակի ձեռնադրութեանն՝ յետոյ ամուսնանայ ¹⁰։ Ապա իսկզբան չորրորդ գարու աստ անդ եղան խիստ հրամանք փոխանակ առաջին կամայական ընդուսնելութեան կուսութեանն համեմատ սրբասէր սգւոյ եկեղեցւոյ, որպէս յետոյն տեսցի։

1 Կիպրիանոս։
2 Կանոնք Աւագ. Կան. 1. Ժողով Արեգատ. Կան. 20։
3 Մատթ. Ժ. 10։ Դուգ. Ժ. 7։ Ա. 8ԺԺ. Ե. 17։ Ա. Կորնթ. Բ. 13. "Ոչ գիտեք եթէ որ ի առնարին գործեն՝ ի տանարե անտի ուսեն, եւ որ սեղանոյն պաշտօնեայք են՝ ի սեղանոյ անտի վայելեն, նոյնպէս եւ Տէր հրահան էր՝ որոց զուտաւ։

բանն աւետարանեն՝ յաւետարանն անտի կեալ,։ Տես Կիպրիան. Թղթ. 66։
4 Կանոնք Աւագ. Կան. 6։
5 Ա. Տիմոթ. Գ. 2. 12. ասն եւ Ե. 9։
6 Ճաւ. Ժե. Ի Դուգ. 4։
7 Կան. 5 եւ 25։
8 Կանոն Իզդիւր. 23։
9 Կանոն 1։
10 Կան. Ժող. Անկիւր. 10։

Սխալման եւ իմաստասիրութեան — Բայա իմն է եթէ առ առաքելովք առանձինն եկեղեցիք էին սաւաղ հաղորդութեամբ ընդ միմեանս, եւ ինքեանք առաքեալքն էին կենդրոնք միութեան եւ կապք հաղորդութեան հաւատացելոց, կամ ինքնին իսկ շրջելով զնորք եւ կամ առաքելով զեւրեանց աշակերտս, սակայն յօրինեալ ինչ կարգ միաւորութեան առանձինն եկեղեցեաց ընդ միմեանս չգոյր ի միջի: Աշակերտք առաքելոցն՝ Վրեմէս Հռոմայ, Իգնատիոս Անտիոքայ եւ Պողոկարպոս Չմիւնայ եպիսկոպոսունք ի բազում դէպս թղթովք եւ ճանապարհորդութեամբք եղեն զօրք արտաքին հաղորդութեան եկեղեցեաց: Հոգին սուրբ որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ եկեղեցի, որ եւ զպատշաճան հաւատացելոցն թելադրէ՝ պնդեաց միաւորեաց զնոսա տակաւ ի մի բոլոր մարմին, ոչ միայն յիւրաքանչիւր վիճակի ի ձեռն իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի՝ այլ եւ արապքոյ քան զսեպհական վիճակ ընդ այլոց վիճակաց: Հաղորդութիւն միաւորութեան հեռաւոր եկեղեցեաց երթալը եւ ընէր սերտագոյն՝ մինչեւ առաւել քան զառաւել հաստատէին քրիստոնեայք համարել զմիմեանս անդամս միոյ միայնոյ մարմնոյ եւ զանցս ուրախութեան եւ արամութեան հաղորդէին իրերաց թղթով կամ հրեշտակութեամբ:

Իրենէոս եւ Թերապոլիտոս զնոյն միաւորութիւն ցուցանէին ընդդէմ հերետիկոսաց՝ իբրեւ. անվրէպ կարեւոր առ ի ծանօթութիւն հասարակաց վարդապետութեան եկեղեցւոյ, եւ առաւել քան զնոսա Եփեսոսն ի խորիմաց գիրան որ Վասն միութեան եկեղեցւոյ ընդդէմ Նովատեանցն յասելն՝ թէ “Զոր օրինակ արեգական բազում ճառագայթք են, այլ լոյսն մի է եւ ծառոյ ոտք բազումք, այլ զօրութիւնն մի՝ որ յարմատին հաստատեալ կայ, նոյնպէս տէրունական եկեղեցի ընդ ամենայն համբէն աշխարհ զճառագայթս լուսաւորութեանն կարկառու, սակայն մի միայն է լոյսն որ ընդ հանուր տարածանի եւ ընդ բնաւ սիւռի եւ միութիւն մարմնոյն չքայքայի: Զոր օրինակ ճառագայթն զանուէ արեգականն կախեալ կայ, եւ ոսան զծառոյն եւեթ՝ այսպէս ճամբարան քրիստոնեայ զեկեղեցւոյ կախեալ կայ. որ ի հաղորդութեան անգ չէ՝ օտար է, պիղծ է, չունի մասն յեկեղեցւոյ քրիստոսի, զի որ զեկեղեցի միոյ չունի՝ նա եւ զլստուած հպը չունի. եւ մարտիրոսութիւն իսկ այնպիսոյն որ բաժանեալ յեկեղեցւոյ իցէ՝ անօգուտ է”:

Եւս հաղորդութիւն կատարէր արդեամբք այսպէս: Որպէս իւրաքանչիւր հաւատացեալք միոյ կամ բազում եկեղեցեաց յարեալ միանային յեպիսկոպոսն իւրեանց, այսպէս եւ այլեւայլ վիճակք որ վարդք մօտ առ միմեանս էին՝ միաւորէին ի մեծագոյն ինչ միաբանութիւն, ըսա յաճախ սովորութեան առնելով իւրեանց կենդրոն զգլխաւոր քաղաք նահանգին որ քաղաքային մայրաքաղաքն կոչէր: Մայրաքաղաքն անուէ տեսանի ի չորրորդ դարու վաղ անցեալ եւ յեկեղեցական սովորութիւն, եւ անուանել եպիսկոպոսի մայրաքաղաքին՝ մետրապոլիտ (որ թարգմանեալ կոչի՝ մայրաքաղաքացի): Զառաջին օրինակ այսպիսի մետրապոլիտական միաւորութեան յարեւելս ցուցանէ եկեղեցին քրիստոնէից դարձելոց ի հրեութենէ յերուսաղէմ, որք էին ի հաղորդութեան միաբանութեան ընդ եկեղեցեացն Գալիլեայ, Հրէաստանի եւ Սամարիայ: Յետ կործանմանն Երուսաղէմի առ Արքիմանու՝ այն իշխանաւ

Թիւն մետրապոլիտան անց ի ղեկարիւմ Պաղեստինացւոց. երկրորդ մետրապոլիտան եկեղեցի վասն Տրեական եւ Հեթանոսական քրիստոնէից էր Անտիոքայն, եւ յաւելաւ մեւ եւս երրորդ մետրապոլիտան եկեղեցի Աղեքսանդրիայն: Չորրորդն յարեւմուտս Հռոմ էր՝ ընդ որում միաւորեալ էին եկեղեցիք Միջին եւ Ստորին Իտալիայ, կրղզեացն Սարդինիայ, Կորսիկայ եւ Սիկիլիայ¹: Բաց յերկից աստի ի մեծ մետրապոլիտան քաղաքաց կամ եկեղեցական մայրաքաղաքաց Հռոմայ, Անտիոքիայ եւ Աղեքսանդրիայ՝ էին երեւելի եկեղեցիքն Կարթէժոնի, Եփեսոսի եւ ղեկարիւմ Դամրաց:

Եւ յսպիսի միաւորութիւն պլ եւ պլ եկեղեցական վիճակաց ընդ միով մետրապոլիտան լինէր օգուտ մեծ յերեւելի իրս եկեղեցւոյ, որպիսի ինչ յրեսարութիւն եպիսկոպոսաց, ի կանոնաւոր իմն հաղորդութիւն ի մէջ եկեղեցեաց՝ զգացուցանելով միմեանց զեկեղեցական ինչ գէպս, զընտրութիւն նորոց եպիսկոպոսաց (ի ձեռն թղթոց հաղորդութեան), զներժուան կամ զնզովել ոմանց յեկեղեցւոյ. աստոսին էր եւ սովորութիւն թղթոց ընծայութեան կամ յանձնարարութեան, որովք արտաքին միութիւնն եկեղեցւոյ առաւել յայտնագցին ի մէջ գայր:

Իսկ առաւել քան զամենայն ի սոյն արտաքին միութիւն նպաստ լինէին գաւառական կամ նահանգական սինդոդոքն: Առաջին սինդոդոքք եղեն ի Յունաց աշխարհին², ապա ի նահանգին Ասիայ ընդգէմ Մանասենաց, եւ վասն լատին զատկաց յերկրորդում կէս երկրորդ դարու. իսկ յԱփրիկէ յամի իբրեւ 200 գահերիցութեամբ Ագրիպինեայ եպիսկոպոսի՝ 70 եպիսկոպոսօք: Յորժամ մետրապոլիտան միաբանութիւնն հաստատուն իմն սրինակաւ յորինեցաւ՝ յայնժամ ապա եւ սինդոդոքս հաստատուն իմն կերպարանս առին եւ կանոնաւոր չափ ժամանակի, մանաւանդ ի Յունաց աշխարհին իսկզբան երրորդ դարու. քանզի արժան էր ամ յամէ միանգամ կամ երկիցս ժողովել ժողով գաւառական՝ յորում գահերիցութեամբ մետրապոլիտան լինէր խորհուրդ վասն եկեղեցական իրաց³:

Չ. Իրպէս եպիսկոպոսն էր կէտ միութեան եկեղեցւոյն իւրոյ եւ մեարապոլիտան՝ եկեղեցական վիճակաց կամ եկեղեցեաց նահանգի իրիք, առաւել եւս հարկ էր ըստ Կոնստանդնուպոլսի կարգի եւ վասն մետրապոլիտանցն կամ վասն համօրէն եկեղեցւոյ մի կէտ միութեան կամ վէմ անկեան, յորոյ վերայ հանգչիցի շքեղ կազմած համօրէն եկեղեցւոյ: Սոյն կէտ միութեան էին եպիսկոպոսունքն Հռոմոյ: Քանզի Պետրոս՝ որում եւս վարդապետն զառաւելութիւն իշխանութեան քան զայլ աշակերտակիցն (ըստ առաւելութեան սիրոյ նորա քան զայլոց աշակերտակցացն) ի սմին մայրաքաղաքի Հեթանոսութեան հաստատեաց զաթոռ եպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ ըստ վկայութեան Իգնատիոսի Աստուածազգեցի (+107), Դիոնիսեայ Կորնթիացւոց եպիսկոպոսի (+150), Իրենէոսի (+202) Տերապոլիտանայ եւ համօրէն իսկ հնութեան: Եւ պայպէս այն առաւելութիւն իշխանութեան կամ Գահերիցութիւնն՝ հարկ էր թէ ըստ Աստուծոյ իսկ վճռոյն անցանէր ի յաջորդան նորա՝ յեպիսկոպոսունքն Հռոմայ. քանզի ոչ եթէ առաւել ինչ կարօտ էին պլք յառաքելոց ունել իւրեանց զղբ գլուխ, քան յաջորդքն նոցա (այս ինքն՝ եպիսկոպոսունքն): Կանխագոյն իսկ վաղվաղակի երեւեցաւ այս գլխաւորութիւն ի գործս Կղեմոյ եպիսկոպոսի Հռոմայ (գործակցին Պաւլո-

¹ Provinciae suburbicariae.

² Եւրոպ. Ե. 16:

³ Տերապոլ. վասն պահոց. 13: Փիւրգ-

դիան. Թուղթ առ Ղիւր. Կանոնք Առաքել. Լոց. Կան. 36:

կոչեմք ¹, որք աստիճանն յաստիճանէ գալին ի կարգ Հաւատացեալոց ², Անիգըն ընդունելութեան երախտութեանն՝ որ բազում անգամ յերկարէր ամս բազումն, ինէր ձեռն դնելով եւ առնելով խաչանշան: Անդէն իսկզբան չորրորդ դարու գտանեմք վաղ կարգեալ աստիճանս երախտայից պսպէս. ¹. Ունիւրիւր ³, այս ինքն որոց համարձակ էր ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանն միայն զվարդապետութիւն եպիսկոպոսին եւ ղընթերցուած գրոց սրբոց լսել ⁴. ². Անիւրիւր ⁵ է գոհ ⁶ որք յետ վարդապետութեանն՝ կային միայն եւ ի ժամու աղօթիցն եւ ընդունէին ի գուճս զօրհնութիւն եպիսկոպոսին՝ որ դնէր ձեռն ի վերայ նոցա. ³. Լուսաւորեալ ⁷ որք յետ կատարելոյ փորձութեանն՝ յառաջին մերձաւոր ասանական ժամանակի մկրտութեանն ընդունելոց էին կնիքս պիտի ուրեմն աւանդեալ ինէր նոցա հանգանակն, աղօթքն տէրուսաւորաց (զոր միայն յետ մկրտութեան հրաման էր աղօթել), խորհուրդքն՝ երրորդութեան, Մարմնաւորութեան եւ մեկնութիւն զօրութեան խորհրդոց եկեղեցւոյ: Յետ բազում քննութեանց եւ առջոյ լուսաւորելոցն կամ ընտրելոցն հրաժարումն ⁸ ի սատանայէ, ի գործոց նորա եւ ի հրեշտակաց նորա՝ կատարէր ի նոսա մկրտութիւնն երիցս ընկղմելով մարմնոյն ի ջուր (զոր օրհնէին եւս յառաջագոյն ⁹), իսկ ի վերայ տկարաց սրակելով կամ հեղելով միայն ի գլուխն՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: — Բայց սակայն ըստ հանգամանաց դիպաց կարճեալ ինէր եւ ժամանակ երախտութեանն, եւ շնորհեալ եւս էր մկրտութիւն մանկանց ¹⁰, նա աւանիկ եւ սինհոդոսն կարբեդոնի (252) պատուիրէր զնոյն, հրամայելով չանցուցանել զօրն ութերորդ յետ ծննդեան նոցա առանց մկրտութեան. չզլանալ ումք ի մարդկանէ ծնելոյ զպն ողորմութիւն եւ շնորհս Աստուծոյ ¹¹. բայց նմին հակառակ ի վերջ կոյս երրորդ դարու եւ սովորութիւն չարաչար՝ յապաղել զմկրտութիւն մինչեւ ցծերութիւնն, նա մինչեւ ցժամ իսկ մահուն: — Զմկրտութիւնն ըստ յաճախ սովորութեան միայն եպիսկոպոսն ապր. երիցուք եւ տարկաւագուք՝ նորա եւեթ յանձնարարութեամբ, բայց ի գէպս հարկի՝ իշխանութիւն էր եւ ժողովրդականաց մկրտել ¹²: Յերկրորդ դարու անդ յիշին եւ ընկալուչք կամ երաշխաւորք ¹³ (կնքահալք կամ կնքամարք) իբրեւ երաշխաւորք հաւատոց մկրտելոյն եւ սկիզբն նոցա ապաքէն ի ժամանակէ առաքելոցն է: — Մկրտեալքն ագանէին հանդերձ սպիտակ ¹⁴ զաւուրս ութ նշանակ աւետարանական անմեղութեան: Յառաջին ժամանակն յամենայն աւուրս ապրին մկրտութիւն, բայց մանաւանդ ի միաշարժութեւ. այլ յետոյ սահմանեցան ժամանակք վասն հրապարակաւ մկրտելոյ՝ տօնն Զատիկի եւ Պենտեկոստէից, իսկ առ Յօյնս եւ առ արեւելեայս եւ տօնն եւս Յայնսութեան ¹⁵:

Սկրտեալքն ընդունէին իսկ եւ իսկ եւ զլրումն Հոգւոյն սրբոյ ի ձեռն խորհրդեան Գրողի ¹⁶: Ցուեալ ինէր խորհուրդս օծմամբ իւրոյ

- 1 Κατηχούμενοι.
- 2 Πιστοί, ἀδελφοί.
- 3 Ακούοντες, audientes.
- 4 Γονυκλινόντες, genuflectentes.
- 5 Φατεζόμενοι, βαπτίζόμενοι, Compententes, electi, լուսաւորեալք, ընտրեալք.
- 6 Απόστασις.
- 7 Կիրիւն. Թուղթ 70:
- 8 Իրէն. ընդ. հերեւ. Բ. 22. Ե. 15:
- 9 Թեպէս եւ Յերառաքանոս Իրոս

- ապրէ՝ յաճախել զմկրտութիւն մանկանց:
- 10 Ցերաւու. վասն Մկրտութեան. 18:
- 11 Ἀναδοχοί, χερσιστοί, susceptores, sponsores, fideliusadores.
- 12 Pallium, կրիւնք. ուստի էր բանեալ Հեթանոսաց զքրիստոնէից գարձելոց (a toga ad pallium, ի պատմութեանն ի կրիւնքն):
- 13 Ցերաւու. վասն Մկրտ. 19:
- 14 Σφοδαίς, μύρον, βαπτισμαίς τῆς ὁμο-

որոշ : եւ առնելով խառնշառն հանգերն ըստիւս՝ «նիք պարգեւաց
Հոգւոյն սրբոյ» գնելով ձեռն ի վերայ՝ իբրեւ երկրորդ նշանակ է առ-
ջի զՀոգին ուրբ 3 :

Այլ ուրեմն գրգռեցաւ հակառակութիւն թէ արդեւք վաւերա-
կան իցէ մկրտութիւնն առեալ ի հերետիկոսաց, եւ թէ պարտ իցէ
արդեւք մկրտանգամ՝ մկրտել զորս ի հերետիկոսացն միանգամ մկրտեալ
գալցեն ի ծոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ : Նախ յարեաւ խնդիրս վասն
Մատանեանցն եւ եղն վասն նորին ժողովք բազումք ի Փոքրն Ասիա
եւ յԱփրիկէ : Նախ ի Կարքեզոն (յամի իբրեւ 200) առ Ագրիպինեաւ
եպիսկոպոսիւ, եւ սակաւ ինչ յետոյ յԻսնիոն (235) եւ ի Սիւննադա
ի Փոքրն Ասիա՝ սահմանեցաւ թէ չէ վաւերական մկրտութիւն նոցա : Ի
այն կարծիս էին միաբան եւ երեւելի մատենագիրք եկեղեցւոյ՝ Ցեր-
աւաղիանոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, անուանեալ Կոնստէնտինոս Կարե-
կանք . եւ երբեք ժողովք բաւարեալք առաջնորդութեամբ Եփրեմեանու
ի Կարքեզոն (255, 256) զնոյն հաստատեցին : Պատճառք նոցա էին
(բոս Ցերաւաղիանոս)՝ թէ հերետիկոսքն այնու զն ոչ բոս արժանւոյն
ունին զՄատանոն եւ զՔրիստոս՝ ոչ զնոյն Ատանոն եւ ոչ զնոյն Քրիս-
տոս ունին, յայն սակս եւ ոչ զնոյն մկրտութիւն՝ որ մի միայն է, եւ
(բոս Եփրեմեանոս) չէ մարթ մկրտել ումէք արտաքոյ եկեղեցւոյ, զն մի
մկրտութիւն ի միւս՝ եկեղեցւոյ հաստատեալ կայ, եւ յայն սակս ի
մկրտել մեր զմկրտեալսն ի հերետիկոսաց՝ մկրտեմք միայն եւ ոչ կրկին
մկրտեմք, եւ (բոս Փիլիպիդիանոս եպիսկոպոսի Եփեսոս Կապադոքիա-
ցւոյ)՝ որպէս չէ արժան հերետիկոսի ձեռնադրել զոք, այսպէս եւ ոչ
մկրտել կամ կատարել ինչ պաշտօն սուրբ եւ հոգեւոր, այնու զն
օտար է նա ի հոգեւոր եւ յաստատածացուցիչ սրբութենէն : Սա-
կայն այլ եւս արեւմտեան եկեղեցիք մանաւանդ եկեղեցին Հռոմոյ,
զհակառակն ուսուցանէր եւ գործէր, զի զգարձեալսն ի հերետիկոսաց
ձեռն միայն ի վերայ գնելով՝ ի նշանակ ապաշխարութեան եւ հաշտու-
թեան, ընդունէր առանց զմկրտութիւնն կրկնելոյ :

Այս երկու սովորութիւնք կային միայն առանց հակառակութեան
ընդ միմեանս, մինչեւ Եփրեմեանոս զգործս ժողովոյ իւրոյ առաքէր առ
Ստեփանոս Ա. քահանայապետ Հռոմոյ (253 — 257) : Ստեփանոս
ձեռնութեամբ իսկ ապր պատասխանի Եփրեմեանու եւ Փոքր ասիացոցն
«չառնել ինչ նոր»¹ այլ կալ մնալ յաւանգութեան՝ մանաւանդ եկե-
ղեցւոյն Հռոմոյ . եւ թէ պարտ է զմկրտութիւն հերետիկոսացն համա-
րել վաւերական՝ եթէ ինչ իցէ այն յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հո-
գւոյն սրբոյ : (Եւ թէ արգարեւ զայս պայման վաւերականութեան զնէր
քահանայապետն՝ վկայեն ինքնին իսկ Փիլիպիդիանոս³ եւ Եփրեմեանոս⁶) :
Այլ զայրացաւ իմ Եփրեմեանոս եւ խռովեցաւ, մանաւանդ զն թուի
թէ սպառնացեալ եւս իցէ Ստեփանոս՝ հաստանել ի հաղորդութենէ
զայնսիկ՝ որ կրկինն մկրտիցեն, թէպէտ եւ սակայ կրկնէր Եփրեմեանոս
թէ չկամի ինքն կտրել զեկեղեցական հաղորդութիւնն յայնցանէ որ
զհակառակ սովորութիւնն ունիցին, այլ իւրաքանչիւր թողուլ զնրն .
այսպէս ժողովէր նա ի Կարծեզոն մեւս եւս երրորդ սինոդոս (256)
յորում հաստատեցան առաջին վճիռքն եւ սպրդեցին ի ներքս բանք

λογιας, charisma, confirmatio, perfec-
tio.

1 Χρίσμα.

2 Ցերաւաղ . վասն յոր . մարմ . 8 :
Վեր . Թղթ . 73 :

3 Գործ . Ը . 14 — 17 . Ժբ . 5 — 6 . երբ
Ձ . 3 :

4 Nihil innovetur.

5 Ի Թուղթս Եփրեմեանու՝ Թիւ 75 :

6 Թուղթ 76 :

ինչ ընդդէմ Ստեփաննայ, յորս Կիպրիանոս Հակառակ անձին իւրում եւ առաջին վարդապետութեան իւրում զանձն ցուցանէ: Առաւել եւս դառնութեամբ գրեաց Փիրմիղիանոս առ Կիպրիանոս ղՄանփանոսէ, քանզի եւ նմա սպառնացեալ էր քահանայապետն սուրբ: Սակայն հրաման քահանայապետին՝ ըստ պատմելոյ Ս. Դիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աղէքսանդրացւոց (առ Եւսեբեայ)՝ դարձոյց զբաղում արեւելեան եկեղեցիս ի միութիւն աւանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ: Դադարեաց եւ վտանգ հերձուածոյ մարտիրոսութեամբ Ս. Կիպրիանոսի եւ նորին իսկ Ստեփաննայ, եւ յաջորդք սորա ի քահանայապետութիւն՝ չժամանեցին լուծանել զվիճուածն՝ զորմէ լուութիւն էր այնուհետեւ, մինչեւ յեւտոյ ի ժողովն Արեղատայ (314) որոշեցաւ աւանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ՝ թէ մկրտութիւն հերետիկոսաց վաւերական է եթէ յանուն Երրորդութեան լեալ իցէ ¹, եւ ժողովն Նիկիայ (325) զնոյն հաստատեալ յաւել եւ զայս թէ մկրտութիւնն Պաւլինեանց անգոր է ²:

Իստորութեան վրայ Վաղշեարովիւն: — Որ միանգամ յեւ մկրտութեան անկանէին ի մեղս, եթէ մեծամեծ ինչ յանցուցեալ էին՝ որոշէին յեկեղեցական հաղորդութենէ, եւ կոչէր այն Նգովք, որ ըստ յանցանացն մեծ էր եւ փոքր ³: Սակայն ըստ իշխանութեանն կրպելոյ եւ արձակելոյ որ էր աւանդեալ առաքելոցն ի ֆրիստոսէ՝ կայր յեկեղեցւոյ եւ վասն այնպիսեացն եւս խորհուրդ ապաշխարութեան ⁴ իբրեւ «երկրորդ եւ վերջին յոյս»: Այլ եթէ առաջին ընդունելութիւնն յեկեղեցի (մկրտութիւնն) ընդ խիստ փորձովք էր՝ առաւել եւս վերստին ընդունելութիւնն դժուարին (իբրեւ աշխատաւի իմի մկրտութիւն) ⁵: Ի սոյն ընդունելութիւն՝ մանաւանդ վասն ծանր մեղաց ⁶, չէր բաւական խոստովան լինել զմեղս առաջի Աստուծոյ եւ սորջանալ եւ ուղիւ զանձն, այլ պահանջէր եւ խոստովանութիւն ոչ միայն գործովք՝ այլ եւ խորհրդովքն գործելոց՝ առաջի քահանային, ոչ միայն վասն սահմանադրութեանն ֆրիստոսի՝ այլ եւ վասն ուսանելոյ եւ բժշկելոյ ի քահանայէն ⁷: Այլ բաղում անգամ՝ եթէ այնպէս պատշաճ թուէր, կամ սեպհական կամօք ապաշխարողին եւ կամ հրամանաւ քահանային լինէր առաջի քահանայից կամ ժողովրդեան հրապարակաւ ինչ խոստովանութիւն մեծամեծ ինչ մեղաց որ հրապարակաւ ծանօթ լեալ իցեն, եւ այս՝ իբրեւ պայման ընդունելոյ զնա ի հաղորդութիւն: Բաց ի խոստովանութենէ աստի եւ այլ եւս եկեղեցական պատիժք ի վերայ դնէին, այնպէս՝ զն որպէս առաջին ընդունելութիւնն ի մկրտութեան՝ այսպէս եւ վերստին ընդունելութիւնն լինէր աստիճան յաստիճան ⁸: Թէպէտ եւ առ սակաւ սակաւ յօրինեցան հաստատար

1 Արեղատ. Կան. 38:

2 Կան. 19. 38 եւ Պատմութեան ժողով. 4. Գոչ. 11. Յոֆմանեան, էջ 58:

3 Ἀπορισμός, καὶ ἀίρεσις.

4 Ἐξομολόγησις, exomologesis, խոստովանութիւն:

5 Laboriosus quidam baptismus. — Այս ընդունելութիւն կոչէր խաղաղութիւն, առ խաղաղութիւն (pax, pacem dare), հաշտութիւն (reconciliation), գալ ի հաղորդութիւն ձեռն դնելով եպիսկոպոսի եւ կղերականացն (venire ad communionem manu ab episcopo et clero imposita).

6 Ἀμαρτήματα θανάσιμα, մեղք մահաբերք:

7 Թեր. վասն աղաւ. Թ. 3. ԺԴ: Կիպր. վասն անկելոց: Որոգ. Մեկն. Եւթ. Կառ. 9. Մեկն. Դեւ. Կառ. Բ. 4. Գ. 4. Մեկն. 15. Սաղմ. Կառ. Բ. 6. Վասն աղաւ. 28:

8 Որ էին չորս՝ προκλιναις, ἀχροαίς, ὑπόπταις, συσταίς: sientes, audientes, substrati, consistentes; այս ինքն՝ հեծեռութիւն, ունկնդրութիւն, զեանաւորած կալ, կալ ի միտքին (ընդ հաւատացելոց): Առաջին տաղք եւ ամբողջ յիշատակ պարօղիկ՝ նախ առ Ս. Բարսղի († 379) թուովք 317: Յայս հային եւ բռնք քարոզին ի պատարագամասուցին միտում, յասելն՝ «Ի դր. . . յապաշխարացոյց» պլովքն հանգեք:

կարգը ապաշխարութեան ի համարէն եկեղեցւոյ, սակայն վաղ ուրեմն գրեթէ ամենայն ուրեք միաբանութիւն էր, զի շնացողքն ծանօթք հրապարակաւ, նուիրական կուսանք անկեալք եւ այլ եւս նոյնպիսիք մինչեւ ցմահ ապաշխարեացեն. իսկ կուսաշառութիւն, պղծութիւն, շնութիւն որ կրկին եւ երեքկին լեալ իցեն՝ երբեմն եւ ոչ ի մահուն ընդունէին լուծումն յապաշխարութեան կարգէ, բայց այս ոչ ամենայն ուրեք դիպէր եւ ոչ առանց ստգտանաց անցեալ ¹ :

Օ առաջինն միայն եպիսկոպոսն առաջնորդէր կարգաց ապաշխարութեան եւ նա ընդունէր զմեղաւորսն, մանաւանդ յառաջնում չորեքշաբաթւոյ զատկական պահոց՝ աղօթիւք եւ ձեռն դնելով, եւ աստուտին թուի սովորութիւն ցանկելոյ արեւմտեայց ի նմին աւուր մոխիր ի գլուխ հաւատացելոցն : Բայց առ սաստիկ հալածանքն Դեկոսի՝ քանզի բազումք էին որ ի հաւատոց անկան, ստիպեցան եպիսկոպոսունքն կարգել առանձինն երէց ապաշխարութեան ² : Եթէ եւանդն ապաշխարողացն ճշմարիտ եւ հանապազորդեան էր, եւ մանաւանդ եթէ ջանային նոքա ի դարձ հեթանոսաց՝ յայնժամ երբեմն լինէին կարճեալ եկեղեցական պատիժքն սահմանեալք ³ . սոյն դիպէր եւ վասն ակարութեան մարմնոյ եւ վտանգի մահաւ, բազում անգամ եւ վասն բարեխօսութեան մարտիրոսաց եւ խոստովանողաց :

Եւ յայտի միջին իմն ճանապարհաւ զոր ընթանայր կաթուղիկէ եկեղեցի յիւրս ապաշխարութեան իբրեւ ընդ մէջ խստութեան եւ թուրութեան՝ գրգռեցան հերձուածք նախ ի Կարբեղոն (ի ձեռն Նովատեայ), ապա ի Հռոմ (ի ձեռն Նովատիանայ) եւ յետուստ յԵգիպտոս (ի ձեռն Մեղեանայ) :

Ի Կարբեղոն յորժամ առ Դեկեայ հալածանք անկեալքն (մանաւանդ մուրհականքն եւ որք խունկսն արկեալ էին ⁴) եկեալ բազմամբ բոկն անկանէին առ խոստովանողն մերձ ի մարտիրոսութիւն, եւ ընդունէին ի նոցանէ դիր յանձնարարութեան զի իսկ եւ իսկ վաղվաղակի ընկալցին յեկեղեցական հաղորդութիւն ⁵, ի վերայ հասեալ կայր վտանգ պահպանութեան ապաշխարողական կարգաց եկեղեցւոյ . յայն սակս սկսաւ ընդդէմ դառնալ այնպիսի զեղծմանց Կիպրիանոս անդէն ի տեղւոյէ պըտրանացն, եւ յետոյ ժողովով : Այլ երիցունք հինգ որք վաղ ուրեմն ի ժամանակի ընտրութեան Կիպրիանոսի հակառակ էին նմա, սկսան ստգտանել զնա իբրեւ խիստ որ եւ ամբարտաւան : Մի ոմն ի սոցանէ էր Նովատոս որ միաբանեալ ընդ Փեղիկիսիմոսի սարկաւագի առն մեծատան՝ յարեցոյց զբաղումն յանկելոցն յինքն, եւ կամէր ստանալ իւր կուսակիցս եւ ի Հռոմ :

Իւայց աստ ուրեմն ի Հռոմ ամենեւին հակառակ դէպք ի հանդիսի անցանէին : Ոմանք ընդդէմ դառնային ընտրութեան Կուսնեղեայ յեպիսկոպոսութիւն Հռոմայ, իբրեւ այն՝ թէ առ անկեալսն յոյժ թուրութեամբ վարի : Ընտրեցին սոքա իւրեանց եպիսկոպոս հակառակ եպիսկոպոսին՝ զՆովատիանոս (251) որ ամբարտաւանութեամբ յարեաւ ընդդէմ անկելոցն ի հալածանս եւ ասէր թէ չիք նոցա յոյս փրկութեան, նա եւ ոչ յայնժամ յորժամ զամենայն առնիցեն որ ինչ պիտոյ իցէ առ ի միամիտ դարձ եւ յանխարդախ խոստովանութիւն . քանզի որ

¹ Կատարեալ գիրք Կանոնաց ապաշխարութեան ժամանակացն պսոցիկ են՝ Կանոնք Աւագեւոց, ժողովքն Եւքրեբեան (305), Անիւրայ (314), Արեւադայ (314), Թուզ զԿանոն ժողովոյն Կարբեղոնի վասն

անկելոց առ Կիպրիանոս :

² Presbyter poenitentiarum.

³ Indulgentia, ներսուլութիւն :

⁴ Libellatici, Thurficati.

⁵ Libelli pacis.

կողմնի զօհեցեալ եւ կամ ի ծանր ինչ մեղս անկանդից՝ չկարէ պնտահետեւ մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, քանզի ճշմարիտ եկեղեցի միայն ի սրբոց կայ կազմեալ: Այլ նմին հակառակ ուսուցանէր կաթողիկէ եկեղեցի թէ իշխանութիւն արձակելոյ ձգի յամենայն իսկ մեղս: Բայց պն իսկ էին զարմանք զի եւ Նովատոս միաբանեցաւ ընդ Նովատիանոսի, եւ պայէս յօրինեցաւ ի Հռոմ հերձուած անուանեալ եկեղեցի Սրբոց 1 իբրեւ ընտրելով իմն զանձինս ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ զոր անսուրբն եւ արատեալ համարէին: Հշտմարեին նորա եւ զմկրտութիւնն տուեալ ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վաւերական եւ կրկնէին իսկ:

Եւսպէտ եւ Նիպրիանոս Ժողովովն իւրով (251) եւ Նովելոնն զԹուլացեալն հանդերձ եպիսկոպոսան նոցա Փորտունատեաւ խափանեաց զհերձուածն փնդիկիստիմեայ ի Վարքեդոն, սակայն խիստն Նովատիանոսի ի Հռոմ առին հաստատութիւն եւ տեւեցին ժամանակս բազումս, մինչ զի մեծն Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեգիդոնոս եւ Պաղկեանոս եպիսկոպոս Բաբկեղոնոյ տակաւն կուռէին ընդ Նովատեանց:

Իսկ Եղիսիմոս Մեղեդիոս եպիսկոպոս Ղիկիոսոյնոյ չառնոյր յանձն զանկեալն ի հալածանս Դիոկղետիանոս յառաջ քան զԺամանակ խաղաղութեան եկեղեցւոյ ընդունել յապաշխարութիւն, այլ մարտադրեան նորա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ, այլ գլխած եւ հայր հասարակաց՝ ընդգէմ գառնայր նմա զի մի տկար եղբարքն ամենեւին ի բաց կպցեն եւ ձեռացն առանց բժշկութեան: Եւսպէտ յարցոյց Մեղեդիոս հերձուած (306) եւ սկսաւ յեկեղեցիսն որ ի նա յարեալ էին ի Ալեքիսն Եղիսիոսս՝ վարել մարտապաշտական իշխանութեամբ:

Հաղորդութեան խորհուրդ: — Որպէս առ առաքելական ժամանակըն, պայէս եւ այժմ խորհուրդ հաղորդութեանն էր կենդրոն համարէն պաշտամանց, եւ կատարէր պն յամենայն առնական աւուրս: Ըստ յայտնի իսկ վկայութեանց Իգնատիոսի 2, Եռասմինոյ, Տերտուլլանոսի 3, Իրենեոսի 4 եւ Կղեմոյ Աղեքսանդրացւոյ 5 հաւատարմ համօրէն եկեղեցի թէ մարմնն եւ արիւն ֆրիստոսի է հաղորդութիւնն: Թէպէտ եւ Որոգինէս երբեմն դերեւի իմն վասն առաւել սիրոյն զոր օւնի նա միշտ յայլատարիկ մեկնութիւն գրոց, սակայն Եռասմինոս յառաջ իսկ քան զնա յայտնի ձառէ զգլխացական փոփոխութենէ 6 հացին ի մարմնն եւ բաժանկն յարիւն ֆրիստոսի 7: Նոյնպէս արձանագիր ինչ գրեալ յունարէն (որ գառա ի Գաղիա յամի 1839 յԱթէոն քաղաքի) եթէ կարի անագան՝ յերրորդ դարէ՝ ցուցանէ նոյնպէս զգլխացական փոփոխութենէ 8: Զայս ցուցանէ եւ լուծութիւնն որով պահէին քրիստոնեայքն զսովորութիւնս եւ զձեռա հաղորդութեանն ի հեթանոսաց, եւ զի զերախայսն ի բաց որոշէին ի կցոր-

1 Καθαροί, cathari.

2 Թեոփ. առ Զմուռն. «Զբիւն ի Գալաթիենէ (կամ ի Խորհրդոյ հաղորդութեան) եւ ի պաշտամանաց (կարծականքն) պնտա զի չշաւառին թէ Գալաթիւնն է մարմնն Կենտրոնի մարց Եռասմին ֆրիստոսի, որ կրեաց վասն մարց միջոց» Է. առ Եփես. Ի. «Զմի հաց բեկանելով, որ է գեղ անմահութեան, անգեղեցայ ընդգէմ մահու», առ Փիղաղեղի. Դ. «Փութացարուք միով Գալաթիեամբ վարել. քանզի մի է մարմնն Գեռան մարց Եռասմին ֆրիստոսի, եւ մի բաժանի ի փութիւն արեան նա» Բ. 11

3 Վասն ամօղիած. Թ. «Եւ պայէս ի պարտաւորութենէ տերունական մարմնոյն

կերակրի, այս ինքն ի Գալաթիենէն», Վասն յարութ. մարմ. Ը. «Պարմինն զմարմնն եւ զարիւն ֆրիստոսի ուռէ, որպէս զի եւ օգին զմայլեալ 1883 Առաւմուծով», Վասն Մկրտ. Ժ. 2:

4 Ընդգէմ հերեա. Ե. 8. Է. 2. 3. Դ. 18:

5 Դաստիարակ. Ա. 6. Բ. 8:

6 Μεταβολή, փոփոխութիւն:

7 Պատասխ. Ա. 66:

8 Չի կան ի նմա այսօրեայ ինչ բանք «Կերակրեալ զգի քա, կըջայր: Ընկալ զկերակուր Փրկչին որբոց, զքոյրքն իբրեւ զմիջ, կեր եւ արք՝ կայեալ զմեկին (այս ինքն՝ զֆրիստոս) յերկոսին ձեռագր», Գաղաթի յառաջին ժամանակն զմարմնն ֆրիստոսի յայլն հաւատացելոցն ի ձեռա:

գութենէ խորհրդոյն, եւ զն հեթանոսք եւս ամբաստան ընէին զքրիստանէից վասն մարգարութեան¹ :

Պարբերակ : — Վաղ իսկ Ս. Իգնատիոս զգործ խորհրդոյ Հաղորդութեան անուանէ զՆ համ պատարագ 2. առաւել յայնմազոյն Իրենէոս 3, կատարելագոյն քան զամենայն նիպրիանոս 4 : Նաստարուսն պատարագի ի ժամանակս Ս. Յուստինեոս վկայի լինէր տակաւին պապիսի ինչ պարզ օրինակաւ : Յետ բազում աղօթից ընթերցեալ լինէին Հատուածք ի գրոց սրբոց, եւ ապա եպիսկոպոսն խօսէր նառ ինչ : Յառնէին Հաւատացեալքն միւսանգամ յաղօթն առ Աստուած, ապա տային միմեանց համբոյր սիրոյ եւ խաղաղութեան, եւ յետ այնորիկ մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսին “Հաց եւ բաժակ մի գինի” խառնեալ ջրով, եւ նա բարբառէր ի վերայ նոցա զբան օրհնութեանն զոր ասաց Քրիստոս ի վերջին ընթերցումն ի վերայ Հացին եւ գինոյ “Այս է”, պղովքն հանդերձ : եւ ժողովուրդն տայր պատասխանի՝ Ամէն : Ապա մարմինն եւ արիւնն Քրիստոսի լինէր առեալ Հաւատացելոցն ամենեցուն 5 : Հիւանդացն եւ որոց ի բանսի էին տանէր սարկաւառն : Բազումք ի քրիստոնէից որ հեռի ինչ ճանապարհ երթալոց էին՝ անէին ընդ իւրեանս : Պակայն ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում իւլիք գտանեմք ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն եկեալ զպաշտօն պատարագին, որպէս երեւի ի պատարագ գամատուցի անդ առաքելական սահմանադրութեանցն 6 յորում բազում գեղեցիկ աղօթք եւ ծէպ սահմանեալ կան, եւ էակոսն ձեւք կատարման պատարագի՝ զորս յետոյն տեսանեմք, բազում ուրեք բան առ բան գտանին : Չհաց եւ զգինի հաղորդութեանն բերեալ տային հաւատացեալքն մասն մի ի սոցանէ որոշեալ լինէր վասն խորհրդոյ Հաղորդութեան եւ մեւս մասնն վասն Ագապաց 7, որք յայնժամ ուրոյն եւ զատ ի հաղորդութենէ յերկոյն ժաման կատարէին : Չմատցեալսն յազապաց բաշխէր եպիսկոպոսն աղքատաց : Այլ ի չարորդ դարու վասն ազգի ազգի գեղծմանց ամենեւին արգելին զագապսն ժողովք : — Ընդ աստուածծնդէն պաշտօնականս յաճախեալ էին եւ երգք :

52

Տնէ, Պահ : — Ըստ առաքելոցն վարդապետութեան բազումք ի հարց՝ որպէս նշեմք եւ Որոգինէս զամենայն իսկ կեանս քրիստոնէից համարէին հանապազորդ իմն ասն, այս ինքն ուրախարար եւ գործօն իմն յիշատակ փրկարար խորհրդոց քրիստոնէութեան : Սակայն առանձինն իմն ասնական աւուրք էին՝ նախ միաշարաթին (որպէս եւ առ առաքելովքն) որ կոչէր առ հասարակ նիւրակէ 8, այս ինքն՝ տերուական (օր), յիշատակ յարութեան Քրիստոսի, եւ յայն սակա վասն ուրախութեանն չէր պարտ ի նմին աւուր պահել եւ ոչ գործել գործ վաստակոց 9 : Չորեքշաբաթին եւ ուրբաթին 10, մին սկիզբն եւ մեւս կատարած պատմութեան չարչարանացն Քրիստոսի՝ էին աւուրք աղօթից հատարակաց միաբանու-

1 Աթենագոր. Հերշապութիւն վասն քրիստոնէից. Գ :

2 Աւ Եփես. Գ. առ Փիղագեղի. Գ : Թուղթ առ Գիողենա. Թ :

3 Ընդդ. հերեւ. Գ. 17. եւ 18 :

4 Թղթ. 63. ան եւ Յերուսաղ. առ Սիւպ. Բ. Սահմանագր. Աւար. Ը. 15 :

5 Պատմութ. Ա. 66 :

6 Ը. 6—15 :

7 Յերուսաղ. Պատմութ. 39 :

8 Κυριακή, Dominica (dies).

9 Յերուսաղ. Միայն ի տերուական աւուր յարութեանն ոչ յայնմանն (ի ծուրգութենէ) եւեթ այլ եւ յամենայն իսկ կերպարանաց եւ օգտասէ անկութեան պարս ե մզ, ասէ, զգոյշ լինել, ի բաց թողալ եւ դաւարեալ (negotia) եւս զի մի աղցեմք անդի ստատույի :

10 Dies stationum, Աւուրք պահապան :

Թեամբ եւ պահոց՝ որ անուանէին կէս պահք (այս ինքն մինչեւ ցերեքորդ ժամ)։ — Իսկ եկեղեցին Հռոմայ վասն խափանելոյ զհրէական պահպանութիւն շաբաթուն որ տակաւին տեւէր՝ յերկարեալ ձգեաց զպահսն մինչեւ ցկիրականութան կամ ցօրն շաբաթու¹։ Վաղ իսկ յերկրորդ դարու երեւին եւ այլ եւս որոշեալ ժամանակք պահոց մանաւանդ շաբաթուք ինչ յառաջ քան զՋատիկն։ Այս պահք առ սակաւ սակաւ յերկարեալ, եղեն քառասնորդական կամ քառասնորդաց պահք², յորս մինչեւ ցմուտս արեւու չառնոյր ոք ինչ կերակուր, սակայն օր միաշաբաթուցն էր աղատ։ այլ ոմանք միայն ի միում կամ յերիս աւուրս շաբաթուն պահէին կատարեալ պահս³։

Իսկն հին տարեկան ամօք էին Ջատիկն եւ Պենտակոստեք. քանզի Քրիստոս ի խաչ ելեալ եւ փառաւորեալ՝ էր հիմն քրիստոնէութեան⁴։ Տօն Պասքեին կամ Ջատիկ ունէր իսկզբանն երկուս գլխաւոր մասուն, զաօն մահուն Քրիստոսի (պասք խաչելութեան⁵) եւ զաօն յարութեան (պասք յարութեան⁶)։ Իսկ ժամանակ այսր ամօն եւս պատճառս առաջնում երեւեղի հակառակութեան ի մէջ եկեղեցւոյ։ Քանզի որպէս հաւանութեան թուի՝ ըստ յօժարութեան քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ կատարէին արեւելեան եկեղեցիք՝ մանաւանդ ի նահանգին Ասիայ խառն ընդ Հրէից՝ ընթրիս Ջատիկ ի 14-երորդ աւուր նիսան ամսոյ։ Իսկ քրիստոնեայք արեւմտից կատարէին զօր յիշատակի մահունան Քրիստոսի յաւուր անդ ուրբաթու որ պատահէր յետ 14-երորդ աւուր ամսոյն այնորիկ իբրեւ օր Պասքեի⁷, եւ անարժան ինչ թուէր նոցա ընդ մէջ հատանել զպահսն որ մանաւանդ յաւաք շաբաթուն⁸ պահէր ճշդիւ։ քանզի ինքեանք կամ ամենեւին ոչ ռւտէին զգառնն Ջատիկ եւ կամ ուտէին յերկկոյի յառաջ քան զաօն յարութեանն զոր եւ միշտ ի միաշաբաթուոյ կատարէին, ուր արեւելեայքն ըստ բերելոյ տարւոյն յայլ եւ այլ աւուրս շաբաթու զնոյն կատարէին (այս ինքն երկուք աւուրբք յետոյ քան զ14-ն նիսան ամսոյ)։ Վասն զայս այլակերպութիւն ի միջոյ բառնայոյ՝ վաղ Եւրեմի չոգաւ Պողիկարպոս եպիսկոպոս Ջմիւռնայ ի Հռոմ (162) խօսել վասն սորին ընդ Անիկեոսայ քահանայապետին Հռոմայ։ Թէպէտ եւ երկդքին սիրով եւ խաղաղութեամբ մեկնեցան ի միմեանց, բայց արդեանմբ չառնանմբ կատարեալ զիրան։ Մակայն անդէն ի Փոքրն Ասիա յամի իբրեւ 170) յարեան բաղում խնդիրք եւ եղեն յաճախ վիճմունք ընդ միմեանս (Կղաւղիոս Ապողինարիս գրէր ընդդէմ սովորութեան Ասիացոցն, իսկ Մեղիտայ եպիսկոպոս Սարդիացւոց լինէր նմին սովորութեանն ջատագով)։ Իսկ սինհոդոսն որ ի վերջ կոչս երկրորդ դարու յարեւելս եւ յարեւմուտս եղեն⁹, բարբառեցան առաւել յայտնագոյն ընդդէմ սովորութեան արեւելեայցն։ Պատշաճ իմն թուեցաւ այնուհետեւ ղիկտորի քահանայապետի Հռոմայ ածել զՅոյնն Ասիացիս ի միաբանութիւն սովորութեան արեւմտից սպառնալեօք նղովից։ Չարեցան իմն եպիսկոպոսունքն արեւելից առաջնորդութեամբ Պողիկրատեսայ եպիսկոպոսի Եփեսացւոց, որք պնդէին ունել զայն սովորութիւն յաւանդութենէ առաքելոցն Յովհաննոս եւ Փիղիպպեսայ։ Նմին հակառակ եկեղեցին Հռոմայ յառաջ բերէր

1 Որ եւ անուանէր յաւելուած պահոց, Superpositio jejunii. տես ժողով Խլէքեբեան, Գան. 36։

2 Τεσσαρακοστή, quadragesima, Գաւթ. Գ. 3։ Յետ Որոպին. Մեկն Ղեւոն. Ժ. 2. 3։

3 Իրեն. առ Եւսեբ. Եկ. պոմ. Ե. 24։

4 Ա. Կորնթ. Ժ. 3—4։ Հռոմ. Գ. 25։

5 Πάσχα σταυρώσεων.

6 Πάσχα ἀναστάσεων.

7 Dies Paschae.

8 Εὐδομὰς μεγάλη.

9 Ըստ Եւսեբիոս Ե. 23. Իսկ ի Հռոմ, ապա ի Պոնտոս, ի Գաղիս, յԱւստայոս, տես, ի Կորնթ. Ժ. 3—4։

զաւանդութիւնն Պետրոսի եւ միաբան ընդ բազում արեւելեան եկեղեցեաց բերէր յառաջ եւ զաւանդութիւն Պաւլոսի: Արդեամբք իսկ յայտարար ձիկտոր զամենայն դիմադարձն նշովնալս, սակայն զիջանէր աղաչանաց բազում եպիսկոպոսաց արեւելից որ միաբան էին ընդ նմա եւ մանաւանդ՝ քանչեւայն իրենեայ եպիսկոպոսի Ղուդդոնացոց, որ արժանի ըստ անուանն: Եւ լեալ բապտիսմ՝ հաւանեցուցանէր զքահանայապետն շխռովել զխաղաղութիւնն ցաւագին հերձուածով վասն այնպիսի ինչ իրիք՝ որ ոչ ի հրամանակարգ վարդապետութիւն հայիցի: Ասկայն յետոյ միաբան հաւանութեամբ հաստատեցաւ սովորութիւն եկեղեցւոյն Հռոմոյ ի սինհոդոսին Արեղատայ (314) եւ կառարեւազոյն եւս ի տինգերական ժողովին Կիկիայ (325): Իսկ ոմանք ոմանք որ յամուռեալ ընդդէմ դարձան՝ մերժեալ անջատեցան իբրեւ հերձուածողք (2որեք-տասներորդականք²): Ի սմին վիճման յայն սակա պոսպէս ստիպելով իմն գործէր ձիկտոր՝ զի ըստ սովորութեան արեւելեացոյն գոյր ինչ վաւեր խառնելոյ քրիստոնէից եւ Հրէից ընդ միմեանս:

Ի յիսուն աւուրսն յետ Զատիկի՝ այս ինքն ի Պենտակոստէսն որ էր յաջորդ իմն առն յարութեան եւ փառաւորութեանն Քրիստոսի, ընէր հանապազօր ժողովել ի պաշտօն աստուածեղէն, եւ չգոյն պահք եւ կառարեին աղօթքն կանգուն յոտս առ յիշատակի յարութեանն. փառաւորացոյն քան զամենայն աւուրսն էր յիսներորդն՝ առն յիշատակի իջման Հոգւոյն սրբոյ եւ յայանումն առաջին ազդեցութեան փառաւորութեանն Քրիստոսի: Հաւանութեան իմն է թէ եւ ի սոյն եւս ժամանակս ընդ մէջ Զատիկն եւ Պենտակոստէից ի ԿՍերորդում աւուրն կատարէր առն մերանալոյն Քրիստոսի³, գոնեայ յարեւմուտս, քանզի ասէ Ագոստինոս թէ մի ի բուն կարի հնագոյն առնից է: Այն առանց իրիք տարակուսանաց է թէ կայր առն Յայանութեան յարեւելեան եկեղեցւոյ (Յ. Յունուարի) անգստին յերկրորդ դարէ: Ի սմին առնի կառարէր յիշատակ Յայանութեան կամ երեւելոյն⁴ Քրիստոսի ի Մկրտութեանն եւ յայանելոյ ամենեցուն իբրեւ վարդապետ յԱստուծոյ⁵: Անց այն առն ի չորրորդ դարու փափովմամբ ինչ իւրք եւ յարեւմտեան եկեղեցի՝ իբրեւ յիշատակ յայանութեան Մեսիայի առ հեթանոսն՝ զորս յանդիման կաղուցանեն երեքին մոգքն արեւելից. գասնին եւ նշմարանք առնի ծննդեան Քրիստոսի անդստին ի ժամանակս յայտոսի: Եւս առաջը քան զայս մեծամեծ առնս իբրեւ պատրաստութիւն գիշերական ինչ առն հրակմամբ⁶, քան իմբէին քրիստոնեայք եւ զօր մահու մարտիրոսացն իբրեւ զօր յաղթութեան նոցա եւ փառաւոր ծննդեան նոցա վասն անտի կեանաց⁷ անդէն ի վերայ գերեզմանաց նոցա, յորոց վերայ մատրոնն կամ եկեղեցին էին յորինեալ. հին քան զամենայն առն մարտիրոսացն թուի լեալ առն անմեղ մանկանցն Բեթղահէմի (որ կոչին Ծաղիկք մարտիրոսաց⁸):

Տե՛ճոյ, նշանաւ հոգեւորական իւրոց: — Զառաջինն վայրք ժողովելոյ քրիստոնէիցն՝ էին յաճախ տունք հաւատացեցելոցն: Ի ժամանակս հաւատանացն ժողովէին ի հեռաւոր ինչ տեղիս, յանառաւ եւ ի խորափիաս. քանզի համբէն իսկ աշխարհ, ասէին վարդապետք եկեղեցւոյ, է մի եւեթ տաճար Աստուծոյ, նա եւ ի բանտս եւս եւ ի գետնափոր

¹ Եւրոպոյ նշանակէ՝ իազաղութիւն:

² Quatradecimani.

³ Եօրէի չից օրաւիքսու կամ ճիստօւսմոյն.

⁴ Եւրոպոյ, Յայանութիւն:

⁵ Θεοφάνεια, Աստուածայայտութիւն:

⁶ Vigilia, հոգեւոր.

⁷ Natales, Natalitia.

⁸ Flores martyrum, festum innocentium.

տեղիս գերեզմանաց¹ եւ ի շիրիմս մարտիրոսացն : Ջբանս պատասխանառուացն թէ քրիստոնեայք չունիցին սառնարս կամ սեղանս՝ է իմանալ թէ չունին նորա ըստ հրեական կամ հեթանոսական մասց, այս ինքն՝ զի չիք սառնար յորում փակեալ կայցէ կամ յորում միայն իցէ մատաւոր Աստուած : Ամենեւին աներկեւան իսկ վկայութեամբ յայտ է թէ երբ քրիստոնէից բազում մասարուք եւ սառնարք յերրորդ դարու . եւ ըստ Եւսեբեայ . յորինեցան մանաւանդ ի ժամանակո խաղաղութեանն որ էր ի հալածանացն Աղղերիանեայ մինչեւ ցհալածանոն Գիսկղեաթիանու՝ բազում նոր եւ երեւելի եկեղեցիք ի քաղաքս : Տոյակապն եւ մեծ քան զամենայն՝ էր աղաքէն եկեղեցին Նիկոմեդիայ :

Բանգի յառաջագիմութիւն ազատական արուեստից լեալ էր ըստ ազալ հեթանոսութեանն եւ գրեթէ կարգեալ էր ի փառաւորութիւն աստուածոցն հեթանոսաց՝ գարշէին իմն եւ խորշէին ի նոցանց քրիստոնեայք . յայն սակո յառաջին անպաճոյճ եկեղեցիսն գտանեմք լոկ վայրս բաժանեալս վասն արանց եւ վասն կանանց . ի սոցունց անշատեալ կայր եւ անդի ինչ ուր նուիրական գործքն կատարէին² յոր միայն կղերականքն մասնէին . անդ ուղղեալ կայր սեղան³ անպաճոյճ հանդերձ կաթեարօք կամ ամբուովք կղերականաց⁴ : Ցակաւ ուրեմն յորինեցան եւ նշանակք ցուցիչք քրիստոնէական ինչ խորհրդոց, որպիսի ինչ ի մատանիս կնքոյ, ի բաժակս եւ ի կանթեղս . որմանք սանց նկարէին պատկերաւ խաչի, հովուի որ զգառնն ի վերայ ուսոյն բարձեալ աստիցի, ձկնորսի եւ ձկան⁵, նաւակի (որ էր նշանակ եկեղեցւոյ), խորախի (նաւու), աղաւաղ, օստոյ արմաւենւոյ, քնարի (որ էր նշանակ հոգւոյ քրիստոնէից), խղի, աքաղաղի եւ պղղոց նշնադիւսեաց : Սղքիմք զարդարէին եւ զգամբանս, երբեմն եւ զորմանս եւս եկեղեցեաց :

Ի հասնութեան խաչուորդ :— Յայտ առնէր եկեղեցի հակառակ բազում աղանդոց՝ զի թէպէտ եւ յարգեալ զովն ինքն զիստութիւն իբրեւ առանձինն պարգեւ ի վերայ քան զընութիւն, եւ ցուցանէր զայն հեթանոսաց իբրեւ նշանակ մեծի զօրութեան Աւաարանին⁶, սակայն եւ ոչ զպատիւ ամուսնութեանն ուրանայր⁷, եւ առաւցանէր թէ շնորհին ի դոյն առանձինն շնորհք Հոգւոյն, քանզի է իսկ խորհուրդ մեծ . եւ ըստ վկայութեան Ս . Իգնատիոսի պարս էր խօսելոցն կատարել զղաշխոս ամուսնութեանն առաջի եպիսկոպոսի⁸ . Նշնադէս եւ Ցերաուղիանոս⁹ եւ Կղեմէս Աղեքսանդրացի յիշեն զօրհնութեանէ եպիսկոպոսին : Համաբեալ էր եւ յայնժամ անբաժին ամուսնութիւնն յորժամ մի կողմն անհաւատարիմ գտանէր, այնպէս զի եւ կողմն իսկ անմեղ չկարէր առկենգանութեամբ միւսոյն միւսանգամ աշխարհալարել¹⁰ : Քրիստոնէի ընդ հեթանոսի ինն լծակից էր անվաւեր¹¹, միայն ներեալ իմն էր ամուսնութիւնն լեալ յառաջ քան զգարձ միոյ ի լծակցացն¹² : — Սակայն բազում անգամ սովոր էին քրիստոնեայք առանձնանալ ի լծակցէն յառաջ բազումն զի աղօթից պարագեցցին, մանաւանդ յաւուրս ապաշխարութեան եւ պահաց : Իսկ որ ինչ ի ժուժկալութենէ եւ ի

1 Catacombl.

2 Բնէ, βήμα, chorus.

3 Τράπεζα, mensa sacra, mystica.

4 Θρόνος, καθέδρα, Եւսեբ. ծ. 4 :

5 Ὑψὸς, որ է նշանակիչ Գրիստոսի.

Ընթերցեալ այսպէս Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ υἱός Σωτήρ. Թիսուս Գրիստոս Աստուծոյ Որդի Կենարար, :

6 Իգնատ. առ Գղեկաբղ. Ե . Յուստին.

պատասխ. Ա . 15 :

7 Սահմանք. Առաք . Զ . 10 եւ 11 :

8 Թղթ. առ Գղեկաբղ. Ե :

9 Առ Կենն Բ . 9 :

10 Կղեմ. Աղեք. Սարգ. Բ . 23 :

11 Ցերաուղ. վասն փանգամ ամուս. Է . ԺԱ : Կղերան . վասն անկեղց :

12 Կորնթ . Է . 12 . 16 :

պահոց անտի խնայութիւնն ընկեր՝ տուեալ ընկեր աղքատաց : Իսկ ամենը առ գոհութեան շնորհի ջրիստոնէութեանն՝ գրեթէ ի մշտնջենաւոր պահս նուիրեմն զանձինս, մեկնեալ յընկերական կենաց ¹ : յորոց բազումը ամենեւին կուսութեան կեանս կեին, երբեմն ուխտու եւս ² :

Ս) Երբն Եփեսոս : — Ըստ խրատու առաքելոյն Յակոբայ ³, կոչեցեալ ընկերն երկրորդը առ հիւսնդն մերձ ի մահ՝ առ զխորհրդական օծումնն վերջին, զի առցէ զօրութիւն ոգին ⁴ : Իսկ մարմինն անշնչացեալ չընկեր պրեալ ի խորուկի ըստ սովորութեան հեթանոսացն ⁵, այլ ապին զայն յետ հողոյ եկեղեցական պաշտամամբ իբրեւ զտաճար Հոգւոյն սրբոյ, հաստատուն յուսով՝ թէ յարուցցէ զնա քրիստոս երբեմն ի գերեզմանէ ի նորոգ կենդանութիւն : Լինէր ամ ըստ ամէ յիշատակ պաշտամամբ վասն ննջեցեալն : Ամենեւին հաստատուն էին հաւատքն՝ թէ մահ է անցումն ի լուսազոյն կեանս, նա մանուկնդ շահ եւս՝ զի փութանակի փաւորէ զմեզ ընդ քրիստոսի ⁶ :

Գ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն :

53

Լատինացիքն ընդ : — Հին կապարանք՝ որ ի Ժողովս հաւատացեալն եւ յիւրաքանչիւր մատենագրաց յաճախ ընկերն ընթերցեալ, ի կիր արկանէին ոչ ի բնագրի անդ, այլ թարգմանութեամբն Եւթանաանից կամ Աղեքսանդրեան, եւ զայս թարգմանութիւն Յուստինոս համարէր լեալ յայտնի ինչ պրանչեղեօք ⁷ : Յերկրորդ դարու յաւելան պլ եւս երեք թարգմանութիւնք, այս ինքն՝ Ակիւղայն, Թեոդոտիոնին եւ Սիւմարոսին : Ակիւղաս էր Հրեայ ծնունդեամբ որպէս հաւանութեան է, կամ ըստ պլոց՝ հեթանոս ի Սինոպոլոս Գոնատացոց եւ ապա քրիստոնեայ եւ յետոյ դարձեալ Հրեայ կամ Եբրոնեան կացեալ առ Ալբիանու : սա յօրինեաց թարգմանութիւն ինչ հնոց կապարանաց ամենեւին նշմանութեամբ : Նշման եւ վասն Սիւմարոսի եւ Թեոդոտիոնի չէ յայտ : զի նա կարծի յառաջն լեալ Սամարացի եւ սա Եբրոնացի կամ Հրեայ, եւ երկրորդն առ Անտոնինեամբ կացեալ : Սիւմարոս թարգմանեաց աղաաագոյնս եւ ջանաց յարմարել ըստ յստակութեան յունական լեզուին : Իսկ Թեոդոտիոն միջին իմն է ընդ մէջ երկօցունցն ոչ ազատ եւ ոչ նշման կարի :

Իսկ գիրք նորոցն կապարանաց այնչափ յաճախագոյնս արկանին ի կիր՝ որչափ տակաւ հեռանայ ոք յառաքելական ժամանակաց. եւ էր

1 Ἀσκηται, continentes, σπουδαίοι, ἐλεγκτῶν ἐλεγκτότατοι.

2 Կղեմ. Աղեք. Սարմ. Գ. 15 :

3 Եփ. Ե. 14 :

4 Որոգին. Մեհ. Գեա. Զառ. Բ :

5 Զարմանալի է բան Կիրիւնեայ Վասն օրին. Բ. 33. "Ինչ թուի (տե՛) թէ քանակաւն Կիւ պայման թաղելոյ այն իցե, որով Կիրոնն թաղեցաւ ըստ Գոնեոփոնեայ — քանզի հառուցանի հողոյ մարմինն եւ այնպէս իմն զեանքն՝ որպէս զի Ժողովս Բիւ Կիւ Կիւնի :"

6 Փիլիպո. Ա. 21 :

7 Զհեա երթեալ պատմութեան Թըղ-

Թայն Արեւմտեայ ուրում օգոստոսարի յարեանիս Գողգոթայ Փիլիպոսիկայ արքայի Եգիպտոցոց, զոր դրէ նա առ եղբայր Իւր Փիլիպոսեան՝ պատմելով թէ օրպիտի պիւնակաւ այն թարգմանութիւն եղեւ. զպատմանէ անս մանր առ Ս. Կիրիլի Երուս. Գողգոթեան ընծայութեան՝ գրուեալ ի վիճեւնա 1833, էջ 68—69 : Այլ չէ ինչ վաւերական պատմութիւնն այն, եւ ոչ թարգմանութիւնն այն ունի ինչ նշանակցեալ ցիւ պիւնիկոս աղեցեցութեան Ստուանոյ, որպէս քաջ եղոյց նախ Ս. Յերոնիմոս : Ցեռ եւ Հատ. Ա. էջ 473 :

խոյն պարտէս ի դէպ, զի հարկ էր ժամանակ քնել ի վերայ անցանել մինչև տարեւառիկ փոփոխմամբ՝ ի միեւնոց հաղորդութիւն գաղթն մատենքն աստ անդ սփռեալք: Այլ թէ երբ եւ յոյր ձեռն եւ կամ որչափ գրովք առաջին հաւաքումն նոցա ի մի բովանդակութիւն եղև՝ այն չէ յայտ:

Հորհրդոյնս: — Աշակերտք առաքելոցն եւ քրիստոնէսոցք նոցին ժամանակակիցք սակաւ քնել եւեթ թողնն գրով. քանզի քրիստոնէութիւն ոչ եթէ իբրեւ ծնունդ քնել քննութեանց գիտութեան հաղորդեցաւ մարդկան, այլ մանաւանդ թէ իբրեւ տառաւածեղէն քնել յայտնութիւն, որոյ ճշմարտութեանն յոյժք՝ արանքիքն առննթեր կային. դարձեալ զի եւ զառաջինն ոչ առհասարակ ի մէջ մատենագիտաց քնել տարածեցաւ քրիստոնէութիւնն: Յայն սակաւ եւ հաջքն առաքելականք (այս քնքն՝ որք աշակերտեալք առաքելոց էին) ըստ առաքելական օրինակին՝ դպրն քնել թուղթս եւեթ թողնն յարմարեալ ըստ գիտաց պիտոյիցն պատահելոց, եւ յորս ոչ քնել նշմարանք գիտութեան երեւին, այլ քաղցր իմն օծութիւն քրիստոնէական. եւ են սոքա՝

1. Բանաբանս՝ († 73) որոյ կայ թուղթ մի վասն պնդելի պահանջին ի քրիստոնէիցն պահել եւ զմովսիսեան օրէնսն, գրեալ յետ կործանման Երուսաղեմի: Թեպէտ եւ ի վաղ իսկ ժամանակաց Աղեմս Աղեքսանդրացի, Որոգինէս, Եւսերիոս ընդունին զայն թուղթ իբրեւ ճշմարտ, այլ շատք այժմ արկանեն ընդ յերկուսնոց: — 2. Հերմաս, զորմէ չէ յայտ թէ նա իցէ զոր ողջունէ Առաքելալ, եթէ այլ որ երէց եկեղեցւոյն Հռոմոյ, եղբայր Պիոսի Ա. քահանայապետի (յամի իբր 150). կայ սորա գիր “Հովիւ”, անուն. յԱ. դարութեանն մատուցանէ 4 Յայտնութիւնս կամ Ցեփլ վասն անցից եկեղեցւոյ եւ վարուց քրիստոնէից. յԲ. դարութեանն կան 12 Պարտաւորութեան առանգեալք ի հրեշտակէ նորա պահապանէ երեւելոյ նմա յառադրա մօտ ի Հռոմ ի կերպարանս հովիւի սպիտակահանգերձ, մախաղ յուս իւր եւ ցուպ ի ձեռին. իսկ յԳ. դարութեանն՝ 10 Կանոնութիւնք ի յորդորում վարուց բարեպաշտութեան: — 3. Աղեմս քահանայապետ Հռոմոյ գործակից Պաղոսի եւ յաջորդ Պետրոսի 3, որոյ կայ “Թուղթ Ա. առ Աորենթացիս”, (59 տունք) վասն ցածուցանելոյ զառովութիւն քնել նոցա որով մերժեալ էին ի պաշտամանէն երիցունք ամանք հաւատաւալք յառաքելոց կամ յարանց առաքելականաց: Երկու եւս “Թուղթք առ Կուսանս”, յանցեալ դարու գտան յասորի լեզուէ եւ թուին հարազատք, ուր թուղթն Բ. առ Աորենթացիս ընդ կանխածանօք է: — 4. Իգնատիոս Աստուածազգեաց (ըուն՝ Աստուածակիր 4) որպէս հաւանութեան է՝ ասորի յազգէ, աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու, յետ Եւդոկայ յաջորդ Պետրոսի յԱնտիոք. սա յետ կաղց յատենի առաջի Տրայիանու՝ առաքելոց ի նմանէ ի Հռոմ արկանել առաջի առիւծուց ի Թէատրոնին († 107, 20 Դեկտ. կամ ըստ պոյոց կարծեաց 116): Ի բազում թղթոց որ ի նորա անուն յածին՝ 7 միայն են հարազատք որ ի նմին ամի զճանապարհայն գրեցան ի նմանէ, այս քնքն. ա. առ Եփեսացիս, բ. առ Մագնեսիացիս, գ. առ Տրազդիացիս, դ. առ Հռոմեացիս (որք գրեցան ի Չմիւռնայ), ե. առ Փիղադելիացիս, զ. առ Չմիւռնացիս, եւ ի. առ Պողեկարպոս (որք գրեցան ի Տրոպոպոլ): Այսոցիկ երկու իմն ջոզ օրինակաց է, մի ընդարձակագրն եւ

1 Յեւ վերագոյն էլ 26:

2 Հռոմ. ԺԶ. 14:

3 Յեւ վերագոյն էլ 34:

4 Թեփոթոս.

մեւ՝ համառօտագոյն. Բերքին եւեթ ազգ օրինակացն հարազատ է, իսկ առաջինքն յարմարեալ ի ճերբորդ դարու: — 5. Յանանուանէ ումէքէ կայ գեղեցիկ ինչ «Թուղթ առ Գիովնետոս», (ո՞ն հեթանոս) որ յուզեալ իցէ նմա խնդիրս թէ ընդէր քրիստոնեայք զկրօնս հեթանոսաց եւ Հրէից միանգամայն մերժեալ՝ ամենեւին նոր ինչ վարդապետութիւն ի մէջ բերիցեն, եւ դարձեալ՝ եթէ այնչափ կարեւոր էին մարդկան կրօնք քրիստոնէութեան՝ ապա հիմ ալսպէս անադան եկն ի մէջ: — 6. Պապիաս (+ 120) եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փռիւգացւոց աշակերտ Յովհաննու աւետարանչի եւ ընտանի Պողիկարպեայ. սորա 7 հասակոտորք եւեթ կան ի 5 գրոց «Մեկնութեան բանիցն Տեառն», — 7. Կուադրատոս (+ 130) եպիսկոպոս Աթենացւոց աշակերտ առաքելոց, որ եւ գիր Պատասխանատուութեան Ագրիանու յորժամ եկն նա յԱթէնս անտանել զեղեւանն խորհուրդոս. սորա մանր ինչ հասակոտոր միայն կայ: — 8. Պողիկարպոս (+ 167) ի Յովհաննէ առաքելոյ կարգեալ յեպիսկոպոսութիւն Զփուռացւոց ընտանի Իգնատիոսի Աստուածազգեցի, որ երկեալ ի Հռոմ առ Անիկետոս քահայտապետ վանն խնդրոյ առնին զասկաց դարձաւ ունայն, այլ կաց մնաց ի սերտ հարորդութեան ընդ հռոմէական ամբողջին. ի բազում գրոց նորա կայ մի միայն հարազատ «Թուղթ առ Փիղիպպեցիս», գրեալ յամի իբրեւ 107 կամ 108, որ ըստ Յերոնիմեայ ընթերցեալ ընէր յառաջն յեկեղեցիս: Հատակոտորք այլոց ինչ գրոց նորա ընդ կասկածանքն են:

Ինչ յերկուանք իմն են կամ ստուգեալքն ընծայեալ մատենագրացն յորոց անուն շրջին — 1. Թուղթ երիցանց եւ սարկաւագաց Աքայեայ վանն վկայութեան Անդրէի առաքելոյ: 2. Վկայաբանութիւն Թեկդի եւ Պաւղոսի: 3. Պրորոքոնի (միջ ուրուք յեւթն սարկաւագաց + 60) վարք եւ սքանչելիք Յովհաննու առաքելոյ: 4. Լինոսի (+ 78) առաջնայ յաջորդին Պետրոսի ի Հռոմ Գիրք Բ. զարշարանաց Պետրոսի եւ Պաւղոսի: 5. Արդեայ Բաբելոնացւոյ (որ պատմի լեալ հրեայ յազգէ եւ առաջին եպիսկոպոս Բաբելոնի) Գիրք Ժ. վանն ճգանց առաքելոց: 6. Կտակք երկոտասան նահապետաց գլխալ որպէս հաւանութեան է իսկզբան երկրորդ դարու: 7. Միքիղեան մատենաք յ8 գիրս որպէս ցայժմ կան եւ յորմէ բազում անգամ առաջին հարք (Յուստինոս, Աթենադորաս, Թէոփիլոս Անտիոքացի, Կղեմէս Աղեքսանդրացի եւ Ղալկանտիոս) առնան հատածս ի հաւանութիւն հաւատոց մերոց ընդդէմ հեթանոսաց, թուին յօրինեալ վաղ յառաջ քան զկէս 2-րդ դարուն ի քրիստոնէէ ումէքէ՝ ի հին պատգամն հեթանոսացն խառնելով ինչ ինչ ի հնոց եւ ի նորոց կտակարանաց, ընծայելով զամենայն Միքիղեան կանանց ըզձից հոչակելոց ի մէջ հեթանոսացն, ո՞ն իբրեւ Պարսիկ կամ Բաբելոնացի եւ ո՞ն իբրեւ Դերիեան կամ Կումացի կամ Տրովացի կամ Տիբուրացի Արքիդայ:

54

Իւր մատենագրութիւն աշակերտաց առաքելոցն ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն դուզնաբեայ իմն երեւի եւ միակերպ, նմին հակառակ յձում դարու աստ նշմարի իսկ եւ իսկ առատութիւն մատենագրութեանց յազգի ազգի ձեւս եւ ի կերպարանս: Պատճառք իրացն յայտ ի հանգամանաց ժամանակին է, յորում ի ներքուստ եւ արտա-

բուսա յարձակումն կրէր եկեղեցի. ի ներքուստ ազգի ազգի աղանդօք եւ արտաքուստ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից որք յաճախէին զդպարաւութիւնս զվարդապետութենէն եւ զվարուց քրիստոնէիցն, գիտունք եւ փիղիսոփայք ելանէին ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան եւ իշխանութիւն տէրութեանն Հռոմայեցւոց օգնականն էր ժողովրդեանն մոլեգնութեան ի հալածումն նորա: Յայնժամ հան Սատուած միանգամայն արս երեւելիս ի ճշմարտութեանն պաշտպանութիւն՝ պատմական, պատասխանատուութեան, մեկնական եւ վիճական գրովք ի կերպարանս ոչ միայն թղթոց, այլ եւ խօսից երկուց ընդ միմեանս¹, ճառից եւ յիշատակաց²:

1. Ս. Թուստինոս վկայ († 166), որպէս ինքն իսկ պատմէ՝ որդի Պրիսկեայ ծնեալ ի Նէապոլիս այս ինքն ի Սիւլքէմ, ի մանկութենէ տաւեալ էր ի դպրոց ի հրահանգս ուսման. նախ ետ նա զանձն ի սոցիլիքան փիղիսոփայութիւն եւ յետ դիմելոյ կարգաւ առ Պերիպատետիկեանս, Պլութարքորականս եւ Պլատոնականս, մինչդեռ ուրախ իմն լինէր ընդ գիւտ պղատոնական իմաստութեանն՝ յորդորեցաւ յառնէ ուսմանէ Ծերունւոյ յընթերցուած գրոց արքոց, նովին լուսաւորեալ եւ հաստատութեամբ քրիստոնէիցն ի տանջանախ իւրեանց՝ ի միտ առեալ զանմեղական վարս նոցա՝ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն յՅՈկերորդ ամի հասակին (յամի իբրեւ 133) ոչ քնչ ամօթ համարեալ զճշմամանս խաչին քրիստոսի, բայց եւ զաղաքողոն փիղիսոփայութեան չմերկացաւ, զի զքրիստոնէութիւն լրումն իմն իմաստութեանն համարէր, եւ կարգեալ դպրոց ուսուցանէր ի Հռոմ, մինչեւ առ նախանձու մասնեալ ի Կրեսկեայ կիւնիկեան փիղիսոփայէ՝ վկայեաց ի Հռոմ գլխատեալ յետ գանկից: — Բայ ի գրոց անախ նորա կորուսելոց եւ յայնցանէ որ ընդ կասկածանօք են՝ կան 1. Գիր վասն միահեծան իշխանութեան (այս ինքն վասն միութեան Սատուծոյ): 2. Պատասխանատուութիւնք երկու, մի առ Անտոնիոս Պիոս, առ որդիս նորա եւ առ Ծերակոյտն (գրեալ ի Հռոմ յամի իբրեւ 138) եւ մեւ եւս կարճագոյն որպէս հաւանութեան է՝ առ Փարկոս Աւրելիոս: 3. “Խօսք ընդ Տրիփունեայ Հրէի”, վասն մարմնատուութեան Բանին եւ կոչման հեթանոսաց, գրեալ յամի իբրեւ 140: — 2. Տատիանոս († 180) ասորի յազգէ ի Միջագետաց այլ շրջեալ ի բաղուժ կողմանս եւ վարժեալ ի հրահանգս Թուաղոն, որ յետ խնդրելոյ եւ քննելոյ զամենայն կրօնսն ի քրիստոնէութեան եգիպտ ճշմարտութիւնն, եւ աշակերտեալ Թուստինեայ ի Հռոմ էր ընկեր եւ կցորդ վաստակոց նորա, եւ յետ նորա մահուն առաջնորդէր դպրոցին նորա, այլ ապա մեկնեալ յիւր աշխարհն՝ անդ ամբարտաւանեալ ընդ ուսումն վարդապետութեան իւրոյ ի բաց եկաց յեկեղեցւոյ եւ յորինէր ուրոյն ազանդ ըստ Ենկրատիսեանց կամ Ժուժկալաց (յամուսնութենէ, ի մոյ եւ ի գինւոյ իբրեւ ի չարաց իրաց): Սորա կայ “Ճառ ընդդէմ հեթանոսաց”, թող զգիրսն բազումս որոց անուանք եւեթ կան: — 3. Ս. Աթենագորաս (վկայեալ 180) Աթենացի (ըստ վերնագրին որ դնի ի գլուխ գրոց նորա) փիղիսոփոս հեթանոս որ (ըստ Փիլիպպեայ Սիդեաայ) ի կամել իւրում դնել գիրս ընդդէմ քրիստոնէիցն՝ առեալ ընթերնաւ զգիրս սուրբս զի տեղեակ իրացն լինիցի, այլ անդէն ըմբռնի ի հրապոյրս ճշմարտութեանն: Սորա կայ գիր “Հրեշտակութեան (այս ինքն պատախանատուութեան) վասն քրիստոնէից”, եւ մեւ եւս գիր “Վասն յարութեան մեռելոց”: — 4. Թէոփիլոս Անտիոքացի ըստ օրի-

1 Dialogue.

2 Commentarium.

նախի Յուստինեայ եւ Յատանեայ եւ Աթենագորայ դարձեալ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութիւն ընթերցուածով գրող սրբոց, եւ յեա Երոտեայ որ էր եւթներորդ ի Պետրոսէ՝ յաղորդէր զեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյն Անտիոքացւոց (ըստ Մաւրիկեանց՝ 176 — 186)։ Մնացեալ են ի գրող նորա միայն «Երեք գիրք առ Աւագիլուհոս», (բարեկամ իւր Հեթանոս՝ այլ գիտուն եւ ցանկացող ճշմարտութեան)։ — Ծ. Հերմիս» (ըստ վերնագրի գրող նորա) փիղիսոփոս՝ որոյ ոչ վաղք յայտ են եւ ոչ Ժամանակ, եթող մեզ զգիրս «Կշտամբութեան արտաբնոցն փիղիսոփայից»։ — Ծ. Անուամբ եւեթ եւ կամ դոյզն ինչ Նշմարանք գրող ծանօթ են ։ Արիստիդէս փիղիսոփոս Աթենացի որ եա Պաասխանատուութիւն Ադրիանու, Բ. Ագրիպպոս Կաստոր որ գրեաց Յանդիմանութիւն ընդդէմ Բասիդեղեայ եւ կան գոյզն ինչ Հաստիկատորք, Է. Արիստոն Պերդէացի որ էր Տրեայ յազգէ եւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն, եւ գրեաց Խոսա յորում Յասոն եւ Պապիսկոս վիճին ընդ միմեան վասն քրիստոնէութեան, Դ. Յ. Մեղեալ Յարգիացւոց եպիսկոպոս († յամի իբրեւ 173) որոյ ամբաւ մասեանք թուեալ մի ըստ միջէ առ Եւսեբեայ՝ չեն այժմ ի միջն՝ բաց ի Հատակոտորոց ինչ, այս ինքն մասն ինչ ի Պասասխանատուութենէն առ Մարկոս Աւրելիոս (յամի 170), թուղթ մի առ Բնեսիմոս ոմն որում ընծայէ զգիրս իւր Քաղաւածոց ի Տնոց կտակարանաց. իսկ ցանկ գրող Տնոց կտակարանացն որ ի նմանէ յիշին՝ զամենայն յառաջականոն գիրան բովանդակէ բաց յեպթերայ զոր թերեւս ընդ անուամբ Եզրի կարգէ, Ե. Յ. Գրնիսոս Կորընթացւոց եպիսկոպոս († 180). ի սորա եւթն թղթոց (առ Ղապիզմնացիս, Աթենացիս, Դիկոմեդացիս, Գորաիւնացիս, առ եկեղեցին Ամատորիացւոց եւ առ այլ եկեղեցիս Պոնտոսի, առ Գնոսիացիս, առ Հռոմայեցիս) միայն ի թղթոյ անտի առ եկեղեցին Հռոմայեցւոց կան (առ Եւսեբեայ) երեք Հատակոտորք։ Յառաջնումն գովեալ մեծապէս զկարգ եւ զսովորութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ ասէ. «Այս իսկ ձեր սովորութիւն է, ասէ, անգստին իսկզբանէ անտի Հաւատոց զի առ եղբարսն ազգի ազգի երախտեօք ցուցանիցէք բարեբարութիւն եւ առ բազում եկեղեցիս . . . զկարեւոր կարեւոր դարմանս կենաց առաքիցէք . . . Եւ զայս սովորութիւն երանելի եպիսկոպոսն ձեր Սովետէր ոչ պահեաց միայն՝ այլ եւ ամեցոյց եւս, երբեմն ընծայս վասն սրբոց առաւելութեամբ մատակարարեալ եւ երբեմն զեղբարսն որ անդր ճանապարհ առնէին միեթմարելով իջիւ հայր յանախոսի չիւր որդիս»։ Իսկ յերկրորդումն՝ ասէ թէ «Այսօր կատարեցաք զսուրբ օրն տէրոնական յորում զձեր թուղթն ընթերցաք, զոր եւ յայսմ հետէ միշտ ընթեւնալով ըստ օրինակի աւաջին թղթոյն այնորիկ գրելոյ առ մեզ ի Կղեմայ (եպիսկոպոսէ Հռոմայ) լցցաւք գեղեցիկ գեղեցիկ պատուիրանք եւ վարդապետութեամբը»։ Երրորդումն արանջէ զի սպասաւորքն սատանայի խանգարեն զթուղթս նորա ցանելով որում մոլորութեան։ Զ. Ս. Աղօղինար եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փուլպացւոց († 180) որ նահատակեցաւ բանիւ եւ գրով ընդդէմ Մոնտանեանց, որ առ նովաւ ելին, եւ ընդդէմ հեթանոսաց եւ Հրէից, բայց առ Հասարակ չեն այժմ ի զ վասն զատիկ Գիրք Բ. յորում ջատաջով ժամանէ արեւելեացն սովորութեան. Վասն բարւոք վարուց եւ վասն մարգարէից. Վասն եկեղեցւոյ. Վասն տէրոնական աւուր. Վասն բնութեան մարգարէ. Վասն արարչութեան մարգարէ. Վասն Հպատակութեան հաւատոց. Վասն օգւոյ, մարմնայ եւ մտաց. Վասն մկրտութեան. Վասն ճշմարտութեան. Վասն Երեմիանի գրիւտանի. Վասն մարգարէութեան. Վասն հիւրընկալութեան. Ժաւ եւս զիւր Բանալի (գրող սրբոց) անուն. Վասն ստատույթի Վասն յայանութեանն Յովհաննու. Վասն Առաւելոյ մարմնաւորի (մարմնացւոյ)։

միջի մատենանք նորա, Է. Ս. Ապրդոնիոս որ էր սինդղեթիկոս հռոմեացի եւ վարժ գիտութեամբ, առ Վոմոդեաւ վկայեաց մատենալ ի Ծառայէն (յամի իբրեւ 186), Ը. Միղաթադէս որ Ծաղկէր յամի իբրեւ 180—190, որ գրեաց գիրս ընդդէմ հեթանոսաց, Հրէից եւ Մոնոտենանց եւ Պատասխանատուութիւն առ կայսր, Բ. Մոգեստոս, Մուսանոս, Սեքստոս եւ Արաբիանոս որք առ Մարկոսն Աւրեղեաւ եւ Վոմոդեաւ թուին ծաղկեալ եւ չեն ինչ ծանօթ վարք նոցա. որպէս եւ առ Նովին Վոմոդեաւ եւ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ ծաղկեցան մեկնիչք գրոց արքոց Հերակլիտոս (մեկնութեամբ Առաքելոյն, այս ինքն թղթոցն Պաւղոսի), Կանդիդիոս եւ Ապիոն (մեկնութեամբ վեցօրեայ արարչութեան), Յուդաս (մեկնութեամբ 70) եւ թնեւորդացն Դանիելի. Հռոդոն ասիացի ծննդեամբ, աշակերտեցաւ Տաաիանայ ի Հռոմ. ի գրոց անտի սորա (յորս է դարձեալ մեկնութիւն մի վեցօրեայ արարչութեան) կայ (առ Եւսեբեայ) հասակոտոր ինչ գրոցն ընդդէմ Մարկիոնի, եւ մեւ եւս հասակոտոր ի գրոց Մաքսոման զոր մաքառեցաւ ինքն Հռոդոն ընդ Ապեղեայ Մարկիոնացւոյ յորում ասէ թէ «Յորժամ պարտեցաւ ի նմանէ Ապեղէս յեւ բաղում ինչ չարաչար բարբառելոյ՝ ապա ուրեմն սկսաւ ասել թէ չէ պարտ ամենեւին ի խղզ արդեալ քննել զհաւատաս, այլ պարտ եւ պատշաճ է իւրաքանչիւր ումք կալ մնալ յայնմ զոր միանգամ ուսաւ իսկզբանն. քանզի որ ի խաչելեալ անդր հաստատեալ իցեն զյոյս իւրեանց՝ փրկելոց են, ասէ, միայն թէ գործս բարիս գործիցեն», : Ապա չէր ինչ անծանօթ եւ հնոցն մուրեւից՝ վերջին ապաւենն յոր պիտի դիմեն ամենայն մուրեւեպք մերոց ժամանակաց յեւ յաղթահարելոյ ի ճշմարտութենէ զորոյ չկամին երթալ զհետ : Ժ. Ս. Մաքսիմա Չնորորդ եպիսկոպոս Երուսաղեմացւոյ. ի սորա գրոց թէ «Ուստի չարն իցէ», եւ թէ «ՅԱստուծոյ ստեղծաւ նիւթն», կայ հասակոտոր ինչ առ Որոգիւնի : Ժ. Պողկրատէս Ցնորորդ եպիսկոպոս Եփեսացւոյ († յամի իբրեւ 200) որ վասն խնդրոյ զասկին գրեաց սաստկութեամբ թուղթ առ Վիկտոր քահանայապետ Հռոմոյ, որոյ կան երկու հասակոտորք առ Եւսեբեայ : Ժ. Պաղմասայ եպիսկոպոսի Ամասարիս քաղաքի եւ Բաքիւղայ եպիսկոպոսի Վորրնթացւոյ յաջորդին Գիոնիսեայ յիշին թուղթ վասն զասկին գրեալ ի Հռոմ, որպէս եւ նոցին ժամանակակցի Ս. Թեոփիլոսայ եպիսկոպոսի Կեսարեայ Կապադոքիացւոյ թուղթ՝ յորմէ կայ հատուած առ Բեապ, եւ մասնէ ջատագով սովորութեան արեւմտեան եկեղեցւոյ վասն ժամանակի զատկին :

7. Իրենէոս հայրենեօք ի Յոնիայ՝ որպէս թուի, աշակերտեալ Պողիկարպեայ ի Զմիւռնա եւ ապա Պապիայ, լեալ ունկնդիր եւ պլոց աշակերտաց առաքելոցն, բայց կրթեալ ի մանկութենէ եւ ի բանաստեղծութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն արտաբնոցն : Այսպիսի կրթութեան խառնեալ ընդ եռանդման պաշտպանելոյ եկեղեցւոյ՝ դիւրագոյնս ընդմասնէր Իրենէոս ոգւոյ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, տեսանէր թափանցանց զազգի ազգի գրութիւնս Գիտացն եւ այնպէս մեծ գործել մեծամեծս վասն եկեղեցւոյ Աստուծոյ : Յետ բաղում վաստակոց ի կողմանս Ասիացւոյ՝ գտանեմք զնա ի Գաղիա առ Ս. Պրիմինեայ եպիսկոպոսի Ղուգդունացւոյ որ ձեռնադրեաց իսկ զնա յերիցութիւն, եւ յեւ վկայական մահու նորա ընտրեցաւ Իրենէոս յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին (178) : Յետ առաքելոյ մարտիրոսացն որ ընդ Պրիմինեայ վկայեցին՝ արս թղթով առ Եղեւթերոս քահանայապետ Հռոմոյ վասն խնդրոցն յուզելոց ի Մոնտանեանց ի Գաղիա եւ առնելոյ զհաստատութիւն եպիս-

կողոսութեանն՝ վաստակէր երանելին ի հաստատութիւն եկեղեցեացն Գաղիայ, եւ ի գծաւթեան անդ վասն զասկին առնի՝ եղեւ միշնորդ հաշաւթեան ընդ եպիսկոպոսունան Ասիայ եւ ընդ Վիկտոր՝ որ կամէր կտրել զհաղորդութիւն իւր ի նոցանէ. եւ ի կրկնել հալածանացն առ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ վկայեաց յամի 202: Ի գրոց անտի նորա կան ձեան իբրեւ գեղեցիկ նշարք եկեղեցական աւանդութեան հշտկապ «Գիրք Ե. ընդդէմ Աղանդոց», կամ Հերձուածոց, որոյ բուն վերնագիրն է «Յանդիմանութիւն եւ քակումն սուսանուն գիտութեան», 1 (վարդապետութեան Գիտաց) որը են գրեալ ի մէջ ամացն 172—192, ի յոյն լեզու, բայց հռոմայեցի թարգմանութիւնն միայն կպ զոր եւ յՅորդ դարու տեսանել (ի Ցերատուղիանայ եւ ի Վիպրիանայ) արկեալ ի կիր, եւ է ճշգրիտ որպէս ի համեմատութենէ ընդարձակ ինչ հասակոտորոց (առ Եւսեբեայ, Եպիփանեայ, Թէոդորեայ, Յովհաննու Դամասկացւոյ) երեւի, թէպէտ եւ մոլթ իմն է՝ բազում ուրեք: — Սրապիոնի եպիսկոպոսի Անտիոքացւոց (յամէ 190) ձեացեալ է միայն հասակոտոր ինչ ի թղթոյն առ եկեղեցին Հռոսսացւոց ի Վիղիկիա (առ Եւսեբեայ Պատմ. եկ. Զ. 12):

Վ Կայաբանութիւն երկրորդ դարաւ հարազատ : — 1. Վկայաբանութիւն Ս. Իգնատիոսի Աստուածազգեցի ² գրեալ ի սարկաւազաց նորա ի փռնէ եւ յԱգաթթոպողեայ որ ընդ նմայն երթեալ էին ի Հռոմ : — 2. Վկայաբանութիւն Ս. Սիւմիդիոսայ եւ եւթն որդւոց նորա որ առ Ագրիանու վկայեցին սաղրելով քրմապետացն Հռոմայ, եւ ասի գրեալ ի Յուդիոսէ Ափրիկանոսէ : — 3. Վկայաբանութիւն Յակոբայ առաքելոյն եղբոր Տեառն եւ Շմաւոնի եպիսկոպոսաց Նրուսաղեմի գրեալ ի Հեգեսիպպեայ : — 4. Ս. Փեղեկիտայ եւ որդւոց նորա 4 : — 5. Գեղեցեցի իուղիկ եկեղեցւոյ Ջփուլնացւոց վասն վկայութեան Պողիկարպոսի եւ որոց ընդ նմա 5 : — 6. Թուղթ եկեղեցեացն Վիեննայ եւ Լուգդունայ վասն վկայութեան Պոմփնեայ եւ պլոց 6 :

Ինչ կասկածանք չիմ է վկայաբանություն Ս. Յուսիկովի փոխառության եւ ընկերացն, առանձն եւ վկայաբանություն Ս. Սիմֆորիանովի՝ որ յափ իբրեւ 180 յԱզգոստոսյանն (Ուրեշն) քաղաքի Գաղիացոց գլխասեղան :

55

Դժպտեալ մատենագրութիւնն քրիստոնէական որ իսկզբան անդ ազգաստ իմն էր՝ յընթացս երկրորդ դարուն ծաղկեալ փթթեցաւ, մինչեւ զարմացուցանել իսկ՝ եթէ ի յաճախութիւնն զք եւ ի պէսպէս այլ լակերպութիւնն եւ ի ժամանակին կարծութիւն եւ ի նեղութիւն առաւստանաց Հանգամանացն նպոյիցի :

Վերթե՛ն այն հանգամանք կային միայն եւ յերրորդ դարու. դարերն ի սմին պատասխանատուութիւնք առ իշխանս եւ ընդ այնր յաճախե եղծումն մտաւոր պատճառաց՝ զորս սկսաւ յառաջ մտաւոյցանել հեթանոսութիւն ի ձեռն փիղիսոփայիցն իւրոց եւ գիտնոց, Նսին հակառակ՝ դուն ուրեք երեւի վիճումն ընդ Հրէից. զի սրբա ցրուեալք եւ քայքայեալք չորացան իբրեւ զծոցնին զոր անէծ Տէրն, եւ չունէին ինչ

1 Ἐλέγχος καὶ ἀνατροπὴ ψευδωνύμου γνώσεως.

2. Տեղ գերադասել է՝ 188 :

3 86-467-471 61 30-133,

4. *Stenochelys* 69 147:

5 ስኩ ብረውጥህኑ ኑ 189:

6 *Stenodermatus* 62 144.

աւելի բայց քէն սաստիկ ընդ քրիստոնէից, որպէս թաղաքային՝ նշնակէս եւ մտաւոր զօրութեամբ տկար եւ անզօր էին եղանել ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան: Նշնակէս անցեալ իմէ էր բուն ժամանակն ծաղկելոյ Գիտական աղանդոյն. յամենայն կողմանց մերժեցան միջցան ի բաց ի սահմանաց եկեղեցւոյ յետս, եւ երթալով ծիւրեր այնուհետեւ. այլ զնորին հակառակն ի հին եբրիոնեան աղանդոյ ելին բուսան աղանդք Միութիւնականաց որ սարելեան մտածութեանց եղին սկիզբն, որք եւ ջանացին զերրորդութեան վարդապետութիւն՝ որ հիմն քրիստոնէութեանն է, ի հրէական անծին եւ անպտուղ միութիւնն դարձուցանել, որպէս Գիտական աղանդն ջանացեալ էր զնոյն ի հեթանոսական բազմաստուածութիւնն փոխել:

Ինդդէմ Մոստանեանցն՝ որք չկարողին գալ այնչափ յառաջագիտման, բաւական էր եպիսկոպոսական պնդութիւն ի զուշութիւն հօտին: Նա վատեանցն հերձուած եւ դարձեալ խնդիր վաւերականութեան մկրտութեան հերեւելոսացն կամ որոց արտաքոյ եկեղեցւոյ իցեն՝ ած զամենեւին ի քննութիւն ներքին եութեան եկեղեցւոյ:

Պաշտպանիւք եկեղեցւոյ ընդդէմ սոցա ամենեցունց ցայն վայր գրեթէ միշտ իսկ ի դպրոցս հեթանոսացն ուսեալ էին ուսումն, եւ մեծ մասն նոցա գառնալով ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն: Ասկայն կարելորդ եւ պիտոյ էին այնուհետեւ հրահանգք ուսման ըստ քրիստոնէական իմէ մտաց, նախ զի յայանի իսկ երեւել թէ առ ի չգտէ դպրոցաց ուսման եւ կրթութեան ըստ քրիստոնէական մտաց՝ տարել իմէ լինէր դարձի մարդկան որ ի բարձրագոյն կարգի քան զուսմին էին. եւ երկրորդ անգամ՝ զի ծնողքն քրիստոնէալք չառնալին այնպէս դիւրաւ յանձն զմանկուան իւրեանց աւարել ի հրահանգս հասարակաց կայսերական կամ քաղաքական դպրոցաց. քանզի ընդ մեկնութեան յունական եւ հռոմէական դասական մտածեալագրութեանն՝ ծծէր մանկտին զհիւսիս հեթանոսութեանն, մանաւանդ զի վարդապետք փիղիսոփայութեանն եւ գեղեցիկ ուսմանց դաժանագոյնք քան զամենայն թշնամիս քրիստոնէութեան էին:

Ինչպէս եւ ոմանք սղբիմք յօժարէին ի դրսովանս արտաքին ուսման եւ մանաւանդ փիղիսոփայութեան եւ չճամարէին զայն օրինաւոր ինչ եւ ոչ ի պէտս քրիստոնէից, եւ խել իմէ ջանային իբրեւ տունէ թունաւոր ծնեալ ի դիւացն սերմանէ ի դաշտավայրս հեթանոսութեանն, սակայն բազմաց ուղիղ ընդ իրան հայելով՝ որչափ ինչ ժամանակացն հանգամանք ներէին, կարգեցան դպրոցք հանդերձ արտաքին հրահանգք յերեւելի երեւելի եկեղեցիս: Ամենեցուն առաջնորդ եւ քան զբոլորեալն երեւելի էր Երաթայական դպրոցն յԱղեքսանդրիա: Վաղ իսկ քաղաքն այն էր գլխաւոր կայան յունական ուսմանց եւ գիտութեան, կարանդ Մուսայարան՝ զոր էր եղեալ Պաղոմեայ Ղազեան եւ ընդարձակեալ Տիբերեայ եւ առաջնորդէր կայսերական ծախուք, յորում աւանդէին գեղեցիկ գիտութիւնք եւ աշակերտքն միաբանեալք ի հացակից հաղորդութիւն՝ կային անդ կանխեալք յուսումն: Այսպէս էր Աղեքսանդրիա անդի ժողովելոյ գիտնոց, ուր յամենայն մասանց հռոմէական պետութեան յորդեալ դիմէր ուսումնասէր մանկտին: Ընդ այն հայեցեալ հեկեղեցւոյն Աղեքսանդրացւոց՝ զգալոցն զայն որ վասն երաթայից էր ընդարձակեալ՝ յաւել ոչ միայն գիտնարար հրահանգս քրիստոնէական ուսմանց, այլ եւ տակաւ մշտ առհասարակ հրահանգս արտաքին

ուսմանը, ոչ միայն վասն զբրիտանեայ մանկան կրթելոյ պէլ եւ վասն զհաւատս քրիստոնէութեան քաղցրութեամբ ստարծանելոյ: Գլխաւոր նիւթ ուսմանն եր մեկնութիւն գրոց սրբոց, եւ առննթեր՝ փիղիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտարիտութիւն եւ այլ եւս նշնայակէ: Առաջին յաւաքեաց անտի եր (բա Փիղիսոփայ Սիդեռասոյ) Աթենագորաս զոր յաղորդեցին մի ըստ միոյն Պանտենոս, Կլեմէս, Որոգրենէս, Հերակլէոս, Դիմենտիոս, Պիերիոս, Թեոդոսատոս, Արապիան, Պետրոս վկայ (170—313), ունելով եւ օգնականս ընդ իւրեանս: Մեծ իմն եր օգուան զոր ընկալաւ ի գալորոց անտի եկեղեցի, զի անտի եղին աջք երեւելիք գիտութեամբք, եպիսկոպոսոսւք, սուրբք եւ մարտիրոսք, եւ ի նորա սեռմանէ բուսաւ ծաղիկ գեղեցիկ մեծի եկեղեցական մատենագրութեանն ի չորրորդ դարու:

1. (}եա Ս. Պանտենեայ (որպէս հաւանութեան թուի) Սիկիլացոյ († 212) որ զսոք երեւելի եր գիտութեամբ՝ վարժեալ ի սաղիկեան փիղիսոփայութեան եւ աստուածաշառութեամբ՝ զի չօգուան առաքելութեամբ ի Հընդիկո (Թերեւս յԱրաբիա) եւ ապա կացուցաւ ի վերայ Աղեքսանդրիական գալորոցին, եկաց անգէն յաւաքութեան (191—202) նորին աշակերտ Յիստո Փղաւկոս Կլեմէս Աղեքսանդրացի կամ Աթենացի ի հեթանոս ծնողաց, կրթեալ յամենայն իմաստութիւնս Յունաց մեծաւ իմն առաքելութեամբ քան զբազումս, որ յեա պնդիկի դարձեալ ի ճշմարտութիւն աւետարանին՝ յաճախէր առ երեւելի երեւելի վարդապետս քրիստոնէութեանն ամենայն աշխարհաց, մանաւանդ յԱղեքսանդրիա առ Պանտենոս զոր «Սիկիլեցի մեղուն», կոչէ: Աստ ի Գեմարեայ եպիսկոպոսէ քաղաքին կարգեցաւ յերիցութիւն եւ ապա ի վերակացութիւն երախայական գալորոցին: Յեա 13 ամաց (յամի իբրեւ 202) ի յառնել հաղածանացն յԱղեքսանդրիա առ Սեւերեան՝ չղկեցաւ յայլ եւ այլ կողմանս եւ կացեալ ժամանակս ինչ յերուսաղէմ եւ յԱնտիոք եւ դարձեալ յԱղեքսանդրիա՝ անդ վախճանէր յամի իբրեւ 217 կամ 220: Ոչ յանդիտի ինչ եր այն՝ զի իմաստուն քահանայապետն Բենեդիկտոս ԺԳ. ի համարոյ սրբոց եղնանել հրամայեաց զանուն նորա՝ վասն պապականոյ հաստատուն ինչ փայտութեան զարբութենէ նորա, որպէս եւ ոչ Յիզբ ինչ պատուեցին զեա երբեք հրապարակաւ:

2. Կլեմէս նոր իմն ժամանակք եկեղեցական մատենագրութեան առին սկիզբն՝ մինչեւ ցայն վկայ հաւատք հեռացեալ մեկուսի կային ի գիտութենէ, սա ի վերայ հիման հաւատոցն ի գիտութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն թեւակոխէր, ի մտի եղեալ ցուցանել զմիտքանութիւն քրիստոնէութեան ընդ ճշմարիտ գիտութեան կամ փիղիսոփայութեան զի այնպէս գիտագոյն զգարձ հեթանոսացն գործիցէ: Ջալոյն ձգնի յանգիման կացուցանել յերիս գիրսն որ իբրեւ մի ինչ ողջն կապեալ ընդ միմանս են: Ա. «Խրատն առ հեթանոս», ցուցանէ թէ որպէս հակառակ է հեթանոսութիւն առաջ մտաց. Բ. «Դաստիարակն»՝ (յերիս գալորութիւն) առաջնորդէ ի վարս առաքինիս, զոր թերեւս իբրեւ ուրոյն ուրոյն ճառս աւանդէր երախայիցն (տիպեալ յամի իբրեւ 192). Գ. Սարուստը՝ (օմոցք հիւսեալք, իբրեւ թէ գիր որ ի բազմապատիկ անգլեկութեանց իցէ հիւսեալ, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն մեկնէ), յաթ գալորութիւնս, ընծայեցուցանեն զգազանիս կամ զանճառ ճառս քրիստոնէութեան իբրեւ վարդապետութիւն որ աւանդիցի մկրտելոցն կամ օրոց այն ինչ իցեն մկրտելոց, (գրեալ յամի իբրեւ 194): — Աթեն-

ըորդ՝ (կրճատ) դպրութիւն Սարոմատացոս (որ ճառէ զԽորհրդական փիղիսոփայութեանէ) ընդ կոսկածանգը իմն է թէ արդարեւ իզեմայ իցէ :

Իաց ի գրոց աստի եւ ի գրոցն թէ «Ո՛ր մեծատունն ի մեծատանց կարիցէ փրկել», այլ գիրք նորա (Մեկնութեանցն¹, վասն Ջատկաց, Համբերութեան, Տեսչութեան, Ժուժկալութեան, Հարսանեաց, Միութեան եկեղեցւոյ եւ այլոց յորոց զբաղումն ինքնին իսկ յիշէ) չեն ի միջի, այլ միայն հասակոտորք ինչ Մեկնութեանցն գրոց: Հասակոտոր մի ի հասակոտորոց աստի առ Մուրայ վանականի (+ 620) պատմէ թէ միայն զՊետրոս մկրտեալ իցէ Քրիստոս անձամբ, սա զԱնդրէաս, Անդրէաս զՅակոբոս եւ զԲովհաննէս եւ որքա զայլսն յառաքելոց: — Երեւելիք յաշակերտաց նորա էին Ս. Աղէքսանդրոս (+ 251) եպիսկոպոս Փղաւիաս կամ Փղաւիսպողիս քաղաքի իհիղեկեցոց, որ ապա փոխեցաւ յեպիսկոպոսութիւն Երուսաղեմի (213), եւ Որոգինէս :

Յ. Որոգինէս մեծ քան զվարդապետ իւր ծնաւ յԱղէքսանդրիա (185)։ Հայր նորա Ղեւոնդոս ինքնին կայր պատկառ մանկանն կրթութեան վարժելով մանաւանդ յընթերցումն գրոց սրբոց, եւ անդէն ի մատուղ հասակին առաքեալ ի դպրոց անդր երախայական առ Տրդատէն իզեմէս։ Անդէն ի մանկութեանն այր կատարեալ էր Որոգինէս, լի եւանգմամբ սիրոյն Քրիստոսի. ի հալածանա Սեւերեայ (202) հաղեւ հաղ կարէր արգելուլ մայր նորա պահելով զՀանգերձս նորա՝ զի մի առ Ժարաւոյն մարտիրոսութեան երթեալ կայցէ առաջի դատաւորաց ի խոստովանութիւն հաւատոցն։ Յայն սակս տեսեալ պատանեկին թէ արգելաւ՝ գրէր թուղթ առ Հայր իւր որ ի բանտի էր թէ Զգոյշ լըր, հայրիկ, մի մեր վասն փոխեսցես զմիտս քո։ Յետ հօրն մարտիրոսութեան, քանզի յարքունիս հասան ինչք նորա, կին ոմն մեծատուն ան զմանուկն 17ամեայ առ իւր եւ նորա Ծախուք կրթէր ի քերականութիւն, ի ճարտարեւանութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն։

Ու աղվաղակի ել հռչակ իմաստութեան նորա եւ բազումք ի հեթանոսաց դառնային ի նորա ձեռն ի քրիստոնէութիւն, յայն սակս եւ Դեմետրիոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրիայ կացոյց զնա 18ամեայ ի վերայ դպրոցին երախայութեան (203)։ Այնուհետեւ վասն աւաւրն պարենի առ վաճառեաց Որոգինէս զմատենադարանն դրոց արապքին իմաստութեան՝ այսպէս սակ արկեալ զի ընդ այնր ընկալցի աւուր աւուր Է խերեւէշս (120 փող)։ Աջողակութիւն մտաց նորա եւ բանքն լի ոգւով, զօրութեամբ, գեղեցկութեամբ եւ քաղցրութեամբ՝ կապէին զամենեւին ընդ նմա։ Որչափ քաղցր առ այլսն էր՝ նոյնչափ խոստագոյն առ ինքն. ուտէր սակաւ, մի եւեթ պարեգօտիկ էր նորա, օդս չազանէր ժամանակս բազումս, զմեծ մասն գիշերոյն յաղօթս եւ ի մտածութիւնս հանէր եւ զմնացեալ մասնն ննջէր գետնախշտի։ Զբաղումս յաշակերտաց իւրոց որ արժանի մարտիրոսութեան եղեն՝ երթեալ քաջալերէր առաջի ատենիցն։ Իբրեւ յորդեալ յաճախէր թիւ աշակերտացն եւ բազումք եւս ի կանանց դիմէին առ նա յուսումն վարդապետութեան կրօնից՝ առ սիրոյ զգաստութեանն եւ իմանալով խոտորնակ զբանն Քրիստոսի առ Մատթէի ԺԹ. 12՝ կրճատեաց զանձն. իմացաւ զերսն Դեմետրիոս, յանդիմանեաց զնա՝ քաջալերեալ միանգամայն չհովանալ յեւանգմանէն։ Եւ զի հռչակ համբաւոյ նորա ան ժողովեաց առ նա արս կրթեալս յազգի ազգի հրահանգս փիղիսոփայութեան կամ Գիտականութեան՝ եղ. ի մահ Որոգինէս միւսանգամ երթալ յուսումն (պղատնական) փիղիսոփայութեան։

¹ Υποτυπώσεων.

Թեան առ Ամեն Ստեփան վարդապետ փիղիսոփայութեան յԱղեքսան-
դրիա, զորմէ կարծեն գրել «Համարարբան չորից աւետարանչացն», որոյ
յուանորենն չէր ի միջ, այլ կայ Թարգմանութիւնն ի հռոմայեցի (550)
եւ միով դարու կանխագոյն՝ ի հայ լեզու ընտիր գրութեամբ (յամի
իբրեւ 450) :

Յետ դառնալոյ ի Հռոմայ, ուր չոգաւ (211) տեսնել զմեծ եկե-
ղեցին զայն եւ ճանաչել ներքուստ ի ներքս, չնայ բաւական բազմու-
թեան աշակերտացն՝ զեռնարհագոյն դասս աշակերտացն առնէր յանձն
Հերակղայ որ յառաջն աշակերտ էր նորա եւ ապա աշակերտեալ Ամն-
նեայ, (որ եւ յետոյ եկաց եպիսկոպոս Աղեքսանդրացոց փոխանակ Գե-
մարեայ) եւ ինքն զբարձրագոյն հրահանգացն ուսումն առնելոյ յանձն,
յաւելեալ գեղեցիկ գեղեցիկ գիտութիւնս յրնթացս ուսմանն, մի՞ վասն
զհեթանոս մանկտան ձգելոյ առկաւ ի քրիստոնէութիւն, եւ մեւ՝ վասն
զքրիստոնեայ մանկտան յանկուցանելոյ ի փիղիսոփայութեանն սէր: Կա-
տարումն համարէն ուսմանն էր քրիստոնէական գիտութիւն: Ի սոյն
կարեւոր համարեցաւ Որոգինէս գիտել եւ զերպայեցի լեզու, մանաւանդ
վասն ընդ Հրէից վիճելոյ, եւ սկսաւ ուսանել շնամեայ: Յետ այնորիկ
սկիզբն արար վեցորինակացն՝ զորոց յետոյ մի ըստ միորէ:

Պաղատանք հասանէին առ Դեմետրիոս յիշխանէ ուսմբէ Արաքսոցոյ՝
առաքել զՈրոգինէս զի ուսուցէ զնա ի հաւատոս: Գարձաւ անտի Որո-
գինէս պարեն յԱղեքսանդրիա, այլ վասն մոլեգնելոյ Կարակաղայ ի վե-
րայ Աղեքսանդրացոցն՝ մեկնեցաւ ի Պաղեստին (215) ուր ի Կեսարիա
հրաման ետուն նմա եպիսկոպոսունք յեկեղեցւոջն հրապարակաւ մեկ-
նել զգիրս: Գժկամակ եղեւ ընդ այն Դեմետրիոս՝ զի առն ժողովդա-
կանի այնպիսի պաշտօն եղեւ յանձն, եւ կոչեաց զնա պարեն ի վիճակ
իւր: Այլ յետ սակաւ ինչ միջ հրաւիրեցաւ (218) յԱնտիոք ի Մամ-
մայ մօրէ Աղեքսանդրի Սեւերեայ, որ լսել իմն կամէր զվարդապետու-
թիւն քրիստոնէիցն, եւ աստտին կարծի սէր եւ գութ կայսերն առ
քրիստոնէայս: Յետ 10ամայ մատենագրութեան՝ յոր լինէր նպաստ
Ծախուք՝ ոմն ի հնոց աշակերտաց նորա Ամբրոսիոս անուն, զոր դարձոց
նա ի Վաղենտինեան աղանդոյ, թղթով ընծայութեան եպիսկոպոսին
իւրոյ չոգաւ յԱքայեա վասն եկեղեցական ինչ գործոյ անցեալ ընդ Պա-
ղեստին ուր ձեռնադրեցին զնա երեց Թէոկրեստոս եպիսկոպոս Կեսա-
րիայ եւ Աղեքսանդրոս Երուսաղեմի, 43 ամաց (228) :

Այնուհետեւ յայլ իմն կերպարանս շրջէին իրք Որոգինեայ. զայրա-
ցաւ Դեմետրիոս ընդ իրաւանց յափշտակութիւն ի ձեռն եպիսկոպո-
սացն այնոցիկ, եւ զնէր Որոգինեայ նախատինս յանցանք մանկութեան
նորա զոր ի վերոյն յիշեցաք, եւ իբրեւ դարձաւ նա յԱքայեայ՝ գու-
մարեալ ժողով ի բաց հան զնա ի գործոց վարդապետութեան եւ մեր-
ժեաց յԱղեքսանդրիայ (231), (որպէս հաւանութեան Թուի վասն մո-
լորութեանցն որ էին ի գիրսն նորա «Վասն սկզբանց»,) եւ յետ մեկնելոյ
Որոգինեայ ի Պաղեստին՝ Թողեալ փոխանակ իւր զՀերակղայս, գումա-
րեաց Դեմետրիոս մեւ եւս ժողով եւ հան զնա ի հաղորդութենէ եկե-
ղեցւոյ եւ ի քահանայական պաշտամանց, եւ առաքեաց զսինհոդոսական
Թուղթն առ ամենեայն, որում հաւանեցան իսկ ամենայն եպիսկոպո-
սունք՝ բաց յեպիսկոպոսացն Պաղեստինեայ, Աքայեայ, Փիւնիկեայ եւ
Արաբիայ:

1 Եւթն նաւոր արագորդք զժմանս եւս արք ընգորինակէին զնաարացի նշ-
ժոխանակէին գրել զոր ասէր, եւ եւթն նախալին:

Եւ յսովին փոփոխեցաւ եւեթ տապարէզ գործոցն Ռոողինեայ . քանզի անդէն ի Վեսարիա եղ. դպրոց աւանան քրիստոնէութեան, մինչեւ վասն Հալածմանայ Մարտիրոսեայ (235) որ զվարդապետա քրիստոնէութեանն մանաւանդ Հալածէր՝ մեկնեցաւ ի կոչն Փրօմիդիանայ ի Վեսարիա Գամրայ, եւ պարապէր ուղղել զԱղեքսանդրացի կամ զԵւթանանից թարգմանութիւնն եւ յօրինեալ կարգեր զՎեցօրինական, եւ յետ իրեն երկուց ամաց (238) շրջեալ ընդ Նիկիոսիայ՝ ուր գրեաց զՀայակապ թուղթն առ Յուդեոս Արքիեանոս, Հասանէր յԱթենա եւ անդէն յամեալ Հանէր ի գլուխ զմեկնութիւնսն Եպիփիեթ, Յովհաննա եւ զառաջին 5 գիրսն մեկնութեան Երգոց երգոյն : Մեկնութիւնն Եպիփիեթ էր վաղ ի գլուխ երեալ ի Վեսարիա : Այն ինչ Հասնալ նորա պարեն ի Պաղեստին, կոչեցին զնա եպիսկոպոսունք Արաքսացոյն գաղ դարձուցանել ի մորթութենէ զԵրեմիոս զեպիսկոպոս Բոսորայ ¹ զի չէր լեալ նոցա Հնար պատճառօք Հաւանեցուցանել զնա . վաղվաղակի ած զնա Ռոողինէս ի Հաւան՝ մինչեւ Հրապարակաւ Հրաժարել Բերիդցոյ ի մորթութենէն եւ ապա թղթովք եւս շնորհակալ լինել Ռոողինեայ : Միւսանգամ կոչեցաւ անգր վասն պնդիտեաց՝ որ առնին ոգւոյ ի միասին ընդ մարմնոց մեռանել, եւ յետուստ ի յարութեան դառնալ ընդ սմին ի կենդանութիւն :

Սղբիմք Հանէր Ռոողինէս ի գլուխ զՅմերորդ ամ Հասակի իւրոյ . չէր ինչ արգել ծերութիւնն՝ անդադար վաստակոցն . զամենայն օր խօսէր ճառս ընդ ժողովրդեանն, երեսիքք ի դրոց նորա (ընդգէմ՝ Վեղատաի եւ մեկն . Մատթ . եւ փոքր մարգարէից) ի ժամանակի ասա գրեցան, եւ միանգամայն ապր եւ առնոյր թուղթս ի Փրիդուպեայ կայսերէ եւ ի նորին կնոջէ ի Սեւերայ : Բայց նզովքն որ ի վերայ նորա էին՝ չէր տակալին առեալ յետս, յայն սակա եւ Համարձակագոյնս յանգձնէին ի վերայ նորա թշնամիք նորա . վասն այնորիկ բազում անգամ ցաւովք յիշէ զայն ի ճառսն իւր, որպէս եւ ի թղթի ուրեք առ բարեկամ դք յԱղեքսանդրիա արտնջէ զանիւրաւ գործոց Հակառակորդացն իւրոց եւ թէ աղաւաղեն եւ խանգարեն զգիրսն նորա մաճանելով բանս սուտս յանձանց, եւ ի միւսում եւս թղթի առ Փարիանոս քահանայապետ Հռոմոյ արգարացուցանէ զանձն յօտարտաի վարդապետութեանց՝ Հանդերձ պլլովք բազմօք եւ զայս ասելով՝ թէ բազում ինչ յօտարտաի վարդապետութեանց անտի սփռեցաւ արապքս Հակառակ կամաց իմոց յԱմբրոսիոսէ յիմեք բարեկամէ :

Եւ Դեկեան Հալածմամբն (250)՝ յորում դարձեալ գլխաւորք քրիստոնէիցն ըմբռնէին, ըմբռնեցաւ եւ Ռոողինէս, արկաւ ի բանս եւ անհնարին տանջանք լիկեցաւ . յետ Հաստատուն խոստովանութեանն գրեաց նա ի բանտէ անտի առ եղբարսն թուղթս բազումս ի միեթարութեամբ եւ քաղցրութեամբ : Թէպէտ եւ անտի աղասեցաւ, բայց մեռաւ յետ սակաւ ինչ միոյ 69 ամաց ի Ցիւրոս (254), որպէս Հաւանութեան թուի ի լիկանաց անտի զոր կրեաց :

Թէպէտ եւ բազումք ի ժամանակացոց նորա Հեռացան ուծացան ի նմանէ վասն օտար ինչ բանից նորա, այլ մեծ մասն նոցա սիրեաց զնա եւ ունէր ի պատուի եւ փառաւորեցին զԼուսաւոր միտան, զյատակ ոգին եւ զտոկուն ջան վաստակոցն գեղեցիկ վերագիր անուամբ կոչելով զնա Արամանդեան եւ Պղնձի 2 :

¹ Ցեւ վերագոյն էջ 213 :

² Ἀδαμντισος, χαλκντισος . — Վասն

այլ եւ այլ կարծեաց զՌոողինեայ՝ տես ի Պատմ. Ցիւեղ. ժողովոց, էջ 390 — 395 :

Ի գրոց անտի Որոգինի որ ամբա իմն էին, մինչև ասել Յերոնիմոսը թէ նա այնպիսի մատենադարանը՝ որպիսի մեզ չկարեմք ընթեռնուլ, սակաւք եւեթ ձեռքին:

Հասակաւորք եւեթ կան ի վեցորինակայն¹: վասն զառնելոյ զճշգրիտ համեմատութիւն Եւթանասից թարգմանութեանն ընդ երրայական բնագրին՝ Որոգինէս առնթեր երրայականին գրելոյ երրայեցի գրով եզ զնոցն երրայական յոյն նշանագրովք, եւ առ սմին երթ իբրեւ երրորդ պին՝ զթարգմանութիւնն Ախիզայ, զի սա առաւել քան զայլոն ամենեւին մտեր երրայեցւոյն, եւ ի չորրորդում սեանն՝ զԱմանքոսին, ի հինգեւորդումն՝ զԵւթանասից, ի վեցերորդումն՝ զԹեոփոստիանին եւ այսպէս բաժանալովէին վեցորինակքն (232—253): Յետոյ յաւել ի այնս եւ զայլ եւս երկուս թարգմանութիւնս գտեալս սւտեք ուստեք, այլ այս թարգմանութիւնք գրոց ինչ միայն էին եւ ոչ համօրէն ասասաւածաշունչ գրոց: Չուղղեաց ինչ Որոգինէս զթարգմանութիւն Եւթանասիցն համեմատութեամբ, այլ ուր ընդհատ ինչ տեսներ ի թարգմանութեան անդ՝ ընդ ի Թեոփոստիանէ կամ յայլմէ թարգմանութենէ եղեալ ի սկզբն յաւելածին այնորիկ նշան աստղանիշ² (✕), եւ ուր աւել ինչ տեսանէր գնէր նշան շամփրածն³ (÷): Այս մատենս կար ի Յիւրոս մինչեւ յետ 50ամեայ ժամանակի մահուան Որոգինի ամառ ի մէջ յԵւոբեայ եւ ի Պամփիւղեայ գնել ի մատենադարան անդր սորա ի Կեսարիա Պաղեստինացոյ, եւ հանին նոքա զօրինակ Եւթանասիցն ըստ նմին փոփոխմանց արկանել ի կիր: Կան ցայժմ հասակաւորք ի վեցորինակայն:

Գրոց մեկնութեանցն Որոգինի երեք իմն աղք են: 1. Մանր տեղեւ կաթիւնք՝ յեղերս մատենից գրոցն ի մեկնութիւն բանից ինչ կամ առնուանց, 2. Ցումարք՝, այս ինքն՝ ընդարձակ մեկնութիւնք առանձինն գրոց բովանդակ, 3. Խօսք կամ ճառք խրատականք: Առաջինքն առանելին կորուսեալ եւ, իսկ յայլոցն կան նշխարք միծամեք:

Ի Ցումարաց Ծննդոց (զոր գրեաց յառաջ քան զամն 231) եւ Եւթից, Երգոց երգոյն (զոր մեկնեաց համառօտ յամն 222, եւ ընդարձակագոյն եւս մեկնութեամբ բուռն հար գրել յամն իբրեւ 240), Եսայեայ, Եղեկիկել (սկսեալ յամն 238) եւ ի մեկնութենէ երկոստասուն մարգարեից՝ Ուլեսին մեկնութեան միայն կայ հասակոտոր մի: Իսկ ի մեկնութեանց նորոցն կաակարանայ եւ առանձինն ի մեկնութենէն Մատթէի զոր գրեաց ի 25 առմարս յամն իբրեւ 245 ի Կեսարիա Պաղեստինացոյ, կան հասակոտորք երեք յԱ. Բ. եւ Է. առմարացն, իսկ այլն եւս առմարք սկսեալ ի Ժ. երրորդէ կան ցայժմ ամբողջ, թէպէտ եւ ուրեք ուրեք միայն հոռմայեցի թարգմանութիւնն լնու: Ի մեկնութենէ Յովհաննու աւետարանի յ39 առմարս՝ 9 եւեթ առմարք մնացեալ են (Ա. Բ. Զ. Ժ. ԺԳ. ԺԲ. Ի. ԻԸ. ԼԲ.): Զմեկնութիւն Հռոմայեցոյ թըղթոյն գրեաց առաւելագոյն իմն մաագիրութեամբ ի 20 առմարս յամն իբրեւ 246. սա կայ միայն հոռմայեցի թարգմանութեամբ Ռուփինեայ զորոյ զ20 առմարսն ի 10 ամփոփեալ է: Իսկ յայլոց մեկնութեանց նորա որովք զամենայն իսկ հին եւ նոր կաակարանսն ասի մեկնեալ, կան մանր մանր ինչ հասակոտորք ամփոփեալ ի գործոց հարցն յեանոց: — Իսկ ի խօսից անտի խրատական մեկնութեան բազում ինչ ի ձեռն Յերոնիմոսի եւ Ռուփինեայ թարգմանեալ պահեցան ի հոռմայեցի լեզու. կան 17 խօսք ի վերայ Ծննդոց գրոց (գրեալ յամն իբրեւ 240), 13՝ Եւթից, 16՝ Ղեւտացոյ գրոց, 28՝ Թուոց, 26՝ Յեսայ, 9՝ Դատաւորաց, 2՝ Թագաւորաց, 2՝ Երգոց երգոյն, 9՝ Եսայեայ, 21՝ Երեմիայ, 14՝ Եղեկիկել, 39՝ Ղուկայ աւետարանին, հասակոտոր ինչ եւ ի խօսից մեկնութեան Գործոց առաքելոց:

Ի գրոց անտի պատասխանատուութեան (ընդդէմ հեթանոսաց եւ հերետիկոսաց) կայ մին միայն գեղեցիկն եւ զարմանալին եւ լին հմուտ

1 Hexapla.
2 Asteriscus.
3 Obelus.

4 Σχολιασταις, scholia, excerpta.
5 Τόμοι, volumina, commentaria.
6 Όβελαι.

Թեամբ եւ հոյակապ լքան զամենայն պատասխանատուութիւն ժամանակացն, այս ինքն «Գիրքն ընդդէմ Վեդեալ», (եպիկուրեան կամ ընտրական փիղիսոփայի)¹, յՅ գալրութիւնս (գրեալ յամէ իրեւ 239):

Որչափ փառաւորի Որոգինէս սովին՝ նշնշափ գորովն դրոշն որ անսւանեալ կոչի «Վասն սկզբանց»,² ի 4 գալրութիւնս, յորում կան բովանդակեալ ամենայն իսկ մարութիւնք նորա. բայց էր նորա գրեալ զայն ի մանկութեանն յԱղեքսանդրիա՝ այն ինչ ելեալ ի փիղիսոփայական հրահանգաց եւ ոչ կատարեալ լեալ միջամեկ յեկեղեցականն: — Բայց ի սոցանէ կան եւ մանր ինչ գիրք վասն յարութեան, վասն յորդարանաց ի մարտիրոսութիւն, եւ թուղթք ոչ սակաւ, յորոց մի է եւ առ Ափրիկանոս՝ վասն թէ վաւերական է պատմութիւնն Հուշանայ եւ վիշապին Դանիելի:

4. Ս. Հիպպոլիտոս եպիսկոպոս Պորտուացաց որպէս հաւանութեան թուի՝ արաբացի յազդէ, աշակերտ Ս. Իրենեայ, որպէս ինքնին իսկ վկայէ, բայց այն չէ յայտ թէ արդեւք Պորտուայ Խառղիացաց առ բերանով Տիբերիս գետոյ, եթէ միւսոյ Պորտուայ (Ադէնայ) Արաբացաց աշխարհին, զոր եւ Յերոնիմոս չկարէ որոշել: Բայց սակայն այն իմաստով է թէ եկն նա ի Հռոմ եւ անդէն զկեանսն կատարեաց մարտիրոսութեամբ առ Սեւերեաւ կամ առ Դեկեաւ եւ կամ յառաջնում ամի Մաքսիմիանոսի թրակացւոյ 235: Հարազատ մատենաք նորա համարին Ա. Գիր վասն զատկաց որ բաժանէր յերկուս մասունս յորոց մի էր Ժամանակագրութիւն իսկղեանէ աշխարհի մինչեւ ցառաղին ամի Աղեքսանդրի Սեւերեայ (զորմէ ակնարկէ եւ Մովս. Խորենացի Բ. Գլ. Ժ.), այս մասն գրոց նորա համարեցաւ յոմանց լեալ ժամանակագրութիւնն որ կայ ցայժմ թարգմանեալ ի յունէ ի հռոմայեցի լեզու. երկրորդ մասնն Շրջան կամ կանոն զատկական որ վաղ կորուսեալ էր, այլ յամի 1551 մօտ յեկեղեցի Ս. Ղաւրենաիոսի փորեալ դառաւ ի Վերոնեան անդի Տին կնեայ պատկեր Հիպպոլիտեայ նստեալ ի գահոյս, եւ աստի անտի գրեալ էր յունարէն կանոնն զատկական յաջմէ՝ ըստ համարոյ Չորեքսասաներորդեայցն եւ ընդ ձախմէ ըստ Վիւրակէիցն: Բ. Գիր հակառակ Յունաց եւ Ղլառոնի կամ վասն տիեզերաց, որպէս կայ նշանակեալ ի պատկերի անդ, եւ կան ցայժմ հասակոտորք մեծամեծք: Գ. Ճառ ընդդէմ հերձուածոյն Նոյեալ: Գ. Ընդդէմ Բերոնեայ եւ ձերկեկոնեայ հերետիկոսաց վասն Աստուծոյն ինչեւ եւ Մարտիրոսիս. այլ ընդ կասկածանօք իմէ է ստուգութիւն մատենին: Ե. Յոյցք հակառակ Հրէից: Զ. Յոյցք վասն Քրիստոսի եւ Նեոփին: Է. Առաքելական աւանդութիւն վասն շնորհաց կամ պարգեւաց: Ը. Բանք մեկնութեան ի Հուշան: Թ. Ճառ ի Յայտնութիւնն:

{ } Որոգինի աշակերտութենէ ելին երեւելի երեւելի հարք ժամանակին:

5. Ս. Գրիգոր Սքանչլագործ ծնեալ ի Նեոկեսարիա Պոնապոլաց ի ծնողաց հետմանոսաց. յառաջն կօչէր Թէոդորոս եւ ընդ եղբոր իւրում Աթենոգորոս էր ի հրահանգս ճարտարխօսութեան, եւ ապա պատահեալ նոցա Որոգինեայ ի Վեսարիա՝ ուստի կամէին անցանել յետոյ ի Բերիտոս յուսումն հռոմէական իրաւանց, ըմբռնեցան ի հրահանգս փիղիսոփայութեան Որոգինեայ (231 — 235): Աստիճան յաստիճանէ ած զնոսա Որոգինէս եւ արար միջամեկ աստուածեղէն իմաստութեան՝ մինչեւ յետ մկրտելոյ նոցա (338)՝ կարգեցաւ Գրիգորիոս ակամայ յեպիսկոպոսութիւն Նեոկեսարիայ ի Փեդիմոսէ եպիսկոպոսէ Ամաթիայ ի

մատուցողին Պետության (յամի իրրեւ 240) եւ բաղմանց զմիւ հաւատարմաց պանչելեացն յաճախութեամբ, եւ վախճանէր յամի իրրեւ 266, ձեռքով ի քաղաքի անդ 17 միայն ոգւոց ի հեթանոսութեան, ուր 17 եւեթ քրիստոնեայք էին անգէն յառաջագոյն: Կայ նորա ճառ գովութեան յՈրոգինէս (գրեալ յամի 238 կամ 239) եւ Հանգանակ հաւատայ ի յստակ բանիւք զերրորդութենէ (ընկալեալ ի յայտնութենէ որպէս պատմի՝ յամի իրրեւ 240) եւ Մեկնութիւն Եղեմիասեայ եւ կանոնական թուղթն վասն անկերոց 11 կանոնք:

6. Մեւ եւս աշակերտ Որոգինի եւ նորա թելադրութեամբ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն էր Ս. Գրիգորիոս Աղեքսանդրացի որ յաջորդեաց զՀերակլոս նախ ի վերակացութիւն դպրոցին երախայութեան եւ ապա յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացոց (247). եցցց նա զանձն ներող առ անկեալսն ի հալածանսն Գեղեայ եւ ի նոյն արգահատութիւն յորդորէր թղթով եւ զՓարիսոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, զՆովատիանոս մեղմեղոյն թղթով ջանայր ածել ի գոգ եկեղեցւոյ¹, ի գօտութեան անդ Սաեփանեայ ընդ Վիպրիանոս եւ ընդ ոմանց արեւելեաց վասն կրկին միջառութեան՝ եկաց նա միջնորդ հաշտութեան ի միջի: Բայց եւ ինքն ի կռուել իւրում ընդ մողորութեանն Սաբելի անգղաւորութեամբ իմ քաղում ինչ խօսեցաւ, եւ իբրեւ ամբաստանութիւն մատուցին զնմանէ ուղղափառք առ քահանայապետն Հռոմայ՝ արդարացցց Պիոնիսիոս զանձն գրով (որոյ հասակաւորք կան առ Աթանասայ)², մեկնեալ զբանսն ըստ ուղիղ մտաց: Յետ երեւմ յաքսորսն կարոյ ի հալածանսն վաղերիանոս (259 — 261) եւ յետ պնորիկ քաղաքեւոյ զեկեղեցին ի ժամանակի անհնարին սրածութեանն՝ վախճանէր յամի 265, վասն ծերութեանն հրաժարեալ երթալ ի Ժողով Անտիոքայ ընդդէմ Պաւղոսի Սամոսատացոյ: — Կան պահին (մանաւանդ առ Եւսեբեայ) մեծամեծ հասակաւորք ի թղթոց նորա առ Փարիսոս, Նովատիանոս, Ստեփանոս քահանայապետ, Սիքստոս Բ. քահանայապետ եւ առ նորին երէց Փիղեմն, առ Գիոնիսոս երէց Հռոմայ, առ Բասիլիդէս Պենտապոլիտացի եւ թուղթք վասն սրածութեանն:

7. Մեւ եւս երրորդ աշակերտ Որոգինի՝ էր Փրիմիդեանոս եպիսկոպոս Կեսարեայ Կապադովկացոց (ըստ Ս. Գրիգ. Նիսացոյ) յաշտական առհմէ եւ նշանաւոր բարեպաշտութեամբ եւ հմտութեամբ, որպէս եւ Մովսէս Խորենացի կոչէ զնա զբանչելի յուսումնասիրութեան եւ ասէ ի տղայութեանն առ Որոգինէս երթեալ վարժել³, զոր եւ ընկալաւ ի Կեսարիա ի ժամանակի հալածանացն: Էր նա միջամուխ յամենայն

1 «Գրիգորիոս Նովատիանոս եղբոր ողջն: — Եթէ արդարեւ ակամայ, որպէս ասեալ, եկիւ ի գոյն (հերձուած), ցուցցեմ զայդ մեզ կամակար զառնալով: Քանզի լաւ էր զամենայն ինչ կրել զի մի հերձցի եկեղեցին Առանձնայ: Նա եւ զայդ եւ հաւատար է եթէ վասն տարին իոյ լինելի մարտիրոս՝ զի մի զեկեղեցին հերձցեալ, եւ կամ զի մի կոսց զհերձցն: Մանաւանդ թէ ինչ պոպկէս թուի՝ թէ եւս իմ պն ըստաւորագոյն եւ զայժառագոյն էր: Քանզի ի մարտիրոսանալ ուրաք վասն զհերձցի կոսց՝ վասն իւրոյ միայնոյ անձինն կրէ մարտիրոսութիւն, իոյ ի մարտիրոսն լինել առ ի զեկեղեցի հերձանելոյ՝ վասն համբէն եւ կեղեցւոյ զայն կրէ: Բայց սակայն եւ այժմ եւս՝ եթէ հաւանեցուցեմ զեղբարսն եւ

կամ ստիպեցեմ զնոս զառնալ ի մարտիրոսութիւն՝ առաւելագոյն վստասկեզ եւ արժանիք լինիցին, քան յանցանք: Յանցանք չհամարեցին քեզ, իոյ արժանիք յարգեալ գովեցին: Ապա թէ զայս չկարեցեմ վճարել, վասն զի ընդդէմ գործցին եղբարքն եւ չառնալցումք զայն յանձն, դու զքա ոգիդ ապրելով ապրեցո: Ըզձանամ քեզ որ խաղաղութեանն ուշ ունին» ուղ լինել ի Յերոս. Բանք սակաւ, այլ ընտիրք եւ արժանի տանն սրբոյ: Առ Եւսեբ. Եկ. պատմ. գլոյ 2. Գլ. Խ. 8: 8: Կոստանդնուպոլիսի զերթագոյն էր 327 եւ 354:

2 Թուղթ վասն կարեւոր Գիոնիսեայ (զերրորդութենէ):

3 Խոր. Բ. Գլ. 26:

խնդիրս ժամանակին իւրոյ. չորսու նա յԱնտիոք ուր ժողովեցան եպիսկոպոսուք վասն հերձուածոցն Նովատիանոսի (252), եւ յամի 256 գումարեալ ժողով յԵփեսոսն հակառակեր ինն Սանփանեայ քահանայապետի կացեալ ըստագով կրկին մկրտելոյ զհերետիկոսան: Յետ գնալս ի մեւս եւս ժողով յԱնտիոք (265) վասն Պաւլոսի Սամոսատացոյ եւ լինելոյ նոին գլխաւոր՝ իբրեւ երրորդ անգամ ի ճանապարհ անկեալ երթայր ի նոյն քաղաք վասն նորին խնդրոյ՝ ի Յարսոն վաճառէր (269), եւ առաջնորդութիւն ժողովոյն մնայր ի ձեռս Հեղենոսի եպիսկոպոսի Յարսոնի: Թէպէտ եւ Ս. Բարսեղ բազում դիրս ասէ ղնմանէ գրեալ եւ Մովսէս Խորենացի յիշէ պատմութիւն ինչ հարածանաց հանդերձ գործովք թագաւորաց (կայսերաց չւոմեցեաց եւ թագաւորացն Պարսից), սակայն պիտի մի միայն թուղթ կոյ նորա առ Եփեսոսն ի հռոմայեցի լեզու՝ վասն կրկին մկրտութեան ընդդէմ Սանփանեայ քահանայապետի, թ սիրով ճշմարտութեան, այլ վիճմանն զերմութեամբ յափշտակեալ՝ անորժանեա ինն բազում ուրեք բարբառի:

Ի վերջին ժողովին անգ Սնտիոքոյ (270) գտան Եւսեբիոս եպիսկոպոս Ղաւոզիկեայ, երբեմն ասրկաւադ աղքատնորացի օգնական Ս. Գիւնիսեայ, եւ Մաղքիսն հմուտ արապերն գիտութեանց եւ վարդապետ արիստոտելական փիղիսոփայութեան յԱնտիոք եւ ապա կարգեալ յերիցութիւն, որ եւ յանդիմանեալ կշտամբեաց ի ժողովին անգ զՊաւլոս Սամոսատացի հանեալ զպատրուակ նորա՝ զի տակաւին պատրել կամէր զեպիսկոպոսունսն պատ ի պատ բանիւք, եւ ապա (ըստ Ս. Յերանիմոյ) ի նորա ձեռն յորինեցաւ այն գեղեցիկ թուղթ սինհոդոսական գրեալ ի բերանոյ ժողովոյն առ Դիոնիսոս քահանայապետ Հռոմոյ՝ տալ նոին համար զգործոցն Պաւլոսի եւ զԵւսեանց իսկ որոշմանն, եւ կոյ այն թուղթ առ Եւսեբեայ:

8. շէին ինչ անշատ մատենագրութեամբ յերկրորդում կէտ երրորդ գարու 1. Մագնէս երէց երուսաղեմացի եւ կամ օտուգագոցն եւս Մակարիոս Մագնեսիացոյ եպիսկոպոս որոյ կան հասակոտարք ի գրոց պատասխանեացն առ Թէոփիլենէս ոմն անուն՝ որ բանս հակառակս միմեանց կարծէր յաւատարմանն գտանել, 2. Արքեպաւոս եպիսկոպոս քաշկար քաղաքի Միջագետաց որոյ վիճուեան ընդ Մանեայ (յամի իբրեւ 277) կոյ գրեալ ի մատենի, 3. Իսկ Պիերիոսի երիցու աղքատնորացոյ անուանելոյ ի Յերանիմոսէ՝ Փղքո Որոգիւնէս, եւ Թէոպնոստոյ աղքատնորացոյ ուսուցչի երախայից յաշակերտութենէ Որոգիւնի՝ գրեթէ անուանք միայն մատենագրութեանցն կան ի միջի, իսկ 4. Ս. Թէոնոյ եպիսկոպոսի Աղքատնորիկոյ կոյ թուղթ մի առ Ղուկիանոս ոմն սենեկապան յարքունիս (որպէս թուի) Գիովղենտիանու, գրեալ յառաջ քան զամ 303:

9. Ս. Պամփիւղոս փիւնիկեցի յազգէ՝ էր յաղնուական տահմ եւ վարժեալ փիղիսոփայութեամբ հայրենի քաղաքին իւրոյ ի Բերիտոս, սիրելի՝ եւ ըստ անուանն իսկ ամենեցուն բարեկամ. յետ կրթելոյ յԱղքատնորիկոս առ Պիերեոյ յուսումն գլոց սրբոց՝ զապարէր ի Եստարիա առեալ ձեռնադրութիւն երիցութեան, եւ անդէն կարգէր մատենագարան երեւելի երեւելի եկեղեցական մատենից մանաւանդ մատենիցն Որոգիւնի՝ զորս իւր իսկ ձեռամբ ընդօրինակէր, եւ իւրովք իսկ ծախուք յօրինեալ օրինակս բազումս գրոց սրբոց տայր կարստելոցն, մինչեւ ի հաղածանսն ըմբանեալ ի տանջանս եւ արկեալ ի բանտի զերկեամ մի, ապա սպանաւ (309): Յարածեալ էին սրինակք Եւթանասնից ի նորա ձեռն ըստ ուղղութեան:

ցրն Ռոտզինի որ ի վեցօրինակն, եւ որպէս յոյժ իսկ հաւանութեան է՝ նորա է եւ մեկնութիւն գլխոց գործոցն առաջեւոց. իսկ ի 5 դպրութեանց անտի պատասխանատուութեան վասն Ռոտզինի զոր ի բանտի անդ գրեաց՝ առաջինն միայն կայ ամբողջ, այլքն չեն ի միջի հանդերձ վեցերորդ դպրութեամբ՝ զոր յաւել Եւսեբիոս Բեսարացի բարեկամ նորա մտերիմ՝ որ եւ առ իսկ զանուն նորա կոչելով զանձն Եւսեբիոս Պամփիւղեայ:

10. Լորին Ժամանակակից մեւս եւս երեց Ս. Ղուկիանոս Սամոսատացի յաղեւակն առհաճ երեւելի արքութեամբ եւ գիտութեամբ գրոց սրբոց՝ եւ դպրոց յԱնտիոք (ուստի ելին իսկ Եւսեբիոս Նիկոմեդացի, Մարիս Քաղկեդոնացի, Թէոփիլոս Նիկեացի), յամի 311 ամառ նա ի Նիկոմեդիա եւ յետ արկանելոյ ի բանտ ապանաւ յամի 311 Յունուար. 17: Ըսա Յերոնիմոս՝ էր աորա ուղղեալ զքնագիրն Եւթանտանից, եւ օրինակքն ըսա նորին ուղղութեանց կոչեցան Ղուկիանեանք, եւ նովին վարէին եկեղեցիքն Արեւելոց:

11. Լուսառգոյնս իմն ունիմք ի գրոց անտի Ս. Մեթոդիոսի առն գիանայ եւ անուանայ բարեպաշտութեամբ, եւ որպէս Թուի՝ էր նա նախ եպիսկոպոս Ողիւմպոս քաղաքի Ղիւկիացւոց եւ ապա Տիրացւոց, եւ վկայեաց առ Գիողիբախանու ի Քաղկիս Ստորոց: Հարազատք ի գրոց նորա են խրախուճք տասն կուռանաց. խօսք վասն յարութեան. ճառ վասն անձնիշխանութեան եւ թէ ուստի իցէ չարն. վեց հասակաորք գրոց իրիք ընդդէմ Ռոտզինի. Գիրք հակառակ Պրոփիլորոսի որ գրեթէ կորուսեալ է ի միջոյ, որպէս եւ այլ եւս մատենաք նորա, եւ ոմանք ընդ կարծեզք են:

12. Նշմարիտ վկայաբանութիւնք երրորդ դարուն են՝ 1. Վկայաբանութիւն հօրն Ռոտզինի եւ աշակերտաց սորա Պրուտաղլեայ (եղբօր Հերակղայ Աղեքսանդրացւոց եպիսկոպոսի), Յերենոսի, Հերակղեզեայ, Հերոնեայ, մեւս Սերենոսի եւ Հերայիտայ կնոջ որ մի ըսա միօրէ գլխաւանցան: — 2. Վկայաբանութիւն Պոսամիէնայ, Մարկեղայ եւ Բասիղեզեայ: — 3. Վկայաբանութիւն Աղեքսանդրի, Բաբիղայ, Մետրայ, Կուխայ, Ապղոնիայ, Սերապիոնի, Յուզիանու, Քրոնիոնի, եւ այլոց: — 4. Վկայաբանութիւն Պրիսկոսի, Մաղբայ, Աղեքսանդրի, Մարինոսի վկայից Կեսարացւոց ի Պաղեստին: — Զամենեցունց սոցա ասա անդ պատմէ Եւսեբիոս Կեսարացի ի վերջին գիրս եկեղեցական պատմութեանն եւ ի գիրն վկայից պաղեստինացւոց:

56

{Եւ նշմարելոյ մի ըսա միօրէ զտոյլ երեւելի երեւելի մատենագրաց արեւելեան յունական եկեղեցւոյ՝ դարձցուք յետս հայել միւսանալամ իսկիզբն պար երրորդ դարու գիտել անսանել զմատենագրութիւն աւրեւմտեան հռոմէյեցի եկեղեցւոյ:

Ըսա չիք ի փոքունց գալ տակաւ յառաջ ի մեծամեծն, այլ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իսկզբանն ի մէջ գայ հռոմէական մատենագրութիւնն ի փառաւորութեամբ եւ զօրութեամբ: Իսկ ներքին ընդհանրական նկարագիր որով ընտրին ի միմանց արեւելեան-յունական եւ աւրեւմտեան-հռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքն, այն իմն է՝ զի ուր արեւելեանք զանապան մասն քրիստոնէութեանն փիղիսո-

1 Տեւ վերագոյն էլ 148:

փոխական իմն ձանադարհաւ հաստատեին, նմին հակառակ արեւմտեանը մեծաւ մասամբ զգործական կողմն աւանդութեան քրիստոնէութեանն գիտութեամբ լուսաւորեին. սոյն իսկ նկարագիր էր դրով եւ յառաջն ընտրէր ի միմեանց յունական եւ հռոմէական փիլոսոփայութիւնն:

1. Մայրն երեւելի որ բուն նախ ած զհռոմէական եկեղեցական մասնազրութիւնն ի գոյութիւն՝ է Վուսինտոս Սեպտիմիոս ֆլորենս Տերտուլլիանոս, ծնեալ յամի իբրեւ 160 ի Վարքեդոն, որդի առն հըրակապի. հանձարեղ ի ընէ լեալ՝ կրթեցաւ ի մանկութենէ ի գիտութիւնս եւ ի լեզուս, մասնաւոր յառաջագէմ ի յոյն լեզուի էր, մինչեւ գիրս ի նոյն լեզու մասնաւորել: Նախ վրան զի ի պաշտամունս տէրութեան սահմանեալ էր մասնել՝ եւ զանձն յառաւմ հռոմէական իրաւանց, եւ մեծ հմութիւն իսկ իրաւանց ամենայն ուրեք ի գիրսն նորա նշմարի: Որպէս ծնողք նորա՝ նոյնպէս եւ ինքն հեթանոս էր զառաջինն եւ յիւմարութիւն իսկ եւ ծաղը զքրիստոնէութիւն համարէր, այլ ի չափ իմն հասեալ մտացն՝ ընկալաւ զքրիստոնէական հաւատս իբրեւ յՅ0 — 36 տմաց հասակի, դրդեալ ի զօրութենէ քրիստոնէիցն ի վերայ դիւսց եւ ի հաստատութենէ մարտիրոսացն: Թէպէտ եւ աշխարհալարեալ էր, այլ հրաժարեալ եմուտ ի կարգ կղերականութեան եւ առ ձեռնադրութիւն երիցութեան՝ որպէս հաւանութեան թուի ի Վարքեդոն, եւ յամաց իսկ ժամանակո ինչ յետոյ ի Հռոմ:

Տերտուլլիանոս յառաջնումն մեծաւ ջերմեանդն նախանձաւ արկ գիրկս զհաւատովք եկեղեցւոյ. ի մտանց անտի նորա հոսեին մի ըստ միովէ մատեանք ի յանդիմանութիւն Հրէից, հեթանոսաց, հերետիկոսաց՝ մանաւանդ Գիտաց, եւ ոչ լուութեամբ ինչ անցանէր եւ զպիւտոյիք եկեղեցւոյ ժամանակին իւրոյ: Այլ մատենադրութեանն օրինակ առանձինն իմն ունի ռեպրիկանութիւն, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն անողորական իմն է անձամբն: Էին նորա ձիւրք մեծամեծք զարմանալիք հանդերձ բաղմնապատիկ տեղեկութեամբք եւ սիրա արինաշատ եւ զգալուն. այլ քանզի ոչ չափաւորութեամբ իմն կրթեալ էին երկդքն, յայն սակս եւ օգտակար կարող էին լինել եկեղեցւոյ եւ փնտաակար: Ի ընէ իսկ դադ եւ դժնեայ գտեալ եւ ոչ ի մեղմական լուսոյ քրիստոնէութեանն ուսաւ դուարթութիւն, այլ էր մէտ եւ յօժար միշտ ի խստութիւնս: Նմին իրի արտաքին ինչ միայն պատճառք պիտոյ էին մղելոյ հանելոյ զնա ըստ սահմանս՝ ի փնտս անձին իւրոյ եւ եկեղեցւոյ: Մոնտանեանցն սուտ յայտնութիւնք հանդերձ արտաքին խստագոյն կարգօքն եւ անչափ մեղուցմամբք մարմնոյ հրապուրեալ արկին զՏերտուլլիանոս յաղանդն, եւ եղեւ նա յայնմ հետէ հակառակ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (յամի իբր 200) ¹: Յոմանց կարծեցաւ թէ նախ քան զմահն՝ որ եղեւ յամի իբրեւ 240, դարձեալ իցէ ի ծոց եկեղեցւոյ, բայց չմարթի պատմական հաստատութիւն իրացն առաւ:

Ի մատենադրութեանն աէր է Տերտուլլիանոս ի վերայ լեզուին որով գրէ, բանն ի ներքոյ վարժ ձեռին նորա ընի սուր սպարասուր, եւ ուր ուրեք յենու նա ի խարխսին եկեղեցւոյ՝ անպարտեի իմն օրինակաւ եւ անվրէպ հասուցանէ ի ճշմարտութիւն անգր: Սաւանեցուցանէ իմն զընթերցանելիս անողորական ասացուածովքն եւ յանկարծօրէն դարձուածովք. բազում անգամ առաւել հարկանէ քան հաւանեցուցանէ: Իսկ յետ խոստօրելոյ ի մոնտանեան աղանդ՝ ամենեւին անհետ լինի եւ զոյն պն մեղմական հանգարտութիւն, ի պաշտ-

¹ Տեւ վերագոյն էլ 221:

պատժութեան անգ. ճշմարտութեանն կամ տառութեան՝ համակի կ'հենգը-
նութիւնն հասանի, անգոսնէ, աղմկէ առանց չափոյ: Իսկ աճն նորա ե-
միշտ զակոնացի եւ վճռովք, անցումն յանկարծ եւ ոչ աշարժանաւ:
յաճախ յաւելբարանութիւնս¹ գայ, թէպէտ ամբաստանել կամիրի՝ թէ-
պէտ պաշապանել, թէպէտ գովել՝ թէպէտ պարտաւել: Վերպարանք
բանիցն միշտ մեւթ իմն են եւ հանապաղ հակիրճ, թէպէտ եւ լի նմա-
նութեամբք եւ ծագելից, պլլ իբրեւ զծաղկունս անապատի: Սակայն
եւ այնմ իմն պարտ եւ պաշտաճ է միտ ղնել՝ թէ ի նմանէ առնայր
նախ սկիզբն յօրինուած հռոմէական եկեղեցական լեզուի: Հռոմոյեւ-
ցուցանէ նա ղոռնական անուանսն, ամենեւին իսկ նոր անուանս հռոմէ-
ականս ձուլէ եւ կամ զհինսն որպէս ինչ կամի փոփոխէ՝ խառնելով
ոչ սակաւ յառանձինն սեպհականութենէ հռոմարէն լեզուի զոր Ա-
փրիկեցիքն խօսէին: Յետ նորա արփրիկեցի մատենագիրք եկեղեցւոյ²
եւ առհասարակ ամենայն իսկ մատենագիրք արեւմտից ըստ նորա լե-
զուին ձեւել պիտան:

Ա. Օրը ընդգծւմ հեթանոսացն եւ Հրեայ գրեաց՝ է 1. Գլխ. պարտա-
խառնութեամբ ինչպէս իրարմէն իրենց կամ համառօտութեամբ պարտա-
խառնութեամբ մի ի կարի երեւելի գրող նորա գրեալ նախ քան զամս 202: —
2. Առաջին (հեթանոս) յերկուս գիրս, նշնայէ ի պաշտպանութիւն
քրիստոնէից, գրեալ գրեթէ ի նմին ժամանակի: — 3. Վասն վրաց-
յնեան գոյս, հատեան փոքր այլ մեծագին, գեղեցիկ եւ խորին, յորում
կողմէ ի վրացութիւն միայն աստուածութեան զգլխ. աշտանաց քրիստո-
սոնէից կամ գոթիզմիօսիայից, այլ զխառնաշառճ մարդկանն, եւ յայն
տակ անուանեմ զոգի մարդսն ընդ ինչպէս իրարմէն: — 4. Առ Սիւրբաղ-
անիքիպատոս եւ վերակցանց Արիփիկեցոց նահանգին, որ խառնութեամբ
ընդ քրիստոնէայսն զնայր, գրեալ որպէս հաւանութեան է՝ յամի ի-
բրեւ Չ11: — 5. Ընդգծւմ Հրեայ ցուցանէ ի մարգարէից թէ Յիսուս նազո-
ղեցիք է Մեծիայն, գրեալ ի նմին ժամանակի՝ յորում պատասխանա-
տուութիւնն էր գրեալ:

Բ. Օրը ընդգծւմ հրեւսիովտացն գրեաց՝ է 1. Վասն կանխորոշու
նեա՝ հերթովտաց կամ ընդդէմ հերթովտաց, կատարելագոյն եւ պատուա-
կանագոյն քան զամենայն մասանան Յերուսաղիմանու, յորում զսկիզբն տն-
ընդհատ աւանդութեան իսկզբանէ՝ ի մէջ բերել իբրեւ ընդհանրական ցոյց
նշարարութեան վարդապետական եկեղեցւոյ հակառակ հրեւսիովտաց,
որպէս կանխագործութիւնն կամ բազմազան ժամանակ ինչ աստիճանեալ ի
հռոմէական օրինաց՝ անընդդիմակց պատճառ էր աղբար օտարման իրաց
ինչ զորաց խնդիր ինչ յարուցեալ իցէ, այնպէս զի ամենայն Բեռն ցոյց-
առնէ յաստիքի գառաւորին անկանխելի ի վերայ գառախաղին։ Սոյն մասանան
մինչեւ ցգլուխն ԽԳ՝ է ի Յերուսաղիմանայ, անտի մինչեւ ցկառարած
(ԽԵ—ԾԳ.) է յառաջ մատուցեալ յայլմէ ունեցէ ոչ հեռի ի նմին
օռոյց։ — 2. Վասն միջոտմանն (ընդգծւմ Գիտաց) գրեալ յաղագրականա-
ւորեանն ժամանակի, եւ պիտանի յոյժ ի վկայութիւն տանողութեան
խորհրդոց։ — 3. Ընդդէմ Հերթովտի Գիտի նկարչի ի նարքեգոն։ —
4. Ընդդէմ Վաղմիտիանոյ՝ գրեալ յետ անկանն։ — 5. Վասն ոգոյ
(գրեալ յետ անկանն) ընդգծւմ այլ եւ այլ կարծեաց փիղիսոփայիցն զու-
ղայ մարդոյն զոր երբեմն անարար կարծէին, երբեմն կրկին, երբեմն տալին
նմին յառաջդայութիւն եւ փիլոսոփան ի մարմին ի մարմին։ Ի նմին
ուսուցանէ եւ զսկզբնական անկողաց եւ վասն հանգամանաց ողբոյն յետ
մահոյ։ — 6. Վասն մարմնոյն քրիստոսի ընդգծւմ կարծական Գիտաց։ —

1 Hyperbole.

2. Պատժե՛ Ս. Յերանիմոս ի Համարի Մա-
սնակաբ. ԳԼ. 53. Թէ՛ Ս. Կարդիանոս զա-
մնայն օր ընթեանայր ինչ ի գրոցն Յեր-
անուկարիանու, եւ թէ սոպօր էր նա ինչպէ՛

Ի ոտքհաւազէն իւրմէ զդիրսն նորա ասելով՝
Տուր զիմ՝ վարդապետն :

3 Apologetics (-y- f2y3 Liber).

4 Praescriptio.

5 Onus probandi.

զոյ խնայող, նշնադէտ ըստ մանտանեան մտայ: — 13. Վասն հանգիւնից եւ զարգացման կանանց յերկուս գիրս՝ լի ամենեւին անշաղի եւ մանտանեան խառութեամբ: — 14. Վասն ամիլլաթիսիս յորում ճառէ զապալաբարութենէ՝ դնելով ըստ Մանտանեանց մեղս առանց թողութեան զանկումն ի հաւատաց, զապանութիւն, զնութիւն եւ զայլ եւս նշնադիտի ծանր մեղս: — 15. Վասն պահող ընդդէմ ընդաւորաց (որպէս անուանէին զուղղափառս): — 16. Վասն աղբիւրքն ի ջառագովութիւն անձինն յորժամ զհաւանական պատմութեանն՝ հանեալ ազանէր զազարազանն փիլիսոսփայից եւ յայն սակս ծաղր իմն բազմաց լինէր (գրեալ որպէս թուի յամի 208):

2. Ս'արկոտ Միսակիս փոխի իրաւագէտ եւ խօսեղի ի Հռոմ, չէ յայտ թէ հռոմէացի իցէ ծնընդեամբ եթէ ամբիկեցի, եւ ոչ այն ինչ ճշդիւ յայտ է թէ որչափ յետոյ կամ յառաջ քան զՏերաուղղիանոս իցէ, այլ յոյժ հաւանութեան երեւի ընդ նոյն իմն ժամանակս լինել նմա եւ ունել իսկ հաղորդութիւն ընդ Յերաուղղիանոս, եւ եր սա դարձեալ ի քրիստոնէութիւն ի հասակի արութեան: — Այս նորա գիր պատասխանաւորութեան քրիստոնէութեան գեղեցիկ՝ Ոչաւիս անուն ի կերպարանս պղատնեան կամ կիկերոնեան խօսից 3. ի սմին երկոքին բարեկամք նորա մանրիսք Վեկիդիոս Կատաղիս հիմնոս եւ Յանաւորիոս Ոկտաւիոս քրիստոնէայ՝ վիճին ընդ միմեան վասն քրիստոնէութեան՝ իրաւունսիր ի միջի եղեալ զՄիսակիոս փոխիցս, եւ լինի վախճան խօսիցն յորժամ Վեկիդիոս յետ երկայն լուութեանն յանձն առնու զքրիստոնէութիւնն ասելով ցՈկտաւիոս «Երկոքին յաղմեցաք, գու ինձ եւ ես իմում մողորութեան», — Մեւս եւս մտածան Միսակիոս փոխիցսի Վասն հաւաքիցի կամ ընդդէմ Մանիքեցաց այժմ չիք ի միջի:

3. Թատակիոս Վեկիդիոս Վիդիսիս մի ի գեղեցիկ գեղեցիկ զարդաց եկեղեցւոյ, եր ի մեծատուն եւ յաջնուական ի սինկղիտիկոսական ասնէ ի Վարքեդոն. յետ կրթելոյ ի մանկութեանն մեծաւ արդաւեցութեամբ ի հրահանգս յոյն եւ հռոմէացի լեզուի՝ եկաց վարդապետ ճարտարիտութեան եւ փառաւորէր յամենեցունց ի Վարքեդոն: Այնուհետեւ առաւել եւս մեծացեալ ի վարձուց անտի զոր յաւել ի վերայ ընչիցն հայրենեաց՝ կայր մեծաւ փառաւորութեամբ եւ բազմամիտս սպասաւորօք եւ հասեալ ի փափկակեաց բարեկեցիկն կեանս որ ոչ առանց արասոյ եր, որպէս ինքն իսկ զանձնէ վկայէ: Ի ճանապարհի աստ յայսմիկ եւ գիտ զնա Աստուծոյ մարդասիրութիւնն: Էր նորա անակից երէց ոճ պատուական Վեկիդիոս անուն եւ լեալ նմա մտերիմ՝ եցոյց նմա զվարդապետութիւնն ֆրիստոսի եւ յորդորեաց յընթերցողած գրոց սրբոց: Ժամանակս ինչ կուէր Վիդիդիանոս ընդ անձինն՝ մինչեւ յետուա տիրեցին սրտի նորա ամենեւին շնորհքն աստուածեղէնք: Անդէն յերախայրութեանն ի շնորհակալութիւն լուսոյն որ շնորհեցաւ նմա՝ եղ առաջի Աստուծոյ ուխտ մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ յետ մկրտութեանն (245 կամ 246) բաշխեաց եւ զբազմազանձ ինչսն աղքատաց, զի ապրեցուցէ զանձն ի գրգանաց եւ ի հոգոցն:

Չյերկարեաց Վիպրիանոս ի Ժողովողական կարգի անդ, այլ ասկաւին նորատունկ (նոր ի մկրտութեան)՝ ընկալաւ զաշտիճան երիցութեան «Աստուծոյ կամօք եւ Ժողովողեանն խնդրով» (247), եւ իսկ եւ իսկ ի միւսում ամի (248) ի վախճանել Գոնատոսի եպիսկոպոսի Կարքեդանացաւ խնդրեցաւ Վիպրիանոս ի պաշտաւաւորութիւն: Թէպէտ եւ արգելոյին կանոնքն առաքելականք զեպիսկոպոսութիւն նորոգ

ձեռքը, այ ժամ ամ՝ որքո՞ւն էր Կալիստոսն էր յարմար ամենցն ինչ որպէս լիքն զհասարակաց կարգս էր, իբրեւոյն ինչ ինչն համարէին: Այլ նա ոչ պարէս անէր զնա, խնայհարկին չառնցք յանն զյոյնոյն առեւելքին. փոխաւ թողնաւ Կալիստոս, եւ զնա նորա ժողովոյն, որոնցաւ չարք զամեն եւ պարան առ, եւ պնդոյն մեղալ պաշտէին՝ մինչև զինչոյ յանն ամենց ապրին: Յոկոյն ոչ ամենեքն հասնեալ ընդարձեանն էին. քանզի անոնք յերկարոյն քահանայոց անո՞ր մնաւանք Փարսմաստ, Գնատոս եւ այլք կորնէին թէ ինչեանք ինչ ընդդէմ: Բայց Կալիստոս ան զնա զմեզն որչափ ինչ ձեռնհաս էր, եւ առ ընկաւ զնա ի համար բարեկամաց իւրոց ի կարի մեքանց, զի պնդէս զպաշտոնէն ժողովոյն հոյն ընդ նաա ընդ անոն:

Ընդամեն ի ժամանակէ գարնն եւ մանեցոյ ի կարգ կշեռականութեան ամենեւին եւս զանն Կալիստոս յառա՛նց գրաց որչոյ, եւ ընթերցաւ ինչ մի լաւ միջէ զամենցն քրիստոնէական մաննադարութիւն որ յառաջ քան զինքն էր: Առաջին մեծ եռանդն նորա ի պաշտարանութիւն եկեղեցոյ եւ նախանձ փառաբարութեան եւ օգոյն նորա: Այլ հափէ հալ հանեալ զառնն առ հոխարանն իւրոց խաղաղութեան ի գլուխ, անոս ասեւրութիւն հեթանոսացն ընդդէմ քրիստոնէոյ առ Գեկեա, մնաւանք ընդդէմ հեթանոսացն (250), կրօնէին երեքքրէին ի կրօնէին եւ ի թէւարարին թէ «Կալիստոս առ ասիւսեաւ». խնդրեցաւ Կալիստոս, իբրեւ ոչն գառ՝ ապաղարցաւ (ի առգանս ընդէն եւ կենաց): Առաւոյ թեւարարութեան մինչեւ թողացեալ էր Կալիստոս որովոր հառապանք, բայց էր նա հանապաղէք ի ձեռն կէս ապիւստոյն ի հաղորդութեան ընդ եկեղեցոյն եւ թղթով առնորդէր իւրոցն որ երթային եւ վարձարէին յոյնում: Ձի բարեկամս անկողնէն, խառնակուց ի բանս անդ յանդիման առ նոցա թաղին թաղութեան անկողն, որովք եւ յետոյ պահանջէին առանց կարգի ապաշտարանութեան մանեւ ի հաղորդութիւն եկեղեցոյ: Նովատոս, փեղկիստեան եւ այլք զանոյ պարսպ յարցին հերձուած ընդդէմ հեթանոսացն իւրեանց՝ որ ամենցն ինչ զբարութեան կողմ հոխարան անչափ ներաւութեան, մինչև յոս անկողն ինչ մարեանց Կալիստոս ի հաղորդութիւն զնովատոս, զփարսմաստ եւ զփեղկիստեան եւ զոր ընդ նոցն էին՝ յոյնում գարնա Կալիստոս անգան յոս Զառնին (251) եւ որպէս ժողով հեթանոսացն ժամ իւրոց անկողն եւ ընդդէմ հերձուածոցն: Գիւմն փարսմաստ եւ փեղկիստեան ի Հռոմ առ Կալիստոս քահանայոցն՝ որ լաւ ապրաստաւ նախանց նոցա զԿալիստոս, խնդրեալ պատահանք ի աննէ եւ ապա՝ որպէս առանց երկնութեան է՝ ապաղարցաւ Կալիստոս:

Ըսն ինչ ի գլուխ երեւ ժողովոյն ի Կալիստոս եւ առաջեալ վնայն առ քահանայութեան Հռոմոյ՝ անառա հասնէր թաղին Նովատեան երկուս Հռոմոյ, որ խորանմիւթեան առեալ երկոյ հեթանոսացն ձեռնադրել զինքն յեթանոսութիւն՝ երեւ էր հոխարան Կալիստոս քահանայ քահանայոցն, որ ի նմն ժամանակէ ընդհացաւ փոխանք փարսման: (Երեւեկ էր Նովատեան գրով եւ կողմ նորա ցոյցմ գիրն զեղեցիկ ձեռն երկարութեան կամ ձեռն խնայն հառաջ) Թաղին վնայն Կալիստոս Երեւեկ էր Նովատեան Կալիստոս ամենցն ինչ հեթանոսացն Երեւեկ, նոյնպէս եւ Կալիստոս յառաջոյն ի վերայ հասեալ որքանոր ընդարձեան Կալիստոսն ինչ եւ ինչ որչեւ

զՏրեշտակեան Նովատիանու ի հաղորդութենէ իւրմէ, եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունա Սփրիկեցւոց աշխարհին զգուշացոյց մերժել զնոսա:

Սինչ չեւ բովանդակ լուծեալ պար շփոթութեան՝ կրկին աղէտք ի վերայ հասանէին, ախտն ժանա, եւ հալածումն Գաղղոսի: Յայն սակս փութացաւ Նիպրիանոս միւսանգամ ժողովով հաստատել զվճիռս առաջին ժողովոյն որ վասն անկեղցն ապաշխարութեան, զի այնպէս զուրացին հաւատացեալքն ի ճգնութիւն պատերազմին՝ որ առաջի կայր: եւ ինքն իսկ զանձն ի մահ պատրաստէր եւ ջանայր յորդորել զհօտ իւր բանիւն եւ օրինակաւ՝ ընել յանձն ի կամս Աստուծոյ ի կրկին վատնգի անդ մահու: զի անհնարին իսկ մոլեգնէր ժանտն ի Վարքեդոն, աղմուկ եւ շփոթ շահեալ աիրէր ընդ բնաւ, ամենայն որ կարողն էր սրանայր փախտեայ ի բաց: առ ահի ըմբռնելոյ ախտին՝ դադարեալ էր ամենայն դարման հիւանդաց եւ թաղումն գիականցն, զորս երբեմն կիսամեռս իսկ ի ամաց անտի ի հրապարակս ընկենուին, եւ ապականէր իսկ օդն: Կոչեաց Նիպրիանոս ղժողովուրդ իւր, մեկնեաց նոցա զպատուէր սիրոյն որ ոչ ի վերայ հաւատակցացն միայն կայ, այլ եւ ի վերայ հալածեացն եւս պարտի ձգել: Իսկ եւ իսկ բաժանեցաւ ժողովուրդն յիւրաքանչիւր գործ հասարակաց սիրոյն, կէսք բերէին կուսեին արծաթ, կէսք մատուցանէին զանձինս ի դարման հիւանդացն, եւ այլք յայլ ինչ գործ առանց խտիր ինչ քրիստոնէից եւ հեթանոսացն առնելոյ, մինչեւ ի գութ իսկ դարձաւ սիրա հեթանոսացն ընդ այնպիսի մեծանձնութիւնն: Այլ ոչ սահմանք վիճակի իշխանութեան իւրոյ դնէին եղբ սիրոյն Նիպրիանոս: Իբրեւ հաս ի նմին ժամանակի զորոյց յեպիսկոպոսաց անտի Նումիդացւոց թէ հէն եկեալ առաւ գերի բաղում ի քրիստոնէից՝ վաղվողակի ժողովէր Նիպրիանոս արծաթ ի հաւատացելոց եւ առաքէր սեստերոս 100,000 ի փրկանս գերւոյն:

Հորժամ միւսանգամ եղեւ խաղաղութիւն եկեղեցւոյ իսկզբան թաղաւորութեանն Վաղերիանու՝ ժողովէր բազում անգամ սինհոդոս ի հաստատութիւն պահպանութեան եկեղեցական կարգաց (253 — 256), այլ անդէն անկաւ սերմն երկպառակութեանն վասն ձախող խնդրոյ հերետիկոսացն մկրտութեան՝ որ յարեւելից անց յԱփրիկէ¹: Այլ ապա յետ երրորդ ժողովոյն Վաղերիանի որ վասն այնր խնդրոյ եղեւ՝ ի բաց եկաց Նիպրիանոս ի հակառակութենէ անտի առ երկիւղի քայքայելոյ փութեանն, եւ կամեցեալ թէ գուցէ կիրք ինչ ի ներքս խառնիցին՝ գրէր զգիրսն Վասն օգոթի համբերութեան եւ Վասն նախնայորդութեան ի նախնայն, առ ի ցածուցանելոյ զերկպառակութեանն ոգի (255 կամ 256): Նա եւ շիջաւ իսկ հակառակութիւնն ի վախճանել Ստեփանեայ մարտիրոսութեամբ՝ որպէս հաւանութեան է (257 Ագ. 2):

Եւ այնպէս ամս իբրեւ տասն լինէր Նիպրիանոս լուսատու յեկեղեցւոջ, եւ այնուհետեւ հասանէր մօտ ի կատարումն փառաւոր ընթացիցն՝ եւս իմն փառաւորագոյն վախճանաւն: Իբրեւ ել հրովարտակ հալածմանն Վաղերիանու (257) կոչեաց զնա անթիպատոն Աստասիոս Պատեռնոս առաջի (30. Ագ. 4), եւ զի չառ յանձն հնաղանդել հրամանի կայսերն, աքսորեցաւ ի Վուրուքիս քաղաք ծովագերեայ ի Զեւգիտանեան նահանգի: Յաջորդ Պատեռնոսայ՝ Գաղերիոս Մաքսիմոս հրամանս ետ գառնալ նմա անտի յետս եւ կալ ի բուրաստանսն իւր: Այլ սակաւ ժամանակեան իմն էր ուրախութիւն ժողովագեանն ընդ տես եպիսկոպոսին իւրեանց, զոր սիրէին. քանզի Մաքսիմոս յորժամ յԱւստիկա

1 Յետ վերագրի էլ 255—6:

էր, հրամայեաց բերել զնա անդր յատենան: Այլ Եփրեմնոս ի մահ եղեալ անդ առ վկայութիւն արեամբն, ուր կեցեալն եւ ուսուցեալ եւ գործեալ էր՝ թաքցց զանձն առ ժամանակ մի, մինչեւ դարձաւ անթիպատոսն այսրէն ի Կաթեդոն, եւ յետ այնորիկ ամառ նա ձերբակալ մօտ ի Կաթեդոն ի Սեքստիս՝ ուր նստէր անթիպատոսն: Հարժեցաւ ամենայն քաղաքն Կաթեդոնացւոց, քրիստոնեայքն երթային զհետ նորա գունդագունդ եւ զգիշերն ամենայն խճողեալ կային ի հրապարակի անդ շուրջ զառմբն յորում Եփրեմնոս կայր կապեալ, երկուցեալ գուցէ գիշերայն գործն վճարիցի անստես ի նոցանէ: Ի վաղիւ անդր կացցց զնա Մարտիրոս յատենան առաջի իւր. համառօտիւ հարցուածքն եւ պատասխանիք վճարեցան, եւ ընթերցաւ ի աստուակէ անթիպատոսն զվճիռն այսպէս՝ «Չթաակիրոս Եփրեմնոս հաճոյ թուի պատժել սրով», որում ապր պատասխանի սուրբն «Աստուծոյ Գոհութիւն», ¹ իսկ եւ իսկ կատարելոց էր վճիռն. խուժեալ երթայր զհետ նորա բազմութիւնն ի սպանմանն անդիւն. անդ միւսանգամ եկաց Եփրեմնոս յաղօթս ի գունձն եւ զվերարկան ² հանեալ ապր ցտարկաւազունսն, ինքն զիւր աչսն կապէր, իսկ զձեռան կապէր իւր իսկ երէցն, եւ հրամայէր առ յառաջագոյն դահճին 25 դահեկանս ասկիս: Ցարածեցին հաւատացեալք շուրջ զնա վաւ կաւ ընդունել զարիւն Եփրեմնոսին սրբոյ, եւ անկաւ գուլան պատուական զարգարեալ մարտիրոսութեանն պատկաւ (14 Սեպտ. 258) :

Իսկ ի վաւերական վկայարանութենէ Եփրեմնոս զոր ցոյցմբ ունիմք՝ աւանդէ զվարս նորա՝ նորին սարկաւազ Պոնտիոս ի գեղեցիկ մասնինն որ վառ ժողովք էւ լաւաբանաց Եփրեմնոս: Երեւեք ի հարց եկեղեցւոյ (Ս. Գրիգոր Երեւանցացի ³, Աթենքեան լերինացի ⁴ եւ մանաւանդ Ս. Ա. Գոստինոս) բորբոքին ի գրուածիս նորա: Ասէ Ա. Գոստինոս ցրտնաւ տեսնա «Պրշափ մեծն էր Եփրեմնոս՝ դոյնչափ խոնարհեցցց յամենայնի զանձն, Եփրեմնոս էր նա կաթողիկէական, մարտիրոս էր կաթողիկէական», Բանիցս ճշմարտութիւն կայ արձանացեալ յեկեղեցւոյ ի գիրս իւր զորս եթող լի ամենայն գեղեցկութեամբ եւ օծութեամբ:

Ի թղթոց նորա ձեռագրաց որ են ընդ ամենայն 81՝ գրեցան Ա — Գ. յամբ 249 յառաջ քան զԴեկեան հալածութեն, Ե — ԽԳ. յամբ 250 ի աղեւթէ թաքստեանն, իսկ յետ դարձին (առ Կոնստանդ. քահանայապետիւ) յամբ 251՝ ԽԴ — ԾԴ. յամբ 252՝ ԾԵ — Կ, եւ (առ Ղուկեալ եւ Ստեփանեալ քահանայապետք) յամբ 253՝ ԿԱ — ԿԵ, յամբ 254՝ ԿԶ — ԿԸ. յամբ 255 (յորում եւ ինդիր մկրտութեանն)՝ ԿԹ — ՀԱ, յամբ 256՝ ՀԲ — ՀԵ. ի յառնել հալածանացն Վաղերիանոս յամբ 257 (առ Արքեպիսկոպոս քահանայապետիւ)՝ ՀԶ — ՀԸ, յամբ 258՝ Զ — ԶԱ: — Իսկ ձառքն նորա 13՝ են գիր առ Գոնատոս կամ վասն շնորհաց (246), վասն ընդունալնութեան կուց (247), վկայութիւնք ընդդէմ Հրէից առ Կոստանթինոս իրեւ յառաջած նորին գրոյ, վասն հանգերթից կուսանացն (248 կամ 249), վասն միութեան Եկեղեցւոյ, որ է պսակ համբէն իսկ գրութեանց նորա (251), վասն անկեղցն (251), վասն տերունական աղօթից (252), վասն մարդամահա (253 կամ 254), Ա. Դեմետրիանոս (պատասխանատուութիւն ինչ քրիստոնէութեան) (253), վասն թելադրութեան մարտիրոսութեան առ Փորաոնատոս (ընդ մէջ 252 — 253 ամաց կամ 257), վասն գործոց (բարեաց) եւ ողորմութեան ընդ մէջ 254 — 256 ամաց, վասն օգտի համբերութեան (255 կամ 256), վասն նախնաւորութեան եւ նախնանու (256):

1 Deo gratias.
2 Dalmatica.

3 Ճա. Գ. Գ.
4 Զգաւ. Գ. Զ. 30:

Իսկ ի մատենագրաց աստի մատուցանել մեղ հռոմեական մատենա-
գրութիւնն եւ մանր ինչ գրութիւնս ոմանց ոմանց, որպէս 1. Գալիոսի
երիցու Հռոմայ որ եղեւ անուանի բանիւ եւ գրով (196 — 212), կան
չորք հատակոսորք (առ Եւսեբեայ) ի գրոց անտի «Վիճման ընդ (մոն-
տանեանն) Պրոկղի», եւ մեւս եւս գեղեցիկ հատակոսոր (առ Եւսեբեայ)
ի գրոց անտի նորա՝ անուանեալ «Փղքր բաւիղ» (ընդդէմ Արտեմանի եւ
Թէոգոսայ խաղախորդի), 2. Անանուան ուրուք գիր ընդդէմ Նովա-
տիանու, 3. Մեւս եւս ուրուք անանուան «Գիր վասն կրկին մկրտու-
թեան», 4. Կոմմոդիանոսի պուեաթի (որ էր դարձեալ ի հեթանոսութենէ)
«Հրահանգք ընդդէմ հեթանոսաց», (յամի 280), 5. Անտոնեայ պուեաթի
«Երգ ընդդէմ հեթանոսաց», 6. Ս. Վիկտորինեայ եպիսկոպոսի Պեաաւ-
իոնացւոց (պոմու Պեաաւ քաղաքի Սաիրիայ) որ վկայեաց առ Դիոկղե-
տիանեաւ, «Ճառ վասն աշխարհարարութեան», եւ «Մեկնութիւն Յայ-
անութեան», 7. Թող զթուղթս Կոնսեղեայ քահանայապետի եւ զա-
տակաորո թղթոց Դիոնիսեայ եւ Փեղքթի քահանայապետաց Հռոմայ :
8. Վաւերական վկայաբանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ են՝ ա. վկայա-
բանութիւն Սկիդղիտեան վկայից, բ. վկայաբանութիւն Պերպետուայ,
Փեղեկիտայ եւ ընկերացն՝ 4. վկայաբանութիւն սրբոցն Փրուկտուոսայ
(եպիսկոպոսի Ցառակոնայ), Ագուրեայ եւ Եւդոգեայ (տարկաւագաց †
259), թող զվկայաբանութիւն Ս. Կիպրիանու :

1 Ցեւ վերագրի էջ 147 — 8 :

Ի

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆՅԱՆ ՄԻՆԵՐԱՆՈՒՄՆ ԸՐԵՒԹՅԵԱՆ ՑԷՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՈՑ (313—480, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԵՆԻ 170 ԱՄԱՑ)

Լ

Լիոսյանդիանոս, նորոգ յարդարածն Կէրուլեանն — Կրէլ Ժրէոս-
նէո-լեան, հէրյո-աթ Վանապեանդ, Լըթոս, Ժողով Նէկէայ Լ.
Կրէղլեական, Ս. Լեւնոս (313—337):

57

Յետ 18ամեայ պատերազմին միաբանեաց Լիոսանդիանոս
Մեծն ի մի զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց որ ի 6 մասունս բաժա-
նեալ էր, եւ տիրեաց նա մեծաւ զօրութեամբ եւ պատուով մին-
չեւ ցվախճան իւր միահեծան (324—337): Թէպէտ եւ կրթեալ
էր նա ի հեթանոսութեան, սակայն ի մօրէն իւրմէ ի Հեղինեայ
եւ ի հօրէն որ էին ի կողմն քրիստոնէիցն՝ ժառանգեալ իմն էր
մեծարոյ կարծիս զքրիստոնէութենէ, եւ յաղքունիսն Վիոկղե-
տիանոսի ի Վիկոմեդիա էր տեսեալ բազում անգամ զազնուա-
կանութիւն վարուց եւ զգարմանալի քաջասրտութիւն քրիստո-
նէիցն եւ զարմացեալ եւս էր ընդ նոսա. այս ամենայն վաղ
ուրեմն երեւէր ի նմա յորժամ տիրէրն ի Վաղիա: Իսկ յետ
զարմանալի նշանին եւ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսենտեայ՝
արդարեւ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն, այլ տակաւին տկար իմն
էր ի նմա զօրութիւն հաւատոցն. զի թէպէտ եւ ըստ հօրն օրի-
նակի ած կացոյց զերեւ զքրիստոնեայսն, սակայն առանց եւ զհե-
թանոսն ամենեւին յիւրմէ հեռացուցանելոյ. եւ թէպէտ եւ
հրաման ետ զեկեղեցիս քանդեալս ի ժամանակս հալածանացն
միւսանգամ շինել՝ սակայն եւ զմեհեանս հեթանոսացն չտայր կոր-
ծանել, նա աւանիկ լինէր հաղորդ զոհից նոցա: Բայց ապա ի զօ-
րանալ ի նմա ոգւոյն քրիստոնէութեան, մանաւանդ յետ բազմա-
պատիկ յաղթութեանն ի վերայ Վիկինիոսի (323)՝ ամենեւին
յաղթեաց նմա սէր քրիստոնէութեանն, քանզի պատերազմն այն
յրնթացն գրեթէ պատերազմ իմն կրօնից եղեւ, այնու՝ զի Վի-
կինիոս յառաջ քան զճակատն զոհէր հրապարակաւ կոոց եւ
ղնէր ուխտ ջնջել զքրիստոնեայսն, ուր Լիոսանդիանոս զխաչն
Վրիստոսի առնէր դրօշ իւրոյ պատերազմին:

2. Բազմապատիկ օրէնք զորս մի ըստ միովն հանէր՝ վկայեն զսի-
րոյ եւ զմեծարանաց զոր առ քրիստոնէութիւնն ունէր, մանաւանդ
այնոքիկ զոր յայնժամ եհան յորժամ եկաց միահեծան տէր տե-
րութեանն Հռոմայեցւոց (323): Բազմապատիկ շնորհմամբ յոր-

դարէր նա զնահանգան ընդունել զքրիստոնէութիւն. ի դնելն հարկս ի վերայ համօրէն տէրութեանն՝ առնէր ապահարկ զկղերն կաթողիկէ եկեղեցւոյ, որ եւ ոչ մեհենիցն հեթանոսաց էր շնորհեալ¹: Ընորհեաց նա կղերականաց իրաւունս ստնլոյ ժառանգութիւն կտակաւ², (քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոց չէր համարձակ ամուրեացն ժառանգել). հրաման տայր թէ հաստատուն է արձակուող գերեացն որ լինիցի առաջի եկեղեցւոյ յանդիման կղերականացն³. նա աւանիկ սահմանէր եւս թէ յորժամ երկղբին կողմանք որ ոչ հաճեալ ընդ վճիռ աշխարհական դատաւորին իցեն՝ համարձակ իցէ նոցա երթալ առ եպիսկոպոսն՝ զի նա միւսանգամ որոշեացէ⁴. եբարձ եւ զկանխագրութիւն վասն մարդոյ յափշտակելոյ: Եբարձ եւ զմեւս եւս դատան օրէնս. քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոցն գերիքն համարեալ էին իբրեւ իրք տերանց եւ ոչ իբրեւ անձինք, վասն որոյ եւ ոչ հաստատուն ամուսնութեան⁵ իրաւունք էին նոցա, այլ բնականցութեան⁶ եւեթ ծառայի ընդ աղայնոյ, զի տէրն կարէր բաժանել զնոսա եւ զորդիս նոցա որպէս ինչ կամէր՝ վաճառելով կամ այլով ինչ օրինակաւ: Եբարձ եւ զվատանաւնութիւն ամուրեաց (որ արք անարգք համարէին ի Հռոմայեցւոց իբրեւ պատճառք նուազութեան հոռմէական տէրութեան, եւ վասն զեղծ բարս ունելոյ նոյնպիսեացն ի մէջ հեթանոսաց, մինչեւ սահմանեալ եւս էին վասն նոցա տոյժք տուգանաց) եւ ետ նոցա կայսրն եւ պատիւ եւս առաւելութեան ունելոյ իշխանութիւն տանելոյ կտակ յառաջ քան զօրինաւոր հասակն (զոր միայն վեստեան կուսանացն շնորհեալ էին Հռոմայեցիք՝ իբրեւ արդարեւ պատուական կուսանաց) (320): Ուպատիժն խաչելոյ բառնայր ի միջոյ վասն մեծարանաց առ խաչն Վերիստոսի⁷. նոյնպէս եւ զպատիժ խորտակելոյ ոսկերաց ի վերայ սալի արգել վասն մարդասիրութեան: Հրաման ետ զի դադարեսցեն եւ խաղք տուերամարտկացն⁸. եբարձ եւ զսովորութիւն խարանելոյ զձակատ այնոցիկ որ յերկաթահատս տուեալ լինէին, «զի մի, ասէ, արատեսցին դէմք՝ որ ըստ նմանութեան երկնաւոր գեղեցկութեանն ձեւեալ իցեն⁹»: Հրամայեցաւ ունել փափուկ առ հասարակ միաշաբաթայ (321), սակայն ներեալ էին ի սմին աւուր գործք մշակութեան եւ դատաստանք արձակման գերեաց¹⁰:

Երգելոյր կուսակալացն հեթանոսաց կալ մօտ ի ժամ զոհիցն ըստ սովորութեանն՝ զի այնպէս տակաւ հովսոցի եռանդն եւ այլոց եւս հեթանոսաց. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ամենեւին իսկ արգել զգոհս կռոց որ առանին լինիցին, կարծեաց զսովորութիւնս հաւ-

1 Մատեն. Թեոդոսեան, Գիրք ԺԱ. 84-րդ 1. Օրէնք 1:

2 Մատ. Թեոդ. ԺԶ. 3. 4:

3 Մատ. Թեոդ. Գ. 7. 1:

4 Եւսեբ. զարք. Գոստանդ. Գ. 27:

5 Connubium.

6 Contubernium.

7 Մատեն. Եկ. պատմ. Ժ. 8:

8 Մատ. Թեոդ. ԺԵ. 11. 1:

9 Մատ. Թեոդ. Բ. 5. 1:

10 Մատ. Եւսեբիոս. Գ. տիւղոս 12, օր. 3, եւ Թեոդ. Բ. 84-րդ. 8. օր. 1:

ադիտաց եւ հմայութեանց (319), եւ յետուստ ուրեմն եւս փակել զտեղիս պատգամացն, քանդել մեհեանս բազումս ի Փիւնիկէ՝ յորս կատարէին յայտնապէս լկտի պաշտամունք ի պատիւ Աստղեկան, եւ ի մեծագանձ մեհեանաց Ասիայ եւ Յունաց աշխարհին հանեալ պատկերս ճարտարագործս զարդարէր զՍոստանդինուպոլիս, եւ յոսկեղէն եւ յարծաթեղէն սպասուց նոցա հասանէր դահեկանս:

3. Որպէս մայր նորա դշխոյն Հեղինէ եկեղեցիս ի լերինն Ձիթենեաց եւ ի Լեթիդահէմ՝ նոյնպէս եւ Սոստանդիանոս տայր կանգնել եկեղեցիս ի վերայ գերեզմանին սրբոյ յԵրուսաղէմ, ի Վիկտմեդիա, յԱնտիոք, ի Մամբրէ (յետ սրբելոյ զտեղիսն ի գարշիլ պաշտամանց կռապաշտութեան, ըստ ազգ առնելոյ նմա Նւստրուպիայ այրւոյ կնոջն Մաքսիմիանոսի, մօր Փաւստայ), ի Հեղեուպոլիս (յետ կործանելոյ զպղծալից մեհեան Աստղեկանն) եւ բազում եկեղեցիս ի Սոստանդինուպոլիս (յորս նշանաւոր է մահաւանդ հոյակապ եկեղեցին Առաքելոց) եւ կարգէր նոցա հաստ բազումս¹: Օչափն որով չափեալ լինէր յորդութիւն ջրոյն Վեղոսի զորմէ պտղաբերութիւն իսկ երկրին կախէր, հրաման եւս հանել ի պղծալից մեհեանէն Սերապիայ Աղեքսանդրացւոց ուր պահէրն, եւ տանել դնել յեկեղեցւոջ ուրեք: Հեթանոսք սպասէին սովոյ յերեսաց բարկութեանն Սերապիայ, այլ եւ գետն կանուխ առնել պտղաբեր յոյժ զամն: Ի՞նչպէս եւ պահեաց նա զյորջորջումն պատուոյ կայսերացն Վահանայապետ (Վրմապետ) մեծ² առ ի զգուշութիւն աշխարհական իրաւանց իւրոց, որպէս պահեցին յետ նորա եւ այլ կայսերք, սեպայն յայտ առնէր թէ ի ներքին իրս եկեղեցւոյ չկամէր խառնել զանձն: — Նա արդարեւ յետ այսչափ ջանից եւ օրինաց՝ ելանէր արդեամբք ի գլուխ որում ցանկացեալն էր, զի գունդագունդ ի քաղաքս եւ ի գեղս լնուին զեկեղեցիս՝ դատարկանալով մեհեանից հեթանոսացն:

Հանդէս հաստատութեան քրիստոնէական հաւատոց Սոստանդիանոսի երեւեցաւ քաջ ի հակառակութիւնն որովք անդէն իսկզբանէ դարձին իւրոյ սկսաւ պղտորել եկեղեցի, այս ինքն՝ Գոնատեան հերձուածոյն եւ Արիստեան հերեմիկոսութեամբ:

58

Հերձուած Գոնատեանցն առ սկիզբն յետ մահաւ Մենսուրիոսի եպիսկոպոսի Վաղբեջոնացւոց, որ վախճանեցաւ յամի 311 ի դառնալն իւրում ի Հռոմայ, ուր երթեալն էր տալ պատասխանի կայսերն Մաքսենտիոսի վասն Փեղեքսի ուրումն սարկաւադի

¹ Եւսեբ. ժող. Կոստ. Գ. 35—40. ² Pontifex maximus.
Գ. 43—45. եւ 58—60:

իւրոյ՝ զորմէ ամբաստանութիւնն լեալ էր թէ իցէ գրեալ ինչ նախատանգք հակառակ կայսեր: Իբրեւ հասանէր լուր մահուն ի Վարդեղոն՝ ճեպեցուցին զընտրութիւն նորոյ եպիսկոպոսի երկղերն երիցունքն (Խոսորոս եւ Վեղեսոս՝ զի թերեւս ինքեանք ընտրեսցին. բայց միաբան բարբառով՝¹ ժողովուրեանն ընտրեցաւ այն զօրաւոր Վեկիղիանոս ստրկաւազ եւ Փեղիքս դրացի եպիսկոպոսն Լապուն. զայ ձեռնադրեաց զՎեկիղիանոս:

Լալլ յարեան հակառակ ընտրութեան նորա բաց յերիցանց անտի եւ երկու եւս ժողովողականք, քանզի առ ի նոցանէ Վեկիղիանոս յետս զգանձս եկեղեցւոյն զորս աւանդեալ էր նոցա Սենտաքիոս վան զգուշութեան յերթալ իւրում ի Հռոմ. եւ մեւս եւս երրորդ գրգռիչ գտաւ Վեկիղիայ կին մեծատուն հռոմայեցի, որ կաշառաւ քեցէր զժողովուրդն յեպիսկոպոսէն վան քինու զոր առ նա ունէր. քանզի Վեկիղիանոս ի սարկաւազութեանն կշտամբեալ էր զնա վանն նշխարս ինչ պատուելոյ՝ որ չէր քննեալ յեպիսկոպոսէն: Եւթանասուն եպիսկոպոսունք՝ Վաւիդիայ հանդերձ մետրապոլիտան իւրեանց Սեկունտոսիւ Տիգրիս քաղաքի (որք ի բնէ զայրացեալ էին ընդ չկոչել իւրեանց ի նոր ընտրութիւնն) եւ կին ի Վարդեղոն եւ մերժեալ ժողովով զՎեկիղիանոս՝ ընտրեցին հակառակ եպիսկոպոս զընթերցիչն Սայորինոս զանակիցն Վեկիղայ, ասելով թէ ձեռնադրութիւնն որ ի Փեղիքսայ մատնչէ զրոց սրոց (որպէս համարէին)՝ անզոր է. եւ թէ Փեղիքս սրպէս եւ Վեկիղիանոս չկարեն մնալ յեկեղեցւոյ Լատուծոյ՝ եթէ ոչ նախ ծանիցեն զյանցանան եւ միամիտ ապաշխարութեանն արտառուօք հաշտեսցին ընդ եկեղեցւոյ:

2. Լնդէն ընդ նոյն ժամանակս հասանէր յԼիփրիկէ Լնուղինոս վերակացու Լիփրիկեցւոց աշխարհին թղթով Լոստանդիանոսի յուրում շնորհէր կայսրն՝ Վաթուղիկէ եկեղեցւոյ առաջնորդելոյ ի Վեկիղիանոսէ,՝ ապահարկութիւն եւ հրաման առնելոյ ի գործակալաց 3000 քսակ՝ արծաթոյ ի ծախս եկեղեցւոյ, եւ միանգամայն հրաման առ Վեկիղիանոս խնդրել ի դէպ ժամու յԼնուղինոսէ ի փոխանակէ բոշշիսի զօրութեամբ եւ բռնութեամբ նուաճել զանհանգարտ հակառակորդն իւր որ զՎաթուղիկէ եկեղեցի կամիցին պղծութել: Սքիւք գրգռեալ հակառակորդացն Վեկիղիանոս եկին ամբոխիւ զրգռելով առ Լնուղինոս տալ գիր առ կայսր այսպիսի ինչ վերնագրով՝ Վաթուղիկէնք Վաթուղիկէ եկեղեցւոյ զգործոց չարութեան Վեկիղիանոսի, խնդրելով ի կայսերէ դատաւորս իրաց հակառակութեանն իւրեանց ի Վաղիայ (այս ինքն զեպիսկոպոս Վաղիայ): Օտրմացաւ իմն կայսրն թէ զեարդ խրնդրիցեն նոքա ի նմանէ՝ յառնէ աշխարհականէ՝ դատաստան եւ իրաւունս՝. բայց վան զապրանան նոցա հատանելոյ՝ երիս եպիսկո-

1 Per acclamationem.

2 Folles.

3 Ոգոս . Ծիգլ . ի գտում . հերձ .

պոստուլանտ ի Վաղարշայ ածիալ ի Հռոմ, յանձն առնելը զերան որպէս օրէն էր Մեղքիարդեայ քահանայապետի, ազաչելով զնա գրով զե զոր ինքն ըստ օրինաց Լեւոնարանին եւ ըստ իրաւանց եւ արդարութեան գտանիցէ՝ արասցէ: Եւ զիւր ժողով ի Լատերան (313 Հոկտ.) ի պաղատանն. անդ էր Եկեղեցիանոս անձամբ, իսկ Մայորիանոս առաքելալ փոխանակ իւր զՎոնապոս Կասանիգրացի. անգ արդարացաւ Եկեղեցիանոս վճռով ժողովոյն սր մանաւանդ ընծայի Մեղքիարդեայ քահանայապետի եւ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռն: Սակայն հակառակորդքն այլով իմն ամբաստանութեամբ (ասելով զՓեղիքսայ Լպտունգացոյ որ զԵկեղեցիանոս ձեռնադրեաց, թէ մատնիչ գրոց սրբոց լեալ էր) ելին առաջին Կոստանդիանոսի. մերժեաց զնոսա իսկզբանն կայսրն, «Ի մեղքնութեանն, ասէր, զի ըստ օրինակի հեթանոսացն գործեն ի հակառակութիւնն իւրեանց, իբրեւ այն թէ ի խոնարհագոյն ատենէ առ բարձրագոյն ատեան առ իս դիմեն», բայց յետոյ տայր կայսրն քննել ի Կալքեդոն ի ձեռն վերակացուի նահանգին, որ եւ զատեանակարն ի ժամանակէ հալածանացն Վիտղիտիանոսի յԼպտունգա եւ զտետուչա իրաց կոչեցեալ առաջին՝ յետ բազում հարցափորձի ետ վճիռ թէ «Ղրանելի եպիսկոպոսն Փեղիքս ազատ է յամբաստանութենէն, քանզի ոչ դք կարաց ցուցանել զնմանէ թէ զգիրս սուրբս մատնեալ կամ պրեալ իցէ»: Բայց իբրեւ եւ սոքիմբք չէր հաճեալ կողմն հակառակորդաց՝ գումարեցաւ ժողով մեծ յԱրեղատ, յոր կոչեցան ամենայն եպիսկոպոսունք յամենայն սահմանաց արեւմտից որ յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Կոստանդիանոսի էին՝ արքունական ծախուք եւ հոգաբարձութեամբ (314 Լ.գոսա.), որոշեցաւ եւ տես նոյնպէս. յայտ արարաւ (Կանոն 13) թէ ձեռնադրութիւնն որ ի մատնչէ ումեքէ գրոց ընկիցի՝ վաւերական է, եւ մերժեցաւ կրկին մկրտութիւնն զոր կատարէին Մայորինեանքն (Կանոն 8): Բայց յիրաց Վոնատեանցն եւ այլոց եւս եկեղեցական կարգաց կամ պիտոյից՝ յօրինեցան կանոնք 22 զորս առհասարակ առաքելցին ի հաստատութիւն առ քահանայապետն սինհոդոսական թղթով լի մեծարանօք առ նա՝ զոր եւ Հայր եւս կարդան¹: Բազումք ի հակառակորդաց որ անդ էին միաբանեցին ընդ ժողովոյն, բայց այլքն եւ ոչ աղբիմբք հաճեալ՝ յեկեղեցական ատենէ աստի կարգացին բողոք առ կայսր, որ է առաջին օրինակ բողոքելոյ եպիսկոպոսի յատեան աշխարհական: Ի ի եղեւ Կոստանդիանոս զայրացմամբ եւ տրտմութեամբ ընդ իրան. «Պարտ էր ձեզ, ասէ, զգատաստան եպիսկոպոսացն ժողովելոց իբրեւ զգատաստան Վրիստոսի ճանաչել, զոր եւ ես իբրեւ նոյնպիսի ճանաչեմ», Եւնդէն ի նմին ժամանակի վախճանէր Մայորինոս (315) եւ պայազատէր զնա Վոնապոս որ ի Վոնատեանց Մեծն անուա-

1 Religiosissime pater.

նեցաւ, որ հանդերձ բայրեկամաւն իւրով Վոնատոսիւ եպիսկոպոսիւ Կասանիգրայ ետ անուն ազանդոյն Վոնատեանց. քանզի արդեամբք մանաւանդ վերջինս Վոնատոս եւ անդէն իսկ առ եպիսկոպոսութեամբն Մայորինեայ էր գլուխ եւ շունչ աղանդոյն: Եւ կամայ իմն՝ սակայն յուսով խաղաղութեամբ զիրս վճարելոյ՝ ընկալաւ Կոստանդիանոս զքողը նոցա եւ միւսանգամ եղեւ քննութիւն իրացն առաջի կայսերն ի Մեդիոդոնոն (316). միւսանգամ արդարացաւ Կեկիդիանոս: Եւ իբրեւ Վոնատեանք արհամարհեալ անգոսնեցին եւ զվճիռ կայսերն տրոնջելով զնմանէ թէ թշնամութեամբ վարեցաւ ընդ նոսա, առ ի նոցանէ Կոստանդիանոս բազում եկեղեցիս եւ զկարի խռովչան արքսորեաց՝ առաքեալ զՍուրսկիոս կոմս յԵփրիկէ: Սակայն մոլեգնեալ նոքիմբք Վոնատեանցն՝ առաւել իմն սկսան բազմանալ յարեցուցանելով յինքեանս ապստամբութեամբ ոչ միայն զայնոսիկ որ յեկեղեցական պատժոց ազատանալ կամէին՝ այլ եւ զպարտապանս եւ զծառայս փախտեայս:

Եւսա ուրեմն մեղմացաւ իմն Կոստանդիանոս, զիջաւ խնդրուածաց նոցա դառնալոյ արքսորելոցն, եւ յամի 321 Մայ. 5 յայտարար թողուլ զնոսա մոլեգնութեան իւրեանց եւ դատաստանացն Եստուծոյ, եւ գրեալ աղաչէր զեպիսկոպոսն Եփրիկեցւոց զհարին հասուցեալս նոցա ի մոլեգին Վոնատեանց չհատուցանել չարեօք, այլ քրիստոնէական համբերութեամբ տանել ապիրատութեանց նոցա:

3. Եւսայ եւ այն հեզութիւն ոչինչ օգուտ եղեւ: Ի վախճան կոյս Թագաւորութեանն Կոստանդիանոսի եւ ի հերձուածոյ անտի Վոնատեանց աղանդ ինչ մոլեգին՝ որ զանձինս Եւսհատակ կամ Վրիստոսի զնուորս անուանէին, բայց ի հակառակորդաց իւրեանց կոչէին Նիրկումեղեանք¹ (շրջողք զնղեւք), վասն աւագակութեամբ ընդ ամենայն տունս եւ խուղս՝ Կոմիդիացւոց եւ Մաւրետանիացւոց շրջելոյ: Սորա համարէին զանձինս կոչեցեալս յԵստուծոյ ջնջել զկաթուղիկէականն, եւ յայն սակա լեալ գունդ՝ ոչ զսոսա միայն, այլ եւ զմեծատունս առ հասարակ եւ զմեծամեծս հալածէին: Ի խաղալ իւրեանց գունդագունդ՝ ըմբռնեալ զպարտատեարսն ստիպէին թողուլ զպարտիս պարտապանացն, զտեարսն՝ տալ ազատութիւն ծառայիցն. ի հանդիպել նոցա մեծամեծաց՝ զի զծառայոս առաջի արկեալ երթային կառօք, ձգէին հանէին զնոսա ի կառաց եւ զսոսա ի ներքս ստիպէին նստել. ուրեք ուրեք կալեալ արս երեւելիս՝ փոխանակ իշոցն տային վարել զանիւ աղօրւոյն: Եւսագին լոկ պարտ էր համարել զնոսա, եթէ կրօնական իմն մոլեգնութիւն չցուցանէին՝ զանձնասպանութիւն մարտիրոսութիւն համարելով, եւ յայն սակա գահաժէժ ի վախոց

¹ Circumcelliones կամ Circelliones.

զանձինն առնելով եւ կամ տալով գինս սպանչաց իւրեանց, եւ չարչարելով արա՝ զի ստիպեսցին նոքա սպանանել զնոսա : Վ՝ աղվադակի եղեն Վիրկումկեղդեանքն ահագինք՝ ոչ կաթնագլխկանաց միայն, այլ եւ ամենեցուն իսկ՝ մինչեւ եւ Վտնատեանցն եպիսկոպոսաց կոչել զոստիկանսւթիւն տէրութեանն ի թիկունս. սակայն եւ ոչ այնու ինչ՝ եղեւ գարման իրացն :

Յետ մահուան Կոստանդնուպոլսի՝ Կոստաս կայսր արեւմտից ջանացաւ ի միաբանութիւնս՝ Եւլաքեաց նա (348) արս երկուս պատգամաւորութեամբ զՊաւղոս եւ զՍակարիոս բազում արօք յԵփեփէ, զի շահեցի զմիտս ժողովրդեանն եւ զեպիսկոպոսացն Վանատեանց։ Եւ յլ իբրեւ ի Բագալիս յարուցին եպիսկոպոսք նոցա, մանաւանդ Վոնատոս եպիսկոպոս Բագայացւոց, զետեւանն Լիւրկուսկեղեցեանց ընդդէմ հրեշտակացն՝ փոխանակեաց խստութիւն զողջբանսն։ Եւս բախելոյ ընդնոսա միանգամ եւ երկիցս՝ ստիպեցին զնոսա հրեշտակքն միաբանել ընդ կաթուղիկէականաց, առին ի նոցանէ զեկեղեցիսն եւ զեպիսկոպոսն դիմադարձս մերժեցին վտարանպի, իսկ Վոնատոս սպանաւ իբրեւ ապտտամբ։ Եւնդ կացին նոքա մինչեւ Յուդիանոս կայսր ըստ աղաչանաց նոցա դարձոց զնոսա յետս (362), նստել յիւրաքանչիւր աթոռ։ Եւ այնպէս միւսանգամ սկիզբն ընէր բռնութեանցն եւ սպանութեանց ի ձեռն Վոնատեանց։ Բազմացան եպիսկոպոսուք նոցա ի ժամանակի աջատութեանն այնորիկ եւ առ Յովիանոսիւ եւ Վստենտինիանոսիւ Բ. կայսերօք, էին իբրեւ 400 եպիսկոպոսք թէպէտ եւ արգելեալ եւս էր Վստենտինիանոս չմկրտել կրկին՝ սպառնալօք պատժոց եւ հանելոյ ի նոցանէ զեկեղեցիսն։ Եւսաւել եւս զօրութեամբ հրատայէր զԿատիանոս միւսանգամ (377 կամ 378) զամենայն եկեղեցիս հանել ի Վոնատեանց, այլ զուր։

Իայց սակայն բաժանեցան նոքա անդէն յիւրեանս, եւ իւրաքանչիւր կողմն որչափ եւ փոքր եւս էր, անուանէր զանձն՝ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի, եւ զայլսն ամենեսին անգոսներ եւ հալածէր: Տիւբոնիոս ոմն գոնատեան, հմուտ գիտութեանց ի Սալքեդոն՝ զրովք եւ բանիւք եցոյց թէ սուա են եւ պատճառքն իսկ՝ վասն որոց բաժանեցան Վոնատեանք ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, սակայն զմիաբանելն ընդ Ճմարիտ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ չհամարէր ինչ կարուոր, որում ընդգէմ բախէր զրով Պարմենիանոս եպիսկոպոս Սալքեդոնի յաջորդ Վոնատեայ յամէ 360: Եւ յորդն Պարմենիանեայ Պրիմիանոս (յամէ 392) գտեալ ընդ Մաքսիմիանեայ իւրոց սարկաւազի, ընկէց զսա ի կարգէն. բայց եպիսկոպոսունք որ ամին թէկն ածէին, ժողովեալ՝ զՊրիմիանոս իսկ ընկեցին յաթոռոյն, եւ պնակէս բաժանեցան Վոնատեանք՝ ի Պրիմիանեանս (բազմագոյնս

1 Ամբողջութիւն պատմութեանն պահանջեաց այսպէս զյեւթին ինչ գէպս կան- ինչ եւ բերել այսր:

2 Ըստ Աւգոստինոսի :

3 Աւրոստ. ընդդէմ Պարմէնիանեայ Ա.
Թուղթ. 249:

Թուով) եւ ի Մաքսիմիանեանս (սակաւաւորս)։ Իայց եւ հոյսակապ գիրն Ոստատոռի միդեւեացւոյ վասն հերձուածոյ (գր. 373) ընդգէմ այսր Պապմենիանեայ, յորում ցուցանէ զճշմարիտ պատմութիւն ծագման հերձուածոյն, սակաւաւորաց եւեթ եղեւ առիթմ դառնալոյ ի միարանութիւն. քանզի մեծ մասն Վոնատեանցն ի բազում վիճմանց անտի զոր ընդ կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց վիճէին՝ առաւել եւս գործեցին կատարեալ զյօրինաւորութիւն¹ վարդապետութեանն իւրեանց, որ էր այսպէս։ Այնպիսիքն, ասեմ, յընդունել իւրում ձեռնադրութիւն ի Փեղքըսէ եզեւ հազորդ մեղաց նորա, եւ այն մեղք անցին յամենայն կուսակիցս նորա։ Եւ քանզի մերժէ Մատուած զպատարագս մեղաւորաց եւ Վրիստոս յօրինեաց իւր մի միայն եկեղեցի առանց արատոյ եւ ամբիժ², ապա անգստին ի ժամանակէ ժողովոյն Երեղտայ դադարեաց եկեղեցին կաթուղիկէ ընել եկեղեցի ճշմարիտ. եւ ակնարկելով ի բանն Արաքիանութէ «միայն ի միում կաթուղիկէ եկեղեցւոջ գոն վաւերական խորհուրդ», ասէին՝ թէ ինքեանք եւեթ ունիցին զայս վաւերական խորհուրդս եւ զեկեալն ի կաթուղիկէականաց կրկին մկրտէին։

4. Հառնուին յանձն եպիսկոպոսունքն ուղղափառք կռել զաշխարհական իշխանութիւնն ընդգէմ հերձուածողացս ի թիկունս, նա մանաւանդ ժողովն Սարքեդոնի (13 Սեպտ. 401) սահմանեալ էր հեղութեամբ գնալ ընդ Վոնատեանն, եւ գրեցին եւս հալքն առ Անաստասիոս քահանայապետ եւ առ այլ եպիսկոպոսունս յայն կոյս ծովուն՝ թէ արպէս կարելոր հարկ է զհերձուածող եպիսկոպոսունն եւ զերիցունս՝ յորժամ ընդ եկեղեցւոյ հաշտիցին, պահել յիշխանութեան իւրեանց. նոյնպէս եւ ժողովն Սարքեդոնի (Մ. Գոստ. 403) սահմանեաց զի իւրաքանչեւ ի կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց հրաւիրեացէ զեւր մերձաւոր դոնատեան եպիսկոպոս եւ հաւանեցուցէ խաղաղութեամբ։ Իայց սորա չափն յանձն, քանզի ամենայն իսկ զօրութեամբ փախչէին խորչէին նոքա ընել միջամուխ ի վիճմունս ընդ կաթուղիկէականաց, մանաւանդ ընդ Ս. Մ. Գոստոսիոսի՝ որ էր նոցա ահագին քան զամենայն գործակալս հռոմէական տէրութեանն, վասն առաւելութեան մտացն՝ որով յաղթահարէր զնոսս եւ զազումս ի նոցանէ ածէր ի ծոց եկեղեցւոյ։ Այն սակս իսկ միւսանդամ բարբոքեցան զայրուցք Արեկուսկեղղեանցն։ Ամին իրի ի նեղ անկեալ կաթուղիկէականացն եպիսկոպոսաց՝ սահմանեցին ի սիւնհոգոսին Սարքեդոնի (404) եւ գրեցին աղաչանս առ կայսր՝ պատիժս տուգանաց արկանել ի վերայ նոցա։ Այլ մինչ չեւ հատեալ հրեշտակացն՝ հանեալ էր կայսր Սնորիոս հրովարտակ գիղերականս Վոնատեանց պարտելոյ եւ զժողովրդականս պատժելոյ

տուգանք, եւ յետոյ (Փերր. 405) առաւել խառացոյց զօրէնսն : Թէպէտ եւ բազումք ի Վոնատեանց զառնային յաճախութեամբ յեկեղեցի, որոց ամենեւին ներուսն շնորհէր հրովարտան երկրորդ (յամի 407), սակայն այլոցն մոլեգնութիւն առաւել սաստկանայր . Սիրիւսմկեղեանք մտեալ ի տունս կղերականացն կաթուղիկէականաց՝ աւարէին եւ այրէին եւ զբազումսն ի նոցանէ կուրացուցանէին՝ ծեփեալ զաչս նոցա կրով խառնելով ընդ քացախոյ . եւ այս մանաւանդ յորժամ յամի 408 տարածեցաւ իմն համբաւ թէ մահուամբ Ստիղիքոնի խնամակալի կայսեր բարձան եւ օրէնքն ընդդէմ Վոնատեանց որ նորա թելադրութեամբ տուեալ էին : Թէպէտ եւ Ողիմպիոս յաջորդ Ստիղիքոնի յայտ արար վաղվաղակի զհաստատութիւն օրինացն այնոցիկ՝ սակայն յետ նորա Յովիոս անձնապահապետ (որպէս թուի այր հեթանոս) արդեամբք բարձ զօրէնսն զայնոսիկ յամի 410 : Եւ յետուստ ուրեմն իրեւ նա մերժեցաւ՝ ոչ միայն կոչեցաւ այն հրամանս յետս, այլ եւ ըստ ցանկութեան կաթուղիկէական եպիսկոպոսացն եւ մանաւանդ Ս. Եւդոստինոսի՝ հրամայեաց Սնորիոս զի ըցի Բանակցութիւն կամ Վիճումն¹ յերկոցունց կողմանց : Եւ աքեաց (411) վասն նորին գործոյ յԵփրիկէ զհազարապետն Փղաւիոս Մարկեղղինոս (զբարեկամ Ս. Եւդոստինեայ, առ որ գրեալ իսկ է զգիրս քաղաքին Եստուծոյ) : Գառաջինն չառին յանձն եպիսկոպոսքն դոնատեանք՝ ասելով ամբարտաւանութեամբ թէ “Ղեք հաղորդութիւն որդւոց մարտիրոսաց ընդ ազգին մատնչաց գրոց սրբոց” : Եւս եկին ժողովեցան ի Վալքեդոն 286 կաթուղիկէական եւ 279 դոնատեան եպիսկոպոսք . նոքա մի մի եկին եւ օղբա բազմութեամբ կարգ ըստ կարգէ անցանէին ընդ քաղաքն՝ մեծապանծ (18 Մայ.) : Յիւրաքանչիւր կողմանց ետ ընտրել Մարկեղղինոս եւ թն եւ թն խօսողս՝ նոյնչափ խորհրդականք, եւ չորս չորս դպիրս որոց սկիցեն չորք չորք եպիսկոպոսք վասն ճշդութեան գրելոցն ընդ խօսելոցն, եւ յետոյ իւրաքանչիւր ի խօսողացն արկանիցէ ձեռնագիր գրելոցն . յանձն առին Վաթուղիկէականք, զիջան Վոնատեանք : Վախաւորք ի խօսողաց Վաթուղիկէականացն՝ էին Եւդոստինոս եւ Եւրեղիոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, էր ընդ նոսա եւ գրիչ վարուց Ս. Եւդոստինոսի՝ Պոսսիտիոս եպիսկոպոս Վաղաւաց Կուսիդացւոց . իսկ Վոնատեանցն՝ Պրիմիանոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, Պետրիլիանոս եպիսկոպոս Կոստանդինայ, Լամբրիտոս եպիսկոպոս Կեսարեայ (30 Մայ.) : Կամի 411 Յունի. 1 եղեւ առաջին նիստ վասն կարեւոր պատրաստութեանց, երկրորդն (3 Յունի.) եւ ի գլուխ մանր մանր ինչ իրօք . ապա ուրեմն (8 Յունի.) ածան Վոնատեանք բռնի ի բռն խնդիրն՝ որ յերկուս իմն ամփոփեալ էր, 1. Թէ մարթ իցէ թողուլ յեկեղեցւոջ զայտնի

1 Colloquium 4-ae Collatio.

մեղաւորս, որով եւ մնայցէ արդեւք եկեղեցին եկեղեցի ճշմարիտ՝ յորժամ իցեն ի հաղորդութեան նորա մեղաւորք ոչ միայն ծածաւք, այլ եւ յայնիք հրապարակաւ. զայս Աւգոստինոս անուանէր «Դանդիր զեկեղեցւոյ¹»,։ 2. Եւ արդեւք ամբաստանութիւնք զԱեկեղեցւոյն ստոյգ իցեն. զայս անուանէր Աւգոստինոս «Դանդիր վասն հերձուածոյ²»,։ Սիանդամայն խոստացան նոցա կաթուղիկէականքն թէ յորժամ դարձցին ի կաթուղիկէ եկեղեցի եպիսկոպոսունքն զոնատեանք՝ թողցի նոցա իւրաքանչիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան. ի տեղիսն յորս երկու եպիսկոպոսունք լեալ իցեն՝ մի կաթուղիկէական եւ մեւս զոնատեան, երկոքին միաբանութեամբ եւ սիրով զպաշտօնն կատարեսցեն, այնպէս՝ զի պաշտօնն աստուածեղէն միանգամ ի միում եւ միւսանգամ ի միւսում եկեղեցւոյ կատարեսցի, մինչեւ մահուամբ միոյն ի նոցանէ պաշտօնն եպիսկոպոսական եւ պայազատութիւնն դարձցի ի միութիւն։ Ապա թէ ժողովուրդն չտոժորեալ ընդ երկուս եպիսկոպոսունս ընդ մի դք կամիցի՝ երկուքին եւս ի բաց կացցեն եւ այլ դք խաղաղութեամբ բնարեսցի։ «Օյի ձեռնադրեսցաք, ասեն կաթուղիկէականքն, եպիսկոպոս՝ վասն օգտի ժողովրդեանն քրիստոնէից. եպիսկոպոսական պատիւն առաւել օգուտ եւ շահ մեծ բերցէ եթէ հրաժարելով մեր յայնմանէ զգուեալն ժողովիցեմք, քան եթէ պահելովն՝ միշտ պահիցեմք քայքայեալ։ Օյաւրդ կարիցեմք զանդաղել մատուցանել Փրկչին մերում զայս պատարագ խոնարհութեան. նա էջ յերկնից ի մարդկեղէն անդամս՝ զի արտացէ զմեզ անդամս մարմնոյ իւրոյ, եւ մեք զհարգ չառնուցումք յանձն իջանել յաթոռոց եպիսկոպոսութեան մերոյ՝ զի մի զանդամս նորա անագորոյն հերձուածալ պատառեսցուք»,։

Իբրեւ վասն առաջին խնդրոյն յերկուց կողմանց ժողովեալ տաւան գրով տեղիք գրոցն ի հաստատութիւն իւրաքանչիւր կարծեաց, եւ այնպէս թուէին թէ հակառակ միմեանց իցեն տեղեքն՝ անց ի մէջ յետուստ Ս. Աւգոստինոս եւ յայտ արար թէ բանք գրոցն զոր երկոքին կողմանք յառաջ բերեն հանգիստապատիւք են՝ քանզի ի նմին գիրս սուրբս կան. եւ դարձեալ միաբանն ընդ միմեանս եթէ ընկալջիք (ոչ երկուս եկեղեցիս՝ այլ) երկուս վիճակս եկեղեցւոյ զայժմուին կամ զժամանակաւորն, եւ զհանդերձեալ կամ զյաւթոնեականն. ի ժամանակաւորին ապաքէն կան չարք խառն, եւ զայսմ ժամանակաւոր վիճակէ խօսին կաթուղիկէականքն. նմին հակառակ տեղիք՝ Վոնատեանցն ցուցանեն թէ ի յաւթոնեական վիճակին եկեղեցւոյ չգոն մեղաւորք։ Սի եւ նոյն սուրբ եկեղեցի աստ թակաւին սրբէ՝ իսկ անդ անաբատ եւ ամբիծ է, աստ մահկանացու՝ անդ անմահ. զոր օրինակ եւ Յիսուս Վերիստոս մին եւ նոյն՝ աստ մահկանացու էր եւ անդ

1 Quaestio de ecclesia.

2 Quaestio de schismate.

անմահ է: — (Յետ այնորիկ եկին ի քննութիւն երկրորդ խնդրոյն. «Վոնատեանքն զամենայն հնարս հնարէին զի դատապարտ առ նիցեն զՎեկիղիանոս, բայց չհարացին վնասել ինչ: Ապա արձակեաց Մարկեղինոս զեպիսկոպոսունսն, զրեաց զվճիռ որոշմանն, կոչեաց (Յունի. 23) զերկոսին կողմանսն միւսանգամ եւ ընթերցաւ առաջի նոցա զվճիռն՝ որ զկաթուղիկէականաց յայտ առնէր թէ յաղթեցին: Հրաման հանէր Մարկեղինոս առ ամենայն առեւտականս եւ տեսարս տանց ի քաղաքի եւ ի շինի՝ մի տալ Վոնատեանց ամենեւին տեղի ժողովելոյ ի մի վայր, որոց եւ հրամայէր տալ զամենայն եկեղեցիսն ի բաց՝ սպառնալով նոցա զպատիժսն սահմանեալս վասն հերետիկոսաց, առաքէր եւ զդոնատեան եպիսկոպոսունսն յիւրաքանչիւր տեղիս, յայտ արարեալ՝ զի այսուհետեւ տեղին կամ երկիրն ուր գունդ Վերկուսկեզդեանց կուխիցէ, այն յարքունիս գրաւեսցի:

«Վոնատեանք արկանել արկին ձեռնագիր գործոց երրորդ աւուր բանակցութեանն՝ սակայն ընդ պայմանաւ բողոքման առ կայսր. քանզի ասէին եւս թէ Մարկեղինոս ոսկուով ի կաթուղիկէականաց կաշառեցաւ: Այլ առ չարոյ նոցա էր այն բողոքումն. զի հան Սնորիոս ի Սաւեննայ օրէնս (412 Յունու. 30,) որով բարձան ամենայն առաջին հրամանք որ իւրիւ նպաստաւոր էին նոցա, եւ հաստատեցան վասն նոցա ամենայն օրէնք որ զհերետիկոսաց էին: Այնուհետեւ յոյժ բազմամբոխ եպիսկոպոսունք եւ ժողովողականք եկին ի միաբանութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: Ար յամառեցինն՝ ըստ հրովարտակին հրամանի դատապարտեցան ի տուգանս արծաթոյ եւ որ սովին չուղեցան՝ կորուսին ղինչս. ծառայք շինականք գանձել ստիպեցան թողուլ զկողմն Վոնատեանց, եպիսկոպոսունք նոցա եւ կղերականք պքսորեցան յԱփրիկայ: Բազումք ի Վոնատեանց փախեան եւ կամ սպանին զանձինս, մանաւանդ Վերկուսկեզդեանքն: Բայց այսմ ամենայնի ընդդէմ բողոքէին եպիսկոպոսունք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մանաւանդ Ս. Էւդոտինոս՝ ըստ հեզութեան հոգւոյն եկեղեցւոյ. սակայն եւ աշխարհական իշխանութիւնն ոչ այնչափ իբրեւ հերձուածողս հաւածէր ղնոսա, այլ իբրեւ միաբանութիւն արանց ապստամբաց, աւազակաց եւ յուզկահարաց: Սակայն միշտ կոցին մնացին ի նոցանէ ոչ սակաւք որք միւսանգամ ամբարձին զզլուխ իւրեանց առ աէրութեամբն Վանդաղաց, եւ երեւէին ոչ գոյզն մնացորդք նոցա եւ ի վախճան վեցերորդ դարու՝ մինչեւ անհետ եղեն առ Սարակինոսօք յեւթներորդ դարու:

Սակաւիկ ինչ յետոյ քան զաղանդ Վոնառեանցն յառնէր մեւս եւս հակառակութիւն մեծ եւ ֆեսասակար քան զնա անդէն յարեւելեան մասին նորին Ափրիկեայ՝ յԱգիպտոս, այս ինքն Արիա-նոսութիւն։ Ի սմին աղանդէ սկիզբն լինի յաջորդելոյ զմիմեանս մուրութեանց ինչ որ էութեամբ ունին ընդ միմեանս կցորդութիւն իբրեւ մի ինչ շղթայ (այս ինքն՝ Արիանոսութիւն ընդ Մակեդոնականութեան, Նեստորականութիւն, Իւստիքիանոսութիւն ընդ Միաբնականութեան եւ Միականականութեան)։

Այդ իսկ հաստատուն էր յեկեղեցւոյ երկու ինչ զԲանէն Լստուծոյ, այս ինքն՝ թէ է Ճշմարիտ Լստուած, եւ թէ է անձամբ ուրոյն ի Հօրէ։ Սակայն այս անփոփոխ հաւատք եկեղեցւոյ յառաջ քան զնիկիական որոշմունսն՝ չէր ընդ հաստատուն ինչ ձեւով բանից անկեալ։ Վանդե ուր կէպք ի հարցն ի կացուցանել իւրեանց յանդիման զհաւատն եկեղեցւոյ՝ առանց նիկիական ձեւոց անվճէպ զնիկիական իմաստն յառաջ բերէին, այլք ի նոցանէ այնպիսի իմն բանս արկանէին ի կիր՝ որ ոչ այնպէս յարմարագոյն էին, նա աւանիկ յայտնի իսկ մոլար եւ ըստ հետեւութեանցն առաջնորդէին ի հերետիկոսութիւն։ Մանաւանդ թէ մի եւ նոյն հայր՝ յայլ եւ այլ տեղիս, երբեմն ուղիղ եւ երբեմն ոչ ուղիղ բանս բերէր ի մէջ։ Այսպէս Իրենէոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Վրիգոր Նէոկեսարեայ եւ Մեթոդիոս գրեթէ նոյնպէս եւ Յուստինոս, Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս որ ըստ հետեւութեանցն ուրեք ուրեք յեկեղեցական կանոնէն հեռանան։ Առաւելագոյն իմն՝ մատենագիրք որ զպատասխանատուութիւնն գրեցին, ջանացին դիւրահաս զբանն գործել՝ մերձեցուցեալ զեկեղեցական վարդապետութիւնն ի փիղիսոփայութիւն պղատոնական։ յուղղափառագունացն են Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս, եւ յայլափառագունաց՝ Տատիանոս, Տերտուղիանոս եւ մանաւանդ Որոգինէս։

Ի վերջ կոյս երրորդ դարու տեսանեմք յԱգիպտոս, զի ոմանք առաւել կամեցեալ զՃշմարիտ աստուածութիւն Բանին ցուցանել՝ ի Սարգականութիւն կործանեցան, եւ նմին հակառակ ոմանք զխոր անձանցն ջանացան յայտնագոյնս զատանել՝ եւ այնպէս թուեցան եւ կամ արդեամբք իսկ կամեցան զՈրդի ի խոնարհագոյն կարգի քան զՀայր դնել։ Հոյժ իսկ հաւանութեան է թէ կաց մնաց այս խմոր եւ յետ Վիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ իսկ եւ իսկ յետ սորա Թէոդոնէսոս (որ ծաղկէր յաժն իբրեւ 270 — 280) վերակացու երախայական դպրոցին եւ յետ նորա Պիերիոս քահանայ եւ ապա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց յստակագոյնս կային ջատագով

Ճշմարիտն աստուածութեան Որդւոյ, (որպէս յայտ է ի հաստա-
կոտորոց նոցա առ ԼԹանասի եւ Փոտայ) :

Ի միւսում եւս մայրաքաղաքի քրիստոնէութեան նոյնպիսի
ինչ ջան պահելոյ զմիութիւնն Լստուծոյ ած ի մոլորութիւն
գլաւղոս Սամուսատացի : Եւորին քաղաքակից Ղուկիանոս երէց
յԼնտիոք՝ հաղորդ լեալ էր երբեմն մտաց նորա, եւ ըստ Լղե-
քսանդրի եպիսկոպոսի Լղեքսանդրացոց՝ յետոյ եւս չէր հեռի
յայնցանէ որ ի չցոյէ համարէին լեալ զՈրդի, նա աւանիկ եւ
ինքն Լրիոս զսա ցուցանէր իւր վարդապետ եւ զԼսեբրիոս ող-
ջունէր իրրեւ աշակերտակից վարդապետութեան Ղուկիանայ¹,
այլ այն չէ յայտ թէ անձամբ իսկ յԼնտիոք աշակերտեցաւ սա նմա՝
եթէ ի գրոց նորա ուսաւ :

2. Յայսպիսում պատրաստութեան իրաց՝ անց ի մէջ Լրիոս
որպէս հաւանութեան թուի Ղիբէացի, որոյ էր աջողակութիւն
վիճողական ճարտարիտութեան եւ բողոք անարատք՝ որպէս թու-
էր, այլ անհանդարտ մտք եւ ամբապտաւան սրտիւ : Պետրոս եւ
պիսկոպոս Լղեքսանդրիայ († 311) որ ընկալեալ էր զնա ի կարգ
խոնարհագոյն կղերականաց, մերժեաց ի հազորդութենէ վասն
յարեւոյ նորա ի Մեղեաիոս . թէպէտ եւ առ զնա յետ սակաւ ինչ
միոյ եւ օրհնեաց սարկաւազ, բայց մեւս եւս նուազ մերժեալ
նզովեցաւ վասն թէկն ածելոյ Մեղետեայ : Եւս առ Լքիղղեաւ
նորին յաջորդաւ († 313) եգիտ դարձեալ ընդունելութիւն, եւ
ձեռնադրեալ երէց՝ ապա յանձն եւս եղեւ նմա վերակացութիւն
առանձինն իրիք եկեղեցւոյ յԼղեքսանդրիա (313) : Բայց անդէն
ընդ Լղեքսանդրի յաջորդին Լքիղղեայ որ (ըստ խէնդորետեայ)
նախամեծար եղեւ քան զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, եւ
մուտ ի գթութիւն վասն Բանին աստուածութեան : Եւս
սկիզբն ըստ Սոկրատայ անտի եղեւ՝ զի Լղեքսանդրոս առաջի կղե-
րականացն իւրոց ուսուցանէր զՈրդւոյ ինել մշանջնակից եւ
էակից, եւ Լրիոս առ անտուտ պատճառս սաստկութեամբ ընդ-
դէմ բախելոյ՝ իրրեւ ընդդէմ առն սարեղացւոյ, եւ կամ ըստ
Սոզոմենայ՝ ինքն Լրիոս ինքնակամ եւ հակառակ վարդապե-
տութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ :

Բստ վարդապետութեան պղատոնական եւ աղեքսանդրիական աս-
տուածիտութեանն այնպէս իմն բարձրագոյն եւ մի միայն զԼստուած
համարէր Լրիոս՝ զի չկարիցէ կամ չիցէ վայել առանց իրիք միջնորդի
անձամբ տեսլ զաշխարհ ի մէջ . եւ դարձեալ թէ եւ արարածք չկարի-
ցեն առանց միջնորդի ընդունել զազգեցութիւն Լստուծոյ : Եւս իրի ի
կամել Լստուծոյ առնել զաշխարհ՝ 2 հարկ էր նմա միջնորդ ինչ կամ
միջին ինչ էութիւն 3 ի կիր արկանել իբրեւ գործի յարարութիւն ի-
րաց, եւ սա է ըստ Լրիոսի Բանն կամ Որդին, եւ յայն սակս իսկ էութ-
իւն սորա չէ հաւասար Հօրն էութեան, ապա թէ ոչ չցայր աշխարհս

1 Συλλογισμοί.

2 Τὴν γένεσιν τοῦ οὐ.

3 Μίσεος γενόμενος.

յառաջ ի ձեռն նորա: Յայսմ ի ձե յառաջագրութեան իբրեւ ի սերման կոյ բովանդակեալ վարդապետութիւն նորա: Քանզն Որդի բառ նմա՝ չէ յեութենէ Աստուծոյ, եւ զի արտաքոյ քան զԱստուած չիբ յառաջ քան զՈրդի նիւթ քնչ ուստի ստեղծցէ, ապա ի չեոյե եղև Որդի¹. դարձեալ քանզն ոչ ի յաւիտենական եութենէ Հօրն է Որդի, ապա չիբ նորա արձակ յաւիտենականութիւն, այլ միայն՝ գոյութիւն յառաջ քան դաշխարհ, եւ յայն սակս չէ նա Կոնստանդնուպոլսէն չիբ երբեք յորտմ ոչ էր: Այսպէս իրուցեալ զՈրդի ի կարգ արարածոց իբրեւ մի ի նոցանէ², միայն այսու ընտրելով զի յառաջ քան զայլ աւմենայն արարածս իցէ³, վասն այնորիկ եւ բարութիւն նորա չէ էական, այլ ընկալեալ եւ փոփոխելի. միայն ազատութեամբ անձնիշխանութեան կաց ձեաց նա ի բարութեան, այլ եթէ կամի կարող է իբրեւ զմեզ դառնալ ի չար անդր. բայց քանզն յառաջագոյն դիտաց Աստուած թէ արդեամբք բարի է լինելոց՝ կանխեաց եւ նմա զպատիւն աւետանելոյ Բան եւ Որդի, որում եւ յետոյ Որդին տակաւ արժանի կացոյց զանձն գործովքն եւ ամբարձ զնա Հայր՝ ի վերոյ քան զամենայն արարածս⁴: Զայսպիսի ամպարիշտ վարդապետութիւն հաստատէր աւելն⁵ անուամբ. միայն Հայր, ասէր, անծին է, եւ ունի յինքենէ ղեութիւնն. եւ քանզն այս նշանակ աստուածեղէն եութեան է եւ կարեւոր ի միութիւն Աստուծոյ, ապա չմարթի Որդւոյ լինել անծին, եւ յայն սակս սա զհանգամանս գոյութեան իւրոյ եւ եութեան արտաքոյ քան զինքն ունի: Հաստատէր ի գրոց սրբոց վկայութեամբ՝ Առակ. Ը. 22. (Արար զնս ի սկիզբն գործոց իւրոց.) Ղուկ. Բ. 40 եւ 50. Մատթ. Ի. 2. 32, եւ Ի. 46. Յովհ. Ժ. 7. 28: Փիլիպ. Բ. 6 — 11 (վասն որոյ եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց). դարձեալ եւ Յովհանն. Ա. 32. Բ. 22. Ժ. 36. Մատթ. Ժ. 28. Յովհ. Ժ. 3. համեմատելով ընդ Ա. Կորնթ. Ժ. 28: — Հանդերձ սոքիմբք, որպէս ի դէպ էր, ընդ Միապետականացն⁶ երարձ ի միջոյ զեպիւր անձանց, եւ ընդ Սուրբեղայ յայսմ ի ձե միաբանէր՝ զի ասէր թէ չէ Աստուած յաւիտենից Հայր, այլ ի Ժամանակի եղեւ Հայր յորժամ ի ձեռն Որդւոյ արար զաշխարհ. եւ որպէս դուրսն է առնուլ ի միտ՝ հանգոյն Պեղագեանց եւ գիրկագործութիւնն Բրիստոսիւ՝ ղնէր ի վարդապետութեան նորա եւեթ եւ յորինակի բարեաց գործոց զոր եցոյցն մեզ:

Օուր խրատէր եւ յորդորէր զնա հեզն Աղեքսանդրոս Թղթովք (յամի 320) ի բաց կալ ի վարդապետութենէ աստի. ընդ վայր փորձ փորձէր ճոխութեամբ վճռոյ երիցանցն Աղեքսանդրիայ եւ Մարէովտիայ ածել զնա յարժանն: Վասնզի նա ի կղերականաց եւս յարեցոյց յինքն եւ նոքօք շրջէր տանէ ի տուն, մուրեցուցանէր քաղցրաբան խօսողութեամբն, մանաւանդ զտկարամիտ ազգ կանանց՝ հարցանելով ցնոսա թէ էր քո որդի՞ մինչ չեւ ծնեալ. որպէս դուդ չունէիր՝ նոյնպէս եւ ոչ Աստուած ունէր մինչ չեւ ծնեալ. եւ ցերիտասարդա՝ թէ «Որ էն զէրն թէ զէրն ծնաւ. զեպիւր ծնաւ թէ զչեպիւր. մի՞ եւեթ անծին գոյ թէ

1 'Εξ οὐκ ὄντων ὑπὸ στοι.

2 Κτίσμα, ποιήμα.

3 Μονογενής, Գեծին:

4 'Εξαιλέθαι αὐτὸν ἀπὸ πάντων με-

τοχῇ χάριστος.

5 Ἀγινότητος.

6 Monarchistae, այս Թեոք՝ որ Գեւեթ

անձն գնէն յԱստուած:

երկու,¹ Եպա ուրեմն (321) առնէր Եղեքսանդրոս սինհոդոս իւրեւ 100 եպիսկոպոսաց համօրէն մետրապոլիտական իշխանութեան իւրոյ. չփոփոխեցաւ ի կարծեացն Երիոս, այլ խօսէր համարձակ զհայհոյութիւնն առաջի նոցա. վասն որոյ եւ դատապարտեալ իսկ հատաւ ի հաղորդութենէ եւ մերժեցաւ յԵղեքսանդրիայ հանդերձ կուսակցօքն, յորս էին եւ Սեկունդոս եպիսկոպոս Պաղմայիսայ, Խէոֆնաս եպիսկոպոս Մարմարիկայ եւ 12 կղերականք աղեքսանդրացիք: Վանգի Երիոս եւ կուսակիցք նորա ջանացան ամենայն հնարիւք արկանել զեպիսկոպոսունս այլոց աշխարհաց յիւրեանս՝ հանէր Եղեքսանդրոս թուղթ առ եպիսկոպոսակիցսն յԵրեւելս, յորում յայտ արարեալ զնոր մոլորութիւնն եւ զիւր միաբանութիւն հաւատոց ընդ վարդապետութեան եկեղեցւոյ վասն հաւասարապատիւ աստուածութեան Սրղւոյ ընդ Հօր (բերելով յառաջ բանս ի գրոց Զովհ. Ե. 18, 1 — 5. Եսայ. ԿԳ. 8. Մատթ. ԺԵ. 27. Կողոս. Ե. 15 — 17. Իմաստ. Բ. Եբր. Ե. 3. Զովհ. Ժ. 30. ԺԳ. 9), ապա տրտնջէ իմն թէ եպիսկոպոսունք երեք յԵտրիս պաշտպան եւ ջատագով Երիոսի վարդապետութեանն ընին, առանց զանուանսն նշանակելոյ (որք թուին լինալ Եւսեբիոս Սեսարիայ, Պաղղինոս Տիւրոսի, Պատրոփիղոս Սկիւթապոլեայ եպիսկոպոսունք), եւ յետուստ յայտ առնէ նոցա թէ որպէս նշովեալ մերժեալ է Երիոս ի հաղորդութենէ համեմատ բանից Եռաքելոյ ²:

3. Եւ վաղ գտեալ էր Երիոսի ապաւէն հօր՝ զԵւսեբիոս՝ որ էր նախ եպիսկոպոս Բերիտոսի, այլ փառաւորութիւն Վիկտմեդիայ ուր Ղիկիանէսն նստէր եւ բարեկամութիւն կնոջ նորա բարենշանն Սոստանդիայ քեռն Սոստանդիանոսի՝ ած զնա այսր (որպէս եւ յետոյ փառք արքունեացն Սոստանդիանոսի ի Սոստանդինուպոլիս): Մինչդեռ տակաւին թղթովք բազմօք ջանայր Եւսեբիոս հաւանեցուցանել զԵղեքսանդրոս ընդունել զմերժեալսն, անտուստ Երիոս իւրովք կուսակցօք անցեալ ի Պաղեստին եւ յԵնտիզը, յորում վաղ իսկ ունէր բարեկամս ի ժամանակէ ուսմանն, զբազումսն յեպիսկոպոսաց (յորոց մի էր եւ Եւսեբիոս Սեսարացի) յարեցուցանէր յինքն՝ բարեքելով իմն զվարդապետութիւն իւր: Ենտի գրէր եւ առ Եւսեբիոս Վիկտմեդիայ, եղեալ առաջի նորա զիւր վարդապետութիւնն յայտնապէս, ասելով թէ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելից ի նորա կողմն են բաց ի Փիղոսգոնիոսէ Ենտիզայ, ի Հեղդանիկոսէ Տրիպոլեայ Փիւնիկեցւոց եւ ի Մակարիոսէ Երուսաղեմի եպիսկոպոսաց՝ զորս հերետիկոսս իսկ անուանէր:

Սիրով ընկալաւ Եւսեբիոս զայն թուղթ, եւ որպէս թուի ի նմանէ իսկ հրաւիրեալ եկն Երիոս ի Վիկտմեդիա առ Եւսեբիոս՝

շուե՛լ եւ ոգի ամենայն նենգութեանց: Սա եւ զՂուստանդիա ած ի բարեկամութիւն ընդ Ղարաի, որպէս եւ զբազումս թղթովք ի դոցն յորդորեալ արեանէր: Ապա զգլխաւորս կողմանն՝ զԵւսերբիա Կեսարացի, զՊաւղինոս Տիւրացի, զԱթանասիոս Բնարզարայ եւ զՊատարմիդոս Ակիւթոպողեայ կոչեցեալ առ իւր ի Բիւթինիոն ի գլխաւոր քաղաք Բիւթանացոց՝ գումարէր սուրհոյտ իբրեւ հակառակ սիւնհոդոսին Եղեքոսնդրիայ. անդ արդարացեալ Ղարա հաստատէր ունել միւսանդամ զիշխանութիւն վերապաշտութեան եկեղեցւոյն իւրոյ յԱղեքսանդրիա, միանգամայն ստէպ ազատելով զԱղեքսանդրոս ընդունել զինքն եւ զիւրսն միւսանդամ (323): Եւ յուէն յիրաւի Երոսնոպն կոչեցան եւ Եւսերեանք:

Ենդէն ի Կիկոմեդիա գրէր Ղարոս զգիրնն Խաղիւս¹, որպէս հաւանութեան է՝ չափով բանիւք, մեղկազոյն ոճով ըստ օրինակի Սոտադեայ պուստի², զի այնպէս գտանիցէ մուտ վարդապետաւութիւնն միշտ զոր ի նմին էր հիւսեալ. որպէս եւ յառաջ քան զայն բազում երգո՞ վասն ի բերան միադասաց, նաւաստեաց եւ ճանապարհորդաց տալոյ:

60

Սինչեւ այսպէս պղտորեալ էին Եգիպտոս, Եսորիք, եւ Փղըրն Եսիա՝ անտուստ Կոստանդիանոս յետ յաղթութեանն առ Բիւզանդիոնիւ ի վերայ Ղիկիանեայ հասանէր ի Կիկոմեդիա (323), լսէր անդ զառաջինն՝ մեծաւ տրտմութեամբ զանցս գծտուութեանն յԵգիպտոս, որպէս ի դէպ է՝ յԵւսերեայ Կիկոմեդացւոյ: Ենտուստ առաքէր Կոստանդիանոս զԾերունին պատուական զ70-ամեայն Սսիոս զՏոչակեայն բարեպաշտութեամբ եւ իմաստուութեամբ ընդ ամենայն եկեղեցիս, խաղաղութեամբ եւ միաբանութեամբ առնել լուծումն իրացն: Ապաքէն չէր առեալ կայսրն տակաւին ի միտ զերացն ծանրութիւն, զի նախ յԱրիանոսաց անտի լուաւ, եւ համարէր նա գծտուութիւն յոչինչ պէտս, եւ յայն սակս արտաքին ինչ իրօք խորհէր խափանել. գրէր թուղթ ուղղեալ առ Աղեքսանդրոս եւ Ղարոս միանգամայն, երկոցունց կողմանց հրամայէր լուռ լինել՝ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս կալեալ, եւ երկոցունց եւս կողմանց եւ Աղեքսանդրի եւ Ղարոսի միանգամայն լինէր մեղադիր. սմա՝ զի զանլուծանելի կամ զառանց

1 Սկզբն թաղւոյ առ Ս. Աթան. ճառ Ս. ընդդ. Աբ. Ե. «Ըստ հաւատացեալ ընտրելոց Առաքելոց ընտանեացն Առաքելոց, որդւոցն որոց, ուղղահաւատիցն՝ որ առն զՀոգին սուրբ, զայսօրիկ ուսոյ եւ, յայնքանն որ յիմաստութեանն վայելցին, ի հանձարեղացն, յաստուածուհոցն եւ ըստ ամենայնի իմաստեցն: Ընդ հետո նոցա զնոցն եւ՝ փաբան ընդ նոստ նմուշով եւ երեսեկիս եւ հապկապ, որ բա-

զում ինչ կրեցի վասն Առաքելոց փառացն, զի յԱռաքելոց ուսեալ՝ եղև ինչ իմաստութիւն եւ գիտութիւն»:

2 Որ էր ի Մարոնեայ թրակացոց, կացեալ յԱղեքսանդրիա, որ վասն յորինելոց բանն զիծեցուցիւն սաղաւանդով զամուսնութիւն Պաղարմայ Փիլադելֆեայ (բաւարարի) ընդ քեռն իւրում Արսինոյս, ըմբռնեալ ի փախստեան արկաւ ի ծով կալեալ կապար զմամնէ:

պատասխանեց խնդիրն արդ ի մէջ, եւ նմա՝ զէ կամեցաւ տալ պատասխանի եւ լուծումն, ուր երկզքին ի բուն հաւատոցն վարդապետութեան միաբան են: (Յորդորէր զեպիսկոպոսն եւ զերէցն միանգամայն՝ նմանող փիղիսոփայիցն լինել՝ որք վասն այլ եւ այլ խնդրոց իւրեանց դպրոցին այլ եւ այլ միտս ունին, սակայն միշտ իսկ միաբան ընդ միմեանս են: Եթէ այսմ անսպցեն՝ զիւր մեծ առնիցեն սրտի կայսերն՝ որում քան զամենայն այն ցաւ է՝ տեսանել զքրիստոնեայսն ի չմիաբանութեան, եւ բանայցեն նմա զճանապարհն ի Ղիկիմեդիայ յարեւելս, զոր արգ զժառութեամբն իւրեանց փակեցին: Եւսպէս զրէր Առաքանդիանոս առ Եղեքսանդրոս եւ Երիսոս որ յայնժամ (324) դարձեալ էր յԵղեքսանդրիա: Ոսկոս գումարէր սիւնհոգոս յԵղեքսանդրիա (քանզի խնդիր էր զԵղեքսանդրէ), հաստատէր միւսանգամ դատապարտութիւնն Երիսոսի, որ չառնցր յանձն ծածկել զԵրթիս մելիթութեանն եւ ի ժողովն անդ, որպէս եւ ոչ Եղեքսանդրոս զճանապարհին հաւատոցն. վասն որոց զրեցաւ թուղթ յանուն Եղեքսանդրի առ Եղեքսանդրոս եպիսկոպոս Բիւղանդիայ (իրբեւ պատասխանի կայսերական թղթոյն) ցուցեալ մի ըստ միջէ զամբարտաւանութիւն եւ զնենգութիւն Երիսոսի եւ կուսակցացն, եւ թէ «մերժեցաք զնոսս յեկեղեցւոյ որ աստուածութեանն Վրիստոսի երկիր պաշտեն»:

2. (Հայնժամ ի միտ առեալ Առաքանդիանոսի ոչ միայն ի թղթոյն այլ եւ յՈսկոսէ զերացն մեծութիւն՝ ըստ խորհրդեան սարա, մանաւանդ հաւանութեամբ Աեղլեսարոսի՝ հրամայէր լինել ժողով եպիսկոպոսաց տէրութեան իւրոյ ի Ղիկիա Բիւթանացւոյ, որպէս յառաջն յԵրեղատ եղեւ՝ յորժամ զարեւմտեան մասնն եւեթ ունէր, ոչ միայն վասն լուծման հակառակութեանն՝ այլ եւ վասն Օւսակին առնի եւ հերձուածոյն Մեղեռիանոսաց: Հրախրեցան երեւելն եպիսկոպոսունք թուով իրբեւ 318 կամ 300 կամ 250 որոց մեծ մասն էր յարեւելից, քանզի յարեւմտից հասին միայն երկու երիցունք եկեղեցւոյն Հռոմոյ Սինկենտիոս եւ Սիւսան փոխանակ քահանայապետին Աեղլեսարոսի, Ուլիոս Աորդուբացի ի Սպանիայ², Աեկիլեանոս Աարքեդոնացի ի կողմանէ համբրէն Եփրիկեայ, Կուսիդիայ եւ Մաւրետանիայ, Կարիսոս եպիսկոպոս Վիայ ի Վաղիայ, Պրոտոզենէս ի Սարդիկեայ: Երեւելն պաշտպանիչք հաւատոց ուղղափառութեան էին Եւստաթիոս Ընտիզայ, Մարկեղոս Ընկիւրայ, եւ մանաւանդ Եթանասիոս սարկաւազ եպիսկոպոսին Եղեքսանդրիայ, որ ստացեալ ունէր հաստատութիւն հաւատոց իրբեւ զառաքեալ, քաջասրտութիւն

1 Գեղոս. զամ Եփ. յաշ. 1. տես եւ իւր. Գրք Բ. Գլ. 28:

2 Գահերէց առաջին ակնդետով ժողովոյ էր ըստ Գեղոսեայ Ափրիկենացւոյ (եպիսկ. Կոստանդ. Գաղտ. յամ իրբեւ

476) Յփիոս «որ զՅեղեքսարոսի եպիսկոպոսի մեծն Հռոմոյ լուեցն ունէր» փառն ընդ երկրորդն Աթանոսի եւ Քիսկիւսիսի (տես եւ իւր. անդ): Եղեքս. ի մեծապիս ժողովոյն նա է առաջին:

իրբեւ զմարտիրոս, սուր միտոս եւ աջողակութիւն վեճման իրբեւ փիզիոսփոս, եւ հաւանեցուցիչ զօրութիւն իրբեւ ճարտարախօս կատարեալ: Վշանաւօրք էին սրբութեամբ՝ Վեռնդիոս Սեսարիայ Վամրաց, Սպիւրիդիոն Տրիմիթոս քաղաքի Սիպրացւոց, Յակովբ Մծբնայ եւ Լիսաակէս Հայոց Մեծաց: Իսկ արիանոս եւ պիսկոպոսացն որոց թիւ 22 էր՝ էին գլխաւորք Լուսերիոս Վիկոմեդիայ, Մարիս Վաղկեդոնի, Թէոգենիս Վիկիայ, Պատրոփիդոս Սկիւթապոլեայ, Սեկունդոս Պտղոմայիայ, Թէոնաս Մարմարիկայ, Պաւղենոս Տիւրոսի, Լուսերիոս Սեսարիայ: Թէպէս եւ զվերջինս չմարթի հաւասար օրինակաւ կարգել ընդ սոսա:

(Հառաջ քան զբուն ժողովն ի բանակցութեան ուրեք (որպէս հաւանութեան թուի ի 14 Յունի.) առանձինն եպիսկոպոսունք ընդ երիցանց ժողովեալ յերկուց կողմանց՝ արկին բանս ի մէջ. զբանն Լիւրոսի հեզութեամբ եւ մեղմականութեամբ հարցեալ լսէին հարքն. ապա զԵւրպանչիւր եկեղեցեաց դաւանութիւն ի մէջ բերեալ ընթեռնուին: Ի սահմանեալ աւուրն (որպէս հաւանութեան թուի յ19 Յունի.) սկիզբն առնոյր բուն նիստ ժողովոյն: Ընդէն երեւէր Սոստանդիանաս, եւ յետ կատարածի ողջունացոյց ճառին զօր խօսեցաւ Լուսերիոս Սեսարացի (ըստ Սոկրատայ), կամ Լուստաթիոս Լիտիդայ (ըստ Թէոդորետայ, որպէս առաւել հաւանութեան է)՝ յայտ առնէր կայսրն զուրախութիւն իւր ընդ այնչափ եպիսկոպոսաց տեսութիւն եւ զցաւն ընդ չմիարանութիւնն, եւ միանգամայն զցանկութիւնն՝ զի եպիսկոպոսունք իրբեւ քաղոք խաղաղութեան միաբանութեամբ զխնդիրն սահմանեցին: Եւ արգեաւիք կատարեցան իրքն. հրաման եղեւ Վերիոսի խօսել միւսանգամ, բայց եպիսկոպոսունքն բարեպաշտօնք խցին զականջն ընդ հայհոյութիւնն: Վա եւ ոչ որ պաշտպանք վարդապետութեան նորա էին Լուսերեանքն՝ կարէին զդէմ ունել միաբանութեան եպիսկոպոսացն, քանզի եւ ոչ ինքեանք ամենայնիւ միաբանք ընդ միմեանս էին: Վաւանութիւն ինչ որ ի նոցանէ տուաւ ժողովոյն՝ հերձաւ պատառ պատառ: Հառարակաց հաւանութեամբ մերժեաց ժողովն զվարդապետութիւնն նոր. եւ ի վերայ հիման հանգանակին առաքելոց՝ կամէր հանգանակաւ ընդդէմ բախել մոլորութեանն. հակառակ այնմ զի ասէր Լիւրոս թէ ի չգոյէ եղեւ Սիդիի՝ եղին հարքն զառաջինն թէ «է նա յԼստուծոյ», Եւ սերեանքն չկացին ընդդէմ, այսպէս իմն իմանալով ի մէջ իւրեանց զբանն՝ թէ ամենայն ինչ ապաքէն յԼստուծոյ է (ըստ Լ. Սոկրէթ. Բ. 16: Բ. Սոկրէթ. Բ. 17): (Հայնժամ ի մէջ բերին հարքն զԵւրպիւնն անուն, եւ փոխանակ ասելոյ՝ թէ «Սիդի է յԼստուծոյ», եղին թէ «է յԵւութենէ Հօր», Վարձեալ կամեցան կարգել հարքն այսպէս. թէ «Վանն է ճշմարիտ զօրութիւն Լստուծոյ, պատկեր Հօր, նման ամենեւին Հօրն, անփոփոխ, յաւիտենական»,

բայց Արիմապ խորհեցան ընդ միմեանս՝ թէ մարթ է նոցա ընդ-
առնել զայս ամենայն առանց զԱրդի ի կարգէ արարածոց հանելոյ,
զի ըստ Ա. Կորնթ. ԺԱ. 7. մարդն է պատկեր եւ փառք Աստու-
ծոյ. մարթ է կոչել Արդւոյ՝ յաւիտեանական, զի «յաւիտեան կառն-
ըստ Բ. Կորնթ. Գ. 11. դարձեալ՝ յԱստուածութեան է եւ Արդի,
քանզի եւ մարդիկ ի նմա են ըստ Գործ. ԺԱ. 28. նա եւ անփո-
փոխ է Արդի, զի ասէ գիր՝ թէ չկը ինչ որ անջատիցէ զմեզ ի սիրոյն
Աստուծոյ. իսկ զօրութիւն Աստուծոյ՝ կոչի ապաքէն ի գիրս եւ
մարտն։ Իմացան զկեղծաւորութիւն նոցա հարքն եւ եղին
յայտնադոյն այսպէս. «Արդի է ի միասին էական (համագոյ) ընդ
Հօր», այս ինքն՝ զի ոչ նման եւեթ է, այլ եւ նոյն էութիւն։
Իաց ի հանգանակէ՝ յօրինեցին եւ նզովա մի ըստ միոջէ հակառակ
քանից Արիսի, թէ՝ «Արք ասենն՝ եթէ էր երբեմն յորժամ չէր
Արդի եւ թէ մինչ չեւ լեալ՝ չէր իսկ, եւ թէ ի չդոյէ իսկ եղեւ,
կամ թէ յայլմէ անձնաւորութենէ (այս ինքն՝ գոյացութենէ) կամ
էութենէ ասեն լեալ, կամ արարած, փոփոխելի եւ կամ այլայ-
լելի զԱրդին Աստուծոյ՝ զայնպիսիոն նզովէ կաթուղիկէ եկեղեցի,։
Իբրեւ այսմ հանգանակի չառնոյր յանձն հաւանել Արիս՝ ընկե-
ցաւ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. արգել կայսրն չե-
թալ նմա յԱղեքսանդրիա, այլ ի Վիւրիկէ յաբարս, եւ հրաման
տայր զամենայն գիրսն նորա հրով մաշել։

Այլ ի կուսակցաց նորա տակաւին ընդգէմ դառնային բանից
հանգանակին, Լւսեբիոս Վիկոմեդացի, Սարիս, Թէոգնիս, Թէո-
նաս, Սեկունդոս (ըստ Սոկրատեսայ) եւ կամ (ըստ Սոկրատեսայ)
միայն Թէոնաս եւ Սեկունդոս, եւ այն միայն վասն ի միասին
էականն անուան, զի ասէին թէ այն անուն բաժանմամբ իմն կամ
հոսմամբ անարկէ զալ Արդւոյ յառաջ ի Հօրէ։ Սակայն ոչ
միայն երկոքին սոքա՝ որք ոչ հանգանակին եւ ոչ նզովեցն արդին
ձեռնագիր՝ այլ եւ Լւսեբիոս Վիկոմեդացի եւ Թէոգնիս ընկեցան
յիշխանութենէ եւ արսորեցան ի կայսերէ ի Վաղիա, քանզի չա-
ռին նոքա յանձն արկանել ձեռնագիր նզովեցն. առաքեաց հրաման
կայսր ի Վիկոմեդիա եւ ի Վիկիա՝ ընտրել ուղղափառ եպիսկոպո-
սունս. իսկ Լւսեբիոս Սեսարացի որ իսկզբանէ, իսկ կեղծաւորու-
թեամբ իմն վարէր՝ ապա ուրեմն հաւանեցաւ արկանել ամենայնի
ձեռնագիր յետ խնդրելոյ պարտալ՝ քննելոյ զուղղութիւն ի միասին
էականն անուան. իսկ նզովեցն չարի ձեռնագիր ասելով՝ թէ խառա-
գոյն իմն վճիռ բերին հարքն զԱրիսէ՝ զորոյ ինքն տեղեկագոյնս
զմիտսն ճանաչէ։ Գրէր նա թուղթ եւ ի վեճաքն իւր ի Սեսարիա
նենգութեան իմն մտօք զամենայն ներքին գործս ժողովոյն տա-
լով ի բերան կայսերն, եւ զնոս ամենայն ուրեք ածեալ ի մէջ Ի-
բրեւ մեկնիչ դժուարութեանցն։

Միանգամայն հասնի զլուսի ժողովն եւ զենդիր աստի Լատկին, սահմանեալ զի ամենայն ուրեք տօնեացի յառաջնում միաշարքութեամբ որ գայցէ զհետ լրման լուսնոյ որ զկնի գարնանային հաւասարութեան գիշերոյ եւ տուրնջեան, եւ խորհեցաւ բառեալ զհերձաւած Մեղետիոսի խաղաղական վճռով թէ կայցի Մեղետիոս զեւր արժող եպիսկոպոսութեան բայց առանց առնելոյ այլ եւս ձեռնադրութիւն. այսպէս շնորհեցաւ ընդունելութիւն եւ եպիսկոպոսաց, երկցանց եւ սարկաւադաց ձեռնադրելոց ի նմանէ, զի ի դատարկացեալ ինչ տեղիս կարգեցին ի պաշտօն, եթէ գացին արժանի. եւ այլ եւս (20) կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան եղան:

Եւս ամենայն նիստք ժողովոյն լինէին յեկեղեցեամբ Լեւկիայ, այլ վերջինն (հայեցեալ ի բանն Լատերեայ) եղեւ ի պաղատան կայսեր, որ պատրաստեալ էր մեծաշուք վասն գալստեան նորոս (Էւդոստ. 25) նմին իրի եւ չէր. այն եկեղեցական ինչ նիստ. այլ Լատերեոս խառնէ զսա ընդ տուրնջն նիստն ոչ առանց խորհրդոյ:

Ի բուն հայրենիս Լիթանոսացն եւ Մեղետիանոսաց զբէր թուղթ սիւնհոգօան, նոյնպէս եւ կայսրն՝ մեծաւ քաղցրութեամբ «Ծառայակից նոցա», զանձն կոչելով, եւ յուշ սրկանելով նոցա թէ «որ ինչ ի սուրբ ժողովս եպիսկոպոսացն լինիցի» այն Լատուծոյ իոկ կամք եւ սահմանք են», և միայն ապր կայսր այրել զգիրս Լիթոսի այլ եւ սպառնայր մահ այնոցիկ որոց պահենն, եւ հրաման տայր զԼիթանոսան այնուհետեւ կոչել Պորփիրիանոսս (բառ անուան Պորփիրիոսի հետնոս փեղիսպոսի անհնարին թշնամոյն քրիստոնէութեան):

Եւսպէս թուէր ամենայն ինչ հարթեալ խաղաղեալ:

61

Պարթէ վճարեալ ի՞նչ էր բուն գործ ժողովոյն՝ յորժամ կատարէր Առտանդիանոս տօն զքսանամեակն թագաւորութեան իւրոյ անդէն յամի 325 (Հաւ. 25), եւ առնէր հացկերոյթ մեծ եւ պիսկոպոսաց ժողովոյն եւ մեծապարգեւ մեծալէր զնոսա: Ի միւստում ամին դառնայր ի Հռոմ: Մեծ էին փառք Առտանդիանոսի ժամանակին. արեւելք եւ արեւմուտք միանգամայն հպատակեալ էին նմա, համբռնէ իսկ տէրութիւնն յետ երկայնժամանակեան խռովութեանց եւ յուզելոյ՝ վայելէր ի խոր իմն խաղաղութեան, սահմանակիցք երկնէին ի զօրութենէ եւ ի քաջութենէ նորա, հնազանդեալքն ընդ իմաստուն եւ ընդ հզօր առաջնորդութեամբն ուրախ լինէին, եւ առնն կայսերական յաճախեալ

1 Զորս տես ք ըստ Գրիգ. Ժող. Հ. Պոյ. Վ. Յոնանեան, էջ 48—49:

բազմանայր չորեքումքը որդւոյքն: Երիցագոյնն ի նոցանէ՝ զոր ի Միներուինայ ծնաւ Արիսպոս՝ կեսար էր յայնժամ ամաց իբրեւ 27, ընտիր ձրիւք, ուսեալ եւ կրթեալ քաջ ի հոյակապն Ղակտանտիոսէ, ստացեալ փառս զօրավարութեան ի պատերազմունս ընդ Փրանկաց եւ ի հրամանատարութեան նաւատորմիչ նաւաց, սիրեք ի ժողովրդեան եւ ի զօրու եւ գրաւական յուսոյ հանապազորդութեան հասարակաց բարութեանն: Իսկ կրտսերագոյնքն երեքն որ ի Փաւստայ ծնան, Աոստանդիանոս, Աոստանդիոս եւ Աոստաս էին տակաւին 10, 9 եւ 6 ամաց:

Եւ անդէն ի Հռոմ սկսաւ դատաւորան ահագին ի մէջ կոչսերական տանն: Փաւստա՝ որ ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ Արիսպոս Աեսար, ամբաստան եղեւ առ այր իւր զուրջուէն՝ թէ կամեցաւ նա զործել ընդ նմա անարժանս, եւ թէ ինքնակալութեան եւս ափն եղեալ է: Սիւրահաւանն Աոստանդիանոս առ պքսորեաց զնա ի Պողա Իստրիացւոց, եւ յետ այնորիկ ետ սպանանել սրով (ըստ այլոց՝ դեղով): Գրեթէ ընդ նոյն ժամանակս տայր սպանանել եւ զլրսերն Ղիկինիոս զորդի քեռն իւրոյ սիրելւոյ՝ որ տակաւին ի կեանս էր. զպատճառսն ոչ գիտեմք, թերեւս եւ այն ի թելադրութենէ Փաւստայ եղեւ՝ որ ապաքէն նախնաւոր իշխանութեան որդւոցն զնա համարէր:

Իսկ տիկինն մեծարոյ 79 ամեայ չեղենէ, մայր ինքնակալն, յանդիմանեաց զորդի իւր վասն անագորոյն սպանութեան երկուց թոռանց իւրոց: (Հայնժամ ապա այսար Աոստանդիանոս քննութիւն իրացն, առ ի միտ եւ հան վրէժ սաստիկ ի կնոջն զըպարտուէ եւ ետ հեղձուցանել զնա ի ջերմ բաղնիս. նոյնպէս բազումք յարքունականաց սպանան՝ ապաքէն վասն սուս ինչ վկայութեամբ զործակից բամբշանն լինելոյ (326): Մահն Արիսպոսի եւ Ղիկինեայ ոչ եթէ աջողութիւն ինչ երեր, այլ յայանի անէծս արկ ի վերայ երեցունց որդւոց եւ նոցին զաւակաց՝ սկսեալ ի մօրէն, այնպէս զի յետ 37 ամաց մահուանն Արիսպեայ՝ ոչ ոք մնաց ի բազմաւոր տոհմէ անտի: Չուր ջանայ Եւագրիոս լուութեամբն Եւսերեայ սուս հանել զպատմութիւնս (զոր պատմեն Չոսիմոս, Եւստորպիոս, Եւրեղոս Վիկտոր երէցն եւ Եմիլիանոս Մարկեղինոս), ուր ինքն իսկ Եւսերիոս զնոյն հաստատէ, այնու՝ զի ի կատարած կոյս եկեղեցական պատմութեանն (զոր յառաջ քան զանցս զայստիկ գրեաց) գովէ յոյժ զԱրիսպոս, իսկ ի վարան Աոստանդիանու, ուր գրեթէ բան առ բան ընդօրինակէ զվերջն հատածս գրոց պատմութեան իւրոյ՝ ամենեւին լռէ զԱրիսպոսէ: Բազմացաւ քրթմնջիւն զկայսերէ ի Հռոմ, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ ելանել ի բաց ի քաղաքէն: (Հառաջ իսկ քան զնա՝ եւ չեղենէ ի պաղատմանն արեամբ սրսկելոյ՝ զնալ ի Պաղեստին. անդ հանդերձ Մակարաւ Երեսաղեմացւոց եպիսկոպոսաւ բուռն

Հար գտանել արեւել զանգիւնն անօրինականն՝ որ պղծեալ եւ ծածկեալ էին հեթանոսական պաշտամանքն: Վաթն զգերեզմանն ոռւրք, յորոյ վերայ ետ շինել Կոստանդիանոս եկեղեցի հոյակապ. գտին եւ զերիս խաչան, յորոց բժշկութեամբ կնոջ միոյ խօթացելոյ՝ ընտրեցաւ խաչն Վրիստոսի: Հետ դարմանելոյ զաղքատն եւ կուսանաց ինքնին սպասաւոր կալոյ՝ դարձաւ Հեղենէ առ որդի իւր ի Նիկիոմեդիա՝ ուր եւ մեռաւ իսկ (327 Յէկամ 328) խրատելով զորդին եւ խնդրելով յԱստուծոյ շնորհս վասն նորա: Պատուեն զսխառակ նորա եկեղեցիք արեւմտից եւ արեւելից առ հասարակ:

2. Վաղ իսկ հանեալ էր Վիսկղեոբանոս ի գլուխ խորագիտութեամբն զխորհուրդ բազմաց առաջնոցն ինքնակալաց (զՎեսաւրեայ եւ զՎազոստեայ) այս ինքն՝ հեռանալ ի Հաւիտենական քաղաքէն (Հռոմայ), յաթոռոյ տէրութեանն: Լյոնուհետեւ եւ Կոստանդիանոս եղ ի մօտ ընտրել նոր ինչ միջավայր տէրութեանն, ոռւրք ի հեթանոսական պաշտամանց՝ զե լիցի քրիստոնէական արքունիք, եւ զե միանգամայն աջող իցէ ի պահպանութիւն սահմանաց տէրութեանն: Եւ առաջինն ընտրեաց զՎիտոն՝ զխանձարուքս տէրութեան Հռոմայեցւոց, եւ առանձինն զվայրն՝ ուր դիւցազունքն Հռոմայ նահատակեցան: Վաղ սկսեալ էր շինութիւնն՝ յօրժամ յանկարծ շրջեաց զմիտս կայսրն ընտրել զՎիզանդիոն, որ գրեթէ ամենեւին քաղաք քրիստոնէից էր ի միջոց վայրի Նիսայ եւ Եւրոպայ, եւ պատեհ զիտելոյ զՊարսիկս եւ զՎուլթս, եւ միանգամայն դիւրին առ վաճառաշահ ամենայն աշխարհաց: Հայն սակա մեծացոյց զքաղաքն առեալ եւթն բլուր ի ներքս ըստ թուոյ բլրոցն Հռոմայ, զարդարեաց ապարանիւք՝ որոց նիւթ բերաւ ի յաղթ ծառոց անասաւցն առ Վեսաւ ծովուն եւ ի մարմարահատաց մերձաւոր Պրոնկնեսոս կղզւոյ. զհրապարակ վաճառացն պատեաց սեամբք կարգաւ. շինեցան եւ ձիւրնեացք կամ տեղեւորչաւանի կառաց. ի գեղեցիկ սրահի շքեղ կայսերական պալատանն կանգնեցաւ խաչ ոսկի ընդելուզեալ ակառքք պատուականօք: Վեղեցկագոյն քան՝ զամենայն եկեղեցիսն՝ եկեղեցի Լաւքելոցն էր:

Ինակչացն ետ իրաւունս եւ ազատութիւնս հաւատար քաղաքացեաց հնոյն Հռոմայ. բաժանէր ժողովրդեանն եւ աստ ցորեան, ձէթ եւ միս. այնուհետեւ ցորեանն Եգիպտացւոց զայր այսր, եւ հարկ էր հնոյ Հռոմայ շատանալ ցորենովն Եփրիկեցւոց: Հայրո ամենայնի վերայ՝ ոչ ումեք համարձակ էր ժառանգել ա-

1 Ջրվազանի շինեաց, ասն հինք, Բիւլոս ան անուս Եւրոպայի կամ Արգիոյ թափաւակն, որ հարցեալ զպատմութեանց թէ ուր շինեցէ, ընկալաւ պատասխանի՝ թէ Եւրոպայի վրայ զգիտեմք խորաց: Կայրս զգաղթականս Մեղարացւոցն անուանէր Վիւթիս, որք

էր ամբ յառաջ քան զայն զհաղթեմք Բիւթանացւոց շինեցին՝ զանց արարեալ զանգեաւ Բիւթանդիոնի, յոր նախն ելին — Հինք զանգեթ նաւահանգիստն նորա՝ Եղեւար ասիի կողմէն, քանզի ի կար խորշ իւր ամուրք եւ հանք զանազան Եւրոպայ եւ Ասիայ:

րարս ի նահանգին Ասիացւոց եւ Պանտագւոց՝ որոյ տուն ի Առաւելոյնուպոլիս չէր: Եւ ի նահանգաւոր շինութեանն (Մայ. 11, յամի 330 կամ 334), հրամայեցաւ կռել նոր Հռոմ, սակայն եւ այնպէս անուանեցաւ Առաւելոյնուպոլիս:

3. Ի փոփոխել տեղւոյ աթոռոյն եւ օրինակ վարչութեանն փոփոխեցաւ: Տէրութիւնն ի չորս Վերակացութիւնս¹ բաժանեցաւ եւ սոքա դարձեալ յՅՅ Վիճակս². եւ սոքա միւսանգամ ի 116 Նահանգս կամ Վաւառս³:

Վ Երակացութիւնքն չորք հանդերձ մանրագոյն բաժանամարքն իւրեանց են՝

Ա. Վ Երակացութիւնն Արեւելից որ ունէր Հինգ Վիճակս՝ 1. Արեւելից (15 նահանգօք), 2. Եգիպտոսի (6 նահանգօք), 3. Ասիայ (10 նահանգօք), 4. Պոնտոսի (11 նահանգօք) եւ 5. Խորակիայ (6 նահանգօք): Վ Երակացուն նստէր ի Առաւելոյնուպոլիս:

Բ. Վ Երակացութիւնն Վերիկեայ ունէր երկուս Վիճակս՝ 1. Մակեդոնիայ (6 նահանգօք) եւ 2. Վալիայ (5 նահանգօք): Վ Երակացուն նստէր ի Սիրմիոն:

Գ. Վ Երակացութիւնն Խաղիայ ունէր երկուս Վիճակս՝ 1. Խաղիայ (17 նահանգօք), 2. (արեւմտեան) Վերիկեայ (6 նահանգօք) եւ 3. Ափրիկեայ (6 նահանգօք): Վ Երակացուն նստէր ի Հռոմ կամ ի Մեդիոլանոն:

Դ. Վ Երակացութիւնն Վաղիայ ունէր երկուս Վիճակս՝ 1. Վաղիայ հանդերձ Հեղուետիս (17 նահանգօք), 2. Սպանիայ հանդերձ Բալէարեանք (7 նահանգօք) եւ 3. Իբրիտանիայ (5 նահանգօք): Վ Երակացուն նստէր ի Տրեւիրս:

Եւ իւրաքանչիւր Վ Երակացուաւ կամ Անճնապահապետաւ՝ որ առաջնորդէր քաղաքային իրաց (եւ ոչ զինուորականաց) կային յիւրաքանչիւր Վիճակս Անթիպատականք կամ Տեգրապահ⁴, եւ յանձնիւր նահանգս Առաջնորդք նահանգաց⁵ այլ եւ այլ անուամբ՝ Հիւպատականք, Վահերէցք, Ուղղիւք⁶: Հռոմ եւ Առաւելոյնուպոլիս չէին ընդ վերակացութեամբքս, այլ էին ընդ առանձինն Վ Երակացուաւ քաղաքի⁸:

Իսկ ի գլուխ համօրէն զօրացն կայր մի ոմն սպարապետ կամ Մագիստրոս⁹ եւ ըստ նմանէ կային Մագիստրոսքն կամ Մագիստրիանոսք զօրականաց¹⁰ երկու, մի Հեծեալագորուն եւ մեւս Հեւեւակաց¹¹. այս բաժանումն զոր Առաւելոյնուպոլիս եղ՝ Թուի կացեալ հաստատուն յարեւմտեան տէրութեան, այլ յարեւելիս եղան յետոյ Հինգ Մագիստրոսք: Իսկ այլոց մանրագոյն բաժան.

1 Praefectura.

2 Dioecesis.

3 Provincia.

4 Praefectus praetorio.

5 Proconaulares, vicarii.

6 Rectores provinciarum.

7 Consulares, praesides, correctores.

8 Praefectus urbi.

9 Magister utriusque militiae.

10 Magistri militum.

11 Magistri equitum, peditum.

մանց զօրափանին յիւրաքանչիւր վեճակս եւ նահանգս կային հրաւանապարհ կոմսքն¹ եւ դուքսք² որոց գործ էր պահպանութիւն տահմանաց: Բայց առաջին զօրափանաց կային ուրոյն կոմսք, յորոց մին կոչէր կոմս առաւելին հեծելոց եւ մեւան՝ կոմս առաւելին հեռեւեալաց: Բարբարոսքն եւս զինուորէին վարձկանութեամբ:

Եւսջնորդութիւն տէրութեանն կառարէր ի ձեռն բարձրագոյն իմն Խորհրդականութեան³ որ էր յօրինեալ յայլ եւ այլ պաշտօնէից տէրութեան, յորոց երեւելիք էին սգրա, 1. Սենեկապանն⁴ ընդ որոց ձեռամբ կայր ա. Վլեսաւոր սպասաւորն ռենեկին⁵ հանդերձ ճանապարհօքն իւրովք⁶, Է. Սոման բանակի⁷ հանդերձ գլխաւոր սպասաւորաւ սեղանոյ⁸, գլխաւորաւ Մառաւոն պետաց⁹, Դաստիարակաց¹⁰, եւ Չահաւարաց¹¹, Բ. Սոման հանդերձից¹², Դ. Ինդլտապահ¹³, եւ Է. Լաւրադք (այսինքն՝ պահողք կապի եւ հանդարտութեան)¹⁴: — 2. Մագիստրոս պաշտամանց¹⁵, այս ինքն պաշտօնեայ ներքին իրաց, — 3. Սոման պարզեւաց¹⁶ պաշտօնեայ գանձաւն տէրութեան, — 4. Վլենիչ¹⁷ հոգաբարձու օւրէնագրութեան եւ արդարութեան, — 5. Սոման սեպհական գանձաւ կայսեր¹⁸, Թող զայլ նուազագոյն աշտինձանն, որպիսի ինչ զՎլուխ նոտարացն¹⁹: Եւսնեքին սորա ունէին ընդ իւրեանց ձեռամբ այլ եւս բազմամբոխ խոնարհագոյն պաշտօնեայս:

Իւրաքանչիւր աշտինձանաց անձնիւր վերադիր անուանք պատուոյ էին, որպիսի ինչ Եղնաւագոյնք²⁰ կոչէին իշխանք տոհմիկք, Լուսաւորք կամ Փառաւորք²¹ հիւպատոն, անձնապահապետքն, մագիստրիանոսքն զօրաց եւ առնեայն բարձրագոյն պաշտօնեայք արքունեայն եւ տէրութեանն, Եկնածելիք²² կոչէին անթիպատքն, կոմս բանակի, գլխին նոտարաց, եւ տեղապահքն եւ կոմսք եւ դուքսք, անուանէին Պայծառագոյնք²³ շիւղատականք, ուղղելքն եւ գահեկեցք, իսկ խոնարհագոյնքն քան զսոսա՝ յորջորջէին իւստարեւագոյնք²⁴ կամ Ինտիլք²⁵:

Բայց այսց նորոց յօրինուածոց պիտոյ եւ կարեւոր էին եւ նոր ինչ տուրք եւ հարկք, կամ փոփոխուիմ իմն առաջնոցն: — 1. Ինդիփոփանն էր հարկ երկրի կամ բերրոց կալուածոց ուրուք. այս հարկ ամ ըստ առն տահմանեալ ընէր (indicebatur) ի կայսերէ երկուք ամսօք յառաջ քան զ1. Սեպտեմբեր ամսոյ ըստ չափոց

1 Comitēs.

2 Duces.

3 Consistorium principis.

4 Praepositus sacri cubiculi.

5 Primicerius s. cubiculi.

6 Decani.

7 Comes castrensis.

8 Primicerius mensarum.

9 Primic. cellariorum.

10 Paedagogiorum.

11 Lampadiorum.

12 Comes s. vestis.

13 Chartularii.

14 Silentarii.

15 Magister officiorum.

16 Comes s. largitionum.

17 Quaestor.

18 Comes rei privatae principis.

19 Primicerius notariorum.

20 Nobilissimi.

21 Illustres.

22 Spectabiles.

23 Clarissimi.

24 Perfectissimi.

25 Egregii.

պիտոյից աղբուհեացն յառաջակայ ամին, եւ ըստ չափոյն այնմիկ սահմանելոյ՝ առաջնորդք նահանգացն բաժանելին ի վերայ իւրաքանչիւր քաղաքաց եւ հասարակութեանց, Վեկուրիոնք (խորհրդականք քաղաքաց) բաժանելին ի վերայ միոյ միոյ՝ որոյ կալուած գոյր: Ամենայն իսկ կալուածք չափեալ էին եւ ըստ նմին սահմանեալ չափ արոցն, եւ վասն իւրաքանչիւր նահանգի որոշեալ երեսալ կայր անփոփոխական ինչ թիւ կամ զլուխ¹ (բերոց ինչ անդէոց եւ գերեաց) եւ ըստ ամին թուոյ կամ զլեոց ուցն բաժանմունք ընէին: Բայց զի չէր մարթ չափոյ բերոց կամ ստացուածոցն նոյնպէս կալ մնալ միշտ, յայն սակո ընէր այցելութիւն եւ հանդէս ի 15 ամէ ի 15 ամ, եւ աստտօին ել (15ամեայ) Ը բջանն Խնդիկաթոնաց², որոյ սկիզբն է յամէ հասարակաց թուականութեան 312, Սեպտ. 1: Իսկ հարկքն տուեալք՝ կամ էին բերք ինչ եւ կամ արծաթ, եւ վասն ժողովման սոցա եւ փոխելոյ տեղւոյն ի տեղն՝ կային սահմանեալ բազմամբոխ խնարհազոյն սպասաւորք աղբուհի: — 2. Չորեքամեան հանգանակ կամ չորեքամեան ոսկի³, որ էր հարկ ինչ վաճառաշահու, եւ պարտ էր ամենայն վաճառականաց (բաց յարուստաւորաց եւ յայնցանէ որ ի ձեռացն վաստակոց կէին⁴) հատուցանել ի չորրորդ չորրորդ ամի կամ իսկզբան հինգերորդ ամին: — 3. Պսակական ոսկին⁵ էր հարկ ինչ որ պահանջէր յերեւելի երեւելի քաղաքաց, իրրեւ փոխանակ սովորութեանն՝ որով պսակ ոսկի մատուցանէին քաղաքք երեւելիք յառաջն զօրավարացն Հռոմայեցւոց յետ յաղթութեան իրիք եւ յետոյ կայսերաց՝ ի նստել նոցա յաթոռն:

Պրետորացն որ ի Հռոմ եւ ի Առստանդինուպոլիս էին՝ պարտ էր յիւրեանց ընչից տալ զծախս զբօսանաց խաղուց վասն ժողովքրդեանն. իսկ հրապարակական ինչ հիմնարկութեանցն ծախք՝ ի գանձուէ ընչից քաղաքին ընէին, եւ եթէ սոքա չբաւէին՝ յայնժամ առեալ ընէին ի Վեկուրիոնաց կամ ի խորհրդականաց քաղաքին, եւ զայս պատիւ խորհրդականութեան ստիպէին իսկ առնուլ արանց մեծատանց: Իսկ գանձն տէրութեան⁶ որ մի միայն էր այնուհետեւ՝ էր ի ձեռս Լյոմսին պարգեւաց զոր վերագոյնն յիշեցաք, եւ համօրէն առաջնորդութիւն գանձուն այնորիկ ի 10 զգրոցս⁷ էր բաժանեալ, եւ ամենայն նահանգի էր առանձինն արկղ նահանգական զօրոյ զմուտս յանձանձէր մի ոմն Վ Էրախուցու գանձու⁸ եւ զելսն՝ Լյոմս մի:

1 Capita.

2 Cyclos indictionum, sive indictionarius.

3 Lustralis collatio, vel aurum lastrale, sive Chrysargyrum.

4 Qui manu victum rimantur.

5 Aurum coronarium.

6 Arca largitionum.

7 Scrinia.

8 Praefectus thesaurarius.

62

Վաղ մոռացաւ Կոստանդիանոս զխառնարտութիւն կամաց Երիանոսացն: Վայր նորա Կոստանդիա ունէր առ իւր երէց մի որ էր ի կողմն Երիոսի եւ ած զտիկինն ի գութ ի վերայ աքսորանաց նորա: Բայց Կոստանդիա չէշխէր ժամանակս բազումս լինել բարեխօս վասն Երիոսի, այլ իբրեւ անկեալ զնէր մերձ ի մահ յանձն արար նա եղբօրն զերէցն զայն իբրեւ զայր ճշմարտահաւատ, եւ յաւելոյր թէ ի հոգս է վասն տէրութեանն զուցէ վասնդ ինչ հասանիցէ վասն աքսորանաց արտնցն անմեղաց: Եւ նուհեաւ յայտ արար Կոստանդիանոս՝ զի եթէ հնազանդիցէ Երիոս սահմանաց նիկէական ժողովոյն, համարձակ իցէ նմա գալ առ նա, եւ ի յապաղել նորա՝ գրեաց առ նա առանձինն գիր հրաւիրելով առ ինքն: Եւն Երիոս ի տեղւոջէ աքսորանաց՝ հանդերձ Եւզղիտաւ սարկաւագաւ զոր կտրեալ էր ընդ նմա ի հազորդութենէ Եղեքսանդրոս: Պատրեցաւ կայսրն ի դաւանութենէ նորա, թէպէտ եւ չգոյր ի նմա ի միասին էականն բան: Ուրախ եղեւ կայսրն եւ սկսաւ լինել բարեխօս եպիսկոպոսացն՝ ընդունել զնա ի հաղորդութիւն (328): Օնոյն ստրջանս անդէն ի տեղւոջէ աքսորանացն ցուցանէին գրովք եւ Եւսեբիոս Վիկտմեդացի եւ Վիտոզնիս Վիկիացի, որք եւ կոչեցան յետս եւ կացին յիւրաքանչիւր աթոռա՝ ի բաց կալով եպիսկոպոսացն որ յառաջագոյն կարգեալ էին փոխանակ նոցա (329):

Սորա սկիզբն առնէին վաղվաղակի վրէժխնդրութեանն՝ մերժել հանել յեկեղեցեաց զայնոսիկ որ մեծաւ նախանձաւ եւ աջողութեամբ լիեալ էին դիմադարձ վարդապետութեանն Երիոսի: Վախ առնէին սկիզբն Եւստաթիոսէ յեպիսկոպոսէ Եւսեբիոս, որ երեւելի էր իմաստութեամբ եւ արուեստիւ եւ գեղեցիկութեամբ մատենագրութեան, որով բազում գիրս ընդդէմ Երիանոսացն էր եղեալ. մանաւանդ ընդդէմ իմն էր նա Եւսեբեայ Կեսարացոյ: Յանկարծ պատճառանօք տեսանելոյ զշնութիւն եկեղեցւոյն Յարութեան Եւրուսակէմ՝ եկն Եւսեբիոս Վիկտմեդացի Եւստիոք (330), եւ ժողովով եպիսկոպոսաց կողման իւրոյ, յորոց մի էր եւ Եւսեբիոս Կեսարացի՝ արկ զնա յաթոռոյ, ամբաստանութիւն մատուցեալ զնմանէ վասն սարեւրականութեան եւ ժանտաքործութեան՝ դատախազութեամբ կնոջ միոյ կաշառելոյ ասել թէ նա իցէ հայր մանկանն զոր ի գիրկոն ունէր, եւ դարձեալ ասէին՝ թէ թշնամանս արարեալ իցէ մօր կայսերն: Ընդ Եւստաթեայ նդովեալ մերժեցան յաքսորս եւ բազում երիցունք եւ սարկաւագունք: Խռովութիւնն որ վասն մերժելոյ եպիսկոպոսին յուղեցաւ ի քաղաքին՝ հազիւ խաղաղէր զնուորական զօրութեամբ. յայն սակս եւ Եւսեբիոս Կեսարացի որում

մատուցեալ ընէր եպիսկոպոսութիւն երեւելի քաղաքին այնորիկ՝ յառ. յանձն ընդունել : Ե. յսպէս ի սակաւ ժամանակի մի ըստ մի-
ոջէն ընկեցունին յաթոռաց. եպիսկոպոսունա ըստ իւր ղաղափառս՝
զԼ. Եւտրոպիոս Եղբիանոցողեայ, զԼ. Բիբլապիոս Բաղանէայ, զԼ. Ե-
կղեպոս Գաղայ, զՎ. Կոնստանտին Կոնստանտինոպոլիս Գրիգորեայ,
զԼ. Եւստակիոս Եպիսկոպոսութեամբ սարեղականութեան՝ այս ինքն. վասն զի
միտսին էականն պինդ ունելոյ եւ զկէսն պղով յանդանաք, զու-
մանս ժողովով. եւ զոմանս առանձինն կայսերականն հրամանաւ.
քանզի ամենայն իմիք բաւական էին Արիանոսը կամ Լ. Եւստակիոս
յարքունիս : Փոխանակ եպիսկոպոսացն անկեղոյ կացին Արիանոսը
կամ. որք չէին հակառակ Արիանոսաց : Բայց գործ էր նոցա մա-
նաւանդ զԼ. Թեոփիլոս բառնալ ի միջոյ օր տակաւ ի մէջ գայր
իբրեւ ժայռ յոր բախեալ խորտակելոյ էր Արիանոսութիւն :

2. Աթանասիոս (ծնեալ ոչ յառաջ քան զամի 296 եւ ոչ
յետոյ քան զամի 298 մօտ Եւբեմն ի քաղաքն Աղեքսանդրիա) էր
կրթեալ ի գեղեցիկ դպրոցի կրթական կենաց՝ յօրում առաջնորդ
եւ ժարդապետ էր նորա Ս. Կոնստանտին Ըզնաւոր, եւ միանգամայն
փարժեալ ուսմամբ, մանաւանդ ի գիրս Որոգնի եւ կերթ վե-
ճողական աղուեատիւ՝ որով ընէր տապաք նուրբ բանիցն Արիանո-
սաց : Լ. Նա սարկաւազ (յամէ 319) յորժամ ի Նիկիա (325)
առնէր՝ սկիզբն պատերազմին որ էր նմա ցկեանս : Իբրեւ մերձ ի
մահ էր Աղեքսանդրոս, իմացեալ Աթանասաց զմիտս նորա թէ
կամի սահմանել զնա իւր յաջորդ, եւ զնաց փախառեայ : Աղեք-
սանդրոս մերձ ի շունչ վախճանին (326) կռեաց զանուն նորա,
բայց կայր անդ մեւս եւս Աթանաս որ տայր նմա պատասխանի,
այլ լուռ եւեթ ընէր Աղեքսանդրոս, եւ յեա սակաւ ինչ միոյ
յաւելոյր «Ինչ փախել համարիս, Աթանասիէ, սակայն ոչ փա-
խիցես», : Արեւաթք իրքն կատարեցան. դարձաւ Աթանաս յԱ-
ղեքսանդրիա. հաստատեաց ժողովուրդն զԵւտրոսութիւն եպիսկո-
պոսին սկիզբն թախանձութեամբ. եւ եպիսկոպոսունքն ժողո-
վեալք ետուն ձեռնադրութիւն :

Ի գիրսն իւր յորս համակ ընդ Արիանոսացն ոգորէր՝ պոպէս յան-
դիման կացուցանէր Աթանաս զգլխաւոր մոլորութիւն Արիանոսացն :
Փոխանակ, ասէ, հարցանելոյ թէ ընդէր Գրիստոս որ Աստուածն էր՝
եղեւ մարդ, նոքա հարցանեն թէ ընդէր որ մարդն էր՝ Աստուած եղեւ,
հանգոյն փախեցուցն որք զամենեւին իսկ յայտնի նշան աստուա-
ծեղէն առաքմանն յենարարին տեսեալ՝ կամակորութեամբ ի մէջ մատու-
ցեալ հարցանէին թէ ընդէր որ մարդդ ես զանձն Աստուած առնես :
Յուշ առնէր նոցա թէ առանց ճշմարիտ հաւատոց յԱստուածութիւն
յենարարին՝ չէ մարթ թէ կայցէ հաստատուն մասն ինչ վարդապետու-
թեան քրիստոնէութեան, քանզի այլ եւս ամենայն բանք հրամանա-
կարգք ընդ այնմ վարդապետութեան իբրեւ ընդ կենդանի քրիստո-

Ի Երեսն :

Նեական վարդապետութեան սերտիւ կան կապեալ: Իսկ ի մասնաւոր վիճման ի վերայ բանից գրող՝ յանդիման կացուցանէ Աթանաս զլիմաք եւ զսուս մեկնութիւն նոցա, եւ դնէ ընդդէմ զգլխաւոր տեղիս գրող սրբոց վասն աստուածութեանն քրիստոսի, Տգոր մեկնութեամբ: Իսկ ի վիճելն ընդ նոսա տեսական պատճառօք՝ ջանայր մանաւանդ կործանել զհիմն մոլորութեան նոցա, այս ինքն՝ զայն խոտոր տեսութիւն Արիմուսացն՝ թէ արարած էութիւն չմարմնի ընդունել զանմիջնորդական ազգեցութիւն Աստուծոյ, եւ թէ այնպիսի գործ անարժան է Աստուծոյ, եւ յայն սակա դնէին զքրիստոս խոնարհագոյն ինչ Աստուած, միանգամայն եւ բարձրագոյն ինչ արարած՝ յորոյ ձեռն այլ արարածք ստեղծան: Յայսմ վայրի ցուցանէ թէ ինքեանք հակառակ անձանց խօսին, այնու՝ զի զգործ արարչութեանն իբրեւ անմիջնորդական գործ արձակ Աստուածութեան յայն սակա ուրանան՝ քանզի Աստուած ընդ արարածոց առնեալն չկարէ գալ ի հաղորդութիւն, առկայն անդէն ինքեանք նմին Աստուածութեան տան ստեղծանել արարած ինչ թէպէտ եւ առաջին որ եւ զանմիջնորդական ազգեցութիւն Աստուծոյ յինքն ընդունի (այս ինքն զբանն՝ ըստ նոցա): Արդ զիարդ չիցէ հնար եւ համօրէն իսկ բովանդակութեան արարածոց նովին օրինակաւ զնոյն ազգեցութիւն Աստուծոյ ընդունել: Այլ եթէ վասն արարչութեան աշխարհի միջին ինչ էութիւն իբրեւ միջնորդ պիտոյ էր, ապա եւ վասն առաջնոյ աւարտածոյ իբրեւ արարածոյ հարկ էր թէ իցէ նոյնպիսի ինչ միջնորդ, եւ եթէ ընդ այս երկրորդ միջնորդ որ արարած եւեթ է եւ ընդ Աստուած գոյ ընտրութիւն եւ անջրպետութիւն՝ ապա պիտոյ է մեւս եւս երրորդ միջնորդ եւ այսպէս մարմնի խաղալ յառաջ յամբաս, մինչ զի հարկ իցէ հրաժարել ամենեւին ի խորհրդոյ արարչութեան: Ապա այլ եւ այլ դարձուածովք ցուցանէ Աթանաս թէ ըստ Արիմուսացն կարծեաց զոր ունին զքրիստոսէ իբրեւ զարարածոյ՝ չէ հնարաւոր փրկութիւն ի մեղաց եւ վերադին հաշտութիւն ընդ Աստուծոյ: քանզի ոչ որ յարաւրածոց կարող է միաւորել ընդ Աստուծոյ քանզի եւ վասն իւր պիտոյ է միջնորդ: «Այսպիսի դք պիտոյ է մեզ փրկիչ որ անդառն յիւրմէ բնութենէ իցէ մեր Տէր, զի մի փրկութեամբն միւսանգամ ընդիցմբ գերի այն որ ոչ Աստուած իցէ»:

Օգարմանք իմն են թէ զիարդ բուն առաջնորդ մոլորութեանն Արիմուս կամէր զի ընկալցի զնա Աթանաս յեկեղեցի անգոր Աղեքսանդրացւոց՝ օգնականութիւն ի կայսերէ գաեալ: Այլ իբրեւ մերժեցաւ նա՝ Լաւերքոս Դիկսմեդացի առաքել բռնող առ Աթանաս զմին իրի եւ ստիպէր զնա ապառնալեօք զոր զնէր ի բերան թղթաբերին: Ապա տեսեալ զհաստատութիւն մնաց նորա՝ մտանէին առ հասարակ Լաւերքեանցն ի դաշն ընդ Մեղեդեանտաց յԱգիպոտոս, որոց գլուխ էր յայնժամ Յովհաննէս Արկափ յետ մահան Մեղեդեանոյ, որք ի բնէ հակառակ վճռոյ ժողովոյն Դիկիայ՝ ի հանապազորդ հակառակութեան էին ընդ կղերականացն Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ հաւատովք միաբան էին ընդ ազգայաւուսոյն, բայց առ սակաւ սակաւ հազորգեցաւ նոցա մոլորութիւն Արիմուսացն եւ այնպէս Մեղեդեանապարկ ինչ յԱգիպոտոս Արիմուսոյն: Այսպէս միարանութեամբ հասուցանէին

միասնութիւն զԹանակ աւ Կոյր՝ Թէ աննոյն խափ-
 քիւն դառնաւ նա է, թող զնա մանկ ի Գործութիւն
 Խթանիկէ կէտոյց, եւ Կոնկրետայն որ ընդ նա Գործա-
 եալ են՝ հասցանէն նոյն բնութիւն եւ խնդրան զկէտ-
 ցն նոյն։ Թեպէտ եւ Կոյց Ըթանա Կոյսի զնոյն շնոր-
 ւորութիւն Թէ որքե հանարալ հոգեակ չկէտիւն զնոյց
 գործի ի նոյնէ, աւոյն Եւսիւնայն հասանցին զան գա-
 նաւոյն ի բնայ եւ ոյնէտ աւոյն Կոյսի հասնաւ աւ Ը-
 Թանա՝ չորրեւալ աւից որ կաւիկէ մանկ յիկէտցին, որ
 Թէ ու եւ, աւ, ի բոց յԵրեւանայից. աւոյն եւ ոյնէտ,
 հանգստիկ Ըթանա զբանաւ իւր զնկ մծաւ զբա-
 քեակ ընդդէմ հանանին, Գիշու յաւաւ հասանալ յանն
 աւ Բարաւոյն։

Եւ ու իւր միասնութիւն ի մի մասցին Մեղիւ-
 նայն՝ աւել Թէ նոր հաւ ի թոյց ժողովրդեան որ Ըթանա,
 զի հանդիւնաւ աւախ զան կէտիւնայ հանցեալ աւ։ Բոց
 անդին ընդ միասնայն հանալ կին յապահիւ Կոյսի ի
 չկէտիւն Կոյսից Կրեւ Կոյսայն։ Եւ ի Մեղիւ-
 հոյց զնա Բարաւոյն եւ միւսնոյն Մեղիւնայն։ Մեւ եւ
 նոր ծանոթայն միասնութիւն հասանք աւ Կոյր՝ Թէ դա-
 ւանութիւն զնոյնիկ իւրեցաւ Ըթանա եւ ի գոյնիկ աւա-
 քեալ աւ Գիշու մեւ աւ (ապաւ) որիւ Գիշու մեւ։ Կոյն
 զնա Կոյնայիւն յապահիւն, դաւ Ըթանա աննէին որ
 դար եւ յապահիւ զնա յաւ Բարալ իւրաքա իւրաքա աւ Ըթ-
 անայիցին, յապահիւ զնա ի Գործութիւն եւ ի բոց կոյ-
 յանալ Թեւ եւ ի դաւալ Թեւ. որիւ, աւ, զնոյնիւն
 նոր զԸթանութիւն մծաւ որիւ, եւ որիւ ընդ նա՝ որքե Թ-
 իւր կոյնիկ զննէ Թէ ու Եւսանց է նա. նա աւաւցե-
 նալ զաւելն. Եւսանաւ որիւնց զնկ որիւն Կոյն։

3. Իրեւ ոյնէտ յաւ Թ ընդ զապահիւն աւ մանկիկ Գ
 Մեղիւնայն, աւաւ Եւսիւնայն զաւելալ կոյնային
 յաւելն զնա։ Յոյնիւն միասնութիւն զանաւոյն
 զան զանայն, որքե Թէ Ըթանա ի նաւ Մեղիւ իւրա-
 կալ իւր զաւելն եւ կոյնանալ զնոյն ի մանկ զի մաւ-
 ցանք Իւրեւ աւ որաւոր յիկէտցաւ. բոց Իւրեւ
 ու իւրեւն մաւցեալ էր զանն աւաւ նաւայիւն
 ի հոհանայիւն ի զնկ աւել ի Մեղիւնիւ նահանգի, եւ
 զի Թ իւր ժողովրդ կաւ կէտցին բոց ուել Կոյն աւ
 զնանայն նաւ, որո աւելն աւելն մաւցանք որաւոր,
 հոգեակ զնոյց ժողովն որ զնաւորութեակ Թիւն զաւել
 զնալ էր յԵրեւանայից։ Եւսիւն էր աւ նա Ըթանա զԹ
 Կոյն, որ զանալ զնա ի մանկ որաւորիւ հոյն որիւ

դորդին ի գործոյն: Բայց Իսքիրառ յեռ ապաքինութեան յարեցաւ ի Մեղետիանոսն եւ նորա եղին ի բերան նորա զգրպարտութիւնն: Մեւս եւս ամբաստանութիւն էր թէ Ղլքսենիոս մեղետիանոս եպիսկոպոսն շիւփսեղոյ սպանեալ է եւ զնշխարոն նորա արկեալ ի կիր ի գործ կախարդութեան, եւ շրջեցուցեալ ցուցանէին զմի ի բազկաց նորա: Լորկոքին ամբաստանութիւնքն ածանառաջի կայսեր հանդերձ արկեզաւ յորում եղեալ կայր բազուկն զմտեալ: Եւ հրաման ի կայսերէ առ եղայր իւր Վաղմատիոս որ նստէր յԼնտիոք իբրեւ կեսար քննել զերսն՝ գործակցութեամբ Լւսերբի Ղիկոմեդացւոյ եւ Խէոզնեայ Ղիկիայ եպիսկոպոսի: Բայց անդէն զայնու ժամանակաւ ի զջնումն դարձաւ Իսքիրառ եւ գրով հաստատելով ձեռնադրաւ բազում երիցանց՝ տայր վկայութիւն թէ բռնութեամբ եւ զանիւք ածաւ յայն զրպարտութիւն: Իսկ Լքսենիոս որ ի ժամանակաց ինչ հետէ փախուցեալ անհետ լեալ էր վասն յանցանաց ինչ իրիք եւ ապա արծաթով հաւանեցուցեալ ի Մեղետիանոսաց Թագուցանել զանձն՝ գաաւ ի վանս ուրեք Մեղետեանց ի Խեբայիս ի ձեռն սարկաւազի ուրսւք զոր առաքեալ էր ի դոյն Լթանաս: Եղեւ հարցափորձ ի քննչաց անտի եւ զամենայն գիրս հարցափորձին առեալ առաքէր Լթանաս առ կայսր, չհաւանեալ երեւել առաջի ատենին Վաղմատիոսի եւ Թշնամեացն իւրոց՝ Լւսերբի Ղիկոմեդացւոյ եւ Վիոզնեայ որ ընդ նմա էին դատելոց: Հայնժամ բարձ ի միջոյ Կոստանդիանոս զատեան քննութեանն եւ առաքէր թուղթ առ Լթանաս հրամայեալ՝ հրապարակաւ ընթեռնուլ, եւ կատարէր զբանս թղթոյն սպառնալով խռովարարացն այնուհետեւ քաղաքային օրինօք՝ իւր առաջի դատել եւ մատնել ի պատիժս: Եւ Լքսենիոս եւս դարձաւ ի կողմն Լթանասայ եւ խոստացաւ հնազանդել եկեղեցական կարգաց, այսպէս եւ Հովհաննէս Լքիպի, բայց սա ոչ ընդերկար (333):

63

Եւ յետուստ ուրեմն ի միւսանգամ գրգռել Մեղետեանց զգրպարտութեամբք ընդդէմ Լթանասի՝ հաւանեցողց Լւսերբիոս Ղիկոմեդացի զկայսր՝ զն դատեացի Լթանաս ի տիւնհոգոսի ուրեք որ ի Տիւրոս լինիցի (335). եկին անդր Լւսերբիոս Կեսարացի եւ Ղիկոմեդացին, Վէոզնիս, Մարիս, Պատրովիդոս, Վէոզորոս շերակղեայ, Մակեդոնիոս Մոփսուեստիայ, Վրիգոր Վաւոդիկեայ, Ուրսակիոս Երեզդոնի եւ Վաղէս Մուրսայ հանդերձ այլովք եւս երեւելի Լրիանոսօք: Լորկոքին վերջինքն էին աշակերտք Լրիոսի եւ եկին ի հեռաստան վայրաց եպիսկոպոսութեան խրեանց՝ ի Միւսիայ եւ ի Պաննոնիայ: Եւ եւ կայսերական գոր-

Ժակալ Վիտենիոս հիւպատոսական առաքեալ ի պահպանութիւն կարգաց: Մակարիոս վասն յանցանաց բաժակին ածաւ ի Տիւրոս ի շղթայս: Աթանաս չառ յանձն երեւել առաջի ժողովոյն յորում Սեղետիանոսքն դատաւարազ եւ Արիանոսքն դատաւար էին լինելոց, բայց մերժեալ զբանս նորա կայսեր՝ ստիպէր զնա երթալ:

Եւսիս ածաւ ի մէջ ամբաստանութիւն զԱթանասէ, որպէս երբեմն զԱւստաւթեայ վասն անառակ վարուց. այլ հանճարեզ հնարիւք եղեւ այն ընդունայն. զի իրքեւ ածաւ ի ներքս կինն լիտի, լուռ եկաց Աթանաս եւ երէցն նորա Տիմոթէոս՝ յառաջեաց եհարց իսկ եւ իսկ ցկինն թէ Խոսեցայ ես ինչ ընդ քեզ կամ եղէ երբեք ի տան քում. Այո, ասէ, կինն, զու, գու Աթանաս, դու եղեր ի տան իմում: Օւամբթի հարսն Արիանոսքն, եւ հանաւ կինն զազգախօս արտաքս. բայց զուր բողոքէր Աթանաս զառաջնորդս զրպարաւթեանն գտանել եւ դատել: Եպա ի լինել ամբաստանութեան վասն Արսենիայ՝ անդէն տայր բերել Աթանաս ի ժողով անդր զԱրսենիոս զոր յառաջագոյն թաքուցեալ ունէր, ողջ երկզրումիք ձեռամբ զորա մի ըստ միովէ եցոյց ասելով՝ Թէ երկուս ձեռս եւեթ ետ Աստուած մարդոյն եւ ոչ աւելի: Այնչաննէս Արկափ որ վազ զարձեալ էր յառաջին հերձուածն՝ առ ամբթոյն տազնապի ել փախեաւ ի բաց: Եւ այնպէս եւ վասն բանի ընտրութեան Աթանասայ հակառակ կամաց ժողովողեան եւ մեծի մասին եպիսկոպոսացն Լազիպտացոց՝ ետուն պատասխանի անդէն եպիսկոպոսունքն զոր ածեալ էր Աթանաս բազմամբոխ ընդ իւր: Իսկ վասն խնդրոյն Խաբիրայ դիւրին էր Արիանոսացն պողտորել զքնթացս քննութեանն. առաքեցան գործակալք ի Սուրենովոս՝ համակ յարանց հակառակորդացն Աթանասի ոչինչ միտ եղեալ բողոքոյ եպիսկոպոսացն Լազիպտացոց, եւ ի ծածուկ առաքեցաւ հրաման առ Փիղագրիոս այր ուրացող վերակացու աշխարհին Լազիպտացոց՝ զամենայն ըստ մտաց գործակալացն յարդարել: Չգտին գործակալքն հետս ինչ վկայութեան ի տեղին. հազիւ հազ բռնութեամբն Փիղագրեայ կարացին լսել ինչ վկայութիւն սուտ եւ չմիտան ի բերանոյ երախալից, նա եւ հեթանոսաց իսկ եւ չրէից, մինչեւ հարկ համարել ասել գործակալացն թէ հեռացուցեալ բարձեալ է ի միջոյ Աթանաս զամենեւին որ բաւական իցեն տալ վկայութիւն հաստատուն վասն իրացն: Այլ իբրեւ դարձան պատգամաւորքն ի Տիւրոս՝ ոչ գտին անդէն զԱթանաս: Վանգի սա իբրեւ ետես՝ թէ եւ զժողովուրդն դրդեան ընդդէմ նորա, եմուտ զաղտ ի նաւ անկանել դէպ ուղիք ի Աստանդինուպոլիս: Օփախուաւ նորա խոստովանութիւն յանցաւորութեան համարեցաւ փրկահոգոսն, եւ այնպէս ընկեցաւ վճռով Աթանաս եւ արգելաւ նմա դառնալ յԱղեքսանդրիա. Այլ-

Հաննէս մեծորապառէմ Մեղեթախնոսաց եւ ամենայն կուսակէցը նորա արդարացան եւ եղեն ընկալեալ յեկեղեցական հաղորդութիւն: Իսկ իրաւ որ դարձեալ էր միւսանգամ յառաջին զնացան, կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն գեղջն իւրոյ, եւ ապա տուաւ հրաման եւս՝ զի շինեսցի եկեղեցի, քանզի չունէր իսկ: Սփռեցաւ թուղթ սիւնհոգոսական առ ամենայն եպիսկոպոսունս հաստանել զհաղորդութիւնն ընդ Ղթանասի եւ չառաքել թուղթս եւ ոչ ընդունել: Սակայն ոչ միայն եպիսկոպոսուք Լազիպոսի, այլ յայլոց եւս եպիսկոպոսաց բազումք չհաւանեցան ընդ անցան:

Իսկ իմն գործ յանձն սիւնհոգոսին. ժամ էր նոցա երթալ ի նաւակատիս եկեղեցւոյն Յարութեան շինելոյ ի Սոստանդիանոսէ յԵրուսաղէմ: Անա անամօթութեանցն այնոցիկ մատեան Լաւերեանք ի գերեզմանն Տեառն: Իբրեւ կատարեցաւ օրհնութիւն նաւակատեացն (Սեպտ. 14) անդ ընկալան զԼաւերիոս ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, եւ առաքեցաւ թուղթ սիւնհոգոսական առ եկեղեցին Լազքսանդրացւոց՝ թէ արդար դատաւ Երիոս եւ ուղիղ դաւանութեամբ, եւ չամաչէին իսկ ասել թէ յորդորեալք ի բանից կայսեր (որ տակաւին երախայն էր) ընկալան զԵրիոս, եւ զուղղութիւն դաւանութեան նորա յընդունելութենէ կայսերն ցուցանէին:

Սակայն անգին հաւանէր ի սիւնհոգոս անգր հրաման կայսերն որ սաղաւանդել իմն զնոսա վանս խառկայոյց գործոց նոցա ի Տիւրոս՝ կոչէր զամենեւին անյապաղ ի Սոստանդիանոսպոլիս: Վանդի վաղ իսկ նաւարկեալ եհաս անդր Ղթանաս, եւ ընդ առաջ կայսերն ի ճանապարհի յորժամ զայրն ուստեք ի քաղաք անգր. զապարցեալ ընդ չոռս իմն առնէր զնա կայսրն, մինչեւ ապա իրաւունս համարեցաւ զըջանել յորժամ լուաւ թէ կամի զի իւր իսկ առաջի դատաստանն կատարեսցի: Իսկ Լաւերեանք չհամարեցան պատշաճ ամենայն եպիսկոպոսաց երթալ առ կայսր, այլ միայն Լաւերիոս Սեսարացի եւ Լիկովեղացին, Թէոդոսիոս, Պատարոփիդոս, Ուրսակիոս եւ Վաղէս ելին ի ճանապարհ. փոխանակ բաժակին եւ սպանութեանն՝ այլ իմն էր այժմ ամբաստանութիւնն. Ղթանաս, առնն, սպառնացեալ է զմթեր ցորենոյն որ երթայ յԼազքսանդրիայ ի Սոստանդիանոսպոլիս արգելու: Ի ցաւման եղեւ թագաւորն, որոյ մեծ էր սիրելութիւնն ընդ քաղաք իւր նորաջն՝ որ միայն յԼազիպոսէ կերակրէր: Չաւր ընդդէմ դնէր Ղթանաս զեւր անկարութիւն ի գոյն եւ զաղքատութիւնն. Լաւերիոս Լիկովեղացի՝ որոյ կանգնումն եւ անկումն ի յաջողութենէ եւ ի չաջողութենէ այնր զրպարտութեան կայր կախեալ, զամենայն ճիգն արկ ի կիր, պնդէր, լինէր երգմիլ թէ կարող եւ հզօր է Ղթանաս: Իտրան ի մէջ եւ առաջին ամբաստանութիւնքն զբաժակէն եւ զԼաւերիոսէ: Սոստանդիանոս թմբեալ մանաւանդ

քան հաւանեալ՝ աքսորեաց զԼԺանաս ի Տրեւիրս Գաղիացւոց (336, Փեբր.) : Սիրով ընկալաւ զնա անգ որդի կայսերն Սոստանդիանոս որ ի վերայ լեզէոնացն կայր, եւ եգիտ ԼԺանաս միութարիչ իւր արժանաւոր՝ զեպիսկոպոսակիցն ի քաղաքի անդ զսուրբն Մաքսիմոս :

Փոլեթացուցանէին այնուհետեւ Լաւերեանքն զԹագաւորն՝ զԵհրեմիան տացէ կարգելոյ զայլ ոք փոխանակ ԼԺանասի յեպիսկոպոսութիւն Լղեքսանդրիայ, բայց չառ նա յանձն. նա աւանիկ սպառնալեօք իսկ մերժեաց զնոսա յորժամ ստիպէինն : Եւ իսկ բաւական է ցուցանել թէ ճշմարիտ էր զոր գրեացն յետոյ Սոստանդիանոս Բ. նորին որդի՝ թէ յայն սակս աքսորեաց հայր նորա զԼԺանաս զի ի մոլեգին հալածանաց Լիւանոսացն ապրեցուցէ. նա աւանիկ եւ ինքն ԼԺանաս զնոյն նոյնպէս համարի¹ : Եպափէն քաղաքային իմն չափով կշռէր Թագաւորն՝ զի կարծէր հասանել ցանկութեանն, այս ինքն միարանութեան եկեղեցւոյ՝ եթէ մի ոք բազմաց շնորհեսցի, քան բազումքն՝ միոյն :

Սաղմաղակի յետ ԼԺանասի աքսորեցաւ եւ Մարկեղոս Ենկիւրացի՝ դատապարտեալ ի սիւնհոդոսի զոր գումարեցին Լաւերեանք անդէն ի Թեոփիլական քաղաքին հակառակ կամաց Լղեքսանդրի եպիսկոպոսի տեղւոյն, եւ եղաւ փոխանակ Մարկեղայ՝ յեպիսկոպոսութիւն Ենկիւրայ Բասիղիոս արիանոս սաստիկ : Վանդի իսկզբանէ իսկ զօրութեամբ զդէմ ունէր Լիւանոսացն Մարկեղոս, չէր առեալ յանձն արկանել ձեռնագիր սահմանելոցն ի Տիւրոս, եւ զայրացեալ չհամարեցաւ արժանի երթալ ընդ նոսա յԱրուսաղէմ, եւ գրեալ էր ընդդէմ Եստերիոսի ուրումն արիանոսի առն սոփեստի. բայց վարդապետութիւն գրոցն ամենեւին սարեղական համարեցաւ, այս ինքն հակառակ Լիւանոսաց. Լաւերիոս Սեսարացի եղ գիրս 5 ընդդէմ նորա² : Սակայն եւ յետ այնչափ խափանչաց ի միջոյ բառնալոյ՝ չեղեւ հնար Լիւանոսի մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյն Լղեքսանդրացւոց, զի էր անդ տակաւին ոգի ԼԺանասի. յուզեցաւ քաղաքն ամենայն, հարկ համարեցաւ կայսրն կոչել զԼիւիոս յետս : Ենուհետեւ կամէին անդէն ի Սոստանդիանոսկոյն մոլծանել շքով մեծաւ եւ ամբռնիւ յեկեղեցի, որպէս մոլծինն յԱրուսաղէմ : Լղեքսանդրոս եպիսկոպոս քաղաքին ընդդէմ դառնայր ամենայն զօրութեամբ իւրով, այլ ընդ վայր : Վանդի տակաւ սովորելով իմն մոռացաւ կայսր զառաջին սկզբունն զորս ի Ղոնատեանց գժտութեանն բազում անգամ էր ասացեալ, եւ թախանձանք Լաւերեանցն տակաւ առին ածին զնա աստիճան յաստիճանէ իննել ձեռներէց եւ յընտրութիւն ուղղութեան վարդապետութեանն. կոչեաց նա

1 Պատմ. Արեւ. առ Վանկ. 50 : 2 Ընդդէմ Մարկեղայ՝ գիրք երկու, եւ գիրք երեք :

առաջի զԼճիոս, հարց թէ ընդունիցի՞ր զկանոն հաւատոցն Ղիկիայ. այո՛ ասէր Լճիոս եւ տայր զիրս դաւանութեան՝ յորում ընդ մէջ վիայութեանցն շեղջեկուտեից ի գրոց սրբոց բանայր իւր դրօշնս փախստի. ետ երդնուլ նմա կայսրն՝ յիշեցուցանելով թէ ահա զին վրէժխնդիր է Լստուած ստերդմնութեան: Լսնուհետեւ արժան համարէր կայսր ընդունել զԼճիոս ի հաղորդութիւն: Լն դարձ հրաման կայսերն, սպառնալէք Լսսերեայ եւ բաժանուան ժողովողեանն խօւճապեցուցանէին զծերունին: (Հայնժամ ապա փոխանակ մարդկեղէն պատճառացն յաղօթս ապաստան լինէր ըստ թելադրութեան եւ գործակցութեան Ս. Յակովբայ ՄԺբընացւոց եպիսկոպոսի՝ որ յայնժամ ի քաղաքին դիպեցաւ:

Ի սահմանեալ աւուրն (ի միաշարաթւոյ) ընդ փողոցս քաղաքին հրապարակաւ առեալ բերէին զԼճիոս. անդէն յանկարծօրէն գռնատէր առաջի բազմութեանն, ստիպէին զնա պիտոյքն, եւ լինէր ի կողմն. իբրեւ յամէր ի գալ՝ խնդրեալ դատանշունը՝ թափեալ ընդերացն արիւնալից:

Լսն եւ սոսկումն արար վախճան գժտութեան Լսսերեանցն ցորչափ կենդանի էր Ղոստանդիանոս. քանզի եւ ինքն կայսր առ ի միտ թէ ձեռն Լստածոց էր այն (336):

64

Ի վախճան կոյս. 336 ամին կատարէր Ղոստանդիանոս զերեւանամեակն իւր մեծաւ շքեղութեամբ ի նոր մայրաքաղաքին. ոչ դժ ի կայսերաց՝ բաց յԼսգոստեայ զայսչափ ամն էր կացեալ յիշխանութեան: Փառաւորեաց նա զայնօր տալով իշխանութիւն առաջնորդութեան եղբարցն իւրոց եւ որդւոց եւ եղբօրորդւոց: (Յերից կրօնագոյն եղբարց նորա Վաղմատիոս առեալ էր զպատուական անուն Համարակարութեան (կամ Վննչութեան) այլ ոչ յերկարեաց ի կեանս, (Յուդիոս Ղոստանդիոս (հայր կայսերն (Յուդեանու) ընկալաւ ի ամին ամի զՊատրիկն անուն, Հաննիրազեանոս (որպէս եւ (Յուդիոսն Ղոստանդիոս) զԼճնուականագոյնն¹ անուն եւ հրաման ազանելոյ ծիրանիս ոսկենկարս: Իսկ փոխանակ Վաղմատեայ վախճանելոյ՝ զորդիս նորա՝ զՎաղմատիոս կրօնը զոր կեցաւն անուանեաց եւ զՀաննիրազեանոս կացոյց յառաջնորդութիւն նաւհանգաց. նմա տուեալ զԻւրակիա, զՄակեդոնիա եւ զԼքայիա. եւ ոմա զՓղըր Հայո հանդերձ Պոնտոսիւ եւ Ղապադովկիաւ, առնուանելով զնա թագաւոր: Լքկոցունց սոցա ետ եւ իրաւունս պայազատութեան: Սակայն բուն երեցունց որդւոցն բաժանեաց զտէրութիւնն, զորս վաղ ի մանկութեանն անուանեալ էր կեատարս: Ղոստանդիանոս (այս ինքն՝ որդին) առ զՎաղիա, զՍպա-

¹ Nobilissimus.

նիս եւ զԳրիգորիոս հանդերձ Տէրիւնական Մարտանիւս. Կոստանդիոս (կամ Կոստանդոս) զԼուիս, զԼաբիս եւ զԵղիսիոս. Կոստաս (կամ Կոստան) զԻսաղէս, զԼիորիկէ եւ զՍիւրիկէ:

Ղազարյիս պատգմիչք ի տէրութենէ Հռոմեցեացոյն: Քանզի յաղթեաց Կոստանդիանոս Գլխաց յարձակելոյ ի վերայ Սարմատաց առաքեալ ի վերայ նոցա զԿոստանդիանոս զերիցազոյն յաղւոյն (որ 16ամենի էր յայնժամ, 332), Կաղովերոս որ ի Կիսթրոս յանգղնեցաւ կայոր զանձն անուանել եւ գրաւել զիզքն համարէն՝ պարտեցաւ ի Ղազմասեայ եւ ի Տարսան Արիւնիցեաց աղբացաւ կենդանւոյն (335), ազգք բազումք մի ըստ միջէ եղին ընդ նմա դաշնաւ, Եթւոսիցայիք եւ Հնդկիք առաքելքն առ նա հրեշտակութիւնս հանդերձ պատարագք: Եւն հրեշտակութիւն եւ ի Շապուհ (333)՝ խնդրել զի թողլէ կայոր մնանել երկաթոյ յերկիրն Պարսից, յոյս առաքեալ՝ թէ արեւելէ զայն ի կիր ընդդէմ ազգաց գրոցեաց յարեւելոյ կուտէ: Շնորհէր նմա կայոր զնոյնքն, սակայն զբեր առ նա եւ թուղթ յորում զվարդապետութիւն միոյ միայնոյ Լատուծոյ եւ զգլխաւորութիւն պաշտաման կռոյց ցուցանէ, եւ թէ որպէս օգնականութեամբ ճշմարտին Լատուծոյ յաղթեաց բանաւորաց՝ որք կռաւ պաշտութեամբն վատթարացան ըստ օրինակի առաջնոց աթոռակալաց իւրեանց՝ յորոց մի եւ Վաղերիանոս հալածիչ քրիստոնէից, որ ի Պարսից խակ ըմբռնեցաւ: Լպտ յանձն առնէ նմա մեծաւ մտադիւրութեամբ զքրիստոնէացն, եթէ բարւոյ, առէ, զնոսառնիցիս, ապա եւ Լատուած, աէր եւ հայր ամենեցուն՝ հաշտ ընդ քեզ ընիցի: Սակայն եւ այնպէս յետ ամաց ինչ յարձակէր Շապուհ ի Միջագետս, այլ տեսեալ զմեծամեւր պատրաստութիւն Կոստանդիանոսի՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ խաղաղութիւն (337):

Իսկ ինքն Կոստանդիանոս տակաւին (ի 27 Փետր. նորին ամի) 63 ամաց՝ հաւատար երիտասարդացն երեւէր երիվարաւ եւ հետիոտս, այլ յետ կատարելոյ զտօն զատկին եւ հակելոյ ընդ հաւատացելոցն առողջ մարմնով՝ հիւանդացաւ եւ առնոյր ջերմաճուրոս նախ ի Կոստանդինուպոլիս, ապա ի Հերենուպոլիս, եւ անդ յեկեղեցւոջ ուրիք նուիրելոյ միում ի մարտիրոսաց եկաց յաղօթս եւ տուեալ զնել ձեռս ի վերայ՝ եղև ընկալեալ յերախայութիւն: Լպտ երթեալ յԱբբիոն ի գեւղ մի մօտ ի Ղիկիոմեդիա՝ ետ կոչել զՂաւսերիոս Ղիկիոմեդացի հանդերձ ալլովք եւ պիսկոպոսք. մկրտեցաւ ի նմանէ, զգեցաւ հանդերձ սպիտակ, եւ չառնոյր յանձն այնուհետեւ արկանել ծիրանիս. զոհացաւ բարձրաձայն եւ ցանկայր փութանակի հասանել առ Լատուած: Հաստատէր եւ զէշխանութիւնն զորս բաժանեալ էր որդւոց իւրոց եւ եղբորորդւոց՝ կտակաւն զոր տալք ի ձեռս երիցուն որ յանձն եղև նմա ի քեռէն ի մեռաննէն: Հրաման տալր եւ զԼ-

Թանառ կոչել յետո (ըստ Թէոփրոկոսի)։ Լազա վախճանեցաւ յաւուր Պենտադեկոսէից՝ զմիջաւորը, (22 Մայ. 337) 64 տանց։ Թափեցաւ ի կայսերական շիրմին ի գաւթի անդ եկեղեցւոյ առաքելոցն, ուր կայ, ասէ Ոսկերեան, կայսրն իբրեւ դռնապան ձկնորսացն այնոցիկ՝ յորոց անուն շինեաց զեկեղեցին։

Լ.յս են կեանք առաջնոյ քրիստոնեայ կայսեր։ Օսիմոս հիթանոս նախանձայոյզ՝ յոյժ պարտաւէ զնա, Լուսերիոս Կեսարացի՝ զոր մարթ է եպիսկոպոս արքունական տնտանել, յոյժ գովէ զնա. դործք նորա ցուցանեն զչափ բանից երկոյունցն։ Օչարաչար իմն սովորութեան ժամանակին զհետ չգաւ՝ յապաղեալ ցժամ մահուն զմկրտութիւնն՝ զի ընդ մեզացն եւ զժամանակեան պատիժսն ջնջեցէ, եւ ոչ ի Յորդանան ժամանեաց մկրտել, որպէս ցանկացեալն էր։ Չէ ինչ այն՝ զի յԼուսերեայ ընկալաւ մկրտութիւն, զի սա գեռ եւս ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ էր, զնիկիական հաւատսն կեղծաւորէր, զայն զոր ցվերջին շունչն պահեաց Ղոստանդիանոս՝ ոչ միայն ըստ Լմբրոսիոսի, Լուգոստինոսի եւ Ոսկերեանի, այլ եւ ըստ Լթանասի իսկ, որք եւ յիշեն զնա ստէպ իբրեւ զայր որոյ յիշատակ մեծարոյ իցէ յեկեղեցւոյ։ Տօնէ զնա իբրեւ սուրբ՝ եկեղեցին արեւելեան, եւ յիրաւի իսկ. զի ո՞ր համարձակիցի ասել թէ չեղեւ արժանի ողորմութեանց Լստուծոյ՝ այն որ ի հասակի արութեանն, ի փառաւորութեան տէրութեան իւրոյ եւ պարծանացն եւ յաղթութեան՝ զկեանս, զտէրութիւն, զպարծանսն եւ զպտուղս յաղթութեանն՝ արկ ընդ վտանգաւ, եւ առաջի ծերակուտին, ժողովողեանն եւ իմաստնոց զայն գաւանեցաւ որ ասացն՝ Թէ «Որ խոստովանեցի զիս առաջի մարդկան, խոստովանեցայց եւ ես զնմանէ առաջի Զօր իմոյ,»

Ղոստանդիոս վաղվաղակի յետ հօրն մահու յառաջ իսկ քան զայլ եղբարսն եկն ի Վիկտմեդիա եւ ետ թաղել զհայրն մեծաւ փառաւորութեամբ։ Օօրն (որպէս եւ ծերակոյտն) որ յայտ աբար թէ միայն որդիքն Ղոստանդիանոսի մատիցեն ի պայազատութիւն, արարեալ ամբոխ՝ սպանին զՎաղմատիոս կեսար, զԼննիրաղիանոս թագաւոր, եւ զՅուղիոս Ղոստանդիոս զհօրեղբայր եւ զաներ Ղոստանդեայ, հանդերձ երիցագոյն որդւովն. ինչայեցաւ ի կրսերագոյն որդիս Յուղիայ Ղոստանդեայ՝ ի Վաղգոս 12ամենի որ յօրհասական հիւանդութիւն անկեալ կայր եւ ի Յուղիանոս 6ամենի։ Ինդ վեցեան եղբորորդիս Ղոստանդիանու (որոց անունք չեն ի միջի) կոտորեցան եւ Ոպտանդոս (որպէս թուի) այր Լնաստասիայ քեռն Ղոստանդիանոսի եւ Լքլաւիոս անձնապահապետ։ Լ.յս սպանութիւնք, ըստ Լւտրոպեայ եւ Սկրատայ՝ առաւել հաւանելով Ղոստանդեայ եղին քան եթէ հրամայելով, այլ ըստ Օսիմեայ՝ որպէս եւ ըստ Լթանասի եւ Յերոնիմեայ եւ Յուղիանու՝ նորա հրամանաւ ամենայն կատարեցաւ։

Կոստանդնուպոլսի Բ. Կոստանդնուպոլսի, (Յաղապարհի Ուղեցրտ) (337—363) — Յաղապարհի, Վիկտոր, Լեւոն, Լեւոնի — Լեւոնի — Լեւոնի, Ժողով Սարգիսի (347), Ժողով Սարգիսի (355) — Լեւոնի (359):

Երկրի նմանագոյնք անուամբն եւ թերութեամբ, բաժանեցան զտէրութիւնն ի Սիրիոն: Կոստանդնուպոլսի Բ. (337—340) առ զՎերակացութիւնն Վաղիայ, Կոստանդնուպոլսի Բ. (357—361) զՎերակացութիւնն Երեւելից, եւ Կոստաս (337—350) զՎերակացութիւնն Իտաղիայ եւ Վիկտորիայ (338): Բայց սակայն չէր ինչ ընդ այն հաճեալ Կոստանդնուպոլսի Բ. զի զբաժինն Լեւոնի թաղեալսի (զՓղոս Զայս, զՊոնտոս եւ զՎաւիս) հանդերձ թորակիաւ առ Կոստանդնուպոլսի, եւ զբաժինն Վաղիայ (զՎիկտորիայ, զՄակեդոնիայ եւ զԵփեսոս) առ Կոստաս, եւ նմա չտուաւ ինչ մասն: Կոստանդնուպոլսի համարեալ բաւական զիւր բաժինն՝ կամէր եւ զԻտաղիայ եւ զՎիկտորիայ: Յորժամ անց նա ընդ Եղիս՝ առաքեաց Կոստաս զօրս ի վերայ նորա ի Վաղիայ՝ մինչ զեռ ի զեղծի էր Կոստանդնուպոլսի. դարան գործեալ նմա՝ հրապուրեցին տարան փախտեան կերպարանք, ապա ի վերայ անկեալ զգօրսն կոտորեցին, եւ ինքն Կոստանդնուպոլսի անկեալ ի վերաւոր երկուս ընդ հարաւ բազում հարուածովք մօտ յԱլեքսանդրիայ եւ դիմին ընկեցաւ յԱղս գետ, այլ ապա հանաւ տանել թաղել ի Կոստանդնուպոլսի: Տիրէր Կոստաս ամենայն արեւմտեան կողմանց եւ Կոստանդնուպոլսի առ ժամն բաւական համարէր զարեւելսն (340): Յուցին զմիաբանութիւնն եղբարքն երկոքին՝ տալով ի նմին ամբօրէնս հակառակ պաշտաման զինքն մեծաւ պատժով, բայց չգոյր ինչ հալածումն անձանց հեթանոսացն: Կմին հակառակ եւ անձանց եւս ուղղափառացն չառնէր ինայ Կոստանդնուպոլսի:

Յառաջագոյն իսկ կայսերքն երեքին, ըստ վերջին կամաց հօրն իւրեանց՝ կոչեցին զեպիսկոպոսունս յետս յիւրաքանչիւր աթոռ, եւ արդեամբք իսկ դարձան Եսկիպաս Վաղայ, Մարկեղոս Լեւոնիայ եւ Պաւղոս Կոստանդնուպոլսի (յաջորդ Եղեքսանդրի + 336), նոյնպէս եւ Լեւոնի առաքեցաւ յաթոռն յետ 2 ամաց եւ 4 ամսոց աքսորանացն հանդերձ հրովարտակաւ Կրսերն Կոստանդնուպոլսի առ եկեղեցին Եղեքսանդրացոց (17 Յունի, 338), յորում ասէ կայսր թէ Լեւոնի «մարգարէ օրինացն Եստուծոյ, առաքեցաւ ի հօրէն իւրմէ ի Վաղիայ կալ ընդ պաշտպանութեամբ նորա՝ զի ապրեցի յարիւնդուշտ թշնամեաց իւրոց, եւ

այժմ կատարէ ինքն զկամս մեծանուն հօրն՝ զոր նա մահուամբն արգելաւ կատարել: Որպէս թուի՝ եկեալ Աթանասայ ընդ կայսերն ի Սիրմիոն, անտի անցեալ ընդ Առստանդինուպոլիս եւ ընդ Լսորիս՝ հասանէր յԱզիպատոս: Ա՛ե՛՛՛՛ էր ցնծութիւն եկեղեցւոյն Լեղքսանդրիայ, որպէս եւ այլոցն եկեղեցեաց, այլ ոչ ընդ երկար:

Սարկեղոս չեղեւ ձեռնհաս վարել խաղաղութեամբ զպաշտօնն, զի բռնացեալ էր անդէն Բասիղիոս եպիսկոպոս արիանոս հանդերձ կուսակցօքն, եւ հարկեցաւ փախել ի Հռոմ. Եւսերիոս Կիկոմեղացի արար ժողով ի Առստանդինուպոլիս՝ յորում Պաւղոս մերժեցաւ յաթոռոյ եւ ընտրեցաւ ինքն ի նոյն աթոռ. (339): Այլ սկիզբն արարին Լրիանոսը մատուցանել ամբաստանութիւն զԱթանասէ առ երեսին ինքնակալսն (338)՝ թէ յաբուցանէ ապստամբութիւն, գործէ սպանութիւն, զգորեանն սահմանեալ հաւատաւոր կուսանաց՝ խորէ, եւ անհրաժան դարձեալ նստեալ է յաթոռ իւր հակառակ մեծի ժողովոյն Տիւրոսի: Առստանդիանոս Բ. եւ Առստաս մերժեցին վաղվաղակի զգրպարտիչն, այլ ոչ Առստանդիոս՝ որ վաղ իսկ շահեալ իմն էր ի նոցանէ, մանաւանդ ի ձեռն Եւսերեայ ներքինւոյ՝ որ եւ զկին կայսերն ած ի կողմն Լրիանոսացն:

Դատապարտեցին Լրիանոսը զԱթանաս ի սինհոդոսի ուրեք յԼնտիսք (339) եւ կարգեցին յեպիսկոպոսութիւն Լեղքսանդրիայ զՊիստոս ոմն երէց Մարեովտեայ, որ ընդ Լրիոսի էր մերժեալ ի Ս. Լեղքսանդրէ եպիսկոպոսէ Լեղքսանդրոցւոց: Բայց եպիսկոպոսունքն Լեզիպատացւոց (թուով իբրեւ 100) ոչ միայն զնա չընկալան՝ այլ եւ սինհոդոսական թղթով իմացուցին ամենայն եպիսկոպոսացն արեւելից մի ըստ միօջէ զստութիւն ամբաստանութեան որ զմետրապոլիտէն իւրեանց էր: Նոյնպէս եւ եպիսկոպոսունք աւելի քան զ60 ի նահանգէն Լսիայ, ի Փոլսգիայ եւ յիսաւրիայ գրեցին հրապարակաւ ի պաշտպանութիւն Աթանասի: Սակայն Լրիանոսը վաղ արձակեալ էին հրեշտակութեամբ զՄակարիոս երէց հանդերձ Մարտիրոսիւ եւ Հիսիւքոսիւ սարկաւազօք առ քահանայապետն Հռոմաց Յուղիոս՝ զի ընկալի զՊիստոս եւ հաստատեսցէ զմերժումն Աթանասայ: Բայց յառաջ քան զնօսա հասեալ էին հրեշտակքն Աթանասայ՝ զորս առաքեալ էր նորա ցուցանել զիրաւունս իւր առաջի առաքելական աթոռոյն: Յամօթ եղեն Եւսերեանքն, Մակարիոս հիւանդազին գիշերախառն փախէր ի Հռոմայ, եւ սարկաւազքն երկոքին ի նեղ անկեալ խնդրեցին՝ զի սահմանեցի սինհոդոս յորում առաջի Յուղեայ քահանայապետի վարեսցեն դատ կողմնաքն երկոքին, եւ յայնժամ ցուցեն զոր այժմն չկարեն ցուցանել (340):

Եւ չէր մարթ Եւսերեանց յուսալ ինչ յաջողութիւն ի սինհոդոսէ որ ի Հռոմ լինիցի, նմին իրի այնպէս իմն յարդարե-

ցին զի բազմութիւն եպիսկոպոսացն որ ժողովեցան (341) վասն նաւակատեաց օրհնութեան եկեղեցւոյ իրիք շինելոյ ի Կոստանդիանոսէ յԼնտիոք եւ վասն զի հրնգամեակ էր ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, ինիցի միանգամայն եւ ի ժողով ինչ ընդհանրական: Բաց ի չորից հանգանակաց անտի հաւատոց (զորոց յետոյ)՝ յօբինեցան եւ բազմաւոր կանոնք գեղեցիկք, յորս խառնեցին Լաւերեանք եւ կանոնս ինչ խորամանկութեամբ¹, զի այնպէս յետոյ նորիմք մերժեսցեն զԼթանաս, եւ մերժեցին իսկ միւսանգամ յաթուոյ, բայց զՊիստոս եւս չկամեցան, վասն զի չէր երեւելի որ: Լաւերիոս Լամեսացի ուսեալ ի դպրոցի Լաւերեայ Աեադաղոյ՝ խորագիտութեամբ չառ յանձն զեպիսկոպոսութիւն Եղեքսանդրացւոց, մինչեւ Պրիգոր ոմն կապագովացի ժպրհէր առնուլ յանձն, զոր եւ ձեռնադրեցին իսկ եպիսկոպոս անդէն յԼնտիոք:

Օրօք եւ օգնականութեամբ Լշապայ ներքինւոյ սնեկապանի եւ Բաղակաւ դքսիւ հասանէր եպիսկոպոսն նոր յԵղեքսանդրիա մօտ ի աօն զատկին, յորժամ լի էին եկեղեցիք ի բազմութենէ ժողովողեանն, հեթանոսական ամբօխիւ բռնութեամբ մտանէր յեկեղեցի Ս. Աուիրինեայ, կուսանք մերկացեալ զանաւոժ եղէն, ժուժկալք չարչարեցան, զմարմինն տէրունական առին արկին հեթանոսք ընդ գետին եւ ի վերայ սեղանոյն թռչունք եւ ոստք դալարք դիցն նուիրեցան հանդերձ երգօք, գիրք սուրբք այրեցան եւ աւազան մկրտութեանն աղտեղեալ պղծեցաւ: Իբրեւ թող նոցա Պրիգոր յաւար զեկեղեցին՝ արբին եւ արբեցան ի գինւոյն, զձէթն, զկանթեղան եւ զքրագունն առին տարան լուցանել առաջի դիցն պատկերաց, եւ զդրունն եւ զվանդակապատս քակեցին տարան ի բաց: Լթանաս որ յայլում եկեղեցւոջ ի պաշտամանն էր՝ եւ մեկնեցաւ ի բաց զի մի նոյն անցք եւ անդէն անցանիցեն: Հրաման ելանէր ի Փիղագրեայ հրամանատարէ զօրացն առ ժողովուրդն եւ առ եպիսկոպոսունն հաղորդել ընդ նոր մետրապոլիսն եւ ընդ Լքիանոսաց. բարձան յուղղափառաց եկեղեցիք, պատիժք կացին ի վերայ որոց ի առնան առանձինն կատարէին պաշտամունս կամ մատուցանէին աղօթս: Ինքն Պրիգոր Փիղագրեալ եւ Բաղակաւ հանդերձ ելանէր յայցելութիւն վիճակացն, եպիսկոպոսունքն դիմադարձք ընդունէին չարաչար տանջանս, յորոց եւ ոմանք ի վերացն վախճանեցան, նաւաստիք՝ որ զթուղթս հաղորդութեանն Պրիգորի առ այլ եպիսկոպոսունս չառին յանձն տանել, լկեցան եւ եղեն բանտարգել (342):

Իսկ Լթանաս՝ յետ յանձն առնելոյ թղթով՝ եպիսկոպոսաց ամենայն աշխարհաց՝ փութալ դարման ինչ վասն իւրոյ վիճակին գտանել, ինքն եւ ի նաւ երկդումք երեւելի վանականօք Իսիդորաւ եւ Լմոնեաւ երթալ ի Հռոմ ուր կոչեցեալ էր ի քահա-

նայապետէն (Յուդիոսէ վասն ժողովոյն զոր Լուսերեանքն խնդրեցին: Ի դէպ ժամու այն դիպեցաւ, զի այն ինչ հանեալ էր Լուսերեանց հրամանն ի կայսերէ առ Փիղադրիոս՝ ունել զլիաւաւել զԼիթանաս հանգերձ երիցամբք ոմամբք: Այլ ալ իսկ քան զնա հասեալ էին անդր ոչ միայն Մարկեղոս Լնկիւրայ այլ եւ Լսկեղեպաս Վազայ, Ղուկիոս Լղրիանեաւոդեայ, Պաւղոս Ոոստանդինուպոդեայ եւ այլ եւս բազում եպիսկոպոսունք ի Կորակիայ, յԼսորւոց, ի Փիւնիկեայ եւ ի Պաղեստինեայ, “զի ցուցցեն Յուդիոսի եպիսկոպոսի զհակառակութիւն իրացն իւրեանց, որ եւ ըստ առաւել իշխանութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ համարձակախօս թղթովք պաշտպանէր նոցա,”¹ “Բանդի վասն պատուոյ իշխանութեան աթոռայն իւրոյ՝ նմա անկ էր հոգ վասն ամենեցուն,”²:

Սակայն Լուսերեանք չառնուին յանձն գալ ի Հռոմ, քանզի ի Հռոմ ի սահմանի աթոռութեանն Ոոստատայ՝ ոչ դուքս ոք եւ ոչ կոմս զօրականօք լուսթիւն կարէր պատուիրել կամ բռնի տալ ընդունել ինչ վճիռ, նմին իրի եւ զհրեշտակութիւնն Յուդիոսի ի ձեռն երկուց երիցանց Լազարիդեայ եւ Փիղդրօնեայ յետ բազում ժամանակս յԼստիոք խափանելոյ, ապա ուրեմն արձակէին զնոսա առ քահանայապետն Ճոռոմարան թղթով՝ յորում զկարճութիւն պայմանելոյ ժամանակին եւ զպարսկային պատեւրազմն ցուցանեն իբրեւ պատճառ չգալոյն. թէպէտ եւ կոչեն զեկեղեցին Հռոմայ “առաքելոց դպրոց,”³ եւ իսկզբանէ “անյրաքաղաք ուղղափառութեան,” սակայն սաղաւանդն իմն զքահանայապետն զի առնէ հաղորդութիւն ընդ Լիթանասայ եւ ընդ այլոց զորս ինքեանք ժողովով մերժեցին:

Լապ ժողովէր քահանայապետն եպիսկոպոսօքն հասելովք առ նա յայսեւելից եւ յարեւմտից սիւնհոդոս ի Հռոմ (348) յորում ճշդիւ քննութիւնք եղեն ի վերայ եպիսկոպոսայն աքսորելոց, խնդրեցաւ դաւանութիւն նոցա եւ գտան անմեղ եւ ուղիղ հաւատովք. իբրեւ պատասխանի թղթոյն Լուսերեանց՝ զդատաստան ժողովոյն գրեալ առաքէր առ նոսա քահանայապետն ի պանչելի թղթին՝ որ է օրինակ հովուական համարձակութեան ի կշտամբութիւն, հանդերձ առաքելական հեղութեամբ եւ իմաստութեամբ: Բաց ի յանդիմանելոյ վասն նենգութեանց եւ չարացն գործելոց յԼղեքսանդրիա եւ արդարացուցանելոյ զԼիթանաս՝ կշտամբէ զնոսա վասն խառնակելոյ նոցա զեկեղեցական իշխանութիւն ընդ աշխարհական իշխանութեան: “Լազարք իմ յիբրեիք, դատաստանք եկեղեցւոյ ոչ ըստ աւետարանին հատանին այլ պարտանօք եւ մահաւամբ: . . . Ընդէր ոչ ցուցանէք, ասէ, մեզ գրով զամենայն, մանաւանդ զիրս եկեղեցւոյն Լղեքսանդրիայ: Զգիտէք զի

1 Սիրաս. Եփեղ. պատմ. Բ. 15:

2 Սողոմն. Եփեղ. պատմ. Գ. 8:

3 Ἀποστόλων ἐφορτιστήριο.

սկսած ինչ էր յարմար քան զանկոյն աւելի ցնէր, որոնք
էլ մօտ (մօտ) ահա՛նք իրան: Եթէ կտան ինչ որ
կտանք ինչպէս Երեւանից, որտեղ եւ արեւելիկ էր
միտման կիսակոյն յարմար: Երեւան զնի՛նք մօտ
Բաքու ընկնել՝ որ քան ինչպէս որտեղ ցնէր: Օրոյ
մօտ, աւելի յարմար էր ինչպէս մօտեցնել Պարսկ
ընկեր: որ եւ ինչպէս ինչ կտէ ինչ ինչ ինչպէս ընկեր
էր ի զնի: Եթէ ինչպէս աւելի եւ Երեւան ինչ ինչպէս
Երեւան որ Երեւան ընկեր, Բէ եւ ոչ Երեւան կտէ
քան ինչպէս մօտ էր, եւ ոչ որ Երեւան մօտեցնել, Բաքու
եւ ինչպէս ինչպէս ինչպէս Բէ մօտեցնել ինչ ինչպէս
ինչ: որտեղ կտէ մօտ ինչպէս ինչպէս կտէ ինչպէս
մօտեցնել:

66

Երեւան եւ մօտեցնել ինչ Երեւան եւ մօտեցնել ինչ
աւելի քան ինչ կտէ ինչ: եւ ոչ ինչպէս Երեւան կտէ
աւելի աւելի ինչ ինչ ինչպէս ինչ: որ Երեւան ինչպէս
Երեւան Երեւանից՝ Երեւան Երեւանից Երեւանից,
Երեւան Երեւանից Երեւանից եւ մօտ որ Երեւան ի
Երեւանից ի Երեւանից կտէ ինչ ինչպէս ինչ եւ Երեւան
աւելի ինչպէս մօտեցնել ինչպէս որ Երեւանից (32),
եւ ի մօտեցնել որ Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից ինչ ինչպէս
աւելի ինչպէս աւելի ինչ ինչ ինչպէս եւ աւելի որ
աւելի ինչպէս եւ: Երեւան Երեւան եւ մօտեցնել ինչ
Երեւան, որ եւ մօտեցնել ինչպէս ինչ ինչ ինչպէս
Երեւանից ինչ ինչպէս մօտեցնել ինչ ինչ: Երեւան
Երեւան ինչպէս եւ ինչպէս մօտեցնել եւ մօտեցնել ի զնի
աւելի եւ աւելի Երեւան Երեւանից ի ինչպէս մօտեցնել
Երեւանից ինչպէս:

Երեւանի ինչ ինչպէս ինչ ինչ Երեւանից Երեւանից,
որտեղ ինչ Երեւանից ինչ ինչ ինչպէս ինչ ինչ ինչպէս
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից եւ մօտեցնել ինչպէս
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից
Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից Երեւանից

ամբաստանե՞ր հասեալ էային զնոցանէ. եւզիսկոպոստանէն աւղբա-
փառք որ դարձեալ յապքորանաց էին՝ զվէրսն եւ զխապանան յան-
դիման ցուցանէին, եւ որոց տակաւին յաքորսն էին՝ ազգաւանք
եւ ծանօթք առաքեալ էին ամբաստանութիւն ի ժողով անդր-
որոց էային անդէն վկայ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց շղթայքն եւ
սպիւքն. նոյնպէս եւ հրեշտակք հասեալ էին ի բազում եկեղե-
ցեաց յայտ առնել զզինուցն բռնութիւնս, զխուժանին յառ-
նել, զսպառնալիս դատաւորացն եւ զյօրինել սուտ թղթոց:

(Հայն սահա գային Նաւերեանք ի ժողով անդր յիբաւի գոր-
ծակալք արքունի, Մուսիանտիւ եւ Հեօրէքիոսիւ: Հայնժամ
հաղք սիւնհոդոսին յայտ արարին թէ չեն ինչ կարօտ քննու-
թեան նիկէական հաւատք, եւ կամէին զալ ի քննութիւն եպիս-
կոպոսացն մերժեցոյց. սահայն չառին յանձն Նաւերեանք միւսան-
գամ քննել զսիւսնգամ մերժեալսն վճռք սիւնհոդոսաց, զուր
ջանայր ժողովն, մանաւանդ ծերունին Սիսոս որ հայրն անուանէր
եպիսկոպոսաց, ածել զնոսա ի հաւան՝ զի արկցեն առաջի ժողո-
վոյն զամբաստանութիւնսն, ասելով՝ եթէ յանցաւոր գտցի
Լթանաս՝ մերժեսցի ի հաղորդութենէ, եւ եթէ արդար եւս
գտցի՝ յայնժամ առից տարայց զնա ընդ իս ի Սպանիա. քանզի
եւ այնմ հաւանեալ էր Լթանաս առ սէր խաղաղութեանն: Ն-
քին մեկնեցան նպքա նախ ի պաղատն արքունի անդէն ի Սարգիսէ
եւ ապա ի Փիղիպպոպողիս, պատճառելով թէ կոչին ի տօն յաղ-
թութեան Սաստանդեայ կայսեր վասն յաղթութեանն ի վերայ
Պարսից:

Իսկ հարքն անդէն քննեալ միւսանգամ զամենայն ճշդիւ ըստ
քննութեանց ժողովոյն Հռոմայ՝ արդարացուցին զեպիսկոպոսունան
մերժեալս, Լթանաս ցուցաւ անմեղ, Մարկեղղոս՝ ուղղափառ,
եւ նզովեցին զզինաւորս Լիւանոսացն զԹէոդորոս Հերակղէայ:
Ղեարկիսոս Ներոնիադայ կամ Իրենոպողեայ, զՆիկիոս Սեսա-
րիայ, զՍտեփանոս Ննտիգայ, զԱրսակիոս Սինգիտոնի եւ զՍա-
ղէս Մուրայ, զՄենոփանտէս Նիքեոսի եւ զԳէորգիոս Սաւո-
դիկեայ:

Եւ առ եղեալ կանոնս (21) վասն եկեղեցական կարգաց, մա-
նաւանդ վասն հաստատութեան իրաւանց զահերիցութեան քա-
հանայապետին Հռոմայ¹ (քանզի ի սմին մանաւանդ յանցանէին
Երթանոք), ինքեանք մեկնեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, որք էին
ընդ ամենայն իրրեւ 340, յետ զրելոյ թուղթ սիւնհոդոսական
եւ զիր աղաչանաց առ Յուղիոս քահանայապետ ի հաստատու-
թիւն գործելոյն՝ ասելով թէ “Պարտ այսպէս է՝ զի յամենայն
նահանգաց եպիսկոպոսունք ազգ առնիցեն առ գլուխն, այս ինքն
առ աթոռ առաքելոյն Պետրոսի”: Եւ կայսերն զրեալ աղաւ-

¹ Զորո տես ի Պատմ. տիեղ. ժողովոց. եջ 89 — 91:

չէին՝ պաշտպանել եպիսկոպոսացն յերեսաց մոլեղնութեանն իւր սերեանց, մի այսուհետեւ յեկեղեցական իրս զկապանաց, զդահաւաց եւ զատենից բանս ի մէջ բերել, եւ բնաւ իսկ աշխարհական իշխանութեան չլինել միջամուխ յեկեղեցական գործս :

Եւ ի Լիւիանոսի որ ի Սարգիկեայ չազան ի Փիզիպպոպոլիս՝ յօրինեցին այլ թուղթ սիւնհոգոսական իբրեւ ի բերանոյ ժողովոցն Սարգիկեայ՝ թէ մերժեցան Լիւանաս, Սարգիկոս «ժանսն եւ դաժանագոյն քան զամենայն հերետիկոս», Պաւղոս Առաքանդիւնուպոլեայ «բարշէլին գործովք», Սիւրիոս Լիւիանուպոլեայ «որ զմարմինն անառն արկեալ է առաջն շանց», Սիւրիոս եւ Սիւրիոս զԼիւանաս ընկալաւ, Սիւրիոս որ եղել «բարեկամ» Պաւղիկեայ ուրումն եպիսկոպոսի սուն Կաթարդի եւ շքեղոյն Սարգիկոս Տրեւիրայ, Պրոտոգենէս Սարգիկեայ, Պաւստենտիոս Մալիկեայ եւ այլք. նմին իրի չէ պարտ ուսմիք ունել սցոուհետեւ եւ ընդ սոսա հաղորդութիւն : Սիւրիոս փութանակի թուղթս ընդ ամենայն կողմանս. առաքեցաւ նոյն թուղթ եւ Սիւրիկէ, ոչ առ եպիսկոպոսունս ուղղափառաց, այլ առ Վանասոս զիստոր եպիսկոպոս Վանաստեանց ի Սարգիկոս, քանզի եւ զմասս փորձէին արկանել յիւրեանս, որպէս զՍիւրիոսիանոսն արկին : Վահանայք կամ ժողովրդականք 10 Սիւրիանուպոլիս ուսանան արով հրամանաւ Առաքանդեայ ի ձեռն Փիղաղորիոսի կոմի վասն զի չկարեն հաղորդութիւն ընդ Լիւանասաց : Եւ ինչ ելեալ էր հրաման ի Առաքանդեայ զգուշանալ նաւահանգստացն զի մի եպիսկոպոսունքն արձակեալք յաբոտանաց դարձցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հասանէր առ նա յԼիւանոսի հրեշտակութիւն (ի ձեռն ծերուանացն իւրաքանչիւր յաղորդեայ եւ Սիւրիոսեայ Սարգիկեայ եպիսկոպոսաց) առաքեալ ի ժողովոյն վասն դարձի եպիսկոպոսացն եւ չլինելոյ միջամուխ քաղաքային դատաւորաց յիւր եկեղեցաց :

Ինչպէս եւ ընդունայն եղել հրեշտակութիւնն վասն զի դաւով հանին Լիւանոսի անուն լիաութեան զհրեշտակացն, մեծանելով գիշերայն կին մարդ ի սենեակ ծերունոյն իւրաքանչիւր, ոսկայն իբրեւ եկն յայտ խարէութիւնն ի ձեռն դատաւորաց քաղաքին Լիւանոսեայ եւ երեւեցաւ գտակ ամենայն չարեացն Ստեփանոս արիանոս եպիսկոպոս Լիւանոսեայ, եւ հասին եւս սպառնալիք ինքնակալին Առաքանդեայ, յայնժամ տապ հաւանեցաւ Առաքանդիոս ընդ դարձ եպիսկոպոսացն, մանաւանդ զի չէր ինչ յաջողութեամբ եւ պատերազմն ընդ Պարսից (348) :

Եւ այնուհետեւ Լիւանաս Սիւրիոսեայ եւ երթեալ իւրեւորեաց ի Հռոմ հրաժեշտ ի Սիւրիոս քահանայապետէ. ի եղել ուրախութեամբ եկեղեցին Հռոմաց, եւ նմա Սիւրիոս թուղթ միմեջարկութեան առ Սիւրիանոսեայն : Յետ երկուք թղթովք հրաւիրելոյ զնա Առաքանդեայ առ ինքն, ապա վատահացաւ Լիւանոսեայ :

Թանաս ելանել ի ճանապարհ. ընկալաւ իսկ զնա կայսր մեծաւ սիրով յԱնտիոք եւ զարմացաւ ընդ նա. խնդրեաց ի նմանէ տալ զմի յեկեղեցեացն Աղեքսանդրացւոյ՝ Արիանասացն. յանձն առ հայրապետն, միայն՝ զի եւ մի յեկեղեցեացն Անտիոքայ տացի ուղղափառացն: Այսպէս իբրեւ փառօք յաղթութեան անցեալ ընդ եկեղեցիսն Ասիայ եւ հաստատեալ զհաղորդութիւն նոցա ընդ իւր՝ հասանէր յԱղեքսանդրիա թղթով կայսերն, որ հրամանն տայր ատենիցն յԱզխատոս ջնջել ի դիւանաց զամենայն որ ինչ հակառակ Աթանասայ գրեալ կայ եւ միւսանգամ ապահարկ առնել զկղերն նորա (349): Ընդ նոյն ամս վախճանեալ էր Պրիգոր եպիսկոպոսն արիանոս: Այսպէս դարձան եւ Պաւղոս, Մարկելոս եւ Ասկղեպաս յիւրաքանչիւր աթոռ:

Եւ այն եւս էին զարմանք զի Սլասկիոս եւ Սաղէոս յետ մահոյն Աւետեայ, Նիկոմեդացւոյ տասեակազոյնք քան զամենայն թշնամիս Աթանասայ՝ չոգան ի Հռոմ առ Սիբերիոս քահանայապետ որ յաջորդեալ էր զՅուդէոս (+ 12 Ապր. 352), եւ գրով ետուն զգղծումն իւրեանց յոյստ պարեալ թէ սուտ էր ամենայն որ ինչ ընդդէմ Աթանասայ բերաւ յառաջ. եւ գրեալ եւս առ Աթանաս խնդրէին ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն:

Սաղ յառաջ քան զԺողովն Սարգիկեայ վախճանեալ էր Աւետիոս Նիկոմեդացի լի ամօք եւ չարեօք (ի վախճան կոյս 341 ամին). յուղղափառաց ընտրեցաւ միւսանգամ Պաւղոս յաթոնն Ղոստանդինուպոլեայ, իսկ յԱրիանոսաց՝ Սակեդոնիոս սարկաւազ եկեղեցւոյն. առաքեաց Ղոստանդիոս հրամանն առ Հերմոգենէս զօրագլուխ երթալ հանել զՊաւղոս ի բաց, այլ իբրեւ ոպան զսա Ժողովուրդն՝ եկն ինքն Ղոստանդիոս պատուհասել զքաղաքն, սակայն զիջեալ պաղատանաց քաղաքացեացն՝ միայն զէն բաշխի եղիպատացի ցորենոյն հաս ի նոցանէ: Բայց Մակեդոնիոս մնաց յաթոնն:

Սանկագոյն քան զԱւետիոս Նիկոմեդացի վախճանեցաւ եւ Աւետիոս Ղեսարացի երեւելի քան զամենայն ժամանակիցս իւր ուսումնք եւ տեղեկութեամբ: Չօթեպէտ եւ հաւատար ընդ այլոց Արիանոսաց չմարթի դնել, մանաւանդ զի ի գիրսն իւր ընդդէմ Մարկեղեայ զոր ի վախճան կոյս կենացն գրեաց՝ յոյստագոյնս իմն եւ հօրագոյնս խօսի զաստուածութենէն՝ Վրիտաոսի, սակայն գործակցութիւն նորա ընդ Արիանոսաց ի Ժողովն Տիւրոպի եւ Ղոստանդինուպոլեայ եղին արատ մեծ յիշատակի նորա, որ ոչ ջնջի մեծամեծ վաստակովքն նորա զորոց չմարթի յուրատո կալ: Նմին յաջորդէր ի Ղեսարիա աշակերտ նորա Ակակ Ժառանգ մանադարանին նորա եւ հմուտութեանցն իսկ (338):

Այսպէս յամի իբրեւ 349 դադարեաց մրրիկն՝ զի միւսանգամ յուղեացի տասեակազոյնս:

Մինչ դեռ Ղոստանդիոսն յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապհոյ Բ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիշուած տեղւոջ պատմեացուք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն։ Բայց քանզի եւ սա չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մազնենտիոս ոմն անուն յազնուական տոհմէ իմեքէ Վերմանացոց, որդի Մազնոսի ուրումն ածելոյ ի Ղոստանդիանոսէ Ը. իբրեւ պատանդ ի Վազէա, բարենշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Ղոստասայ ի Թիւ անձնապահացն եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Վաղիայ իբրեւ հրամանատար Արամաղքեան եւ Հերակլեան (այսինքն՝ Վիտիղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեզէնացն։ Խստութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ լինելոյ տուեռահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Ղոստաս ծածկեալ զնա ընդ Ծիրանուփն իւրով։ Բայց Մազնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկելինեայ գանձապետի, եւ ի խնձոյս ուրեք յԱւգոստոդունոն՝ յորժամ ընդ զինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ Ծիրանաւոր եւ կապեալ թագ ի գլուխ։ Ետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպաղատն կայսերական եւ զգանձան, հնազանդեցին նախ քաղաքացիքն եւ լեզէնքն։

Ըզդ եղին իրքն Ղոստասայ՝ որ յորսս էր ի հեռաւոր կողմանս. երանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գոնորն առաքեալ ի Մազնենտեայ առաջնորդութեամբ Վալիայի հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լեռանց սպան զնա ի Հեղդա կամ Հեղենա՝ ՅՊամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350)։ Արդարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գոգութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս լի է յռուութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին։ Թուի թէ Աւտրոպիոս ուղղագոյն քան զամենեսին երեւր վճիռ՝ զի ասէ թէ «յամանակս ինչ առաջնորդութիւն Ղոստասայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առաջնութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի գժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց եւ»։

Ինկալան զՄազնենտիոս Վազէա, Բրիտանիա, Խաղիա եւ Եփրիկէ, եւ եղբարք նորա Վեսիդերիոս եւ Վեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեսարք։ Սակայն զՀռոմ կալաւ Նիպոտիանոս ուսոր Աւտրոպիայ քեռն Ղոստանդիանոսի Մեծի, եւ զՂիւրիկէ վարանիոյ Ծերունի հրամանատար լեզէնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուանեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ առ յանձն Վեորանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուղիանոս ասէ)։ Արպէս սա, նոյնպէս եւ Մազնենտիոս յետ առնելոյ զՀռոմ ի ձեռն Մարկելլինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Աոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Աղեքսանդրիա երթալ յԱնտիոք։ այլ Աոստանդիոս որ առ առաւել ժի ողի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն զբաւելոյ Շապհոյ Բ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԱնտիոք եւ նաւատորմիդ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնսն, նոյնպէս մեւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակղէա Թրակացւոց ի Վեորանիոյ եւ ի Մազնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկողին՝ իննել Աոստանդեայ աւգոստոս զխաւոր, եւ իննել Մազնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Աոստանդեայ։

Ընծապարեաց եհաս Աոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վեորանիոյ հօրազոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամն, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եղ ընդ նմա դաշնս ընդդէմ Մազնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկուքին ելին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Աոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Աոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի ակթողոյ եւ յամենեցունց Աոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խռովեցաւ Վեորանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում՝ նախանձորդին՝ որ եւ արկ գիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողդողչն քայլելք (25 Գեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Իւլիանացւոց կեալ Թադաւորաբար։ Բայց կեայր անդ Վեորանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Աստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր Թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ինդ Վիլիսկեայ օտացաւ Աոստանդիոս հեծեալզօր բազում եւ հօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոյ ի կռիւ. ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիստէքաւ) Քասեցաւ զօրն Աոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրսաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մազնենտիոս եւ ել փախտեայ յԱլուիդէա. յաղթութիւն Աոստանդեայ ի ձեռն զըհաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչդեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոյ ուրեք եւ քաջալերէր ի Վաղեսէ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Աստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն սաստիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Աոստանդիոս հալածել զՄազնենտիոս իսպառ։

Գաղթական լիլ անց ի մեռ նոր, գործոյն (352) անց լիլ
Եզր, ի մեռ խնդրանքն զգրու նոր ի լիլ Գաղթական, առ-
վիլ նաւոյն առաքելոյ ի Սիւրբ, յԵրեմի և ի Սաղմոս
Գաղթական զանաւորն առ Գաղթական. Գաղթական
յես մեռաւ իլիլ առ Գաղթական ի Գաղթական Գաղթական ի Սիւրբ
Կաղթական՝ որ Գաղթական զգրու ի լիլ անց առաքել Գաղթական լիլ
և առ Գաղթական Գաղթական Գաղթական, Գաղթական Գաղթական
Գաղթական Գաղթական Գաղթական ի լիլ Գաղթական Գաղթական, և ի
Գաղթական Գաղթական (353) Գաղթական և ի Գաղթական առ
Գաղթական լիլ Գաղթական, և առաքել ի Գաղթական առ Գաղթական
առաքել Գաղթական Գաղթական լիլ և լիլ Գաղթական լիլ Գաղթական, և լիլ
և լիլ ի լիլ առաքել՝ առաքել իլիլ 36 (11 Եզ. 353), Գաղթական
Գաղթական Գաղթական լիլ լիլ Գաղթական Գաղթական Գաղթական
և Գաղթական Գաղթական ի լիլ Գաղթական:

[illegible]

The following information was obtained from the records of the
 Bureau of the Census, Department of Commerce, Bureau of Economic
 Analysis, Office of Statistical Analysis, Washington, D. C.

ի ժողովի կղերականացն Հռոմաց եւ մերժեցաւ: Ստեփաննոս զմտաւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զե գուամարեսցի սիւնհոգոս յԱլեքիդէա: Հաւանեցաւ կայսր զե թնիցի ժողով՝ այլ յԱլեքիդէա, ուր անցոյց իսկ զմասն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՍինկենտիոս եպիսկոպոս Սալուայ՝ տուեալ զգերջին թուղթ Նրիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Նիզիպատացւոց զե (որ իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն՝ Լիկիայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմաց) պաշտպանեցէ Աթանասայ: Մեծաւ սաստիկ երկիւղեւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուստ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնագիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարիեղայ եւ Փոտինեայ Աթորիացւոյ, եւ Սինկենտիոս եւս. միայն Պաւլոսն եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցփախճան, բայց պարտեալ ի Փոլսգիւս ի մէջ Մոնտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ արտմութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր:

Տրտմեցաւ տիրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկումն Սինկենտիայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առ հասարակ եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա: Թէպէտ եւ տղթմիք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զե ամբաստանութիւն եւս զմանէ էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ հրեշտակութեամբ զՍուկիփեր եպիսկոպոս Սաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զսասաթիկ, եւ զԼուսերթոս Սերկեղեայ՝ ի գաւառացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրէր զե թցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոդունոն (355):

Վիւրաւ հաւանեցաւ Վոստանդիոս, զե ուսաւ միանգամ զհնարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն: Ընդ էին յարեւելից սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Նրիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենայ): (Յառաջագոյն Նրիանոսք յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջելին ի սիւնհոգոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Լուսերեայ Սերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զե նախ արկցի ամենեցուն ձեռնագիր նիկէական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր Վիտիփիոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իրացն, այլ Սաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն: Լուսերն իբրն ի քաղաքին. խռնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն: (Յայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փոխեցաւ ժողովն ի պալատն արքունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

սրահին նստեալ լսէր ի ժամ վեճմանցն: Անդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ լի բանիւք վարդապետութեան Արիանոսաց, զորոյ զձմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ասելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն ինքն յազնոյ գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած: Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնագիր գործակալք թագաւորին: Համարձակեցաւ Պուլկիիեր բարբառել թէ միայն նիկիական հաւատք ողջամիտ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուոյ թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնագիր հրովարտակին որ լին է հայհոյութեամբ: Այնժամ եւ թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անդր եւ ստիպէր մեծաւ տագնապաւ դատապարտել զԱթանաս: Աւեր բողբջէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Աղեքսի եւ Ուրտակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ աստ, սինհոդոսն չէ աշխարհական ատեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զիւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ տամ ինչ նոցա հրաման: Ապշեցան վարդապետն եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համբարձեալ յուշ առնէին թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա տեպհական՝ թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է ասնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, արաչէին չնանգարել զեկեղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս: Ամբարձ զուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուռ լինել: Պատուէր ետ զմանս ի նոցանէ տպանանել, բայց ապա դարձցց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպառնալեաց թագաւորին: Հրեշտակն քահանայապետին Հիղարիոս սարկաւագ՝ ի Աղեքսի եւ յՈւրտակեայ եւ ի ներքինեաց գանակոծ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու արքորեցաւ. նոյնպէս արքորեցաւ եւ Պուլկիի փեր ի Վերմանիկիա ի բանտ խաւարչտին, Աւսերիոս Ա երկեղեայ ի Ալիւթուպոլիս, Պիոնիոսիոս Մեդիոդանու ի Վասիլիոս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եղաւ Աւքսենտիոս Պապադոքկացի ձեռնադրեալ ի Վրիգորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքսանդրիայ, որ (բստ) Ա. Աթանասի) եւ ոչ զՀռոմայեցի լիզու իմանայր:

Այլ քան դամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Պոստոն գեոյ հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ Այն ինչ գրեալ էր՝ Վերբերայ թուղթ միւթթարութեան առ եպիսկոպոսունս արքորեալ՝ ցաւելով ընդ բաժանումն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի տօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեւ ցունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել զլիւոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

Ծուլութեան իրացն՝ ոչ դպցն ոք, այլ ինքն իսկ Նաւերիոս ներքինապետ առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զժխտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժմանն Աթանասի, բայց ընդունայն ելեալ մեկնէր ապառնալիք, թողեալ զպարգեւան որով կաշառեւն եկեալ էր՝ ի վերայ դերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին ետ դարձուցանել առ նա: Ապա հասանէր հրաման առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել զաղտ ձերբակալ զ՝ իրերիոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բաղմաց տուաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամբաստանութիւն զ՝ իրերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Առաքանդեայ՝, որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեցէ զժխտս իւր, իրրեւ գտաւ հաստատուն՝ աքսորեցաւ ի Բերիա Թրակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կինն նորա (Նաւերիա) եւ ներքինապետն, ասելով՝ Թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսից: Ընդ նմա արքորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Նէսպոլեայ, որոյ փոխանակ եկաց Օնսիմոս, որպէս փոխանակ Ղիբեթայ Փեղեքս սարկաւագ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ Նալիկտետոս արիանոս եպիսկոպոս Անեսում-Կեղեաց եւ Ակակ Կեսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեղիողանու հան հրամանն Թադաւորն՝ զի ցորեանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Աթանասայ՝ տացի Արիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ սոսա, եւ հրամանն ի քաղաք՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սինհոդոսին եւ ի բաց կալ յԱթանասէ, ապա Թէ ոչ արքորել զնոսա, ի բանա արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Ներիցունք յԱղեսի եւ Ուրսակեայ շրջէին ընդ գործակալացն արքունի: Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռատանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԱթանաս: Իկեալ Ուրիանոս զօրավար զօրաց յԱգիպտոս 5000 զօրք՝ տայր հրամանն հայրապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իրրեւ պահանջէր ռա գրով ցուցանել զհրամանն կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի դոյն զգօրավարն եւ ան ունէին հրեշտակութեամբ ածել յողջ զկայսրն, յանկարծ յետ 20 տուուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

1 Հոյակապ պատմագիր Ժամանակին Ամանոս Մարկելինոս (Գեղք ԺԵ. ԳԼ. Է.) տյր հեթանոս արժանի յեշտակի համարի զիւր Թէ "Հրամանաւ կայսեր վերակացուն կամ յառաջակացն կրօնից քրիստոնէսու-

թեան (Christianae legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, վասն զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասին ի պաշտամակացն՝ ընդգէմ գործուի:

ցի 1) . Թէեւ զայն ուր ԼԺԹանաո հանգերձ բազմութեամբ ժողովուրդեան զհսկումն յաջորդ աւաւր առնին կատարէր . իբրեւ դրանչեւ լեզբ իմն փախուցին զհայրապետն կղերականը նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 Փետր . 356) : Սպանութիւն , բրաժեժ գան , բանդք , պըսոքը՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովուրդեանն . բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ զրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ : Հաճոյ թուեցաւ կայսեր , առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել գտանել եւ զԼԺԹանաո , բերեալ հրաման եւ առ Ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Լղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միւսանդամ՝ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել . իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաչէն եկեղեցին անուանեալ Աեսարիոն , զկանայսն եւ զկուսանոս որ տակաւին յազօթն էին չարարեաց եւ Լրիանոսը կային հոյէին լի ծաղու եւ ուրախութեամբ : Ընդէն հասանէր նոր մետրապօղիտ Վէորդը Ասպարադովկացի որդի Թափչի , այն ինչ ձեռնադրեալ յԼնտիոք , որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Լմիսնեայ) դառնացոյց վկայս ի վերայ Լղեքսանդրացւոցն , զորոքեաց զնոսա արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա , ասելով՝ թէ երբեմն Լղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն . իւր առ մենավաճառութեամբ զգորակն , զաղ եղտիւրացն եւ զըոյսն պապիւրոսի :

Բայց ԼԺԹանաո Թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յԼղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր , այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն , ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր , եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուսան իւր , զի վատութեան գործ համարէին զայն Լրիանոսը : Խուզեաց որոնեաց զնա Աոստանգիրոս եւ յանապատի անդ (ի տան Լրտեմիոսի ուրեմն) , նա աւանիկ եւ առ Թագաւորն Լթուով պացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա 1) . Փրումենտիոս (աշակերտն ԼԺԹանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեացի յԼղեքսանդրիա եւ քննեցին ի Վէորդայ հաւատք նորա , զի եթէ ունիցի «զհաւատսն որ այժմն շահեալ տիրէ» ,՝ դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Վէորդայ յետս , ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հազորդակից ժանտին ԼԺԹանասայ մերժեացի յաթոռոցն : Սակայն յայտր ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԼգգիպատս , այլ եւ զԼղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Լրիանոսը :

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Վաղիա Սատուռնինոս եպիսկոպոս Լրեղատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղնեսայ , էր լեալ մի ի գլխաւորաց Լրիանոսացն ի Մեղիողանոն , այլ չկարաց

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն: Վանդի ընդ այն իսկ ժամանակն օկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւարին մըրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ս. Հիլարիոս Պիկտաւիացի, Ղթանասն արեւմտից: Եւ նա յերեւելի տանէ Հնոցն Վաղիացաց կրթեալ ի Հեթանոսութեան, ուսեալ գիտութիւնս, երեւելի եւ համբաւաւոր փիղիսոփայութեամբ եւ ճարտարիւստութեամբ: չյագեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիղիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եզիտ նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոյ՝ որ զաստուածութիւնն Վրիստոսի դաւանէր: Եւ ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝ օկսաւ երեւել գլուխ եպիսկոպոսացն Վաղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի: Եւրապ նա ընդունայն զժանն Սատուանինոսի որ ջանայր ի ժողովին Բիտորեայ (Béziers) տալ ընդունել Վաղիացաց զվճիռս ժողովոյն Երեւտայ եւ Մեղիոս զանու: Բայց եւ զըռն առաջնորդ չարեացն զլիսստանդիսս փորձէր Հիլարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Վաղիայ յանձն առնելով՝ զբէր առ նա թուզթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Վերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր թէ եւ Վաղիացիք ապրատամրիցեն: Եւ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Յուդիանոս կեսար եւ առ Կոստանդիոս,

1 Աղաւթի եւ փարելի առնեմք ոչ բռնիք եւեթ այլ եւ արտասուք, զի փայտուհեաւ որպէս ցայժմ թշնամութիւն ընդ կաթոլիկէ եկեղեցիս լինիցի, փ ի հալածանս աստիկս եւ յապրատութիւնս մասնեցին, եւ այն՝ որ առաւել զատանաղոյն է՝ ի մեռն եղբայրք, Յետեւեւ իսկ առաքի՛ զի չէ պատշաճ զհաւատացեալն բռնի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չարարեն զերթն տաւ վարդապետութեանն ցանել: Չայս պահանջէ կոչուածն մեր, յայն ասկո իսկ առաջնորդք անբութեանն՝ զի աննայն հաղանդաւթք ի քաղցր ազատութեան վայելցեն: 2Ե մարթ այլով ինչ օրինակաւ չփութութեանց լինել լուծում, պառակտութեանն փորձել լայց յորժամ իւրաքանչիւր որ առանց անազատիկ ինչ բանապատութեան վայելցէ զկատարեալ ազատութիւն կեանք: Ապաքէն հարկ ե քեզ անտալ բարբառոյ այնոցիկ որ բազը բարձեալ գտնեն. եւ կաթոլիկեակն եմ, չկաթմ հերեւելս լինել, եւ քրիստոնէայ եմ եւ ոչ արիանոս. կաթմ մանաւանդ կրել մահ մարմնոյ, քան բանապատութեամբ զարկելոյ կուտութիւն ճշմարտութեանն արտաւել: Պարտ եւ պատշաճ է իրաւացի իսկ երեսել քաւմ աւերութեանդ զի որ յԱստուծոյ եւ յաստուածեղեն զաստուանացն երկնիքն՝ չկաթցին զիւրմ մասցն արտաւել, այլ կաթցին ունել ազատութիւն երթալ զհեա եպիսկոպոսացն որ

զիպ սիրոյն պահեն եւ ընդ մշտնեաւոր եւ անննդ հաղորդութիւն կաթն: 2Ե մարթ չէ հնար իւրք երբք՝ զի երկու ինչ հակառակք փոխանք փարան գացին, ընդդէմք փառցին, ճշմարտութիւն եւ աստութիւն ի գալն մասնեցէ, տիւ եւ գիշեր, լոյս եւ խաւար առնիցեն ընդ փոխան հաղորդութիւն: Ուսոյց Աստուած զիւր ծառիութիւն, այլ ոչ բանապատեաց ընդունել. զարմանալեք բարեոյ իւրոց մեծացուցեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն իւր, լայց բանապատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անարժան համարեցաւ: Եթէ վառն ճշմարտութեանն ասոց պոպոխ բանապատութիւն լինէր արկեալ ի կիր յոռն կային եպիսկոպոսանք եւ ասէին. Յեր Աստուած արեղբայրաց, չէ նա կարաւ բանապատիկ հաղանդութեան կամ բանապատ խոստովանութեան: 2Ե պարտ կաթմ իւրեղ զնա, այլ արժանի բոս նմա լինել: Մեր վառն մանաւանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վառն պաշտել եւ պատուել է: Ոչ զբ կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ լայց որ կաթմ, նմա փայն զիւրեմք՝ որ աղալէ, զնա փայն զարեմք՝ որ զաւանի: Միտմութեամբ որաի պարտ ե խնդրել զնա, խոստովանութեամբ՝ ուստանել, որքով՝ զբիւր արկանել, երկուղիւ՝ մեծարել, բարեպաշտութեամբ պինդ ունել զմանէ: Սոպոյն զիւր այն կաթցի՝ զի եպիսկոպոսանք չլքնայիւք եւ կապանք բռնապաշտն երկնիքն յԱստուծոյ:

որպէս թէ ճոխութեամբն իւրով յուզէ խռովութիւնս, եւ այնպէս պքսորեցաւ Հիղարիոս ի Փախւղիա (356): Ենդ գրէր զպարմանալի գիրսն «ՉԼըրորդութենէ», առ Կոստանդիոս յ12 դպրութիւնս եւ «Չսիւնհորոսաց», առ Արիանոսսն, եւ զթուղթն երկրորդ առ Կոստանդիոս:

Ի Ապանիա եպիսկոպոսունք չկալան հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց եւ չառին յանձն արկանել ձեռնադիր դատապարտութեանն Աթանասի, առաջնորդութեամբ 100 ամենայ ծերունւոցն Ոսիոսի, որ եւ համարձակեցաւ գրել առ Կոստանդիոս դազարել ի խառնելոյ զանձն յիրս եկեղեցւոյ¹: Սակայն Պատամիոս եպիսկոպոս Ողիսիպպոյ (որ թուի լեալ այժմու Լխարոն քաղաք) Ղուսիտանացւոյ՝ կաշառեալ ի պարգեւացն առաքելոց ի Կոստանդեայ՝ անց ի կողմն Արիանոսաց: Սորա իսկ թելադրութեամբ կոչեցաւ Ոսիոս յարքունիս. ստիպէր տաղնապէր անդ կայսր զծերունին մեծաւ չարչարանօք, ղայն՝ զոր այնպէս պատուեալ էր մեծարանօք հայրն. տկարացաւ Ոսիոս, արկ ձեռնադիր երկբորդ սիրմեան հանգանակին յօրինելոյ ի Սիրմիոն յամի 357, դարձաւ յաթոռ իւր ի Կորդուբա եւ առ իսկ եւ իսկ յետս զձեռնադիրն:

70

Ի Հռոմ չբնեկին ինչ յառաջադէմ Արիանոսք, զի ուղղափառք ժողովորդականք եւ կղերականք երդուան առ հասարակ փոխանակ Ղիբերեայ պքսորելոյ՝ զայլ ոք եպիսկոպոս ոչ ընդունել: Յայսպիսում հաստատութեան էին՝ յորժամ եւ եկն Կոստանդիոս ընդ կնոջ իւրում Լուսերիայ եւ ընդ քեռն իւրում Հեղենայ կնոջ (Յուղիանու (30 Ապր. 357) տեսանել զառաջինն զՀռոմ, եւ անդէն կատարել զձաղանս յաղթութեանն ի վերայ Մագնենաիոսի եւ զքսանամեսին իշխանութեան իւրոյ: Լմուտ նա ի քաղաքն յաւիտենական՝ մեծաւ փառաւորութեամբ նստեալ միայն յոսկիապատ եւ յակնակապ կառս, զըսհաւոր հետեւալօք

1 Ձեռն ինչ նման օտքն առ Կոստանու եղև: Որ եպիսկոպոս մորժեցաւ, երբ խառնեաց նա զանն յեկեղեցական դատաստան: Որ դարձեալ աերութեան ստիպեալ ազնեալէր արկանել ձեռնադիր, զինչ ինչ հանգչին օտքն կարիցէ վաղէս յառաջ բերել: Դազարեա, հանգիր, աղաչեմ, յիշեմ զի մարդ մահչանացու եւ: Երկիր յօրէ գոտառասանին, կալ զբեղ անարտա առ այն օր: Մի խառնէր զանն յիրս եկեղեցւոյ, փ աոր մեղ վասն օտքն հրաման. այլ մահաւանդ ի մեղ ուսիր վասն օտքն իրաց: Քեղ զաերութիւնն եւ Առաւած ի ձեռս՝ իսկ մեղ զեկեղեցի: Ձոր օրինակ օր զքս աերութիւնդ հանէ ի բէն՝ Առաւածայ հրամանին ընդգեմ դառնայ, այսպէս երկիր՝ զի փ առաւել պարտապան զանն կացուցանիցեն՝ յորժամ եւ դու

զեկեղեցական իշխանութիւնն ի քեղ կօրչես: Կայ գրեալ թէ «առաջ զկայսերն կայսեր եւ զԱռաւածայն Առաւածայ»: Մեր ի քաղաքային իրս չէ ինչ իշխանութիւն, եւ ոչ դու, կայսր, ունիս իշխանութիւն, եւ իրաւունս մասուցանելոյ պատարադ: Ձայս գրեմ՝ զի հոգ եւ փայլ ե ինչ զքուսմ փրկութենէդ: . . . Ո՛ հաւանեցայ զբեղ յետ այսլա՛ ժամանակաց՝ զնստունն քս եւ զթուղթս մեռանալ: Դազարեաց, փ զնար զհնա բանից չարացելոցն: Եթէ ասո զհնա երթեալ դու նոցա, այլ ի գոտառասանի փայն փայնակ ապլոց եւ վասն անմեղ պատարանի: . . . Լուր աղաչեմ, ով Կոստանդիոս, եւ եկ զհնա բանից իմաց: Ինչ անկ է գրել զայս ամենայն եւ քեղ չար համարելը»:

եւ հեծերովք հանգերձ, եւ շուրջ զկառգն ծփացին ի վերայ ոսկւոց նիզակաց վիշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչին հողմոյն սուլէին: Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, եւ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Արքայոտեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Յռուկս՝ յորմէ օրոտայրն երբեմն նիկերոն: Ասմեցաւ թողուլ զվիշատակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ածել կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Լազիպատացոց, զոր ապա Ալեքսանդր Լ. քահանայապետ կանգնեաց առաջի՝ Վատերանեան եկեղեցւոյ: Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայսր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կռաց՝ նոյն եթող Վատեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասան, եւ եւ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին չջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանադիրսն որ ի պատիւ դիցն գրեալ էին, լուսազպատմութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողսն գովեաց:

Բնդ սինկղիսիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի՝ Վերերեայ քահանայապետի: Եւ քա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր: Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարգարեալ մեծաւ զարդու ելին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ աալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս: Անիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ: Այլ զք, ասեն տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղեքան է, զի նա թէպէտ եւ սուղիղ հաւատաւ ունի, բայց ընդ այնուիկ որ զհաւատսն պղծօրեն՝ ի հաղորդութեան է: Չկարաց կայսր զլանալ զաղաչանս նոցա, եւ յօրինել հրաման դառնալոյ Վերերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միաբան ընդ Փեղեքսի: Բնթերցաւ հրամանն ի կրկիսին. նախ այպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ Թէ Վաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկիսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրազին գոչել սկսան՝ Թէ Պի Աստուած, մի Վերտոտոս, մի եպիսկոպոս, Վերերիոս՝ ընդ որոյ մտացն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Աթանաս, ամենայն երկիր, պատմի Թէ յետ երկուց ամաց արքայոտեայն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնագիր առաջնոյ սիրմեան (անմղար) հանգանակին, զոր եդ առաջի նորա Ինմփիղոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Վերիոյ, եւ այնպէս դարձեալ իցէ ի Հռոմ: Սակայն առաւել հաւանութեան է Թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Վերերեայ յածին ի գործս Ս.

Մինչ դեռ Առաքանդիոսն յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շ սպհոյ Ռ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիշուած տեղով պատմեսցուք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն։ Բայց քանզի եւս չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մազնենտիոս ոմն անուան յազնուական տոհմէ իմեքէ Վերմանացոյց, որդի Մազնոսի ուրումն ածելոյ ի Առաքանդիանոսէ Ռ. իբրեւ պատանդ ի Վաղիա, բարենշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Առաքանայ ի Թիւ անձնապահացն. եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Վաղիայ իբրեւ հրամանատար Արամազդեան եւ շերակեան (այսինքն՝ Վիտիկետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեզէնացն։ Խստութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ ընելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Առաքան ծածկեալ զնա ընդ ծիրանուփն իւրով։ Բայց Մազնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկեղինեայ գանձապետի, եւ ի խնձոյս ուրեք յԱռաքանդունոն՝ յորժամ ընդ գինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանաւոր եւ կապեալ թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպաղատան կայսերական եւ զգանձան, հնազանդեցին նախ քաղաքացիքն եւ լեզէնքն։

Ըզդ եղեն իլքն Առաքանայ՝ որ յօրս էր ի հեռաւոր կողմանս. ելանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գունդն առաքեալ ի Մազնենտեայ առաջնորդութեամբ Վալիսոյ հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լիրանց սպան զնա ի շեղղա կամ շեղենա՝ 30ամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350)։ Երգարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս լի է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին։ Թուի թէ Եւտրոպիոս ուղղագոյն քան զամենեսին երբք վճիռ՝ զի ասէ թէ «Սամանակս ինչ առաջնորդութիւն Առաքանայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առաջնութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի գժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց ել»։

Ինկալան զՄազնենտիոս Վաղիա, Բրիտանիա, Իտաղիա եւ Էփրիկէ, եւ եղբարք նորա Վեսիդերիոս եւ Վեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեսարք։ Սակայն զՀռոմ կալաւ Եւպոթիանոս ուսար Եւտրոպիայ քեռն Առաքանդիանոսի Մեծի, եւ զՎիւրիկէ Վեստանիոյ ծերունի հրամանատար լեզէնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուանեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ առ յանձն Վ Ետրանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուդիանոս ասէ)։ Արպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ առնելոյ զՀռոմ ի ձեռն Մարկելինայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Աոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Եղեքսանդրիա երթալ յԼնտիոք։ այլ Աոստանդիոս որ առ առկաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն գրաւելոյ Բապտոյ Բ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԼնտիոք եւ նաւատորմիդ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնսն, նոյնպէս մեւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակղէս Խրակացւոց ի Վ Ետրանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկոքին՝ լինել Աոստանդեայ աւգոստոս զլսաւոր, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Աոստանդեայ։

Եւ ճապարեաց եհաս Աոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վ Ետրանիոյ հօրազոյն բանակաւ՝ Հհամարձակեալ անկաւ ի պատգամն, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եդ ընդ նմա դաշինս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկոքին ելին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Աոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Աոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի աթոռոյ եւ յամենեցունց Աոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խռովեցաւ Վ Ետրանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում նախանձորդին՝ որ եւ արկ գիրկս զնոժաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողողղն քայլիւք (25 Կեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բիւթանացւոց կեալ Թագաւորաբար։ Բայց կեայր անդ Վ Ետրանիոյ ամս 6 քրիստոնէարար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Եստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր Թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ինդ Վ Իւրիկեայ ստացաւ Աոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հօր, եւ կամէր ածել զԹշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոյ ի կռիւ. ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիստեքաւ) ֆեսացաւ զօրն Աոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Սուրաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ ել փախտեայ յԵկուիդէս։ յաղթութիւն Աոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչդեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոյ ուրեք եւ քաջալերէր ի Վ աղեսէ յարիանոս եպիսկոպոսն քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Եստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն սաստիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Աոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ.

Վաղմատիա վաղ անց ի ձեռս նորա, գարնայնի (352) անց ընդ Աղլս, ի Հռոմ կանգնեցին զդրօշս նորա ի վերայ պարսպին, տորմիղ նաւացն առաքեալ ի Աիկիղիա, յԱփրիկէ եւ ի Սպանիա դարձոյց զամենեսին առ Սոստանդիոս. փախեալ Մազնենտիոս յետ ճակատու իրիք առ Պաւիաւ ի Վաղիա. հայեցեալ ի Տրեւիրացիսն՝ որ փակեցին զդրունս իւրեանց առաջի Վեկենտայ՝ զնոյն եւ այլ քաղաքք Վաղիացւոց արարին, մինչեւ հարկ համարեցաւ Մազնենտիոս անկանել աշնայնի ի լերինս ուրեք Վաղիայ, եւ ի միւսում ամին ամարայնի (353) հարաւ նա ի Սոստանդեայ առ Սեղեւկոս լերամբ, եւ ապրեալ ի Վուգորունոն՝ առ յուսահատութեան սպան ապա զմայրն եւ զեղբայրն զՎեսիդերիոս, եւ ինքն եւ ընդ իւր սուրն՝ ամաց իրրեւ 50 (11 Ա.գ. 353), նոյնպէս Վեկենտիոս արկ խեղդ ընդ անձն. գլուխ Մազնենտեայ ածաւ ի նահանգս շուրջանակի ի ծայր նիզակի:

68

Իսկ եւ իսկ յետ վախճանի կայսերն Սոստատայ ձեռն արկին թշնամիք Աթանասայ զրգռել զՍոստանդիոս, մանաւանդ յորժամ յետ յաղթութեանն ի վերայ Մազնենտեայ եկաց նա միահեծան տէր պետութեանն, եւ իրրեւ այն թէ չլինէր բաւական բառնալ տանել զիւր մեծութիւն: Թուի իմն թէ զխնդրարձութիւն ուղղափառ եպիսկոպոսացն՝ որ չտային նմա տեղի մտանելոյ յառաջնորդութիւն եկեղեցական իրաց, առ սակաւ սակաւ հեռացոյց եւ ածացոյց զՍոստանդիոս ի դաւանութենէ նոցա. քանզի Արիանոսք յօժարութեամբ ընդունէին զկայսր իրրեւ վաբիչ եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ: Սղբա ինչ ինչ ի հին զրպարտութեանցն միւսանգամ ի մէջ բերէին եւ նորազոյնս եւս ի վերայ հնարէին, որպէս թէ ընդ Մազնենտիոսի ապստամբի ի բանի լեալ իցէ Աթանաս, ուր նմին հակառակ յանցանել պատգամաւորացն Մազնենտեայ ընդ Աղեքսանդրիա եւ ի կամել ապստամբեցուցանել զկեղեցանս Նիզիտացւոցն, հաստատեաց Աթանաս զԺողովուրդն ի հպատակութեան Սոստանդեայ յորդորեալ զնոսա հրապարակաւ կալ յաղթս վասն կայսեր, եւ գռչեաց Ժողովուրդն համօրէն «Յիսուս Վրիստոս օգնական լեր կայսեր Սոստանդեայ», եւ գարձեալ թէ յեկեղեցւոյ ուրեք Աղեքսանդրիայ որ ոչ առկաին օրհնեալ էր՝ մատուցեալ իցէ պատարագ, եւ այլ եւս նոյնպիսի: Վաղէս եւ Ուրսակիոս առին զքանս իւրեանց յետո՛ պատճառելով թէ բռնի յայն եկին:

Առաքեցին Արիանոսք գարձեալ Թուղթ ամբատոտանութեան զԱթանասէ առ Յուզիոս քահանայապետ Հռոմայ, այլ զայն Թուղթ ընկալաւ յաջորդ նորա Վիբերիոս. ընթերցաւ Թուղթն

ի ժողովի կզերականացն Հռոմայ եւ մերժեցաւ: Սակայն զմտաւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի գուամարեցի սիւնհոդոս յԱկուիդէա: Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողով՝ այլ յԱրեղատ, ուր անցոյց իսկ զմասն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎինկենտիոս եւ պիսկոպոս Սապուայ՝ տուեալ զգերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Նագիստացւոց զի (սր իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն Ալիկայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմայ) պաշտպանեցէ Աթանասայ: Մեծաւ սաստիկ երկիւղիւ ահարեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուստ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնադիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարկեղայ եւ Փոտինեայ Սիրմիացւոյ, եւ Վինկենտիոս եւս. միայն Պաւլինոս եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախձան, բայց պքսորեալ ի Փոլսգիւս ի մէջ Մոնտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ տրամութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր:

Տրամեցաւ տիրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկուսն Վինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առհասարակ եւ պիսկոպոսաց՝ թէ ոչ բստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա: Թէպէտ եւ ողբիմք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւս զնման էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ հրեշտակութեամբ զՎուկիփեր եպիսկոպոս Սաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զառատիկ, եւ զՆաեբիոս Վերկեղեայ՝ ի գուրացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրէր զի լնցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոդոնոն (355):

Վիւրաւ հաւանեցաւ Սոստանդիոս, զի ուսաւ միանգամ զհնարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն: Ընդ էին յարեւելց սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմեից իբրեւ 300 (բստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենայ): (Յառաջագոյն Արիանոսը յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոդոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Նաեբեայ Վերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնադիր նիկէական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր Վիտիփիոս եպիսկոպոս Մեդիոդոնոս քարտէս՝ սկիզբն առնել իրացն, այլ Վաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն: Ու եղեն իրքն ի քաղաքին. խոնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն: (Հայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փոխեցաւ ժողովն ի պալատն արքունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

սրահին նստեալ լսէր ի ժամ վիճակոյն: Ընդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ թ թանկւք վարդապետութեան Երիանոսաց, զորոյ զճնարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ստելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն ինքն յաղթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած: Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնագիր գործակալք թագաւորին: Համարձակեցաւ Պուկիիքեր բարբառել թէ միայն նիկիական հաւատք ողջամիտ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնագիր հրովարտակին որ լին է հայհոյութեամբ: Այնժամ եւ թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անդր եւ ստիպէր մեծաւ տագնապաւ դատապարտել զԱթանաս: Օուր բողոքէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Վաղեսի եւ Ուրասկիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ աստ, սիւնհոդոսն չէ աշխարհական ատեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զեւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ ասամ ինչ նոցա հրաման: Ապշեցան վարանեցան եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համբարձեալ յուշ առնէին թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա տեպհական՝ թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, աղաչէին չխանգարել զեկեղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս: Ամբարձ զուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուռ լինել: Պատուէր ետ զմանս ի նոցանէ սպանանել, բայց ապա դարձոյց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպառնալեաց թագաւորին: Հրեշտակն քահանայապետին Հիղարիոս սարկաւազ՝ ի Վաղեսի եւ յՈւրասկեայ եւ ի ներքինեաց գանակոծ եղել, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու աքսորեցաւ. նոյնպէս աքսորեցաւ եւ Պուկիիքեր ի Վերմանիկիա ի բանա խաւարչտին, Լուսեբիոս Վերկեզեայ ի Սկիւթուպոլիս, Վիոնիսիոս Մեդիոդանու ի Վամիրս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եգաւ Լուքսենտիոս Սապադովկացի ձեռնադրեալ ի Վրիդորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքսանդրիայ, որ (լստ Ս. Աթանասի) եւ ոչ զՀռոմայեցի լեզու խմանալ:

Այլ քան զամենայն ինչ մեծ համարէր յարքունիս Սոստանդեայ հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ: Այն ինչ գրեալ էր Վերկեայ թուղթ միութարութեան առ եպիսկոպոստեան աքսորեալս՝ ցաւելով ընդ բաժանուածն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեցունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել զլիսոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

Ծաւթեան իրացն՝ ոչ դոյզն դք, այլ ինքն իսկ Լուսերիոս ներքինապետ առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժմանն Լթանասի, բայց ընդունայն ելեալ մեկնէր սպառնալեօք, թողեալ զպարգեւոն որով կաշառեւն եկեալ էր՝ ի վերայ գերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին ետ դարձուցանել առ նա: Ըպա հասանէր հրաման առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել զաղտ ձերբակալ զ՝ իբերիոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բազմաց տուաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամբաստանութիւն զ՝ իբերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Պառտանդեայ¹, որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեցէ զմիտս իւր, իբրեւ գտաւ հաստատուն՝ աքսորեցաւ ի Բերիա Թրակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կինն նորա (Լուսերիա) եւ ներքինապետն, առելով թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսից: Ինչ նմա արքորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Եւսպողեայ, որոյ փոխանակ եկաց Օռսիմոս, որպէս փոխանակ ՝ իբերեայ փեղքս սարկաւագ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ Լպիկտետոս արիանոս եպիսկոպոս Էկեմուս-Էկեղեաց եւ Լիակ Էկսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեգիդոնու հան հրամանն թաղաւորն՝ զի ցորեանն տահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Լթանասայ՝ տացի Լքիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ սոսա, եւ հրամանն ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սիւնհոդոսին եւ ի բաց կալ յԼթանասէ, ապա թէ ոչ արքորել զնոսա, ի բանտ արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Լքիցունք Վաղեսի եւ Ուրսակեայ շրջինն ընդ գործակալացն արքունի: Լյսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԼթանաս: Եկեալ Ուրիանոս զօրավար զօրաց յԵգիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրաման հայրապետին մեկնել յԼղեքսանդրիայ. իբրեւ պահանջէր սա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի գոյն զօրավարն եւ աֆն ունէին հրեշտակութեամբ ածել յողջ զկայսրն, յանկարծ յետ 20 տուուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

¹ Հոյակապ պատմաբան Ժամանակին Ա. Բանու Մարկելինու (Գիրք ԺԵ. Գլ. Ի.) այր հեթանոս արժանի յեշտակի համարի զիբոն թէ "Հրամանաւ կայսեր վերակացուն կամ յառաջնացն կրօնից բրիտանէսւ-

Թեան (Christianae legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմոյ յարքունիս կայսեր, վասն զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասին ի պաշտօնակցացն՝ ընդգէտ՝ գործաւոր:

ցի Ս. Թէոփիլայ ուր Մթանաս հանդերձ բազմութեամբ ժողովրդեան զհակումն յաջորդ առուր տօնին կատարէր. իբրեւ պանչելօք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 փեր. 356): Սպառնալով ինչ, բրաճեծ գան, բանդք, պսոթք՝ ղմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ գրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ: Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել գտանել եւ ղՄթանաս, բերեալ հրամանն եւ առ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Մղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միւսանգամ՝ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաշէն եկեղեցին անուանեալ Աթարիոն, զյանայսն եւ զկուսանոս որ տակաւին յաղօթն էին չարչարեաց եւ Մրիանոսը կային հայէին լի ծագու եւ ուրախութեամբ: Ընդէն հասանէր նոր մետրապօլիտ Վէորդ Վապադովկայի որդի Թափչի, այն ինչ ձեռնադրեալ յՆստիոք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Միանայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Մղեքսանդրացւոցն, զրգռեաց զնոսա արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, ասելով՝ թէ երբեմն Մղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն. իւր առ մենավաճառութեամբ զըորակն, զաղ եղտիւրացն եւ զըոյսն պապիւրոսի:

Բայց Մթանաս թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յՄղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուսան իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Մրիանոսը: Խուզեաց որոնեաց զնա Վոստանդիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Արտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ թագաւորն Եթովպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրումենտիոս (աշակերտն Մթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեսցի յՄղեքսանդրիա եւ քննեսցին ի Վէորդայ հաւատք նորա, զի եթէ ունիցի «զհաւատսն որ այժմն շահեալ տիրէ»,՝ դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Վէորդայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հաղորդակից ժանտին Մթանասայ մերժեսցի յաթոռոյն: Սակայն յայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԱզիպատոս, այլ եւ զՄղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Մրիանոսը:

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Վաղիա Սատուռնինոս եպիսկոպոս Արեղատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղէնայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Մրիանոսացն ի Մեդիոլանոն, այլ չկարաց

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն: Վանդի ընդ այն իսկ ժամանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւարին մորկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ս. Հիլարիոս Պիկտաւիացի, Աթանասն արեւմտից: Եւր նա յերեւելի տանէ Հնոցն Վաղիացւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, ուսեալ գիտութիւնս, երեւելի եւ համբաւաւոր փիղիսոփայութեամբ եւ ճարտարաստութեամբ: չազեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիղիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եզրիս նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոջ՝ որ զաստուածութիւնն Վրիստոսի դաւանէր: Եւ ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝ սկսաւ երեւել զլուսն եպիսկոպոսացն Վաղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի: Եւրար նա ընդունայն զմանն Սատուանիտոսի որ ջանայր ի ժողովին Իիստիրեայ (Béziers) տալ ընդունել Վաղիացւոց զվճիռս ժողովոյն Երեւոտայ եւ Մեդիոքանու: Իայց եւ զբուն առաջնորդ չարեացն զկոստանդիոս փորձէր Հիլարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Վաղիայ յանձն առնելով՝ զրէր առ նա թուղթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Վերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Վաղիայիք ապրատամբիցն¹: Եւ լաւ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Յուդիանոս կեօար եւ առ կոստանդիոս,

1 Աղաւթի եւ փարելի առնեմք ոչ բանիւք եւեթ այլ եւ արատուար, զի փայտահատեալս որպէս ցայժմ թշնամութիւն ընդ կաթոլիկէ եկեղեցիս լինցի, փի հաշտեանն աստիկոս եւ յապիւրտութիւնն մասնեցին, եւ այն՝ որ առաւել դատաւարայն է՝ ի մեռն եղբարց: Յետեան իսկ աւարի՝ զի չէ պատշաճ զհաւատարմութիւնն արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չարարեան զանբիւս առաւ վարդապետութեանն ցանել: Զայս պահանջէ կաշտեմն մեր, յայն որպէս իսկ առաջնորդք անբութեանն՝ զի աննայն հնազանդեալք ի քաղաք ազատութեան վայելեցն: Զէ մարթայլ ինչ օրինակաւ շփութեանցն լինել լուծումն, պառակտութեանն փորանել՝ բայց յորժամ իւրաքանչիւր ոչ առանց անազատիկ ինչ բանազատութեան վայելեցն զհաւատարմաւ ազատութիւն կենաց: Ապաքեմ հարկ է քեզ անաւ բարբառայ այնոցիկ որ բողոք բարեւալ դնեն. եւ կաթոլիկէական եւ, չիսփմ հերեպիսոս լինել, եւ քրիստոնեայ եւ եւ ոչ արիանոս. կաթմ մանաւանդ կրել մահ մարմնոյ, քան բանազատութեամբ զպարկեալ կուսութիւնն շմարտութեանն արատել: Պարտ եւ պատշաճ է իրաւոցի իսկ երեւել քուս անբութեանդ՝ զի որ յԱստուծոյ եւ յաստուածներէն դատաւանդն երկնից՝ չիսփն զիբիւս մասն արատել, այլ կաթմն ունել ազատութիւն երթալ զհեռ եպիսկոպոսոցն որ

զիսպ օրդոյն պահեն եւ ընդ մշտնեւոր եւ աննեղ հաղորդութիւն կաթմ: Զէ մարթ չէ հար իւրե իրօք՝ զի երկու ինչ հակառակք փոխանց փոքան գացին, ընդգեմն փոքան, շմարտութիւն եւ ստութիւն ի գաշն մասնեցէ, աւել եւ գիշեր, լոյս եւ խաւար առնիցն ընդ փոքան հաղորդութիւն: Ուսոյց Աստուած զիւր ծառօթութիւն, այլ ոչ բանազատեաց ընդունել. զարմանալեք զորեց իւրոց մեծացեալ բարբառոց զվարդապետութիւն իւր, բայց բանազատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անարժան համարեցաւ: Եթէ վանն շմարտեմ հաւատոց այսպիսի բանազատութիւն լինէր արկեալ ի կիր յառն կային եպիսկոպոսանք եւ ասեին. Յեր է Աստուած անկեղբարց, չէ նա կարաւ բանազատիկ հնազանդութեան կամ բանազատ իրաւունքութեան: Զէ պարտ կամել իսրեւ զնա, այլ արժանի ըստ նմա լինել: Մեր վանն մանաւանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վանն պաշտել եւ պատուել է: Ու զի կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ բայց որ կաթմ, նմա փայն զիւրեմք՝ որ աղաչէ, զնա փայն միբանք որ դաւանի: Միմասութեամբ որսի պարտ է ինքեւ զնա, իրաւունքութեամբ՝ ուսանել, սերմ՝ գրեկս արկանել, երկիւղել, մեծարել, բարեպաշտութեամբ պիկոսնել զմանէ: Սակայն զի՞նչ այն կաթմք՝ զի եպիսկոպոսանք չիսփայն եւ կաթմք բաւազատն երկնել յԱստուծոյ:

եւ հեծերովք հանգերձ, եւ շուրջ զկառգըն ծփայլին ի վերայ ոսկւոց նիզակաց վեշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչին հողմոյն սուլէին: Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, ետ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Ազոտեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Յուսկա՝ յորմէ որոտայրն երբեմն եկկերոն: Առաջաւ թողուլ զսխառակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ամեն կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Եգիպտացւոց, զոր ապա Սիքստոս Ե. քահանայապետ կանգնեաց առաջի՝ Վատերանեան եկեղեցւոյ: Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եղոյց կայսր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կուսի՝ նոյն եթող Սեստեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասն, եւ ետ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շրջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանադիրսն որ ի պատիւ դիցն գրեալ էին, լուսազպատմութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողն զովեաց:

Ընդ սինկղեոսիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի Վերերեայ քահանայապետի: Եւ քա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր: Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու ելին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ տալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս: Աւնիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ: Այլ զք, ասին տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղիքսն է, զի նա թէպէտ եւ ուղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղտորեն՝ ի հաղորդութեան է: Չկարաց կայսր զանալ զազաչանո նոցա, ետ յօրինել հրաման դառնալոյ Վերերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միաբան ընդ Փեղիքսի: Ընթերցաւ հրամանն ի կրկիսին. նախ այպանել սկտաւ ժողովուրդն ասելով՝ Թէ Վաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկիսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրագին գոչել սկսան՝ Թէ Պի Նստուած, մի Վերիտոս, մի եպիսկոպոս, ի Վերիտոս՝ ընդ որոյ մնացն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Միթանաս, ամենայն երկիր, պատմի Թէ յետ երկուց ամաց արքորանացն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնադիր առաջնոյ սիրման (ամմոլար) հանգանակին, զոր եղ առաջի նորա Ինմոփիղոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Վերիայ, եւ այնպէս դարձեալ իցէ ի Հռոմ: Սակայն առաւել հաւանութեան է Թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Վերերեայ յածին ի գործս Ս.

Հիղարեայ, ուր Սոկրատ, Թէոգորետոս, եւ Սաղապիտոս Սեւերոս ոչ ինչ ամենեւին յիշեն զայնմանէ. նմին իրի Թուրի Թէ ի պաղատանաց կանանց մեծատանցն Հռոմայ զիջաւ Առասանդիոս դարձուցանել զնա, յայն սակա եւ մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա եկեղեցին Հռոմայ իրրեւ յաղթութեան իմն շքով, որ ապաքէն անհնարին էր՝ եթէ ստոյգ էր այն առաջին պատմութիւն: Սւր՝ զի եւ Փեղիքս իսկ եւ իոկ մերժեցաւ ի քաղաքէն, Թէպէտ եւ փորձ փորձեաց գալ միւսանգամ, բայց դարձեալ մերժեցաւ, եւ այնուհետեւ առանց առաջնորդութեան իրիք կաց նա միայնացեալ ամն իրրեւ ութ ի գեղջ ուրեք առ Տիրեբիս գետով:

71

{Ետ ժողովոյն Մեղիողանու եւ աքսորելոյ եպիսկոպոսացն ուղղափառաց՝ Թուէր Թէ լցան կատարեցան կամք կարծեաց կայսերն եւ դործակցաց նորա, այլ զուր. զի ոչ եթէ սովին կորեաւ սպառեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի. արտաքին իմն յաղթութիւն էր այն, բուն ժողովուրդն հաստատեալ կայր ի հաւատաւ աստուածութեանն Վրիստոսի, եպիսկոպոսունք ի տեղոջ աքսորանացն, արեւելեայքն յարեւմուտս, արեւմտեանքն յարեւել՝ կատարէին զպաշտամունս իւրեանց եւ բանիւ եւ գրով, ուր եպիսկոպոսունքն արիանոսք կաղ եւ գայթ ի գայթ վարդապետութեամբն իւրեանց չէին իմանալի ժողովուրդեանն որ զբանս նոցա յօրինեալս նենգութեամբ յուզելո միտս առնոյր, քանզի «սրբագոյն էին ժողովուրդեանն լսելիք քան զսիրտս եպիսկոպոսացն», (I. Հիլար. Պիկտաւ.): Բայց մանաւանդ երկպառակութիւնք վարդապետութեան Արիանոսացն, որք իբրեւ ցեց ի մոլորութենէ ծնանին, անդէն ի կատարեալ բարձրութեան զօրութեանն իւրեանց՝ տկարացուցին զնոսա:

Վաղ իսկ իսկզբանն ի միջոյ անտի հակառակորդաց նիկիական հանգանակին երկոքին Լւսերիոսն ունէին այլ եւ այլ կարծիո ի միմեանց: Արսարացին դնէր մեղմագոյն իմն կարգ հպատակութեան Որդոյ առ Հայր, եւ կամէր փոխանակ ի միասին էականին՝ նման էական (ὁμοούσιος), իսկ Աիկոմեդացին մերժէր զամենայն նմանութիւն էութեան (ετεροούσιος): Սակայն երկոքին եւս զիւրեանց զսեպհական կարծիս Թագուցեալ՝ յօրինէին ստէպ հանգանակս երբեմն ըստ ուղղափառ՝ եւ երբեմն ըստ կատարեալ արիանոսական մտաց: Վաղ ուրեմն յԱնտիոք (341) յօրինեցան 4 հանգանակք (որք կան առ Աթան. Վասն սիւնհ.) եւ յետ այնորիկ (345) մեւս եւս ճերորդ երկայնագոյն (μακρόστιχος) յաւելաւ, յորում Որդին Ըստուծոյ կոչի կատարեալ եւ ճշմարիտ Ըստուած եւ ամենայն նման Հօր:

Եւ յիւրեւ ի ժողովին Մեղիողանու յաղթող ամենայնիւ երեւցան Երիանոսք, յայնժամ ուրեմն ամբարձին զգլուխս իւրեանց բուն Երիանոսքն: Եւ յետիոս Սաղաքովկացի նախ զարբին պղնծոյ (կամ ոսկերիչ), ապա բժիշկ, յետոյ սարկաւազ յԱնտիոք (350) առ Վեւեդեաւ արիանոս եպիսկոպոսաւ, եւ ապա մերժեալ յԱղեքսանդրիա († 370), եւ Եւնոմիոս նորին աշակերտ եւ հայրենակից, եպիսկոպոս Աիւզիկոսի († 392), որ զգիրս սուրբս եւեթ ընդունէր իրրեւ ճոխութիւն հաւասոց՝ հակառակեալ աւանդութեան եկեղեցւոյ, եւ կարծեցուցանէր տալ մարդկան կատարեալ ծանօթութիւն զԱստուծոյ էութենէն՝ հասուցին աւմենեւին ի ծայր եւ ի ծագ զաղանդ արիանոսութեանն, ասելով՝ թէ ընդ արարիչն եւ ընդ արարածն անբաւ իմն անջրպետութիւն ի միջի կայ, քանզի զանձնոսն՝ ոչ անձնական սեպհականութիւն չօր, այլ էութիւնական սեպհականութիւն Աստուծոյ եղեալ՝ զՅէլը-Լէնն Որդւոյ էական այլակերպութիւն ի չօրէ համարէր եւ վասն այնորիկ Վրիստոս թէպէտ եւ քան զարարածս վերագոյն է, ասէ, սակայն ամենեւին աննման է չօրն ըստ էութեան (ἀνόμοιος καὶ ὁυσιαν καὶ κατὰ πᾶντα), եւ աստատին կողմն նոցա կոչէր այնուհետեւ Եւնոմեանք կամ ()տարէականք կամ Զգոյէականք (ἀνόμοιοι, εἰσεροουσισιοι, εἰσοχόντισιοι), նմին հակառակ մեղմագոյնքն անուանէին Ալէս արիանոսք եւ Ամենէաւկանք (ὁμοουσισιοι):

Իսկ եւ իսկ զրաւեցան երկրորին կողմանքն ի մեծամեծ գծաութիւնս: Եւնոմեանքն կամ Եւնոմեանականք արարին ժողով ի Արմիոն Պաննոնիացւոց (357), եւ յօրինեցաւ մեւս եւս նոր աննմանական հանգանակ, երկրորդ հանգանակն Արմիոնի ի ժողովն ընդդէմ Փոտինոսի, (առաջինն էր յօրինեալ յամի 351 ըստ ուղղափառ մտաց, այլ առանց ի միասին էականին, հանդերձ չնշողիւք ընդդէմ Սաբեղականութեան), զոր եւ ստութեամբ համբաւէին յօրինեալ յԱսիոսէ որ յաքսորսն էր յայնժամ. ի մին մերժի ի միասին էականն եւ նմանէականն միանգամայն, վասն զի չգոն ի գիրոս սուրբս եւ յայն սակս չիցէ պարտ արկանել ի կիր. եւ թէպէտ եւ անդէն հաստատի թէ քննութիւն էութեանն Որդւոյն Աստուծոյ անցանէ ըստ միտս, սակայն եւ այնպէս սահմանէ հանդաւնակն այն՝ թէ չայր պատուով, իշխանութեամբ, որպէս եւ անուամբն իսկ վերագոյն է քան զՈրդի՝ որ յամենայնի հպատակ է նմա:

Աղգաղակի զրգռեցաւ հակառակութիւն բուն Երիանոսացի եւ Ալէս արիանոսաց ընդ միմեանս: Եւ շուրջսիոս եպիսկոպոս Վեբ-

մանիկիայ Լսորւոյ իւրովի առանց կայսերն հրամանի եկն կարազաթոռն Լնտիղոյ եւ դարձաւ եկն առ նա յԼղեքանտրիոյ մօտերիմն նորա Լյետիոս, ածեալ ընդ իւր եւ զԼնտմիոս: Սոքա երեքին մօտն ի դաշն ընդ Լկակայ Կեսարիայ եպիսկոպոսի եւ ընդ այլոց բուն Լրիանոսաց եւ մերժեցին յիւրեանց եկեղեցեաց ոչ միայն զուղղափառսն այլ եւ զԼէս արիանոսն:

Սերժեալք ի Լէս արիանոսացն դիմեցին առ Բասիղիոս եպիսկոպոս Լնկիւրայ: Ժողովէր Բասիղիոս սիւնհոգոս յԼնկիւրա գործակցութեամբ Գէորգայ Գլառդիկեայ Լսորւոյ, Կեկրոպայ Դիկոմեդիայ, Սակեդոնի Կոստանդինուպոլեայ եւ Լազինիոսի Դիկիայ եպիսկոպոսաց (358), եւ եդան 12 նզովք ընդդէմ վաքապեւտութեան Լնոմեանցն (որք ըստ զխաւորացն իւրեանց կոչէին եւ Լադքսեանք, Լանոմեանք, Լկակեանք): Գլխաւորք Լէս արիանոսացն՝ Բասիղիոս, Լաւտաթիոս Սերաստիայ եւ Լգեւսիոս (եպիսկոպոս Կիւզէկոսի՝ փոխանակ Լանոմեայ մերժելոյ նենգութեամբ ի Լէս արիանոսաց) առեալ զվճիռ ժողովոյն չոգան առ կայսր ի Սիրմիոն եւ աղաչէին զնա տալ պահել հաստատուն զվճիռ ժողովոյն իւրեանց վասն նմանեակնութեան Սրդւոյ ընդ չօր, եւ գտին իսկ ունկնդրութիւն: չարկ համարեցան այնուհետեւ եւ Ուրատկիոս եւ Սլաղէս գերկորդ Սիրմեան հանգանակն (զբուն հանգանակն Լնոմեանց) մերժել եւ յարել ի սիւնհոգոսն Լնկիւրայ, եւ թելադրութեամբ Բասիղեայ Լնկիւրացւոյ՝ որ երթայր եւ զօրանայր առաջի կայսեր, պքսորեցան Լադքսիոս (ի հայրենիս իւր ի Փոքր չայս) եւ Լյետիոս (ի Փռիւզիս)՝ իբրեւ գործակիցք չարեաց գործոց Գաղոսի (զորմէ յետոյ պատմեսցի), նոյնպէս եւ Լանոմիոսն եւ այլ եւս 70 Լնոմեանք:

Լյլ թէպէտ եւ կայսր Կոստանդիոս իսկզբանէ իսկ խորհրդ մեղմագոյնս եւ էր ի կողմն Լէս արիանոսաց, սակայն արք արքունեաց նորա, մանաւանդ Լաւսերիոս ներքինապետ էր ի կողմն բուն Լրիանոսաց: Կմին իրի դիւրաւ ածին Լնոմեանք ի հաւան զկայսր՝ առնել մեւս եւս ժողով տիեզերական, իբրեւ այն թէ նովին լինիցի զուր գծաութեանց ամենայնի: Լնտրեցաւ Դիկոմեդիոս տեղի ժողովելոյ, եւ եպիսկոպոսունք գաւառաց գաւառաց անկեալ էին վաղ ի ճանապարհ յորժամ հասանէր գոյժ թէ կործանեցաւ քաղաքն ի սասանութենէ (24 Լւգ.): Յայնժամ խորհեցաւ կայսր ըստ խրատուն Բասիղեայ գումարել ի Դիկիա: Բայց իբրեւ տալաւին անմիաբանութիւն էր յարքունիսն վասն տեղւոյ ժողովոյն՝ զօրացան միւսանգամ Ուրասկիոս եւ Սլաղէս, եւ հաւանեցուցին զկայսր բաժանել զժողովն եւ առնել յերկուս վաքոս ուրոյն ի միմեանց, քանզի երկնչէին իմն Լնոմեանք՝ թէ մի գուցէ յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք ի մի վայր գումարիցին, բազմութիւն Լէս արիանոսացն յաղթիցէ, եւ կամ զի դիւրագոյն համարէին

սուտ համբաւաւ զերկոցունց ժողովոց՝ զերկօսին ժողովան խաբել : Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն յաղքունիս եւ սահմանեցաւ Սեդեկիա Խաւարացւոց եւ Արիմնիոն Եմիղեացւոց յիտաղիս : Ընդէն ի Սիրման՝ ուր այս սահմանեցաւ, յօրինեցաւ մեւս եւս հանգանակ (երրորդ) Սիրման՝ որ իբրեւ թէ մօտելով իմն իէս արխանտայ ասէր թէ “Որդի նման է ամենայնիւ¹ : Զօր ըստ գրոց”, եւ հաւանեցոյց Սաղէս զկայսր՝ թէ քանզի պատճառք ամենայն զժառութեանցն է էութիւնն բան, յայն սակս ոչ այլ ինչ պարտ է ի ժողովան ընդունել՝ բայց սոյն վերջին հանգանակ եւ ամին արկանել ձեռնագիր :

Ընդէն յամի 359 յառաջ քան զարեւելեայն ժողովեցան յԱրիմնիոն եպիսկոպոսունք իբրեւ 400 թուով, յորոց 80 յԱրիանոսաց եւ ի իէս արիանոսաց էին : Տաւրոս վերակացու Խաղկայ ընկալաւ պատուէր՝ չարձակել զնոսա ի բաց՝ եթէ ոչ նախ ինկցի միաբանութիւն դաւանութեան ի միջին նոցա : Խոստանալոր նմա հիւպատոսութիւն եթէ ըստ ցանկութեանն իրքն վճարեսցին : Այլին մօին ի ժողովն Ուրսակիոս եւ Սաղէս առնելով ի ձեռին զհանգանակն վերջին՝ յորոց ի գլուխն կայր զրեալ հակառակ սովորութեան հանգանակաց այսպէս. “Հաւատք ուղղափառութեան, դաւանեալ առաջի բարեպաշտի եւ յաղթող կայսեր իոստանդեայ, յաւիտենականն Ազգոստեայ, ի բղէշխութեան արանցն լուսաւորաց եւ փառաւորաց՝ Փղաւեայ, Աւսերեայ եւ Հիւպատեայ (երկրին յետինք էին եղբարք Աւսերիայ կնոջ կայսերն) ի Սիրման ի մետասաներորդում աւուր իարանդացն Յունեայ”, (22 Մայ.) : Ընդ այս հանգանակ, ասեն, հաւանեալ է կայսր, պարտ եւ պատշաճ է զճմարտութիւն հաւատոցն պարզ եւ անպաճոյճ բանիւք յայտ առնել. իսկ զամենայն բան որ զժողովոսաց եւ ոչ ըստ գրոց է՝ զայն պարտ է ի բաց մերժել : Իսկ եպիսկոպոսունքն ուղղափառք ասեն՝ թէ Մեր հաւատք չեն հաւատք այսր կամ երեկի աւուր, ոչ թէ վասն այնր իսկ եկաք այսր զեռանկիցիմք թէ զինչ ինչ մեզ հաւատաւ արժան իցէ, այլ զի հակառակ կայցեմք նորաձեւ վարդապետութեանց, եւ մեզ շատ այն է զոր սահմանեցին հարքն մեր ի Նիկիա : Եւ մին իրի ընթերցան հանգանակք Արիանոսացն եւ մերժեցան մի ըստ միոյն, ընթերցաւ եւ հանգանակն Նիկիայ եւ հաստատեցաւ միւսանգամ : Իբրեւ Ուրսակիոսն եւ Սաղէսն եւ այլ եւս զլիաւորք Արիանոսաց ոչ ամին հանգանակի առին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ ոչ զԱրիոս նզովել՝ կտրեցան ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ : Սճադեալ իմն էր արդ ժողովն, եթէ չէր տուեալ Տաւրոսի հրաման չարձակել զհարան մինչ չեւ միաբանեալ նոցա ընդ միմեանս : Առին առաքեցին հարքն հրէշտակութիւն 20 արանց յերիտասարդադունաց, յայտ առնել

1 Όμοιος κατὰ πάντα.

կայսեր զվճիռն, եւ աղաչէին զնա ի թղթին՝ զի արձակեացէ զնոսա առաջնորդել վիճակաց իւրեանց եւ առնել արթիս վասն տէրութեան եւ կայսեր: Բայց Ուրսակիոս եւ Վաղէս Հանդերձ այլովք գատապարտելովք որ ծերագոյնք եւ քաջ փորձք իրաց արբունեաց էին՝ աճապարեցին վաղազոյն եւ յանկուցին զկայսրն յիւրեանս: Ոչ եթող կայսր զհրեշտակս ժողովոյն ելանել զառաջեալ իւրով, այլ բացէ ի բաց՝ պատճառեալ երթալ ի պատերազմն Պարսից՝ գրէք առ ժողովն թէ հրաման ետու հրեշտակացն մնալ ինձ յԱդրիանուպոլիս: Չուր աղաչէին հաղքն միւսանգամ՝ զի մինչ չեւ հասեալ ձմերայնւոյն մեկնեացի իւրաքանչիւր ի տեղի իւր: Կա առանիկ պատգամաւորքն յետ արգելեալ մնալոյ ժամանակս բազումն յԱդրիանուպոլիս՝ յետուստ ի մօտել ձմերայնւոյն հաւանէին արկանել ձեռնագիր հանգանակի իմիք յօրինելոյ ի Նիկիէ քաղաքի թորակացւոց, որ էր ամենեւին նման երրորդ սիրմեան հանգանակի, յորում մերժեալ լինէր արկանել ի կիր ոչ միայն զեւթեանն (ὁὐσία) բան, այլ եւ ոչ զգոյացութեան (ὕποστασις), թէպէտ եւ վերջնա գտանի առ Առաքելոյ ի թղթին Եբրայեցւոց: Երկին հրեշտակքն ձեռնագիր եւ գրոյ իմիք՝ յորում յայտ առնէին հազորդել ընդ Ուրսակիոսի եւ Վաղեսի եւ այլոց (10 Հոկտ. 359), եւ ապա արձակեցան զնալ:

Արքա տխուր տրտում, իսկ Ուրսակիոս եւ Վաղէս մեծաւ պարծանօք եւ ուրախութեամբ հասանէին յԱդրիանիոն, եւ ի կայսերէ եկեալ էր հրովարտակ առ Տաւրոս չարձակել զժողովն՝ մինչ չեւ արկեալ ձեռնագիր նորոյ հանգանակին, հրաման տուեալ զի զգիմադարձն՝ որոց թիւ ոչ աւելի քան 15 իցէ, պռօրեացէ:

Չառաջինն կայր մնայր հաստատուն ժողովն եւ զիւր իսկ պատգամաւորսն չընդունէր ի հաղորդութիւն. ապա մի զմիոյ կնի գեղեւել սկսան ի տէպ լսելոյ զըողը հակառակորդաց իւրեանց՝ որ ասէին թէ արեւելեացք ոչ երբեք արկանիցեն ձեռնագիր ի միասին էականին, եւ թէ ինքեանք արեւմտեայք լինին անդադար պատճառ խռովութեանց, եւ հարցանէին խորամանկութեամբ՝ թէ հաւատք նոցա Վրիստոս իցէ եթէ ի միասին էականն բան: Սպառնալիք եւ վտարանդութիւնք եւ մօտել ձմերայնոյն կատարեալ զհաւանութիւնն գործէին:

Յայնչափ բազմութենէ՝ 20 եւեթ եպիսկոպոսունք մնացին յառաջին մօաց հաստատութեան: Սակայն եւ արքա մեղմացան թուլացան յաղաչանաց անտի Տաւրոսի, բայց մանաւանդ այնու՝ զի շնորհեցաւ նոցա առնել յաւելուածս ի հանգանակ անդր, եւ բաւական համարեցան ըստ խորամանկ թելադրութեանն Վաղեսի առնել զայս յաւելուած թէ «Որդին չէ արարած դ իբրեւ զայլ արարած», զի ուղղափառքն կարծեցին թէ սովին հակառակորդք

նոցա դաւանին՝ թէ «Վրդին չէ արարած», — Ղերբրիտ քահանայապետ չունէր ինչ մասն ի ժողովի աստ:

73

Իսկ ժողովն Սեղեւկիայ որ իբրեւ կէս իմն միոյ միայնոյ տիեզերական ժողովոյ համարեալ էր, ժողովեցաւ ի 22 Սեպտ. 359, եւ էին ի նմա ընդ ամենայն եպիսկոպոսունք իբրեւ 160, յորոց 105 ի իէս արիանոսաց էին եւ իբրեւ 40 ի բուն Արիանոսաց: Բռնի ածաւ անգր եւ Ս. Հիղարիոս ի տեղեոջէ պքսորանացն: Աստ եւս կարգեալ էին գործակալք ի կայսերէ, Վեռնաս վասն առաջնորդելոյ խօսիցն եւ Վաւրիկիոս, որում յառաջն գործ յանձն էր ընդդէմ զնոյց աւազակացն Խաւրացւոց՝ հրամանն ան տալ Վեռնայ ձեռս յորժամ պիտոյն լինիցի: Իէս արիանոսը միայն զգանն ի միասին էական կամէին հանել ի բաց ի հանգանակէն՝ Վիկիոյ եւ զայն ամենայն ընդունել: Նմին հակառակ Ննոմեանք, ընդ որոց միաբանեցին Ակակեանքն, այս ինքն կուսակիցք Ակակիոսի Սեւարիայ եպիսկոպոսի՝ որ ի ժողովի անդ ել ի կողմն Ննոմեանց, զի դիւրաւ յաղթիցէ ամբաստանութեանն զոր մատուցանէր զնմանէ Ս. Սիւրեղ եպիսկոպոս Երուսաղեմի՝ վասն մերժելոյ նորա զնա յաթոռոց պատճառանօք՝ թէ զմեծագին հանդերձ ինչ եկեղեցւոյն վաճառեաց վարձակի: Ակակեանք՝ որ ասէին թէ Վերիատոս ոչ հաւառար եւ ոչ նման է Աստուծոյ, այլ արարած ինչ լեալ յաջնէ, կործանեցան ի բանս հայհոյութեան, ընդ որ զայրացան իսկ ամենեքին: Յետուստ ելին մեկնեցան Ննոմեանք եւ Ակակեանք՝ յորժամ սահմանեցաւ ընդունել զառաջին հանգանակն Ննոմեանց: Իսկ իէս արիանոսը յետ կատարելոյ զերկրորդ նիստն դրովք փակելովք յեկեղեցւոյն՝ ընկալան զԱկակեանսն յերրորդ նիստն՝ յորում մերժելով սոցա զՍիւսին էականն՝ ընկալան լինել Սրդոյ նման չօր, այլ ի չորրորդում նիստն յայտ եղեւ, թէ նմանութիւնն այն է միայն նմանութիւն կամաց, եւ զայրացան վեճմունքն, մինչեւ ի հինգերորդումն ոչ միայն Վեռնաս վասն անվարձան գժտութեանն չառ յանձն այնուհետեւ նստել ի ժողովն, այլ եւ ոչ Ակակեանք եկին անդր: Նմին իրի եւ ժողովն ընկէց ի պաշտամանց իւրաքանչիւր զԱկակ Սեւարիայ, զՎերգ Նղեքանդրիոյ զԵղղըսիոս Ննոմեանք եւ զԵղղըսիոս Ննոմեանք յարիանոսութեան զՊատրիարքոս Սիւրեպոպոլեոյ: Ս. Սիւրեղ միւսանգամ նստուցաւ յաթոռն Երուսաղեմի: Առաքեցան 10 պատգամաւորք թղթով ժողովն առ կայսր ի Սոստանդինուպոլիս, սակայն եւ աստ կանխեցին հակառակորդն եւ դառնացուցին զկայսր. զուրջանային հաւանեցուցանել զկայսր մեծ մասն իէս արիանոսացն՝ որք նոյնպէս ելին եկին զհետ հրեշտակաց իւրեանց, քանզի եւ

Աբրահամի հետ եւ Վաղէս որ ընդ նոյն ժամանակն հասեալ էին՝ ելին ի կողմն Ակակեանց, եւ այնպէս ստիպեցան ի կայսերէ եւ պատգամաւորք եպիսկոպոսացն Սեղեւկիայ ի վերջնում աւուր 359 ամին արկանել ձեռնադիր հանգանակին՝ զոր ընկալաւ ժողովն Արիմինեայ:

Իբրեւ լրումն եւ կատարած ամենայնի՝ եղեւ մեւս եւս ժողով ի միւսում ամի անդէն ի Սոստանդինուպոլիս, յորում հաւատեցաւ հանգանակն Արիմինեայ, դատաւարեցան ամենայն հանգանակք որ յառաջ քան զնա յօրինեալ էին եւ որ յետ այնորիկ երբեք յօրինեսցին: Վզովեցաւ Այստիոս եւ արկաւ ի պաշտամանէ սարկաւագութեան, թէպէտ եւ ծանր էր այն Ակակեանց եւ այլոց Անոմեանց: (Յետ այնորիկ ընկեցան գլխաւորք Վէս արիանոսացն՝ Սակեդոնիոս Սոստանդինուպոլիս եւ Ռատիդիոս Անկիւրայ՝ զոր այնպէս մեծարոյ համարեալ էր երբեմն կայսր: Ընդոտաւ ընկեցաւ եւ Ս. Աիւրեղ Երուսաղեմի: Անց կաց փոխանակ Սակեդոնիոսի՝ Իւզդոսիոս երբեմն եպիսկոպոս Անտիոքայ: Եւսջին գործ եպիսկոպոսութեան նորա (14 Փեբր. 360) եղին նաւակաւորք (եպիսկոպոսական) եկեղեցւոյն Սոփիայ՝ շինելոյ ի Սոստանդեայ, որ ապա ի վեցերորդ դարու պրեալ ի հրդեհէ նորոգ շինեցաւ ի Յուստինիանեայ խառնեալ ընդ մօտաւոր եկեղեցւոյն Խաղաղութեան:

Եւսմիտ առ զաթոռն Եղեւեայ, բայց քանզի չկարաց ըստ խրատուն Իւզդոսեայ պահել զբերան իւր ի չխօսելոյ ըստ բուն անոմեան կարծեաց, կրեաց ամբաստանութիւն առաջի կայսեր եւ ստիպեցաւ ելանել փախտեալ յաթոռոյ իւրմէ: Սակայն եւ Ս. Հիղարիոս, որ ընդ պատգամաւորաց ժողովոյն Սեղեւկիայ եկեալ էր առ կայսր եւ ի ժողովին Սոստանդինուպոլիս կացեալ ջատագով նիկիական հաւատոց՝ ընկալաւ հրաման ի կայսերէ դառնալ յաթոռ իւր: Ի խաղալ կայսեր ի վերջնում նուագի (361) ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից՝ կոչեաց Սոստանդիոս զիւր վերջին ժողով յԱնտիոք վասն նոցին իրաց որք ի Սոստանդինուպոլիս կատարեցան, յորում ընտրեցաւ յեպիսկոպոսութիւն դատարկացեալ աթոռոյն Անտիոքայ Սեղետիոս Սեղետեանցի ի Փղըր Հայոց, այր հեղ, յազնուական եւ ի մեծատուն տանէ, որ յետ ընտրելոյ յԱրիանոսաց յեպիսկոպոսութիւն Սեբաստիայ փոխանակ Եւստաթեայ մերժելոյ անտի՝ հրաժարեալ մեկնեալ էր ի Ռերիա Եսորոց: Բայց իբրեւ տեսին Արիանոսք թէ պնդեալ է Սեղետիոս դաւանել զհանգանակն Վիկիայ՝ մատուցին ամբաստանութիւն առ կայսր թէ սարեղեան է: Սեբե-

1 Եւսայ Եւսմիտ գլխի առանձինն իբրեւ ազանդի Արիանոսաց, որոյ վարդապետութիւն յայս է ձեւոյ մկրտութեան նոցա՝ պատգոս. «Յանուն Հոր պարզի, յա-

նուն Որդւոյ արարեցի եւ յանուն Հոգւոյն սբբոյ՝ որ արարաւ յՈրդւոյ անտի տարածելոյ»:

ցաւ Մեղեմիոս ի քաղաք Ճերնդեան իւրոյ: Ի Մեղեմենէ, եւ փոխանակ նորա ընտրեցաւ Լազոյիոս երբեմն ընկեր Լիթոսի, մերժեալ յԼղէքսանդրէ եպիսկոպոսէ Լղէքսանդրացւոց: Թէպէտ եւ հաստատեցաւ ի ժողովին հանգանակն Լիթմենեան առ ահի կայսերն՝ որ ի կողմն Կէս արիանոսացն էր, սակայն յօրինեցաւ յԼննումեանց անտի 18երորդ եւ վերջին հանգանակն արիանոսութեան՝ թէ “Չէ Որդի յաւիտենական, այլ ի չգոյէ եղեալ”, :

Գրեթէ վասն այսց ժամանակաց ասէ Ս. Յերոնիմոս թէ “Պքառչացաւ համօրէն երկիր տեսեալ զինքն արիանոս”, : Սակայն բովանդակ իսկ արուեստագործ շինուած արիանոսութեանն, որ համակ նենգութեամբքն եւ բռնութեամբ կցեալ յօրինեցաւ՝ խախտեցաւ անկաւ կործան մօտալուռ մահուամբ կայսերն:

74

Ի Յուդեայ Կոստանդեայ յեղբօրէ Մեծին Կոստանդիանոսի՝ լեալ էր որդի Գաղղոս ի Գաղղայ կնոջ (325), եւ Յուդիանոս՝ յերկրորդ կնոջ ի Բասիղինայ ի դստերէ Յուդիանու ուրումն վեբախցուի (331), որք ապրեցան ի կոտորածէ անտի 337 ամին ի բարեխօսելոյ քեռն նոցա՝ առաջնոյ կնոջն Կոստանդեայ, մանաւանդ զի Գաղղոս հիւանդ էր յայնժամ առ ի մահ, եւ զՅուդեանոս առ պահեաց յառաջնում մոլեգնութեան անդ Մարկոս եւ պիտկոպոս Լիթմուսայ Լսորոց: Կոստանդիոս՝ որ զղջացեալ իմն էր ընդ այն կոտորած (ըստ Յուդիանու իսկ ասելոյ), ետ նոցա ուսուցիս ազգի ազգի ուսմանց եւ վարդապետս հաւատոց յԼսութեանց անտի: Եւ առաքելոյ զնոսա կայսեր ի Բիւթանացւոց աշխարհին ի քաղաքէ ի քաղաք՝ առաքեցան նստել ի Մակեդոն դրեկի հնոց թագաւորացն Գամրաց, զրեթէ բանդարգել իմն ի մէջ ներքինեաց եւ ամբաւ սպասաւորաց (345), ուր եւ երկրքն ընկալեալ զաստիճան ընթերցութեան՝ բազում թնգամ սպասաւորէին ի մօտաւոր եկեղեցւոյն:

Լսատին իսկ հան յանկարծ Կոստանդիոս զԳաղղոս յամի 351 ի ժամանակի արշաւանին իւրոյ ի վերայ Մագնենիտիոսի, ետ նմա կնութեան զԷւր քոյր զԿոստանդինա, զայրի կին Ըննիբաղիանոսի թագաւորի Փոքրն Հայոց եւ Պանտոսի, որ եւ ի հօրէն իւրմէ ի Կոստանդիանոսէ Մեծէ անուանեալ էր Լազոստա. անուանեաց զԳաղղոս (որ այնուհետեւ Կոստանդիոս Գաղղոսն կոչեցաւ) կեսար, եւ ի միւսում ամի բղեաշիս, եւ առաքեցաւ յԼննումիորդ եւ կողմանցն: Գարձոյց Գաղղոս զՊարսիկան յետս, եւ ցածոյց զապստամբութիւն Հրէիցն ի Գիսկեսարիա (352), իւրաց ջնջեաց զանառան անառակ եւ զտեղի պտաղամին Լադղանայ ի Գափնէ Լնաթիքացւոց եւ ետ տանել անդր զսա-

կերս Ս. Բարեղայ: Սակայն առաջնորդութիւն նորա լի էր խռտութեամբ եւ անազարունութեամբ՝ յոր դրդէր զնա մանաւանդ կինն իւր անագորոյն: Ի՞նչ եղեն քաղաքք եւ տունք լրտեսօք, միւսանգամ տուան խաղքն սուերամարտկաց որ արգելեալ էին ի Սոստանդիանոսէ, եւ ինքն իսկ Վաղղոս կայր նոցին հանդիսատես: Օգաց կայսր զերսն ի ձեռն Խաղաստիսի վերակացուն Լրեւելից, յղեցաւ Վոմիտիանոս յաջորդ Խաղաստեայ առաքել զՎաղղոս մեղմով առ կայսր: Բայց Վաղղոս արար զնա ձերբակալ վառն հաստութեանն, եւ զՄոնտիոս գանձապետ՝ զի նմին ջատագով եկաց, ետ քարշել եւ արկանել յՈրոնտէս գետ: Ուրսկիկնեայ զօրավարի հեծելազօրուն արեւելից յանձն եղեւ քննել զերսն. կատարած քննութեանն ինէր հաստատութիւն գործոց անագորունութեանն Վաղղոսի: Յետ բազում անգամ հրաւիրելոյ կայսեր զՎաղղոս եւ զՍոստանդիանա գալ առ ինքն յարեւմուտս, ապա ուրեմն եւ Սոստանդիանա յառաջագոյն՝ զի թերեւս ցածուցէ զսիրտ եղբօրն, բայց ի Բիւթանիա ջերմամբ վախճանեցաւ: Ընկաւ Վաղղոս ի ճանապարհ բազմամբոյ սպասուորօք, ի Սոստանդիանուպողն տեսն զխաղս կրկիսին եւ իւր իսկ ձեռամբ պսակեաց զմի ի կառավարացն. այլ անգէն յԱղրիանուպողն հասին պատգամաւորք ի կայսերէ հրաման տալ նմա՝ արձակել զօրս ընդ իւրն են. ի Պետրիոն (Փեթթաւ ի Ըթայէրմարք) հան ի նմանէ զնշանս պատուոյ իշխանութեանն, եւ անտի ածաւ մօտ ի Պողա Խաւրիացւոց՝ ուր սպանն իսկ երբեմն Սոստանդիանոս զիւր որդի զՍիրիպոս: Աստ խոստովան եղեւ Վաղղոս զգործն աւանգորունութեան իւրոյ՝ առաջի Աստեբայ ներքինապետի թրշնամոյ իւրոյ, եւ սպանաւ իբրեւ զայր չարագործ ձեռօք կապելովք՝ կեաւր Սոստանդիոս Վաղղոս, հօրեղբորդի եւ քեռայր կայսեր եւ եղբորորդի Սեծին Սոստանդիանոսի (354): Բազումք ի մեծամեծաց ածան շղթայակապ յԱնտիօքայ յԱփուղէա եւ դատեալ յԱստեբայ՝ կէսք սպանան եւ կէսք պքսորեցան:

Այլ աղ իսկ Յուդիանոս՝ որոյ մայրն վախճանեալ էր տարածամ, ընդ առաջնորդութեամբ մայրենի գերւոյն դաստիարակին իւրոյ Սարգանիոսի՝ ուսաւ սիրել զՀովմերոս, եւ ապա՝ Իսկիդղէս սին ի ծածուկ հեթանոս մեկնեաց նմա զպուեան պլարանութեամբք: Թէպէտ եւ փոյթ ի վերայ կալաւ Սոստանդիոս ուսուցանել նմա զքրիստոնէութիւն, բայց այն չէր քրիստոնէութիւնն ճշմարիտ, այլ վիճող վարդապետութիւն արիանոսութեանն՝ սր յմատուցանէր ինչ յագուրդ եռանդուն մտաց եւ ջերմն ցնորից պատանեկին, եւ յայն սակս զօրագոյն գաան հրապոյրք յունական մատենագրութեանն, եւ անդէն ի Մակեդոնի յորժամ առ ի հրահանգս վիճմունքն լինէին ի պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան կամ հեթանոսութեան՝ ինքն զպաշտպանութիւն հեթանոսութեանն առնող,

իրեւ զտիարազոյն կողմանն, թողեալ եղբօրն զպաշտպանութիւն քրիստոնէութեան: Յորժամ սա ամբարձաւ ի պատիւ եւ առաքեցաւ կալ կուսակալ յարեւելս, եղեւ եւ Յուդիանու հրաման գալ ի Կոստանդինուպոլիս: Եւստ մեծաւ փութով եւ յօժարութեամբ յաճախէր ի դպրոցս արանց նշանաւորաց (բաց ի դպրոցէն Վիրանեայ), եւ չափաւորն եւ անստգիւտ գնացիւք եղեւ զարմանալի քաղաքացեացն, մինչեւ բազմաց համարել կամ ցանկալ տեսանել զնա պայազատ անղաւակն Կոստանդեայ: Իրեւ զգայր զայն Կոստանդոս, տայր նմա հրաման երթալ ի Նիկիոմեդիա, յորժամ ինքն խաղաղց էր ի վերայ Մագնենտեայ:

Մինչ չեւ ելեալ անտի Յուդիանու՝ տուեալ էր խոստումն երդմամբ՝ չերթալ յունկնդրութիւն նոր պղատոնականն Վիրանիոսի ուսուցչի ճարտարիտօսութեան թշնամւոյն քրիստոնէութեան՝ որ ի Նիկիոմեդիա էր յայնժամ: Ոչ չոգաւ առ նա Յուդիանոս, բայց զճառն նորա ընթեռնոյր ի գրի առաւելագոյն փութով: Եզդ եղեւ յօժարութիւն մտաց պատանեկին՝ գրւի խաւորաց նորն Պղատոնականաց՝ որք ջանային դրաւել զմիտս Յուդիանու զոր իրեւ յաջորդ Կոստանդեայ համարէին: Եւ եկն անդր Մաքսիմոս յԵփեսոսէ հաւանեցուցանել նմա ըստ մարգարէութեան մոգական գիտութեան իւրոյ՝ թէ սահմանեալ է նմա ի դիցն պայազատութիւն աթոռոյն եւ զկրօնս հեթանոսութեանն՝ որ ի քրիստոնէութենէ կործանեցաւ, միւսանգամ նորոգել: Յորդարեալ ի Մաքսիմեայ՝ եւ Յուդիանոս տեսանել զերեւելին քան զամենայն նոր Պղատոնականս ժամանակին զՆիկիոմիոս ի Պերգամոն, որ վասն յոյժ ծերութեանն չառ յանձն ուսուցանել զնա ինքնին, այլ առաքեաց առ աշակերտսն, յորոց Լուսերիոս ոմն անուն ի նմին քաղաքի առաւել քան զայլն հաճոյ թուէր Յուդիանու վասն բանիցն յստակութեան եւ զեղեցկութեան. սակայն եւ այնպէս հարկ համարեցաւ երթալ եւ առ Մաքսիմոս յԵփեսոս՝ լսել զմոլեգին մեհնասէր ճառսն, եւ առ ի նմանէ խրատ ընել միջամուխ եւ ի խորհուրդսն Լոնեսեայ ի Յունաց աշխարհին: Ատարեցաւ եւ ի գլուխ ուրացութիւնն Յուդիանու ի ծածուկ. սակայն հասեալ էր հաոբաւ յաճախելոյ նորա առ նոր Պղատոնականս յԵփեսոս, եւ յայն սակա գրեաց առ նա Վաղդոս զգուշացուցանելով յուրացութենէ. քանզի տային եւ առնոյին թուղթս ի միմեանց մինչեւ անկաւ Վաղդոս յիշխանութենէն:

Փոքր մեւս եւս եւ ընդ Յուդիանոս անցք եղբօրն անցանէին թելադրութեամբ ներքինեաց պաղատանն. ածաւ նա ի կողմանց Փոքրն Եսիայ յարքունիս ի Մեդիոդանոն, բայց Լուսերիա երկրորդ կին կայսեր (յամէ իրեւ 353, դուստր բարենշան եւ իմաստուն՝ առն հիւպատոսականի, ածեալ ի Թեստադոնիկեայ,) ապրեցոյց զնա. եւ յետ կալոյ ամիսս 7 ընդ զգուշութեամբ՝ մերթ ի

Արմեն (Կոստան) եւ մերթ յայլ տեղիս մօտ ի Մեղիտոսան, շնորհեցաւ նմա բարեխօսութեամբ դշխոյին՝ երթալ յԵթէնս ի կատարումն ուսմանն (Մայ. 355)։ Մինչ դեռ աստ ծծէր անցագլխոյն հիթանոսութեանն՝ մերթ միջամուտն յԵթէնսան խորհուրդսն լինելով եւ մերթ կենակից պարու փիղիսոփայիցն, մինչեւ յարտաքին իսկ կերպարանացն գաշակելով գոչէր Ս. Գրիգոր Կաթողիկոսին ջրինս անուցանէ հռոմէական պետութիւնն,, անդէն յետ վեց ամսոց կոչեցաւ միւսանգամ ի Մեղիտոսան։ Եւ անոր Յուդեանոս տրտմութեամբ հրաժարեալ ի քաղաքէն Եթէնացոց եւ յետ խնդրելոյ զօգնութիւն Եթէնայ՝ ամբառնալով զձեռն իւր ի զղեակ անդր Եստուածոյն։ Արեւալ զերկայն մօրուսն եւ ի բաց երեւալ զաղաքողոն փիղիսոփայութեանն՝ ագաւ զծիրանին զոր արկ զնովաւ Արտանդիոս ի բեմի յանգիման բազմութեան զօրաց (6 Կոյ. 355)՝ լինել Արտոր ի նահանգսն Գաղիայ, Սպանիայ եւ Բրիտանիայ։ Ընկալաւ կնուութեան զԷթէնայ (7 Կոյ. 360) զքոյր կայսերն, եւ տուաւ նմա պարգեւ յԵթէնիայ մատենադպրան մի գեղեցիկ (Յունացն փիղիսոփայից, պատմագրաց, ճարտարախօսաց եւ պոետաց, «որով եղեւ ինձ, ասէ Յուդեանոս, Գաղիա եւ Գերմանիա՝ մուսայարան», :

75

Իսկ եւ իսկ ըստ ստիպելոյ իրացն եւ Յուդեանոս ի ճանապարհ (1 Գեկա. 355) զօրականօք, յուղարկեալ ի կայսերէ ընդ բազում տեղիս, եւ լուեալ զառաջինն յԵթէնոսա Տաւրիսացոց՝ թէ Գերմանք զԱղոնիա առեալ քանդեալ են, չար բռնութիւն գիտն համարեցաւ եւ արձակէր բանս ինչ արտնջանաց՝ որպէս թէ առատել իսկ եդ զնա կայսր ի վերակացութիւն յայնկոյս Եղպից։ Ասկայն միթարեցաւ առ սահաւ մի՝ յորժամ մեծաւ պատուով եւ օւրախութեան աղաղակաւ ընկալաւ զնա ժողովուրդն ի Սիւնիս Գաղիացոց, եւ սկսաւ պատրաստել ի մարտ պատերազմի մինչեւ զգարուն միւսոյ ամին (356)։

Այժմեմ զԺուարութիւնք պատեալ պաշարեալ ունէին զպատանեակն Ձեմամայ. ի մանկութենէ անցուցեալ զառաքս իւր կամ ի գեղս եւ կամ ի սրահս եւ ի ծառաստանս փիղիսոփայիցն, հեռի յաղմկոյ զինուոց եւ սպառազինաց, ոչ տեսեալ երբեք ուրեք թշնամի առաջի կամ ուսեալ պաււեստ պատերազմի, յանկարծ ի գրոց ի զէն կոչեցաւ՝ պաշտպանել նահանգաց զորովք պատ առեալ կային մոլեգին թշնամիք։ Եւ ինքն կայսր Առտանաթիոս՝ կամ առ ատենն եւ կամ առ կասկածոտ մտացն՝ առաւել եւս ծանրագոյն զիրսն գործեաց. պաշարեալ էր Յուդեանոս ի լրտեսաց արքունեացն, զոր ետ նմա կայսր ի միտին՝

իրեն թէ ի պատիւ մեծարանաց նորա . եւ զօրադարձն որ ի կայսերէ առաքեցան մի ըստ միոյն ունէին ի ծածուկ թելադրութիւն՝ գիտել զնա, չիմեղ վատահ ի նա եւ չհնազանդել նմա իրեն ապարապետի: Ներքինիք կայսերն՝ որք գիտէին թէ ատեսց զնոսս (Յուդիանոս, առաւել եւս պարարէին զկասկած մտացն Ղոստանգեայ, մանաւանդ յետ Լուսերիայ ի ծաղկի տիոցն վախճանելոյ (360), որ միշտն պաշտպանէր (Յուդիանոս: (Ըծաւ երրորդ կին Ղոստանգեայ՝ Սաքսինա փաւտինա յամի 361):

Սակայն եւ այնպէս գառու նա ժիր եւ գործօն . զիտաց նա զգին ժամանակին, տիւն սահմանեալ էր գործոց պատերազմի եւ խաղաղութեան, եւ սահաւիկ ինչ մասն գիշերոյն՝ քնոյ, իսկ զմնացեալ մասն գիշերոյն հանէր յրնթերցուած հնոցն մատենագրաց: Փիղիսոփայական եւ մոզական յիմարութիւնք նորա կային մնային անծանօթ ի մարդկանէ, զի ի ծածուկ գործէր: Նմին հակառակ անտաղիւտ իմն էին բարք նորա հրապարակաւ: Սաղկաղակի եւ զեւ նա սիրելի Վաղիկացւոցն՝ աղաք գատաստանօքն, թիթեւութեամբ հարկացն եւ բարձմամբ լրտեսացն կարգելոց ի տէրութենէ՝ գիտել զառանին անցս . նոյնպէս եւ զօրաց եղեւ սիրելի անհնարին՝ տաներով զնոսա ի յաղթութենէ ի յաղթութիւն:

Ենքէն իսկզբան ամարայնւոյն (356) հակառակ խրատու արքունականացն՝ որ խափանն կամէին լինել, եւ լեզենօքն խնդրել զթշնամին, անց ընդ Լուգոսաոդունոն (Լաթիօն ի Պարփոներ), ընդ Տրիկասս (Խորուս), ընդ Ուեմ (Ուէն ի Շամփաներ), ընդ Վեկենակագս (Տիէօզ ի Լոթարինգիա) անդադար կրելով յարձակումն ի թշնամեաց, մինչեւ յետ յաղթութեանն մօտ ի Բրոկու մագոս (Պրուսթ յԼչասս, ժամուր ինչ հեռի ի Սթրասպուրկայ) բացաւ առաջի նորա ճանապարհ ազատ ի Ղոդոնիա՝ զոր եւ միւսանգամ ամրացոյց: (Ետ դաշինս դադարման պատերազմի ընդ իշխանաց ոմանց կոելոյ՝ դարձաւ ի Սենոնս (Սան ի Շամփաներ) ձմերել: Օգացին Վերմանք զսակաւութիւն պահակապան զօրուն եւ պաշարեալ զքաղաքն արկին ի նեղ մեծ զՅուդիանոս՝ որ զուր գրէր առ Մարկեղղոս զօրավար՝ գալ ի թիկունս . սակայն յետ ամնօրեայ պաշարմանն ձանձրացեալ մեկնեցաւ հէնն: Առջեաց Ղոստանգիոս զՄարկեղղոս յետս՝ կամ զի զաջացաւ ընդ գործ նորա եւ կամ զի կամէր երեւել թէ զայրացաւ: Օհետ նորա առաքէր (Յուդիանոս ի Սեդիոդանոն զԼաթերիոս զիւր սենեկապան հայ յազգէ՝ որ ետ մեծաւ զօրութեամբ պատառխանի զըպարտութեանցն Մարկեղղեայ զՅուդիանոսէ առաջի կայսեր, մինչեւ գառու Մարկեղղոս յանցաւոր եւ անկու ի զօրաւորութեանն պատուոյ (357): Փոխանակ Մարկեղղեայ առաքեցաւ Սեւերոս զօրավար հեծելազօրու՝ հանդերձ Բարբատիոնաւ զօրավարաւ հեռեակաց, զի սղքա ի հարաւոյ եւ (Յուդիանոս ի հիւ-

սխտյ տակաւ առ միմեանս հասեալ փակեցեն ի միջ զՎերմանսն:

Եւ ի հայեցեալ Վերմանաց ընդ միաբանութիւն զօրափառացս այսոցիկ ընդ Յուդիանու, պատրաստեցան յարձակել ի վերայ սակաւաւոր գնդին Յուդիանու, զօրավարութեամբ իշխանին իւրեանց Վնոդոմարայ: Եւ այսպէս իմե էր յաղթութիւնն ընդ երկար՝ ի դաշտավայրսն Լքգենտորատանի (Սթրասպուրկայ), եւ վաղ աճապարէր ի փախուստ այրուծին հռոմայեցի. վազեաց Յուդիան առաջի նոցա եւ դարձոյց միւսանգամ առաջի թշնամեաց. պատերազմական արուեստիւն յաղթէր ճակատուն եւ առաքէր զՎնոդոմար ձերբակալ ի հռոմ առ Սոսանդիոս՝ որ իւրեւրհականեալ զպարծանս յաղթութեանն գրէր ի հրովարտակին առ ծերակոյտն ի Սոսանդիոնուպոլիս «Պարզեցաք յարդարեցաք մեք զգօրն եւ ինքնին ընթացաք առաջի նոցա... եւ թուաւ մեզ Վնոդոմար ձերբակալ», (357): Եւ յուհեաւ անցանէր Յուդիանոս ամ ըստ ամէ ընդ Հռենոս (357—359) եւ հարկանելով զՓրանկս եւ զԼղդեմանս՝ խաղաղացուցանէր զՎաղիա եւ զսրծունեշանսն պսակազարդս հասուցանէր մինչեւ ի սիրտ Վերմանացւոց աշխարհին. զձմեռնն հանէր յաճախ ի Ղուտետիա Պարիսացւոց՝ զոր իւր սիրելի Ղուտետիայն անուանէր, յորում էր պազատն մի, ջերմուկք եւ ամփիթէատրոն. փոքր իմե քաղաքիկ էր այն, այլ էր Պարիս փոքրիկ:

Լքքունականքն որ շուրջ զՍոսանդեաւ էին, զլարէին ընդ յաղթութիւնսն եւ յաւելուին զրգուել զկասկած մտաց կայսրն: «Եւսնրանայ, ասէին, այժն յաղթութեամբքն. այսպէս կոչէին զնա վասն մօրուացն, եւ անուանէին զնա դարձեալ խլուրդ շատ խօս, կապիկ ծիրանաւոր եւ մատենագիտիկ յոյն¹: Յետուստ ուրեմն առաքէր կայսր զՎեկենտիոս դպրապետ ի Վաղիա՝ ընտրել զընտիր ընտիր զօրացն Յուդիանու եւ ածել յարեւելս ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից: Ի նեղ մեծ անկաւ Յուդիանոս, զի մեծ ինչ մասն զօրացն զօրավարութեամբ Ղուպիկինեայ (զոր ընդ Փղորետեայ յղեալ էր կայսր փոխանակ Սեւերեայ վախճանելոյ) առաքեալ էր ի Ղոնդինոն ընդդէմ Պիկտայ եւ Սկովտացւոց աղշաւելոց ի Բրիտանիա (360): Եւ ի բրեւ ընտրեալ Վեկենտեայ զայր ընտիր ի լեգէոնացն Վաղիայ՝ հակառակ խրատուն Յուդիանու անցուցանէր ընդ Ղուտետիա Պարիսացւոց, եւ ընդ առաջ նոցա Յուդիանոս, գովեաց զմի մի ի հրաժանատարացն ի բեմէ անտի եւ յիշեաց զքաջութիւնս զօրականին եւ խրատ ետ երթալ ուրախութեամբ առ կայսր՝ որ կարողն է ըստ զործոցն տալ նոցա հատուցումն: Ղիչ բարձեալ աղաչէր ժողովուրդ

¹ Loquacem talpam et purpuratam simliam et litterionem graecum. Ափռ. Մարտ. Ժ. 11:

Պարխաղաւոյն զգորականն՝ չթողուլ զերկիրն զոր այնպէս քաջութեամբ պահեցին, եւ ցուցանէր իսկ զօրականն թէ չկամի երթալ Բայց (Յուդիանոս ամբարձ միւսանգամ զձայն իւր եւ ասէ. Յորժամ կայսր Հրաման տայ՝ չէ արժան երկմտեալ դեղեւել: Եւ ժամն լուռ եղեւ զօրն, այլ ընդ երեկս յետ դառնալոյ զօրավարացն ի սեղանոյ (Յուդիանոս, եկն կուտեցաւ զպաղատամբն եւ մեծաւ անդադաւ կարդայր զ(Յուդիանոս) Լագոստոս: (Յուդիանոս (ըստ Լմիանոս Մարկեղեայ) մերթ բարկութեամբ եւ մերթ արտասուօք խօսէր առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն եւ մի անարժան գործով զպարծանս յաղթութեանց իւրեանց արատել: Եւ ի նոքա առին ամբարձին զնա ի վերայ վահանի եւ կապեցին զգլխով նորա գումարտակ ինչ պարանոցի իրեւ պսակ, եւ յայնժամ ուրեմն ելին ի բաց ի պաղատանէն՝ յորժամ տեսին զ(Յուդիանոս արկեալ զելեւ զամենայն պատիւ աւգոստական իշխանութեանն: Ի վաղիւ անդր ի մեծի Հրապարակի խօսեցաւ ընդ զօրացն ի բեմէ եւ (որպէս զրէ ինքն առ Լթենացիս) ընկալաւ խուտումն ի նոցանէ չառնել ինչ ընդդէմ Կոստանդեայ, եթէ թողէ զնոսա ի Վաղիա եւ հաւանեցի ընդ ամենայն որ ի նոցանէ գործեցաւ (Մարտ. 360): Իսկ եւ իսկ առաքէր (Յուդիանոս հրեշտակս թղթով հանդերձ առ Կոստանդիոս, ցուցանել զանցս իւրացն, խնդրել զհաստատութիւնն մասին իրիք իշխանութեանն եւ խոստանայր հնազանդութիւն Հրամանաց նորա:

Վարն պատգամաւորքն (Յուդիանոս զԿոստանդիոս ի Կեսարիա Վամրաց. ի եզեւ արտաբերութեամբ կայսր, չեղ ունին բանից նոցա եւ հրամայեաց ելանել արտաքս, եւ ընդ երկար կայր տարակուսեալ եթէ խաղայցէ յառաջ ի վերայ Պարսից, թէ իսկ եւ իսկ դարձուցէ զգօրն ի վերայ (Յուդիանոս: Բայց ըստ խորհրդականացն բանի՝ ընտրէր զարշաւանն պարսկական եւ առ (Յուդիանոս արաքէր թղթով զՎեռնաս զանձապետ յայտ առնել թէ չէ հաւանեալ ընդ լեալն: Պատուով եւ սիրով ընկալաւ (Յուդիանոս զառաքեալն. ի վաղիւ անդր ժողովեալ զգօրն եւ զժողովորդն ընթեռնցր զթուղթն կայսերական. իբրեւ լուան զբան կայսերն՝ թէ բաւական համարեցի (Յուդիանոս զկեսարութեանն պատիւ, աղջունցին զ(Յուդիանոս միւսանգամ՝ Լագոստոս: Վարձաւ Վեռնաս զառապէս յետ, եւ (Յուդիանոս յետ կատարելոյ զհնգամեակ կեսարութեանն (Նոյ. 360) եւ վճարելոյ յաղթութիւնս ի վերայ Փրանկաց (360) եւ Եղղեմանաց (361), իրրեւ ետես թէ տայ Կոստանդիոս պատրաստել մթերս յատաղիա եւ գրգռէ զՎերմանս յարձակել ի Վաղիա, մատոյց զօհս (թերեւս՝ մագդաղէն) աստուածոյն Բեղղոնայ, ժողովեաց փողով զգօրական՝ զոր «մեծ նիզակակիցան, անուանէր, որ եւ մեծաւ ուրախութեան աղաղակաւ եւ ի շաչեւն զինուց տալին նշան հաւանութեան

եւ կալեալ իւրաքանչիւր զուր իւր առ պարանոցաւ իւրով երգնայր եւ նզովէր զանձն՝ ընել նոն հաւատարիմ: Եւ իւր (Յուդիս) նու ի կողմանց Բասիդիայ անց ընդ Անտառն սեռաւ, եզիտ առ Ղանուբաւ տորմիդ թեթեւ նաւաց՝ որովք ընդ մասն ինչ զետոյն նաւարկէր: ահն աճապարեալ փախոյց յառաջագոյն զՅուրոս վերակացու Խառիկայ եւ զՖիլորենտիոս վերակացու Ղիւրիկեայ, որք եւ հիւպատք իսկ էին տարւոյն, եւ այնպէս ի մատաստներորդում աւուր արշաւանին եմուտ ի Սիրմիոն եւ անտի ի Նայիսոս՝ ուստի զբէր հրովարտակա առ հոյակապ քաղաքան Յունաց՝ յԱթէնս, ի Ղակեդմոն եւ ի Կորնթոս, ամենեւին հեթանոսութեան մտօք, որպէս գրեաց նախ քան զայս առ ծերակոյտն Հռոմայ: եւ ուր ուրեք տիրէր՝ տայր բանալ զմեհեանս դիցն:

Անտուստ Կոստանդիոս ապրեալ ի պատերազմէն Շապոյ՝ որ յանկարծ դարձաւ յետս, աճապարէր ի կողմանց Եգիպտոսոյ յԱնտիոք, եւ առաքեալ առաջի իւր զԼյորբետիոն եւ զՂանուբար զի գրաւեացէ այսին յետս զերեւելի անցսն Սուկկեայ (ի մէջ Հեմոս լեւանց), զոր վաղն գրաւեալ էր (Յուդիանոս, եւ եւ ինքն յԱնտիոքայ ի ճանապարհ յանագան ժամանակա աշխայնոյն: այլ անդէն ի Տարսոն Արդիկեցւոց կալաւ զնա տենդ ինչ թեթեւագոյն, եւ յառաջեալ սակաւ ինչ՝ ի Սոփուսկրենէ առ ստամբ Տաւրոսի ի նմին տենդէ վախճանէր՝ առեալ կնիք յԱւղոյեայ յաւրիանոս հայրապետէն Անտիոքայ, ի 45 ամաց հասակի եւ ի 25 ամբ կայսերութեանն (3 Նոյ. 361):

Իսկ եւ իսկ ի գլխաւորաց զորուն առաքեցան թէոդոսիոս եւ Լղեգիդոս կոմք ի Նայիսոս առ (Յուդիանոս) առ զըոյց: Եւ վաղվաղակի (Յուդիանոս, անց ընդ Սուկկս եւ ընդ Փիզիպոլպոդիս: իբրեւ լու եղեւ ի Կոստանդինուպոլիս՝ թէ ի Պերինթոս է կայսն նոր, դիմեաց ժողովուրդն խառնութեաց առաջի նորա, եւ այնպէս առ ած զնա ծերակոյտն ի մայրաքաղաքն (11 Ղեկո.): Էջեա աւուրց ինչ եհաս անդր մարմինն Կոստանդեայ, ինքնին (Յուդիանոս լոկով պատերազմական հանդերձիւ, առանց ծիրանայ եւ պսակի եւ ընդ առաջ նորա, բուռն հար զդազաղացն եւ արտատեաց, թերեւս յիշելով զարտատուան Լղեքսանդրի՝ ի վերայ Ղարեհի, եւ Կեսարու՝ ի վերայ Պոմպէի: ընթացաւ հետի առաջի՝ մինչեւ ածաւ յեկեղեցի առաքելոցն եւ արիաւ ի շերիմն կայսերական առ մարմնոյն Կոստանդիանու:

Ըստ Ս. Գրիգորի Նազեանցացւոյ եւ թէոդորեոսայ զգնացաւ Կոստանդիոս ընդ խռովութիւնսն՝ զոր յարոյց յեկեղեցւոյ, եւ արտատուօք հառաչէր՝ զի ընդ ուղղափառ վարդապետութեան ոգորեցաւ: Եւ Ս. Եթանաս եւ Ս. Էբրոնիմոս ոչ բարի ինչ զվախճանէ նորա վկային: Վաջ ասէ զմեանէ Լափանոս Մարկեղէնոս այր հեթանոս թէ “Ը փոթեաց Կոստանդիոս զքոնս քրիստո-

նեխց, որ այնչափ պարզն եւ անպաճոյճ էր . փոխանակ մեծարանգր եւ ըստ արժանաւորութեանն առաջնորդելոյ կրօնիցն այնոցիկ, արկ զանձն քննադիրութեամբ ի խոյզ եւ ի խնդիր նորա . յարոյց բաժանմունս բազումն եւ ետ հաստատութիւն բաժանմանցն՝ բանից հախառակութեամբ : . . . Ձայր եպիսկոպոսացն այսր եւ անդր ձանադարհ առնել անդադար՝ վասն ժողովս գումարելոյ, յորս ինքն իրաւունքիր աստուածեղէն պաշտամանն եւ վարդապետութեան կամէր լինել,,:

76

Փղաւիտս (Յողիանոս որ անուանեցաւ Ուրացեալ, ան միահեծան զտէրութիւնն ի 20 ամեաց հասակի առանց թաթաւելոյ զձեռն իւր յարիւն ազգականին իւրոյ : Ժամանակ երկամեայ իշխանութեան նորա (361—363) էր ընկրկումն իմն ժամանակաց . յետս կոյս իբրեւ գլխոս դարու :

(Նորէն իսկզբան 361 ամին՝ յետ տօնելոյ զտօն յայտնութեանն ընդ հաւատացելոց ի Վաղիւս (6 Յունուտր), հրապարակաւ յայտարար զօրացն՝ թէ ապստոսանալ է յօգնականութիւն դիցն անմահից : Իբրեւ ան միահեծան զառաջնորդութիւնն ի ձեռս, զայս ինչ յառաջ քան զամենայն կէտ առաջի ունէր՝ ամբաստնալ միւսանգամ ի վեր զՀին կրօնն, եւ պատուականագոյն է ինձ, ասէր, զի մեծ քրմապետս եմ քան Ղւգոստոս, եւ ըստ երկոցունցս իսկ բաժանեալ էր նորա զժամանակ իւր ի պաշտօն տէրութեանն եւ անդանոց : Սակայն չհամարեցաւ Յուդիանոս բաւական զառաջին հիթանոսութիւնն միւսանգամ կանգնել, այլ եւ նորոգել զնա կամէր եւ պատուասել զըռնն նորա գօռացեալ՝ դալար շառաւիղօք քրիտոնէութեանն : Եւ կարգաւորութիւն համօրէն պաշտօնէից հիթանոսութեանն . ինքն ըստ նուիրական իշխանութեանն իբրեւ քրմապետ մեծ՝ ունէր ընդ իւրեւ քրմապետս ընդ սահմանս պետութեանն ըստ գաւառաց գաւառաց . ուսուցանէր զնոսա Յուդիանոս գրով՝ թէ որպէս պարտ իցէ նոցա զառապելարիութիւնն պատմել եւ զխարդ մեկնել, որպիսի ինչ կեանս վարել՝ զի փառաւոր լիցի վարդապետութիւն եւ պաշտօն նոցա, զմտաւածել զբառիւ իւրեանց իբրեւ զաստուածոցն սպասաւորաց, թէ վերագոյնք քան զպաշտօնեայս տէրութեանն են եւ յայն սակս արժան է նոցա գտանել պատիւ ի պաշտօնէից տէրութեանն . “իշխան գաւառապալ վաղվազակի իբրեւ կոխիցէ զանամ մեհնին” է նա այնուհետեւ իբրեւ դոյզն դք ի մարդկանէ,, : Յօրինէր նկարագիր ինչ կենաց նոցա ասելով թէ պարտ եւ պատշաճ է նոցա լինել “մարդասէր, հիւրասէր, բարեբար, ազնուապաշտօն,, . լինել

1 Pontifex maximus.

աղքատասերս, «քանզի անաստուածքն Վախկեացիք¹ բաց յիւրեանց աղքատացն եւ զմերսն կերակրեն», ի բաց կալ ի թատերաց, ոչ ըմպիլ յաշխարհաւանդս. նա խնդրէր ի նոցանէ եւ զգաստութիւն եւ ի վերայ ամենայնի խոնարհութիւն եւս՝ որոյ եւ աւետիկ իսկ պակասէ ի հեթանոսական լեզուան: Այս պարտ նոցա, ասէ, ընթեռնուլ զԼիքեղզոս եւ զՀիպպոնպքս (զբանաստեղծան հենգնիչս) կամ զԵստի կատակերգութիւնսն, ոչ զգիրս Եպիկուրեայ (որ զհեշտականութիւն դնէր գլխաւորական բարի) եւ ոչ զՊիւռոնայն (որ զքնաւէ ուսուցանէր տարակուսել), այլ զՊիւթազորայն, զՊլատոնին եւ զայլոց նոյնպիսեաց, եւ ոչ թէ անխտիր զոր եւ պէտ վարդապետութիւն ընդունել, այլ զայնպիսին եւեթ որ զգոյութիւն աստուածոցն ցուցանիցէ եւ զաեսչութիւն նոցա: Խրատէր զերգս դիցն ուսանել ի բերան, ոչ հրապարակաւ միայն այլ եւ առանձինն մատուցանել աղօթս, գոնեայ երիցս յաւուրն, չանցուցանել քրմաց զօրն առանց զօհի: Փոխարէն առաքինութեանցս խոստանայ հատուցումն հանդերձելոց կենաց: Սակայն ընդ այն տրտնջէր Յուդիանոս (ի թղթին առ քրմապետն Վաղատիայ) թէ անաստուածքն Վախկեացիք ցուցանիցեն մեծամեծ օրինակս սիրոյ եւ բարերարութեան, հոգաբարձութեան ի թաղումն վախճանելոցն եւ սրբութեան վարուց, յորոց հեռի յոյժ են հեթանոսքն. թէպէտ եւ զառաքինութիւնս քրիստոնէիցն կեղծաւորութիւն կամէր կարծեցուցանել: Իսկ ինքն կայսր, քանզի չգտանէր պարապ օր քստ օրէ ելանել ի մեհեանս, զիւր իսկ բուրաստան ի Սոստանդինուպոլիս յամենադից իմն մեհեան փոխեաց՝ պատկերս խիտ առ խիտ կանգնեալ, եւ ի պաղատանն ունէր տեղի պաշտաման առանձինն աստուածութեան աւրեգականն՝ որում զօհէր յեւն եւ ի մուտս, որպէս եւ ի գիշերք՝ գիշերական աստուածոցն. մեծաւ եռանդամբ իբրեւ քուրմ զանասունս զօհիցն ինքնին փողոտէր, հաստատեալ զաշն դիտել զնշանս հանդերձելոցն՝ ձեռքն խառնէր զփորոտիսն ջերմաջերմս, զուարթադէմ ձգէր տանէր զփայտն, լուցանէր զկրակն եւ կայր փչէր ի նա: Թէպէտ եւ ինքն զգաստ էր վարուքն, սակայն ի աօնս լիտոյն Աստղիան երեւէր նա յԼնտիոք քաղաքի՝ իբրեւ զկապիկ մի, կարճ հասակաւ, ուսովք ցցելովք ի վեր,՝ զի գնայր զայր շուրջ պատեալ ի կանանցն շքեւելոց՝ զորոց զհետ անկեալ զային մանկտի անառակք լի ծագու:

Աննայէր ի ծախս առ ի փառաւորելոյ զպաշտօն դիւցապաշտութեանն. բազմացոյց զպատկերս՝ որոց միայն յիշեցուցիչ ինչ տեսիլ համարէր ունել եւ ոչ ինչ աւելի. անհնարին էր կօտորած զօհիցն՝ որոց ոչ միայն հեղումն արեանն, բոցն ցոլացեալ եւ շողին ծառացեալ փառաւոր զպաշտօնն գործէր, այլ եւ կե-

1 Ասպէս իսկ եւ ի հրովորասիս հրամայէր կոչել զքրիստոնէացսն:

րախուրն նոցա խայծ իմն էր լեզէնացն (մանաւանդ բիրտն Վաղեալաց) գառնալ ի հեթանոսութիւն: Օլյաճախութիւն կոտորածի անասնոցն հենգնելով՝ ոչ քուրմ զոհագործ այլ այր զհալածառ զկայսր կոչէին: Ի գլխաւոր դրօշուէ զօրուն հան զգիր անաւանն Վրիստոսի, զոր Արտանդիանու եղեալ էր, եւ զարձոյց յառաջին կերպարանսն. իսկ զայլն ի դրօշուց զարգարէր դիցն նա եւ իւր իսկ պատկերօք, օրպէս թէ չկարիցեն զօրքն ի լինել հանդիսի ցուցանել մեծարանս կայսերն՝ առանց եւ զգիրն պատուելոյ. եւ զարձեալ հարկ էր միում միում ի զօրացն անցանել զառաջեալ կայսերն եւ ընդունել պարգեւ ի ձեռաց նորա՝ յետ արկանելոյ սակաւ ինչ խունկ ի խարոյկն որ բօրբօրէր ի վերայ բազնին: Աոր իմն օրինակ անարիւն հալածման քրիստոնէութեան հնարեցաւ, այս ինքն ի ծաղր եւ յանարգութիւն զքրիստոնէութիւնն ի ջուշանել: — Սեհեան մեծաշուք տայր շինել ծախիւք քրիստոնէից՝ ուր մեհեան ինչ աւերեալ էր նորոգ ի քրիստոնէիցն. զամենայն առաւելութիւնս եկեղեցականացն զոր Արտանդիանոս շնորհեալ էր՝ առ յետս, “զի գիւրագոյն գործիցէ Վաթիլեացւոցն զաւետարանական աղքատութեանն վարդապետութիւն եւ հորդեացէ նոցա ճանապարհ յերկինս”, ի Յամենայն պաշտամանց տէրութեան ի բաց հան զքրիստոնեայան, զի արդելու նոցա, ասէ, աւետարանն առնուլ սուր: Օլամենայն իրաւունս երարձ ի նոցանէ եւ զպաշտպանութիւն իսկ անձանց առաջի դատաւորաց, քանզի հաւաքք քրիստոնէից զհակառակութիւնս եւ զգժառութիւնս, ասէ, արդելու: Երբեք վասն ստէպ հալածանաց տրանջէին՝ ասէր թէ աւետարանն ուսուցանէ նոցա նեղութեանց համբերութեամբ տանել: Եւ աւանիկ արգել նոցա լինել ուսուցիչս “ճարտարիօսութեան եւ գիտութեանց որ ի դիցն առաւան պարգեւ”, եւ հենգնէր իմն թէ պարտ է քրիստոնէից կուրութեամբ հաւատալ եւ մի ճարտարել: Եւ միանոս իսկ զայս վերջին արգելս անողորմ կոչէ եւ արժանի մշտնջենական մոռացութեան:

Սեւս եւս նոր հնարս խորամանկութեան խորհեցաւ Յուդիան. եդ ի մաի շինել զաաճալն Արուսաղէմի եւ նորոգել զհրապարակաւ պաշտօն հրէութեանն եւ այնպէս դատարկացուցանել զմարգարէութիւնս հնոցն եւ նորոցն կտակարանաց. մանաւանդ զի թուէր ունել եւ սէր ընդ արիւնաբից պատապազս նոցա եւ զԼահովա համարէր աստուած մեծ տոհմային չրէիցն, եւ զի կամէր առնել անուն մեծութեան շինելով տաճար ի վերայ բլրոյն Սորիայ, առ ի նսեմացուցանելոյ զգեղ եկեղեցին որ ի Արտանդիանոսէ շինեցաւ ի վերայ Վերեզմանին սրբոյ: Ոչ միայն չրէիցն հրաման ետ եւ յորդորեաց իսկ հրովարտակաւ, այլ եւ ժողովեաց նա զքաջս ի ճարտարապետաց եւ ետ ի գոյն արծաթ բազում: Ղեպեցին չրեայք յամենայն կողմանց՝ համարելով զկայսր մեւս եւս Աբրես,

կանայք ետուն զղարդա իւրեանց, յորոց բազումք կրէին ձեռքը իւրեանց քարինս եւ զհողն պեղեալ ընդունէին ի զոգ հանդերձից իւրեանց, նա եւ հեթանոսք իսկ ձեռն տային ի զոցն: Հանդարտութեամբ հայեր ի գործն Նիւրդոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի († 386) ասելով՝ թէ չլաջողէ գործդ եւ կատարեցոյ են ի վերայ նորա մարգարէութիւնքն Վանիէն եւ Ուրուշոյն Նատաժոյ: Իբրեւ զհին նշխարս աւերակացն ի բաց առին, եւ ի վաղեւ անդր սկիզբն շինուածոյն էր լինելոց, գիշերի եւ մրրիկ, եւ ցրուեաց զիւրն որ բերեալ կուտեալ էր: Ի վաղեւն իբրեւ մնաեան միւսանգամ ի գործն, եղեւ տասանութիւն տասնիկ՝ մինչ զի զմեայն ի վեր պուղելոց եւ այօրէն թօթափելոց՝ սատակեցան բազումք ի գործաւորացն եւ ի տեսողաց: Իբրեւ միւսանգամ փորձէին, ասէ Միսիանոս վկայ հաւատարիմ եւ ժամանակակից, ստիպելով Միկայիտի՝ զոր կարգեալ էր կայսեր ի վերայ իրացն, ստէպ ստէպ ահագին գունդք հրոյ ի ներքուստ ի վեր պուղէին եւ տեղին լինէր անմատոյց: Իբրեւ հուրն չդադարէր՝ գործն դադարեցաւ (363): Եւսմ ոչ միայն ի քրիստոնէից ժամանակակիցք (Գրիգոր Նազեանցացի, Ոսկեբերան, Ամբրոսիոս) վկայեն, այլ եւ ինքն իսկ Եւդոքիանոս խօսի զմեանէ պատիպատ: Վասն վկայութեանն Միսիանոս ասէ Ղիպպրն անգղիացի անհաւատ՝ թէ «հիացուցանէ զսիրտ անհաւատ»,:

ԳԵՂ

Յուդիանոս, քանզի ծաղու իմն զհաւատս քրիստոնէիցն կամէր ցուցանել՝ եղ ինքնին զիրո հակառակ աւետարանին, եւ ժողովէր եւս երբեմն եպիսկոպոսունս յայլ եւ այլ կարծեաց հանդերձ բազում ժողովրդականօք՝ յիւրում պաղատանն, զի վեճիցին. եւ ի սաստկանալ գժտութեանն՝ Պուարուք, ասէր, անսացէք ինձ, Եղղեմանք եւ Փրանկք անսացին ինձ,»: Օայս առնէր, ասէ Միսիանոս, վասն առաւել վեճմամբ զհակառակութիւնն բորբոքելոյ: Վմեն իրի իսկ տայր աղատութիւն դառնալոյ եւ եպիսկոպոսացն սքսորելոց (362): Սահայն այն ազատութիւն անհնարին իմն վնաս էր մանաւանդ արիանոսութեան որ անգէն յանձին իւրում քայքայեալ՝ միայն արտաքին օգնականութեամբ քաղաքային իշխանութեան կայր ցայն վայր ի հաստի, եւ նմին հակառակ օգուտ մեծ ուղղափառն եկեղեցւոյ: Վանզի իսկ եւ իսկ սկիզբն լինէր յերկուց կողմանց ջանալոյ ի միաբանութիւն՝ յոր մանաւանդ յօժաւրեալ էր մեծ մասն Եէս արիանոսաց:

Եթանաօիոս որ յայնժամ դարձեալ էր յաթոռ իւր յԵղեւսանդրիա՝ ուր վաղ բարձեալ էր ի միջոյ Գրիգոր սպանեալ ի հեթանոս խուժանէ վասն բռնութեանցն (362), գումարէր իսկ

եւ իսկ սիւնհոդոս՝ 1. վասն ընդունելութեան եպիսկոպոսացն որք առ իյոստանդեաւ անարութեամբ խոնարհեցան ի կամս նորա. վասն սոցա սահմանեցաւ մի ինչ աւելի պահանջել, բայց ընդունել զժողովն Ղիկիայ եւ արիանել նմին ձեռնադիր, ուր ըստ կանոնաց՝ պարտ էր նոցա անկանել յաթոռոց իւրեանց եւ անցանել ի կարգ ժողովդական¹: Եւ իմաստուն զԵղեմն հաստատեցաւ եւ ի հօտմ եւ սովին միարանեցան ընդ եկեղեցւոյ կամ ընդ ժողովոյն Ղիկիայ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելեց բաց ի նահանգացն որ մօտ ի իյոստանդինսւպողիս էին, ուր տակաւին Լնտիւնայնք եւ իլէս արիանոպք՝ որ յայսմ հետէ Սակեղոնեանքն անուանին, զօրոտեալ էին: Ղոյնպէտ սահմանեցաւ յետոյ եւ ի ժողովս ի Յունաց աշխարհին, ի Սարանիս եւ ի Գաղիս: 2. Ստն հերձուածոյ եկեղեցւոյն Լնտիւրայ: Վանդի աստ ի ժամանակէ անտի մերժմանն Ս. Լաւտաթեայ (331) էր բաժանեալ ժողովուրդն ուղղափառ յերկուս մօտունս. ոմանք առաջնորդութեամբ երկուց արանց ժողովդականաց փրաւիանեայ եւ Գիսդորի միարանեալ էին ի հաղորդութիւն խորհրդոյ ընդ արիանոս եպիսկոպոսացն որ յայնժամ ծածուկ ունէին զմոլորութիւն իւրեանց, եւ ոմանք սաւ կաւաւորք թուով՝ խորշեալ ի հաղորդութենէ սոցա, ժողովէին յեկեղեցւոյ ուրեք՝ անջատեալք յայլոց ուղղափառաց անուանելով զանձինս՝ Լաւտաթեանս, ունելով գլխաւոր գերեջ ոմն Պաւղնոս տնուն: Իմէպէտ եւ ի կատարած կոյս կենացն իյոստանդեայ (360) կարգեցաւ Սեղեաթոս եպիսկոպոսութիւն Լնտիւրայ որ եւ իսկ եւ իսկ յայտ արար զանձնէ յառաջին ճառին թէ ուղղափառ է, ապայն եւ այնպէս չառին յանձն Լաւտաթեանքն միարանել ընդ մնոր եկեղեցւոյն, նա եւ ոչ յայնժամ՝ յորժամ դարձաւ նա յաջորդանացն ի Սեղեաթինեայ Հայոց: Երդ կամք էին Լթաւասայ եւ ժողովոյն Եղեքսանդրիայ՝ միարանել զՍեղեաթեանն եւ զԼաւտաթեանն ընդ միմեանս եւ ի դոյն իսկ առաքեցաւ յԼնտիւր ի ժողովոյ անտի սիւնհոդոսական թղթով Լտաթրիոս Պետրայի եւ Լաւերիոս Վերկեզացի՝ որ ի դառնալ իւրում ի թեւբայիսայ՝ ուր աջօրեալ էր ի իյոստանդեայ, գտաւ ի ժողովն աստ:

Սակայն վաղ հաստատեալ էր հերձուածն. քանզի Սեղեաթեր եպիսկոպոս Սաղարիտացւոց ընկեր աջօրեանցն Լաւերեայ այր խիստ եւ անողք՝ որ վաղ անապարեալ էր յԼնտիւր առաքեալ փոխանակ իւր յԵղեքսանդրիոս զերկուս սարկաւազան՝ ընդունել զոր ինչ ժողովն սահմանիցէ, ոչ միայն արհամարհեալ անդունեաց զԵղեմն ժողովոյն Եղեքսանդրիայ վասն եպիսկոպոսացն անկելոց, այլ եւ ան ձեռնադրեաց նա զՊաւղնոս եպիսկոպոսութիւն Լաւտաթեանց եւ այնպէս ետ հաստատութիւն հերձուածոյն: Վանդի Սեղեաթեանքն չխափելով ի բաց կալ ի սխրել եպիսկոպո-

1 Ad stationem laicalem.

սէն իւրեանց ի Մեղետեայ՝ զՊաւղինոս ոչ ընկալան, եւ հանապազորդէին ժողովել ի Հին (Պաղէա) եկեղեցւոյն առաջի քաղաքին: Ըստ սմին բաժանման բաժանեցան եւ եպիսկոպոսունք որ ընդ իշխանութեամբ հայրապետութեան Ընտիրոյ էին: Իսկ Լէթանաս էր յեկեղեցական հաղորդութեան ընդ Պաւղինեայ. նոյնպէս Հռոմ ընդ արեւմտից, որպէս եւ Ալիպրոս կղզի զՄեղետիոս ոչ ճանաչէր. այլ եւս համօրէն կողմանք արեւելից էին ընդ Մեղետեայ: Թէպէտ եւ Պաւղինոս եւ Մեղետիոս չունէին եկեղեցական հաղորդութիւն ընդ միմեանս, այլ կուսակիցք նոցա էին ի հաղորդութեան:

Ղ ուկիրեր եւս յօրինէր մեւս եւս հերձուած յարեւմուտս ի Սարդինիա. պնդելով թէ պարտ է ի բաց ընկնուլ զամենայն եւ պիսկոպոսունան որ տկարացան յԼէրիմինոն, եւ Հիդարիոս սարկաւազ նոյնպէս սարդինիացի, այն որ առաքեալ էր երբեմն ի Հռոմայ հրեշտակութեամբ առ Աոստանդոս եւ կրեալ բազում վեշտս, յայն վայր հասանէր՝ մինչեւ ասել թէ զեպիսկոպոսունս զայնոսիկ եւ զԼէրիանոսն որ դառնային յուղղափառութիւն՝ պարտ իցէ միւսանգամ մկրտել. սակայն փոքր իմն էր հերձուածն այն Ղ ուկիրեանց եւ շեջաւ ի հինգերորդում դարու:

3. Երբորդ իմն խնդիր էր վասն զժառութեան Ընձն՝ անուան որ ի ընէ երկդիմի իմն էր. մեծ մասն Աէս արիանոսացն որ յօժարեալ էին ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյ, ասէին երբեք անյն (այս ինքն երբեք դէմ) հակառակ Փոտինեանց, ուր այլք առաւել յօժարէին ասել թէ անյն (այս ինքն՝ թէ Էոֆէն): Լէթանաս որ վաղ ըստ երկոցունց եւս մտաց արկանէր զանյն բան ի կիր՝ քննեալ զմիտս երկուց կողմանցն ի սիւնհոգոսին՝ եզրիտ միաբանս միմեանց, որք եւ հաւանեցան թէ լաւագոյն այն է՝ զի վարեցնն զայն անուն ըստ մտաց Գոյացոֆէան, որպէս վարի իսկ ի վճիռս ժողովոյն Նիկիայ: Սակայն եւ այնպէս չեղել արդեամբք այն միաբանութիւն. Մեղետեանք պինդ ունէին ասել երբեք անյն, եւ Եւստաթեանք՝ մի անձն: Բաց ի սոցանէ՝ եղեն բանք եւ զաստուածութենէ Հոգւոյն ի ժողովի աստ հակառակ Մակեդոնեանցն կամ Մարաթոնեանց: Հաւանութեամբ ժողովոց՝ որ ի նահանգս նահանգս արեւելից եւ արեւմտից եղեն, եւ առանձինն հաւանութեամբ քահանայապետին Հռոմայ՝ ընկալաւ ժողովն Եղեքսանդրիայ զօրութիւն գրեթէ տիեզերական ժողովոյ:

Վանդի իբրեւ զաղարեաց արտաքին բռնութիւնն ի վախճանել Աստանդեայ՝ այնուհետեւ հրապարակաւ դաւանեցաւ ճշմարիտ առաքելական վարդապետութիւնն Նիկեական ի համօրէն արեւմուտս, յԵգիպտոս, ի Սիւրիա, ի Սաղանտիա, ի Սարդանիա, ի Մակեդոնիա, յԱլիպրոս, ի Եռնաց աշխարհին, ի Արեւել, ի Ալի-

կիդիա, ի Նիպրոս, յիսաւրիա, ի Պամփիլիդիա եւ ի Ղիւկիա: Թէպէտ եւ յարեմոնուս դեռ եւս բռնացեալ կալեալ էին զաթոռ իւրեանց Վաղէս, Ուրսակիոս եւ Նաքսեմատոս, որպէս եւ Նազդիոս յԱնտիոք, այլ անզոր իմն էին: Միայն ի Թրակիա որ ընդ իշխանութեամբ Նադրքսեայ եպիսկոպոսի Ղոստանդինուպոլիսայ էր՝ հզօրագոյն էր արիանոսութիւն, որպէս եւ ի մեծի մասին Բիւթանիայ եւ Վաղարտիայ:

Եւ յայէս ոչ որպէս կամէր՝ յաջողեցաւ խորհուրդն Յուդիանայ, զի անհամեմատ իմն էր յառաջադիմութիւնն եւ հաստատութիւնն ուղղափառ եկեղեցւոյ: Եւ մին երի իսկ զաղարացաւ յոյժ կայսր ընդ շունչ եւ ոգի գործօցն՝ ընդ Նիթանաս, մանուսանդ զի եւ քուրմքն աղաչեցին զնա բառնալ զայն եպիսկոպոս ի միջոյ՝ ապա թէ ոչ չմնայ, ասեն, որ յԱղեքսանդրիա որ դիցն պաշտօն հարկանիցէ: Եւ յաբ գրեալց կայսր առ Նաքսեմատիոսայն՝ պարտել զնա ի քաղաքէն՝ վասն զի չէ հաճոյ ձեզ, ասէ, դարձ նորա. եւ ապա գրէր ի բաց հանել ի համօրէն իսկ Նազիպատացւոց աշխարհէն. քանզի ի սմա իսկ միայնում, ասէ, ժողովեալ է ամենայն չարութիւն քրիստոնէական ուսմանն, եւ առ վերակացու աշխարհին գրեալ փութացուցանէր հանել զնա ի կողմանց անտի. «Դի եմ, ասէ, տրտմութեամբ եւ սրամտութեամբ զի արուեստիւք նորա արհամարհեալ անգոհեցան դիքն. չեք ինչ ինձ այնպէս ուրախութեան՝ բայց լսել թէ եւ Նիթանաս ի համօրէն Նազիպատացւոց աշխարհէն, քանզի յանդգնեցաւ ժանտն յաւուրս թագաւորութեան իմոյ հաւանեցուցանել կանայս հելլենականս՝ առնուլ կնիք»: Եւ ինչ մտեալ Նիթանասայ ի նաւ՝ երթայր զգետն ի վեր ի Թեբայիս, զայր զհետ մեւս եւս նաւ սրամիջ փառելովք զոր առաքեալց զհետ վերակացու աշխարհին ըմբռնել զՆիթանաս, զի բարձրցէ զնա ի կենաց՝ որպէս հաւանութեան է. հրամայեաց Նիթանաս նաւափարին դառնալ այսրէն զգետն խոնարհ. հասին առ միմեանս նաւքն, եւ հարց հրամանատար վառելոցն՝ զՆիթանաս տեսէք. տուաւ պատասխանի ի նաւէն Նիթանասայ՝ թէ չէ նա կարի հեռի աստի ի ձէնջ: Եւ որա աճապարեցին ի վեր կայս եւ Նիթանաս դարձաւ թաքեաւ յԱղեքսանդրիա եւ ապա անկաւ յԱրախոյէ: Եւ յլ ի մեկնել իւրում այսպէս տայր Նիթանաս հրաժեշտ ժողովրդեանն որ լայր. «Եւ փոքրիկ ինչ ամպ է՝ զի անցցէ փութանալիք»: Եւ ստրանիցն եւ արդիւնքն կատարեցան:

Պատրաստեցաւ Յուդիանոս տալ մեծ ինչ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից ընդ ժառանգական թշնամեաց տէրութեանն: Վախաւոր ի պատրաստութեանց անտի նորա էր հարցանել

դպատգամս գիցն եւ քննել զնշանակա ընդերաց զօհիցն. այն ինչ եկեալ յԱնտիոք՝ չօգաւ այց առնել մեհենի իմիք առ Արտեդ գետով՝ ուր հասին նմա աւետիք թէ գտաւ Ապիս ցուլ յԱգիպատոս. դարձաւ անտի կայսր մեծաւ ուրախութեամբ յԱնտիոք եւ իբրեւ եզիտ անդ դատարկ զմեհեանն Ապողոնեայ, կշտամբեալ յանդիմանեաց զծերակոյտ քաղաքին վասն ամպարչաութեանն, եւ յանտառին Վափնեայ նորոգեաց միւսանգամ զէկտի պաշտօն Ապողոնեայ եւ զպատգամախօսութիւնն, եւ զուկորոտին Ս. Բաբելայ զոր քուրմքն խափանիչս պատգամացն ցուցին, ետ բառնալ քրիստոնէից ի բաց. այլ ընդ այն զայրացաւ կայսր՝ զի բարձին օրհնութեամբք երգոց, եւ իբրեւ ի գիշերի անդ այրեցաւ եւս յանկարծ մեհեանն, քրիստոնեայքն համարեցան պատճառք խաւազործութեանն, որպէս եւ ցամաքելոյ աղբերացն եւ նուազութեան ցորենոյն. յայն սակա հալածեաց զնոսա Յուդիանոս, ետ փակել զմայր եկեղեցին Անտիոքայ եւ հան զգիրսն իւր հակառակ քրիստոնէութեան: Յուդիանոս կոմս արեւելից եւ քեռի կայսերն որում յանձն էր քննութիւն յանցաւորացն այնոցիկ անց բառ չափ կամաց կայսերն՝ բայց յետ ստկաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ որդնալից: Ինքն Յուդիանոս զօհիւք եւ ըզձութեամբք դիմէր հասանել յաղթութեամբ ի Տիգրոն: Անդ հրձիգ առնէր զնաւակաւուրջն զոր արկ ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ընդ որ քրթմնջել սկսան զօրքն: Այս եւ պատգամք եւս դիցն չցուցանէին յաջողութիւն, ստկայն եւ այնպէս լինէին ստէպ ճակատք, եւ ի միում նուազի ընթացաւ ինքն կայսրն առանց զրահից ի ճակատ անդր ի վշտադին տեղի պատերազմին եւ ամբարձեալ զձեռնն ի վեր՝ ի ձայն բարձր տայր քաջարեւ զօրացն: Բայց անդուատ եկն նետ ի կողմն եւ եղեւ լերդահար. առին տարան զնա շալակաւ ի վրանն: Անդ խօտեցաւ յերկար ընդ բարեկամաց իւրոց եւ ընդ փիղիստփայից զօգւոյն աղնուութենէ. բացաւ միւսանգամ բերան վերին, խնդրեաց ջուր ցուրտ, արք եւ փշեաց հան զոգին զհասարակ գիշերաւ 32 ամաց հասակի, թագաւորեալ ամիսս 20 (26 Յունի. 363). Թագեցաւ ի Տարսոն Արդիկեցւոց: Այսպէս պատմէ Ամիանոս վկայ սկանաւոր եւ հաւատարիմ մատենագիր. սակայն եւ բազում ինչ խառնակութեամբ պատմի վասն մահու նորա մանաւանդ ի համբաւուց քրիստոնէիցն, որպէս թէ (ըստ Խէնդորեայ) իսկ եւ իսկ յետ զվերսն առնլոյ՝ ցանեաց Յուդիանոս զարիւնն ի վեր յերկինս՝ ասելով «Յաղթեցեր Վափնեացիդ», եւ կամ (ըստ Փիղոստորգեայ) ցանեալ յարեգակն կոյս ասելով «Առ շէջո զծարաւ ք», եւ կամ դարձեալ (ըստ Վրիգորի Ապղիանզացւոյ) վաղվաղակի յետ վերացն ցանկայր արիանել զանձն ի յորձանս ինչ ջուրց՝ զի լինիցի անհետ իբրեւ մեւս եւս Սոմուղոս եւ իբրեւ ընկալեալ ի դից՝ այնպէս պատիւ գտանիցէ: Այսպէս անց զնոց

վաղվադարձի (Յուդիանոս, Երիտասարդ ի ծաղկի հասակին, փիզի-
սոփոսն, պատկեալն համարուովք յաղթութեանց ի մարտս պատե-
րազմաց, ի պատարին զխառնութեամբք եւ անարատ ըստ բազումն, որ
սպաստամբ ի քրիստոնէութենէ լեալ ետ զանձն պաշտամանց հե-
թանոսութեանն մեծաւ եռանդամբ, եւ պանծայր թէ իցէ սահ-
մանեալ անտուտ յերկնից ի վերուստ՝ զպաշտօն դիւանցն յառաջին՝
մանաւանդ թէ յառաւելագոյն փառաւորութիւն անդր դարձու-
ցանել՝ ազնուացուցանելով զնա փիղիսոփայութեամբ իւրոցն ժա-
մանակաց, եւ բարձրադոյն մտածութեամբք զոր ի «նաւարեկու-
թենէ հաւատացն», ի հեթանոսութիւն անդր տանել ցանկայր։ —
Ապաւեցաւ ի Յուդիանոս տոհմն Ղոստանդեայ Վլադրայ։

Գ.

(Յովանոս, Ալաղէնդիանոս Լ. Է- Ալաղէն, Վրասթիանոս, Ալաղէնդի-
անոս Բ. Թէոփոս Լ. Մէթն (363—395) — Վաթաթոս, Բարսեղ,
Լճիբոսիոս — Երէնդրդ Կիւլէրալան Ժողով (381) — Լափեան հելիո-
նոսոս-թեան Է- արեանոսոս-թեան։

79

ԻՅԿ եւ իսկ ընտրեցաւ ի զօրաց անտի անձնապահապետն
Փղաւիտ (Յովանոս (363—364)։ Արա հայեցեալ ընդ վելտս
ժամանակին՝ հարկ համարեցաւ կռել դաշինա խաղաղութեան ընդ
Պարսից, տալով նոցա յետս զսահմանն դրաւեալս անդտաին յա-
մէ 297, այս ինքն՝ զՀինդ նահանգսն անուանեալս «յայն կոյս Տի-
գրիս դեռոյ», եւ զմասն մի Միջագետաց հանդերձ Մծրին քա-
ղաքաւ։

Հասեալ յԱնտիոք՝ առաքեաց նա հրաման առ կուսակալս
նահանգացն թողուլ զքրիստոնեայսն ազատ ի կրօնս իւրեանց, այ-
րեաց եւ կուսանաց տուան միւսանգամ առաւելութիւնքն զոր հան
ի նոցանէ Յուդիան, արգել պատժով մահու չածել կին զկու-
սանն նուիրեալս, քանզի բազումք յայնժամ բռնութեամբ կամ
հաւանեցուցանելով յանգզեալ էին ի դոյն։ Վրեաց առ Աթա-
նոս՝ գալ ունել միւսանգամ զաթոռն եւ ապա հրաւիրեաց զնա
յԱնտիոք խօսել ընդ նմա։ Չուր ջանային Աէս արիանոսը, որպէս
եւ յետոյ Արիանոսը աղէքսանդրացիք շահել զնա մերժել յա-
թոռոց զհակառակորդս իւրեանց. «Այ ումէք, տսէր, կամիմ
բուռն առնել վասն հաւատոց. բայց այնմ՝ որում վասն միարա-
նութեան փոյթ իցէ, նմա տաց ձեռն։ Մեղեդեոս դարձեալ
յաջորդանացն ընկալաւ հրամանաւ կայսեր զմի ի նոր եկեղեցեաց
քաղաքին։

Շեռ հանգչել զօրուն Յովիանոս յԱնտիոք, որչափ ինչ պի-

տոյն էր. զի թէպէտ եւ ուրախ եղեն անտիրացիք ընդ մահ (Յուդիանու զառաջինն խմբելով տօն ցնծութեան ոչ միայն ի թատերոսն, այլ եւ ի տաճարոսն Աստուծոյ կենդանւոյ եւ ի վերայ գերեզմանաց մարտիրոսացն խայտալով եւ զքրիստոնէական օրհնութիւնն չքրիստոնէաբար երգելով, ասկայն իսկ եւ իսկ օկոսն դժկամակել եւ տրտնջել ընդ թշնամանս դաշանցն կռելոց ի Յովիանեայ: Ամին իրի ել անտի կայսր ձմերայնի զօրօքն երթալ ի Աոստանդինուպոլիս. այլ անդ ուրեմն ի Վաղաստենա՝ ի վերայ սահմանացն Գաղատիայ եւ Բիւթանիայ գտաւ Յովիանոս մեռեալ յանկողնի իւրում (17 Փետր. 364), ամաց իբրեւ 33: Ամենք համարին ի շատն ուտելոյ, այլք ի սունկսն ուտելոյ լեալ. կեպ զարձեալ ի սենեկէ նորոգ բռնելոյ եւ կամ դարձեալ յաճխոյ վառելոյ. թերեւս յիմեքէ իմեքէ ի նոցունց կամ յամենեցունց իսկ իրքն դիպեցան: Ամիանոս թուի կասկածել թէ գաւ ինչ եղել: Արպէս կարի յոյժ քան զչափն պարսաւի Յուդիան, նոյնպէս կարի յոյժ քան զչափն դրուստի Յովիան. այլ արդեամբք՝ այնչափ ինչ սակաւ է ժամանակ իշխանութեան Յովիանու, զի չէ դիւրին սահմանել զյարգ նորա ըստ ճշմարիտն վաստակոց:

Այդվաղակի իբրեւ զմռսեալ առաքեցաւ մարմինն ի Աոստանդինուպոլիս՝ խաղաց զօրն ի Նիկիա՝ ուր ի դաշտի ուրեք առաջի քաղաքին ընտրեցաւ Փղաւիոս Այդենթիանոս Լ. Աւգոստոս (26 Փետր.): Լըր սա (43 ամաց) որդի Վարտիանու ուրումն պաննա նիսցւոյ երբեմն կոմսի յԱփրիկէ, ի զօրավարութեանն ի Գաղիա ցուցեալ քաջութիւն ընդ իշխանութեամբ Յուդիանու, եւ ապա վասն համարձակ զքրիստոնէութիւնն դաւանելոյ՝ ընկեցաւ առ Յուդիանու ի հազարապետութենէ Յովիական (Արամապղեան) զնդին: Իբրեւ կամեր իմն զօրն թէ ընտրեսցէ իւր կայսր՝ աթուակից զոր, համարձակութեամբ ետ նոցա պատասխանի՝ թէ ընտրել զեւ ի ձեզ ապաստան է, բայց սահմանել թէ որդունակ առաջնորդիցեմ, այն իմ է: Ասկայն հայեցեալ ի պիտոյս իրացն՝ անգէն ի Նիկիոմեդիա արար նա զԷրեզայր զԱյդենթիանու, ապա (28 Մարտ.) ի դաստակերտի ուրեք մօտ ի Աոստանդինուպոլիս առաջի բազմամբօխ բազմութեան՝ արար Աւգոստոս, զարդարեաց ծիրանեաւ եւ պսակաւ եւ ի միում դեսպակի դարձան ի քաղաքն կայսերական: Լըր Այդէս առ Յուդիանու տանապետ յանձնապահաց զնդին եւ հանգոյն Յովիանու եւ Այդենթիանու՝ յանձն առեալ թողուլ զգնիւորութիւնն քան զքրիստոնէութիւնն, եւ քաջութեանն վասն՝ թողեալ ազատ ի կայսերէ: Եւ թէն ամօք կրսեալոցն էր Այդէս քան զԱյդենթիանոս. սա էր բարձրանձն, բարեձեւ, հզօր եւ տսկուն, ականդղէր կապուտակ՝ դաժանագոյն նայեցածովք: Այդէս՝ միջին հասակաւ, սեւահեր, րիծ ի միում ականն, զօրաւոր անդամովք, կոր

որունիւք եւ փոր նորա սակաւ ինչ ի դուրս: Երկրորդն եղբարք չգիտէին յունարէն, գեղեցիկ գիտութեանց անտեղեակ էին. սակայն Վլադենտիանոս ունէր ճարտարխօսութիւն բնածին եւ սիրէր զարուեստս եւ նորոց եւս զինուց եղեւ հնարագիւտ: Որպէս երկոցունցն հասարակաց են ստգտանք անազորութեան եւ խրատութեան, նոյնպէս եւ զրուատիք զգաստասէր կենաց եւ միաբանութեան ընդ միմեանս. ճանաչէր եւ յարգէր միշտ կրտսերն զաւաւելութիւն մտաց երիցուն:

80

Պարնայնի խաղացին կայսերքն երկրորդն ընդ խորակիս ի Մեդիանա դաստակերա Վակիացւոց աշխարհին. անդ բաժանեցան զպետութիւնն. առ Վլադենտիան զՎիլրիկէ, զԽաաղիւ, զՎադիա, զՄիլիտանիա, զՍպանիա եւ զԼիթրիկէ, այս ինքն՝ զարուսմուտ. Թողան Վլադենտի արեւելք, այս ինքն՝ ամենայն հռովմական նահանգք Միսիայ, Եգիպտոսս եւ խորակիս: Ըստ նմին բաժանեցան եւ զօրավարք եւ զօրակառն: Ի Սիրմիոն բաժանեցան ի միմեանց եղբարքն երկրորդն եւ չաեսին այնուհետեւ երբեք ուրեք զմիմեանս. չոգտաւ Վլադենտիան ի Մեդիոդանոն՝ զոր ընտրեաց նա փոխանակ Հռոմայ եւ Վլադէս ի Ղոստանդինուպոլիս: Յետ երկոց ամաց ետ Վլադենտիանոս՝ ծիրանի եւ Թագ որդւոյ իւրում ծամենի՝ Վրատիանեայ ի Ռեմն, համբուրելով զնա առաջի զօրացն եւ յորդորելով՝ արժանի հօրն եւ հօրեղբոր զանձն ցուցանել՝ ուրախութեամբ ընթացեալ ընդ Հռենոսս եւ ընդ Վանուք պաղեալ (24 Ը.Գ. 367):

Պարձոյց եգ միւսանգամ զնշանագիրս անուանն Վրիստոփի ի վերայ դրօշուն, նոքոգեաց զպատուէր պահպանութեան տէրունական աւուրն ըստ հրամանին Սաստանդիանոսի, կացոյց ազատ զգաստերս կանանց խաղալկաց յաւանեւոյ զարուեստ մօրցն իւրեանց, հան հրաժան զեկեղեցականն վասն եկեղեցական իրաց յեկեղեցականաց միայն դատել եւ ի նոցունց յաշխարհականս չըողքել. նոյնպէս զայլ եւս եկեղեցական ազատութիւնն՝ զոր (Յուդիանու հանեայ էր, դարձոյց այսրէն. սակայն զպարգեւան՝ որ ի կուսանաց առ կղերականս եւ վանականս ապին՝ զայն սահմանեաց առնուլ ի զանձ արքունի, վասն զեղծման ոմանց ի կղերականաց, եւ յայն սակս արդար իսկ զօրէնսն համարին Լմբրոսիոսս եւ Յերոնիմոս. նմին հակառակ՝ ստգտանին օրէնք Վլադենտիանեայ՝ զի բարձ ի կղերականաց զազատութիւն ի հարկաց հասարակաց: Եգ զհնգամեայ պաշտօն Պաշտպանչաց՝ քաղաքացն, որք ընտրէին յերեւելի արանց քաղաքին՝ լինել պաշտպան զբկելոյ ի

զատապատանի: Եւ ի կարգս վասն ուսման դպրոցաց ի Հռոմ՝ ուր բազում էին վարդապետք եւ բազմազոյն աշակերտք եկեալ յամենայն նահանգաց, այլ առաւել յաճախէին սղքա ի Թատրն, յամփիլիթատրոնն, ի կրկէսն եւ յաշխարհաւանդիկսն քան ի զընթացն: Կարգեաց բժիշկս ճարտարս քառասուն Թաւով վասն աղքատաց չորեքտասան բաժնիցն Հռոմայ, տալով նոցա վարձս յորքունուստ: Խրաչէս ուսմանցն վարդապետաց՝ նոյնպէս եւ բժշկացն շնորհեաց ապահարկ ընել:

Ս ան կրօնից՝ ի սկզբան Թագաւորութեանն շնորհէր ազատութիւն ոչ միայն ամենայն քրիստոնէական կրօնից, այլ եւ հեթանոսաց իսկ. այս ինքն՝ Թոզ նա զամենեւին իւրաքանչիւր խրդ՝ մտաց. յետոյ ուրեմն արգել հեթանոսաց զգոհս անտանոցն, այլ զպատարազ խնկոցն շնորհեաց: Բայց վասն անուանեալ փիղիտոփայիցն որ առ Յուդիանու եկին սփռեցան նստան իբրեւ ժողովո, հրամայէր դառնալ իւրաքանչիւր տեղիս:

Ճ շոյն գնացս եցոյց Ս ազենտիանոս եւ ընդ Երիւնդոսն, սակայն ոչ ամենայն ուրեք հաւատար: Ի Մեդիոդանոն ի կայսերանիս քաղաքին կայր տակաւին Եւքսենտիոս սին եւ հաստատութիւն Երիւնդոսացն յաւելուստ. բայց Հիզարիոս Պիլատաւիացի եւ Նաւերիոս Ս երկեղղացի ի բաց կալան ժողովուրդն ի հաղորդելոյ ընդ Եւքսենտեայ՝ զօրութեամբ բանից իւրեանց: Իբրեւ եկն անդր կայսր, չերթայր յեկեղեցի անդր՝ զոր եպիսկոպոսն արիւնոս ունէր, սակայն եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ երթալ ի պաշտօն՝ Համաւրէր վայելուչ կայսերական պատուոյն: Համարեցաւ Եւքսենտիոս Թէ որպէս զԵրատանդիտան, նոյնպէս եւ զսա պատրիցէ՝ յուղղափառութիւն կեղծաւորեալ եւ չարախօս զՀիլարիոսէ եւ զՆաւերիոսէ ընելով: Հայեծեամ հրաման տայր կայսր ժողով ընել 12 եպիսկոպոսաց՝ որոց առաջն կայցեն եւ Եւքսենտիոս եւ Հիզարիոս. անդ հարկ համարեցաւ Եւքսենտիոս դաւանել զմիասին էականութիւն Որդւոյ ընդ Հօր, զի մի յաթուցն ի բաց անկանիցի: Եւ Ս Հիլարիոս եցոյց կայսեր՝ Թէ որպէս հարկ եւ պիտոյ է Եւքսենտեայ հանել հրապարակաւ յայտարարութիւն դաւանութեան առ ժողովուրդն: Հանել հան Եւքսենտիոս, սակայն ոչ ըստ նիկէական խոստովանութեանն, այլ ըստ Ուփմիսեան դաւանութեան: Չուր բողոքէր Հիլարիոս. Ս աղենտիանոս կամ վասն կարի ի գործս տէրութեանն զբաղելոյ եւ կամ վասն զի չկարաց խափր ինչ ընդ այն եւ ընդ այս դաւանութիւն տեսանել, ոչ միայն ընդ Եւքսենտեայ հաղորդեցաւ, այլ եւ Հիլարեայ († 367) հրաման ետ երանել ի Մեդիոդանոնէ: Ետտաքին յայտ է Թէ շեղեւ ինչ Ս աղենտիանոս բազմօք օգնական ուղղափառացն, մանաւանդ Թէ չարար իսկ փոյթ՝ անսեալ Թէ իւր եղբայր եւ ակոռաւից հալածէ զնոսա:

Գրեթէ զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ (365—375) էր Վլադենտիրանոս համակ պատերազմաւ ընդ ազգաց ազգաց արեւմտից՝ որ միւսանգամ զօրացեալ էին յետ հարուածոցն՝ զոր եհար զնոսա (Յուդիան. նախ առ Հռենոսիւ՝ ընդ Լիդիանայ, Փրանկայ եւ Սաքսոնայ, եւ շինեաց ամրութիւնս առ նոյն գետով (ի Բառիդեայ ց)՝ ոգունտիա) եւ առ Նեկկար գետով. ապա կռուէր նա առ Դանուբաւ՝ ընդ Ղուադաց եւ Սարմատաց. կամ ինքնին իսկ նահատակելով ի պատերազմունսն եւ կամ ի ձեռն զօրավարացն՝ Վարիէտոոյ, Սեւերիանու, Վազաղայիայ, Յոֆնոսի եւ Սեւերոսի, որպէս եւ այլ եւս զօրավարք տային ճակատ ի Պաննոնիա եւ յԼիդիակէ ընդ բնակ ազգացն: Թէոդոս հայր Թէոդոսի կայսեր մերժեաց ի Բրիտանիա զյարձակումն Պիկտաց եւ Կալեդոնացւոց՝ զբաւելով զերկիրն մինչեւ ցիրամի Բնտոնիանայ եւ երկիրն նորոգ զբաւեալ կոչեալ Վլադենտիա նահանգ:

(Յետ վերջնոյ ճակատուն եւ յաղթութեան ի Պաննոնիա՝ յորժամ ի ձմերոցս էր Վլադենտիրանոս ի Բրեգիտիոյ (որպէս հաւանութեան է՝ ի լրան) եկին առ նա պատգամաւորք Ղուադացն խնդրել խաղաղութիւն՝ ասելով թէ գլխաւորք ազգին չաւնին ինչ մասն յասպատակութիւնսն որ ի սահմանս Հռոմայեցւոց եղեն, այլ զայն ռամկէն արար՝ զրգռեալ ի շինուածոյ անտի բերդից յերկրին իւրեանց: Ընդ բան բերդիցն զկծեցաւ սէզ հռոմայեցին իբրեւ ընդ կշտամբանո, եւ ոկաւ յանդիմանել զնոսա մեծաւ արամբութեամբ. ուժգնութիւն տատկութեան խօսիցն տախաւ հանգարեցաւ, եւ արիւն օսաստիկ ի զլուխն, ծածկեաց քիրտն մահու զդէմն երեսացն, ձայնն սպառեցաւ. իբրեւ մերձ յանկանել էր՝ ի վեր կալան զնա օպասաւորքն եւ ւժաւ ի սենեակն. աւազան եհաս բժիշկն՝ որ իբրեւ հատ երակ, չել արիւն. զմօտակացան ճանաչէր, բայց խօսել ինչ ոչ կարէր. յետ դժուարին ծրգեութեան՝ հան զոգին (17 Նոյ. 375), ամաց 55, թագաւորեալ ամս 11 եւ ամիսս իբրեւ 9: Օմուեցաւ մօրմինն եւ եղաւ ի Առատանդինուպոլիս, մինչեւ կայսր Թէոդոս Մեծն թաղեաց զնա փառաւորութեամբ (382. Փերր.):

Եւ Վլադենտիրանոս անպաճոյճ ի պիտոցս կենացն, օեղան նորա փայլելու առանց բարեկեցութեան, որպէս ինչ վայելէր պատերազմատէր թագաւորի: Իսաստութիւն՝ էր տիրող նկարագիր բարուց նորա, նմին իրի եւ բարեկարգութեան զօրացն կարի էր վրէժխնդիր, բայց էր միտնգամայն տկար ի ներել հրամանատարացն զորոց զյանջանսն թողոյր անպատիժ: Սակայն եւ այնպէս էր նա իշխան արթուն, զօրական քաջ եւ զօրավար մեծ: Ինսայութիւն նորա անցանէր իմն ի տահման ազահոութեան, սակայն արար նա դիւրութիւն նահանգաց՝ յորոց վերայ հարկէն ծանգացեալ էին: Օմեծ

մասն պաշտամանց տայր արանց ընտրանաւ, եւ առ նովաւ առաջնորդութիւնք չէին գնոց: Խստութիւն նորա ի խորհրդոյ եւ ի կամակար յօժարութենէ էր եւ ոչ յանկարծարէպ ինչ, եւ բազում անգամ արժանի՝ անագորունութիւն գնոյն կոչելոյ: Թէպէտ եւ զայնպիսիսն ի պաշտօն դատաւորութեան կացուցանէր՝ զորս իրաւասէրան գիտէր, այլ եթէ սխալեալ ինչ յընտրութեանն էր՝ այնմ չկարէր ի վերայ հասանել, եւ թուէին նոքա նմա Վիկտորիս թէ միայն խիստ իյցեն: Հանդերձ ազբիմք եւ ինքն ոչ մեղմացոյց երբեք ուրեք զվճիռ դատաստանի իրիք, այլ խստացոյց բազում անգամ: Եւ ի վերայ ամենայնի՝ փոքրօքութեամբ խանտայր ընդ վաստակաւ պլոցն, զայն չաժելով զմտաւ՝ թէ առն իշխանի ելանէ միշտ մասն ի վաստակոց անտի՝ զոր պատուեն եւ յարգել գիտիցէ: Ոչ առանց մեծի սագտանաց է եւ այն՝ զի թող նա եղբորն համարձակ հալածել զուղղափառն, զի ունէր իսկ ճոխութիւն ի վերայ նորա: Ասորի զօրաւոր էր երկեւղ առ ի կարծելոյ զնա յանագորունութենէ. Ուեմբգիոս վերակացու դատաստանաց՝ տեսեալ զնա թէ մերձ է հատանել յանագորունութիւն, խօսեցաւ զխլորտելոյ ազգաց ազգաց. իսկ եւ իսկ զեջաւսրտմութիւնն եւ երեւէր լուրջ իրրեւ զՆտոնիոս Պիոս¹:

Յառաջնակէ կնոջէն ի Սեւերայ՝ զոր մերժեաց նա վասն պատճառի իրիք անծանօթի, եթող զՎրատիանոս իրրեւ 17ամեայ, յերկրորդ կնոջէն ի Յուստինայ զչորեքամեայն Վաղենտինիանոս եւ դստերս երիս՝ զԵռուտա, զՎրատա եւ զՎաղդա. առաջնքն Ֆիացին անամուսին, Վաղդա եղեւ Թէոդոսի կայսեր: Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Վաղենտինիանոս ի զօրավարացն՝ աւգոստոս (22 Վոյ). չդարձաւ ընդդէմ Վաղէս, եւ ոչ ազնիւն Վրատիանոս՝ որ այնուհետեւ առաջնորդէր արեւմտից մեծաւ իմաստութեամբ (375—383). դարձոյց զմայր իւր զՍեւերա յաջորանացն, հան օրէնս ի պատիւ ծերակուտին, թող զմնացուածս հարկացն՝ զորս տակաւին պարտէին նահանգքն, արար հոգ վասն Եւսման հասարակաց, արգել մի քակել զհին շինուածս ի Հռոմ վասն գնորսն ի վիմաց անտի խլելոց շինելոյ, եւ կացոյց ազատ զեկեղեցականս ի քաղաքական պարտուց եւ տրոց (377):

Սատենագիրք քրիստոնեայք եւ հեթանոսք միարանեն ի գովութիւն Վրատիանու. ոգի գեղեցիկ ի բարենշան մարմնի. գնացք նորա, դէմք երեսացն եւ շարժմունք ունէին զնկարագիր ընտանեկան խոնարհութեան եւ ներքին ազնուականութեան: Եւ նա ինսամով կրթեալ ի գիտութիւնս, ունէր գեղեցիկ ձիր ճարտարխօսու-

¹ Պատանեակն որ ի ժամ որոյն առաժամ արձակեաց զբարակն՝ որ առ զօտ թագաւորին, այնպէս գանալից եղև՝ զի մուս ի վաղիւ անգր: Դարբին որ վասն ճարտարագործ ինչ զօհից շինելոց յուսայր ընդունել պարգև՝ ընկաւաւ պատիժ

մահաւ, քանզի Եսկա ինչ պակաս էր ի կշռոյն հրամայելոյ: Էին կոյսեր արջ երկուք (Mica aurea եւ Innocentia) որ մաս առ սենեկին իւրում սնանէին մարմնովք մահապարտաց. եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

թեան եւ բանաստեղծութեան զոր եւ սիրէրն իսկ. զի վարդապետ էր նորա Աւանիոս գաղիացի կարգեալ ի Վաղենտինեայ: Ի կրթութիւնս մարմնոյ հօր էր եւ աջողակ. ննջէր սակաւ, էր սակաւապէտ յուտել եւ յրմպել եւ անստգիւտ զգաստասիրութեամբն: Օգոնութեամբն եւ առատութեամբն եւ ազնուակաւութեամբն եւ չափաւորն ընկերականութեամբ եղեւ արգոյ եւ սիրելի ամենեցուն. բազում անգամ կանխէր յառաջ քան զխրն դրուածս՝ տռնել բարիս. էր ուրախակից ուրախութեան եւ կարեկից վշտաց այլոցն, այց առնէր հիւանդաց, նա եւ դոյզն իսկ զօրականի: Այսր ամենայնի սրբութիւն եւ ամրութիւն՝ էր ճշմարիտն երկեւղ Աստուծոյ:

Սակայն չէ ինչ արժան զայնմանէ իմն լուել թէ երբեմն խաբէր յարանց արքունեացն յանդէպն. կարի իմն զտկատեալ էր զհետ որոյ. խօսել խօսեր ի ծերակուտին զիրաց իրաց իմաստութեամբ, քանզի բնածին հանձարն զտեղի կարեւոր տեղեկութեանցն ընդ, սակայն չիրէր իմն ի բնէ զայնպիսի զնիւթական տեղեկութիւնսն, զի ցամաք իմն նմա երեւէին. ներեսցուք մանկութեան նորա. ո՞րդեւք յանդիմանեացէ զծառ գեղեցկածաղիկ՝ թէ ընդէր պտուղս խայծեալս չունիս. գարնայնի կենացն հառաւ անկաւ Վրդաթանոս:

Այսպէս յարեւմուտս:

81

Յարեւելս իշխէր եղբայր Վաղենտինեայ, հօրեղբայր Վրդաթանեայ՝ Վաղէս (364—378) ի բերանոյ անտի գետոյն Վանուրայ մինչեւ յայնկոյս Լափրատայ: Անդէն յառաջին ամս թագաւորութեան նորա յարեւ Պրոկոպիոս յազգականութենէ Յուզիանոս որ կապեաց թագ ի Սոստանդինուպողիս (28 Սեպտ. 365) եւ շահեցաւ իսկ զբազումն՝ շրջեցուցանելով ընդ իւր զՓաւստինա զայրի կին Սոստանդեայ հանդերձ դստերաւ նորա Փղաւիաւ Սաքսիմաւ Սոստանդիաւ քառամեաւ. արկեալ զարս նշանաւորո ի բանդ եւ շահեալ զռամկն խոստմամբ աւարի: Ի եղէտնք երկու՝ զոր առաքէր կայսր ի Սեսարիայ Վամբաց՝ անցին ի կողմն ապրտամբին ի ժամ ճակատուն առ Սանգարիոս գետով. Վաղիկորոն պաշարեալ ինքնին իսկ ի կայսերէ՝ դիմակալ եղեւ. (ծաղը արար զեա՝ կոչելով գարեջրմպու, այս ինքն՝ պաննոնիացի. զի սովորական էր կասկածուր ի Վաննոնիա.) համօրէն Բիւթահիա անց ի ձեռս Պրոկոպեայ: Հարկ համարեցաւ այնուհետեւ Վաղէս կոչել Ղլրբետիոյ զգորաժար ծերունի՝ զթշնամբն Պրոկոպեայ ի գործ պատերազմի. տուաւ ճակատ մեծ մօտ ի սահմանս Վաղատիայ. Վոմիյար եւ Եգիդոյ գլխաւոր զորավարք Պրոկոպեայ անցին ի

կողմն կայսեր, եւ այնպէս վճարեցաւ յազմութիւնն. երկուք ի հազարապետաց Պրոկոպեայ՝ ձերբակալ արարին զնա յորժամ յանապառան եւ ի խոխոմն փախուցեալ էր, եւ բերին կալան առաջի կայսերն. գլխաւեցաւ Պրոկոպիոս ընդ երկոցունց հազարապետացն, եւ առաքեցաւ գլուխ նորա առ Վլադենտինոս կայսր արեւմտից (27 Մայ. 366): Ինչպէս յետ այնորիկ սպանան ի Վլադենտինոսայ առ լոկոյ կասկածանաց դատակցութեանն:

Գուլթի էին ի բանի ընդ Պրոկոպեայ, իբրեւ ընդ ազգականի կոստանդեան տանն, եւ յոյն սակս առաքէր թագաւոր նոցա Մթանարիկ 3000 այր ի թիկունս օգնականութեան, որք իբրեւ տալն զբոթ մահուն Պրոկոպեայ՝ սկսան ասպատակաւ աւերել զԵփեսոսի մինչեւ գունդք առաքեալք ի Վլադենտինոս արարին զնոսա զնաւթափ եւ ցրուեցին ի քաղաքս խորհացուոցն. իբրեւ պահանջէր Մթանարիկ զարան յետ՝ չառ յանձն տալ զնոսա Վլադենտինոս եւ պատրաստեցաւ ի մարտ պատերազմի (367): Հետ երկուց արշաւանաց (367 եւ 368) յորս վճարեցաւ ինչ մեծ՝ յազմեաց կայսր Գլթաց (369 զարնայնի), եւ խնդրէր այնուհետեւ Մթանարիկ խաղաղութիւն: Սպասէր իմն սեզ հռոմայեցին թէ զայցէ Մթանարիկ ի Մարկիանոսպոլսն ի բանակ հռոմայեցուոցն, այլ զսւրբ զէ պատճառէր Մթանարիկ թէ երդմնի լեալ է հօրն՝ չմտանել յերկիր սահմանացն հռոմայեցուոց (ապաքէն՝ իբրեւ բարեկամ), նմին իրի ի միջոց վայրի գետոյն եկին նաւուք առ միմեանս եւ այնպէս դաշնքն կոեցան:

82

Հետ պարտութեանն Պրոկոպեայ եւ մանաւանդ յետ դաշնեցն ընդ Մթանարիկայ՝ ժամ առ այնուհետեւ Վլադենտինոս հալածելոյ ոչ միայն զուղղափառան այլ եւ զլէս արիանոսան, զՄակեդոնեանս, զԼուվատիանոսս, համառօտ իսկ՝ զամենայն քրիստոնեայս՝ բաց ի բուն Լիւանոսաց, այս ինքն՝ յՆիոմեանցն: Բանգի էր նա տուեալ զանձն վարդապետութեան Ենիմեանցն, որպէս թուի՝ մանաւանդ թելազրութեամբ կնոջ իւրոյ Լիդիայ Գլթիկայ՝ որ շերմն էր յարիանոսութիւն, եւ յառաջ իսկ քան զարշաւելն ի Գուլթա՝ առ Վլադենտինոս կնիք յեւնոմեանն Լիդիայայ յեպիսկոպոսէ Լիոտանդինոսպոլսայ:

Վաղ իսկ յամի 365 (նախ քան զպարտութիւնն Պրոկոպեայ) յետ ընդունելոյ հրաման ի կայսերէ՝ եղեւ ժողով Լէս արիանոսաց եւ Մակեդոնեանց ի Վամփսակոս. յետ երկամեայ խորհրդոյ՝ մերժեցաւ վարդապետութիւն Լիդիայայ եւ Ուիմինեան ժողովոյն եւ եղեւ ընդունելի զայթիզայթ դաւանութիւն ժողովոյն Ենիմեայ (որ յամի 341), եւ սահմանեցաւ ընդունել զԼիդիայս եւ զմիսրանեալսն ընդ նմա՝ թէ ի բաց կացցեն ի վարդապետ-

տաւթենէն: Իբրեւ լուսւ Ղաղէս զսահմանեայն ի պատգամաւորաց անախժադողոյն՝ ստիպեաց զսոսա հաղորդել ընդ Լադղբեայ. իբրեւ չառին յանձն, հրատեան տայր պարտել զնոսա եւ եւդոքսեանս փոխանակ նոռուցանել (365): Ի միւսումն ամի (յետ պարտութեանն Պոտոպեայ) յորժամ ել նա երթալ յԱնտիոք առ ահին Պարսից, ինքնին կամէր զհրամանն վճարել. անդէն ի Ղիկոմեդիա կոչեցան մի բոս միտէ Լադեւսիոս եպիսկոպոս Սիւզեփոսի եւ Լաւսաթէոս Սերաստիայ Փղբուն Հայոց (երկըրն եւս իէս աւրեանոր) ընդունել զհաղորդութիւն Լադղբեայ, երկըրն եւս ստիպեցան ընդունել եւ ապա ստրջացեալ յետս կացին (366):

Իբրեւ այսպէս նեղէին իէս արիանսքն եւ Մակեդոնեանք ի կայսերէ ընդունել զաղանդ Անովեանցն՝ միաբանեցին դիմել առ կայսրն արեւմտից եւ առ Ղիբրիոս քահանայապետ. առաջեցան պատգամաւորք՝ Լաւսաթէոս Սերաստիայ, Սիդուանոս Տարսնի եւ Խէնոփիդոս Սատաբաղայ Ղամբաց: Չգտեալ սոցա զՂաղէս արեւմտ ի Մեգիդանոն, (քանզի ի Ղաղէս էր յայնժամ), յանդիման եղեն Ղիբրեայ ի Հռոմ՝ տալ թուղթ մի ձեռնադրով Յէ եպիսկոպոսաց եւ աղաչել ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն իւր եւ եպիսկոպոսացն արեւմտից: Օտաւջինն չառ յանձն քահանայապետն, զի չընգունիք, առէ, զսահման Ղիկեական ժողովոյն. իբրեւ յայտ արարին պատգամաւորքն թէ ի բաց կացին նոքա ի մոլորութենէն եւ ետուն եւս խոստովանութիւն նիկեական հաւատոց հանդերձ ի միասին էականն բանիւ, ընկալաւ զնոսա այնուհետեւ քահանայապետն, ետ զիր ուրախութեան առ վաթսուն եւ չորս եպիսկոպոսունսն: Ըստ մտաց այսց եպիսկոպոսաց գրեցին առ Ղիբրիոս եւ ի Օմիւռնայ, ի Պամփիլիայ, յիսաւրիայ եւ ի Ղիւդիայ եւ առանց երկմտութեան է՝ թէ ընկալան եւ սոքա նոյնպիսի պատասխանի: Սակաւ ինչ եւեթ ժամանակք ի վերայ անցին ուրախութեան ընդունելոյ արեւելեան եպիսկոպոսացն ի հաղորդութիւն արեւմտեայցն՝ անդէն վախճանէր բազմակատարն Ղիբրիոս (24 Սեպտ. 366): Պայազատէր յաթոռն Պետրոսի՝ Դամասոս, այլ ոչ առանց հակառակութեան: (Իւստին Ուրսինոս կամ Ուրսիկինոս սարկաւազ ետ ընտրել զանձն յեպիսկոպոսութիւն, յարեաւ հերձուած, եղեւ արիւնհեղութիւն բախելով երկուց կողմանց ընդ միմեանս: Լքսորեցաւ Ուրսինոս, այլ յետ տարեւոր ժամանակի առ համարձակութիւն դառնալոյ ի Հռոմ. իբրեւ միւսանգամ խռով լինէր՝ մերժեցաւ երկրորդ անգամ: Սողոմն նորա ի Հռոմ չհաղորդէր ընդ Դամասոսի, զառաջինն ժողովէր ի պաշտօն ի գերեզմանո մարտիրոսացն, ապա յեկեղեցւոջ ուրեք առաջի քաղաքին. ուստի դարձեալ եղեւ արիւնհեղութիւն. տակաւին յամի 380 կամէր իմն Ուրսինոս դրաւել զաթոռն Պետրոսի, այլ ի Վրաթիանեայ կարճեցաւ:)

Պատգամաւորքն երեքին ընկարեալ թուղթս հաղորդութեան եւ յեպիսկոպոսաց ժողովելոց ի Սիկիդիա եւ յայլ նահանգս արեւմտեան պետութեանն, եկին բերին զնսսա հանդերձ թղթով քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ որ ժողովեալ էին ի Տիանա քաղաքի Վապադովկացւոց: Գլխաւորք յեպիսկոպոսաց ժողովոյս էին Լուսերիոս Վեսարեայ Վապադովկացւոց, Գրիգոր Նազիանզու՝ հայրն, Լթանաս Լնկիւրայ, Պաւղոս Լամեսայ եւ այլք որ վազ առ Յովիանեաւ (363) արկեալ էին յԼնտիդք ձեռնադիրնիկեական հաւատոց: Ուրախ եղեն հարք սիւնհոդոսին Տիանայ ընդ դարձ նոցա յուզողութիւն եւ յետ ընդունելոյ զնոսս ի հաղորդութիւն՝ գրեցին թուղթ սիւնհոդոսական առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ զի գումարեսցին զարնայնի ի Տարսոն Սիդիկեցւոց առ ի խառնելոյ զամենեւին ի հաղորդութիւն ընդ արեւմտեանցն (367): Եւ անդէն իսկ եւ իսկ եւ հրաման սաստիկ ի կայսերէ՝ չառնել զայն ժողով Տարսոնի եւ այնպէս խափանեցաւ գործն. ստիպն թուի իմն թէ եւ յայսմ ժողովի ոչ ըստ ակնկալութեան իրքն կատարելոց էին. քանզի ի սիւնհոդոսի ուրեք յԼնտիդք Վարիացւոց՝ կամեալ կամէին Յէ եպիսկոպոսք միարանել ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, բայց չէին յօժարեալ ընդ բանն ի միասն եւեկան:

83

Սակայն մեծն Բասիղիոս՝ որ անդստին յամէ 370 ունէր զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան Վեսարիայ Գամրաց, յուսայր ածել ի կատարեալ միարանութիւն զնոսս՝ որք ապաքէն դարձեալ էին սրտիւ ի մոլորութենէն, այլ անվտաճ իմն էին ընդ կալի անաչառն յորթողքսաց, եւ մանաւանդ ջանայր ածել զՍեղեսիոս յընդունելութիւն արեւմտեայցն:

Բասիղիոս էր ծնեալ (330) ի մեծառուն տոհմ, կրթեալ աստուածապաշտութեամբ, խոնարհութեամբ եւ զգաստութեամբ ի մօրէ իւրմէ յեմմեղիայ եւ ի Մակրինայ ի հանւոյ իւրմէ՝ զորոց զբանն եւ զվարս յիշէր նա միշտ: Նախ լեալ ի հրահանգս ի Նեոկեսարիա Պոնապոլսոց ուր հռետոր լեալ էր հայր նորա եւ ուսեալ զուսումն վարժոցաց քաղաքի ծնդեան իւրոյ Վեսարիայ՝ երթալ ի բարձրագոյն հրահանգան, նախ ի Վոստանդինուպոլիս (առ Ղիբանիոս՝ որ բազում գովութեամբ խօսէր զմանէ) եւ ապա յԱթէնս:

Եւս ուրեմն եգիտ նա զԳրիգոր Նազիանզու զոր յառաջագոյն ճանաչէր ի Վեսարիա, եւ մահն իմն ընդ միմեանս ի դան ինչ գեղեցիկ յոր խառնեցաւ յետոյ եւ Գրիգոր Նիսեայ եղբայր Բարսիղի, երեքին եւս կապադովկացիք: Բասիղիոս եւ Գրիգոր Նազիանզու երկուս եւեթ ճանապարհս գիտէին յԱթէնս, մին հանէր յեկեղեցին եւ մեւն ի գաղոց գիտութեանցն: Դարձան երկոքն ի հայրենի աշխարհս լի մթերօք գիտութեանց (355 կամ 356): Բասիղիոս յետ մկրտելոյ ի Գիանիոսէ արքեպիսկոպոսէ Վեսարացւոց, իբրեւ յերեսներորդ ամաց հասակի բռնադատեալ կայր սուուցիչ հրապարակաւ ի Վեսարիա եւ ի Նեոկեսարիա,

այլ ապա առ անձով քրիստոնէական փիղիսոփայութեանն՝ եւ դանձն ի վարս կրօնաւորութեան՝ յորոյ ուսումն երթեալ տեսեալ զվանականս Ասորւոց, Պաղեստինաց եւ Եգիպտոսի, ի դառնալ իւրում բաշխեաց զինչն աղքատաց եւ միայնացաւ ի Պոնտոս մօտ ի գեղն Ամեսի՝ ուր մօլոր իւր Եմենդիւս եւ քոյրն Մակրինա կէին ի կուսաստանի ուրեք (— 364)։ Կոչեցեալ զնա յայնժամ Եւսեբեայ արքեպիսկոպոսի Կեսարացոց որ զԴիոնիոս յաջորդեաց ըստ ինչորոյ ժողովոյեանն, ձեռնադրէր զնա յերկրցութիւն, որպէս ամօք ինչ յառաջ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր տկամայ ի Նազեանզ ի Տօրէ իւրմէ որ անդ եպիսկոպոսն էր՝ յորժամ յանկարծ առած ժողովուրդն զԳրիգոր առաջի սեղանոյն զն ձեռնադրեացէ զնա։ Այլ յետ սակաւ ինչ միայ կամակար մեկնէր Բասիղիոս ի Նոյն միայնութիւն, որպէս հաւանութեան թուի՝ առ խանտանաց եպիսկոպոսին իւրոյ, զի զայս ժողովոյեանն յինքն արկանէր Բասիղիոս առաւել գիտութեամբն եւ առաքինութեամբն։

Իսկ իբրեւ ել հայածուն Վաղեսի՝ հաշտեցաւ Եւսեբիոս ընդ Բարսաղի առ սէր եկեղեցւոյ։ Կոչեցաւ միւսանգամ Բասիղիոս ի պաշտօն եւ էր նա յամենայնի օգնական եւ ձեռնառու եպիսկոպոսին, մերժէր նա զյարձակումն Արիանոսացն եւ առնէր զԿեսարիա պատուար ամուր հաւատաց եկեղեցւոյ։ Յետ Ցամայ (362—370) առաջնորդութեանն վախճանեալ Եւսեբեայ՝ գործակցութեամբ Գրիգորի Նազեանզու եւ Ծերունւոյն Եւսեբեայ Աստուատացւոյ ընտրեցաւ Բասիղիոս հակառակ կամաց մեծաւանց ոմանց Կեսարացոց առնուլ զթիւռ աքքեպիսկոպոսութեանն պնդոյի իբրեւ միարապոյդիւ մայրաքաղաքին Գամրաց եւ եքսարք մեծի վիճակին Պոնտոսի (370)։ Թէպէտ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց վիճակի նորա եւ մանաւանդ ազգակիցք նորա ի մայրենի կուսէ՝ հակառակորդ էին նորա, սակայն իմաստութեամբն եւ հեղուկեամբ շահեցաւ զնոսա տակաւ Բասիղիոս։

Առաքէր Բասիղիոս հրեշտակութեամբ զՎարդէմէոս առ Աթանաս վասն երկուց իրաց, նախ զնա առաքեացէ հայրապետ՝ արտ զն հաւանեցուցեն զեպիսկոպոսունս արեւմտից՝ ջանալ ի կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելից, եւ երկորդ անգամ՝ զն ոչ միայն ինքն Աթանաս ընկալի ի հաղորդութիւն զՎեդեմիոս, այլ եւ հաւանեցուցէ ի նոյն եւ զՎառմանոս Զառմայ հայրապետ։ Իորատ ետ նմա Աթանաս թէ դժուարին է եւ գործ երկար՝ հաւանեցուցանել զեպիսկոպոսունս արեւմտից առաքել պատգամաւորս յարեւելս յանուն ժողովոյ իրիք անդէն գումարելոյ։ Սուտի լաւագոյն է, ասէ, զիմել առ Վառմանոս քահանայապետ, զի սա իբրեւ զլուի համօրէն եկեղեցւոյ առաքեացէ արս իշխանութեամբ հանդերձ որ զմիաբանութիւնն կատարեցեն։ Յայնժամ ըստ խորհրդոյն Աթանասայ՝ առաքէր Բասիղիոս զՎարդէմէոս ի Հռոմ առանձինն թղթով, յորում աղաչէր նա զքահանայապետն՝ արտ ոմանս հեզս եւ իմաստունս առաքել տղար, որք բերիցեն ընդ իւրեանս զգործս Սիմիոնեան ժողովոյն, եւ ըստ պատշաճի հրապարակաւ ցուցցի անզոր ամենայն՝ որ բանաբարն ի նմա գործեցաւ, եւ արասցեն միաբանութիւն եկեղեցեաց, մանաւանդ եկեղեցւոյն Անտիոքայ։ Վարձաւ Վարդէմէոս յետ ձմե-

բայնական ի շնորհիւ թղթովք տիրոյ արեւմտեանցն, այլ գործ ինչ ի միջն չերեւէր. տակաւին յաւայր իմն Բասիղիոս թէ Սաբինոս սարկաւազ որ ընդ Ղարոթեայ եկն յարեւմտից՝ ճշմարտագոյնս ինչ իմացուցէ զիրացն արեւելից՝ յորժամ զարձցի այգրէն յետս (370 եւ 371): Եւ զուր եւ ընդ վայր ամենայն. ոչ միայն չեւ ի գլուխ այն միաբանութիւն, այլ եւ ոչ Մեղեփոս եղեւ ընդունելի համօրէն արեւմտեայցն, քանզի ձախող իմն կարծիս զնմանէ ունէին ի Պաւլինեանց եւ ի Ղուկիբերեանց խարեալ, նա աւանիկ եւ ոչ Եթանաս եմուտ ընդ նմա ի հաղորդութիւն, որպէս եւ ոչ նորին յաջորդ Պետրոս:

Եւ յայլէս կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելեայց ընդ արեւմտեայց՝ մնայր ժողովցն Կոստանդինուպօղեայ՝ զորմէ ի ժամու իւրում:

Ս աղէս որ ընդ այն ժամանակս եւ այս երրորդ անգամ երթալ յԵնտիօք եւ զճանապարհայն (371—373) մոլեգնէր հանգոյն հեթանոսացն, մերթ ցրուելով զօրօք զժողովուրդն ժողովեալ ի պաշտօն Եստուծոյ եւ մերթ թանապով եւս արեամբ զսեղանս, հանելով զեկեղեցիս ի ձեռաց ուղղափառացն՝ որ այնուհետեւ ի բացի ժողովէին ի պաշտօն: Պայր հասանէր կարգաւ ի Կեսարիա ի գլուխ քաղաքացն Կապադովկացւոց (372): Եւ աքէր կայսր զՄուդետոս վերակացու անձնապահաց առաջն իւր՝ հաւանեցուցանել զԲասիղիոս ի կամս իւր՝ ապառնայեօք կորստեան ընչից, պքսորանաց, տանջանաց եւ մահու, որում տայր Բասիղիոս պատասխանի թէ ունիցիս արդեւք այլ ինչ քան զսոսա, քանզի ոչ մի ինչ ի սոցանէ կարէ սանանել ինձ. որոյ ոչինչ գոյ՝ զնորա չմարթի որ յափշտակել. պքսորս ոչ ճանաչեմ՝ զի ամենայն ուրեք յերկրին Եստուծոյ եմ. տանջանք չլինին ինձ դամագիւտ, զի չիք իմ մարմն. իսկ մահ հաճոյական եւս է ինձ, զի փութանակի ածէ զիս առ Եստուած. այսպէս մերժեցաւ ի նմանէ եւ երկրորդ հրեշտակն կայսր Ղեմեթենէս կոմս: Եւ լեալ զարմանայեօք կայսրն՝ ինքնին աքրունականօքն ի աստուածայայտութեանն գայր յեկեղեցին՝ ուր Բասիղիոսն մատուցանէր պատարագ եւ խօսէր ճառս, եւ մատոյց թագաւորն հանդերձ հաւատացելովքն զընծայսն ի սեղան անդր, որ էր նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան. երիցունքն եւ սաղկաւազանք տարակուսեալ թէ ընդունիցի արդեւք եպիսկոպոսն զընծայս նորա՝ ոչ զք մերձեցաւ առնուլ ի ձեռաց կայսրն եւ աքրունականացն: Տխրեսլ կայսրն սկսաւ դողալ եւ դեղեւել եւ առպալէր իսկ ի գետին՝ եթէ չունէին զնա ի վեր կղերականքն. անգ զիջեալ իմաստութեամբ՝ ընկալաւ Բասիղիոս զընծայս նորա: Սակայն եւ այնպէս գրդեցին ստիպեցին Եստուծոյ զկայսր՝ մերժել զԲասիղիոս. այլ ի գիշերին յորում երթալոց էր Բասիղիոս յաքսորս՝ յանկարծակի յախտ անկեալ գնէր մերձ ի մահ սրգի

կայսերն (Վ) ազննախնիանոս Վաղարատա՝ մանուկ վեցամեայ)։ Ի միտ առ թագաւորն զձեռն Լստուծոյ, կոչեցաւ Բասիղիոս եւ անգէն ի մօլն նորա՝ ողի առ մանուկն։ Խոստացաւ Բասիղիոս զկատարեալ առողջութիւնն՝ թէ մկրտեացի մանուկն յուղղափառաց եւ ինքն Վ աղէս դարձցի յուղղափառութիւն եւ ջանացի ի միարանութիւն եկեղեցւոյ։ Էառ յանձն կայսրն, մկրտեցաւ մանուկն յԱրիանասաց եւ վախճանեցաւ իսկ եւ իսկ։ Յետ սակաւ ինչ միոյ խօթացաւ եւ Մոզեսոս, զգջացեալ ետ կոչել զԲասիղիոս եւ ողջացաւ ազօթիւք նորա։

Ո՞րք մանկանն եւ բարեխօսութիւն Մոզեսոսեայ պատկառեցուցին զկայսր ի հալածելոյ զԲասիղիոս։ Եւ այսպէս կայր մնայր Բասիղիոս ի Աեսարիա համակ աշխատ լեալ սրբել զՓռքք Հայոս եւ զՎաղատիա յարիանասական պղծութենէն, եւ կռուէր գրով ընդ Լնտմանցն, լեալ յամենայնի զօգ միաւորութեան արեւելեան եկեղեցւոյ, զոր կամէր մանաւանդ առնել հջօրագոյն՝ միաւորելով զեպիսկոպոսեանն արեւելից ընդ Հռոմայ, եւ վախճանէր (500-մեայ) ի Ժամանակի՝ զի այն ինչ զերծեալ էր եկեղեցի ի բռնաւորութենէ թագաւորին (379 Յունու. 1)։ Ուստ առին ի վերայ նորա ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոգք եւ Հրեայք, զի հայր էր նա աղքատաց եւ որբոց եւ զամենայն ինչոն ծախեալ էր ի նոսա եւ զվեժատունն ածեալ յողորմածութիւն։

84

Եւ կայսր ի քաղաքէն Աեսալացւոց գարնայնի 373 ամին եւ հասեալ յԼնտիոք մոլեգնէր ընդդէմ ուղղափառացն. պատրեցան մի քոս միոջէ Պեղազիոս եպիսկոպոս Սաւորիկեայ, Բարսեղ Սուհայի, Լիւրդոս Երուսաղեմի, Եւսերբոս Սամսատայ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ Վալիգոր Աիւսեայ։

Եւ զիպատս միայն ցայն վայր ազատ էր ի հալածանաց. զի թէպէտ եւ եհաս եւ անգր հրամանն պատրեանն եպիսկոպոսացն ուղղափառաց (367), եւ ելանէր իսկ Լէթանաս եւ թներորդ անգամ յԼեղեքսանդրիայ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հայի համարեցաւ կոչել զնա յետս, այնու՝ զի յարեաւ խռով ի քաղաքին վասն նորա (368)։ Սակայն յետ ամն ինչ խաղաղութեամբ անցուցանելոյ՝ ննջեաց մեծն Լէթանաս (2. Մայ. 373)։ Եւ նա գործի գեղեցիկ զոր արկ ի կիր հովապետն մեծ՝ ունել ի հաստի զհաւատս տառապածութեան իւրոյ ընդդէմ Երիանոսացն բռնացելոց։ Ի սոյն գործ ցանկալի նուիրեաց զամենայն զկեանսն Լէթանաս, կրեալ անհնալին նեղութիւնս ամն 50, եւ եհաս իսկ կիսին որ առաջի կայր նմա, զի որպէս զսկիզբն՝ նոյնպէս գրեթէ զվախճանն արիանոսութեանն ետես։ Ի վերջին ամն կենացն (յամէ իբրեւ 370)

էր նա առաջնորդ գործոցն Բարսիլէ Կեսարիայ Կապադովկացւոց, Պարիզորի Կազմանզու եւ Պարիզորի Կիւսացւոյ, եւ յետ մահու նորա կենդանի էր ոգի նորա ի սոռա՝ տանել յառաջ զգործ միաբանութեանն եւ զպատերազմն ընդդէմ Հոգեմարտն Սակեդոնեանց եւ Լպողինարեանց որոց հակառակ սկսեալ էր գրել Լթանաս ի վերջին ամսն իւր:

Ընդէն ի ժամու մահուանն յանձն արարեալ էր Լթանասայ՝ ընտրել զՊետրոս երէց, որ էր լեալ միշտ ընկեր նեղութեան նաւա. ընտրեցաւ նա միարան հաւանութեամբ եպիսկոպոսացն եւ գիպտացւոց եւ այլոց կղերականաց եւ ժողովողեանն: Սակայն ի կայսերէ՝ այլ ոք սահմանեալ էր վստն աթոռոյ Ս. Մարկոսի: Լապեցեալ հրաման առ Պաղղաղիոս (հեթանոս) վերադացու աշխարհին նստուցանել զՍուկիոս զերէց արխանոս, եթէ հարկ իցէ՝ եւ զօրութեամբ զնուց. գունդ ժողովեալ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից եմուտ կալաւ զենեղեցի Ս. Խէնգիայ, նուագեցան ի նմա երգք հեթանոսականք եւ ցուցք պղծութեան, կաքաւեաց ի վերայ սեղանոյն երիտասարդ կանանցահանդերձ եւ մեւս ոմն մերկանգամ խօսեցաւ յամբիրոնէ թելադրութիւն գործոց պղծութեան, ուստի բերան Լթանասի խօսեալ էր ստէպ բանս փրկութեան առ ժողովուրդն: Մագնոս գանձապետ արս բազումն երէց եւ ստրկաւագ եւ ծեր տայր ածել ընդ քարշ ի քաղաք հեթանոսացն ի Հեղեոպոլիս՝ յետ գանալից չարազանն առնելոյ. նա սպանան եւս ոչ սակաւք: Ինքն Սուկիոս գունդ կազմեալ հասանէր ի վերայ վանականաց անապատին՝ պքսորել զնոսա ի կղզի մի հեթանոսական՝ ուստի յետ սակաւ ինչ միոյ աճապարէր դարձուցանել զնոսա յետս, քանզի դարձուցին նոքա զընակիչս կղզւոյն ի կռապաշտութենէն: Կա եւ ինքն իսկ կայսր՝ որ յետ վախճանելոյ եղջօր իւրոյ Սաղենտիոսեայ առաւել համարձակազոյն էր ի հալածումն ուղղափառացն, հրաման տայր զբազմամբոյն վանականս եւ զանապատականս Եգիպտացւոց աշխարհին բռնաբար ածել ի զնուորութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից. իբրեւ ընդդէմ դարձան, չարչարեցան բազմապատիկ, տուան ի քրէական մեղազս, պքսորեցան եւ սպանան եւս բազումք: Կոնստանտինոս անցք եւ ընդ վանականս Ըսորւոց աշխարհին անցին:

Յետոյ ուրեմն ի վերջին ամսն մեղմացաւ իմն Սաղէս, եղեւ համարձակութիւն վանականաց եւ անապատականաց եւ խոստովանողացն պքսորելոց դառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, նա աւանիկ եւ յԱգիպտոս այնպէս իմն իրքն փոփոխեցան՝ մինչեւ հայրապետն Պետրոս՝ որ դիմեալ ապաւինեալ էր ի Հռոմ առ Պամասոս քահանայապետ, դարձաւ յետ հնգից ամաց յաթոռ իւր՝ բերելով ընդ իւր թուղթ հաստաառութեան ի քահանայապետէն¹, եւ

Վուկիոս՝ որ եկն փափառեայ առ կայսր ի Արստանդինուպոլիս, չեզիտ ինչ օգնականութիւն ի նմանէ (378):

Եւ յայիսի իմն հանգամանք էին կրօնիցն իրաց՝ յորժամ յանկարծ կոչեցաւ Վաղէս յարեւելից՝ գալ պաշտպանել հիւսիսային կողմանց տէրութեան իւրոյ:

85

Յիւսիսինոս ծովէ եւ ի Տանայիս գետոյ մինչեւ ց'Աղտիկ ծով տարածեալ էր մեծ աւերութիւն արեւելեանն Վթաց. որոց տիրէր յայնժամ Հերմանրիկ որ եւ էր հիմնարկու աւերութեանն նոցա: Ինդ նորա իշխանութեամբ էին եւ արեւմտեան Վուլթք բաժանեալ ի նոցանէ Վնեստեր գետով մինչեւ ի վեր ց'Վանուբ եւ ց'Թայս: Աոցա թագաւոր էր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց (յամէ 367): Հոնք՝ ազգ մոնգոլեան սերեալ յՈւրալ եւ յԱլտու լեռնան յետ յարձակելոյ ի վերայ Ալանաց բնակելոց մինչեւ ց'Տանայիս, անցին սոքօք հանդերձ ընդ Տանայիս խաղալ ասպատակաւ ի վերայ արեւելեան Վթաց: Ենկաւ ի պատերազմին վերաւոր Հերմանրիկ՝ որ էր յայնժամ 110 (°) տմաց եւ սպան զանձն: Յայնժամ ազնուական ցեղք արեւելեան Վթաց առաջնորդութեամբ Աղաթէոսի եւ Սափրաբայ խնդրեցին թիկունս օգնականութեան յարեւմտեան Վթաց. բայց ի մէջ սոցա երկպառակութիւն էր վասն քրիստոնէութեան որ մտեալ էր ի նոսա անդստին ի 100 տմաց ի ձեռն գերեաց՝ յորոց ոմանք կղերականք եւս էին, եւ ի ժողովին իսկ Վիկիայ գաւաւ եպիսկոպոս ոք ի նոցանէ խէտփիղոս տնուն: Աթանարիկ թագաւոր նոցա եւ մասն մի հնազանդելոց նորա հաստատուն էր ի հեթանոսութեան եւ հալածէր զքրիստոնեայսն: Եւ ի իրեւ նեղէին զնոսա Հոնք՝ չարաց Աթանարիկ զղէմ ունել նոցա՝ փախեաւ ի Սարպաթս իւրով հեթանոսական ամրոխիւն: Իայց հակառակորդն նորա քրիստոնեայք՝ այլ իմն ազգ խորհեցան:

Վանդի մեծ մասն արեւմտեան Վթացն առաջնորդութեամբն Փրիդիգերայ իշխանի իւրեանց աղաչեցին զՎաղէս ընդունել զնոսա ի կողմանս խաւկիայ. պատգամաւոր նոցա էր եպիսկոպոսն Ուղիփիզառ որոյ զգազումն ի Վթաց դարձուցեալ էր ի քրիստոնէութիւն, զչորս աւետարաննն ի նոցա լեզու թարգմանեալ, որոց հաստակոտորք կան ցայժմ, եւ կարծի գտակ գոթացի նշանազրաց: Յանձն առ կայսր յայսիսի ինչ պայմանաւ՝ զի առնայն Վուլթք դարձցին յարիանոսութիւն, եւ նախ մանկունք ածցին յայսկոյս գետոյն Վանուբայ եւ ցրուեսցին յԱփա. իսկ հասակաչափքն տացեն նախ ի բաց զգէնս իւրեանց: Եւ յն վերջին պայման չկատարեցաւ, քանզի կաշառարեկ եղեն պահպանք

սահմանաց շրջանակները: Այսպէս 200,000 այր պատերազմող ի Վրթաց անց ընդ Վանուս, իսկ ընդ ամենայն էին իբրեւ 1,000,000 (376): Ի թնէ դժուարին էր զայնչափ բազմութիւն ունել ի հնազանդութեան եւ ի կարգի, բայց եւ սպասաւորքն շրջանակները նեղելովն զնոսա հանին ի յուսահատութիւն, եւ իբրեւ երկեւղ էր թէ ապստամբիցեն՝ տարան զնոսա պահապանք ի Միւսիա: Այլ ընդ նոյն ժամանակս եւ յարեւելեան եւս Վրթաց՝ ցեղն Վեւթուկացւոց կամեցաւ գալ նոյնպէս ի սահմանն շրջանակները, եւ իբրեւ չտուաւ հրաման, ինքնակամ անցին ընդ գետն՝ որոյ չքոյր պահապան եւ յարեցան յեղբարեմ իւրեանց: Եւ քաղաքաւորութեամբ եւ նենգութեամբ հրամանատարացն շրջանակները միւսանգամ գրգռեալ Վրթացն՝ միտքանեալ դնէին աստղատակ ի խրախփա եւ ի մերձաւոր կողմնանն: Եւ քաղաք կայսրն զօրավարս եւ կոտորեցան. քանզի Վուլթը տուարացեալ զօրանային յայլոց եւս եկաց յարեւոյց եւ ի Հոնաց եւ յԱլանաց իսկ: Թէպէտ եւ կոչեցաւ Վրաստանոս եւ գայր մերձենայր զօրքն աղեւմտից, եւ գրէր իսկ առ հօրեղբայր իւր՝ չտալ ճակատ մինչ չեւ նորա հասեալ, սակայն այլ իմն ազգ ի խորհրդեան պատերազմին սահմանեցաւ. Սերաստիանոս զօրավար՝ որ դժկամեւ կուլթեամբ էր ընդ կայսերն արեւմտից, տոկայր իսկ եւ իսկ տալ ճակատ. ոչ այսպէս Վիկտոր: Յաղթեաց խորհուրդն Սերաստիանայ. քանզի եւ ինքն Վաղէս խանտալով իմն՝ առանձինն զպարծանս յաղթութեանն խորհէր առնուլ:

Այդուն (9 Աւգ.) ժողովեցաւ զօրն հռոմայեցի, խողաց ժամն երիս հասանել առ Վուլթն, հնչեաց աղաղակ պատերազմի ի գնդէն Վրթաց, փութանակի կարգեցան ճակատեցան շրջանակները նքթեալք, ծարաւեալք եւ լքեալք ի տապոյ: Յամեցուցանէր իմն Փրիլիպեր եւ այլ եւս ժամն՝ զի յուսայր թէ գայ գունդ օգնական յարեւելեան Վրթաց: Իբրեւ եկն այն գունդ առաջնորդութեամբ Եղաթէոսի եւ Սափրաքոյ՝ սկիզբն լինէր պատերազմին առ Եղրիանուպոլեաւ. զօրն հռոմայեցի վաստակարեկ եւ կուրացեալ ի փոշոյն դիպելոյ՝ ի պարսութիւն մատնեցաւ. նախ հեծեալզօրուն փախտեաց լեալ եւ զհետ նորա եւ հետեւանն:

Վաղէս՝ որ թողեալ լքեալ յանձնապահացն՝ կռուէր տակաւին ի մէջ դիականցն անկելոց հանդերձ սակաւաւոր մնացելովքն, եղեւ չէր յաչաց՝ յետ ցուցանելոյ թէ քաջ զինուոր է, բայց անտեղեակ զօրավար: Վաղէս իրի ստոյգ ինչ վառն մահաւան նորա չէր. ոմանք առնն թէ նետահար լեալ փչեաց զոգին եւ այլք թէ ածաւ նա փրաւոր ի խուղ մի՛ զոր հրձիգ ուրախն Վուլթը յանգէտս եւ անդէն այրեցաւ: Երկրորին եւս պատմին յԱմմիանայ. վերջինն եղեւ առհասարակ հաւատալով, որպէս նշմարեմք ի վկայութենէ Կոստրն Եւրեղեայ Վիկտորի, Սափրաքոսի, Ներոնի-

մեայ, Ուսմանայ, դարձեալ՝ Արոսեայ, Օսմանի, Թէոքորե-
տայ, Մովսիսի Խորենացոյ, Սոկրատայ, Սոգոմենայ եւ Փիղոս-
տարգեայ: Վախճանեցաւ Վաղէս իրրեւ 50 տեանց՝ Թագաւորեալ
ամս իրրեւ 15. եթող դստերս միայն երկուս՝ Ղլերոսա եւ Ղլ-
նաստասիա: Լըր եւ սա հանգոյն եղբօրն՝ խիստ եւ անազորոյն, էր
նոխտանձայոյդ պատերազմական հրահանգաց, խիստ ի Եփրեյն,
կառնածոտ ի վերայ մեծամեծացն, բայց հաւատարիմ ի բարեկա-
մութեանն: Պաշտպանէր նա իրաւանց նահանգացն, Թեթեւա-
ցուցանէր զտուրսն, պատժէր սատարիկ զհարստահարութիւնն:
Լըր նա բազում անգամ առատ ձեռք՝ առանց վատնութեան.
եթող նա յիշատակարանս իմաստունն հոգաբարձութեան ի քա-
ղաքս քաղաքս: Սակայն յոյլ էր, չէրէր տակալ աշխատութեան,
էր բիրտ եւ տգէտ եւ ի պատերազմական եւս զիտութենէ: Խնդրէր
այր պարծանս, այլ ի խստութեան՝ որ յանազորունութիւն երա-
նէր, մանաւանդ եթէ կասկած եւս դաւաճանութեան ի միջէ էր.
զէ եւ էր իսկ առհասարակ ատեղի, եւ բազումք էին որ ցանկային
ընդ այլ կայսր:

Լահագին իմն էր պարտութիւնն առ Ադրիանուպոլեոս.
Տրայանոս, Սեբաստիանոս, Եղուիտիոս սպարապետ, Վաղերիա-
նոս Խոռոսպետ, Պոտենտիոս գնդապետ այրերտիր զօրաց որդի
Ուրարիկեայ զօրավարի եւ այլ եւս 35 զօրավարք անկան ի ճա-
կատուն: Ըմբիանոս՝ որ զայն պարտութիւն համեմատէ պարտու-
թեանն առ Սանեօք՝ հազիւ երբորդ մատին հռոմէական զօրուն,
տոէ, ապրել մազապուր: Ի վաղիւ անդր պաշարեցին Վուլք
զԱդրիանուպոլիս՝ զէ լուան թէ գտնէր կայսերն անդ են. իրրեւ
ընդ երկուր գիտնակալ եղին քաղաքացիքն, զայն թողեալ խաղացին
ի վերայ Արտանդիւնուպոլեոսայ. ապրեցաւ երկրորդս Հռոմ՝ յա-
ւաքառութենէ՝ միայն օգնականութեամբ Արտաղիւնտացն առաւ-
քելոց ի Մաւկայ դէպոյն նոցա՝ ընդ որում դաշնաւորն լեալ էր
Վաղէս: Մեկնեալ ի պարսպաց կայսերական քաղաքին՝ Խաղատա-
կաւ եւ աւարառութեամբ անցին ընդ անցնն Սոսիկեայ առ Հե-
մոս լեռամբք, լի արարին աղմկաւ եւ ապականութեամբ պատե-
րաղմի զՎիւրիկէ, զՄիւսիա, զՍակիա եւ զԽարիա, հասին մին-
չեւ ցտահմանս Խտաղիայ:

1 Ոմանք ի հեթանոսաց անտէ ըստ օրե-
նաց ինչ հմայիցն իւրեանց համարեցան
զամենէլ թէ սպանցի Վաղէս, եւ յաջրդ
նորս իշխան զը լաւ վիճիք՝ օրոյ անուն
սկսանիցն Թ, Է, Ո Նշանագրովք եւ կա-
տարիցի Ս Նշանագրով. եւ նմանեցուցին ի
նոյն զԹեոքորոս զայր ազնուական եւ բազ-
մազատակ զերկրորդ գաղանեաց գլխի կոյ-
սերն: Եհաս բանն ի կայսր, անալ Թեո-
քորոս ի զոտանդիմուպոլեոս եւ բազ-
մազատակ զարքման հմայիցն եւ սպա-
նաւ: Ոչոք այնքիկ էր այնուհետեւ՝ օրոց

անուն Թէոքորոս սկսանէր եւ Սէիւ կատարէր.
Թեոքորոս, Թեոքուրոս, Թեոքատոս եւ
Թեոքատիոս Թագաւորեանքն զանուանս իւ-
րեանց կամ փոխէին: Սեմանիկէս փիլիսո-
փոս օր զայնմ հմայութենէ անգնակ եւեթ-
էր՝ կենդանւոյն այրեցաւ: Ղլերանոս՝ որ
հազիւ զերեւալ ի նոյնպիսի վտանգէ, անէ
Թե յանութիւն իրացս անեանց ցարժոն
ժամանակս կենդանի էր Վաղէս (այս ինքն՝
ամս 4): Նա հրաման եւս հան Վաղէս իւրե-
զրեւ զտաննէլ զամենայն զիրս կախարդ-
նաց եւ ընչէլ:

Վրատիանոս էր առ սահմանօր թորակացուց աշխարհին՝ յորժամ ընդ առաջ եղեւ նմա Վիկտոր զօրավար հեծելազօրւ արեւելեան պետութեանն՝ բերեալ զգոյժ պարտութեան արեւելեան զօրուն։ Չոգաւ յայնժամ յետս կայսրն ի Սիրմիոն՝ բազմացուցանել զբանակն ընդդէմ յաղթող թշնամւոյն, ապա խաղաց նորօք դէպ ուղիղ ի Ոստանդինուպոզիս՝ անցեալ ընդ բազում վտանգս յերեսաց թշնամեացն շուրջանակի պատելոց։ Ոչ յահագին պարտութենէն վհատեցաւ եւ ոչ ի շքեղութենէ արեւելից շացաւ կայսրն իննեւտասնամեան։ Ի մեծ եղեալ նորա կռուել ի վերայ տէրութեանն ընդ անթիւ թշնամեացն արեւելոց յաղթութեամբ՝ տեսանէր թէ չիք ի միջի այնուհետեւ ոչ զօրաւոր բանակ եւ ոչ քաջ եւ փորձ զօրավարք։ Մեծ եւ մի միայն այն արատ էր վարեցն Վրատիանոսայ՝ զի անդէն ի սկզբան թագաւորութեանն հաւատացեալ բանաստեղծութեան արքունականացն ետ սպանանել զԹէոդոս կոմս որ առ հարըն նորա վճարեաց բազում արութիւն քաջութեան ի Բրիտանիա եւ ցածոցց յԱփրիկէ եւ ի Մաւրետանիա զապստամբութիւն Փրիմեայ ուրումն իշխանի մաւրետանացոյ։ Բազումք ի թագաւորացն մանկագունից նոյնպիսիոս յանցեան, այլ Վրատիանոս միայն է՝ որ զԹէոդոս գորդի սպանելոցն Թէոդոսի կոչեաց բաժանել ընդ նմա զԵղիստեանութիւն իւր՝ ազնուականութեամբ հատուցեալ որդւոյն զզրկանո հօրն եւ խնատութեամբ հոգացեալ վասն փրկութեան համօրէն տէրութեանն։

Թէոդոս որդի Թէոդոսեայ սպանիացուց եւ Թերմանտայ քնոջ ազնուականի սպանիացուց, երբեմն դուքս Միլտիայ, որ յետ մզելոյ պատերազմունս ընդդէմ Սարմատաց՝ էր միայնացեալ ի Սպանիա պարսպեալ ի դարման անդոց՝ կոչեցաւ յանկարծ ի Սիրմիոն, ուր դարձեալ էր յայնժամ Վրատիանոս, առնուլ ակամայ զԺիրանին կայսերութեան ամաց իբրեւ 32 (19 Յունու. 379—395)։ Եւ նմա Վրատիանոս զհամօրէն պետութիւնն արեւելից, յաւելեալ ի նոյն զմեծ մասն Վիլրիկեայ՝ որ յետ այնորիկ արեւելեան Վիլրիկէն անուանեցաւ, այս ինքն է՝ Վակիա, Միլտիա, Վարդանիա, Մակեդոնիա, Լապիրոս, համօրէն Յայնք, Սքեռէ եւ այլ եւս կզգիք Յունաց, եւ գլուխ քաղաքաց այսոր Վիլրիկեայ էր Թեսաղոնիկ։ Լքեւմտեանն Վիլրիկէ որ էր ընդ վերահացութեամբ Խաղիայ՝ ունէր զՊաննոնիա, զԼորիկոն եւ զՄաղմատիա։

Չեւ էր տէրութեանն այնպէս մերձ ի կործանումն երեւեալ որպէս յայնժամն. աստի՛ սահմանք Հռենոսի եւ Վանուբայ կրէին յարձակումն ի գերման ազգաց՝ յԱղեմանաց, ի Փրանկոց եւ ի Սուեւաց. համօրէն Վիլրիկէ եւ Թրակիա էր աւերեալ ի

Վթաց, ի Հոնաց եւ յԱլանաց. անտի՝ սահմանք Տիգրիս, նա աւանիկ՝ Լփրատ գետոյ էին ի կառկածի յերեսաց Պարսից, Վրաց եւ Հայոց: (Հայն սակա Վրատիանոս աճապարէր ի Վազէա եւ Թէոդոս գումարէր զԷրեւ զգորականն ցրուեալ՝ ի Թեսաղոնիկ, հրահանգէր զնոսա, քաջալերէր եւ արտապնդէր. անոր զային առ նա հրեշտակութիւնք քաղաքաց քաղաքաց՝ ցուցանել նմա հպատակութիւն: Մզէր այնուհետեւ Թէոդոս բազում ճակատս ընդ Վթաց. յաղթեաց նա նոցա առանց սատակիչ ինչ պատերազմ ընդ նոսա տալոյ՝ իմաստունն յապաղութեամբ, զրիւն, պատնիշօքն, արագութեամբն, զսխալանս Թշնամեացն արկանելով քաջ յիւր օգուտ ի կիր. քանզի էր իսկ չմիաբանութիւն ի մէջ նոցա յետ մահուն Փրիտիգերայ: Արեւելեան Վուլթք մեկնեցան ի Պաննոնիա: Աւ թէպէտեւ մեծ մասն արեւմտեան Վթաց ընկալեալ էր զԱթանարիկ, այլ քանզի բազումք ընդդէմ դառնային իշխանութեան նորա, սա խաղաղասէր եղեալ եւ ի բաց իւրովքն հաւատարմօք ապաստանել յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց՝ հակառակ երդմանն իւրում: Աւ ընդ առաջ նորա Թէոդոս, ած ի քաղաքն կայսերական՝ որ զարմացոյց յոյժ զթագաւորն բարոս, եւ ի վախճանել նորա յետ 14 աւուրց (25 Յունու. 381)՝ ինքն կայսր երթայր յաւարկաւոր առաջի դազաղացն: Բաժանեցան այնուհետեւ Վուլթք ի փոքր փոքր մասունս եւ արարին դաշինք ընդ կայսեր, եւ ընկալան բնակութիւն ի Խորակիա եւ ի Միւսիա ընդ հպատակութեամբ նորա, բայց պահելով զսովորութիւնն իւրեանց, եւ կոչեցան՝ Վաշնաւորք: Բնորեցան ի նոցանէ 40,000 այր ի գործ պատերազմի տէրութեանն (382): (Հայնմ հետէ ազդեցութիւն մեծ էր Վթաց յիրս տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

87

Որպէս ի Թեսաղոնիկն՝ նոյնպէս եւ ի Վոստանդինուպոլիս առաջին քան զամենայն հոգս էր Թէոդոսեայ՝ կարգել զիրս կրօնիցն: Վաղ իսկ Վրատիանոս վաղվաղակի իբրեւ լուաւ զթոթ մահուան հօրեղջօրն՝ անդէն ի Սիրմիոն բստ խորհրդոյ Ս. Ըմբրոսիոսի (եպիսկոպոսի Մեդիոդանու յամէ 374) հան հրաման դառնալ ամենայն եպիսկոպոսաց պքսորելոց առ Վազէսիւ եւ ունել իւրաքանչիւր զիւր աթոռ, եւ ընդ ամենայն պրեւերս թողուլ ազատութիւն իւրաքանչիւր կրօնից՝ բաց ի Սանիսեցւոց, Փոտիւնիանոսաց եւ Ալանոմեանց (378), այլ ի միւսում ամի առ նա յետս ի Մեդիոդանոն զայն ազատութիւն կրօնից՝ արգելեալ չարափառացն ժողովել ի պաշտօն կամ քարոզել զիւրեանց վարդապետութիւն, մանաւանդ՝ որոց կրկինն մկրտէին՝ որպէս զՎոնատեանս

(379): Իբրեւ առ թէպէտ զիշխանութիւնն արեւելոյ՝ յետ միջուանայ ի Ս. Եղեղեանէ եպիսկոպոսէ թեմապետիկոսայ (որ առաջին առաքելական անդապարհն կոչուցաւ ի Ղաւմաստէ՝ յետ բաժանմանն Վիլիսիոսայ)՝ հաս զհաշտաւոր հրամանն (28 փետր. 380) որ առաքելցաւ ի Աստանդինուպոլիս՝ զի անտի տփուսոյ ընդ նա հանդան արեւելոյ: «Այսմ այսպէս է մեզ թէ ամենայն աղքատ եւ աղքատ՝ զորս առաջնորդութիւն քաղաքապետն զթաւթեան մերոյ վարէ, զայն հաւատ կաղին՝ զոր աստուածնդէնն առաքելոյ Պետրոս Հռոմայեցւոյն ասանդեաց, հաւատ՝ որ ցոյցմ կարգեալ պահի, եւ զորոյ զհետ երթայ Ղաւմաստ քահանայապետ եւ Պետրոս Եղեղեանդրացւոյ եպիսկոպոս այր առաքելաշնորհ. այս ինքն՝ զի ըստ առաքելական ասմանն եւ աւետարանական վարդապետութեան հաւատացեմք զձոր եւ զմիջոց եւ զնոցայն որոյ զմի աստուածութիւնն՝ զոյգ եւ հաւասարն մեծութեամբ եւ ուղղափառն Երրորդութեամբ: Ար այսմ օրինաց զհետ երթան՝ նոցա հրամանն տամք տանաւ անուն քրիստոնէից կաթօղիկեպանաց, իսկ զայլն ամենայն՝ զորս անմիտս իսկ եւ բանդազուշեալ համարինք, կրել զգետ անուն հերետիկոսական վարդապետութեան, եւ ժողովակաց նոցա՝ եկեղեցւոյ անուն չապ, նախ Լաստիոյ վեժիանդրութեանն ան կալեալ եւ յետ այնորիկ՝ ընդանելոյ պատիժս՝ ի մերմէ իշխանութեանէ:»

(Յետ իննամսեայ ժամանակի զառաջինն ուրեմն եմուտ թէպէտ ի Աստանդինուպոլիս (24 Նոյ. 380): Եւս քաղաք կոչսերական էր գրեթէ մայրաքաղաք արիանոսութեան. յետ մերժելոյ Ս. Պաւլոսի յաթոռոյն (338)՝ եպիսկոպոսք արիանոսք եւեթ նաւէին մի ըստ միոջէ, Լուսերիոս Վիկոմեզացի, Մակեդոնիոս, Լուկսքսիոս եւ այժմ ուրեմն Ղեմսիկիոս չարաբիշ Ղիւրերաց: Տիւրք անդէն վարդապետութիւն Երիոսի, առ նմին՝ մարտութիւն Նովատիանոսաց քարաղէր յայլ եւ այլ եկեղեցիս քաղաքին, անդ էին խանձարուրք Մակեդոնեանց, յաճախեցին Լուսմեանք. նա Լուդիկնարեանք իսկ յայնժամ սկսան անդէն տփուսալ տարածանել: (Յետ մահուանն Ս. Լուկսի)՝ աչք սակաւաւոր ուղղափառացն Աստանդինուպոլիսացւոց եւ դրացեացն եպիսկոպոսաց հայէին ի Պրիգոր Նազիւանդացի. հաղիւ հազ կարաց հաւանեցուցանել զստ Ռոսպարիոս եպիսկոպոս Առդոնիայ Ասպաղովկացւոց. թողեալ ակամայ զսիրելի միայնութիւնն զնաց Պրիգոր առաքելութեամբ ի քաղաքն խռովալից իբրեւ «Ճրագ մի տկար, ասէ ինքն, որոյ բոց

1 Մատ. Թեոդ. 3. 2. — Առնէ ի բաղնի մասնադրաց. Զարմանք են՝ թէ զիսք այս օրէնք գովին վասն մզմականութեանն, եւ զարմեալ՝ այն իսկ մզմականութիւն յոմանց պարտաւ իբրեւ տկարութիւն, այնու՝ զի սպառնացաւ եւեթ կոյսին եւ ոչ պատժեաց: Արդեւ թէ սպառ-

նայիք, թշնամանք եւ պատիժ՝ հնաք եւ փշուրք հաւանեցուցանելոյ ինքն: Ար որ զպատիժ խառութիւն պարտեմ՝ յորժամ Արիանոսք զնոյն առնէին, չարքի գովել յորժամ զնոյն ուղղափառքն առնէին:

յառնանայն առերեւառէ շնչոյ առատանիցի, զոր ի հանգարտ խցկանէ առեալ՝ կամիցին ածել ի հրապարակ՝ իրրեւ ջահ բոցածածանչ, անցուցանելով ընդ անձրեւ եւ ընդ մրրիկ, (379): Ըստ ի տան ուրեք կատարէր զպաշտամունան իրրեւ ի մատրան (ուր ապա շինեցաւ եկեղեցի անուանեալ՝ Լնաստասիա) . արծարծեցան հաւաղք ուղղափառութեան . դիմէին ի բանս աստուածխօսութեան նորա խուռնրնթաց հաւատացեալք, որպէս եւ Լնոմեանք իսկ հիացեալ սիրացեալ էին ընդ ճարտարխօսութիւն եւ ընդ բարձրութիւն աստուածխօսական ճառից նորա . թէպէտ եւ սաստիկ եւս էր թրշնամութիւն նոցա, մինչեւ բազում անգամ յարուցանել նոցա աղմուկ ի տեղւոյն, խափանել զպաշտամունան, եւ զճանապարհայն քարկոծ առնել եւ նախատել զեպիսկոպոսն սուրբ:

Նա աւանիկ՝ եւ յուղղափառաց անտի կրեաց Գրիգոր նեղութիւն: Մաքսիմոս ոմն եգիպտացի քրիստոնեայ հաւատովք եւ փրկչսոփոս շնական՝ կարծեօք եւ բարուք, կեղծաւորեցաւ առաջի Գրիգորի իրրեւ խոստովանող բարեպաշտօն, ընկալաւ սա զնա ի տուն իւր, վստահ եղեւ ի նա եւ գովեաց զնա ի միում ի ճառիցն: Բայց արդեամբք ջանայր Մաքսիմոս ըմբռնել զաթոռ եպիսկոպոսութեան կայսերական քաղաքին: Եւ առանց հաւանութեան Պետրոսի եպիսկոպոսի Լղեքսանդրացոց՝ եկին անդր եպիսկոպոսունք երկու եգիպտացիք՝ որք ձեռնադրեցին զՄաքսիմոս գաղտագողն գիշերայն դրօք փակելովք . յայտ եկին իրքն, համբաւեցան առաջին զեղծ կեանք շնականին եւ մերժեցաւ ի քաղաքէն: Եւ որ երթեալ բողոքէր Մաքսիմոս առ կայսր ի խնսաղունիկ . ոչ միայն խնդրոս, այլ եւ Վամասոս քահանայապետ մերժեաց զնա՝ լուեալ զանցս իրացն յԼպոդեայ եպիսկոպոսէն խնսաղունիկեցոց:

Եւ յայիսի իմն էին հանգամանք կայսերական քաղաքին՝ յորժամ եկն անդր խնդրոս՝ զոր հաստատեաց հայրապետն հեղ ի հաւատս ուղղափառութեան՝ զօրութեամբ բանից իւրոց եւ պաշտպանութեամբ նիկեական հաւատոց, այնպէս զի անամայ իսկ առ մոյծ զնա կայսրն յեկեղեցի անդր Լուսեբլոց: Եւ արխանոս եպիսկոպոսն Վեմոփիղեայ յրնաիր առնէր կայսր կամ ընդունել զնիկեական հաւատան եւ կամ ի բաց զնալ ի քաղաքէն . մեկնեցաւ Վեմոփիղոս եւ արտաքոյ առաջի գրանց քաղաքին կատարէր զպաշտամունս:

Բստ խորհրդեան եպիսկոպոսաց բազմաց՝ մանաւանդ Գրիգորի՝ Նազիանզացոյ հան խնդրոս հրաման լինել ժողովոյ եպիսկոպոսացն արեւելից ի Կոստանդինուպոլիս յամենան Մայեայ

381 ամին: Ժողովեցան 150 եպիսկոպոսունք արեւելից. եպիսկոպոսունք Լազիկոսացւոց եւ Մակեդոնացւոց կոչեցան անագան: Լազ երեւելիք ի նմա էին Վրիգոր Նազիւնացի, Վրիգոր Նիւսեայ եւ նորին եղբայր Պետրոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի, Լազիկոսացի խորհրդի եւ Վիտորոս Տարսուսի:

Եւ աջին նիւթ քննութեան ժողովոյն էր կարգել զոր յեպիսկոպոսութիւն Վոստանդինուպոլեայ. եպիսկոպոսութիւն Մաքսիմեայ սահմանեցաւ իննել անգոր եւ ընտրեցաւ Վրիգոր Նազիւնացի ի նոյն. արտասուօք ստիպեցաւ խոնարհել վճռոյ ժողովոյն: Մեղեալիս գահերէց ժողովոյն որ ած նստոյց զնա յաթոռն, վախճանէր իսկ եւ իսկ¹. մեծ մասն եպիսկոպոսաց ժողովոյն կամէր ընտրել փոխանակ Մեղեալեայ զայլ ոք յեպիսկոպոսութիւն Եւստիղեայ. ընդդէմ ժողովէր Վրիգոր Նազիւնացի (այնուհետեւ գահերէց ժողովոյն) թէ ըստ միաբան խոստման եղելոյ յերկուց կողմանց՝ Պաւլինոս կացցէ եպիսկոպոս ի վերայ ամենեցուն, զոր ահա, ասէ, եւ արեւմտեանք ընդունին, եւ այսպէս ինիցի միաբանութիւն ոչ միայն ի մէջ Եւստիղեացւոցն այլ եւ ընդ մէջ արեւելեայցս եւ արեւմտեանց: Եւ զուր էր ամենայն. ընտրեցաւ փոխանակ Մեղեալեայ՝ Փղաւիանոս երէց անտիղեացի այր ընտիր եւ վաստակաւոր:

Սինչ դեռ Վրիգոր տրտմեալ ընդ իրան՝ չյաճախէր այնչափ ի ժողովն, հասանէին եպիսկոպոսունքն եզիպտացիք (որոց գլխաւոր Տիմոթէոս հայրապետ Եղեքսանդրեայ եղբայր եւ յաջորդ նորոգ վախճանելոյն Պետրոսի) եւ եպիսկոպոսունք մակեդոնացիք (որոց գլխաւոր՝ Լաբողիոս եպիսկոպոս Խեսաղոնիկեայ): Որքա ամենեքին չհաւանեցան ընդ ընտրութիւն Վրիգորի յեպիսկոպոսութիւն Վոստանդինուպոլեայ. սիրով հրաժարեցաւ Վրիգոր առաջի ժողովոյն ասելով «Բանգի ընտրութիւն իմ պատճառ երկպառակութեան է, եղէց Յովնան, առէք ընկեցէք զիս ի ծովն», ակամայ հաւանեցաւ կայսր: Եւ Վրիգոր ի բաց՝ խօսելով ճառ՝ յորում հրաժարի յեկեղեցւոյն Սովիայ, ի ցանկալի եկեղեցւոյն իւրմէ յԵւստատիայ, ի կղերէն, ի ժողովողենէն, ի կայսերէն, յարքունեաց եւ ի համօրէն քաղաքէն: Սայր նա այնուհետեւ միայնացեալ մօտ ի Նազիւնազ († 389): Ընտրեցաւ փոխանակ նորա Նիկտարիոս ապրսոնացի երբեմն պրետոր, երախայ, որում տուաւ նախ կնիք, ապա ձեռնադրութիւն, ապա գահերիցութիւն ժողովոյն: Եւ առաքեաց Խեղոս հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց եւ յարանց արքունեաց իւրոց առ Վամասոս քահանայապետ՝ խնդրել զի

1 Եւ անգորութեամբ Մեղեալեայ գիրք հարցն որոց, Բարսղէ, Գրիգորի Նազիւնացւոյ, Գրիգորի Նիւսեայի եւ Սովեւրեանի. նա աւանիկ եւ Եպիփան որ ընդ Պաւլինոսի փայն ի հաղորդութեան էր,

իսկ մեծաբանք զառաքելութենէ նորա: Հռոմ եւ ընդ նմա համօրէն արեւմտեայ գործածն ի խոսար կարծեաց՝ զոր զմեանէ ունէին եւ առնէն զյիշատակ նորա փառանքն ընդ արեւելեան եկեղեցւոյ:

Թղթով իւիք գրելով առ Նեկտարիոս հաստատեցէ քահանայապետն զՆեկտարիոս յաթոռ իւրում¹:

Արդապետական նիւթ ժողովոյն՝ էր քննել զաղանդ Սակեդոնեանց, Փոտինեանց եւ Լպողինարեանց:

Իսկ զոմ ժամանակս լուծիւն իմն էր վասն Հոգւոյն սրբոյ ի հակառակութիւնս անդ Երիանոսացն, թէպէտ եւ ամենայն իսկ Երիանոսք չընդունէին զաստուածութիւն նորա: Իայց ապա յորժամ Լթանասիոս եւ Հիզարիոս Պիկտուիացի եւ Իասիղիոս Մեծն առանձինն արկին բանս ի մէջ վասն նորա եւ ցուցին զկապն աստուածութեան Բանին ընդ աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ, սկիզբն ինէր այնուհետեւ պահանջելոյ յԵրիանոսացն որ այսրէն դառնալ յեկեղեցի կամէին՝ դաւանել եթէ եւ Հոգին սուրբ չէ արարած, քանզի եւ արդեամբք իսկ այսպէս համարէին զնա մասն մի Կէս արիանոսաց, որք եւ կոչեցան Հոգեմարտք, եւ յորմէ հետէ մի ոմն ի գլխաւորաց անտի Կէս արիանոսաց, Սակեդոնիոս եպիսկոպոս Կոստանդինուպոլեայ (341—360) եկաց սոցա զլուխ՝ ի նմանէ անուանեցան եւ Սակեդոնեանք: Իսկ մեւս մասն Կէս արիանոսաց խրտուցեալ իմն ի վարդապետութենէ աստի քակէին ի նոցանէ եւ մօտէին ի նիկեական հաւատս եւ դատապարտեցաւ այն վարդապետութիւն ի տիեզերական ժողով աստ (381) հրապարակաւ, եւ մեծաւ յայտյանդիմանութեամբ քարոզէր այնուհետեւ Սի Լստուած, եւ երեք անձինք ի նմա, Հայր, Արդի եւ Հոգի սուրբ: Օրւր յիշեցուցանէին Սակեդոնեանց՝ հարք ժողովոյն եւ ինքն կայսր Խէնոդոս թէ ինքեանք իսկ Սակեդոնեանքն առաքեցին հրեշտակութիւն առ Ղիբեր քահանայապետ յառաջ քան զհնգետասան ամ եւ ընկալան զդաւանութիւնն նիկեական: Ընտուհետեւ ամենեւին իսկ բաժանեցան Սակեդոնեանք յուղղափառացն:

Երկրորդ գլխաւոր նիւթ ժողովոյն՝ էր քննութիւն վասն Փոտինեանցն (սաբեղական) վարդապետութեան: Մարկելոս եպիսկոպոս Ենկիւրայ մի ի հզօրագոյն ջատագովաց նիկեական հաւատոց, կրեաց բազում ամբաստանութիւն վասն մութ ինչ բանից՝ որպէս թէ սաբեղական ուսումն ունիցի եւ յայն սակս իսկ մերժեցաւ յաթոռոյն՝ որպէս վաղն պատմեցաւ: Իայց յետ նորա աշակերտ նորա Փոտինոս, որ էր սարկաւազ յԵնկիւրա, եւ ապա եկաց եպիսկոպոս Աիրմիոնի, հան սրդեամբք մոլորութիւն (341)՝ ասելով եթէ Բանն չէ անձն ինչ, այլ զօրութիւն ինչ եւեթ աստուածեղէն, որ յայտնեցաւ ի Յիսուս որ եւ էր մարդ լոկ, բայց վասն առանձինն առաւելութեանց նորա ընկալաւ զնա Լստուած յորդուութիւն (որդեգրական), բայց ապա յորժամ դարձուցէ նա միւսանգամ զիշխանութիւնն առ Հայր, մեկնելոց է ի նմանէ միւս-

1 Յն զԹուղթ Բնէթակեայ առ Եղեւ. Ղիւրիկ. (յաֆ 422)

անգամ Ռանն : Զանայր նա հաստատել զբանսն իւր ի բանից Ը . Տիմոթ . Բ . 5, Ը . Կորնթ . ԺԸ . 47, Յովհ . Ը . 1, Ծան . Ը . 26, Վան . Լ . 13 : Վատապարտեցին զնա Ուէս արիանողն յԸնտիրոց (345) եւ ուղղափառքն ի Մեղիողանոն (347 կամ 349) եւ յետ այնորիկ յառաջնում սինհոդոսի անդ Սիրմիոնի (351) մերժեցին զնա Լուսեբեանքն եւ յաթողոյ : Ըյլ եւս բազում սինհոդոսք զդատապարտութիւնն կրկնեցին եւ երեքկնեցին , բայց առաւել սաստկազոյնս այս ժողով կոտանդինուպողեան (381) . Թէպէտ եւ հան միւսանգամ գրեթէ նոյնպիսի ինչ կարծիս մուրութեան եւ Բոնոսոս եպիսկոպոս Սարգիկեայ (391) :

Սեւս եւս երրորդ նիւթ ժողովոյս Կոստանդինուպողեայ , էր վասն աղանդոյն Լպողնարեայ : Կրտսերն Լպողնարիս , որդի Լպողնարեայ եպիսկոպոսի Վառդիկեայ՝ էր նախ երէց ի Վառդիկէ Լսորուոց եւ ապա եկաց անդէն եպիսկոպոս յամի (362) : Առաւել քան զհայրն էր զպրութեամբ , երեւելի ի ճարտարիս սութեան , ի բանաստեղծութեան եւ ի փիղիսոփայութեան , ունէր նա հաղորդութիւն բարեկամութեան եւ ընդ հեթանոսացն իմաստնոց՝ որպիսի ոք Վիքանիոս ճարտարախօսն էր եւ Լպիւփան սոփեատ . եւ այնու իմն լինէր նա օգտակար ի կրթութիւն մանկուոց քրիստոնէիցն , զի ի ժամանակի՝ յորժամ արգելն Յուդեանոս քրիստոնէից՝ չուսանել ուսումն ըստ Յունական դասական դպրութեան , ածէր նա զնիւթս ինչ ի գրոց սրբոց ի ձեւ եւ ի կերպարանս դասական մատենադրութեան : Խօսէր նա հակառակ Յուդեանոսի ի գիրան «Վասն Ճշմարտութեան», եւ ի բազում այլ եւս մատենան ընդդէմ Մանիքեցւոց եւ Պորփիրիոսի եւ Մարկելոսի եւ մանաւանդ ընդդէմ Լքիանոսացն եւ արար իսկ հաղորդութիւն բարեկամութեան ընդ Լքեանոսայ յորժամ անցանէր սա ընդ Վառդիկէ՝ յամի 349 : Նա աւանիկ թուի թէ ի կարին հակառակելոյ ընդ Լքիանոսաց աղանդոյն՝ եկն նա յայլ ինչ մուրութիւն՝ որ ի նորա անուն կոչի : Ուր վարդապետութիւն Լքիոսի էր մանաւանդ զԼքրորդութենէ եւ զԼանէն եւ զհամեմատութենէ նորա առ Հայր , նմին հակառակ Լպողնար լինէր մանաւանդ ձեռնամուխ ի մարմնաւորութիւն Ռանին : Լքթեպ սորա զհետ պղատոնական կարծեացն որ երիւ իմն մասունս ի մարգն դնէր , այս ինքն՝ մարմին , շունչ¹ , եւ ոգի² կամ միտս³ , ասէր թէ թէպէտ ունել ունէր Վրիստոս Մարթին մարդկեղէն եւ շունչ մարդկեղէն , բայց փոխանակ մարդկեղէն «ֆոյն» եղեւ ի նմա Ռանն , եւ այսպէս բովանդակ Վրիստոս էր «մի բնութիւն» : Վանդի եթէ հակառակ ինչ սմին ասիցէ ոք , ասէ , յայնժամ կամ երկուս Ուրդիս Լստուծոյ եւ երկուս անձինս ընդունիցի այնպիսին , քանզի չէ հնար , ասէր , երկուց ինչ իրաց կառարելոց միանալ ընդ մի-

1 Մոչդ.

2 Πνεύμα.

3 Νοῦς.

մեանս, եւ կամ մարդ ըկ համարիցի զՎրիստոս՝ առաջնորդեալ եւեթ ի Բանէն :

Եւ դարձեալ չէր մարթ, առէ, առանց մեզաց ինել Վրիստոսի՝ եթէ էր նորա լեալ ոգի բանաւոր, այնու՝ զե անքակ իմն է ի նմանն ազատութիւնն, ընդ որում կից է եւ մեղանշակունու թիւն անհրաժեշտ : Եթէ Վրիստոսի իբրեւ կատարեալ մարդոյ եւ կատարեալ Աստուծոյ արժան իցէ երկիր պաղանել, ապա ոչ Երրորդութիւն միայն, այլ եւ չորրորդութիւն եւս արժան է յԱստուածութեանն իմանալ : Եւ թէ արդեւք եւ զմարմինն յերկնից համարէր ածեալ Վրիստոսի, եթէ ի Մարիամայ Վուռէ ընկալեալ՝ այն չէ ստոյգ ցուցեալ :

Եւ առեցան ընդդէմ վարդապետութեանն Ապողինարեայ Եթանասիոս եւ այլք, սակայն զգուշանային կարի չաղարտել զանուն նորա, եւ ի ժողովն անդ Աղեքսանդրիայ (362) դատապարտեցաւ վարդապետութիւնն, սակայն ոչ յիշեցաւ անուն առաջնորդի նորա : ()Ծ նա այնուհետեւ զերէցն Սիստղիս յեպիսկոպոսութիւն ի վերայ կուսակցաց իւրոց յԱնտիոք, եւ նովին իմն յուզեաց առաւել եւ զայրացոյց ի քաղաքին զիւռովութիւն եկեղեցւոյ : Թիւ համարոյ կուսակցացն նորա երթայր եւ յաճախէր, մեծ մասն ի նոցանէ որ ընթեռնուին զգիրս նորա՝ զնացին զհետ նորա, եւ կէսք եւս սկսան երկմեալ ի վերայ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ : Հայնժամ առաքեցին Բասիղիոս եւ այլք յեպիսկոպոսաց անտի երիցունս երկուս ի Հռոմ, աղաչել զե դատապարտեսցի վաղվադակի Ապողինարիս հանդերձ կուսակցոցն իւրովք : Եւ լինել իսկ այն ի սիւնհոդոսի ի Հռոմ որ յամի 378 առ Վաւմաստիւ : Եւ աքեցան վճիռք ժողովոյն Հռոմայ յԱնտիոք՝ ուր ընկալաւ զնոսա ժողովն Անտիոքայ (379) գահերիցութեամբ Պաւղինեայ : Հուսկ ուրեմն մերժեաց զդոյն մոլորութիւն այս ժողով կոսածանդինուպողեան (381) : Մերժեցան եպիսկոպոսուկք նոցա յիշխանութենէ, սակայն եւ այնպէս կացին մնացին կուսակիցք այսր աղանդոյ ոչ սակաւ բազմութեամբ յԱսորիս եւ ի Փոքրն Եփես : Եւ մին իրիարգել Թէոդոսիոս Ապողինարեանց՝ օրինօք (388) մի խմբել յառանձինն ժողովս, եւ չունել նոցա քահանայս կամ եպիսկոպոսունս եւ ի քաղաքամիջի մի բնակել : Եւ յայէս ինքն իսկ Ապողինարիս յաւուրս Ծերութեանն ետես զքակումն եւ զքայքայումն կողման իւրոյ : Իսկ որ մնացեալքն էին յաղանդոյ աստի աղաչեցին յետոյ զԹէոդոտոս զեպիսկոպոս Անտիոքայ (յամէ 416) զե ընկալլի զնոսա յեկեղեցի եւ շնորհեցաւ իսկ նոցա : Սակայն թուի այնպէս թէ մնացեալ իցէ ի նոսա խմոր յառաջն կարծեաց անտի իւրեանց եւ զայլս նովին զանգեալ եւ այնպէս լեալ սկիզբն Եւսեբեան աղանդոյն :

Հակառակ աղանդոցս այսոցիկ կրկնէր ժողովն զհանգանակն

նիկիական իւր իւր յաւելուածովք¹, զայն ինչ հաստատելով ընդդէմ Մակեդոնեանց, փոտինեանց եւ Նպոզիմարեանց, զոր վաղ Վասնաստ քահանայապետ ի ժողովին Հռոմայ (378) կարգեալ էր վասն նոցա²:

Նմին իրի վասն վճռոց վարդապետութեան յօրինելոց ի ժա-

1 Տես ի Գամմ. Տիեզ. ժողովոց Հ. Գոգոս վ. Յոթեան. էջ (130—131):

2 Կոնստնդ կամ Նիզով ժողովոյն Հռոմայ առ Դամասոսին՝ են 1. «Քանզի յետ նիկիական ժողովոյն եւ այնպիսի ինչ մուլտութիւն զի ամանց յանդիմանել լըրել ասել թէ Հոգին ուրիշ ի մեռն Որդւոյ եղեւ, նշովմը զամենեկին՝ որ ոչն քարոզեն համարձակ՝ թէ Հոգւոյն որդւոյ է նոյն էութիւն եւ զօրութիւն ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ: 3. Նոյնպէս զանիմը նշովմ որոց Սարգիսոյ մուլտութեանն լուսազով կան, որ ասեն՝ թէ Հայր եւ Որդի մի աք է: 3. Դարձեալ զատարարութեմը նշովմը զՄարիոս եւ զԵմեսիմոս՝ որ թէպէտ եւ բանիւ պաշտօնակ ուլ զայդ եւ հաւատար ամպարաւորութեմը եւ զՈրդի եւ զՀօգին ուրիշ արարած ասեն լեալ: 4. Եւ Մակեդոնեանք եւս անկցին ընդ պատմովք նշովմը, որք յարմարայ Սրիմոսոսց ի վեր բուսեալ՝ ոչ եթէ զամպարաւորութիւնն ինչ՝ ուլ զանուն եւեթ փոխցին: 5. Նա եւ ի վերայ Փատինեայ անկցի պատահաւ նշովմը, որ զԵրիսեայ Հերմոսեմ նորոգեաց ասելով զՏեր մը Յիսուս Քրիստոս ի Մարիամայ եւեթ մեռեալ: 6. Ընկալցին նշովմ եւ որք երկուս Որդիս ասեն լինել՝ զմէն յաւալ քան զՄատիանոս եւ զԷմես՝ յետ մարմին ի Մատիմայ անկցի: 7. Հօրի համարեցաք եւ զնոսա նշովմը՝ որ ասեն թէ Սասունայ Բանն ի մարմնի էր փոխանակ բանականն ազւոյ: Քանզի ինչն Սասունայ Բանն ոչ եթէ զբանաւոր եւ զմտաւոր օգւոյ ինչ զանգին լնոյր ի մարմնի անդ զոր առ, ուլ զմի իսկ զոգի, այս ինչն՝ զբանաւորն եւ զմտաւոր, բայց զառանց միացն առ եւ պահեաց»:

Յետ այսորիկ մի ըստ փոքն նշովմն վարդապետութիւնքն որ ցայս վայր համառախ մարտեցան:

«Եթէ աք ոչ ասե թէ Հայր էր փշա, Որդի էր փշա եւ Հոգի ուրիշ էր փշա, եղիցի նշովմալ: Եթէ աք ասե՝ եթէ չէ Որդի մեռեալ ի Հօրէ, այս ինչն՝ յաստատմեղեն էութեանն անտի նորա, ե. ն: Եթէ աք ասե՝ եթէ Սասունայ Որդին չէ այնպէս ճշմարիտ Սասուն, որպէս Հայր է ճշմարիտ Սասուն, եւ թէ չէ ամենայնի կարող, ամենայնի գիտակ եւ Հօրն հաւատար, ե. ն: Եթէ աք ասեցէ՝ թէ Սասունայ Որդին՝ յարժամ ի մարմնին կեայր եւ յերկրի չէր՝ չէր նա եւ յերկրին ընդ Հօրն, ե. ն: Եթէ աք ասե՝ թէ յարժամ Սասունայ Որդին ի խալին չարարեցաւ, ոչ ի մարմնի փայն եւ ի բանաւոր ոգւովն՝ զոր առ ի երկարամտ ծառայի՝ որպէս ի Գիբոն ուրիշ կայ, ուլ եւ յերեւմտ առաւուս ծառայանն կրեաց ցաւ, ե. ն: Եթէ ուրիշ աք՝ եթէ Սասունայ Որդին չարարեցաւ մարմնաւ, խալեցաւ մարմնաւ,

զմահ նաշակեաց մարմնաւ եւ եղեւ անգրանիկ ի մեռելոց, քանզի է կեանք եւ Սասուն իշխան կենաց, ե. ն: Եթէ յաւատար է աք թէ նա մարմնաւ զոր առ՝ նստի ընդ ալէ Հօր, որով եւ զայոցն է առանձն զատաստան կենդանեաց եւ մեռելոց, ե. ն: Եթէ փառե աք թէ Հոգին ուրիշ չէ ճշմարտութեմը եւս անհրաժեշտութեմը ի Հօրէ, որպէս Որդի յաստատմեղեն էութեանն եւ Սասուն՝ Սասունայ Որդի, ե. ն: Եթէ աք ասեցէ՝ թէ Հոգին ուրիշ չէ այնպէս ամենազոր, ամենազեա եւ ամենայն ուրիշ՝ որպէս զՀայր եւ զՈրդի, ե. ն: Եթէ աք ասեցէ՝ թէ Հոգին ուրիշ արարած է եւ Որդւով եղեալ, ե. ն: Եթէ աք զայն ուրանայցէ՝ թէ զամենայն ինչ արար Հայր Որդւով մարմնացելով եւ Հոգւով արով այս ինչն՝ զերեւելիս եւ զաներեւելիս, ե. ն: Եթէ ուրաւոր աք զՀօր եւ զՈրդւոյ եւ զՀօգւոյն որոյ զմի աստատմութեան, ճիւղութիւն, զօրութիւն, զգաւաւորութիւն մի, զտեութիւն մի, զմի թաղաւորութիւն, կամ եւ ճշմարտութիւն, ե. ն: Եթէ աք ասե չինել երկը ճշմարիտ անանց Հօր, Որդւոյ եւ Հօգւոյն որոյ, եւ չինել կենդանի փշա, եւ պահել զամենայն՝ զերեւելիս եւ զաներեւելիս, չինել ամենայնի բաւական, չգաւել զամենայն, ամենեցուն չաւ կեանս, չյորիճիլ զամենայն, չպահել զամենայն, ե. ն: Եթէ աք լուսնաւ յանձն թէ Հոգւոյն որոյ այնպէս պարտի երկրպագութիւն յամենայն արարածոց, որպէս Հօր եւ Որդւոյ, ե. ն: Եթէ ուրիշ աք զՀօր եւ զՈրդւոյ իորհրդի, բայց զՀօգւոյն որոյ՝ ոչ, հերետիկոս է. իսկ ամենայն հերետիկոսը որ չարարչաւ իորհրդի զՈրդւոյն Սասունայ եւ զՀօգւոյն որոյ՝ գաւանն ի Հրեից եւ ի Հեթանոսաց անհաւատութեանն: Եթէ զաստատմութիւնն աք բաժանիցէ եւ ասեցէ զՀայր՝ Սասուն, զՈրդի՝ Սասուն եւ զՀօգին ուրիշ Սասուն՝ ուրիշ ուրիշ, եւ ասեցէ թէ մարմն է եւ Սասունս զնոսա ասել եւ ոչ Սասուն՝ վասն փոյ աստատմութեանն եւ զօրութեան զոր հաւատամը եւ ընդանիմը Հօր եւ Որդւոյ եւ Հօգւոյն որոյ, զի է մի Սասուն յերեւմտ անձին, եւ կամ այնպէս ի բաց առցէ զՈրդի եւ զՀօգի ուրիշ՝ զհամարիցի զՀօրէ փոյն ասել Սասուն եւ զնոյն հաւատալ մի Սասուն, ե. ն: Քանզի Սասունոց անուն պարգեւեալ է Սասունայ եւ հրեւոյնց եւ ամենայն օրաց: Իսկ ի Հայր եւ Որդի եւ ի Հօգի ուրիշ վասն փոյ հաւատար աստատմութեանն ոչ անուանք Սասունոց ուլ անուն Սասունայ ընծայի եւ նշանակի, զի հաւատասցեալ թէ ի Հայր, Որդի եւ ի Հօգի ուրիշ փոյնց աք ոչ յանուն հրեւոյնց փոյնց կամ հրեւոյնց, որպէս հրեւոյնց, Հրեայք եւ հեթանոսք զանգալին»:

զովոյս ընդդէմ հերձուածողացն՝ չէր մարթ հակառակութեան իրիջ արեւելեայց ընդ արեւմտեայց լինելոյ, եւ հաստատեցաւ իսկ ժողովն ի Ղաւմաստէ՝¹ եւ եղեւ ընդունելի արեւմտեայց, որով՝ որ յառաջն մասնաւոր ինչ ժողով էր՝ եղեւ սիւնհոդոս տիեզերական, առաջին լիութանդինուպողեայ: Սակայն ոչ այնպէս զիւրաւ եւ վաղվաղակի եղեն ընդունելի կարգաւորութիւնք ինչ որ ի ժողովոյ անտի սահմանեցան:

Վանդի իբրեւ ի նմին ամի գումարեցաւ ժողովն Ակուիդէայ յեպիսկոպոսաց վերնակողմանն խաաղեայ, Վաղեայ, Պաննոնիայ եւ Ափրիկեայ՝ զահերիցութեամբ Աղերիանոսի եպիսկոպոսի Ակուիդէայ եւ առաջնորդութեամբ Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Մեդիոլանտ վասն քննութեան երկուց վերջին արեւմտեան արիանոս եպիսկոպոսացն՝ Պաղլարեայ եւ Աեկունդիանեայ, յորոց մին եպիսկոպոս էր ի Վակիա եւ մեւսն՝ ի Միւսիա. յետ զսոսա մերժելոյ յաթոռոց՝ զբէ ժողովն ոչ միայն առ Վրատիանոս եւ Աղեն տիանոս Բ. վասն ի գործ մատուցանելոյ զվճիռ ժողովոյն վասն երկուց եպիսկոպոսացն եւ վասն կարծելոյ զիւրովայոյզն Ուրսինոս զհակառակ քահանայապետն, այլ եւ գրեալ եւս առ Թէոդոս՝ ստգտանէ իմն զգործ ժողովոյն լիութանդինուպողեայ՝ որ ոչ երարձ զհերձուածն Անտիոքայ եւ խրատ տայ կայսեր ժողովել վասն սորին իրաց ժողով յԱգիպտոս. քանզի ունէին առաւել իմն վաստահութիւն յԱգիպտացիսն, համարելով թէ յետ մահուն Աթանասի տակաւին կենդանի է ոգի նորա ի նոսա: Յետ սակաւ ինչ միոյ՝ ժողով ինչ Հռոմայ զբէր առ նոյն կայսր եւ հրաւիրէր զեպիսկոպոսունս արեւելից գալ ի Հռոմ եւ միաբան խորհել վասն ընտրութեանն Փղաւիանեայ եւ Նեկտարեայ. քանզի եւ Մաքսիմոս յայնժամ կեղծաւորութեամբ պատրեալ էր ի Մեդիոլանոն եւ ի Հռոմ զեպիսկոպոսունսն արեւմտից, ցուցանելով մանաւանդ թուղթս եկեղեցական հաղորդութեան ընկալեալս ի Պետրոսէ յեպիսկոպոսէ Աղեքսանդրացւոց (482):

Յայնժամ կոչեաց Թէոդոս զեպիսկոպոսունսն արեւելից ի լիութանդինուպողիս, ցուցեալ նոցա եւ զհրաւեր ժողովոյն Հռոմայ: Հարք այսր երկրորդի լիութանդինուպողեան ժողովոյ էին գրեթէ նոքին որ յառաջնումն գտան, ուստի եւ զնոյն միտս կալան վասն ընտրութեան Փղաւիանեայ՝ փոխանակ Մեդետեայ եւ վասն Նեկտարեայ՝ փոխանակ Մաքսիմոսի. եւ առաքեցին հրեշտակութեամբ երիս յեպիսկոպոսակցաց իւրեանց ի ժողով անդր ի Հռոմ. յայտ արարեալ թղթով թէ անհնարին է նոցա յայսմ խառնակութեան ժամանակի հեռանալ յաթոռոց իւրեանց (482): Սակայն չեղեւ գոհ ընդ այն պատասխանի ժողովն Հռոմայ. զարձեալ

¹ Ինքն իսկ քաղաքացիքն էին զիւր մասս) Գործն՝ առջով նոքին զբութիւն իւր իւրն. առէ. Τα αὐτὰ χωρίζοντες (չամ հաստատութիւն), որիցէո սύμφωνος. — «Երանուցաւ (Դա-

կացին մնացին արեւմտեանքն հաստատուն ի նոյն միտս, քանզի եւ եպիսկոպոստանքն արեւելեայք որ անդէն գտան, էին վաղ ի կողմն Պաւղինեայ եւ Մաքրիմեայ. այս ինքն՝ ինքն Պաւղինոս Մետիքայ, Տիմոթէոս Լղեքսանդրիայ եւ Լադիսիան Սաղամեայ Ապրաստոց: Վրեւ գրեաց ժողովն միւսանդամ առ Թէոդոս վասն իրացո, տրտնջելով թէ ցայժմ դիւրագոյն եղեւ լռեցումսնել զհերձուածս՝ քան եթէ միաբանել ղուղլապիառս. բայց տրտեամբ՝ չզմտրեցաւ ինչ. նա աւանիկ յետ վախճանին Պաւղինեայ (389)՝ անց կալաւ զաթոռն Լաւգր երէց, երբեմն տարիաւագ Բարսղի:

Արիկիկոս քահանայապետ Հռոմաց (յամէ 385) եւ Ամբրոսիոս կոչէին զՓղաւիանոս ի Հռոմ վասն իրացո, այլ անդէն հասանէր վախճան Լաւգրի. եւ ոչ զը ընտրեալ փոխանոց սորա՝ մնացին Լաւստաթեանքն առանց եպիսկոպոսի, քանզի ընդ Փղաւիանու չկամէին հաղորդել (392): Լպա ուրեմն յետ 6 ամաց հաւանեցոյց Խիկեբերան զԹէոփիլոս Լղեքսանդրիայ հայրապետ (որում յանձն իսկ արտրեալ էին զերսն արեւմտեանք յառաջ քան զեւթն ամ)՝ առաքել հրեշտակութիւն ի Հռոմ եւ միաբանել զամենայն: Յղեցան ի Թէոփիլոսայ կողմանէ՝ Լիւդիկոս Բերիայ Լաբուոց եւ Խադոր հոգաբարձու աղքատաց եկեղեցւոյն Լղեքսանդրացոյց, եւ ի Փղաւիանեայ կուսէ՝ եպիսկոպոսունք ոմանք եւ երիցունք եւ սարկաւագունք: Ինկալաւ քահանայապետն եւ ամենայն եկեղեցիք արեւմտից զՓղաւիանոս ի հաղորդութիւն (398): Մեծ մասն յԼաւստաթեանց միաբանեցին իսկ եւ իսկ. զբազումս ի յամառելոցն յետ վեշապասն ամաց հաշտեցոյց քաղցրութեամբ Լղեքսանդրոս հայրապետ Ընտիզայ (414). միաւորեցան մնացեալքն առ Կաղանդիսնաւ հայրապետաւ, յորժամ ածան նշխարք Լաւստաթեայ յԸնտիզ (482) յետ իբրեւ 150 ամաց սկսանելոյ հերձուածոյն:

Սակայն միաբանութիւն Ղամատոսի ընդ արեւելեայց՝ ի բանի վարդապետութեան՝ առանց հակառակութեան յարտ է ի թղթոյ քահանայապետին զրելոյ ի նմին ամի տա նոյն եպիսկոպոսունս արեւելեց, իբրեւ պատասխանի թղթոյ նոցա՝:

Ի միւսում եւս ամբ ժողովէր Թէոդոս մեռ եւս ժողով յարանց զիտնոց յամենայն աղանդոց ի Կոստանդինուպոլիս, զի փճեալ միաբանեացին ընդ միմեանս (383 Յունի.): Բազմաց իսկ յԼիւիանոսաց, յԷւնոմեանց եւ ի Մակեդոնեանց բացան աչք. ապա վասն մնացելոցն հերետիկոսաց թելադրութեամբ Ըմփիլոքիոսի եպիսկոպոսի Իկոնիացւոց հան օրէնս արգելուլ զամենայն աղանդսն բաց ի Կոլաթիանոսաց որք զմիտսն էականութիւնն, դաւանեին, եւ այսպէս տակաւ եղծաւ արիւնոսութիւն յարեւելս:

1 Կոյ Թուղթն առ Թեոդորեոսայ եկ. աւել զնե առաքելական Թեոդոս, մեզ պատմ. Ե. 10. որպէս զիւրն է պոպէս. իսկ պատմ. բնրէ՝ որդեակք իմ Թերեւիս: "Այն" զի Թերեւիս ինքն զպատշաճ պո.

89

Իսկ յարեւմուտս՝ ուր ջնջեալ սպառեալ էր արիւմնոսութիւն, ճգնէր վաստակէր կայսր Գրատիանոս՝ եղծանել սպառապուռ զպաշտօն կռապաշտութեանն առանց զանձինսն բռնաբարելոյ: Հանեալ էր Կոստանդիանու ի ժողովարանէ անաթի ծերակուտին զպատկեր դիցն Յաղթութեան եւ Յուղիանու միւսանգում կանգնեալ. Վաղենտիանոս Ը. թող զնա այնպէս. առաջի այսր բազնի երդմնի լինէին սինկղիտիկոսքն հեթանոսք եւ մատուցանէին զոհս: Հրաման տայր Գրատիան զայն պատկեր ի բաց քակել, առ ի գանձ հասարակաց զհասնն որ վասն զոհից եւ քրմացն էին, բարձ ի Վեստեան կուսանաց զազատութիւնսն եւ զառաւելութիւնս, պատուէր տայր առնուլ յարքունիա զամենայն կալուածս գետնոյ՝ որք թողցին կտակաւ՝ մեհենաց, քրմաց եւ Վեստեանցն: Օւր առաքեցին հեթանոսք ի սինկղիտիկոսացն հրեշտակութիւն առ կայսր ի Սեդիոդանոն: Ըռաջին ի կայսերաց Գրատիանոս՝ եղ ի բաց զպատիւ եւ զանուն քրմապետութեան որ կից ընդ կայսերական պատուոյն էր անդատին յԷդոստեայ: Օայրացան ընդ այս ամենայն հեթանոսք եւ ասնն. Վանդի Գրատիանոսդ չկամի լինել Վրմապետ (pontifex Maximus), մեք արացուք զՄաքսիմոս՝ Վրմապետ:

Վանդի ընդ նոյն աւուրս ապստամբէր յանկարծ զօրավար զօրացն ի Բրիտանիա՝ Մադնոս Կղեմէս Մաթթիոս սպանիացի (383). աճապարեաց Գրատիան ի կողմանց Գերմանացւոց ընդ առաջ նորա ի Տրեւիրս կոյս, ուր բազումք ի զօրաց նորա անցին ի կողմն ապստամբին, ետ ճակատ առ Պարիսս քաղաքաւ, թօթափեցան ի նմանէ ամենեքեան, ինքն կայսր 300 հեծելովք եւ փախստեայ հասանել յԷդզս. զճանապարհայն ամենայն քաղաքք փակեցին առաջի նորա զդրունս. միայն Վուզդունոն բացաւ նմա. աստ սպանաւ նա յետ ընթրեաց՝ ի ասն ուրումն սուտ բարեկամի ամաց 24 եւ նմոց երից կամ չորից (25 Էւգ. 383): Որդիք նորա լեալ էին վաղամեռիկ. յետ վախճանի Կոստանդիայ քնոջ իւրոյ առաջնոյ զստեր Կոստանդեայ կայսեր՝ ամուսնացեալ էր ընդ Վեստայ ումենն. սմա եւ մօր սորա Վիսսամենայ կարգեաց թէոդոս հաստ առատութեամբ:

Ըյնուհեան Բրիտանիա, Գաղիա եւ Ապանիա միամտեցան ընդ Մաքսիմոսի՝ որ նստէր ի կայսերական քաղաքին ի Տրեւիրս: Օարհուրեցոյց իբրեւ զձայն փայլատականց զոյժ մահուան Գրատիանու զեղբայր նորա զերեքտասանամեայ զՎաղենտիանոս Բ. եւ զնորին մայր զՅուստինա, զքաղաքն Սեդիոդանացւոց, նա աւանիկ զհամօրէն իսկ զԻտաղիա՝ որ առանց զօրաց էր առաջի Մաքսիմոսի: Հայսմ նեղութեան ժամանակի ազատեան եղև

դշխոյն Յուստինա առ Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու, յանձն արար նմա զորդեակ իւր զՎաղենտինոսս Ի. (383—392): Վերկս արկեալ փարեցաւ Ամբրոսիոս գորովով զմանկամբն եւ յանձն առ երթալ հրեշտակութեամբ առ ապտտամբն չանցուցանել զգօրն ընդ Ադաս այսր. մեծարեցաւ նա ի Սաքսիմոսէ, կռեցան դաշինք ընդ Վաղենտինիանու եւ ընդ Խէնոդոսի առ որս առաքեալ էր Սաքսիմեայ ուրոյն հրեշտակութիւն. քանզի եւ երկղբին եւս կողմանք ունէին պէտս խաղաղութեան ի ժամուն:

Սաքսիմոս (383—388)՝ որ համակ սպասէր դիպող ժամու յարձակելոյ յԽաղիա, ցուցանէր զինքն այնուհետեւ նախանձաւոր յոյժ ուղղափառ հաւատոց: Պրիսկիլիանոսս զմն ի Սպանիա տարածանէր եղծազործ մոլորութիւնս նմանս Մանինեւոցն մոլորութեանց, այլ դատապարտեցաւ նա իւրովքն հանդերձ ի ժողովի՝ ի Կեսարիա Լագոստայ (Սարակոսսայ) եւ մերժեցաւ ի Սպանիայ:

Սաքսիմոս տալր քննել զերս Պրիսկիլիանոսի ի ժողովն Բուրգեզաղիայ (Պորտոյ) ըստ թելադրութեան եպիսկոպոսացն սպանիացւոց Խդակիոսի եւ Խթակիոսի: Եւ Պրիսկիլիանոսս կամեցաւ զի Սաքսիմոս ինքնին դատեացի զնա. եղև որպէս կամէրն եւ Սաքսիմոս դատապարտեաց զնա ի մահ հանդերձ վեցեքումբք աշակերտելովքն: Վժկամակ եղեն ընդ այն արք ուղղափառք, մանաւանդ՝ Մարտինոս եպիսկոպոս Տուրոնացւոց († յամի իբրեւ 400) եւ Ամբրոսիոս որք յայնժամ ի Տրեւիրս դիպեցան եւ ջանացան զկատարումն վճռոյն արգելուլ, այլ զուր (385): Եւսպիսի իմն նախանձաւորութեամբ շահել իմն կամէր Սաքսիմոս զսիրտս բնակչացն Խաղիայ, ուր դշխոյն Յուստինա որ իշխէր յանուն որդւոյն, դժտելով ընդ Ամբրոսիոսի հեռացուցանէր իմն յիւրմէ զսիրտ ժողովորդեանն:

90

Ամբրոսիոս՝ որ եղև խրատաու ութից կայսերաց ժամանակին խքոյ (Վաղենտինոսի Ա., Գրատիանեայ, Մաքսիմեայ, Յուստինայ, Վաղենտինեայ Բ., Թէոդոսի Ա. Եւգինեայ եւ Ռոբրեայ) ծնաւ յամի 340 յազնուական ի հռոմայեցի առհմէ յանուանակից հօրէ որ էր լիեալ վերակացու յաշխարհին Գաղիացւոց, ի Տրեւիրս՝ ուստի գաղթեաց նա ի չում յետ հօրն վախճանի, ուր նուիրեաց մօլր նորա զանձն յայրիութիւն եւ քոյր նորա Մարկեղղինա ի կուսութիւն: Իսկ ինքն ի Մեդիոլանոն էր խօսելի յատենի դատաւորաց, մինչեւ աշտիճանս յաշխարհնէ եհաս կարգեցաւ ի Վաղենտինեայ Ա. կուսակալ ի Ղիգուրիա եւ յԵմիդիա (374): Անդէն ի նմին ամի վախճանեալ Աքսենտիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու, լինէր ժողով բազմութեան ընտրել եպիսկոպոս. եկն Ամբրոսիոս ի տեղին իբրեւ գործակալ արքունի վասն զուշութեան. իսկ եւ իսկ աղաղակեաց միաբան ամբոսն. Ամբրոսիոս լիցի

մեր եպիսկոպոս, Ամբրոսիոս եպիսկոպոս: Ընդդէմ գարձաւ Ամբրոսիոս, այլ տեսնալ զպնդութիւն ժողովրդեանն եւ ի բնմ զառաւարութեան իւրոյ եւ եա առնել զոմանս ձերբակալ իբրեւ սասհակս, այլ զուր. իջեալ մենէր ի տուն իւր յայտ արարեալ ժողովրդեանն թէ ի մտի եղեալ է միայնաւ եւ պարապել իմաստութեան: Բայց եւ այնու չվճարեցաւ ինչ. ելեալ երթայր անդէն ի գիշերին փախստեայ ի Պաւլիա, զամենայն գիշերն ընթացեալ ստէպ՝ առաւօտուն կայր նա առաջի դրանց Մեդիոդանու: Աստուծոյ կամս զերսն համարեցաւ այնուհետեւ Ամբրոսիոս. ուրախութեամբ հաւանեցաւ Վաղենտինոս Ա. ընդ բնարութիւնն. յետ մկրտութեանն (30. նոյ.) առեալ ձեռնադրութիւն (7. Դեկտ.) իսկ եւ իսկ պարգեւէր եկեղեցւոյ զամենայն մեծագին ինչսն եւ զկալուածսն եւս՝ զորոց բերսն սահմանէր քեռն իւրում Մարկեղզնայ: Յառաջ քան զճակատն առ Ադրիանոսկոզեաւ՝ գերի բազում առեալ էին Գուլթի ի Հռոմայեցւոց. իբրեւ չգոյր այնչափ ինչ բաւական ընել փրկանաց զոր պահանջէին՝ ապր Ամբրոսիոս զպատաս եւ զծանրագին իրս եկեղեցւոյն որ ոչ տակաւին արկեալ էին ի կիր, նախ խորտակեալ զնոսա: Ընդ այն իմն ստէպ աւաղէր զե չեղեւ նմա ժամանակ յետ աշխարհական հոգոցն՝ նախ իբրեւ աշակերտ ուսանել մինչեւ հարկ լեալ իբրեւ վարդապետ զայս ուսուցանելոյ: Սակայն ստէպ փուլ թովն եղեւ յառաջարկէմ ի ծանօթութիւն գրոց սրբոց, եւ սերբի էին նմա մանաւանդ մատենայ Ս. Բարսղի. քարոզէր զբանն յամենայն միաշաբթւոյ, պարզն եւ անպաճոյճ բանիւք այլ լի զօրութեամբ մինչեւ զԱբառաբնոս իսկ հրապուրել յունկնդրութիւն:

Հուստինա քանզի ջերմ էր յարիանսութիւն՝ հակառակութեամբ էր ընդ եպիսկոպոսին, այնու՝ զի առնէր սա վախճան որիանոսութեան ի Սեդիոդանոն որ էր աթոռ աղանդոյն այնորիկ յարեւմուտս. ամենայն եկեղեցիք քաղաքին ի նորա հաղորդութեան էին. այլ առ կենդանութեամբ Վաղենտինեայ Ա. եւ Գրատիանեայ չկարաց վճարել ինչ դշխոյն:

Սակայն իբրեւ զերծաւ ի նոցանէ՝ ըստ արիանոսական աղանդոյ կրթէր զմանուկն Վաղենտինոս Բ. զհաւատալիցոն ժողովէր յարքունիսն. թէպէտ եւ նմին հակառակ զհեթանոսսն ողորէր վասն քաղաքային շահու: Մօտ յաւուրս զատկաց (385) ջանայր դշխոյն երկիցս առնուլ զմի յեկեղեցեաց (Պորտիանա՝ անուռն) բռնի վասն արիանոսական պաշտաման. այլ խռովեցաւ քաղաքն ամենայն եւ յարեաւ խուժանն, մինչեւ հարկ համարեցաւ յայտ առնել յանուն Վաղենտինոս Բ. թէ չպահանջէ այսուհետեւ, եւ ուրախ եղեւ ժողովուրդն: — Սակայն անդէն ի յաջորդ ամին այլով իմն օրինակաւ ի նոյն ջանային արքունիքն: Հանգանալն Սիմիլիեան սահմանեցաւ վասն Խտաղիայ՝ իբրեւ հասարակաց հանգանակ հաւատոց: Ի էին ամենեքին զայրացմամբ. այլ մօտ ի տօն զատկին առաւել յուզեալ խռովեցաւ քաղաքն՝ յորժամ միւսանգամ պահանջեցաւ եկեղեցին. դարձեալ ընդդէմ դարձաւ Բիւրոսիոս եւ ասէր՝ թէ Պաթէ զիմ ինչս կամիցի կայսր, տամ զամենայն իսկ եւ իսկ, թէպէտ եւ որպէս ամենայն այր քաղաքացի,

նորոգելու եւ եւ կարող եմ պահանջել զպաշտպանութիւն կայսերն վասն իմոց սեպհականն ընչեց: Եւ ինչք եկեղեցւոյ՝ չեն իմ ստացուածք, այլ Եստուծոյ իրք՝ որովք չկարեմ ըստ կամս վարել. այդ հաւատարմութիւն պաշտամանս օգուտ է կայսեր, զի զմի օրինակ փնասակար է՝ ինձ տալ եւ նմա առնուլ զոր խնդրէն: Այսն այսպիսի մեղմական համարձակութեան սահմանեցին արքունիք արքորումն եւ օրոշեցաւ փոխանակ նորա արիանոս եպիսկոպոս Մերկուրինոս սկիւթացի որ Լաքսենտիոս զանձն անուանեաց վասն յիշատակի առաջնոյն Լաքսենտեայ. եւ առաքեցաւ առ Լմբրոսիոս հրաման ի բաց ելանել վաղվաղակի ի քաղաքէն. բայց չէ ինձ, ասէ հօտապետն, համարձակ մեկնել ի հօտէս. սակայն բանութեան չկարեմ ունել զդէմ: Եւ աքեցաւ գունդ մի զօրականաց ի Ղաթաց, այլ ընդ վայր. ժողովուրդն խուճնրնթաց ժողովեալ յեկեղեցւոյն ի բազում աւուրս զցայգ եւ զքերեկ պահէին զեպիսկոպոսն իւրեանց եւ զայր հասարակաց հանապազորդեալք յերգս սարմոսաց եւ յօրհնութիւնս. մինչեւ ի բաց եղաւ այն խորհուրդ արքորանաց (386):

91

Եւ զուստ ուրեմն հասանէին ոպառնալիք ի Մաքսիմոսէ, որ պատճառանօք պաշտպանելոյ ուղղափառաց կամէր յարձակել գրաւել զԽաղիւս: Եւ զաչեցեալ ի Յուստինայ յանձն առ Լմբրոսիոս երթալ քննել զմիտ նորա թէ հաստատուն իցէ ի խաղաղութիւն. թէպէտ եւ խաղաղասէր կեղծաւորեցաւ Մաքսիմոս, բայց ի միտ առ Լմբրոսիոս զխաբէութիւնն եւ զգուշացոյց զարքունիսն: Եւ քունիքն Մեղիոդանու թերահաւատ լեալ ի բանից եպիսկոպոսին՝ առաքեցին զոմն ի մեծամեծաց զՂոմնինոս առորի. մեծապատիւ մեծապարգեւ ընկալաւ զնա Մաքսիմոս եւ նշանակ բարեկամութեանն՝ առաքէր ընդ Ղոմնինեայ գունդս զօրաց իբրեւ յօգնութիւն կայսերն՝ որ ի Պաննոնիա ունէր մարտ պատերազմի: Այգ տուեալ էր Ղոմնինեայ բանալ առաջի գնդին զկապան Եղպեան լերանց՝ յորժամ ինքն Մաքսիմոս առեալ զեւր լեզէոսն զհետ հասանէր, գտանէր բաց զՍեգուսիոն (զՍուգա՝ ի Փիլեմոնոյ) զդուռնն Խաղիւս եւ միաւորեցաւ ընդ գնդին որ Ղոմնինեայն տուեալ էր, հաս ի Մեղիոդանոն. քաղաքք Խաղիւս մի ըստ միոջէ բանային նմա զգրուես, պաշարեցաւ Եկուիդէա, ուրախ լինէին հեթանոսք ի Հռոմ, Եւսինա (Եւսպիանա) միայն գիմակալ լեալ կարճեաց զարշաւան բռնաւորին. հաղիւ հազ ապրեցաւ Վաղենտինոս ընդ մօրն փախուցեալ նախ Եկուիդէա, եւ անտի ի Թեսաղոնիկ (387):

Եւ զոր եկն Թէոդոս եւ անդէն եղեւ խորհուրդ վասն պատե-

բազմին. դաշնաւորութիւն երկոցունց կայսերացն զօրացաւ. տիրոջն զբաւականաւ, զի ամուսնացաւ թէնդոս ընդ Վազդայ քեռն Վաղենտիանայ Բ., դասերն Վաղենտիանոսի Ը. եւ Յուստինայ: Թէնդոս որ էր թերեւս առաջին զօրավարաց ժամանակին իւրոյ՝ ինքն զօրավարէր, ընդ նովաւ էին Պրոմոտոս զօրավար հեծելազօրուն, Տիմասիոս զօրավար հետեւակաց, թող զՎիքտօր եւ զԼիւքսուս: Էզորադոյն էր քան զնա հեծելովք եւ հետեւակօք Մաքսիմոս՝ որ կացեալ էր յԼիւկուիդէա. բախեցաւ թէնդոս ընդ առաջին զնդին՝ որում Լիւդրազաթիոսն առաջնորդէր մօտ ի Վիսկիա Պաննոնիացւոց (Սիասէք) առ Սաւս գետով. խորտակեցաւ զունդն ապստամբ եւ բազումք եղեն գետամցն. հարաւ նոյնպէս յաւուրն երրորդի գունդն երկրորդ՝ որում առաջնորդէր Մարկեղղինոս եղբայր Մաքսիմայ առ Պետակիոնաւ (Փեթաւ առ Տիրաւ գետով): Սեծ մասն զօրուն խորտակելոյ խոնարհեցուցեալ զգրօշն խնդրէր ներումն ի գունս: Աւրախութեամբ ընդ առաջ եղեն Նիոնացիքն. մինչդեռ մօտ էին յԼիւկուիդէա երիւք ժամուք՝ յառաջեաց Լիւքսուս զօրօք ի քաղաքն, եգիտ զՄաքսիմոս՝ զի անգէտ իրացն դիպելոց նստեալ ի բարձու ուրեք տայր վարձս մաւրիտանացի զօրականին. հանաւ թաղն ի դէոյն եւ ածառ ձերբակալ առաջի թէնդոսի: Իբրեւ խանդաղատէր իմն ընդ նա թէնդոս, առ տարաւ զնա զօրականն ի բաց՝ երկուցեալ թէ գլխան շնորհեց եւ անդէն գլխատեաց (388): Վիկտօր որդի Մաքսիմայ զոր թողեալ էր հօրն փոխանակ իւր ի Տրեւիրս, ապանաւ հրամանաւ Լիւքսուսայ, Մարկեղղինոս անկաւ ի Ճակատուն, կնոջն Մաքսիմայ եւ դստերացն կարգեցան հասք ի թէնդոսէ:

Վայ մնաց թէնդոս ամս երիս յիտաղեա (388—391) կարգել յօրինել զամենայն խաղաղութեամբ: Լալս ինքնին տիրէր Վաղենտիանոս Բ. քանզի վախճանեալ էր Յուստինա ի նմին ամի յաղթութեանն: Լիւքսուս զօրավար թէնդոսի մնաց ի ծառայութեան Վաղենտիանայ:

92

Միով ամաւ յառաջ եւ միով ամաւ յետոյ քան զամս յաղթութեան դէպք երկու յարեւելս դիպեցան, որք թէպէտ եւ նմանք իրերաց էին, այլ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ գործ եցոյց թէնդոս:

Վրանդի զանձք հատեալ էին վասն ստէպ պատերազմացն եւ զի պարգեւք եւս բաշխելոց էին զօրականին ի մօտաւոր ասնի տաւ նամենեկի կայսերն եւ հնգամենեկի Լիւքսուսայ նորին որդւոյ, կարգեցան առաւելագոյն հարկք ի վերայ քաղաքաց: Նշանք թուեցաւ այն Լիւքսուսայուն. արանջել սկսաւ ամբոխն, դիմեաց մեծաւ

աղմկաւ ի վանս վերահացուի աշխարհին եւ ընդ դրունս եւ ընդ երդս ի ներքս խուժէին: Ընտի մերժեալ՝ զգայրուցան ընդ կայսերական պատկերսն հանէին. զպատկեր Փղակիղղայ վախճանելոյ հնոջ կայսերն, ղորդւոյ կայսերն եւ զպղնծի ձիաւոր պատկեր հօր նորա Խէդդոսի կոմսի՝ յետ տիղմ եւ քարինս ի վերայ ընկենլոյ՝ ապա ծայրատեալ առեալ տանէին ընդ քարշ ի հրապարակս քաղաքին, մինչ զի հազիւ հազ կարացին զօրականօքն ցրուել զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս: Օմնեզնութիւնն փոխանակէր այնուհետեւ անհնարին ահ եւ երկիւղ մտապլուտ պատժոցն. լռեալ կայր քաղաքն՝ յորոյ հրապարական անպակառ էր ժիոր եւ աղմուկ: Միայն եկեղեցին (Պաղէա) լի էր առաւել իմն քան զսովորականս: Բազումք փախեան յայրս եւ ի լերինս կանամբ եւ որդւովք եւ կահիւ իւրեանց: Ընդուստ հասանէին գործակալք կայսերն բերեալ հրաման թէ Ընտիոք եղէցի զեւղ քաղաքին՝ Վաւոգիկեցւոց, Թատրն, կրկէսն եւ բաղանիք փակեցին, եւ հաց օր ըստ օրէ յալքունուստ մի բաժանեցին: Հասին զհետ նոցա դատաւորք (Հեղղերիկ եւ Վեսարիոս) եւ արկան բազումք ի բանտ: Եւ յառաջեալ էր քան զնոսա Փղաւիանոս եպիսկոպոս քաղաքին հիւանդազին յարքունիսն ի Վոստանդինուպոլիս. զեջաւ Թազաւորն արտասուաց եւ աղաչանաց հայրապետին, յորժամ յիշեցոյց նմա զոր ասացեալ էր երբեմն կայսրն յարձակել զկալանաւորսն ի զատկին տօնի, թէ «Վամէի եւ զմեռեալն յարուցանել», իւրք անապատականք յայրից եւ ի տաղաւարաց իւրեանց հասեալ յԸնտիոք առաքեցին պատգամ առ կայսր ասել «Դթէ այսպէս ցաւէ նմա վասն զրկանաց որ անշունչ եւ անմռունչ պատկերացն եղեն, ապա պարտ է նմա խորշել ընդդէմ մարդկան մոլեգնելոյ՝ որ կենդանի պատկերք աստուածութեանն են: Երժան ի՛նչ իցէ վասն զպղնծոյ վրէժն առնլոյ՝ զմարդիկ կոտորել: Վիւրաւ եւ անջան մարթի նմա զպատկերսն միւսանգամ կանգնել. սակայն ինքն թէպէտ եւ կայսր եւս իցէ՝ չէ ձեռնհաս զմազ մի նորոգել զայնոցիկ՝ զորս թերեւս տացէ սպանանել», իսկովեցաւ սիրտ Թազաւորին «Դ՛րթ, ասէ, հայր, միութարել զժողովուրդ քո եւ տուր նոցա զաւետիս թողութեանն իմոյ. Վրիստոս տէրն տերանց ներեաց իւրոց խաչահանուացն եւ յաղօթս եւս եկաց վասն նոցա, ես դանդաղիցիմ՝ ներել իմոցն թշնամանողաց որ մահկանացուս եմ եւ նոցա ծառայակից»,

Եւ հաս թուղթ թողութեան կայսերն սուրհանդակաւ, եւ ծանոյց զաւետիսն ժողովրդեանն Ոսկեբերան՝ որ յայնժամ երէցն էր յԸնտիոք եւ միութարէր զժողովուրդն ի վշտացն ժամանակի (20 ճառիւքն վասն պատկերաց): Եւ ժողովուրդն ընդառաջ Փղաւիանայ, ծաղկօք զարդարեցաւ ճանապարհն ընդ որ անցանելոց էր եւ ցանեցաւ ջուր անուշահոտ. զարմացան հեթանոսք

ընդ զօրութիւն քրիստոնէութեանն, որ իշխէրն ի վերայ այնոցիկ որոց չէք դք տէր վերագոյն ի վերայ երկրի (387):

Ե՛յլ աւսալ՝ զի ոչ ըստ նմին օրինակի գտաւ Թէոդոս մեծ-անձն եւ ի միւսում եւս նուագի:

Վաղաքն Թեսաղոնիկեցւոց մեծատուն եւ բարեկեցիկ հա-րեալ էր ի սէր հանդիսական խաղալկաց. Թատրն առաւել մե-ծարոյ էր քան զեկեղեցի եւ արուեստագէտ այր քան զայր երախ-տաւոր տէրութեան եւ եկեղեցւոյ: Վէպ եղեւ կառավարի ումեք կառաց որ առհասարակ սիրելի էր նոցա, վասն անարժան իրիք գործոյ լինել բանտարդել հրամանաւ Բոթերիկեայ հրամանա-տարի լեղեռնացն (390): (Յարեաւ ժողովուրդն եւ խնդրէր Թողու-ազատ զկառավարն. իբրեւ չառ յանձն Բոթերիկ, եւ խուժանն մեծաւ մոլեղնութեամբ եւ սպան զնա՝ հանդերձ պիտվք եւս արտոնք երեւելօք: Եւհաս համբաւ իրացն ի Մեղիողանոն առ Թէոդոս, բարկացաւ կայսրն անհնարին ցասմամբ ըստ սաստիկ բա-րուցն, այլ Լմբրոսիոս եւ այլ եւս եպիսկոպոսունք դարձուցին զնա ի հեղութիւն եւ խռատացաւ նոցա առնել հարցափորձ քն-նութեան եւ ապա արկանել պատիժս ի վերայ: Ե՛յլ մտերիմն նորա եւ անեկապան Բուսիմիոս գրգռեաց միւսանգամ զկայսրն, եւ սա առաջէր անդէն դեսպանա՝ տուեալ հրաման կոտորածի Թեսաղոնիկեցոցն. Թէպէտ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն նա ի միտս եւ առաքեաց զհետ՝ առնուլ յետս զհրամանն, այլ անա-գան: Վանդե վաղ հրաւիրեալ էին գործակալք կայսրն զժողո-վուրդն խաղաւէր ի կրկէս անդր, պատճառանօք՝ եթէ երեւելի կառանարտիկ խաղք իցեն լինելոյ, եւ անդէն կոտորեցան ի զե-նուորաց անտի 7000 այր առանց ընտրութեան բնակաց կամ օտա-րաց, արդարոց կամ յանցաւորաց: Ընդ գոյժ իրացն գժոմեցան ի Մեղիողանոն. մանաւանդ լի եղեւ տրտմութեամբ Լմբրոսիոս. գրեաց նա ժողովաղակի Թուզթ առ կայսր իբրեւ պատուադիր հպատակ, իբրեւ եպիսկոպոս համարձակախօս եւ իբրեւ բարեկամ սիրելի. «Դթէ տաս խնձ, ասէ, համարձակութիւն, ով Ըւզոստոս, ասեմ. Թէ ունիս դու նախանձ վասն հաւատոց, զայն չկարեմ ժխտել. Թէ ունիս զերկեւղ Լստուծոյ, առնում յանձն. բայց է քո բնութիւն տաստի՛ գոր եթէ դք ցածուցանէ՝ դիւրաւ փոխի յարգահաստութիւն, եթէ դք գրգռէ, այնպէս բորբոքի մինչեւ եւ քեզ իսկ չկարելոյ սանձել զնա: Եթէ չէք դք օր չափ նմին դնէ՝ երանի Թէ չեցեւ եւ դք որ վառեցե՛ զնա. բաւ համարիմ՝ քեզ Թողուլ զքեզ: Թուի, ասէ, Թէ իշխանութիւն քո խափան լինի խնամալոյ զմեզս քո եւ նսեմացուցանէ զմիտս քո. խոնարհեցո զնոյեցուածս քո ի հոգ երկրի ի մայր հասարակաց, ուստի ելեալն եմք եւ յօր դառնալոցն եմք. մի շատցուցե՛ զքեզ փայլուն ծիրա-նոյդ չտեսանել զակարութիւն մարմնոյն՝ զոր նայն ծածկէ: Եւսով

աջօր կամիս դու զտաճարն Տեառն տեսանել . զեմբղ կոխիցես ուտիւքդ զնուիրական տեղին, որպէս զարիւնաթաթախ ձեռսդ տարածանիցես ընդունել զնուիրական մարմին Տեառն, : Ապա խրատէր զնա հաշտել ընդ Աստուծոյ՝ կրելով ապաշխարանս հրապարակաւ : Հարուցեալ զայր ընդ նոյն աւուրս թագաւորն յեկեղեցի . ել ընդառաջ նորա Ամբրոսիոս արգելուլ զնա ի մտից : Իբրեւ արդարացուցանելն կամեցաւ զանձն թագաւորն ասելով թէ եւ Վաւիթ մեղաւ . ետ պատասխանի եպիսկոպոսապետն թէ «Վրպէս նմանեցեր Վաւիթի մեղօք քովք, նոյնպէս լեր նմին նմանող՝ ապաշխարութեամբ», : Ի միտ առ թագաւորն զյանցանացն ծանրութիւն եւ զհարկ ապաշխարութեանն . խոնարհութեամբ արկ զանձն ընդ պատժովք եկեղեցւոյ (Ապր.) : Ապց մնաց նա ամիսս 8՝ արգելեալ ի մտանելոյ յեկեղեցի՝ յորում մատուցանէր աղօթս վասն նորա ժողովուրդն : Հառաւտու տօնի ծննդեանն Վրիստոսի արտասուէր կայսր՝ թէ այսպէս զրկեալ կայ ի միաբանն օրհնելոյ զԱստուած ի տան նորա . ել նա թելադրութեամբ Ուուփինեայ երթալ միւսանգամ յեկեղեցի յանձն առեալ զնախատինն դառնալոյ յետս կորակոր ընդ քաղաքամէջն՝ եթէ չտայցէ ներումն Ամբրոսիոս : Հանձն առ եպիսկոպոսապետն կարճել զսահմանեալ ժամանակ ապաշխարութեանն, այլ պահանջէր զի հանցէ կայսր օրէնս թէ այնուհետեւ ամենայն վճիռք սպանութեան եւ առնլոյ ընչից յալքունիս՝ յետ 30 աւուրց ածցին ի կատարումն, յորժամ հաստատեսցին երկրորդ անգամ : Հանձն առ, արկ անդէն իսկ եւ իսկ ձեռնազիր օրինացս եւ յետ այնորիկ ընկալաւ արձակումն հրապարակաւ : Լմուտ յեկեղեցին եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց բարբառէր զսաղմոսերգունն թէ «Մերձեցաւ անձն իմ ի հող, Տէր, կեցո զեւ», : Այնչաւ մենեւին նուաղութիւն եղեւ այն պատուոյ եւ մեծարանաց նորա եւ կայսերական իշխանութեանն, նա մանաւանդ սիրե՞լ եւ պատուական եղեւ նա նովին՝ ժողովրդեան իւրում, եւ այնպէս զտաւ իսկ արժանաւոր Սեծն անուան, զի արար բուռն անձին իւրում եւ արկ զանձն ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյ :

Հառաջագոյն, ասէ Աւրեղիոս Ա իկտոր կրսերն (այր հեթանոս), էր իշխան ընտիր, յետ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսիմեայ անցոյց զանցոյց զիւրով իսկ անձամբ՝ իմաստունն առաջնորդութեամբ, հոգաբարձութեամբ հասարակացն պիտոյից եւ սրբոյն ազնուականութեամբ : Առատացոյց թէ՛նդոս զբաշխումն ցորենոյ ի Առատանդինուպոլիս՝ յաւելեալ ի չափն Առատանդիանու՝ 120 զրիւ (393), կարճեաց զսովորութիւնն թողլոյ կտակազրաց ժառանգութիւն կայսեր կամ ազգականաց կայսերն՝ վնասու բուն ժառանգաւորացն (389), արգել դատաւորաց երթալ ի թատր կամ ի կրկէս, զի մի զնովիմբ դեգերեալ ան-

փոյթ կարեւոր պաշտամանն առնիցեն (386): Զրաման ետ չա-
ծել կանայս քնարահարս կամ երգեցիկս կամ կաքաւիչս ի
ժամ ընթրեաց (385) եւ արգելաւ կանանց խաղալկաց ի թա-
տերս կրել մարգարիտ կամ այլ ինչ զարդ մեծագին (393):
Վասն հակառակ կայսերական իշխանութեանն յանցուցելոց՝ ետ
օրէնս ինչ զարմանալիս՝ այսպէս. «Եթէ ժպրհութեամբ որ չարա-
կամ զանուն կայսերացն աղարտէ, եւ կամ զհրապարակական ինչ
դիպաց խօսիցի ստգտանելով զառաջնորդութիւն տէրութեանն,
չէ պարտ զայնպիսին ի դատ ձգել կամ փնասել ինչ: Եթէ ի թե-
թեւամտութենէ իցէ, արհամարհութեան արժանի է. եթէ ի
շաւիղութենէ, արգահատել մանաւանդ պարտ է յայսպիսեացն վե-
րայ. ապ' եթէ ի չար կամաց, ներել պարտ է»: Սակայն յաւելու-
իսկ եւ իսկ. «Զառաջ քան զամենայն դատաստան, ասէ, մեզ
պարտ է աղդ առնել վասն այնպիսւոյն, զի մեք մեզէն իսկ ընտրե-
ցուք՝ թէ մարթի անպատիժ զիրսն թողուլ, կամ թէ հարկ է
առնել հարցափորձ քննութեան», (393):

93

Վաղենտինոս Բ. չվայելէր ընդ երկար ի տէրութեանն՝ զոր
գարձոյց նմա Թէոդոս: Օտրափար զօրաց նորա Լքրոգաստ՝ որ
համակ կռուէր ընդ Փրանկաց, ճոխանալ սկսաւ ի վերայ կայսերն:
Մինչ դեռ հնարիւք զերծանել ի նմանէ կամէր՝ սպանաւ նա ի
Վիէննա Վաղիացոց. լուաւ զքօթ մահուն Լմբրոսիոս յոր-
ժամ անցանէր ընդ Եղպս՝ կոչեցեալ ի կայսերէ՝ գալ տալ նմա
կնիք: Օսիմոս յԼքրոգաստայ ասէ սպանեալ, Լւգոստինոս տա-
րակուսէ. այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ բռնարար մեռաւ
(21 ամաց, 15 Մայ. 392):

Թաղեցաւ առ եղբոր իւրում ի Մեդիոլանն. խօսեցաւ ճառ
յուզարկաւորութեան Լմբրոսիոս եւ մտիթարեաց զքորան Վա-
ղենտինեայ զՅուստա եւ զՎարատա՝ որք ի հոգս էին վասն փրկու-
թեան եղբորն իւրեանց՝ զի անկնիք մեռաւ. ցանկութիւն մկրտու-
թեանն, ասէ, լիցի ի տեղի մկրտութեանն:

Յայտնագոյն ի մէջ եկին լաւութիւնք Վաղենտինեայ Բ.
յորժամ զերծաւ նա ի մօրն ճոխութենէ. զնախանձաւորութիւնն
զոր վասն մոլար վարդապետութեան ծծեալ ունէր ի մօրէն՝ զայն
դարձոյց յուղղափառն վարդապետութիւն: Օրինակն Թէոդոսի
ուսոյց նմա թէ որպէս պարտ իցէ կայսր լինել, օրինակ եւ վարդա-
պետութիւնն Լմբրոսիոսի ուսոյց թէ որպէս պարտ իցէ քրիստո-
նեայ լինել: Լնդէն ի մանուկ հասակին ետ նա օրինակ ազնուական
առ յապա եկելոցն աթոռակալաց: Սիրէր անչափ զփառամարտիկ
խաղսն, այլ հրաժարեցաւ յայնմանէ. տալաժամ տայր դնել կերա-

կուր, ոչ միայն ի բաց եկաց ի սովորութեանէն՝ այլ եւ պահոց եւս պատկառ կայր։ Եւս կոտորել զգազանսն վայրենիա՝ զորս տայր բուծանել վասն գազանամարտիկն խաղաւց զոր սիրէր։ Չունէր բազիւտ ինչ զգաստասիրութիւն նորա։ Ի մէջ խորհրդականաց աւթութեանն չէր նա ունկնդիր համբ, այլ ինքնին առաջնորդէր խորհրդեանն։

Երբոքաստ՝ զոր սիրէր իսկ զօրականն, առաւել կամէր՝ նստուցանել կայսր, քան ընել կայսր. ետ նա զԹագն Եւգենիոսի ումեմն աստենադարի Վաղենտիանեայ, իւրում բարեկամի (392—394) որ քրիստոնեայն էր անուամբ եւ ոչ սրտիւ։ Տայր նա համան զոհելոյ հեթանոսացն՝ զի շահեցի զնոսա. կանգնեցաւ պատկեր Յաղթութեանն միւսանգամ, շոգի զոհեցն եւ ամպք խնկոցն ի վեր ծառանային, եւ անտուտ առ կայսր Թէոդոս առաքէր հրեշտակութիւն՝ զի ընկալցի զնա։

Պարտք կրօնից, պատիւ եւ քաղաքականութիւն ածին զԹէոդոս՝ առնուլ միւսանգամ զէն ի ձեռն։ Յետ զոհից եւ դիւթութեանց՝ որք խոստանային Եւգենեայ յաղթութիւն, Փղախանոս վերականգու խաղիայ եւ միանգամայն քրմապետ ունէր զանցս Յուդեան Լղպից՝ կանգնելով աստ անդ պատկերս Երամագայ Թակափք փայլատակամբք ի ձեռին եւ կտակելով իմն հմայիւք զանցւորն (393)։ Այոցեաց Թէոդոս զզօրս համօրէն արեւելեան պետութեանն եւ յԱփրիկեայ եւս. եկին դաշնաւորք ի Հայոց, ի Վրաց եւ յԱրարացոց եւ Գուլթք, որոց զօրավար էին Գայինոս գուլթ, Լղարիկ եւ Բակուր իշխան վրացի. զիշխաւոր զօրավարք Թէոդոսի էին Տիմասիոս եւ Ստիղիլոն՝ որում առեւալ էր կայսր Բնութեան զԱրեւնա զդուտոր եղբօր իւրոյ փախճանելոյ (նորեայ)։ Աղբք ել Թէոդոս ի Կոստանդինուպոլեայ ի փախճան կոյս Սայիոս ամուսնացն նա ընդ անցն Լղպից անջան պատերազմաւ՝ յորում անկաւ Փղախանոս։ Սակայն չէր ինչ այն մեծ. զի ոչ միայն բազմազոյն էր զօր ապստամբին, այլ եւ կիրթ եւս էր զօրախոնն արեւմտեան որ համակ ի պատերազմեանն էր, եւ զսրմեալ դալին յարէին ի նոսա գունդք գունդք օգնականաց վասն վայրացն մօտաւորութեան, ուր Թէոդոս երթայր եւ հեռանայր ի բուն երկրէ անտի իւրմէ։ Բայց ի գնդից անտի Թէոդոսեայ փայլէր դրօշն խաչանշան, ուր ի դրօշն Եւգենեայ ծփայր պատկեր Հերակլի։ Բախեցաւ Թէոդոս առ Փրիզիդոս գետով (Վիփախ ի Արիեդա) ընդ բուն զընդին՝ որում առաջնորդէին Երբոքաստն եւ Եւգենիոս. խորտակեցաւ առաջի Երբոքաստայ օգնական զօրն արեւելեան առաջնորդեալ ի Գայինասայ. ժողովել ժողովեաց զփախտականն Բակուր եւ բախեցաւ միւսանգամ, այլ գտաւ միւսանգամ յաղթող Երբոքաստ, անկաւ Բակուր եւ 10,000 ի Գլթաց ընդ նմա եւ ի Վրաց եւս բազումք։ Գօրավարք Թէոդոսի խրատ ասային նմա ի նմին իսկ

գիշերի լռելեայն ի բաց գնալ, նոր զօրութիւն գումարել եւ գարնայնի ի գալ ամին միւսոյ դարձեալ ելանել ի ճակատ: Ինչէ ի բաց մերժէր թէնդոս զխորհուրդ խորհրդականացն. «Չէ արժան, ասէ, խաչին առաջի Հերակղեայ պատկերին փախել»: Եւսպէս զխորհրդականն արձակեալ՝ ինքն մեկնեցաւ ի մատուռն ինչ ի վերայ բլրի՝ կալ յազօթս մօտ ցժամ առաւօտուն: Յանկարծ ալ գունն տեսին թէնդոսեանքն հասեալ ի թիկանց զօրօք Ղարբետիոյ՝ զոր Լարոգաստայ առաքեալ էր պաշարել զխայսերականն ի թիկանց, բայց Լարբետիոյ եկեալ խառնեցաւ ի զօրն թէնդոսի: Իբրեւ սկսաւ պատերազմն՝ ել յանկարծ միրիկ հակառակ արեւ մտեան զօրուն՝ զփոշին յայն տանելով եւ արգել լինելով վաղելոյ զինուք. ուր նմին հակառակ տեսնէր յստակ զօրն թէնդոսեան եւ կռուէր ընդ թշնամեացն կռւացելոց: Եւսպէս պատմեն ժաւ մանակակիցքն՝ Լարբետիոս, Սուփինոս, Լազոսաինոս. այսպէս Որոսիոս՝ որ վկայս կենդանիս ականատեսս յառաջ բերէ. այսպէս պուէտն Սաւադիանոս այր հեթանոս ժամանակակից: Օրը ջաւնայր այնուհետեւ քաջաւերել զօրս իւր Լարբետաս. մասն մի ի նոցանէ ել փախստեայ, մնացեալքն զգնան ի բաց ընկեցեալ խրնդէին շնորհս: Երբեք ներէր նոցա թէնդոս, բայց հրաման տայր երթալ ածել առ ինքն զԼազենիոս՝ որ ի ժամ ճակատուն ելեալ ի բլուր մի կամէր տեսանել զյաղթութիւն իւրոցն՝ զորմէ չունէր ինչ ամենեւին կասկած: Իբրեւ տեսաւ բռնաւորն զուննս յիւրոց անտի զի ելանն ի վեր առ նա, համարեալ թէ զաւետիս յաղթու թեանն բերիցեն, աղաղակէր թէ չբերէք զթէնդոս ձերբափալ. բայց նոցա զնա իսկ կալեալ ածին ձերբափալ առաջի թէնդոսի: Ենկաւ Լազենիոս յոտս յաղթողին եւ յետ տալոյ թէնդոսի զվճիռ մահու նորա, իսկ եւ իսկ սպանաւ նա յիւրոց զօրաց անտի սասերահար (6 Սեպտ. 394): Վաջն Լարբետաս ել ընդ իւր սուրն՝ յետ աւուրս երկուս թափառական ի լերինս շրջելոյ:

Պսակեաց թէնդոս զթուլթեամբ զյաղթութիւն իւր՝ տալով թողութիւն թշնամեաց իւրոց: Որդւոցն Լազենեայ եւ Լարբետասայ որք ի մի յեկեղեցեաց ապաստանեալ էին, ոչ միայն զկեանսն շնորհեաց, այլ եւ զինչն եւս ետ, պայման եղեալ՝ կրթել նոցա ի քրիստոնէութեան. զնոյն եւ ընդ որդիսն Փղաւիանեայ արար: Մի միայն էր Լազենիոս՝ որ հրամանաւ թէնդոսի սպանաւ կամ պատժեցաւ: Վրեաց թէնդոս առ Լարբետիոս մատուցանել Լատուծոյ օրհնութիւն եւ գոհութիւն վասն յաջողութեանն: Վանքի մերժեալ էր Լարբետիոս զպարգեւն զոր տայր Լազենիոս եկեղեցւոյն Մեղիողանու եւ զԼազենիոս իսկ գլխովն մերժեալ ի հազորութենէ հասարակաց ազօթից, վասն այնորիկ սպառնացեալ էին նմա եւ Լազենիոս եւ Լարբետաս յետ դառնալոյ յազութութեամբ ի պատերազմէն՝ առնել զեկեղեցին ասպաստան, եւ

զկղերականն՝ զօրական: Սնտոյց Լմբրոսիոս պատարագ գոհութեան հանդիսիւ՝ զնելով զթուղթ բարեպաշտին Թէոդոսի ի վերայ սեղանոյն:

Եյսպէս միաւորեցաւ տէրութիւնն Հռոմայեցւոց ընդ իշխանութեամբ մեծին Թէոդոսի՝ զայս վերջին նուագ. այլ աւաղ՝ զեռջ ընդ երկար ինչ ժամանակ: Եւ նա ի Մեղիողանոն ծնգեալ ջրգողութեամբ, սակայն եւ այնպէս խորհէր երթալ ի Սոստանդինուպոլիս. այլ յանկարծ ծանրացեալ ախտին՝ անդէն վախճանէր ի 50 ամաց հասակի ի 16 ամի թագաւորութեանն (17 Յուլ. 395): Եւ աջին կին նորա բարեպաշտօնն Փղակիղլա էր վախճանեալ (385), այսպէս եւ դուստրն նորա Պուղքերիա ի նմին ամի. մեռաւ եւ երկրորդ կին՝ Գաղլա յերկունս (394): Եւ լեալ որդւոց նորա՝ Երկադեայ վագ աւգոստոս՝ վեցամեակի (19 Յունու. 383) եւ Սնորեայ՝ իննամեակի (20 Նոյ. 393): Բաժանեաց տոցա Թէոդոս զհամօրէն տէրութիւնն կտակաւ՝ տուեալ Երկադեայ զարեւելս եւ Սնորեայ զարեւմուտս: Լմբրոսիոս՝ որում յանձն արարեալ էր հայրն զՍնորիոս, խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան առաջի նորա եւ զօրացն: Եւ ծաւ մարմին Թէոդոսի զմեալ ի Սոստանդինուպոլիս զնել ի կճեայ գերեզմանի առնթեր մարմնոյն Սոստանդիանոսի:

Եւ մենայն մատենագիրք թէպէտ ի քրիստոնէից թէպէտ ի հեթանոսաց միաբան են ի գովութիւն Թէոդոսի, բայց միայն ի Օսիմեայ՝ ում ատեիլ են առհասարակ քրիստոնեայք: Եւ ըստ գիւտ էր նա յառտնին կեանսն՝ իբրեւ որդի, իբրեւ հայր, իբրեւ այր: Հպատակ հաւատարիմ՝ իբրեւ զհայր իւր, մեծ քան զամենայն զօրավարս ժամանակին իւրոյ՝ իբրեւ զհայր իւր: Չէր փառասէր, պատիւք զնա խնդրէին. փառք ուղեկից էին նորա ի տան, ի պատերազմի եւ յառաջնորդութեան: Եւ նարատ էր բարութ, առատ՝ առանց վատութեան, գիտէր յարգել զվատակո վատակաւորացն, նա եւ զհեթանոսացն: Եւ կեղծաւոր, աղծուական եւ լեքաղցրութեամբ: Չկասկածէր նա երբեք, որով յիրաւի իսկ անկաւ ընդ ստգտանօք՝ զի իսպառ վստահ էր ի Սուսինոս եւ ի Ստիղերոն: Ղշմարտութիւն էր ի շրթունս նորա, մեծանձնութիւն եւ սէր ի սրտի նորա: Եւ վաղացատումն, յառնէր ի նմա յանկարծ միրիկ ահագին որոտմամբք եւ փայլատակամբք, այլ այն փութանակի փոխէր յանձրեւ մեղմական: Եւ նա աստուածապաշտ ճշմարիտ եւ խոնարհ զուարթ:

Եւ Թէոդոսիւ Ե. գրեթէ մերձ ի ջնջումն եղեւ հեթանոսութիւն յարեւելս: Օստաշինն թոյլ ետ նուիրման ըմպելեաց՝ եւ հրամայեաց իսկ մահանս ինչ բանալ, այլ իսկ եւ իոկ յետոյ արգել զդառնալն ի քրիստոնէութենէ ի հեթանոսութիւն, նոյն-

պէս զգոհան՝ յորս յընդերաց անասնոցն զհանդերձեալսն կամէին գուշակել : Եւ ուր խօսէր Վիքանիոս պատախանատուութիւն ի պաշտպանութիւն մեհենից, քանզի հրաման եւս եւ որ սուգելոյր ամենեւին չերթալ ի մեհեանս (392) : Դմին իրի համարձակութեամբ իսկ կործանէին ի քրիստոնէից մեհեանքն յԱպամէա Ասորւոց, ի Պետրիս եւ յԱրէոպողիս Արարացւոց . մեհեանքն ի Վազա, ի Հեղեոպողիս Փիւնիկեցւոց եւ ի Վամասկոս փոխեցան յեկեղեցիս : Միայն հեթանոսքն ազեքսանդրացիք եղեն զիմադարձ յոյժ : Վանդի իբրեւ փոխեաց Թէոփիլոս հայրապետ Աղեքսանդրիայ յաջորդ Տիմոթեայ (385) զմեհեանն Վիոնիսեայ յեկեղեցի, եւ հան նա ի լոյս զպատկերս լկտիս եւ կերպարանս իրաց անասեւեայ՝ զոր ի գեանափորս մեհենին ծածկեալ թաքուցեալ էր հեթանոսացն՝ պատկառեալ ի քրիստոնէիցն, զվճեցոյց բարկացոյց ամօթ զհեթանոսն, գրգռեցաւ պատերազմ քաղաքացեաց յԱղեքսանդրիա : Ապաստանեցան հեթանոսք ի Սերապիոն (մեհեան Սերապեայ արեգակնային զից Եգիպտացւոց), որ կայր առաջի քաղաքին ի բլրի վերայ, երեւելի եւ հոյակապ քան զամենայն մեհեանս յետ կապիտողեան մեհենին . էր անդ սկայագործ պատկեր դիցն Սերապեայ՝ որոյ մի ձեռն զմի որմն եւ մեւս ձեռնն զմեւս որմն տաճարին շօշափէր . այսպէս կարծէին վասն պատկերին՝ թէ որ հռւպն լինի վնասել նմա, անկանին երկինք ի վերայ նորա եւ երկիր կլանէ զնա : Մինչ զեռ օր ըստ օրէ հեղոյր արիւն յերկուց կողմանց եւ զգերելոցն քրիստոնէից՝ որ չառնուին յանձն մատուցանել զոհս Սերապեայ, խորտակեալ զոսկերսն ընկենոյին ի կոյանոցն, անդէն հասանէր հրովարտակ կայսերն որ հրամայէր հարթյալ տակ առնել զՍերապիոն : Ի բաց ելին հեթանոսք ի մեհենէն, համարձակեցաւ մի որմն ի զննուորացն քրիստոնէից ելանել ի վեր եւ հարկանել մրձով զմի յայտիցն Սերապեայ . ճիչ բարձին հեթանոսք եւ քրիստոնեայքն թերահաւատք . բայց սակայն ոչ աստուածն այն բաց զբերան իւր ի խօսել եւ ոչ երկիր՝ ի կլանել . մեւս եւս հարուած մրձոյն փշռեաց զբոտոտակեր փայտեղէն ծունգ աստուածոյն մեծի . արկին զկոտորսն ի խարոյկ, այրեցան իբրեւ զդոյզն ինչ փայտ . կրկնեցան հարուածքն եւ խորտակեցաւ ամենայն պատկերն . թիկունք նորաբայրեցան յԱմիթիթէատրոնի (389) : Ի տեղւոյն ուր Սերապիոնն էր՝ կանգնեցաւ եկեղեցի Յովհաննու մկրտչի : Յամենայն կռոցն պատկերաց՝ զմին միայն եթող Թէոփիլոս՝ կալ, զՍապիկ աստուածն : Վուրմ նորա Ամմոնիոս որ չուգաւ այնուհետեւ ի Ոստանդինուպողիս, աշխարհէր թէ այն պատկեր միայն մնաց ընդ հենգն հեթանոսութեան :

Նա եւ յարեւմուտս՝ յորժամ յետ պարտութեանն Լւզկենայ եւ Արբոզաստայ՝ հատեալ զվերջին յոյս հեթանոսացն ալ լեւմտեայց՝ եմուտ Թէոփիլոս ի Հռոմ, խօսեցաւ ի ժողովի ծերա-

կուտին սաստիկ ինչ ճառ՝ յորդորել զհեթանոսն ի բաց կալ ի կուոցն պաշտամանէ եւ դառնալ ի կրօնս յորում միայն զոյ մեղաց թողութիւնն:

Արկադիոս նորին որդի եւ թէոդոս Ի. թուռն (395—450) տային ճշգիւ պահել յարեւել զօրէնսն թէոդոսի վասն հեթանոսութեան. Արկադ սպառնայր պատիժ մահու պաշտօնէից՝ որ յուլագոյնք ի կատարումն օրինացն ինիցին. վանականք նախանձախնդիրք քանդեցին մեհեանս բազումս՝ զվերջին նշխարս կառապաշտութեան. փիղիսոփայքն հեթանոսք չկարէին համարձակ խօսել հակառակ քրիստոնէութեան. յայն սակս համարձակէր իմն տալ թէոդոս Ի. ի միում յօրինացն՝ աւելաբանութեամբ իմն թէ չմիացին այսուհետեւ հեթանոսք յարեւելս (424):

Ղաթուարագոյն իմն էր ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմուտքան յարեւելս. եւ դարձեալ՝ Սնորիոս եւ Վ աղենտիանոս Գ. (395—455) մեղմագոյնս իմն վարեցան: Վ. թէպէտ եւ եա Սնորիոս հրաման քանդել զմեհեանսն մնացեալս ի գեղս, բայց ի քաղաքս հրաման տայր պահել զնոսա անարատ հանդերձ մեծագին հանդերձանօքն՝ իբրեւ գործս արուեստագործս. զորս յետոյ եւ Գրիգոր Սեբէն խրատէր պահել վասն արուեստիցն: Վ աղենտիանոս՝ միայն օրէնս հակառակ կառապաշտութեան տայր, բայց զքանդումն մեհենիցն արգել. քանզի պատճառս վշտաց ազգացն արշաւանաց՝ զարհամարհումն աստուածոցն չուանայ կարծէր ժողովուրդն. յայն սակս աստ անդ, մանաւանդ ի Սարդինիա եւ ի Սորսիկա կային տակաւին հետք հեթանոսութեան մինչեւ ցեւթներորդ դար, թէպէտ եւ Ղ եւոն եւ Անթեմիոս կայսերք պատժէին զպաշտօն հեթանոսութեան զրաւելով զինչս յարքունիս, կորսեամբ պաշտաման եւ պատուոյ (467—472), (Զուստինիանոս Ը. (527—565) արգել զնոյն պատժով մահու, բարձ զդպրոց նոր պղատոնական փիղիսոփայիցն յԱթէնս եւ արանց նշանաւորաց ի հեթանոսաց տայր ուսուցանել զքրիստոնէութիւնն:

Չեա ինչ թէոդոս օրէնս հակառակ չրէիցն, նա աւանիկ եղ պատիժս որոց արգելուցուն զչրեայսն յերթալոյ ի ժողովրդանոցս եւ կամ մտեալ ի ներքս շփոթիցեն զպաշտօն նոցա (393): Սակայն արգել նոցա զբազմակնութիւնն (393):

Երկադիոս է— Սնորիոս, Թէոփիլոս Բ. Ս. աղէնորեանս Գ. (395—450)
— Ոսկէբերան, Լալիֆան, Յերոնիմոս, Թէոփիլոս — առաջին որո-
գինեան գծարո-նիւն — Լ-գոսարիոս, Ալի-բէլ Եղէտանդրայի —
Պեղագիւն է— Կեոսորեան աղանդ — Երրորդ թողով Կիլիկիական
(431):

94

ՊԵՏԵՄԱՌՈՒԹԻՒՆ Հռոմէական պետութեանն անց գնաց ընդ
Թէոփիլոսի մեծի: Ի բաժանել սորա զայն տէրութիւն՝ երկոցունց
որդւոցն, որպէս առաջին աթոռակալաց նորա՝ նոյնպէս եւ ոչ
նորա այն կայր ի մտի՝ բառնալ նովին ամենեւին զմիութիւն տե-
րութեանն ի միջոյ: Ե՛լ զոր չկամէրն՝ արդեամբք այն կատարե-
ցաւ. քանզի չմիաւորեցաւ այնուհետեւ երբեք պետութիւնն ընդ
միով գլխով: Կա եւ ոչ բաժանմանն պատճառ, այս ինքն՝ քաջ
պաշտպանութիւն սահմանաց պետութեանն, ել ի գլուխ: Եռա-
ւել եւս համարձակագոյնս այնուհետեւ յորդեաց հեղեղ ազգացն
արշաւանաց՝ որք յետ իբրեւ 80 ամաց արարին վախճան տէրու-
թեանն Հռոմայեցւոց յարեւմուտս:

Երկադիոս (395—408) ութեւտասնամեայ՝ առ զսահմանս
վերակացութեանն արեւելից եւ արեւելեանն Ղիւրիկեայ, այս
ինքն՝ զարեւելեան տէրութիւնն Հռոմայեցւոց, յոր յաւելաւ յե-
տոյ եւ արեւմտեանն Ղիւրիկէ, այս ինքն՝ Պաննոնիա, Վաղմա-
տիա եւ Կորիկոն ի մասնէ արեւելեան տէրութեանն: Սնորիոս
(395—423) մետասնամեայ առ զսահմանս վերակացութեան Խ-
տադիայ եւ Վաղիայ:

Երկոգին իսկ չեկին երբեք ի չափ եւ յարութիւն մտաց, այլ
տիրէին նոցա մի ըստ միովէ պաշտօնեայք նոցա եւ սիրեիք: Երկա-
դիոս էր ընդ խնամակալութեամբ Ուոփինեայ գաղիացւոց անձնա-
պահապետի իւրոյ, սպարապետի եւ սենեկապանի հօրն, եւ Սնո-
րիոս ընդ խնամակալութեամբ Ստիղիքոնի զօրավարի՝ որ էր Ս. ան-
դաղ յազգէ եւ խնամութեամբ կապեալ ընդ կայսերական տանն:

Սեղմեխն եւ խորամանկն Ուոփինոս՝ որ առեւի իսկ ամենե-
ցուն էր վասն ազահութեանն եւ անիրաւութեան, երկնչէր իմն
հանապազ ի Ստիղիքոնէ, քանզի մեծաւ զօրութեամբ եւ խնա-
տութեամբ առաջնորդէր սա արեւմտեան տէրութեանն, բայց
ակն եղեալ էր միանգամայն լինել խնամակալ եւ արեւելեան մե-
սին տէրութեանն: Ուոփինոս՝ իբրեւ սպգել իմն կամէր լինել
խորհրդոց նորա եւ ցուցանել զանձն առաջի Երկադեայ կարեւոր
ի գործ տէրութեանն՝ առաւել եւս գրգռէր դադտ զՈւոփոս եւ
զբաշնաւորս նոցա, որ վազն իսկ խլտէին:

Պօլեթքն արեւմտեայք որք ի սահմանս արեւելեան տէրութեանն գաղթեալ նստեալ էին բազմամբոխ եւ չընդունէին իրով զսակ հարկին ըստ դաշանցն եղելոց ընդ Թէոդոսի, առին վաղվազակի ի միտ զտկարութիւն կայսերացն երկոցունց։ Օրապար նոցա Եղարիկոս, Բաղթն (այս ինքն՝ Վաջն կամ Յանդուզն) որ վաղ իսկ ցասմամբ էր՝ զի չտուաւ նմա պատիւ սպարապետութեան ի կայսերէ, կացուցաւ ի նոցանէ թագաւոր։ յարեաւ ազգն առ հասարակ յապստամբութիւն եւ ստուարացան եւ այլովք եւս եկօք որ ի հիւսիսային ափանց Վանուբայ եկին յարեցան ի նոսա։ Իսաղայր այնուհետեւ յառաջ Եղարիկ մեծաւ ասպատակաւ (395), անցեալ ընդ Միւսիա եւ ընդ Թրակիա որ վաղ իսկ աւեր եւ անապատն լեալ էին, զանց առնէր զՂոստանդինուպոլեաւ՝ հասանել ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թեսաղիա ի Յունաց աշխարհ։ Եթէք, Երգոս, Վակեդմոն, Մեգարա եւ Կորնթոս առանաւերէին գերիէին զամենայն Պօլեթք։ մատնեցան ամենայն նահանգք ի ձեռս նոցա առանց պատերազմի։ Թէպէտ եւ Ճեպեաց Ստիղիքոն յօգնականութիւն ի կոչն Երկադեայ եւ հասեալ փոքր նաւատորմաւ ի Պողեպոնեսոս՝ արկ իսկ ճարտարութեամբ ի նեղ մեծ զՊօլեթսն ի լերինս Երկադիա նահանգի Պեզոպոնեսացւոց, մինչեւ կամ մեռանել անդէն եւ կամ տալ ձեռս։ այլ անդուստ նախանձոտն Ռուփինոս զաղտ անկանէր ի պատգամն ընդ Եղարիկեայ, եւ յայն վայր զիրսն ածէր՝ զի առաքեցաւ հրաման առ Ստիղիքոն ի բաց ելանել ի սահմանաց արեւելեան տէրութեանն, եւ Եղարիկեայ տուաւ թոյլ՝ երթալ ազատօրէն ի բաց։ Վարձաւ Եղարիկ նախ յԵպիրոս (396), ապա զետղ առեալ նստաւ յաւերելեանն Վիւրիկէ։

Տակաւին չէր առաքեալ առ Երկադ՝ մասն զօրուն սահմանեայն ի Թէոդոսէ վասն արեւելեան պետութեան։ Վայինոս՝ որ մտերմութեամբ էր ընդ Ստիղիքոնի առ տարաւ զայն զօր հանդերձ կիսով մեծագին իրաց կայսերական տանն ի Ղոստանդինուպոլիս։ Եւ Երկադ ըստ սովորութեան ընդ առաջ զօրուն՝ հանդերձ Ռուփինեաւ։ ետ նշան Վայինաս եւ անդէն սպանեաւ Ռուփինոս ի զօրաց անտի սուսերահար յանդիման կայսերն։

Եթէ արդարեւ խրատու Ստիղիքոնի իրքն եղեն, չհասցաւ ինչ այնու Ստիղիքոն։ Վանդի դշխոյն Եւդոքսիա կին Երկադեայ հան փոխանակ Ռուփինեայ ի պատիւ օնենկապետութեանն ղըւ տրուպիոս հայ յազգէ որ վատթարագոյն քան զՌուփինոս էր եւ ըստ ոմանց՝ բուն պատճառ սպանմանն։ Իսկ Վայինաս եկաց տպարապետ արեւելեան պետութեանն։

Համարեալ իմն էր այնուհետեւ Ստիղիքոն զլիաւոր թշնամի արեւելեան պետութեանն։ Տայր Եւտրուպիոս յայտ առնել զնա թշնամի պետութեանն, յետ սակաւ ինչ միոյ հանէր հրո-

վարժակ կայսերական՝ կարգել Ղևդարիկ սպարապետ կամ վերահացու արեւելեան Ղիւրիկեայ եւ ապա տուան իսկ նմա այն սահմանք օրինօք (398): Իսկ Լղարիկոս վարեալ իշխանութեամբ պատուոյն որ նմայն տուաւ, վառեաց ՂՎութսն ի զէն եւ ի զարդ ի զինու տանց Հռոմայեցւոցն, խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ երկոսին եւս պետութիւնսն, այլ յետոյ ուրեմն հակեալ ի կողմն Եւթրոպեայ՝ ել յարձակել անկանել ի վերայ արեւմտեան սահմանաց: Մինչ դեռ Ստիղիքոն զպատերազմաւ ուրեմն էր ի Ղազեա ընդ Փրանկաց եւ ընդ այլոց Ղերմանաց՝ անդուստ Լղարիկ անցեալ ընդ Պաննոնիա, Կորիկոն եւ Հռետիա՝ եմուտ ընդ Յուդեան Լզպան յառաղիւս. անդ հեղան զեղան սփռեցան Ղութք ընդ դաշտավայրս Պադոս գետոյ եւ ոչ դք էր որ դառնայր ընդդէմ: Ինքնին իսկ Ստրիոս թողեալ զանպարիսպն Սեդիոզանոն՝ սրտաբեկ վհատեալ ամրանայր ի Սաւեննա՝ որ այնուհետեւ էր նիստ կայսերացն Հռոմայեցւոց արեւմտեայց (402): Լպա ուրեմն հնարէր կազմէր Ստիղիքոն բանակ, եւ առ Պողոքնտիաւ (Փոլէնցա՝ ի Փիէմոնթ) անկանէր ի վերայ Ղթաց, եւ յետ բազում արեան եւ կոտորածի գրաւէր ունէր զճակատուն տեղի, եւ թափէր յինքն զաւար նոցա եւ զկապուտ եւ ազատէր զգերոյն բազմութիւն (403): Խէպէտ եւ նուազեալ էր այնուհետեւ զօրն Ստիղիքոնի եւ չիշխէր տալ միւսանդամ ճակատ, զի արդեւ զէթազաւորն Ղթաց՝ որ դիմել իմն ի վերայ Հռոմայ կամէր, տակայն խորագիտութեամբքն եւ պատգամաւորութեամբք եւ խոտտամբք յայն իմն ած՝ զի մեկնեցաւ զնաց Լղարիկ այսրէն ի Ղիւրիկէ:

Իայց իսկ եւ իսկ այլ իմն ամբոխ գերմանական ցեղեց իբրեւ 200,000 (°) արանց պատերազմողաց, կանամբք եւ մանկուտով թերեւս ի ծովկերաց Պաղտիկ ծովուն անցեալ ընդ Ղանուբ, զեղան յայսկոյս Լղպից առաջնորդութեամբ վայրենաբարոյն Սադազայիսայ առն հեթանոսի, եւ աւերեալ զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս հովտին Պադոսի՝ ընդ Ետրուրիա դիմէին ի վերայ Հռոմայ: Ղողային քրիստոնեայք, ցնծային հեթանոսք, ահն կալեալ թէ Սադազայիս նորոգէ զպաշտօն կռոցն (405): Ստիղիքոն՝ որ յոյժ տկարագոյն էր քան զնա, արկ զնոսա ի նեղ առ Փղորենտեաւ, փակեաց զնոսա ի քարուտս Փեսուղեաց յԼպենինեան լերինսն եւ տկարացոյց առաւել սովու քան մարտիւ, մինչեւ մասն մի նոցա հագիւ պրծաւ, այլքն ի բուռն անկան եւ գրեցան ի գունդն Ստիղիքոնի. ըմբռնեցաւ Սադազայիս եւ կառավարեացաւ (405):

Լն իմն ըստ բախտի դիպաւ՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ կայր Լղարիկոս հանդարտիկ ի Ղիւրիկէ. քանզի Ստիղիքոն խառնէր ընդ նմա բարեկամութիւն, զի նորա օգնականութեամբ զարեւմտեան

Ղլերիկէ հանցէ յարեւելեան տէրութենէ: Եղարիկ խնդրէր աբ-
ծաթ բազում ի վարձս եւ Ստիղիքոն հաւանեցոյց զկայսր՝ զի տա-
ցի այն նմա: (Հայնժամ զաթին պատճառս թշնամիք Ստիղիքոնեայ,
որոց գլուխ Ողիմպիոս էր, որ եւ զպատիւ նորա կամէր ըմբռնել
ամբաստանեցաւ Ստիղիքոն թէ թշնամի է հայրենեայ եւ թէ
թագաւորութեան ակն եղեալ է. նախ բարեկամք նորա, ապա
անձնապահ հը նորա հոնք յազգէ՝ կոտորեցան. Ստիղիքոն ապա-
տան եղեւ յեկեղեցի ինչ, այլ ի զուր. զի զլիսատեցաւ առանց
լսելոյ: Նորին եւս որդի Նւբարիոս եւ այլք բազումք նոյնպէս
զլիսատեցան (408):

Յասեաւ Եղարիկ ընդ գործ Ողիմպիոսի՝ որ անարգել տիրէր
յայնժամ, եւ այնու գոնեայ արժանի զովութեան էր զի պաշա-
պանէր ուղղափառ եկեղեցւոյ. սկսաւ Եղարիկոս խաղալ միւսան-
գամ յիտաղիա, 30,000 պրամք՝ առնալ զվրէժ Ստիղիքոնի. եմառ
ընդ կիրճս Եղպից, անց ընդ Պագոս, զանց առնէր զամուրն Ռա-
ւեննաւ եւ աւերելով եւ քանդելով խաղայր յարեւմուտս կոյս
եւ հասեալ կայր առաջի Հռոմայ:

Եւք 600 անցեալ էին յորմէ հետէ չէր երեւեալ թշնամի
առաջի պարսպաց “Նաւիտենական քաղաքին”, եւ 800 ամք՝ յորմէ
հետէ չէր մտեալ ի նա ոտն թշնամւոյ: Ի ի եղին ահիւ բնա-
կիչքն, որոց թիւ համարոյ էր իբրեւ 1,200,000: Փոխանակ դի-
մակալ թշնամւոյն լինելոյ՝ ամբաստան լեալ զՍերենայ զինքն
Ստիղիքոնեայ, որպէս թէ ի բանի իցէ նա ընդ Վթաց, ոպա-
նին: Իսկ Վութք առաւել եւս զքաղաքն պնդեալ նեղէին: Խո-
սէին պատգամաւորութեամբ ընդ Եղարիկեայ, սպառնացեալ ցու-
ցանէին նմա զգազմութիւն բազմամբօս ժողովողեանն: Նրիժաղէր
Եղարիկոս “Սրչափ խիտ առ խիտ է, ասէ, խոտ, դոյնչափ դիւրաւ
հնձի”, Պահանջէր նա զգանձն. իբրեւ հարցին ցնա հրեշտակքն
թէ մեզ զինչ թողուցուս. Ծոգիան, ասէ: Եպա յանձն առին
աւլ զինս Հռոմայեցիք 5000 լիտր ոսկւոյ եւ 30,000 լիտր սրծա-
թոյ եւ այլս եւս ինչ մեծագին, զի մեկնեացին Վութք ի բաց:

Յնարուրիա սպասէր Եղարիկոս զի լցեն զպայմանն. բայց
Ոնորիոս չառնոյր յանձն: Եւլ իբրեւ Ողիմպիոս ընկեցաւ եւ անց
փոխանակ նորա Յովիոս, առնէր սա միւսանգամ պատգամաւո-
րութիւն ընդ Եղարիկեայ. աակայն կայսրն եւ Յովիոս տակաւին
յամառէին: Նրիկսորդ անգամ խաղաց եկն թագաւորն Վթաց
առաջի Հռոմայ, պաշարեաց զՍտիա, եւ ետ բանալ բռնարար
զգրունսն Հռոմայ (409):

Ընտրեաց ծերակոյտն ըստ խնդրոյն Եղարիկեայ զԸտտազոս
զվերակացու քաղաքին ի կայսր՝ հակառակ կայսեր: Ոնորիոս որ
փակեալ կայր ի Ռաւեննա, թուէր այնուհետեւ անհետ լեալ.
այլ յանկարծ յաջողութիւն իմն դիպեցաւ՝ զի թող ելլէր Եղարիկ

զՎաստաղոս գծտեալ ընդ նմա, եւ զնշանակս կայսերական պատուոյն առաքեալաց միւսանգամ ցՌնորիոս. բայց եւ այնպէս չկարացած եւ զնա ի դաշինս խաղաղութեան: Եւ ին երրորդ անգամ Աղարիկ առաջին Հռոմայ. ընդդէմ դարձան նմա քաղաքացիքն, բոլոր ի գիշերի միում յարձակեալ առ զքաղաքն եւ ետ զնա աւար զորացն յաւուրս վեց (՝): Այլ թահմանեցան երկու եկեղեցիք՝ զի ինչին տեղի ապաստանաց անանապոյց. անդէնքն եւ կուսանք եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ եւ որ ինչ յաստուածեղէն պաշտօնն հայէին՝ խնայեցան: Աղարիկոս իբրեւ իմացաւ թէ առ կուսի ումէք քրիստոնէի դասն պահեալ անօթք մեծագինք եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, ոչ միայն արգել առնուլ զնոսա, այլ եւ տայր տանել զնոսա շքով յեկեղեցի անդր, միաբան չուէին Հռոմայեցիք, յարեցան եւ Գուլթը ի նոսա, եւ սւժգնութիւն պատերազմին դարձաւ յերգո եւ յօրհնութիւնս խաղաղութեան: Առաւ քաղաքն ի 23 Աւգոստոս ամսոյ՝ 410 ամին ի 1164 ամի շինութեան Հռոմայ:

Աղարիկոս խաղաց յետ 6 աւուր ի Ամմարսիա, եհաս մինչեւ ցհարաւային ծագօ Աղաբորիայ, կամէր եւ ի Սիկիդիա եւ յԱփրիկէ եւս անցանել, այլ մինչդեռ յայն խորհուրդս էր՝ մեռաւ անդէն ի Առանաս (Գոսենցա) 35 ամաց (410): Սուր առին ի վերայ նորա Գուլթը, դարձուցեալ զՍուր Բուսենայ գետոյ՝ Թադեցին ի յատակի գետոյն զԹադաւորն եւ տղա ածին միւսանգամ զՍուրն ընդ նոյն յատակ, զի մի խախտիցէ դը զնա ի գերեզմանէն: Ընտրեցաւ փոխանակ նորա հօբեղջօրորդի նորա Աթաղի (Աթողի)՝ այլ քաջ եւ ազնուական. թող նա զԹադեալ կուեալ դաշինս՝ զի ինքն կացցէ զօրավար Սնորիայ (412). խաղաց զնաց այնուհետեւ ի Գաղիա, տարեալ ընդ իւր զՊղակիդիա զքոյր կայսեր՝ որ ամուսնացեալն էր ընդ նմա (414):

Յորժամ Աղարիկոսն եւ Ռադագայիս յիտաղիա արշաւեցին՝ առ տարաւ Ստիդիքոն ի գետեղերացն Հռենոսի զգօրսն պահապանս. նմին իրի Ալանք, Սուելք եւ Ալանապք՝ որ առ արեւելեան ծովուն բնակեալ էին յառաջագոյն, տեսեալ անպատասպար զսահմանսն, անցին ընդ Հռենոս. կամ թէ էին նոքա մնացորդք զօրացն Ռադագայիայ, որք առաւել եւս յաճախեալ եւ բաժանեալ յերից ցեղոն յայնոսիկ՝ անցին ընդ վերնափողմն Հռենոսի եւ այնուհետեւ աւերէին զԳաղիա (407): — Ընդ արիւրէր Առաքանգիանոս ռմի անուն որ ի Բրիտանիա կացուցեալ էր ապաստամբութեամբ՝ կայր. սա կալաւ ի վարձու զեկեալոն՝ յօգնականութիւն, առ եւ զԱպանիոս ի ձեռն Արաւասայ որդւոյ իւրոյ: Թէպէտ եւ առնուլ առ յանձն զտէրութիւն նորա Սնորիոս, բայց յարեաւ ի վերայ նորա իւր իսկ զօրավար՝ Գերոնտիոս, որ սպան զԱրաւաս, եւ խաղայր ի վերայ Առաքանգիանոսի: Այլ անտուտ զօրավար Սնորեայ Առաքանգոս անուն՝ հատենէր զօրք ի Գաղիա.

Թողաւ լքաւ յամենեցունց Վերոնտիոս եւ անձին արար, եւ իոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Վաղիա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411):

Սպայն Սպանիա եւ ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Էլանք, Սուեւք եւ Վանդաղք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւերէին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Վաղիկիա նստան, կռեցին դաշինս ընդ Վաղքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածն եւ սորա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ Թագաւորացն Սուեւաց: 'Նոյնպէս Էլանք կալան զՀինն Ղուսիտանիա (զայժմու Փորթուքալ եւ Լէոն). իսկ Վանդաղք զՎեստիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զԼնտայուզեա) առին (411):

Հայնժամ Սնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մոզունտիայ եւ վարձեալ իւր զԷդեմանս եւ զՎուրգունդացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կայեալ զմեծ մասն Վաղիայ, եւ մուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Վթաց՝ որոց Թագաւոր Էթաւզփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա: Էթաւզփոս յազլթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Նարբոնականն Վաղիայ եւ զՏարրակոնականն նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Վաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Բարկինոյ (Պարչելլոնա) սպանաւ (415):

Նորին յաջորդ Վաղիա եղել առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի Տարրակոնական գաւառին. կռեաց դաշինս ընդ Սնորեայ, որով եւ դարձոյց զՊլակիդիա զայրի կին Էթաւզփայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418): Էմենեւին պարտեցան Էլանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ Թագաւորնոցա Լտաքս եւ մնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդաղաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յանուստոյց լերինս Վաղիկիայ (417—419):

Լյսպէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վաղիա կամ Ժողովուրդ արեւմտեան Վթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Վարոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զԼուսիտանիա Նրիկորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սպալիմանիա կամ Վոթիայն (Վթաստանն) կռչեցաւ եւ քաղաք Թագաւորանիստ էր Տողոսս (Խաւուզ). այսպէս եւ եկաց Թագաւորութիւն արեւմտեան Վթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎաղիա՝ Խէդդորիկոս Ը. (419):

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Սոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմիաբանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի ընդէոնացն Հռոմայեցւոց, ներեալ ի հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի Ծովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, ազատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եղին իւրեանց իշխանս եւ դատաւորս: Յանձն առ Սնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Բրիտանիա (427): Նոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթաներ) դիպեցաւ:

Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Սնորիոս Բուրգունդացւոց զԼազսատիա (զԼալաս), ուր Եղեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանն Վաղիայ յերեսաց Եղեմանացն: Թողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմնն Ողենուաղդայ ուր ներդէինն անդադար յԵղեմանաց եւ ի Թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Նոթատիա. զլիաւոր քաղաք նոցա էր Որմատիա: Իսկ Եղեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ:

Եւ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ. վաղ իսկ Փրանկքն Սաղեացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Սեծն Սոստանդիանոս եւ Յուզիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Եյստէլ (Իսալա, Սալա) եւ Ֆեխթ գետովք. եւ Սիգամբրացիք ի Մերուէ (Մէլիկաւ—երկրքին եւս յայժմու Հոլանդիա): Վարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց¹, զաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մաաս գետոց. կոչէին սղքա Փրանկք գետեզերեայք²: Յարեցան սղքա ի Փարամունդ որ յամի իբրեւ 420 էր գլուխ Բրուկտացի եւ Վամաւացի եւ Վատտացի ցեղեց Փրանկացն բնակելոց ի Վեստփաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն): Վրէլիաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Սոլդոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս: Իսկ Սաղեացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաքպանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս յայժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մաաս եւ Սամբր գետոց. զլիաւորք նոցա բնակէին ի Վիսպարդոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի գաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք:

Եյսպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն Սնորեայ: Սա առ իւր աթոռակից (421) զգորավար իւր զՍոստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պլակիդիա: Բայց Սոստանդոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ: Փոխէր ի կենաց եւ կայսր Սնորիոս յամի 423: Բաց յօրինաց ինչ իմաստնոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti.

2 Riparioli կամ Ripuarii.

Թողաւ լքաւ յամենեցունց Վերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Կոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԼորեզատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Վազինա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411):

Սակայն Սպանիա ել ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Էլանք, Սուեւք եւ Վանդալք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւելին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Վաղնկիա նստան, կռեցին դաշինս ընդ Վաղքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածն եւ սոքա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ Թագաւորացն Սուեւաց: Կոյնպէս Էլանք կալան զհինն Վուսիտանիա (զայժմու Փորթուքալ եւ Լէոն). իսկ Վանդալք զԼեոտիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զԼնտալուզիա) առին (411):

Հայնժամ Սնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մոզունտիայ եւ վարձեալ իւր զԼիւբմանս եւ զԼուրգունդացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կալեալ զմեծ մասն Վաղնայ, եւ մուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Վթաց՝ որոց Թագաւոր Լթաւղփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի հուսկիս: Լթաւղփոս յաղթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Նարբոնականն Վաղնայ եւ զհարրակոնականն նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Վաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Բարկինոյ (Պարչելլոնա) սպանաւ (415):

Կորին յաջորդ Վաղնիա եղեւ առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի հարրակոնական գաւառին. կռեաց դաշինս ընդ Սնորեայ, որով եւ դարձոյց զՊղակիդիա զայլի կին Լթաւղփայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418): Լմենեւին պարտեցան Էլանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ Թագաւորնոցա Նտաքս եւ մնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդալաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յանմատոյց լերինս Վաղնկիայ (417—419):

Եւ յայնչս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վաղնիա կամ Ժողովուրդ արեւմտեան Վթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Վարոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զԼիւսիտանիա Նրկիրորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սպարտիմանիա կամ Վոթիայն (Վթաստանն) կռեցաւ եւ քաղաք Թագաւորանիսա էր հաղոսա (Խուլուզ). այսպէս եւ եկաց Թագաւորութիւն արեւմտեան Վթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎաղնիա՝ Խէնդորիկոս Ը. (419):

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Կոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմիաբանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զե լքեալ Թողեալ ի լեզէոնացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի Ճովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, աղատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եղին իւրեանց իշխանս եւ դատուորս։ Յանձն առ Սնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Բրիտանիա (427)։ Նոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթաներ) դիպեցաւ։

Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Սնորիոս Բուրգունդացւոց զԼալսաւիա (զԼալաս), ուր Լեղեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանս Վաղիայ յերեսաց Լեղեմանացն։ Թողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակու թեան իւրեանց յարեւելակողմն Սղենուաղդայ ուր նեղէինն անդադար յԼեղեմանաց եւ ի Թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Լալսաւիա։ զԼիաւոր քաղաք նոցա էր Որմատիա։ Իսկ Լեղեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լեւաւմբ։

Եւ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ։ Վաղ իսկ Փրանկքն Սաղեայիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Կոստանդինոս եւ Յուղիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Լալսաւ (Լալալ, Սալա) եւ Յեխթ գետովք։ Եւ Սիգամիրացիք ի Մերուէ (Մէլերկաւ—երկղբին եւս յայժմու Հոլանդիա)։ Վարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց¹, զաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մասս գետոց։ Կոչէին սքբա Փրանկք գետեզերեայք²։ Յարեցան սքբա ի Փարամունդ որ յամի իրրեւ 420 էր գլուխ Բրուկտացի եւ Վամաւացի եւ Վատտացի ցեղեց Փրանկացն բնակեցոց ի Վեստփաղիա եւ ի Հասսիա (Հասէն)։ Վրլիաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Կոդնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս։ Իսկ Սաղեայի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամիրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաքպանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս այժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մասս եւ Սամբր գետոց։ զԼիաւորք նոցա բնակէին ի Վիսպարբոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի դաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք։

Լալսպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն Սնորեայ։ Սա առ իւր աթոռակից (421) զղօրավար իւր զԿոստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա։ Բայց Կոստանդոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ։ Փոխէր ի կենաց եւ կայսր Սնորիոս յամի 423։ Բաց յօրինաց ինչ իմաստնոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti.

2 Riparioli կամ Ripuarii.

չափ այնոցիկ որ զնովան էին, այս ինչ փառք են սորա զե զգար-
շել մարդասպան խաղս սուսերամարտկացն երարձ ի միջոյ, յորս ի
վերջնունն սպանաւ Տեղեմարտ անուպատական. զի արկեալ էր
նորա զանձն ի տեղի կռուոյն ի միջ կռուողացն՝ վասն քախլոյ
զնոսա ի միմեանց, եւ եղեւ յամբոխէ անտի քարկոծ: Հան Ուտ-
րիոս իսկ եւ իսկ հրաժան բառնալոյ զխաղն սպանողականս, եւ
բարձաւ իսկ ի սպառ (403):

Այլ աղվաղակի ըմբռնէր զաթոռ նորա ասեմադպիր նորա Յով-
հաննէս (423—425). ապա պարտեցաւ նա ի թէպոլոսի Բ. ի յա-
ջորդէն Արկադեայ (յամէ 408) եւ նստաւ մանուկն Այսքենտիա-
նոս Գ. (425—455), որդի Կոստանդոսի, ընդ խնամակալութեամբ
մօր իւրոյ Պրակիրիայ: Բայց չէին նորա առակ պահել ի հաստի
զախրութիւնն որ մերձ ի կործանել էր:

95

Իսկ յարեւելս Արկադիոս կայսր (յամէ 395) կայսր գրաւեալ
բաբունեալ ի ձեռս սպասաւորաց իւրոց՝ որ մի ըստ միջէ զմի-
մեանս յաջորդէին եւ մեղմեխագոյնք եւ ժանդագոյնք քան զմի-
մեանս էին:

Ուռւփինոս անձնապահապետ արեւելեան պետութեան, զոր-
մէ յառաջագոյնն ճառեցաւ, խորհէր հնարէր ածել Արկադեայ
կին՝ զիւրուրոյն դուստր: Այլ Աւարդիոս սեմեկագան հայ յազ-
դէ գաղտ ի նմանէ հաւանեցուցանէր զկայսր՝ առնուլ զԱրդաթիոս
զգուստր Բաւտոնայ փրանկի՝ որ էր զօրավար առ Վրաստիանու եւ
առ թէպոլոսի եւ սիրելի զօրացն: Բարենշանն եւ մտացին այլ ամ-
պարհաւաճն Աւարդաթիոս տիրէր իմն դիւրաւ ի վերայ տկարն Ար-
կադեայ: Սակայն եւ այնպէս տախալին ճոխանայր Ուռւփինոս եւ
նեղէր ազահաւութեամբ զժողովուրդն՝ մինչեւ սպանաւ նա ի Վալի-
նասայ, ըստ օրինակին որ յառաջագոյնն պատմեցաւ (395): Մի
միտն ասաղ լուսաւորութեան փայլէր յայնժամ ի կայսերական
քաղաքին Յովհան Ոսկերեբան հայրապետ (յամէ 397), որ լինէր
արդեւք մեւս եւս Ամբրոսիոս յալքունիս արեւելեց՝ եթէ էր լեալ
Արկադիոս՝ որդի արժանի ըստ հօրն իւրոյ թէպոլոսի Ա:

Նմա Յովհաննէս յԱնտիոք յամի իբրեւ 347: Հայր նորա Սեկուն-
դոս անուն՝ էր զօրավար ի բանակի եւ մեռաւ ոչ ինչ կարի յետոյ
քան զծնունդ որդւոյն: Այնուհետեւ մօրը նորա՝ որ Ձոմանայ մօտց
տըրի, փայթ ի վերայ ունէր մանկանն կրթութեան: Ետ նա զնա նախ ի
քրիստոնէական հրահանգս եւ ասքա առաքէր ի դպրոց ճարտարօսու-
թեան Ղիւսանիոսի առն նշանաւորի: Փայթ մեծ եւ բազում աղոյակու-
թիւն ցուցանէր Ոսկերեբան ի գիտութիւնս, որպէս զի ի հարցանել ու-
րուք ցՂիւսանիոս թէ զո՞ դք արժանի համարիցի կացուցանել իւր յա-
ջորդ, զնա ցուցանէր եւ ընդ այն իմն արաւելր՝ թէ վաղ յափշտակեցին

զնա ի նմանէ քրիստոնեայքն: Յետ զուսմունսն կառաքելոյ, ընէր խօսնակ (փաստաբան), քանզի յայնմ իմէ պաշտամանէ դիւրին էր յայնժամ անցանել ի բարձրագոյն պաշտամունս տէրութեանն: Ասեցի եւ գարշեմք երեւեցան ազատ, յստակ եւ արդարակորով մասց նորա անարժան միջնորդքն՝ որովք խօսեալքն վարեին: Միայնացաւ այնուհետեւ Յովհաննէս առ վանականաց մօտ յԱնտիոք, այլր զանձն ի խտամբերութիւնս եւ պարապէր մեծաւ փութով յուսումն գրոց օրբոց, եւ օրեւաց զնկարագրական մեկնութիւն գրոց՝ որով եղեւն իսկ յետոյ երեւելի եւ անուանի: Աշակերտակից էր նորա եւ նահատակակից ժուժկալութեանն Թէոդորոս (յետոյ եպիսկոպոս Մոփսուեստիայ), զոր երկուք գեղեցիկ գրովք (Առ Թէոդոր անկեալ) գարձեց յայրէն յաւաքին կեանսն, քանզի փոխեալ էր նորա զփոս եւ դարձեալ յաշխարհ: Այլ յետ սակաւ ինչ միջ տկարացեալ գարձաւ հիւանդագին յԱնտիոք. անդ եւ նմա կնիք Մեղեատիոս հպարտեա ի ՉՅերորդ ամի հասակի նորա, եւ արար զնա Ընթերցիչ: Յետ մահուն Մեղեատեայ՝ վասն անգաղարն վաստակոց եւ սիրերի եւ ընտելական բարուցն Յովհաննու ամենեցուն աչք ի նա հայէին՝ ընտել զնա եպիսկոպոս: Խոյս եւ Ոսկերերան եւ Թագեաւ ամն ութ առ վանականացն մօտ յԱնտիոք: Ասա ուշ ունէր հոգեւորական կենաց, եւ ուսման գրոց օրբոց առանձինն ընէր մտադիր ամն երկուս. ի ամին իսկ ժամանակի երեւին ի Թղթոց նորա եւ ներքին կեանք նորա, եւ ճարտար ծանօթութիւն մարդկեղէն բարուց, եւ աստատին առ օկիզն բարեկամութիւն նորա ընդ Բարսղի: Ապա ի դառնալ իւրում յԱնտիոք ձեռնագրեցաւ սարկաւագ (380) եւ ապա երեց (386) ի փղաւիանոսէ եպիսկոպոսէ ի յաջորդէն Մեղեատեայ: Իսկ եւ իսկ յանձն արար նմա փղաւիանոս ամենեւին զքարոզութիւն վարդապետութեանն, եւ անդէն յամի 387 Անտիոքացոց ազմունք դիպեցաւ 1. յայնժամ զամենայն իսկ զօրութիւն խօսողութեան իւրոյ եցոյց ի հանդիսի Ոսկերերան 20 արձանական ճառիքն՝ որովք առ զխոսասիրտ միտս Անտիոքացոցն յապաշխարութիւն:

Եւ յայլէս օփուեցաւ տարածեցաւ համբաւ նորա արաւոքս քան զքաղաքն Անտիոքացոց: Աւանանեալ ընդ այն ժամանակս (397) Նեկատրեայ եպիսկոպոսին Կոստանդինուպոլեայ, ջանացաւ հնարեցաւ Թէսփիղոս հպարտեա Աղեքսանդրիայ զմի ոմն յիւրոց անտի (շխիդորոս երեց) ի նշնաթաղ հանել, ալ ժողովուրդ մայրաքաղաքին եւ ոմանք օմանք յարքանեաց անտի ընդ Ոսկերերան կամէին: Ըստ խրատուն Եւտրոպեայ օնեկեպետի որ մանաւանդ կամէր ընդ ընտրութիւն նորա, այլ հակառակ կամաց Յովհաննու՝ գաղտ եւ խաբկանոք իմէ հանաւ նա յԱնտիոքոյ, զմի խռովութիւն ինչ ի քաղաքին դիպիցի, քանզի իբրեւ զՏօրէ այնպէս կղկվեցին զմանէ քաղաքացիքն: Ընտրեաց զնա կոյսր Արկագիոս եւ ձեռնագրեցաւ ի 26 փերրուար ամսոյ (398) ի նմին Թէոփիլեայ եւ յայլոց եպիսկոպոսաց զորս ի գոյն իսկ ժողովեալ էր կոյսրն: Ակամոյ իմն առ յանձն Ոսկերերան զպաշտօնն, քանզի դիտէր նա զվստնգան որ նմա առաջի կային յարքանեաց անտի որ էր անկեալ յապականութիւն մեծ: Սակայն էին իսկ նորա ամենայն հանգամանք կարեւորք ի գոյն պաշտօն աշխատութիւն անվաստակ, չաւատալի իմէ զօրութիւն բանից ի հաւանեցունել, չառնուլ անն երեսաց կամ առնել անտես զկարծիս եւ զգնացս օտարաց, հաստատուն իմն եւ գործօն կամք, եւ սակաւապիտութիւն չափաւոր եւ իմաստան: Յամենայն իսկ իրա ձգէին խնամք նորա, շքեղա-

ցոյց նա զեկեղեցի իւր մեծապայծառ կարգօք աստուածեզին պաշտամանն եւ պատարագի եւ յաճախ ճառիւքն. դիւր արար արքայացեալ եւ օրհնոյ՝ շինելով Տիւնիսիոսի, բազմակիս եւ օտարանոցս. հոգոյր նա վասն եկեղեցւոյ սկիւրով մանաւանդ ի վերայ կրթութեան կրթականաց, եւ կատարէր քահանայս ուսեալս եւ վարժեալս ի գիտութեան, առաքէր արա ի քարոզութիւն ի Փիւնիկէ, յարեւմտահոգմանս Ասիոյ եւ ի կողմանս Դանուբայ ի մէջ Գլթաց եւ կարգէր քահանայս վասն Գլթացն ուղղափառաց, եւ զազատ համարձակութիւն Գլթացն արիւմտաց եւ զԼոմանեանց եւ զԱնտիոնեանց ամփոփեաց ած յառաջին չափն՝ որ տահմանեալ էր նոցա յօրինացն Թեոդոսի Մեծի։ Առաջի արքայացեալն եւ աւագանոյն էր նորա համարձակախօսութիւն ի բանն եւ ժառկալ իմն միայնաւորութիւն հեռի յաղմկոյ նոցա, որպէս զի եւ ստիպապէտ կերակուրն նորա եւ հանգերձ ոչ ի մեծաառն զանձազ եկեղեցւոյն էին, այլ ի արքայն Ռիւսիկայ սարկաւազուհայ։

Իբրեւ յետ Ուուփինեայ տիրէր ամենայնի Լատրուպիոս սենեկապան, տուան նմա ամենայն պատիւք, հանաւ ի բղեշխութիւն, ի պատրկութիւն, կանգնեցան անդրիք նորա ոսկեղէնք ի հրապարակս։ Չարչարէրնա զբազումս յարանց երեւելեաց եւ յառաքելնեաց. զուր խրատէր զնա Ոսկեբերան, քանզի մանաւանդ եւ զայն եւս ի վերայ ամենայնի յանդգներ՝ կարծել եւ զազատութիւնս եկեղեցւոյ եւ տայր բառնալ առանձինն օրինօք զկրաւունս ապաստանաց յանցաւորացն դիմելոց յեկեղեցիս եւ այսպէս լինէր ամենեցուն առեւել եւ զարեւել։

(Հայնժամ Գալլինաս զօրավար զօրուն ձանձրացեալ իմն յարոյց խռովութիւն, կոչեցեալ նենգութեամբ գունդս ի Հանաց ի Փոքրն Ասիա։) Հաճ մեծ անկաւ քաղաքն Կոյսերտիան, եւ Գալլինաս փոխանակ տալոյ ճակատ ընդ նոսա՝ տայր պահանջել ի նոցա անուն՝ զգլուխն Լատրուպիայ։ Մինչդեռ զանդաղէր իմն տակաւին կայսր զպայմանն կատարել, դէպ լինէր Լատրուպիայ ըմբռնել ի գժառութիւն ընդ Լադոքսիայ։ Վախոյն անարգեալ եւ զլծեալ նախառանգք մատչէր առաջի կայսեր արտաառօք՝ ամբաստան զներքինւոյն, առեալ զԼուրեւ եւ զերկոսին գտներան զմտաղբորեայս զՊղակիդիա եւ զՊուլքերիա։ Մերժեցաւ Լատրուպիոս, եկն ապաստան եղեւ մեծաւ դողութեամբ ի սեղան եկեղեցւոյ՝ զօրոյ զկրաւունսն տկարացոյց։ Ոսկեբերան ի մէջ անցեալ հազիւ ած ի հաւան զգորան Գալլինասայ չռունաբարել զկրաւունսն առեւցն, եւ ապա կացեալ բարեխօս տառջի թագաւորին՝ առնայր շնորհ կլեանան Լատրուպիայ, մինչդեռ արտաքոյ առաջի ապարսնից թագաւորին գունդ գունդ զօրացն զգէնն շկահէին եւ խնդրէին մեծաւ աղաղակաւ զմահն Լատրուպիայ։ Այլ յետոյ Լադոքսիա եւ Գալլինաս բարրանօք ետուն գլխատել զնա բերեալ յաքսոքանացն ի Յիւպրոսէ (399)։

(Հայնժամ հետէ իշխան էր ամենայնի Գալլինաս եւ զառեալ օգնականութիւն յանհնարին բազմութենէ Գլթացն՝ առնայր ի թա-

դաւարէն զոր ինչ եւ կամէր: Օ՛ր թէպէտ եւ կատարեցաւ պայմանն եւ ամենեքին ան ունէին խաղաղութեան, անտուտ գուժ, կան հասանէր թէ Վայինաս լեզեռեզն հասեալ է ի Վաղկեդոն, չէր յայտ թէ իբրեւ բարեկամ արդեւք եթէ իբրեւ թշնամի, ի նորա կաման ապաստան էր առնուլ եւ չառնուլ զմայրաքաղաքն. քանզի չգոյր զօր ունել զդէմ նորա: Ըռաքեցան առ նա հրեշտակք, այլ նա պահանջէր տալ ի ձեռս արս երիս երեւելիս (զԼւերեղիոս հիւպատ, զՍատուռնինոս երբեմն հիւպատ եւ զՅօզի հան զատենադպիր թագաւորին), եւ ապա խնդրէր եւ զկայսրն եւս՝ խօսել ընդ նմա դաշամբք: Սակայն ընկալաւ զթագաւորն մեծաւ պատուով ի Վաղկեդոն, հաստատեցաւ նա ի սպարապետութեանն եւ ագաւ զպատմութեան հիւպատոսութեանն: Ընտրեաց նա եւ զարմն երեսին զորո պսոպել կամէր՝ աղաչանաց արոյ հայրապետին որ չոգաւն վասն նոցա ինքնին ի բանակն նորա:

Ըսլ յետ սակաւ ինչ միոյ յորժամ զմի յեկեղեցեաց քաղաքին պահանջէր Վայինաս ի կայսերէ վասն իւրոց արխանոս Վթացն՝ ընդդէմ դարձաւ հայրապետն առնն՝ որոյ առաջի դռուցք յայնժամ քաղաքն համօրէն: Ըսլ իբրեւ նա միմեռալ զայրացեալ ի զէն դիմէր, յարեաւ ի վերայ նորա խուժանն ի քաղաքին, արար հրկէզ 7000 այր ի Վթաց որ թողեալ էին ի քաղաքին եւ ի տաքնապի անդ ապաստանեալ էին յեկեղեցի ուրեք, եւ պնտհետեւ յայտ արարաւ թէ թշնամի հայրենեաց է Վայինաս: Բայց եւ այնպէս՝ իբրեւ ասպատակ եղեալ խաղացեալ գալլո նա աւերելով զԽորակիա՝ առին առաքեցին թագաւորն եւ խորհրդակնց նորա զհայրապետն սուրբ: Ընկալաւ զնա խուժարուժն մեծաւ պատուով եւ զաջ ձեռն արոյն կալեալ պնդէր ի վերայ աչաց իւրոց եւ որդիք նորա ի գուժս՝ փարէին զոտիւք սրբոյն, սակայն զխնդրուածն նորա չառ յանձն: Հայնժամ ըստ խորհրդոյ ծերաւորտին յանձն եղեւ Փրաւխտայ ումեմն հաւատարմի Վուլթ յազգէ՝ գործ զօրավարութեանն. ելանէր սա ընդառաջ խափանել զանցս հինին ընդ Լազեսպոնտոս՝ մանր եւ թեթեւ նաւուք պատրաստելովք փութանակի: Սինդեռ տնտուտս Վայինաս ծանր եւ խարխուլ նաւուք զոր ի փայտահարութենէ անտառացն ետ կազմել՝ սկիզբն անցիցն առնէր, խառնակեաց զնոսա յանկարծ մրրիկն եւ խուժապեցոյց զնոսա Փրաւխտոս. ծածկեցաւ Լազեսպոնտոս դիակամբք Վթացն եւ նաւուքն խորտակելովք, եւ ինքն Վայինաս ելանէր մազապուր ի կողմանս Վանուբայ, ուր եւ պարտեցաւ ի ճակատու առաջի Հոնաց եւ իշխանն սոցա (Ուղղէս անուն) առաքէր զգլուխ նորա պարգեւ Երկազեայ (401):

Հայնժ հետէ անամօթն, ժլատն եւ բռնաւորն Լազգոսիս օրիւր առն իւրում եւ համօրէն տերութեանն: Իսկ եւ իսկ զբոլորեցաւ թշնամութիւն ընդ սրբոյն Սկիբերանի որ համարձակ

կշտամբէր զյոռութիւնս արքունեացն եւ զխանանց. եւ զտու իսկ Նադոքսիայ վաղվաղակի ժամ պատեհ ի վրէժխնդրութիւն, այս ինքն ժամանակ Որոգինեան զժառութեանցն:

96

Ս) աղ իսկ ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում ինչ հա-
կառակութիւն լինէր վասն Որոգինեայ: Նա արդարեւ իսկ բա-
զում ինչ փիղիսոփայական մտածութիւն օտար յեկեղեցական
աւանդութենէ կայր ի գիրս նորա. մանաւանդ չարայլուր ինչ լսե-
լեաց էին բանք նորա վասն Բանին Աստուծոյ, յառաջգոյութիւն
օգուոց, արարչութիւն ի յաւիտենից՝ վասն այնորիկ զի չլինի ինչ
փոփոխութիւն յԱստուած, եւ այլ եւս ինչ բանք որ ի նոյն կից
իցեն, որպիսի ինչ՝ ուրանալ զմշանջնաւորութիւն պատժոց դժո-
խոց (ըստ Պզատոնի իմն վարդապետութեան որ ասէր թէ ամե-
նայն պատիժք Աստուծոյ բժշկական եւեթ են): Այլ այսպիսի
վարդապետութիւնք մանաւանդ ի գիրսն Ս) ասն սկզբանց՝ ընծայա-
նային. իսկ ի գիրսն՝ զոր յետոյ գրեալ էր, մեծ մասն մոլորու-
թեանցն սղոյնալ էր կամ ի բաց թողեալ: Նա եւ բազում
ինչ մոլար ի հերետիկոսաց մոծաւ ի գիրս նորա, որպէս ինքն իսկ
Որոգինէս ունէր վասն նորին բազում անգամ տրտունջ:

Թ) Էպէտ եւ Ս. Գրիգոր Աքանչեւագործ աշակերտ նորա եւ
զովիչ՝ լինէր հովանի եւ պաշտպան Որոգինեայ՝ իւրով ճոխու-
թեամբն, սակայն եւ այնպէս ի սկզբան չորրորդ դարու Մեթո-
փոս եպիսկոպոս Տիւրացւոց որ եւ վկայ (309)՝ գրէր հակառակ
բազմաց ի մոլորութեանց անտի. այլ անդէն եւ ի նորա ջատագո-
վութիւն մեւս եւս վկայ Պամփիւղոս երէց՝ զորոյ զպատառանա-
տաւութիւնն յետ նորա մահուն (309) հան ի գլուխ Նաւերիոս
Պամփիւղեայ կամ Նեսարացի: Նա աւանիկ եւ մեծամեծք ի վար-
դապետաց եկեղեցւոյ Գրիգոր Նազիանզացի, Բասիլիոս, Ոսկե-
բերան ի նորա գրոց ունէին զհմտութիւն մեկնութեան գրոց սրբոց:
Նա անդէն ի ժամանակի արիանոսութեան երկղքին եւս կողմանք
կոչէին զՈրոգինէս ի վկայութիւն: Այլ ի կատարած կոյս նորին
դարու, յետ արիանոսութեանն ցածնլոյ, այնուհետեւ այսպէս ի
դէպ թուեցաւ ոմանց եւ զաղբիւրս եւս նորա ցամաքեցուցանել:
Իայց չէր հնար առանց հակառակութեան՝ իրացն վճարել:

Պ) Կիտնագոյնք ի վանականաց յազիպտոս եւ ի Պաղեստին՝ ըն-
թեանութիւն ստէպ զգիրս Որոգինի, եւ նմին հակառակ այն գիրք
տետել էին բազմամբոյս բազմութեան տիմարագունացն ի վանա-
կանաց՝ որ անգստին ի գրոց անտի կշտամբեալ լինէին վասն մոլո-
րութեան իւրեանց. քանզի սղբա համարէին տիմարութեամբ թէ

մարդկեղէն կերպարանն ունիցի Աստուած եւ կոչեցան իսկ սորա Մարդկակերպականք: Ս. Դպիսիան որ ի վանականութենէ կոչեցեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդիայ կամ Սաղամիսայ Ակարացւոց (յամէ 367), չէր հաղորդ մոլորութեան նոցա, սակայն միաբան էր ընդ նոսա ի մերժումն Արդինեայ: Սա քանզի էր լեալ միջամուխ յամենայն եկեղեցական հակառակութիւնս ժամանակաց իւրոց, գրէր զպատմութիւն հերձուածոց յերիս գիրս (յամի 373) եւ զԱրդինէս եւս եւ զվարդապետութիւն նորա խառնէր ի կարգս հերձուածոցն: Սակայն եւ այնպէս խաղաղութեամբ էին ընդ նմա եւ տային եւ առնուին թուղթս Առհայնէս Դարուսաղեմայ հայրապետ (386—417) յաջորդ Աիւրղի, Ս. Ալեքսանդրոս եւ նորին բարեկամ Սուրբինոս երէց Ակուիղէացի, որք առ հասարակ պատուէին զԱրդինէս, մինչեւ յամի 394 միաբանեաց ընդ հակառակորդս Արդինեայ եւ ինքն եւս հզօրն Ալեքսանդրոս որ էր զոյգ երեւելի եւ մեծանուն յարեմուտս եւ յարեւելս, եւ փոփոխեցան այնուհետեւ իրացն կերպարանք:

Ալեքսանդրոս († 420, 30 Սեպտ.) ծնաւ ի Սարիզոն քաղաքի ի գլուխս սահմանաց Պաննոնիայ եւ Դալմատիայ (յամի իբրեւ 346), առաքեաց զնա հայրն (Եւսեբիոս անուն) ընդ եղբոր իւրում կրտսերոյ Պաւլինիանեայ ի Հռոմ յուսումն, եւ ինէր անդ երեւելի ի դպրոցին Դոնատեայ եւ Ալիպարինեայ հոյակապ ճարտարախօսաց առանց հեթանոսաց: Չառաքինն սիրելի էր նմա յաւուրս միաշաբաթուոյ երանել յոյց գեանափոր գերեզմանաց մարտիրոսաց եւ ի շէրիմս առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, քանզի չէր նմա համարձակ ի քրիստոնեական պաշտամունսն մտանել, վասն զի երախայ էր տակաւին: Այլ հեթանոսական բարք քաղաքին չանցին զնովա անփաս:

Ս. ասն կատարեալ զուսումն գործելոյ շրջեալ ընդ Գաղիա (ի Տրեւիրս) եւ ընդ Ակուիղէա (360—372), ապա առ Ղիբերեաւ ի Հռոմ մկրտէր: Այնուհետեւ միայնութեանն սէր ած զնա դարձեալ յԱկուիղէա, ուր ի մէջ կղերականացն Ապղերիանոսի եպիսկոպոսի (Գրոմատիոսի, Եւսեբիոսի, Յովինոսի, Կիկէասայ եւ Գրիւսիգոնեայ) իբրեւ ի մէջ պարսւ հրեշտակաց զանա համարէր Յերոնիմոս: Սակայն եւ այնպէս յետ տակաւ ինչ միոյ վասն հակառակութեան իրիք մեկնէր նա անտի բաժանեալ մեծաւ ցաւովք ի ջերմն բարեկամք իւրմէ ի Ռուփինեայ յերիցուէ Ակուիղէացւոյ, զի երթեալ միայնասցի ուրեք յարեւելս (372): Առեալ ի Հռոմէ զմատենանն ղոր ուստք ուստք ընդօրինակեալ էր յիւր իսկ պէսս, շրջէր ընկերօք ոմամք (Իննովկենտիոսիւ, Եւսեբիոսիւ, Հեղիոդորուս եւ Հիւլասաւ) ընդ Թրակիա, Պոնտոս, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա եւ Նիդիկիա, եւ յամեալ ժամանակս ինչ յԱնտիոք Ասորւոց վասն հիւանդագին տկարութեան եւ վասն լսելոյ զուսումն մեկնութեանն Ապողինարեայ Ղաւորիկեցւոյ ի քաղաքի անդ, ապա հասեալ կալա բնակութիւն (374) ի Բաղկիս ընդ մէջ երկրին Ասորւոց եւ Արաբիայ, որ յայժմամ ի ձեռս Սարաքինոսաց էր, եւ մեկուսացաւ անդէն զամս 4 ի հանապազորդ ապաշխարութեան եւ ի վաստակս ուսմանց՝ մեալով առ նմա Հիւլասայ միայն եւ տալով եւ առնլով միշտ թուղթս ի բարեկամաց իւրոց ի Փղորենտեայ, ի Գրոմա-

անայ, ի Հեղեոզորայ, ի Նեպոսիանոսե (քեոսորգայ Հեղեոզորայ) եւ ի Ռուփինեայ: Այլ առաւել քան զամենայն նեղէին զնա փորձութիւնք: Յնորք նորա տաքնապէին զնա ամենայն ուրեք պատկերոք անցեալ կենացն ի Հռոմ: Ի պահս անդ պնդութեան եւ ի իշխանս խորհուրդք նորա շրջէին ի պարանցիկս ի Հռոմ: Բազում անգամ անկանէր առ ոսան Յիսուսի եւ արտասուօքն թանայր, եւ կոծէր զանձն զցայգ եւ զցերեկ: Երբեմն զամօթի իմն հարկանէր եւ ի սենեկէ իսկ ամառի իւրեւ իրեւ ի գիտակցէ իւրոց անսարքն խորհրդոց՝ գնայր թափառական ի հոգեոս խաւարինս կամ ի քարուտս դժնդակս՝ առ ի սանձելոյ զմարմինս ապրտամբ, թէպէտ եւ հանդերձն եւս նորա քուրձ մաղեղէն էր եւ մորթն թխացեալ ամենեւին առաջի տապալիս ճառագայթից արեգականն: Եւ զի առաւել եւս զցնորսն եւ զմիտս զբաղեցուցէ արկ ձեռն ուսանել զնշու երրայեցի, ի հրէէ ուսնանէ վարձելոյ ի քրիստոնեութիւն, եւ յայտ իսկ է թէ քանի գծուարին էր նմա որ ի փափուկ բարբառ Յունացն եւ Հռոմայեցոց մատենագրացն վարձեալ էր՝ անել զգիտութեան եւ զինքնակէ հեգնեալսն, մանաւանդ զի բազում պահք եւ պնդութիւնք տկարացուցեալ էին զիշխն եւ նուազեցուցեալ զցօրութիւն ոգւոցն: Ընդ մատենանս նորա էր եւ նիկերոն եւ Պղաւտոս, որովք բազում անգամ զուարճանայր եւ լինէր նմա թեթեւութիւն ի խիտա աշխատութենէն: Բայց յաճախ իսկ՝ անդէն զինի պնդութիւն ընթերցուածոցն չյօժարէր ընդ ընթերցուածս մարգարէիցն իրեւ ընդ անպաշտօնս, մինչեւ տեսեալս իւր (զոր յառաջն տեսիլ ճշմարիտ համարեցաւ եւ ապա երազ) կշտամբէր վասն նորին թէ նիկերոնեան իցէ եւ ոչ քրիստոսեան եւ յայն սակս զանալից եւս ի հրեշտակաց համարէր լեալ:

Ինչպէս եւ յազմէր Յերոնիմոս ներքին պատերազմին, սակայն այլ իմն հակառակութիւն արտաքուստ արտաքս նեղէր զնա: Այլ եւ այլ կողմանք հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ (Մեղեանայն, Պաւլոսեայն եւ Վիտաղեայն) պնդէին սաիպէին զնա միաբանել ընդ իւրեանս, բայց Յերոնիմոս չհակէր յոք եւ գրէր առ Դամասոս քահանայապետ. «Ես յառաջ քան զամենայն զքրիստոսի զհետ երթեալ՝ երանութեան քամ, այս ինքն աթոռոյն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. զեկեղեցին ի վերայ այնր վիմի շինեալ գիտեմ: Արդ արտաքայ քան զայս տուն առաքէ զգառնն, պիգծ է: Արդ ի տապալի տասնչորս չեցէ, կորցէ ի սասականալ ցուրցն հեղեղի: Անտաղիս ոչ ճանաչեմ, զՄեղեանոս մերժեմ, զՊաւլինոս չգիտեմ: Արդ քեզ ոչ ժողովէ, ցրուէ. այս ինքն՝ որ Քրիստոսի չէ, Անտիքրիստոսի (Նեոնին) է» (Թուղթ. 57). եւ այլուր յաւելու. «Ես մինչեւ ցայս վայր բողոք բարձեալ գտեմ բամ» Արդ Աթոռոյն Պետրոսի կցորդեալ է՝ իմ է: Մեղեանոս, Վիտաղիս եւ Պաւլինոս ասն թէ յարեալ են ի քեզ. կարէի իսկ հաւատալ՝ եւ թէ մի գր եւեթ զայս տսէր, այլ արդ կամ երկուք ի նոցանէ սանն եւ կամ ամենեքին»:

Ս ասն պար ամենայնի ելանէր նա յանապատէն եւ երթեալ յԱնտիոք (379) եւ անգեկացեալ իրացն ստուգութեան՝ յանձն տանայր ձեռնագրել ի Պաւլինեայ յերիցութիւն այնպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի մի կաղեցոյի մնալ անդէն յեկեղեցւոյ Անտիոքայ: Համբաւ ուսման եւ ճարտարեւոսութեան Գրիգորի Նազիանզացւոյ ձգեաց ան զնա ի կոստանդնուպոլս (որ թարգմանեաց զԲաբելոնն Եւսեբեայ) մատուցեալ յառաջ մինչեւ ցվաղէս (380), անտի կամէր երթեալ գաղարկել ի

Բեթզահեմ, այլ իսկ եւ իսկ հասանէր նմա հարաւոր գալ ընդ Պաւլի-
նեայ եւ ընդ Եպիփանու ի Հռոմ վասն քննութեան իրացն արեւելից :

Եւստ (յառի 381) ի մեծի պատուի էր Յերոնիմոս . քահանայապետն
Դամասոս արկանէր զնա ի կիր յամենայն կարեւոր գործս եկեղեցւոյ եւ
նմա իսկ ապր առնել պատասխանի թղթոցն զոր առաքելն եպիսկոպո-
սունք տառի անտի՝ հարցանել խորհուրդ ի քահանայապետէն : Ընդ նմա
ընթերցանոյր քահանայապետն զգիրսն աւարտս եւ ապր մեկնել նմա, եւ
ապա յանձն արար նմա համեմատել զպէտքս հոռմայեցի թարգմանու-
թիւնս նորոց կառակաքանացն՝ ընդ միմեանս եւ ընդ յունականին եւ յո-
րինել անտի նոր ինչ օրինակ հոռմայեցի ըստ ճշգրտոյն եւ ուղիղ
մտաց բնամատենիցն : Զայս գործ դժուարին որ կարեւորն էր յայնժամ
եկեղեցւոյ՝ հոն ի գրութեան Յերոնիմոս մեծաւ աշողակութեամբ, մինչեւ
ասել Ս. Աւգոստինոսայ թէ չէ մարթ գոհանալ զճեառնէ որչափ ար-
ժանն է՝ վասն այսց վաստակոց Յերոնիմոսայ :

Որքական վարք նորա, ճարտարխօսութիւն եւ բազում գիտութիւն
տակաւ ձգէին առ նա զլիզերն եւ զարս երեւելիս քաղաքին . այլ առա-
ւել քան զամենայն զառհիկ տիկնայս Հռոմայ : Ամբոխ բազում կու-
տանաց խոնէին զնովաւ յաճախ՝ ունկնդիր լինել մեկնութեան նորա : Ի
սոցանէ նշանաւորք են սրբութեամբ Ասեղլա, Մարկեղա, Ղէա, Պաւ-
ղա եւ դասերը նոցա Պղեսիղլա, Պաւղինա, Յուդիա Եւդոքիոն եւ
Ռափիմա, եւ յարանց անտի Պամմալիոս, Ռիէանոս, Մարկեմբնոս եւ
Դոմիոն, որ համարէն բարեկամք էին Յերոնիմոսայ : Ս. Պաւղա առ յա-
ճախագոյն եւս ի նորա վարդապետութեանն վայելելոյ՝ եւ նմա բնա-
կութիւն ի տան իւրում, եւ ան Յերոնիմոս յանձն : Այլ ազատաբերան
համարձակութիւն նորա որով կշտամբէր զազահոթութիւն, զգեղծութիւն
եւ զընգոնայնասիրութիւն Հռոմայեցւոց, յորս էին եւ կղերականք ոմանք՝
արար զնա նոցա ատենի . բայց մինչ դեռ կենդանին էր Դամասոս՝ չիշխէր
զի վէճ գալ ընդ նմա, յետ մահուն զօրացաւ նախանձն եւ չարախօ-
սութիւնն ազարտել զանաւն նորա : Զհամարէր այնմ հետեւ պատշաճ
Յերոնիմոս կալ ի Հռոմ եւ յետ զամս իրելու Կ կաղոյ անդէն՝ դառնալոր
միւսանդամ յարեւելս հանդերձ եղբարք իւրով Պաւղինիանեաւ (395) :
Մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Ս. Եպիփան ի Կիւպրոս եւ յե-
լանել նորա ի քաղաքէն Անտիոքացւոց՝ գնալոր ընդ նմա ուղեկից հայ-
րապետն Պաւղինոս : Կացեալ յԱղեքսանդրիտ ամիս մի լսել զուսումն
Գիդգիմատի՝ որ անուանի էր յայնժամ մեկնութեամբ գրոց, դարձաւ ի
Բեթզահեմ եւ անդ Ս. Պաւղա, որ ելեալ էր անգր զմին նորա՝ շի-
նեաց նմա վասն, եւ զմեղատան կռաւանացն որում վերականցու էր ինքն
Պաւղա՝ արար ընդ նորա առաջնորդութեամբ : Շինեաց Յերոնիմոս եւ
օթեւանոս վասն պանդխտելոցն որ գային ի սուրբ տեղիսն :

Ի մեկնութիւնս իւր լինէր նմանօղ որ ինչ լաւ ի մեկնութիւնս ա-
ղեքսանդրիտայն եւ անտիոքեան դպրոցին գտանէր . յայն սակա զարմա-
ցեալ իմն էր ընդ քաղութիւն մեկնութեանն Որոգինի՝ զորմն տակաւին
յառի 392 գրէր գովութեամբ առ Պաւղա թէ «Ոչ ոք այնչափ ինչ ըն-
թերցանու կարող է՝ որչափ Որոգինիսն մատենագրեալ է,» եւ ամէ զնո-
վիմբ թէ «Զինչ ընդ այնք ան նա հատուցումն : Դեմետրիոս եպիսկո-
պոս դատապարտեաց զնա, իբր ոչ եթէ վասն նորանեւ ինչ վարդա-
պետութեան նորա եւ ոչ վասն հերետիկոսութեան իրիք, որպէս այժմ
չունիք կատարիք բարբառին զմեմնէ, այլ զի չկարէին տանել համբաւոյ
ճարտարխօսութեան եւ գիտութեան նորա,» եւ երկուք ամից կանգաւ-

գոյն քան զայն ասէր՝ թէ ի բազում ինչ իրս զհետ գնաց Պրոգլինի, զայնր՝ զորմէ տնամարաց է ժխտել թէ չեցէ նա մեծ քան զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ յետ Առաքելոց։ Այլ վազ փոփոխեցան կարծիքն։

Վանզի յամի 394 եկն Լտերբիոս ոմն անուռն անհնարին հաւառակորդ Որոգլինեայ յՆարուսաղէմ, եւ մատուցանէր չարախօտութիւն մանաւանդ զՌուփինոսէ՝ թէ ի մոլորութիւնս լրագինեայ մոլորեալ է։ Ոչ ինչ ետ ընդ այն պատասխանի Ռուփինոս, սակայն թուի եթէ հաւանեցաւ իմն յայնժամ (Յերոնիմոս բանիցն Լտերբեայ վասն Որոգլինի։ Վանզի յետ սակաւ ինչ միոյ իրբեւդէպ լինէր Նպիփանու երթալ յՆարուսաղէմ եւ անգ ի փճակին Յովհաննու ձեռնադրել զՊաւղինիանոս զեղբայր Յերոնիմեայ յերիցութիւն եւ քարոզել եւս յեկեղեցւոյ ընդդէմ Որոգլինի, եւ այնպէս զրգուէր զԺողովութիւն ընդ Յովհան Նարուսաղէմայ հայրապետ եւ ընդ Նպիփան, Ռուփինոս կաց ի կողմն Յովհաննու եւ Յերոնիմոս՝ Նպիփանուն, մինչեւ քակել իսկ Յերոնիմեայ եւ ընդ նմա վանականացն Բեթղահեմի ի միաբանութենէ (Յովհաննու։ Միջնորդ ի մէջ անկաւ խճոփիղոս եպիսկոպոս Լեզբոսն գրիոյ առաքելով զեւր երէց զԻսիդորոս յՆարուսաղէմ եւ ապա Ս. Մեղանիա երէցն Եփեսոս հռոմայեցի, եւ հաշտեցան ընդ միմեանս ոչ միայն Յովհան եւ Յերոնիմոս այլ եւ Ռուփինոս ընդ Յերոնիմեայ (397)։

Իննել լինէր խաղաղութիւն՝ բայց սակաւ ժամանակեայ. քանզի եւ ոչ մի կողմն ի կողմանցն թողարկարծիսն։ Մեկնեալ Ռուփինեայ յառաղեա՝ Թարգմանեայ ի խնդրոյ բարեկամացն զպատասխանատուութիւն Պամփիլղոսի վասն Որոգլինեայ, եւ յետ այնորիկ զգլխաւորն ի գործոց անտի Որոգլինեայ զՍ. Կիլիանոս գիրսն ի լեզու հռոմայեցի, եւ զովէ ի յառաջարանի անդ մատենին զՈրոգլինէս ի բանից անտի Յերոնիմոսի. բայց Թարգմանութիւնն էր առանց հաւատարմութեան, քանզի որպէս ինքնին իսկ ի յառաջարանին խոստովան լինի՝ փոփոխեալ իմն է Ռուփինոս ուր ուրէք օտար ինչ բանս կամ դժուարաշուրս գտեալ է։ Աստեղծ առեալ Յերոնիմեայ թէ կամի իմն այնու Ռուփինոս եւ զնա ցուցանել հաղորդ մոլորութեանցն Որոգլինի, գրեալ աղաչէր զնա այսուհետեւ զազարել յայնպիսի յերկրան զովութեանց։ (Ետ սակաւ ինչ միոյ ինքն Յերոնիմոս առ Թարգմանեայ հաւատարմութեամբ զնոյն գիրս ի խնդրոյ բարեկամացն իւրոց Պամփիլղոսի եւ Ոկէանոսի՝ որք հակառակ կամաց նորա Եփեսոսցին զօրինալն ի Հռոմ։ Օւշորացաւ զԺողմեցաւ Ռուփինոս եւ հան գիր պատասխանատուութեան անձինն՝ հակառակ Յերոնիմեայ լի բանիւք սաստկութեան եւ ընկալաւ ի Յերոնիմեայ նոյնպէս սաստկութեամբ պատասխանի (402)։ Ի նմին ժամանակի եւ Լնատաստիոս քահանայապետ Հռոմոյ հան վճիռ ընդդէմ մոլորութեանցն Որոգլինի,

քանզի սաստիկացեալ իմն էր հակառակութիւնն ի Հռոմ եւ ստիպեցաւ Ռուփինոս ուղղափառ դաւանութեամբ արգարացուցանել զանձն առաջի քահանայապետին (401): Եւ ըստ գիպաց իմն՝ անց այն գժառութիւն յԽառաղացւոց անտի յԱզիպոսոս եւ անտի ի Կոստանդինուպոլիս, այլ սաստիկագոյն եւ բրտագոյն քան զնոյն:

97

Թէոփիլոս՝ որ ի կողմն իմն էր Արագինեայ, ի զատկական թղթին (399) խօսեցաւ սաստիկ ընդդէմ միայնակեաց Մարգկակերպականաց: (Հայնժամ ի մի վայր ժողովեալ սոցա եւ եկեալ յանապատէ անտի գունդ գունդ յԱղեքսանդրիա՝ ստիպեցին զԹէոփիլոս դատաւարտել զգիրոսն Արագինի: Հարկ համարեցաւ անսալ նոցա Թէոփիլոս, սակայն ակամայ: Բայց ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի դէպ ընէր գժտել Թէոփիլեայ ընդ գլխաւորս եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ընդ Խիզորոսի երիցու ծերունւոց եւ ընդ առուանեւոց Երկայն եղբարց վանականաց (այս ինքն՝ Վիոսկորայ, Լամնոսայ, Եւսեբեայ եւ Եւթիմեայ): Երար նա սիւնհոգոս յԱղեքսանդրիա (401), յորում նշովեցան գիրք եւ կուսակիցք Արագինեայ, եւ արգելաւ ընթեռնուլ զգիրս նորա, այլ չառին զայն յանձն վանականքն Երկայն եղբարք եւ բազումք ընդ նոսա:

Եւ յուհետեւ եմեւա Թէոփիլոս զինու զօրութեամբ յանապատ անդր, մերժեաց հան անտի զամենայն վանականն որդինեանա, որք եւ անկան ի կողմնա Պաղեստինացւոց: Եպա անտի եւս հալածէր զնոսա գրեալ թուղթ առ եպիսկոպոսունս, եւ այնպէս հասին անկան նոքա ի Կոստանդինուպոլիս: Ենդ ժողովեաց զնոսա Ոսկերեբան ինամով՝ արս իբրեւ 50, եւ առանց առնելոյ ընդ նոսա հաղորդութիւն կցորդութեան՝ կամէր ընել միջնորդ ընդ նոսա եւ ընդ եպիսկոպոսն նոցա: Վրեաց գիր առ Թէոփիլոս առնել նմա երեսս իբրեւ որդւոյ եւ եղծօր եւ ընդունել միւսանգամ զվանականն զայնոսիկ ի հաղորդութիւն: Չառ յանձն Թէոփիլոս զմիջնորդութիւնն. Երձակ դատաւոր եմ, ասէ, իմոց վանականաց: Տազնապեալ այնուհետեւ վանականացն՝ հակառակ խրատու հայրապետին դարձան ամբաստանութեամբ տուղչեցն Եւդոքիա ազալել զի ստիպեաց զԹէոփիլոս ինքնին գալ եւ արգարացուցանել զանձն առաջի Ոսկերեբանի: Չոգաւ հրեշտակ յԱղեքսանդրիա հրամանաւ տիկնոջն ածել զԹէոփիլոս: Չկարաց ընդդէմ դառնալ Թէոփիլոս, սակայն յապաղեաց զերթն՝ մինչեւ յինքն արկ զԵպիփան եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունս, եւ նիւթեաց յառաջագոյն զամենայն հակառակ Ոսկերեբանի: Եւ յայլս Եպիփան միամտութեամբ իմն ըստ խրատուն Թէոփիլեայ՝ արտեալ սիւնհոգոս ի

Կիցա, որքել եւ նա ընթեանալ զիր Որդինաց, եւ իրեւ չարաց հաւանցանել ի դոյն եւ զՈսկերեան՝ ել ինչն ի կառնողին որպէս յոյնականութիւն թէնովիցեաց յառջեւ ի վան զնա: Ի հասանել Եղեփանա ի քաղաք՝ հաւիտաց զնա Ոսկերեան բարձր անդամ զալ ի վան իւր, բայց Եղեփան չառ յանն եւ այնպէս իմն զնայր ի քաղաքին՝ որպէս թէ չգտնէ ան զէն եղեփապոս կամ թէ ինչն յերամ զնանկն իշէ. մասալա նէր պատարազ յեկեղեցւոյ աբղէ եւ կառարէր ձեռնադրութիւն: Մարթի այնա իմն որդարացանել զնա՝ զի էր անյեղ զառարք եւ սաստիկ էր տանելութիւն նորա ընդդէմ Որդինի: Բայց այնպէս իմն թափ թէ ինչն իսկ երանելն առ յետաւա ի միա թէ զարծի եղև նա այլաց ցանկութեան եւ յոյն ստի, մինչդեռ առ կաւին ժամ կայր, մինչ չեւ հասեալ թէնովիցեաց եւ դամարեալ ժողովոյն՝ ել մեկնցաւ նա դանալ ի անդէ իւր, տանել յեղեփա կառաւանն որ ի նաւն եկեալ էին յաղարկել զնա, «Ճեղ թաղում զքաղաք, զարքանիւղ եւ զմարդ եւ եւ զնամ, զի վաթամ յոյժ, վաթամ», Երկարութիւն մահան զոր բանիքս յոյն տանէր՝ ել ի գրաւ, եւ մուտ անդէն զնանապահայն (403):

(Նա այնպիկ եհա ժողովորակն թէնովիցա (403): Եւ բանք անդամ ոչ լինէին զդատաւականաւթեան նորա, քանզի Ոսկերեան համեմատ կանանցն չառ յանն դասել զնա՝ թէպէտ եւ կայսեր զոյն հրամայեալ էր: Նմին հակառակ յանկոյց թէնովիցա ինչն զԵղեփա որ իսկ իմն էր ընդ Ոսկերեանի, եւ զանն ի կըրականաց մայրաքաղաքին որոյ խառնոյն թաւին կարգը եղեփապոսին իւրեանց, եւ զազումս ի վանականաց, ի սրատարաց արքանի եւ յեղեփապոսաց: Ընդդէմ զիր ամառ տանութեան լի չարութեամբեամբ զՈսկերեանի՝ կոչեաց զնա ի Վաղիկզոն դասել առաջի իւր, եւ անդ յամբարտան աբղէ Ոսկերեանի խնամակալն տէրութեան, որում եւ Սաղմին կոչէին՝ ժողովեալ էր ժողով ըստ փասայ 45 եղեփապոսաց, եւ 36 ըստ Պաղղասեաց, որ եւ առ Սաղմեա ժողովն անուանեցաւ (403): (Նայնժամ Ոսկերեան զորով էին իսկ նոյնչափ եղեփապոսաւնք՝ յանն առնոյր երեւել եթէ ոչ թշնամիք իւր նախիցին ընդ դատաւորան, զի բաց ի թէնովիցեաց՝ էին անդէն Եկակիտ Բերիւայ Լորուայ, Ենախքոս Պաղղանյիւայ փառնիկեաց, Սեւերեանոս Վարազայ Լորուայ որ տանելութեամբ էին ընդ երանելոյն: Սա կայն անարգեցաւ այն պայման, եւ հանաւ ի պաշտամանէն Ոսկերեան՝ որ կարգաց իսկ բարդ ի ժողով տիեզերական: Եւս իսկ բուն ամբաստանութիւն էր զնանի թէ խառնութեամբ ընդ իւրոց կըրականացն զնայ եւ թէ թեկն անէ Որդինաց: Եւս ամառ տանութեանն զոր այնուհետեւ մատուցին առ կայսր՝ այլ իմն բարուրք էին. անպատիւ արար, պիւն, զաւան կայսերն, քանզի յան

գիմնեակ էր նորա երբեմն գլշիցն թէ գրաւեաց յանիրաւի զանգա թէ՛ զգնառասի ուրումն: Հաւանեցաւ կայսրն տկար, հան վճիռ մերժել ի քաղաքէն զհայրապետն: Եւս Ռափերեան տեղե բանութեանն եւ եմուտ ի նաւ: Զանկարծ յարեաւ ամբոխ ինչ խափութեան ի ժողովրդեանն, սառանէր երկիրն, սկսաւ խռովել Եւրոքոսիս, եւ անդէն կոչեցաւ Ռափերեան յետս մինչդեռ տակաւին ի Լիւթանիս էր: Եւ եղեւ կիրճ ծողուն նաւակօք եւ լուտաւորեցաւ ամբաւ ջահիւքն որովք գիմեաց ժողովուրդն ընդ առաջ նորա: Իսկ Եւրոպայոցն որ անցեալ էր ի Վազկեղանէ ի Աստամբլինուպոլիս՝ նստուցանել զայլ ոք յաթաւ եպիսկոպոսութեանն եւ գրաւեալ զեկեղեցին զօրականօք, որ բոք մտեալ ի ներքս ապանին եւս զամենս (ըստ պատմելոյ Օտոմանի իսկ առն հեթանոսի), եւ մաղապուր փախստեայ իւրայովքն հանգերձ, քանզի մոլորեալ ժողովրդեանն ի ծով իսկ կռուէին տակ զնսսա:

Իսկ եւ իսկ կամէր Ռափերեան ժողովել ժողով նոր, զի արգարացուցէ զանձն յամենայն զրապարտ չարախօսութենէն, այլ մինչ չեւ զայն արարեալ՝ գէպ լինէր կանգնել պատկերի դշխոյն մեծ յեկեղեցի անդր Ո. Սոփիայ, եւ հեղաւ ժողովուրդն յանչափ եւ յանարժան ուրախութիւն ի նաւակատիւ անդ պատկերին: Աշտամբեաց Ռափերեան զժողովուրդն եւ գրգռեցաւ Եւրոքոսիս միւսամեղամ ի Թշնամութիւն, եւ ետ ժողովել զժողովն զոր նա կամէր՝ հասնակ ի Թշնամեաց նորա (404): Չէին այնուհետեւ բանք ի միջն վասն Արագինեանց եւ լուեալ էր այն գժառութիւն, քանզի հաշտեալ էր թէ՛ զփոխ ընդ վանականացն: Բայց սակայն արիւտ միւսամեղամ Ռափերեան ի պատուոյն, քանզի բերաւ ի մէջ կանոն ժողովոյն Լնտիոքայ (341) յանձնահա թէ առանց միւսանգամ զմեայ ժողովով իւրք յիշխանութիւնն՝ իշխեաց գրաւել այսինքն զաշտանն եպիսկոպոսական (404): Եւ քանզի մեծ հասեալ կայր տօն զատկին յորում գայր կայսրն յեկեղեցի՝ երկեւ իմն էր թէ գուցէ պատկառեալ ի որոյցն՝ չըջեցին միտք Թագաւորին, անապարեցին ստիպեցին հանել զհրաման աքսորանացն: Եւնդէն յերեկոյն կերակամարի զատկին կամեցան թէ՛ զփոխեալ մերժել հանել զժողովուրդն յեկեղեցւոյն, զի մի սուտ երեւիցին առաջի Թագաւորին, այնու զի ասէին թէ դատարկացեալ են եկեղեցիք, չկամի ընդ նա ժողովուրդն: Վաւերք զօրափանաց առաջորդութեամբ եպիսկոպոսաց մտեալ ի ներքս ի ժամ մկրտութեանն՝ ցրուէին զինուք զիշերն եւ զերախայան՝ մինչ չեւ նոցա զհանդերձն արկեալ զլուրեամբք: Ներկանէին արեամբ ջուրք աւազանացն մկրտութեան, լինէր զօրափանն միջամուխ ի որբութիւնն, եւ յազմի անդ արին բաժակին հեղեալ ցանէր ի հանգերձո նոցա:

Իսկ Ռափերեան եղեալ էր ի մտի զայս նուազ բռնութեան եւեթ տալ տեղե. առաքեաց կայսրն առ նա տակ թէ պատրաս-

անդ ից զբովան ձրվել զնա. յոյնում էլ Յովիթեան ըս-
 լոյն ի թոյ՝ աւելոյ հասկեալ իրի ջերաց ի բարեխանոյն, զի
 զի խաղաթիւն թշ յաղիւ, եւ եմաւ ի նաւ անցանլ ի Բի-
 րանիս (9 Յանի. 304): Յեղեղ պարանոյն էր Կախաւ չոյց
 (այժմա Կախն, որդիս Թաի), եւ անցանք ի ամրապէն ժամա-
 նակ անդոյնոյն ընդ Գաիդիս, Գալաթիս եւ Կարաթիլիս:
 Այժմա ցաւոյ պարանոյն, ակարթեանն եւ որդեանց ան-
 նոյն զարմանց եւ վան ճգնաթեան ճանապարհին՝ անիւս ի
 հիւանդութիւն զմապէն, եւ այնպէս յաւաք յաւաք բա-
 զան ի Կաթիս Գաւոյ: Գրեթէ հաշմաւ անիւս ի նա
 խանակ եղիկորաւորսք քաղաքն եւ յոյց թշնամոյ եւ
 հաւ ձնաւ աղաւթեանք ի Կախաւ եւ անցին հանդ ի
 զլուի հանդարդիկ ըստ 306:

Եւ ընթացաւ այս հանց թշնամոյ նոր ի Կաւան
 զնապաղէ, քանի՜ անգամ ի հիւսաւանէ որդեկ վնարէ նա
 բաւալ թշ ի Կաւանդիւնապաղէ, զի հանաւաղ հաղորդին ընդ
 նա թշմալք բարեխանէ նոր եւ պիտիք: Թեպէտ եւ կոյս-
 ցա այն հիւսեւ փխնակ նոր յաթան՝ զի յիլոյնոյ հիւս-
 ապիւրց հաջորդեմն՝ Երշակ անան Յուսէնի (եղաւ Նիկա-
 րոյ), ակոյն չիկաւ զնա ի հաղորդութիւն քահանայութեան
 չաւոյ, որդիս եւ ոչ աղաթեա ժողովոյ քաղաքն մանկ
 ընդ նա ի հաղորդութիւն: Ի զոր ակեղաւ արթալին զնա
 հաղորդի՝ հաւաքաւք կոյսին, եւ Երշականք որա
 ճաւանդ քննաթեան հրեկին՝ որ յոյնում յանկոյն զիւրե-
 ցա, միւրեմն բանիւք եւ ընտել, որք ժողովանոյն իկ
 աղաթն Եւրաթեա ընթերցել եւ Տիգրէս կելց. եւ եղն կելեւ-
 լի Յիւսէնիս, Գնապիւս եւ Եմաւիւր կանցք արեւաւոր,
 միւրեւ հանդ հաւան կոյսին (304 Եւր. 27) զի եւս ընկլ զք
 վան բան հրեկին: Նա եւ յիս ժողովան Երշակոյ (11. Նոյ-
 305) Եւրիս Յիւսաւոյ կելց ի Կաւանդիւնապաղէ զի ի
 թշնամոյ հաջորդեմն զոյց որ ան յաթան Կաւանդիւնապա-
 լոյն յիւրոյ անկլ զմաղաթեա աղաթեա կոյսեպիւն հա-
 մանք ի հաղորդութիւն, որդիս եւ ոչ զհաջորդեմն չաւոյ ի
 հաւաքութիւն ի խնամութեան իւրոյ:

Վրանի քահանայութեան աղբ եւ աննոյն արեւմեան եւ
 պիտորաւոյ իւր հասեղ կին յիւրոյն առաքութեան միւրոյ
 զի կելցին կալանքն զիւսէնիս ա զլուին եկեղեցոյ: Թեպէր
 աղաթեալ էր (303) զորդն ժողովոյն առ Կաւան, եւ կանն-
 լի Յովիթեան բաղաւաղ էր թշմալ առ ամրան Գալաթի միւր
 դեւ մա էր եղանկ ի Կաւանդիւնապաղէ (304): Իսկ եւ իսկ
 միւրապետ զՅովիթեան առնինք թշմալ Խնամիւնապաղէ Ե-
 րիւր մաւ քոյ, առ, միւրապետն զիւրեւրութիւն՝ եղաւ

սիրելի. այս իսկ է առաքինութեանն մխիթարութիւն,, : Ընդունեաց զգործան թաէոփիղեայ, չընկալաւ զկանոնն զայն ժողովոյն Ընտիրայ՝ ոչ ինչ եկեղեցական կանոն ճանաչելով՝ բայց ի կանոնացն Արիկայ (եւ Սարդիկեայ) :

Եւ ըստ զամբ եպիսկոպոսուհի եւ երիցունք, կէսք վասն հաւածանացն եւ կէսք իբրեւ ամբատանք, հասանէին ի Հռոմ գուժիւ պըսորանաց հայրապետին օրոյ. առաջինքն ի նոցանէ էին Արարիակոս Արևնադայ Փոլեզացուց, Եւդիսիոս Եպիսկոպոս Բիւթանացուց. իսկ Վեմետրիոս Պետինուսայ՝ շըջեալ ընդ կողմանս արեւելից եւ ամենայն ուրեք ցաւեալ զԹուղթ Իննովինտեայ առ երանելին Սսկեբերան՝ ծանուցանէր զհաղորդութիւնն իւրա ընդ Հռոմայ. երբի սա ընդ իւր եւ Թուղթս յերիցանց եկեղեցոյն Ընտիրայ, ուր կացուցին ընդ նոյն ժամանակս թաէոփիղեանքն Պորփիրիոս զոմն հակառակաթող Ղոստանդիսսի հայրապետի օր յաջորդեաց զՓղաւիանոս (†404). յայտ առնէին Թուղթքն զկողորդութիւն հաղորդութեան նոցա ընդ աթոռոյն Հռոմայ, եւ մատուցանէին ամբատանութիւն զՊորփիրեայ (404) :

Բերեալ էր եւ Ղոստանդոս սարկաւազ կեկեղեցոյն Ղոստանդինուպոլեայ Թուղթ ի կղերէն եւ ի ժողովորենէն առ քահանայապետն Հռոմայ : Վրեաց առ սոսա Իննովինտիոս պատասխանի մխիթարելով եւ քաջալերելով զնոսա իբրեւ հայր ամենայն քրիստոնէից, եւ քաջալերէր զնոսա յուսով տիեզերական ժողովոյ : Վրդեալ ի քահանայապետէն եւ Ղոստինոս ինքնակալ արեւմտից գրէր յանդիմանելով իմն զեղբայր իւր զԱրկադ վասն իրացն անցելոց. “Եւսմ ամենայնի, ասէ, պարտ էր եպիսկոպոսական դատաստանաւ վճարել, զի եպիսկոպոսաց անկ է մեկնութիւն եւ կատարումն աստուածեղէն իրաց, իսկ մեզ հնազանդութիւն առ հաւատս : Երկրորդն կողմանքն առաքելցին հրեշտակութիւն յիտազիա առ քահանայս յաւիտենական քաղաքին (Հռոմայ). ապա պարտ էր մնալ ամենեցուն միաբանն դատաստանի,, : Եւ արդեամբք իսկ սահմանեցաւ ի կայսերացն տեղի ժողովոյն Թեսաղոնիկէ՝ ըստ առաջարկութեան ժողովոյն Հռոմայ՝ որ գումարեցաւ վասն նորին իրաց յեպիսկոպոսաց համօրէն արեւմտից (405). եւ առաքեցան հրեշտակք քահանայապետին վասն ժողովոյն այնորիկ յարեւելս : Եւ զուր էր ամենայն. չթողին նոցա Թշնամիքն երանել ի Թեսաղոնիկ, եւ ի Ղոստանդինուպոլիս հասեալ՝ արգելեալ փակեցան առանձինն ուրեք, եւ առան ի նոցանէ բռնութեամբ Թուղթք նոցա, եւ իբրեւ չկարացին ստիպել զնոսա կաշառօք հաղորդել ընդ Ատտիկեայ՝ արձակեցին Թշնամիքք ի բաց (406) :

Եւ զի ամենեւին կտրիցին զՍսկեբերան յայսպիսի հաղորդութենէ թզլոց եւ պատգամաւորութեանց՝ ետուն հեռագոյն եւ ո

տանել զնա ի Պետիուս՝ յարեւելեան ծովեղերս Պանտոսի ի վերջէն եղերս հռոմէական պետութեան: Ընայ շահաս անդր սուրբն. ամենեւին լքեալ պապոստեալ հասանէր ի Կոմանա. ստիպէր տագնապէր զնա առաջնորդ նորտ անաղարոյն՝ խաղալ յառաջ, այլ այն ինչ անցեալ զԿոմանա իբրեւ կէս ժամու զնաց ճանապարհի՝ հարկեցաւ դառնալ յետ, զի մերձ ի վախճան էր երանելին. առ յետ հաղորդելոյ կենդար մարմնոյն Վրիտտոսի եւ աղօթելոյ միտքան ընդ մօտակացացն՝ հանէր զողին հանդարտիկ բարբառելով եւ ի մահուն ժամու զայն զոր ի կեանս կրնէր ստեղծ թէ՛ Պետրոս ամենայնի օրհնեալ ընդ Մատուած. Լմէն: (14 Սեպտ. 407):

Այլ իսկ ամենայն եպիսկոպոսոսնք եւ արքեպիսկոպոսնք կարեալ էին զհաղորդութիւնն ոչ միայն ընդ Եստիկոսի այլ եւ ընդ եպիսկոպոսաց Եսիայ, Թորակիայ եւ Լազարոսի. այլ յետ մահու հայրապետին որոյ (407) զնէր քահանայապետն պայման հաղորդութեան եպիսկոպոսացն ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ՝ զանուն որոյն կարգել ի կարգս անուանց հայրապետացն յիշելոյ ի պատարագի: Եստիկոս յետ աղաչելոյ զքահանայապետն բաղում անգամ հրեշտակութեամբ, ընկալաւ զհաղորդութիւնն ընդ արքեպիսկոպոսի միայն կատարելով զպայմանն. այսպէս եւ Լազարոս յաջորդ Կոստանդեայ († 414) յաթոռն Ենաիոքայ, եւ Կիւրղոս յաջորդ Թէոփիլոքայ († 412) յաթոռն Եղեքսանդրիայ: Եւ զԹէոփիլոքայ եւս պատմի ի Եստիկոսի Վասմակաղայ՝ ի վերջն ժամու կենացն ապաշաւեալ:

(Յետուտ ուրեմն (438) ածաւ եւ մարմին որոյն ի Կոստանդիուպոլիս, անցուցանելով զնա ժողովոյեանն ընդ Լազարոսի անուն որ շողայր ի լուսաւորութենէ անբաւ ճրագացն):

Այլ վախճանեալ էր դշխոյն Լազարոսի անդէն յամի երկրորդ արքայանաց հայրապետին որոյ (404) եւ կայսրն Երկադիոս վախճանէր ի յաջորդ ամի մահուան հայրապետին (408): Լազն յԼազարոսի դատելք չորք եւ ուտոր մի. Փղակիղղա (Ճն. 397) որ եղեւ վարդապետիկ, Պուղքերիա (19 Յունու. 399), Երկադիա (9 Յունու. 400), Թէոդոս (Յունու. կամ 10 Եղր. 401) եւ Մարինա (10 կամ 11 Փերր. 403):

ՕՅրկադիոս պայագատէր նորին որդի պատանեալն Յամայ Թէոդոսիոս Բ. (408—450): Այց նա ամս 6 ընդ խնամեալութեամբ Ենթեմիոսի վերակացուի՝ որ էր այլ աջողակ, քաջապրտ եւ արգար, եւ պաշտպանէր տէրութեանն յերեսաց թշնամեացն եւ խնամութեամբ եւ զօրութեամբ զնա: Ըստ նմին մնաց ա-

ուջնորդէր քոյր կոյսերն Պուղքերիա՝ որ երկուք ամօք եւեթ երիցագոյն էր քան զեղբայրն, սակայն այնպէս իմն եցոյց հանձնար եւ իմաստութիւն, մինչեւ յանձն արար նմա ծերակոյտն զառաջնորդութիւն տէրութեանն՝ կոչեցեալ զնա Աւգոստա (414)։ Յանձն առ Պուղքերիա՝ իբր ոչ եթէ հրապուրանօք ինչ փառացն, այլ վան զեղբայրն յառաջնորդութիւն տէրութեան կրթելոյ եւ առնելոյ զնա միջամուխ ի գործս։ Իսկ ինքն սիրէր զկեանս բարեպաշտութեան, ուխտեաց նա Առտուծոյ պատարագ մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ կարգեալ ի պաղատանն ժամն տուրնջեան եւ զիշերոյ՝ կայր պատկառ երգոց սաղմոսաց հանդերձ կրտսերագոյն քերթն Արկադիաւ եւ Մարինաւ, յորս եկեալ յարէր եւ Թէոդոս։ Երեսուցոյ ժամուցն այնոցիկ էին ժամք խորհրդականութեանն յորում նստէր միշտ ինքն Պուղքերիա զահերէց։ Եւրանելի եւ երջանիկ էին առ նովաւ ազգք եւ ազնիւք։

Չանայր նա զի եւ եղբայրն վայելցէ ի բարութեան, մանաւանդ ուսանիցի զճշմարիտն աստուածապաշտութիւն։ Սակայն եւ այնպէս գտաւ Թէոդոս տկար ոք եւ անհաստատ եւ յօժարագոյն յեկեղեցական մաքառմունիս՝ որոց չէին իսկ խելամուտ։ Այնչափ կարծահաս էր մտօք՝ զի ի նզովել զնա վանականի ուրութեանն չանի եւ անամօթի՝ զարհուրեցաւ անհնարին, եւ զուր ջանային խելամուտ առնել զնա թէ ընդ վայր են այն նզովք, մինչեւ ածաւ նոյն վանական զի լուծցէ զնզովսն։ Բայց է եւ բազում եւս ինչ՝ որ զոգի ի նմա, զոր քոյր նորա եւ գործել։

Ամուսնացոյց զնա Պուղքերիա յամի 421 ընդ բարենշանն եւ իմաստունն Աթենայիսայ դատեր Ղեւոնդիոսի փիղիսոփայի Թեոփիլոսի, զոր առեալ դարձոյց ի քրիստոնէութիւն յորժամ եկեալ էր պահանջել ի նմանն առնել իրաւունս ի մէջ եղբարց իւրոց որ չտային նմա զբաժին ժառանգութեան հօրն իւրեանց, եւ անուանեցաւ Աթենայիս՝ Լուդոքսիա կամ Լուդոկիա ի յիշատակ առաջնոյն Լուդոքսիայ։

Սաղ յամէ իբրեւ 421՝ մղէր Արտաբուրիոս զօրավար ճակատս ընդ Պարսից եւ կատարէր յաղթութիւնս եւ ի դաշինս խաղաթեանն եգաւ պայման ազատութեան վան հաւատոցն քրիստոնէից։ Մեւս եւս դաշամիք մասն մի Հայոց աշխարհին յարեցաւ ի պետութիւնն Հռոմայեցւոց. իսկ մեւս մեծ կէս աշխարհին մնաց ի ձեռս Պարսից, զորոց յետոյ մի ըստ միովէ։ Իսափանեցան եւ սպառնալք Հոնաց առ ժամանակ մի՝ զի եւ նոցա կայսրն հարկ առաւելագոյն՝ որպէս խնդրէինն (442)։

Իսկ այլ եւս մանր պատմութիւնք Թէոդոսեայ Բ. ածեն զմեզ յայլ եւս եկեղեցական գծաւթիւնս (ի Կեստորականութեանն եւ յԱռաքեականութեանն) ընդ որոց բազում իմն արտաքին եւ ներքին կցորդութիւն ունէր Պեղազեանն գծաւթիւն որ

յառաջ քան զնոսա յուզեաց ոչ միայն զպրեմուտս այլ եւ զարեւելս ոչ սակաւ:

99

Պերզադիոս ոմն վանական Բրիտանացի եկեալ ի Հռոմ (400) ինէր մեծանուն վարուքն եւ գեղեցիկն գիտութեամբք, զորոց վկայէ եւ Աւգոստինոս իսկ, թէպէս եւ Որոսիոս եւ Յերոնիմոս տգէտ եւ զեղիս անուանեն, եւ արդեամբք իսկ չէր ազատ ի կեղծաւորութենէ: Ուղեկից նորա եւ աշակերտ մտերիմ էր մեւս եւս վանական Սեղեստիոս անուն, որ յառաջն խօսնակ էր (զոր Աւգոստինոս սուր մտօք¹ կոչէ): Միաբան ընդ սմա տարածանէր Պերզադիոս ի Հռոմ խաղաղիկ զկարծիս վարդապետութեան իւրոյ զսկզբնականն մեղաց եւ զշնորհաց (մանաւանդ ի մեկնութեան առ Հռոմայեցիս թղթոյն):

Պերզադիոս (ըսա Մարեայ Մերկատորեայ) ի բանից ինչ Ռուփինոսի ուրուճն ասորի երիցու, աշակերտի Թեոդորի Մոփսուեստացւոյ, առ զսկիզբն ամբարտաւան վարդապետութեան իւրոյ՝ որոյ գիտաւորութիւն իմ թուի հասանել զպատճառս ծուլացելոցն որ ասեն՝ թէ Չիք մեր բաւական զօրութիւն ի կատարուճի հրամանաց քրիստոնէութեան: Բովանդակի ուսումն նորա ի յաջորդ յառաջադրութիւնս. Մեղք Ագամայ նմա միայն գործեցին փեսա. անցանել մեղաց նորա յայլս (մեղքն սկըզբնական) չմիաբանէ ընդ բարութեանն Աստուծոյ. այլ մեռաւանդ ամենայն մարդ եւ ըստ ոգւոյն եւ ըստ մարմնոյն պնպէս պոժմ ծնանի, որպէս Ագամայ էր. նա աւանիկ եւ մահն բնական իսկզբանէ պնպէս էր կարգեալ յԱստուծոյ, ուստի եւ է իսկ ինչ բնական վասն մարդոյն, յայն սակս իննելոց էր մահ եւ առանց իսկ մեղաց Ագամայ: Իսկ չարն ընդ որում կուռելոց են ամենայն մարդիկ՝ ի նմելոյ եւեթ եղեւ, եւ ասին թէ «Ամենեքին մեղան յԱգամ», (Հռոմ. Ե. 12) նշանակէ թէ «Ամենեքին նմանող եղեն Ագամայ մեղանելոցն»: Եւր կարող էին ըստ բնական զօրութեանն իւրեանց կեալ կեանս առանց մեղաց: Առ ընդդէմ դառնալոյ չարին եւ յաղթելոյ՝ բաւական է, ասէ, բնական կարողութիւնն առ բարոյական ինչ գործ (զոր կարողութիւն անուանէր Պերզադիոս՝ շնորհ), եւ առ բարւոքն վարել աշտուկութիւնս եւ կամ առ ամենայն յարդիւնս զկարողութիւնն զայն՝ առեալ են, ասէ, որպէս չորեքն, նոյնպէս առանձինն իմ քրիստոնէից՝ վարդապետութիւնն եւ արտաքին օրինակն Նենարարին, զոր դարձեալ Պերզադիոս անուանէր շնորհ. եւ յայն սակս իսկ ի ստիպել ուրուք զնա մեկնել զվարդապետութիւն իւր ճշգագոյնս՝ կարէր համարձակ ասել եթէ շնորհքն Աստուծոյ կարեւոր են առ ամենայն, ուր ընդ կարեւորութեան շնորհացն ըստ մտաց եկեղեցւոյ՝ յայնսպէս կուռէր: Իսկ Նեղեստիոս առանձինն ինն ընդ սկզբնական մեղաց ոգորէր:

Ինչ այսպիսի ուսման ել ի կուիւ այր մի՝ որ անդէն ընդ ամենայն անցս կենաց իւրոց անձինն իսկ փորձով առեալ էր քաջ ի միտ զմարդութիւն այնպիսի վարդապետութեանն եւ զշնոր-

• 1 Acerrimi ingenii.

Հայրն զօրութիւն եւ զպիտոյս, այս ինքն՝ Աւրեղեոս Աւգոստինոս, այրն երեւելի ի Համօրէն պատմութեան՝ ըստ ամենայն իսկ մտայ :

Նաու Աւգոստինոս (13 Նյ. 353) ի Յագաստէ Նոսթրացուց ի հեթանոս հօրէ՝ որ էր Պատրիկիոս ասանապետ (խորհրդակից տաննի խորհրդականաց քաղաքին), սաստիկ բարուք եւ անխտիր առ կրօնս, եւ ի քրիստոնեայ մօրէ որ էր Մոնիկո՝ զարդ կանանց ժամանակին, կրթեալ ի մանկութենէ յուսում, բարեպաշտօն, ժիր յամենայն գործս քրիստոնէութեան, որ ոչ միայն հաւանեցոյց զարձոյց զայր իւր ի քրիստոնէութիւն սակաւ ինչ յառաջ քան զվախճանն, այլ եւ զսերմն եւս քրիստոնէական հաւատոցն արկեալ էր ի մատողագոյն միտս որդւոյն, որ յետուստ եկն ի բոյս : Ուսաւ Աւգոստինոս ամբառնալ աղաչանօք զձեռս առ Աստուած՝ որ ցուցեալ էր նմա իբրեւ Հայր յաճախագութ որ լսէ աղաչանաց մարդկան եւ կարօտութեան նոցա լինի օգնական, բայց զայն մանաւանդ աղաչէր Աւգոստինոս՝ զն մի արբցէ գան ի դպրոցին, այլ իբրեւ եւ այնպէս գանն յաճախէր՝ չլինէր այնուհետեւ այնչափ ինչ վատահ ի զօրութիւն աղօթիցն :

Ուսուցինն չսիրէր զուսումն մանաւանդ զսկզբունս դպրութեանն եւ յօժարէր առաւել ի խաղ : Այլ ի յառաջել ամացն՝ զարթեալ ի նմա ուսումնասիրութիւն հրապուրեալ մանաւանդ ի քերականութենէ (այս ինքն ի դասական բանասիրութենէ) : Այնուհետեւ տեսեալ զնա հօրն աղողակ ի ճարտարխօսութիւն՝ եդ ի մտի պատրաստել զնա ի պատիւ տէրութեան եւ յայն սակաւ առաքեաց զնա ի դպրոց ի Մագաւրա Նոսթրացուց, ուր ի մէջ հեթանոսական բաղմութեանն եւ լկտի տօնից ամենեւին ապականեալ զեղծաւ պատանեակն 16ամեայ. ապա (յեւ հօրն վախճանի) եկն Աւգոստինոս ի Կարքեդոն ի բուն գլխաւոր տեղի ուսմանց Ափրիկեայ եւ կայան անկարգութեանց. անդ պատանեակն որ ի բնէ առջգ եւ զուարթ էր եւ լի ցնորիւք մտաց՝ մտանեցաւ վարարանդի ի խաղս եւ ի տօնս անաւօժիս եւ ի թատրն լկտի ի մէջ ուսումնականացն անաւանկելոց, նա աւանդիկ ըսա օրինակի հասակակցացն՝ 19ամեայ ծնաւնէր որդի (զԱդուդաւոս), սակայն խիղճ մտացն խիթէր զնա ստեպ : Յետ այնորիկ պատահեալ գրոցն Կիկերոնեայ՝ Հորատենիոս անուն, հարաւ ի սէր գիտութեանց՝ կամեցեալ լինել Նոքիմք Նշանաւոր, բունն հարկանէր զերեւելի երեւելի գրոց՝ ուսանել զնոսա, որպիսի ինչ զԱտորոգութիւնսն Արիստոտելեայ, յորս զվարդապետսն գլէր, եւ անցանէր յուսողութիւն, յաստեղագիտութիւն, յերաժշտութիւն եւ յայլ եւս նոյնպիսիս : Ամենայն իմիջ կամէր լինել խելամուտ ի փիղիսոփայութեան եւ ջանայր գտանել յօրինաւորութիւն ինչ որ պարզութեամբ զամենեւեմք անցուցանիցէ :

Թեպէտ եւ ի ստեպ աղաչելոյ մօրն եկն եւ յընթերցում գրոց սրբոց, այլ չթուեցան նմա գեղեցիկ եւ ճարտարախօս բանքն եւ չգլոր նարա զօրութիւն անաղլոյ թելադրութեանց նոցա : Բայց սակայն չկամէր իմն ամենեւին ի հաւատոց անտի մօրն հրաժարել, այնու՝ զն որպէս ինքն Աւգոստինոս տեսէ, յայն անեալ էր զնա մայրն զն որ ինչ զՔրիստոսի անունն չունէր՝ չէր բաւական բովանդակ գրաւել զսիրտ նորա յինքն : Այսպէս եւ նա զանձն ի բանս Մանիքեացոյն որ խոստանային «ցուցանել նմա զկատարեալն ճշմարտութիւն», քրիստոնէութեան : Առ զվարդապետութիւն նոցա եւ ուսուցանէր իսկ, մինչեւ արկանելոյ ի Systeme.

բոց կամացն անբուրիան: Յետ սահաւ ինչ միջ Տանգարտեալ ասէր ցանձն «Զինչ են իրքդ, զճնչ է զոր լուարդ. անմարք եւ ագէպք կան կանգուն, բռնաբարեալ առնուն զերկինս յինքնանս, եւ մէջ մերով ցուրտն գիտութեամբ թաւալիմք տապալիմք ի մարմին եւ յարիւն»: Զայս ասէր եւ թողեալ զԱղիւսիոս մեկնէր ի բաբաստանն միայնակ, հարեալ յարաստաւ ընդ թղենուին նստեալ պաղատէր առ Աստուած «Յեր, յաւիտեան բարկանալոց իցես. ոհ ոհ, մի յիշեր զառաջին յանցան իմ. ցերբ իցեմ ասելոց՝ Վաղիւ վաղիւ, հիմ այժմ ոչ. վասն էր ի ժամու աստ յայսմիկ չլինիցի վախճան խղատաւականաց իմոց»: Թայնմ անձկութեան եւ ի սարջանս սրտին թուէր նմա լսել բարբառ աղալոյ ի մերձաւոր ասնէն թէ «Առ ընթերցիր», անգէն փութացաւ առ Աղիւսիոս առ որում թողեալ էր զգիրս սուրբա, երաց եւ եգիտ զայն անդի թէ Ոչ կերակրովք եւ ըմպեիքք եւ անառակ ցանկութեամբք, հեռիւ եւ նախանձու, այլ Յիսուսիւ ֆրիստասիւ եւ թէ «Ծարմից դարման մի տանիք ի ցանկութիւնս: Ընկալաւ զբանն իբրեւ անմիջորդական բարբառ Աստուծոյ, գտան կամք նորա զբացեալ ի կատարումն պատուիրանացն եւ փոխեցաւ յայր այլ: Անպատում իմէ էր մօրն ուրախութիւն. ընդ նմա մեկնեցաւ Ագոստինոս ի Վաստիական դաստակերտ միջ ի բարեկամացն մեծաւ խաղաղութեամբ ոգւոյ, անդ անկանէին տառալ ասեալ ճառք ընդ բարեկամաց որոց մեծ մասն դարձեալ ի փիղիսոփայութենէ էր, այլ մայրն՝ որում համարձակ էր այնուհետեւ մտանել ի խօսան, ուղղէր զբանն նոցա ըստ քրիստոնէական վարդապետութեանն, եւ ի միում նուագի իբրեւ զԱղաղեմականացն բանք լինէին, խնդրեաց ի նոցանէ մայրն գիւրահաս ինչ բանիք ցունցանել նմա զսկզբունս վարդապետութեան նոցա, եւ իբրեւ լուաւ՝ ասէ «Կարլնկոս են արքդ», հասանեցան նմա ամենեքին եւ եղեւ զառ խօսիցն: — Ընդէն ի մօտաւոր զատկին աօնի առնոյր Ագոստինոս կնիք յԱմբրոսիոսէ (387). ապա փոխեցաւ ի կենաց մայրն՝ յետ զպառազ արասուացն անասնելոյ:

Իսկ Ագոստինոս որ վաղ ի Վաստիական արարեալ էր օկիզն մտաննադրութեան ընդդէմ Աղաղեմականացն, այնուհետեւ դնէր գիրս ընդդէմ Մանիքեցւոցն ի Լուսիոյեցւոց քաղաքին՝ ուստի եւ մեկնեցաւ ի Ցադաստէ ի վախճան կոյս 388 ամին՝ ի մօի եղեալ միայնաւորութեամբ ընդ բարեկամացն ապ զանձն ի մատենագրութիւն: Այլ տարածեցաւ համբաւ բարեպաշտութեան նորա եւ աստուածխօսական գիտութեանն, եւ իբրեւ եկեալ էր ի Հիպպոն վասն կարեւոր ինչ գործոց՝ բռնադատեցաւ ի Ժողովրդենէ առնուլ զերիցութիւն եւ լինել օգնական Վաղեբայ եպիսկոպոսի քաղաքին (391) եւ յետ նորա վախճանին լծարեցաւ միաբան բարբառով ¹ յեպիսկոպոսութիւն:

Ոչ դք յեպիսկոպոսաց գտաւ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ իբրեւ զԱգոստինոս՝ որոյ այնպէս մեծ ազդեցութիւնն լեալ իցէ յեկեղեցւոյ ոչ միայն յիւր ժամանակա՝ այլ եւ առյապա, եւ ոչ դք այնպէս յստակ եւ խորախորհուրդ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութեան եւ յառաւանդութեան: Ագոստին յամէ 400 հազ մի ըստ միջն գրէր Ագոստինոս ընդդէմ խռովայոյն Դանատեանց եւ ցուցանէր թէ յիսուսի զգուշութեամբ իմն եւ խնայելով գնայ նա ընդ նսա, զի սովոր էր ասել զնոցանէ՝ թէ բորբոքեալ զայրացեալ աչք նոցա հեղութեամբ եւ հանդարտութեամբ միայն գտն ի զգոնութիւն: Այլ հաղիւ հազ թէ

¹ Per acclamationem.

բանակցութեամբն ի Կոստանդնուպոլս (411), յորում չունչ եւ արդի ամենեւեալն Աւգոստինոս եր, եղև զբաւ Գոնտանայ կառայն¹, անդէն ի յաջորդ ամին հարապոյն դը հակառակորդ ելանէր ընդ Աւգոստինոսի ի կախ աստուածխաութեան, այս ինքն՝ Պետրոսիոս: Բայց Աւգոստինոս ժող յատակադոյնս սկսեալ եր խորհել զշորհաց: զի ուր յառաջն գիրան ասացեալ եր թէ այն՝ զի հաւատամք՝ մեր է, իսկ այն՝ զի զարդան գործեմք՝ Աստուծոյ, այնուհետեւ (յամի իբրեւ 397) ի գիրս պատառփանեաց հարցաւածոյն Սինդոնիկիանոսի (որ յաջորդեալ եր զԱմբրոսիոս † 397) ուսուցանէր թէ եւ սկիզբն հաւատոյն եւ առաջն կամք բաւութեան՝ աստուածեղէն շնորհացն գործ է, եւ յորմեալ եր ի գիրս անդ զհամբարն յորմաւորութիւն վարդապետութեան իւրոյ զշորհաց, եւ յետ այնորիկ առաւել եւս ան ի կատարումն յառաջն գիրան ընդդէմ Պետրոսիոս (յամի 412—415), եւ ուսուցանէր նա ընդ եկեղեցւոյ պապէս:

Եւ մարդն ի ձեռաց արարչին արգար, սուրբ եւ ի շնորհս՝ որ ի վերայ քան զանութիւն, զեղեցիկ միաբանութեամբ զբաւութեանց հազայն եւ մարմնայն ընդ միմեանս, եւ ազատ ի մահաւանէ: Անդէն յԱրամ՝ որ երեւոյցալէ եր համբարն մարդկեղէնն ազգի, մեղա ամենայն զաւարն նորա եւ ամենեքին բարձեալ կրնն յերեսան զամենայն որ ինչ զմեղացն եկն զհեռ, զի մերկացան ի սրբարարն շնորհաց, անկան ընդ մարմաւորն վշտոք եւ ընդ մահաւան, ծանօթութիւն նոցա զարձառ ի միաբանութիւն, եւ կամք սկսարացան: Յայն սակա՝ մարդն քանի՞ն առաւելագոյն մեա ի չարիս եւ քան ի բարիս, հանապաղ կարօտ աստուածեղէն շնորհացն է՝ զի կանգնեցի ի վեր, առանց շնորհացն եւ թշուառութեանն անգամ չգոյ: Վասն այսպիսի իմի պիտայից՝ զբաւութեամբ վարկութեանն որ քրիստոսիւ եղև, շնորհեալ է մարդոյ շնորհ ի սկզբանէ մինչեւ յիստարած արքութեան իւրոյ, զոր բոա ողլ եւ ողլ ազգեցաւութեանն անուանէ Աւգոստինոս շնորհս գրգիռս կամ յառաջահաս, օգնականս կամ ընթացակիցս, անիւս յարդիւնս կամ եկեալ զհեռ²: Չէին, սակ, բաւական արարչին շնորհք վարդապետութեան եւ օրինակին քրիստոսի, որպէս Հրեոյք որ զորենն ունէին յոյս արարեալ յոյցանեն, քանի՞ն խորագոյն եր չարեացն արեան: Նա աւանդի անդէն իսկ յորժամ ի շնորհսն դը իցէ՝ վասն բնութեանն տկարութեան չէ ձեռնհաս ամենեւին ազատ ի մեղաց զանն պահել ընդ երկար:

100

Պաշտաւորք աղանդոյն Պետրոսիոս եւ Կեղեւստիոս ի Հռոմաց հասանէին ի Կարդեղոն (411): Եւ զգուշագոյնս մատուցաւ ի քննութիւն վարդապետութիւն նոցա, յորժամ յետ մեկնելոյ Պետրոսիոսի ի Պաղեստին՝ Կեղեւստիոս խնդրէր մտանել ի կարգ կղերականացն յԱփրիկէ, բայց ամբաստանեալ նա առաջի Արեղեւոյ եպիսկոպոսի Կարդեղոնացւոց ի ձեռն Պաւղոսի ուրումն սարկաւագի՝ որ մատուց առաջի մոլորհակ եւ թն գլխովք մոլորութեան, անդէն դասապարտեցաւ Կեղեւստիոս ի սինհոդոսի ի Կարդեղոն (412). բողոքել բողոքեաց առ քահանայապետն Հռոմայ Իննով-

1 Տե՛ս վերայն էլ 265—268:

2 Gratia excilians seu praeveniens; consequens.

կենտրոն Մ., բայց ինքն եւ մեկնեցաւ յԵփեսոս առնուլ ձեռնադրութիւն երիցութեան :

Լ.գոստինոս որ գործակից էր դատապարտութեան նորա, առնողը առաքէր զՍրոսիս զբարեկամ իւր մօտանել զհետ Պեղագեայ ի կողմանս արեւելից : Իսկ աստ վաղ յարուցեալ էր ի վերայ Պեղագեայ Յերոնիմոս մանաւանդ վասն վարդապետութեան նորա՝ թէ կարող է մարդ ամենեւին ազատ ի մեղաց ինեւ՝ եթէ կամի : Պաւմարեցաւ սիւնհոդոս յԵրուսաղէմ (415), Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղեմայ միտադոյն ի Պեղագիոս թուէր, եւ զի ոմանք ի հպոցն՝ կամ յաւարէն կամ հռոմայեցի չիմանային, սահմանեցաւ առաջարկութեամբ Սրոսեայ, զի վճիռ դատաստանին յանձն լինիցի քահանայապետին Հռոմայ Իննովկենտիոսի Մ. եւ Պեղագեայ հրամայեցաւ լուռ լինել մինչեւ ցորոշումն իրացն :

Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ անդէն ի նմին ամի զհետ հասանէին Պեղագեայ ի կողմանցն Վաղիացւոց Հերոս եպիսկոպոս Միքղատայ եւ Վազար եպիսկոպոս Եւ քաղաքի մերժեալք յաթոռոց իւրեանց վասն իրիք յանցուածոց : Ետուն սղբա մուրհակ ամբաստանութեան առ Եւզոգիոս եպիսկոպոս Պեսարիայ Պաղեստինացւոց վասն մոլորութեանցն Պեղագեայ եւ Սեղեստիոսի. գումարեցաւ սիւնհոդոս 14 եպիսկոպոսաց ի Վիոսպողեայ (կամ Միւղդա) : Բայց դատախազքն չկարացին զալ ի ժողովն՝ զի մին միւսոյն հիւանդութեամբ խափանեցաւ. նմին իրի եւ Պեղագիոս խորամանկութեամբ զերծաւ՝ մեկնելով զբանս ինչ ի բանից իւրոց յուզրափառ միտս եւ զայլն ուրանալով թէ ասացեալ իցէ եւ նզովելով միանգամայն միաբան ընդ եպիսկոպոսացն՝ 1. թէ մահկանացու ատեղծեալ իցէ Միւղդա, եւ թէ նմա եւեթ փնասեալ իցէ մեղք նորա, 2. թէ չեցեն պիտոյ շնորհք վասն միոյ միոյ ի գործոց, եւ թէ շնորհքն ոչ այլ ինչ իցէ՝ բայց անձնիշխանութիւնն, օրէնքն եւ վարդապետութիւնն : Եւսպէս պատրեալ եպիսկոպոսացն՝ ետուն վճիռ թէ ուղղափառ է Պեղագիոս :

Մինչդեռ Պեղագիոս ընդ ամենայն տեղիս պարծանգը հռչակէր զիւր յաղթութիւնն եւ զընդունելութիւն եպիսկոպոսացն՝ անտուտ յԵփրիկեցւոց աշխարհին ի խորագոյն իմն քննութիւն ածաւ վարդապետութիւն նորա : Օ՛ի իրբեւ հասին անդր Սրոսիս եւ այլ եւս արեւմտեան եպիսկոպոսունք յարեւելից՝ քննեաց Լ.գոստինոս զգործս ժողովոյն Վիոսպողեայ եւ եղոյց զերկրիմի միտս Պեղագեայ. գումարեցաւ բազմամբոխ ժողով ի Սալբեդոն (416) իրբեւ 60 եպիսկոպոսաց եւ մեւս եւս ժողով ի Միղեւէ՝ առաջնորդութեամբ Լ.գոստինեայ, մերժեցան Պեղագիոս եւ Պեղեստիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ եւ առաքեցին սիւնհոդոսքն երկրորին թուղթս առ Իննովկենտիոս քահանայապետ Հռոմայ՝ զի “վճիռքն իւրեանց իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյ առաւե-

լազոյն ունիցին զօրութիւն, Գոթեաց զնսաա Իննովիւնտիոս, զի որպէս արժանն էր դիմեցին յաթոռն Պետրոսի եւ յայտ արար թէ մերժեալ եւ օտարացեալ են Պեղադիոս եւ Աեղեատիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ: Այնուհետեւ ուրախութեամբ բարբառէր Աւգոստինոս, յուսացեալ թէ առջէ իսկ եւ իսկ վախճան մոլորութիւնն. «Այդ, ասէր ցժողութեանդն, երկու ժողովք զայն զոր վասն իրացո սահմանեցին՝ առաքելցին առ աթոռն առաքելականն, անտի եկին թուղթք հաստատութեան. ապա առ զառաքաւապետն, այլ երանի թէ եւ մոլորութիւնն»:

Ասցց սակայն իբրեւ ի միւսում ամի պապագատէր ղինովիւնտիոս Օւսիմոս (417—418), միւսանգամ Աեղեատիոս եւ Պեղադիոս յուսացան մտանել ի հաղորդութիւն: Եւ արդեամբք իսկ Աեղեատիոս յետ կալոյ ամն ինչ յԵփեսոս եւ անտի փոխելոյ ի Պոստոնդինուպոլիս, իբրեւ ետես թէ մերժեցաւ յԱռաքիլոս հայրապետէ վասն մոլոր աւանց եւ զի զգուշացոյց նա զրով զեպիսկոպոսունս Ասիայ, թեւտղանիկեայ եւ Աղբեղունի, ներեալ յամենայն կողմանց՝ բողբեաց առ Օւսիմոս քահանայապետ: Սոքանգի չէր հմուտ անցից նոցա, ժողովեալ սինհոդոս՝ քննեաց զդատնութիւնն՝ զոր մատուցանէր կեղծաւորութեամբ Աեղեատիոս, թէ զոր ինչ խօսեալ իցէ վասն խնդրոցն յուզելոյ յանն առնէ առաքելական դատաւոտանի նորա, զի եթէ մարդկեղէն ինչ մոլորութիւն ի ներքս սարգեալ իցէ՝ առաքելական վճռով նորա ուղղեսցի. դաւանիմք, ասէ, թէ պարտ է մանկանց աւանդ կնիք ի թողութիւն մեղաց ըստ օրինաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ ըստ բանից Աւետարանին, քանզի միայն մկրտելոցն սահմանեաց Տէր զարքայութիւն երկնից, եւ յորժամ ասեմքն թէ մանկունք ի թողութիւն մեղաց մկրտին, ոչ զայն կամիմք հաստատել թէ մեղքն սերունդեամբ իցէ, որ հեռի է ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ. քանզի մեղք ոչ եթէ ի մարդոյն ծնանին, զի չէ այն յանցանք բնութեան՝ այլ կամաց: Օւսիմոս յետ բաղում իւրից հարցանելոյ զնա՝ առաքէր առ եպիսկոպոսունան Ափրիկեցւոց չլինել վազվազ ի հաւատալ ամբաստանութեանցն եւ կոչէր իսկ զնոսա՝ զաղ ցաւ ցանել զդատախազութիւնսն ընդդէմ Աեղեատիոսի: Եւ իբրեւ այն ինչ յղեալ էր զայն պատգամ Օւսիմոս (417)՝ հասանէր առ նա թուղթ ի Պեղադեայ հանդերձ մեւա եւս թղթով ընծայութեան Պրայիլոսի եպիսկոպոսի Նորուտղեմայ յաջորդին (Յովհաննու եւ էր ընդ նմին դաւանութիւն Պեղադեայ հանգոյն Աեղեատեայն, պատ ի պատ ինչ բանիւք զսկզբնական մեղաց եւ զշնորհաց. «Այնպէս դաւանեմք, ասէ, զանանիշխոսնութիւնն՝ զի եւ զայս ասեմք թէ կարօտ միշտ աստուածեղէն օգնականութեանն եմք, եւ ոչ միայն նոքին մոլորեալ են որ ընդ Սանեայ ուսուցանեն թէ չկարէ մարդն խոշել ի մեղաց, այլ եւ այնպիսի որ ընդ Նո-

փառնայ ասն թէ չկարէ մարդն մեղանել, քանզի երկզքն եւս բառնան ի միջոյ զազատութիւնն: Այլ մեք ասեմք թէ կարող է մեղանել միշտ մարդն, զի միշտ զմեր անիշխանութիւնն գաւա- նիմք: Արպէս ի կեղծաւոր բանիցն ինքեմտեայ նոյնպէս եւ ի սմանէ ըմբռնեցաւ Յոսիմոս եւ սիւնհոգոսն նորա, յանդիմանեցան գրով եպիսկոպոսունք Ափրիկեայ, զի ելին ի բանս արանցն մերժելոյ յա- թոռոց իւրեանց՝ Զերոսի եւ Ղազարու: Էջնեմամ ժողովեցան եպիսկոպոսունք Ափրիկեայ ի ժողով կատարեալ ¹ ի Վաղբեղոն, (418) յորում էին եպիսկոպոսունք 214: Անդ յօրինեցան ինն կա- նոնք Հակոբակ Պեղագեան վարդապետութեան եւ ընդ գործոց ժողովոյն առաքեցան ի Զում Հանդերձ թղթով ²:

Տեսեալ Յոսիմակ զհաստատութիւն եպիսկոպոսացն Ափրի- կեայ եւ զգիտութիւնն զոր յարցց կողմն Պեղագեան ի Զում, եւ քննեալ եւս ասուցազոյնս զգիրն Պեղագեայ, իբրեւ եհառ ակառուստ եւ թուղթն փունհոգոսական, ապա դատապարտեաց եւ նա ըստ կանոնացն այնոցիկ. կոչեաց միւսանդամ յատեան զԵդեստիոս, բայց նա դիպողագոյն համարեցաւ փախել ի Զումայ, յայն ասկա նշովեցաւ եւ մերժեցաւ յեկեղեցւոյ Հանդերձ Պեղա- գեան: Յայն գատաստան Հանդերձ գլխովք մոլորութեանց՝ առ ռանձինն իմն թղթով ³ ծանուցանէր Յոսիմոս Ափրիկեայոցն եւ ավենայն համօրէն եկեղեցւոյ եւ սահմանէր նշանակ ընդունելու:

1 Concilium plenarium.

2 Ար ասէն թէ մահանացաւ ասեղմաւ Սեւմ, այնպէս զի մահանել հարկ էր նմա, ինչպէս մղանէր թէպէտ ոչ, եւ կամ թէ մահ մարգարէն ոչ զմզաց զհա եկեալ էրէ, այլ հարկ թաւթեանն իցէ, այնպիսի նշովեալ եղիցի: 3. Ար ասէն թէ չէ պարտ զմանկունան մատաղածինն մկրտել, եւ կամ եթէ մկրտիցէ եւս ոչ զնոսս ի թողութիւն մղաց՝ ոչ յայն ասկա ինչ է՝ զի մկրտեալան մաք ունեցին, որ մկրտու- թեամբ վերստին ներգնանն ընդիցի, եւ վասն այնորիկ մկրտութիւնն ի թողու- թիւն մղաց՝ զոր է վասն մանկանց, այն- պիսին նշովեալ եղիցի: 3. Ար ասէն թէ շորհքն Առաւելոյ որ քրիստոսիւս արգա- րացալցանն զմզ միայն ի մղացն դու- յելոց ազատէ, այլ ոչ եթէ սոյլ օգնա- կոտաթիւն չմղանելոյ յայնմ հետէ, իջու- վեալ լիցի: 4. Ար ասէն թէ այնչափ ինչ միայն օգնական լինին մզ շորհքն Առ- աւելոյ ի քրիստոսն Եփեսոս, առ ի չմ- ղանելոյ այլ եւս, զի իմացուցանն մզ զպատարեանն, զի դիտասցուք թէ զինչ պարտ էն մզ դարձել եւ զինչ չդարձել, այլ ոչ եթէ ասն մզ զորութիւնն զարին՝ զոր ծանաբ, սիրելոյ եւ կատարելոյ, այն- պիսին նշովեալ լիցի: 5. Եթէ ասիցէ ոչ թէ ասուալ լինին մզ շորհք՝ արդարու- ցեցմամբ, զի դիտագոյնս կատարեցաւ զայն ինչ զոր ընտելեանն զորութեամբ կա- տարելոց էաք, այնպէս զի մզ մզէն եւ ասանց իսկ շորհքն պարհալ կարող ի- ցեմք զայն կատարել թէպէտ եւ ոչ այն-

պէս դիտու, այնպիսին նշովեալ լիցի: 6. Ար զսան Եփեսոսն առաքելոյ թէ յոր- ժամ ասեմք թէ մզ ոչ ունիմք՝ զանձինս իտրեմք եւ շորհքութիւն ի մզ ոչ չոյ, այնպէս ինչ մկնէ՝ թէ առ խոնարհու- թեան եւեթ պարտ էն ասել թէ անի- ցիմք մզ, եւ ոչ եթէ արդեամբք այնպէս իցէ, այնպիսին նշովեալ լիցի: 7. Եթէ ոչ ասիցէ թէ սուրբն զսան անբանա- կան աղօթիցն թէ թող մզ զպարտեմ մի՝ ոչ զանանց թղ իմանոցնն, բանով չեն պիտոյ նոցա այն ազաւոր, այլ զՍԱԼ մարտար ի ժողովոյնն, այնպիսին նշու- վեալ լիցի: 8. Եթէ ոչ ասիցէ թէ սուրբ- քն առ խոնարհութեան ասն թող մզ զպարտեմ մի, եւ ոչ եթէ այնպէս զան- ձանց հաւատան, այնպիսին նշովեալ լիցի: — Ի Հին ինչ նշանագրի եւ առ փոսեայ ընդ մէջ երբորդն եւ երբորդ կանանն կոյ մեւ եւս կանան այրպէս. Ար ասէն թէ ընդ մէջ անգղոյն պատժաց եւ Գրգորի (արքայութեան) կոյ մեւ եւս միլին սե- ղի յոր երթան մանկուիչ չմկրտեալք յե- ռանիկ ինչ կեանս, այնպիսին նշովեալ լի- ցի: — Այս կանան թէպէտ եւ թուի թէ համեմատ մտաց Ազատութեայ յօրինեալ է, այլ չէ ամենայնիւ համեմատ մարգա- պետութեան եկեղեցւոյ, յայն ասկա կարելի թէ ընդ այլք կանանցն եւ առ առաջի կեղեց իցէ ժողովոյն յԱզատութեայ, այլ չհաստատեալ ի փունհոգոսական եպիսկո- պոսացն եւ կամ յեալ ի բահանայտե- անն Հումայ:

3 Epistola tractatoria.

Թեան Պեղազեանց՝ արկանել ձեռնագիր թղթոյն այնորիկ, նոյն պէս եւ Սնորիոս կայսր հան հրամանն¹ (418—421) մերժել զՊեղազիոս եւ զԿեղեւստիոս ի հռոմէական ռահմանաց. զտեղւոյ եւ զԺամանակէ վախճանի նոցա չէ յայտ : Միայն 18 եպիսկոպոսուհի չառին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ արտօրեցան, յորս հոյակապ էր Յուզեանոս եպիսկոպոս Եկեղանոսի Լազոստինաց հմուտն եւ գիտուն, որ բազում գրովք մաքառէր ընդ Լազոստինայ՝ ընդ որում բարեկամութեամբ էր երբեմն : Սակայն բազում իւրիք մեղմականազոյնս խորհէր նա քան զՊեղազիոս եւ մտնել իմն ի Սէս պեղազեանս : Իսկ ի վերայ հակառակորդացն իւրոց արկանէր մանիքական մոլորութիւնս, որպիսի ինչ՝ կարծել արմատական ինչ չարութիւն ի մարդկեղէն բնութեան, սագտանել զամուսնութիւն, եւ վարդապետութիւն մերձաւոր ի ճակատագրականութիւն² : Իբրեւ ետես նա հանդերձ ընկերակցօք արտօրեանցն թէ զուր է բողոքել ի թղթոյ անտի Ռոսիմայ քահանայապետի առ տինգերական ժողով, ելին զնացին ի Վիդիկիա առ Խէոդորոս Մովսուեստացի : Բայց եւ անդ ի գաւառական սիւնհոդոսի դատապարտեցան : Այս մահուան Սնորեայ դարձան յետադիւ զն քննեցէ զդատաստան նոցա Կեղեւստինոս քահանայապետ, եւ իբրեւ մերժեցան ի նմանէ՝ դէմ եղին միասնաբար յարեւելս. բայց անդէն ի Կոստանդինուպոլիս հան զնոսա հալածական Լատիկոս հայրապետ : Թէպէտ եւ նորին երկրորդ յաջորդ Կեստորիոս միտադոյն էր ի նոսա վասն ներքին խնամութեան մոլորութեանն, այլ իբրեւ հասին առ նա հրամանք քահանայապետին Կեղեւստինայ, եւ Մարիոս Մերկատոր բարեկամ Լազոստինայ գիպեալ անդէն ի Կոստանդինուպոլիս ունէր զդէմ մելորեցուցացն, հան յայնժամ Խէոդորոս Բ. օրէնս՝ մերժել զնոսա ի քաղաքէն (429) : Եւ յետ այնորիկ ժողովն Եկեղանական (431) դատապարտէր զվարդապետութիւն Պեղազեայ եւ Կեղեւստեայ եւ ինէր անհետ յարեւելս : Բանդի այն մելորութիւն չեգիտ ինչ մուտ ի ժողովրդեանն, այլ ի մէջ գիտնոց եւեթ էր հակառակութիւնն, մինչեւ Յուզեանոս պատրելով իմն զանձն առել յայտնապէս թէ ոչ ընդ եկեղեցւոյ է նմա վիճումն, այլ ընդ երկուց վարդապետաց :

101

Իսկ յարեւմուտս մատուցաւ հակառակութիւնն յառաջ սակայն յայլ իմն մեղմազոյն կերպարանս, եւ առանձինն՝ վասն Յառաքանհմանութեան (նախառահմանութեան) : — Լազոստինոս ի մեկնելն իւրում ճշգրտազոյնս զկարեւոր հարկ շնորհացն՝ յաւե-

1 Sacra rescripta (Յփեթք) :

2 Fatalismus.

լեալ էր ասել եւ զորս առաջին կան: — (Յետ մեղացն Աշտուց ըստ կարգի եւ օրինի՝ հարկ էր ամենայն մարդկան կորնել: այլ Աստուած ըստ մեծութեան ողորմութեան իւրոյ ի բազմութեան անտի զանգուածոյ տնկելոցն ընտրեաց զոմանս ասլ նոցա շնորհս իւր եւ զպարգեւս իսպառն համբերելոյ. սոքա ընին որդիք Աստուծոյ. եւ եթէ մտորին եւս նոքա առ սակաւ մի յուղիղ ճանապարհէ, սակայն դառնան ապաքէն ցապաք ի կտաւարածին ի շնորհս, (զորս եւ կոչէր Վիտացեալս յառաջագոյն, Սահմանեալս յառաջագոյն¹): Իսկ հիմն եւ պատճառ ընտրութեանն այնորիկ ոչ այն է, ասէ, զի յառաջագոյն տեսանէ Աստուած եթէ իւրովի գործակից շնորհացն ընելոց է ոք, եւ ոչ արժանիք ինչ մարդկան՝ այլ ապաք ընորո-նիւն Աստուծոյ (զոր կոչէր Յառաջագոյն սահմանումն առ կեանս²): Վսին հակառակ թողու, ասէ, Աստուած զայլն յապականութեան անդ իւրեանց եւ ցուցանէ ի նոսա զիւր արդարութիւնն, երթան նոքա ապաքէն ցապաք ի կորուստ, իբր ոչ եթէ զի փրկել կամէին եւ ոչ կարէին, այլ զի ի չարիսն յալեցան կացին բերկրութեամբ սւրախութեամբ: Այլ պարտ եւ պատշաճ է մարդոյ խոնարհեցուցանել եւեթ զգլուխ իւր առաջն անքնին դատաստանացն Աստուծոյ որ նոցա ողորմութիւն եւ սոցա արդարութիւն ցուցանէ: Արբեմն եւս իմն համարձակագոյնս խօսի Աւգոստինոս եւ դնէ երկրորդ իմն յառաջագոյն սահմանումն Աստուծոյ (յառաջասահմանումն առ պատիժս³), սակայն յայնժամ ցուցանէ միանգամայն եւ զմեծ խաղի երկոցունց յառաջ սահմանութեանցն եւ մեկնէ թէ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ սահմանէ Աստուած առ կեանս եւ առ պատիժս:

Իսկ ափրիկեցի վանականը վանացն յԱղբուրմատն հայեցեալ յառաջին ինչ խտագոյն բանս Աւգոստինոսայ որ վանն անվրէպ իմն մեղանշելոյ մարդոյն եւ անընդդիմակաց զորութեան շնորհաց⁴, զորս հարկ էր ուղիղ մտքը խմանալ եթէ համեմատէր ոք զնոսա ընդ բանից մտորութեանն Պեղագեայ, ընդ որոց կուէրն Աւգոստինոս, համարեցան թէ զանձնիշխանութիւն մարդոյն ամենեւին իսկ բառնայցէ Աւգոստինոս ի միջոյ (յամի իբրեւ 427): Մինչդեռ երկրորումք գրովք (վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան, եւ վասն յանդիմանութեան եւ շնորհաց) կամէր շինել զմիտս նոցա վարդապետն սուրբ, անտուտ ազգ եղեւ նա (428) ի ձեռն երկուց արանց ժողովրդականաց գաղիացւոց Պրոսպերաց եւ Հիլարիոսի թէ ի հարաւային Վաղեա բազումք ի վանականաց եւ ի կղերականաց խիստ իմն համարին զվարդապետութիւն նորա, եւ թէպէտ եւ ընդունին եթէ սկզբնականն մեղքը վնասեցաւ եւ տկարացաւ բնականն զորութիւն, սակայն այսպէս իմն համարին թէ պարտ է մարդ-

1 Praesciti, praedestinati.
2 Praedestinatio ad vitam.

3 Praedestinatio ad poenam.
4 Gratia irremediabilis.

կեղևն խառն խմելով յընդունելութիւն գործական հաստատոց, եւ ապա յեւ աշխարհի գայ յարի ի նա շնորհն Լստուծոյ եւ այնպէս փատարի վերստին ծնունդն: Եւ զպէտեմ եւս ի շնորհս անդ ոչ շնորհացն Լստուծոյ տան, այլ որոշման մարդոյն եւ արժանաւորութեան արդեանց նորա: Յայն սակս թէպէտ եւ համեմատ բազմաց ի հարց սրբոց՝ ուսուցանէին թէ վճիռն Լստուծոյ վասն փրութեան ընտրելոցն՝ է յօրինեալ ըստ կանխագիտութեան արժանաւորութեան արդեանց նոցա, սակայն ոչ զայնպիսի արժանաւորութիւն արդեանց իմանային զոր շնորհքն Լստուծոյ ստացեալ ըստ ինչ ինչ՝ որպէս հարցն իմանային, այլ որ ի վարելոյ բնական զօրութեանն լեալ ինչ:

Սորա հոչեցան Աէս պեղազեանք կամ Մասսիղիացիք: Չլու խառն ջառագաձ մարդութեանն այնորիկ էր Յովհաննէս Առաքիանս, (ըստ Գեներալիայ՝ սկիւթացի, ըստ Փոտեայ՝ հռոմայեցի) կրթեալ ի վանականութիւն ի Բեթզահէմ, երթեալ երկիցս տեսանել զպարս վանականաց յԱզիպոսս, եւ ապա (400—405) աշակերտ լեալ եւ մտերիմ Յովհաննէս Ոսկերեւոյնի եւ ձեռնադրեալ ի նմանէ սարկաւազ, եւ ապա ի Մասսիղեա լինէր երեց եւ հայր վանաց անդէն: Վանդի բուն բանք մարդութեան նորա էին ի զգեստն գիրսն իւր՝ (24) Բանակցութեանց հարցն¹ (յորում ամփոփեալ էր զամենայն զոր ինչ լուեալ էր ի միայնակեցացն եզիպոսացւոց վասն վանական կենաց) անուանեցաւ ի հափառակորդաց իւրոց Բանակցիք²: Բաց ի նմանէ էին եւ Փաւստոս եպիսկոպոս Ուիեզայ, Գեներալիոս Մասսիղիացի եւ բազում վանականք. նա եւ հոյակապ մատենագիրն եկեղեցւոյ Վլանկենտիոս Վերինացի († յամի իրրեւ 450) կարծի ի նոցա համարի:

Իսկ եւ իսկ իրրեւ լուաւ Լազոստինոս սկսաւ տալ նոցա պատասխանի ընդարձակազոյնս (ի գիրսն վասն յառաջադանութեանն սրբոց, վասն պարզելի իսպառն հալիւրերոյ), այլ յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանէր ի բազմապատասկ կենացն (28 Լուգ. 430) ի ժամանակի զի պաշարեալ էր քաղաք եպիսկոպոսութեան նորա Հիպպոն ի Վանդազաց: Փախանակ Լազոստինայ փռուէին այնուհետեւ ընդ Մասսիղիացւոց Պրոսպեր եւ Հիզարիոս, յորս յաբեցաւ յետոյ եւ Փուզգենտիոս եպիսկոպոս Ուստայէ քաղաքի Լիփրիկեցւոց († 583) եւ անձանօթ մատենագիր գրոցն “Վանկեղեցան հիթանոսաց”, (որ ըստ ոմանց համարի Պրոսպեր եւ ըստ այլոց Վեռն Լ. ի սարկաւազութեանն) յորում մեղմեցեալ իմն են խտտազոյն ինչ բանք Լազոստինեայ վասն յառաջադանութեանն:

Լազ լեալ էր Կեղեատինեայ քահանայապետի ի ձեռն Պրոսպերայ եւ Հիզարեայ վասն նորոգ մարդութեանն, եւ կշտամբէր Կեղեատինոս զեպիսկոպոսունս Վաղիայ զի յայնչապի ժամանակս

1 Collationes patrum.

2 Collator.

անցին կացին լուռ: (Յետուստ ուրեմն առհասարակ դատաւարա-
տեցաւ եւ վարդապետութիւն Նէսպեղադեանց յերկրորդ սինհո-
դոսին Արաւսիոյ (I)րանժ, 520) եւ Վաղենտինայ (Վալանա, 530)
եւ հաստատեցաւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ թէ եւ Վաւա-
ջին ակիզքն հաւատոցն պտուղ շնորհացն է, եւ պարտ է կանխել
շնորհացն՝ զի կարիցէ գործել մարդն գործ բարութեան, նա եւ
վասն աղոյսացելոցն եւ սրբոց պիտոյ են հանապազորդ շնորհք՝
զի տեսել ի բարին մարմացեն, — Հաստատեցան վճիռք
սինհոդոսացս ի Բոնիփակեայ Բ. քահանայապետէ: Այլ բոս
յայտնի իսկ բանից Նիքեոսիւնեայ քահանայապետի (ի թուղթն
առ եպիսկոպոսս Վաղենայ) զխորադոյն մեկնութիւնս վասն յա-
ռաջահամեմութեան եւ անցման սկզբնական մեղաց յամենայն
եթող եկեղեցի՝ ազատ առ ի քննութիւն աստուածաբօս վար-
դապետաց, եւ ոչ ամենայն կարծիք Ազոստինեայ վասն սոցին՝
հանուն ի հրամանակարգ վարդապետութիւն՝ եկեղեցւոյ:

102

Սինդեռ արեւմուտք այսպէս յառաջէին ի լուսաւորագոյն
մեկնութիւն քրիստոնէական մարդկաբօսութեանն (վարդապե-
տութեան զմարդոյ), անդուստ եւ արեւելք բոս իւրեանց տեսա-
կանն ընթացից՝ վարէին յառաջ զմեկնութիւն քրիստոսաբօսու-
թեանն (վարդապետութեանն վասն անձին Վրիստոսի):

Վաւաջի իրեւ ընդդէմ Արիւստացն հաստատեցաւ խա-
րաբեալ տարաւաճելէն ընութիւնն ի Վրիստոս, որպէս կանխա-
դոյն ընդդէմ Սարժականացն եւ յետ այնորիկ ընդդէմ Ապողե-
նարեայ խարաբեալ մարդկեղէնն ընութիւն ի Վրիստոս, այնուհե-
տեւ կայր մնայր խնդիր ի միջի վասն փոխադարձն հազորդու-
թեան ընութեանցն եւ գործողութեանց աստուածութեանն եւ
մարդկութեան ի Վրիստոս: Եւ թէ եւ ի սմին գարձեալ
Սրոգինեայ զրգուցան իրքն, որ զմարդկեղէն սգիսն յառաջա-
գոյն դնէր մեղուցեալս եւ տպա անկեալս ի մարմնո. յայն
սակս եւ Արիւստս ասէին Բանին մարմնն եւեթ առնուլ եւ ոչ
ոգի, եւ յայտնագոյնս իսկ Արսերն Ապողինար ուսուցոնէր չառ-
նուլ Բանին՝ ոգի բանական, որում ընդդէմ սգորէին Սեմն
Բարսեղ եւ Վրիգորիսոյն երկզքին (Աստուածաբանն եւ Նիւսա-
ցին), զի պարտ էր, ասեն, Բանին առնուլ զամենայն իսկ մասունս
մարդոյն, որք միանգամայն փրկելոցն էին, ուր նմին հակառակ ըստ
Ապողինարեայ ազնուագոյն իսկ մասն մարդոյն (այս ինքն՝ ոգին)
մնայր առանց փրկութեան: Ի մեկնել զայս հազորդութիւն Բա-
նին ընդ մարդկութեան հարք որ յԱլեքսանդրիական դպրոցէ էին՝

մանաւանդ զտանկէլէ ի Բաւոյն-Միւս աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութեանց ի Վերապառն անդադոյնս յառաջ բերէին, ուր նախ հակառակ Գալլոսն Միսիսիոսն մանաւանդ ի Բաւոյն-Միւս եւ Ղազարոս Միսիսիոսն ջանալն ջերմադոյնս զերկաւն բնութիւնսն անջատո ի միմեանց ունել՝ երկուցեալ ի շփոթութենէ: Լատտարն իմն երկայնժամանակեան հակառակութիւնք առ ռին սկիզբն, այս ինքն Նեստորականութիւն եւ Նախքականութիւն: Ի վաղընջուց իսկ արկեալ էին սերմանք այսց երկուց ընդդիմակաց մոլորութեանց, եւ յաճախեալ մանաւանդ ի կալանա արեւելք, այնպէս զի վաղ իսկ Ղազարոս¹ եւ Գալլոսը Նեստորականացի² կոռւէին զոյգ ընդ երկուց եւս մոլորութեանց: Նա

1 Արմատ (ընդդէմ Նեստորականութեան) ի թղթին առ Եղիսիանոս եպիսկոպոս Կարշիթացաց (զբ. յամբ 363)։ «Ձիւրդ կամին թէ քրիստոնեայ իսկ առաւելոյն» որ առնին թէ բանն եկն ի մարդն ուրիւ իբրեւ ի Գալլոսն, եւ ոչ ի Թէ զնոյն իսկ (զրանն) մարդ եղեալ մարմնն ի Մարիամայ առնալով։ այլ թէ այլ որ քրիստոս էր եւ այլ որ բանն» որ նախ քան զՄարիամ եւ յառաջ իսկ քան զյոսիփոսն էր որդի չոր։ եւ կամ ողէ որդեա քրիստոնեայք իցին» որ առնին թէ այլ որ Որդին եւ եւ այլ որ Աստուծոյ Բանն»։

Անդէն զարեալ (ընդդէմ Նախքականութեան) «Ո՛ր զժողք արտաքս ժողովեցին թէ մարմինն որ ի Մարիամայ մնա՝ եակից Բանին աստուածութեան ե... կամ զայն ամպարաւութիւն եհաւ՝ առնել եւ իտարել թէ ինքն աստուածութիւնն ի միսին եական չոր թղթաւեալ եւ ի կատարելութենէ յանկատարութիւն եկն, եւ թէ որ ի իտարն բնութեալ էր՝ ոչ մարմինն ինչ էր, այլ ինքն ի գլխովն եւութիւն Բանաւութեանն, որ առնալոյն Երաւարդեան եղեւ»։ եւ այլն։

Անդէն զարեալ «Ձիւր մարդկեղէն մարմին Բանին կրէր, զայն առնալոյն Բանն որ ընդ մարմնոյն փառարեալ էր, առ ինքն հանէր, զի մեք հազարդ աստուածութեան Բանին կարեցեմք լինել, եւ այն իսկ զարմառալ էր կորի՝ զի նոյն եւ կրէր եւ չկրէր։ կրէր՝ քանզի իւր իսկ մարմին չարչարէր եւ զի ի չարարեալ մարմին անդ էր (Բանն)։ չկրէր՝ քանզի Բանն, այնու՝ զի Աստուած է ի բնէ, անկախեալ ե... առկայ զայս յայն սակառակ... զի զմերն առեալ Բանին եւ մասուցեալ պատարագ, առնինքն իսկ ընկզմացէ։ եւ յետ այնորիկ զիւրան մը զչեմուսն (Ս. Կարշիթ. 36)։ Այլ այս առնալոյն ոչ ի Թէ առաջք ինչ եղեն, որպէս սմանք կարենցին»։

Եւ այլաւ. «Մարմինն՝ եակից Բանին եղեւ. որպէս կամ զմարդ եղեւ եակից եւ զայսպիսի, առք պատասխանի. քաղ է, եւ թէ մարմինն՝ որ ի բնէ աստուածութիւն չէ, փոփոխման աստուածութիւն լինի, ապա հիմ զմիտանալն կշտմանք՝ որ զչոյն փոս վասն Բանին ի մէջ բերեն»։ (Պատն մարմն. Գալլ. Ս. ընդդ. Սաղ. 2.)

Եւ ի սինհրագոսիս թղթին առ Ամարտարիս (յամբ 363) (ընդդէմ երկուցեանց եւս մոլորութեանց)։ «Այլ քանզի եւ զմարմնաւորութենէ Կնարարին սմանք զինչ ընդ փոսան Թուէին, հարցաք զերկաւն կողմանա. զոր սմանք զառնէին՝ ի նոյն եւ այլք հասնէին. այս թղթ թէ ոչ որպէս ի մարդարեւ եղեւ՝ նոյնպէս ինչ Բանն Աստուծոյ եկն ի լրման ժամանակաց ի մարդն ուրիւ, այլ թէ թղթ Բանն մարմն եղեւ, եւ որ ի կնարարան Աստուծոյ էր՝ զկնարարան նաւայի առ, եւ ի Մարիամայ ըստ մարմնոյ վասն մը մարդկան մնեալ եւ այնպէս զաչ մարդկեղէն ի նախ ողբ բաղնիքով աղանալ ի մեղս» մասնել յարջայութիւն երկից։ Եւ զայս զարեալ զառնէին թէ ոչ մարմնն առնալով կամ առանց զգայութեան կամ առանց մտաց առ Կնարարին»։

2 Գալլոսը Նախքականացի (ի թղթ. առ Քրիզոստ.) 1. «Եթէ որ զուրբն Մարիամ՝ աստուածութենն ոչ հաւատայ, արտաքս աստուածութեան է։ 2. Եթէ որ զքրիստոս ընդ Կոյնն իբրեւ ընդ իտղիկ ստիցն առնանք եւ հասնէ. եւ ոչ թէ ի նախ աստուածութեան՝ քանզի առանց սան աղբեցութեան, եւ մարդկաբար՝ քանզի ըստ մեղքեանն որքան յարմարել ստիցն, ի նմն ամպարաւութեան է։ 3. Եթէ որ ստիցն թէ սանդեալ մարդն եւ յետ այնորիկ եւ մաս ի նա Աստուած, եւ այլն եւս։ 4. Եթէ որ երկուս Որդեւ զմից յԱստուծոյ եւ ի չորեւ եւ զմաս ի մեր մասնակցեւ, եւ ոչ զմի եւ զնոյն, այնպիսին եւ յայնմ որքն գրութենէ ի բաց անկանիցի, որ իտասացեալ է՝ որոց ուղիղն հաւատան։ 5. Եթէ որ կարծիքն զաստուածութիւնն ի նմա իբրեւ ի մարդարեւ զիւրայ շնորհք աղբեցութիւն զարեալ եւ ոչ եթէ ըստ եւութեան կապեալ եւ զոյնեալ, եւ այլն։ 6. Եթէ որ իտղիկն երկիր ոչ պաղանեւ, եւ այլն։ 7. Եթէ որ զնա ի զարեց սնան ի կատարելութիւն հասեալ, եւ կամ յետ մարմնութեանն կամ յարութեանն ի մահուց յԱրարութիւն ստիցն ընկալեալ, նոյնեալ լինի։ Քանզի ոչ եթէ որ սկիզբն առնալ եւ յառաջալեւել լինի՝ Աստուած է. Թեպէտ եւ սան զնմանն այն առնալոյն, այլ յայն սակառակ զի սակառակ նմանք մարդկան եկաց։ 8. Եթէ որ զմարմնոյն պոյս ստիցն

եւ յարեւմտաց ստիպել եւ երեւելն Լւգոստինոս մեկնել ճշդագոյնս զգորդապետութիւն Բանին մարմնացելոյ ընդդէմ Վեպորիոսի ուրուհին՝ որ կանխեալ էր քան զՎեպորիոսն, զոր յետոյ առ յետս՝ հաւանեցուցանելով զնա Լւգոստինոսայ, յամի իբրեւ 426¹ :

Թէպէտ եւ ոչ հակառակասիրութիւն լոկ իրքն էին, տակայն բազում ինչ լինէր նպաստ յերկայնժամանակեան հակառակութիւնս եւ այն իսկ՝ զի նախանձընդդէմ ընդ միմեանս էին եկեղեցիքն Լնտիոքայ եւ Լղեքսանդրիայ, եւ մանաւանդ եկեղեցին Լղեքսանդրիայ ջանայր հնարէր յաւուրց անտի Վրիզորի՝ Վաղեանզացոյ՝ ունել ընդ իւրով ճոխութեամբ զեպիսկոպոսութիւն արքունական քաղաքին եւ վեճակին Վոստանդինուպողեայ, ուր նմին հակառակ յաճախագոյնս ի վեճակէն Լնտիոքայ կոչէին յայն աթոռ եպիսկոպոսունք, որպէս Ոսկերեանն, Վեպոր եւ Փղաբիանոս :

Վեպորիոս ծնեալ ի Վերմանիկիա Եսորոց աշակերտ Թէոդորի Մոփսուեսացոյ († 428), վանական եւ երէց յԼնտիոք՝ կոչեցաւ ի հայրապետութիւն Վոստանդինուպողեայ յետ Սիսինիոսի վախճանին (428) . ամբարձ զնա Թէոդոս Բ. յայն աթոռ վան համբաւոյ ճարտարխօսութեան նորա եւ առաւելագոյն բարեպաշտութեան, Թէպէտ եւ Թէոդորեանս իսկ եպիսկոպոս Սիւրեայ նորին ժամանակից շատխօս իմն կոչէ զնա եւ անտեղեակ բազում իրաց, ջանկացող փառաց առաջն ժողովդեանն եւ կեղծաւորութեամբ ստացեալ անուն բարեպաշտութեան՝ Վա աւանիկ ինքն իսկ Վեպոր յայանագոյն քան զամենեսին եցոյց զեւրաց բարուցն նկարագիր, մանաւանդ զյանձնապատասնութիւնն յառաջնում ճառի անդ զոր ի Վոստանդինուպողիս խօսեցաւ . «Յուրինձ,

այժմ հանեալ եւ ի բաց եղեալ եւ կամ զստուածութիւնն՝ մերկացեալ ի մարմնոյ տեսի, զփառ գալտեան նորա քի տեսցէ : 9. Եթէ ոչ զմարմնն յերկնց իկեալ եւ ոչ առի եւ ի մէջ լեալ տեսցէ, եւ այլն : 10. Եթէ ոչ ի մարդ որ առանց մասց իջէ : յուսոյ, եւ այլն եւս» :

1 Պեպորիոս (վանական եւ երէց գաղտնի) ի Թէոփի անդ ուղղութեան (commendationis) առ եպիսկոպոսունս Գաղիոյ գրէ . «Զինչ ինչ նախ ամբատանութիւն զաննն մատուցէց, տեսրք իմ մեծարայք եւ քահանայք երանելիք, ոչ գիտեմ . եւ զինչ ինչ յիս նախ արքայապետութեան, ոչ գտանեմ Եթէ չառնելով ի քաղաքս Եսորոս, կարողութիւնն ըստ մարց մասց եւ բանաւորութեան խորհրդիմք՝ որպէս թէ ի վաթարաբայն ինչ իրո թուիք միշ ի ջուցանել Եսորոսայ զանն, եւ յայն սակս այնպէս զմարդն տեսցիմք ընդ Յեռան ծնեալ՝ զի ուրպիս որ ինչ Եսորոսայն է՝ Եսորոսայ քաղաքում տայցիմք, եւ ուրպիս առանձինն որ ինչ քաղաքում մարդայն է՝ մարդայն եւ եթ հաւանցիմք, յայտ է թէ չարորդ իմք զեմս յերբորդութիւնն մուծանիցեմք, եւ ի փոլէ՝ Ուրուս Եսորոսայ՝ օգտանիցիմք յորինել

երկուս քրիստոս . զոր ինքն Յէր Եսորոս քրիստոս ի բաց տարցի : Այս խոստովան լիցուք զՅէր եւ զԵսորոս քրիստոս քրիստոս քի քայն Ուրք Եսորոսայ, որ անին իւրում՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Հօրէ ծնու, իսկ միշ ի ժամանակի Հօրով սրբով ի Մարեայ ի քաղաքս Եսորոս մարդ, ծնու Եսորոս . եւ խոստովանելով զքրիստին Եսորոսն զմարմնոյ եւ զԲանին՝ ընդունիմք բարեպաշտ հաւանութեամբ հաւատաց զքի եւ զնոյն Եսորոս եւ մարդ քաղաքս անքաղ եւ անքաթին, եւ ի ժամանակն անախ մարմնոյն առեւ լոյ՝ այնպէս զամենայն որ Եսորոսայն է՝ տեսիմք անցանել ի մարդ անդր, զի եւ այն ամենայն որ մարդայն է՝ յԵսորոս անդր գայցէ . եւ սովին մաք՝ եղև Բանն՝ մարդին, իր ոչ եթէ ի քաղաքս ինչ քաղաքում կամ այլայլելով առ ոկեղին լինելու որ ինչ չէին, այլ իբրեւ զորութեամբ առաւանտեղէն անտեսութեանն Բանն Հօր ի Հօրէ երբեք չմեկնելով, մարդ չշարժուութեամբ կամեցաւ լինել, եւ մարմնացաւ Միածինն ծածուկ խորհրդեամբն՝ զոր ինքն գիտէ . քանզի միշ՝ արժան է հաւատաւ եւ նմա՝ գիտել

անդ յիշար, զիմի որդու ի հիւսիկաւոյ եւ եւ այդ քնդ ընդ այն զիմին: Հարձեալ գալ հիւսիկաւոյ ի բոց, եւ եւ երկն քնդ պիտան առնել ընդին՝ զՊարթիւ: Բայ ընդին նշնոյն եւ զարձան կամիլ ցոյցանել. որդի եւ ի նկ զԵրեւանոս որ ապա ի ծածակ ժողովին ի պաշտն ի բանոյ ի կառան զհաւարէս, մինչեւ ինքին լածին նորա զանի պաշտանն ի բանոյ, բայց անիւ ի ժամոյ մեծ եւ քաղաքն, զի առ զպաշտն ոյն զքաղաքն իւրհցան: Իսպախեանք եւ աղիւս ջանոյ ցոյցել եւ զայ եւս աղանքն, մանաւոր զԵրեւանոսն:

Բայ զհրդարութիւն իւր՝ զի հրդարութիւն ի անդամն անկի յի: Սեա իստանոյ ժողովեան ի բաժն առաջագոյն իւր ժողովարարութիւն ժան Որդոյն Լաւանոյ ընդոյցոյցանել՝ այդ առնել սկիզբն հրդարութեանն ի մեան Լաւանոսի երկոյս եկելոյ ընդ նա ի կողմնոյ Լաւանոյ (լաւ Սեւանոյ) եւ կամ ի մեան Գարթեայ եղևիկոսի Մարկիանոսայ (լաւ Արարի): Սա առաջն Նաարի քաղաք հոկաւակ «Լաւանոսն», առ նաւն որ առհասարակ ընդոյցի Մարկիանոս, որ եւ յառաջ լաւն իսկ հանգանակի էր ժողովարարութիւն: Ինչպէս եւ անկեղին զայն սկիզբն, ապա Նաարի եւ հաստանոյ զան Լաւանոսի կամ Գարթեայ բաժն ճախել եւ անդ թէ պարսկ զՄարկիանոս Գարթեանն առնել եւ զհրդոյն որ մնա ի նմանէ, Լաւանոսի կամ Լաւանոսն¹, յարաժ իրեն ի անդոր ընդին իւր Լաւանոս, որով ապաքին հրդարութեան ընդ ընդ իստանոսն Բանին, եւ Բանն յախանական ընդ հարկ ընդ: Եւ ապա միմեալ յայտ յայտնոյս հրդարութիւն նորա իրեն ժողովարարութիւն երկոյս անհաւարութեանոյ առ միմեան կոյցելոյ ի Քրիստոս, որդի որդոյն եւ ի խաչակոյն իմ օրինաւ կա միայն իւրն միապետել ընդ միմեան. առ նմին հոկաւակ աղբարա հալին Երեւանոսի կողմն զնկին իրական իմ կամ ճիւղարարութիւն Բանին ընդ հարկութեան, կամ միաւրարութիւն երկոյսն բնութեան ի մի անն Քրիստոսի, այնպէս զի ընդին ժամակ հարդարութիւն առաւածեղին եւ հարկեղին անհաւարութեանն (428—429):

Իսկ եւ իսկ յայտնի իսպախութիւն մեծ ի անդերական քաղաքին. Կէր յայտնի եւ Կէր ի ծածակ միմեանն ի հարդարութեան Նաարի, մեծ ման ժողովեանն զայն «Առնել անկեղ սրբաբնի, այլ եղևիկոս» ոչ, եւ յայտնան յաղևիկոսն Արարի կոչելոյ ի Գարթիս որ ի քաղաքն անդ էր յայտնամ եւ իստանաւ առաջն Նաարեայ ճախ ի զախութիւն որոյս Արարին եւ իւրէր ընդ Լաւանոսն, նա առնիկ եւ ան ի ժամանակոյ հանգանակեցաւ անդին յիմեղեցաւ սրբելու զՆաարի իստանոսն զիստարարութիւն:

¹ Թարգմ., Թարգմ.

հարգանք սրբութեան՝ վառն զն հերետիկոս է: Բայց Նեստորեան խնդրէր զվրէժ իւր բռնութեամբ. տայր տանել զանձն թանաքազել, զկէս բրածեմ եւ զայլս ի փառանդիկոս տայր հանել:

Բայց անտուտ ճառքն Նեստորեայ գրով, եւ համբաւ իսկ վարդապետութեանն փութանակի տարածեալ սփռէր ի ձեռն աշակերտաց Խէնդարի Սահաւետապետոյ յարեւելս եւ յետ սակաւինչ միայ եւ յարեւմուտս: Իմէպէտ եւ աստ եւ անգ եղիտ թաւ զում հաղառակութիւն, սակայն եւ այնպէս բազումք յարեցան ի նոր վարդապետութիւնն Նեստորի, այնու՝ զն դիւրահաս իմն թռէր քան զքուն վարդապետութիւնն եկեղեցւոյ, մանաւանդ յորժամ պաշտօնաւ մարդութեանն կեղծաւորէին ըստ գրոց իմն խօսել եւ ցուցանէին այլանդակ զաստուածական սեպհականութիւնսն ի վերայ մարդկեղէն բնութեանն քարոզել, յասելն՝ թէ Աստուած տկարացաւ, չարչարեցաւ, մեռաւ եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Մանաւանդ կախ իմն էր վանականացն եղիպտացւոց, ոմանց ընդունելով ասել Աստուածածին եւ ոմանց ոչ:

Յայնժամ անց ի մէջ Սիւրեղ հայրապետ Եղեքսնորբոյ (յամէ 412, յետ մահուն Խէնդարեայ հօրեղծոր իւրոց, յորմէ եւ կրթեալ իսկ էր եւ եկեալ զհետ նորա ի ժողովն առ Կաթնեաւ): Սա թուի յԱստուծոյ իսկ օտհմանեալ հակառակ նեստորեանութեան, որպէս Աթանաս եւ Ագոստինոս յորինոսական եւ ի պեղազեան հակառակութիւնսն: Հանէր իսկ եւ իսկ թռաղթ հօգուական առ վանականսն վասն խնդրոյն: Արդէս ժողք, առէր, որ ըստ սովորական կարգի յղանան եւ ծնածին՝ ոչ մտքը մարմնոյն կոչին, այլ համբռն իսկ մարդայն յորինելոյ ի մարմնոց եւ ի հոգւոյ, ըստ նմին օրինակի, ասէ, պարտ է եւ զՎերիտոսն ասել. զն Բանն յաւիտենից որ ի Հօրէ ծնաւ, այնու՝ զն առ զմարդկեղէն բնութիւնն, ծնաւ ըստ մարմնոյն ի Մարիամոյ, եւ յայն սակաւ Աստուածածին է Մարիամ: Առաքէր եւ առ կայոր եւ առ երկուս առգոստականսն (առ Իւգոսիիս եւ առ Պուղքերիս) թռաղթս երկուս, մանաւանդ թէ ճառս վասն ուղղափառ հաւատոց ի Վերիտոս, բայց զՆեստորէ չառնէր ինչ ցայն վայր յիշատակ յանուանէ:

Այլ յետ այնորից սկսաւ եւ ընդ Նեստորեայ հաղորդութիւն թղթոցն: Սիւրեղ ուսուցանէր, խրատէր եւ յորդորէր, եւ Նեստոր տայր պատասխանի համառօտս եւ ամբարտաւանագոյնս, եւ զքանան Սիւրեղ չկարէր կամ չկամէր առնուլ քաջ ի միտ: Եւստ առնէր Սիւրեղ յերկրորդ թղթի անդ իւրում թէ «Ոչ զայն առեմք թէ Բանն ըստ էութեանն ի մարմնն փոխեցաւ. չասեմք թէ Բանն դարձաւ փոխեցաւ ի մարդ՝ որ ի մարմնոց եւ ի հոգւոց կայ. այլ այս իսկ են մեր հաւատք զն ասեմք թէ Բանն ըստ անձնաւորութեան ¹ առ զԵրեւ մարմինն ոչ առանց բանաւորն

արց. եւ այնքա՛ն կըւ. մարդ որմա՛ն ինչ ի՛նչ որ մեծա՛ն է
յարգած մայր. եւ այնքա՛ն խանձ իրիւ. Յարժ մարդ, առ չը-
նցաւ, իր ոչ կըւ լիւր՝ կանց կամ հանձնեան ինչ միտա-
րութեամբ, կամ որ նոյն է՝ զնեան լի մանր, ալ միտա-
րութեամբ կրկնացուի ալ ինչ ինչ ինչ ինչ միտա՛րութեամբ
առ: Իր ոչ կըւ զնեան ինչ ինչ ինչ ինչ միտա՛րութեամբ
թափա՛ն, ալ մասնակեցի եւ մարդկեցի ինչ ինչ
մեծ ինչ որմա՛ն ի մի մեծ ինչ որմա՛ն ինչ միտա՛րութեամբ
կայն: Եւ յոյն առ առ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
մեծ էր, եւ էր մեծ էր ի նոր, ալ լաւ մարդն մեծ է
կրկն, ոչ կըւ զնեան ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
միտա՛րութեամբ, կամ ինչ որմա՛ն էր էր նա կրկն ոչ
զամ մեծ էր: Ալ մեծ էր նա ինչ ինչ մարդ որ լի յոյն
կրկն ինչ ինչ, ալ մարդն ի մարդ որմա՛ն ինչ մարդն
միտա՛րութեամբ, եւ այնքա՛ն մեծ լաւ մարդ: Եւ յոյն լի
հասակ առ եւ զնեան ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
կրկն: Եւ մարդն:

Նիկի հոգեւոր Ստեփանոս չհանդիմանի ի զիւր լայնութիւն
կիւր կայն ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
յոյն որմա՛ն ինչ հասակ եւ մարդն ինչ մարդն ինչ էր,
մարդն ի միտա՛րութեամբ ինչ նոր՝ Պարտիկէ լի է ինչ լա-
րայն, ինչ եւ ինչ հասակ էր կրկն ինչ ինչ ինչ ինչ
նա ինչ ինչ ինչ ինչ: Եւ որմա՛ն ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
մարդն ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
նա ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ:

Իրիւ. եւ ինչ կրկն ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
արդի ինչ ինչ նոր եւ Ստեփանոս հոգեւոր որմա՛ն ինչ
նորման ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
նա ինչ ինչ ինչ ինչ, ալ մարդն ինչ ինչ ինչ ինչ
միտա՛րութեամբ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
հոգեւոր ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
հոգեւոր ինչ ինչ եւ Ստեփանոս ինչ ինչ ինչ ինչ
եւ ինչ, եւ նա մարդն ինչ ինչ ինչ ինչ: Եւ
ինչ ինչ եւ նա Ստեփանոս ինչ հոգեւոր կրկն ինչ ինչ. հո-
ցանք ինչ ինչ միտա՛րութեամբ որմա՛ն ինչ ինչ ինչ
(Պարտիկէ, Պարտիկէ եւ Պարտիկէ) ինչ ինչ ինչ ինչ
նորման եւ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ եւ ինչ
մարդն նոր, եւ յոյն առ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
մարդն ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ նա մեծ է, եւ որմա՛ն
նորման ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
նորման ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
նորման եւ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ
նորման եւ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ ինչ

ասիցեն ի մարմին շրջեալ, եւ թէ գերկսին բնութիւնն խառնակիցեն ընդ միմեանս: Հայհոյեն, ասէ, զԲանէն որպէս եթէ ի Կուսէն առեալ իցէ սկիզբն եւ չամաչեն Լստուածածին զՎոյսն անուանել: Ի՞նչպէս եւ մարթ է զայն անուն ներել, այնու զի Բանն զմարմին ընտրեաց իւր ի տաճար, այլ ոչ յայտպիսի ինչ միտս թէ մայր լինալ իցէ նա Բանին. յայն սահս պատշաճազոյն է, ասէ, անուանել զնա Վրիտառածին: Ի՞նչ զինչ եւ որպիսի պատերազմունս վասն սոցին կրիցէ՝ համարի լինալ վաղ ծանօթ Կեղեւտինեայ ի համբաւոյ. սակայն բազումք, ասէ, յայնցանէ որ սրոշեալ էին՝ դարձան յուղղութիւն:

Իսկ Ս. Կիւրեղ յայտ առնէր ի թղթի անդ իւրում թէ պարտո իմն համարի չիալ այսուհետեւ լուռ, այլ “ըստ հին եկեղեցական սովորութեան”, եւալ զըսց քահանայապետին վասն իրացն դիպելոց: (Յետ ցուցանելոյ նմա մի ըստ միջէ զմոլորութիւնն, պատմէ որ ինչ ցայն վայր գործեցաւ եւ սրչափ ճարակեալ չարն է եւ թէ որպիսի ինչ միտք իցեն յարեւելս, եւ խնդրէ խրատ ի նմանէ թէ արդեւք յամիցէ այլ եւս ի հաղորդութեան ընդ Կեստորի:

Ս աղ իսկ ի հասանել ճառիցն Կեստորի ի Հռոմ, տեսչու թեամբ՝ Ս եւանի սարկաւազապետի (որ է ինքն Ս եւան Լ. մեծն) թարգմանեալ էին ի Կասիանոսէ ի հռոմայեցի լեզու, այլ իբրեւ ժամանեաց եւ հրեշտակութիւնն Կիւրղի, իսկ եւ իսկ ժողովէր Կեղեւտինոս սիւնհոդոս ի Հռոմ (430): Սաստապարտեցաւ վարդապետութիւն Կեստորի եւ եղան եւս նղովք ի վերայ նորա եւ սահմանեցաւ անկանել յաթոռոյն՝ եթէ չիայցէ ի բաց ի մոլորութենէն յետ 10 աւուրց յորմէ հետէ հասանիցէ նմա հրամանն: Եւաքեցան թուղթք սիւնհոդոսականք առ եպիսկոպոսունս արեւելից, որպէս եւ առ Յովհանն հայրապետ Լստիղբայ յաջորդ Խէնդոտայ († 427), առ կղերն եւ առ ժողովուրդն Կոստանդինուպոլիսայ: Իսկ Կիւրղի առանձինն՝ ոչ միայն յանձն եղել վարել զտեսչութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ յորժամ ի բաց անկանիցի Կեստոր, այլ եւ զհամօրէն իսկ կատարումն վճռոց սիւնհոդոսին Հռոմայ յանձն արար քահանայապետն՝ զի “ճոխութեամբ հռոմայական աթոռոյն, ի տեղւոջ եւ փոխանակ քահանայապետին վարեսցի ի դմին՝ իշխանութեամբ”,¹

Հայեցեալ Կիւրղի ընդ գործոյն ծանրութիւն յառաքել իւրում զթուղթ քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ յաւելոյր եւ թուղթ մի յիւրմէ յորգորել զնոսա ի միարան գործակցութիւն, եւ մանաւանդ զհայրապետն Երուսաղեմայ զՀովնանորիս կամ զՀորնազ, եւ ազարէր հնարել շրջել զմիտս Կեստորի: Եւ արդեամբք իսկ հան ի գլուխ զպարտս բարեկամութեանն

¹ Nostrae sedis auctoritate adsecta, nostraque vice et loco cum potestate usus.

Յովհաննէս Լ'առիդացի' ազգելով յոյժ զԵւստոր մի քնդ Եւստուածածինն անուան հակառակել որ ի բազմաց երեւելի երեւելի հարց արկաւ ի կիր, որ եւ ըստ 'Եւստորի իսկ կարծեայցն' եթէ ուղիղ որ նովաւ վարէր, չէր ինչ մերժել: Եւեպէտ եւ կարճ իմի է, աւել, ժամանակ աւուրցն տասանց սահմանելոց ի քահանայապետէն Հռոմայ, սակայն թէ ուղիղ խորհրցիս, մի եւեթ ժամ շատ եւ բաւական է լուծանելոց զգոտութիւնն եւ դարձուցանելոյ խաղաղութիւն յեկեղեցի անդր յաւելայ: Յետ այնորիկ ժողովէր Կիւրեղ փեսհոզոս յԱղեքսանգրիա (430), եւ առաքէր տնտի ք եպիսկոպոսունս ի Կոստանդինուպոլիս, ցուցանել 'Եւստորի զվճիռ քահանայապետին Հռոմայ եւ ընդունել ի նմանէ զմերժումն մորթութեանց իւրոց: Բայց ժասն զամենայն պատրաստն 'Եւստորի կարծելոյ' ետ նոցա Կիւրեղ ի ձեռս 12 յաւաքադարձութիւնս կամ 'նղովս զի արկցէ նա նոցին ձեռնագիր': Ի վէդ եին 'Եւստոր, մորժեաց զվճիռ քահանայապետին եւ հակառակ 12

1. Եթէ որ իստաւորութեանց' եթէ Եւստուած է ըստ նշմարութեան նմանուել, եւ ժամ այնորիկ աստուածածն' զուրկ կայն. քանզի նաւ մարմնապէս զմարմնացեալ զնանն որ յԱստուծոյ, նղովեալ եւ զիցի: 2. Եթէ որ ոչ իստաւորնի ըստ անձնաւորութեան փառաւ ընդ մարմնոյ Բանին որ յԱստուծոյ Հօրն եւ թէ մի է քրիստոս հանգերձ իւրով մարմնապէս, այս ինքն' զնոյն լեալ Եւստուած փառեամայն եւ մարդ, Ն. Ե. 3. Եթէ որ ի վերայ փոյն քրիստոսի բաժանէ զանձնաւորութիւնն յետ փառաւորութեան' փառաւորելով քրիստ փոյն յարելութեամբ որ ըստ պատուար իցէ եւ կամ ըստ ճարտութեան կամ ինքանութեան, եւ ոչ մանաւանդ զամարութեամբ' որ ըստ բնական փառաւորութեան իցէ, Ն. Ե. 4. Եթէ որ երկուց երեսոց կամ անձնաւորութեանց անկուտեալ ապ զըստ անկաւորանական եւ աւազելովան գրոց եւ կամ զոր ժամն քրիստոսի ի սրբոցն ասացեալ է եւ կամ իւր ժամն իւր, եւ զկեսն ապ իրեւ մարդոյ' խորհելով ուրպիս ի Բանին Եւստուծոյ, եւ զկեսն դարձեալ իրեւ զաստուածապետելոյ' փոյն Բանին որ յԱստուծոյ Հօրն, Ն. Ե. 5. Թէ որ սփռչի յանգանել տեւել թէ աստուածակիր մարդ է քրիստոս եւ ոչ մանաւանդ' Եւստուած ըստ նշմարութեան, իրեւ մի Արդի, եւ բնութեամբ, քանզի եղև մարմին Բանն եւ հաղորդ միզ եղև մարմնաւորութեամբ տրեան եւ մարմնոյ, Ն. Ե. 6. Եթէ որ յամբողջով տեւել թէ Բանն որ ի Հօրն Եւստուած կամ տէր է քրիստոսի, եւ ոչ իստաւորն լինի թէ նոյն Եւստուած եւ մարդ է փառեամայն, այնու' զի Բանն մարմին եղև ըստ գրոց, Ն. Ե. 7. Եթէ որ առիցէ քրիստոս իրեւ մարդ ընկալեալ աղեքսանգրիան ի Բանին Եւստուծոյ, եւ թէ ի Միածնին փառաւորութիւն մարմնացալ' իւրու եր նա այլ որ արարալ քան զնա կոչեալ, Ն. Ե. 8. Եթէ որ լքի տեւել թէ մարմնոյն որ ի վերն աւառ պարս է

երկրապակից Բանին Եւստուծոյ լինի եւ փառաւորակից եւ ընդ նորի յորբորէալ Եւստուած իրեւ զայլ որ ընդ այլուժ, (զի նշն կամ ընդ որ ի վերայ յարի' հօրի տանն այնպիս իմանալ), եւ ոչ թէ մանաւանդ փոյն երկրապակիցաւ պատուարցէ զմանաւորել, եւ մի փառաւորութիւն ի վեր առ նա առաքելէ, այնու' զի Բանն մարմին եղև, Ն. Ե. 9. Եթէ որ տօնիցէ զմի տէր Յիսուս քրիստոս փառաւորել ի Հօրայն, վարելով նոյնա իրեւ տար ինչ զօրութեամբ եւ ի նմանն առեալ զաղեքսանգրիան ի վերայ այսոցն պղծոց եւ պատարել ի մարդիկ զնշանն աստուածադարձն, եւ ոչ թէ մանաւանդ նորս իսկ սեպհական զՀօրին տօնիցէ, որով եւ զաստուածադարձն դանելինն աղեքսանգրիան, Ն. Ե. 10. Քահանայապետ եւ առաքեալ իստաւորութեան մարդ առն լեալ զքրիստոսն աստուածեղէն զիր եւ մասնաւոր զարին ժամն մի ի հօտ անուանց Եւստուծոյ եւ Հօր. արդ եթէ որ ոչ տօնիցէ թէ որ յԵւստուծոյ Բանն եր քահանայապետ մի եւ առաքեալ եղև, այնու' զի մարմին եւ ըստ միզ մարդ եղև, այլ այլ որ ուրոյն մարդ ի կիօք. կամ թէ տօնիցէ որ թէ եւ ժամն իւր մասոյց նա պատարալ եւ ոչ թէ ժամն մի փոյն, քանզի ոչ եթէ կարոտ թն պատարալու եր' որ միշտն ոչ դիտեր, Ն. Ե. 11. Որ ոչ իստաւորն թէ կենդանաւոր է մարմին Յիսուս եւ սեպհական նորին իսկ Բանին որ յԵւստուծոյ Հօրն, այլ այլ ինչ ուրուք քան զնա յորեկոյն ի նա ըստ պատուար, եւ կամ իրեւ աստուածութեանն ասպնականի. եւ ոչ թէ մանաւանդ' կենդանաւոր, որպէս ասացին, այնու' զի իւր իսկ Բանին է որ կարողն է զամենայն կենդանի տանել, Ն. Ե. 12. Եթէ որ ոչ իստաւորն եր զԵւստուծոյ Բանն չարարալ մարմնով եւ խալեալ մարմնով եւ զմահ չաշակեալ մարմնով, որ եւ եղև սեպհանի ի մահելոց, այնու զի եւ կենդն է եւ կենդանաւոր, իրեւ Եւստուած, Ն. Ե. 13:

նորոգեցն՝ զնէր եւ ինքն երկոտատան նորվս հակառակ միոյ միոյ ի նոյանէ :

Սակայն եւ եպիսկոպոսունքն արեւելից չընկալան զնորոգեն Նիւրղէ, որպէս թէ նպատաւորք Ապողինարեան աղանդոյն իցեն : Ընդդէմս եպիսկոպոս Սամսատայ զնէր առանձին զիրս ընդդէմ նոցա, բայց նշանաւոր է քան զնորայն այն զոր խէնդորեւտան գրեաց, եպիսկոպոս Նիւրեայ՝ հրամանաւ հայրապետին իւրոյ Յովհաննու Անտիոքացոյ : Ոչինչ գոյ ի սոսա մելորութիւն, բայց զի թերեւս ուրանալ իմն թուի զհաղորդութիւնս եպիսկոպոսութեանց երկուցն բնութեանց, եւ այնպէս գրեթէ ճշմարտութեամբ ընդ ճշմարտութեանն կռուէին : Ապաքէն թէնդորեւտոս (ծն. 393) կրթեալ էր ի մանկութենէ ի կեանս ժամափանութեան առ օտա Թակեդոնիոսի մեծի վանականի, որոյ աղօթիւք իսկ շնորհեցաւ ծնունդ նորա՝ ծնողացն, երեւելի էր վաղուք սրբութեան. ածաւ տկամայ յեպիսկոպոսութիւն Նիւրոս քաղաքի Ասորոց. թէպէտ եւ յայնժամ եւս զեզերէր յաճախազոյնս յԱնտիոք՝ քարոզել յեկեղեցւոջ փոխանակ Յովհաննու : Եթէ չէր նորա ժամանակս ինչ պաշտպան ընալ Նեստորի եւ հակառակ Նիւրղէ փայլէր առնուն նորա յեկեղեցւոջ իրեւ զՅովհաննու Սկեբերանի եւ զմեծին Բարսղէ (ըստ Թիլլիմոնայ գաղիացոյ) : Այսպէս յանկարծուստ փոխեցան միաք արեւելեացն :

103

Այլ ընդ նոյն ժամանակս վանականքն եւ կղերականք՝ որ հալածեալ ի Նեստորէ էին, առեալ էին մոլորհակ ամբաստանութեան առ հայսր խէնդոս Բ. եւ աղաչեցեալ զի լինիցի ժողով տինգերական : Յետուստ ուրեմն յանձն առ կայսրն թելադրեալ ի՝ քահանայապետէն, թէպէտ եւ զայրացեալ իմն էր նա ընդ Նիւրեղ, իրեւ ընդ այր խռովիչ, պատրեալ այսպէս յիւրոց արքունակաւնացն : Ուհաննեցաւ սիւնհոդոսն յանուն երկոցունց կայսերացն խէնդոսի Բ. եւ Վաղենտինոսի Գ. ի պենտակոստէս 431 ամին յԱփեսացոց քաղաքին : Անապարեաց եհաս նախ Նեստոր 10 եպիսկոպոսօք եւ աւուրքք ինչ կանխագոյն քան զԺամադիր ժամանակն հասանէր եւ Նիւրեղ իւրովք եպիսկոպոսօք, եւ այլքն եւս յառաջ կամ յետոյ հասանէին աւելի քան զ200 թուով : Միայն Յովհան Անտիոքացի իւրովք եպիսկոպոսօքն չերեւէր ուրեք :

Յետ ընդ երկարն սպասելոյ՝ ապա հասանէր ի նմանէ թուղթ պատճառելով զերկայնութիւն ճանապարհացն. եւ ի վնշոտասանբորդում աւուր պենտակոստէիցն հասին երկուք յեպիսկոպոսաց նորա՝ Ապամէայն եւ Էբրապողէայն՝ յայտ առնել ի նորա անուն զի եթէ զէպք եւ պատահալք տայցեն՝ նմա առաւել եւս յամել,

արասցեն զոր ինչ իցեն առնելոց: Իայց առաքեալ էր կայսրն զՎանդիդիանոս զոմն կոմս յԱփեսոս վասն զկարգաւորութիւնն պահելոյ, հրաման տուեալ «մի խառնել ամենեւին ի խնդիրս հաւատոցն, քանզի անօրէնութիւն է, ասէր, որում յեպիսկոպոս սական աշտիճանէ չիցէ՝ յեկեղեցական իրա եւ ի խորհուրդս զանձն մեկ», : Սակայն եւ այնպէս քանզի բարեկամ էր Նեստորեաց Վանդիդիանոս՝ զամենայն հնարս հնարեցաւ զի յամեցուոյէ զԺողովն մինչեւ ցգալուստ արեւելեայցն, քանզի այնպէս է, ասէր, հրաման կայսերն: Եւ զի չկարաց զրով զհրամանն ցուցանել՝ պատշաճ համարեցաւ այնուհետեւ Վիւրդի առնել սկիզբն առաջին գումարմանն (22 Յունի), նստեալ ինքնին գահերէց յանուն Վեղեստինեայ քահանայապետի: Եւ իցս հրաւիրեցաւ Նեստոր. յառաջնումն միով աւուրբ յառաջ քան զգումարումն եւ պատասխանի թէ խորհեցայց եւ եթէ պիտոյ ինչ իցէ՝ եկից: Իայց անդէն ի նմին ժամանակի Ս եպիսկոպոսը կողմանն նորա բողոքեցին ընդ ժողովել սինհոդոսին մինչ չեւ եկեալ արեւելեայցն: Յերկրորդումն եւ յերրորդումն ստիպեալ տայր պատասխանի թէ եկից յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք միանգամայն ի միասին իցեն: Եպիսկոպոսունքն որ առաքեալ էին առ նա՝ սպասեցին յերկարագոյնս առաջի դրանց ապարանիցն՝ նախատեալ եւ թշնամանեալ ի զօրականէն որ պահէին զտուն նորա: Ինքնին իսկ Վանդիդիանոս գայր մտանէր ի ժողովն, խնդրէր գոնեայ աւուրբ չորս յամեցուցանել զերսն, այլ չեղաւ նմա ունկն:

Սկիզբն առնէին հարքն քննութեանցն յեկեղեցւոյ սրբոյ Կուսին. հանգանակն Վիկիայ եւ թուղթք գրեալք յերկուց կողմանց ընթերցան (երկրորդ թուղթն Վիւրդի առ Նեստոր, եւ սորա առ այն պատասխանի եւ որոշումն Վեղեստինոսի քահանայապետի): Յետ այնորիկ ի մէջ բերան վկայութիւնք հարցն (Պետրոսի Լղեքսանդրացւոյ, Լէթանասի, Յուղիոսի եւ Փեղեքսի շումայ քահանայապետաց, դարձեալ Թէոփիլոսի, Պրիգորի Նաղեանդացւոյ եւ Վիւսացւոյն, Իարսղի, Վիպրիանու, Լաբրոսիոսի եւ այլոց) վասն աղերսի երկուց բնութեանց առ միմեանս, եւ յետուստ բազում ծառք ի ծառից Վեստորի համեմատեցան ընդ նոսա: Ինդ թուղթն ընթերցան եւ երկոտասան նզովք Վիւրդի, այլ չքննեցան եւ չեղեւ վճիռ ինչ զնոցանէ: Եպա ուրեմն յերեկոյի աւուրն այնորիկ դատապարտեցաւ Վեստոր ի 198 եպիսկոպոսաց եւ արկու ի պատուոյ եպիսկոպոսութեանն: Իսկ ժողովուրդն Նախսացւոց որ առաջի դրանցն սպասեալ մնային՝ ընկալան մեծաւ ցրնծալից ուրախութեամբ զվճիռ ժողովոյն եւ տարան զհարսն շքով՝ ջահիւք լուցելովք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս: Ի վաղիւ անդր դատաստան ժողովոյն հրապարակաւ տարածանէր յԱփեսոս եւ հռչակէր քարոզն ընդ քաղաքն ամենայն: Իայց Վանդիդիան տայր

ի բաց պատահել, եւ բողոքէր վասն ամենայնի որ գործեցաւ եւ գրէր առ կայսր ամբաստանութիւն՝ թէ գործեն բռնութիւն Վիւրեղ եւ Սեմեոն եպիսկոպոս Եփեսացւոց. զնոյն նոյնպէս եւ Նեստոր արար իւրովք եպիսկոպոսօքն:

Լպա ուրեմն յետ աւուրց հնգից (27 Յունի) եկեալ հասնէր Յովհաննէս հայրապետ Եփեսոսացի 26 կամ 22 եպիսկոպոսօք: Եւ ապէք էր նմա ժողովն ընդ առաջ հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց անտի հրաւիրել զնա եւ ցուցանել միանգամայն թէ ընկեցեալ է Նեստոր ի պատուոյն: Բայց չտուաւ նոցա թոյլ՝ ելանել առաջի նորա, եւ յետոյ տուան ի ձեռս պահապանացն թուղթքն: Իսկ Յովհաննէս իսկ եւ իսկ իրրեւ իջեալ էր ի կառացն՝ ժողովեալ էր սինհոդոս յիւրոց եպիսկոպոսաց եւ ի 6 կամ 7 եպիսկոպոսաց որ զՆեստորիւ էին, եւ միայն ի բանից Վանդիդիանոսի եւ վեցից եպիսկոպոսացն այնոցիկ ընկէց յիշխանութենէ զՎիւրեղ եւ զՍեմեոն՝ առանց կռիւի զնոսա առաջի՝ իրրեւ արս բռնաւորս. իսկ զայլ եպիսկոպոստնս որոշեաց ի հաղորդութենէ մինչեւ զգաստացին դատապարտել զերկոտասան նզովն Վիւրղէ: Պարծք ժողովոյ սորա աւանդեցան ի գիր եւ առաքեցաւ զոյց ի Նոստոն. գինուպորթն՝ դարձեալ մատուցանելով ամբաստանութիւն զՎիւրղէ եւ զՍեմեոնեայ թէ յուզեն խռովութիւնս, ուր զգորականն Նեստոր եւ Յովհաննէս ունէին յիւրեանց անձանց պահապանութիւն:

Վ աղվադակի յետ այնորիկ հասանէին հրեշտակք քահանայապետին՝ Երկաղիոս եւ Պրոյեկտոս եպիսկոպոսունք եւ Փիղիպպոս երէց. Եւ գոստինոս վախճանեալ էր եւ ափրիկեցի եպիսկոպոսունք չխաբացին գալ ի կոչն վասն արշաւանաց Վանդաղացն, բայց Սապրէոդոս եպիսկոպոս Սարքեդոնի գրով զկարծիսն առաքէր: Եւ քանզի բերեալ էր հրեշտակացն թուղթ ի Վեղեստինեայ քահանայապետէ առ ժողովն եղեւ միւսանգամ գումարումն (10 Յուլ.), յորում ընթերցաւ թուղթ քահանայապետին որ զառաջին վճիռն իւր զՆեստորէ եւ զյանձնարարութիւնն իւր առ Վիւրեղ երկրորդէր եւ յորդորէր պահել զաւանդութիւնն, յուշ արարեալ թէ անգ ուրեմն են՝ յորում տեղւոյ զՏիմոթէոսն կացոյց Պաւղոս առաքեալ եւ եղեւ նմին թելադիր պահել զաւանդն. քանզի նոյն է, ասէ, տեղի (Եփեսոս), նոյն խնդիր (Քրիստոս Եստուած եւ մարդ) եւ նոյն պաշտօն (եպիսկոպոսութիւն), Նախ ի հռոմայեցի ապա ի յոյն լեզու ընթերցաւ թուղթն եւ ընկալան եպիսկոպոսունքն միարան բարբառով հաւանութեան: Ի վաղիւ անդր յերրորդում գումարման արկին հրեշտակքն Հռոմայ ձեռնադիր գործոց առաջին գումարմանն որք տուեալ էին նոցա ի քննութիւն յերկրորդումն: Պրեցաւ վասն ամենայն եղելոցն եւ առաքեցաւ առ կայսր ի ձեռն Եւտիքէոսի վանականի: Լպա ի չորրորդում գումարմանն (16 Յուլ.) ետուն մուրհակ Վիւրեղ եւ Սեմեոն:

[illegible]

Այս օրը ամենայն չէր թէ մեզուկ էրդի բաց դռն
թէ կըլէ Յովհաննէսն առաքել զայս, քանի Յանդիկան
կան խախտեալ էր զնառարհոյն որ հանկէն ի Յասանդիկա-
պոլէ: Սոյն ախ առաքել Թեոփ Գրառարիս յախտա հան
զերն հաւրարտի: Երամ աղանկը զորն ժաղկին Կիւրէ,
և զամենայն անոր և անհասա ցոցանկը, հասան աւել
մասնը միանգամ զքննութիւն խնդրոյն: Երկուքն կըմնէին
այլիս դաստիանի հաւրարտին. որեւիցայ ցարկաւ զ-
էին զհասան կոյսերն դառնալ շարշար զորն ժաղկին
և զհարարտութենէն. այ նմի հոգաւոր ցոյ աւանկ ժա-
ղի թէ ցոյք և խնդրէ ինն Նեապոլի դասընտ զարշա-
թեան կասարեան և իւր առա իմի. միանգամայն որդի
Յին զնայդիկանայ և զՅովհաննէ Մարգարայ զէ զարկա-
նաթիւնն նախաւոր քան զՇահարաթիւնն աւան և զայդ
աղբէին զնայդիկանա կըլի յետ: Եւ ինցեալ հոյն թէ
խախտեցա թաղմ նոյն զնառարհոյն, զիցայլիս այս մի
խնասան և հասաւորի ի մարտէ Կիրարտան և զնախէին ի
ժոր դասընտի նոր զԹաղմին ա զարշարտա հոյն ինայ ի
Յասանդիկապոլէ: Սորա չէր ելեալ ի ինայն առ 38, այ
ցոյնմամ ժաղկեալ զամենայն ինտիան քաղաքին երթոյք եր-
զովք աղբաւայ բաղնաթեանի ի դալանս աղանի. ինչ Գաղ-
մախա այսովք երեւել հարաւոր ինայ առջի կոյսերն, ցո-
ցան զնաթիւն ժաղկին, և այ կոյր խառաճի կըլի ա
նիցն հոշարտութիւն ի ժաղկի անտ:

Պաշտ եկին հրեշտակներ և շինեցին զվրա կացարան, և ժամանեցին իսկ հասանել երկու առաքել խնկարացոյն քան զիսկնեա իմա՝ որ զայս անտեսա պաշտարանել Նեապոլի առաջն կացարան: Եւ երկնեա զարնայց միանալամ աշխարհեանքն զամենայն ցառաւն թաղաւորին ի ժրաց Աբարդէ և Մեմեմի, զնա ցաղաւ պարս ամենայն զառաքեանքն, և աղետարե իսկ եղանոց եր ի քաղաքին հասան՝ թէ անկալ է Աբարդ յիշխանութենէն, և

Թէ չէր անհապարեալ հասեալ յայնժամ ասեմնադպիր կայսերն եւ թիշկ Յովհաննէս ոմն անուն կոմս բերեալ զամենայն գործս ժողովոյն եւ այնպէս զխրենէոս կոմս ի բաց մերժեալ :

Սարմէր տարագուսէր այնուհետեւ կայսրն՝ մինչեւ ըստ խրատու թղթոյն 110ամեայ ծերոյ եւ խորամանկն Վկակեայ եպիսկոպոսի Վերիացոյ՝¹ տահմանէր ընկենուլ յիշխանութենէ միանգամայն զՎեստոր եւ զՎիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ առաքէր յԱփեսոս մեծաւ իշխանութեամբ զՅովհաննէս կոմս կատարել զհրամանն եւ ածել զամենայն ի միաբանութիւն խաղաղութեան : Եւ հազել հազ կարէր կոմսն զկայսերական հրովարտաւն առաջի երկուց կողմանց ի միեւն զայրի եւ ժամանակի ընթեռնուլ . աւելի ինչ քան զայն չկարաց զձարել : Եւ թէպէտ եւ տայր նա զնել ի զիպահալ զերեսին եպիսկոպոսունան ընկեցեալս յիշխանութենէ, եւ պահանջէր դատանութիւն յերկուց կողմանց, այլ ընդդէմ բոլորքէր ժողովն վասն կապանացն Վիւրղի եւ Մեմնոնի, եւ վասն դատանութեանն ասէր թէ՝ «Եւ յայն ստիս եկաք եպիսկոպոսունքս, զի քննիցիմք ի հաւատոս, այլ զի հաստատեսցուք զհաւատոս» :

Յայտարարում կարեւոր ժամանակի մատուցաւ առաջի նոցա մի ոմն ի կայսերական սուրհանդակացն ածենլ զԹուղթս նոցա հաւատարմութեամբ, եւ զրեալ էր թուղթն առ կրէրն Կոստանդինուպոլիս : Հաւանեալ պարտաւանաց կղերականացն թաղաւորն հրամայէր ութ ութ հրեշտակս յերկուց կողմանց հասանել յԱփեսոսէ առ ինքն յաղբունիս . պատուէր առաւ ժամն՝ Վեստորի ի բաց գնալ յԱփեսացոց քաղաքէն յառաջին վանն իւր մօտ յԱնտիոք եւ կամ այլուր ուր կամ իցէ :

Իբրեւ հասեալ էին պատգամաւորք ի Վաղիկոն (Սեպտ.) պատուէր հասանէր անդէն մնալ, քանզի երկեւղ իմն էր թէ խռով ինչ ի մայրաքաղաքին յուղիցի : Եւ յառաջ իսկ քան զամենայն պահանջէն հրեշտակք ժողովոյն թողուլ ազատ զՎիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ զհաստատութիւն վճռոց ժողովոյն, իսկ աւելեալսքն՝ պահանջէին զՎեստոր հաստատեցի յաթոռ իւր, դատաւարտեցին նպովքն Վիւրղի եւ հաստատեցի մերժումն Վիւրղի եւ Մեմնոնի : Եւ ոչ սոցա եւ ոչ նոցա հաւանէր կայսր : Իբրեւ բազում հակառակութիւնք լինէին եւ ոչինչ լուծումն, այնուհետեւ կոչէր յանկարծ կայսր զհրեշտակութիւն ժողովոյն ի իրաւանդինուպոլիս, կացուցանէր փոխանակ Վեստորի զՄաքսիմիանոս յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդինուպոլիս, ջնջէր զհրաման մերժման Վիւրղի եւ Մեմնոնի յիշխանութենէ, եւ պատուէր

¹ Այս Սիմիոն Եր. էր զԵսաւոր հաւանացն Բաղեբարձի, գրեաց առ իննովհինիս Համայ քահանայապետ՝ ազաւել զի բնիկացի նա զնա ի հաղորդութիւն : Գրել գրեաց առ նա իննովհինիս շնորհելով զոր ինգրերն . սակայն առաքէր

նախ զգիրն առ Աղբարձորոս հայրապետ Անտիոքոյ, զի որոս քննեալ զձեռքարուութիւն սարկանաց նորա՝ ապա ասցէ նա զԹուղթն քահանայապետական (414) : Թուղթ ինչ . առ Աղբար. Սեպտ. :

տայր ամենայն եպիսկոպոսաց զառնալ յիւրաքանչիւր վեճակս :
 Անդիդիանոս եւ Իրենէոս յաչաց ելին :

Վարձան ամենայն եպիսկոպոսունք յիւրաքանչիւր աթոռ ան-
 գէն ի նմին ամի (381, Հոկտ.), այլ չէր միութիւն ընդ նոսա, զի
 իսկ եւ իսկ յետ դարձին նոցա ժողովեալ սինհոդոս նախ ի Տար-
 սոն եւ ապա յԱնտիոք՝ դատապարտէին զԱլիւրեղ եւ զնզովն նորա :

104

Բայց բազումք յամենայն կողմանց ողւալ խաղաղութեան եւ
 զիջմամբ իմն ջանային ի լուծումն գժտութեանն : Առաջին ի նո-
 ցանէ ինքն իսկ Ալիւրեղ էր. առաքէր նա հրեշտակութիւն (զւեր-
 մեզինէս եւ զՎ ամպակիոս եպիսկոպոսունս) ի Հռոմ (432) խն-
 դրել ի քահանայապետէն՝ զի գրեցէ թուղթ հասարակաց առ
 եպիսկոպոսունս եփեսոսական ժողովոյն եւ իւրով ճոխութեամբ
 հաւանեցուցէ մեզմագոյնս լինել առ եպիսկոպոսունս բաժա-
 նեալս : Յայն սակս գրէր առ նոսա Սիքստոս Գ. (432—440)
 թէ պարտ եւ պառաջձ է թողուլ յիւրաքանչիւր իշխանութեան
 զեպիսկոպոսունսն որ յԱփեսոս թեկն ածէին՝ Նեստորի, եթէ զու-
 դեղ վարդապետութիւն եւ զհաղորդութիւն հռոմէական եկեղե-
 ցւոյ ընկալին : Առանձինն իմն սիրով եւ գորովաբն գրեաց քա-
 հանայապետն առ Յովհաննէս անտիոքացի, եւ զՄաքսիմիանոս
 հայրապետ Սոստանդինուպոլեայ յորդորէր՝ ժիր ի գործ միաբա-
 նութեանն լինել :

Այնուհետեւ եւ Թէոդոս՝ քանզի վասն եկեղեցւոյ եւ տէրու-
 թեան առհասարակ վնասակար զբաժանումն զայն համարէր՝ խոր-
 հրորակցութեամբ Մաքսիմիանոսի եւ ժողովոյ նորա կամեցեալ հա-
 մառօտագոյնս եւ արագագոյնս զերսն բժշկել, հրաման ետ զլիա-
 ւորաց երկոցունց կողմանցն, այս ինքն՝ Յովհաննու եւ Ալիւրգի ա-
 ռանձինն առանց եպիսկոպոսաց զալ ի Նիկիոմեդիա եւ հաշտել
 ընդ միմեանս, ապա թէ ոչ՝ չգալ երեք այնուհետեւ յակն թա-
 գաւորին : Թէպէտ եւ չգային նոքա առ միմեանս՝ զի հիւանդու-
 թեանն բարրանօք ի չքմեղս լինէր Յովհան, սակայն գործակալ
 հրամանին Արքեպիսկոպոս կոմս ստիպէր զնա անկանել ի պառգամն
 հաշտութեան : Յայնժամ ժողովեալ Յովհաննու սինհոդոս յԱն-
 տիոք առաքէին առ Ալիւրեղ պայմանք հաշտութեան՝ ինդրելով
 միանգամայն ի նմանէ մերժել զ12 նզովն իւր : Եւ իջաւ Ալիւրեղ
 պայմանացն, բայց որպէս ի դէպ էր՝ չառ յանձն զվերջինն : Շա-
 տացաւ իմն այնու Յովհաննէս եւ ծերունի եպիսկոպոսն Ակակիոս
 Բերիայ եւ մասամբ իմն եւ Թէոդորիտոս, այլ ոչ ամենայն սին-
 հոդոսն : Յայնժամ ընդ մէջ անցանէր Պաւղոս եպիսկոպոս Լամ-
 սայ պատուական հասակաւ ծերութեանն եւ հանձարով եւ

Համութեամբ զործոց, հաւանեցուցանէր զնոսա համառօտի զերես վճարել. յօրինեցաւ թուղթ հանդերձ հանգանակաւ իւր՝ զոր առեալ Պաւղոսի տանէր ի ղիմաց ամենեցուն յԱղեքսանդրիա: Ինկալաւ Սիւրեղ զհանգանակն տեսեալ զայն միաբան վարդապետութեան իւրում, եւ ի նշանակ միաբանութեան երկուց կողմանցն տայր խօսել Պաւղոսի յեկեղեցւոյ ի մօտաւոր տանի ծննդեանն (433). ընդ մէջ հատանէր ժողովուրդն զընան ծերունւոցն ձայն բարձեալ թէ «Ղհա այս եւ հաւատք ուղղութեան, զայս իսկ կամէաք լսել: Բարեք եկիր եպիսկոպոսդ ուղղափառ, արժանիդ առ արժանին (Սիւրեղ) եկիր», Եպա եւ ինքն եււ Սիւրեղ համառօտ բանիւք ի մէջ անցեալ հաստատէր զուղղութիւն բանից նորա եւ յուղարկէր զնա թղթով առ Յովհաննէս անտիոքացի՝ կրկնեալ անգին զնոյն հանգանակ Մատիոքացւոց յորոյ վերայ միաբանութիւնն եղեւ, եւ յորում յայտնի իմն նշանակին աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութիւնքն ի Վրիստոս¹: Նոյնպէս եւ Յովհաննէս ի բաց եկաց ի Նեստորէ, դասապարտեաց զվարդապետութիւն նորա, յանձն առ կարդալ զՍարիամ՝ Մատուածածին եւ ընկալաւ զՍարսիմիանոս օրինաւոր եպիսկոպոս Սոստանդինուպոլիսայ (433): Եւ քանզի Սիքստոս եւ քահանայապետ եւ ամենայն արեւմուտք հաւանեալ յարեցան ի միաբանութիւնն յայն, եղեւ այնուհետեւ ժողովն Լափեսոսի երբոր յիշխեալսն: Ոչ սակաւ նպաստ եղեն ի սոյն միաբանութիւն երկդրին աստեղք լուսաւորք ժամանակին Սիմէոն սիւնակեաց եւ Իսիդորոս Պեղուսիացի, նա առ արեւելեայս եւ սա առ Սիւրեղ եւ Լազիպատացոց²:

1 «Խոստովանիմք թեր մը Յիսուս ֆրիւստ, զՅրդէն Աստուծոյ, զՓանինն՝ աստուած կտարեալ եւ մարդ կտարեալ ի բանաւոր ոգւոյ եւ ի մարմնոյ, որ յաւաթ քան զյուսկեանս մնաւ ի չօրէ ըստ աստուածութեանն, իսկ ի վերջն աւարտ՝ զնոյն վասն մը եւ վասն մնաց փրկութեան միեալ ի Մարեմայ կուտ ըստ մարդկութեանն, զնոյն ի փառն եպիսկոպոս չօր ըստ աստուածութեանն եւ ի փառն եպիսկոպոս մը ըստ մարդկութեանն. քանզի երկուց բնութեանց եղեւ փաւրութիւն, զերկուսն՝ փ ֆրիստոս, փ Որդի, փ Յէր խոստովանիմք: Ըստ սփն մտաց անշխման փաւրութեան զաւանդի զսուր Վոյսն՝ աստուածային, այնու՝ զՍտուած բանն մարմնացաւ եւ մարդացաւ եւ անգարին ի յղութեանն փաւրեաց ընդ իւր զաւանդ զոր ի նմանն առ: Իսկ վասն աւետարանական եւ առաքելական բանից զՅեռանէ, գրեմի՝ զի առ աստուածախօսք երբեք հաւատարեցուցանեն՝ իբրեւ ի փոյ զիմաց վերայ, եւ երբեք ընտրեն՝ իբրեւ յերկուց բնութեանց վերայ, եւ մարդ գտաւածաւ զայն լուսն՝ ըստ աստուածութեանն ֆրիստսն եւ երբեք զխոնարհազոյնն ըստ մարդկութեան նորա՝ ընտրեն ասն նմա»:

2 Իսիդորոս (Աղեքսանդրացի) իւշեցեալ Պեղուսացի վասն ի Պեղուսիոնն բնակելոյ,

եր երեւելի վանականութեամբ: Վանականք անապատին Եգիպտոսաց երկուսն զհեա առաջնորդութեան նորա եւ եպիսկոպոսնք ի մտոյ եւ ի հեռատանն զնէին նմա մեծարան իբրեւ չօր, եւ գործէին ըստ խորհրդոյ նորա ի գժուարին ինչ զէպս պաշտամանց իւրեանց, նա աւանդի եւ առաջնորդ քաղաքային եւ պատեալական իրաց եւ առ արեւմտեանք տային եւ առնուին թուղթս ի նմանէ: Ի թղթոց անոն նորա որ ամառ ինն պատին լեւել կան պահն ցայտմ 2012 թուոյն: Անգէն ի ժամանակի գժաութեանն ընդ Նեստորի՝ բարեկամութեանն համարմանութեամբ զգուշացուցանէր զԵրեղ, «Պարտ է քեզ, ասէ, զդոյշ լինել ի կոնիակալութեան եւ յառելութեան. կոնիակալութիւն շատեան յատկ, իսկ աստուածութիւնն ամենեւին իսկ կոյր է: Թէ սխալն չիսփա, փ վաղվադր բերել վերադասապարտութեան, այլ հանգարտութեամբ, իրաւամբ եւ արդարութեամբ առնել գտաւածան: Ասն ամառ զքէն յիշխեալ՝ եղբորդդ է Թեոփիլոս եւ ի հեա նորա զնոյ. սոփայն իւրի մեծ է ընդ նա եւ ընդ քեզ»: Այսպէս ի ժամանակ ժաղգոյն: Այլ յեա ժաղգոյն ցրուել զրէր. «Օրինակք քրոջ որբոց զորհուրեցուցանեն զիս, եւ հարկ առնեն ինձ տեւ քեզ որ

‘Եկեա՛որ’ որ էր ի կողմանս Անտիոքաց, քանզի չգաղարէր անդէն զանդորութիւնն տարածանել, աքսորեցաւ Կայսերական Տրամանաւ յանապատն Լազիզասի (435) եւ մեռաւ նա անդ բազում ընթանօք (440):

Այլ ոչ ամենեքին որ յերկուց զլեւտոր կողմանց անտի էին՝ հաճեալ հաւանեալ էին ընդ պայմանս միաբանութեանն, մանաւանդ լիւսեօգործ լինէին Թէոփորեոս Աբեղայ, Էղեքսանդրոս Հերետիկոս, Մեղեփոս Մոփսուեստաց, Մաքսիմուս Անտիոքաց եւ այլք, առանձինն իմն վասն դատապարտութեան վաղարկութեանն ‘Եկեա՛որի: Իստ նոցին օրինակի եւ բազում նահանգք արեւելեան կողմանց մեծակին Անտիոքաց զատեան ի հայրաքաղաքութենէ Էնտիոքայ յետ հաշտութեանն Յովհաննու ընդ Աբեղայ: Այլ իբրեւ ել հրապարակ սաստիկ ի կայսերէ վասն ‘Եկեա՛որեանացն, առ սակաւ սակաւ ընդերքնել սկսան զլեւտորքն՝ Թէոփորեոս, Հեղձադիոս Տայրոնի եւ Էնդրէաս Սափապոսաց եպիսկոպոսնք եւ գարձան միւսանգամ ի հաղորդութիւն Յովհաննու գոնեայ արտաքուստ, այլ առանց հաւանելոյ մերժմանն ‘Եկեա՛որի յաթոռոց եւ առանց զնզովն Աբեղայ ընդունելոյ: Իսկ որ անգեալ յառաւելալ էին ի հերձուածի անդ՝ աքսորեցան եւ յաճախեցան սպառնալիք օրինաց ի վերայ ամենայն ‘Եկեա՛որեանաց: Սքիզիք լինէր առ ժամն արտաքին իմն հանդարտութիւն, այլ ոչ խափանեցան կարծիք վարդապետութեան գրոցն Թէոփորի որ հաճեալաւոր իմն ի կողմանն էին: Նա եւ յաստուածխօսական գաղտնի անդ յԱռհայ կարգելոյ վասն պարտիկ կղերականաց՝ գտան ոմանք ի կողմն ‘Եկեա՛որի, այս ինքն Իգաս երէց եւ Թովմաս Բարսուամ: Չէրկոսին զսոսա հալածէր Ուարուղոս եպիսկոպոս Ուռհայեցոց՝ այր նախանձաւոր ուղղափառութեան, որ եւ զգիրսն Վիտորի Տարսնացոյ եւ Թէոփորի Մոփսուեստացոյ իբրեւ սկիզբն եւ ազգեւր նեստորականութեան նզովեալ՝ ընդ Եկեա՛որի Մեղեփոսացոց եպիսկոպոսի զգուշացուցանէր վասն նոցա եւ զեպիսկոպոսունս Հայոց մեծաց: Յորդորէր նա եւ զՊրոկլ հայրապետ Աստանդինապոլեայ (յամէ 434) եւ զԱբեղայ զարաշար ինչ բանս ի գրոց անտի նոցա ի մէջ բերեալ կշտամբել: Այլ սքա իբրեւ տեսին Թէ դժուարէին իմն յայտնապէս արեւելեացքն ընդ ստգասան վարդապետին իւրեանց Թէոփորի, ի բաց կացին ի գործոյն, զի մի եւս իմն առաւելագոյն խռովեցան զեկեղեցի որ նորոգն դարձեալ էր ի խաղաղութիւն, որպէս յայտ առին: Դիւր իցէ: Եթէ հայր եմ քո, որպէս զան առեա, երկնիմ յօրինակէն Հեղեայ: Ապա Թէ որդի եմ, որ առաւելաւ զոյն յանկ ի ճշմարտութիւն է, զարհուրեցան զիս օրինակն Յովսէփանու որ ոչ արգել զհայրն հորցածել զհօւակն: Արդ զի քի երկոքն անկանիքիք ի զատապարտութիւն, որա զառ դժուարութեանն, եւ

զգուշ լիւր՝ քի քո սեպհականն չկամութիւն Զեա եկեղեցւոյ զարեցէ: (Յովհ. 370) — Այլ իբրեւ մոտ հասեալ էր զօրթ փարանութեանն, երկուցեալ Թէ զօրցե մասն լիցի Աբեղայ ճշմարտութեանն՝ գրէր. ‘Վաղ հաստատուն զճշմարտութիւնն եւ քի լինիր մասն իրաւանցն Աստուծոյ, (Յովհ. 324):

նէր Ալուրդ: Ագործն նախանձաւորութեանն Ռարազայ զգա-
յաւցանէ Իրաս առ Մարիս եպիսկոպոս պարսիկ թղթով զորմէ
յետոյ հակառակութիւնքն եղեն: Իսկ իբրեւ յետ մահուն
Ուարազայ ընտրեցաւ Իրաս յեպիսկոպոսութիւն Աւահայեցայ
(436—57), որաշապանէր նա Եւստորականացն աքարերոյ, որպէս
եւ Լարսուսման որ յետ մերժելոյ յԱւահայէ՝ եկաց եպիսկոպոս ի
Մծրին (435—489): Ըռ յաջորդօք տրա յօրինեալ հաստատե-
ցաւ ինքնազուլի եկեղեցի նեստորական, որում թեկն ածէր եւ
պարսկական տէրութիւնն վասն քաղաքային շահու, այնու զի
միշտ ուղղափառքն որ ցանդ ի հաղորդութեան էին ընդ ուղղա-
փառաց ի հռովմական պետութեան, կասկածաւոր էին առաջի
տէրութեանն: Եպիսկոպոսն նեստորականաց ի Յիզբոն քաղաքի
(յամէ 496) կոչէր Աթուզէկոս. ուղղափառք կոչէին զնոսա Եւս-
տորականս, իսկ ինքեանք զանձինս՝ Վաղդէայի քրիստոնեայս. իսկ
ի Հընդիկս կոչին խոլմայական քրիստոնեայք՝ ի խովմայէ ումե-
մէ, եւ տարածեցան իսկ ի ներքնակողմն Ասիայ:

Ե

Ալերլէն ահա խեղդոսի Բ., Վաղէնոյանոս Գ. Ժնկէ — ցՈւոմոս —
— Ըրոբիլա, Ուոուլէր — Խորձանոսն արեմոսեան պետութեան
Հոմոսյեցոս — Պոուլէրիա, Յարլլանոս — Օլնոն (445—480)
— Լարիսականութեան — Ս. Դէոն Ը. Մեթն, Ս. Փլաւիանոս,
Վիտալիոս — Նարբոյ Ժողով Կեղեցեական (451):

105

ՍԻՍԻԱՆՈՒԹԻՒՆ Ըղերանդրացւոց ընդ արեւելեաց տա-
ժանայն իմն գաղարուսն գծաութեանց էր, քան եթէ լուծումն:
Ոչ միայն ոմանք յարեւելեաց, այլ եւ բազումք ի կողմնն Ալու-
րդ՝ չէին հաճեալ ընդ միաբանութիւնն ընդ այն. զի զոր օրինակ
ոմանք ի նոցանէ չհասին յայն պայծառադոյն իմացումն ուղղու-
թեան մտաց Ալուրդի, յոր Յովհաննէսն Անտիոքացի եւ բազումք
ընդ նմա հասին, նոյնպէս եւ ոչ ամենեքին որ ընդ Ալուրդի էին՝
զմիտա Ալուրդի ունէին, զի ոչ ըստ նորա մտացն իմանային զգիրս
նորա եւ զտանլն Դ ինոսիսն Բանին ծագեացելոյ. նմին իրի չէին
հաճեալ ընդ գործ միաբանութեանն նորա եւ զհանգանակ արե-
ւելեացն՝ զոր նայն բնկալաւ եւ Հռոմ հաստատեաց, մերժէին
իբրեւ Եւստորամիտ վասն երկուս բնութիւնն ասելոյ¹:

1 Ինքն իսկ Ալուրդ գրէ. "Ձեռնու-
թիւնն զոր արեւելեայնս որորին, մե-
րէն ոմանք եւ ասեն. Ըղէր իսկ ընդ-
լու գնաա եպիսկոպոսն ըղերանդրայ
(Ալուրդ) եւ զամեաց եւս զնոսա, որ նա-
քա երկուս բնութեանն ասեալեն: Քան

զի եւ որ զնոսաքի զհետ երթան՝ պիտի
թէ եւ նա զնոյն ասեր. եւ այդպէս զմի-
տան իտանն եւ արեւմտն յիւրեանս:
Այլ այնպիսեացն որ պարս ինչ ըս-
գասենն զմիջ պարս եւ աղ պարսպանի
թէ ոչ յամենայն զոր ինչ հերեմիկոյն

Այսպէս անկեալ էր վաղ սերմն միաբնեան աղանդոյն եւ պարտէր ի մէջ բազմամբոխ վանականաց ի սահմանս հայրապետացն Պոստանդինուպոլիսայ, Անտիոքայ եւ Եղեքսանդրիայ, յորժամ Աբելոս յաշխարհէ վճարէր (444) եւ Վիոսկորոս համամիտ եւ խորհրդակից վանականացն այնոցիկ կեղծաւորութեամբ ելանէր յաթոռն: Սա իրրեւ բռնաւոր մանաւանդ քան եպիսկոպոս մանգնէր յազգապանսն Ալիւրդի հակառակ կտակի հայրապետին, զսեպհական ինչսն նոցա գրաւեալ ի զանձ կեղեցւոյ եւ ապա տուեալ հացարարաց եւ մնազործաց՝ պայմանաւ զի դիւրագնի վաճառեացն զհացն եւ զմիս, զի այնպէս զացէ անուն եւ համբաւ ի ժողովրդեանն: Մերժէր յիշխանութենէ զիլերականոն առանց դատաստանի եւ վարէր ամբարտաւանս ընդ աղքունական վերականգուաց աշխարհին Նգիպտացւոյ:

Սակայն իսկ եւ իսկ ընդարձակեցաւ ասպարէզ դարձոց նորոս: Օքուն հին խորհուրդ հայրապետաց ոմանց Եղեքսանդրիայ բուռն հարմատուցանել յառաջ, այս ինքն՝ զաթոռն Եղեքսանդրիայ առնել առաջին յարեւելս եւ հրամանատու, կամ խոնարհեցուցանել իմն զիշխանութիւն հայրապետացն Անտիոքայ եւ Պոստանդինուպոլիսայ: Իսոյն ձեռն ետուն նմա եւ ժամանակացն հանգամանք:

(ՅԱնտիոք յետ Յովհաննու նստեալ էր նորին հօրեղօրորդի Պոմիոս (440) որ թէպէտ եւ յօժարեալ էր յամենայն սրտէ ի խաղաղութիւն եւ ի միաբանութիւն, այլ տկար էր եւ անզօր: Նմին իրի դիւրաւ սկսաւ Վիոսկորոս ընդունել ի դատ զամբաստանութիւնսն զեպիսկոպոսաց որ ընդ հայրապետութեամբ Անտիոքայ էին, հալածէր զոմանս եւ կտրէր եւս ի հաղորդութենէ զԹէոդորեոս պատճառանօք՝ որպէս թէ յԱնտիոք հրապարակաւ խօսեալ իցէ հակառակ Ալիւրդի եւ ուսուցեալ նեստորական վարդապետութիւն, այս ինքն զի Թէոդորեոս բանիւ եւ գրով (ի գիրսն Նքանիսդէս Բագմալեթպարան անուն) յաղթահարէր զվանականսն միաբնեայս (446—447):

Իսկ Պոստանդինուպոլիս յետ հայրապետին Պրոկղի (434—447) յաջորդէր Փղաւիանոս (447—450) այր հեզ եւ զարմանալի, մեւս եւս Ասկեբերան ոչ վարուքն միայն այլ եւ կենացն արկածիւք: Խշնամութեամբ իմն էր ընդ հայրապետին՝ Վրիւսապիլոս ներքինի որ յայնժամ արիւր իսկ յալքուելիսն միաբանեալ ընդ Նազոնիայ դշնայի ընդդէմ Պուղքերիայ: Վանզի Փղաւիան փոխանակ ոսկւոյն՝ զոր Օրհնութեանցն անուամբ տային մեծամեծացն նորրեւ-

անն՝ իսկ եւ իսկ պարտ իցէ խորել եւ մարտել, բռնի բազում ինչ խոտաւանին յայնցանէ զոր եւ մքն հաստատեմք... այսպէս եւ զսեպհական... (Աբելոս առ Եղեքսանդրիայ ի զմիս...)

1 "Պանծացեալ պարծի (Գիւսկոր) անգագար թէ անիցի զմիւսն Մարտի, թեպէտ եւ գիտէ թէ յԱնտիոք ամբան Պետրոսի կայ, որ վարդապետն էր Մարտիոսի եւ առաջին ի մէջ առաջնոցն եւ զլուսն նոցա: (Թիւրքերոս առ Փղաւիանոս. Թաւլի 86:)

ծայ հայրապետք՝ առաքելաց հաց, եւ դարձեալ՝ զի չառ յանձն կարգել զՊուղքերիւ ի սարկաւազուհի, զիտացեալ՝ զի նովին ներքինին եւ դշխոյն հեռացուցանել իմն կամին զկոյսն ի դործոյ արքունեացն:

Այլ բուն իսկ գործիք եւ սպասաւորք Վիտսկորեայ ամբաւ բաղմութիւն մոլեգին վանականացն էր: Վանգի բազումք ի նոցանէ դատարկանձուք եւ փառասելք՝ փոխանակ վանական կանոնացն պահպանութեան գրաւեալք ի քննութիւն վարդապետութեան, որ ոչ անկ էր նոցա, եւ ծնգեալ միարնեան մոլորութեամբ, պառակտեալք յիւրեանց եպիսկոպոսաց՝ որոց զիմադարձ ինէին իբրեւ նեստորականաց, էին ի բանի ընդ Վիտսկորեայ ընդ յաջորդին Աիւրղի: Վիւլիս նոյնպիսեացն վանականաց ի սահմանս հայրապետութեան Անտիոքայ էր Բարսուսմաս զխաւար վանաց, այր բռնաւոր՝ որ իբրեւ զօրականս գումարէր զիւրեւ զվանականսն յԱսորիս: — Սղբա միաբան էին ընդ վանականաց որ ի հայրապետութեան Սոստանդինուպոլեայ էին եւ գլուխ եւ գրգռիչ էր վանականացն աստ Եւտիքէս ոչ սակաւ միջամուխ տեսական իրաց, այլ առանց ծոցակութեան: Սա յառաջն գործակից էր Վազմաւաեայ ի նպաստաւորութիւն ժողովոյն Եփեսոսի եւ բազում անգամ հաղորդէր թղթով ընդ Վեոնի Ա. քահանայապետին: Զամայ՝ տալով զոյժ թէ տարածանի օր ըստ օրէ աղանդն նեստորական. քանզի չէր հաւանեալ նա ընդ հանգանակ միաբանութեան Աիւրղի ընդ արեւելեայց եւ նեստորականս համարէր զնոսա: Այսպէս ծերունին ժանտ ելոյց զխարոյկն զոր 200 ամբ չկարացին շեջուցանել:

Անդէն յամի 448 բարեկամ նորա եւ մտերիմ Եւսեբիոս եպիսկոպոս Վարդեայ Փոլսգացւոց (այն որ երբեմն յորժամ ժողովրդականն էր՝ եւ նախ հակառակ վարդապետութեանն Վեստուրի) անց ի մէջ ի ժողովի ուրեք ի Սոստանդինուպոլիս (8՝Նոյ.) մատուցանել Փղաւիանեայ՝ մուրհակ ամբաստանութեան զԵւտիքեայ թէ կարծիս հերետիկոսութեան ունի եւ քարոզէ, զարստուրբս եւ զյաջորդս նոցա նաեւ զՓղաւիանոս իսկ կոչէ հերետիկոս: Աղաչէր Փղաւիանոս զԵւսեբիոս զի ինքնին երթեալ շենեցէ զմիտս նորա, բայց չառ զայն Եւսեբիոս յանձն. քանզի բազում անգամ փորձեալ էր փորձ եւ չգճարեալ ինչ: Յայն սակս սահմանեցաւ կոչել զԵւտիքէս ի ժողով անդր. եւ յետուստ ուրեմն յետ բազում անգամ կոչելոյ եկն (22՝Նոյ.) զնոլով միով վանականաց եւ զօրականաց զոր տուեալ էր նմա ի պաշտպանութիւն բարեկամ նորա Վրիւսափիոս: Յետ բանից ինչ պատասխանոյ զոր պատ ի պատ խօսեցաւ՝ ապա եցոյց յայտնապէս եւ համարձակ եթէ Վրսպէս իմն դաւանի թէ ի Տէր մեր Արիստոս Վրիստոս յառաջ քան զմիաւորութիւնն երկու բնութիւնք էին (թերեւս

զվտագինեայ կարծիս ունելով զյառաջդրուածնէ ոգւոց), այլ յետ միաւորութեան՝ մի միայն բնութիւն է նորա, եւ թէ առաւանձեղէն մարմին նորա չէ ի միասին էական ընդ մեզ,։ Բայց զմարմինն Վրիստոսի խոստովանէր յօրինեալ ի մարմնայ Կուսին եւ զինն Վրիստոսի կատարեալէս մարդ չուրանայր, եւ չդնէր ինչ խառնակումն, այլ հակառակորդք նորա յառաջ բերէին զայն ի վարդապետութենէ նորա¹։ Միանգամայն յայտ առնէր թէ զգիրս սուրբս նախամեծար հասնարի քան զհարս սուրբս (այս ինքն զաւանդութիւն)։ Պահանջէին ստիպէին զնա դատաւարապետել զայն վարդապետութիւն եւ ընդունել ոչ միայն զթուղթն Կիւրղե առ Նեստոր զերկրորդն՝ զոր ընկալաւ ժողովն Եփեսոսի, այլ եւ զհանգանակն միութեան ընդ արեւելեայց։ Բայց իրրեւ չառ յանձն մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եւ ի պատուոյ երիցութեան եւ յառաջնորդութենէ վանայն։ եւ ամենեքին արկին ժճուոյն ձեռնադիր։ Այսուհետեւ երկրորդն կողմնէք զիմէին առ քահանայապետն Հռոմայ առ Ղեւոն Ա.։

106

Զէ յոյս ստուգութեամբ՝ որպէս քաղաքն նշնպէս եւ ամ ծնունդեան առնն որ վասն մեծամեծ առաւելութեանց անձինն եւ վասն մեծամեծացն զոր յօգուտ եկեղեցւոյ վճարեաց՝ կողեցաւ Թեոփիլոս Սահայն հառնութեան է թէ ծնեալ իցէ Ղեւոն ի Հռոմ, ի տուսկիացի հօրէ Կուսին ախանոս անուն՝ ի կատարած կայս չորրորդ դարու։ Եւայ ի մասենից նորա է զն հզօրագոյն իմն միտք էին նորա եւ կրթեալ քաջ ի հրահանգս գեղեցիկն դպրութեանց եւ ի գիտութիւնս եկեղեցւոյ։ Վաղ առ Զոսիմ մօտիւ քահանայապետաւ առաքեցաւ նա իրրեւ ջահընկալ կամ արքանեակ եկեղեցւոյն Հռոմոյ ի Կարքեդոն՝ ասանել պատգամ վասն խնդրոյն Պեղագեանց (418)։ Առ Կեղեցաստինաւ (423—432)՝ իրրեւ սարկաւազապետ եկեղեցւոյն Հռոմոյ երեւելի էր Ղեւոն, ամենեւին վստահ էր է նա քահանայապետն, եւ ի նորա ձեռն վճարէր ամենայն ընդդէմ Նեստորի։ Ինքնին Ղեւոն յառաջ իսկ քան զԺողովն եփեսոսական հրաման ետ Կասսիանոս զնել գիրս ընդդէմ նեստորականութեան՝ զմտաւ անեալ թէ Կասսիանոս որ հմուտ էր արեւելեան իրաց՝ յարեւելեան հարց անտի յոր յեցեալ էր Նեստորիոս՝ յանդիմանեցէ զնա, մանաւանդ յորկեբերանէ՝ յորոյ ի վարդապետութեանն վայելեալ էր։ Այսպէս գրեաց Կասսիան զեւթին գիրսն վասն Մարթա-որոսիէի Յիւսէ եւ Նուիրեաց Ղեւոնի սարկաւազապետի առանձինն թղթով (432 կամ 5)։ Եւայն սակս եւ սուրբն Կիրեղ Աղեքսանդրացի յետ ժողովոյն Եփեսոսի դիմէր առ Ղեւոն, խօսել առ քահանայապետն չտալ հաւանութիւն բանից Եղանազայ Երուսաղեմացւոյ որ կամէր ամբառնալ զգառիւ աթոռոյն իւրոյ։ Այսպէս եւ ինքն քահանայապետն Կեղեցաստինոս նմա արար յանձն զքրեւնութիւն Կէս պեղագեան աղանդոյն յորժամ եկն Պրոսպէր ի Գաղղիայ ի

¹ Յիսուս Բրիտանոս, ասէր, էր կասեալ ըստ Աստուծոյ եւ ծնաւ կատարեալ մարդ ի որոյ Կուսին, այլ առանց մարմնայ որ իցէ ի մօտին էական (էակեց) մեզ, եւ չառնէ, ասէ, թէ մարմինն Աստուծոյ՝ իցէ մարմին մարդայ, այլ մարդկեղէն մարմին,։

Հարձ: Աճ Միջոտախ. Գ. պընութեանցն եւ արմարութեամբ մը-
կեաց Ղեւոն զինքն աւարտութիւն տարաշարքութեան Յաղթանակայ, եղբն-
կապտի Եղբանի մեծեկոյ յաթոսոյն վասն պեղադեան մագոյն (434):

1) Եւ եր եւ կոչսերական տըրանեացն վաստհաւթիւնի վերոյ աղ-
ղախութեանն Ղեւոն: Անգին ի նմին ամի առ առաքեաց զնա Վաղն-
տիտես Գ. Տըշտախութեամբ ի Գաղիա լուծանել զյեւսականք դժար-
թիւնն զոր ընդ միմեանս ունէին զօրաքիջը երկուք երեւելիք տերու-
թեանն Այստես եւ Աղբիսոս: Մինչդեռ նա զայնու էր: Գաղիանակալ
Միջոտա Գ. (440 Մարտ.), ընտընցա յեկեղեցոյն ի քահանայապե-
տութիւն Ղեւոն սարկաւազապիս: աւաքեցառ առ սո Տրտապաղաւ
Տըշտախութիւն հաւիրանաց եւ ընդար: իսկ զնա եկեղեցին տարախ-
թեամբ յետ 41 աւաք:

2) Ժաւարին իմ եին յոյժ ժամանակացն հանգամանք: տերութիւնն
արեւմեայ յար ի քաղաքսն կայր, ամենայն ուրիշ մարտ պատերազմի
եւ հախաւակութիւն, հեղաին զեղաին գրեւորք քանցք բարդաբազաց՝
ոքք սոպեր ի ձեռն ուսուցանէին զվարդապետութիւն արեւմտաւթեանն.
շահեալ տիգեր նեապարսկանութիւն յարեւելս, զարեւմտաւ պղտորէին
Մանիքեցիք, Պրիսկիանեանք, Պեղապեանք եւ Եւս տերապեանք: Հա-
մակ գոտայր ընդ սոսա Ղեւոն ի թուղման (որ են ամեկ քան 4100) յո-
րոց եւ պատմութիւն անցիցն ամերիկի: Յաբին սրպէս եւ ԾԵ նազն սո-
նախանք կան ձառն յաւիտեանական յիշատակարան գեղեցիկ բարեգաշ-
տութեան նորա եւ բարձրաւորեալ գիտութեան եւ պղծութեան ոգոյն:
Մատմութիւնք նորա ի են ճշմարտութեամբ, շքեղութեամբ եւ զօրու-
թեամբ, բաժն նորա գեղեցիկք եւ ծանուց թափ անցանն եւ խան-
դաղաեցուցանեն զիրաւ: գրութիւն նորա՝ կարճաւոտ, լուսաւոր եւ ա-
խարժական:

3) Եւս որ անհնարին նախանշանգիր յապիտութեան կարաց եւ
վարդապետութեան եկեղեցոյ էր՝ պատիսի իմն ակիզան վասն քարնոյն
ռանք: Այլ թան առաքելական, առե, զայս պղծութիւն անի, առ մն-
րորեալս որ ի մարտութեանն պինդ կայցեն՝ ամենեկին չորացանել ներդաճ
կամ կաղցութիւն, իսկ որ զղանն ընդ մարտութիւնն՝ առ պնդութեան ա-
մենեկին ներող եւ արգահատող լինել, Բաւ. բանիցն նոյնպէս ճշդիւ
եւ զարդիւնն ցուցանել:

4) Երթամ առաւ Կաքեղեան ի Վանդալաց (430) բարդալ ի Մանիքե-
ցալ անտի եկին փախաւոց ի Հոռոմ եւ անդ կեղեւաւորեալ հաղորդէին
ուղղափառաց: Ի միտ առ վաղվազակի Ղեւոն (443, Նոյ.) եւ առաւելալ
գիտաց ի վիսիք զարժալիք գործն ծափով ժողովոց նոցա, ուսոյց ժող-
վորդեան խորշել ի նոցանէ ցուցեալ զնշանական նոցա՝ զգահին նոցա
յաւուր միաշարաթւոյ եւ երկուշարաթւոյ ի պաշտօն արեգական եւ
լուսնի եւ զնոնարհել նոցա յարեւելս կոյս յեղանելն ընդ աստիճանս
եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, զհաղորդել նոցա բաժակին՝ համարելով
զգինին լեալ արարած ոգւոյ չալի, եւ զպլսն եւս նոյնպիսիս: Յայն սակս
հրաման տալ Ղեւոն հաղորդեցուցանել զժողովուրդն. եւ ի բաժակն՝
առ ընտրելոյ զՄանիքեցիս յուղղափառացն: Արար սինհոդոս եպիսկո-
պոսաց, երիցանց եւ պատրկաց քաղաքին, կոչեցան առաջի ոմանք յըն-
տրելոց նոցա որ զպղծութիւնան լինէին խոստովան. եղեւ ընդունելու-
թիւն զղեցեցելոցն, իսկ յամտեալքն մեքժեցան աւարագիր: Բայց զի բա-
ղումք ի գաւառսն սինեին գաղտապողն՝ պզգ արար Ղեւոն եպիսկոպո-
սացն Խաղիւս, Գաղիս, Սպանիս եւ պլոց կողմանց, եւ յամին երկրոր-

դի (Յուլ. 444) երանէր հրովարտակ եւ ի վաղեմութիւնս Գ. Ըստ թերադրութեան Ղեւոնի, որով մերժէին Գանիքեցիք յամենայն քաղաքացիս իրաւանց, ի զինուորական պաշտամանէ եւ յիրաւանց ժառանգութեան:

{Ետ սակաւ ինչ միայ գրեալ զգուշացուցանէր զեպիսկոպոստնս վերին Խաղիայ վասն Պետրոսեանց որ ջանային հնարէին սպրդել մասնել յիրաքանչիւր աթոռ՝ ուստի մերժեալն էին. առաքէր առ նոսա Ղեւոն զձեւ դասանութեանն որով եւեթ լինելոց էր ընդունելութիւնն դարձելոց ի նոցանէ: Սուրբն Պետրոսէր էր նորա դպիր խորհրդակից եւ օգնական:

{Նոյն ընդ նոյն ժամանակս դէպ լինէր Ս. Հիզարեայ Արեղատոց եպիսկոպոսի ընկենուլ սինհոդոսիւ զՔաղեդոնիոս կամ Կեղեդոնիոս զեպիսկոպոս վիստարինի յիշխանութենէն: Դիմեաց սա բողոքելով առ Ղեւոն քահանայապետ որ յետ ճշդագոյն քննութեան դատաստանի նորա՝ արձակեաց զնա: Յանդիմանեալ կշտամեցաւ Ս. Հիզարիոս ի քահանայապետէն եւ զլիսուորութիւն աթոռոյն Արեղատոց փոխեցաւ յաթոռն Ղուգուռեայ, եւ Ս. Հիզարիոս խնդրեաց ի նմանէ խնարհութեամբ հաշտութիւն (444): Ի միւսում ամին (445) երանէր հրովարտակ ի վաղեմութիւնս Գ. զի մի իշխիցեն «եպիսկոպոսունք Գաղիայ կամ պոյոց նահանգաց, հակառակ հին սովորութեանն, ձեռն արկանել յիրս ինչ առանց հրամանի առնն պատուականի եպիսկոպոսի յաւանանական քաղաքին (Հռոմոյ): Այլ լինի այն ամենայն յօրէնս վասն նոցա, որ ինչ միանգամ սահմանեաց կամ սահմանիցէ իշխանութիւն առաքելական աթոռոյն. այնպէս զի եթէ դժ յեպիսկոպոսաց կոչեցեալ յատեան եպիսկոպոսին Հռոմոյ՝ չառնուցու յանձն գալ, ի կուտակալէ աշխարհին սպիպեսցի գալ, պահեալ ամենայնիւ զամենայն զոր ետուն հաքքն մեր հռոմէական եկեղեցւոյ»:

Հասանէր առ նա ամբաստանութիւն յամի 446 վասն բռնութեան Անատոսայ մետրոպոլիթի Թեսաղոնիկեայ որ էր միանգամայն անզապահ առաքելական աթոռոյն ի Ղիւրիկէ՝ որ էր մասն արեւմտեան հայրապետութեան. սագառանէր զնա քահանայապետն մեծաւ սասակութեամբ եւ խրատեալ թելադիր լինէր՝ լինել նմանող մեզմական հեղութեան որ ընտին իմէ է առաքելական աթոռոյն Հռոմոյ՝ զօրոյ ինքն Անատաս զանգապահութիւնն ունէր:

{Նոյն ինչ յարգարեալ էր քահանայապետն տոհմային ժողովով Ցօյեղայ եւ զնրա սպանիական եկեղեցւոյն վասն աղանդոյն Պրիսկեղիանոսաց՝ որք միւսանգամ ամբարձեալ էին զգլուխ իւրեանց ի ժամանակս արշաւանաց բարբարոսացն, անտուտ յարեւելից հնչէր աղմուկն Եւսիքականութեան՝ յոր մանաւանդ պատրաստեալ էր զնա անշուքութիւնն իբրեւ տեսչեան (438):

Ինքնին Լւսիքէս յառաջ քան զամենայն գրէր առ Ղեւոն քահանայապետ, ամբաստան լինել զսինհոդոսէն թէ յառաջագոյն իսկ միարանեալ իցէ հակառակ նորա ի թշնամութիւն, թէ զդաւանութիւն նորա զրով չընկալան, ուր ինքն երկուս բնութիւնս ի Վրիստոս ուսուցանէր եւ նոյնզէր զայնոսիկ որ ոչ այնպէսն ուսուցանիցեն, եւ միանգամայն թէ դաւաճանութիւն եւս

գոյր վաճառ կենաց նորա, եւ թէ բողոքեալ եւս իցէ առ արեւթիւն նորա, այս ինքն՝ առ Ղեւոն եպիսկոպոս Զոռմայ, եւ չիցէ ուրուք եղեալ այնմ ունին, եւ յետոյ արկանէր զվարդապետութիւն իւր ընդ քննութեամբ եւ վճռով քահանայապետին: Նոյնպէս գրէր եւ առ Ս. Պետրոս Սկեբեսոս աղքեպիսկոպոս Ռաւեննայ՝ ուր նստէր կայսրն արեւմտից (եւ գտանեմք զի յետոյ ետ նմա խրատա սուրբն անապ ամենայնի զոր Ղեւոն սահմանիցէ, զի առանց քահանայապետին հաւանութեան, ասէ, չկարեմ միեւ ի վարդապետութիւնս հաւատոց): Բայց եւ ինքն իսկ կայսր Խէնդոս պատրեալ ի Վրիւսափեայ գրէր առ քահանայապետն եւ յորգորէր հաստատել միւսանգամ զխաղաղութիւնն ի մայրաքաղաքին:

Իսուղէք սոցա վաղադոյն հասին ի Զոռմ քան զԹուղթն Փղաւխանու, նախ իրի եւ Ղեւոն մինչ չեւ հասեալ թղթոյ սորա ի Զոռմ՝ գրով յայտ առնէր Փղաւխանու թէ զարմացեալ է զի չառաքեաց ինչ նո զոյց վասն իրացն, որպէս պարտք իսկ էին նորա եւ խնդրէր զի գրեսցէ զամենայն մանր: Հայնժամ Փղաւխան առաքէր զՀետ թղթոյն եւ զգործս դատաստանին Լաւիքեայ: Ըյլ մինչ չեւ քահանայապետին զիւր դատաստան առաքեալ՝ անտուտ Լաւիքէս խնդրեաց ընկալաւ ի կայսերէ սիւնհոդոս նոր ի քննութիւն գործոց առաջնոյ սիւնհոդոսին՝ յորում դատապարտեցան, ասելով թէ նենգեալ են գործք սիւնհոդոսին այնորիկ. բայց սակայն իբրեւ քննեցան համեմատեցան ի սիւնհոդոսի աստ օրինակքն, գտան համեմատ բուն օրինակին մինչեւ ցտղորայս ապաստան (8—13, Լպր. 449):

Սակայն եւ այնպէս ի մտի եղեալ էր Վրիւսափոս զԼաւիքէս ապրեցուցանել եւ զՓղաւխանոս հայրապետ եւ զԼաւերիոս արկանել յաթոռոց: Նմին իրի զրդեաց գրգռեաց զՎիոսկորոս հայրապետ Լղեքսանդրիայ (յամէ 444) մեծաւ խոստմամբ՝ հակառակ նոցա, նա եւ զղշնոյն Լադոկիա յանկոյց յինքն:

Խնդրեաց Վիոսկորոս ժողով տիեզերական եւ ընկալաւ իսկ դիւրաւ. եւ վաղվաղակի հրովարտակ կայսերական (30. Մարտ 449) առ դիւսաւորս վեճակացն՝ զի իւրաքանչիւր առեալ 10 մետրապոլիտս եւ այլ եւս 10 եպիսկոպոսունս հմուտս գիտութեան ճեպեցն հասանել յԼփեսոս յառաջնում աւուր Ըւգոստոս ամսոյ, սպառնացեալ Լսաութոյ եւ կայսեր յաչաց ելանել թէ անփոյթ ոք առնիցէ գալ անդր. բայց միայն Խէնդորետոս մի իշխեսցէ գալ, որում վաղ իսկ տուեալ էր հրաման չմեկնել ամենեւին ի քաղաքէ եպիսկոպոսութեան իւրոյ: Համարձակ իցէ այնոցիկ որ դատեցան զԼաւիքէս գալ, բայց մի տացն ամենեւին վճիռ ի ժողովին: Բարսումաս հայր վանաց յանուանէ իսկ հրաւիրեալ էր ի կայսերական հրովարտակին իբրեւ տեղապահ առաջնորդաց վանաց եւ երեւելի հակառակորդ Նեստորի: Սկսան կարգաւորութեանն

պահպանու ի իւան՝ առաքելոսն պաշտօնեայք տէրութեան Եղիշի-
գիոս եւ Եղիշիգիոս, եւ անթիպատոսն Եսիւցւոց կայր կազմ զօ-
րոք ի Հայասնան նոցա: Ինքնին՝ Վիտոկորոս գրաւեալ կալաւ զգահ
երիցոս ի իւնն, թէպէտ եւ առաքեալ էր Ղեւոն զտեղապահսն
իւր զ(Յօ)ղիոս եպիսկոպոս Պատմադոյ, զ(Լեւ)նատոս երէց եւ զ(Ի-
գարիոս) սարկաւազ՝ տուեալ նոցա ի ձեռն՝ զգարմանալի թուղթ իւր
առ Փղաւխանոս, յորում ոչ միայն զփարդապետութիւնն վասն որոյ
Հակատտութիւնն էր՝ մեքէք ամենեւին յառախութեամբ, այլ եւ
զմերժումն Եւտիքեայ Հաստատէր՝ պատուէր տուեալ ցուցանել
նոս որդրմութիւն եթէ ազնուայի նա ընդ մնորութիւնն: Յանձն
առնէր Լեւոն զայն թուղթ իրբեւ Հիմն որդման ժողովոյն այլով
իւրիք առանձինն թղթով առ ժողովն¹:

Սկսած առաջին դամբարանին (Ըւդ. 8) յեկեղեցւոջ սրբոց
կուսին: Դիտելով որ եկեղեցի էր Գարաբաղանոց՝ Ըղեքսանդրացւոց,
եւ նստաւ ի բարձու ուրիշ տեղւոջ. յետ նորա տեղապահ հայիս-
կադոսին Հաւոնց՝ Յաւքիտ, ապա Յարնալ հայրապետ Արուստ-
գինց, Դաճաւ Ընտիգաց եւ Փլաւիանոս Առստանդինուպոլեայ,
յետ անննչուն որ էին թուով 160՝ նստաւ սարկաւագն Հովոնց
Վիշափոս: Իբրեւ ընթերցան կայսերական հրովարտակք կոչման
ժառօղյն եւ յանձնարարութեանց ինչ, խնդրէին հրեշտակքն
Հաւոնց զի ընթերցին եւ թուղթք Ղեւոնիս զոր բերեալ էին առ
Դիտելով եւ առ ժառօղն եւ մանաւանդ թուղթն հաստատութեան
հաստաց առ Փլաւիանոս: Իստատանայր Դիտսկոր, եւ իբրեւ եր-
կնց եւ երկնց առաջի պարզին, նա այլ ինչ յառաջ մատուցանէր

2. Thyris - another offshoot from the
 thyristor family, which has been developed
 for use as a switch in power electronics.
 It is similar to the thyristor in many respects,
 but it has a much higher switching speed.
 This makes it suitable for use in applications
 where fast switching is required, such as in
 motor drives and power supplies.
 The thyristor is a semiconductor device
 consisting of four layers of alternating p-type
 and n-type material. It has three terminals:
 anode, cathode, and gate. When a positive
 voltage is applied between the anode and cathode,
 the device remains in a non-conducting state.
 However, if a small current is injected into the
 gate terminal, the device will turn on and
 conduct heavily. Once turned on, the device
 will continue to conduct even if the gate current
 is removed. To turn the device off, the anode-
 cathode current must be reduced below a certain
 level.

Բէ երանք չեղ Սիմոն որդի Յովնանու
..... Ըսաւ ի մէջ բերեալս իսկ «Դիւս ես
զիշ եւ ի վերայ սպր լիմի.....» մարմն
սփռալէ եպիսկոպոսոսն Բէ զիշ պար-
տեղ հոն նշաւ առ յաշորսն Պետրոսի:
Գրեալ ի նիմ տաճանսէ եւ առ զու-
րբոս (Քաղկէ 30) եւ միմեանց յառ-
պաշտ շուրիաւալիսն մշտութիւնն
նստալի եւ իւրեմի:

2 Պարագայզին կամ Պարագաշ ըն-
կերակրելն ինչ էր Աղեղանդերես կող-
մեջ յառաջ անդամին յերթորդ զոր-
քո յայնման ուղեին ի ժամանակս ժան-
դին արժանեին զանկին (Παραβάλλειν) ի
վանքս առ սեր եղբայրն՝ զարմանելով
Ղևանդս ի բրիտանեից ևս ի հերմանո-
սաց, իբրեւ բազում ժամանակք ի վերայ
անցին՝ զառաներ այն ընկերակրելն յան-
կար ինչ իրս, և լինէր իսկ բազում ան-
բաժ սպասուսք կամայ՝ ամայ յանդրան
նպարկեացն Աղեղանդերեսյ։ Ձայնա-
նկերակրելն զբարկեան նոցա անտիպց առ-
նուլ ի փո՛ղ զի նոցա օշմկուցեալեանք
Անթը յառաջին ամեն իւր մըրեաց հան
Ի քաղաքէ ամառ ժամանակն Հրեայն ու
բարձրեաց էին ի ժամանակս անտի
Ղևանդարք Գեներ, վասն իարհնայ նոցա
բաւանդակելն ինչ հակառակ բրիտ-
անեից։

մենք եւ այնպէս իմն իրքն յարդարեցան՝ զի փոխանակ զանդիր վար-
դապետութեանն լուծանելոյ, դատաստանն Նախիքեայ բերաւ
նախ յառաջ: Այն սակս ընթերցան գործք սիւնհոդոսին Առա-
տանդինուպողեայ յորում նայն դատապարտեցաւ, եւ զառաջինն
կարգաւ եւ հանդարտութեամբ ամենայն վճարէր, այլ իբրեւ հա-
սին յայն տեղի՝ ուր հարցանէր Նաւերիոս Վորիղացի թէ Խոստո-
վանեացի՝ Նաւիքէս երկուս բնութիւնս ի Վրիստոս յետ միաւո-
րութեանն, եւ թէ իցէ՝ Վրիստոս ի միասին էական ընդ մեզ ըստ
մարմնոյն, յայնժամ աղաղակել սկսաւ մասն մի բազմութեանն՝
Ի բաց լիցի Նաւերիոս, արկէք զնա ի խարոյկ, այրեսցի նա կենդա-
նւոյն, արժանի է զի պատառեսցի որպէս պատառեացն եւ բաժա-
նեաց: Իբրեւ եհարց Վիտսկոր զեպիսկոպոսունն թէ որպիսի՞ ինչ
թուիցի ձեզ ասելն երկուս բնութիւնս յետ մարմնաւորութեանն.
եռուն ոմանք պատասխանի՝ «Ղնիծեալ որ այնպէսն ուսուցանիցէ»,
Բայց զի ոչ ամենեքին այնպէս ինչ ազաղակել կարող էին զի լիցի
լսել, եւ կամ զի լուռ իսկ ամենեւին կային, հրաման ետ եգիպ-
տացին ամբառնալ ի վեր զձեռս՝ նշանակ հաւանութեան: Վա-
չեաց միւսանգամ առաւելագոյն բազմութիւնն «Որ երկու բնու-
թիւնսն ասէ՝ նզովեալ լիցի», Նպա արձակեցաւ Նաւիքէս ի դա-
տապարտութենէն եւ դարձուցաւ յառաջին պատիւն, վասն զի
վարդապետութիւն նորա զառաւ առաջի նոցա համեմատ Վիկէա-
կոն եւ Նափեսոսական ժողովոց: Իսկ վասն հրեշտակացն Հռոմայ
չախշի ինչ ի գումարման աստ, քանզի եւ անդէն իսկ իսկզբանն բո-
ղոքեաց Նաւիքէս հակառակ նոցա իբրեւ զբարեկամաց Փղաւիանու:

Իբրեւ այնպէս զչափ առ Վիտսկորոս թէ անսան նմա առ ա-
հին տագնապի եպիսկոպոսունքն, տայր ընթեռնուլ զգործս վեցե-
րորդ գումարման Նափեսոսական ժողովոյն, որ զհաւատաց ճառեալ
արգելոյր առնել նորաձեւս. եւ ըստ բանիցն այնոցիկ դատապար-
տէր զՓղաւիանոս եւ զՆաւերիոս թէ հակառակ այնմ գործեցին՝
դատապարտեալ զՆաւիքէս, եւ այնպէս անցին ըստ օրէնս հարցն.
այսպիսի ամբաստանութեամբ արկան նոքա յիշխանութենէ: Իսկ
Փղաւիանոս եւ զիր բողոքման միում ի հրեշտակացն Հռոմայ, եւ
Հիլարիոս սարկաւազ հրապարակաւ բողոքէր վասն անիրաւ դա-
տաստանին այնորիկ: Եւ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց անտի անկեալ
փարէին զոտիւքն Վիտսկորայ, պաղատէին ի բաց կալ յայնպիսի
գործոյ: Այնժամ յոտն եկաց եգիպտացին, գոչեաց մոլեգին եւ
ասէ, Ո՛ւր են կոմսքն. ընդ բանին իսկ եւ իսկ եմուտ ի ներքս յեկե-
ղեցի անդր անթիպատոն Նաիացւոց եւ զհետ նորա խուժէր ամբոխ
զօրականաց, վանականաց եւ խառնաղանձ մարդկան, խարաղան եւ
շղթայք ի ձեռս: Հիացան զարհուրեցան եպիսկոպոսունքն. զուր
էր ամենայն ջան նոցա, ստիպեցան անցանել ի մէջ եւ արկանել
ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի: Իսկ ի վերայ Փղաւիանու

յարձակեալ անկան վանականքն Վարդապետ Բարսեղ, «
գեաղին, եւ Վիտակոր կոխեաց ոտանին: Ապա ածառ լ
բանա եւ ի վաղիւ անոր յաքսորս (յԼափեացա ՊԵՂ
յաւուրն երրորդի վախճանէր ի լիկանաց ամառի: Եւ
ձեռն արկանէր Վիտակոր զայլ եւս հակառակադրան ի
յիւրաքանչիւր արժողոց, որք եւ ընկեցան մի բառ մի
նութենէ, ոչ այնորիկ միայն որ ի ժողովի անդ էին կառ
ձեռնադիր, այլ եւ որ ի բացեայն էին եւ կամ արկեա
գիր: Այսպէս մերժեցաւ ի բաց Իրաս Աղեօացի, Գեւ
Նիւրացի, Վանիէլ Խառանացի. փոխանակ Իբրայ եղա
ոմն անուն, փոխանակ Վանիսի Անտիոքաց հոգեւորդեալ
մոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փղաւխանու՝ Անտառադեոս ել
քառնդրացի. եւ յայն եւս յանգզնեցաւ՝ մինչեւ նորովել
հանայապետն Հռոմայ: Իբրեւ ամենայն վնարեցաւ՝ ել մ
վաղվաղակի Վիտակոր յԼափեսոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն,
«տեաց զգործս ժողովոյն կայսրն, հոն հրաւան թէ մի որ
բովիւն՝ Վեստորի եւ զՓղաւխանու ունի, կարգեացի եպիս
կոսպէս յարեաւ միւսանգամ հերձուած. եւ յիսկեալ
Իզդիպտոսի, Պաղեստինայ եւ Կիւրակիայ միամտեալ եւ հ
նեալ էին ընդ Վիտակորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին
ՊԵՂՆԻ քահանայապետին Հռոմայ: Ամենեցուն սոցա այն
տեւ աչք ի սա հայէին, ի սմանէ յուսային զստանել օգնակ
թիւն փրկութեան յաղետիցն հասելոց: Վեղու իմն զաղէս թալ
թիւնդորոտեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ ՊԵ
յորուս՝ առէ դիմել առ նա որպէս երբեմն Պաւղոս դիմեաց
Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ ալ
զքահանայապետն, իբրեւ զգլուխ համբռնեան եկեղեցւոյ հասնի
յօգնակախութիւն ի նեղութեան նորա:»

1 Նիւի Պաւղոս, առէ, քարոզն չըւ
մարտութեան եւ փոք Հոգւոյն սրբոյ, նւ
զնաց առ մեծն Պետրոս, զի ի նման ըն
կայի լուծում վասն օրինակն ինգրոյն
յուզելոյ յԱնտիոք, եւս առաւել մք ա
պաժամանքս եւ փորձեր գիմմի առ ա
թոս մեր առաքելական՝ զի ի մենկ ընկալ
ցուք զարման բռնիութեան վրայ եկեղե
ցեացն: Քանզի մեզ անկ է զյառաջակա
նութիւնն ունել յամենայնի. քանզի բազ
մապատիկ իմ առաւելութեամբք փայլէ
աթոս մեր: Ձի զսլ եւս բազարս որոյ
նա երեւեցուցանէ կամ մեծութիւնն
կամ գեղեցկութիւն եւ կամ ընտելացն յա
նախութիւն, իսկ գիտեմ՝ որ զրկեալ յայն
պիտեաց իցեն՝ պարզեւք ինչ հոգեւորա
կանք չեղացուցանեն, իսկ մերում քա
ղաքից ես առեւ բարութեանցն զնուան
յառախութիւն բարութեանցն. քանզի մեծ
է նա քան զամենայն եւ մեծապաշտառ,
որ եւ զահարեց է արեւելոց եւ լի է
ընտելացն յառախութեամբ: Հանգերմ առ

քիմիք՝ ունի անբութիւն ինտանութեան,
ինքն քաղաքն զիւր իսկ անուն ապ ի Ե
րայ ամենայն հոգաւորեցն: Այլ առաւ
իսկ քան զամենայն հասար փառաբա
նեն զնա, որում փայ ժողովութեան կո
խաւոր է առաւելեղենն Պաւղոս որ բոլ
բարեւալ գոչէ՝ «նապար մեր պատմի թ
ամենայն աշխարհ,» Նիւի իսկ եւ իսկ յ
ընդունելոյ զհարաւանս ինտար քա
ղութեանն՝ այսպիսի զարմանալի գոյն
առաւելութեան երբ, ապա մի նաքարա
կան իցեն յայտ առնել զգործիւնն որ
մա քարազութեան բարեպաշտութեան:
Ունի դարձեալ զլիբն զհասարակաց հոգի
եւ զվարդապետաց՝ զԵսորոնն եւ զԲա
ղամի, որ զոգիս հոռապաշտելոցն լուսա
րեն: Այս երանելի եւ առաւելեղենն
մալք՝ թեպէտ եւ յարեւել ելին եւ քա
ղաքայթն ընդ ինա նաեւ յաւա
ցին, սակայն անգին յարեւմտս արդի
ինքնակամ զմուսս կենց իրենց, եւ
անառաւս պիտի համարեն արեւելոս բա

ԲԷՆԴԻՍ Բ. — ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԻՆԻՍ

Բազմաթիվ խառնուրդների լուրջ քաջանայապետան էր վաղ լուեալ զանցան ի չիզդրիտոս՝
 նեայ տառնի, երաւեալ յանձն արհանել ձեռնարկի, փախուցեալ յափեաստ
 յաջարտ (Նոյն էն ի նմին դիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ ճանապարհ
 անէր ի Լեւոնի Եւոմ, բայց անգէտ էր մահուն Փղաւիանեայ։ Երար քաջա-
 ւոր էր հոգեպարտեան սիւնհոգոս ի Զօսմ եւ եղոյց անոյժ եւ անհաստատ զա-
 րք եւ ընկեալ իւայն որ յափեաստ գործեցաւ. «յաւազակական ժողովին», (որ-
 ք ի ժողով ակն կոչէրն զնա Ղ Եւոն)։ Ղ-բեր առ կայար թէւորոս եւ առ նորին
 Գեղեց էին եւ իւրոյ Պաւլքերիւ թախանձեալ Եւոն ժողովել այլ ժողով Երե-
 ւոյ Երաս Երեւոյսիւն յառաղեա եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել
 Երեւ. Բազմաթիւն էր յայն ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ Փղաւիանոս բողո-
 ի Եւոնիւր չարեալ է առ նա լաւ Նիկիական (այս ինքն՝ Սարգիսեան չորրորդ)
 Երեւոյսի Եւոնիւրն է։ Իւ համարձակութեամբ ինն գրէ առ կայար թէ «Պաւլոս
 Գեղեց» Բազմաթիւն է պատշաճ է քեզ թողուլ եպիսկոպոսոսն ազատութիւն՝ պա-
 ւանայի վարչութեանը զպատերազմն հաւատոց. կարոյ մնալոց են հաստատուն
 եւ քաջալի հաւատաք անպաղէք ի մարդկեղէն բանութենէ եւ ի պաշտօնապետաց,
 ան հրաման իւրաքանչիւր եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ ասնձահարել
 Եւոնի, իւրեք զազգաբարիչս խաղաղութեան, զի եւ Վրթիւտոս հովանի թաղա-
 չեանս. կ'աւորութեանդ ինիցի,։ Եւ եւ ի ձեռն Սլաւնարիանոսի Ղ. կայ-
 արիւր Բազմաթիւն արեւմտեղ կամէր ածել զԹէոփոս ի հաւան. եւ գրեաց ոչ
 Եւոնիւրն Սլաւնարիանոս այլ եւ նորին կին Եւոնիւրիւ, միամօր
 Եւոնիւր թաղաւոր թէւորոսի, որպէս եւ նաւն նորա Վարդա Պղակիկիւ,
 Եւոնիւր Բազմաթիւն արեւմտեալ յաղաւանաց Ղ Եւոնի՝ որ եւ մեծաւ տրամաւ թեւամբ
 ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ եպիսկոպոսացն՝ ի ժամանակի զի
 եկեալ էին ի Սաւեննայ ի Զոսմ յաղեցելութիւն սրբոյն Պետրոսի։

[illegible]

տաւորեն: Սրա շնորհ եւ փառաւոր զինք
 ահա գործեցին. այս իսկ ծայր եւ ծագ-
 ներաց բարսեղեանքն է: Բայց զամեն նա-
 յա փառաւորեաց այսմ Աստուծո նորոց,
 յորժամ նորաց ի վերայ նորա զինք որը-
 բաւի ինչեւ որ զնապապութն ունից հաւա-
 տարն ծաւալէ:

Քեզմե եւ բազում ինչ ե որ զայն
յայտ առաքեալ ցուցանէ, առկայ բաւա-
կան եւ խառնին ներ ընդհեր Գահինեցոցի
... Բաւական են եւ որ զհեցանն ի ինչ
աւ ի զներ զառաքելական նկարագիրը
ցուցանելու: Քանի չանդգործեալ այնմ
զոր դիտել եր որբութան ներկայ զմար-
տաւորութենէ կենտարբին մեր Ըս-
տանայ, եւ զորմեզ ընդ չնորմութիւն
զայն: ... Իսկ ընդ որմայապետը ընդ ներ
չպէտքն իմաստութիւն, զմարտ Հոգւոյն
պար, որ ներք խոսեցաւ, օրհնեցաւ ա-
ռաքելը, փարել տանեց եւ յաղթ ան-
կեալ ապերսեմ զարմութիւն քս զի կե-
ղեցեալն Ըստանայ մրկեցող օգնական լի-
նեցին:»

Յեա պատմւոյ թէ՛ արդէն գտաւ-
պարտեցաւ ի Դիտիկոսոյ աւանդ ի գտա-
կոյնոյ՝ ասէ. 'Այլ ես մեամ զնոյ՝ ա-
թուոյն մերոյ, եւ աղաչեմ եւ աղերսեմ
զարդաթիւն քո, զի ինձ՝ որ կարգամ բա-

զոր է ձեր ուզիչ և արգարակորով առեանիչ, լիցի արշական, և համան առցի զալ առ ձեզ և ցուցանի թե վարդապետութիւն իմ բոա առաքելական հետացն է: Են իմ... մասեանք ընդգծել Արխանուայ եւ Եւստանից, ընդգծել Մարգոն որ է Պարսից աշխարհին են, զտեսչութիւն, զտեսչութիւնութիւն եւ զտեսչականութիւն մարշաւարութիւնէն. զիւրին է ի սոցունց նմաշէլ եթէ զանարտ կանոն հւատացն զայնէք, թէ յաւաքութիւնն խառնայ: Բայց աղայն փ մարտի զհերթական իմ, և փ զներութիւն իմ զհէք յոա բազում վատասից թշնամուհոյ՝ անուառ անել:

[illegible]

Զայս, առե, (ի ձեռն հրշապոյս)
առաքելի առ որդաթիւնդ ձեր. քանզի
կապալեք որդաւանկան հրովորաւանկան կա-
պալեալ կաշկանդեցին զիս, որպէս եւ
զայսն՝ չգալ առ ձեզ,,:

յարձակեալ անկառն վանականքն Վարդուհանց բրոզք, արկին զնա ի գետին, եւ Վիտակոր կոխեաց ոստալն: Ապա ածաւ ընդ քարշ ի բանտ եւ ի վաղիւ անդր յաքսորս (յապիւսկա Վիւդապուոց), եւ յաւուրն երրորդի վախճանէր ի լիկանաց անտի: Այնուհետեւ ձեռն արկանէր Վիտակոր զայլ եւս հակառակորդան իւր մերժել յիւրաքանչիւր ամբողջոց, որք եւ ընկեցան մի ըստ միովն յիշխանութենէ, ոչ այնորիկ միայն որ ի ժողովի անդ էին կամ չարկեալ ձեռնազիր, այլ եւ որ ի բացեայն էին եւ կամ արկեալ ձեռնազիր: Այսպէս մերժեցաւ ի բաց Իրաս Իգեւացի, Թէոդորեոս Կիւրացի, Վանիէլ Խառանացի. փոխանակ Իրայ եգաւ Կոննոս րմն անուռ, փոխանակ Վաթնոսի Անտիոքաց հաղապետի՝ Մաքսիմոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փղաւիանու՝ Անատոլիոս երէց Աղեքսանդրացի. եւ յայն եւս յանգնեցաւ՝ մինչեւ նոյնել եւ զքահանայապետն Հռոմայ: Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ՝ ել մեկնեցաւ փաղվաղակի Վիտակոր յափեսոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն, հաստաւ տեսց զգործս ժողովոյն կայօրն, հան հրաման թէ մի ոք՝ որ զմոլութիւն Վեստորի եւ զՓղաւիանու ունի, կարգեցի եպիսկոպոս:

Այսպէս յարեաւ միւսանգամ հերձուած. եպիսկոպոսունք Իգիւպտոսի, Պաղեստինայ եւ Կիւրակիայ միամտեալ եւ հաւանեալ էին ընդ Վիտակորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին ընդ Վեռնի քահանայապետին Հռոմայ: Ամենեցուն ողջապէս այնուհետեւ աչք ի սա հայէին, ի սմանէ յուսոյն զստանել օգնականութիւն փրկութեան յաղետիցն հասելոց: Վեռն իմն զաղիս թուղթն Թէոդորեոսայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ Վեռն յորում առէ դիմել առ նա որպէս երբեմն Պաւղոս դիմեաց առ Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ աղաչէ զքահանայապետն, իբրեւ զզուլս համբօրէն եկեղեցւոյ հասանել յօգնականութիւն ի նեղութեան նորա:

1 Եթէ Պաւղոս, առէ, քարոզն ճշմարտութեան եւ փոք Հօգույն որդոյ, նշանց առ մեծն Պետրոս, զի ի նմանէ ընկալի լուսնաւ զմեծն օրինական ինքորդն յազնելոյ յԱնտիոք, եւս առաւել մեծ ապագանքս եւ փորձք գիմմք առ թոռ մեր առաքելական՝ զի ի մենի ընկալցաւք զարման բռնութեան վրայց եկեղեցւոցն: Քանզի մեզ անկէ զյառաջակցութիւնն ունել յամենայն. քանզի բազմապատիկ իմն առաւելութեամբք փայլէ յաթոռ մեր: Ձի զայլ եւս քաղաքս պայծառ երեւցուցանէ կամ մեծութիւնն կամ գեղեցկութիւն եւ կամ բնակչաց յաւաքութիւն, իսկ զիւրեմ՝ որ լրկեալ յսոսպիտանք իցեն՝ պարզեւք ինչ հոգնաբանար շքեղացեցանն: Իսկ մերում քաղաքիկ եւս առիւ բարութեանցն զիսուն յաւաքութիւն արարութեանցն. քանզի մեծ է նա քան զամենեւին եւ մեծապայծառ, որ եւ զահերեց եւ արեւելաց եւ լի է բնակչացն յաւաքութեամբս: Հանդերձ սո-

քիմք՝ ունի աերսութիւն իշխանութեան, եւ ինքն քաղաքն զիւր իսկ անուն ապ ի վերայ ամենայն հպատակելոցն: Այլ առաւել իսկ բան արմնայն հաւատք փառաւոր առ նեն զնա, որում վկայ վաւերական երաւխաւոր է առաւանդեղէնն Պաւղոս որ բողոք բարձեալ գոյէ "Հաւատք մեր պատմի ընդ ամենայն աշխարհ": Եթէ իսկ եւ իսկ յետ ընդունելոյ զհարաւուն կենտրոք քարոզութեանն՝ այսպիսի զարմանալի պատգաւ առաւանդեան երբ, ապա զի չառաւարական իցեն յայտ առնել զջորութիւնն պայծառ քարոզութեան բարեպաշտութեանն: Ունի զարմեալ զիւրեմ գհասարակաց հարցն եւ զարդազմեաց զՊետրոսին եւ զՊաւղոսի, որ զգիտ հաւատացելոցն լուսաւորեն: Այս երանելի եւ առաւանդեղէն ամուլ՝ թեպէս եւ յարեւել ինչ եւ զհաւաքայթն ընդ բնաւ ծագեալ ծաւալցին, սակայն անդն յարեմուսս արժոյն ինքնակամ զմուսս կենաց իւրեանց, եւ անուստս պայծա զհամբօրէն արեւելոս լու-

Իսկ քահանայապետն էր վաղ լուեալ զանցան ի շիրադիոսէ՝ որ չառեալ յանձն արկանել ձեռնադիր, փախուցեալ յԱփեպսե անգէն ի նմին գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ ճանապարհ ի շում, բայց անգէտ էր մահուն փղախանեայ։ Երար քահանայապետն սխնհորոս ի շում եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատ զաւմնայն որ յԱփեսոս գործեցաւ «յաւազակական ժողովին», (որպէս կոչէին զնա Ղ. եւոն)։ Ղ. բեր առ կայսր Թէոդոս եւ առ նորին քոյր Պուլքերիա Թախանձերով Եալ ժողովել այլ ժողով Եփեսոսական յիստորիա եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել մինչեւ յայն ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ փղախանոս բողոքեալ է առ նա ըստ Ղիկիական (այս ինքն՝ Սարգիսկեան չորրորդ) կանոնի։ Եւ համարձակութեամբ իմն գլխէ առ կայսր Թէ «Պարտ եւ պատշաճ է քեզ Թողուլ եպիսկոպոսացն ազատութիւն՝ պատերազմել զպատերազմն հաւատոց. կարց մնալոց են հաստատուն հաւատք անպաղձք ի մարդկեղէն բաժութենէ եւ ի պատճապեաց, սակայն եւ քեզ անգ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ անձահարել զպղտորիչ խաղաղութեան, զի եւ Վրթիսոս հովանի Թագաւորութեանց լինիցի», «Եւ եւ ի ձեռն Վարդնախանութի Ղ. կայսեր արեւմտից կամեր ածել զԹէոդոս ի հաւան. եւ զրեաց ոչ միայն Վարդնախանութի այլ եւ նորին կին Եւդոքիա, միամօր դուստր Թէոդոսի, որպէս եւ նաւն նորա Վարդա Պղակիդիա, խանդաղատեալք յազաչանաց Ղ. եւոնի՝ որ եւ մեծաւ տրամաւթեամբ ընդ առաջ նոցա բաղձութեամբ եպիսկոպոսացն՝ ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Սաւեննայ ի շում յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի։

Սուրբն։ Սորա շքեղ եւ փառաւոր զներս Եփեսոս գործեցին. այս իսկ ծայր եւ ծագ անոց բարութեանցն է։ Բայց զԵփեսոս նոցա փառաւորեաց այժմ Աստուծո նոցա, յորժամ նոսոյ ի վերայ նորա զներ սըրբութիւնդ՝ որ զմառադարն ուղղել հաւատացն ծաւալէ։

Թեոփա եւ բազում ինչ է որ զայն յայտ արարեալ ցուցանէ, սակայն բաւական է նախանձն ներ ընդդէմ Թեոփեցւոցն... Բաւականն էն եւ որ գրեցան ի ձեռք առ ի զներ զառաքելական նկարագիրդ ցուցանելոյ։ Պանդ հանգիստեաց այն՝ զոր զբեւել էր սրբութեան ներս զմարմաւորութենէ կենդանութիւն մերս Աստուծոյ, եւ զարմացոց ընդ չնդհարութիւն զրոյն... Իսկ մեր արանցեալք ընդ ներ հոգեւորն իմաստութիւն՝ զնորս շուրջն պրոյ, որ ներս խոսեցաւ, օրհնեմք. աղաչեմք, փարել առնեմք եւ յոյզք առնեալ աղերսեմք զսրբութիւն քո զի եկեղեցեացն Աստուծոյ միբնեւոց օգնական լինիցի»։

Եւս պատմելոյ Թէ օրդեւ գառապարտեցաւ ի դիտկորոյ առանց ի գառ կոչելոյ՝ ստէ. «Այլ ես մամ զձեռն» աթուղն ներս, եւ աղաչեմ եւ աղերսեմ զսրբութիւն քո, զի ինձ՝ որ կարգեմ քո.

զոր ի ներ ուղղել եւ արդարեւորով առանդ, լիցի օգնական, եւ հրաման տացէ զալ առ ներ եւ ցուցանել Թէ զարդապետութիւն իմ ըստ մառաքելական հեռոցն է։ Են իմ... Եւսանեմք ընդդէմ Արիանոսաց եւ Խնամեմք, ընդդէմ Մաքսիմոս որ ի Պարսից աշխարհին են, զստեւալութենէ, զստառածիտութենէ եւ զստառածեղէն մարմաւորութենէն. գիւրքն է ի սոցունց անաշել եթէ զանաբ զանա հաւատոցն պահեցէ, Թէ յաղաւթեմք իտարեցոյ։ Բայց աղաչեմ քո մարտել զնորոսեմ իմ, եւ քո զնորութիւն իմ զհէք յեւ բազում ժամատոց Թեոփեոց՝ անուառնել։

Եւսալ իսկ քան զամենայն աղաչեմ ուսանել ի ձեռք Թէ զօրա իցէ ինձ այսմ մարտան զոր մարտեցոյ յանդաւ յաթապոս՝ հաւանել անառ, Թէ ոչ։ Զանդի զձեռն ներսն սպանեմ։ Ձի եթէ հրաման տայցէ ինձ կալ մալ ի գառապարտութեան աստ՝ մայրցի, եւ ոչ քոսմ ումք այսուհետեւ եղեց տաղանդի...։

Ձայո, ստէ, (ի նեւ հեշտակոց) առաքեցի առ սրբութիւնդ ներ. քանիք կապեց արքունական հրովարտեցն կապեալ կոչանդեցին զեւ, որպէս եւ զայլն՝ չեալ առ ներ»։

Այլ ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար . եւ սոցա եւ քա-
հանայապետին տայր թէնդոս պատասխանի թէ ամենայն ինչ օրի-
նօք կատարեցաւ յԼէփեսոս եւ Փղաւխանոս յիրաւի մերժեցաւ :
Նմին իրի իսկ ի թղթին որ առ քահանայապետն՝ խնդրէր հա-
տատել զՆատողիոս յաթոռ հայրապետութեանն Սասանեղի-
նուպողեայ, որպէս եւ ինքն եւս Նատողիոս հայցէր զհաւանութիւն
եւ զհաստատութիւն քահանայապետին : Այլ թուղթ պատա-
խանւոյ քահանայապետին եւ հրեշտակութիւն նորա չժամանեաց
եղանել առաջի կայսերն, զի կարեցաւ յանկարծուս թել մենքե-
նաւորութեանց աղբունեացն՝ յանկարծ մահուամբն թէնդոսի Բ :

Այլ ըստ Նիկեփորայ պատմադրի՝ յորդորեալ Պուղբերիաց
ի թղթոյ անտի քահանայապետին Ղեւոնի երեալ ի միայնութե-
նէն ձեպէր յաղբունիսն, բանայր զաչս եղբօրն՝ որ ակարութեամբն
մատնեալ էր ի ձեռս արանց վատաց խրատաւաց . Վրիւսապիտոս
ընկալաւ պատիժ մահու, իսկ զշխոյն Լադոկիա առ հրաման մեկ-
նել զնալ յԵրուսաղէմ՝ զրկեալ ի կայսերական պատուոյն (449) :

Ստիպանէր թէնդոս Բ . (29, Յուլ . 450) անկեալ յերթ-
վարէ յորսն՝ 50 ամաց, յետ թագաւորելոյ ամս 43, մանաւանդ
թէ այլոց թագաւորելոյ փոխանակ նորա : Աջողակ էր նա ի գրել,
յայն սակս եւ Վեղեցկադիրն անուանեցաւ : Նտիղոս ոմն անուն
հանդերձ այլովք եւթն իրաւագիտօք փառաւորեաց զանուն նորա
թէնդոսեան մարէնէն օրէնաց, ժողովեալ ի նմա զամենայն հրա-
մանս կայսերաց անդատին ի Սոստանդիանոսէ Մեծէ ի 16 գիրս :

108

Այնուհետեւ եւ յաթոռ զշխոյն Պուղբերիա (450—453).
բայց ընտրեաց իւր ի փեսայութիւն պայմանաւ կուսութեան՝ զայրն
առաքինի եւ զքաջ զ60ամեայ սինկղիտիկոսն զՄարկիանոս (450—
457) թրակացի յազգէ եւ արար զնա բարձակից թագաւորու-
թեանն, որ եւ մեծաւ փտահոլութեամբ եւ պատրաստութեամբ
մատուցանէր թագաւորին Հոնաց Ստտիղայ երկաթ՝ փոխանակ
հարկի ոսկւոյն, եւ այնպէս զանգիտեալ Ատտիղայ ընդհարկանել
ընդ տէրութեանն արեւելից՝ դիմէր յարեւմուտս, ուր միայն Ղեւոն
քահանայապետ կերպարանօք հեղութեանն ցածուցանէր զխրո-
տանս նորա, որպէս յետոյն պատմեցի :

Ընկալաւ զշխոյն մեծաւ սիրով զհրեշտակութիւնն Ղեւոնի
(որ առ թէնդոս առաքեալ էր) եւ զթուղթն յորում սահմա-
նէր քահանայապետն վասն ընդունելութեան Նատողեայ պայ-
մանս, այս ինքն թէ լեալ իցէ հեռի ի վերջին գործոց անտի, եւ
ընդունիցի զթուղթն իւր առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ :
Հրեշտակութիւնն այն (երկուց եպիսկոպոսաց Աթուղիոսի եւ

Լսատորիսի եւ երկուց երիցանց) եղեւ մնայուն ի քաղաքին, եւ ի ձեռն նոցա իմանայր այնուհետեւ քահանայապետն զեկեղեցական անցս արեւելից, եւ նորօք հաղորդէր զխորհուրդս իւր կայսերացն: Յանձն առ զպայմանս քահանայապետին Լնատողիոս մեծաւ յօժարութեամբ, եւ ժողովեալ զազմամբոս եպիսկոպոսունսն որ եկեալ էին յողջոյն նորոյ կայսեր՝ արկին միաբան ձեռնադիր թղթոյն իւրնի առ Փղաւխանոս, եւ ապա առաքէր զայն Լնատողիոս իսկ եւ իսկ առ եպիսկոպոսունս արեւելից: Վստահ լեալ այնուհետեւ ի նա քահանայապետին՝ յանձն արար նախ խորհրդակցութեամբ հրեշտակաց իւրոց որոշել զպայմանն, եւ ընդունել տակաւ ի հաղորդութիւն զտկարացեալսն ի ժողովին Լփեսոսի. պատուէր տուեալ միանգամայն՝ զի մի յիշեցին առաջի սրբոյ սեղանոյ անուանք Վիտսկորայ, Յորնաղայ եւ նոյնպիսեաց: Լնչապի գործ միաբանութեանն յաջողէր՝ մինչեւ շրջէր այնուհետեւ քահանայապետն զխորհուրդ իւր եւ չկամէր թէ գումարեացի ժողովն տիեզերական՝ զոր խնդրեալ էր ի Խեղդոսէ եւ ի Պուղքերիայ. մանաւանդ զի ածեալ էր Մարկիանայ փառաւորութեամբ զհարմին Փղաւխանայ ի Կոստանդինուպոլիս եւ Լաւիքէս ընկեցեալ էր յերիցութենէ եւ յառաջնորդութեանն պատուոյ: Սահոյն յետուստ հարկ համարեցաւ զեջանել կամաց դշխոյին եւ Մարկիանայ, քանզի այսպէս իմն համարէին սոքա թէ նովին առջեւն առաւել հաստատութիւն իրք տէրութեանն:

Սահմանեցաւ տեղի ժողովոյն նախ Լիկիա, այլ ապա ըստ խրատու հրեշտակաց քահանայապետին, եւ զի չկարէր կայսրն ինքնին գալ ի Լիկիա՝ որպէս կամէրն, սահմանեցաւ Վաղկեդոն: Իսկ եպիսկոպոսացն էր առաւել քան զ600, որ է յաճախագոյն քան զամենայն արեւելեան ժողովն. էին ի նոսա եւ բազումք ի հարց սրբոց Լփեսոսական ժողովոյն. սակաւաւորք էին եպիսկոպոսունքն արեւմտից վասն ասպատակի Վանդաղացն՝ յԼփրիկէ, եւ Վթացն եւ Փրանկաց՝ ի Վաղիա եւ յԻտաղիա: Սկիզբն առ ժողովն (451, Հոկտ. 8) յեկեղեցւոջ Ս. Լափեմիայ առաջի 6 կամ 7 պատգամաւորաց կայսեր յարանց երեւելեաց սինկղիտոսին: Լարկու ինչ էր գործ ժողովոյն, նախ՝ առնել դատաստան ի վերայ Վիտսկորի եւ գործակցաց նորա, ի վերայ եպիսկոպոսացն արեւելից՝ որք բարանօք նետադականութեան մերժեալ էին յաթոռոց եւ տակաւին դատախաղ կայր զնոցանէ կողմն Լափիպտացւոց: Լարկորդ անգամ՝ լուծանել զխնդիրս հաւատոց որ ի ձեռն Եսեստորի եւ Լաւիքեայ յուղեցան: Իրք եպիսկոպոսացն յառաջնում եւ յերկրորդում գումարմանն վճարեցան: Եսասան գահերէց ժողովոյն հրեշտակք քահանայապետին Ղուկենտիոս Եսկողոնի եւ Պասկապիոս Լիւքեոնի եպիսկոպոսունք հանդերձ Լասիղեաւ եւ Լոնիփսիկաւ երիցամբք, ապա Լնատող Կոստանդինուպոլեայ, Վիտս-

կոր Միջերանդորայ եւ ապա այլք կարգաւ: Իսկ իսկ եւ իսկ յայտարար Պատկասիրոս թէ Վիտակորայ չէ արժան նստել ի գաղատատան, այլ ինքն ընդունելոց է դատաստան՝ զի յափշտակեաց յինքն զեռնանութիւն դատաւորութեան եւ «զի առանց հաւանութեան առաքելական ակթողոյն արար սիւնհոգոս, որ ոչ երբեք լեալ է եւ ոչ արժան իսկ», Թէպէտ եւ պատգամաւորք կայսերն ցուցին հրեշտակացն թէ չմարթին ինքեանք դատախազ եւ դատաւոր միանգամայն լինել, սակայն եւ այնպէս հրամայեցաւ Վիտակորի ելանել ի տեղւոյն եւ կալ ի միջին վայրի: Իսկ զի լուսեալ զրան կայսերական պատգամաւորացն Եւսեբիոս Վարդապետ այր հմուտ դատաստանական օրինաց, եւ անց ի մէջ լինել դատախազ զՎիտակորայ եւ ետ զիր ժողովոյն՝ յորում բովանդակեալ կային համառօտիւ անցք աւագական ժողովոյն, եւ խնդրէր զի քննեսցի: Հաւանեցան յանձն առին հարցն, եւ սկիզբն եղեւ ընթեռնայ գործոց սիւնհոգոսին այնորիկ, եւ այնպէս գայր յայտ թէ չեա թոյլ Վիտակոր ընթեռնուլ զթուղթն Վեռնի՝ յեա բազում անգամ երգմամբ խոստանալոյ, եւ թէ նենգեալ է գործս սիւնհոգոսին, եւ թէ ստիպեալ է զեպիսկոպոսունսն արկանել ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի, եւ զՓղաւիանոս եւ զԵւսեբիոս առանց իրաւանց մերժեալ յակթողոյն: Եւ այնչափ վճիռ ետ մեծ մասն եպիսկոպոսացն թէ անարժան է Վիտակոր եպիսկոպոսական պատուոյն, նոյնպէս եւ վասն Եօրնաղայ Երուսաղեմայ, Տաղասիրսի Կեսարիայ, Եւսեբիայ Լնկիւրայ, Բասիլիդոսի Սեղեւկիայ Իսաւրացւոց եւ Եւստատիոսի Բերիտոսի եպիսկոպոսաց, այնու՝ զի տեղութեամբ անսացին բանից եւ գործոց Վիտակորի: Թէպէտ քանզի եւ Երաս որ յաւագական ժողովի նշովեալ էին՝ եղեն ընկալեալ ի հարցն յեա նշովելոյ նոցա յայտնապէս զԵւստոք: Լնդէն յերրորդում գումարմանն եկին ելին առաջի ալք ոմանք յՄիջերանդորացւոց ամրաստանք զՎիտակորայ: ցուցանէին գործս բռնութեան հայրապետին իւրեանց, զպանութեանց, զյափշտակութեանց եւ զանառակութեանց ընդ կանանց: Երեւց կոչեցաւ Վիտակոր ի ժողով անդր, եւ իրեւ չառ յանձն գալ, ընկեցաւ նա յեպիսկոպոսութենէն եւ ի քահանայական պատուոյն, նախ վճռով հրեշտակաց քահանայապետին եւ ապա համօրէն իսկ ժողովոյն՝ վասն բռնութեանցն յԵփեսոս, վասն անսասանելոյ ձայնի կոչման ժողովոյն եւ այլոց անօրէն գործոց իւրոց: Իսկ այլ եւս եպիսկոպոսանք, որպէս Եօրնաղ եւ այլքն ամենեքին որք ցուցեալ էին գործակից գործոց նորա յառաջնում գումարմանն անդ՝ ապա ի չորրորդում գումարմանն ցուցին առ հասարակ զղծումն եւ ընկալաւ զնոսա ժողովն:

Իսկ հաւատոցն խնդիրք յերկրորդ, ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ գումարմունսն վճարեցան: Երկրորդում անդ յեա ընթեռնայ

վիպութիւնսն ի հարցն առաջնոց՝ ընթերցան թուղթք նկարդի առ Նիստոր եւ առ Յովհաննէս Անտիոքացի։ Իսկ իբրեւ յետ այնորիկ ընթերցաւ որպէս պսակ ամենայնի եւ հոյակապ թուղթն Ղեւոնի առ Փղաւիանոս՝ գոչել սկսան միարան հարքն. «Այս են հաւատք հարցն եւ առաքելոց. ամենեքին զնոյն հաւատս սննիմք. ի նոյն հաւատս կան ամենայն ուղղափառք. Պետրոս բերանով Ղեւոնի այսպէս խօսեցաւ. առաքեալք այսպէս ուսուցին. ոչ վրիպեաց երբեք Ղեւոն ի վարդապետութենէ, աստուածաշաշտութեան եւ ճշմարտութեան»։

Ղլեւաւոր մասն թղթոյս այս է 1. «Ողջ կացեալ սեպհականութեան երկոցունց բնութեանցն (եւ էութեանց) եւ ի մի դէմն գումարելով՝ ընկալեալ եղեւ ի մեծութենէ՝ խոնարհութիւնն, ի զօրութենէ՝ ակարութիւնն եւ ի մշնջնաւորութենէ՝ մահկանացութիւնն. եւ զի առնիցէ հասուցումն մերոցն պարտեաց՝ բնութիւնն անկրական միաւորեցաւ ընդ չարարելի բնութեան, զի որպէս պիտոյ իսկ ի մեր բժշկութիւն էր՝ մի եւ նոյն միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս կարող իցէ մեռանել միովն եւ մի լիցի կարող մեռանել միւսովն»։ (Եւ իբրեւ տարակուսէին իմն ընդ վերջին բանսս եպիսկոպոսունք ոմանք Ղիւրիկեայ եւ Պաղեստինեայ՝ ցուցաւ նոցա անդէն ի Ժողովոյն նմանագոյն բան Նիւրդի որ ասէր, «Բայց քանզի բուն մարմին նորա շնորհքն Աստուծոյ ըստ առաքելոյն Պաւղոսի վասն ամենեցուն մեռաւ, յայն սակս տաի զնմանէ վասն մեր մահու համբերեալ. իբր ոչ եթէ ի փորձ մահու եկեալ նորա ըստ իւրում բնութեանն, քանզի անմեռութիւն է ասել կամ իմանալ զայս, այլ զի, որպէս վաղն ասացի, մարմին նորա ճաշակեաց զմահ»։ Թուղթ Ա. առ Նիստոր)։

«Այսպէս ողջ եւ կատարեալ բնութեամբ ճմարիտ մարդոյ ծնաւ Աստուածն ճմարիտ, բովանդակ՝ իւրովքն, եւ բոլոր մերովքն։ Մեր ասեմք զոր ինչ իսկզբանէ հաստեաց ի մեզ արարիչն, եւ զոր առն՝ զի նորոգեացէ։ Քանզի այն ամենայն՝ զոր պատրիշն ած ի վերայ եւ մարդն պատրեալ ընկալաւ, չունէր ինչ հետս ի վերայ Նենարարին։ Եւ ոչ վասն զի հաղորդութիւն ընդ մարդկօրէն ակարութեանց կալաւ՝ յայն սակս հաղորդ ինչ եւ կցորդ մերոց յանցանացն եղեւ։ Առ զկերպարանս ծառայի առանց մեղացն ազատ, զմարդկեղէնսն մեծացոյց եւ զաստուածեղէնսն չփոքրկացոյց. քանզի ունայնանայն, որով զանձն՝ որ աներեւոյթն էր՝ երեւելի կացոյց, եւ մինչ արարիչն եւ տէրն ամենայն իրաց էր՝ կամեցաւ մահկանացու ոռն ի մահկանացուաց լինել՝ այն զիջումն որդումութեանն էր եւ ոչ նուազութիւն զօրութեան։ Յայն սակս որ կացեալ ձեացեալ ի կերպարանս Աստուծոյ՝ արար զմարդն, նոյն ի կերպարանս ծառայի՝ եղեւ մարդ։ Քանզի երկոքին բնութիւնքն առանց թերութեան պահեն զիւրեանց սեպհականութիւնն. եւ զոր օրինակ զծառայի կերպարանսն՝ Աստուծոյ կերպարանք չեղծանեն, նոյնպէս եւ զկերպարանսն Աստուծոյ՝ ծառայի կերպարանք ոչ փոքրկացուցանեն։

Ս. ի որովհետեւ ձեռն յանձին հարեալ պարծեր սատանայ թէ մարդն նենգութեամբ իւրով խաբեալ՝ յաստուածեղէն պարգեւացն անկաւ, եւ յանմահութեանն օժտէ մերկացեալ՝ զսասալի վճիռ մահուն ընկալաւ, եւ ինքն ի չարիսն իւր ախոյրութիւն իմն եգիտ զզովորութիւն պատուի-

րանազանցին, եւ Աստուած եւս՝ ըստ պահանջելոյ իրաւանցն արդարութեան փոխեաց զվճիւ իւր ի վերայ մարդոյն՝ զոր յայնպիսով պատուին հաստեալ էր. նմին իրի պէտք եղեն ծածուկ խորհրդոյ անտեսութեան՝ զի անխորհրդականն Աստուած՝ որոյ կամք չմարտնէ վրէպ ի մարդասիրութենէ լինել, զառաջին անտեսութիւն գթութեան իւրոյ առ մեզ լցցէ ծածուկ խորհրդովն, եւ մի մարդն որ ստատապական անօրէնութեանն պատրանօք հրապուրեցաւ ի յանցանաւ, կորիցէ հակառակ Աստուծոյ առաջադրութեանն:

Եւրդ մասնէ Որդին Աստուծոյ յանարգութիւնս աշխարհիս յոյսորիկ յերկնաւորական բնակութենէն իջեալ եւ ի հայրենի փառացն ոչ մեկնեալ, նորով կարգաւ եւ նորով ծննդեամբ ծնեալ: Նորով կարգաւ՝ քանզի որ իւրովքն աներեւոյթ էր՝ մերովքն եղեւ երեւելի, անբովանդակական կամեցաւ բովանդակել. կացեալ ճառեցաւ յառաջ քան զԺամանակս՝ սկիզբն առնէր լինել ի Ժամանակի, ամենայն աշխարհաց տէրն զժառայական կերպարանս առնոյր՝ ծածկեալ զիւր անեղր մեծութիւնն, անկարեկանն Աստուած ոչ գարշեցաւ լինել մարդ չարարելի, եւ անմահ՝ ընդ մահու օրինօք անկանել: Իսկ նորովն ծննդեամբ ծնեալ, քանզի անապական կուսութիւնն անգէտ էր ցանկութեան եւ միանգամայն զնկթ մարմնոյն մատակարարեաց: Առաւ ի մօրէ Յեանն՝ բնութիւն եւ ոչ յանցանք. եւ ոչ այնու ինչ՝ զի պանշելի էր ծնունդն՝ անմահն է մեզ բնութիւնն ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս որ յարգանդէ զուսին ծնաւ: Զի որ ճշմարիտ Աստուածն է, նոյն մարդ է ճշմարիտ. եւ չիք ինչ ստութիւն ի միութեան աստ յայսմիկ, քանզի ի միասին են խոնարհութիւն մարդոյ եւ բարձրութիւն աստուածութեան: Զի որպէս Աստուած ոչ փոփոխի ողորմելովն, պսպէս եւ մարդն ոչ ծախի ի պատիւն ելանելով:

Սի երկրքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միմեանց զայն՝ որ ինչ սեպհականն է. այս ինքն՝ Բանն գործէ զոր Բանին է, եւ մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է: Մին ի նոցանէ պայծառանայ պանշելեօք եւ մեան անկանի ընդ զրկանօք, (Իբրեւ նոքին եպիսկոպոսուք եւ ընդ այս բան տարակուսէին՝ ցուցաւ նոցա մեա բան նկարդի որ ասէ, «Ինչ ինչ ի ձայնից առաւելապէս Աստուածութեանն պատշաճէ եւ ինչ ինչ մարդկութեանն եւ ինչ ինչ զմիջին կարգն ունի՝ նշանակելով զՈրդին Աստուծոյ Աստուած լինել եւ մարդ միանգամայն»,): «Եւ որպէս Բանն ի հայրենի փառացն հաւասարութենէ ոչ մեկնի, նոյնպէս եւ մարմինն զբնութիւն մերոյն ազգի ոչ թողու: Քանզի, զոր պարտ է մեզ ստեպ յեղեղող, մի եւ նոյն է ճշմարիտ որդի Աստուծոյ եւ ճշմարիտ որդի մարդոյ: Աստուած, այնու զի «Իսկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն», մարդ, այնու զի «Բանն մարմին եւ զեւ եւ բնակեաց ի մեզ», Աստուած, այնու զի «Ամենայն ինչ նովաւ եւ զեւ եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ», մարդ, այնու զի «Եղեւ ի կնոջ, եւ եմուս ընդ օրնօք»,:

Սարմնոյ ծնունդն՝ մարդկեղէն բնութեանն ցուցիչ է, զուսին ծնանել՝ աստուածեղէն զօրութեանն նշանակ: Տղայութիւն մանկանն՝ յայտ առնի խանձարոցն խոնարհութեամբ, մեծութիւն Բարձրելոյն՝ ի բարբառոյ հրեշտակացն ցուցանի: Նման է մատաղածին մանկուոյն՝ զոր չերովդէսն ամպարշտութեամբ հնարի սպանանել, այլ աէր է ամենայնի՝ որում մոգը ուրախութեամբ խոնարհին յերկրպագութիւն: Յորժամ ի մկրտութիւն գայր կարապետին իւրոյ Յովհաննու, զի մի թագչիցի՝ թէ

ընդ քողով մարմնայն աստուածութիւնն ծածկեալ կայ, Հօրն բարբառ յերկնից որոտալով ասէր. «Դա է որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ», Արդ զոր իբրեւ մարդ սասանայական խորամանկութիւնն փորձէ՛ նմա իբրեւ Աստուծոյ հրեշտակական պաշտամունք հարկանին:

Վաղցնուլ, ծարաւել, վաստակել եւ ի քուն լինել՝ յայտնապէս մարդկօրէն իմէ է: Այլ հինգ հացիւ զհինգ հազարս մարդկան յագեցուցանել, եւ ապա կնոջն շամբոցացոյ զլուրն կենդանի, որոյ արքունի չափ որում ըմպէն՝ միւսանգամ ծարաւել, ի վերայ միանանց ծովուն ցաւ մաքաւ գնալ, եւ սասանելով մարդին զքանակնայեալ տիտն ցածուցանել՝ առանց երկմտութեան աստուածական է: Եւ զի զբազում ինչ իւրից զանց առնիցեմ, զոր օրինակ ոչ է միայն նորին բնութեան վշտակից լինել եւ արտասուել ի վերայ բարեկամին մեռելոյ, եւ ի բաց առեալ զկափարիչ չորեքօրեայ գերեզմանին՝ զնոյն ձայնին հրամանաւ միւսանգամ ի կենդանութիւն զարթուցանել. կամ զփայտէ կտիւն՝ եւ զլոյս առնն՝ զնանն ի գիշեր դարձուցեալ՝ զամենայն բնութիւնս դողացուցանել. կամ այնպէս բեւեռօք՝ եւ զլրուսն գրախափն՝ հաւատաց աւազակին բանալ. օյնպէս ոչ նմին բնութեան է ասել. «Ես եւ հոյր իմ մի եմք», եւ տեսել. «Հայր իմ մեծ է քան զես», Զի թեպէտ եւ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի դէմք են Աստուծոյ եւ մարդոյ. պէ այլ իմէ այն է՝ որով երկոցունցն եւս հասարակ են թշնամանքն, եւ այլ իմէ այն՝ որով հասարակ են փառքն: Քանզի ի մերոյն է նմա փոքրագոյնն քան զհոյր՝ մարդկութիւնն. իսկ ի Հօրէ է նմա հաւասար ընդ Հօր՝ աստուածութիւնն: Արդ վասն այսր գիմաց մութեան յերկօսին եւս բնութիւնսն իմացելոյ ընթերցեալ լինի թէ «Էջ յերկնից...»:

Այս գիր երեւելի եւ անուանի քան զամենայն գիրս վասն մարմնաւորութեան՝ ի մեծի պատուի լինալ է յեկեղեցւոջ, յառաջն երբեմն ընթերցեալ լինէր ի Հռոմ՝ յեկեղեցւոջ յաւուր տօնի ծննդեանն Վրիստոսի, նոյնպէս եւ ի Վաղիա. Վեդաստոս քահանայապետ (492—496) եղ նզովս որոց մերժեն կամ փոփոխեն եւ զփոքր ինչ մասն նորա:

Միայն եպիսկոպոսունք ոմանք Նազիպտացոց չկամեցան արկանել նմին ձեռնագիր, զի ասէին թէ առանց կամաց հայրապետին մերոյ որ այժմ չիք ի միջի, չկարեմք առնել ինչ, եւ պատու հառեսցեն իսկ զմեզ եպիսկոպոսունք յորժամ դառնայցեմք յիւրաքանչիւր տեղին. եւ յայն սակս պարտ է փոխանակ Վիտսկորայ զայլ ոք ընտրել ի հայրապետութիւն՝ զի այնպէս նորա հաւանութեամբ արկցուք ձեռնագիր: Իսկ կայսրն չհամարէր զայն ընդ հանրական որոշումն վարդապետութեանն բաւական, այլ կամէր զի սահմանեցի հանգանակ ինչ նոր զոր եւ յետուստ յանձն առ ժողովն, եւ ի հինգերորդում գումարմանն որոշեցան ամանք յեպիսկոպոսաց յօրինել զայն հանգանակ, որ առնէ սկիզբն ի Ղիկիական եւ Ղոստանդինուպոլեան հանգանակէ եւ ապա յարէ զկնի զթուղթան Ղիւրդի առ Ղեստոք եւ առ արեւելիայս, իբրեւ ի յանդիմանութիւն մելորութեան Ղեստորի, եւ ապա զթուղթն Ղեւոնի առ Փղաւխանոս ի յանդիմանութիւն Նաթիքեայ եւ յետուստ յարի բուն համառօտ

Հանգանակ ժողովոյն: Իբրեւ ընթերցաւ այն՝ հաստատեցաւ միաբան ի հարցն իբրեւ հաւաքը հարց եւ առաքելոց: Վլխաւոր բանը այս են. «Ըստուցանեմք զնոյն՝ կատարեալ յաստուածութեան եւ զնոյն՝ կատարեալ ի մարդկութեան, զնոյն՝ Ըստուած ճշմարիտ եւ մարդ ճշմարիտ, ի բանաւոր հոգւոյ եւ ի մարմնոյ, զնոյն՝ էակից (բնակից) Հօր ըստ աստուածութեան եւ էակից (բնակից) մեզ ըստ մարդկութեան. ամենայնիւ մեզ նման՝ բաց ի մեղաց. զնոյն՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Հօրէ ծնեալ ըստ աստուածութեանն եւ ի վերջին աւուրս վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան ի Սարիամայ յաստուածածին կուսէ՝ ըստ մարդկութեանն: Եւ զնոյն Վրիստոս՝ որդի, տէր, միածին, յերկուց բնութեանց¹՝ առանց խառնակութեան, առանց փոխադրութեան, առանց բաժանելոյ, առանց անջատելոյ ծանուցեալ. ոչ ի բաց բարձեալ երբեք այլակերպութեան (տարբերութեան) բնութեանց վասն միաւորութեանն, այլ մանաւանդ առաւել անկորուստ պահեալ սեպհականութեան (յատկութեան) երկոցունց բնութեանցն, եւ ի մի դէմն եւ ի մի անձն ի միասին գումարեալ. ոչ յերկուս դէմն անջատեալ կամ բաժանեալ, այլ մի եւ նոյն որդի եւ միածին Ըստուած Բան, Տէր Ընդամեն Վրիստոս»:

Ի վեցերորդ գումարմանն կէն նստաւ ինքն կայսր եւ խօսեցաւ իսկ ի հռոմայեցի լեզու եւ ընթերցաւ առաջին նորա նոյն հանգանակ. հաւանեցաւ, մանաւանդ թէ ընկալաւ հաւատովք եւ յաւել սահմանել քաղաքական պատիժս՝ որոց այլ ինչ ազգ ուսուցանիցեն: Իսկ ի յաջորդ 9 գումարմանն առանձինն ինչ ոմանց ոմանց դատաստանք դատեցան, եւ յօրինեցան 28 կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան, մանաւանդ ընդդէմ վանականաց դատարկացելոց:

Խօսեցան հարը ժողովոյն առ կայսրն մեծաւ գովութեամբ վասն նորա՝ զի այսպիսի իմն սկիզբն թաղաւորութեանն արար, եւ վասն երանեմ քահանայապետին Ղեւոնի «զի անգստին ի ժաւանակէ անտի մոլորութեանն (յեթեոս) զնա զարթոյց տեսչութիւնն ի վերայ մեծապայծառ աթոռոյն Հռոմայ՝ ինեւ նոցա նահատակ յառաջամարտիկ յաղթող եւ առանց պարտութեան, որ ամենեւին վառեալ զարդարեալ ճշմարտութեամբ եւ բորբոս-

1 Հօգաւորութիւն իմն եղեւ հրեշտակացն Հռոմոյ ընդ արեւելեան եպիսկոպոսաց՝ որք ընտրեալ էին յօրինել զհանգանակն, վասն բանից ինչ ի նմա, այլ ոչ մասց, զի ողբա կամին զնեւ յերկուց բնութեանց, ուր ի թղթին Ղեւոնի եր յերկուս բնութեանց: Երկուքն եւս ուղիղ էին, այլ զի Գրիգոր եւ Եւսիբէոս առաջնով վարեցան չարաչար, ի զիւնն իմն հրեշտակք քահանայապետին: Ձիւնեւ զիւն արեւելեան եպիսկոպոսանք, որպէս զորք ժողովոյն ցուցանեն, սակայն ի յոյս օրինակ

է յաւաքի յերկուց բնութեանց, որպէս եւ ի բազում գտնաւորան օրինակս: Մտնով ի գործն ժողովոց ի զառնականին եղեալ in duabus naturis, յաւելաւ թէ դրոս միջք հռոմայեցիք նշանակեալ իցեն ի լատինացն թէ ըստ յունին ընթեռնի է՝ ex duabus naturis. Ի սահմանի Գ. Կոստանդնուպոլ. ժողովոյն (յոյս 680) յորում օղբ հանգանակ յառաջ բերի՝ օւնի յոյն յերկուս բնութեանց. թեպէտ եւ հարցն ի գործն անդ ժողովոյն յերկուց եւ զյերկուսն ի փոքն արեւմտեան ի կէտ:

քեալ նախանձու սրբութեան, որպէս երբեմն Պետրոս՝ նոյնպէս եւ սա այժմ զմիտքան ծանօթութիւն եւ զեռրհուրդս ամենեցուն ուղղեալ ձգեաց առ Աստուած: Մի որ այսուհետեւ, ասեն, խաւարասէր սիրով գծտութեան կուռիցի ընդ բանից թղթոյ նորա իբրեւ թէ օտար ինչ իցէ ի վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, եւ ցայժմ անծանօթ, ասելով թէ չէ օրէն արտաքոյ քան զխոստովանութիւն երեքարիւր ութեւտասն հարցն ընծայեցուցանել մեկնութիւնս: Երգարեւ ճշմարիտ է թէ խոտաօվանութիւն հարցն այնոցիկ ունի յինքեան զգլխաւոր կանոնս հաւաստոյ. սակայն եւ այնպէս դէպ ինի բազում անգամ զի որք նմին հակառակն ելանեն՝ տան պատճառս բարբառելոյ հակառակ այնր՝ զոր միւսին իմանան: Ի՛նչգէ՞մ այնոցիկ՝ որ զճշմարիտ վարդապետութիւնն կամակորեն՝ կարեւոր պիտոյ է ուրոյն ուրոյն տալ պատառօտեմի նորաձեւութեանցն: Օ՛ր եթէ ամենեքին բաւական համարէին զճշմարտութիւնն եւ ոչ որ զհետոս բարեպաշտութեանն պղտորէր նորաձեւան առնելով, ապա չէր ինչ պիտոյ մանկանց եկեղեցւոյ այլ ինչ ածել զմտաւ՝ բայց որ ի հանգանակի անդ սահմանեալ է. բայց քանզի բազումք բազում շաւղօք միոյրութեան յուրիւ ճանապարհէ ճշմարտութեանն հեռացան, պիտոյ եղեւ այնուհետեւ միոյրութեանց նոցա կարեւոր յաւելուածովք ընդդէմ ելանել. իբր ոչ եթէ նոր ինչ յօգուտ հաւատացելոցն հնարելով, որպէս թէ պակաս ինչ ի հաւատոն կարիցէ լինել, այլ զնորութիւնն իսկ գլխովին պատշաճ բանիւք մերժելով, »:

Լուանձինն թղթով խնդակից եւ շնորհակալ լինէր Խաչատուրոսն համօրէն՝ քահանայապետին «զի ամենեցուն եկաց թարգման բարբառոց երանելոյն Պետրոսի», եւ եղեւ ի գործս անդ «առաջնորդ բարեաց», եւ ի ժողովին նոցա «իբրեւ գլուխ առնութեւր անդամոց՝ այնպէս առաջակայ ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց»: Ապա զհաստատութիւն կանոնացն զոր կարգեցին՝ խնդրելով «Արդ արաչեմք, ասեն, զի քոյովք վճռովք զմեր դատաստան պատուեացես, եւ որպէս մեք ընդ գլխոյդ գտաք միաբան ի բարիս, այսպէս եւ քո բարձրութիւնդ լցցէ որդւոց զվայելուչն, »:

Այլ Ղեւոն բաց ի սահմանացն հաւատոց ոչինչ հաստատեաց, այլ մեծաւանդ ընդդէմ դարձաւ ամենայն զօրութեամբ վերջին (28երորդ) կանոնի: Վանզի յետ վճարելոյ ամենայնի ի ժողովին՝ որասցեալ Անատողիոս պարապ, յորժամ չէին անդ հրեշտակք քահանայապետին, հաւանեցոյց զեպիսկոպոսունան Յուսեպ զի վասն քաղաքային առաւելութեան կայսերական քաղաքին Առտանդինուպոլեայ, տացի Եթիոպոյ նորա երկրորդական պատիւ յետ հռոմէական Եթիոպոյն, որով ապաքէն աստիճան Եթիոպոյն Աղեքսանդրիայ եւ Անտիոքայ հասանէր յերրորդ եւ ի չորրորդ կարգ, եւ զայս պահանջէր նա հաստատեալ յայնպիսի ինչ առաւ կար-

Յի որ եղև ամբա ձրան հրեանցն Յանց յայդ ժամա նոք, որ ինչ թէ ինչ քաղաքն առաւելութեան քաղաքն շառնց աւելոյ ինչ պիտոյն շառնց յառաժհա դառի ի հոյց, եւ յոյն ամբա դահնակն եւ զիւրորդական ինչ նաւանցնադիւց իրեւ կոյնական քաղաք: Եւ ինչ է շինարար ինչն ժաղէն Գաղիլիան, որո՞ւն անքն ընդրեմ յաւքին հոշտակք քահանայութեմ, եւ յայն յաղհարցն թուր թուր ցոցանք Ղեւան շնորհա իրաւորութեմ եւ ինքն զիւրութեմ զրեւ աւ եղևորաւան ժնհարմն, աւ Եւանգելիս (1: 35), աւ հոյսութեան Եղևանդիւց եւ Միսիս քոյ, աւ կոյն եւ աւ զնոյն Գաղիլիա, թէ հոկոսակ նա ինչական իրաւնց ապա հոյսութեան է. ապա զոր կը աննոյն եւ ընդ ինչ:

109

Յի Գաղիլիանական ժաղէն (351) իրեւ յայն 200 զմաւթին եւ անքն կը ինչ նաւ ընդ աննոյն անքն: շաւառարար անքն ինչն ժաղէն կը ինչ կամ Գաղիլիան անքն Միսիսնայ¹, որո՞ւն կոյն եւ ամբա ի յաւա՞ ժնհարմն կը, յայն ժնհարմն առհակալք՝ նոք զիւրական ինչ եղևորաւան ընդ անքն թուր ընդ անքն, եւ անքն անքն ինչն ինչ եղևորաւան կամքն:

Յի Եւ ինչ անքն ինչ հոյսոյն ի հոյսոյն ժնհարմն զիւր ինչ Ղեւան քահանայութեմ ընդ անքն ժաղէն անքն, որո՞ւն եւ եղևորաւան ժաղէն յառաքին յոյն ի նքն նոք հոյսոյն, քանքն անքն ինչ ի զիւր եղևոր ժնհարմն անքն անքն անքն անքն:

Նոք ի Գաղիլիան անքն զիւր հոյսոյն ի Գաղիլիան ինչ նոքն յաղհարմն յայն ինչ ինչ անքն: Յի զիւր ժնհարմն զանք զանք ի ժնհարմն եւ ի հոյսոյն՝ զանքն թէ ժնհարմն հոյսոյն ի Գաղիլիան, զանքն ի ժնհարմն անքն ինչ յառաքին, եւ անքն ինչ ի Գաղիլիան եղևորաւան, եղևոր Գաղիլիան եւ եղևոր անքն: Գաղիլիան ժնհարմն անքն անքն եւ յաղհարմն զիւր յայն ինչ յաղհարմն կը, զիւր անքն զիւր զիւր, զիւր ինչ զիւր, եւ զիւր զիւր հոյսոյն ժնհարմն ժնհարմն հոյսոյն ժնհարմն, քանքն զաւ յայն ժնհարմն զիւր Գաղիլիան եւ զիւր առաքին թէ Գաղիլիան յայն ինչ եւ ոչ ինչ յայն յայն անքն ժնհարմն ժնհարմն ժնհարմն, անքն անքն զիւր զիւր եւ զիւր, եւ զիւր ժնհարմն ժնհարմն ժնհարմն ժնհարմն:

¹ Monophysites.

յաթոռն հայրապետութեան ինքն թէոզոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնադրեալսն յիւրմէ: Ըյլ յետ 20 ամսոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ թէոզոսիոս ի բաց պքսորեալ՝ միւսանգամ առնոյր Յորնաղ զաթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ զադարեաց աղմուկն:

ՅԼղեքսանդրիա խոտազոյն եւս էին իրքն: Այլ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անտի որ զհետ եկեալ էին Վիոսկորայ՝ չորք վաղվաղակի հաւանեցան սահմանելոցն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոց հայրապետին խոտացան արկանել ձեռնագիր: Հասանէին եպիսկոպոսունքն չորեքին յԼղեքսանդրիա եւ ետուն զըոյց թէ մերժեցաւ Վիոսկոր եւ պքսորեցաւ ի Վանդրիս Պափազազոնացուց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւազապետ նորա Պրոտերիոս: Ըյլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զռամիկն որ մէտ ի Վիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանելն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկունէր յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն: Ըռաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ: Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զգօրավար զօրացն զՓղորոս եւ զՊրոտերիոս իսկ զլեռովին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զնորհան հանեալս եւ շնորհաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոգոս յԼղեքսանդրիա եւ զատապարտէին վանականք ոմանք Եպողինարեանք (Միաբնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Սուրեն (Եղորոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ թովթոզն (Մոնզոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր պքսորել զնոսա կայսրն:

Սակայն եւ այնպէս խռովեք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովրդեանն, յայն սակս յորդորէր Ղեւոն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տխմար (454)¹ եւ մինչդեռ թղթով² առաքէր քաջալերս եւ մխիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բազմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն:

Այսմանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէքաւթեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յունու. 457): Երկրքին եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցուջ Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի:

Ե. յապէս հասաւ տոհմն Մեծին թէպէտ որ միայն յարեալ մուտս այլ եւ յարեւելս, եւ այնուհետեւ մրցէին փառաստէրքն:

Եւսպար որդի Երատարուբեայ, Եւսն յազգէ, էր հըրազայն քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիւնտս էր, չկարէր թաղաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սպարապետն Ղեւոն, Ղեւն յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յորդուոցն Եւսպարայ կացուցէ կեսար: Պսակեցաւ Ղեւոն Ե. (457—474) յԵնատողիտէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղեւ այն սովորութիւն յայնմ հետէ: Եւս կոտորել զԵւսպար եւ զորդիս նորա, զի ապրեցոյ ի ճոխութենէ նորա (471): Եւզ նա արշաւան յԱփրիկէ ընդդէմ Վանդալաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Եւջոյց իւր պայազատ զՂեւոն, զորդի դստեր իւրոյ Երիտղայ եւ Տրատակոլիտէոսի Խաւրացւոյ՝ որ կոչեաց զանձն Օւենոն, եւ խնայ վախճանէր յամի 474 (Յունու.):

Ղեւոն Բ. առ իւր աթոռակից զհայր իւր զՕւենոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Օւենոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կնոջն Ղեւոնի Բ. վատութեամբ զնաց Օւենոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Բասիղիս կոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յետ մահու կայսերն Մարկիանոսայ (457) Տիմոթէոս Ասլ եւ Պետրոս Թովթով ժպրհեցան դառնալ ի տեղւոջն աքսորանացն: Տիմոթէոս ժամ սահմանեալ ժողովողեան գալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, ապա առեալ զամբօխն հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ ապաստանեալ էր ի մկրտարանն, հար խաժանն զուրբն եւ զվեց ընկերան ընդ նմա՝ ներկեալ տրեամբ զտեղին սրբութեան, եւ եղան դիակունք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականո: Եւսգէն վազմազակի նշովէր զժողովն Վաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունան Լուսնայ եւ Արստանդիմուպոզեայ եւ զնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եւրպատացւոց եպիսկոպոսունա՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Ղեւոն Բ. զառաջինն թուէր իմն դեղեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միաբնեայց՝ կամէր գումարել ժողով նոր: Եւս քանզի խեղիրն սահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չմարէր միւտանգամ մատուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն սակս իսկ ձգնէր Ղեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ անտի զկայսրն (ի թուղթօն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զհարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունան տրեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլիտաց թէ զինչ միտք իցեն նոցա զժողովոյն

Վաղկեղանի. ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զըռնակալ աթոռոյն Լղեքտանդրիայ: Յայնժամ արքսորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Առաջ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Լղեքտանդրիայ այրն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս կամ Իմաստունն (460): Ինկալաւ Ղեւոն զԹուղթ հայրապետիս եւ հաստատեաց զընտրութիւն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Լպր. 11):

Նոյնպիսի դէպք եւ յԱնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մոլեղինն Բարսուսի զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Վնափեւս կամ Թափիչ եկեալ յԱնտիոք ձեռնադրութեամբ Օւնոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելաւծովն՝ որ Խալէդար, զոր յաւելոյր յԱրեքսորեան երգն. մինչեւ առ սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրոս հայրապետ. բայց անդէն արքսորեաց զՊետրոս՝ կայսր Ղեւոն:

Եւ յԱմուսնեաց խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիղիսկոս (475—477). ետ հրաման դառնալոյ Առաջ Տիմոթէոս յԼղեքտանդրիա եւ Թափիչն Պետրոսի յԱնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտակալ զսուրբ ժողովն Վաղկեղանի եւ զգիր արքայն Ղեւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հուրը մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամբօք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն: Սակայն Լկակ հայրապետ Սոստանդինոսկոզեայ (472—490) յաջորդ Վննատրեայ (480—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիղիսկոս յաթոռոյ:

Եւս յայնժամ շահեալ Օւնոնի զգորավարոն դարձաւ միւսանդամ (474). ապա զԲասիղիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն խրովք ի գլեկի ուրեք. եւ դաւանութիւն նորա մերժեցաւ: Վարձաւ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս (+ 482) յաթոռ իւր:

Ունէր Օւնոն ի հաստի զԷջիսանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք: Ինակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա արեւելեան Վուլթը սենեկով թագաւոր զԿոնստանդինոս (յամէ 475): Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Օւնոն ետ նմա եւ զՄիսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484): Եւս ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յԵւրոպէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԻտալիա եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յԱտտակերայ, քանզի եւ Թէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան: Օւսյսմ ամենայնէ պատմեցի ընդարձակագոյն յԻտալիա տեղւոյն: Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Օւնոն անորդի (Լպր. 401): Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Օւնոն անզգոյ խրատու Լկակիոսի զՆնոտիկոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբնեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ. զորոց այլուր մի ըստ միոջէ:

Յարեւմտա գեղեւէր ստէզ աթոռ ինքնախաւթեանն եւ էր մեր ի կործանումն: (Յետ մահաւանն Սնորեայ՝ իրբու հասանէր գայծն առ թէւորոս Բ. չհաշտէր ինչ նա զառաջինն եւ առանց աղմկոյ հրամայէր խաղալ զօրաց ի կողմն Գաղմաւոյ՝ զի զամենայն ապստամբութիւն ի բաց խափանիցէ. քանզի իրբու թանն թէւորոսի Մեծի յառաջնմէ կնոջէ նորա ի Փղափղոցայ՝ առաւել իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զԳաղքա Պղափղիթա զղաւսար թէւորոսի՝ յերկարոյ կնոջէն ի Գաղքայ: Ոչ գաւառիկ ինչ էր կատկած մտաց կայսերն. քանզի ժողհեցաւ. (Յովհաննէս զաղանեաց գաղիք Սնորեայ՝ տանաւ զծիրանին եւ առաքել առ թէւորոս պատգամաւորս՝ զի ընկաղիք սա զնա իրբու կայրս որեւմտից: թէւորէա եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց, ստիցն եւ այնպէս խաղիւ, Գաղիւս եւ Գաղմաւոս ընկալան զՅովհանն. հօրն եւ խորաւէան Այսեփոս զօրավար՝ ել ի կողմն նորա. միայն զԱփրիկէ ի բաց կարաւ Բանիփակիթոս կոսմ՝ պահելով զայն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն:

Աշուտականութեամբ իմն հրաժարեցաւ թէւորոս յիրաւանցն. առհմանեցաւ անրութիւնն որեւմտից (բաց ի մասնէ որեւմտեանն Վիլիքիւսայ) մանկանն Վաղնիսիանեայ, եւ մօր նորա Պղափղիթայ Արքատայ՝ խնամակալութիւնն. պատրաստեցաւ զանոջ հարուստ, սպարապետութեամբ Արքարուրիւսի՝ որում տաւան օգնական Սանդիդիանոս եւ Ասպար նորին որդիք: Առաքեցան ընդ զօրան Պղափղիթա եւ Վաղնիսիանոս, քանզի ցայն վայր յաղքունիս որեւմտից էին. եւ յետ ստիւտ ինչ միայ Եհսա զհետ նոցա ի թմեռաւորնի՝ Հեղինոս որ երբ ի կայսերէ ծիրանի վան հնգամեայ մանկանն Վաղնիսիանեայ եւ անուանեաց զնա Անտար՝ ի հրամանէն թէւորոսի (424):

Արքարուր՝ յետ զԳաղմաւոս դրաւելոյ (425)՝ նաւարիւր զօրքն անցանել յիւսաղիւս. այլ մինչդեռ անառուս Ասպար հեծելազօրքն յանկարծ հասեալ դրուէր զԱփրիկէա առանց դիմադարձութեան, նաւն՝ յորում Արքարուրն էր, հարաւ ի ցամաք ինչ եւ ըմբռնեցաւ սպարապետն ի զօրականացն Յովհաննոս: թէւորէա եւ Սանդիդիանոս մզէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ հնազանդեցաւ ցանէր Վաղնիսիանոս քաղաքս բաղումս, ստիցն սրտաբեկ եղին զօրն որեւմտեան եւ Ասպար ընդ Պղափղիթայ՝ որ առ նմա էր հանդերձ մանկամբն. մանաւանդ զի գիտէին թէ զայ Այսեփոս վարձեալ զօրս ի Հոնաց:

Այն ունէր Յովհաննէս թէ հաւանեցի նմա թէւորոս վան փրկութեան սպարապետին իւրոյ, եւ յայն ստիւ պատուով իսկ ունէր զսա: Այլ Արքարուր յետ շահելոյ զօրաւորան Յովհանն.

նա՝ առաքելը զորոց առ Ասպար գալ անկանել ի վերայ Ռաւեն-
նայ. եհաս յանկարծ Լուսար հեծեալազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն.
յետ փոքր ինչ կուռոյ ձերբահալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ
զօրաւորացն օգնականութեամբ, եւ սպանաւ նա կամ անգէն ի
Ռաւեննա հրամանաւ Երզարուրեայ, կամ յԱհուիղէս՝ յետ զաջ
ձեռն կտրելոյ եւ յիշխան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն շրջե-
ցուցանելոյ: (Յետ երկց աւուրց սպանմանն՝ հազանէր Լ.յետիոս
60,000 շնորք. ընդ առաջ ել նորա Ասպար. եղեւ պատերազմ
արիւնալից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն, մինչեւ յե-
տուսա միաբանեցին առնել խաղաղութիւն. առաքեցան շնորք
յետս՝ սուեալ նոցա զվարձան. Լ.յետեայ ոչ միայն տուաւ թո-
ղութիւն, այլ եւ կամուութիւն եւս: Ի հանդիսի ձիրնթացից էր
Թէոդոս Ի. յորժամ հասին աւեալիք պարտութեան ապստամբին
ի Կոստանդինուպոլիս. «Թոդոս, ասէ կայսր, զկառաւարտիկան,
երթիցուք զոհանալ զԼստուծոյ, եւ երթայր ամենայն բազմու-
թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս: Եւ աքեցաւ շնորհոն
(այնուհետեւ) պատրիկ՝ յատաղիա, որ եզիտ զՎաղենտինոս ի
շոտմ, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Լու-
սոստոս (425):

Լուսպէս եւ յաթոռ Վաղենտինոս Գ. (425—455) որդի
Կոստանդեայ, ընդ խնամակալութեամբ Պղակիզիայ: Երկուքին եւս
չէին առաջ ունել ի հասար զաթոռն:

Լ.փրիկէ եւ իոկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Լ.յետիոս՝ որ ընդ
քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-
ղամ աղդեցութիւն առնն լուի Բոնիփակեայ կուսակալի Լ.փրի-
կեցոյ աշխարհին, որ բարեկամն էր Լ.գոստինեայ: Կամեցեալ
Լ.յետեայ ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զնանն քու-
թիւն յարջունիան եւ ապա զԲոնիփակիոս իոկ հաւանեցուցանէր՝
թէ ընկեցեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Լ.պստամբեաց
յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդալս ի Վլպանիայ ի թի-
կուն օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս
(† 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ սոցա հասեալ, բայց Գենտե-
րիկոս եւ Վանդալք չհաւանէին դառնալ յետս ի ճանապարհ-
հէն: Եւ ին սոքա առ սակաւ սակաւ զամենայն Լ.փրիկէ (429—439)
մեծաւ անագորունութեամբ, արարին գերիս զամենայն շոտմե-
ցեան, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդալաց, զոր եւ հարկ
համարեցաւ ընդունել Վաղենտինոս Գ. յամի 435: (Յետ
այսորիկ յաւեին առնուլ եւ զՎարդանիա եւ զԵրզնիկոս: Բայց
յայնժմ ամենայնէ տայր Վաղենտինոս ի բաց զարեւմտեան Վի-
րիկէ (այս ինքն) զՎանտինիա, զՎաղենտինիա եւ զԵրզնիկոս) առ տե-
րութիւնն Երեւելից զի առցէ կնութեան զԵրզնիկոս զգոստոյ
Թէոդոսի Ի. (437):

ԼՆտուտ ԼՆտաիոս կազմեալ իւր գունդս ի ցեղեց Գերմանացւոց, նորօք կարգեալ յօրինէր զերս տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Վաղիա, եւ առաջնորդէր անդ Հռոմէական բաժնին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Բուրգունդացիք, Լճեմանք, Փրանկք, Լքմորիկացիք եւ որեւմտեան Վուլթք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Վաղեմուայ (Վալանսայ) զԼճանն որ մերժեցին անտի զնապն (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, գրգռէին Վաղեմացիք յապստամբութիւն, ձեռն տային ի Վաղդիոս յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զՎալանսէ, զԹաւանէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցլլոմ գեաւ. թէպէտ եւ հար զնա ԼՆտաիոս առ Ը ինիւն Հեղենայ¹, այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: (Յետ սակաւ ինչ միոյ Վաղդիոս վախճանեցաւ, եւ Մերովէ յաջորդէր:

111

ԼՆտա ամենայն հանգամանք Վաղիայ փոփոխեցան ի գալ Հռոմացն: — Լտտիղա՝ եղբայրսպանութեամբ միաբանեաց զայլ եւ այլ ցեղս Հռոմացն բնակելոց ի կողմանն յորս յառաջագոյն Վուլթքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Վանուր եւ Թայս գետոց մինչեւ ցլլոլգա (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Վերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ դղեկէն իւրմէ առ Թայս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահաղէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. զողայրն ի նմանն ազգք եւ իշխանք նոցա, սիրէր նա կոչել զանձն՝ Լտտուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Լհարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելից, քանդէր ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցլլգրիական ծով, ի Վանուրայ մինչեւ ցաահանս (Հունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Թրակիայ ի հարաւոյ Վանուրայ, եւ 2100 լիար ոսկոյ՝ իրրեւ հարկս:

Իսկ իբրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկոյն մատոյց Լտտիղայ երկաթ, եւ դրդէր իսկ զնա Թաղաւորն Վանդաղաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ թուեցաւ Լտտիղայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ գրով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Վաղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): (Հափանց Թայս գետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Վանուրայ՝ զօրութեամբ. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Վուլթք, որոց իշխանք

¹ Vicus Helenae. քչ. Vieux Hesdin.

էին Վլադամիր եւ Թէոդորիս եւ Վլիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոց իշխանն Հարդերիկոս, Ռուգիացիք եւ Ակիրրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրինգացիք: Ի կողմանս Ռաէնվարտայ Գոււնդիքար աքբայ Բուրգունդաց հանդերձ առհմին իւրով եւ բազում Բուրգունդացւոյք կոտորեցան, եւ մնացեալքն ստիպեցան զինուորել Լատիղայ: Ընց Լատիղա ընդ Հռենոս (Թերեւս) ի կողմանս Կոզոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղիա մինչեւ ցԼարեդէանոն (Օրլէան):

Սնտէր Լյետիոս զօրու իւրով եւ Գեորմանացւոյք, որ էին ընդ վերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գուլթք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Լ., Բուրգունդացիք եւ Գետեզերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Լյանք եւ Լրմորիկացիք կամ Բրիտոնք: Տեղի տայր Լտիղդա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Կատաղանոն (յայժմու Էլյոն առ Մառն գետով): Իդեւ ճակատ ահագին մերձ ի Մուրիակոն (Միւրի). Թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Թորիսմունդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Լտաիդա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ եւ ի Գաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451):

Հայրացեալ Լատիղայ ընդ իրսն եւ կոչեցեալ եւս յՄնուրիայ ի քեռէն Վլադենտիանոսի Գ. զի ապրեցուցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յիտաղիա. եւ հաս առաջի Լկուիղէայ՝ որ էր նախապարիսպ Խտաղիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ կամէր ի բաց գնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսեալ Թէ տարմահաւք հանեալ զձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիրան համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Լկուիղէա, քանդեցաւ եւ զեւ հարթյատակ: Լյնուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զդաշտավայրսն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Խտաղիայ: Փախչէին Թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեսցին ի սրոյ. ի փախստէից անտի մեկնելոց ի լճակս Լգրիական Ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Վենեացւոց: Հուրն եւ նշան պրեցածոյն դէր զճանապարհ արշաւանին Լատիղայ. Պաղաւտին ամենայն քաղաքօք յԼթեաիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոդան նիստ կայսերաց պրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնունս Տիկինոս եւ Պաղոս գետոց՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հռոմայ: Ոչ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն: Եւ Վլադենտիանոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Ծիս որ եղեւ տակաւ սերմն հերձուածոյն (Յունաց յապայ ժամանակս, այս ինքն թէ վասն քաղաքային առաւելութեան քաղաքին շուտայ տուեալ իցէ աթոռոյն շուտայ յառաջահաս պատիւ ի հարց, եւ յայն սակս պահանջէր եւ զերկրորդականն վասն Վոստանդինուպոլեայ իրբեւ կայսերական քաղաքի: Եւս իսկ է 28երորդ կանոն ժողովոյն Վաղկեդոնի, որում անդէն ընդդէմ բողոքէին հրեշտակք քահանայապետին, եւ յետոյ բազմագոյն թրղթովք ցուցանէր Վեռն ճշգրիտ իրաւագիտութեամբ եւ խորին գիտութեամբ գրեալ առ եպիսկոպոսունս սիւնհոդոսին, առ Ենատողիոս (+ 459), առ հայրապետն Եղեքսանդրիայ եւ Ենտիփայ, առ կայսրն եւ առ զշխոյն Պուզքերիա, թէ հակառակ նախնական իրաւանց այլոց հայրապետացն է. այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր:

109

(Յետ Վաղկեդոնական ժողովոյն (451) իրբեւ յամս 200 գրծութիւն եւ ազմուկ էր վասն նորա ընդ ամենայն արեւելս: Շաւառակորդ այնպիսի մեծի ժողովոյ էր կոյր կամ միականի աղանդն Միարնեայց¹, որոյ բուն կայան եւ աթոռ ի բազում վանորայս էր, յորոց վանականք ստահակեալք՝ նախ յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց ջանացին թափել զանձինս, եւ այնուհետեւ իջնել իսկ եպիսկոպոսաց կամէին:

(Յիրաւի եւ իմաստութեամբ իսկ հայեցեալ ի հանգամանս ժամանակին՝ չկամէր իմն Վեռն քահանայապետ ընդ գումարումն ժողովոյն այնորիկ, որպէս եւ եպիսկոպոսունք ժողովոյն չօժարէին յորինել ի նմին նոր հանգանակ, քանզի այն ինչ ի գլուխ ելեալ սիւնհոդոսին՝ անդէն առնոյր սկիզբն աղմուկն:

Եւս ի Պաղեստին աճապարեալ հասանէին ի Վաղկեդոնէ վանականք բազումք՝ յորս նշանաւոր էր Խեղոսիոս ոմն անուն: Ժողովեալ վանականացն գունդ գունդ ի փողոցս եւ ի հրապարակ՝ գոչէին թէ մատնեցան հաւատք ի Վաղկեդոն, դարձան ի վարդապետութիւն Եւստորի, եւ սահմանեցաւ լինել ի Վրիստոս երկու Որդիք, երկու Վրիստոս եւ երկու անձինք: Վաեալ վանականացն օգնականութիւն եւ յաւորիկայ զշխոյն՝ որ յարուստղէմ էր, գլխաւորն զժողովուրդն, գրաւեալ կալան զքաղաքն, եւ զՅորնաղ հայրապետ մերժեալ հանին փախստեայ, քանզի չառ նա յանձն մերժել զժողովն Վաղկեդոնի եւ չկամէր ուսուցանել թէ Վրիստոս յերկուց բնութեանց իցէ եւ ոչ եթէ յերկուս բնութիւնս՝ սպանին զեպիսկոպոսն Սկիւթոպոլեայ, աւերէին քանդէին զքաղաքս եւ զգիւղս, եւ չկարէր լինել դիմակալ զօրն: Ենցանէր կայր

¹ Monophysites.

յութոռն հայրապետութեան ինքն թէոդոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնագրեալսն յիւրմէ: Ըյլ յետ 20 ամնոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ թէոդոսիոս ի բաց պքսորեալ միւսանգամ առնոյր Յորնաղ զպթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամնոց ուրեմն հազիւ դադարեաց աղմուկն:

ՅԱղեքսանդրիա խստագոյն եւս էին իրեն: Վաղ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անտի որ զհետ եկեալ էին Վիոսկորայ՝ չորք վաղ վաղակի հաւանեցան սահմանելոցն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոստացան արկանել ձեռնագիր: Հասանէին եպիսկոպոսուկքն չորեքին յԱղեքսանդրիա եւ ետուն զոյց թէ մերժեցաւ Վիոսկոր եւ պքսորեցաւ ի Վանգքիս Պափղագոնացուց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւազապետ նորա Պրոտերիոս: Ըյլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զուսիկն որ մէտ ի Վիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանեն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկանէր յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն: Ըաւաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ: Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զգօրավար զօրացն զՓղորոս եւ զՊրոտերիոս իսկ գլխովին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զնորհան հանեսալս եւ շնորհաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոգոս յԱղեքսանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Եպողիմարեանք (Միաբնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց իուզն (Լաղուրոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ թովթոմն (Մոնգոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր պքսորել զնոսա կայսրն:

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովողեանն, յայն սակս յորդորէր Վեռն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տխմար (454)¹ եւ մինչդեռ թղթով² առաքէր քաջալերս եւ միխթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բաղմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն:

Սակսմանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հատանէր վախճան կենաց Մարկիանայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (էօւնու. 457): Լորկոքին եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցուջ Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի:

Եւսպէս հաստաւ տոհմն Մեծին թէպէտ որ միայն յարեւմտաւ այլ եւ յարեւելոյ, եւ այնուհետեւ միջին փառասէրքն:

Եւսպար որդի Երտարուրեայ, Եւսպար յազգէ, էր հզօրագոյն քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիանտ էր, չկարէր թագաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սարապետն Ղեւոն, Ղեւոն յազգէ, պայմանաւ զի զմի յարդւոցն Եւսպարաց կացուցէ կեսար: Պսակեցաւ Ղեւոն Ե. (457—474) յԱնատոլիոսէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Սարկիանոս), եւ եղև այն սովորութիւն յայնմ հետէ: Եւսպար եւ զորդիս նորա, զի Եւսպարի ի ճոխութենէ նորա (471): Եւսպար նա արշաւան յԱփրիկէ ընդդէմ Վանդալաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Եւսպար իւր պայազատ զՂեւոն, զորդի դստեր իւրոյ Եւսպարեայ եւ Տրատակաղիսէոսի Խաւրացւոյ՝ որ կոչեաց զանձն Օւենոն, եւ ինքն վախճանէր յամի 474 (Յուլիոս):

Ղեւոն Բ. առ իւր ակողմակից զհայր իւր զՕւենոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Օւենոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կողմէն Ղեւոնի Բ. վաւորութեամբ գնաց Օւենոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Բասիլիոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յետ մահու կայսերն Մարկիանոսայ (457) Տիմոթէոս Վուզ եւ Պետրոս Խոփթով ժպրհեցան դառնալ ի տեղւոյն պետրոսնայն: Տիմոթէոս ժամ սահմանեալ ժողովրդեան գալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, ապա առեալ զամբսին հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ ապաստանեալ էր ի միլիտարանն, հար խաժանն զսուրբն եւ զվեց ընկերոսն ընդ նմա՝ ներկեալ արեամբ զտեղին սրբութեան, եւ եղան դիակովնք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Եւսպար վազվազակի նզովէր զժողովն Վաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունսն Զուսայ եւ Վոստանդինոսպոլեայ եւ դնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եւսպարացւոց եպիսկոպոսունս՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Ղեւոն Բ. զառաջինն թուէր իմն դեղեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միսիանայոյ՝ կամէր գումարել ժողով նոր: Եւսպար քանզի խնդիրն տահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չմարէր միւտանգամ մատուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն առկա իսկ ձգնէր Ղեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ անտի զկայսրն (ի խուղթոսն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զհարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս արեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլիտան թէ զինչ միտք իցեն նոցա զժողովոյն

Վաղկեղանի . ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զըռնակալ ակթուոյն Լղեքսանդրիայ: Յայնժամ պքսորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Առաջ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Լղեքսանդրիայ այրն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոմակիողոս կամ Իմաստունն (460): Ընկալաւ Ղենոն զԹուղթ հայրապետիս եւ հաստատեաց զընտրութիւն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Լպր. 11):

Ենայնպիսի դէպք եւ յԼնտիոք անցին, ուր վաղ սիւռեալ էր մոլեղինն Բարսուամ զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Վնափեւս կամ Խափիչ եկեալ յԼնտիոք ձեռնադրուեալ թեմամբ Օւնոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելաւաժողովն՝ որ խաւէցար, զոր յաւելոյր յԵրեքսքեան երգն. մինչեւ առ սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրոս հայրապետ. բայց անդէն պքսորեաց զՊետրոս՝ կայսր Ղենոն:

Եւ յԼ միւսանգամ խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիղիսկոս (475—477). ետ հրաման դառնալոյ Առաջն Տիմոթէայ յԼղեքսանդրիա եւ Խափիչն Պետրոսի յԼնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտական զսուրբ ժողովն Վաղկեղանի եւ զգիր սրբոյն Ղենոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հուրը մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամբք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն: Սակայն Լկակ հայրապետ Աոստանդինուպողեայ (472—490) յաջորդ Վեննադեայ (450—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիղիսկոս յակթոռոյ:

Եւ յայնժամ շահեալ Օւնոնի զգորավարսն դարձաւ միւսանգամ (474). սպան զԲասիղիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք ի գղեկի ուրեք. եւ դաւանութիւն նորա մերժեցաւ: Վարձաւ Տիմոթէոս Սողոմակիողոս († 482) յակթոռ իւր:

Ունէր Օւնոն ի հաստի զեշխանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք: Բնակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա պիււնելեան Վուլթք ունելով թագաւոր զԽէոդորիկոս (յամէ 475): Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Օւնոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484): Եւ յԼ ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԽաղիտ եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յՍտոակերայ, քանզի եւ Խէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան: Օւայսմ ամենայնէ պատմեցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոյն: Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Օւնոն անորդի (Լպր. 401): Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Օւնոն՝ անզգոյշ խրատու Լկակիոսի զԼնտիոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբնեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ. զորոց այլուր մի ըստ միոջէ:

Յարեւմուտս գեղեւէր ստէպ աթոռ ինքնախաղութեանն եւ էր մերձ ի կործանումն: Սեռ մահաւանն Սնորեայ՝ իրբու հասանէր գոյժն առ թէնդոս Ի. Հնաչաիէր ինչ նա զառաջինն եւ առանց աղմկոյ հրամայէր խազալ զօրաց ի կողմն Վաղմաւոխայ՝ զի զամենայն ապստամբութիւն ի բաց խափանիցէ. քանզի իրբու թոռն թէնդոսի Մեծի յառաջնմէ կնոջէ նորա ի Փղակիղցայ՝ առաւել իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զՎաղցա Պղակիղիս զդուսար թէնդոսի՝ յերկարոյ կնոջէն ի Վաղցայ: Ոչ գառարկ ինչ էր կատիած մտաց կայսերն. քանզի ժպրհեցաւ Յովհաննէս գաղանեաց քաիք Սնորեայ՝ տանուլ զծիրանին եւ առաքել առ թէնդոս պատգամաւորս՝ զի ընկաղիք սա զնա իրբու կայար արեւմտից: Թէնդէա եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց, ստիցն եւ այնպէս խտաղիս, Վաղիս եւ Վաղմաւոխ ընկալան զՅովհանն. հզօրն եւ խորաբէտն Այսեփոս զօրավար՝ ել ի կողմն նորա. միայն զՎիթրիկէ ի բաց կալաւ Բանիփանկիոս կռմն՝ պահելով զզոն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն:

Ազաւականութեամբ իմն հրաժարեցաւ թէնդոս յիրաւանցն. սահմանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից (բաց ի մասնէ արեւմտեանն՝ Վիթրիկեայ) մանկանն Վաղմաւոխեայ, եւ մօր նորա Պղակիղիայ Աղգաւոյ՝ ինտանկալութիւնն. պատրաստեցաւ զունդ հարուստ, ապարապետութեամբ Աղգարուրիսի՝ որում տունն օգնականն Անդիղիանոս եւ Ասպար նորին որդիք: Առաքեցան ընդ զօրուն Պղակիղիս եւ Վաղմաւոխն, քանզի ցայն ժողո յաղքունիս արեւելից էին. եւ յետ սախա ինչ միոյ եհաւ զհետ նոցա ի թեաւազանիկ՝ Հեղին ու երբ ի կայսերէ ծիրանի վան հնգամեայ մանկանն Վաղմաւոխեայ եւ անուանեաց զնա Աթաթ՝ ի հրամանէն թէնդոսի (424):

Աղգարուր՝ յետ զՎաղմաւոխս դրաւելոյ (425)՝ նաւարկէր զօրքն անցանել յիւստղիս. այլ մինչդեռ անտուստ Ասպար հեծելագօրքն յանկարծ հասեալ գրուէր զԱլուիղէա առանց դիմադարձութեան, նաւն՝ յորում Աղգարուրն էր, հարաւ ի ցամաք ինչ եւ ըմբռնեցաւ սպարապետն ի զօրականացն Յովհաննէս: Թէնդէա եւ Անդիղիանոս մզէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ հնազանդեցուցանէր Վաղմաւոխն քաղաքս բաղումս, ստիցն սրտաբեկ եղին զօրն արեւելեան եւ Ասպար ընդ Պղակիղիայ՝ որ առ նմա էր հանդերձ մանկամբն. մանաւանդ զի գիտէին թէ գոյ Այսեփոս վարձեալ զօրս ի Հոնաց:

Այն ունէր Յովհաննէս թէ հաւանեցի նմա թէնդոս վանն փրկութեան սպարապետին յուրոյ, եւ յայն սախս պատուով իսկ ունէր զսա: Այլ Աղգարուր յետ շահելոյ զզօրավարան Յովհաննէս

նա՝ առաքելք զորոց առ Ասպար Գալ անկանել ի վերայ Ռաւեն-
նայ. եհաս յանկարծ Լսարար հեծեալազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն.
յես փոքր ինչ կռուոյ ձերբակալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ
զօրափարպն օգնականութեամբ, եւ սպանաւ նա կամ անգին ի
Ռաւեննա հրամանաւ Արդարութեայ, կամ յԱկուիղէա՝ յես զաջ
ձեռն կտրելոյ եւ յիշխան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն շրջե-
ցուցանելոյ: Յետ երկց աւուրց սպանմանն՝ հազանէր Լ.յետիոս
60,000 շնորք. ընդ առաջ ել նորա Լսարար. եղեւ պատերազմ
ադինաից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն, մինչեւ յե-
տուս միաբանեցին առնել խաղաղութիւն. առաքեցան շնորք
յետա՝ տուեալ նոցա զվարձան. Լ.յետեայ ոչ միայն տուաւ թո-
ղութիւն, այլ եւ կոմսութիւն եւս: Ի հանդիսի ձիւնթացից էր
թէհոդոս Ի. յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին
ի Կոստանդինուպոլիս. «Թողցուք, ասէ կայսր, զհառամարտիսն,
երթիցուք զոհանալ զԼստուծոյ», եւ երթայր ամենայն բազմու-
թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկոս: Առաքեցաւ շնորհոն
(այնուհետեւ) պատրիկ՝ յիտաղիա, որ եզիտ զՎաղենտինոսս ի
շոռմ, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Լս-
տոսոս (425):

Լսյապէս ել յաթոռ Վաղենտինոս Գ. (425—455) որդի
Կոստանդեայ, ընդ խնամակալութեամբ Պրակիդիայ: Երկդքին եւս
չէին ատակ ունել ի հաստի զաթոռն:

Լ.փրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Լ.յետիոս՝ որ ընդ
քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-
զում ազգեցութիւն առնն լաւի Բոնիփակեայ կուսակալի Լ.փրի-
կեցւոց աշխարհին, որ բարեկամն էր Լստոսինեայ: Կամեցեալ
Լ.յետեայ ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զաննէ քու-
թիւն յաղթունիսն եւ ապա զԲոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր՝
թէ ընկեացն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Լ.պստամբեաց
յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդազս ի Սպանիայ ի թի-
կուս օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս
(† 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ սոցա հասեալ, բայց Գենես-
րիկոս եւ Վանդազք չհաւանէին դառնալ յետս ի նախապար-
հէն: Եւ ին սոքա առ սակաւ սակաւ զամենայն Լ.փրիկէ (429—439)
մեծաւ անադորունութեամբ, արարին գերիս զամենայն շոռմայե-
ցեան, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդաղաց, զոր եւ հարկ
համարեցաւ ընդունել Վաղենտինոս Գ. յամի 435: Յետ
այտրիկ յաւելին առնուլ եւ զՎարդանիա եւ զԿորսիկա: Բաց
յայնժամ ամենայնէ ապր Վաղենտինոսս ի բաց զարեւմտեան Վի-
րիկէ (այս ինքն՝ զՊանսնիա, զՎաղենտիա եւ զԵպրիկոն) առ տի-
րութիւնն Երեւելից զի առցէ կնութեան զԵպրիկոս զղուտոր
թէհոդոսի Ի. (437):

Ընտուտ Լճեախոս կազմեալ իւր գումգա ի ցեղեց Գերմա-
նացւոց, նորոգ կարգեալ յօրինէր զերս տէրութեանն Հռոմայե-
ցւոց ի մէջ Գերմանացն մակոց ի Գաղիա, եւ առաջնորդէր անդ
Հռոմէական բաժնին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ
Բուրգունդացիք, Լոթինգիք, Փրանկք, Երմոնիկացիք եւ արեւ-
մտեան Գուլթք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435)
երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի
պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Վաղենախայ
(Վալանսայ) զՎանսն որ մերժեցին անտի զբնական (440): Բայց
քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, զրգուէին Գաղեա-
ցիք յապստամբութիւն, ձեռն տալին ի Վաղդիոս յառաջնորդ
Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զՎամայրէ, զԽուսնէ
եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցՂոմ գետ. Թէպէտ եւ հար զնա
Լճեախոս առ Շինիւն Հեղինեայ¹, այլ չհարաց մերժել զնա ի
բաց: Ետ սակաւ ինչ միոյ Վաղդիոս վախճանեցաւ, եւ Մերո-
վէ յաջորդէր:

111

Լճս ամենայն հանգամանք Գաղիայ փոփոխեցան ի գալ Հո-
նացն: — Ըտտիղա՝ եղբայրսպանութեամբ միարանեաց զայլ եւ
այլ ցեղս Հոնացն բնակելոց ի կողմանսն յորս յառաջագոյն
Գուլթքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Գանուբ եւ Խայս գետոց
մինչեւ ցՂոլգա (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սաղմա-
տաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ
գլխէն իւրմէ առ Խայս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա
եւ դէմք ժահագէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շար-
ժումն. զողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, տիրէր նա կոչել
զանձն՝ Լստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր:
Լհարեկ առնէր ղտէրութիւնն արեւելից, քանդէր ի Սեաւ ծովէ
մինչեւ ցԼդրիական ծով, ի Գանուբայ մինչեւ ցսահմանս Զանաց
աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Խուսիկայ
ի հարաւոյ Գանուբայ, եւ 2100 լիտր ոսկւոյ՝ իրրեւ հարկս:

Իսկ իրրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մասոյց Լա-
տիկայ երկաթ, եւ զրդէր իսկ զնա Թագաւորն Վանդաղաց գալ
տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ
Թուեցաւ Լատիկայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ
զբով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Գաղիա ընդ Հռոմայե-
ցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանո (450): Զափանց Խայս
գետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Գանուբայ՝ զօրու-
ժանու. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Գուլթք, որոց իշխանք

¹ Vicus Helenae. գլ. Vieux Headin.

էին Վաղամիր եւ Թէոդորի եւ Վիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոց իշխանն Հարդերիկոս, Ռուդիացիք եւ Սկիրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրքինգացիք: Ի կողմանս Ռաքինայտայ Գառնդիքար արքայ Ռուդուկաց հանդերձ տոհմին իւրով եւ բազում Ռուդուկացեալք կոտորեցան, եւ քնացեալքն ստիպեցան զինուորել Եստիղայ: Ընց Եստիղա ընդ Հռենոս (Թերեւս) ի կողմանս Կոդնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղիա մինչեւ ցՆւրեղեանոն (Օրլէան):

Սձուէր Եստիղոս զօրու իւրով եւ Գերմանացեալք, որ էին ընդ վերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գութք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Ը., Ռուդուկացիք եւ Գետեզերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Էլանք եւ Էրմորիկացիք կամ Բրիտոնք: Տեղի տայր Ետիղոս առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Կատաղաւնոն (յայտնու Էլյոն առ Մառն գետով): Իդեւ ճակատ ահագին մերձ ի Մուրիակոն (Միւրի). Թէոդորիկոս Ը. Թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Թորիսմունդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Եստիղա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ եւ ի Գաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451):

Այրացեալ Եստիղայ ընդ իրսն եւ կոչեցեալ եւս յՈնորիայ ի քեռէն Վաղենտինոսի Գ. զի ազրեցուցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յԽտաղիա. եւ հաս առաջի Էկուիդէայ՝ որ էր նախապարիսպ Խտաղիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ կամէր ի բաց գնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսալ թէ տարմահաւք հանեալ զձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերեն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիրան համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Էկուիդէա, քանդեցաւ եղեւ հարթյատակ: Ենուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զդաշտավայրսն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Խտաղիայ: Փախչէին Թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեսցին ի սրոյ. ի փախաւէից անտի մեկնելոց ի լճակա Էգրիական ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Վենետացոց: Հուրն եւ նշան այրեցածոյն գծէր զճանապարհ արշաւանին Եստիղայ. Պաղաւիոն ամենայն քաղաքօք յԼթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոդան նիստ կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնունս Տիկինոս եւ Պաղոս գետոց՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հոմայ: Ոչ կայար, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհ: Օյ Վաղենտինոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Ըյիտիոս յաղթողն ճակատուն առ Կապադոկանեալ յաւաստեալ էր ի փրկութենէն Խաղիայ: Յանկարծ հասանէր ի բանաժանգր և՛ անաց Ղեւոն քահանայապետ ընդ ազնուականաց ոմանց և՛ ռոմայեցոց: Խոռեցաւ նա ընդ ահագին թագաւորին և՛ անաց, ազալեաց խնայել ի և՛ ռոմ, սպառնացաւ զփռէժինդրութիւն զբախաւոր առաքելոցն պաշտպանաց մայրաքաղաքին քրիստոնէութեան: ահ կալաւ զխուժադուժն ընդ բանսն Ղեւոնի: Խոռատեան եղեւ թէ ետես նա տեսիլ ինչ կերպարանաց որ կայր առնութեք քահանայապետին եւ սպառնայր: Պարձաւ Լատիղոս յետո ամենայն բազմութեամբն ի կէս արշաւանին իւրոյ, թողեալ զաւերական (452):

Յետ սակաւ ինչ միոյ զղջացաւ Լատիղոս: սպառնայր միւսանգամ ի վերայ Խաղիայ, այլ հասեալ յառաջին տեղին՝ զարձաւ այսրէն յետո երթալ ի Վաղէա անցանելով ընդ Էնդուեաիա, անգ հադաւ նա ի Խորիսմունդայ արքայէ արեւմտեան Վթաց: զարձաւ յետո ի զղեակ իւր փոյտեղէն առ թացս գետով եւ անդէն սպանաւ յազջկանէ միոջէ իբրեւ զհողովեոն (453): Որդիք նորա՝ քանզի բաղուիք էին, չկամէին թագաւորել միայն Լիւսիայ անդրանկանն: անկաւ աա ի ճակատու ուրիշ: ազգք Վերմանակակը զերծան եւ մնացորդք և՛ անացն մեկնեցան ի Կոզմի Սեաւ ծովու եւ անգր եւս (454):

Ընդ նոյն ժամանակս սպան Վաղենաթանոս Վ. իւրով ձեռամբ զԸյիտիոս՝ զի կասկածանօք էր ընդ նմա, եւ զի զըպարտէր զնա Պետրոնիոս Մաքսիմոս: եա նա սպանանել եւ զըարեկամս նորա (454): բայց եւ ինքն եւս Վաղենաթանոս յետ միոյ ամի սպանաւ ի Պետրոնիոսէ Մաքսիմոսէ եւ այսպէս հասաւ առհաս թէոքոսի Մեծի եւ յարեւմուտս (455):

112

Ըն այնուհետեւ Պետրոնիոս Մաքսիմոս զծիրանին, ամուսնացաւ ընդ Լիւդգքսիայ կնոջ Վաղենաթանու: բայց Եւդոքսիոս կոչեաց զՎենսերիկոս յԼիւրիկեայ խնդրել փռէժ ի սպանողէն: եկն սա բազում նաւատորմիղ նաւօք ի բերան Տիբերիս գետոյ: փախստեայ գնացին սինկլիտիկոսը եւ մեծատունք ի քաղաքացեաց: սպանաւ Մաքսիմոս ի խռան եւ և՛ ռոմ երաց զգրունս առաջի Վենսերիկոսի: Ղեւոն քահանայապետ աղաչանօքն եւ պարգեւօքն յայն ած զնա՝ զի խոտացաւ չարել զքաղաքն, չարչարել զանդէսն եւ չվնասել գոնեայ երկոյ գլխաւոր եկեղեցեաց:

Ըյիտուհետեւ և՛ ռոմ 14 տիւ եւ 14 գիշեր (15—29 Յունի) աւար առաւ, գեղեցիկն Կամպանիա ամենեւին անապատացաւ, Կապուա ի հիմանց քանդեցաւ: Լպա ետ Վենսերիկոս՝ զտպաս

առանարթն (շրուստիւնք եւ զանդրիս զից եւ զգիւցազանց լուս
ի նաւ մի. եւ յայլ նաւս զգանձս եկեղեցւոյ, զկարսերն եւ զայրոյ.
բազմաց. բազում հազարաւորք յերեւելի մարդկանէ յորս էր եւ
Եւդոքսիա հանդերձ երկուք դստերօքն, առաքեցան յԱփրիկէ,
ընդ աստ առաքէր Վելոն եւ քահանայս ի տեսութիւն հոգւոց
նոցա, եւ պարէն ի սնունդ աղքատացն. իսկ նաւն՝ յորոյ վերայ
մնացորդք հրէսութեանն եւ հեթանոսութեան էին, ընկզմեցաւ:
Ըյայլէս կործանեցաւ անկաւ փռուաւորութիւն Հռոմայ ապակա-
նեալ ի Վանդալացն:

Թէպէտորիկոս Բ. Թագաւոր արեւմտեան Գլխաց՝ զՓղաւիտ
Ըսթոս կացոյց կայսր (455), բայց իշխանութիւն տէրութեանն
անկաւ ի ձեռս զօրաւորաց գերմանացի զօրուն. Ռիքիմէր զօրավար
սոցա Սուեւ յազգէ՝ երաց զՀիւսիսային կողմն Գաղիայ առաջի
Բաւարունդացւոց. Թէպէտ եւ եհար նա զՎանդալս ի Ծովու,
ստիպն ասիպեաց եւ զկայսրն՝ զի հրաժարեցի եւ առցէ ձեռնա-
դրութիւն եպիսկոպոսութեան (456):

Յետ սակաւ ինչ միոյ եղ նա զՅուդ. Մայիորիանոս յինքնա-
կարութիւն (457). բայց զի սա զօրութեամբ եւ առաքինութեամբ
տիրէր եւ երեւելի էր ընդգէմ Գերմանացւոց, ապանաւ թերա-
դրութեամբ Ռիքիմերայ (461):

Վախճանէր ի նմին ամի եւ Վելոն Ը. քահանայապետ
(Ըսթ. կամ Լոյ.). Բենեդիկտոս ԺՎ. քահանայապետ կար-
գեաց զնա ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ: Օ՛վ եւսն յաջորդէր Հի-
ղարիոս (461—468) եւ զսա՝ Սիմպլիկիոս (468—483):

Եւ Ռիքիմէր փոխանակ Մայիորիանեայ զՎիլիոս Սեւերոս,
զոր չնկալաւ Գաղիա, այլ Եգիպտոս հրամանատար հաստատեաց
անդ տէրութիւն զոր եւ եթող որդւոյ իւրում Ռիագրիոսի: Իսկ
Ըգեմանք խաղացին մինչեւ ցՄոզել գետ: Յետ յաղթելոյ Ռի-
քիմերայ՝ Ըյանաց դիմելոց յայնժամ յառաղիա, մեռաւ յանկարծ
Սեւերոս՝ թերեւս թունեալ ի Ռիքիմերայ (465): Ըյնուհետեւ
տիրէր Ռիփիէր ամս երկուս (465—467), այլ առանց անուան
կայսերութեան. մինչեւ կարօտ եղեալ օգնականութեան տէրու
թեանն արեւելից ընդգէմ Վանդալաց որ գրաւեալ ունէին զՌի-
կիդիա, յաճն առ ընդունել կայսր զոր նոր ընտրեալ յարքու-
նեացն Էդուանդինուպոլեայ:

Ըյնիւրիս փետայ Մարկիանոսի կայսեր ամ զԺիրանին (467).
եւ Ռիքիմէր արար կին զմի ի դստերաց նորա: Ըյլ վաղկազակի
յարեաւ զժտութիւն եւ պատերազմ ի մէջ նոցա (468): Մզէր
Ռիքիմէր զպատերազմն՝ հաստատեալ իւր աթոռ ի Մեդիոզանն
քաղաքի, ապա յետոյ ամ նա ի բուռն զՀռոմ, աւարեաց եւ
անդէն ապանաւ Ընթեմիոս (472): Եւ Ռիքիմէր զփետայ Վա-
ղեստիանոսի՝ զԸնիկիոս Ուլթիէս յինքնակալութիւն. երկրքն եւս

մեռան, Ուրբիմէր յետ 40 ամուսնաց եւ Ուրբիմէր յետ երկու ամուսնաց ի ժանտէ (472) :

Պաւստոսի թագաւոր Ռուբիկոսի անունով կառուցաւ կայսրացի տաճար զՎրկիկերիոս զոմն . իսկ տէրութիւնն արեւելից կայսրացի զՅուլիոս Նեպոս, որ էր հրամանատար Վաղմատիայ : Վրկիկերիոս հաւանեցաւ ընդ ընտրութիւն Նեպոսի եւ ինքն եղեւ եպիսկոպոս Սաղոնայ (474) : Յուլիոս Նեպոս (474—480) ընկալաւ զհաւանութիւն արեւմտեան Վրթաց՝ տալով նոցա զՄարտինիոս (զՍիմոն) . այլ ապա հալածեալ նորա ի զօրավարէ իւրմէ Ուրբիմէր անայ՝ զնաց փախստեայ ի Վաղմատիա (475), ուր պահէր զանձն օգնականութեամբ տէրութեանն արեւելից : Իսկ Ուրբիմէր եղ զիւր որդի Վիտիուս Մարկիոս (31. Հոկտ. 475) յաթոռ ինքնակալութեան . յարեաւ ընդդէմ սորա Որոսակէր զօրավար Վերմանացի վարձկանաց բնակելոց ի հարաւային կողմանս Վանուբայ, որք էին ի Սկիրրացոց, ի Հերուզացոց, ի Տիւրքիզիւնացոց եւ յայլոց ցեղից, զի կամէին սոքա գտանել ստացուած երկրի : Յաղթեաց Որոսակէր առ Պղակենտիաւ, ապա առ Սաւեննոտ, ուր կալաւ ձերբակալ զՍիմոնիոս եւ առաքեաց ի դղեակն Վրկիկերիոսն ի Սամկանիա, տուեալ եւ հասս ոռոյնի որչափ բաւականն էր (476) : — Յուլիոս Նեպոս էր տուեալ Որոսակէրայ զանուն Պատրիկ եւ սա այնուհետեւ առաջնորդէր յանուն նորա Խտաղայ եւ հարաւային կողմանց Վանուբայ, բայց ինքն Յուլիոս Նեպոս մնաց ի Վաղմատիա եւ անդէն սպանաւ (4 Մայ. 480) :

Որոսակէր չեղ զոք այնուհետեւ ինքնակալ այլ ինքն տիրէր իբրեւ պատրիկ ի վերայ Հռոմայեցոց եւ իբրեւ թագաւոր ի վերայ Վերմանացոց :

Ըստպէս առ վախճան արեւմտեան տէրութիւն Հռոմայեցոց յետ 1234 ամաց շնորհաւոր Հռոմ քաղաքի, յետ 510 ամի կայսերութեան :

Ըստաւել քան զերկոտեսան դարս անցեալ էին՝ յորմէ հետեւ Հռոմ յաննշան կերպարանաց տակաւ երթեալ հասեալ էր ի մեծութիւն անհամեմատ . այլ այն ժուժկալութիւն, քաջութիւն եւ ճշմարիտ սէր հայրենեաց քաղաքացեացն վաղ բարձեալ էր անհետ ի միջոյ . ապականութիւն բարոյիցն Հունաց ստուեր իմն լեալ էր առ Հռոմայեցոցն զեղխութեամբ : Ըմենայն բարձրագոյն եւ ազնուագոյն ազդմունք եւ խորհուրդք եղծեալ ջնջեալ էին ի մտաց ազգացն այնօցիկ, ամենայն ուրեք նոյն ծառայութիւն, նոյն պիսի եղծագործ ապականութիւն : Իշխանք տէրութեանն բանաւորք՝ չէին անձանց տեալք այլ խաղալիք ի ձեռս սիրելեացն իւրեանց եւ մենքեանաւորութեանց նոցա, կամ խաղալիք ստամբակ եւ ժլատ զօրականին՝ որ դնէին եւ ընկենուին զնոսա, որպէս ինչ կամէին : Ներակայոն էր այնուհետեւ խումբ ծառայից անհաս-

տատնոց՝ որ բազում անգամ երկուց տերանց ի միում աւուր խոնարհէր, մերթ աստուածացուցեալ զայլանդակ ոք յայլանդակաց, մերթ հալածեալ իրեւ թշնամի հայրենեաց, որպէս ինչ օգուտն թելադրէր: Չգոյր չափ հարստահարութեան գործակալաց ի գաւառան: Ամենայն ջան եւ վաստակ արանց երեւելեաց Հռոմայեցւոցն էր առ ընչաւէտութիւն՝ որով ազա զեղխէին յանինայ:

Ապաքէն բազում ինչ փոփոխէր քրիստոնէութիւնն յապականութենէ անտի բարուց, եւ հազարաւորք իսկ դարձան ի զգաստութիւն, այլ բազումք ի մեծամեծաց եւ յընչաւեռաց կային տակաւին կապեալ ի հրապոյրո հեթանոսութեանն. եւ յորժամ զօրացաւ կալաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնն եւ դադարեցին հալածանք, սակայն եւ այնպէս յովոք ի քրիստոնէից ձգէին երթային յախտս կարեացն որ համօրէն շահեալ տիրեալ էին, եւ այնպէս չէր ինչ առ հասարակ բարձեալ այն ապականութիւն կամ նուազեալ, այլ արկեալ եւեթ էր սերմն հանդերձելոյ նորոգութեանն:

Երուսղուստ արտաքս երթայր եւ յաճախէր թշուառութիւն ժողովրդեանն յարշաւանաց անտի ազգացն բալբարոսաց. որ ինչ յաւարէ աստի սոցա մնայր՝ զայն պաշտպանիչք նոցա որ անդրաւին յեղբարց իւրեանց էին, առնուին պարտ բաշխի: Սով եւ ժանդ զհեա զայր զայնպիսի արկածիցն: Հարստահարութեամբքն եւ ազգի ազգի նեղութեամբք այնչափ վհատեցան ի կոր կործանեցան՝ զի ժամ ի ժամէ սպասէին թէ երբ լուծցի քայքայիցի ամենայն. քանզի չէր իսկ ամենեւին այնուհետեւ սէր հայրենեաց ի սիրոս:

Սքիւմբ գոյ առնուլ ի միտ թէ զիարդ այնպէս դիւրաւ անկաւ կործանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից որ այնպէս հաեղն եւ զօրաւոր էր երբեմն: Ահագին եւ սոսկալի էր աւեր գաւառացն եւ աղէտք բնակչաց նոցա. բնդ ամենայն հուր, սուր, կործանուեալ եւ ապականութիւն: Ապաքէն գատատտան Աստուծոյ էր այն ի վերայ համաշխարհի չարեաց՝ որպէս Ս. Ագոստինոս (ի գիրուն քաղաքին Աստուծոյ) եւ Որոսիոս եւ Սաղուիանոս մատենագիրք եկեղեցւոյ յանդիման կացուցանեն, բայց էր միանգամայն դարման կարեւոր եւ փրկարար՝ յատկեւ սրբել զապականութիւն քաղաքային եւ բարոյական համառարած օղոյն՝ զոր ծծեցին ազգք, զի եկեղեցին կալին զնոցա տեղի այլք լաւագոյնք եւ ազնուագոյնք քան զնոսա:

Հայաստան (է- Պարսկաստան) :

Ե

Տրդատ (Բ) , Խոսրով Բ. , Տիրան Բ. — Գրիգոր Լուսինացի , Աբգար-Յեզնի , Վրթանիկ , Յուսէփ (253—259) :

113

ԼՈՒՆՑ Հակառակութեան յայտ է՝ եթէ վախճան պարթեւական պետութեանն է ի Հայոցն պատմութեան սկիզբն ժամանակի իրիք նորոյ՝ որոյ բազում իմն նկարագիրք են ընտրիչք յառաջնացն ժամանակաց : Ի գլուխ այսր ժամանակի անցեալ կայ Տրդատ Մեծն , հոյակապ եւ նշանաւոր քան զամենայն թագաւորս Հայոց յետ Տրդրանայ Մեծի արշակունւոյ : Պատմութիւն մանկութեանն նորա , պանդխտութեանն եւ (ճմամեայ) թագաւորութեանն ի են այնպիսի ինչ քաղաքային եւ կրօնական դիպքք՝ որ զամենայն հանգամանս կենաց ազգին յալլ իմն կերպարանս փոփոխեն՝ ընծացեցողանելով միանգամայն մնայուն ինչ կարգս վասն դարուց բազմաց :

Սազադոցն ճառեցաւ վասն անցից մանկութեանն եւ ունելոյ զաթոռ թագաւորութեան հարցն իւրոց , որպէս ինչ տոհմային պատմագրութիւնն առաջի ընծայէր¹ : Վաղաքային գէպք թագաւորութեան նորա այս են :

Սան նորագոյն եւ սերտագոյն բարեկամութեանն եւ դաշնաւորութեան Հայոց ընդ Հռոմայեցւոց հարկ էր գրգռել Սասանական արքային ընդ սոցա եւ ընդ նոցա միանգամայն : Վրդեաց հրապուրեաց Շապուհ Բ. յապտտամբութիւն անգամին ի միջոյ աշխարհին զՍրուկ նահապետ ազգին Սղկունեաց ի հարօն եւ ի հիւսիսոյ երկրին կոչէր զսպաստակ սկիւթական ազգացն արշաւել ի Հայս :

Օջոտժողով լեալ խաղալր ի վերայ սոցա Տրդատ . խառնեցաւ ճակատ ի գաշտին Վարդարացւոց . առնէր Տրդատ յաղթութիւն եւ զքաւ պատերազմին՝ կտրելով ընդ մէջ զգորավար թշնամեացն զալքայն Ռասլաց , յորժամ ձգեալ նորա բոտ տովորական արուեստի² ազգին զներդեայ քեմխտապատ պարանն յուս ձախակողմանն եւ յանութ աջակողմանն Հայոց թագաւորին՝ կամէր ըմբռնել զնա : Բայց մեծագնի յաղթութիւնն կատարեցաւ , զի ընդ բազմամբոխ անկեալսն էր եւ սպարապետն Հայոց Արաւաւզդ մանդակունի սիրելի դայեակն եւ սնուցիչ թագաւորին :

1 Տե՛ս վերոյն էջ 170—173 :

2 Տե՛ս Տօփե . Գա՛մ . Ա . 79 . 5 :

Այն ինչ գաղափարներն էր արդեն զհետ փախուցնելն մինչեւ յաշխարհն Հոնաց՝ բերելով ընդ իւր պատանդս, հաստնէին անտիր թէ անկաւ Սղուկ։ Բանզի տոնուտէն անտառն յետ սպանանելոյ զիւր փեսայ զհաւատարիմ ծերունին զԱւայ՝ ամբացեալ էր յամուրն նորա յՈղտիւն եւ թիկունս արարեալ զանակիւս Աննի լերին ընդդէմ գառնացի թաղաւորին եւ աղմկէր զերկիրն։ Իսկ թաղաւորն քանզի ի վերայ հիւսիսականացն կռուէր խաղալ ի ժամանակին՝ խոստացաւ զիշխանութիւն գեղից եւ դաստակերտաց տալ այնմ որ ածիցէ ձերբակալ զՍղուկ։ Մամգուն գաղթական ի Ղենաց աշխարհէ, ի տոհմէ թաղաւորաց նոցա, անփանէր հաստաւորի պատճառաւ առ սպաստակն եւ երդմամբք եւ գործովք կեղծաւորեալ՝ հարկանէ զնա յորսն նետաձիգ, ունի զամուրն, կոտորէ զտոհմ տապաւնիւն եւ երկուք միայն անփախն ի դրացի աշխարհն Նոփաց։ Իսկ արքայ տալ ետ Մամգունայ զամենայն հրովարտակաւ, ըստ խոստմանն, եւ կարգեցաւ իսկ տոհմ Մամիկոնեան կամ Մամգունեան ի նախարարութիւն, բայց մնացելոցն Սղուկեաց հրաման տայք չմնալ։ Արպէս ի գէպ իսկ է նշանակել, չէր ինչ խառն թաղաւորն յանազարուսնութիւնն՝ որ կից իմն է ընդ գործոցն։

Յետ ժնհու սպարապետին՝ ըստ հին օրինակին ի չորս զօրավարութիւնն բաժանէր. կարգէր ի վերայ հիւսիսային գնդին զքրիստոնէաց թաղաւորն Սրայ զՍիհրան եւ ի վերայ այլոցն գնդից զԼազարաւա ասպետ գնահապետ Լազարատունեաց, զՄանսնիհր նահապետ Սրաւունեաց եւ զԱհման նահապետ Լաւաւունեաց։ Իւր ինքն իւրով իսկ անձամբն առեալ գումարտակ ի հիւսիսական ազգացն՝ որոց յաղթեաց, կամէր տալ պատերազմ ընդ Պարսից, բայց քանզի բազումք ի նախարարացն անկեալ յարշաւանի անդ՝ որ վերագոյն ճառեցաւ, չիշխեաց Տրդատ ինքնին յատուկ տալ ճակատ, մինչեւ ի յարձակել զօրուն Հռոմայեցւոց ընդ Ասորեստան եւ ինքն ի հիւսիսակողմանս Պարսից աշխարհին անփախն եւ զերկրորդն Լիւրատանս (թերեւս զԼանձակ Լորպատանի) թափեալ եւ կարգեալ վերակացուս՝ դառնայր այսրէն յետ ի խընդրել Ըպպոյ Ա. հաշտութիւն ի Կոստանդիանոսէ։ Այսպէս պատմագիրն Հպոց², զոր չէ մարթ միաբանել ընդ հռոմէական պատմութեան, բայց փոփոխելով զժամանակն ի վեր կոչս։

114

Ս ան հանգամանաց կրկին (արտաքին եւ տոհմային) պատմագրութեան՝ զոր զարդարեցն Արտաւազդոյ Ա. մինչեւ ցՏրդատ ցԹեոն ունիմք, ճառեցաւ ըստ արժան բաւականի։ Ի չմարանութեան անդ եր-

կոյուղանց՝ զարտաքինն ընկալաք, զառհմայինն ոչ մերժեցաք, հանդերձնեց
միաբանութեանն ակն կալաք :

Եւ ի Յրդատայ եւ անդր՝ այլ իմ եւ հանգամանք բանադատու-
թեան վասն աղերսի եւ համեմատութեան առհմային եւ արաքին պա-
մագրութեանցն ընդ միմեանս :

1. Ի Յրդատայ մինչեւ ցթռնորդի նորա ցՆրշակ Բ. արշալուրջ
իմ եւ՝ յորում նշմարի աղօտ աղօտ միաբանութիւն ինչ երկոցուց ընդ
միմեանս, թէպէտ եւ իսկզբանն խաբսափեմք իմ ասկաւին :

2. (Եւրշակ Բ. մինչեւ ցբաժանուաւ Հայոց թագաւորութեան ընդ
յոնական եւ ընդ պարսկային վերագոյնն իշխանութեամբ՝ ասն միմեանց
երկոցին համբոյր հաշտութեան՝ յեա այնպիսի երկայնժամանակեան
գժտութեանն :

3. Ի բաժանմանէ անտի թագաւորութեան եւ անդր՝ այնպիսի իմ
ստուգութիւն եւ ճշդութիւն (դիպաց եւ ժամանակագրութեան) ասնու
պատմագրութիւնն առհմային (առ Մ. Խորենացւոյ, Կորեան, Նշէշպի
եւ Ղ. Փարպեցւոյ), մինչ զի ամին առհմային պատմագրութեան անկ է
այնուհետեւ առնուլ յինքն զերաւունս իւր՝ աւելով վճիռ վասն ամե-
նայնի՝ զոր զՀայոց իրաց ունիցի պատմագրութիւնն արտաքին, թէպէտ
եւ անօր :

Իսնդիր մեծ է՝ զեանդել զբազմամեայ բազմամեան պատմութիւն
անցիցն Յրդատայ ի պաշտանական դիրս անդերական պատմութեանն :
Գժտարութիւն իրացն յերկուց կողմանց ունի զծագումնն. արտաքին
պատմագիրք ժամանակացս՝ թէպէտ բազումք թուով են, այլ ոչ առատ
եւ ճիշդ պատմութեանն նիւթով, եւ առհմայինքն դարձեալ կասկածե-
լիք ըստ ժամանակագրութեանն :

Եւ այնպէս է ինչ ինչ՝ որով մերձեանս իմ առ միմեանս
առհմայինքն եւ արտաքինքն առանց ամենեւին ձեռն ի ձեռն միմեանց տալլա :

1. Ի կործանել պարթեական պետութեան ի Պարսո ի ձեռն Սա-
սանեանն Արաաշի՝ ինի թշնամութիւն ընդ սա եւ ընդ թագաւորն
Հայոց (յարձակելով նախ թագաւորին Հայոց յերկիր սահմանացն Պար-
սից վասն ապրեցուցանել զազգականսն Արտաւանայ) : 2. Յուսայ եւ
կոչէ թագաւորն Հայոց զազգականսն Արտաւանայ յօգնականութիւն պա-
տերազմի : 3. Արդեամբք կրէ Արտաշիր յարձակումն յազգականաց Ար-
տաւանայ : 4. Ի ներ իսկ մեծ անկանի Արտաշիր : 5. Լինի փախտեալ
(յաշխարհն Հրեզկաց) :

Եւ սակաւ միաբանէ պատմագիրն օտար (Դրոն Կասիոս ժամանա-
կակից) զի ասէ. 1. Թշնամութիւն էր Արտաշիր ընդ Հայոց. նմին իրի
ինքնին իսկ Արտաշիր յարձակի ի Հայս : 2. Քանզի եւ որդիքն Արա-
ւանայ ի Հայս ապաստանեալ էին : 3. Ի պարսութիւն մասնի Արտաշիր
առաջի Հայոց եւ Մարաց : 4. Կռուին ի պատերազմի աստ ընդ նմա եւ
որդիքն Արտաւանայ : 5. Երթայ նա ժողովել զօր յօգնականութիւն,
եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք զնա յեա երից կամ չորից ամաց ի կռուի
ընդ Հռոմայեցւոց (եւ ընդ Հայոց) հանդերձ բազմամեոս (Հրեզկային)
փղօք (Ղամարիդ) : — Այս հանգամանք էին պատերազմին Հայոց ընդ
Արտաշիր ի չորրորդ ամի մահուանն Արտաւանայ յամի 2291 :

1 Դրոն Կաս. ի վերջ կոչ գրցոյն : «Ար-
տաշիր պարսիկ՝ յարձամ յազգեաց Պար-
թեւոց երկուսն պատերազմք, եւ ոչան
զթագաւոր նոցա զԱրտաւան, ի Հայս
յարձակէր. ուստի մերժեալ ի բնակեաց

անտի, ի Մարաց ամաց եւ յորդացն Ար-
տաւանայ, դարձաւ ի փախուստ՝ որդէն
օմանք համարին. քանզի այլք գաւառ-
անն յետս՝ զի յանխաղայն եւս զօրս
գումարեցէն» :

Ըստ թողու զմեզ Գրիգորի 30 հոգի մասնադրութիւնն յառաջ մատուցեալ ասէ՝ 1. Թէ այն պատերազմ տեսեաց ամս 10: 2. Ինգրեցին Հայք զոր հռոմայեցի յագնականութիւն: 3. Իբրեւ վաստակարեկ եղեւ Արտաշէր՝ թողեալ զպատերազմն՝ ի դաւաճանութիւն ապաստան եղեւ, որով եւ ոպանաւ իսկ թագաւորն Հայոց (Խոսրով) յերեքաստաներորդ ամի մահուանն Արտաւանայ: 4. Հայաստան յեա սակաւ ինչ ժամանակ (չէ յայտ չափն) պահելոյ ի նախարարաց անտի առանց թագաւորի (օգնականութեամբ հռոմէական զօրու) գոյ մերժէ զզօրո հռոմայեցեացն թագաւորն Պարսից եւ նուաճէ զաշխարհն: 5. Յրդատ որդի թագաւորն ոպանելոյ՝ փախչի յերկիր հռոմայեցեաց ընդ դպեկին իւրում Արտաւադդայ Մանգակունայ: 6. Անդէն ի միւսումն ամի ինին գաշինք հռոմայեցեաց ընդ Պարսից, եւ թողեալ ինի սոցա Հայաստան՝ ի բաց առեալ մասն ինչ ի նմանէ: 7. Կացուցանի գործակալ պարսիկ ի վերայ աշխարհին ընդ ամս 27: 8. Մինչեւ յեառուս կացուցանի Յրդատէս ի Գիսկղէտիանոսէ յերրորդում ամի սորա (286):

Վիտէ եւ արապքին պատմագրութիւնն՝ թէ 1. պատերազմն Արտաշէր ընդ Հայոց չէր վճարեալ յամի 229, այս ինքն ի չորրորդում ամի. նա աւանդի տակաւն յամի 231—233 (այս ինքն՝ յամի տասներորդ) էին Հայք թշնամութեամբ ընդ Պարսից, յորժամ Սեւերոսն Արեքսանդրոս զմի յերկից գնդից առաքէր ընդ դաշնաւորն Հայաստան ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից: 2. Դաւանայ Արեքսանդրոս յարեւմտաւ տանելով ընդ իւր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ Գերմանաց (234), եւ Պարսիկք պարտեալք ի նմանէ կամ վաստակարեկ՝ հանդարտին մինչեւ ցամա 238, եւ այսպէս Հայաստան դաշնաւոր հռոմայեցեաց է ինքնօրէն ադիկամի:

3. Սկսաւ խլաւել Արտաշէր յամի 238. սկիզբն եղեւ թշնամութեանն յամի 241, Շապուհ Ա. գրաւեաց կալաւ երկիր բազում ի սահմանաց հռոմայեցեաց ի Միջագետս եւ եկն Գորգիանոս Գ. ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեալ առնու յեա զխաբան եւ զՄծբին յամի 242, յեա ճակատուն առ Արորա գետով փախստական ինի Շապուհ յամի 244: Ի սմին ամի թագաւորեալ Փիղիպպոս յեա զԳորգիանոս տպանանելոյ՝ կոին գաշինք խաղաղութեան ընդ Շապուհ (244)¹:

4. Ըստպէս կայր ճիպր եւ յեա դաշնաց Հայաստան տղատ ի պարսկային իշխանութենէն մինչեւ ցամա 253 յորում ամի (ըստ Զոսիմայ եւ Զոնարայ) արշաւէր Շապուհ մինչեւ յԱնտիոք՝ յեա առելոյ նախ զՀայաստան (ըստ Զոնարայ): Այլ եթէ ոչ այն ամ (253) եղեւ սկիզբն պատերազմին, այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ յառաջ քան զամ 258 յարշաւանի ընդ Շապուհ եւ ի սմին ամի եկն ի վերայ նորա կայսր զաղերիանոս եւ անկաւ նա ի ձեռս Շապուհ յամի 260: Ի պատերազմի տառ Շապուհ օգնական էր նորա Արտաւադդ ոմն արքայ Հայոց առաքելով զԶոս, եւ յեա սակաւ ինչ միջ խրատ տայ արքայն Հայոց ցՇապուհ

1 Աւելին արապքին մասնագիր Սուլեյման է՝ որ շնորհաւ յանուանէ յինչ երբեւ թագաւոր Հայոց իսկզբն չորրորդ դարու: Եւսգր մասնագիր վեցերորդ դարու (Եփ. պամ. Գրիգ. Ե. ԳԼ. Ե.) Փիղիպպոս կայսր ասէ թողու զՀայաստան ի գաշինք ընդ Շապուհ Ա. (յամ 244): Զոնար մասնագիր Բուզանդեան զնայն կրկնէ (առեալ ի նմանէ՝ օրպէս թուի), սակայն (հայեցեալ ի կարգ իրացն) յա-

ւելու թէ յեա սակաւ ինչ միջ ամ զայն յեա Փիղիպպոս, յորժամ ետեւ թէ արանին հռոմայեցիք: Յեա այնորիկ պատմ յամ 253 (առ Գաղղոսիւ) շնորհաւ արքայ փախուցեալ ի Հայոց աշխարհէ՝ յարելով օրգուց նորա ի կողմ Պարսից (առ Շապուհ Ա.): Ի սպի հայեցեալ երբեւ ինչ շնորհաւ օմանք յեւրոպացեաց եգիպտոս, զՊոլեմոնիոս եւ մեծ՝ զԶոնարայն:

Թողուլ ապա զխոյսն ձերբակալ¹։ Ապա յաւաղ քան զամ 200, այս ինքն ընդ մէջ ամեցն 253—258, եր Թագաւոր Հայոց դաշնաւոր Պարսից եւ Հայաստան ընդ վերագոյն իշխանութեամբ սոցա։

Ի նմին հանգամանս տեւէ Հայաստան առ Աւերդեանու՝ յամբ 272—278. Հայք (որպէս եւ Պարսիք) ի պատերազմ անդ Աւերդեանու՝ երբ ի կողմն Զենոբիայ զշեղյին արեւելից, որում եւ խառացեալ իսկ երբ զօր յօգնեալանութիւն։ Այլ ի հասանել սոցա՝ Աւերդեանո կամ կաշառաւ եւ կամ բռնութեամբ իսկ ի բաց կալաւ զնոսա, մահաւանդ թէ արկ իսկ զնոսա ի կիր, եւ յետ յաղթութեանն առ Պարսիքում՝ առ իւր անուն Հայկական (Armeniacus)։ Ապա իբրեւ ընդ Վրաց, Աղուանից եւ Պարսից՝ ազաքեցիքն եւ Հայք հրեշտակս մեծարանաց կամ պատարագս՝ արհամարհանօք իմն ընկալաւ Աւրեղեան զհրեշտական Հայոց եւ Պարսից։

Եւ Լւսապէս Թողու Աւերդեանո զՀայաստան մնալ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ Պարսից յամբ 274։ Այլ յամբ 295² վաղ դասեմք զՀայս դաշնաւոր Հռոմայեցաց։ Այլ երբ արդեւք դարձան միւստեղամ յայն դաշնաւորութիւն։ Ոչ այլ ինչ ժամանակ պատեհ առաջն մատուցանէ հռոմեական պատմութիւնն՝ բայց առ Կարոտի՝ յորժամ յարձակեցաւ առ մինչեւ ի Յիզբոն³, գրաւեաց զառհանգան անուանեալս յայնկոյ Յիզբիս գետոյ յամբ 283, եւ առանց վայելելոյ զուրախութիւն յաղթութեանցն՝ եթող զտերութիւնն Դիոկղեանիանու (284)։ Այլ առաւել մարթէ եւ առնուլ յանձն՝ թէ Հայաստան յաւաղ քան զամ 283 ըսալ ինչ վաղ դաշնաւոր Հռոմայեցաց, քան յետ 284 ամբն։

Լւսապէս աստեւն սոցմային պատմագրութիւնն վարել յաւաղ։ 1. Կռուէր Տրդատ ստեպ ընդ Պարսից (առ Շապուհ Ա.) ցամա իբրեւ 283։ 2. Վերջին տարեւոր արշաւանն եր զէ ընդ հիւսիսային կողմնա Պարսից աշխարհին յարձակէր, մինչդեռ եւ զօր Հռոմայեցացն խաղաղ ընդ Ասորեստան, եւ Շապուհ Ա. պարտեալ խնդրեաց հաշտութիւն ի Կոստանդիանոսի եւ կոնցան դաշինք խաղաղութեան։ 3. Այս դաշնաց երբ հէտ խաղաղութիւն երկայնժամանակեաց։ 4. Թագաւորեալ զամ 50՝ վախճանէր յամբ իբրեւ 342 դեղակուր։ 5. Երկուքն պայտազաք նորա խոսքով (ամս 9) եւ Յիրան (ամս 11) Թագաւորն մի ըստ միոցէ գահեաց ցամա 363։

Լւսապէս պատմութեան չէ ինչ արդեւք հակառակ՝ եթէ Թագաւորն Պարսից (նախ Շապուհ Ա. եւ ապա Ներսէհ) գրգռեալ ինչ զԹագաւորն Հայոց եւ սորա յարձակեալ ինչ ստեպ ի հիւսիսային կողմնա Պարսից աշխարհին ընդ Ասորեստան, առիպն ոչ պար քան զամ 297։ 2. Այսպէս եւ ոչ պատերազմ ինչ կոչ Հռոմայեցաց ընդ Պարսից եւ յետ այնորիկ խաղաղութիւն՝ բայց յամս 298—297, յորս յարձակեցաւ Ներսէհ արքայ Պարսից, գրաւեաց պարսին յետ զառհանան առեալս առ Կարախին, եւ ապա յաղթեալ ի Գաղբրեսոյ ի Հայաստան, ստիպեցաւ կռել դաշինս խաղաղութեան ընդ Դիոկղեանիանու եւ Գաղբրեսոյ. ի պատերազմի առա (ըստ Եւստակիոս) նիզակակից էր Գաղբրեսոյ ի Հայոց աշխարհին Լիկիանէս (առ որում սոցմային պատմագիրը ասան անեալ զՏրդատէս)։ 3. Տեւէր այն խաղաղութիւն յամս քառաս-

1 Յիզբ. Պաղ.։ Ղալա.։
2 Տեւ վերագոյն էլ 197—198։ Ղալա ինքն Ներսէհ, առ Լւսապէս Մարկիւրիոս (ժ. Գ. 5.), մահաւորեալ էր զՀայաստան՝

ամն՝ հնգամեակեալ հռոմեական իշխանութեան։

3 Արեւիկա ամեարդէ թէ բանախ Կարախ չուրդէր յարշաւանին եւ զՀայաստան։

զուն: Կ. Մկրտիկ իմ արարքին մտանդարութիւնն թէ զառ քան զառն 337 լեալ է ի Հայաստան փախտաւ ինչ ամառապարտեան: զի ի սին ամի գրեթէ այնպիսի հանգամանք նշանակին՝ յորս գաւա խոսքով Բ. որդի եւ արարչաւ Յրդապայ կամ ի սկզբն թագաւորութեանն, զի հարկ եղև նաև գնալ առ Հռոմայեցիս հանդերձ նոխարաբար, ընդունել ամբարձիւն եւ հաստատութիւն թագաւորութեան իւրոյ ի նստանդեաց, եւ կամ յեա ամաց ինչ՝ յորժամ ըստ առհմային իսկ պատմագրութեան տեսանեմք զի կրէ յարձակումն ի Շապուղ Բ., առ սովաւ ուրեմն զառաքինն զին ի ձեռն մտանկող Պարսից ի Հայաստան դաշնաւոր Հռոմայեցաց, որ եր հակառակ դաշնոյ խաղաղութեան տեւելոյ դամն 40, եւ յոյն ստիս չէր մարթ յառաջ քան զառն 337 գիւղէ: 5. Նման իրի իսկ թեպէս զանաւան երկոցունց յարորդացն Յրդապայ չիղեն արարքիւք, սակայն փակին իմն իրդաւորի զժամանակ նոցա, զթագաւորութիւն առաջնոյն անդր քան զառն 337 հանկով՝ եւ զթագաւորութիւն երկրորդին ոչ պար քան զառն 350 ձգելով՝ սրպէս յեալն նշանակեցի: Անտիրոն զօրավար վերջապահաց (անուանեալ է խորենցւոյն յարգարիչ պաղատան նոստանդեայ) չէ անձանթ արարքին մտանդարութեան. նոստանդիանս յամի 326 ապ օրէնս ինչ գրելով առ Անտիրոն:

Ի մերձաւորական համեմատութենէ աստի երկուցն պատմագրութեանց՝ է Ա. ինչ ինչ ապարեն որ մայ առանց երաշխաւորութեան ի Հայոցն պատմութեան, Բ. ինչ ինչ դարձեալ՝ որ ի միաբանութենէ անտի առնու կատարեալ ստուգութիւն պատմութեան, եւ առհասարակ իսկ ընթացք անցից Հայոց աշխարհին միաբան են յերկոսն եւս պատմա-

1 Յուդիւնս Ա. Ճառն աստի նոստանդիանս. «Αλλά ευδοκία ὅτι οὐ καὶ δυσχέρη παρὰ τὸν ἀναγνώμην χαλεποτέρας τῆς ὑπὲρ τοῦ πολέμου παρῶν ἀποδοῦν. Ἀρμένιοι, παλαιὸι σύμμαχοι, στασιαστές, καὶ μοῖρα οὐκ οὐ φανή Πέρσας πρὸς ἑαυτοὺς, τὴν ὁμοῦν ὁρίαν ἡγοῦνται κατατρίχοντες».

«Αρμένιοι δὲ οἱ ἀποσπασμένοι τοῖς πολέμοις εὐθὺς μετέστησαν, οὐ μὲν τοὺς ἀπείλους τῆς φυγῆς τῇ τῆς χώρας ἐκείνης ἀρχόντου παρ' ἡμᾶς ἐξαγωγόντες· τοῖς φυγόντες δὲ τὴν ἐς τὴν οἰκίαν καθόσον αὐτῶ παρὰ σπουδαίαντες. Ὅθεν δὲ φιλανθρωπίαν τοῖς τε παρ' ἡμᾶς ἀποκομίνους ἀπὸς χρησάμενον, καὶ τοῖς ἐς τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἀρχόντος κατελήλυθαί πρῶτος ὁμιλοῦντος· οὐ μὲν ὅτι καὶ πρότερον ἀπείστησαν, αὐτοὺς ἀπολωφύραντο· οἱ δὲ τῶν παρῶν τῆς τῆς ἀποσπασθέντων ἡρώων μῦλλον δυνάστεας. Καὶ οἱ μὲν παρῶντες ἀπαρῶντες ἵσχυρ σφροναῖν ἔχουσιν ἐμπαθεῖν· οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστῆναι τῆς ἀντιθέτης ἀέρας τυγχάνουσιν. Τούτων τῶν δι' ἐχρήσθω περὶ τούτων κατελθόντων ὑπερβολῇ δεικνύμεναι, ὥστε μὴ δὲ τοῖς ἐχθροῖς ὅπως ἀπαρῶντες, καὶ τὰ αὐτῶν τιμωμένοις ἀχθόμενοι, μὴ δὲ βασιλεύουσιν. Ταῦτα δὲ ἐν βραχείᾳ καταστήσασκεν...»

(Ի վերջում, ասէ, նոստանդիանս) «Այլ եւր անհարթութիւնք եւ վիշաք ք յամենայն փուլաց բաւանքին, գժուարադիւն զյոյս պատերազմն գործելն. մեծաւոր չիւք, հին նիւթակիցք (դաշնաւորք),

որք անդէն յերեանս յուզաւք պատմութեանք եւ ոչ քաղք ինչ մասովք յետք ի Պարսիկն կոցեալ էին, եւ յորաւորանոց առհմանս պատմութեանք նշանակին...»

(Ապա յեա յոյս առնելով՝ թէ արդէն ի գալ նոստանդեայ ի վերջոյն Պանդիւնցւոց հարթեաց խաղաղաց զամենայն յաւելում) «Իսկ այնք ի Հայոց որք ի թշնամի անդր յարեալ էին, ի բաց կոցին՝ յարձամ եւ զնոսն՝ յորք իշխան արարքին ստիւգյա փախել, անդր առ միջ, եւ այնոցն որ փախեան արք՝ արհաւժ եւ անենդ դարձ ի բուն աշխարհ յարգարեցեր: Եւ այնպէս իսկ մարգարիւթիւն առ արձարիցւոցն՝ որք յառաջ քան զապա ք առ միջ եկեալ էին, եւ քաղաքութեանք զնոցեր ընդ այնոցն՝ որք ընդ իշխանին իւրեանց դարձան յետս, զի անդք մեծաւոր ընդ այն օրէնցան զի յառաջապիս յետս կոցին, այլք զնոստարսն նոխարեալ քան զառաքին իշխանութիւն համարեմն իսկ որք յառաջապիս պար պատմութեալ կեալ էին՝ ասէին թէ յարեանք եւ ի գործոց ուսաց վարել յարեալութեանք. իսկ գործեալ այլք իտաղական լինելն թէ զպատմութեանք ըստ պատմագրութեան ընկալաց հասարակն վարեաց: Այնպէս պարեալ եւ պատիւս յանդիցից այնք, զի որ դարձան պարեն, զի չէրարեն եւ շնորհակցին ինչ ընդ թշնամիս իւրեանք՝ որք եւ բախտաւորն էին եւ յերաւ ի պատմութեան: Այսպէս անմայն ի ստիւգ ինչ մասնակի կարգեալ յարգարեալ...»

գրութիւնս, Գ. եւ է ինչ ինչ՝ որ ուղղի կամ ճշդի, մանաւանդ՝ բոլոր ժամանակագրութեանն: Քանզի ի մասին յայտնի տոհմային յերկի իմե կողմանց ունի զանդաշնակաւորութիւնն, աստի ընդ կայսերացն ժամանակագրութեան, եւ անտի ընդ ժամանակագրութեան ոսոսանական թագաւորացն չմիաբանէ՝ քսան (աւելի կամ պակաս) ամօք զոսոյցն յետ ձգելով եւ զնոցայն ի վեր կոյս վարելով, որով Համեմատութիւնք դիպաց եւ պայազատաց երեցունց աշխարհացն պատմութեան շփոթեալ խառնակի: այնպէս անպարէ յառաջ պատմութիւնն հռոմէական, ձգնի հասանել Հայոցն ի հեռուստ, եւ զորոք զհետ անկեալ գոյ պարսկայինն դանդաղաբայ: եւ զարձեալ անգէն յիւրում իսկ ժամանակագրութեանն ունի ուրեք ուրեք անպատահ, որպիսի ինչ ցուցանէ Համեմատութիւն սկզբան եւ վախճանի կենացն Տրդատայ եւ այնոցիկ որ խառն են ի պատմութեան նորա (Արատաւղաց Մանդակունւոյ, Լիկիանու եւ այլոց):

115

Յորդագոյն քան զքաղաքային անցան են կրօնական դէպք Հայոց աշխարհի առ Տրդատաւ:

Արտաքոյ պատմութեանցն՝ զոր զՊետրոսէ եւ զՊաւղոսէ վասն վայրաց քարոզութեան նոցա ի գրոց սրբոց եւ ի վաւերական ինչ վկայութեանց օւնիմք, կան եւ զայլոցն եւս առաքելոցն զոյցք, այնպէս՝ զի իւրաքանչիւր ի քրիստոնեայ աշխարհաց՝ առաւելագոյն կամ նուազագոյն հաւանութեան կարծեօք առնու ի զլուս քրիստոնէական պատմութեան իւրոյ առաքեալ զոր կամ աշակերտ: Հայաստան անդաւին ի չորրորդ դարէ սովոր է զԹադէոս (աշակերտ) եւ զԼարթուղիմէոս (առաքեալ) ճանաչել իբրեւ երկուս ամոյս վաստակոց առաջին քարոզութեան աւետարանին: Եւս եւ առ Եւսեբեայ ի շարս զընցաց քարոզութեան առաքելոցն՝ Թադէոս ընծայի Հայոց մեծաց: Սակայն չարկ արդեւք արմատս ի խոր՝ քարոզութիւն նոցա: Եթէ յանձն առնուիմք հաւատալ վկայութեանց ինչ՝ յաշակերտութենէ անտի Թադէի ասին լեալ Սակեանք՝ որ առաջնորդութեամբ Վրիլսեայ (Սակոյ) ուրումն ամրացեալք ի լերինն Մարղկէոյ՝ ապա յետուստ գան յԱրտաշատ

1 Եթէ՛ որ կարէր իսկ ընթեռնուլ զԱրտաշատէն, եւ մարտէ քաջ նա տառիկ եւ հաւանութեան իսկ թերեւ՝ թէ զՄ. Խորենացի չէր ընթերցեալ, ունի այսպէս զբովանդակութիւն կարգի պատմութեան՝ զորմէ անուանելու է:

Եւ, ասէ, Հայոց աշխարհի վաղուց գաւառար Հռոմայեցւոց, համարեալ ի նոցանէ զառապեալ մեծ եւ հիւրի: Վասն այնորիկ յորժամ հարկն եղեւ Տրդատիոսի ազգոյ Ժաւելի ի հորեղբոր իւրոց ի հայրապետից (այս ինքն՝ օրք սպանին զՀայր նորա) ապառառներ յերկրն Հռոմայեցւոց: Անգէն ոնեալ ի Հռոմայեցւոց թագաւորեալ տիրէ Հայրենի աշխարհին (էջ 123):

Հորդագոյն անուամբ առհասարակ ազգական արգելք տնտեսիցէ, եթէ այլ ինչ հիմ պատմութեան պլակեալ յԱրտաշատէն գեղեց: Պայազատն զնա որդի նորա (Խորոզ) եւ Թաւ Տրդատ (էջ 12):

2 Տես վերագոյն էջ 30:

3 Եւսեբ. Եւ. Պաւլ. Վկայաբանութիւնք Թադէի եւ Բարթուղիմէոյ որ ի Ճաւղեաբոյ մը կան, չեն ի խոնարհ քան զհիւրեբոյ գար, որպէս համեմատութիւն ընդ (Գիւր Բ. Գլ. ԼԳ եւ ԼԴ) Խորենացւոյ ցուցանէ:

4 Ի Ճաւղեաբոյ՝ գործ ոչ կանուի ինչ ժամանակաց:

քարոզել յարքունիս Երտաշխի եւ ազգականք ոմանք Սաթինկան յազգէ Լճանաց հաւատան: Այս հաւատացելոց սակաւաւորաց (Աւքեստանց) պատմի յետ ամաց բազմաց ստիպեալ տազնապել յարքայորդոյն ի մոլեղին Երտաւազդայ յուրացութիւն, եւ ի չառնուլ նոցա յանձն՝ գլխատել հանդերձ առաջնորդաւն իւրեանց Աիւքիասաւ յիւրեանց բնակութեանն ի լերինսն Բադրեւանգայ: Այն իմն առանց տարակուսանաց է թէ շահեալ տիրեալ էր հեթանոսութիւն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչ միայն ի վերջ կոյս դարուն երկրորդի կամ ի սկզբան դարուն երրորդի՝ յորժամ եկն Բարդեւան առորի առաքելութեամբ ի Հայս¹, այլ եւ յետոյ եւս հաբուստ ինչ ժամանակ:

Պատճառք անազան մտին քրիստոնէութեան ի Հայս թուին՝ 1. Վաղն փոփոխել մեծի մասին Հրէիցն գաղթելոց անդր՝ զկրօնս իւրեանց ի հեթանոսութիւն. քանզի քարոզք աւետարանին ամենայն ուրեք առ նոսա իրրեւ առ ծանօթս եւ առ ազգակիցս գային եւ ի ժողովրդանոցէ նոցա սփռէին հաւատք քրիստոնէութեան. ուր նմին հակառակ չերեւի ի Հայս ընդ տրձակ թագաւորոք՝ ազատութիւն առանձինն ժողովրդանոցաց՝ զոր ի Հռոմայեցւոց պետութեանն վայելէին Հրեայքն, եւ ոչ առաքելոց համարձակութիւն քարոզելոյ եւ առնելոյ եկամուտ՝ զպէս անգն: 2. Այլակերպութիւն լեզուին, պահասութիւն յունական գաղթականութեանց, նուազութիւն մտաւորն կլթութեան եւ աշխարհագրական առանձինն գիր երկրին՝ իրրեւ արտաքոյ սահմանաց հռոմէական պետութեան: 3. Հանապազորդ շահեւն զինուոց եւ սպառազինաց եւ աղմուկ:

Սակայն եւ այնպէս առանց իրիք երկմտութեան է թէ ոչ ամենեւին անհետ եւ անծանօթ էր քրիստոնէութիւն ի Հայոց աշխարհին: Բաւական էր արդեւք առ ի դոյն՝ վկայութիւն դրացւոյն մերոյ Փիրմիղիանու եպիսկոպոսի Սեասրիայ Վամրաց, զորմէ ասի² պատմել ի գիրսն Հալաճանաց, թէ այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնեայք՝ մինչեւ արքայի նոցա (Խոսրովու) յարուցանել հալաճանս ի վերայ նոցա եւ զքաղաքս սպանանել: Այլ աւագ՝ զի այն վկայութիւն չունի ինչ այնչափ ցոյժ, այնու՝ զի այն մատենան՝ զոր իրրեւ մատենան Փիրմիղիանեայ ի կիր արկանէ պատմագիրն հայ, ունի պատմութիւնս հալաճանաց մինչեւ ցամառ 311՝ ըստ վկայութեանն նորին պատմագրի, ուր՝ վաղ յամի 269 վախճանեալ էր Փիրմիղիանոս: Նմին իրի հարկ է մեզ շատանալ վկայութեամբն Տերտուղիանու († 240)՝ որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալ³: Ոչոյն բաւական են հաստատել եւ երկուքին հրովարտակք հալաճանաց՝ զոր հան Տրդատ արքայ որդի յա-

¹ Խոր. Բ. ԳԼ. ԿԶ:

² Խոր. Բ. ԳԼ. ԿԵ:

³ Տերտուղ. ԸԿԳ. ԿԳ:

ուշագոյն ճառերոյ թագաւորին, թէ միայն ցուցցի նոցին վաւերականութիւնն:

Եւ ընդհանրական զարձ Հայոց աշխարհին՝ որ առ սովին թագաւորաւ դիպեցաւ, չէր հնար առանց նշանաւոր ինչ դիպաց ի գլուխ ելանել: Բայտ առաջին (առհմային) գրոջն անգլեկութեան՝ այսպէս իմն իրքն դիպեցան:

116

Երբայ Տրդատէս՝ էր թշնամութեամբ ընդ քրիստոնէութեանս: Օչայս ասելութիւն արի ի նա օրինակ հօրն¹, կրթութիւնն առ յիւկիանայ², արքանեկութիւն կայսերացն Հռոմայեցւոց՝ յորոց ժառանգեաց զիսրշուսնն ի քրիստոնէութենէ եւ զհամարելն զնոյն վնասակար տէրութեանն³, եւ առաւել քան զամենայն հրահանգք փրկափայտութեան՝ ուսեալ ի փրկափայտից ժառանակին անհնարին թշնամեաց քրիստոնէութեան⁴: Վասա վաղվաղապի եւ ճարակ եռանդեան այսր Սարկոսի Եւրեղեայ:

Իբրեւ սուսերահայրն եղեւ հայր նորա Խոսրով եւ զաւանան նորա Ենակ պարթեւ մեռաւ գետալէժ ի փախստեանն, Եւթաղոմն սնուն հաւատացեալ Վասիլր յազգէ՝ ապրեցուցանէր ի կռաւրածէ ազգին Ենակայ մանուկ մի երեքամեայ հանդերձ Սափաւ տնտուաւ նորա՝ քերքն Եւթաղեայ: Իսառնայր այնուհետեւ Եւթաղիոս ընդ քեռն իւրում եւ ընդ քեռառնն՝ Իսարգար տնուն՝ Պարթիկ յազգէ, յաշխարհն Իսպաղովկացւոց: Ենդ ի Կեսարացւոց քաղաքին ծաղկեալ պարարէր մանուկն պահաւիկ ի հրահանգս քրիստոնէական ուսման⁵ (ընդ անշուքութեամբ հոյակապն փրկափայտութեան⁶). առեալ էր նմա տնուն կապաղովկացի՝ Վրիգորիոս: Յետ ամուսնանալոյ ընդ Սարկոսի զտեւր ուրումն Վասիլի եւ երկուս որդիս զՎրիգորն եւ զԵրեմիակէս ծնանելոյ՝ մեկնեցան յերրորդում ամի ամուսնութեանն միաբան հաւանութեամբ ի միմեանց. կրտսին ընդ մօրն մեկնեցաւ ի կարգս կուսանաց. յետ տակաւ ինչ միոց եւ հօրն թողեալ զերէց որդին առ դայեկաց, եւ զնաց առ Տրդատ (ի Հռոմ⁷)՝ «Կհայրենեացն պարտս հատուցանել»,⁸:

Ենդէն ի պանդխտութեանն սկիզբն առնէր թագաւորազնն ստիպել զՎրիգոր ի պաշտօն դիցն⁹, այլ առաւել եւս՝ յորժամ եմուտ նա յերկիր թագաւորութեան հարոյն իւրոց: Իբրեւ կատարեցան զհօգ գոհութեան վասն յազգութեանցն առ Ենահատկան դիւն յԵրէզն աւանի, հրաժան տալր թագաւորն՝ Վրիգորի

1 Խոր. Բ. Գլ. 26:

2 Ադմ. 42 88:

3 Ադմ. 42 102—104:

4 Ադմ. 42 640:

5 Ադմ. 42 88:

6 Թուղթ Արթիթեայ առ Խոր. Բ. Գլ.

2: Ադմ. 42 88—89:

7 Ադմ. 42 89:

տառաւ յընթերեաց անտի իւրոց պսակս ծագկանց (զորս սովորու-
թիւն էր Հայոց սկուտեղոց զնել ի սեղանի¹⁾ եւ թաւ ոստս՝ տա-
նել առ Անահիտ տիկին «որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ աշ-
խարհն Հայոց» եւ է փառք ազգին եւ «մայր ամենայն զգաստու-
թեան»:

Իբրեւ չառնոյր յանձն Վրիգոր, ինէք այնուհետեւ սկիզբն եր-
կայնաձիգ հարցաւորածին՝ յորում հնարէր թագաւորն քայքայել
զանազն հաստատութիւն՝ խառնելով ողորմանս, սպառնալիս եւ ար-
գեամբք իոկ տանջանաւ: Երկան մի ըստ միով է ի կիր հռոմէական
տանջանարանք յաւուքս բազումս թերեւս ի ձեռն արանցն լեգէոնա-
կանաց եկելոց ընդ թագաւորին ի մարտպատերազմի ընդ Պարսից²⁾:
Այս յետուստ լուեալ թագաւորին ի Տաճատայ քեռառնէ Ար-
տաւազդայ Սանգակունւոյ սպարապետի զօրաց իւրոց³⁾ թէ Անակայ
որդի է Վրիգոր, հրաման տայր արկանել ի խոր վերստին Արտաշատու
ի գաւա մահապարտացն⁴⁾: Հանէր այնուհետեւ մի ըստ միով հրո-
մպատակ երկուս՝ յորս դահմանէր պատիժ մահու եւ կորուստ ըն-
չից վասն քրիստոնէութեան, եւ որոց գուշակն ինիցին՝ նոցա խոս-
տանայր զպաքս այնր՝ վասն որոյ գուշակն եղեն, եւ թագուցանե-
լեացն հաւասար պատիժ ընդ քրիստոնէիցն կրել, եւ միանգա-
մայն առնէր յանձն ինել ջերմեռանդն ի պաշտօն արդիւ Արամազ-
դայ, զգաստն Անահայ եւ քաջին Սահագնի⁵⁾: Այսպէս փակք
առաջին վարագոյր պատմութեան դարձի Հայոց աշխարհին:

Այլ յանկարծ առ ած մրիկն գունդ մի սրբասէր կուսանաց
ի կողմանց անտի Հռոմայեցոց, որ գլխաւորութեամբ Վաղիանեայ
ուրումն անկան փախստեայ ի Հայաստան՝ ապրեցուցանելով մա-
նաւանդ զընկերակից առաքինութեան իւրեանց օրիորդ մի մատաղ
ի կայսերական տանէ Հռիփսիմէ⁶⁾ անուն, զօրմէ ասի խնդրել Վիոկ-
քետիանու կայսեր առնուլ կնութեան: Ետուքեմն յարքունահանս
քաղաքին Սաղաւազապատու զանխուլ կային՝ կերակրեալ ի ձեռացն
վաստակոյ. քանզի մի ոմն ի նոցանէ՝ որ ունէր այրուեստ ապակա-
գործութեան, յօրինէր ուլունա ապակեղէնս եւ տայր դինո ընդ
կերակրոյ աւուրն պարենի: Հետագօտեալ գտան հետք փախստեայն

1 Խոր. էջ 298:

2 Դնել զայլ ի բերան եւ պզէլ ի
զելոցս պրիւտու առաստեղ (զաւուր 7),
կտիւլ զլիւվուր զիւր օտանէն եւ ձեռնել
զաւուր բոք օտեղ (զաւուր 7), պզէլ
կտեղցոց զաւուր օտեղ՝ փնջն ի ծայրեց
մասանէ յայտել արեան, հարկանել բե-
ւան երկաթիւ ընդ ձերբանն եւ այն-
պէս զնեռանէ առնուլ յայտիցս յայտիցս
չըլեցուցանել, հարկանել զայն ուժգին եւ
հանել կռուքս ի զլուխ, եղեալ զլուխն
ի մասնւլ օլորել, եւ փանգամայն քացաի
եւ ալ եւ բորակ փշել եղեգամբ ընդ աքն-
գունն, անցուցեալ պարկ ի մերսով ընդ
զլուխն՝ կապել թուլագոյնս զպարանո-
ցաւ՝ ցի օտեղ եւ առնուլ շունչ՝ վառն-

գեղի (զաւուր 6), կտիւլ զլիւվուր եւ
լուր եռացեալ ձագարու յորովայն ար-
կանել, բերել զկապ երկաթի բերքոց,
առածանել ի գետնի առաստակ երկաթի
բաղում եւ թաւալել ի վերայ, բարձր
չըլելել եւ թաղել ի առաստակ օտեղ,
զնել կապեն երկաթիս ի ձեռնին եւ վա-
րել ուռուածս առուարս, բառալ ի կապե-
ղան (զաւուր 3) եւ կապար հաղեալ իւր-
մալերն հոսել զմարմնալէն:

3 Խոր. Բ. 97. 2Բ:

4 Ագաթ. էջ 45-99:

5 Ագաթ. էջ 108-109:

6 Եւսեբիոսէ՝ *Քրիստոնէոյ պատմութիւն*,
կեցեալ. անս Ագաթ. էջ 185:

նոցա, առաքեցաւ զորոց ի կայսերէ առ արքայն Հայոց, խնդրեցան զտան նոքա ի կայսնան իւրեանց: (Յետ պահելոյ զնոսա անդէն աւուրս երկուս ասպարափակ ի ձեռն հետեւակ զօրուն՝ ոսկիապատ զահաւորակք սպասաւորօք եւ մեծապայծառ հանդերձիւք հասանէին՝ տանել զՀռիփսիմէ ի սենեակ թագաւորին: Ընհնարին էին ազէտք եւ վարանք կուսանացն սրբօց: Ըռաւ ածաւ Հռիփսիմէ ի սպասաւորացն մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ ի վանս թագաւորին: Ընդէն յալքունի սենեկին ոգորէր աղջիկն մատաղ ընդ մեծազօր սկային ժամն եւ թն: Պարտեցաւ վաստակեցաւ լքաւ եւ արտաքս թագաւորն. նոյնպէս կատարէր եւ մեւս եւս փորձ թագաւորին: (Րիւորդն տկար զնշան թագաւորին ցրուեալ կողպտեալ՝ թողոյր զնա ամօթալից, բացեալ զգուռն, հատեալ հերձեալ զամբոխ մարդկանն՝ հասանէր առ ընկերան եւ ապա հարուստ մի արտաքս քան զքաղաքն ելեալ՝ իջեալ ի գուռն ի սարաւանդակի ուրեք՝ մատուցանէր վասն յաղթութեանն զոհութիւնո: Ընդր հասանէր զիշերախառն դահճապետն դահճօք հանդերձկապեալ պրկեցաւ ի տեղւոջն կոյսն ի չորս ցիցս՝ ըստ երկուց ձեռացն եւ երկուց օտից. ջահիւք խանձեցաւ, հանան խեցան աչքն եւ յօշեցան անդամքն պատառ պատառ: Ընդ նմին կոտորեցան եւ 32 ոգի յընկերաց նորա եւ մի ոմն յառաջին վանս բնակութեանն. իսկ մարմինքն ընկեցան արտաքոյ քաղաքին ի կերակուր զազանաց եւ թռչնոց: Ի վաղիւ անդր պարագլուխ սրբօցն Վայիանէ՝ որ ածեալ էր յապարանսն զի հաւանեցուցէ զսան իւր ի կամն թագաւորին, մատուցաւ ի տանջանս հանդերձ երկուք ընկերօք ի տեղւոջ մահապարտացն. կապեալք ի մի մի ցից՝ եղեն մորթազերծ: Ըյսպէս վկայեցին ընդ ամենայն 37 կուսանք: Մնացեալքն յընկերաց նոցա՝ որ աւելի քան զքառասուն հաշուին, ցրուեցան փախուտեամբ: Ըյլ մահն Հռիփսիմեայ՝ որ առանց թագաւորին հրամանի էր, տրտմեցոյց տխրեցոյց արկ զնա ի սուգ. քանզի հատեալ էր սիրտ նորա զհետ:

(Յետ վեց աւուր իբրեւ ժամ տուեալ ելանէր յորս կառօք թագաւորն, հասանէր պատուհաս ի Տեառնէ՝ փոխել յանառնական ի խղակերպն կերպարանս (յազգ ինչ անտի զայլամարդութեան), նոյն անցք մեկգնութեան եւ ընդ բազումս յալքունակացն եւ Վաղարշապատացոցն անցանէին: Ըյսպիսի հանգամանք իրացն էին՝ յորժամ յայտնէին անուրջք առ Խոսրովիդուխտ՝ քոյր թագաւորին, առ օրիորդն զգաստ. այր մի լուսաւոր հրաման տայր առաքել յԱրտաշատ եւ հանել ի վեր զՎրիգոր ի վերապէն, զի նա բժշկեցէ զնոսա: (Յետ կրկնելոյ այց աւերջոց՝ ապա առաքեցաւ զայեալն նորա Ըւտայ Ըմատունի յԱրտաշատ. արկաւ պարան երկայն ի ներքս ի վերապն, աղազակեաց Ըւտայ կոչելով զՎրիգոր յանուանէ. իբրեւ շարժեցաւ պարանն՝ ձգեցին հանին զՎանիւնս

ի գրոյ անտի՝ թխացեալ սեւացեալ: Ի վերայ ճանապարհին Վա զարշապատու՝ զայր ընդ առաջ Վրիգորի թագաւորն մերկ՝ դիմեալ յանտառական բնակութենէն, նոյնպէս եւ այլ եւս բազմութիւն մարդկանն մոլեգնելոց եւ փրփրելոց: Եւ ի ծուր Վրիգորիոս, եւ կացեալ յաղօթս վասն նոցա՝ դարձան նոքա առ սակաւ մի ի զգաստութիւն: Ի խնդրել նոցա ի նմանէ թողութիւն վասն որոց յանցեանն ի նա, խելամոեցուցանէր զնոսա Վրիգոր թէ ինքն հաւասար նոցա բնութեանն է եւ թէ յումէ պարտ իցէ զանկալութիւն բռնութեանն ունել¹:

Ոչոյս ասէր եւ յետ զմարմինս կուսանացն վկայելոց ժողովելոյ եւ պատելոյ իւրաքանչիւր պատառատուն հանդերձիւն, զոր առ ժամն նախամեծար քան զմեծագին պատանսն զբերեալսն յարքունուստ արար, անց գնաց նստաւ ի հնձանս թագաւորին, ուր վանքն իսկ վկայիցն լեալ էին, եւ անտուստ խօսէր նա ընդ բազմութեանն խռնելոյ յամենայն կողմանց աշխարհին: Եւ յօժարեցուցանելոյ զմիտս նոցա ի մերժումն կռապաշտութեանն եւ յընդհանրական իմն ընդունելութիւն միոյն եւ երրորդականն Մատուծոյ, պատրաստէր զնոսա ի մկրտութիւն երկամենայ վարդապետութեամբ ընծայութեան², որպէս յայտնի իսկ նշմարի՝ ի վերայ կարգի հանգանակի իրիք՝ ըստ երից իմն զխաւոր բաժանմանց ճառ արկեալ՝ նախ զօրէ եւ միանգամայն զարարութենէ, երկրորդ՝ զՍրդւոյ եւ միանգամայն զմարմնաւորութենէ, եւ երրորդ՝ զհոգւոյն սրբոյ եւ միանգամայն զեկեղեցւոյ³:

Հանգէս ճշմարտութեան դարձի ժողովողեանն երեւէր յեռանդնալից փութոյն՝ որով մատեան ի շնութիւն վկայարանացն ասհմանելոց ի Վրիգորէ ըստ տեսլեան իրիք եղելոյ առ նա՝ հանդերձ յայտնութեամբ հանդերձելոց ինչ իրաց ի վերայ եկեղեցւոյն՝ որ ի ծնունդս էր յայնժամ: Բստ չափոյն՝ զոր ինքնին Վրիգոր զլար ճարտարութեանն ի ձեռն առեալ ցուցանէր, կանգնեցան կացին հասարակաց աշխատութեամբ վկայարանք երեք, մի ի տեղւոյն՝ ուր Հռիփսիմէ վկայեաց, եւ մեւս՝ ուր Վայիանէն, եւ երրորդ՝ ի վանս բնակութեան նոցա ի հնձանին: Աւտեղեցան ի նոսա մարմինք նոցա ի տապանս մայրափայտեայս երկաթազամն՝ եղեալ զիւրաքանչիւր իւրով հանդերձիւն, թէպէտ եւ բերեալ կուտեալ կային առաջի Վրիգորի եւղք անուշոնք եւ խունկք ազնիւք, գոյնազոյն նարստք եւ ծիրանիք եւ երկնագոյն սպիտակ դիպակք յօրիորդացն թագաւորազանց եւ ի կանաց պատուականացն: Վասն տեղեաց տապանացն՝ ինքնին թագաւորն առեալ փայտատ եւ բահ հատանէր զդիրսն. Աշխէն տիկին եւ քոյր թագաւորին օրիորդ Խոսրովիդուխտ ընկալեալ ի հանդերձս իւրեանց

1 Աբբ. էջ 191—536:

2 Catéchisme.

3 Աբբ. էջ 101—167:

զհողն բրեալ՝ հանելին արտաքա: (Ետ այնորիկ խնդրէր Յրդաստ հրաժեշտ ի Վրիգորէ եւ եւթնօրեայ անապատս կողեալ ի վեր ի լեառն Սասիս՝ արձանս ութ բերէր կանգնել առ սեմք փայտաբանին Հռիփսիմեայ՝ իբրեւ կոթող յաղթութեան նորա: Ի վերայ տապանացն թաղելոց՝ իբրեւ ի տեղիս սահմանեալ վասն սեղանոց, կանգնէին նշանք խաչի, եւ մեւա եւս չորրորդ նշան ի տեղաջն՝ որ սահմանեցաւ լինել առաջին եկեղեցի (Նշմեաճին) եւ պատեցաւ որմով, զրամբք եւ զանափափօք: Եւստ ուրեմն արթնք կատարէին, ուր եւ ժողովէր ամբոխն յաւուսն վարդապետութեան: Եւստէն շնորհէր աղօթիւքն Վրիգորի կատարեալ բժշկութիւն թագաւորին եւ այլոցն խօթացելոց (բորոտից, անդամալուծաց, գօսացելոց, ջրգողելոց, գոնճացելոց եւ պատաղորոտաց)¹:

Իբրեւ այգալէս առաւել քան զառաւել տարածանէին համբաւ եւ երախտիք նորոյ վարդապետութեանն եւ գրաւեալ շահեալ էր ռամիկ մարդկանն ի սքանչելեացն զօրութենէ, հնար եւ պատշաճ էր այնուհետեւ ջանալ զհեթանոսութիւնն անդէն ի փոռարանն շինուցանել կամ քակելով եւ կամ յեկեղեցիս զմեհեանան փոխելով: Եւստեանն Հայոց չհամարեցաւ ի դէպ զվերջին հնարն արկանել ի կիր, զի թէպէտ եւ զտեղիս մեհեանացն սահմանեաց վասն շինուածոց եկեղեցեաց՝ խաչ ի նոսին կանգնելով, սակայն զամենայն յօրինուած մեհեանոցն ետ կործանել: Թագաւորն՝ զոր առաւելագոյնն մտադիւրութեամբ արժէր Վրիգոր ի հրահանգս քրիստոնէական կրթութեանն՝ հանդերձ համբռն արշափուծի տահմիւն, տայր հրամանս մեծաստատ իշխանութեամբ՝ ի բաց կալ ամենեցուն ի սնոտի պաշտամանոցն եւ հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Վրիստոսի: Ինքնին Յրդաստ ընդ Վրիգորի՝ իշխանօք եւ դրանիկ զօրօք երանէր ի Վարդապետոյ շրջել ընդ աշխարհն. բրեցան կործանեցան կամ պրծեցան մեհեանօք եւ բազմիք եւ պատկերք՝ Յիւր դից (Հերմեայ) մօտ յԱրտաշատ, Բարշաբմայ՝ ի Թորգան Վարանաղեաց, Արամազդայ՝ յԱնի, Ռաֆեմօն Ենահատայ՝ յԱրեգն աւանի Լեկեղեաց, Նանէական դից (Աթենայ)՝ ի Թիւրն աւանի եւ Սիհրափան դից (Լափեստեայ)՝ ի Բաղայառիմն: Ի մեծագանձ պարգեւաց մեհեանոցն հանաւ մասն աղքատաց եւ տառապելոց: Մանկունք քրմացն ցրուելոց կալան ի հրահանգս աւանան, իսկ տեղիք մեհեանոցն սահմանեցան խաչանշան եւ որմնապատ ի շինութիւն եկեղեցեաց՝ զոր պատրաստէր Վրիգոր հանդերձելոյ հովուին²:

Եւստից իրիք երկնութեան է՝ թէ ժողագոյն իսկ ազգ արաւելալ իցէ Վրիգորի յեկեղեցիսն Վաճրաց՝ զի առաքեացին պաշտօնեայք խորհրդոց առ ընդունելութիւն նորոցն հաւատացելոց: Եւ զոր խոնարհութիւնն Վրիգորի չտայր նմին իսկ ամէլ զմտաւ, զայն (որպէս պատմի) Եւստուած իսկ ազդէր նորատունի

1 Արթ. էջ 537—577.

2 Արթ. էջ 577—591.

Հաւատացեալն: Ինքնին թաղաւորն խորհուրդ առեւ ծառնեացն իւրոց սահմանէին ունել զՎրիգոր հովիւ: (Յետ բազում գիմարարձութեան յանձն առնողը Սուր ի տեղեկն հրեշտակի թէ Լստուծոյ կամք այս են: Վ լինէր երեւելաց նախարարաց վեշտասանից տանել զՎ պակաւ ի Վ աղաքշապատ քաղաքէ ի Սեւասրիա Վամյոաց՝ հանգերձ հրովարտակաւ թաղաւորին եւ պատարագօք: Ձեռնադրեալ ի Վեւնդիսէ մետրապոլիտէ՝ ժողովով եպիսկոպոսոց նահանգին Ախարիայ, եւ անցեալ ընդ Սեբաստիա՝ ուր յամէր իսկ աւուրս բազումն՝ զի ժողովեացն իւր գործակիցս քարոզութեան աւետարանին, զառնայր Վրիգոր պարէն թղթով եպիսկոպոսոցն ժողովելոց եւ նշխարօք Յովհաննու Սկրտչի եւ Լեւոնազինեայ (Լեւեւազենեայ) վկայի¹:

Երբեք նորա ընդ Յարօն եւ ընդ երեքմեհենեանն Ըշտիշատ ուր կործանէր զմեհենանս Վ ահագնի, Լնահայ եւ Լաղկան, արկանէր հիմն եկեղեցւոյ զեռեղելով զնշխարան բերեալս: Ի Լաւազուան ընդառաջ եղեւ նմա թաղաւորն ամենայն ընտանեօքն եւ զօրօք: (Յետ ամսօրեայ պատրաստութեան ժողովորեանն պահօք եւ աղթիւք՝ մկրտէր Վրիգոր հանդերձ գործակցօքն զթաղաւորն, զտիկինն եւ զքայրն եւ զբանակս զօրուն առ տփամբ Եփրատ գետոյ, եւ տեւէր այն անդադար աւուրս բազումս. թիւ համարց մկրտելոցն յայնժամ ընծայի բազմօք աւելի քան 4,000,000. մատուցաւ պատարագ եւ հաղորդեցան ի կենդանարար մարմինն եւ յարկնն, եւ փայլէին այնուհետեւ յաւուրս քառասուն գունդք գունդք մարդկանն սպիտակահանդերձ եւ լոյս ի ձեռս²:

Ենունհետեւ ասարածանէր սփռէր մշակն ամենապատասկ զերմանս վարդապետութեանն, ուր ուրեք հառաններ կոխել ի մեծատափած գաշտաց մնացելոց ամայի, այնպէս զի եղերք տահմանաց քարոզութեան նորա էին ի հիւսիսոյ Սատաղ քաղաք, Խաղտիք, Ասղարջք, Սաղբուք եւ Ասսպք, ի հարաւոյ՝ Ըմիդ, Սճրին, Խոր Ը իրական, Սահքրտան եւ Արդուք³:

Ս անս հաստատութեան եւ տեւականութեան գործոյն քրիստոնէութեան՝ կարգեցան վանք կանոնօք⁴, որոց պարտք էին ընդունել ասարջականութեամբ զպանդուխտսն եւ զտառապեալս. եղան զպարտք ի տեղեւ տեղեւ կամ ի յոյն եւ կամ յառօրի դպրութիւն՝ ըստ սահմանաց դրացութեան ուսանելեացն. յորս եւ բազումք յորդուց անտի քրիստոս յառաջատունք եւ ձեռասունք Սրբոյն լեւնէին, որ իմաստութեան իսկ խորհրդով փութայր զտոհմայինսն յառաջ բերել ի կղերականութիւն, զի խորարմատ իրքն հաստատեցին. նա աւանիկ ի սոցա իսկ համարոյ՝ յայնցանէ որ յառաջա-

1 Արթ. 42 500—508.

2 Արթ. 42 602—619.

3 Արթ. 42 624: Յուլ. Եկ. դամ. Գ. 8.

4 Յեւ զԼեւոն զԼուի Թեմախոյտաւ Կրօն:

դէմքն էին, զմի ոմն Լղբիանոս անուն կարգէր եպիսկոպոս արքեպիսկոպոս զրաւն: Վարձեալ ի սոցունց համարոյ յիշէն եպիսկոպոս տունք բաց լՆղբիանոսէ (որ եկաց ապա եպիսկոպոս կողմանց Լփրատական գետոյն) Լուտաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Սոփէս, Լուսերիոս, Յովհաննէս, Լգապէս, Լրտիթէս, Լրոսկէս, Լնտիդէս, Տիրիկէս եւ Լիւրակոս, թող զայլ եպիսկոպոսունսն (զորոց թիւ համարի մատենագիրն ընդ ամենայն աւելի քան զ200, ապաքէն ոչ առանց աւելաբանութեան): Լյնուհետեւ համարձակ իմն էր Գրիգորի՝ միայնանալ ընդ սակաւուց ոմանց՝ առ զանձն առաւելագոյն ի կրթական կեանս, մանաւանդ յետ կարգելոյ զդ իւր փախանակ: Վանդի ըստ առաջարկութեան թագաւորին կոչեցան որդիք նորա ի Լեսարիայ, առաքելով անդր զԼրտուազ Սանդակունի ընդ Տաճատայ Լշոցաց իշխանի եւ ընդ Վատայ կարապետին արքայի: Կրսերն ի նոցանէ Լքիստակէս կուսան՝ որ եղեւ նախամեծար քան զեղբայրն երիցագոյն ամուսնաւոր զՍթանէս (յայնժամ երէց), ձեռնադրեալ ի հօրէն յեպիսկոպոսութիւն՝ ընէր նորա տեղապահ¹:

Թաէպէտ եւ այսպէս կարգեցաւ յարդարեցաւ ամենայն, այլ մի ինչ տակաւին պիտոյ էր, այս ինքն՝ բարձրագոյն իմն հաստատութիւն եւ օծութիւն ամենայնի ի ձեռն բարձրագոյն ճոխութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ առ որ համեմատէր նորածին եկեղեցի պարթեւական առաքելոյն իբրեւ դուստր առ մայր: Վիպող էր առ այն եւ ժամանակն. քրիստոնէութիւն ելեալ էր ընդ Պոստանդիանու մեծի ի գահ կայսերացն, շողայր նշան խաչին ի վերայ դրօշուհումէական լեգէոնացն. հարկ էր եւ թագաւորին Հայոց դաշնաւորի Հռոմայեցւոցն նորոգել կամ կուել դաշինս ընդ նորոց զլուսւորաց պետութեանն (Պոստանդիանու եւ Վիկիանու), մանաւանդ զի յառաջ իսկ քան զօսկաւ մի ստիպեալ էր առ մարտ պատերազմի ընդդէմ հռոմէական զօրուն առաջնորդելոյ ի Սպարսիմիւնայ Վայայ: Եւ Վարիգոր ընդ Լքիստակէս եւ ընդ Լղբիանու ի Հռոմ կոյս, որպէս եւ Տրդատ ընդ չորից բղեշխիցն եւ ընդ այլոց մեծամեծաց՝ հանդերձ 70,000 զօրու (ապաքէն աւելի քան զլափն է թիւս առ մատենագիրն): Առէին դաշինք ի միջի՝ թագաւորին ընդ կայսերն, եւ աթոռական առաքելոյն Հայոց ընդունէր պատիւ խոստովանողական եւ տայր ընծայութիւն հպատակութեան յաջորդի զլիցոյն առաքելոց եւ դառնայր ի նմանէ մեծապարգեւ հանդերձ սպասուք, զետեղել զհռոմէական նուէրսն յեկեղեցիս Հայաստան աշխարհի²:

Յետ ամաց ինչ կոչէր Վարիգոր յառաջին արեւելեական ժողովն ի Վիկիա: Եւ աքեցաւ փոխանակ նորա Լքիստակէս երեւելցուցանել զնուիրապետութիւնն Հայաստանի ի պարու անդ եպիսկոպոս-

սաց կաթուղիէ եկեղեցւոյ (325): Գրիգոր՝ որ յետ դարձին Երիտասկեայ չտաճախէր երեւել ումեք, վախճանէր ի միայնութեան իւրում ի Մանեայ այրոն, եւ ի հոգեւոյ ասոն թաղեալ: Վլուխ նորա՝ զոր առ Ոոստանդիանու Ոոսպրոնիմոսիւ փախուցին կուսանք ամանք Բարսեղեանք ի Նէապոլիս, պատուի ցայսօր անդէն ի վանս կուսանաց յաջորդաց նոցա¹: Սատարէր Հայաստան զգիշատակ նորա տնդատին ի կիսոյ չորրորդ դարու. յարեւմուտս Երդոյ քաղաք եւ Նէապոլիս սկսաւ կանուխ կատարել զտոն նորա (30 Սեպտ.) Գրիգոր Ժ.Օ. քահանայապետ Հռոմայ (1837, Սեպտ. 1) ետ համառօտագիր՝ յորում հրամայի զգիշատակ նորա առնուլ ի տօնացոյցն հռոմէական եւ տօնել ամ ըստ ամէ ի 1. Հոկտ.:

Իսկ Թագաւորն բարեպաշտօն զմնացուած ամաց խաղաղութեանն յուղղութիւն բարոյից աշխարհին հանէր, մերթ հաւանեցուցանելով եւ մերթ սաստելով՝ որպէս զնախարարոն նոյնպէս եւ զռամկին բազմութիւնն՝ ինել արդարեւ Վրիստոսի եւ արդեամբք գործոց հեղութեան եւ զգաստութեան զհաւատան ցուցանել: Սակայն սոցա խստասրտութիւնն եւ նոցա ամբարհաւածութիւն, մանաւանդ կանանց եւ հարձիցն խոտորեցուցանելով զսիրտս նոցա՝ արտաբեկ արտառուչ զԹագաւորն կացուցանէր, մինչեւ թուղուլ նմա այնուհետեւ զԹագն եւ ձեպել ի միայնութիւն. կոչեցաւ միւսանգամ յաթոռն, այլ իրրեւ չառ յանձն՝ դեղեցաւ, որպէս պատմի²: Եյս կատարած էր Տրդատայ, որ քրիստոնէագոյնն էր քան զՈստանդիանոս եւ խոնարհ իբրեւ զԽէնդոս, մեծ եւ վաստակաւոր յեկեղեցւոյ Լատուծոյ եւ ի Թագաւորութեան իւրում, թիպ եւ օրինակ նմանութեան պայազատաց իւրոց: Սլանս այնորիկ յիրաւի իսկ անդէն ի չորրորդ դարու տարեկան տօնիւ պատուէր զգիշատակ նորա աշխարհն իբրեւ զԵւրոյ զյառաջընծայ Թագաւորին³, եւ զմարմնաւոր քաջութիւն նորա զարմանք մարդկանն հռչակեցուցեալ անմահացուցին ի կարգս բանից առակաց Թէ Իբրեւ զսէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զԹումբս գետոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց⁴:

117

Իսկանդակութիւն վարդապետութեանն՝ զոր յանուն Ս. Գրիգորի ունիմք, այսպիսի ինչ է:

Սի է Աստուած, այլ այնպէս՝ զի իցէ եւ երեք ի միութեան տնդ, իբրեւ մի «երեքանձնական բնութիւն», կամ «միաբուն երեքանձնակա՛նութիւն»: Այս բազմաւորութիւն ոչ է ի նմա (եկամուտ) յաւելուածով իրիք՝ որ արտաքս քան զեութիւն նորա իցէ. այլ ինքն իսկ եւ-

1 Գործնիս տնդ առնուլ զպս ի հին Բրթոց եկեղեցւոյն Նեապոլիտոյ:

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԴԲ:

3 Բուզ. Դպր. Գ. ԳԼ. ԺԴ:

4 Արամ. ԵՂ 99:

Թիւնն յառաջ շարժելով հասանէ յերրորդութիւն, այս ինքն՝ ի բա-
զանդակութիւն կրից անձանց¹, եւ յայն ստիւն կոչ փորոց (եւման) ի ա-
սա: Եւսնոնն, յանկիզբն՝ այլ ի ծնող Հօրն եւանն ծնեալն (ծնըն-
դեամբն պատճառաւոր = սկզբնաւորն) Որդի: Որպէս Որդի՝ ի Հօրն անախ
իւրակն է Որդի, նշնալէս եւ Հայր՝ Որդւոյն է Հայր. եւ այնու բովան-
դակեալ կատարի շարժումն յաւիտեանակամն՝ զի յերկոցունց անտի (ի
Հօրն եւ յՈրդւոյ) եւանն (բխէ) Հոգին սուրբ՝ որ ոչ միայն ի նոցանց
է, այլ եւ ի նոսին, քանզի որպէս սա առանց նոցա չէ, նշնալէս եւ ոչ
նոցա առանց սորա են²:

Որ ինչ արարալից Սատուոյ է՝ արարածք, յերրորդականն Աստուծոյ՝
յարարիչ Հօրն, յարարակից Որդւոյ եւ ի համագործ Հոգւոյն, ազատ-
օրէն, առ սիրոյ ի չգոյէ ստեղծան: Մարդն որ յետ արարչութեան
աներեւութիցն (հրեշտակաց սահմանելոց ի փառաբարութիւն արարչին՝
ինքեամբք) եւ երեւելեացն (անբանաւորաց սահմանելոց ի փառաբարու-
թիւն արարչին՝ պղծութեամբ) ստեղծաւ խառնուրդ ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ՝
կրկին պաշտամամբք՝ լինելոյ նմանող առանցն եւ երեւցուցիչ փա-
ռաբարութեան վերջնոցն առ հասարակաց արարիչ անդր, է պատկեր
Աստուծոյ, իբր ոչ եթէ ըստ աստուածեղէն ինչ ինքնակաց էութեանն՝
որում չկարէ նմանել արարածն սկզբնաւոր, այլ զի առ անբան, անա-
զատ եւ անաստուածածանութեամբ արարածովքն՝ ունի բանաւորութիւն եւ ա-
զատութիւն, աստուածածանութիւն եւ իշխանութիւն ի վերայ նոցա: Եւ
մարդն ի ձեռաց արարչին անմեղ, ի վերայ բնութեանն՝ զարգարեալ
յաւելուածով պարգեւաց ըստ ծանօթութեանն եւ ըստ կամոց եւ ըստ
զգայութեան, աստի՝ ի միաբանութեան ընդ նիւթական բնութեան եւ
ընդ իւրում մարմնոյ (այս ինքն՝ անվիշտ եւ անմահ), եւ անտի՝ յըն-
տանեղոյն հաղորդութեան ընդ Աստուծոյ, ունելով վախճան՝ հաստա-
տելով ի նմին դաշնակաւոր վիճակի առաւել եւս մերձաւորագոյնս հա-
ղորդելոյ Աստուծոյ՝ թէ ինքնին մարդն պահեսցէ կամ որոշեսցէ զանձն
ձեռք ի գլին՝ յորում յարաբւէ անտի եզաւ³: Այլ ստուգանութեամբն
մերկացաւ նա եւ զաւակ նորա ընդ նմա ի պարգեւաց անտի, եւ ան-
կաւ ընդ անիծիւք (այս ինքն՝ եղեւ ընդ մեղք եւ յանցաւոր առ Աս-
տուածութիւն անդր, ընդ վշտօք, հիւանդութեամբ եւ մահու ըստ խո-
նարհագոյն կենացն)՝ քանզի աստուածեաց ի նմանն բնութիւնն անբան,
ստահակեցաւ մարմինն, ըստ օրոյն համեմատութեան ակարացաւ հոգին՝
յանկութեան հզօրացեալ: Եւ բնութիւնն եւս շնչաւոր-նիւթական որ
վասն մարդոյն էր, ընդ մարդոյն դարձաւ ի պայման վաթաբարձոյն:
Նա աւանիկ եւ մեւս եւս մասն արարածոց հրեշտակք՝ պահապանք մարդ-
կան եւ պատգամաւորք առ նոսա (որք ընդ գիւտ միոյ եւեթ մեղաւորի
ուրախ լինին) եղեն ի արամութեան ընդ անկումն համօրէն մարդկեղէն
ազգի⁴:

Եւսնաւ ի ծածուկ խորհրդեանն Աստուծոյ սահմանեալ էր փրկու-
թիւն մարդոյն. յամբն՝ զի պատրաստագոյն լինիցին մարդիկ յընդունե-
լութիւնն⁵: Առ գործ փրկութեան մարդոյն՝ պիտոյ էր ի հարկէ Աս-
տուած⁶, որպէս պիտոյ էր եւ մարդ⁷: Որդւոյ անկ էր այն առաւելա-
գոյն. զի որով ստեղծն՝ նովին հարկ էր փրկել Հօր՝ որոյ աջ իմն կամ

1 Ὑποστάσιον.

49. 147. 168. Ադմ. էջ 61—63. 316.

2 Եւսնաւ պատուով, Գլ. Ա. Բ. Ե. 2.

258—259.

Ադմ. էջ 191. 366.

5 Ադմ. էջ 360.

3 Ադմ. էջ 193—205. 321.

6 Ադմ. էջ 426.

4 Եւսնաւ. էջ 183. 31—32. 38. 48—

7 Ադմ. էջ 286.

բազմակ է նա : Կոմի իրի՝ Բանն յես մարդկաներայ տեսնեամբք կամ յայնուկաներք զմարդիկ ընդերուցանելոյ, ի ժամանակի Հոգւով սրբաւ ի Կուսեն ծնաւ : Որչափ էրն Աստուած կոտարեալ՝ գցիչափ եղեւ մարդ կոտարեալ 3 ոգւով եւ մարմնով 3 : Աղերս աստուածութեանն եւ մարդկութեանն ի Բրիստոս՝ և իրախան միաւորութիւն (խառնումն) 4 : Եսայն սահա փրկին իմն երեւոյթք են ի Քրիստոս, մարդկեղէն եւ աստուածեղէն, երկրաւոր եւ երկնաւոր, խմսարհապան եւ բարձրաւորն ի գրկախաւն միաւորութեան ընդ միմեանն : Ըսա գործոյ փրկութեանն՝ որպէս կոչան երկրորդ էր փոխանակ կուսին առաջնոյ (Մարիամ փոխանակ Նապի) 5, այսպէս եւ մարդն կուսածին փոխանակ Հոգւոյնն Ազաւոյ. զոր նախան կորուստք՝ սովաւ նորոգեցաւ՝ ուղղելով զմեզ յառաջին վիճակ անդր 7. այնպէս զի անէծքն առաջինք (մեղքն առաջին՝ հանգերձ ամենայնիւ որ կից ի նոյն է, բարկութիւն Աստուծոյ, յանցաւորութիւն, մահ, հիւանդութիւն, վիշտք) ըստ արժանեացն բարձեալ են փրկաստիւ. այլ փայ մնայ անձնիշխանութեան մարդկան ընդունել յանձնն զարդարութիւն նորա հաւատովք եւ գործովք 8 :

Այս գործ փրկութեան մատուցանել յարդիւնն նորոգիչ Հոգիին խորհրդովք 10 ի ձեռն եկեղեցւոյ՝ որում աւանդեալ է յՕծելոյ անտի (ի Քրիստոսէ) լուսն իշխանութեան (թագաւորութիւն), վարդապետութեան (մարգարէութիւն) եւ սրբութեան մեղաց (քահանայութիւն) 11 : Թեպէտ եւ այս իշխանութիւնք ամենայն առաջնելոյ աւանդեցան, ստիպն ոչ եթէ միում միում առանձինն, այլ առհասարակ գնգին նոցա՝ որոյ գլխաւորութիւն եւ առաջակցութիւն առաւ Պետրոսի 12, այնպէս զի մէն մի յառաջնելոյ եղեն հիմն եկեղեցեաց ինչ, այլ Պետրոս եզաւ ի Քրիստոսէ վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց, 13 : Որ ինչ ի վերայ առաջնելոցն ի Քրիստոսէ յարգարեցաւ՝ հարկ էր անցանել ի կզերն եկեղեցւոյ եւ ի նմին անել 14 : Մի է եկեղեցի՝ որպէս մի մարդկեղէն ազգ է ի միօրէ արեւնէ միոյ Աստուծոյ արարչի արարած 15, եւ զի է նա յաջորդութիւն իմն մարմնաւորութեանն (այնու՝ զի ըստ գրաւորական բանից՝ մարմին կամ հարսն Քրիստոսի է եկեղեցի), եւ մի առաջնորդ նորա Հոգին սուրբ՝ որ որպէս զգրուեալ լեզուան ամփոփեաց լեզուացն պարգեւաք, այսպէս զազա մարդկան ժողովեաց ի միութիւն վարդապետութեան եւ պաշտաման, զի իցէ յամենայն ժամանակի եւ ի տեղիս համօրէն եկեղեցի մի առն, մի գունդ, մի սաճար՝ յորմէ ելանիցէ մի աղապակ որդեգրութեանն Աբրա Վայր 16 : Ար ի միութենէ աստի հաւատոց կամ կարգաց եկեղեցւոյ քակե զանձն՝ է անդամ հասեալ ի մարմնոյ, ոստ կտրեալ ի ծառոյ, զրկեալ ի բարութեանց միութեանն, արաւորք քան զճանապարհ փրկութեան 17 :

Լրգարացումն է վերասանդոնում 18 ի շնորհացն Քրիստոսի Հոգւով սրբով 19, այլ ոչ առանց մարդկեղէն գործակցութեան՝ յոր ունին զութիւն չարարացեալքն եւ անհաւատք, զի չէ շնչեալ ի նոսա ամն.

1 Ագաթ. էջ 303—306 :

2 Ագաթ. էջ 271 :

3 Եսայ. էջ 16 :

4 Ագաթ. էջ 273. 277—278. 280 :

5 Ագաթ. էջ 283 :

6 Ագաթ. էջ 66 :

7 Եսայ. էջ 48 :

8 Եսայ. էջ 48—51. 138 :

9 Եսայ. էջ 49. 15 :

10 Եսայ. էջ 21. 24 :

11 Ագաթ. էջ 316. 340. Եսայ. էջ 45 :

12 Ագաթ. էջ 509. 340 :

13 Ագաթ. էջ 309—340 :

14 Ագաթ. Եսայ. էջ 190 :

15 Ագաթ. էջ 456—457 :

16 Ագաթ. էջ 443. 463. 513 :

17 Եսայ. էջ 114 :

18 Եսայ. էջ 169 :

19 Եսայ. էջ 18. 190—199. Ագաթ. էջ 136 :

նեւին թեւադրութիւն մտացն խղճի (պատկերն Աստուծոյ) ¹, եւ ոչ եղծեալ անձնիշխանութիւնն՝ որով ունիմք ազատութիւն առնելոյ զճանապարհս մեր բարիս կամ չարս ², եւ յայն սակս առեալ են նմին դաստիարակք երկու աւետիք եւ սպառնալիք ³: Հաւատք եւ գործք բարութեան են ի գործարանաւոր հաղորդութեան ընդ միմեանս ⁴: Կարէ առնուլ աճուաճ արդարութիւնն ⁵: Մանր խոստովանութիւն խղճի մտաց հանդերձ զղջմամբ իբրեւ երկրորդ մկրտութիւն ⁶: Գոյ ընտրութիւն մեղաց մեծաց եւ մանունց ⁷, դարձեալ այլ են մեղք եւ այլ պարտիք մեղաց, որոց եւ առաւ մարթի ապաշխարութեամբ լինել հատուցումն եւ անդ ⁸: Հրաժարեալքն յաշխարհէ ի բարեգործութեանց կենդանեացն ընդունին նպաստաւորութիւն ⁹, որպէս եւ կենդանիքն գտանեն օգնականութիւն ի վաստակոց անտի սրբոցն՝ «որ բարեխօսեն քրիստոսի առ Հայր», ¹⁰: Բարի է ամուսնութիւն եւ սուրբ, այլ նախապատիւ կուտայ թիւն ¹¹: Առանձինն իմ խորհուրդ է ձեռնագրութիւն (կարգ) ¹²: Հաղորդութիւն կենարար մարմնոցն եւ արեամն քրիստոսի (աճաքին եւ ստրստիւն խորհրդոյն) պատրաստե զմարմինն մահկանացու ի յարութիւն անմահութեան ¹³:

118

Ինծայեցաւ պատմութիւն դարձի Հայոց աշխարհին ի քրիստոնէութիւն՝ որպէս ինչ պատմէ մատենագիրն Ագաթանգեղոս (որ թարգմանի՝ Հրեշտակ կամ Աւետարանիչ բարութեան): Փ. Բիւզանդացի ամենեւին համեմատ նմին ունի զամենայն: Մ. Խորենացի զերկոսին արկանն ի կիրանփոփոխ (գրեթէ) ըստ ամենայն մասանց. այլք կրտսրագոյնք ժամանակաւ կրկնեն եւթ զնոցայն. ուստի ամենայն իսկ պատասխանատուութիւն վասն պատմելոցն ճշմարտութեան՝ դառնայ անկանի ի վերայ Ագաթանգեղեան մատենին:

Վրդարեւ եթէ ըստ սկզբանց եւրոպական բանադատութեան կամօցիմք վարել, Ա. Չմարթի զայն մատեան՝ գրութիւն այնք ժամանակաց համարել՝ յորս գրեալ ասէ զանձնէ ինքն մատեանն, այլ գործ վերջին կիօղ՝ դարուն չորրորդի, Բ. ըստ նիւթոյն երեւի 1. սակաւ ինչ անտեղեկութիւն ոչ միայն քաղաքային հանգամանաց ժամանակին՝ զորմէ գրէ մատենագիրն, այլ եւ եկեղեցական հնախօսութեան, 2. աւելաբանութիւն բազում ուրեք, եւ 3. ցանկութիւն սաստիկ՝ պատմելոյ նորանշան զարմանալիս, մինչեւ թուել իմ թէ ըստ Դանիելի գրոցն ձեւեալ իցէ պատմութիւնն. որպիսի ինչ՝ կռիւ զգաստն Հռիփսիմեայ ընդ թագաւորին, բանալ զդուռն սենեկին եւ վազել արատքս՝ յիշեցուցանեն զպատեւազմ Շուշանայ ընդ ծերոցն լկտեաց, եւ զդուռն պարտիզին եւ զայն ամենայն. փոխել թագաւորին Հայոց ի խոզակերպ կերպարանս եւ անտառական բնակութիւնն՝ ակնարկէ զանանակերպն լինել թագաւորին Բաբելոնաց եւ զբնակել յանտառս. արկանել Գրիգորի ի վերայ մահապարտաց, կալ անմնաս, արկանել կնոջ միոյ աղքատմբ հրեշտակի

- 1 Թաւառաւ. էջ 75:
- 2 Թաւառաւ. էջ 64:
- 3 Թաւառաւ. էջ 166:
- 4 Թաւառաւ. էջ 56. 'Պրպէս անգա-
- մք կանգնի հաստի, պրպէս բարի գոր-
- ծովք կանգնի հաւատքն:
- 5 Թաւառաւ. էջ 16. 60. 103:
- 6 Թաւառաւ. էջ 177. 18:

- 7 Թաւառաւ. էջ 180:
- 8 Թաւառաւ. էջ 140:
- 9 Թաւառաւ. էջ 137. 141—143:
- 10 Թաւառաւ. էջ 137—138:
- 11 Թաւառաւ. էջ 71:
- 12 Թաւառաւ. էջ 123:
- 13 Թաւառաւ. էջ 136:

նկանակ մի օր ըստ օրէ ի վերապն, ելանել անշոյս՝ այս ամենայն յիշեցուցանէ զարկանել Դանինքի ի գուքն առիւծուց, զբերելն Ամբակումայ կերակուր օգնականութեամբ հրեշտակին, զմալն անարատ եւ զնանել արապքս յաղթող:

(Ըրչափ եւ խիստ եւս այն բանադատութիւն իցէ՝ որ ցայս վայր յանդրանիցի յառաջել, սակայն աստի յառաջ չիշխէ խաղալ, այս ինքն՝ ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց՝ ղէական մատունս պատմութեան գործին Հայոց ջնջել:

Եւ Լիւն իրի՝ մէք առանց կրկնելոյ մանր զգաւածառս՝ բանադատութեանն այնորիկ (որ չէ իսկ անկ տեղւոյս), ընդ երկուց իմի կանոնաց՝ զճանարութիւն գոնեայ էական մասանց պատմութեանն այնորիկ համեմատեմք, կշեռլով՝ Ա. ընդ արապքին վկայութեան իրիք՝ որ առանց ունեւոյ հաղորդութիւն ընդ Ագաթանգեղեան գրոց՝ զնոյն դէպս պատմեցէ կամ ակնարկիցէ յայանապէս. Բ. ընդ համագրային կարծեաց՝ զոր մարթ եւ պարտ իցէ ըստ բաւականութեան ազատ յաղագրութենէ գրոցս համարել:

1. Ըստ ժամանակի դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, առախ՝ ընթացք եկեղեցական հանգամանաց Հայոց աշխարհին եւ անախ՝ արտաքնոցն պատմագրաց կնիարկութիւնք միարանեն ընդ Ագաթանգեղեայ ոչ ինչ կարի անդր կամ այոր քան զսկիզբն չորրորդ դարու զայն դնել: Սողոմոնոս սակաւիկ ինչ յառաջ քան զԵստանդիստոս առէ դիպեալ, եւ Եւսեբիոս՝ յամի 311 վաղ համարի զիրոն վճարեալ: Քննեալ եւ առաւել ազատ ի դժուարութեանց ինչ լինիցիմք՝ եթէ ըստ սովորական օրինակին՝ զնիցեմք զայն դարձ ճշդիւ յամի 301 կամ 302՝ ունելով պինդ զհաշիւ Մ. Խորենացւոյ (Գիլք Բ. Գլ. 2Բ եւ ԴԱ), սակայն այն իմի յայս է՝ թէ Աթանազիսէս եպիսկոպոս Սեբաստեայ՝ զորոյ զնշխարս ոսկերացն ած Ս. Գրիգոր ընդ իւր ի Հայաստան՝ ի դառնալ իւրում՝ ձեռնադրեալ ի Վեսարիայ, այրեցաւ հրով ի հալածանս Գիովղեսիանու, որում սկիզբն եղեւ յամի 303, Փեբր. 23, եւ տեւեաց սաստկութիւնն ամս երկուս: Եթէ յայսց դիպաց (առ Ագաթանգեղեայ) չխափցիմք հրաժարել հարկ է հակառակ սովորական համարոյն՝ զնել զժամանակ դարձին ընդ մէջ ամացն 305—310:

2. Ըստ անձանցն՝ գիտէ Սողոմոնոս թէ նախ ի թագաւորէ անախ Հայոց սկիզբն առ դարձն: Եւսեբիոս թագաւորաւ, զորոք եւ ժողովորդեամբ քրիստոնէայս զՀայս ճանաչէ, եւ այն՝ ջերմս կարի յառաւածապաշտութիւն: Սողոմոնոս եւ զանուն եւս զթագաւորին ապ, առ որով Հայքն դարձան, կոչելով Տրդատէս: Յարտաքնոց անախ ի հնոց Առաքիկոս հայրապետ Եստանդիստայոզեայ ի սկիզբն հինգերորդ դարու յիշէ զԳրիգորէ իբրեւ զծանօթէ ումեքէ, ի թղթին առ Ս. Սահակ: Այս մարթ իցէ ումեք թերեւս ունել պատճառս առաքիկոսելոյ ընդ ճշդութիւն թղթոյն այնորիկ, այլ ընդ գոյութիւն այսր առաքելոյ Հայոց իցէ ումեք հնար եւ երկմտել իսկ: Անդէն իսկ եւ իսկ ի համօրէն ընթացս չորրորդ դարու քաղաքային կեանք, ամենայն եկեղեցական կարգք եւ յօրինուածք ի Հայոց աշխարհին, նուիրապետութիւնն, սոնք համաշխարհակնք, առաջաք եւ գերեզմանք, ամենայն ինչ զնանն եւ զորոց ընդ նմա յուշ առնեն: Չորք եպիսկոպոսապետք նստին մի ըստ միոյն (ցաւի իբրեւ 373) ի զաւակէ Գրիգորի՝ յառաջ մատուցանելով զնոսա ազգին

1 Զօր Ս. Բարսեղ համառօտի յիշէ բաւականութիւնն Աթանազիսեայ զԱթանազիսեայ՝ զայն մար՝ ունի լուսն հայերէն:

Գրքագործ զնշխարս Աթենադենեայ ի Սեբաստացւոց քաղաքէն: Պատշաճնն ժամանակացն համեմատութիւնք. զսկիզբն արժեալապարտեանն Ղեւոնդեայ ոչ գիտեմք, սակայն նշմարեմք զնա վաղ ընդ եպիսկոպոսական ժողովոյն Անկիւրոյ յամի 314 կամ քաջ 313: Կանուխ եւ գործական ինն վկայութիւն պատմութեան չարտորդ դարու զնոյն ազերս եւ զկապ եկեղեցւոյն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Կեսարիայ արդեամբք ցուցանէ. յաջորդք Գրիգորի անտի առնուն ձեռնագրութիւն եպիսկոպոսութեան կամ հաստատութիւն մինչեւ ցառն իբրեւ 373, եւ առա ուրեմն զանց զնովն առնելով՝ գրգռի հակառակութիւն ի միջի¹: Մի ի կարի հնազոյն աօնից եկեղեցւոյն Հայոց է աօն Աթենադենեայ՝ զորոյ անուն գտանեմք կոչեցեալ ի վերայ թողնորդւոյն Գրիգորի, որդւոյ Յաւականն:

5. Այսն երկրորդ ճանապարհորդութեան նորա, այս ինքն՝ ի Հռոմ կայս ընդ Յրգատայ, չիք ինչ ուստեք հակառակութիւն. կարգ ժամանակացն՝ զքսէս ինչ Ագաթանգեղոսն մատնանն ընծայէ, քաջ իսկ պատշաճէ ընթացից ժամանակագրութեան. զն մինչեւ ցառն 324՝ հարկ էր անցանել յարեւմտա վասն զկայսր Կոստանդիանոս գտանելոյ: Յայտ ի թուականաց անտի օրինացն Կոստանդիանու է՝ թէ էր նա ի Հռոմ առ Սեղեւսարոսիւ՝ յամի 315, 318 եւ 319 (յետ ընդմիջեալ տարւոյն) եւ յայլ եւս ինչ ամս: Սակայն թերեւս առաւել հաւանութեան է՝ թէ յամի անդ 312 պն կտարեցաւ: Կոստանդիանոս յազմեալ Մարսինտեայ յամի 311 (ըստ Ճշգրտոյն հաշուի) անրէն ի Հռոմ հանէ հռովարտակ ազատութեան քրիստոնէից, եւ առաքէ եւս առ Մարսիմոս՝ որ տախեցաւ իսկ (յամի 311 կամ 312) գաղարեցուցանել զհալածունն քրիստոնէիցն, ապա եւ զպատերազմ զոր ընդ Հայոց ապր վասն ստիպելոյ մնոս ի պաշաօն կոտց անդստին յամի 311, առնելով թշնամիս զՀայոս զդաշնաւորս Հռոմէական պետութեանն. այսպէս ոչ միայն եղեւ յայնմ ամի (312) պարսպ՝ այլ եւ հարկ իսկ Հայոց թագաւորին յետ թշնամութեան գործով զվազուց զաշխնսն եզմանելոյ՝ երթալ նորագել զնոյն ընդ նորոց տերանց Հռոմէական պետութեանն (ընդ հաւատակիցն Կոստանդիանու եւ ընդ Ղիկիանու) որք մինչեւ ցկտարած նորին ամի ի Հռոմ եին: Ճշդիւ ի նմին ամի, պատմէ Եւսեբիոս՝ օտարականաց բազմաց գալ առ Կոստանդիանոս ի Հռոմ եւ թնել ի նմանէ մեծապարգեւ²: Այս յամի անդ յայնիկ Սեղեւսարոս չէ ի միջի, այլ թուի թէ զայն իսկ պահանջէ Ագաթանգեղոս. թող զայլ ինչ օրինակ՝ ընտիր օրինակն փարիզեան գրեալ յամի 1204՝ ունի ոչ Սեղեւսարոս, այլ Եւսեբիոս, որպէս եւ օրինակն հին ուստի յոյն քաղուածոյ թարգմանութիւնն առ Մեսաւորտասեայ յեղեալ է, այսպէս եւ օրինակն ընտիր ի մերում մատենադարանի³: Այն դաշնեք Տրգատայ ընդ կայսեր՝ առնաց տարակուսանաց է. թուղթ մի վթթանայ առ կայսր Կոստանդոս նորին որդի (առ

1 Գեղարտիս Կիւրիկեանցի պատմագիր ժողովոյն Կիւրիայ (Գրիգ. Բ. ԳԼ. ԻԷ) «Կեսարեան, առն, Կեսարեայ Գամրաց, զարգ եկեղեցւոյ Աստուծոյ, ունէր իշխանութիւն եկեղեցեացն Գամրաց, Գաղատայ, Պոնտոսի, Պափլագոնիայ, Պաքսանական Գանատի, Հայոց Մեծայ եւ Փոքուն»:

2 Եւսեբ. Վարք Կոստանդիանու, Գրիգ. Բ. ԳԼ. ԽԳ:

3 Ի Գրիգորի կաթողիկոսէ Յրայոյ՝ որ ընդ ժամանակս գրութեան փարիզեան օրինակն էր, ունիմք յիշեալ զանուն Սեղեւսարոսի ի պատմութեանն առա, որ կա-

րէր որդեւ յամի Կեսարեան թղթոյ անտի գաղտնի զնոյն առնուլ: Աւագ զի եղիւն յայնորեկն անդ զայն պատմութիւն յիշէ զանն անուն եպիսկոպոստոստիւն Հռոմոյ: — Գիտեմք՝ թէ յամի 311 մինչեւ ցառն 314 երեք քահանայապետք զմեծան յաջորդեցին, այս ինքն՝ Եւսեբիոս, Մեղիթագէս եւ Սեղեւսարոս, այլ սկիզբն եւ վերջն անտի արժեալութեան երկուցն առաջնոց եւ սկիզբն արժեալութեան վերջնոյն ընդ յողորմի ինն ժամանակագրութեան է եւ ոչ հաստատուն ինչ պատմութիւն վասն Եւսեբիոսի զայ:

Մ. Խորենացւոյ) յիշեցուցանէ զդաշնան զայնոսիկ, եւ թուղթ եպիսկոպոսացն Հայոց զոր հրեշտակութիւնն Հայոց տարու ի քաղաքն կայսերականն (յամբ 450) կրկնէ զնոյն յիշատակ, եւ պատմագիր որ ժամանակացն իրերեւ զեղեղէ յաւելլու՝ թէ գառա ի դիւանի թուղթ դաշնացն Տրդատայ ընդ Կոստանդիանու¹։ Նոյն գումար եպիսկոպոսաց գիտէ եւ աղերս քնն Հաղորդութեան անդէն ի սկզբան դարձին կամ հաւատացն Հայոց ընդ “սրբոյ եպիսկոպոսապետին Հռոմայ”²։

6. (Իշատակ երրորդ ճանապարհորդութեանն, այս քնքն՝ զնայլ Արիստակեսի ի ժողովն Նիկիական, է գեղեցիկ քնն կէտ՝ յորում մատենան Ագաթանգեղեան ցուցանէ զհանդէս ճշմարտութեան էական մասանց պատմութեան իւրոյ ի վերջ կոյս գրոցն։ Քանզի յոյն, հռոմայեցի եւ հայ օրինակք կարգի անուանց եպիսկոպոսաց ժողովոյն Նիկիայ ունին յանուանէ եւ “զԱրիստարկէս ի Հայոց մեծաց”։ Մեւս եւս եպիսկոպոս ի Հայոց ի կարգի անդ անուանցն Նշարի՝ “Արսափիոս Եռփայ”, որ է թերեւս քնքն Արսուկէս, մի յառաջատուն եպիսկոպոսացն Գրիգորի զորոց զանուանն յիշէ մի ըստ միոցէ մատենան պատմութեան դարձին Հայոց։

7. Ս. ասն դարձին Վրաց (326) Ռուփինոս³ լուեալ ի Բակուրայ իշխանն Նոցա՝ պատմէ այսպէս։ Եին մի քրիստոնէայ ազախն ի թագաւորական քաղաքին Վրաց (ի Մծխիթայ) զգառա եւ վշտամբեր վարուքն զարմացուցանէ զբազումս, բժշկէ զարքայորդին մանուկ եւ զգլխոյն գլուխովն։ Սա յանձն առեալ զքրիստոնէութիւն ջանայ հաւանեցուցանել եւ զայր իւր ի նոյն։ Սակայն յերկարէ զբարձ իւր թագաւորն՝ մինչեւ յորսս ուրեք ի մէջ անտառաց պատէ զնա խաւար եւ մառախուղ եւ ազատի կոչմամբ Աստուծոյն քրիստոնէից։ Այնուհետեւ թագաւորն հանդերձ զշնոյինն հաւանեցուցանեն զազգն ի քրիստոնէութիւն. ըստ առաջնորդութեան կնոջն շինի եկեղեցի, յորում սին մի՝ զոր կանգնել ի վերայ խարսխին ոչ կարեին, աղօթիւք կնոջն իւրովի կանգնեցաւ. առաքի հրեշտակութիւն առ կայսր Կոստանդինոս խնդրել քահանայս եւ այնպէս կատարի գարձ Նոցա։ Ըստ Խորենացւոյն կինն այն ծառայ՝ է Նունէ եւ թագաւորն Միհրան. նման իմն սքանչելիք պատմին ոչ զսեանէ այլ զխաչէ իմքէ՝ որ ցայտմ ի պատուի է առ Վրաց, եւ թէ ի Հայոց խնդրեցին Նոքա հովիւս, զոր ազերս եկեղեցւոյն Վրաց ընդ Հայոց հաստատէ։

— Զգոն իսկ բաւական գինք փոքր այլ ստղծ պատմութեանն եպիսկոպոսին Կեսարացւոց վասն Հայոց պատերազմին յաղաքս հաւատաց ընդ կայսերն Մաքսիմինայ Դայայ (յամբ 311)⁴։ (Ի վերայ այլոց քնն ներդութեանց՝ ասէ) “պատերազմ եւս ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց գրգռեցաւ, ընդ արս՝ որ իսկզբանէ (ἔξ ἀρχαίου) բարեկամք եւ նիզակակիցք հռոմէական ժողովրդեան էին։ Բայց քանզի եւ Նոքա քրիստոնէայք էին եւ ջերմագոյնք ի բարեպաշտութիւնն որ առ աստուածութիւնն է (τῇν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιοῦμενους) ջանացաւ աստուածատեան բռնաւոր բռնութեամբ անել զնոսա ի պաշտոն կոռն եւ դիւաց եւ յայն սակս՝ զբարեկամն յատելիս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց”։ Ապա զնից պատերազմին անկարկեալ՝ յաւելլու “ինքն (Մաքսիմինոս) ի պատերազմի անդ ընդ Հայոց հանդերձ զօրու իւրով գունակ գունակ ներդեալ վտանգեցաւ չարաչար (κατεπονείτω)”,⁵։

1 Չայս թուղթ դաշնաց՝ է պարս ընդ անվանարկան համանուն գրոյ դաշնացն՝ որ այժմ կայ ի Քիլի, չիթիւն։

2 Եղեղէ, էջ 123—124։

3 Ռուփ. Եկ. պատմ. Ա. 10։

4 Չօրմ ասն վերագոյն էջ 373։

5 Եւսեբ. Եկ. պատմ. Գիրք Բ. Գլ. Ը։

6 Վարդապետ զաղեացի թարգմանէ. Varias clades atque aerumnas pertulit.

119

Պրեթէ ամենեքին իսկ ի պայազատացն Տրդատայ, ոչ զքաջութիւն նորա ունէին եւ ոչ զլաւութիւն, մղէին պատերազմունքն հանապազօրոյք առանց մօտաւորութեան թագաւորին, զլաւութեան ի նոցանէ տակաւին ջղատէր հեթանոսական բազմակեանութիւնն, եւ էին խաղաղիւք դատու ներքինեացն որ սովորական ժաման էր արքունեացն արեւելից: Յայն սակա եւ ամենայն հրաման արքունեացն չունէր զօրութիւն բաւական ի վերայ նախարարացն անձնաօրաց՝ որք վաղ յինքնազուլս իմն իշխանութիւն եւ լանդին՝ իւրաքանչիւր յիւր ամուրսն ապաստան, երբեմն տալով ընդ միմեանն մարտ պատերազմի եւ կամ քրութեամբ պատրաստեալ միմեանց կործանուցն, եւ երբեմն միաբանեալ ընդ միմեանս ընդդէմ թագաւորին, նա աւանիկ ի պատգամս եւս բազում անգամ կամ ընդ Յունաց եւ կամ ընդ Պարսից անհանէին՝ կուլ գալին կամ ընդհուկել խոստմունս: Արովք յայտ իմն է եթէ ի վախճանել իւրաքանչիւր թագաւորի կրկնէր վտանգ բարձման կամ քայքայման թագաւորութեանն, այնու զի ժառանգական պայազատութիւն տոհմին Աքշակունեաց կայր կախեալ եւ յընդունելութենէ նախարարացն: Սի միայն զօրութիւն կենդրոնացուցիւ եւ նեցուկ աթոռոյ թագաւորութեանն դրդելոյ՝ պաշտօնեայք քրիստոնէութեանն էին՝ ունելով աջակից զտոհմն Մամիկոնէից որ զգործ զօրավարութեան աշխարհին գրեթէ որդի ի հօրէ առեալք՝ երախտաւորք մեծամեծք թագաւորութեանն եւ կեղեցւոյ եղին: Պրեթէ միշտ իսկ նոյն հաստատատիպ դէպք կրկնին առ իւրաքանչիւր թագաւորոք յայլեւայլ փերպարանս:

Ի Տրդատայ հետէ փոփոխեցաւ իմն աղերս Հայոց աշխարհին ընդ դրացի պետութեանցն: Քանզի ուր ցայնվայր թագաւորք Հայոց ըստ քաղաքականութեան մերթ յարեւելս յենուին եւ մերթ յարեւմուտս, բայց առաւել յօժարագոյնք եւ միտադոյնք յարեւելս էին՝ իբրեւ ի մերձաւորագոյն ազգակիցսն ի Պարսեւս, եւ գարշէին խորշէին յարեւմտից իբրեւ յօտարաւոյ, այնուհետեւ թշնամութեամբ իմն ընդ արեւելից էին միշտ՝ իբրեւ ընդ յափշտակողաց աթոռոյ ազգակից հարստութեանն Արշակունեաց, իբրեւ ընդ այլալեւոնից եւ թշնամեաց քրիստոնէութեան, եւ նմին հակառակ կապեալ ընդ Հռոմայեցւոց պետութեանն ամուսնութեամբ մերձաւորաց կայսերական տանն, մշտնջենաւորն դաշամբք եւ շահու կրօնիցն քրիստոնէութեան. նա եւ կրթութիւնն եւս եւ հրահանգք եւ արուեստք յայն կողմն զնոսա յօժարեցուցանէին: Սակայն եւ այնպէս ըստ ներքին կենաց՝ միշտ իսկ նախարարքն եւ մեծամեծք եւ ինքն իսկ թագաւորն բարուքն եւ սովորութեամբք ընտանեգոյնք ի Պարսիկսն էին եւ յաճա-

խաղցոյն էր նոցա ընդ սոցա տուրեւաւ: Նմին իրի ոչ երբեք հաւտատուն ինչ դեւսպանական վիճակ յօրինեցաւ վասն Հայոց աշխարհին ի մէջ Հռոմոցն եւ Պարսից պետութեանց, թէպէտ եւ բազում անգամ թուին ընդ միմեանս միաբանեալ առ ժամանակ մի: Գրեթէ հասնապազորդ իմն պատերազմ էր Պարսից ընդ Հայոցն թագաւորաց եւ տակաւ զօրացաւ կարաւ ազդեցութիւն նոցա քան զՀռոմայեցւոցն, մինչեւ նոխ բաժանել եւ ապա բառնալ իսկ ամենեւին ի միջոյ թագաւորութիւնն Հայոց եւ առնել ընդ նահանգաւ զերկիրն:

120

Ոչ ուրեք այնպէս զմի օրինակ իմն միաձեւ յամենայն ժամանակ պատմութիւնն ընթացաւ որպէս ի Պարսկաստանի: Քանզի եւ առ Սասանեամբ մեծաւ մասամբ կրկնեցան իմն անցք առաջնոցն հարաւորութեանց, սակայն ոչ այնպիսի հզօր թագաւորք յառաջին հարաւորութիւնս անդ երեւեցան, որպէս ի սասանականին: Ի տիրապետական առաջնորդութեան անդ սոցա, քանզի միայն կամբ արքայից արքայի օրէնք էին, ներքին խաղաղութիւն տէրութեանն մանաւանդ զարդից անտի թագաւորին կայր կախեալ: Յալ եւս Արտաշէր Ա. նոր իմն զօրութիւն տէրութեանն զոր կանգնեաց, եւ բազումք իսկ ի պայազատաց նորա պայծառացան աշխարհակալութեամբ, բայց սակայն յայլոց բազմաց վերայ՝ երեւէին չարիք վնասակարք սովորականք արեւելեան արքունեացն, մեզկութիւն եւ բարուցն ապականութիւն, հզօրագոյն ազդեցութիւն կանանայն, անյայտութիւն կարգի պայազատութեան եւ ապստամբութիւնք նախարարացն: Եւ այն սակս սակաւ ժամանակեան իմն էին բազում անգամ ժամանակք թագաւորութեան թագաւորացն, եւ յեղափոխք մեծաւ բռնութեամբ լինէին. իսկ ի վերջին ժամանակսն կանայք եւս ժողովեցին կապել թագ:

Սոքք եւ Մովսէսը՝ որոց ամենեցուն գլուխ էր մեծ մեղքեան կամ Մովսէսեան Մովսէս, ունէին ազդեցութիւն մեծ ի քաղաքային գործն, քանզի ըստ նոցա խորհրդոյն եւ կանխասացութեան ամենայն ինչ վճարէր: Զանային հնարէին նոքա ընդդէմ գառնալ այլոց կրօնից եւ զթագաւոր՝ որ հեռանայր յազդեցութենէ նոցա՝ անաստուած կարծեցուցանէին: Քաղաք արքունական թագաւորացն էր Յիզբան հանդէպ Սելեւկիոյ՝ Դկղաթ գետոյ ընդ մէջ անցեալ: Ոչ միշտ ի նմին չափու էին սահմանք տէրութեանն. առ աշխարհակալք որմամբ պատմի ձգել ի Հընդիկ կամ Ինդոս գետոյ մինչեւ ցծովն Միջերկրական եւ յՈրքոս (ճիհան, Գեհան) եւ Եւքրատէս (Սիր) գետոց մինչեւ յերջանիկն Արաքիս եւ ցտահմանկողմն Եգիպտոսի. այլ միշտ իսկ աշխարհակալութիւնքն այնքիկ վաղվաղակի ելանէին միւսանգամ ի ձեռաց եւ չեզեւ հնար թագաւորացն Պարսից ունել հաստատուն տէրութիւն անդր քան զՅիզբան եւ զԵւքրատէս գետ: Նա աւանիկ եւ ազգք որ ի մէջ այլոց բուն սահմանաց նոցա էին՝ չժողովեցան ի միութիւն. տէրութիւնն զոր ի վերայ մասին իրիք Արաքիս կալաւ Շապուհ Բ. եւ առաւել զօրացոյց Խոսրով Բ., չէր ինչ աւելի քան զտէրութիւն պաշտպանութեան եւ ոչ կատարեալ ինչ հնազանդութիւն Արաքացւոց ընդ նոքօք: Այլ մանաւանդ ի

Հիստորիոյն կուտե սպառնային վասնզ անբուժեանն ազգք թափառականք հովիւք, ցեղք մոնղոլներք եւ թաթարներք՝ որպէս թուրքքն եւ խաղերք եւ Սպիտակ Հոնք (Հեփթաղք կամ Հեփթաղնիկք)¹։ Ամենցան թագաւորն Պարսից արգելուլ զստպատակ նոցա բարձրաբերձ որմովք, սակայն խրամանէին բազում անգամ եւ անհաւատին էր ընել հաստատուն թագաւորեան, եւ յաճախ լինէին Պարսից ընդ Սպիտակն Հոնաց գծաութիւնք վասն սահմանաց։ Այս Հոնք եւ բարուք եւ մարմնոցն կերպարանաք այլակերպ իմն ազգ ի բուն Հոնաց էին եւ կային ընդ թագաւորք ի հիւսիսային սահմանս անբուժեանն Պարսից մինչեւ ցորոգոյ քաղաք ձգէր բնակութիւն նոցա։

Զգոյնն Պարսից բարձրագոյն ինչ գիտութիւնք, սակայն ծաղկէին առեւտրք ինչ եւ անդելութիւնք։ Ի քաղաքն մեծամեծս (ի Բաղ, ի Բուքարա եւ յայլ եւս քաղաքս) յօրինեալ յղկեցաւ պարսիկ (փարսի) լեզու, որ էր պնուհեանս ընտիր բարբառ լեզուն Պարսից եւ պահեցաւ յստակ մինչեւ ցծամանակս Մահմետականութեանն։ Ժամանակք թագաւորութեան թագաւորացն երկուց խոսորովեանց՝ համարին դար ոսկի պարսիկ բանաստեղծութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան եւ երաժշտութեան։ Ի զրոյցն պարսկականս յիշին մանաւանդ նկարիչք Մանի եւ Շապուհ անուն, երաժշտականք՝ Նեքիսար եւ Բարբուդ, եւ քանդակագործ՝ Փերհադ։ Իսկ բուն հրահանգք եւ ուսումն Պարսից սեպհական իմն մոգուցն էր, որոց գլխաւոր ուսումն էին օրէնքն Ձրադաշայ՝ ի վեց իմն դասակարգս ուսման կամ կեշտս, որ կոչէին՝ Համակգեն, Ապարքաշ, Բոզայայիս, Պաշլաւիկ, Պարսկագեն եւ Մոգպետ։ Բոլոր ասկաւ օտարացան ի սոցանէ, մինչեւ յետուսս պատանեակք Պարսից ուսանէին ասորերէն եւ յունարէն յԱւուսայ մինչեւ ցարձառն գորոգին պնորիկ (435)։

Իսկուսք ի թագաւորաց էին տածիւք յունական մասնեագրութեան. կղերականք նետորականք էին բժիշկք նոցա, զորս արկանէին ի կիր եւ ի հրեշտակութիւնսն ընդ կայսերաց։ Աւաճառականութիւնն էր պայծառացեալ, բազում էր նոցա հազորդութիւն ընդ Հընդկաց, եւ անծէին մատաքս ի ճենաց. զեղխութիւն եւ պաճառանք մեծամեծացն նպաստ լինէին ծաղկելոյ ազգի արուեստանոցաց, որպիսի ինչ իւղաց անուշից, բարակաման կտաւոց եւ պէսպէս անկուածոց։ Գլխաւոր նիւթ աարոյ ի ձեռս վաճառականացն արեւմտից էին երիւարք Պարսից։ Մշակութեան փոյթ ի վերայ ունէին թագաւորք եւ ամենայն իսկ պատուիրանապահաց օրինացն Ձրադաշայ էր փոյթ ի դարման անսնոց եւ անկոց սրբոց։

Ի սահմանս անբուժեանն Պարսից վաղագոյն իսկ տարածեալ էր քրիստոնէութիւն։ Յեղեանս ի գլխաւոր քաղաքին Ուստայասանի շինեցաւ եկեղեցի յամի 228. ի Միլադեսոս յիշին կանուխ եկեղեցիքն Ամրայ, Մծբնայ եւ Քաշկարայ. եկեղեցին Սեղեւկիայ միացելոյ ընդ Յիզղանի էր դպրոց քրիստոնէութեան համբռն անբուժեանն Պարսիկաց կամ Պարսից եւ եպիսկոպոսն Սեղեւկիայ-Յիզղանի էր մետապոզիտ համբռն եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ։ Յորժամ զքրիստոնէութիւն ընկալան կայսերք Հռոմայեցւոցն, Պարսիկք ի նեղելն ի սոցանէ՝ այնուհետեւ կասկածանք իմն ընդ քրիստոնեայս հայէին, յոր դրդէին զնոսս

1 Եղէն եւ Ղազար Փարպեցի բազում արեւելեան զնոսս այսպէս։ Նպաստեալ եւ Յսկէ զազն զպն անուանեն։ Արարցի

մասնեագիրք յօրէրնն Հայ-թեւիթս կամ Հիթ-թիթս։

2 Եղէն, էջ 533։

եւ մեզքն՝ որ լի իսկ էին ասեղութեամբ առ քրիստոնեայն: Գրել գրեաց (333) Կոստանդիանոս առ Հապուհ Բ. դեւր առնել քրիստոնէիցն, այլ զուր. ի ժամանակի պատերազմացն որ յեա տեղա ինչ միջ Հռոմեցեաց ընդ Պարսից գրգռեցան, հրաման եա Հապուհ զՀմուտ եպիսկոպոս Յեղեկացւոց ընդ այլոց 100 կղերականաց կոտորել (343): Այնուհետեւ թեյադրութեամբ մեղացն յառնէր երկայնժամանակեան եւ ծանր հալածումն. երկուքն յաջորդք Հմուտի ողբանն եւ մեաց ամուռն դատարկ ամս 20. ըստ Յոգովնոց թիւ սպանելոցն քրիստոնէից որ յայնուանէ ծանօթ իցեն՝ է վեշտասան հազարաց: Թեպէտ եւ Մարութա եպիսկոպոս Տանգրիապ ի Միջագետս՝ եկեալ առ Յաղկերս Ա. իբրեւ հրեշտակութեամբ ի Հռոմեցեաց կռօ՜հ հաւանեցոց զԹագաւորն հայել սիրով ընդ քրիստոնեայն. այլ իբրեւ Արքան եպիսկոպոս Հաւշ քաղաքի քակեաց կրակարան մի (յամի իբրեւ 418), միւսանգամ սասանազոյնս առ սկիզբն հալածումն: Առ յաջորդան ծարա վաւաւա Ե. որ անհնարին թշնամի եր քրիստոնէիցն, ի օտարիկ անգորունութիւն իրքն հասանէին՝ մինչեւ սղոցել իսկ զքրիստոնեայն: Թեպէտ Բ. պատերազմու ապր դադարեցուցանել զայն հալածումն (422): Աւաղ՝ զի յեա այնորիկ վասն նետաորականութեան անգին ինքն յանձին իւրում բաժանեցաւ եկեղեցին Պարսից՝:

Իլարք պայազատութեան թագաւորացն Սասանեանց այս է: Արտաշէր (226—240), նորին որդի Հապուհ Ա. (240—271), որ ի Գորգիանոսէ Գ. պարտեցաւ, ընդ ֆիզիպեայ եդ գաշինս եւ զվազերիանոս կոյսր կարաւ, Արմիզք կամ Արմիզաս Ա. (271—272), վաւա Ա. (272—275) որ եղեւ օգնական Ջենոբիայ, վաւա Բ. (275—292), որ իւրեգրեաց հաշտութիւն ի Պրոքոսէ պարգեւօք, եւ կրեաց յարձակումն ի Կարոսէ, վաւա Գ. (292, ամիսս ինչ), Ներսէ (292—302), ըմբռն զՀայաստան, ի պարտութիւն մնանի ի Գաղերեայ եւ կռէ գաշինս իաւղաղութեան ընդ Հռոմեցեաց, Արմիզք կամ Արմիզաս Բ. (302—309):

Նա յաջորդէ Հապուհ Բ. (309—381), Արտաշէր Բ. (381—385), Հապուհ Գ. (385—389), վաւա Գ. Կրման (389—400), Յաղկերս Ա. (400—421), վաւա Ե. (421—442), Յաղկերս Բ. (442—460), Պերազ՝ առնու յեա միջ ամի զԵրեւանութիւնն սպանեալ զուր եղբայր Արմիզք, (461—483), վաւա (483—487 կամ 491) եւ այլքն մի ըստ միորէ: Զանօր ինչ պատմութիւն նոցա կարգեցուք խառն ընդ պատմութեան Հայոց:

121

Ընդէն իսկ եւ իսկ յեա վախճանին Տրդատայ երկպառակէր աշխարհն ի հիւսիսոյ. Սանատրուկ որ առաքեալն էր վերակացութեամբ ի կողմանս Աղուանից՝ կապեաց թագ ի Հին աղբունապան քաղաքին ի ֆայտակարան իրրեւ Բաշակունի², նոյնպէս ի հարաւոյ աշխարհին ապօտամբեալ եկաց ինքնազուրի Բակուր րգեաշին Աղմնեաց: Եւ երկուքն եւս յեցեալ էին ի զօրութիւն Պարսից եւ էին իսկ ի բանի ընդ Հապհոյ Բ.: Նա աւանիկ եւ պաշտօնեայք կամ ջերմադոյնք հեթանոսութեան ամբարձին վաղվազակի

զգացուիտ խրեանց. Գրիգորին Սաթուղիկոս Աղուանից ձգձգեալ ապանաւ ի Վ. անանիոս դաշտին եւ որին հայր Վ. յթանէ՛ս՝ որ վաղ յաջորդեալ էր զեղբայր իւր զԱրիստակէս յեպիսկոպոսապետութիւն, ի մահնաշատ նահանգին ի Յարօն կրեաց յարձակումն յամբոխէն յարձակելոց ի վերայ նորա յեկեղեցւոյ:

Նմին իրի հաւատարիմք ի նախարարացն խորհուրդ ի մէջ առեալ ընդ կզերականացն՝ առաքեցին հրեշտակութիւն հանդերձ հրովարտեալ ժողովոյն առ կայսր Կոստանդինոս հաստատել զհոռութիւն զորդի Յրգատայ՝ ըստ պայմանի վերջին դաշնացն՝ ի Թագաւորութիւն, օգնելով լեզենօք Հռոմայեցւոցն: Հրեշտակքն էին Մար իշխանն Նոփաց եւ Գագ կամ Գատ իշխանն Հաշտենից, հանդերձ Զ. անիւ իշխանաւն Կորդուաց, Ներսէհիւ Նոփաց Ը. ահէի, Վ. աղինապա Սիննով եւ Մանապա իշխանաւն Բաշենոյ:

Եւն եհառ զօրավար Ընտիրոսս յարդարիչ պաղատանն ¹ զօրաւ ծանաւ, բերեալ ծիրանի եւ պսակ հանդերձ հրովարտեալ: Պատկեցաւ իսարով Բ. Կոստակ, հաստատեցան չորեքին զօրաւարքն ի զործ զօրավարութեանն ի վերայ չորից զուսարտագաց: Եւտեղեալ զՄանաճիհր հարաւային հայազունդ զօրօք եւ կիզկիցի լեզենօք ի պահ զգուշութեան կողմանցն Ըսորեստանի եւ Սիւ ջագեաաց եւ զՎ. հանն արեւելեան հայ գնդաւն եւ զաղաւաղի լեզենօք զկողմամբ Ըսորայատականի՝ ինքն հանդերձ Բագարատաւ եւ Սիհրանաւ հանէ ի Փայտապարանէ զՍանատրուկ հալածական ի Պարսիկս, եւ գարձեալ լի աւարու՝ զնայ առ կայսր:

Ընտահեաւ Թագաւորն որ ոչ հասակաւ ² եւ ոչ արու Թեմաք եւ ուժով հաւասար հօրն էր, պարապէր մտադուր յորս հաւուց եւ երէց եւ տայր անկել անտառս, զՅաճարն մայրի եւ զհաղնատունակ պաւրակն զխորտովակերա առ Ագատ գետով. եւ զարքունիսն զոր ունէր յԱրտաշատ վասն օգոցն ապականութեան փոխէր ի Գուին զոր ինքն իսկ ետ շինել ³: Սակայն չէր հեռի ի հօրն բարեպաշտութենէ եւ ի զգաստասէր բարուց. կամէր ի պտէ ընդ օգուտ աշխարհին, չէր նախանձաբեկ ընդ անուն քաջութեան զօրավարաց իւրոց, որք էին իսկ ապրեցուցիւք աշխարհին եւ նեցուկք աթոռոյ նորա:

Իսկ եւ իսկ յետ փախածեանն Սանատրիկոյ առաջի գնդին Մանաճիհրի, անկաւ Բակուր եւ զօրն օգնական ի Պարսից վարեցաւ փախտեաց: Ըյլ չեղել հաճոյ Թագաւորին անագորունութիւն զօրավարին, զի դատեցաւ նա սրով անխնայ ոչ միայն զմարդիկ իշխանութեան ապստամբին, այլ եւ զուսմիկ շինականան: Հորդուց անտի Բաւիլոյ ապրեցաւ Հեշայ փախուցեալ ի տուն Մամիկոնանից եւ դուստր մի մատաղաճին զոր ետ արքայ Վ. աղինապայ իւ-

¹ Magister palatii? — Ըստ Թեոփոստեան
մտանին՝ գլուխի պահապանաց (առ Կոստ.
առագիտեալ Ս.):

² Խոր. Գ. Գլ. Զ.

³ Խոր. Գ. Գլ. Ը.

րում՝ սիրելոյ: Չարար Մանածիհր երես տղաչանաց եպիսկոպոսին Մծբնացւոց սրանչելոյն (Յակոբայ՝ յորժամ համոզէրն զնա արձակել զգերութիւն ռամկին զոր առ նա ի կողմանց Մծբնայ, նա աւանիկ ի բողոքել նորա առ արքայ՝ զութ տարիաւագունս նորա որ ընդ գերւոյն էին, տայր հանել ի կապանաց եւ ամալ ի ծով իբրեւ հեծուկս եպիսկոպոսին առնելով, բայց անէծք սրբոյն զպրտադարերութիւն նահանգին ջրաւորացն դարձուցին յաղտաղտուկս:

Եւ յուհետեւ յերկրորդ ի սովորական հնարոն դառնայր սասանականն. զրդէր յարուցանէր զազգան հիւսիսոյ, որք եւ զօրավարութեամբ Սանեսանայ արքայի Մագքթաց անցեալ ընդ Վուր գետ անկանէին ի Հայս իբրեւ 20,000 այր. խորտակեցաւ առաջի նոցա գունդն հիւսիսային, անկաւ Միհրան ի ճակատու, եւ ինքեանք ծաւալեցան կալան մինչեւ ցրդունս Վաղարշապատ քաղաքի, օփուեալ յաջմէ մինչեւ ցքաղաքն Սատաղացւոց եւ ի ձախմէ՝ ցՎանձակ Ետրպատականի: Եւ ճապարեցին Բագարատ եւ Վահան արեւելեան եւ արեւմտեան զօրօքն. արկին զնոսա զԵւջանս առապարօքն ի հիւսիսոյ Նրասիս գետոյ եւ փակեալ զնոսա ի քարուտ տեղիս զի մի ճապաղեցին ի նետաձգութիւն ըստ իւրեանց սովորութեանն, ստիպեցան նոքա տալ ճակատ յանձկի, եւ ընկեցեալ յերկարէ զօրագլխի նիզակաւորացն նոցա ի ձեռն Վահանայ՝ գնդին Հայոց լինէր յաղթութիւնն:

Եւ ետեօք յաղթութեանն հասանէին զօրավարքն ի Նրոփս առ արքայ, առ որում էր գունդն հարաւային ի պահ զգուշութեան բերդին Վարենից՝ յորում էր ամրացեալ արքայ հանդերձ եպիսկոպոսապետաւն, եւ Բագարատ ինքնին կայր վկայ հաստատունս առանց նախանձաւ առաջի թագաւորին վասն Վահանայ քաջութեացն եւ պարգեւեցաւ ռան Եւջանս՝ տեղի ճակատուն. վարանին միտք թէ ընդ ոյր ի նոցանէ քաջութիւն մանաւանդ զարեւնայցեն: Եւ իզականից զօրավարացս էին՝ Մեհունդակ եւ Վարեդին Բրշտունիք եւ Վարազ Վամինական: Սակայն ըստ այլոց պատմագրի՝ զսպարապետութիւն կամ զմիազլխապետութիւնն ունէր ըստ պատուոյն Վաչէ որդի Երտաւագդայ եւ էր իսկ ի ճակատու աստ¹: Իսկ փոխանակ Միհրանայ՝ առ զգորավարութիւնն Վարջոյ Մաղիսազ նահապետ Խորիոռուռնեաց²:

Ի կատարածի յայտնի իսկ զրդեցաւ պատերազմն ընդ Պարսից. իբրեւ դադարեցոյց զհարկն թագաւորն Հայոց, հաս զօր ի Հէր եւ ի Օարեւանդ գաւառ, եւ ընդ առաջ գունդն նախարարակոյտ սպարապետութեամբ Վաչէի, յերկոցունց կողմանց լինէր ծախումն կոտորածոյ մեծամեծացն եւ ինքն Վաչէ անկանէր ի ճակատուն եւ լինէր վասն նորա սուգ յամենայն աշխարհին: Բայց եւ ինքն արքայ Խոսրով չյերկարէր յետ այնորիկ ի կեանս. վեր-

1 ՅԵՐԵՄԻԱՅ. Գ. ԳԼ. Բ:

2 ԽՈՐ. Գ. ԳԼ. Բ:

ջին գործ ի գործոց նորա այն իսկ էր՝ մատուցանել զպատանեակն Արտաւազդ, զորդի Վլայէի ի բարձ հայրենի գահուն սպարապետութեան իբրեւ զորդի առն վաստակաւորի ի վաստակաւոր ազգէ, բայց բուն գործ զօրավարութեանն լինէր յանձն Արշաւայ Ամառ սարականի եւ Անդովկայ իշխանին Սիւնեաց զայեկաց նորա, զի էին նոքա փեսայք տանն Մամիկոնեան¹։

Իսկ եւ իսկ լինէր ժողով աւագանւոյն եւ կրեականոցն, թերեւս յԱշտիշատ կամ ի Շահապիվանի. սահմանեցաւ զվերականցութիւն աշխարհին առ ժամն ունել Արշաւորի Ամասարականի, որ պահեաց իսկ զերկիրն յարշաւանէն Պարսից, յաղթեալ ճակատուն ի Մուղն դաշտի, մինչեւ դարձաւ Տիրան որդի Խոսրուվու, որ առաքեալ էր ընդ եպիսկոպոսապետին Վրթանայ՝ ըստ ժողովոյն հաւանութեան առ կայսր Առստանդիտս՝ առնուլ թագ։

Տիրան որ զհօրն վատութիւն ունէր առանց հայրենի առաքինութեանն՝ երկակողմանի հարկօք էր ի խաղաղութեան ոչ ընդ Հռոմեցեաց միայն՝ այլ եւ ընդ Շապհայ Ի. որ զերծոյցն իսկ զնա յասպատակէ ազգացն հիւսիսականաց անցելոց ընդ դռնն Ղորայ։ Սակայն եւ այնպէս ի կատարած կոյս թագաւորութեան իւրոյ անկաւ թշնամութիւն ընդ նա եւ ընդ Շապհայ Ի.։

Պատճառք թշնամութեանն ըստ Մ. Խորենացւոյ այսպիսի ինչ էին։ Այնպէս յաղթէ նմա ահ կայսերն (Յուդիանու՝ զի յարշաւել նորա ի վերայ Շապհայ Ի. (յամի 363), արկանէ նմա կամուրջ ի վերայ Եփրատայ՝ մերժելով զպահապանն Պարսից, տայ նմա պատանդս զԷւր երրորդ որդի զՏրդատ եւ զՏիրիթ զորդի Արտաշէսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան վախճանելոյ, եւ սահմանէ զգունդն հարաւային զօրավարութեամբ Զօրայի պայազատի իշխանութեանն Մանանդիհայ յօգնականութիւն կայսեր։ Այլ զօրավարն աստուածապաշտ չհամարեալ ի գէպ լինել ձեռնառաւ առն ուրացողի որ զկորուստ քրիստոնէիցն նիւթէր, հաւանեցուցանէ զԷւր գունդն ի նոյն խորհուրդ եւ ամբանայ ի Տմորիս մինչեւ խարկանօք ի ձեռն Հայր մարդպետի կոչէ զնա արքայ առ ինքն՝ զարհուրեալ ի սպառնալեաց թղթոյ իրիք Յուդիանու եւ կոտորէ հանդերձ տամբն՝ գրաւեալ եւ զամուրն նոցա զՎրթամար՝ կացուցանելով փոխանակ նորա ի սպարապետութիւն զնդին զԱրտաւազդ զտէրն Անձապայ։ (Յուսիկ յաջորդ հօր իւրոյ Վրթանայ մեռանի ի ցաւոց բրածեծ գանին՝ զոր կրեաց փսն ջախջախելոյ զպատկերն դիւանկար առաքեալ ի Յուդիանեայ առ Տիրան եւ կանգնեալ ի սմանէ յարքունական եկեղեցւոյն ի Ղոփս։) Էւս պարտութեանն Յուդիանու եւ դաշանց (Յովիանու իբրեւ յանգէտս լինելով կոչեաց զՏիրան՝ արքայն սասանական եւ կշտամբեալ խարեաց զաչս նորա եւ արկ ի բանտ ի Աուաշն աւանի։

¹ Իսււ. Գ. ԴԼ. ԺԱ.

Եւ ի թէ ընթացից ժամանակացն միտ գնիցեմք՝ լմաթիւի աւնել Յիւրան զործ ընդ Յուդիանու, եւ յայն սախ դէպքն որ կէջ ընդ նմին են՝ կամ ի յաջորդ անգր Յիւրանայ հայն եւ կամ յայտոց իմն պատճառաց ունին զծագումնն: Եւ աւանիկ եւ արդեամբք իսկ Փաւստոս Իււզանդացի ոչ ի գործ ինչ ընդ Յուդիանու խառնէ զՅիւրան, սակայն զգործն զայնսովկ պատմէ յայտոց ինչ պատճառաց լեալ:

Սպանութիւն Օօրայի նահապետի Ռըշուանայ՝ զօրաւորի հարաւային գնդին եւ ջնջումն առհմի նորա (որպէս եւ Երծրուանացն) պատմի լեալ ի սովորական քաութենէ Հայր մարգարեաթիւս պարեալ միայն մանկանն Յաճատայ որդւոյ Մեհնդակայ Ռըշուանայ եւ Հաւասպայ որդւոյ Վաշէի Երծրուանայ ի ձեռն Երտաւազդայ եւ Վասակայ Մամիկոնեանցն որ եւ փեսայացուցինն իսկ զնոսա առհմին Մամիկոնեանց: Եւ յայնպէս եւ զբաժնեմն մահ (Յուսկան ասէ լեալ ի յանդիմանելոյ նորա զթագաւորն (որում եւ Մ. Խարենացի վկայէ¹) եւ ի չկամելոյ ընդունել յեկեղեցի: Եւ յետուստ ուրեմն ինել խանգար ի մէջ նորա եւ արքային Պարսկոց Հապհոյ Բ. (Ներսէհի՝ ըստ հայ պատմագրաց) քաութեամբ արաննդն Փիսակայ ուրումն Սիւնւոյ, եւ բմբանեալ նենգութեամբ ի Վարազ Հապհոյ պարսիկ կուսակալէ Ետրպատական աշխարհին ի հացի ուրեք, ածաւ Յիւրան առաջի արքային Պարսկոց աչք խարկելովք եւ արկաւ ի բանն²:

Ի համբէն ընթացս Հայոց պատմութեան՝ յետ պատմութեանն զոր զյաջորդաց Երտաւազդայ Ա. մինչեւ ճՅՐԳԱՍ Ա., այս երկրորդ անգամ է՝ զի զյաջորդացն Յիւրանայ Բ. մինչեւ զՎարազդատ կամ յբաժնումն իսկ թագաւորութեանն յերկուս՝ յորդագոյնս զերաց Հայոց աշխարհին ձառէ պատմագրութիւնն հռոմէական. անդ՝ Յակիտոս, եւ աստ՝ (նորին նմանող) Ումիանոս Մարկելղինոս, երկուքն քաջք եւ զլեւաւորք քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոցն:

Եւ ինչ առ արձանագրաց եւ առ Յակիտոս պնիմք՝ գծուարն առ միաբանել էր ընդ առհմայնցն. այլ առաստին սկիզբն առնու այն ժամանակ պատմութեան Հայոց որ գայ ի միաբանութիւն ընդ հռոմէական պատմութեանն՝ եթէ կամիցի որ միաբանել զնոսա: Կարեւոր է ի գոյն առնել ուղղութիւնս ի ժամանակագրութեանն՝ որով սովոր եմք վարել ի առհմայն պատմութեան ժամանակացս այսոցիկ: Արդարեւ յողջութեան ասա՝ հարկ է զոհել ինչ ի առհմայն պատմագրութեան, սակայն ոչ առանց մեծաց փոխարինաց եւ հասուցման: Քանզի այնպիսի ուղղութեամբ ժամանակաց՝ Ա. Բագում դէպք եւ կամ հանգամանք դիպոց զոր առհմայն պատմագրութիւնն աւանդէ, ընդին ի միջոյ, սակայն այլ դէպք եւ հանգամանք դիպոց զան մասնն փոխանակ նոցա յարաւ.

1 Խար. էջ 406:

2 Ա. սովա իմ յաթ իբրեւ 341 ի լինել մեծ շարժման ի համբէն առաւելումն Ասիայ եւ ի Հայոս, Կոնստանդին մեծան թարմուք լիքանց եւ գաղաւաղք ի վեր աթաբան, եւ հասանք բա-

ցայ եւ սիւնք նիւյ ծառայող ի վեր առ բառնային, որ յայտնի իսկ զփոխան թորթումանն ակնարկն: Զայս Ս. Եփրեմ ի Շարժի նախն. այլ պէ չէ նշել յայտն թէ արդեւ զարժե 341 ամին, եթէ 336 ամին ակնարկեցէ:

քննոցն պատմագրութենէ՝, Բ. Բաղմուզոյն դէպք զոր դարձեալ նոյն տոհմային պատմագրութիւն ընծայէ, խախտեալք ի շեղ դրից անտի իւրեանց՝ յայսմ ուղղութեան ժամանակաց զեւրեանց զտեպհական դիր գտանեն, Գ. Այլն ամենայն մնացեալք ի դիպաց գտանեն երաշխաւորութիւն ստուգութեան վասն միաբան համեմատութեանն իւրեանց:

Եւրեանք իսկ երեքին մասենագիրքն՝ յորոց զպատմութիւն այսց ժամանակաց ունիմք, նպաստ յուղղութիւն տնդր լինին: Յարեգիրք Ամփոշու Մարկեղիսեայ ամեն հաստատուն եւ անտարակուսական կէտս ժամանակագրութեան: Ինքն Մ. Խորենացի մատուցանէ այնուհետեւ վկայութիւն ճշմարտութեան պատմագրին հռոմայեցւոյ, այնպէս զի հարկ իցէ մեզ ի Մովսիսէ առ Մովսէս բողոք առնուլ կամ Մովսիսիւ զՄովսէս ուղղել: Ոչ որ կարաց ցայսօր ճշդիւ զհետ երթալ ժամանակագրութեան պատմութեան այսց ժամանակաց զոր Մ. Խորենացի ընծայէ, այլ կամեցան իմն ուղղել ինքնօրէն (որպիսի ինչ՝ ապրով Արշակայ Բ. 15 կամ 18 եւեթ ամս թագաւորութեան, ուր Մ. Խորենացի ապ 30, եւ այլ եւս ինչ նոյնպիսի): Եթէ ի ներդաստ ի վեր հաշուիցիմք 1. զամս թագաւորաց, 2. զեպիսկոպոսապետացն եւ 3. զնոյն զառ միմեանս համեմատութիւնն՝ գրեթէ մօտ իմն հասանեմք ի ժամանակագրութիւնն զոր ըստ հաստատուն կիտիցն ընծայելոց յԱմփոնոսէ ստիպիմք ապ Արշակայ, Պապայ եւ Վարազդատայ՝ մինչեւ ցրաժանուած թագաւորութեանն: Փ. Բիւզանդացի զդէպս ինչ ի դիպաց որ յուղղել ժամանակագրութեանն ամենեւին ի բաց անկանելոց էին, ցատտապարեւ այլով իմն համեմատեմք կամ գրիւ զնոյն ցուցեալ (որպէս վերագոյն նշմարեցաւ), եւ կամ միաբանեալ ընդ առաջնոյն ի չմիաբանութեան երկոցունցն: Իբր ոչ եթէ զՓ. քան զՄ. նախամեծար առնիցեմք, այլ այնմ իմն սովորութեան չանսամք՝ որ զնա մերժէ եւեթ, եւ զսա ընդունի եւեթ: Այս ամենայն նշմարեցի մանր յընթացս պատմութեանցս յիւրաքանչիւր տեղուով, յորժամ ջանալցեմք գտնեայ մերձեալ ի դոյն ուղղութիւն:

Բ.

Աբշի Բ., Պոռ († 374), Վարդգէս, Մարզպանութիւն, Աբշի Գ., Բաթանոս Հայաստան, Մասաթ Բաթանոս Թագաւորութեան (386). Նոր ցեւորաւորութիւն, Խոսրով Գ., Վարդգէս, Աբշի Գ., Բաթանոս Բաթանոս Թագաւորութեան (յոմէ իբրեւ 350—428): Ս. Ներսէս († յոմէ իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440):

122

Արշակ որդի Տիրանայ անդրանիկ անց ի պայազատութիւն (յամէ իբրեւ 350 — իբրեւ 369). ժամանակ նորա համեմատի ժամանակի Աստանդեայ, Յուդիանու, Յովիանու եւ առաջին ամացն Վաղեսի: Նստաւ Արշակ՝ որպէս ի դէպ է ի ձեռն Շապուհ, որ այնպէս շահել զմիտս ազգին կամեցաւ¹, եւ կամ օր առաւել հաւանութեան է՝ յետ հասանելոյ աշխարհապաղատ աղաչանաց առ կայսր՝ միաբանեցին երկոցին տէրութիւնքն զն ըստ առաջարկութեան իսկ հօրն նորա Տիրանայ՝ թագաւորեցէ Արշակ²: Եթէ իսկզբանէ թագաւորութեանն ոչ՝ սակայն յոյժ վա-

1 Նոր. Գ. ԳԼ. ԺԸ:

2 Բուշ. Գ. ԳԼ. ԻԱ:

ղազոյն սկսաւ տերտ բարեկամութիւն իւրախայ ընդ տէրութեանն
 և ռոմայեցւոց: Վատանեմք գունդ ազնոյնաւորաց հեծելոց և այոց ի
 պատերազմի կայսերն Ղոստանդեայ ընդ Մազնեանայ բռնաւորի
 ընդ հրամանատարութեամբ Սենեղաւայ հազարապետի (351)¹:
 Հրաման տայ կայսր Ղոստանդիոս չառնուլ հարկս ի կալուածոց
 անտի՝ զոր ունի իւրախ ալքայ և այոց յերկրի սահմանաց և ռո-
 մայեցւոց²: Իբրեւ գրաւական տեւական հաւատարմութեանն
 տայր կայսրն իւրախայ կնութեան զօրիորդն Ողոմակիա զգուստր Լ-
 րղաւիոսի անձնապահապետի, որ էր լեալ ի խօսման Ղոստասայ,
 անեալ ի պաղատան նորա (ընդ մէջ ամացն 351—355)³: Փ.
 Իււզանդացի եւ Ս. Խորենացի պատմեն զնոյն զ[Ողոմակիայ] որ
 իցէ ի կայսերական տանէ եւ տուեալ իցէ նա ի Վաղեսէ:

Նոյն իմն պահանջէին եւ ժամանակացն հանգամանք: Սպաս-
 իմն առնէր Շապուհ Ռ. գտանել ժամ դիպող գրաւել միւս-
 անգամ զնահանգսն որ ի Միջագետս եւ առանձինն իսկ զայստ-
 տան աշխարհ զոր թող Կեսթեհ դաշամբ 40 ամօք յառաջ:
 Իսկ եւ իսկ յետ մահուն Ղոստանդիանու՝ ծախեալ ամ մի վասն
 պատրաստութեան՝ անդէն գրգռէր ի մարտ պատերազմի ընդ նա-
 րին որդւոյ Ղոստանդեայ. յերկարէր այն պատերազմ եւ երկեւղ
 պատերազմին ամս 25 (338 — 363) անցանելով ընդհատ ինչ
 ժամանակ ի միջի: Յայսմ իրացն հանգամանս՝ ոչ միայն օգուտ
 և այոց աշխարհին այլ եւ կայսերն և ռոմոց պահանջէր տալ
 միմեանց ձեռն: Յայն սակս մտադիւրաբար իսկ շահեցաւ զնա
 կողմն. և ռոմայեցւոց՝ իբրեւ կալեւոր դաշնաւոր եւ ոյժ մեծ
 ընդդէմ զօրութեանն Պարսից: Իծէպէտ եւ բազում անգամ
 փորձեցաւ իւրախ ի սասանականէն հրապուրանօք, սպառնալեօք,
 նենգութեամբ՝ թողուլ զկայսրն եւ ի նա յանկել, այլ զուր⁴:
 Վանգէ եւ արդեամբք իսկ ասպարէզ պարսկական պատերազմին
 ոչ միայն Միջագետք էին, այլ եւ հարաւային սահմանք և այոց:
 Երիցս պաշարեցաւ քաղաք Մծընացւոց ի Շապուհի բազմամբոս
 զօրօք, զառաջինն յամի 338 յաւուրս 63, երկրորդ անգամ
 յամի 347, եւ յետուստ յամի 350 իբրեւ ամիսս երկուս, սակայն
 ասպրեցան քաջալերութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյ եպիսկոպոսին
 իւրեանց Յակոբու. եւ Շապուհ զարհուրեալ յազգի ազգի

1 Մատեան Թեոփ. Գրք Ա. 8. Ա.
 Ի մին օրէնս յիշէ Եստրիոն օճ անուան
 երբեք բռնալի եւ մագիստրոս հեծելոց եւ
 հաւաքեալոց եւ դատարանս պատրիկ. յա-
 նուածք արեւոցս եւ ի պատուոյ նոցա յայս
 ինչ է թէ այն օրէնք ի Ղոստանդեայ ժա-
 մանակոց է եւ ոչ ի Ղոստանդիանու՝ որ-
 պէս սուր զիպակաւ մատենն Թեոփ.
 սեան:

2 Չ. Գ. Բ. 51:

3 Ս. Բ. Բ. 11 եւ ոյն: Ս. Աթան. ի
 Բզթին առ Միայնակեացս, պարտաւելով

ինչ զնոստանդիոս՝ սուր. Չիստան Կոս-
 տասայ զՈղոմակիս եւ բարբարոսաց, զոր
 նա (Ղոստան) մինչեւ ցվախն իւր պա-
 հեցաւ եւ տնուցանէր զնա զի լինէր իւր
 էին:

4 Ս. Բ. Բ. 11: Audiebat enim (Con-
 stantinus) saepius eum (Arsacem) ten-
 tatum a rege Persarum fallacis et
 minis et dolis, ut Romanorum socie-
 tate posthabita, suis rationibus strin-
 geretur. Համամտեա ընդ Բուզանդայ,
 էջ 136:

տեսլենէ մեքնեցեալ յետս¹, այլ չեւ էր լեալ խաղաղութեան։ Հրաման առնալով ի կայսերէ Սուսոնիանոս վերականգնու արեւելեց առաքել պատգամ առ արքայից արքայ ի ձեռն Գենշապհայ² սպարապետի Պարսից ի Սիջազետոս, վասն խաղաղութեան (357)։ Բայց զի ի կռուի ուրեմն էր Շապուհ ընդ Հոնաց³, ընդ Քուշանաց⁴, եւ ընդ Գեղաց⁵ ի ծայրս սահմանացն, անազան թուղթքն հասանէին, եւ եղեալ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան եւ թագաւորին Հոնաց Գրուսթատայ լեալ դաշնաւոր⁶, այնուհետեւ ամբարտաւանագոյնս գրէր Շապուհ թուղթ առ կայսր առաքելով ի ձեռն Ներսէհի ուրումն, ցուցեալ թէ եւ այն իսկ իւր չափաւորութիւն է զի զՍիջազետոս միայն եւ զՀայաստան պահանջեցէ եւ ոչ ինչ աւելի (358)⁷։ Չառ յանձն կայսր եւ զհետ Ներսէհի առաքեալաց հրեշտակս (զՊրոսպեր կոմս եւ զՍպեկտատոս արիւրուն եւ նոտար) պատարագօք յանդիման եղեն Շապհայ ի Տիգրան, չկարացին հաւանեցուցանել զնա ի բաց կալ ի պահանջանացն, եւ դարձան յետս (358, Ա.գ.դ.)։

Նմին իրի անդէն գարնայնի 359 ամին արծարծեցաւ պատերազմ զօրավարութեամբ Ուրսիկիոսի առն քաջի եւ ճարտարի, բայց զսպարապետութիւնն ունէր Սարգիսոս ծերն եւ անբար՝ ի սաղորելոյ Նաւերեայ սենեկապանի ներքինւոյ։ Հայն սակս Հրաջողէին ինչ այնչափ իրք կոստանգեայ։ Նմին իրի իսկ խաղաց եկն յառաջադէմ Շապուհ յԱփրատ կոյս՝ անցեալ ընդ Տիգրիս, ունելով ի մտի մտանել յԱսորիս. եհաս հանդերձ թագաւորօքն Հոնաց եւ Նղուանից յԱմիդ (ի Տիգրանակերտ), յորդորէր զքաղաքացիսն տալ ի նա ձեռս. այլ իրեւ չառին յանձն քաղաքացիքն եւ նեա մի ի քաղաքէ անտի հար ընկեց զպատանեակն կայսառ զորդի Գրուսթատայ արքայի Հոնաց, երդուաւ Շապուհ խնդրել զվրէժ դաշնաւորին իւրոյ եւ զքաղաքն Տիգրանակերտեայց գարձուցանել յաճիւն։ Հետ 73 աւուրց պաշարման եւ հարկանելով բաղկոտրօք ի թմրից անտի շուրջանակի կազմելոց ըսա յունական արուեստի թելադրելոյ յԱնտոնինեայ ի զօրավարէ ումերէ հռոմայեցւոյ հատուածելոյ առ նա, առաւ քաղաքն եւ աներեալ քանդէր, զերեւելի երեւելիս հրամանատարացն Հռոմայեցւոց եւ Հայոց տայր կախել արքայ Շապուհ, զմնացեալն (բաց ի սակաւաւորաց ոմանց) վարէր ի գերութիւն (359)⁸։ Չայս պոսկէս Նմինանոս՝ որ էր ի քաղաքի անդ պաշարելոյ եւ փախուցեալ ապրեցաւ ընդ սակաւաւորսն։ Ըստ Խորենացւոյն գրուի բերդա-

1 Թեոգորեոս. Եկ. Պատմ. Բ. 30.

2 Tamesapor.

3 Chlonitae.

4 Cuseneae.

5 Gelani.

6 Ամ. թ. 9.

7 Ամ. թ. 5. Վերադիր Թղթոյն է «Արքայից արքայ Շապուհ, կցօրդ տանելոց, եղբայր արեգական եւ լուսնի, Կոստանդեայ կայսեր եղբոր իմում ողջն բազմ»։ Համեմատ Թղթոյ իմք առ Խոր.

8 Ամ. թ. 1.

պահանջները Լինեաց աներ Արշակայ աղբայրի¹։ Աժ միանա յիշէ թէ բաց յանուանեալ խառնին փղաւեան եւ յառաջին Պարթեւական լեզէնացն որ միշտ անդ կային, գտանէր եւ զոր բազում յայդրէնածնաց²։

Լինազանեալ էր աճն եւ սպառեալ զօրութիւն պարսկական բանակին, դարձաւ Շապուհ այսրէն յետս։ Ի միւսում ամի (360) խաղայր միւսանգամ³։ առնոյր զԱինգարա, զգորն պահակարան որ ընդերկար ժուժկալն եղեւ եւ զբնակիւն առաքէր փոստանդի ի հեռաւոր տեղին Պարսից աշխարհին⁴։ Այնց արարեալ զԱրծրնաւ յիշելով զառաջին անցն՝ եհաս առաջի քաղաքին Բեծաւ գաց զոր պահէին լեզէնքն՝ երկրորդ փղաւեան, երկրորդ Հայտկան եւ երկրորդ Պարթեւական, թող զգունդն Նազդեացւոց տղեղնաւորաց. սակայն եւ այնպէս յետ սաստիկ կռուոյ առաւ այն քաղաք⁵։

Այլ ալ խի ի բաց ելեալ էր Ուրսիկիոս ի գործոյ զօրավարութեան. քանզի յետ առին Տիգրանակերտի եթող նա զբանակն եւ չոգաւ յարքունիսն ցուցանել համարձակ զնեղքնեացն հնարս՝ որովք դատարկանային ջանք զօրավարացն, զի կամեցեալ Ուրսիկեայ հասանել ապրեցուցանել զՏիգրանակերտեայսն՝ չեա թոյլ Խաբխանոս։ Ընկեցաւ Ուրսիկիոս եւ անց փոխանակ Ազիդոյ Գերման յաղգէ (ախոռապեա կայսեր)՝ զլուի սպարաւիրաց։ Ինքն Առաքանդիոս՝ որ ցայնժամ ի Կոստանդինուպոլիս առնոյր ստէպ զգլխով պարտութեանցն եւ զբաղեալ էր ընդ հրահանգս զգորն հանելոյ՝ յետ առին Բեծաւքեաց ապա յանձն իւր առնոյր զգործ զօրավարութեան։ Բազմացոյց զգորն, կազմեաց պատրաստեաց եւ յարգարեցաւ ի ճանապարհ (360)։

Այլ հարկ իմն էր յառաջագոյն հաստատել զմիտս աղբայրն Հայոց եւ խորհել ընդ նմա վասն ընթացից պատերազմին։ Սինդգեա ի Կեսարիա Գամրաց էր, հրաւիրեալ կոչեաց անդր զԱրշակ աղբայր Հայոց, ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով, զգուշացուցեալ յորգորէր զնա կայսր կալ մնալ հաւատարիմ Հռոմեացւոց, եւ թագաւորն Հայոց ստէպ զնէր երդմամբ վկայութիւն թէ յարեւէ մանաւանդ անկայց քան չըջեցից զմիտս իմ. եւ այնպէս մեծապարգեւ դառնայր Արշակ եւ նախարարքն որ ընդ նմայն եկին՝ այսրէն ի Կեսարացւոց քաղաքէն (360 Սեպտ.)։ Ընդուստ արձակեալ զնա կայսեր՝ այնուհետեւ ինքն ընդ Մեղեոսինէ, ընդ Վառդգիկէ եւ ընդ Սամոսատ անցեալ ընդ Արածանի հասանէր ի քաղաքն Ուռհայեցւոց. տեսեալ զաւերակս քաղաքին Տիգրանակերտի արտասուեաց, եկն պաշարել մեքենայիւք զԲեծաւ-

1 Խար. Գ. ԳԼ. ԻԶ.

2 ԱՄ. ԺԶ. 9.

3 ԱՄ. Ի. 6.

4 ԱՄ. Ի. 7.

5 ԱՄ. Ի. 2. ԺԳ. 10.

գեա եւ թափել միւսանգամ ի Պարսից, այլ չթաղողեալ դարձաւ ձմերել յԱնտիոք, ուր եւ եհաս խկ ի վերջ կոյս 360 ամին¹։ Աստատին միւսանգամ առաքելր առ իշխանս որ յայնկոյս Տիգրիս գետոյ իցեն (առ նախարարս հարաւային կողմանցն Հայոց) կալ հաւատարիմ եւ առանձինն առ Արշակ արքայ Հայոց եւ առ Մարտան կամ Միհրան² արքայ Վրաց արձակէր պատգամաւորութիւն հանդերձ երեւելի պատարագօք արքունական ձորձոց, եւ այնպէս ի յաջորդ ամին (361 զարնայնի 1. Մարտ) եւ նա ի քաղաքէ Անտիոքացւոց. անցեալ էր նորո ընդ Եփրատ եւ մտեալ յԱռահայ, յորժամ հասանէր զոչոյ թէ մեկնեցաւ յետս Շապուհ ամենայն բանաւական վասն անյայտ ինչ պատճառաց։ Չուարձացաւ զուարթացաւ կայսր եւ քան զնա արագագոյն ինքն դառնայր յետս, քանզի Յուդիանոս կացուցեալ ինքնակալ ի Պարսիս Գաղղացւոց հասեալ կայր յայնժամ զօրօք ի Ղաթիկէ³։ Այլ ի Մորսուկրէնս Արիւկեցւոց ջերմամբ վախճանեալ Աստատնդեայ՝ Յուդեան առնայր ի բռան զտէրութիւնն եւ զգործ պարսկական պատերազմին (361 ի վերջ կոյս աշնայնոյ)։

123

Եւ եղեւ առ Արշակ արքայ. աճապարեալ առաքելք մեծաւ մեծս ի նախարարացն հրեշտակութեամբ առ կայսր նոր ողջունել զնա եւ նորոգել զգաշինսն. որ եկին յանդիման եղեն կայսեր ի Աստատնդինուզդիո (362 զարնայնի)⁴։ (Յետ այնորիկ եկն կայսր Յուդիանոս յԱնտիոք (Յուլ.) եւ զձմեռն ամենայն ընդ ահ հնարին պատրաստութիւն առն եւ ձիոյ, մեքենայից եւ ռաճկի վասն պատերազմին հանելը՝ յաճախելով զոհս դից, ի մօր եղեալ զառաջին պատերազմացն զվրէժսն միանգամայն խնդրել եւ մեծառնեմ պարծանս անձին պատրաստել։ (Յայն ստիս չարար նա երեսո հրեշտակութեանն եւ արշանայն առաքելոց ի Շապուհ, այլ եւ պատառեաց եւս զթուղթ թագաւորին։ Գային առ նա այնուհետեւ այլեւայլ հրեշտակութիւնք յիշխանայն եւ ի մանր թագաւորաց արեւելից, մատուցեալ զանձինս ինքնակամ լինել նիւթակից օգնական Հռոմայեցւոց ի պատերազմին մեծի։ Այլ Յուդեան ընգունել ընկալաւ զնոսա սիրով, բայց վատահոլութիւն իմն պատճառեալ՝ չվայելէ, ասէր, զօրութեանն Հռոմայեցւոց ի նոցանէ գտանել օգնականութիւն, որոց մանաւանդ պաշտպանելն եւ օգնելն արարի։ Միայն առ Արշակ արքայ Հայոց առաքեալ ազգ առնէր կազմել գունդ հարուստ եւ մեալ պատրաստ խազաւոյ ուր ուրեք հրամայիցի գիմել կամ հարկանել եւ խոստանայր

1 ԱՄ. Ի. 11.

2 Meribanes.

3 ԱՄ. ԻՍ. 6—13.

4 ԱՄ. ԻՐ. 7.

ընդ հուշ տալ վասն նորին զբոյց¹: (Յայժամ ուրեմն թուի առ ուրեմալ Յուդիանու եւ զիւր պատկերն զգիւանկար առ Աշտի, զոր եւ կանգնէր նա յալքունական եկեղեցւոյն: Վասնզի չէր խնայա արտաբոյ ինչ սովորութեան Յուդիանու:

Եւ այնուհետեւ կայր ի քաղաքէն Անտիոքացւոց դարնայնի (363 Մարտ. 5) հանեալ ի ձմերոցաց զգորսն՝ որք ժողովեցան ի Հերուսպոլիս, եւ էին առ հասարակ 35,000 Հռոմայեցւոց, թող զՍիլիւթացիսն կամ զՍաւթսն եւ զԱրակինոսն որ եկեալ հասեալ էին յուսով աւարին:

Եւ թեալ ընդ Հերուսպոլիս անց ընդ նաւակամուրջն Լափրատու, որ կայր ի հարաւոյ Բիր դղեկի, հասանէր ի Խառան՝ ուր բաժանէր պողոտայն արքունի յերկուս, մի ընդ ձախմէ ընդ Ադիաբենէ առ Տիգրիս գետով եւ մեւս յաջակողմն ընդ Ասորեստան առ Լափրատ գետով: Ընդ բաժանէր վասն ճանապարհին ընդ ձախ Յուդիան զգորսն, գունդ մի 30,000 արանց ի ձեռն տայր երկուցունց զօրավարացն Պրոկոպիոսի եւ Սերաստիանոսի (ժանինեցւոյ) հրաման տուեալ խաղալ ի Մծրին կոյս, անդ մինչ չեւ անցեալ ընդ Տիգրիս, զգուշանալ ասպատակին Պարսից, որ թերեւս յանկարծ հասանիցէ, ապա անցանելով ընդ Ադիաբենս զգեղեցիկ գեղեցիկ անդս զպտղաբերս աշխարհին Պարսից ապականեալ խանդարել: Եւ իննամով իմն հրաման տայր կայր զօրավարացն՝ միաբան ընդ Աշտիայ արքայի գործել, եւ նովաւ հանդերձ արշաւեալ ընդ աշխարհն Կորդուաց, Մոկաց եւ Հէր եւ Օարեւանդ գաւառի փութանակի հասանիցեն յԱսորեստան ի ժամ նեղութեան իրիք եւ պիտոյից ընել թիկունս օգնականութեան եւ այնպէս միանալ ընդ բուն բանակին առաջի Տիգրոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից: Ինքն Յուդիան ընդ աջոյ ճանապարհն հասեալ (Մարտ 27) ի Կաղդէնիկոն, որոյ առաջի ժողովեցաւ տորմիդ նաւացն 1100ոց եւ առ Կիրկեսիոնիւ, որ էր բերդ ամուր (չեւեալ ի Վիոկղեախանեայ) ի վերայ սահմանաց երկուց թագաւորութեանց ի գետախառնունս Վարոր գետոյ ի գետն Լափրատ. անցեալ ընդ Լափրատ ձգելով նաւակամուրջ 50 նաւաց, խաղալ ընդ երկիր թշնամւոյն միշտ զգետն ի խոնարհ, իրեւ առ երի նաւամարտիկ նաւաց, որ գային ստեպ զհետ. բուն զօրութիւն հետեւակազօրուն էր ի միջին վայրի զոր առ յինքն կայր, աջ թեւն յայլեւայլ ազգաց ընդ Վեւիտաւ էր միշտ առ երի նաւացն, իսկ զձախոյ թեւն ծածկէր այրուձին ընդ զօրավարութեամբ Արինթէոսի եւ Որմզդի՝ արքայորդւոյն Պարսից դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն առ Կոստանդիանու. զառաջս գնդին եւ զկողոնս պահէր Վուկիդղեանոս 1500 դիւրաշարժ հեծելքն, իսկ զվերջս պահէր տանէր Սեկունդինոս կուսակալ Ուռհայեցւոց:

Պատարին արշաւանն էր, այլ յաջող. հարաւ ցրտեցաւ րաւնափն արքունի առաջի Տիգրանի, հանդերձ վահանաւոր եւ փղակոյտ բազմութեամբ եւ ի հնչիւն փողոյ եւ դռանն հռոմայեցի եւ գութ զօրուն հալածեցաւ ամենայն, մինչեւ ի ներքս ի պարիսպսն քաղաքի, եւ մնաց յաւար բանակն, այլ ոչ առանց մեծի ծախման կոտորածոյ Հռոմայեցւոցն իրքն վճարեցան:

Այլ գործ էր այնուհետեւ առնուլ զՏիգրան. ի խորհրդեան զօրավարացն սահմանեցաւ թէ անհնարին է եւ դժուարին՝ պաշարելով առնուլ ի բուռն. ազդ առնէր Շապուհ ի ձեռն Որմզդի՝ առնել դաշինս խաղաղութեան պատուով վասն Հռոմայեցւոցն, այլ արհամարհեաց անդոսնեաց Յուդեան եւ դրդեալ ի սուտ խրատուէ հակառակ խորհրդոյ զօրավարացն՝ այրեաց զտորմիզ նաւաց իւրոց տրանջելով զօրացն (Յուլ.), զի անտրդել մերձեայցէ ընդ հիւսիսի արեւմտից ընդ կողմն Ադիարեկայ միանալ ընդ Արշակայ եւ ընդ հիւսիսային բանակին ընդդէմ զօրուն զոր գումարեալ բերէր ի վերայ նորա Շապուհ: Փոշի պարսկական գնդին որ մօտէր՝ կարծեցոյց թէ եկեալ հասեալ իցէ Արշակ զօրօքն, զրգռեցան աստ անդ ծակատք, մինչեւ յետուստ յանկարծակի յարձակուին կրեալ ի հեծելազորուն Պարսից եւ ինքն կայսր առանց զրահից մտեալ ի ծակաւ՝ եղեւ նետահար (363. Յուլ.)¹:

Այս թափարութիւն Հռոմայեցւոցն էր եւ պարտութիւն Հայոց թագաւորին. Յովնանոս պայազատ Յուդեանու զկորսնաց դաշինան եղեալ ընդ Շապուհ թողոյր նմա զնահանգսն յայնկոյս Տիգրիս գետոյ զԱրզն նահանգ, զԱրտաշէս, զՄարտիան, զԱրտաշէս մենա եւ զՍորոգուաց աշխարհ: Հանդերձ 15 բերդիւք մանաւանդ Արնգարաւ եւ Մծբնաւ՝ յորմէ հան ահամայ Յովնան զքնակիչսն տանել յԱմիդ²: Երկրորդ բուն գլխաւոր մասն դաշանց զոր Շապուհ պահանջէր՝ էր թողուլ առանձինն զԹագաւորն Հայոց եւ չլինել կայսեր նմին օգնական ի մարտ պատերազմի հակառակ Պարսից: Այսպէս առ երեսս իմն չափաւորութեամբ զնոյն համարէր ընդունել, զոր ի սկզբանն պահանջէր, այս ինքն գրաւել ունել զՀայոց աշխարհ³:

Յանձն առ կայսր, թողաւ լքաւ Արշակ առաջի պարսկական զօրութեանն՝ որ առաւելագոյնն մրմռեալ զպարանայր յայնժամ, զի թիկունք օգնականութեան Հռոմայեցւոց եղեւ թագաւորն Հայոց:

Ապաքէն իսկզբանէ իսկ թուի թէ ածէր Արշակ զմտաւ զտագնապն, որ նմա ի վերայ հասանէր՝ եթէ Պարսիկք յաջողէին, եւ յայն սակս խուսափէր իմն լինել արդեամբք օգնական (Յուդեանու,

1 Ամ. ԻԲ. 3:

2 Arganena, Moxoena, Zabdicaena, Rehmena, Corduena.

3 Ամ. ԻԲ. 9. Ձուդ. Գ. 34:

4 Ամ. ԻԲ. 9:

մինչ ընդ որոշեալ հանդամանաց պատերազմին: Պատմագիրն հայ որ ընդ Հռոմեացեացն միարանէ պատմել թէ խառակից եւ խորհրդակից էր թաղաւորն Հայոց (Երշակ) ընդ Յուդեանա, յաւերա թէ հրաժարեցաւ նա անձամբ դալ ի պատերազմն: Եւ անցուցանել թաղաւորին Հայոց (Երշակոյ) զ(Յուդեանա) ընդ Եփրատ ժանելով անտի զՊարսիկս՝ չէ ամենեւին հաւանութեան: Չէր մարթ Երշակոյ անցուցանել զ(Յուդեան) ընդ Եփրատ, ոչ զառաջին նաւաքն՝ զի այն կողմնէր ի ձեռս Հռոմեացեաց էին եւ չէր հնար Պարսից անդ արգելաւ զանցան (Յուդեանա, եւ ոչ յետոյ առ Արթիւտանիւ, զի չէր ի միասին ինքն Երշակ կամ զորն նորա ընդ զնդին (Յուդեանա), այլ ընդ զնդին որ ընդ հետեւաւորին արշաւէր: Օգորսն սակաւաւորս զոր առաջեաց (բոս միաբան միայութեան եւ հայ եւ հռոմեացի պատմագիրին) կամ իւր իսկ հրամանաւ եւ կամ ինքն զօրավարն նոցա զանդաղազցն ինն վարիք, սակայն չէր հնար ամենեւին կալ զառաքի, մանաւանդ յետ թղթոյն զոր գրեաց կայսր սպառնալեզր առ Երշակ իւրեւ «Եւ Երշակ նախարար Հայոց»¹ (բոս խոր. գործակալ): Երդեամբք իսկ տեսնեմք այնուհետեւ զի կամ անձամբ եւ կամ յայլոց ձեռն յարձակեալ աւերեաց Երշակ զերկիր սահմանացն Պարսից ի կողմննց Եւրպաստականի:

Երկանէր այնուհետեւ Շապուհ յայտնապէս ձեռն ի Հայաստան. ազգի ազգի հնարագիտութիւնք եւ խաբէութիւնք զմեանն յաջորդէին, հրապարեալ արկանէր զոմանս յերեւելեաց եւ ի նախարարաց եւ զայլնս յանկարծ արշաւանօք գրաւէր, մանաւանդ փողովանս սահմանակիցս Մարաց եւ Եւրպաստականի, եւ լի առնէր զաշխարհն զժողովութեամբ եւ ազմկաւ:

Ճիշդ պահի այս թուով Յուդեանա առ Երշակ, զորս զփոսն ամփոփելով ինն բեր ի մէջ եւ Սողոմոն (Ե. Գամ. գոր. Զ. Գ. Ե.). պատմեն թղթոյն առ Խորենացւոյն (Գոր. Գ. Գ. ԺԵ.) ունի նմանութիւն միայն: Օրինակ վերագոյն ճառելոյ սպասեալից թղթոյն է պատկեր ինչ: «Երշակոյ Հայոց նախարարի: Փաւստ անպարտել իսկ եւ իսկ Երշակ. ժառանգ զաջ ընդդէմ պարսկայն մեղքութեանն: Քանզի եւ մը այդիսի կազմութիւն պատերազմ եւ ուժգնութիւն ուղւոյ, զի մին յերկուց առաջի կայ մը. եթէ իրք Պարսեանցն յաշխարհն մը բաշխութեամբ զառաքան ժնեալք եւ ամենայն զորութեամբ ընդ թշնամոյն՝ մարաւալք՝ մաւանիցեմ եւ դնութեանն պարսիս հասուցանիցեմ, եւ կամ եթէ օգնական մը դիմ լինիլն՝ զՊարսիկս ժնեալ փառքով գործուց պարսն յաղթութեամբ եւ նոսն յաղթութեան ի վերայ թշնամաթ իմանեցուցաւ: Այս զոմենայն իսկ յաւերթիւն Եւրոպեան եւ դիւանութիւն ի բոց թափափեալ, եւ զմասն ան զհասանդիմանս արանելի եւ զորութիւն արանս երեւելեաց որ ի քեզ եւ յորոնման

քեզ բարբարոսն ինն՝ ծախմանս ի յաջ եւ ի զառաքանն հասանդեաց, եւ զնա եւս այժմ ան զմասն զՅուդեանա, զԵրմազեա, զԷդես, զԱրամոս եւ զպաշտօնապարհից եւ Երեւոյ, որ Փրանկոյն եւ իսթից աստակելն եղև, իսկ Պարսկացեան եւ Խառնիցաց ազատել: Այնինչ այլ ինչ ի մի խորհրդէն, բանդ լինէ զքեզ թէ խորամանկ ինն ինն, եւ զոր շարքապ եւ ամբարաւան, որպէս եւ իրքս որ առաջին ինն ցուցանեն, (քանզի զթշնամ զմե հասարակաց օգուր առ քեզ թաղուցեալ պահես եւ ի նմին ցայժմ տեսես՝ զնա անկալեալ եւ ինն պատերազմն.) մը զնա եւ զառաքանն քեզն օգնականութիւն՝ զի զամենեւին առնիցեմ աստակելն: Այլ եթէ այլ ինչ բարեք բարեքն կապիցն, բանդ ոսոյս զորութիւն՝ կամք դիմն Է՛, հանդարտութեամբ եւ բաշխութեամբ ասարաց: Սակայն այժմ ինն զիսակ լին թէ (յայնժամ) ի հեմանց պարեալ առաքիցն ասն քո եւ բաշխալ Հայոցն սերսութեամբ եւ ինն յաւերթուած կամ արաւնեակ պարսկական իշխանութեանն:

2 Ամ. ԻԵ. Գ:

3 Ամ. ԻԵ. 13. ասն եւ ԻԵ. Գ:

Համեմատութիւն գործող Արշակայ ընդ իւրոց ժամանակակիցն կայ-
սերաց, որպէս ինչ ցոյցւմ ըստ տրուածքն պատմագրութեան (Ամիրանու)
ընծայեցաւ՝ նշմարի յառակագոյնս եւ ի սոհմային պատմագրութեանն
սո փ. Բուզանդացոյ: Յայտնի իսկ վասն պատերազմացն զոսանդեայ
եւ Յուդիանու ակնարկեալ՝ (Գպր. Դ. Գլ. ԻԱ.) «Լուռ լինէր, ասէ,
Թագաւորն Պարսից ի թշնամութենէ եւ խօսէր համակ ողջող եւ ա-
զաշէր զԱրշակ արքայ Հայոց՝ սիրով հաշտ եւ միաբան կալ ընդ նմա
յուսիսի խաղաղութեան: Վասն զի մեծ վասնզ շատապի էր Թագաւորն
Պարսից ստէպ ստէպ յանդադար պատերազմացն ի Թագաւորաց անսի
Յունաց: Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կամէր անսալ նմա, եւ ոչ
հուպ ինչ լինել ի նա եւ յղել դեսպանս, եւ ոչ ինչ սալ պատարագս
ընծայից. եւ զանունն անգամ նոցա ոչ կամէր լսել: Իսկ Թագաւորն
Պարսից ստէպ ստէպ յղէր պատարագս առ նա, առաքէր դեսպանս: Եւ
իմքն հապճեպ կուէր ընդ Թագաւորսն Յունաց» (Աստանդեայ եւ Յու-
զեանու, 338—363):

(Նա այնորիկ վասն դաշանց Յովհանու ակնարկեալ՝ յորում Մծբինն
սուսու եւ խոստացաւ կայսր չօգնել Թագաւորին Հայոց հակառակ Պար-
սից, ասէ. «Այլ իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ Թագաւորացն Յու-
նաց եւ ի մէջ Թագաւորին Պարսից Հապհայ, ուստից նախնի գրեալ եւ
կնքեալ ապր Թագաւորն Յունաց Թագաւորին Պարսից: Եւ գրեալ էր
յուսիսից նամակին այսպէս. Եսու քեզ, ասէ, զՄծբին քաղաք որ է
յԱրուստանի եւ զՄիջագետս Ասորոց, եւ մէջաշխարհին Հայոց ձեռն-
Թափ եմ, ասէ, թէ կարասցես յաղթել նոցա եւ արկանել ի ծառայու-
թիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա: Արդ ի նեղ ուրեմն անկեալ Թա-
գաւորն Յունաց եւ ի նեղին վրտի՝ զայս ձեւ օրինակի բարիցն կնքէր մուր-
հակ եւ ապր Թագաւորին Պարսից, եւ ապա ճորայրէր ի նմանէ» (364):

(Նաուստ յաւերեալ նորին պատմագրի զայն որ զՆեա դաշանցն այնա-
ցիկ եկն՝ ասէ համեմատ Ամիրանու. «Իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ
Թագաւորին Յունաց եւ ի մէջ Թագաւորին Պարսից, այնուհետեւ կազ-
մէր զզօրս իւր Թագաւորն Պարսից Հապուհ եւ խաղաց ի վերայ Արշա-
կայ արքայի Հայոց մարտի պատերազմաւ: Իսկ սահմանապահքն Թա-
գաւորին Հայոց, որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, ժող ժող առ-
նէին նմա զիրան մինչ չեւ հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատա-
կանի...»:

Իրոյն մատենագիր ի պաշարման Մծբնոյ ապաքէն յամի 350՝ պատմէ
«չուել Արշակայ նախարարօքն ընդ Աղձնիս եւ Թափել յերկիրն Ա-
րուստանի գէմ յանդիման Մծբնացւոց քաղաքին, որ էրն տեղի ձա-
կասուն՝ յօգնականութիւն Հապհայ» (Գպր. Դ. Գլ. Ի.) : Այլ այն իսկ
զի Ամիրանոս միշտ հաւատարիմ լեալ ասէ զԱրշակայ սո Հռոմէոյցիս՝
ընդ կոսկածանօք զիրան աննէ :

Ի սոցունց զայս նոր եւ զկարին կարեւոր անդեկութիւն բերեմք յա-
ռաջ՝ թէ ոչ միայն ըստ արտաքին մատենագրութեանն (Ամիրանու, Թեո-
դոսեան Մասանին, Սողոմենայ, Աթանասի եւ Ղերամիոսի), այլ եւ ըստ
սոհմային պատմագրութեանն ու Յիւան ինչ է ու Յուդիանու, այլ Արշա-
կ. Բ. ի ի թահմակի իւրեանոցն սորա կէսն թահմակայ Կոստանդինոյ,
Յուդիանու, Յովհանու եւ առաջին անգն մտպի: Այս գրութ փ. Բու-
զանդացոյ, որում չեւ էր լեալ մատարութիւն բառական, կարէր լինել
արդեւք իբրեւ աստղ բեւեռական առ ուղղութիւն ժամանակագրու-
թեան այսց մասանց պատմութեան, եթէ Ամիրանոս եւս չէր ի միջի:

Մի միայն պատուար ամուր թագաւորին չայոց ընդդէմ թշնամւոյն միաբանութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհին էր. այլ այն իսկ էին աղէտք՝ զի ոչ առ տնին եւ ոչ յառաջնորդութեանն յաջողեալ եւ խաղաղութեամբ էր ընդ նախարարացն Աշշակ:

Պատանդք ի Տիրանայ առաքեալ էին առ Հռոմայեցիս՝ Տիրիթ որդի Արտաշեսի անդրանկան արքայի որ վաղամեռին եղեւ եւ Տրդատ երրորդ որդի արքայի¹: Տրդատայ վախճանեալ կամ սպանեալ տարապարտ՝ նորին որդի սիրելին Վանել յետ պատուելոց հիւպատոսութեամբ՝ դառնայր յաշխարհն հայրենի ընդ հօրեղջօր իւրոյ խանտաւորն Տիրիթայ: Ապա ուրեմն յաջողէր Տիրիթայ հնարիւք միաբանութեամբ ընդ Վարդանայ Մամիկոնոյ զնաեկրի արքայի արկանել զԱշշակ ի կասկածանս վասն եղջօրորդւոյն իւրոյ Վանելայ, յորժամ փեսայացաւ սա Անտիոքայ նահապետի Աիւնեաց ի դուստրն նորա ի բարենշանն եւ հնարիմաց ի Փառանձեմ. արքունական իմն էին հարոանիքն, ուստեք նախարարացն տուան նմա ի սպաս եւ ի հրահանգս, եւ բնակութիւն էր նորա ի Աուաշ յարքունական նահանգին Արարատայ: Ինչպէս եւ հրամանաւ արքայի ուստեք նախարարացն արձակեցան եւ ինքն փոխեցաւ բնակել ի Շահապիվանի ի մայրենի ժառանգութեանն, այլ սէր նախարարացն ընդ Վանել եւ խանտանք ընդ մեծութիւն որսոց նորա որպէս եւ ընդ կնոջն գեղն՝ կործանեցին զնա. սպանաւ Վանել հրամանաւ Աշշակայ յորսն, զոր պատրաստեաց նա արքայի ի Նաղկոց լերինն, ի ձեռն Վարդանայ՝ իբրեւ ընդ խաբս: ՕՓառանձեմ առ արքայ ի հարձութիւն, այլ սա դեղեալ սպան զդրշխոյն Ողոմպիա վասն տիկնութեանն ի ձեռն Մըջիւնկանն անարժան երիցու. սպանաւ այնուհետեւ նորա թելադրութեամբ եւ Վաղինակ Աիւնի՝ զի առցէ Անտիոք կամ Անդովկ հայր նորա զպատիւ նորա: Աս եւ զառաջնոյ իսկ զառնն զըէժ հան կինն ժանտ: Միաբանեալ ընդ Վասակայ մեւս եւս զնակրի՝ կրօնոց եղջօր Վարդանայ Մամիկոնոյ՝ քսութեամբ տայր սպանանել ի ձեռն նորա զՎարդան, նա եւ զՏիրիթ զնորին սիրելի, յորժամ երթայինն նոքա հատուած ի Պարսս՝ առ չժուժալ թշնամանաց զոր յարքայէ կրեցին²:

Ապա եւ ընդ ամենեցուն իսկ նախարարացն անկաւ թագաւորն ի գժտութիւն: Եօժարեաց շինել Աշշակ դաստակերտ առ լեռնոտամբն Մասեաց, զԱշշակաւանն, եւ զի փութանակի շէն տեղին լինիցի՝ ըստ օրինակի հիմնարկուին Հռոմայ՝ հրաման տայր զի լինիցի այն տեղի ապաստանաց յանցաւորացն. եւ լծաւ,

¹ Խոր. Գ. ԳԼ. ԺԳ:

² Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԵ. ԻԵ. Բուլ. Գ. ԳԼ. ԺԱ—ԺԵ:

աւանացաւ, քաղաքացաւ վայրն աւանդառուօք, պարտականօք, ծառայիւք փախստէիւք, զողօք, սպանողօք եւ կնահանօք: Ասլը էր բողօք նախարարացն, ընդ վայր խրատ եպիսկոպոսապետին՝ Վերսիսի: Յետուստ ուրեմն դառնացան զկծեցան նախարարքն եւ միաբանեալ բազմաց ի նոցանէ անկան յանկարծ ի վերայ արքունական ձեռակերտին եւ սուր ի վերայ եղեալ զընակիչան կոտորեցին. անաղան հաս ի վերայ եպիսկոպոսապետն սուրբ, հազիւ թափեաց ի նոցանէ զմանկտին սանդիացս՝ որ ի գերութիւն սահմանեալ էին¹:

Պարզուէր այնուհետեւ Արշակ ընդ իւրոցն իսկ նախարարաց միաբանելոց ընդ առաջնորդութեամբ Վերսեհի Ամանարականի. տակաւաւորօքն մտերմօք եւ վրացի զնդաւ՝ ի նեղ իմն անկանէր թագաւորն, զի նոքա ի Պարսիկս յեցեալ էին եւ ինքն չունէր անօգնականութեան իմիջ ի Յունաց: Յայնժամ եպիսկոպոսապետն՝ որ յետ անցիցն Վանկայ թողեալ լքեալ էր ամենեւին զարքունիսն՝ կոչեցաւ անկանել ի մէջ: Խոստումն ուղղութեան թագաւորին եւ ստէպ պաղատանք նախարարացն եւ եպիսկոպոսացն ժողովելոց հաւանեցուցին զալ լինել համազակեր եւ հաշտեցուցիչ ի մէջ պառակտելոցն, եւ հաստատեցաւ իսկ ուխտ ի միջն՝ նոցա ծառայել միամտութեամբ եւ սմա իշխել ուղղութեամբ:

Այլ չսերկարեաց Արշակ ի խոռտմանն. ի բազմաց ի նախարարացն խնդրեցաւ վրէժ, ազգ Ամանարականացն կոտորեցաւ, բաց ի փախուցելոցն առ Հռոմն ի Սպանդարտայ (յեղօրօրգոյն Վերսեհի) եւ յորդուոց նորա ի Շաւարշայ եւ ի Վազաւունէ, եւ գրաւեցան յարքունիս քաղաք ոստանի նոցա Նրուանդաշատ եւ ամուրն Արտաղերից, եւ համբարք նոցա ածան յԱրմաւիր՝ ուր նստէր թագաւորն: Վիակունք սպանելոց թողան գէշ գազանաց ի բացի, եւ շինականքն՝ որ կամեցան ամփոփել զոսկերս տերանցն, մահու պատուհաս կրեցին. իսկ զԽադ եպիսկոպոս Բազրեւանդայ եւ Արշարունեաց որ ոչ պատահեաց յառաջնում՝ նուազին եւ այսմ ժամանեալ՝ կշտամբէր զթագաւորն, հազիւ ապրեցուցին ի քարշանաց եւ ի քարկոծանաց ալք կորովիւք տայգերք դատերն նորա յԱզահունեաց տոհմէ:

Այսպէս անգէն ի ժամանակի զի խաղաղութեան դաշինք Պարսից ընդ Յովհանու կռեցան եւ դատարկացաւ ձեռն ժառանգական թշնամոյն թագաւորութեանն Հայոց, բեկեալ իմն էին սիրտք նախարարացն եւ ցրտացեալ ի թագաւորէն եւ յօժարագոյնք իմն ի Պարսիկս, յանձն լինէին նոցա եւ մեծարեալք յարքայից արքայէ դառնային յիւրեանս²: Ասլը ժողովեալ խրատէր զնոսա եպիսկոպոսապետն ի սէր եւ ի հնազանդութիւն հայրենի

¹ Խոր. Գ. Գ. Ի. Ի.

² Sollicitans quosdam optimatum et satrapas.

Թագաւորին եւ ի միաբան պատերազմ ընդդէմ հալածիչ եւ մեզակրօնիկ Թագաւորին : «Եթէ բեւր շար իցէ, առէ, Արշակ, առկայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն Թագաւոր ձեր է»¹ : Ընդէն իսկ յառաջնում հաշտութեանն՝ Մեթուսան նահապետ Արծրունեաց եւ նորին քեռայր Վազան Մամիկոնեան չկամեցեալ հաշտել ընդ Թագաւորին՝ երթեալ էին հաստաւած առ Շապուհ ծառայել նա հակառակ Թագաւորին իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին՝ յառով Թագաւորութեան Հայոց :

Սոցա առաջնորդութեամբ եւ խորհրդով տալքեցաւ Ալաւայոզան ոմն պահլաւիկ հզոր զնորաւ՝ դալ ունել զԹագաւորն Հայոց : Խողաւ Լքաւ Արշակ յիւրոցն օգնականութենէ, զուր յիշեցուցանէր զօրաւորին Պարսից զհամարին ազգականութեանն . այսպէս առաի ի նեղ անկեալ եւ անտի հայեցեալ ի բռն խաղաղութեան եւ հաշտութեան եւ հրապարանաց եւ երդման Շապուհ², յանձն առ երթալ յարքունիս արքային Արեաց հանդերձ ապարադետաւն իւրով Վասակաւ, արձակելով յառաջագոյն պատարագս³ : Չառաջինն մեծարեցաւ Արշակ, ապա յընթեաց անտի⁴ հրաժան տայր Շապուհ հանել տանել զնա ի խորշ մի, խել զայն⁵, եւ կապեալ սարեօք արծաթեօք⁶ կամ երկաթեօք ի խուժաստանի՝ յԱնգմիշն (Մեծաշն) բերդի կամ յԱգարանս դղեկի պահել (369) . անոր չարչարեալ մեռանէր զընտանեամբ⁷ եւ կամ առնէր ինքն անձամբ անձին⁸ . իսկ Վասակ մորթեալ քստ Պարսից օրինակին կախեցաւ զնմին բերդէ⁹ :

Այսպէս Թողաւ անպարտապար ի Հռոմայեցւոց Թագաւորն որ տեւեաց բաւեաց ընել նոցա հռատաբար լրա փայտութեան Ամիդանու . միայն վերջին զանդաղումն նորա յարչաւանին Սաղաւնու ուժացոյց ազգալէն զնոսա յիւրմէ, մինչեւ Վիրանեայ ճարտարախօսի բիժ եւս մեռանութեան Պարսիկս զԱրշակաւ արկանել :

125

Վաղ իսկ յառաջ քան զյայտնել Թշնամութեանն՝ արիւթեալ էր Շապուհ առաքել Արշակայ հրահան անել եւ զղշիպն Հայոց, որպէս եւ զլրանայս նախադարացն, ոչ միայն զայնոցիկ որ հաւա-

1 Բուք. Գ. ԳԼ. 30.
2 Ամ. Ի. 12. per exquisitas perjurisque mistas illecebras. եւ միտան ընդ նմա փաւաւ. Բուք. Գ. ԵԲ. "Շապուհ աղբոյ մեծաւ ազգանօք եւ պատարագօք եւ հրովառակօք եւ սիրով զԱրշակ առ թիք կոչեր, զի արաքեն ի մէջ իւրեանց սէր եւ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն մեծ". եւ ԵԳ. "Իսկ Արշակ ինգրէր հաւատարմի՜ երգում... նա (Շապուհ) եւ բերել ըստ օրինացն հաւատարմի՜

երգմանց Թագաւորութեան Պարսից՝ ալ, կնքել զարալ նկարագիր մասանեաւ, եւ յղեաց.:

3 Խար. Գ. ԳԼ. 17. Բուք. Գ. ԳԼ. ԵԳ.:

4 Ամ. անգ. Բուք. Գ. ԳԼ. ԵԳ. էլ 168.

5 Ամ. անգ.:

6 Ամ. անգ.:

7 Ամ. անգ.:

8 Խար. Գ. ԳԼ. 30. Բուք. Ե. ԳԼ. Ի.:

9 Բուք. Գ. ԳԼ. ԵԳ.:

առաջին կային Արշակայ, այլ եւ զհաստաւանեալն առ արքայն Արշակայ: Այն սակս գրգռեցաւ կապած ամենեցուն մասաց եւ աւարտ լուեալ եւս զձերբակալ ընել թաղաւորին՝ անագան կալաւ զղջումն զնախարարսն. եւ այնպէս բազումք ի նոցանէ կանամբք եւ արդւուք անկան ի Հռոմայեցիս¹: Այնպէս եւ կին թաղաւորին (Քառանձեմ) եր անկեալ յԱրտագերսն² ամուր Արշաքունեաց աշխարհին հանդերձ պիւրայորդումք Պապաւ եւ զանձուքն արքունիք:

Համարձակ ապա Սիւղակայ ներքինաց եւ Արտաւանայ առ ներ յանձն Շապուհ զառաջնորդութիւն Հայոց աշխարհին: Սգրա խաղացեալ հասանին առաջի բերդին, զուր իմն եր պաշտպանն վասն անմատոյց դրիցն ի բարձրաւանդակի եւ վասն սպասութեան սառամանեաց ձմերայնուոյն: Այնժամ ի գէպ համարէր Սիւղակ ի կիր արկանել զաջողակութիւնն զոր ունէր վարելոյ ընդ կանացի ազգին. առ հրաքան ի դշխոյէն հանգերձ Արտաւանաւ գալ ի բերդ անդր՝ խօսել վասն իրացն ի վերայ հասելոց: Մտեալ ի ներքս մերթ սպառնալեօք, մերթ խառնամբք յորդորէին տալ ի ձեռս զամուրն: Այլ զջխոյն կապան բարձեալ աղեղորմ՝ զվիշտան մրմնջէր՝ զիւր եւ զառնն թշուառանաց, մինչեւ մասնիւքն այնորիկ եւ գահինք իւրեանց ընակ տեսան եւ հայրենի աշխարհին՝ կամ վասն զի ի գութ իմն դարձան ի վերայ դշխոյն եւ պատանեկին արքայորդաց, եւ կամ զի հաստացման իրիք ի Սաղեակ ան կալան՝ միարանեցին ընդ կնոջն քաջաբար:

Այս երդմանց հաստատութեան դարձան նոքա ի բանակն. աւուրս երկուս, տանն, խնդրեաց Երկինն խորհել թէ տալէ արգելք ձեռս թէ ոչ: Իբրեւ ի զեղծի իմն եղեն Պարսիկ երկայնութեամբ ժամանակին՝ յանկարծ բացեալ դրան բերդին եւ գիշերի դուռք մի ի քաջացն երիտասարդաց, յարձակեցան ի զակիշ անդր, զմեծ մասն բանակին կոտորեցին, եւ մնացեալքն սակաւաւորք փախեան ի բաց: Այսր մնայր բամբիշնն ի պահ բերդին, բայց զարքայորդին զերծուցանէր փախստեայ ի սահմանս Հռոմայեցաց: Ինկալաւ զնա կայսր Սաղէս, սահմանեցաւ արքայորդայն Հայոց տեղի բնակութեան՝ Վեդիկեսարիա Պոնտացւոյ, անդ թաղաւորաբար ունէին զնա մեծաւ շքով:

Վաջալերեալ ի որոյ անտի կայսերն առ Պապ՝ առաքեցին

1 Խոր. Գ. Գլ. ԼԳ:

2 Artogerassa.

3 ԱՄ. Մարտի: Խոր. անգ. այլ առ զպալ յայնժամ պատանդ առ Հռոմայեցաց լեալ համարի: — Ստորութիւնն է զպալ Հռոմայեցի թառանձեմայ՝ հոկաւի յայտնի վայտնութեան ոչ փայն ֆ. Բուլանդուպ, այլ եւ Թ. Խորենացւոյ (Գ. Գլ. ԻԳ). այլ գտաւորութիւնն՝ որով տեղեցան ի գլխ, բառնի ի փայլ եթէ

զհետ երթանք կորսի պատմութեան զոր ընծայէ ֆ. Բուլ. ի վարազատայ փոխել ՅԱրշակ Գ.: Կա առանիկ եւ Ստեփանոս լուսանե իսկ զանուն մեր նորա եւ յան թէ որդի Աղմուկազայ իցե, փոխել հորդ հաժարել Թիւրմուպ գաղտնաց պիտ փոխ հաստատել թէ որդի Աղմուկազայ իցե Պապ զի քրիստոնեայ եր Արշակ եւ չեա բեր լինել երկին:

Արեւիկայ եւ Արեւիկայի հրեշտակութիւն առ Վաղէս եւ աղաշէնի զօրօք առաքել նստողացն զՊապ յաթսան: Այլ քանզի վաղ զայրացեալ էր անհնարին Շապուհ ընդ Հռոմայեցւոց վասն ընդունելութեանն այնորիկ, յայն սակս ի դէպ իմն համարէր կայսր չօղնել առ ժամն զօրու, այլ Տերենտիայ դքսի հրաման տայր ածել մուծանել զՊապ ի Հայոս, այսպիսի ինչ զգուշութեան պայմանաւ՝ զի առաջնորդեսցէ Պապ ազգին, բայց զնշանակա թագաւորութեանն եւ զանուն առ ժամն մի կրիցէ, զի մի քակեալ ինչ զդաշինսն Հռոմայեցիքն թուիցին:

Իբրեւ զգաստ ընէր այսմ ամենայնի Շապուհ արքայ, ամենեւին իսկ ի մոլեղնութիւն ելանէր. մեծաւ բազմադոս զօրօք քրիստոնէի ի Հայոս արշաւէր կամ ինքն եւ կամ զօրաւորքն առաքելովք: Օւահի հարաւ Պապ եւ ընդ նմա Արեւիկայ եւ Արեւիկայի, եւ իբրեւ չգոյին ուստեք թիկունք օգնականութեան, զի մեալ անկան յամուրս լերանց ի վերայ սահմանաց Հռոմայեցւոցն եւ ի լերինսն Խաղտեաց (կամ Աղիկայ կամ Աղքեայ)¹. անդ ռակաւ զնորաւ վաստակարեկ առնէին զամիսս 5 զգօրս թագաւորին Արեւիկայ, թագաւորալք ի թաւուտս թանձրախուռն անտառացն եւ խոտորեալք յաղամոզ հետս շաւղաց վայրացն: Այնուհետեւ յուսահատեալ արկանել զնոսա ի բուռն, եւ զի տապ եւս ամառանայն սաստկացեալ նեղէր՝ յետ ապականելոց զամենայն մարդարերս երկրին եւ զամուր ամուր տեղին քանդելոյ կամ առնելոյ² զամուրսն Վանայ, զԱրտաշատու, զԱղաբաղատու, զԱրտաշատու, զՕւրեհաւանայ, զՕւրիշատայ³, ապա ամենայն բազմութեամբ պատեալ պաշարէր զԱրտաշատն բերդ եւ յետ աղբի աղբի կոռոց՝ լուծան լքան ամրականքն (որ ընդ ամենայն զամիսս իբրեւ 14 եղն ժուժկալ՝ յուսալով մանաւանդ թիկանց օգնականութեան զոր բերիցէ Պապ ի կողմանց Հռոմայեցւոց)⁴. վառեալ վկանդեալ առնոյր գունդն Պարսից եւ հրձիգ արարեալ եղծանէր, եւ զբամբիշն զկին Արշակայ արքայի հանդերձ զանձուք առեալ վարէին ի գերութիւնն:

(3) Ասորեստանի ընդ սայլացից հանեալ սպանաւ տիկինն⁵: Վաղ քան զայն եւ Սերուժան Արծրունի նոյնպիսի անցոյ էր անցուցեալ եւ ընդ կանայս նախարարացն կախելով զնոսա զգերդից իւրաքանչիւր, քանզի նմա իսկ յանձն էր աշխարհն հրամանաւ Արեւիկայ արքային:

Այնուհետեւ հնարէր խորամանկն Շապուհ փորձել միւսանգամ փայփայելով եւ ծածուկ պատգամաւորութեամբ ի կառ-

1 Ուրեւս եւ մի եւս պատմագիրք զոգն կողմնս թագաւորաց գնն փշա ապական փոխաւեց. տես Նշիւն, 331. Բուլ. Դ. Գլ. ԵԲ. ի վերջն:

2 Ամ. տեղ:

3 Խոր. Գ. Գլ. ԼԵ. Բուլ. Դ. Գլ. ԵԵ:

4 Բուլ. Դ. Գլ. ԵԵ:

5 Ամ. տեղ: Բուլ. տեղ: Խոր. տեղ. Բեպեւ եւ ուս է թանկութեան, ոչ ի կամաց տես լինել տնտեսութեան:

6 Խոր. տեղ: Բուլ. Դ. Գլ. ԵԵ:

կածանս ի վերայ Նիւղակայ եւ Արտաւանայ, եւ զրդուէր իմն զԹագաւորն մանուկ իբրեւ Թէ իշխիցեն իմն նոքա ի նորա վերայ եւ ստուեր իմն իշխանութեան նմին Թողուցուն: Եւ Թագաւորն ի բանս Թշնամուղ աշխարհին իւրոյ եւ տոհմի եւ զգլուխ արանցն առաքէր առ Շապուհ:

Յետ Թօթափելոյ զխրատառուս պատանեկին՝ դիւրաւ այնուհետեւ Թագաւորութիւնն հանդերձ Թագաւորաւն իբրեւ աւար կայր առաջի Թագաւորին Պարսից: Նմին իրի հարկ համարեցաւ կայսր առաքել զԱրինթէ կոմս, զայր քաջ հռոմէական լեզէոնոք ի Հայս: Բայց Շապուհ քանզի տափաւն չհամարէր զանձն կազմեալ ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմայեցւոց, կոչեաց զգօրան յետս, որք վազ սկսեալ էին մտանել միւսանգամ ի ներքս ասպատակաւ (370)¹: Եւ որպէս հաւանութեան Թուի՝ այս իրք յետ միոյ ճակատու դիպեցան որ ի Ձիրաւն կամ ի դաշտավայրին Բազրեւանդայ առ լեռնոտամբն Նպատայ մղեցաւ, առաջի Եւփրատ գետոյ, յորում կային աստի Տերենտ եւ Արինթէ, Սմբատ ասպետ որդի Բագարատայ եւ Սուշեղ որդի Վասակայ եւ Սպանդարատ կամարական, եւ անտի րաց ի պարտական զօրազլխացն՝ Մերուժան, Ուռնայր արքայ Աղուանից եւ Շերգիր Վեկաց արքայ: Խառնեցաւ ճակատն աստիկ յերկոցունց կողմանց. նահատակեցան մանկտին Պարսից եւ Հայոց՝ որոց ապաւէն իմն էր ասպարափակն Հռոմայեցւոց:

Ի խառնուորան անկաւ Շերգիր ի ձեռն Սպանդարատայ, Ուռնայր հանաւ ի պատերազմէն խոց վերաւոր ի ձեռաց Մուշեղն, որ չառ յանձն սպանանել զայր Թագաւոր. իսկ Մերուժանայ վերաւորեալ երիւարն՝ եղեւ ձերբակալ յեզերս շամբի Պոգայովտի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի՝ որ ջեռուցեալ շամփուր երկաթի ատրազոյն եւ բոլորեալ պսակ եր ի գլուխ նորա եւ ասէր. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի խնդրէիր Թագաւորել Հայոց, եւ ինձ՝ զի ասպետս եմ՝ պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեան իմում²: Իսկ Վահան նորին քեռայր վազ սպանեալ էր յիւրմէ իսկ որդւոյ ի Սամուելէ՝ որ անկաւ փախստեայ ի Խաղտիս:

Բայց զՊապ չէր Թողեալ զօրավարացն Հռոմայեցւոց մտանել ի ճակատ անդր, այլ ի Նպատական լեռնէ դիտէր տեսանել Թագաւորն սրտաթուռն գլուխն, ունելով առնթեր զեպիսոկպոսպետն սուրբ զԼեւրսէս, որ մերթ յառթաւ կայր եւ մերթ յորդորէր զԹագաւորն ուղղել զսիրտ իւր: Յետ ճակատուն միջնորդ ի մէջ անկեալ սրբոյն՝ տայր խոտտանալ Թագաւորին գնալ հայրաքար ընդ նախարարսն, եւ սոցա չվտարանջել. եւ դարձոյց իսկ

1 ՍՄ. ԻԶ:

2 Ըստ Փ. Բուզ. Է. Գլ. ԽԳ. յետոյ հարկէն: Հարեալ Սիւնեաց սպանաւ նա ի զոսրիս ի ճակատու ուրիշ ի Բարկանէ նա.

աղբայ զամենայն պարտա տոհմին Սամառապոլիսաց զոր հանեալ էր հօրն՝ ի Սպանդարաւ, իբրեւ պարգեւ քաջութեանն. եւ ապա քաղաքաւթիւն զօրացն տուաւ հաստատութեամբ Մուշեղի, եւ առանձինն իսկ քաջն Վանել նահապետ Մանուկեայ էր զօրավար արեւելեան զնդին փոխանակ Վղակայ որ նախ քան զայն գործ ունէր զմարդպետութիւնն՝ յաջորդելով զՀայր¹:

Վրեթէ ամենայնիւ միաբանէ Մամիկոնոս ընդ տոհմային պատմութեան, մանաւանդ ընդ Թ. Ռիւզանդացւոյ՝ յորժամ պատմեցէ սա զանցա պաշարման փառասնձեմայ ի բերդին Արտազերից:

Ինք Վիւզակայ վերադարձաւ ազգին՝ եւ Արտաւանայ զինուորի², որ մի ըստ միոջէ նշանակեցաւ ըստ հռոմայեցի պատմադրին՝ մասամբ իմն այս ինքն՝ իսկզեանն ունի նմանութիւն ընդ գործոց Մերուսիայ Արծրունւոյ եւ Վահանայ Մամիկոնեանի (որ ըստ տոհմին իսկ էր զօրավար). սակայն վերջին գործք որ զինուորայ եւ զԱրտաւանայ պատմին ի նմին մատենագրէ՝ լին ինչ ամենեւին նման գործոցն որ զՄերուսիայ եւ զՎահանայ ի մերոց անտի վիպին, այլ նման իմն են սակաւ ինչ անցիցն որ զՀայր մարդպետէ եւ զՎղակայ մարդպետէ եւ լապա զօրավարէ՝ առ ի Թ. Բաւդանդայ պատմիցի: Վանդե զՀայրէ յիշե մտանել զազա յԱրտազերս բերդ եւ խօսել ընդ դշխային փառասնձեմայ եւ գնել եւս նմին թշնամանա, եւ յայն սակաւ յետ թաղաւորեցն Պարսայ լեւզ զնմանէ ամբաստանութիւն՝ սպանաւ իբրեւ թշնամանիչ մօր թաղաւորին: Այսպէս եւ Վղակ նախ մարդպետ եւ ապա զօրավար տոհմանապալ՝ լինի ի բանի ընդ յալբային Պարսից, մասնի, եւ փաղտեալ սպանանի ի Պարսայ³:

126

Իսկ Շապուհ չղաղարէր արդեւք յետ առ Չիրաւ ճակատուն, բայց իսկ եւ իսկ չկարէր առնել սկիզբն տալոյ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց, այլ կամէր իմն պարապ պատրաստելոյ: Յայն սակաւ նախ առաքէր հրեշտակս առ Վաղէս խնդրել չլինել թիկունս օգնականութեան աշխարհին Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի: Չեղ ինչ այնմ ունին կայսր, մանաւանդ զի եւ ինքն իսկ թաղաւորն Արեւաց մերժեալ հանեալ էր զարքայն Վրաց զոր Հռոմայեցւոցն կացուցեալ էր ըստ պայմանի դաշանցն որ ի Վաղերեայ ընդ Պարսից երբեմն կուեցան (297), եւ կացուցեալ փոխանակ Սաւրոմակայ զնորին հրեղձօրորդի զԱբակուր: Հրաման ետ Վաղէս Արինթեայ մնալ ի Հայս եւ Տերենտեայ 12 լեզէոնօք

1 Խոբ. Գ. Գլ. 14 — Ի. Թ. Բուզ. Ե. Գլ. 7:

2 Praefectus gentis.

3 Magister armorum. Ամ. Ի. 12:

4 Թեւեալ եւ ըստ կոչման անուանց եւ

ըստ անցից քառուել նմանն Վիւզակի եւ Արտաւանի Մամիկոնոս՝ զազնապայ (Սիււնւոյ) եւ զարքայոյ (Մամիկոնեան) զոր եմն զինակիրք ողբայի, բարեկամք Հրապէս, եւ սպանանի ի փառասնձեմայ (Խոբ. Գ. Գլ. 14):

խաղաղ մտանել ի վ իրո եւ նստուցանել այսրէն զՍտրտման: Երբեւ զեղերոց Ասւր գետոց հասեալ կայր զօրն՝ մատուցանել Լուսափուր պաղատանս բաժանել զԹագաւորութիւնն վ լրաց ընդ հօրեղբորորդւոցն. Սարտմանայ ունել զկողմնանս սահմանակիցս Հայոց աշխարհին եւ Խաղտեաց, եւ ինքեան զսահմանակազմն Լուսափուր եւ Պարսից: Լուսիցի իսկ յանձն, ասէր Լուսափուր, զամենայն իսկ Թագաւորութիւնս Թողուլ Սարտմանայ՝ եթէ չէր ինչ երկեւղ ի ցարմանէ անաթ Էլասից, աս. որքա՞մ կայ պատանդ՝ ուստր մի իմ Ուղտրա (Թերեւս վ յախտանդ): Սուս զայն կայսր եւ հաւանեալ առ զայն յանձն. եւ ընելը Սուր գետ սահման ի մէջ երկուց հօրեղբորորդւոց:

Օջորացաւ զԺեցաւ արքայն Լուսաց ժամն օգնականութեանն Հայոց մատուցանելոյ եւ ի վ իրո պռանց նորա կամոց զիրոն կարգելոյ: Փութացաւ կազմել զգունդս իւր, կոչեաց զգորս դաշնաւորաց իւրոց եւ մնայր ջեռնոյ աւուրց զարնայնոյն՝ յարձակել յերկիր սահմանայն Հռոմոց (իսկզբան ամին 371):

Մյուս Թէպէտ եւ կայսր անդէն զարնայնի (Մայ.) երանել ի Ստտանդիկուպողեայ գնալ յՆիսիոք, իսկայն եւ այնպէս անց այն ամ եւ չհարան յայտնի ընդ միմեանս: Վայց ի միւսաւմն ամի (372) միջոյեւ տակաւին երեւելիք ի զօրավարաց նօրա Յերենան եւ Երեմիէն կային ի հիւսիսային սահմանս Պարսից աշխարհին ի պաշտպանութիւն վ լրաց Թագաւորին եւ պատմեցին Պարսաց արքայի Հայոց, անտուստ ինքնին կայսր զարնայնի երանել ի պատերազմ. անց նա ընդ Երաճանի եւ յամեալ յաւաճայ հալածել զուղղափառսն՝ դիմեաց ի Վեղաթ կոյս եւ չէլ առաջի նորոք Թշնամի: Վեղեցաւ տագնապեցաւ ժամն տապախառն օգոցն Միջագետաց եւ բազումք իսկ ի զօրացն խօթացան, այլ չէր ամենեւին անօգուտ արշաւանն. զի առանց ճակատու զբազումս յաղգաց դաշնակորաց ընդ Էլասից, մեծաւանդ զհօր ազգն Սարակինոսաց՝ արկանել յինքն, եւ այնպէս դառնայր այսրէն յՆիսիոք:

Ի գալ ամին մեւոյ (373) զարնայնի անտուստ խաղայր զօր պորսկական բազմատարած բանակը. ընդ առաջ առաքելը վ լորէս զԷր զօրավար զՅրայիանոս կոմս եւ զԷլիանն գերմանիկ զվ լորէս մար ընտիր ընտիր զօրք. բայց պատուէր տայր զի Թէ հնար ինչ իցէ՝ առանց ճակատու պատերազմի արգելցն զՊարսիկս ի սահմանայն. քանզի կամէր իմն Թէ ոչ ինքն նախ անցեալ ըստ դաշնան Յովնանու երեւիցի:

Մյուս զուր իմն էր այն հոգ. քանզի ինքեանք Պարսիկք կամեալար ի ժերայ Հռոմայեցւոցն դիմեալ յարձակեցան. եւ Թէպէտ եւ զառաջինն ըստ հրամանին՝ ետուն անդի Հռոմայեցիք, այլ ցետուստ իրեւ եկին խռնեցան Պարսիկք՝ հարան նոքա ի դիմի եւ

վճարեցին յաղթուածին կատարեալ: (Յեա այնտիկ յերկոցուանց կողմանց յապագումն իմն ընէր եւ միայն մանր մանր ինչ ճակատաբ մղէին՝ երբեմն սոցա եւ երբեմն նոցա յաղթելով: Իբրեւ այսպէս տառաւոր մաշէր ժամանակ ամարայնոյն՝ եղեւ առժամն դադարուան պատերազմին յերկոցուանց կողմանց: Այնուհետեւ երկոքին տեսաբ լքեւեղեցն եւ լքեւմտից որք հեռի իսկ էին ի գործոյ պատերազմին՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս, կայոր յԱրապոյդեայ Եփորաց յԱնտիոք, եւ Շապուհ (Թերեւս ի Խորասանէ) ի Տիգրոն (373)¹:

127

Մինչ դեռ յԱսորիս էր կայսր՝ ստէպ պատգամ առնա հասանէր ի կողմանց Հայոց աշխարհին վասն Պապայ արքայի: Տերեւտիոս դուքս զօրացն ի Հայս, այր բարեպաշտօն եւ ճշմարտահաւատ², կասկածանօք եւ հակառակութեամբ իմն էր ընդ արքային Հայոց, Թերեւս վասն տարապարտ սպանման եպիսկոպոստպետի աշխարհին Մեծին՝ Լեւրսիոսի, զոր ինքնին նիւթեաց թագաւորն եւ վասն խանգարման կարգացն լաւութեան, եւ բազումք իսկ ի Հայոց անտի միաբան էին ընդ նմա Թերեւս վասն նորին պատճառանաց: Բայց Տերեւտեայ չէր մարթ զըռն պատճառաւ իրացն մերկանալ առաջի արիանոս կայսեր՝ որ յառաջ քան զամենայն ընդ կորուստ ուղղափառ եկեղեցեացն կամէր: Ըստ համարէր Տերեւտ ցուցանել կայսեր զամբարհաւածութիւն մանկանն թագաւորի եւ զանազորունութիւնն առ հնազանդեալսն իւր եւ զպանութիւնսն: Այնուհետեւ հրաւիրեալ կոչէր կայսր արքայն Հայոց յԱսորիս պատուով թագաւորաբար, զի միաբան խորհուրդ խորհեացի իբրեւ ընդ թագաւորի դաշնաւորի ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն ի ժամանակի անդ դադարելոյ պատերազմացն: Այլ ի Տարսոն Եփրիկեցւոց հասեալ՝ մեծարանաց իմն պատճառաւօք պահեցաւ անդէն թագաւորն, ոչ ի բանակ անդր կայսեր կոչէր եւ ոչ զըռն պատճառաւ փութանակի գալստեանն կարէր խմանալ, քանզի ոչ ոք հանէր նմա ի վեր: Ապա ուրեմն ծածուկ զուշակութեամբ ի վերայ հասանէր թէ Տերեւտն թղթով ազդ առնէ կայսեր աճապարել առաքել զայլ ոք ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, զի մի, ասէ, առ տտելութեանն զոր ընդ Պապ արքայ ունին եւ վասն ահին թէ զուցէ դարձցի նա այսրէն յետս՝ ազդ մի այսչափ եւ այսպիսի եւ մեզ կարեւոր անցցէ ի կողմն Պարսից մտանել ընդ նոցա իշխանութեամբն, որք ի բնէ իսկ ցանկացեալ են յափշտակել զազգն զայն բռնութեամբ կամ ահիւ կամ ողորջով: Ի միտ առ այնուհետեւ թագաւորն զվասնդն մօտալուտ

1 ԱՄ. Ի. Գ. Ա.

2 Ս. Բարեղ թղթ. 99, 175 եւ 250. Գլխաւոր նորա զարկուածութիւնն ի Սա-

մաստ՝ կոչէ «բարեղ լուսաւոր ի բարւոյ արմատոյ», (Թաղթ 105 յաթ 373): Թէ՛ զարեւ. Եփրէլ. Պատմ. Դ. Գլ. ԻԷ.

հաստեալ. խորհեցաւ հնարս եւ ոչ ինչ պատեհագոյն քան զփութանալի փախուսան համարեցաւ ըստ խրատու այնոցիկ յորս վատահն էր, եւ ժողովեալ երեքհարիւրոցն ուղեկցաց՝ ընդ երեկս առազագնաց երիվարօք ելեալ ի քաղաքէն անապարէր կարգաւ գնդովին: Եւ հապ վայրացն փութացաւ զկնի եւ աղաչէր դառնալ յետս մինչդեռ յարուարձանեայն էին, եւ իբրեւ ի բաց դարձաւ այրն զանգիտեալ ի մահուն սպառնալեաց՝ առաքեցաւ լեզէոն մի զկնի թագաւորին, այլ ինքն իսկ թագաւորն դարձաւ յարձակեցաւ սակաւաձեռն գնդաւն ի վերայ նոցա իբրեւ մօտն հասեալ էին, եւ իբրեւ զխածակունս այնպէս զնետն սիւռէր գունդն Հայաստանեաց եւ հանէր զնոսա փախստեայս: Այդա ինքեանք Ճեպով եւ մեծաւ սաստիկ աշխատութեամբ ընթացեալ երկուս տիւս եւ երկուս զիշերս՝ այնպէս հասանէին յափն Արածանայ: Իբրեւ չգտին նաւ անցանել ըստ գետն յաղթ, եւ բազումք չէին տեղեակ ի լեւոյն գնալոյ եւ մանաւանդ ինքն թագաւորն առաւել քան զամենեւեան տաղտալէր՝ յայնժամ գտեալ նոցա տիկս, քանզի լի էին այգեստանեօք վայրքն, առին կապեցին յերկուց երկուց տեղաց վերայ մի մի բազմոցս եւ նստեալ միոյ միոյ յիշխանաց անտի եւ թագաւորին իսկ ի գլխովին՝ անցեալ հասանէին յայնկոյս (որպէս հաւանութեան թուի՝ առաջի Սամոսատ քաղաքի), եւ քնացեալքն ի դասուէ անտի սպասաւորացն հեծեալ ի ձիս ի լեւզ անցանէին մեծաւ աշխատութեամբ՝ լուծեալք, խոնաւացեալք անդր հասանէին զնոցա կնի: Անդ իբրեւ առ սակաւ մի ոգի առին եւ արծարծեցան՝ արագագոյնս քան զառաջին աւուրսն փութային:

Անտուսա իբրեւ զգայր զանցս իրացն կայր, զմտաւ ածեալ թէ ի թշնամութիւն դարձցի կամ յաւելլէ ի նոյն այնուհետեւ թագաւորն, յորժամ յիւր աշխարհն ճողոպրիցի, անապարէր առաքէր հազար մի աղեղնաւորաց հեծելոց թեթեւագնացից զօրավարութեամբ Վանիկել կոմնի եւ Վարդիմերայ հազարապետի վահանաւորացն: Սինչդեռ թագաւորն իւրովքն հանգերձ շքրջանո իմն զճանապարհայն գործէր եւ յերկարէր զլաւիղն, աղքատ քանզի հմուտք վայրացն էին, բաժանեալ յերկուս գունդս ընդ կարծ ճանապարհ հանխեցին կալան զառաջս նորա եւ զգլուխ երկուց ճանապարհացն, զի հարկ էր ընդ մին ի նոցանէ անցանել: Այլ ամենայն ել ի դերեւ: Վանիկի ոմն յաւելորաց՝ յետ տեսանելոյ զգունդս դարանաւորացն՝ պատահեալ Հայոց խոնջելոց վատակելոց ի ճանապարհէն, ածաւ առաջի թագաւորին եւ ազգարար զիրան գաղտ թագաւորին: Սա թագաւորեալ զահն՝ առաքէր վաղվաղակի ընդ կողմն աջակողմեան ճանապարհին հեծեալ մի իբրեւ այն թէ վանս եւ կերակուր պատրաստիցէ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ արձակէր մեւս եւս հեծեալ ընդ կողմն ձախու ճանա-

պարհին, որ չէր լինէ տեղեակ թէ այլ դէպք այլ յղեցաւ: Իբրեւ այն յարդարեցաւ առ ի գողանալոյ զմիտս դարանաւորացն՝ այնուհետեւ թագաւորն ընդ մնացաւսն ընդ որս անցեալ եկեալ էր ուղեւորն՝ նորա առաջնորդութեամբ պացեալ անցանէր իշխանօքն ընդ դերբուհն եւ ընդ նեղ եւ նաւք շաւիղն որ եւ գրգռաւ բեռնակրի անձուկ էր: Այսպէս մնայր զօրն հրամայեցի ի թիւ կանց թագաւորին, եւ ձերբակալ արարեալ զսպասաւորան նորա զհեծեալսն արձակեալս խարկանօք՝ կային սպասելին դատարկ զալլոտեան թագաւորին իբրեւ որոց որ վազ գրաւեալ փակեալ իցէ: Այլ թագաւորն Հայոց Պապ անդուտս հասանէր ողջանդամ՝ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ եւ ընկալաւ զնա ուրախութեամբ աշխարհն: Սակայն կաց նա հաստատուին ի հաւատարմութեանն ընդ Հռոմայեցւոց իբրեւ դաշնաւոր նոցա եւ արար զըկտնացն մեռացօնս, եւ թերեւս եւ ինքն եւս Վաղէս թոյլ տայր նմա թագաւորել եւ պաշտպանել իոկ նմա: Բայց Վանիէն եւ Բարդիւնք իբրեւ խաբեալք պատրեալք դարձան ի բանակն կայսերական՝ հաւնապազ լսէին թշնամանս վատութեան, որպէս թէ զոր ի բռնի կայր՝ կորուսին: յայն ռակս մատեան ի տկարակողմն անդր կայսերն՝ որ միշտ մէտ ի կասկածանս էր, մանաւանդ ի հնարից դիւթութեան¹: Աստորդ է, ասեն, Պապ, եւ արգելստիւ մէջ զանձամբ պատեալ՝ անց յաներեւոյթս. անհնարին հմուտ է Վիրկէական մեթութեանցն առ շրջելոյ եւ խեղելոյ եւ ծնգելոյ զմարմինս մարդկան, եւ անհարկէին իմն թէ եւ ինքն կայսր չէ այսուհետեւ յապահովս:

(Հայնմ հետէ անհնարին թշնամութեամբ էր կայսր ընդ Հայոց թագաւորին եւ հանապազ նիւթէր դաւ հնարաւորութեամբ՝ զի կամ բռնութեամբ եւ կամ գաղտ յարեւէ արկանիցէ, եւ զիրացն մնեքենաւորութիւն ծածուկ իսկ թղթովք առնէր յանն Յրայիանու՝ որ անցեալ կայր յայնժամ ի Հայո փոխանակ Յերենտեայ ի գործ զօրավարութեան գնդին Հռոմայեցւոց: Յրայիան յետ գրաւելոյ զմիտս թագաւորին քաղցրութեամբ եւ ողորով, մերթ տալով թուղթս ողջունացոյցս ի կայսերէ ի բարեկամութեամբ եւ մերթ ինքնին ի խրախուս թագաւորին բազմելով, եւ այնպէս յետգետ ուրեմն յօրինեալ յարդարեալ զամենայն մնեքենայս դաւուն՝ մեծարանք ի ճաշ հրաւիրէր: Ահի թագաւորն յանդէտս եւ անց բազմեցաւ ի տաճարին խրախուսութեան ի պատուական բարձին: Իբրեւ ընտիրք համադամացն առաջի եղան եւ տունն մեծ հնչէր ի ձայնէ բարբառոյ տղեայն նաւագարանաց եւ փողոցն արնգաց եւ իբրեւ ընդ գինիս մտին, ինքն կոչնատերն (կոմս Յրայիանոս) պատճառանօք ի բաց ել ի հացէն, եւ անդէն մի ոմն ի բարբարոս զօրուէ սակրաւորացն (²)

1 Յեւ վերագլխէ 351:

2 Suprae.

գէն վերացուցեալ յարձակէր հարկանել զթագաւորն՝ մինչ զեռ բազմեալն էր, զի գուցէ սրանայցէ ի բաց: Այն իբրեւ ետես թագաւորն՝ ուղղեցաւ ի բազմականին եւ հանեալ զերանն՝ յուսն եկաց պաշտպանել անձինն ամենայն զօրութեամբն. այլ հարեալ թափանցանց ընդ կուրծսն անկաւ տապալեալ ծակոտեալ պատառեալ եւ ի հարուածոցն կրկնելոց: Փրփրէր սիւեք արիւնն ի տաճարին զարդարելոյ եւ ցրուեցան ի բաց բազմափառն զարհուրեալք (374):

Այսպիսի իմն օրհասիւ վախճանէր թագաւորն մանուկ՝ որում համակ ջատագով մտեալ արդարացուցանէ հռոմէական պատմագիրն, հակառակ վկայութեան տոհմային պատմագրութեանն՝ որ նոսի տպատմութեալ գնա դնէ ի կայսերէ: Այլ որպէս ինչ եւ իրքն իցեն՝ ստեպն ընէր անիրաւութեամբ նենգաւոր գործ սպանմանն՝ յընթրիս անդ՝ որ եւ յԼաքսիտմն (հիւրընկալն) Պոնտոս, ասէ պատմագիրն, ականածել է: Այն իսկ մանաւանդ արդեւ եւ զեպիսպիսի այր որպիսի Տրայիանոս կոմն էր, լինէր գործի հնարաւորութեան անագորոյնն եւ կասկածոսն կայսեր, եւ գտանէր նմա՝ նազ Մարկեղիանեայ ումնմն՝ որ յարեւմուտս զՎարկինոս զարքայ Պուռայաց անդէն ի նմին ամբ (374) ետ սպանանել ի հացի:

Կծեցան զայրացան նախարարք Հայոց ընդ մահ թագաւորին արշակունւոյ, եւ անդէն իսկ ի հացին Պնել նահապետ Անձեւացեաց եւ սպարապետ արեւելեան զնդին յուսն կացեալ ջանայր խնդրել զվրէժ թագաւորին իւրոյ ի սպանւացն, եւ յետ գործոցն վճարելոյ գումարեցաւ խորհուրդ աշխարհօրէն զքնաւորութեամբ Սուշեղի սպարապետին եւ Հայր մարդպետի: Եկաց այս բան ի խորհրդեանն՝ անցանել կալ լուռ, քանզի նոյն մի ինչ համարէին ի Հռոմայեցւոց ի բաց կալ եւ Պարսից հեթանոսաց ի ծառայութիւն ստրկութեան մտանել:

Այսպէս Ամիթանս զՊնելոյ, որում բազմք մանաւանդ վասն օրինակի մահոս նորա միաբանն Փ. Բուզանդացի Յ. նա աւանդել եւ Մ. խորհնացի

1 Ամ. Լ. Գլ. Ա.

2 Փ. Բուզ. Գագ. Ե. Գլ. ԼԳ:

3 Փ. Բուզ. Գագ. Ե. Գլ. ԼԳ: «Եզեաց, առէ, զեպան մի գաղաւի թագաւորն Յունաց առ իշխանն զորաց իւրոց (առ Յերեմա եւ առ Աբէ), եւ հրաման ապր սպանանել թագաւորն Հայոց զՊնել: Եւ եղև իբրեւ ընկալան զայս հրաման ի թագաւորն Յունաց իջանելն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրն, սպանին մահա ի գեղ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊնել: Եւ եղև ի գեղան ժամանակ իբրեւ զժամն Յերեմի եւ Աբէ զորաւորն զորացն Յունաց թէ մայն է թագաւորն Հայոց Պնել, եւ ամենայն մեծանքն եւ զօրն Հայոց ընին անդ, եւ էր թագաւորն Հայոց Պնել բանակեալ ի գաղաւի ի Բուզանդաց զուռաք ի իսկ անուն անդայն, եւ բանակ զորացն Յունաց բանակեալ էր անդէն

մա առ բանակին Հայոց արքայն, ապա զօրավորն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ յընթրիս հրաւիրեալ կռիցին զմե թագաւորն Հայոց զՊնել մեծապէս ջառաջանաւորութեան նորա, որպէս օրն էր զայս թագաւոր ի հաց մե կռիւ, եւ ամենին կազմութիւն պարտաւորութեան: Եւ եկեալ թագաւորն Պնել յընթրիս, մեալ բազմեալ յուսել եւ յընթել: Եւ իբրեւ մեծեք արքայն ի խորանն Յերեմի զի զօրավորն Յունաց, եւ լեզուն սպարակիր հետեւան զհահա ի ձեռն, սակաւ զգոտայ, շուրջ ի ներքս զըմովք իտրանին պատեալ պոսկէին. սպանաւ եւ արատաւ կազմին ի ներքս կուռ վառեալք եւ ի վերայ հանդերձ զչեցեալք պարտաւորին: Իսկ թագաւորն Պնել համարէր ի մոտ իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զան անկցեն: Եւ մինչ զեւ ընթրիսն օւտեր,

չէ հետի ի ժամանակագրութենէ հառմայեցի պատմագրին, այնու՝ զի եւ առ նմա հաշուելով զամս թագաւորացն Հայոց ի ներքուստ ի վեր՝ մահն Պապայ անկանի մօտ ուրեմ յամ 376: Սակայն եւ այնպէս՝ ըստ պատմութեանն ոչ միայն յերկուց (յարապքին եւ ի սոհմային) պատմագրաց անտի, այլ եւ յայսմ իսկ ի սեպհական ժամանակագրութենէ իւրեմ օտարանայ՝ գնելով զՊապ համեմատ ժամանակացն թէոդոսի Ա., այնպէս:

(Եւս մահուն Արշակայ Բ. աղաչէ, ասէ, եպիսկոպոսապետն Ներսէս զկայսր Թէոդոս՝ օգնականութեամբ հառմայեցուց թագաւորեցոյցանել Հայոց զորդի նորա զՊապ. գոյ Տերենտիանոս ստրատելառ զօրու ծառնու ի Հայս, բերելով զՊապ ընդ իւր եւ մերժի անտի Մերուստան Արծրունի որ գրաւեալ կայեալ էր զերկիրն: Հապուհ Բ. զարեալ գումարէ գունդ հարուստ ի ձեռն Մերուստանայ, աւաքէ եւ թէոդոս այլ գումար ստաւարացոյցանել զնգէնսն ի Հայս եւ այնպէս կատարի կռիւն եւ յաղթութիւն ի շիրաւական գաշախ՝ առաջնորդութեամբ Տերենտիանոսի, Ագգէի կոմսի եւ Գորգոնոսի իշխանի հետեւակ զօրուն: Վաղ մուտնայ Պապ զերաւտիս կայսերն թէոդոսի. ի ժամանակի խռովութեան իրիք ի Թեսալոնիկ (որչ ստղգ թուականն է 390)՝ նշկահէ զնա, զՏերենտիանոս լեզէնսօք պահապանօք Հայոց ի բաց հալածէ: Դառնայ այսրէն Տերենտիանոս հրամանաւ Թէոդոսի, յանկարծ անկանի ի վերայ բանակին Հայոց, ասնէ կիսակաւս զգլուխ Գնելայ նահապետի Անձեւացեաց սպարապետի արեւելեան զօրուն եւ ըմբռնէ զՊապ: Անկանի յազերս առաջի զօրավարին թագաւորն Հայոց՝ մի անդէն սպանանել, այլ յանգիման կացուցանել զնա կայսերն. շնորհէ Տերենտիանոս, յանգիման լինի Պապ առաջի թէոդոսի ի շղթայս եւ գլխատի սակրով:

Եւս յայս ի համօրէն ընթացից պատմութեան է՝ թէ չէր հնար թէոդոսի Ա. ունել գործ ընդ Հապսոյ Բ., եւ ոչ էր նորա այնպիսի զօրութիւն ի Հայոց աշխարհին, Տերենտիանոսն (Տերենտան ֆ. Բուզանդացայ կամ Տերենտիանոս Ամմիանու), որպէս եւ Ագգէն (Ագէն ֆ. Բուզանդացայ կամ Արինթէն Ամմիանու) էին զօրօք ի Հայս եւ ի վիրս (որպէս անապք) ոչ առ թէոդոսի Ա. (յես 379 ամին) այլ առ վաղեսիւ նորին առաջին ամբողջական: Թէպէտ եւ Գորգոնոսն գեռ կենդանի էր առ թէոդոսի Ա. այնու զի յիշի նա ի թէոդոսեան մասնին իբրեւ վերակացու կայսերական կալուածոց (յամի 386), սակայն Տերենտան եւ Արինթէ վախճանեալ էին վաղաքցն՝ անկանելով ի ճակա-

սպրաւոր զօրքն ի թիկանց կուռ նորա կողմաւը պսակեալը կային շուրջ զնա վա յամնայն կուռն: Իբրեւ ընդ գինիս մին, որպէս զառաջին օւրախութեանցն նուազն մասուցին աղբայն Պապայ, եւ ահապատակ թմրիկահար եւ օրնդահար, քնարահար եւ փողահար իւրաքանչիւր արուեստօք պէտպէս մայնիւք բարբառեցան: Եւ վաճառաւոր լիզեանին հրաման ետան. եւ փնջ գեռ թագաւորն Պապ զօրախութեան գինին ունէր ի մասունս իւր, եւ նայր ընդ պէտպէս ամբոխ գումանցն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բազմաւ էր՝ ունէր առաջ սփի ի մասունս իւր, իսկ ալ ձեռն եգեալ էր ի զատապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յալու ազգերն իւրեմ, եւ փնջ գեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, եւ ա-

չքն յառաւ կոյս պընդեալ հայր ընդ պէտպէս ամբոխ գումանցն, հրաման լինէր անարկելով զօրաց Յունաց: Եւ լիզեանն սպրաւորքն երբու ի թիկանց կուռն կային ի սպասու սփիկիւրէ վահանքն, յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զաւկուրս՝ զարկանէին թագաւորին Պապայ. փն կիլի զուլն հարկանէր սպրաւն, եւ մուռն եւս սպրաւորն զալ թափ մեկն՝ որ կայր ի վերայ զատապանին նրանին՝ հարկանէր կարէր եւ ի բաց ընգնողը: Անգէն ի բերանն ստղգայէր թագաւորն Պապ. եւ՝ գինին առաւելն եւ արիւնն պարանոցին նովա հանգերձ ի վերայ բաժակը սկածելն անկանէր, եւ անգէն ստղգայէր թագաւորն Պապ. ընդ չիթեկց ստղգին խռովութեան....:

1 խոր. Գ. Գլ. 12—13:

առաջ ընդդէմ Գլխաց առ Ազգիանուպողեալ (յամբ 378) ընդ իւրեանց կայսերն ընդ Վաղեսի եւ ընդ 35 զորավարսն: Ապա յայտ ուրեմէ եւ յամենայն կողմանց՝ թէ միայն Վաղեսի ժամանակացն կշռի ժամանակ (6—7ամեայ) թագաւորութեանն Պապայ, որով երթեալ կցի այն ընդ ժամանակի թագաւորութեան հօրն իւրոյ ըստ նորոգ հաշուին որ վերագոյն ընծայեցաւ:

(Եւ փառներսեհի (փառենայ՝ ըստ փ. Բուզ.) առնոյր զեպիսկոպոսապետութիւնն սքանչելին՝ Ներսէս Մեծն, թողն Յուսկան, յԱթանազիւնայ՝ որ ընդ եղբօրն իւրոյ Պապայ մերժեցան ի կարգէ եպիսկոպոսապետութեանն վասն վարուցն անարժանութեան: Իեալ Ներսիսի ի հրահանգս ի Կեսարիա Պամրաց (ըստ միաբան վկայութեան փ. Բուզ. եւ Մ. Խորենացոյ) ունէր գիտութիւն ուղղիչ եւանդեանն՝ որով եկն ի նորոգութիւն եւ ի յարգարումն եկեղեցական կարգաց աշխարհին. եղեւ նա զօր միաւորութեան երկուց թագաւորացն Հայոց աստի՝ ընդ իւրեանց նախարարացն եւ անտի՝ ընդ գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն: Ընցք պատմութեան նորա են կից ընդ պատմութեանն Արշակայ Բ. եւ Պապայ եւ ընդ ուղղութեան ժամանակաց նոցա ուղղի եւ տորայն: Յերկօցունց առհմային պատմագրաց պատմի դեղով ի Պապայ վախճանեալ, ապա մօտ ուրեմն յամբ 373—374: Օսքսորել նորա ի Վաղեսի ի կղզի մի անբնակ եւ զդառնալ անտի հրամանաւ կայսերն Խէոդոսի եւ լինել ի տիեզերական ժողովին Դոստանդինուպոլեայ (381)՝ ոչ ժամանակագրութիւնն առնու յանձն եւ ոչ արձանագիրք անուանց ժողովոյն այնորիկ, որոց անհնար էր չցուցանել զանուն նորա, որպէս արձանագիրք Նիկիական ժողովոյն ցուցանեն զանուն Արիստակեայ, որ առաւել անժանօթագոյն իմն անուն ի Յոյնս էր:

Եւ իբրեւ փոխարէն իմն նմին՝ գտանեմք զՍ. Ներսէս ի Կեսարիա Պամրաց յամբ 371 կամ 372 ի ժողովի (32) եպիսկոպոսաց առ օրբովն Բարսղեւ, զի յանուանէ յիշատակի նա ի միաբանական թղթին առ Պամասոս քահանայապետ Հռոմայ եւ առ եպիսկոպոսունս արեւմտից զի առաքեցցին արք՝ որ եկեալ յարդարեսցեն զիրս եկեղեցեացն արեւելից, ածելով ի միաբանութիւն զեպիսկոպոսունսն յետ այնչափ արիանոսական գժտութեանցն¹:

128

Վանդե չգոյր Պապայ որդի հուժկու, ամապարեաց կայսր Վաղէս առաքել Հայոց թագաւոր զղք արշակունի, եւ ուրախութեամբ ընկալան զնա Հայք (374): Սա էր պատանեալն կռովի Վարադգատ արշակունի եղբօրորդի Պապայ (ըստ փառաւ. Բուզանդայ). առանց իրիք տարակուսանաց է՝ թէ Վարադգատ

1 Ի Բուզ. Ս. Բարսղե՝ 69: — Յեւ եւ վերագոյն էլ 345—346:

էր զոր փոփոխական Պապայ պահելոյ ի Տարան՝ կամէր առաքել ի Հայս Վլադէս, յառաջ քան զամ մի կամ երկուս: Եւ նորա լեալ յաշխարհին Հոռոմոց երեւելի ի բռնամարտիկս եւ ի զազանամարտի ի Պիսաս Խտաղիացւոց եւ ի Հեղեուպոլիս Եղղադացւոց եւ ի սահմանակողմանս արեւմտից ընդդէմ գերմանական ազգաց (Վոնգորաքսաց): Ոչոյն արութիւնս քաջութեանց եւ յերում աշխարհին ցուցանէր ի թագաւորութեանն զհետ աւագակաց Կլեմէս ի գծուարս Վարանաղւոյ եւ վազեր զլինի նոցա զՆափրատաւ՝ յորժամ գունդ աւագակացն սրանայր առաջինորա՝ խորտակելով զկամուրջն ընդ որ անցին, եւ զարհուրեալ աւագակացն՝ զէնրնկէց ի ձեռն եկին¹:

Եւ զմահն Պապայ՝ զոր մեծաւ իսկ խնամով ջանացեալ էր ածել զերեւել, արամէք տիրէր ի կոր կործանէր: Եւ իբրեւ զայն եւս զգայր թէ զօրանայ իմն զօրն հռոմէական ի մէջ Հայոց աշխարհին՝ զլեաւորութեամբ Տրայիանու բանակեալ (ի Բագրեւանդ), քանզի ոչ միայն ճոխութիւն մեծ էր զօրավարացն Հոռոմոց ի վերայ նորոյ թագաւորին, այլ եւ ըստ խրատու Մուշեղի նոցին զօրավարաց հարցեալ զկայսր՝ հասանէր հրաման ամրացուցանել զաշխարհն անպատասպար յերեսաց Պարսից, շինելով մէն մի քաղաք յերաքանչիւր գաւառի եւ բազմացուցանելով զքերդան մնչեւ ի Վանձակ Ատրպատականի, եւ զբազումս յազատաց եւ ի շինականաց զնուարեցուցանել կայսերական թոշակօք². ընդ այս ամենայն զարհուրեցաւ թագաւորն:

Տեսնջել զանցիցն Պապայ առաջի կայսեր ոչ կարէր, այնու զի զնոյն անցս եւ ինքն ընդ նորին հպարտանոց: Նմին իրի զայնմանէ լեւալ՝ այլ ինչ մեծամեծ խորհուրդ ի միտ արկանէր. զԵրակ կամ զԵրզնակ դեսպանութեամբ առ կայսր առաքեալ՝ խրատ տայր զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին իբրեւ ամենայն իսկ աղետից եւ չարեաց պատճառք՝ զայն բառնալ ջնջել ի միջոյ. եւ եթէ այդ, առէ, չթուի հաճոյ, ապա զոնեայ դադարեցէ այսուհետեւ բաժանումն թագաւորութեանն Վրաց յերկուս, եւ ի բաց ելեալ զօրուն Հռոմայեցւոց՝ որ ի պաշտպանութիւն Սաւրմակայ ի Վիրս կայ՝ թագաւորեցէ յայսմհետէ միահեծան Ասակուր զոր իւրն թագաւորեցուցեալ էր: Բայց Վլադէս տայր պատասխանի թէ զայժմու հանգամանս երկոցունց թագաւորութեանցն չկարեմ փոփոխել, մանաւանդ զի վասն իրացս սրտոցի վաղ իսկ հաւանու թեամբ երկոցունցն փոքրանց դաշինք ի միջի հաստատեցան, եւ ինձ պարտ եւ պատշաճ է պահել ճշդիւ զուխա դաշանցն (ի վերջոյն կոյս 374 կամ իսկզբուն 375 ամին)³:

1 խոր. Գ. ԳԼ. Ի:
2 Փ. Բուզ. ԳԿԻ. Ե. ԳԼ. ԼԳ:

3 Ամ. Լ. ԳԼ. Բ:

Լատի Սատանականն, Թերեւս վասն զի ժամանակ ի պատրաստութիւն պատերազմին կամէր շահել, գրէր այսին պատգամ պատասխանեաց բարբառելով մեծաբանս եւ պատճառելով անտախտ. չէք եւ չէ հնար, ասէ, գտաութեանցն կտրել արմատաքի՛ Թէ ոչ եկեացն կացցեն ի միջի արդ որ ականջալուր եւ ականաւունս գիտակ գաշանցն են՝ զոր ես ընդ Յովհաննու եղի. քանզի գիտէր Շապուհ Թէ բազումք ի նոցանէ ի կենաց վախճանեցան:

Ի վարանս իմն անկաւ Վաղէս, եւ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ հրաման տայր Վիկտորեայ մադիստրիանոսի հեծելոցն եւ Ուրբիկիոսի հրամանատարի (դքսի) զօրացն Միջագետաց երթալ վաղվաղակի ի Պարսս, յայտ առնել առաջի Թագաւորին Թէ զհարդոր պարծիսք արդար եւ չափաւոր լինել եւ ոչ օտարին ինչ իրաց ցանկանալ՝ արդ յետ բազում անգամ խոստումն Հայոց տալոյ Թողուլ ղնոսա ըստ իւրեանց սահմանադրութեանն եւ օրինաց՝ համակ զհետ պնդեալ գործես ստեպ դարան, եւ դարձեալ Թէ չկարէ կայսր Թողուլ առանց պաշտպանութեան զՍաւրոմակն, եթէ պիտոյ ինչ այն լինիցի:

Երգար իմն էր այն յայտարարութիւն եւ ոչ հեռի ի պատուոյ հռոմէական պետութեանն: Սակայն չեղել իրացն լուծումն, եւ հրեշտակք Հռոմայեցւոցն գտան տկարադոյնք, քանզի առանց զիտար հարցանելոյ՝ ընկալան դաւառս ինչ ի դաւառաց Հայոց աշխարհին, սակաւս յոյժ, զոր մատոյց նոցա Թագաւորն իբրեւ բաժանելով իմն զաշխարհն յիւրեանս, զի յայնմհետէ մի խառնեացի կայսր յիրս մնացելոց մասանց Հայաստան աշխարհին եւ Վրաց: Աւ անդէն իսկ եւ իսկ յետ դարձի հրեշտակութեանն հասաներ յարքայից արքայէ Սաւրենն՝ որ էր երկրորդ Թագաւորութեանն Երեւոյ, մատուցանել զնոյն գաւառս եւ կայսեր: Իմեպէտ եւ մեծաւ շքով եւ առատութեամբ եղել ընկալեալ հրեշտակն, բայց գարձաւ ձեռնունայն, քանզի մերժեցաւ խնդիր նորա ի կայսերական արքունեացն (375):

Տայր պատրաստել այնուհետեւ կայսր Վաղէս կազմութիւն մեծ պատերազմի՝ զի զարնայնի ելցէ արշաւանաւ ի Պարսս ընդ երիտ առաջս երեքուսքք գնդօք, եւ անապարեալ վարձէր զօրս ի Սկիւթացւոց (այս ինքն՝ ի Վթաց): Իսկ Շապուհ արքայ իբրեւ ի գերեւ ելեալ տեսանէր զամենայն՝ որում մնտի յուսովն ունէր ակն, անհնարին ի բարկութիւն բրդէր. եւ իբրեւ լսէր Թէ արշաւել պատրաստի կայսր, արհամարհեալ իմն զնա, գործ ի ձեռն տայր Սուրենայ երթալ գրաւել, եթէ հարկ ինչ իցէ եւ զօրութեամբ զինու, զնահանգան Հայոց զոր Վիկտոր կոմս եւ Ուրբիկիոս յանձն առին Թողուլ նմա, եւ զգունդս Հռոմայեցւոցն որ ի պաշտպանութիւն Սաւրոմակայ արքայի Վրաց կային՝ նեղել բազում եւ մերժել անտի զՍաւրոմակ: Եւ ըստ հրամանին նոյնպէս եւ ար-

դիւնքն կատարեցան վաղվադակի (376): Սակայն գործ պատերազմին յերկուց կողմանց պատգամաւորութեամբ յամէր: Վաճառի որպէս թերեւս ծերութիւնն եւ երկեւղ առաւելութեան զօրութեան Հռոմայեցւոցն խափանէր զթագաւորն Երեսայ, նոյնպէս զՎաղէս՝ շարժումն եւ դղրդումն մեծ ի մէջ Ղ-թաց ազգին, որ ի Խորակիա դիմէին, արգելոյր ի բախելոյ: Իբրեւ զոյժ անհնարին ի կողմանց Խորակացւոց հասանէր, մինչ չեւ երթեալ անդր՝ աճապարէր առաքէր առ արքայ Շապուհ զՎիկտոր մագիստրիանոս հեծելոցն՝ զի ըստ պահանջելոյ ժամանակին զրաւ իրացն արաացէ, եւ այնպէս ամօթալից դաշամբ Հռոմայեցւոցն լինէր վախճան հակառակութեանն, եւ կոմս Տրայիանոս իսկ առեալ զեղէնան որ ի Հայոց աշխարհին էին՝ խաղայր այնուհետեւ ի Խորակիա ի վերայ Ղ-թաց, եւ այսպէս թողաւ Հայաստան ի ձեռք զօրութեանն Պարսից (376):

Աւամիանոս, ոչ Լաւնապիոս եւ ոչ Օսեմոս որ զայոց դաշանց յիշեն՝ ասեմ ինչ ճշդիւ զպայմանացն, սակայն կարգ բանիցն Լամիանու եւ կարգ պատմութեանցն որ զինք՝ ցուցանեն թէ առ Շապուհ յամօթալից դաշինս անդ զՀայաստան աշխարհ որպէս պահանջէրն, զոր եւ վաղ ի նմին ամի գրաւեալ իսկ էր ի ձեռն Սուրենայ:

Եւ զինչ յայնժամ ի դէպ էր անցանել ընդ Վարազդատ՝ թագաւոր կացոցեալ ի կայսերէ:

Սուրենացի՝ որ զսկիզբն եւ զկատարած (վամեայ) թագաւորութեանն Վարազդատայ դնէ առ Թէոդոսիւ Ս., ամբարտաւանեալ յարութիւնս իւր՝ ոչ հնազանդէր, ասէ, խրատու վերակացուաց զօրացն Հռոմայեցւոց, նա եւ ընդ Հապսոյ Բ. խօսէր հրեշտակութեամբ դարձուցանել զաշխարհն ի Պարսիկս: Ազգ լինի զօրավարացն Հռոմայեցւոց՝ որոց հրամայէ կայսր Թէոդոս Ս. առաքել առ ինքն զՎարազդատ ակամայ՝ եթէ ինքնին չյօժարի գալ: Երթալ երթայ Վարազդատ, բայց կայսր եւ ոչ անոց արժանի առնէ զթագաւորն Հայոց, այլ շղթայակապ առաքէ ի Թուղիս կղզի: Այսպէս երկու թագաւորը Հայոց մահուամբ կամ գրեթէ մահուամբ պատժին ի Թէոդոսէ Ս.: Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ առաքէ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ զօրօք եւ զօրավարօք հանդերձ՝ թագաւորել ի միասին, որք եւ ասն մարտ պատերազմի ընդ Պարսիկս մեծաւ քաջութեամբ:

Սակայն այս դրութիւն պատմութեան է ամենեւին ի հակառակութեան ընդ ընթացից տիեզերական պատմութեանն: Նախ զի ըստ ժամանակագրութեանն ոչ միայն Արշակայ, ոչ միայն Պապայ († 374), այլ եւ ոչ Վարազդատայ ամս չորս թագաւորելոյ (374—377) տակաւին գոյ հնար ունել ինչ տուրեւառ ընդ Թէոդոսի Ս. որ յամի 379 եկաց կայսր: Ի դրութեան աստ՝ հակառակ հռոմէական պատմութեան՝ լեգէոնք եւ զօրավարք Հռոմայեցւոց ի Հայս են գոնեայ ցա՞մ 378, ուր նորա վաղ ելեալ էին անտի յառաջ քան զամս երիս ի ժամանակի զի կորանաց դաշինքն կուէին: Դարձեալ ի սմին դրութեան Հայաստան՝ ոչ միայն մինչեւ ցա՞մ ցայն, այլ եւ յետ այնորիկ կայ ճիշտ բովանդակ եւ

1 ԱՄ. Լ. ԳԼ. Բ. եւ ԼԱ. ԳԼ. Ե. 2 Եւնապ. Գաղ. հրեւ. Զաթմ. Գ.

անընդհատ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ չըուցանի ի միջի ժամանակ տիրելոյ Պարսից համարէն աշխարհին: Նա եւ համարէն իսկ նկարագիր գործոյն չէ ինչ այնչափ յանկ բարուցն Թէոդոսի:

Եւս հարկ է յալլ իմ զրուծիւն պատմութեան գիմն՝ որ առաւել միաբան հռոմէական պատմութեան իցէ:

Բայ Գ. Բուզանդացւոյ, Վարադշապատ՝ որ սպան զսպարապետ կամ զգինախոր իւր զՄուշեղ նահապետ Մամիկոնենից կամ ի քսութենէ գայեկին իւրոց Բաապ Սահառունւոյ՝ որ ակն եղեալ էր իշխանութեան նորա, եւ կամ ունելով քէն ընդ Մուշեղ իբրեւ ընդ պատճառ մահուան հօրեղբոր իւրոց Պապայ, մերժեցաւ յաշխարհն Հռոմոց ի պարտութիւն մասնեալ առ Կարնով յապստամբ կողմանէն հակելոյ ի Պարսիկս գլխաւորութեամբ Մանուէլի եղբոր Մուշեղայ, սրում աջակից էր Բաբելի նահապետ Աիւնեաց: Այսպէս մերժի թագաւորն առեալ ի կայսերէ. քանզի (ըստ ամեն առհմային պատմագրի) զօրք Հռոմայեցւոցն չէին անդ, զի յետ Պապայ՝ չյերկարեցին նըքա շաա մեալ անդէն: Սմին համեմատ են եւ ընթացք արտաքին պատմութեան (առ Ամմիանու), քանզի աստի առաքեալ կայսեր զՎիկտոր երթալ վճարել զիրա դաշանցն ընդ Շապհոյ յամի 376՝ անառատ արձակէր իսկ եւ իսկ զՊրոփուստուրոս եւ զՅրայիանոս լեգէոնոքն որ ի Հայս էին՝ ընդդէմ Գլթաց ի Յրակիւս: 2:

Եւս ալ մատուցեալ ասէ նոյն առհմային պատմագիր թէ յետ զՎարադշապատ մերժելոյ՝ անկաւ ընդ ձեռամբ Պարսից՝ աշխարհն, որգիք Պապայ ասկաւն անհասակաշարիք՝ անանէին ընդ ինսամակալութեամբ մօրն իւրեանց Ջարմանդիտայ, առաքէր ի Շապհոյ Սուրէն՝ «գարսիկ մի ձոխ ի նախարարաց», 10,000 աւ՝ յարդարել զիրա Հայոց աշխարհին իբրեւ մարզպանութեամբ, եւ շահել զսիրտ տիկնոջն արքունական պարգեւօք: Նոյնպէս եւ Ամմիանոս կամ ի վերջ կոյս նորին ամի (376) եւ կամ իսկզբան 377 ամին ասէ առաքել Շապհոյ զՍուրէն՝ այնպէս զի առանց պատերազմի նուաճեսցէ ընդ ձեռամբ զերկիրն, բայց միանգամայն կազմութեամբ զէն ի գործ արկանելոյ՝ եթէ եղիցի դիմադարձութիւն, եւ արդեամբք իսկ, ասէ, առ ի բուռն զերկիրն վաղվաղակի եւ մեաց իսկ այնպէս ընդ ձեռամբ նորա վասն հանգամանաց իրացն Հռոմայեցւոց: 3: Այս ըստ համեմատութեան երկոցունց պատմագրացս 3 կամ 4 ամբ թագաւորութեանն Վարադշապատ, որպէս ինչ ապ նմա Մ. Խորենացի, զեռեղին կարի քաջ ընդ մէջ ամացն 374՝ յորում նստաւ, եւ 377՝ յորում մերժեցաւ Վարադշապատ:

129

Եւս մերժելոյ Վարադշապատ թագաւորեցին հօրեղբորդիք նորա Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. կամ ընեւով վերջնոյն իբրեւ երկրորդ առաջնոյն (ըստ Գ. Բուզանդացւոյ) եւ կամ հաւասար (ըստ Մ. Խորենացւոյ), կամ իսկ եւ իսկ յետ (աքսորանացն) Վարադշապատ (ըստ Մ. Խոր.) եւ կամ յետ ամն ինչ սակաւս կալոյ ընդ ինսամակալութեամբ մօրն իւրեանց Ջարմանդիտայ եւ

1 Բուզ. Ե. Գ. Լ. Բ.
2 Ամմ. Ամ. Գ. Ե.
3 Ամմ. Surnae dedit negotium ut ea... armis repeteret, ai quisquam repugnaret... Haec ut statuerat matura-

ta confestim, nec emendari potuerunt nec vindicari, quia rem romanam alius circumsteterat metus totius Gothiae Thracias licentius perrumpentis.

ընդ առաջնորդութեամբ Մակուէի Մարմիկանց եւ Բարեբան Սե-
նեաց նահապետի, առնլով Արշակայ քաղաքէն զգլխաւոր Բար-
կան (ըստ Փ. Իւլզ. զՎարդանդուխտ՝ զգլխաւոր Մանուէի), եւ
Վարդարշակայ՝ զգլխաւոր Սահակայ ասպետի: Վարդարշակ վախճա-
նէք յետ տարեւոր Թագաւորութեանն: Հետ ամաց ինչ Թա-
գաւորութեանն Արշակայ՝ ինէին դաշինք Պարսից ընդ Հռոմայե-
ցւոց (Խէնոդոսի Ը. ընդ Շապհայ Գ.): Վասն Հայոց աշխարհին,
բաժանելով զաշխարհն ընդ երկուս՝ յարեւմտեան եւ յարեւ-
ելեան, Թագաւորութեանն մնալով ի բաժնին Հռոմայեցւոց, եւ
ունելով քաղաք գլխաւոր զՎարին: (Վանդի ըստ Մ. Խորենացւոյ՝
ըստ համարեցաւ Արշակ ընդ քրիստոնեայ իշխանաւ իննել, եւ դար-
ձեալ՝ զի ի Հռոմայեցւոց սահմանաց անտի էր մայրն): Իսկ կողմ
պարսկային առաջնորդէր պետահետեւ պարսիկ ժողովաւորաւ: Բայց
զի բազումք ի նախարարաց պար կողման սկսան գալ ժողովել առ
Արշակ արքայ ի բաժնի Հռոմայեցւոցն, նմին իրի հարկ համարե-
ցան այնուհետեւ արքունիքն Տիգրանի կարգել Թագաւոր քրի-
ստոնեայ արշակունի ի բաժնի անդ իւրեանց՝ զԽոսրով Բ. զԹա-
գաւորն Այրարատայ, ունելով քաղաք գլխաւոր զՎարդաշապատ
կամ զՎոր քաղաք: Հրովարտակաւ երդման հրաւիրեալ կոչեցան
նախարարք գալ առնուլ իւրաքանչիւր զիւր արարս, սպառնա-
ցեալ՝ զէնկելոցն դաստակերտս գրաւել յարքունիս:

Սխառմեալ կացին մնացին առ Արշակայ սննդակիցք ար-
քայի եւ մերձաւորք, Վարա որդի Բարկան տեառն Սենեաց ա-
ներոյ նորա՝ սպարապետ իւր, Վազաւոն որդի Սպանդարատայ
տեառն Շիրակայ եւ Արշարունեաց եւ Պերոզ յազգէն Վարդա-
նացւոց, Թող զայլս յայլեայլ նախարարութեանց որ ի նոսին
յարեալ էին: Իսկ այլքն ամենեքին ելին խաղացին պարէն յիւրա-
քանչիւր ժառանգութիւնս՝ որ էին նոցա ի բաժնին Խոսրովու:

Թէպէտ եւ չգարձաւ ինչ նոցա ընդդէմ Արշակ արքայ եւ ոչ
արգել զոք, այլ եթող զնոսա ազատ երթալ ի կոչ Շապհայ՝
որպէս էր իսկ խոստացեալ սմա, սակայն վաղվաղակի յայլ իմ
կերպարանս իրքն շրջեցան, եւ անկաւ Թշնամութիւն երկոցունց
բաժանաւոր Թագաւորացն ընդ միմեանս:

Սահակ ասպետ աներ Վարդարշակայ, որոյ երկիր կալուածոց
էր ի բաժնին Հռոմայեցւոց, կրեալ արհամարհանս յԱրշակայ,
քանզի դրդէր զսա տիկինն Սիւնի ընդդէմ ասպետին՝ որպէս թէ
զարդ արքունական ունի սա ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ, եւ զի
քսութիւն եւս սուտ զնմանէ մատուցաւ յազգականաց իւրոց ի
Սպեր գաւառէ, անկաւ պարապով առ Խոսրով: Մեծարեալ ի
նմանէ եւ առեալ կալուածս ի ժառանգութենէ նախարարացն այ-
նոցիկ՝ որ ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին, կարգեցաւ

աւարտագետ արեւելեան թագաւորութեանն Հայոց: Եւ պատահարք ի դէպ յաջողէին ցուցանել նմա զգորութիւն զինուոյ իւրոց. Ս անանդացիք վարժք յաւապտակութիւն՝ ապաւինեալք յանձուկս Յացոյ՝ գնէին արշաւան յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց: Խաղաց ի վերայ նոցա ասպեան, զիչսոն սատակեալ զայլսն զեարէր փախտական մինչեւ ի կողմանս Սանանաղոյ: Աստ ուրեմն ի կողմանս Սանանաղոյ՝ Սամէլ Սամիկանեան ի մտերմաց Արշակայ՝ արդեւեալ փակեալ ունէր յամուր ուրեք սյրի զօրօք զերիս ի նախարարացն՝ որ վաղ ի բանի էին ընդ ասպետին յոր ժամ առ Արշակայ էր, զՍուրէն Խորխոռունի, զՍահան Առաւելեան եւ զԱշխարար Վիմարսեան, որք զգանձան Արշակայ՝ ի ժամանակի զի յամրոցէն Հանույ ի Նոփս տանէր, յափշտակեալ զայլին առ Խոսրով: Սինդեռ Սամէլն առնուլ զայրն ջանալք՝ ըստ զիւղաց հասեալ ասպետին մերժէր զՍամիկանան եւ ընդ նախալտարացն երեցունց հառուցանէր զգանձան առ արքայ Խոսրով՝ որ հան անտի մասն եւ արքային Արեաց: Օուր պահանջէր Արշակ արքայ զգանձան ի բաց. իրրեւ ապառէր պատգամաւորութիւնն՝ եւ Արշակ խաղալ զօրաժողով ի վերայ Խոսրովու: Անպարտէր եւ սա ի կողմանց ծովուն՝ Վեղամայ, տակայն եւ այնպէս եզիտ նա զԱրշակ միեալ ի օսհմանս թագաւորութեան իւրոյ ի դաւառին Սանանդոյ. խոնկեալ ճակատն յարեւել զաշտին, ի պարտութիւն մասնեցաւ թագաւորն արեւմտեան, անկաւ Վարա Սինի ի խառնուրդն եւ եղմէր Արշակ փախտեալ սակաւաւորօք: Հասանէր իսկ զհետ նորա սպարապետն Խոսրովու, որ պրնդեալ էր ստէպ զհետ, թէ ոչ քաջն Վազաւոն յետս դարձեալ յարձակէր ջրուէր զհետամուտսն եւ այնպէս տայր ժամ Արշակայ փախտեանն: Այնպիսիք նա ի կեանս յետ պարտութեանն. մաշտայտեան տխուր յակերեաց նահանգի փախմանէր թագաւորն ըստ ի լաւաց թագաւորացն Հայոց (386): Անորդի անց Արշակ յաշխարհէ եւ ոչ իմէողոս կացոյց զոր այնուհետեւ յաթոռն, այլ կոմսք ի կայսերէ կացին ի հռոմէական բաժնին¹, նստեալ որպէս հաւանութեան թուի ի Վարին: Վիսաւորութիւն իմն ի վերայ նախարարացն ունէր քաջն Վազաւոն իրրեւ Սարատելաւ:

Այսպէս մասն մի Հայաստանի յամի իրրեւ 386 լինէր նահանգ հռոմէական, կամ բառնայր մեծարոյ թագաւորութիւն Արշակունեացն միով մասամբն: Իմէպէտ եւ ըստ Ս. Խորենացւոյ Խոսրով Գ. եւ Սահաւապուհ զոնեայ տեսչութիւն ինչ ի վերայ նախարարացն այնր մասին ընդունին ի կայսերաց, այլ վաղ առ իմէպէտիւ Բ. տեսանեմք եւ զայն բարձեալ: Օգրաւար սորա Անատողիոս եկեալ շրջեալ ընտրէ զՎարին՝ առնել քաղաք ամուր-

1 «Յայնժ ժամանակէ հետ, առ Պրո- կոպիոս զառմապիւր ի վեցերորդ դարու (Վան ճիւղաւ. Գ. Գ. Ա.) գլու զը պ

եւ երբ իւրոր կամք՝ կացուցանէր ի վերայ Հայոց. զսա եւ այժմ առ մէք կոչէին Կոմս».

Թեան Հռոմայեցաց պահպան զնդին. ածաւ ջուր ջրանցիւք ի ներքո, բաղանիք կնեայ ի վերայ ջերմ աղբերացն յորճանեցան, եւ շինեցաւ քաղաքն շուրջանակի խոր փախեալ եւ պատաւարաւ, կառմեցան աշտարակք շուրջանակի՝ ժայռաւորք կամ բարդառանկք, յորոց մին առ անուն թէոդոս, եւ միերանոյն ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի՝ Աւգոստինոն, եւ համօրէն իսկ քաղաքն՝ թէոդուկոս, սակայն ի Հայոց առաջին անունն պահեցաւ¹. (սփռեալ յամէ իրբեւ 421 կամ 2)։ Օւսառջինն նախարարք առանց իրիւ աղղեցութեան Հռոմայեցոցն՝ ըստ սովորական կարգի պայտաւաթեմութեանն յաջորդէին դատնաւարութիւնն, զնշանս եւ եկեթ պատուոյն (զհանդերձան ոսկեթելս եւ ակնակապս եւ փոշեկան) ի կայսերէ ընդունելով։ Այս առ Օւննիւ կայսերաւ իրբեւ նախարարք ոմանք ապստամբեցին զլեւաւորութեամբ իրիւնց եւ Ղեւոնդեայ, յետ նաւաճելոյ զնոսա կայսեր՝ արկ զնոսա յիշխանութենէ եւ հրամանս ետ այնուհետեւ մի ժառանգութեամբ ունել նախարարաց զատնաւարութիւնն, այլ զոր կայսր ընտրեացէ՝ նա կացցէ ի նահապետութեանն։ Թէպէտ եւ այսպէս հաւատարմեցին իմն նախարարք ընդ այլոց ինչ պաշտօնէից հռոմէական պետութեանն, սակայն զորք շուրջ զնորք՝ ոչ ի հռոմայեցի լեզուանց էին, այլ ըստ հին սովորութեանն իւրեանց ունէին զորս ի Հայոց զլեւերամբք մինչեւ ցժամանակսն Յուստինիանոսի²։

Ս. Խորենացի զժամանակ Թագաւորութեանն Արշակոյ (եւ Վաղարշակոյ) կռւէ վերջին ամացն Թէոդոսի Ա. եւ ժամանակին Արփաղեոյ նորին որդւոյ, զնելով զնոսա Թագաւորեալ ի Թէոդոսէ՝ որ առաջէ զնոսա զորք եւ զորավարք՝ երթալ նստացանել փոխանակ Վաղարշապատ, քանզի (ըստ Մ. Խորենացւոյ) առ Թէոդոսի Ա. էր Հոյստամն համակ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցոցն։ Այնպէս զի վասն դաշնացն՝ որով յետ այնորիկ բաժանեցաւ Հոյստամն, ինքն Զապուհ Բ. (այս ինքն՝ Զապուհ Գ.) պաղատի եւ Արկադ յանն եւեթ անուս ստիպեալ ի զորավարացն վաստակեաց։ Եւ քանզի պաղտի իմ հանգամանս պատմութեան յայնժամ ի բաժանման Հայոց աշխարհին գնէ մատնագիրն, յոյն սակս չիշէն ինչ ալ զայնր իմն մեկնութիւն՝ թէ ընդէր անհամամա մեծ պարսկոյն բաժինն քան զհռոմէական բաժինն իցէ։

Այլ ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան, նա եւ ըստ իւրն իսկ համարոյ սկսելոյ ի ներքուստ ի վեր՝ միայն առաջին ամացն Թէոդոսի կռւին տեք Թագաւորութեանն Արշակոյ եւ Վաղարշակոյ, եւ ի Հոյստամնի՝ յորում շահեալ սիրեալ էր պարսկոյն աղղեցութիւնն՝ չէր հնար Հռոմայեցոց իսկ եւ իսկ ալ ինքնօրէն Թագաւոր Հայոց փոխանակ Վաղարշապատ (մերժելոյ)։ Նոյնպէս եւ Արշակոյ Գ. յետ հնգամեոյ ժամանակի Թագաւորութեանն՝ լինել առ Արկադեաւ, եւ առ Արկադեաւ գաւանց ի միջի կռել՝ անհնարին իմն է, զի այն դաշինք առ հարբն նորս եւ գան, իսկ առ Արկադեաւ (որ բուն կռի ժամանակացն Վաղարշակոյ Հայոց կացելոյ Թագաւորի) էր հանապազորդ հաշտութիւն։

Ղիւր պատմութեանն փ. Բիւզանդացւոյ (Թաղեալ զանգեպ ինչ հան-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԲ։

2 Պրփոյ. Վասն զմուտ. Գ. ԳԼ. Ա։

գամանակ) պարզ իմե է: Յետ վարադրատու մեծելը՝ է համարեն աշխարհն ընդ իշխանութեամբ Պարսից: Արքայորդիքն որդիք Պապայ՝ են ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց արշակունւոյ Զարմանդխաղ եւ ընդ դպեկութեամբ տանն Մամիկոնեանց եւ Սիւնեաց, եւ մարզպան պարսիկ ունի առ ժամ զանաւորութիւն աշխարհին:

(Հայրս իրաց հանգամանս՝ ձեռս տան Հայք միւսանգամ ի Հռոմայեցիս: Լինի աշխարհաժողով ի Վարին եւ կացուցանի Արշակ ընդ եղբօրն Թագաւոր ընդ հովանաւորութեամբ Հռոմայեցւոց ի վերայ համարեն աշխարհին:

(Յետ սակաւ ինչ միջ միւսանգամ զօրանայ պարսկային կուսակցութիւնն՝ սր ձեռս առ ի Պարսիկս, խնդրելով ի նոցանէ թագաւոր զը արշակունի՝ ընդ ձեռամբ պարսկային տերութեանն: Առաքի խոսքով պատանեակ արշակունի ի Հայս զօրք: Սաիպի պնակհետեւ Արշակ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց ելանել ի կողմանս Եկեղեաց՝ ապաստանել յօգնականութիւն Հռոմայեցւոցն:

Լսնուհետեւ կայսր եւ արքայից արքայ խօսին դեսպանութեամբ ընդ միմեանս, ընին դաշինք ի միջի եւ բաժանի աշխարհս ընդ երկուս, յերկուս թագաւորս բաժանաւորս, յԱրշակ՝ որոյ փոքր բաժին էր, եւ ի խորով՝ որոյ մեծ էր բաժինն, մին ընդ Հռոմայեցւոց եւ մեւսն ընդ Պարսից իշխանութեամբ:

Ս. Խորենացի ոչ երբեք թողու զՀայաստան ի ձեռս Պարսից, Փ. Բիւղանդացի՝ երկիցս թողու, մի յետ մերժմանն վարադրատու՝ ըստ բովանդակ մասանց, եւ մեւս՝ առ Արշակաւ Գ. միով մասաւնն. նա տարեւոր իմե՝ մարզպանութիւն յետ դաշնանց դնէ, եւ սա նոյնպիսի ինչ մարզպանութիւն յետ վարադրատու՝ յառաջ քան զԱրշակ Գ.: Փ. Բիւղանդացի պոմ եւեթ երաշխաւորութիւն ստուգութեան ունի՝ զի յետ վարադրատու դնէ զՀայաստան ընդ ձեռամբ պարսկային տերութեան յամս ոչ սակաւ:

Լսա ոչ գլխին ինչ նպատակ ի լուսաւորութիւն պատմութեան եւ ժամանակագրութեան Հայոց ընի արապնոցն մատենագրութիւն: Մեկնի ի մէնջ Ամմանոս՝ թողեալ մեզ վկայութիւն թէ յետ 376 ամին տեւեաց Հայաստան ամս ոչ սակաւ ի նմին հանգամանս, Պարսից ճոխացեալ անդէն եւ Հռոմայեցւոց թողեալ անպատասպար՝ չկարացեալ զինուք առնուլ զհրաւուսն իւրեանց՝ ցորքան ժամանակս ի Գթաց պատերազմունսն գրաւեալ էր պետութիւնն, այս ինքն՝ ցառն 382 (ցերրորդ ամն Թէոդոսի Ս.):¹ Ի դիպող իմե՝ ժամու հասանէ մեղ ի Թիկունս մեւս եւս արտաքին մատենագիր՝ Թեոփիստիոս փիղիսոփոս եւ ճարտարախօս, սինկղիսիկոս ժամանակակից ի Վոստանդինուպոլիս, որ հաստատագոյն արտաբեալ զքանն Ամմանու առաւել եւս ճշդէ՝ ի ճառին զոր ի սկզբան 383 ամին առաջի Թէոդոսի Ս. խօսեցաւ: Հայք, առէ, (որպէս եւ Վիլք) ի սկզբանէ թագաւորութեանն Թէոդոսի Ս. էին զէն ի ձեռն թշնամիք տերութեանն Հռոմայեցւոց, եւ ասկաւին (ի սկզբան 383 ամին) չեն Հայք ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց. սակայն զոյ յոյս ընդ հուպ ընդունելոյ զնոսս պսրեն, եւ այն՝ առանց արեան, քաղցրութեամբ, որպէս սովորութիւնն էր Թէոդոսի Ս.:² Եւնթացս նորին ամի

1 Յետ վերադն էլ 515, Ծան. 3:
2 Թեոփիստ. ճառ 32. "Հայք... (մեր-սինն յիշեանց, Կաթ) ընդգէմ գարձան (որոճեմէղրտա) հառաժեպան պետութեան:
... Արպէս Սիւլթանացւոց (Գթաց) առանց

արեան եւ արատուաց յաղթեցաւ, պապէս եւ զՊարսիկն ոչ յետ բազմաց (սինն սէս յառաջ) անցուք զմեք. պապէս եւ զՀայս ընկալուք միւսանգամ":

յիշէ իմ զօրաւորացն թէոգոսի առնել յազմութիւնս ինչ յաքեւեր
(ի կողմանս Միջագետաց)։ Այս ինչ առանց տարակուսանաց է թէ ի
միւսում ամի (384) Հապուհ Գ. առաքէ հրեշտակութիւն առ կայսր ի
կոստանդնուպոլիս վասն հաշտութեան կամ գաշանց, յորում յայտ է
թէ որդին իրը Հայոց աշխարհին¹, այնպէս՝ զի՝ վաղանցն քան զամ
387 մահն մի Հայաստանի իցէ ընդ ձեռամբ Հռոմէացեացն (առ թէ-
գոսիւ Ա.) իբրեւ նահանգ հռոմէական ընդ սեպհական նախադարձը։
Քանցի ի կէս այսր ամի (387, 14 Յունիս) գրէ կայսր Թեոփաս Ա.
օրէնս ինչ առ Գաղական (կամ Գաղանաս) ստարապ կամ՝ նախադարձ
Ծոփաց՝ առ յետ զոսկին պատկական զճանախն հպատակութեան (զոր
թերեւս զարագուիք յունական զօրաց հանեալ էին ի կողմնաց ամառի)։
Ի նմին օրէնս կայ յիշատակ առհասարակ եւ զայլոց իմ նախադարձաց
Հայոց եղբրոց ընդ հնազանդութեամբ կայսեր, այլ այն օրէնք առ
գլխաւորաբոյնն ի նոցանէ գրին՝ վասն այլոցն եւս²։ Յըջափ զյղնադիւս՝
դշնչափ գեղեցիկ է յայսմ վայրի միաբանութիւն առհանդէպ պատանա-
թեան առ Մ. Խորենացոյն՝ յորժամ ասիցէ առ թէ յետ վախճանին
Արշակայ Գ. «ոչ կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր. այլ ա-
ռաջնորդէր նախարարացն պնդ կողման քաջ Գալատոն. եւ աշխարհին
իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք հովիտ», (կամս, այս ինքն՝ զօրաւորաց
կողմակալս)³։

{Եւ թաղաց զմեզ Ամփանու՝ երկուս իմ գլխաւոր կէտս առնիմք
վասն ճշգրտից քաժանանակ թագաւորացն ի Պապայ մինչեւ ցլ. առաջնադարձ,
(համեմատելով ընդ թուաց ամացն՝ զորս միում միում ի նոյննէ քայ Մ.
Խորենացի), այս ինքն դամ 374 (իբրեւ ամ մահուան Պապայ եւ թա-
գաւորութեան վարադրատաց) եւ զամ 384 (իբրեւ ամ դաշանցն եւ
բաժանման Հայոց աշխարհին)։ Մ. Խորենացի ապ Վարադրատաց ամս 4,
ապա թագաւորեաց սա 374—377. ապ Արշակայ Գ. ամս 5 յառաջ եւ
ամս 2¹/₂ յետոյ քան զդաշնսն, ուր՝ համեմատութիւն արտաքին պատ-
մութեանն չապ առնել քան զամս 4 կամ 4¹/₂, այս ինքն՝ 383—386
կամ 387 սկսեալ. իսկ խորոզմայ Գ. ապ ամս 5. բայց քանի ի միա-
բանութեանն Խորենացոյն ընդ կորեան առանց տարակուսանաց գիտեմք
զոսկիզն թագաւորութեան Վառնապէս՝ ապա հարկ իմ է առ խա-
րովայ ամս իբրեւ 7, 385—391։ Մնան միւրոյք ընդ մեջ ամսոյն իբրեւ
377—383, եւ 384—385. զառաջին միւրոյն թերեւս քաջ լուցու-
մարդպանութիւնն Սուրենայ յետ մերժմանն վարադրատաց (ըստ Փ. Բիւ-
զանդացոյ), եւ զերկրորդն՝ մարդպանութիւնն՝ զոր յետ դաշանցն այ-
նոցիկ մինչեւ ցլ. թագաւորութիւնն Խաորովու Գ. գնէ Մ. Խորենացի։

¹ Որոս. Պատմ.։ Պակաս.։ Կլավդիան.
Հիւպատ.։ Դիւքան.։

² Մատեան Թեոփ. Գիլք ՃԲ. 3. ՃԳ.
Օր. 6։ «Գաղական նախարարի Ծոփաց
աշխարհին։ — Սահմանեմք զօսկին պա-
կական առ պսրեն յետս եւ գործուցա-
նել առ նոսա՝ յորոց ոչ ըստ օրինի թաւի
հանեալ, զի ըստ հին սովորութեանն օրի-
նակի՝ ամնայն նախարարք ի սիրոյ հա-
տակութեանն՝ որ պարսի հռոմէական տե-
րութեանն, պակ յիւրեանց ի սեպհական
ընդց պատգնէ՝ մատուցանել ժառանգոր-
թեամբ՝ միւսմ Լուսաւորութեանս (Se-
renitati)։ Յուեալ ՃԸ. Կազանդակն Յու-
զնայ, ի կոստանդնուպոլիս, ի վարն-
ախանեայ Ազատանեայ՝ երբորդ անգամ, եւ
յիւսարոզկայ հիւպատութեանն» (387)։

³ Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԶ։

130

(Յետ վախճանին Արշակայ Գ. փրկէր խոտորով Գ. միահեծան ի Պարսկացիին Հայաստանի՝ որպէս ինչ կռնն պատարինք ի մատենագրաց¹։ Դ,ա եւ նախարարը յունական կողմնն եւ Պազաւոն իսկ ինքնին զլիսովին՝ որոց ծանր էր լինել առանց թագաւորի արշակունւոյ, յղեցին ամենեքին միարան պատգամ՝ առ թագաւորն Այրարատայ՝ անցանել առ նա պայմանող անյիշութեան յանցանաց, ժառանգութեան առաջնոց կալուածոցն եւ պարտականելոյ ընդդէմ գործակարաց կայսեր զայնոսիկ՝ որ ի բաժնին սոցա ունիցին կալուած։ Ը նորհեցան կամ խոստացան արդեանքն մեզ հակառակնելով խաչանշան, այլ կալուածք յապառնուած առ մատենեցան վասն այնոցիկ՝ որոց կալուածք վաղ այլոց էին տուեալ եւ խոստանայր թագաւորն Վաղաւորն Կամնարտիսին՝ Արշակունւոյ ի մօրէ (Մարշակունւոյ) գրել ի Թոհմ Արշակունւոց, եւ այնպէս անցին նախարարեանն ամենայն։ Ո՛խոյն Սամել Սամիկոնեան (որոյ էր օպանեալ զհայր իւր Սարգսն եւ զմայրն Արծրունի Տաճատուրհի) ինքն ըմբռնեալ զթաղթա երկացունց կողմանցն՝ անկաւ առ Խէնդոս Ա. յերկիրն Հռոմայեաց։

Այլ չյերկարէր թագաւորն ի միահեծան թագաւորութեանն. քանզի այն իսկ զե բարեկամեցաւ ընդ կայսեր եւ հան յեպիսկոպոստակետութիւն զՍահակ զորդի Կերսիսի, անհրաման ի թագաւորէն Արեաց (389)՝ ամ զառ (զՎաղուհ Գ.), ըստ այլոց ժամանակագր. զԱրտաշէր (Բ.) ի ցասումն։ Իբրեւ յընցաւ ի թագաւորէն Արեաց մեղադրութիւն՝ հանգերձ սպառնալեօք՝ ըմբռնացաւ խոտորով։ (Յոյս թագաւորին ի կայսր Խէնդոս էր՝ ընդ որում իսկ եւ իսկ սփաւ լինել պատգամեցանց, խոստացեալ դարձուցանել ի նոսա զաշխարհն համարէն։ Սակայն վաղ ամանց յիւրոց անտի նախարարաց գուշակ ի դուռն լեալ՝ արքայորդին Պարսից (Արտաշէր, ըստ այլոց ժամանակագրութեան՝ Ս. Դամ) զօրու ծանու ի Հայս հասանէր, եւ անկանէր խոտորով անջան ի բուռն, զի ոչ միայն կայսր ձեռնթափ էր ի նմանէ՝ առ ահի մեծի իրիք պատերազմի տարածամ գրգռելոյ, այլ եւ ինքն թագաւորն Հայոց չժամանեաց ունել ինչ թիկունս օգնականութեան ի սպանառական ազգացն։ Այլ միայն խոտորով ի թագաւորութենէ, այլ եւ ամենայն նախարարք խախտեցան յիւրաքանչիւր պատուոյ յոր կարգեալ էր զնոսա խոտորով, ընդ նոսա եւ եպիսկոպոսապետն Սահակ։ Ինչպէս եւ զՍ. Դամհապուհ զեղբայր մեծեղ թագաւորին մատոց ի բարձ թագաւորութեանն, այլ թողաւ գունդ ստուար Պարսիկ ի Հայոց աշխարհին։

Այլ տարաւ Արտաշէր զխոտորով սրկանել յԱնուշն բերդ հան-

1 Թեոփրոս. ի Թուղթան (Περσικὴ Ἀγορία). ան եւ ի զառ հարց. Գ. ԻԶ.

դերձ քաջն Գաղաւանիւ: Թէպէտ եւ եղբայր Գաղաւանի Շաւարշ եւ Պարգեւ Լմատունի արամբ 700ովք ջանացան զերծուցանել զարքայ, բայց չգլխայք ստից Թաղաւորին խափան եղին, եւ ազդ լեալ իրայն՝ զրգուցաւ խաղմն, Շաւարշ եւ Մանուէլ որդի Պարգեւայ անկան ի խռանն, իսկ Պարգեւ ի բաւան անկեալ մորթեցաւ¹:

Վ Լամաշապուհ² ըստ Կորեան եւ Խորենացւոյ կամ Սասհրաւշապուհ ըստ Լաղէշի (391 կամ 392—414) խաղաղութեամբ վարէր զառաջնորդութիւն երկոցունց իսկ բաժնից Լայոց աշխարհին. առաի՛ առ երեքումք սասանականօք (Արտաշէի Բ. ըստ Խոր., Վ Լամա Կրաննաւ եւ Յազկերտի Ը.) եւ անաի՛ առ երեքումք կայսերօք (Թէպոսիւ Ը., Արկաղեաւ եւ Թէպոսիւ Բ.): Վաճն զի ընդ սոսա եւ ընդ նոսա զնայք նա բազում խնամութեամբ եւ զգաւշութեամբ: Ոչ փոքու իրիք վստահութեան նշանակ է՝ զոր առաջնորդք երկոցունց պետութեանց ընդ Վ Լամաշապուհ ունէին, այն՝ զի Թաղաւորն Լայոց էջ ի Միջագետս լուծանել զգործութիւն զործակալաց Պարսիցն եւ Յունաց՝ երկոցունց կողմանց զարդարն սահմանելով³:

Լստեղք լուսաւորութեան ժամանակի Թաղաւորութեան նորա՝ էին Սահակ եւ Մաշթոց կամ Մեարոպ: Յետ Կերսիտի Մեծի առանց հրամանի արքեպիսկոպոսոսայն Կեսարացւոյ կարգեցան մի ըստ միօջէ յեպիսկոպոսապետութիւն Շահակ, Օւաէն եւ Լապուրակէս: Յետ Լապուրակէայ կալաւ զթոռն հաւանութեամբ Խոսրովայ Գ. Սահակ (388 կամ 389—440) որդի Ս. Կերսիտի, կրթեալ յունական հրահանգօք:

Սահականոյ՝ դուստր միամօր Մեծին Սահակայ էր լեալ առն Լամաշապուայ Մամիկոնենի. աներն սորա Սահակ միջնորդ ի մէջ անկեալ՝ ոչ միայն վասն յորդորելոյ ի դատերէն, այլ զի եւ ազնուական տոհմն Մամիկոնեանց միւսանդամ յառաջին բարձրութիւնն ելանիցէ, յետ մահու Սահակայ ասպետի՝ խնդրէր ստէպ ի Խոսրովայ զԼամաշապու հանել ի պատիւ ուպարապետութեանն: Բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ ի Վաղաւանէ ած ահն Թաղաւորն, որ գրեթէ զգործ սպարապետութեանն ունէր: Ըյլ իբրեւ երկողին ի միջոյ հեռացան՝ բարեխօսէր այնուհետեւ Սահակ առ Վ Լամաշապուհ վասն նորին խնդրոյ: Իբրեւ չէա մէջ Թաղաւորն անհրաման յարքայից արքայէ զիրան կատարել՝ առ Սահակ թուղթս ի նմանէ եւ երթեալ առ արքայն Պարսից՝ մեծարեցաւ ի նմանէ, ընկալաւ ոչ զսպարապետութիւնն միայն զկարոյ փեսային, այլ եւ համօրէն տոհմին Մամիկոնենից՝ ամբառնալ

1 Խոր. Գ. ԳԼ. Ե՛:

2 Ի Խոսրովայ հետ օխիքն լինի գործական տնուանց Թաղաւորայ Լայոց՝ իբրեւ առ պիսն Թաղաւորն Պարսից, ուր ա-

աղիքն քան զնա են բուն հոյ կամ գործեւ տնուանց:

3 Խոր. Գ. ԳԼ. Ե՛Բ:

ի հինգերորդ դոհ նախարարացն, եւ թողութիւն վասն զաւարի ազգին Վաճառարականաց եւ Վաճառունեաց, որ փնտաւարն համարեալ էին, զի մացեն այսրէն ի ժառանգութիւն հարցն կալուածոց, բայց առաջ դահուց հայրենականաց: Այսր ամենայնի կատարումն յանձն լինէր հրովարտեալ Վրտաշի (կամ Վաւանյ) առ թագաւորն Հայոց (393—395)¹:

Սեբորայ ի Հացեկաց գեղէն Տարօն նահանգի, Ֆնեալ յամի 361 († 441, 13 Մեհեկանի) ի հօրէ՝ որոյ Վարդան անուն էր. աշխարհ ծնընդեանն եւ հօրն անուն (զի է անուն սեպհական տանն Մամիկոնեանից) յայտ առնէ՝ թէ ի Մամիկոնեան տոհմէ էր Սեբորայ: Եւ եւ օա վարժեալ ի մանկութենէ ի յունական հրահանգ, (ըստ Մ. Խոր.) օնեալ եւ ուսեալ առ Ս. Ներսիսի (կամ ի դպրոցն կարգեալս ի նմանէ): Եւ Վրշապուհ. էր յարքունիս իրեւ տառնադպիր, եւ առ Խոսրովուհ Վ. թողու զարքունիսն տուեալ զանձն վարուց միայնակեցութեան: Յետ զօրանալոյ կրթական ուսմամբ դպրոցի վանականութեանն՝ ելանէ ի քարոզութիւն, շրջելով ընդ համրէն աշխարհն, ի գինաւէտն Ղողթան՝ ուր տակաւին կայր հեթանոսական խմորն եւ հնչէին ցուցք նախնեացն հեթանոսականք, ի Սիւնիս, ի Վիրս եւ յԱղուանս: Եւս ուրեմն հայերէն նշանագրացն գիւտիւ (406) դնէր զհիմն տոհմային ուսման՝ ոչ միայն վասն ժամանակին իւրոյ, այլ եւ վասն դարուց բաղմաց:

Եւ հանդարտ եւ խմաստուն թագաւորաւս ոգի առ աշխարհն Հայոց եւ անդէն ներքուստ ի ներքս՝ լռելով անդադար հակառակութեան նախարարութեանցն ընդ միմեանս եւ ընդ թագաւորին: Գործէր նա ձեռն ի ձեռն ընդ եպիսկոպոսապետին եւ ընդ համրէն կղերականաց՝ որոց էր պատուադիր², օգնական էր նա նոցա ի կրթութիւն բարոյից ազգին եւ ի յտապութիւն կրօնից ջնջմամբ հեթանոսութեանն: Եւ սատար եւ յառաջացուցիչ զպրութեան ազգին իւրոյ հոգաբարձութեամբ գիւտի հայերէն նշանագրաց եւ կարգմամբ դպրոցաց սահմանելով զծախսն յարքունուստ: Ի՞նչ տալ թէ եւ զկրթութիւն պայազատին իւրոյ եւ որդւոյ հասանէր նմա հանել ի գլուխ: Խոռեալ նորա ուստր մի զՎրտաշէն տառնամեայ՝ վախճանէր խաղաղութեամբ, յետ Խոսրովայ Ռ. լեալ առաջին եւ վերջին թագաւոր Վրշապուհի՝ որ մեռանիցի անշարժ յաթոռոց միահեծան թագաւորութեանն՝ յոր միանգամ եւ (414):

131

Խոսրով Վ. որ անդատին յամի 395 արձակեալ ի կապանացն կայր ի նմին բերդի՝ դարձաւ յաթոռն՝ երթալով ի դուռն Սահա-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԱ:

2 Կրթիւն:

կայ վասն դորին իրաց: Խնդրեաց Խառալ եւ զՀրահատ դորդի
Գաղաւանի, այլ մինչ չեւ հասեալ նորա ի Սագաստանէ, վախ-
ձանէր Թագաւորն՝ Թագաւորեալ ամիս 8 կամ ամ մի՝:

Առաքելի արքայորդին Հապուհ յաթոռ Թագաւորութեանն
Հայոց, քանզի պայտէս իմն խորհէր հայրն (Յապիերա Ա.) պար-
սիկ Թագաւորաւ եւ իննամութեամբ յասանեանց ի մի ազգ Արեաց
եւ ի մի օրմէս Մագգեղանց ձուլել: Անդէն իսկ եւ իսկ գաւառացի
արդեւք ազգն ընդդէմ բռնութեանն, այլ այն ինչ վախձանեալ
Հառապապայ ապարսպեալի՝ չկայր որ դուրս դործոյն: Այնպէս եկն
եմուտ Հապուհ ի Հայս քերեալ ընդ իւր զՀրահատ հանգերձ
պղովք վապանդեօք: Սակայն չկարաց նա հաճել զմիտս նախա-
բարացն, զի չբոյն հրապոյրք մեծութեան եւ հոգութեան տահմէն
Արշակունեաց եւ ոչ կրօնից եւ օրինաց հաւատարութիւն. չմե-
ծարէին զնա Թագաւորաբար՝ յորս կամ ի խաղու, նա մանաւանդ
Թշնամանեցաւ իսկ բազում անգամ, որպէս յԱռամաց Մովսէսաց
յորս ցուց ի խորտաբարտն եւ ապա յորս կնջաց ի շամբս, եւ
ի Հառապայ Արծրունւոյ ի մակննական խաղն՝:

Ամին իրի չեն ինչ այն զաղմանք Թէ լուեալ Հապհայ զհօրն
հիւանդութիւն՝ իսկ եւ իսկ աճապարեաց ի Տիգրան, այլ անդէն
նենգ գործեալ զնա սպանին, եւ անց յաթոռն Վ. Լամ Լ. (421):
Սակայն վաղ հրաման տուեալ էր Հապհայ զօրավարի պարօնի
գնդին՝ որ ի Հայս էր, ըմբռնել ածել զմեծամեծս Հայոցն զհեռ
նորա ի Տիգրան: Այլ պնդեցին զանձինս Հայք, անց կաց ի գլուխ
իրացն քաջն եւ աջողն՝ Վերսէս Ղիմրակացի, Ժողովեցան նախա-
բարք խրաբանէիւր զօրք, ետուն ճակատս ընդ գնդին Պարսից եւ
անկաւ զօրավար նոցա ի ձեռն Ապրսամայ Սպանդուկեոյ: Վաւա-
րէր այնուհետեւ Վ. Լամ զօրս յաշխարհն Հայոց, այլ ամրացան
նոցա յիւրաքանչիւր ամուրս եւ ի լիրինս եւ անտուտ անկա-
նէին ստեպ ի վերայ պարսկական գնդին, որով երեւեկ լինէին մե-
նաւանդ Վ. անանգացիքն նահատակեալք քաջութեամբ: Այսպէս
աւերէր ամայանայր աշխարհն անտէրջնշութեամբ յամս 3 կամ 4:
Ի միտ առ Թագաւորն Արեաց Թէ առանց նախապառցն Հայոց
չանգթի տիրել Հայոց աշխարհին. եւ ի ձեռն Սմանտայ անպեա-
ցուցանէր զանձն յօժար ի հաշտութիւն: Առաքեցաւ ի նախաբա-
րաց անտի միտքանելոց ի ձեռն եպիսկոպոսապետին Մահակայ
Սմբատ եւ Վարդան Մամիկոնեան որդի Համազասպայ Թոռն
Սահակայ ի դուռն արքունի: (Յանձն առ Վ. Լամ Լ. կնքեցաւ
մուրհակ անյիշութեան յանցանոց, ի բաց ել մարզպանն եւ տուաւ
Թագաւոր Արտաշէս Բ. որդի 18ամեայ՝ Վ. Լամշապհոյ, տուեալ
նմա անուն պարսիկ Արտաշիր (422—428), այլ Հայք գոնեայ ի
մատենագրութեանն՝ կոչեցին զնա յաճախ Արտաշէս:

1 խոր. Գ. ԳԼ. ԾԵ: 2 խոր. Գ. ԳԼ. ԾԵ: 3 Կրիւն, խոր. եւ Նշէէ:

Այլ զեղծ բարձր մանկան թագաւորի ձանձրացուցին զնա-
խարարան. եպիսկոպոսապետն՝ որպէս ի զգառութիւն զթագա-
ւորն, նոյնպէս եւ զսոսա յորդորէր ի համբերութիւն յուսով ուղ-
ղութեանն: Այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր. միաբանեցին նա-
խարարքն ինզրել ի թագաւորէն Արեւից դատել բառնալ զթա-
գաւորն իւրեանց եւ աւլ փոխանակ՝ մարզպան պարսիկ: Սակայն
չառ յանձն միաբանել ընդ նոսա եպիսկոպոսապետն. «Դնձ քա-
ղցի, ասէ, մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, եւ ոչ պատել
զբեկեալն կամ զհիւանդացեալ, այլ զահալէժ առնել...»: Օխորդ
լինիցի այդ, ասէ, փոխանակել զիմ ախոսացեալ ոչխար ընդ ա-
ռաղջ զազանի, որոյ առաջնութիւնն է մեղ պատուհասո: Այլ
նախարարացն խարկանք. բանքն թաւեցան, որպէս թէ յազաղեցե-
զնուա՝ տալ ժամ պատրաստութեան թագաւորին: Հաստատե-
ցաւ ի խորհրդեան նոցա՝ ընդ թագաւորին մերժել եւ զքահա-
նայրապետն իւրեանց. անցին առ Վառձ հանդերձ Սուրմակաւ
սեմաթ արծիւագի (ի Բզնունեաց) փառապետն երկոյ՝ կալ չարա-
խօս զթագաւորէն թէ ապատարութիւն խորհի եւ զեղծ է եւ թէ
ի Հռոմայեցիս: զյեալ է նա խորհրդով: Առեցան ի գուռն թա-
գաւորն եւ եպիսկոպոսապետն, եղեւ փութիշ (հարցախորձ
քննութեան) ի մեծի. հրապարակին եւ առանց դնելոյ ունին բա-
նից. Արտաշէսի՝ ընկեցաւ ի թագաւորութենէ, որպէս ցանկա-
ցեալ իսկ էր Վառձ եւ առաքեցաւ մարզպանութեամբ Վեհ
Սիհրաշապուհ ի Հայս, եւ յեպիսկոպոսապետութիւն՝ Սուր-
մակ (429) զոր եւ յաջորդէր Բրքիշոյ. ասորին (430—432):

Այսպէս բարձաւ հարստութիւն Արշակունեաց եւ ի Հայոց
աշխարհին՝ տեւեալ բաւեալ ամն իբրեւ 580 (150 նախ քան
ՉԻՐ — 428 յետ ԲԻՐ.), եւ սպառեցաւ առհմն արքունական,
արին Արշակոյ մեծի՝ ի վերջին թագաւորն յԱրտաշէս, որպէս եւ
մեւա եւս առհմն արշակունի քահանայական՝ ի Սահակ: Համարեալ
էր այնուհետեւ ի Հայս առհմ Արշակունի. Արմնարականացն:

Յետ սակաւ ինչ միոց զղլումն կալաւ զնախարարան, այլ կա-
րի անադան: Ս. Սահակ՝ ի ինքոց միոց մեախնադղին առնու մեւս
անգամ ցամն 440. զհոգեւոր վերակացութիւնն յետ Բրքիշոյի,
ունելով հակառակութեալ զ՝ մեւել ասորի (432—437 կամ 8):

Գ.

Վասիլ Սիմեոնի մարգարե, Վարդան Մոսիսեան, ընդ Յուդիսիսի Ա. աթել չէր զին Մարգարեանց, աշխարհագրութեամբ յԱրարատ (450), գրեմարտնային չէր զին յի յիս, հաւար յԱրարատի գաւառին (451): Ապա Նախարարացի եւ արքայ (452—464): — Կրկին ընդ Պարսից աթել չէր զին ի հաւարտնային, գրեմարտնային եւ պարսկացիներ Վաղարշ, շէրաշ աբաղիսի Պարսից (յաւի 482), մարգարե Նախիկ Վաղարշ (484):

132

Ի ԲԱՆԱԴԱԼ Թագաւորութեանն Հայոց՝ այն ինչ ել ի գլուխ զոր յ200 ամաց հետէ նիւթեալ հնարէր հարստութիւն Սասանեանցն: Բայց այս ոչ եթէ սոցա ինչ առաւելագոյն զօրութեամբ եւ կամ նոցա տկարութեամբ դիպեցաւ, այլ զի երկողքին կողմանք՝ ներքինքն եւ արտաքինք կարկառեցին ձեռն ի միմեանս ի մի միարանութիւն, իւրաքանչիւր վասն անձանցն շահու: Ըմենացի հաստատութիւն Հայոց Թագաւորութեանն՝ որոյ միահեծանազնուապետական առաջնորդութիւն էր, ի միարանութեան նախարարացն ընդ միմեանս եւ ընդ Թագաւորին կայր: Սակայն վաղ իսկ նախարարք՝ որոց բարձր եւ պատիւք եւ աստիճանք ի Թագաւորէ անտի զսկիզբն ունէին, տակաւ մեծացան սահմանք, զօրութեամբ, ամուր ամուր քաղաքք եւ բերդիւք. հարստացոյց զնոսա եւ հնութիւն ազնուականութեան նոցա. եւ այնպէս չէին ինչ զարմանք թէ զայցեն նոքա բազում անգամ ի վէճ ընդ իւրեանց Թագաւորին: Եւս նմին հասմանտութեան վատթարացաւ, նուազեաց պատիւ մեծարանաց տոհմին Արշակունեաց եւ նշմարեցաւ թէ երբի Թագն նոցա եւ աթոռ՝ առանց ձեռաց նոցա: Եւս ապա Վրշակունեաց տեսին զանձինս բարերարս եւ երախտաւորս ազգի եւ տակի Արշակունեացն: Եւս առանիկ ըմբռնուին իսկ Թագաւորացն եւ ժամանակք ինչ անիշխանութեան ցուցին նոցա եթէ Թագաւորի առանց նոցա չմարթի լինել, այլ քաջ մարթի նախարարացն՝ առանց Թագաւորի: Եւ որք ընտրութեամբ կամ խնդրովն իւրեանց սովորեցան դնել Թագաւոր, ընդելեալ չհամարեցան ինչ օտար մերժել զնոյն կամ խնդրել բառնալ ի միջոյ: Եւս յետոյ յայն չափ իրքն հասին՝ զի ոչ պատիւ ինչ եւ ոչ բարձ առանց միջնորդի կարէին ընդունել ի Թագաւորէ անտի իւրեանց (անդասին ի ժամանակէ անտի Վաղարշի), ոչ մեծ ինչ պատուհաս կամ սատտ, այլ Թագաւոր նոցա էր բուն յարեունիս Տիգրանի: Օհարկ աշխարհին՝ զոր Թագաւոր հանեալ տայր, կարէր հանել այնուհետեւ մարդպանն՝ որ էր բազում անգամ հայ յազգէ, զայրուծին՝ սպարապետն նոյնպէս հայ, եւ այլքն եւս մի ըստ միջէ. եւ այսպէս գրեթէ ստուեր իմ Թուէր այն՝ որ ի միջոյն բարձաւ:

Թէպէտ եւ այսպէս ստուեր թագաւորութեանն էր որ ի միջոց բարձաւ, եւ ներքին զօրութիւն Հայոց աշխարհին այնպէս հզօրացոյցն էր ի բարձման թագաւորութեանն՝ որպէս դուն ուրիշ յառաջագոյն առ թագաւորութեամբն լեալ, սակայն եւ այնու՝ զի որոշեալ էր գաւազանն միայն տոհմին Արշակունեաց, կապ եւ առնձ կայր փառասիրութեան բազմաց: Նմին հակառակ յետ անկանելոյ ազգին Արշակունեաց ի բաց՝ ըստ առաւելուլ յուսոյ թագաւորութեանն՝ յաճախեցին հրապոյրք, որք բաւական էին զբռնել շարժել զերեւելիս ի նախարարացն՝ նմին անկանել զհետ, եւ իւրաքանչիւր իսկ ի խոնարհագունաց նախարարացն ջանային ի բարձրութիւն՝ տեսեալ թէ խախտեալ քայքայեցաւ առաջին դաւաւորութիւնն եւ ամենայն կայր կախեալ զհաճոյից արքունեաց Արեաց աշխարհին:

Գլխացին եւ արքունիքն Թիգրանի վարել սովին ներքին հանդամանօք աշխարհին, եւ ածել այնուհետեւ զգործ միաւորութեանն ի կատարումն բովանդակութեան՝ ձգելով զնոսա յորէնս տէրութեանն: Հապուհ Ռ. որ յիւրում ի բուն աշխարհին հաւածէր մոլեգին զքրիստոնեայսն (330—366 եւ 378, 379) երկուցեալ զանգիտէր զնոյն ընդ Հայոց ցուցանել, մինչ չեւ հաստատութեամբ տիրեալ աշխարհին: Իսկագաւորք ոմանք՝ որ յետ նորոկացին, մեղմագոյնք էին, նմին իրի եւ չեն ինչ զարմանք Արտաշէի տալ Հայոց թագաւոր զՂաւամշապուհ եւ Վաւանայ Գ. վարել ընդ նմա սիրով ի սպառ, եւ Յազկերտի Ռ. որ ի բնէ միտագոյն ի քրիստոնեայսն էր եւ ի մեղուց անտի անաստուած կոչեցեալ՝ տալ զԴուսրով միւսանգամ ի թագաւորութիւն ըստ Հայոց խնդրելոյ: Ռ. ի վերջին ամսն յորժամ դառնացաւ նա ի վերայ քրիստոնէից (յամէ 418) աւերելով Արդայ եպիսկոպոսի ապրուան մի յաշխարհին Պարսից, թագաւորեցոյց զիւր որդի զՀապուհ ի վերայ Հայոց՝ զի տուրեւառիւք, խրախութեամբք եւ խնամութեամբք ի դեն Մագդեղանց զաշխարհն արկանիցէ: Բայց յետ քառեամ անարգաբար թագաւորելոյ՝ զբզակցաւ համօրէն աշխարհն եւ նախարարք ի մարտ պատերազմի ընդդէմ զօրութեանն Արեաց, ապականեցաւ եղծաւ աշխարհն մինչ չեւ նուաճեալ. լերինք եւ ափափայք լցան փախստէիւք, մինչեւ յետ երից ամաց թողութիւն յարքունուստ լեալ ի Վաւանայ Լ. նորոգեցաւ խաղաղութիւնն, եւ տուաւ Հայոց թագաւոր վերջին: Սոյն իսկ համառօտութիւն իմն պատերազմին Վարդանանց է եւ նորին յառաջատիպ նմանութիւն: Սակայն եւ այնպէս հարկ էր պայազատի նորին թագաւորի՝ Յազկերտի Ռ. (439—458 ըստ միաբան հաշուի մերոցն մատենագրաց) զնոյն գործ միւսանգամ փորձել յետ բառնալոյ թագաւորութեանն:

Վաղ յամի 421 Վաւանայ Լ. գրգռեալ էր մարտ պատե-

բազմի ընդ Հռոմեացեաց, եւ զօրավար Թադաւորին Ներսէ՛հ հա-
րաւ ի զօրաց կայսերն Թէոփոսի Բ. յԱրշաղէնէ նահանգի՝ ուր ընդ
Պարսեց իշխանութեամբ էր։ Լնտի անց կռիւն ի Միջագետս։
Յետ յաղթութեանց ինչ պաշարեցին Հռոմէ զՄծբին, ոց
չյաջողեցան, որպէս եւ ոչ Պարսիկք յաջողէին ի Թէոփոսեացեաց
(յԱւահայրաստանի) պաշարման։ Յայսպիսում չափու իրացն ա-
ռաջի արկանէր Թէոփոս խաղաղութիւն՝ զի Թերեւս դազաբաւած
լինէր հալածանացն, եւ կռեցան ի միջի դաշինք 100 ամեաց խաղա-
ղութեան¹։

Սափայն եւ պնդեալ նորին որդի եւ պայազատ Յազիկեթա
իրբեւ կռեաց յառաջ միւսանդամ զՄիհրնբրսէ՛հ ի զարծ հա-
զապատեաութեանն կամ վերկութեան, որ առ հարն նորա ի
բաց կացեալ էր ի նմին պատուոյ՝ երթալ տալ զանձն ի պաշտօն
կրօնատան միոյ ի կրօնատանցն, նորա խորհրդով միւսանդամ
զրգուէր պատերազմն ընդ Հռոմեացեաց, քանզի անհնարին
թշնամի էր նոցա հաղարապետն։ Վիմեցին յանկարծ Պարսիկք
եւ հարկն մինչեւ ի քաղաքն Մծբին՝ առ որով կային լեղէնք
Հռոմեացեաց. աւերեցին զքաղում գաւառս Հոռոմոցն ասպա-
տակաւ, հրձիգ եղին եկեղեցիք, կուտեցաւ աւար բազում։ Ի
նմին ժամանակի եւ ի պահպանութիւն Հայոց աշխարհին յերե-
սացն Հռոմեացեաց եւ կամ վասն սանձերոյ զՀայս՝ զի մի ասպա-
տակելալ ձեռս ի Հռոմոն տացեն՝ առաքեցաւ գունդն ասորպա-
տակոն գալ ունել պահ մօտ առ Բաղաւանս։ Եւ յԹէոփոսի
Բ. ոչ այն արութեան միտք էին եւ ոչ ժամանակացն հանգամանք
Թողուին մեծի իրիք կռուոյ առնել սկիզբն, առաքեցաւ իսկ եւ
իսկ Լնտառողոս. սպարապետ Արեւելից կամ Լնտիգայ գանձուք,
եւ արքն պարսիկք՝ որ փախտեայ անկեալ էին ի Հռոմեացիս
վասն քրիստոնէութեան եւ պաշտպանէր նոցա Լտտիկոս հայրա-
պետ, առան ի ձեռս ըստ ինորոյ Թադաւորին եւ այնպէս նոր-
գեցաւ խաղաղութիւնն (440—441)²։

Յետ այնորիկ եկեալ պարծանօք յարեւմտից դառնայր յարեւ-
ելք կոյս Թադաւորն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Վուշանաց
կամ Հոնայ։ Լնդէն իսկ յարշաւանի անդ՝ Միհրնբրսէ՛հ յորմէ
եւ ինքն իսկ Թադաւորն ածէր ակն, զրգուէր զրգուէր զնա այնու-
հետեւ ոչ միայն ի հալածանս քրիստոնէիցն՝ որ անդէն ի Պարս-
կաստանի էին, մանաւանդ յետ ասպտամբութեան իրիք ի խ-
րապան յառնելոյ, այլ եւ ի վերայ Հայոց աշխարհին եւ Լ-
ղուանից եւ Սքաց մատուցանէր նմա խորհուրդս։ Մեծ եւ պի-
տանի է, ասէ, աշխարհն Հայոց, այլ մօտ եւ ասհմանակից կայ-
սեր իշխանութեան եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի. բայց թէ

¹ Սփր. Է. 18—21. Սողոմ. Բ. 4. ² Թեոփոս. Ե. 39. Եղիշէ Է. 13.
Թեոփոս. Ե. 37. Գրգիւ. Աղեքսանդր.։ Գրգիւ. Գորս. Գորս. Ա. 2.

³ Սփր. Գ. ԳԼ. ԿԷ.

մերայ օրինաց ընտանեցւոցանեմք զնոսա, այնուհետեւ զմեր թա-
գաւորս սիրեն եւ զԼիւրեաց աշխարհս՝ ի կայսերէ հեռացեալ . եւ
յորժամ Հայք սերտեալ մեր լինին՝ Վիլք եւ Աղուանք այնուհե-
տեւ մեր իսկ են:

Պատաւ եւ ի Հայոց աշխարհէ տունն Սիւնեաց օգնական խոր-
հորդոցն Միհրնեւոսէի: Ի վաղուց իսկ ի Սիւնիս փոփոխ յա-
ջորդէր կուսակցութիւն Հայոց եւ Պարսից: (Յեա Անգղիկայ աներոյ
Արշակայ Բ. Սիւնեաց նահապետի՝ յառաջ մատուցաւ ի Շապհոյ
Բ. Վաղինակ Լ.: Բարբիկ նահապետ աներ Արշակայ Գ. էր ի
կողմն տրա հանդերձ որդւոլ իւրոլ Վարայիւ: Ի վերջ կոյս
երրորդ եւ ի սկզբան չորրորդ դարու ունէր զիշխանութիւնն Վա-
ղինակ Բ. որ իբրեւ զնասակար յաղթունիս, թերեւս իրաւամբ,
սպանաւ: Լ. յապէս անց իշխանութիւն տոհմն (յամի իբրեւ 410)
յեղեղորդի անդր ի մանուկն Վառակ, որ բազում իմիջ տայր ու-
նել ահն: Սիրեղ էր լեալ ամենեցուն, խմատուն եւ հզօր յա-
ռաջորդութեան եւ անուանի ի համօրէն աշխարհին: Եղեւ նա
օգնական սրբոյ վարդապետին Մեսրոպայ յառաջելութեան նորա ի
Սիւնիական աշխարհին, ցուցեալ առ նա հզատակութիւն իբրեւ
որդի առ հայր. կարգեցան անդէն դպրոցք ի հրահանգս մանկը-
տոյ. նա աւանիկ եւ սկիզբն իմն մատենադարանի ի Վեդաբունի՝
նշմարեմք: Եթէ արդարեւ, որպէս եղեւ իսկ յետոյ զնմանէ
ամբաստանութիւն, էր լեալ գործակից կործանման հօրեղաօր
իւրոյ, չէք ինչ երկրացութիւն թէ սովին իբրեւ հանդիման հաւա-
տարմութեան առաւել եւս հաճոյ եղեւ յաղթունիսն պատանեակն
շոյտ եւ խորազէտ, այնպէս զի յետ Վեհ-Միհրաշապհոյ՝ յանձն
եղեւ նմա մարզպանութիւն Հայոց աշխարհին: Լ. յապէս անցեալ
կայր նա բարձու ի վերոյ քան զամենայն նախարարս Հայոց աշ-
խարհին:

Լ.Ս. անդէն յիւրում տանն պղտորեալ խանգարեցաւ ամե-
նայն: Վարազվադան սիւնի նորին փեսայ գժառութեամբ էր ընդ
դատերն նորա եւ յայն սահս հան մերժեաց զնա Վատակ յաշ-
խարհէն: Վարազվադանայ հասեալ առ հազարապետն Լիւրեաց՝
ամբաստան զաներոյն, եւ ինքն դարձեալ ի դէն Մարդեղանոյ՝
խորհրդակից եւ գործի հազարապետին կցորդէր, զի թերեւս յա-
պտտամբութիւն աներն գրգռիցի եւ նուաճեալ մերժիցի յիշ-
խանութենէն:

Լ.Ս. զտանուէր Սիսական աշխարհին վաղ մորթեցուցեալ
էին փառացն տենչանք. ոչ միայն յայնպիսի ազնուականն պտու-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. Ժ:

2 Կորթն. «Յորում ժամանակ պար-
գեւեալ յԱռաւելոյ» հասանէր ի գլուխ
իշխանութեան Սիւնեաց քաջ սիսական
Վատակ. որ իօրհրդական եւ հանձարեղ

եւ յաւաքեաց. շարհատուր իմաստու-
թեամբն Առաւելոյ:

3 Եղեւ. Փարդ:

4 Աղաքն յառաջ քան զամ 447 որ-
դէս ամփոփի ի յառաջարան կանոնաց
Հահապետին:

թիւն դիմադարձութեան չէր զանձն պատշաճեալ, այլ եւ ժամ պատեհ առաջի արկելոցն ցանկութեանց եւ գեղեցիկ դէպս գլխոն համարեցաւ՝ խաղալ մեւս եւս քայլ յառաջ հասանել ի կատար բարձրութեանն: Տակաւին կենդանի իմն էին յիշատակք տաճարին թագաւորութեանն. ընդ վաստակոցն յուրացութիւն զաշխարհն ածելոյ՝ անվրէպ վարձս զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին անձինն խոստանայր այս Մերուժան երկրորդ:

Իշին էին եւ այլ եւս պատուակալք ի նախարարական ցեղէնցն. այրն բարեպաշտօն եւ հզօր ընշաւտութեամբ՝ Վահան Լճատունի հազարապետ, որ իրրեւ զհայր համարեալ էր աշխարհին, քաջն Լըշաւիր Կամնարական եւ Ներշապուհ Լըծրունի. այլ առաջնորդ որ պիտոյ էր նոցա դնել զգէմ նիւթելոցն: Տահաք Բագրատունեացն եւ Մամիկոնեանց ընդ երկուս բաժանեալ էին: Տիրոց ասպետ (յաջորդ Սմբատայ Վ. յասպետութեանն) իշխան պարսկայինն Բագրատունեանց Տարօնոյ (ուրոյն ի Յունական Բագրատունեաց Սպեր նահանգի) շահեալ էր ի կողմն իշխանին Սիւնեաց: Յունականն Մամիկոնեանք հանդերձ համօրէն Ստորին Հայք էին ի խաղաղութեան կուսակալութեամբ Վասակայ Մամիկոնեանի, ընդ իշխանութեամբ Խէդոզուի Բ. եւ Մարկիանու: Լճնայն յոյս էր այնուհետեւ ի վերայ տոհմին Մամիկոնեանից՝ որ ի պարսկային Հայաստանի գրաւեալ ունէին զքաղաքսն տաւանի. զլիւաւոր տեղի նոցա էր Շահապիվանն: Վարդան Բ. որոյ ընդ քաջութեան հայրենի տոհմին՝ էր եւ նախանձ հաւատոց մայրենի ազգին իւրոյ, ունէր ի ժամանակին զտանուտերութիւնն (անդատին յամէ իբրեւ 433), ունելով օգնական զեղբարսն իւր զՀմայեակ եւ զՀամաղասպեան, որք առհասարակ վայելեալ էին ի կրթութեան մայրենի հաւուն իւրեանց Ս. Սահակայ¹:

133

Լյապիսի հանգամանք իրաց էին Հայոց աշխարհին՝ յորժամ հաստատեցաւ ի խորհրդեան թագաւորին պատճառաւորք արշաւանին Վուշանաց կոչել զայրուձի իւրաքանչիւր ազգաց քրիստոնէից, մանաւանդ զՀայոցն, եւ այնպէս նախ անգօրս զնոսա կացուցանել, ապա հնարիւք մուծանել զմոգութիւնն: Հրովարտակք առ ամենայն ազգս տերութեանն՝ Լրեաց եւ Լնարեաց հասանէին, յորս յետ տալոյ նոցա զաւետիս յաղթութեանն ընդդէմ Հռոմայեցւոց, յայտ առնէր զսկիզբն պատերազմին ընդ Վուշանաց, եւ կոչէին իւրաքանչիւր ազգք անցնիւր այրուձիով (441): Սքաթէպէտ եւ զահի հարեալ էին ի բեկանելոյ Հռոմոց առաջն նոցա, տակայն եւ այնպէս Հայք եւ Վիրք եւ Լղուանք հանդերձ լինօք,

¹ Կորիւն:

Մասաչուսեթս, Սորդուք եւ Եղնիւք, նա եւ ի կողմանց իսկ Ցած-
կաստանի (Լիւարիայ) խաղացին իւրաքանչիւր այրուածիով հասա-
նել ի ժամադիր տեղին յԱպար աշխարհ:

Այլեւամ տուան ճակատք ընդ Վուշանաց, բայց չկարաց
յաղթահարել զնոսա թագաւորն (442—443): Իբրեւ ետես թէ
յերկարի գործն՝ արձակեալ զզօրն մարզիկ յիւրաքանչիւր տեղիս,
զայլս փոխանակ նոցա առ իւր կոչէր՝ նովին պատրաստութեամբ,
եւ այնպէս իւր անդէն քաղաք ընակութեան շինեալ՝ ամ յամէ
դէներ արշաւանս զամս իբրեւ 7 (443—448): Ի նեղ մեծ անկաւ
թագաւորն Հոնաց կամ Վուշանաց, աւերեցան եղծան բազում
գաւառք նորա, եւ եղաւ պահակ որմնապատ, անուանեալ պա-
հակն Հոնաց: Եւաքէր այնուհետեւ արքայից արքայ աւետիս ընդ
ամենայն ատրուշանս, առաքեցան ի զոհս կրակին ցուլք սպիտակք
եւ նոխազք գիսաւորք, պսակօք եւ պատուովք մեծաբեցան մոզքն
եւ մոգպետք: Այլեւին արշաւան թագաւորին (յամի 449 գար-
նայնի) զուս իրացն առնէր. փախստեայ ելանէր առաջի բազմամ-
բոխ զօրու նորա թագաւորն Վուշանաց ի կողմանս Հիւսիսային ա-
նապատին, առաքէին ասպատակաւորքն Պարսից՝ գաւառաց, տե-
ղեաց, վայրաց. առան բերդք եւ քաղաքք, գերի եւ առ եւ ա-
պուռ եւ աւար ածաւ յերկիր թագաւորութեանն Պարսից:

Այնեւ ցայն վայր գաղտ իմն մենքենայէր գողանալ զմիտս
քրիստոնէիցն որ ի բանակին էին. երբեմն յաճախէր պարսաւանս
օրինաց քրիստոնէութեան յատենի հրապարակաւ, երբեմն տայր
հանդէս առնել այլեւայլ կրօնիցն՝ ընդ մոգութեան եւ ընդ քաւ-
դէութեան եւ ընդ այլոց ուսմանց եւ զքրիստոնէութիւն ի ներքս
արկանելով, “Հարցէք, ասէր, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն՝
ընտրեալ կալուք”, եւ յետուստ պատուովք հրապուրէր պրկա-
նել նախամեծար զկրսերն եւ զանարգս քան զաւազան եւ զպա-
տուականս առնելով: Սակայն ազատ էր տակաւին պաշտօն քրիս-
տոնէութեանն զոր անդէն ի բանակին կղերականքն յայտ յանդի-
ման կատարէին, նա աւանիկ ընդ ամենայն կողմանս տարածանէր
քրիստոնէութիւնն, քանզի յայտնի բռնութիւն չկարէր արկանել
ի կիր, այնու՝ զի ոչ համագունդ ի միում վայրի էին մեծամեծք
աշխարհացն իւրաքանչիւր (442—448):

Եւ յաղթութիւն 449 ամին համարձակեցոյց այնուհետեւ
գործել աներկիւղազոյնս: Մոգքն եւ քաւդեայք բարբառէին թէ
աստուածքն որ զյաղթութիւնն ետուն՝ ոչ այլ ինչ հատուցումն
ինդրեն՝ բայց զաղանդ քրիստոնէութեանն ի միջոյ բառնալ. նմին
միաբան էր եւ խորհուրդ աւագանւոյն: Եւաքէին դեպանք ստի-
պաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս պարսկային տէրութեանն՝ դա-
գարել յիւրաքանչիւր օրինաց, արեգական միայնոյ գալ յերկր-
պագութիւն, սպաս ունել կրակի եւ զմոգութիւն եւս յայնր վե-

րաց առնուլ յանձն: Անդէն ի ներքս պահ գրանն արգել զայրու-
 ձին Հայոց, զՎրաց եւ զԱղուանից, եւ հրաման սատար ի վերաց
 դռնապանացն լինէր՝ զորս յարեւելսն գայցեն՝ թաղուլ, իսկ յա-
 բեւեղց յարեւմուտս արգելուլ զանցան: Իբրեւ յամենայն կող-
 մանց փակէր, արկանէր այնուհետեւ ձեռն՝ տազնապել տանջա-
 նօք, կապանօք, անարգութեամբ, նուաղութեամբ թռչափել եւ
 գծնեայ վայրօք ձմերոցաց, երբեմն ստիպելով ուտել միս յազնապ
 եւ երբեմն գումարելով ի նոցանէ զունգս գունգս յերկիր հեռա-
 ւոր՝ յանապատն հիւսիսոյ ի մօրտ պատերազմի եւ անդէն զառ-
 զումն մատնելով պոյ:

Աւարեցաւ եւ յաշխարհն Հայոց իբրեւ ի գործ պարունի
 յԱնշապուհ կամ Վեհ-Վենշապուհ: Սա զառաջինն եկեալ
 բերեալ զողջոյն թագաւորին եւ խաղաղասիրութիւն կեղծառ-
 րեալ՝ առնէր աշխարհագիր՝ որպէս թէ թաղութիւն հարկացն
 առնիցէ եւ թեթեւութիւն այրուձիցն տահմանելոյ: Այլ առ-
 դեամբք՝ 1. եկեղեցին եւ վանորայն հանդերձ կրեաւն որ տալու
 հարկ էր՝ արկան ընդ արովք հարկաց: 2. Հարկ աշխարհին ծան-
 րացաւ կրկին, եւ անհնարին իմն էին մուտք եւ սակք եւ բաժք եւ
 հազք լերանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց. նա աւանիկ ոչ միայն շե-
 նաց, այլ եւ աւերակաց իսկ: 3. Արկ բանասիրութեամբ զնա-
 խաբարսն ընդ միմեանս եւ յամենայն տան յարցց խռովութիւն:
 4. Վրգռեաց յարոյց ամբաստանութիւն ի վերայ հայրապետին
 Վահանայ Ամատունաց հազարապետի աշխարհին, մերժեցաւ նա
 ի գործոյն եւ ածաւ պարսիկ փոխանակ նորա (Սշկան անունն):
 5. Ածաւ եւ այր մոգպետ ի գործ դատաւորութեան՝ զի խափա-
 նեացին դատաստանք որ յատեանս եպիսկոպոսացն լինէին:

Իբրեւ այս ամենայն յարգարեցաւ ի քայքայումն միաբանու-
 թեան աշխարհին եւ ի փախուցանել զփանականս, ի ջրուել զի-
 նականս եւ զի առ ազքատութեան վտանգի գիւնեցեն յօրէնս մա-
 զութեան, այնուհետեւ հասանէր հրովարտակ ի հազարապետն
 Արեաց եւ Անարեաց (Արան եւ Տաներան), յորում աւանգէր
 ուսումն զրօգաշտական եւ գին մազղեգն, թէ ի միութենէ (ի
 Օթուանայ, ի Դամանակէ) եւ երկուորականութիւն աղմուտակոն՝
 երկուց արարչացն (Որմըղի եւ Արհմնի) եւ պարարծոց բարաց
 եւ չարի, եւ յանդիմանէր քրիստոնէութիւն՝ իբրեւ վարդապետու-
 թիւն հակառակ մտաց մարդոյն եւ զգայնաց նորա:

Ի ինէր ժողով յԱրտաշատ նախարարացն եւ կղերականաց (եւ
 պիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց եւ երիցանց): (317 եպիսկոպո-
 սացն էին երեւելիք Յովսէփ եպիսկոպոս Այրարատայ կամ Առ-
 թուղեկոն, Սեղեա՝ Սանազկերայ, Սահակ՝ Ուրշտունեայ, Լոգ-
 նակ՝ Բազրեւանդայ, Սուշէ՝ Արծրունեայ, Սուրմակ՝ Լճուկեայ
 (երբեմն հակառակաթոռ Սահակայ), Լոգիւայ՝ Ամատունեայ. երեւ-

ւերէջ յերկնայն՝ Ղեւոնդ եւ Խորեն ի Մ'րենայ եւ այլք. յաւազ
 վանապանայ՝ Լղան արծրունի: Ի նախարարաց անտի երեւելիք
 Ս'արղապանն եւ տէր Արևնայ Վասակ, տէրն Երծրունայ՝ Դեր-
 շապուհ, Ս'աղեսազն Վրիւ, Սպարապետն Հայոց Վարդան Սա-
 մբկոնեան, երբեմն հազարապետ աշխարհին Վահան Լմատունի
 եւ այլք, թող զաւագ սեպուհս իւրաքանչիւր տոհմիցն: Սիա-
 բանեայ ամենայն բազմութիւնն մեծաւ հաւանութեամբ ի մեծա-
 մեծաց ցփռուեա, եւ երդմամբ եղին վկայութիւն կենօք եւ մա-
 հու կալ ի հաւատս ուղղութեանն: Ղրեցաւ պատապանի հա-
 զառապետին՝ յայտ արարեալ թէ զպարտս կամակար հնազան-
 դութեան առ տեսքս, զոր կրօնք քրիստոնէութեանն պատուի-
 րեն, որպէս ցայժմ՝ նոյնպէս եւ յետ այսորիկ հատուցեն անվրէպ,
 բայց հրամանաց վասն կրօնից՝ ոչ ձեր ինչ օր տայքդ՝ գոյ իշխա-
 նութիւն եւ ոչ մեր պարտք հնազանդութեան: Իայց ըստ Ե-
 դիշայի՝ բան առ բան դնեն յանգիմանութիւն զաղաշտական վար-
 դապետութեան՝ ցուցեալ զմիութիւն աստուածութեանն ընդդէմ
 երկուսորականութեանն, զպարզութիւն յոչնչէ, զանձնիշխանու-
 թիւն մարդոյն, զսկիզբն չարեացն, զանկումն մարդկութեան եւ
 զփրկութիւնն, կնքելով այսպէս՝ զի Եթէ տալին հաւատովք թո-
 ղուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քո, եւ ոչ յերկնա
 այլ Լստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի քէն
 տանջանք եւ ի մէջ յանձնառութիւնք, սուր քո եւ պարանոցք
 մեր: Եթէ անանհը իսկ էպք եւ մեռանել մարթ էր մեզ, վասն
 Վրիստոսի օրոյն՝ արժան էր, այնու՝ զի եւ նա անմահ էր, եւ
 այնչափ սիրեաց զմեզ՝ մինչեւ մահ յանձն առ՝ զի եւ միք նորա
 մահուամբն ի յաւիտենական մահուանէ ապրեացուք (ի վերջ 440
 կամ ի սկզբան 450 ամին):

Արտմտեցոյց զայրացոյց զԹագաւորն համարձակութիւն գրոյն,
 դրդեաց զնա եւ հազարապետն. Խայսր, ասէ, չեւանէ ըստ քո
 հրամանն եւ Հմբք կան քեզ ի ծառայութեան, որ մարդ է յերկրի՝
 եթէ կարող իցէ քում հրամանիդ ընդդէմ դառնալ: Եւ այսպէս
 ըստ նորա խրատուն հրովպրտակ սպառնալից ի Հայս (որպէս եւ
 յԵղուանս եւ ի Վիրո) հատանէր՝ կոչել ի դուռն զերեւելիս ի
 նախարարացն, յանուանէ՝ զմարգապանն, զսպարապետն եւ զերբեմն
 հազարապետն, զԵրշապուհ Երծրունի, զԵրտակ Ուշաունի,
 զԻսաղիշոյ Խորիստուունի, զԵրտակ Մոկացի, զԴանէճ Եպահու-
 նի, զՎիա Վահեւունի, զԸմուռն Ենձեւացի: Եւ յլք ի հախա-
 լարացն առ թագաւորին իսկ ի կարաւանին կամ ի ձմերոցին էին
 եւ կէզք ի Հոնաց պահակին ի կողմանս հիւսիսոյ, թող զորս միա-
 ցեալ էին անդէն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչինչ կարի նշանաւորք:
 Եւ յուհեաւ յետ բազում խորհրդոց՝ սահմանեցաւ երթալ ան-
 խափան ի կոչն: Եւ ինէին եւ երթեւեկք պատգամաւորաց երեսունչ

կողմանց աշխարհաց՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ընդ միմեանս. եղին ընդ միմեանս ուխտ եւ դաշնաւորութիւն: Գնդեաց քաջալերեաց եպիսկոպոսապետն Առքնէփ զգնացականսն եւ հաստատեալ զնոսա յուխտին՝ յուղարկէր զնոսա օրհնութեամբ:

Առանց մեծարանաց ընկալաւ զնոսա դուռնն եւ ոչ ըստ ավորական մեծարանացն զօրագլուխ ընդ առաջ առաքելով ի թագաւորէն կամ երկիցս եւ երիցս հանդէս այրուձիոյն առնելով կամ զնախնեացն իւրաքանչիւր վաստակս եւ զառն առն քաջութիւն առաջի աթոռակցացն գովելով (450 Փետրուար. — Ապր.): Օուր յիշեցուցանէին թագաւորին նախարարը զԺամանակն Շապուհայ Բ. հօր հաւուռն նորա, առ որով էր Հայոց ազատութիւն կրօնից եւ զվաստակս նախնեաց իւրեանց առ նովաւ եւ առ նորին յաջորդօք եւ այժմ՝ զիւրեանցն եւս վաստակս թերեւս լաւագոյն քան զառաջնոցն՝ զգինաւորական վաստակսն եւ զյաճախութիւն հայրկացն զոր առ սէր նորա առին յանձն: Սերժեցան ելին անարգանքօք յերեսաց թագաւորին որ սպառնացաւ նոցա ի Սագաստան տալ անցուցանել զնոսա, եւ յիւրաքանչիւր աշխարհ առաքել զօրս անթիւս հանդերձ փղօք, եւ զկին եւ զորդիս ի Խուժաստան տալ խաղացուցանել, զեկեղեցիս եւ զվկայարանս քակել քանդել եւ յապականութիւն դարձուցանել: Այն սպառնալիք քոյքայեցին զմիտս նոցա. խնդրեցաւ ի թագաւորէն ժամանակ վառն տալոյ պատասխանի: Իբրեւ ի դերեւ ել յոյսն շահելոյ զմեծամեծս դրանն ի ձեռն կարասւոյ, այնուհետեւ ի կաբւոյ անդ՝ յաղթէր խորհուրդ մմանց ի թուլացելոցն որ ետուն խրատ առ ժամեկեղծաւորել ի պաշտօն ստութեանն. յայն խոնարհեցաւ յետուստ արտասուօք եւ սքանչելին Վարդան՝ ոչ յեա սակաւ դիմադարձութեան:

Օւարձացաւ զուարթացաւ թագաւորն, տօն մեծ էր արքունեացն, հաշուելով զայն օր լինել անշարժ հաստատութեան թագաւորութեանն իւրեանց: Առաքեցաւ աւետիք յարուշանս առ մոզսն եւ մոզպետս աշխարհին: Ինքն թագաւորն մինչ չեւելեալ ի պատերազմ ընդ Վաւշանաց՝ յուղարկէր զնախարարն, յանձն արարեալ՝ ի գլուխ տանել զկատարուին խորհրդոյն ի վերոյ համբոյն աշխարհին: Բայց զի ոչ առանց կասկածանաց էր, ունէր իբրեւ ի պատանդի զթագաւորսն Աղուանից եւ Վրաց՝ զՎազգէնն եւ զՎաչէ, զըդեշխն Վուգարացւոց զՂուշայ, եւ զՎարդի Բ. եւ զԱրմինեբոս հորդիս Վասակայ իբրեւ զնշանաւորի քան զամենայն Հայոց: Բնդ նախարարացն Հայոց գումարէր յաշխարհն Հայոց պրուձի եւ ի մոզուց իբրեւ 700 հանդերձ մոզպետիւ, որք մեծախնդութեամբ համագունդ ի տեղեաց տեղեաց խաղային յերկրն արեւմտից, զձանապարհայն փայտ ընկնողին, վեճակս արկանէին թէ որ լեզու որո՞ւմ դասու հասցէ յաշակերտութիւն: Եւ նոցա

Հրոժարտակ արքունի ի ձեռին մինչեւ ցլաւասարդ գլուխ տա-
րւոյն՝ փակել կնքել զդրունս եկեղեցեացն, գրով համարով առ-
նուէլ զսպասոնոցա յարքունիս, առնել դադարումն պաշտամանցն,
եւ չուսուցանել կղերականաց զժողովուրդն, եւ վանականաց եւ
հաւատարար կուսանաց փոխել զհանդերձիկն եւ լինել ըստ աշ-
խարհական կարգի: Այլիզն առնել կանանց նախարարացն եւ դըս-
տերաց ազատացն եւ շինականաց ուսուցանել զուսումն մոգուցն,
կարծել օրինաց քրիստոնէական ամուսնութեանն, եւ փոխանակ
նոցա ի բազմակնութիւն զալ՝ զի աճեցեալ բազմացին ազգք
Հայոց, դատելը հարանց լինիցին եւ քորք եղարց. մարք մի ելցեն
յորդուոց, սակայն թռուռք ելցեն յանկողինս հաւուց: Պատու-
ճակք մի զենցին անյազ, հայսք առանց փանդամի մի զանգջին,
Ծիւղք եւ քակորկք ի կրակ մի եկեսցեն, ձեռք առանց զամիզոյ
(միզոյ կովու, որում տայ զօրութիւն սրբի՝ մատեանն Օրարաշ-
տայ) մի լուսացին:

134

Պայտ իրացն վաղագոյն ի կղերէ անտի Հայոց որ ի Տիգրանն
ընդ զօրսն էին առաքեցաւ ի Հայս առ ժողով եպիսկոպոսացն:
Այնուհետեւ սփռեցան եպիսկոպոսուքն յիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւնս, առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեղս եւ յազարակս.
դրդեցին ժողովցին զբազմութիւն արանց եւ կանանց, շինականաց
եւ ազատաց, զքահանայից եւ զմենակեցաց, խրատ եղին զնոյն-
ցին զամենեւեան. յառաջ քան զամենայն միարանեալ զնոսա
յայն՝ զի ձեռն եզօր հարադատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ
իցէ ըստ ուխտ հաւատոցն: Այնուհետեւ կազմեցան Արքեպիսկո-
պոսքն քրիստոնէայք, սուր ընդ մէջ եւ վահան ի ձեռին՝ ոչ արանց
միայն, այլ եւ կանանց առնականաց:

Այսպէս կազմ եւ պատրաստ էր ամենայն յորժամ հաս ի
Հայս գունդն (ի Մայ. ամսեան) եւ բանակեցաւ ի Նաղկոտն
նահանգի առ գեղաբաղաբաւն Անգղ: Այն 25 աւուր փորձ փոր-
ձէր ինքնին մոգպետն մոգօքն՝ յաւուր միաշարաթուն մտանել
զրաւել զեկեղեցին. յարեաւ խռով ի տեղուջն եւ հազիւ ելին
անձնապուր մոգքն: Մոգպետն ի գլխովին՝ որ քարկոծեալ հազիւ
դարձաւ կենդանի ի վանն, գրեթէ վհատեալ եւ յուսահատ էր
այնուհետեւ ի գործոյն յաջողութենէ. «Գթէ ինքեանք, ասէ,
աստուածքն եկեսցեն յօգնականութիւն, սակայն չէ հնար օրինացս
մոգութեան ի Հայս առնուլ հաստատութիւն. թող գրեմ եւ
ցուցանեմ, ասէ ցմարգպանն, ի դուռն մովպետան մովպետի եւ
գերանդերձապետի եւ մեծի հազարապետին, զի աճցեն զալքայ ի
հաւանութիւն՝ զի ըստ առաջին օրինակին տացէ ազատութիւն

օրինաց. քանզի մարդ իսկ է աշխարհս, յորժամ ի վեճ գալցենա՝ վաճանեացին յօտարութիւնս:

Այլ քաջաբերէր զնա իշխանն Սիւնեաց՝ ընել երկայնամիտ. հանէր նա հրոս ի Սիւնական աշխարհէն՝ ստուարացուցանել զեւր գաւառ ի թիկունս օգնականութեան մնգալտին, եւ զմիտս մարդկանն պատրաստէր՝ շահելով զոմանս կարասուով բերելով յաքքունուստ, զայլս ողորմել եւ զռամկն սպառնալեօք, յերկարէք զնուազան ուրախութեան մաշելով զերկայնութիւն գիշերոցն ի ցուցս, ի գինիս եւ ի կաքաւս լիտութեան, եւ այսպէս հնարէր մեղկել տակաւ զագգն հօր: Տայր իսկ բաշխել մնգս ի տաճար տաճան նախադարացն եւ կարգել ռոճիկս առատութեամբ, զոհել պատրուճակս եւ բռնաբար տալ ուտել միս յաղածոց եւ երկէք պահանել արեգական: (Ներեւեք անգին շինեցան կրակատունք, որպէս ի Վուին Շաւասպ Արծրունի եւ Վընդոյ Վընեցի շինեցին ատրուշանս եւ Շերոյ եւ որդի Վընդոյ եկաց քրմապետս պաշտաման կրակին: Այլ որպէս հաւանութեան թուի, ոչ ինչ կարի յայտնի էր՝ թէ այս ամենայն ի մարդպանէն զործի, քանզի եւ արտաքուստ արտաքս ի բարեկամութիւն կեղծաւորէր: Ասկայն անվատահ իմն էին ի նա միշտ, ոչ միայն վասն որդւոցն պատանդութեան, այլ եւ վասն առաւելութեան փառացն տենչանաց:

Այնուհետեւ մի միայն յոյս կցերին ի վերայ սպարապետին էր: Աս իսկ եւ իսկ իբրեւ հաս ի Հայս՝ ելանէր տամբ եւ աղիւս գնալ փախտեաց յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց կալ զաւուրս իւր այո՝ յօտարութեան, այլ առանց խզմի: Ասկայն անգին ի գեղն Ամարանա Բագրեւանդացւոց աշխարհին ի վերայ սահմանացն Բասենոյ գլին հասանէին պատգամաւորք երեւելէք ի նախաբարացն (Արշաւիր Արշարունի, Հմայեակ Վիմաքսեան, Վաղիկ Աբեղէն) բերեալ թուղթ ի տեսունէն Սիւնեաց եւ յայլոց նախաբարաց եւ յեպիսկոպոսաց աշխարհին՝ պաղատել գառնալ յետ, եւ մի զանձն եւեթ խորհել, այլ զհամօրէն աշխարհին զօգուան: Ազգմ էր ամենայն խորհուրդ ապստամբութեանն, այլ կամէր իմն մարդպանն յապաղեցուցանել զնոսս պատճառանօք վտանգի պատանդացն եւ այլոց նոյնպիսեաց: Ասկայն յետուստ յորժամ գեռ ի խորհրդեան ուրեմն էին նախարարքն ի վասն սպարապետին ի զօրանիստն Շահապիվանի եւ չկարէին որոշել ինչ հաստատութեամբ, ժողով բազմութեան եպիսկոպոսացն նեղեալ գիմեցին ի վասն անդր սպարապետին: Անդ երկրորդ անգամ հաստատեցաւ ուխտ միաբանութեան հաւատոց ի մէջ տանուտերանցն եւ Եկհհոց: Սահմանեցաւ ժամագիր ժամանակ ի կատարումն խորհրդոյն (Յունիստ ամիս): Մի ոմն յոստանիկ տանէ Օլաղանդան անուն որ ըմբռնեալ էր իբրեւ գուշակ ամենայն խորհրդոցն առ մարդպանն յԱրծակ գեղջ եւ արկեալ ի բանտ ի միւսում գեղջի Բերդկունս

ի նմին Բագրեւանդ գաւառի՝ քարդոծեալ տարնաւ։ Այնու-
րիկ հանդերձ սպարապետան մահն առ մարդպանն, սախեցին
յայտ առնել զանձն եւ մի այսր անգր տալթաքել։ (Յանձն առ
մարդպանն կամայ կամ ակամայ, զնէր եւ կնքէր զերդուանն եւ
կտալէր զաւետարանէն, որպէս եւ ամենեքին իսկ որոց տակաւին
մատաւնեաւ չեւ էր կնքեալ զաւետարանն՝ կնքէին եւ տալին յե-
պիսկոպոստանն¹։

Այսպէս յայտ եկին եւ տիւնցան իրքն եւ կենդրոնացաւ զօ-
րութիւն մոզպետին ի Բագրեւանդ առ Օլարեհաւանաւ։ Ան-
տուտ Հայք ի ժամադիր ժամուն եկին ժողովեցան առ Անդղ
բերդաւ, յարձակեցան զօրաժողով ի վերայ կրահատանն ի Օլա-
րեհաւանի (= Լքեգաւան) ուր բաղմութիւն մոզուցն էր, քակե-
ցաւ ատրուշանն, խափուցաւ կրակն, րմբանեցան մոզքն եւ սպա-
նան ի նոցանէ ի վաղիւն ոչ բազումք։ Նշնպէս եւ ի Ղուին
Շաւառոյ Արծրունի եւ հազարապետն պարսիկ Մշկան, Վբնդոյ
եւ նորին որդի Շերոյ եղնն ձերբակալ։ Այնուհետեւ արդեալ
էին քուէքն. գիմեցին ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց զոր Պարսիկքն
գրաւեալ ունէին. առաւ Երտաշատ, Գառնի, Ընի, Երտագերք,
Երկայնորգք, Երհնի, Բարձրուղ, Խարանխաւ, Նախանխաւ, Ող-
կան, Լքիւնեալ, Վանն աւան, Գոնեալ, Պապոյտն, Որտան եւ
Վասակաշատ, հանդերձ աւանք, գեղիք եւ ազարակօք իւրեանց։
Օամենայն այր պարսիկ երեւելի՝ պահեցին ի բերդս զպուշու-
թեամբ իբրեւ փոխանակ գրաւելոցն ի Պարսս։ Աւաքեցաւ ճե-
պով իսկ եւ իսկ դեսպանութեամբ Ատամ գնունի ընդ Հմայեկայ
մամիկոնի առ կայսր խնդրել օգնականութիւն ցուցեալ զհր-
ժարաւն զոր գրէր «(Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսանցօք
եւ ամենայն զօրք Հայոց, Վասակ մարդպան եւ Ներշապուհ
Ուրբեոսեան հանդերձ սպարապետան եւ ամենայն մեծամեծ նա-
խարարօք՝ առ մեծանունն թէոդոս կայսր», յիշեցուցեալ թէ
որպէս ի բնէ ցանկալի էր Հռոմայեցւոց՝ Հայոց աշխարհ ա-
նուանեալ ի նոցանէ դատաւերտ մեծ եւ սիրելի, եւ թէ որպէս
փրկութիւն ասհմի թագաւորացն իւրեանց արշակունեաց եւ թա-
գաւորութիւն իսկ Հայոց ի Հռոմայեցւոց անտի եղեւ, որպէս եւ
հաւաստք քրիստոնէութեանն Հայոց ի սրբոյ եպիսկոպոսապետէն
Հռոմայ, զոր այժմ կամին հանել ի նոցանէ ազգքն արեւելոց։
Ցանկին եւ Վահան Անատունի եւ Մերհուժան Երծրունի եղ-
բայր Եղանայ թուղթս առ իշխանս Հայոց բաժնին Հռոմայեցւոց,

1 Ըստ Եղիշի՝ յետ Խորհրդի ի Հա-
հագիւանի՝ անգէն ի նմին զԵղիշի վառեցան
պատրաստեցան ընդ երկու զգումքն բաժա-
նեալ յարեւելոց, յարեւմտից եւ ի հի-
սիայ՝ փակեցին ի ներս զամառն պար-
սկայն ի Բագրեւանդ, մարդպանն ձերբա-
կալ ըստ փառանքն ընդ նոսա երգմամբ,

անկանէր ազաւորութեամբ յոսա եղեւ-
կապոսացն եւ աղաւթ խաղապատելով՝ փ-
մբժել նմա ի նոցանէ. կրկնելով եւ ե-
րկրկնելով զերդուանն առաջի բաղմու-
թեանն՝ աղաւթ զի յԱտուանց խորեօք
վրէժ եւ փ ներս մարդկաբար ստապիւ-
ցեն։ Եւ պիպեւ ընկալն զաւսմուհեաւ։

առ բրեշլին Լղանաց, առ իշխանն Լնդեզ տան, ի Ծափա, ի Հաշտանո, յԵփեզեաց, եւ առ այլ իշխանս կողմանցն եւ առ անձինն առ Լնտաողիոս սպարապետն արեւելից յԼնտիզք՝ զտան թիկանց օգնականութեան (մօտ ի սկիզբն Յուլ. ամսոյ) :

Իայց պատառփանաց հրեշտակութեանցն մնալ չէր ինչ հետք պատգամաւորութիւն գլխաւորութեամբ եպիսկոպոսապետի աշխարհին եկեալ հասեալ կայր ի դաշնաւոր աշխարհէն Վրաց թէ գունդ պարսկային ի կողմանց Հոնաց այսր դարձաւ յօգնականութիւն 300 մոգուցն՝ որ ստիպեալ տաղնապէն ի քրիտոնէութենէ ի բաց կալ եւ զեկեղեցիս քակել : Լյնուհետեւ զգօրն Հայոց՝ որ էր այրուձի մեծաւ մասամբ՝ ժողովեալ յԻւրաքանչիւր տանէ նախարարութեանցն եւ յարքունի (յոստանիկ) տանէ՝ ընդ երիտ բաժանէին հասարակաց հաւանութեամբ : Վաւնդն առաջին տաւաւ ցլեքշապուհ Սլմբոսեան՝ զուժարեալ զնա պահապան աշխարհին ի վերայ սահմանաց Լարպտաականի ի Հէր եւ Օարեւանդ գաւառի. զգունդն երկրորդ առնոյր Վարդան անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարզպանին Ղորայ որ կայր ի վերայ Լղուանից աշխարհին . իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռս իշխանին Սիւնեաց՝ որոյ էր զուժարեալ զԻւրեւ զհամախորհուրդսն իւրաքանչիւր զօրօք :

Ստեալ այնուհետեւ Վասակ կեզծաւորէր լինել դարանաւ մուտ յամուրս իւրոյ աշխարհին, իբրեւ թէ ընդ նեղուցս ի վերայ պարսկական գնդին յԼղուանս յարձակիցի, բայց արդեամբք՝ զազա լինէր գուշակ Սեբուխտայ մարզպանին Ղորայ՝ զերաց Հայոց աշխարհին եւ զսակաւութենէ գնդին Վարդանայ որ ի վերայ նորա գայր : Ընց մարզպանն պարսիկ ի կողմանց Ղորայ ըստ Դուր գետ այսր եւ Թազաւորազունք ոմանք կողմանցն ընդ նմա . Վարդան յերիս առաջն զգունդն բաժանէր, զաջակողմն տայր Լըշաւոց կամնարականի իւրում փեհայի եւ նիզակակից նմին՝ Մուշ օսպուհ Վիւնպսեան, եւ զահեակն ցիւրէն Խորխոռունի եւ նիզակակից՝ Հմայեակ Վիւնպսեան, եւ զմիջոցն յինքն առնոյր : Ի նահանգի Ուտէացոց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի ձմերոցի աղքայութեանն Լղուանից ի գաշտավայրի խոնեցաւ ճակատն . խորտակեցաւ աջ թեւ Պարսից գնդին, եւ փախստականքն յամուրս մայրեաց առ խորագոյն դարիւք Ղոփնաս գետոյ կոտորեցան, հազիւ ապրէր գուժկան ի մեծ շահաստանն (Լիւշապուհ) : Մեծամեծք Պարսից որ ընդ Դուր գետ նաւարկեալ երթային փախստեայ՝ կտրեան գետովէժ : Մուշ միայն յերեւելեաց Հայոց թանձրախոր մօրից դիպեալ կորեաւ :

Լյնուհետեւ առան մի ըստ միովն ամուրք Լղուանից աշխարհին եւ քակեցան աթուշանքն . այլ աւանդ զի եղաւ բիժ յաշխարհեանն կոտորելով զերամս մոգուցն : Ը քնականք աշխարհին

որ վասն աստուածաշատութեան անկեալ էին փախստեայ յամուրս լերանց իլազկո՛հի՝ դարձան եւ ստուարացեալ նորգը գնդին Վարդանայ, խաղացին յորմ անդր պահակին Հոնաց կամ Ղորայ. աւերեցաւ ամրութիւն տեղւոյն զոր Թագաւորին կազմեալ էր. հարան պահակապանքն եւ զաւանն ի ձեռն տուաւ Վահանայ որ էր յազգէ Թագաւորացն Աղուանից: Առաքեցաւ նոյն Վահան հրեշտակութեամբ յաշխարհն Հոնաց եւ դաշնաւորաց նոցա, եւ հռեցան դաշինք միարանութեան Հայոց ընդ Հոնաց¹:

135

Արախութիւն յաղթութեանն պղտորէր գեւծիւ՝ որ ի Հայոց աշխարհէ եհաս՝ թէ յուխտէ քրիստոնէութեանն յետս եկաց Վասակ, աւերեաց հրձիգ արար զբազում կողմանո միջոցի աշխարհին, առան ձմերոցք արքունի եւ կայեանք զօրացն Գառնի, Երամոնք, դաստակերտն մեծ Ղրոհանակերտ, Վարդանաշատ, ամուրն Աւշական, Փառախոտ, Երդեանք, Յողակերտ (Յողակերտ), Երմուիր, Կուլան աւան, Երուճ, Եշնակ, ամենայն ոտն Երագածու, Երտաշատ, եւ ամենայն զեղք եւ աւանք նոցա, ընտանիք իւրաքանչիւր նախարարաց փախուցեալ մերժեալ, սպառք եկեղեցեացն ի բաց կողոպտեալ, քահանայք ի կապանս. քանզի զունդն Ներշապհեան չժամանեաց տալ ձեռն ի միջոց աշխարհին, եւ զօրն սակաւաւոր որ աստ օւրեմն կային, մեկնեցան յարեւմտեան եզր աշխարհին:

Ղեպէր ժողովէր սպարապետն Հայոց զկաց մեաց զօրացն եւ թէպէտ եւ շատ եւս աճապարէր՝ յետ ամսաւոր ժամանակի հազիւ հասանէր ի սահմանն Հայոց աշխարհին (450 Հոկտ. — Նոյ.): Սակայն ահն նորա վաղագոյն ընթանայր առաջի նորա. լուր յաղթութեանցն փութացոյց տազնապեցոյց զիշխանն Սիւնեաց ելանել յԱյրարատ գաւառէ թողեալ զգերին եւ զաւարն, ապառտանել յամուրս աշխարհին իւրոյ: Այսպէս ինքն սպարապետն եւ նախարարքն գործակիցք բռնացան կալան միւսանգամ զԹագաւորանիստ տեղիսն եւ սփռեցին զզօրն ընդ ամենացն աշխարհն, քանզի զուճիկս՝ Թշնամեաց գնդին հարեալ էր եւ չգոյր այնուհետեւ պատերազմ ի միջի, զի ձմեռն ի վերայ կայր, բայց միայն յապառապացն՝ զոր յարձակէր ստէպ յաշխարհն Սիւնեաց: Սահմանեցաւ յեպիսկոպոսապետէն զամիսն քաղոց անցուցանել պահօք եւ աղօթիւք եւ յետ այնորիկ վասն գոհութեան յաղթութեանն առնել տարեկան մշտնջենաւոր խառն ընդ տօնի (Յայտնութեանն Վրիստասի (451 (Յունուար.):

Այնուհետեւ զամենայն ժամանակս ձմեռայնոյն յերկուս իմն

բանախ բաժանեալ էր աշխարհն։ Այրարարտեան կողմն ունէր Վարդան ուխտապահ ընկերօքն՝ Ներշապուհ Երծրունի (կամ Ուրմբոսեան) Խօբէն Խորխոռունի, Երտակ Պալաւնի, Վահան Ըմատունի, Գունդն Վահեւանեաց, Թաթուլ Վիմաքսեան, Երչաւիր Երչարունի, Ըմաւոն Ընձաւացի, Տաճատ Գընդունի, Ետով Գնունի, Խօսրով Գարեղեան, Խարէն Սահառունի, Հմայեակ Վիմաքսեան եւ մեւ եւս այլ Գաղղիի Վիմաքսեան, Ներսէս Վաղբերունի, Փարսման Մանդակունի, Երսէն Ընձայեցի, Երրով Սղկունի, Վրէն Տաշրացի, Եպրսամ Երծրունեացն, Ըհհ Խոռուապեան արքունի, Խուրս Սրուանձտեաց, Վողեանք, Եկեացիք, Տրպատունիք, զօրն Ուրշտունեաց եւ ամենայն զործակալք արքունի իւրաքանչիւր զօրօք։ (Յետոյ եւս փոխանեի յետս կացելոց տանուանեալոց զեղբարս եւ զեղբորորդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր զօրավարն առաջնորդել իւրաքանչիւր զօրու։ Եւ ընդ նոսա միարանեալ էին ամենայն կղերականք, մանաւանդ էին իսկ շունչ եւ ոգի ամենոյն գործոցն գործելոց։ յաղթութիւն պատեալ ռազմին յԱղուանս ետ նոցա զէն եւ զարդ բաւական, եւ անդէքն ամուլք էին ի ձեռս նոցա։ Իսկ զարեւելեան կողմն աշխարհին զբաւեալ ունէր մարզպանն Հայոց։ Միամտեալ հաւանեալ էին ընդ նմա իշխանն Ուրշտունեաց Երտակ, Խորխոռունեաց՝ Գաղղիչոյ, Վահեւանեաց՝ Վիւտ, Բագրատունեաց՝ Տիրոց, Եպահուհեաց՝ Մանէճ, Գարեղնից (կամ Երեղնից)՝ Երտէն, Եկեաց՝ Ընձուլ, Ուրծայ՝ Ներսէս, մեւ եւս Պալունեաց՝ Վարաշապուհ, սեպուհ մի Ըմատունի՝ Մանէն, Թող զայլ ազատ մարդիկ եւ զորս յոստանիկ տանէ։ Եւ ի բանի ընդ նմա եւ Վասակ Մամիկոնեան կուսակալ Ստորին Հայոց։

(Ներկոցունց կողմանց առաքելին պատգամք ի Տիգրան։ Այնի հրեշտակութեանն առաքելոյ ի Վասակայ՝ զմի սմն յառաջին կապելոցն Պարսից առաքելցին ուխտապահքն հրեշտակութեամբ յաղերս՝ ցուցեալ նմա զամենայն փնասն որ եղև, եւ զաւեր աշխարհին եւ զհարուած զօրացն արքունի եւ զնոցին պատճառանսն՝ զեղուր տարտապարտուց նեղեաց զնոսա ի հայրենի օրինացն յետս կալ, զխաբէութիւնս Սիսական իշխանին որ յանձնեալ տառապարտ պատ ինէր՝ իբրեւ չէր ուրուք ի Հայոց ընդ նմա բանս եղեալ։ Խաղաղօքն յետ հրեշտակութեանն առաքելոյ ի Վասակայ, իբրեւ եւ այս եւս հրեշտակութիւն առ նա հասանէր, մեղմանայր առ վայր մի։ քանզի ի Հոնաց արշաւանէ անտի կորակոր էր դարձեալ եւ երկեւղ եւս ի վերայ կայր՝ Թերեւս կայսր ելլէ կալ պաշտպան նեղելոցն։ Ամեն իրի բոա խորհրդեան արքունեացն անտուտ ի ձմեռոցէն ելանէր հրովարտակ թողութեան եւ հրամանս ազատութեան կրօնից, եւ իսկ եւ իսկ զկալանաւորսն՝ որ ի դրանն էին՝ հանեալ յազատութիւն առաջին ռոճկօք եւ տոացուածովք մեծարէր։

Այլ յեա ստիպել ինչ միայն միւսանգամ յառաջին խորհուրդն ըստնաւթեան զառաժանէր թագաւորն, կամ վասն զի արդարեւ խաղախութեամբ իսկ հրամանն էր, եւ կամ զի առ քաջաւորս իրեւ ետես թէ ձեռնթափ եղեւ կայսր ի Հայոց: Վասնզի յանդիման լեալ պատգամաւորութեանն Հայոց ի պաղատան կայսերն, ցուցին զպաղատանս Հայոց աշխարհին: Թուի թէ վասն դաշանցն Առաքանդիանու ընդ Յրդաստայ հաւանեցաւ թեոգոս Բ. (+ 450 (Յուլ. 29)), անցանել կալ պաշտպան Հայոց աշխարհին: Այլ նորին պայտազատ Պաղքերիա եւ Մարկիանոս եւ ասեռանն խորհրդականութեանն ըստ խրատու սպարապետին արեւելոյ Անտառեայ եւ Փղորենեայ մարտարիանոսի ատուոյ ¹ (ըստ Փարս.) կամ Լիդիարեայ ատուոյ ² (ըստ Լիդիէի) կամ թէ երկուցունցն եւս, առաքեցաւ ինքն Լիդիարիոս (Լիդարուրիոս), հրեշտակու թեամբ առ թագաւորն Լրեայ առ պատասխանի հարցման տալ քայից արքայի ³ եւ ցուցանել թէ ձեռնթափ է կայսր ի Հայոց աշխարհէ զորաւ եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ (451, մօտ ի Փեքր.): Այլ միայն զօրութիւն դաշանցն առաջնոց կայսերայ եւ երկեւզ մեծի եւ անսպառ պատերազմի ⁴ (որպիսի առ Առաքանդեաւ եւ առ Վաղեսիւ էր) ի բաց կալաւ զիսոր եւ զշէտցն յօգնականութենէ Հայոց աշխարհին, այլ զի եւ արեւելեան պեւտութիւնն Հռոմայեցւոյ ի մեծի ճգնութեան էր յայնժամ յեւրեայ Հնայնն որ զՄատիդաւ գումարեալ էին, եւ ճշդիւ իսկ ի նմին ժամանակի (450—451) էր Սարկիանոս ի պատգամաւորութեան ընդ ահագինն Ատախայ արքայի նոցա: Առաւել եւս ի նոցն խորհուրդ հաստատեցան արքունիքն Առաքանդիանուպողեայ՝ յորժամ զազոտ միաբանեալ Վատակայ ընդ միւսում Վատակայ Մառմիկոնեանի սպարապետ կացելոյ ի կայսերէ ի վերայ Ստորին Հայոց, ընդ նորա ձեռն մատուցանէր հրովարտակ առ կայսր՝ ցուցեալ հրաման թողութեան քրիստանէութեան յարքունուստ եւ թէ լանտան Վարդանեանքն՝ վասն զի ապստամբել եւ ի բաց եւեթ կալ ի թագաւորէն խորհին, նա աւանիկ եւ զմիտս եւս զախի եկեղեցւոյն Առաքանդիանուպողեայ գրաւէր երկգործմբ երկցամբն Օանգակաւ եւ Պետրոսիւ Զայնոդաւ Աիւնուլ եւ Սահակաւ Լորս կաթեաւ սարկաւազաւ Աիւնուլ՝ ի կողմն աստուածաբաշտութեան զանձն ցուցեալ. եւ այնպէս ել ի դերեւ եւ հրեշտակութիւն

1 Փղորենիոս զոր յիշէ Ղ. Փարսեցի, է պարսիկ երեւելի որ եկաց վերակացու արեւելոյ (նահանգին) առ թեոգոս Բ. Փեքրոս (21 Սեպ. 438—449), եւ եկաց առ Մարկիանոս նոյնպէս վերակացու արեւելոյ յամեն 450, 451, 454 եւ 455: Եւ նա նախանշուր բարեաց տեսութեանն էր Քրիստոնէին ի հաւատոս. ասկայն չափաւոր նա արձափ կողմնն Գրիգորիոս եւ Եւսիբիոս: Եւ նա եւ ի շրջափակեալ Գրիգորիոս Ժողովի ընդ իշխանն:

2 Եւդարիոս (կամ Թերեւս Եւդարիոս) առ Եւդէի թուի լծալ Արդարուրիոս Առն յարգէ հիւպատ եւ պարսիկ, թուի Արդարուրեայ սպարապետի թեոգոս Բ. եւ որդի Վաղարայ՝ որ էր հզօր եւ մեծարդ առ Մարկիանոս: Զայն կրօնքն Արդարուրիոս էր կայսր Մարկիանոս ստաբակաւ զօրացն արեւելոյ: Եւ սա արեւնոս, օրդոս եւ հայրն նորա եւ հաւն:

3 Եւդէ, 148:

4 Փարս. 126:

եպիսկոպոսացն զոր յեա յաղթութեանն յԼիզուսեանս եւ զբաւելց
այսրէն Նյորարատ նահանգի ի ձեռն Վարդանայ՝ առաքեալ էին՝
պատմել ուխտին Վոստանդինուպողեայ զաւետիան, եւ խնդրել
զաղօթս նոցա, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ զբարեխօսութիւն
նոցա առ կայսր վասն օգնականութեան Հայոց աշխարհին:

Հային հնարիւք ի բաց կալաւ Վասակ եւ զիշխանս տմբական
կողմանցն զՏմորեացն, զՎորդուաց, զԽաղտեաց, որ են զԼիզու
խաւ, զՎրաց եւ զԼիզուանից եւ ի բաժնէն Յունաց զբողոշէն Եւ
ձնեաց որ յօժարագոյն էր յօգնականութիւն, թէպէտ եւ բնւ
աղայեցին հրեշտակքն առաքեալք ի Հայոց: Դոյնպէս եւ Հնք
գաշնաւորք արգելան անցանել ընդ պահակն ի ձեռն զօրացն ար
քունի կոչելոյ ի Վասակայ:

Ինդ այս ամենայն հայեցեալ թագաւորին Երեաց եւ զի չա
ռին յանձն Հայք հաւատալ խարերայ խոտմանն թողութեան,
այնուհետեւ առաքեցաւ ինքնին հազարապետն Երեաց Միհրան
սեհ գունդս գունդս յամենայն աշխարհաց ի ձեռն գումարեալ
եւ երամակս փղաց. հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, անդ զեալ
առեալ կայր դիտել ի մօտուոս զամենայն եւ իմանալ ի պատ
գամաւորաց իշխանին Սիւնեաց զանցս ներքին կողմանց Հայոց աշ
խարհին եւ զչափ զօրութեան նոցա եւ պատերազմական արուես
տին: Իբրեւ զամենայն յարդարեաց, եւ ստուարացոյց զգունդն ի
վարձկանաց անտի Լիւնաց, Ղղբաց, Վասաց, Գուաց, Գլուա
բաց, Հեճմատակաց, Փասխաց, Փոսխաց, Թաւասպացոց եւ այ
լոց խառնազանձ ազգաց լեռնորդեայց, այնուհետեւ զամենայն
գունդն յանձն առնէր միւսում յաւազացն Մուշկան Դիւստ
լաւորտ անուն եւ երկրորդ նմին թողոյր զՎոդլիճն, որոց գոր
ծակից էր եւ ոմն յաւազացն Լարորմիզդ՝ որ էր լեալ յառաջա
գոյն գործակալ ի Հայս, ցուցանէր նոցա զիշխանն Սիւնեաց խառ
տու եւ առաջնորդ, զի քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յու
սացեալ՝ յեա ուրախ առնելոյ զնա յուսով թագաւորութեան
Հայոց աշխարհին, եւ պատերազմի հրաման տուեալ վասն գոր
նայնոյն, ինքն ի Տիզբոն առ թագաւորն փութայր: Եյս հանգա
մանք էին իրացն ի վերջ կոյս ձմերայնոյն (451)¹:

136

Եյն ինչ կատարեալ Հայոց զտօն աւուրց զառկացն ուրա
խութեամբ՝ լու լինէր թէ գունդն պարսկային ի Հէր եւ ի Օւս
րաւանդ գաւառ հասեալ է՝ բանակ բոլորեալ, փոս հատեալ, պա
տնէշ կանգնեալ, շերտաւոր փակեալ եւ անտուտ սփռեալ առ
պատակաւ ի գաւառս գաւառս: Հրաման տայր այնուհետեւ ը

¹ Եղիշէ, էջ 134—169: Փարպ. էջ 113—116:

բազմաթիւն Հայոց ժողովել զօրաց իւրաքանչիւր նախարարացն մեկնելոց յիւրաքանչիւր տունս՝ ժողովել յԱրտաշատ քաղաք. անդ հասնողէս առնէր սպարապետն, յանձանձէր եւ տեսնէր զպահապարկութիւնն կամ երիվարի կամ հանդերձից զօրականին, եւ անտուտ առաքէր սեպուհ յազգէն Ամատունեաց Առանձար անուն լի խմաստութեամբ եւ քաջութեամբ՝ երթալ դիտել յառաջագոյն զգորութիւն եւ զդիր թշնամոյն։ Եւորա երթեալ 300 հեծելովք (ըստ Փարպ.) կամ 2000 արամբք (ըստ Եղեշայի), եւ վճարեալ յոր գործ առաքեալ էր՝ անկանէր ապա յանկարծակի զվերջապահ թեւով միով թշնամոյն, զկէսս կոտորեալ՝ զայլսն փախուտայ ի բանակն հանէր։

Աթափեցան զուարթացան զօրքն, եւ զի լուան յԱտոմանցն թէ վաղ ի միջոց կոյս աշխարհին շարժէր զօրն պարսկական, հաստատեցաւ ի խորհրդեան զխաւարաց պատերազմին ինքնին ելանել ընդ առաջ թշնամոյն յեզր աշխարհին՝ զի մի բուն աշխարհն քնասեսցի կոտորածիւ կամ գերութեամբ։ Այլ գունդն արքունի ճեպեալ հասանէր ունէր վաղաքոյն զմիջոց աշխարհին եւ յԱրտաշ գաւառի առ գեղջն Աւարայրի ի շջափակ տեղի աղմուտ դաշտին առ Տղմուտ գետով զակիշ գործեալ բանակէին։ Ենդէն դէմ յանդիման յԱրտաշեան դաշտին հասեալ բանակէր եւ զօրն Հայոց (Մայ. 27)։ Գարձեալ երթեւեկք պատգամաւորաց լեւէր՝ բերել խոտմուսն թողութեան ի Աստակայ բանիւ թագաւորին, լքուցանել զմիտս զօրականին։ Այլ զօրավարն Հայոց ի մէջ անցեալ քաջալքէր զնոսա, յեա բազում բանից զգիրս Մակաբայեցոյն ի ձեռն առեալ ընթեռնոյր նոցա, եւ զելս իրացն ցուցանէր համառօտիւ։

Ենդ ի վերջնում գիշերին առաջի հրեշտակաց գնդին արքունի հրամանաւ եզլիսկոպոսապետին Առվսեփայ խրատեալ փութեր զնոսա երէցն՝ Գեւորդ։ Ար երախայ ոք էր՝ մկրտեցաւ ի գիշերին, եւ ի հաւաքօթին կատարէր պաշածն կանոնին, եւ ապա ընդ առաւօտս սեղան ուզղեալ՝ հաղորդեցան զօրքն ամենայն տէրունական մարմնոյն եւ արեանն, իրեւ նովին նպարակեալք. աղաղակեաց ամենայն բազմութիւնն թէ խառնեսցի արիւն մեր ընդ արիւն մարտիրոսացն եւ լիցուք պատարագ հաշտութեան վասն փրկութեան եկեղեցւոյն Առաւօտոյ։

Իբրեւ հատան պատգամաւորքն ի մէջ՝ յիշեցուցանէր զօրական Պարսից զհրաման թագաւորին, զեւզն եւ զպսակն եւ զուստն եւ զառատաձեռն պարգեւան որ յարքունուստ շնորհիցին, զկին եւ զորդիս, զանդս եւ զազարակա եւ զպատուհաս փախստեցին։ Ապր գէր կազմէր Մուշկանն Ղիւսաղաւուրտ զիւր ծակատն, առ մի փիղ՝ երեք հազար սպառազէնս յաջմէ եւ յահիկէ կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, եւ զգունդն Մատենիկ ամրացուցեալ

իրրեւ գրեթէ մի ամուր՝ յինքն առնայր, եւ առաւելագոյն իմն սոսԷ
բացուցանէր զաջակողմն գնդին ընտիր ընտիր զօրու ի Ասաշապ¹, ի
Հմայց եւ ի Գեղաց, եւ սինի գնդաւ իրրեւ ընդգէմ Հայոց
զօրավարին:

Վանդի եւ Վարդան ըստ միարան խորհրդոյ աւագանւոյն
զամենայն զօրան՝ որոց գլխաւոր զօրութիւն թուի թէ ի Հեծե-
լազօրան էր, յերիս գունդս կամ յառաջս բաժանեալ՝ զահեակ
գունդն յինքն առնայր եւ նիզակակից իւր Վարշապի Ասմապառ-
կան (ըստ Փարպ. Գժպիսագ Առաւելեան եւ վերջապահ գէւր եղ-
բայր Համազասպեան), զգունդն աջակողմեան ապար խորհեաց Մազ-
խազու (խորխոռունւոյ) եւ նիզակակից նմին Ղլարէն (Լնձայոցի,
Ղլարեան՝ Վաջրերունի եւ զթաւթուլ Վանանդեցի: (Լսա Լազիշէի՝
մեւս եւս առանձինն գունդ էր թաւթոյ Վանանդեցւոյ ունեւոյ
նիզակակից զՏաճատ Գնդունի): Իսկ զմիջապայր ճակատուն ունեւոյ
Ներշապուհ Ղրծրունի եւ նիզակակից նմին Արտակ Մոկացի եւ
այլ եւս նախարարեան համհարզք նոցանոց՝ Միհրշապուհ մարզ-
պետ (ըստ Փարպ. եւ Արշապի Ասմապառկան) եւ այլք յաւաքացն
նախարարաց: Թող զթեւան աստի անտի զոր իւրաքանչիւր ի գըն-
դիցն ունեւոյ: Այսպէս կարգէր ճակատն ընդ երեսոս դաշակն դէմ
յանդիման Արեաց գնդին առ ափն Յղմուս գետոյ: Ի ջնջ եւ ի
պայծառ առաւօտուն՝ ի ձայն դարբասիւղոցն եւ ի գոչիւն մեծի
ազազակի զօրացն ըստ պարտիական օրինակին՝ ընէր սկիզբն կռուոյն
նետաձգութեամբ աստի անտի գետեզերին, ապա գինազրաւ ան-
ցանէր Հեծելազօրն Հայոց ընդ գետն՝ մինչդեռ գունդն պարսիկ
զանգիւսեալ ի գոռապարտեանէ վտակին՝ զանգեաւն զեւային:
Բուն սաստիկ կռիւ էր ի ձախակողման գնդին Հայոց յանգիստն
աջակողմանն Պարսից. անդ յետ բազմաց յերկուց կողմանց անկա-
նելոյ՝ Հայոց թուէր յաղթութիւնն, մինչեւ մօտ իսկ ի քայքայել
էր գունդն Մատեան:

Ասկայն անդէն ի ճգնական ժամուն մասն մի հայազունդ զօրուն
առաջնորդօք հանդերձ ի բաց ել ի ճակատունէ՝ շփոթէր ազմէր
այնուհետեւ ճակատն Հայոց, ոգի առ զօրավարն Արեաց, քաջա-
լերեաց շուրջ զիւրեաւ զօրան ընդդէմ գնդին Վարդանայ, կռէր
զփզակոյտն հանդերձ փղապանաւն Արտաշիւ եւ փակեցան շուր-
ջանակի Վարդանեանքն. անդ անկառ սպարապետն նիզակակիցօքն
ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեալ:

Յետ գինադարձութեան իրիք՝ ապա վտանել եւ ջրուել
սկսան մնացեալքն ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն՝ հալածեալք ի
պարսիական զօրուէն, մինչեւ օրն տարածամէր եւ մօտ առ երկիս
կարձատէր: Վանդի թէպէտ եւ ստկաւաւորք անկան, սակայն զ-

¹ Արե՝ զոր հին մատենագիրք Յունաց արիւն թէ եւ հասեալ եւս իցէ Գորգի
(Քսենոփոն, Մարտոն) Καδουσιος կոչեն: զգունդն Հայոց, սակայն զիւր մեթ իմ

² Իսկ Գրգ. Փարպեցւոյ թուին ան- է բանն:

բազմաթիվ եւ բազումք ի գլխաւորաց պահտոնցսն ի միջոյ եւ չգոյր
այնտուհետեւ գլխաւոր ի միջի՝ յոր յեղեալ ժողովիցի գումար մնա-
ցելոցն: Վսփն իրի իսկ հասեալ անկանէին իւրաքանչիւր ի տեղեւ
տեղեւ յամուրս աշխարհին բռնանալ ի վերայ բազում գաւառաց
եւ բերդից: Թիւ համարոյ անկերցն էր միահամուռ 1036 (բառ
Մարտի) կամ 1035 (բառ Փարպեցեայն)¹: Երեւելք յանկերցն ալբ
ինն (Վարդան, Խորեն, Լքաակ, Տաճատ, Հմայեակ Վիսաքսեան,
Վերսահ, Վահան Գնաւնի, Լքսէն Լեւոյիս եւ Գարեգին Արուանձ-
տայ): Իսկ ի Պարսից տնտի եւ ի Արեւելաց զնդէն 3544², նոյնպէս
ինն ի նոցանէ յարանց երեւելեաց էին, Վասակ (երկրորդն Սե-
րափան) ի մէջ փոքր զանձն թագուցեալ սարկեցոյց (451 Յու-
նի 2): Փութանակի առաքէր զօրավարն Լքեաց զաւետիս յաղ-
թութեանն առ թագաւորն հանդերձ մանր տեղեկութեամբ ան-
ցից պատերազմին:

Լճ չեւ էր զրաւ կռուոյն, զի թէպէտ եւ ձախառ առ ձա-
խառ կռուել չէր հնար, սակայն ըստ հին իսկ սովորութեան Հայոց՝
առին այնուհետեւ մանր մանր պատերազմունք: Ի հարաւոյ՝ որք
յառմուր կողմնոն Տմորեացն անկեալ էին՝ զնէին ստեղ սասպտակ
ի սահմանս Պարսից գործել ապականութիւն բազում: Ի հիւսի-
սոյ՝ որ ի Թանձրախիտ մայրիսն Լքախառ ապաստանեալ կային՝
յոյէին յաշխարհն Հոնաց որ յառաջագոյնն իսկ պաշնաւոր էին ընդ
Հայոց, որք եւ հաւանէին դիմեալ յարձակել ի հիւսիսակողմնոն
տէրութեանն Լքեաց եւ գործէին աւեր բազում պահակին: Իսկ
որ ի լեւինն Խաղտեաց յամուրսն Պարսխարու ամրացեալ էին ընդ
առաջնորդութեամբ Հմայեկայ Սամկոնոյ եղբօր սպարապետին
Հայոց՝ յարձակէին ստեղ ի ձորագաւառն Տայոց ի վերայ պարսիկ
զօրուն եւ յետ բազում մնասու մեկնէին անդէն ի նոյն լեւոն:
Նոյնպէս եւ ի միջոցի աշխարհին բազում բերդք զրաւեալ էին,
մանաւանդ մեծ ամուրք Վապոյտ լեռին:

Վարանեցաւ տարախուսեցաւ զօրավարն Լքեաց, զուր ցուցա-
նէր զհրաման թողութեանն յաղթունաւառ, ոչ որ անսպար պաա-
զամուրացն Վասակայ, յետ միոյ նուազի՝ զի խաբեցան ալբ բեր-
դի միջ եւ ետուն ձեռս, բայց անդէն կատարեցան ողիք 213 հրա-
մանաւ զօրավարին ըստ խրատուն Վասակայ, բաց յեպիսկոպա-
սապետէն (Յովսէփայ եւ ի Վեւոնդէ երիցուէ որ բողբ ի գունն
կարդացին: Այնուհետեւ յետ կոտորածի պարսիկ զօրուն առ Ու-
ջնհաղ զեղեւ Տայոց աշխարհին, զոր կոտորեցին միարանեալքն ընդ

1 Եղիշ՝ Փահաւու ընդ իննուցն՝ օգիւ
296 տն անկեալ եւ 740 եւս յոտանիկ
տանէ եւ ի տանէն Արծրանեաց եւ յիւրա-
քանչիւր նախարարաց տանէն անդէն ի նոյն
աւուր: Իսկ Փարպեցի՝ յետ անկանելոյ,
տնէ, ի ձախառ անդ 285 արանց հան-
դերձ իննուգն՝ ապա ըմբռնեալ ի փա-

խըտեից օգանին օրով կամ փոքր կիւրցին
750 այր յերկրորդունն աւուրն (Յուս. 3.):

2 Փարպեցին որ զայս փորան ընդ Ե-
ղիշոյ տնէ՝ հաստատէ ի վիսյութենէ ա-
րանց որ տեղեկացեալ իցեն ի զօրագետն
Պարսից:

Հմայեկայ եւ յորում անկաւ ինքն իսկ Հմայեակ, զաղարեցին զորք թագաւորին իննել խառնամուխ յամենայն կազմանո աշխարհին համարձակ եւ իննէին ձեռնպահ եկեղեցեացն, եւ գրեալ հարցանէր միւսանգամ Մուշկանն Վիւսայաւուրտ յաղբունիսն՝ ցուցեալ զիրացն նեղութիւն եւ զամենայն վնաս զործցն զայն զՎատափառն արկանէր։ Եւս հանգամանք էին իրացն ի վախճան կոյս ամարանւոյն։

Տրտմէր թագաւորն մանաւանդ ընդ աւեր պահակին Հոնացն, առաքէր հրաման յարքունուստ զի Մուշկանն ամենայն բանափառն ի վերայ Հոնաց խաղայցէ եւ նորին նիզակակից Նարոմիզդ Երշական կալցի զՀայս մարզպանութեամբ փոխանակ Վատափայ՝ որում հրամայեցաւ ի դուռն գալ, եւ սիրով եւ խաղաղութեամբ նուաձեսցէ այսրէն զամենայն։ Ինքնին մարզպանն շուրջ եկեալ Ժողովէր եւ շինէր զամենեւին ուխտիւ հաստատութեան թողութեանն արքունի. բաց յեպիսկոպոսացն եւ յերիցանց (ի Սահակայ եպիսկոպոսէ Ռըշտունեաց, ի Մուշկայ երիցուէ Երծրունեաց, ի Սամուելէ եւ յԵրբաշամէ երիցանց, ի Յովսեփայ եպիսկոպոսապետէ, ի Վեռնդայ երիցուէ, ի Վաջաջայ սարկաւազէ եւ յԱրշնէ երիցուէ) որ վասն աւերելոյ ատրուշանաց կամ բողբեղոյ՝ կապանօք յարքունիսն առաքեցան. այլոց եպիսկոպոսացն հրաման ապր զառաջին իշխանութիւնն եւ զպաշտօն հրապարակաւ ունել, թողցր առ վայր մի զհարկս աշխարհին, զայրուձին թեթեւացուցանէր, եւ միայնակեցաց հրաման առնէր դառնալ այսրէն յետս եւ ամենեցուն իսկ փախստէից, ազատաց եւ շինականաց յարքունուստ ցուցանէր հրաման գալ ունել զւերաբանչիւր արարս. նա աւանիկ հրովարտակք արքունի հրաման տային՝ որոց ակամայ կալեալ իցէ զմոգութիւն՝ իշխել անդրէն ունել զքրիստոնէութիւն։

Ընտելութիւն աշխարհին եւ հաստատութիւն եկեղեցեացն հաւանեցուցին զնախարարսն որ վաղ իսկ կամ ռոմկին նուազութեամբ եւ կամ սաստկութեամբ ձմերայնւոյն սկսելոյ ի տաքնապի կային՝ անկանել ի պատգամս ընդ մարզպանին՝ որ ետ ածել զիր ողորանաց եւ ուխտ հաստատութեան թողութեան յարքունուստ վասն նոցա։ Եւս հարկ էր նոցա այնուհետեւ (ի վերջ 451 ամին)՝ երթալ ի կոչ թագաւորին ի ձմերոցն արքունի փութանակի առանց կապանաց, թողեալ զկին եւ զորդիս եւ զէնչս ի ձեռս մարզպանին։

137

Ինէր (իսկզբան 452 ամին) ատեան հարցափորձի նախ առաջ հազարապետին Միհրներսեհի եւ ապա յանդիման թագաւորին ի մէջ կողման նախարարացն եւ կողմանն Վատափայ. ի մէջ եկեալ

Երեւելին թուզթնն Վասսայ վաւերական մատանեօք նորա յաշխարհն Վրաց, Եզուանից, յԵղնիս, առ կայսր եւ առ սպարապետն Մնտիղայ¹ Մնատողիոս. մի ըստ միողն ելին ամբաստան Մուշկանն Վիւալաւուրտ վասն խարէութեանց նորա եւ գողութեան հարկաց արքունի, մոգքն նեղեալք ի Հայոց աշխարհին, իւր իսկ ազգականք ցուցանէին զմիարանութիւն նորա երբեմն ընդ Հեռանայ Հոնի, որ աւերեալ էր զերկիր տէրութեանն Պարսից, Եղուանից, Հայոց եւ Հոռոմաց, եւ յետ այնորիկ զմիարանութիւնն եւ զառաջնորդն լինել Հայոց ապստամբութեանն, նոյնպէս եւ քահանայք չմտն ինչ նմին ջատագով: Յանդիմանեաց զնա սասուկակոծ թագաւորն, ետ մերկացուցանել յորինաց պատուոյն՝ որով զարդարեալ նստեալ կայր ի ներքին հրապարակի մեծամեծացն, կապեալ ձեռօք եւ կապեալ ոտիւք հեծուցեալ ի ձի մատակ կանաչաբար տարան ետուն ի բանտ մահապարտացն. խափանած հարկաց աշխարհին որկաւ ի վերայ տան նորա, անգամ եւ զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զգարդս կանանց եւս ետ ի տոյժսն եւ ոչ կարաց հատուցանել, մինչեւ հարցանել թէ կայցէ ինչ գանձ ի գերեզմանո նախնեաց իւրոց: Ընդ կեցեալ ի մուրոյ ձեռասուն ծառայիցն՝ ապա քամեալ ի թանձրամտութենէն՝ արորեալ որդնալից մեռանէր, հեծեծեալ ընդ յանցանսն ամս քանի մի, ծեծելով զիւր դէմն «ընկալ, առէր, անձն մեղաւոր, զձաղոս զոր ետ բերել քեզ ուխտանենդութիւն աւետարանին եւ արիւնն Վարդանայ եւ այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա»,² Եւսպէս այն որ կամէրն մեղօք թագաւոր լինել Հայոց աշխարհին ոչ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա յայնմ աշխարհի: Իսկ տէրութիւն Սիւնեաց աշխարհին անդէն ի նմին աւուր մահապարտութեանն տուաւ թշնամւոյ նորա եւ փեսայի՝ Վարազդադանայ:

Սակայն եւ ոչ նախարարքն ինչ արձակեցան իբրեւ արդարացեալք. պահեցան նոքա զգուշութեամբ ընդ այն ի նախարարաց որ յառաջագոյնն արգելեալ կային անդ՝ ի ձմերոցին ի Վրկանս եւ յամէ 454 ի դղեկին Վիւշապուհ քաղաքի յԵպար աշխարհին, առհասարակ արք իբրեւ 35 կամ 37: Յազգէն Սիւնեաց՝ Իւրգէն եւ Իւկուր եղբարք, յԵրծրունեաց՝ Ներշապուհ, Էւաւսպ, Էնդին (կամ Էնդին), Մեհրուտան, Պարգեւ եւ Տաճատ, ի Մամիկոնեից՝ Համազասպեան, Համազասպ, Երաւապոյ եւ Մուշեղ, ի Սամարականաց՝ Եղաւիր, Խաթ, Վարձ (կամ Վարձայ), Ներսեհ եւ Եղոտ, յԵմատունեաց՝ Վահան եւ Եւանձար եւ Երունակ (կամ Եւնակ), ի Գնունեաց՝ Ետոմ, ի Գիմնքսեից՝ Խաթուլ եւ Սատոյ այլ եւս երկու ազգակցօք, յԵնձեւացեաց՝ Էմաւոն, Օւաւրէն եւ Եւաւան, յԵւաւեղենից՝ Փա-

1 Զոր փարպ. «Սգարապետն Մնտիղայ», առէ, օրինակքն Եղեղայի սենին՝ «Սպարապետն Մնտիղայ»:

2 Բաւել զոր ի ծառայից իւր նորա լուսու գրէ Փարպեցի:

պակ, Վլարադդէն եւ Վլազ, ի մեռա լըծրունեաց՝ Լպրտամ, ի Սանդափունեաց՝ Սահակ եւ Փարսման, ի Յաշրացեաց՝ Վլբէն, յՍփանեից՝ Լարիկ եւ Յոհան (կամ Յուխնան)։

Վահանայք որոց մեծ մասն զառաջինն ընդ առաւ էր կառաւարդ ստուար շղթայիւք յօրինելովք ի մոգուցն՝ սարանան մի ըստ միջոյն։ Վանդի իբրեւ վառթարացաւ թագաւորն յարշաւանի անդ ընդդէմ Վաշանաց (յամի 454) որք ի նեղ արկին զնա անկանելով ի վերայ միոյ միոյ ի թեւոց նորա անձուկ զնդաւ, ըստ խրատաւ հաղարապետին՝ արկին մողքն զմիւսն զկապելովքն քահանայիւք, զի իբրեւ ի սպանողաց կրակի չխնդրեցաւ վրէժ առտուածոյն իւրեանց։ Ընդէն Սամուէլ երէց եւ Լքրահամ սարկաւադ երկուքին յԼրած գեղջէ Լքորատայ որ ի կարաւանին էին՝ սարանան զառաւ ի Վլարդէս (ըստ Փարպ. Վլարդդէս), որպէս եւ խաթիկ եպիսկոպոս Լասենայ առաքեալ երբեմն ի Վլասակայ (յամի 450) իբրեւ միասակար յարքունիս՝ սպանաւ այժմ յԼսորեստանի։ Լպտ առաքեցաւ ամրարապետն Վենչապուհ կամ Վլէհ Վենչապուհ ի Վիւշապուհ եւ յանապատի ուրեք հեռի ի քաղաքէն մօտ ի Սեւան գեւղ սպանան յետ բազում հարցափորձի Սահակ եպիսկոպոս Ուրշտունեաց, Յովսէփ ի Վլայոց ձորոյ ի գեղջէ Հողացմանց, Վիւսնդ երէց ի Վանանդայ ի գեղջէ Իջեւանից, Սուշէ դրան երէց Լըծրունեաց յԼգեակոյ, Լքշէն երէց յԻւրեգեկոյ Լադրեւանդայ, Վաջաջ սարկաւադ Ուրշտունեաց ի Վիւշապուհ քաղաքէ (Յուլ. 31)։ Սոքապէս մի իշխան գեկապտ Լպր աշխտարհին, անհնարին հմուտ օրինացն նոցա, որում յանձն իսկ էր պահպանութիւն կապելոյն քահանայից, այն ինչ զարմեալ էր ի քրիստոնէութիւն յետ տեսեան իրիւք եւ յայտնութեան նմին լինելոյ. հարց զնա Վենչապուհ ի ծածուկ եւ առաքեցաւ զառաւ յայնկոց քան զիւրան եւ զՍակաւրան եւ անդէն ընկեցաւ ի վերապ (454)։ Եւսկերտք եպիսկոպոսացն, խորէն եւ Լքրահամ, յետ կտրելոյ զականջն մօտ՝ առաքեցան յերկիրն Լաբելացեաց ի Շահուղ (կամ Շարուղ) ի գործ մշակութեան արքունի, որք անդադար ձանապարհարգութեամբ ընդ Շահուղ, ընդ Սեւոյն եւ ընդ Վաշկար՝ ժողովէին տուրս ի հաւատացելոց աշխարհին Լսորեստանի եւ խուժաստանի, տանել կամ առաքել թոշափ առ նախարարն կապեալ՝ ամ յամէ, մինչեւ առ ջերմոյն վտանգի վախճանէր խորէնն յԼսորեստանի, եւ յետ ամաց ինչ աղաչեցեալ ի նախարարացն, եւ հաւատացելոցն Լսորեստանեաց տալով երաշխաւորութիւն ընչից փոխանակ ընդ հարկի նորա՝ եկն ի Հայո եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իբրեւ կարապետ զալատեան նախարարացն (463) եւ յետ ամաց ինչ կարգէր յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին Լգեւանեաց։

Իսկ ընդ նախարարան՝ որ ոչ ի նոցանէ միայն, այլ եւ ի կանանց անտի ընդունէին թոշակս՝ զոր առաքելին նորա ամ յամէ ի միելթարութիւն, հասանելով ի ռոմիէն կարգելոյ նոցա յարքունուստ¹, վաղ գութ արկեալ էր վերակացու աշխարհին Հրեայ Հարեւ Շոմշապուհ կամ Հրեւ Շոմաշապուհ եւ ջանայր ազգի ազգի հնարիւք ածել ի հաւան զթագաւորն արձակել զնոսա: Եւ թագաւորին վախճանեալ ընդ նոյն աւուրս (458), ընդ հակառակ ելեալ երկուց որդւոցն Ռաֆգատայ եւ Պերոզայ ի վերայ տէրութեանն կռուէին: Եւ էր այնուհետեւ ընդ երկուս բաժանեալ գունդն Լքեաց՝ մինչեւ դայեակն կրտսերոյն Ռահամ անուն ի Մեհրան առհմէն ետ ճակատ ընդ երկուցն, արար ձերբակալ եւ սպան առ ետեղ, եւ այնպէս թագաւորեաց սանն նորա Պերոզ միահեծան (յամէ 460): Եւ ընդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն առաքեցաւ ի թագաւորէն Յրգատ Վրշնասպ նորին դայեկորդի սիրելի, արձակեցան նախարարք ի կանանցն, ածան ի Հրեւ եւ կարգեցաւ նոցա ռոմիկ եւ տուեալ նոցա սպառազինութիւն եւս՝ հրամանաւ Լշտատայ հօր Յրգատն Վրշնասպայ առաքեցան ի մարտ պատերազմի ընդ պրուճիոյն²: Լքեալն նորա այնպէս յարքունիս ամս երիս կամ չորս՝ վասն ապրտամութեան Լշտանից պաքայի քեռորդւոյն Պերոզի (457—463): Ի զջաղեալ նորա ընդ ուրացութիւնն՝ առ զէն, խրամատեաց զպահան Դորայ, երեւ զօրս ի Մաղքեթաց, միարանեաց զ11 թագաւորն լեռնորդեայս եւ ընդդէմ եկաց պատերազմու ընդ Լքեաց զնդին եւ զրով եւ պատգամաւ յանդիմանէր զարքունիսն՝ «ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոյ Հայոց աշխարհին, փոխանակ կեանս առնելոյ՝ զարեւ հատէք, ասէր»։ Եւ տուտ յանձն առ թագաւորն կալ նմա քրիստոնէութեամբ, որ եւ թողեալ զթագաւորութիւնն դարձաւ ի վարս վանականութեան (463): Ի միւսում ամին արձակեցան նախարարք յիւրաքանչիւր տունս իւրաքանչիւր կենօք եւ պատուով (464):

Եւ այսպէս ընդ բառնալ թագաւորին եւ գործակցացն նորա՝ լուծեալ խաղաղէր ամենայն աշխարհն. Միհրնբսեհ յառաջ իսկ քան զմահն Յազկերտի կամ առ Պերոզիւ փոխեալ էր ի գործոց հազորապետութեանն եւ փնտաւար եւս գտեալ ի գործարքունի. սակայն պատմի զմաննէ՝³ ապա ուրեմն յաղթեալ ի հաստատութենէ ժառանգապելոցն՝ սէր արկեալ ընդ նոսա, եւ բարեխօս լեալ վասն նոցա առ թագաւորին եւ զամենայն աւեր աշխարհին Հայոց յինքն կրթեալ⁴:

1 Եղբ. էլ 360:

2 Այսպէս ըստ Փարզ. այլ Եղբ. զայս ամենայն զէն առ Յազկերտի լեալ, եւս իսկ ժամանակագրութիւն նորա՝ որ հակառակ է սառ պատմութեանն իւրում՝ է փորան պատմութեանն եւ ժամանակա-

գրութեան Փարզեցւոյն, բաժնի իւրն Եղբ. չէ 9 ամս եւ ամիս 6 ասէ լինել նախարարաց ի կապանս, որ է 452—460, ուր ըստ նորին իսկ Եղբ. էի մեծաւ Յազկ. յամի 456:

3 Եղբ. 846—847:

4 Եղբ. էլ 334—355: Փարզ. 133—190:

Սակայն այն ամենայն շրջան մի էր կրօնական պատերազմի մեւս եւս շրջան նորին պատերազմի ի վերայ կայր առ այլով թազաւորաւ եւ այլովք գործակցօք՝ հակառակ այլոց ուրուք ի դիցազանց Մամիկոնեան տոհմին:

138

Ինդ նոյն ժամանակն արքունիքն Միտայ մեղմանաւ հետեւ զայն վարէին յառաջ զոր նախն ի մահ եղին: Ի գլուխ գործոցն իւր մարզպան պարսիկ նստեալ ի Վուին, նախ Լաթորմիզդ (յոյ 452) եւ յետ նորա Լարտվշեստայ (Յողմանդեան համդերմ պարսիկ հազարագետաւն Հայոց՝ որոյ Վ ի հ Վ ի հ նամ առնուն էր: Տակաւ իբրեւ խմոր սփռէր գաղա դենն մազդէզն. որպէս ի հեռաւ թութեան նախարարացն կալանաւորաց, նոյնպէս եւ յետ արձակմանն նոցա՝ գահք տանուտէրութեան նախարարութեանց, գործակալութիւնք արքունի եւ ամենայն պատիւ մեծադանաց յառաքին Հայոց՝ էր գնոց ուրացութեան յարքունիս թագաւորի, չգոյր մարդ անարգ՝ որ ոչ փառաւորէր ի թագաւորէն ընդ երկրպագութեան արեգական, եւ ոչ վտառակ ինչ երեւելէ՝ որ հանց իցէ արքունեաց առանց պաշտաման կրակի: Ըյսպէս տալա յետս ընկրկէին որ առաքինիք դք քաջք էին յիրի եւ ի բանի, չէ այնուհետեւ այն այրուձին քաջ որ բուն զօրութիւն պարսկական բանակին էր, այլ վատ եւ ապաժաման քան զամենայն գունդ Միտայ՝ զՀայոց գունդն անուանէր թագաւորն: Վլխաւոր ուրացերոցն էր մաղնազն կամ Խորխոռունին Վադիշոյ, յոր յարեցաւ յետոյ եւ նորին ազգակից Վարշոյլ, եւ Վադիհան տէր Սեւեանց՝ պայազատ Վարա զվաղանայ. սոքին էին խրատաւորք եւ քաջալերիչք մարզպանացն եւ զօրավարացն Պարսից առ ի վտարեանց տոհմային քաղաքացեացն:

Յետ Յովսեփայ՝ կային մի ըստ միջէ Մեթտէ կամ Մեթա Մանազկերտացի, Մովսէս Մանազկերտացի եւ Վիւտ յԱրաշիւղայ Տայոց: Սա անդատին յամէ 465 յորդ հանութեամբն եւ ձորտարխօսութեամբ զոր ի վերայ եկեղեցական նախանձաւորութեան ունէր՝ առաւել իմն զօրութեամբ հակառակ չարեացն երանք, փոյթ ի վերայ ունելով հրահանգաց կրթութեան ժողովողեան, բայց առանձինն իսկ ի վերայ մանկուոյ նախարարացն, մանաւանդ տոհմին Մամիկոնէից եւ Վամնարականաց:

Վանդի եւ արդեամբք իսկ մեւս եւս աստղ անկալութեան դարձեալ ի տոհմն անտի Մամիկոնէից շողալր ի պղտոր միջին: Վարդանայ անժառանգ յարու մանկանէ վախճանեալ՝ մնաց առնուտէրութիւն այնր տոհմի՝ եղբորորդւոցն յետ մահու հօրն նոցա Հմայեկի: Վասակայ վաղ ըմբռնեալ էր ի զսոսա ձեռաց զայի-

Կացն (450) եւ առաքեալ յարքունիսն (452) իբրեւ հանդ ինչ կամեցեալ առնել Թագաւորին՝ որ ետ զմանկտին ցիւր հազարապետ ցՄիրհնեբսհ, մինչեւ արար երեսս աղաչանաց Աշուշայի Վրաց բռնչիի եւ պարգեւեաց նմա իբրեւ կարի առն սիրելոյ եւ վաստակաւորի, որ դարձոյց իսկ զնոսս առ մայրն իւրեանց Զուիկ՝ զորոյ զբոյրն զԱնդշվում ունէր ի կնութեան բղնչին: Անդէն ի Վրաց աշխարհին ընդ իմաստուն առաջնորդութեամբ մօրն սնեալ զարգանային Վահանն եւ Վասակ եւ Արտաշէս, իսկ կրտսերագոյն քան զամենեւին Վարդ՝ նա առ դայեական ի Տայս էր եւ ապա ածաւ ի դուռն արքունի: Ի տոհմէ Ամասարականացն խնամելոց տանն Մամիկոնենից՝ էին նշանաւոր որդիքն Աշուշայ՝ Երեսհ տէր Էրիկայ եւ Հրահատ: (Յաջողակութիւն պատանեկացն՝ մանաւանդ անդրանկանն Մամիկոնենից Վահանայ՝ որում յանձն էր գործ ոսկեհատին արքունի, սիրելի առնէր զնոսս գործակալացն Պարսից որ ի դրանէ գային, եւ համբաւն նոցա առ Թագաւոր անդր հասանէր: Սակայն ոչ միայն յիշատակք գործոց նախնեացն նոցա՝ որոց հանապազ պատերազմաւ աշխատ կալեալ էր զԱրիս, արգել ինչէին ընդունելոյ զարժան պատին, այլ եւ ազգակցացն ամբաստանութիւնք վասն ապստամբութեան հապտեպ յարքունիս զՎահանայ հասանէին: Այնչափ հրապոյրքն եւ մենքնաւորութիւնք զօրեցին՝ զի ածին զսա երթալ ի դուռն եւ ափալանալ ըստ հօրեղձօրն օրինակի եւ արձակեցաւ ի Հայս յետ գաղոյ եղձօր նորա Վարդայ մնալ անդէն իբրեւ պատանդ (յամի իբրեւ 479): Այլ այն ստորջանք յանկարծական գործոյն՝ առաւելապոյն եւանդն ածին նմա ի ջնջումն այնպիսի արատոյ կենացն եւ միանգամայն ի շահ եկեղեցւոյ:

Վաղ իսկ միաբան խորհրդով եպիսկոպոսապետին Պիւտայ եւ նախարարացն աստուածապաշտաց առաքեցաւ մի անգամ եւ երկիցս զաղա պատգամաւորութիւն առ կայսր Վեռն Ա. (յամի իբրեւ 470), այլ առաւել քան զյոյս եւ զխոստումն՝ ոչ ինչ օգնականութիւն արդեամբք ի կայսերէ հասանէր, միայն հրաման տայր կայսր պաշտպանելոյ փախստելիցն Հայոց յիւրում բաժնին: Ամբաստանութիւն եւս վասն նորին կրէր եպիսկոպոսապետն ի ձեռն Պադիշայի, կոչեցաւ եւ ի դուռն եւ ի գործոյ պաշտամանն ի բաց մերժեալ՝ դարձաւ յաշխարհն կալ առանց իշխանութեան (472—475):

Սակայն խորհուրդ նախարարացն կայր մնայր զիպող ժամն՝ որ յետ ամաց ինչ ել նոցա ընդ առաջ: Մինչդեռ ի կռուի ուրեմն էր Թագաւորն ընդ Հոնացն Հեփթաղաց (481)¹, Վախթանգ բռնչի Վրաց սպան զուրացեալ Թագաւորն Վրաց զՎազգէն,

զայն Շաշանց, դիեայ Վարդանց Մամբրանէի, եւ արտաւ
բեցոյց զվ իրս, զի եւ նոքա ընդ նովն ծածուկ հաղածանք ա
կեալ կային՝ որով Հայքն նեղէին: Վարձաւ Թագաւորն յո
շաւանէն ամեթալից գաւառիք՝ զոր եղ ընդ Թագաւորին Հանց,
եւ զունդն հայագունդ որ ի պահեստ կայր յԱղաւան՝ գարնա ի
գաշան Շիրակայ՝ կողմել պատրաստել զբաժարութեամբ Օւր
միհր Հազարաւախաց ի վերայ Վրաց աշխարհին: Ընդէն հա
տասեցաւ ի խորհրդեան նախարարացն արեւմեւ ի կէր զմե
պատեհ, միաբանեցաւ եւ Վահան ի նոյն յետ ընդդէմ գաւա
լոյ նոցա առ վայր մի՝ յիշեցուցեալ նոցա զայսեբարական կողմն
զթուլութիւնն եւ զՎրաց զոյժն եւ զտաճախութիւն, զվրաց
սակաւաւորութիւն եւ զանտաղութիւն թիկանց օգնական
թեան ի Հանց, բայց առաւել քան զամենայն՝ զՀայոցն իկ
չմիաբանութիւն սովորական: Երբ ասն մի ըստ միջէ յաւա
րանն՝ զոր կարաւ նոցա առաջի լիթիկ երեց ԲՃնեցի: Վարձեալ մ
անն ի միջոյ խորհրդեանն նոցա Վարդ-Շապուհ Մանուկ
գաւալ ի նմին զիշերի առ թշնամիս անդր հասանէր: Օւհի հա
րաւ մարդդանն Լարվշնապ եւ ջակովք Հայոցն ուրացիւրց օյ
գունն երթեալ բանակէին մօտ ի բերդն Ընի եւ ի գիշերին յոն
կարծ մարդդանն հաղարապետան հանդերձ Վեհ-Վեհեմա
եւ ամենայն բազմութեամբն հառեալ ամանային փախաւոյ
յամուրն Լրտաշատու, անտի յայրու՝ գիշերի անկանէին ի կող
մանա Լարապատական աշխարհին: Պնդեցան Հայք զհեա, ըմբռնե
ցան զբասաղք եւ կահք փախաւեիցն, ձերբակալ եղեւ Վարդից
մարդապալ եւ զբաւեցաւ Պուին՝ քաղաք մարդդանութեան. եւ
Սահակ ասպետ (Սեկենասն Սովսեի խորենայոյ) միաբան հա
ւանութեամբ նախարարացն ընտրեցաւ ի գործ մարդդանութեան,
եւ Վահան՝ ի սպարապետութիւն, եւ այլ եւս իշխանք ի առ
նուտերութիւն տոհմիցն՝ որոց իշխանք յաւացութիւն անկեալ
էին, որպէս կարգեցաւ Բարդէն յիշխանութիւն տէրութեան
Սիւնեաց փոխանակ Վգիհհանի¹: Ընտրեցաւ արտազամարա
թիւն առ Վաթիմանկ՝ որ խոստանայր առաքել առ նոսա Հոն
յօղնականութիւն եւ կռեցան ընդ Վրաց գաշինք, այսպէս յի
ցին եւ առ կայսր Օննոն զգնդէ՝ ապաստանք ի յոյսն զոր եցոյ
նոցա կայսր Վեհն:

Սակայն մարդդանն ըստ խրատու Հայոց՝ որ զնովաւն էին; խոր
հուրդ ի միտ արկանէր՝ մինչ չեւ պատրաստեալ քաջ եւ ստու
րացեալ Հայոցն ապստամբելոյ՝ արագ արագ սահաւաձեռն հա
ւեալ զգործն վճարել եւ ստանալ անուն վաստակոց առաջի ար

¹ Փարպեի տառ առ վաղ լինել ձեր- մըպէս արեւելու ձեռաց Հայոց. Թերեւ
բակալ զԳրիհոն եւ սպա զնէ զնա ի սպիտակեալ ի Սիւնեաց Բարդէն, Գ-
կիւնոն միշտ որ յետ այսորիկ եղին խաւն պէս յետոյ ի նախառն եղեւ:
Ի գնդին Պարթի, առանց ցուցանելոյ թէ

քառանկան: Եւ նա յԼարպատականէ առեալ գունդ ի Կուպրեայ մարզադանէն եւ ի գրացի Կաաշաց՝ իբրեւ 7000, եւ հասանէր ի գետեղերն Երասխայ դէմ յանգիւմն Վախճաւանայ: Օլառաջինն զիսան զի գեռ անկազմէ էին՝ ամբանալ յամուրա Յայոցն խորհէին Հայք, այլ ապա միարանեալ քաջացն ի նոցանէ, մանաւանդ զի եւ զչափ իսկ զօրութեանն թշնամոյն քաջ չգիտէին, օրհնու թեաւոր կաթուղիկոսի Յովհաննու եւ քաջաբերութեամբն Սահակայ եւ Վահանայ՝ որ յոստանին ի Վուին մնացին, առաքեցան ասկաւաւորք (400 այր) յորս նշանաւորք էին Սիւնին Բարգէն եւ Վասակն եղբայր սպարապետին, Վարջոյ Խաթիսուանի, Աամա տառակունքն՝ Երեսն հ եւ Հրահաա, եւ եղբարք Վառնիք Լաոմ եւ Լաւաւաւ, ֆնասել պարսկական զնգին ի ժամ անցիցն ընդ գետն, յորժամ կիսով՝ յայսկոյս իցեն եւ կիսով՝ յայնկոյս: Ի Վարադիբա գեղջէ յեցաւ եղբայր սպարապետին կանխադոյն ի Պաւստի գեղչ՝ առնուլ զհանգամանա զնգին Պարսից: Իբրեւ եւ բեր զոյց թէ բազում է գունդն եւ մօտ ի վերայ հասեալ՝ սահմանեաց խորհուրդ զլիաւորացն՝ ի դաշտէ անտի ի լեռնակողմն փոխել, եւ զՍահա արարեալ իւրեանց թիկունա՝ բանակեցան առ Լկոռի գեղին, բաժանեալք ի չորս առաջս, միջնոյն զօրագլուխ՝ Բարգէն եւ Վասակ, աջումն՝ Լաոմ եւ Լաւաւաւ, եւ ահիկին՝ Վարջոյ, Երեսն հ եւ Հրահաա ի վերայ պահեստ զնգին: Ի խառնել ճակատուն՝ Վարջոյ հարիւրովն ի կողմ ելանէր, սակայն եւ այնպէս անկաւ մարդպանն սարսիկ առաջի աջակողմն Հայոց զնգին ընդ բազմաց ի զլիաւորացն, եւ ցրուեցաւ զօրն դաշտաց եւ առապարաց: Թէպէտ եւ ժողովեալ Վարջուլայ զցրուեալն ի Ատոշաց եկն անկանել յանկարծ ի թիկանց ի վերայ Հայոց զնգին, բայց չկարացին ունել ժողով առաջի Երեսն հի եւ Հրահաաայ: Իսկ զՎախճանն ապրեցոյց Սիւնին Բարգէն մազապուր ի ձեռացն Լաոմայ եւ Լաւաւաւայ, թերեւս վասն զի երախտաւոր լիեալ էր նա իւր՝ որ չիցէ յայտ: Վառքալ Վնթունի եւ Վասակ Սահաւունի աճապարեցին ի Վուին գուժիւ տրտմեցուցանել զկաթուղիկոսն Յովհան հանգերձ Սահակաւ եւ Վահանու, այլ փաղ հասանէր ի վերայ Լաւաւաւաւ աւետեղք եւ լինէին գոհու թիւնք յաղթութեանն ի տան Լաւաւոյ (481 աշնայի):

Լսնուհետեւ ի հանգիստ ձմերայնոյն դարձեալ՝ մարտի պատրաստէին վասն զարնայնոյն ժամանակի: Լաւաքէին ի Վիլիս զգնդէ: Բայց Վախճանն՝ յետ բազում յապաղանաց 300 շնոս աւետեղք գտեալ առաքէր եւ յետ ամսաւոր ժամանակի կոչէր անդրէն յետս (Երեսն հ): Յղէր սպարապետն Հայոց յախնաւոր տահմն Երծրունեաց, Լնձեւացեաց, Մոկաց եւ առ ազատ որեալն Ուրշաւենեաց՝ տալ զոյց զերացն անցելոց եւ յարդորել զնոս ի նիլակակից հաւասարութիւն հաւատոց պատերազմին: Եւ զայս

նուազ սակաւք միարանեցին ընդ Մամիկոնեան առհմին. մայր սեպուհք ոմանք, Յովհանն Լնձաւացի եւ Ներսէս Լորուանդունի, եկին ի կոչն պատրաստութեամբ. նա աւանիկ եւ զտոցա եւս արեւ. ցան զհետ իշխանք Լնձաւացեացն եւ Մովսէս՝ Սեւուհ եւ Յովհանն այրուածիով առ քաղաքագեղին Լուստաւ (482 Մարտի 1-ին)։

Լնդէն գարնայնի հասանէր գունդ պարսիկ ի Հէր եւ Օտեւանդ գաւառ զլիւսաւորօքն՝ պահլան Սուրենաւ, Վիւսաւ Նիւսրեան, Լտրվնասպաւ Նիտասեան կամ Խտասեան կամ Տասեան եւ Գղիհնաւ տերամբն Սիւնեաց, եւ ի վերայ ամենեցուն Լտրներսեհ փուշտիպանացն սաղար։ Ղեպեաց Վահան ի Վընայ, եւ յետ օրհնութեան կաթուղիկոսին՝ որ ընդ նոսա իսկ եկեալ էր, դարձեալ յԼորտազ գաւառի առ Ներսէսապաւն գեղէն ճակատն յարդարեցաւ։ Լմենայն զօրութիւն ճակատուն պարուծին էր, ի միջոցի՝ մարդպանն Սահակ, ընդ աջմէ՝ Բաշղ կամ Բարղ Վահանունի, Բարգէն, Լտմ եւ Փապակ Պալունի, յահեկէ՝ կամարականքն եւ եղբայր սպարապետին, եւ ինքն իսկ սպարապետն հանդերձ Վրենաւ Վանանդաւոյ՝ պատրաստէր յօդնականութիւն տկարացեալ կողմանն։ Օտաւղնէն՝ միջոց գնդին Հայոց աղմկեցաւ եւ աջակողմն գնդին Հայոց հարաւ եւ երթայր փախստեայ, այլ յաղթութիւնն որ ի ձախում թեւի ազմիարան գործակցութեամբ գնդին Վահանայ ընդդէմ աջոյ թեւին՝ ուր Վատուշն եւ գունդն սիւնիէր, գործեցաւ, քաջալերեաց զնոսա դառնալ յանկարծ ի վերայ հալածչացն։ Յրուէր բանափ պարսիկ՝ թողեալ վերաւորս առաւել քան զմեռեալսն։ Գառնային Հայք լցեալ աւարաւ առ կաթուղիկոսն Յովհանն խնդրեց որ «ոչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինէր, որչափ ընդ այն՝ զի հաշտ զԼստուած ընդ նոսա տեսանէր»։ Լուսնն ուրախութեանն լինէր աւետեօք գալստեանն Վարդայ կրսերոյ եղօք սպարապետին՝ որ ի կապանացն փախուցեալ եկեալ էր սքանչելի ինն օրինակաւ (Մայ. — Յուն.)։

Լսն ինչ ի գլուխ հանեալ նոցա զպատերազմն եւ հանգչէին ի ջերմիկն Վարդակի՝ դեսպանք ի Վրաց հասանէին. քանզի մեւ եւս գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Միհրանայ անդր դիմեալ էր, եւ թագաւոր աշխարհին Վաթիթանկ չժամանեալ հանել Հոնս՝ խոյս տուեալ ի սահմանակից լերինսն Հայոց՝ խնդրէր թիկունս ի Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի, առանց ի վեր հանելոյ թէ Հոնք չեկին ի կոխն։ Ղեպէր զօրն հայազունդ ի սահմանակից գաւառն Վանգաւաց, պատրէր զնոսա Վաթիթանգ մօտալուս գալտեամբ Հոնաց՝ մինչեւ ի լերանց անտի առ տարաւ զնոսա ի դաշտավայրսն Ղարմանայնու առ Սուր գետով։ Յետ աւուրց ինչ հասանէր կայր եւ Միհրան յայնկոյս գետոյն. եկն յայտ խարէու-

Թիւն Թագաւորին, այլ հարկ էր այնուհետեւ ծակատել սա-
կառաւանն ընդ հարուստ գնդին, զաջակողմն Թեւոյն առեալ
Բարշղի Վահեւունայ եւ Սատոնի Վարեղինի, զձախակողմն՝
Վախթանգայ, եւ զմիջոցն՝ Վահանայ: Մասն մի գնդին Հայոց
անց ի կողմն, անկաւ Սահակ տապետ եւ մարզպան եւ եղբայր
ուղարատպետին Վասակ՝ որ ի խառնուրդս անդ տեսեալ զԼերսեհ
Վասմարական՝ զի խնդրէր նիզակ փոխանակ այնր որ բեկաւ, ձայն ի
վերայ եղեալ ասէր «Փութա, Լերսեհ, զասանել նիզակ եւ դար-
ձիր եկ արագ, քանզի ոչ երբեք կարեմք դտանել ժամ՝ պանչեթ
այսպիսի վաճառաց, ուր մահ զանմահութիւն եւ առժամայնն՝
զյաւախտնափանն առնու»: Յրուեցաւ գունդն Վրաց եւ զօրն
Հայոց ուշ ունէր այնուհետեւ փախստեան ոչ առանց ինչ կար-
գի: Օճարգէն Սիւնի եգիտ խոց կարեմէր սպարապետն ի մէջ
դիականցն զճանապարհայն եւ հեծոյց ի նժուգի, բայց Հրահատ
Վասմարական՝ զոր ընկէց երիւար իւր, անկաւ ի ձեռս Միհրանայ
(482 Յուլ. կամ Էւգոստ.):

Այնուհետեւ մանր մանր կռուովք՝ օգնեալ ի տեղեացն հրմ-
տութենէ խաղ առնէր Վահան սակաւաւորօք զգորավարս Պար-
սից մի ըստ միջէ: Միհրան ընդ որով նուաճեալ էր համօրէն
աշխարհն Վրաց՝ պնդել պնդէր համարձակ զհետ Վահանայ եւ
զսակաւաւորացն որ զնովաւ էին. բայց մինչդեռ ի սահմանակցու-
թեան Ստորին Հայոց ի Վու գեղջէ խօսէր պատգամաւորու-
թեամբ ընդ սպարապետին՝ որ ի Մկնառինջն բանակեալ էր բա-
ցազոյն ի նմանէ երկուք հրասախօք, կոչեցաւ նա յանկարծ յետս
ի դրանէ, եւ մեկնէր անդէն զօրավարն պարսիկ յետ զՀրահատ
արձակելոյ եւ զՅագդ Սիւնի չարախօսութեամբ Սիւնայն Վդի-
հոնի գլխատելոյ ի Բագաւանի (Սեպտ. 25)¹:

139

Պարսէր այնուհետեւ Վահան համարձակ զմիջոց աշխարհին,
մատչէին ուխտք պատարագաց ի Վաղարշապատ եւ յոստանին
իւրում ի Վուին: Եւ ի գլուխ ձմեռն մինչեւ դարնային հասանէր
նոր գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Օլաւմէհր Հազարաւուխ-
տայ (483): Սա անցեալ ընդ Լորասի առ Լորտաշատաւ՝ Թեւա-
դրութեամբ Հայոց ամանց ուխտանենդաց աճապարեալ եին յոս-
տան անդր. ճակատեցաւ վաղվաղակի առաջի մայրեացն Խոսրո-
վակերտի ժօտ ի Վուին ի դաշտագետին վայրի: Եւ Վրաց յետ
մնասելոյ նոցա՝ ապա ելին փախստեայ միւսանգամ յամուր տեղեւ
սահմանացն Խաղտեաց. կաթուղիկոսն Յովհանն՝ որ չժամանեաց
մեկնել ի քաղաքէ յառաջ քան զճակատան, առ տաղնապի փա-

1 Փարպ. էջ 190—245:

խրատեանն անկեալ ի ձեռն զտաւ կիտամահ: Ո՛հեա մասնէր զՎահանայ Հաղարաւուխտ առեալ զմանապարհացն զամբարս աշխարհին եւ գործեալ կոտորած բազում՝ հասեալ ի Յօնատէր հանգ եւ ի Շաղաբունս յերկիր սահմանաց Հռոմայեցւոց բաժնին եւ վրիպեալ ըմբռնել անգրէն զՎահան՝ դառնալով ի Բասեան ի Ղու գեւղ ի դաշտ Երծաթաղբերացն: Ենդր դեռապան ի դրանէ հասանէր բերեալ հրաման երթալ Հաղարաւուխտաց ի վերայ Վաղտանգայ Վրաց աղբայի, յօգնականութիւն աշխատանին զոր զնէր աղբայ Պերող ի վերայ Հոնացն Հեփթաղաց: Ի Վիրս եւս յերկուս բաժանեալ էր ժողովուրդն. մեռն ետուն զօրավարին ուխտանենգքն եւ ել Վախտանի փախստեայ ի կողմանս Եգիպտոս աշխարհին: Իսկ ի վերայ Հայոց Թողեալ էր Հաղարաւուխտայ մարդկան զՀապուհ ի Միհրան տոհմէ պարսիկ այբուձիւղ եւ այլ ընտիր գնդաւ, եւ զՂազիհն նմին օգնական Սիւնեաց գնդաւ, եւ գործ յանձն էր նոցա ի Հաղարաւուխտայ զՎահան արկանել ի բուռն՝ մինչ չեւ գտեալ նորա իւր զօրութիւն: Փորձեաց Հապուհ անկանել ի վերայ նորա ի զեղծի՝ նախ առ Նաղիկ գեղիւ ի սահմանակցութեանն Հաշտենից, առ Երծաթեալ Սարնոյ (ի հիւսիսակողման ծովուն Սարնոյ), առ Երեզն գեղիւ Երշամունեաց գաւառին՝ ուր հարաւ զակիշ գնդին Պարսից, օգնականութեամբ Երեզացւոցն, եւ առ Շտեայ գեղիւ՝ ուր մօտ առաջի յոյժ սակաւաւորացն Վահանայ անկաւ Ղազիհն ի ճակատու դրդին առաջնորդ զօրավարին Պարսից եւ ցրուեցաւ գունդն Սիւնի. տակայն ոչ առանց կոտորածի Վահանեանցն: Ո՛հհի հարեալ էր Հապուհ գուցէ առաքեալ Վահանայ ի սահմանակից տեղիսն Ենձտայ, Նոսփաց եւ Հաշտենից առ հայ մարդիկ՝ ստուարացուցէ զէւր գունդն, եւ խորհէր մեկնել ի միջոց աշխարհին Հայոց եւ աղով հզօրագոյն գնդաւ ի պատեհ ժամու զգործն վճարել: Եւն ինչ չուեալ յԼղուարն գեւղ Բասենոյ՝ գուժկան առ Հապուհ հասանէր տալ զրոյց պարտութեանն եւ սպանման թագաւորին Պերող ի Հեփթաղացն եւ զկոտորածի մեծամեծացն¹, եւ սրբէս ի Վրաց աշխարհէ Հաղարաւուխտ՝ այնպէս եւ ի Հայոց Հապուհ ի դռնն կուէր ի խորհուրդ աւազանւոյն: Ղարմաւ Վահան ի վերջ կոյս ամառանւոյն երրորդ անգամ եւ գրաւեաց կալաւ զմիջոց աշխարհին եւ կատարէին ուխտք պատարագացն գոհութեան ի Վաղարշապատ:

Ենտուտ ընտրեաց աւագանին Երեաց ի բարձ թագաւորութեան զՎաղարշ գեղջայր՝ բուռն եւ անձնահասն Պերողի, զայր հեղ եւ աշխարհաշէն: Նորա առաջի պատմեցան մի ըստ միովէ հանգամանք Հայոց աշխարհին, քաջութիւն Վահանայ եւ ակամայ ապստամբութիւնն: Եւնուհետեւ ըստ խորհրդեան

Օւտումի՛ն Լազարաւախտայ եւ Ըւսպհոյ՝ գործ յանձն լինէր ի Թաղաւորէն Գլխորո՛ւ ոմն Վ շնասպգաստ, ցայր խմաստուն եւ խաղաղասէր, երթալ ամենայն իսկ քաղցրութեամբ ըստ կամանցն Վ ահա՛նայ եւ նորին ընկերացն նուաճել զաշխարհն: Պարնայնի (484) Ժողովեալ զայրուծին Լորպատականի վասն զգուշութեան՝ հասեալ կայր 'Ախորն ի 'Նուարտի գեւղ Էր եւ Օսրեւանգ զաւառի: Ընտուտ տաքեցաւ առ Վ շահան՝ Ըւսպհոյ խորհրդեան զպիր եւ Սի՛նր Վ շնասպ Դուարնացի: Ժողովէր սպարապետն զնախարարս եւ զազատս Լայոց եւ զամենայն պրուծին եւ ցուցանէր զբանս պատգամաւորացն, եւ այնպէս միարան հաւանութեամբ յառաջարանական պայմանս հաշտութեան զայս առաքեցին: 1. Ըղատութիւն հայրենի օրինաց քրիստոնէութեան, զհայ պր զոք չարձուցանել ի մոգութիւն, կամ վասն մագութեան չտալ դահ եւ պատիւ, կրակարանս ի Լայոց աշխարհին չչինել: 2. Ընել խաիր ազնուականացն Լայոց եւ ազատաց ըստ հայրենի օրինակին, նցնպէս եւ վաստակաւորացն եւ չվաստակաւորաց, եւ մի խառն ի խուռն զանարգսն յառաջ մատուցանել: 3. Ըրբայից արքայի՛ բանից քառացն եւ սուտակապատաց չլինել միտ, այլ խրով աջօք եւ խրով ախանջօք լսել եւ գատել զամենայն:

Ըաքեցան պայմանքս առ 'Ախոր ի ձեռն Յաշխարայ Լրծրունւոյ, Սահակայ որդւոյ Լրշաւրի Սամսարականի, Վ առաւառտայ Կալըայնոյ, Ըռաւանայ Ըղբիւքկացւոյ եւ Պաճակայ ի մարդպետական ասնէն: Ուրախութեամբ յանձն առ 'Ախոր զպատգամն եւ հրաւիրեաց զՎ շահան դալ կռել զդաշինան: Ընդէն յՂղինդ գեւղ Ըրատգու հասեալ Վ շահանայ՝ խնդրեաց եւ բնկալաւ պատանդս ի մեծամեծացն Պարսից՝ զ'Լագէ զատրպատական Ը շահայ, զՎ իհ-Վ իհնամ որ երբեմն հազարապետն էր Լայոց եւ զԼերշապուհ զեղըայրն Սիհրանայ, հանգերձ այլովք հնգեքումիք արամբք աւագօք: ապա եմուտ ի բանակն Ըրեաց ի հնչիւն փողոց ըստ օրինակի սպարապետին Ըրեաց, պատուեալ մեծարեցան Վ շահան եւ ուխտապահք ի նախարարացն յատենի աւազանւոյն: խառտացաւ 'Ախոր ի բանէ Թաղաւորին անյիշութիւն իրացն անցերոց, եղեն ընթրիք հաշտութեան յաւուրս բազումն, յորոց մերժեալ էին ուխտանենդքն ամօթալից:

Ետ այնորիկ իսկ եւ իսկ դէպ Ժամանակ առաջն պատահէր ցուցանել Վ շահանայ վատտակս առաջն Թաղաւորին: Վանդէ հաս զըոյց Թէ Օսրեւհ որդի Պերոզի եւ հակառակ ընտրութեանն Ըրեաց եւ եկն ի վերայ հօրեղբօրն զօրու: Ըստ խընդրոյն 'Ախորայ կազմեալ առաքէր վաղվազակի ի դուռն խառն ընդ գնդին 'Ախորայ՝ Վ շահան զայրուծին, գումարեալ ի ձեռն Վ յենայ Վ անանդացւոյ: Ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն զա-

րեհեան, ձերբակալ եղեւ ինքն արքայորդին յամուրս ընտանց եւ փողոտեցաւ յարքունի հրապարակին իրբեւ զանասունս: Ի խառնուրդս ճակատուն երեւելի լինէր եղբորորդի սպարապետին Հայոց մանուկն Վրիգոր որդի Վլասակայ: Ամենայն ինչ ի գլուխ եղեալ էր՝ յորժամ ինքնին Վլասանն միւսով մտնամբ այրուածիցն ի դռան հասանէր: Երկիցս ելեալ յատեան թագաւորին՝ գրով եւ կնքով արքունի տուաւ հաստատութիւն դաշանցն՝ որ ընդ Վաթագորայ եւ դան, տուաւ նմա տանուտէրութիւն տոհմին Սամիկունեանց եւ սպարապետութիւն ի վերայ այրուածիցն, եւ ապա առանձինն խնդրէր Վլասան եւ զտանուտէրութիւն տանն Աստուրականաց զասն ժառանգին որ ի տոհմի անդ էր. իսկ վասն տէրութեանն Երծրունեաց խոստացաւ թագաւորն՝ տալ յետ տեսանելոյ վատակո ինչ զնոցա:

Վարձաւ այնուհետեւ ուխտապահ նախարարօքն յիւր ուտանն ի Վուին՝ որջունեալ ի կաթուղիկոսէն (Յովհաննէ՝ որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա, եւ այց արարեալ եկեղեցւոյն Վաղարշապատու եւ տեղեաց կուսանացն վկայելոյ՝ կատարել զուխտան իւրեանց եւ դնուէրս: Անդեկան պարսիկ՝ որ ի նմին ամի մարզպան ի Հայս առաքեցաւ, յետ խաղաղութեամբ եւ խմատութեամբ առաջնորդելոյ աշխարհին՝ հաւանեցոյց զդուռնն միւսանգամ ի Հայոց անտի կացուցանել մարզպան ի վերայ աշխարհին, եւ այն պէս անդէն ի միւսում ամի առաքէր ի թագաւորէն հրովարտել մարզպանութեան առ Վլասան ի Վուին: Իսկ եւ իսկ յետ ընթերցումածի հրովարտակին՝ եւ սպարապետն ի տունն Աստուծոյ ի գոհութիւն, ընդ մէջ ամբոխի բազմութեանն խուռնընթաց դիմելոյ, եւ ազնուական կաթուղիկոսն (Յովհան յատրիճանէ բեմին յայտ առնէր զուրախութիւնն ընդ գեղեցիկ յաղթութիւն համբերութեանն եւ զքաւս սրտին ընդ անկումն ուխտանենդացն, քաջայրեալ զնոսա ի հանապազորդն տեւողութիւն եւ զոստ ի բժշկութիւն ապաշխարութեանն: “()րհնեալ տէր Աստուած Խրայել, ասէ, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Վրիատոսէ: Փախեաւ Ադոնիս որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օգնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սալացեալք ընդ սեղանոյն թագչին: Այլ ձեռն տուք զթալով, չէ առտ ի քարեղէն սալք գրեալ անթողութիւնք որինացն: Վրիատոս է աստ՝ որ ասէ Ոչ եկի կօշել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն, (484)՝:

Լիցիւր Եկեղեցւոյ ընդ դերուիւնս : Տէրութիւնն յառաջին երկու դարսն թշնամութեամբ եւ հակառակութեամբ էր ընդ եկեղեցւոյ, այլ առնոյր յանձն եկեղեցի կալ հպատակ ամենայն տէրութեան՝ որ միանգամ հաստատեալ կայցէ, եւ հնազանդել իոկ ամենայն հրամանաց նորա՝ որ ոչ հակառակ պատուիրանաց քրիստոսի կրօնիցն իցեն : Իսկ առ Կոստանդիանու փոփոխեցաւ տղերսն, զթշնամութիւնն փոխանակեաց վստահութիւն եւ սէր : Իսկ եւ իսկ իբրեւ ընկալեալ եղեւ եկեղեցի քրիստոսի ի քաղաքական օրինաց իբրեւ մարմին կամ ընկերութիւն օրինաւոր, սահմանեցան նմա օրինոք՝ իբրեւ առաւելութիւնք, 1. Ազատութիւն կղերականաց ի պաշտամանց եւ ի պարտուց տէրութեան, 2. Առանձինն աստեան դասաստանի վասն կղերականաց, 3. Իրաւունք ստանալոյ պարգեւս եւ ժառանգութիւնս՝ որոց մեծ ինչ մասն ծախէր հրամանաւ եպիսկոպոսին ի դարման հիւանդաց եւ օրոց եւ անպատասխարան ծերոց, 4. Իրաւունք ապաստանաց նուիրական տեղեաց, 5. Իրաւունք դատաւարութեան եւ պիսկոպոսին ի քաղաքային հակառակութիւնս, յորժամ ժողովրդականք միաբանեցին դիմել յատեան եպիսկոպոսին վասն քաղաքային ինչ գլխաւորութեան ընդ միմեանս, 6. Իշխանութիւն խրատելոյ եւ յորդորելոյ զքաղաքային դատաւարան՝ մարդասիրութիւն առ բանաստեղծս ցուցանել, եւ միանգամայն եպիսկոպոսաց՝ այց առնելոյ բանաստեղծաց յաւաքս չորեքշաբթւոյ եւ ուրբաթու :

Եւ ի թէպէտ եւ քրիստոնէութիւն չէր իբրեւ զհեթանոսական կրօնսն ընդ քաղաքային տէրութեան բռնեալ եւ աճեցեալ, այլ առանց զնմանէ կախելոյ՝ հաստատեալ կայր յաստուածուս եւ նմին իրի չէր պարտ զքաղաքային իշխանութիւն ընդ իշխանութեան եկեղեցւոյ խառնակել, զոր եւ գննեայ բանիւք բազում անգամ յոյս արար առաջին կայսրն քրիստոնեայ՝ Կոստանդիանոս. սակայն ոչ ինքն միշտ եւ օչ ամենայն յաջորդք նորա գործովք ցուցին : Այնուհետեւ չարաչար իմն սովորեցան կայսերքն յարեւելս խառնել յիրս կրօնից՝ հանելով հրամանս հաւատաց, դնելով եւ բառնալով զեպիսկոպոսունա եւ պնդեալ խառնակեալ շփութեցին զամենայն, որպէս ցայս վայր նշմարեցաք եւ յետ պատրիկ տեսցուք առաւել սաստկագոյնս զնոյն յարեւելս : Այլ յարեւմուտս առաւել ազատագոյնս ի քաղաքային իշխանութենէ յարդարեցան իլը եկեղեցւոյ, եւ առկաւ ազդեցութիւն տէրութեան՝ մանաւանդ ի վերայ ներքին հանգամանաց նուազէր, մինչեւ ի բուն Միջնուրեմ ժամանակի յետս ընդգէմ՝ ինքն եկեղեցի կալաւ առաւելագոյն ազդեցութիւն ի վերայ տէրութեան յարեւմուտս, ուր յարեւելս էր լեալ վաղ սարուկ եւ ազախին ընդ երկաթեղէն ձեռամբք կայսերացն Բիւզանդացւոց :

Լիցիւր Եկեղեցւոյ : Ըստ բազմանալ գործոց եկեղեցւոյ՝ յաճախեցին եւ նոր

պաշտօնեայք: Ի տեսչութիւն ընդից եկեղեցւոյ կացուցին եպիսկոպոսունք ի հինգերորդ դարե հետե Տրոս¹ զոր որ եւ ապր համարս եպիսկոպոսին, վասն նշանակելոյ զեկեղեցական գործս, Նոթար² կամ նշանագիրս, ի պահպանութիւն գրերոցն՝ դիւանապանս³, Պաշտօնէի⁴ զոր իրաւանց եկեղեցւոյ կայր շատագով առաջի աշխարհական տաննի: Չեպիսկոպոսան էր միշտ ի չորրորդ դարե հետե պաշտօնեայ զոր սենեկակից կամ Աւանդաւ⁵: Երկնայեան փոխանակ եպիսկոպոսին կատարէր զպաշտամանս եկեղեցւոյ ի պակասել նորա, իսկ Սալաւադաւ⁶ կամ արքեպիսկոպոսն՝ որ յարեւելս էր գլխաւոր քան զամենայն կղերականս յետ եպիսկոպոսապետին, կայր ի գլուխ գործոց առաջնորդութեան, էր տեղապահ եպիսկոպոսին ի սինդոգոսս եւ ի մահաւան նորա առաջնորդէր եկեղեցւոյն մինչեւ ցընարութիւն եպիսկոպոսի ուրուք: Նման հակառակ յարեւմտաց ընդ նոյն ժամանակի բարձաւ տակաւ պաշտօն սարկուսագուհեաց, այլ յարեւելս տեսէր: Նոյնպէս բարձան տակաւ եւ քորեպիսկոպոսունք՝ զի մի անուն եւ ճոխութիւն եպիսկոպոսին իջեւ յամարգութիւն, Նա եւ վասն դարմանոյ հիւանդաց եւ թաղման մեռելոց կային ինչ ընկերութիւնք՝ որպէս Անանիանայոցն կամ Բրիչք⁷: Բայց քանզի մեծ մասն ամենեցունց սոցա ի կղերականաց սակի էին, եւ կային մնային հին խանարհագոյն կարգքն կէս սարկուսագաց, անագանոսաց, երգեցիկաց կամ փառատաց, երգեցիկաց եւ դանապանաց՝ յարեւելս, կէս սարկուսագաց, արքանեկաց (քահակալաց) եւ այլոց մի ըստ միով՝ յարեւմտս, յոյն տակս վասն զանաք յաճախութիւն կղերականաց կարճելոյ՝ եկին օրէնք ինչ կղերականք, որ դժուարին գործէին բազմոց մասնել ի կղերական պատիւ եւ զառաւելութիւնն ինչ կղերականաց ամփոփէին: Սակայն եւ այնպէս օրինք ինչ (ի 520 ամի) սահմանեցաւ զի գլխաւոր եկեղեցին Հռոմոյ անիցի երիցունս 60, սարկուսագուհս 100, կէս սարկուսագուհս 90, արքանեկա 110, երգեցիկս 20 եւ դանապանս 110:

Կղերականք՝ որպէս յառաջն՝ նոյնպէս եւ իսկզբան ժամանակացս սոցա ընդունէին զհրահանգս ուսմանց ի բանից վարդապետութեան իւրեանց եպիսկոպոսին, քանզի եւ մեծամեծք իսկ ի վարդապետաց եւ յաստատածախոսաց ժամանակիս նախ ըստ աշխարհական ուսմանց կրթեալ էին եւ ապա եկին յեկեղեցական կարգ: Սակայն տակաւ յաճախեցին եկեղեցական դպրոցք ըստ օրինակի Աղեքսանդրիական եւ Անտիոքեան դպրոցացն, որպէս յԱռհայ՝ վասն պարսիկ կղերականաց, ի նետարիա Պաղեստինացւոց (հաստատեալ ի Պամփիլիայ վիպէ), ի Մծբն Միջագետաց՝ վասն Ասորաց, եւ ի Հռինոկորուրա Պաղեստինացւոց: Իսկ յարեւմտս՝ մեծն Ալեքսանդրոս իւրովք իսկ գրովք կրթէր զկղերն իւր եւ ըստ օրինակի նորա բազում եկեղեցական վարժոցք՝ յԱփրիկէ եւ յիտաղից հաստատեցան: Վասն վարուց եւ կարգաց ուղղութեան քահանայից գրեցան եւ մատենաք գեղեցիկք, որպիսի ինչ Ամբրասիոսի վասն գործաց զաշտմելից, Գրիգորի Նազեանցունք՝ Բան վասն փոխափոխ (իւրոյ ի քահանայութենէ), Ռսկեբերանի՝ անհամեմատ գիրն վասն Իւնոյնայիւն: Այլ առաւել քան զամենայն՝ Հովնափոս կանախ սրբոյն Գրիգորի Մեծի քահանայապետին Հռոմոյ: Չիրատս եւ զկարգս զոր այն մատենաք թելագրէին՝ վճիռքն եւս սինդոգոսաց եւ հրամանք քահանայապետաց Հռոմոյ ստիպէին անել յարգիւնս:

1 Όικονομος

2 Notarii, Hæceptores.

3 Χαρτοφύλακες.

4 Έκτικος.

5 Σύγκλιος.

6 Parabolani, Copiatæ, Fossores.

7 Seminarium.

Թէպէտ եւ օրէն էր առնուլ մանկանց՝ խոնարհագոյն աստիճանս, առակցն պատուէր էր զձեռնադրութիւն սարկաւագութեանն յ30երորդ տարի հասակին եւեթ տալ, եւ յետ 5 ամաց՝ զքահանայութեանն, եւ ապա ցուցեալ ուղղութիւն յամենայն աշխիճանս՝ յետ 10 ամաց ընել տարժանի եպիսկոպոսութեան: Բայց բազում անգամ չպահէին այս օրէնքը, քանզի բազմաք յեպիսկոպոսաց վասն կուսելոյ ամբոխ կղերականաց զեւրեամբք առ ի ցոյցս իմն՝ աճապարէին դնել տարածամ ձեռն յայնպիսեացն վերայ որ առ արտաքին շահու դիմէին յայն պատիւ: — Ձէր պարտ դարձելոց ի հերեախիսաց կամ ի հերձուածողաց կամ հրապարական ապաշխարողաց տալ ձեռնադրութիւն: Ի ձեռնադրութեան երկրցանց՝ կարեւոր էր եւ վկայութիւն առաջակայ ժողովրդեանն՝ թէ «Արժանի է»: Միշտ իսկ ձեռնադրութիւնն ընէր վասն պաշտաման պար նիշ կամ պնր եկեղեցւոյ, իսկ ազատ ձեռնադրութիւն դուռ ուրեք ընէր. փոխել երկրցու կամ սարկաւագի յայլ ինչ եկեղեցի՝ վասն մեծամեծ ինչ պատճառաց եւեթ շնորհէր: — Վատարեւագոյն ի մէջ գոյին պարտք խոստովան կամ անխոստովան կղերականաց. եւ ըստ յայտնի բանից Եւսեբեոյ, Յերոնիմոս, Ոսկեբերանի, Եպիփանեոս եւ այլոց՝ առհասարակ շահեալ տիրէր յարեւելոս պահպանութիւն կուսութեան կղերականաց, մինչեւ (ըստ Գրիգորի՝ Նազիանզացւոյ) այնպէս իմն տարածեալ եւ հաստատեալ էր այն ի միտս ժողովրդեանն՝ զի չկամէր ժողովուրդն յերկրցանց ամուսնացելոց ընդունել խորհուրդս: Եւ զայս իսկ, ասէին հարցն, պահանջէ ի քահանայից՝ սրբութիւնն ի պաշտաման պատարագի եւ ի մատակարարութեան խորհրդոց սրբոց, եւ այն «զի ուսուցիչքն եւ քարոզք աւետարանին աղատագոյնս կարիցեն տալ զանձինս ի բարձրագոյն ուսմունսն. եւ թէ նոքա՝ որ վաստակենն յաստուածեղէն եւ ի հոգեւորն ծնունդ, ոչ եթէ մի կամ երկուս մանկունս իցեն կրթելոց՝ այլ զկրթութիւն եւ զսնունդ բազմամբոխ բաղմութեան առնլոց են յանձն»: Եւ այնպէս եւ այնպէս՝ բազում դէպք ի պատմութեան եւ յաւելուած բանիցն Եպիփանեոս թէ «ուր եկեղեցական օրէնքն պահին», ցուցանեն թէ ոչ ճշդիւ ամենայն ուրեք այն պահէր. յայն սակա եւ ի նիկիական ժողովին ըստ խրատուն Պափնուսիոսի եպիսկոպոսի՝ այնչափ ինչ եւեթ պատժիրեցաւ որչափ ժողովքն Անկիւրայ եւ Նեոկեսարեայ հրամայեալ էին, այս ինքն՝ զի սարկաւագունք, երկրցունք եւ եպիսկոպոսունք յետ ձեռնադրութեանն մի իշխիցեն ամուսնանալ: Այլ յարեւմուտս ճշդագոյն էր պահպանութիւն կուսութեանն օրինաց, ընդ որով կային պնուհեաւ եւ կէս սարկաւագունք, այնու զի եւ ողբս մատուցեալ էին յայնժամ ի պաշտօն սեղանոյ: Ի դոյն պահպանութիւն յօժարեցուցեալ փութացուցին մանաւանդ Ամբրոսիոս, Ագոստինոս եւ Յերոնիմոս. Արիկիոս եւ Իննովկենսիոս Ա. քահանայապետք կրկնեցին եւ երեքմեքն զհրամանս ընդ խտագոյն պատժովք: Իսկ յարեւելոս թէպէտ եւ Յուստինիանոս աշխարհական օրինոք ստիպէր ի նոյն, այլ զուր. նմին իրի եւ յունական ժողովն Տրուղլեան (692) որ միայն ի կղերականաց հայրապետութեանն ղոստանդինուպոլսոյ էր ժողովեալ, յեպիսկոպոսաց եւեթ պահանջէր կուսութեան կեանս, իսկ ի սարկաւագաց եւ յերկրցանց չպահանջէր յառաջ քան զձեռնադրութիւնն խոստումն կենաց ժողովարութեանն՝ եթէ վաղ ամուսնաւորք էին, եւ հրաման տայր ամուսնութեան յառաջ քան զձեռնադրութիւնն: Այսպէս մինչեւ ցայսօր առ նոսա:

Պէտք կենաց կղերականացն, որպէս կանխագոյն ասացաւ, վճարէին ի

կամայական արքայ հաւատացելոյն զոր ապրին ըստ Գրիգորիոսի բանիցն¹, յո եւ յայտնի իսկ յորդորէին զնոսա Ամբրոսիոս, Աւգուստինոս, Երեմիոս, Ոսկերեւոյն եւ այլք: Յաւելան ի նոյն եւ ժառանգութիւնք թողեալք, եւ շնորհեալ էր Կոստանդիանոս կոչեալանաց ամ ըստ ամէ ցորեանի հասարակաց վճերից: Յարեւմտեան հասարակեցեալք բաժանէին ի չոր մասունս՝ վասն եպիսկոպոսի, վասն կղերքին, վասն աղքատաց եւ վասն շինուածոյ եկեղեցւոյն: Յակայն գտան բազումք՝ ոչ միայն յերկրանց եւ ի սարկաւազաց, այլ եւ յեպիսկոպոսաց իսկ՝ որ յիւրեանց ձեռացն վառակոյ կէին, յոր եւ յորդորէր զնոսա չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի: Բայց սահմանեալ նշանակեալ եին եւ գործք ինչ եւ որաշատմունք՝ յոր չէր արժան մտել կղերականաց:

141

Եպիսկոպոսն եւ վեհաճեալն Զոհր: Ի փոփոխել հանգամանաց եկեղեցւոյ իսկզբան չորրորդ դարու, եպիսկոպոսունք՝ որք յառաջն առաւել քան զամենեսին ընդ հալածանսք եւ ընդ վտանգաւ կենաց էին, այնուհետեւ քան զամենեսին ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս փայլէին: Եւ այն սակաւ բազումք յանարժանից անդնէին ամբողջ, եւ կէսք ի անապարծութիւն եւ ի վստահութիւն հասանէին: Սակայն եւ այնպէս մեծ մասն եպիսկոպոսացն, որպէս եւ այլն հիմանոս Ամիանոս Մարկեղինոս փայլէ՝ կայն ձեռնացին յառաջին անպաճոյճ կեանսն:

Նշարութեան եպիսկոպոսաց ունէր ինչ մասն ժողովուրդն եւ ի սկզբան չորրորդ դարու՝ որպէս եւ յառաջ քան զայն, կամ առաջի որկանէր ժողովուրդն զոք եպիսկոպոսութիւն եւ եպիսկոպոսունք նահանգին հաստատէին զնա, եւ կամ յետս ընդդէմ: Ըստ սահմանելոյ Նիկիական ժողովոյ որ յետոյ յարեւելս եւ յարեւմտս պահեցաւ իբրեւ կանոն հաստատուն՝ պարտ էր ընտրութեան եպիսկոպոսին, եթէ հարկն էր, ինչ եւ լինել յամենայն եպիսկոպոսաց եւ կամ յերկր եպիսկոպոսացն: Հանգին այնորիկ, եւ յետ հասանելոյ գրով հաւանութեան հեռաւորաց՝ առնուլ հաստատութիւն ի Մետրապոլիտէն. զնոյն սահմանէր եւ սինդոգոսն Անտիոքայ (341) եւ չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի (398): Եւ իդոսերք եւս ունէին մասն յընտրութեանն՝ կամ առաջի արկանելով եւ կամ հաստատելով: Բայց քանզի ժողովուրդն ոչ միշտ այնուհետեւ զարժանաւորսն, այլ զփառասերսն բազում անգամ, նա մեծաւանդ եւ հերետիկոսս եւս ընտրէր, անկաւ ի շնորհաց անտի, եւ այնուհետեւ սահմանք սինդոգոսին Ղաւոդիկեայ (372) տակաւ ընկալան զօրութիւն, որ պատուիրէ թէ միայն կղերն եւ եպիսկոպոսունքն եւ Մետրապոլիտն նահանգին ընտրեսցեն եւ կացուցեն զեպիսկոպոսունսն: Իսկ կայսերք բռնաւորք, որպիսի որ Կոստանդիանոս եւ Վաղէս էին, ի պաղատանէ առքէին արտ յեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյ (որպէս Աթանաս ասէ): Սակայն եւ բարեպաշտքն ի կայսերաց վասն առնելոյ զառաջս յազմանց եւ նենգութեանց՝ ինքնին աճապարեալ ընտրէին արժանաւոր զոք, որպէս Արքիդիոս ի մեռանել Նեկտարեայ՝ նստոյց զմեծն Յովհան Ոսկերեւոյն, եւ ապա կղերն եւ ժողովուրդն հաւանեցան իբրեւ երկրորդ ընտրութեամբ: Եպիսկոպոսն իբրեւ փեսայ իմն համարեալ էր իւրում եկեղեցւոյն եւ վիճակին եւ իբրեւ անքակ իմն կապով կապեալ, յայն սակաւ

բաղում՝ կանոնք արգելում է խաբել՝ փոփոխել եպիսկոպոսաց զվիճակ եպիսկոպոսութեան խրեանց։

Երայ Թեոք եպիսկոպոսաց իբրեւ բուն գործ նոցա ձեռնադրութիւնն եւ հրապարակաւ վարդապետութիւնն։ Տակաւ ուրեմն սկիզբն եղեւ եւ բիցանց քարոզելոյ յեկեղեցւոյ առաջն եպիսկոպոսին՝ որ յետ երիցուն ելեալ հաստատէր ստիւռաւք զամեն նորա. իսկ յարեւմուտս զառաջինն Աւգոստինոս արար այնմ՝ սկիզբն հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրոյ Աաղե-րիոսի։ Մեւս եւս գործ եպիսկոպոսին էր պցեղութիւն վիճակին իւրոյ, զոր եթէ անձամբ չկարէր վճարել՝ առնէր յանձն առանձինն Ալցեբլուացն¹ որ կարգեալ էին յայնժամ փոխանակ քորեպիսկոպոսաց։ Տարածեալ քորեպանէութեանն ընդարձակագլոյն՝ ոչ միայն ի քաղաքս այլ եւ ի գեղա կացին եկեղեցիք. նմին իրի եպիսկոպոսն ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ որ ժողովրդականն եկեղեցի² կոչէր, առ ընարելոյ ի բուն յեպիսկոպոսական եկեղեցւոյն՝ որ կոչէր եկեղեցի ամբողջական³, եւ յԱ-փրիկէ՝ մայր՝ եկեղեցի, կացաւանէր ըստ օրինակի առաջին քորեպիս-կոպոսացն՝ մէն մի երեք⁴ զո զք եւ ինքն կամէր. այլ Յուստինիանոս, հասնալ օրէնս ինչ յամբ 541՝ արկանէր հիմն Պաշտօնոյն իբրեւնց⁵, ու-րով այնոցիկ որք եկեղեցի ինչ ուրեք շինիցեն՝ կարգեալ հաստ կղե-րաւանացն որ անդ կալոց իցեն՝ առան իրաւունք նոցա եւ յաջորդաց նոցա՝ առաջն արկանել եպիսկոպոսին արստ արժանաւորս զի կարգեսցին ի պաշտան եկեղեցւոյն այնորիկ։

1) Երազմուս Եւ Երազմուս։ Աաղ յառաջին ժամանակաց յօրի-նեալ կային հանգամանք Մետրապոլիտան իշխանութեան⁷։ Ի միջոյ անտի Մետրապոլիտանցն վազ լեալ էին երեւելի Մետրապոլիտոն Հու-մայ, Աղեքսանդրիայ եւ Անտիոքայ՝ մինչեւ ունեւ ընդ իւրեամբք եւ զայլ եւս բաղում Մետրապոլիտան վիճակս. զայս առաւելութիւն հաստա-տեաց եւ ժողովն Նիկիական⁸։ Առանց իրիք երկնութեան է՝ թէ եկե-ղեցական բաժանումն մայրաքաղաքաց (կամ մետրոպոլիտան) մասամբ ինչ իւրք էր յարգարեալ ըստ քաղաքային աշխարհագրական բաժանման Հռոմեական պետութեանն (առ Աեպիսկոպոս)։ Ընդհանրական քան զա-մենայն բաժանումն եկեղեցական պահանջաց՝ էր բաժանումն Արեւելից եւ Արեւմտից։ Երեւելիցն էր՝ 1. Աիճակ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրիայ կամ Հայրապետութիւնն Աղեքսանդրիայ, ի վերայ 4 նահանգաց Եգիպ-տոսի, Բեռայիդայ, Ղիբիդայ եւ Պենտապոլիտայ, 2. Աիճակն կամ Հայրա-պետութիւնն Անտիոքայ՝ որ կայր ի 13 նահանգաց Հռոմեական քաղա-քային վիճակին Արեւելից, այս ինքն՝ Ասորոց, Սաորին Ասորոց կամ Առաջն Ասորոց, Փիւնիկիայ, Ղիւանանեանն Փիւնիկիայ, Աւազյա-կան նահանգին, Միջագետաց, Արաբիայ, Նիպոսի, Նիզիկիայ, Սաորին Նիզիկիայ, Իսաւրիայ եւ Պաղեստինայ եւ Նիպոսի. այսպէս ձգեին սահմանք հայրապետութեանն Անտիոքայ ի նովեզերաց Միջերկրական ծովուն մինչեւ ցեղերս Տիգրիս գետայ, 3. Աիճակն Եփեսոսի 11 նա-հանգօք, այս ինքն՝ Ասիա, Պամփիլիդիա, Ղիւդիա, Հեղղեսպոնտոս, Պիսիդիա, Ղիկաւանիա, Երկաքն Փոնդապոսանք, Ղիւկիա, Կարիա եւ Եփեսոս կղզիք, 4. Աիճակն Պանոսի 11 նահանգօք, որ ձգէր ի Փիւ-նիսիայ մինչեւ ց Հայաստան աշխարհ հանդերձ Գաղատիա եւ Կապա-

1 Ποροδοντης.

2 Παροια, Ecclesia plebana, Titalus.

3 Cathedralis.

4 Matrix.

5 Παροχος

6 Jus patronatus.

7 Տեւ վերագոյն էլ 220—231.

8 Կառ. Նիկ. 6.

դովկիաւ, եւ էր նորա մայրաքաղաք՝ Կեսարիա Կապադովկացւոյ, 5 Վիճակն Թրակիայ՝ 6 Նահանգաք, յորում մայրաքաղաք էր Հերակլէս Թրակացւոյ: Եպիսկոպոսք մայրաքաղաքացոյս պոսոցիկ ըստ անուան քաղաքային վերակացուին կոչէին Վիճերդուդու կամ Արեւիկապոս (Եպիսկոպոսապետ): յետոյ անուան ի կիր Հայրապետ (Գառորիաք) անան՝ որ յետ սակաւ ինչ միայ եղեւ անուն Նշանակիչ Տնգից երեւելի Միարապողտաց, այս ինքն՝ Հռոմայ, Աղեքսանդրիայ, Անտիոքայ, Երուսղեմի եւ Կոստանդինուպոլիս:

11 Երջին երկուք ի հայրապետութեանց յետոյ ուրեմ յաւելան: Զի ի սահմանաց անտի հայրապետութեան Անտիոքայ ոչ միայն Կապադովկացեան ի պատճառս արիանիստութեան ակոռոյն Անտիոքայ, այլ եւ եկեղեցին Երուսաղեմի իբրեւ պատմական «Ապր ամենայն եկեղեցեաց», ամբարձաւ ի ձեռն ժողովոց¹ ի պատիւ, մինչեւ ճոխանալ եւ ի վերջ Կեսարեայ Պաղեստինացւոյ որ էր Մեարապողտական ակոռո նորա, եւ ի չորրորդ ժողովոյն հաստատեցաւ ընդ իշխանութեամբ նորա Առաքին եւ Երկրորդ եւ Առողջ Պաղեստին, եւ այսպէս կոչէր համբռն՝ հայրապետութիւն Երուսաղեմի:

12 Իսկ նմին օրինակի եւ եպիսկոպոսունք նորոյ քաղաքին Կոստանդինուպոլիս, որք յառաջագոյն էին ընդ իշխանութեամբ Մեարապողտէ Հերակլէայ, խորամանկութեամբ եւ պատճառանք կայսերական պատուոյ քաղաքին՝ ապին ի ժողովս ինչ (382—451) ամբառնալ զակոռ իւրեանց յերկրորդական պատիւ յետ եպիսկոպոսին Հռոմայ՝ յարելով յիւրեանս զեկեղեցական իշխանութիւն սահմանաց բազմաց առ Գառոր գետով եւ զվիճակս ինքնագլուխ Մեարապողտացն կամ Կողմնապետացն² Հերակլէայ, Եպիստոսի եւ Կեսարեայ Կապադովկացւոյ: Իսկ գահերիցութիւն եւ գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենեցուն³ ընծայէր միշտ յաջորդացն Պետրոսի:

Իսկ յարեւմուտս ուր քաղաքային բաժանումն բաժանէր համբռն զերկիր սահմանացն յերիս վերակացութիւնս՝ ի Ղիւրիկէ, յառաջ (յոր կից էր Ափրիկէ) եւ ի Գաղիա, չգոյր ակոռ առաքելական՝ բայ յակոռոյն Հռոմայ եւ ոչ մեծամեծ ինչ եւ ճոխ քաղաք: Յայն սակ չերեւի ինչ աստ ճգգրիտ բաժանումն եկեղեցական վիճակաց: Մանաւանդ զի գլխաւորն է զընդարձակութիւն Հռոմէական հայրապետութեան սահմանել, այնու զի բազում անգամ չէ դիւրին աստ ընտրել ի միեւն զհայրապետական եւ զգահերիցական իրաւունս քահանայապետին: Այսչափ ինչ սաղոգ է թէ հայրապետութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ սգիւղն արեւմտից, բովանդակէր զիտաղիա, զԳաղիա, զՊաղեստին, զՄարդինիս, զՍիկիդիա, զարեւմտեան եւ զարեւելեան Ղիւրիկէ՝ յորում առաքելական տեղապահ քանուն եպիսկոպոսին Հռոմայ վարէին զիրաւունս հայրապետութեան: Իսկ եկեղեցին Ափրիկեցւոյ՝ որոց բազմամբոյս յոժ էին եպիսկոպոսունքն, չաւնուին յանձն ինքն ընդ հռոմէական հայրապետութեամբ՝ մինչեւ ցժամանակ Վանդաղացն, թեպէտ եւ զգահերիցութեան իրաւունս գիտէին քաջ եւ ընդունէին անտա հայտատկութեամբ առաւել քան զայլ կողմանս: Այսպէս եւ Մաւրոս արքեպիսկոպոս Հռոմէանայ հակառակ կայր այնմ՝ առանց Գառնալոյ ընդդէմ քահանայապետական կամ գահերիցական իրաւունց եպիսկոպոսին Հռոմայ:

Իսկ իրաւունք հայրապետացն եւ կողմնապետաց էին՝ հաստատել զմեարապողտան որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, ժողովել վի-

1 Կոստ. Եփ. 7:

2 Եփ. Գաղ. 2:

3 Սրբ. Գաղ. 1:

Ճատկան սիւնհոգոստ եւ ընել դահերէց, ընդունել բողոքս ի գաւառական սիւնհոգոստաց, ծանուցանել մատրապոզտաց զկայսերական հրամանն եւ այլ եւս նշնայիսիւր: Բայց հրաման էր հոյրապետաց եւ մատրապոզտաց ի չորրորդ տինգերական ժողովոյ՝ չաճաննել մեծամեծ ինչ իրս առանց հաւանութեան պիճակական սիւնհոգոստաց:

142

Կառնիքը-միլիոն է՝ հիշեալորոշիւնն էպիսկոպոսն Հռոմայ։ Ամենայն իող չամորէն չանգամանք ժամանակացոյ նպաստաւոր իմն էին ցուցանել տակաւ յայտնագոյն զգլխաւոր վարդապետութիւնն եկեղեցւոյ որ վասն գլխաւորութեան կամ գահերիցութեան (ոչ պատուոյ միայն այլ եւ իւրաւանք) իբրեւ զկէս միութեան, զմիջովայր եւ զվէմ անկեան եկեղեցւոյ, զեպիսկոպոսն Հռոմայ՝ երեւեցուցիչ պար միութեան, պաշտպանիչ եւ հովանի հաւատոց եւ եկեղեցական օրինաց, իշխան վերագոյն ի վերոյ հայրապետաց եւ յայն սակս նստեալ եւ ծանուցեալ գահերէց ի տիեզերական ժողովս իբրեւ գլուխ համորէն կաթողիկէ եկեղեցւոյ։ — Ընդունելութիւն գահերիցութեան եպիսկոպոսին Հռոմայ եւ գոյութիւն հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ է մի ի մեծամեծ դրանչելեաց անտի զոր Ցեր եցցց, եթէ միտ եղեալ նկատիցէ դ զՏեստ, զամբարտաւան, զփառասեր եւ զանձնաւեր բարս իւրաքանչիւր մարդոյ, կամ միով իսկ բանիւ ասել՝ զմիտագոյնն ընել ամենեցուն ի բաժանումն եւ յիշխան գլուխ ազատութիւն։ Ապաքէն անհնարին է ճոխսիրութեան (իշխանասիրութեան) առաջնոց եպիսկոպոսաց կամ սիւնհոգոսաց կամ միոյ իսկ առն փառասիրի յաջորդութիւն զերսն համարել. ուր յամենայն իսկ եւ ի բնաւ ժամանակի հազարաւորք արանց ճոխսիրաց եւ փառասիրաց զմիմեամբք ելելել առնէին։ Արդ զեւրդ յայսմ ընդ միմեանս միաբանեցին, զորպէս արկին զանձինս ընդ հոյսաակութեամբ մարդիկ՝ ազգաւ, լեզուաւ եւ միաութեամբք ընդ միմեանս հակառակք, ընդէր ետուն լծոյլ զէ մի դք միայն տակաւ յաճանիսցէ տիրել եւ հրամանս տալ, մանաւանդ զն ոչ զէնք գոյին սորա եւ ոչ սպառազէնք։ Ապա ոչ եթէ մի այն յօրինեալ կազմեաց իւր զեկեղեցին զայն զմեծ ընդ պայսիսի միութեամբ, այլ հաւաքն որ առ մի Ցերն եւ առ մի կոչումն կամ վախճան, եւ սերն մեծ միաւորիչն ամենայնի, Ցերն եւ Հորի նորա սուրբ որ նոյնպէս մի է։ Նա աւանիկ՝ ոչ միայն ինքն քահանայապետն Հռոմայ չած ի գոյ զկաթողիկէական եկեղեցին, այլ մանաւանդ ինքն բարձրացումն քահանայապետին է ածեալ յառաջ ի Հոգւոյ անտի՝ որ ի կաթողիկէականութեան կամ յրնդհանրականութեան անդ եկեղեցւոյն քանձն երեւեցուցանէ։

Վ աղվադակի ի յառնել կուռայ արիանոսութեանն՝ գիմեցին հայրա-
պետք, եպիսկոպոսունք, նորին իսկ համապայծառ աստեղդ արեւելից,
Աթանաս Աղեքսանդրիայ, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մարկեղղոս Անկիւրայ,
Դւակիոս Ագրիանուպոլիսայ, յետոյ Ոսկեբերան եւ Կիւրեղ Աղեքսան-
դրիայ, առ եպիսկոպոսն Հռոմայ։ Նա աւանիկ եւ բազումք իսկ ի հերե-
սիկոսաց անտի, որպէս Դոնատեանք եւ Եւսեբեանք, Պեղագիոս, Կե-
ղեօօփոս, Պրիսկիլիանոս, Վիտաղիս ապոկրինարեան, Նեստոր եւ Եւսի-
քեան, ծանուցեալ գրեալէն զգահերեց աւագովթիւն նորա, եւ յայն օտակ
քննալոյն առաջին նորա արդարացուցանել զտնձինս, այնպէս զն զամենայն
ինչ զճարեալ համարելին՝ եթէ յաջողէր երբեք նոցա զնա ունել ապա-
ւէն եւ պաշտպան։

Իսկ եպիսկոպոսական չափերը ընդ պաշտպանությանը իւրեանց զեպիսկոպոսական զայնոսիկ զհարածեալան, ասեմն յայնմապէս՝ թէ աւանց իւրեանց հաւանութեան չէ պարտաւոր յեպիսկոպոսաց ընկենալ յաթոյ, զոր եւ թաղմամբն արեւելեան ժողովն Թաղիկեայ (347) ընդունէր¹։ Յամենցունց ընդաւել էր եւ ժուս-եւ իրաւունք որ զհետ գայ գլխաւորութեան նորա ի վերայ համօրէն եկեղեցւոյ, այսինքն՝ իրաւունք հաւանելոյ կողման եւ հաստատելոյ զարեւելեան ժողովն, մինչեւ ստգանսել չարաչար Դիոսկորայ հայրապետի Աղեքսանդրոյ՝ զի զայն իրաւունս յինքն յապառակեաց եւ ասեմն հարցն թաղմամբեք թէ «ոչ օրէն էր եւ ոչ վեպ իսկ երբեք»։ Յամենայն կողմանց ընթեալսն առ եպիսկոպոսն Հռոմայ թաղմունք եւ հարցաւոր վասն պղծալ խնդրոց եկեղեցական հրահանգաց, որոց տայնն թահանդակեացն պատասխանի անուանեալ վեպն թղթովք՝ որ անուան սկիզբն ի Արիկիոտէ քահանայապետէ (յաւմ 385)։ Աւաղեմն հրեշտակք քահանայապետն եւ ի կարի իսկ հեռաւոր կողմանս՝ ասնել հրամանս եւ կատարել ընծութիւնս դատաստանաց, նա աւանիկ եւ օրէնք կայսերացն Հռոմեցեաց զիրաւունս գլխաւորութեան նոցա հաստատեմն։ Յայնմ ամենայն յայտ է թէ յիրաւի իսկ ի ժողովել Թեոդորիկեաց աղբայի փառհոյս ի Հռոմ զի քննեցին Սիմմաքոս քահանայապետ՝ զորմէ բազում զրպարտութիւնքն կային, յայտ արալին եպիսկոպոսունք սինհոգոսն թէ գրական եկեղեցւոյ չանկանի ընդ դատաստանս։ Իւրոց հնազանդելոցն եւ թէ չէր իսկ երբեք դիպեալ պայպիսի ինչ²։

Յ Ժող. Սարգ. Կան. 3։ Սփռն եպիսկոպոս ասէ. — Եթէ որ «յեպիսկոպոսաց դատարի վասն երկեւ համարիցի զաննէ թէ արգար է եւ կամիցի զի միւսանգամ ժողով լինիցի, յայնմ եթէ հանց ձեզ թուի՝ պատուեցուք զյիշատակ որդոյն Պետրոսի առաքելոյ, զի որք զգաւատանն զայն քննեցին՝ դիտեցն Յուդիսի եպիսկոպոսի Հռոմայ. եւ սա եթէ պաշտօն համարեցի լինել փառանգամ դատաստան, լիցի եւ սահմանեցէ նա զգաւատարն։ Ապա թէ անցէ զի... Թուի՝ այս ամենեցուն հանց։ Եւ պատասխանեմ օրհնհոգոսն Հանց է։ Կան. 4. Գաւազնեալն եպիսկոպոս ասաց. Եթէ հանց թուի՝ պարտ է յայդ վեպ զոր բերէր եւ լի է սրբութեամբ, յաւելաւ այսպէս. զի եթէ եպիսկոպոս որ անկցի յիշատակնէն դատաստանս եպիսկոպոսացն այնոցիկ՝ որ յարեւելեանս անդին ինքն, եւ բողոքեցէ զի դատաստան իւր կատարեցի ի Հռոմ քաղաքի, պիտահեաւ այլ եպիսկոպոս ի նորա աթոռ ամենեւին մի գիցի՝ յետ բողոքելոյ այնր որ անկեալն համարի յիշատակնէն. բաց եթէ յորժամ դատաստանն զհարիցի յասնի եպիսկոպոսին Հռոմայ, Կան. 7. Ուրիս եպիսկոպոս ասաց. Եւ այս եւս հանց թուեցաւ, զի յորժամ եպիսկոպոս որ ամբաստանութիւն կրիցէ եւ եպիսկոպոսունք նահանգին այնորիկ ժողովեալ դատեցին զնա եւ արեւելեան զնա յատարեանէն, յորժամ բողոք կարգեցէ որ անկեալն համարեալ է եւ պատասխանիցէ առ երանելի եպիսկոպոսն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ կամիցի ընծութիւն, յայնմ եթէ իրաւ համարեցի եպիսկոպոսն Հռոմայ թէ փառանգամ լինիցի ընծութիւն, որժանի համարեցի դիւս առ եպիսկոպո-

սանն այնորիկ՝ որ յայնմ ի սահմանելից եւ ի մերաւոր նահանգի ինքն, զի զգուշութեամբ զանայն քննեցն եւ ըստ հիմարտութեանն սահմանիցն։ Ապա թէ նա որ աղայցէ փառանգամ ամենեւ հարցալորն ընծութեան վասն աննին՝ անիցէ պատասխանք զեպիսկոպոսն Հռոմայ ի հռոմն զի առաջեցէ յիւրմ անի (a laicre) երկցանս, այն ի կամ եպիսկոպոսն Հռոմայ պատասխան իցէ՝ զինչ կամիցի եւ զինչ ի գէպ համարիցի։ Եթէ արժան համարիցի առաջել զերկցանս որք երկուսը դատեցին հանդիմ եպիսկոպոսն՝ անիցին զնախնութիւն կամ զիշատակութիւն այնր՝ յորմ առաջինն. այն ի նորա կամն յանն իցէ։ Ապա թէ այսպէս համարիցի թէ բաւական են գաւառակից եպիսկոպոսունքն անեւ զնախն գաւառաստանին, արացն որ ինչ դիպցէ հարեւելի ըստ իմաստան իարհոյց իւրոցն։ Յնա ի Կանոնիկո Կր։ 2 Նշանաւոր են եւ բոլոր Սիկրատայ յոյն եւ նովաթանոս պատմաբիւր. Եվ. Կամ. Բ. 8. «Բաց եւ ոչ Յուդիս Հռոմայեցաց քաղաքի եպիսկոպոս անդ էր եւ ոչ առաջեաց զոր անդ (ի ժողով) որ զնորա անդն կայցէ. ուր զի եկեղեցական կանան հրամայէր փառանգ հաւանութեան քահանայապետն Հռոմայ սահմանել ինչ յեկեղեցւոյ»։ Եւ գործիւ Բ. 15. «Սփռեալս Գաղայ, Մարկեղոս Անկիւրայ առ բառանաւ մարտեալ յեկեղեցեաց իւրեանց՝ եկին ի քաղաքն աղքատեան (ի Հռոմ)։ Եւ իբրեւ անդ ցուցին զիրաւունս իւրեանց Յուդիսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, յայնմ եւ Յուդիս, արպէս է իսկ առաւելութիւն իրաւանց եկեղեցւոյն պարիկ, արձանեաց զնոս յարեւել համարակապցն թղթովք եւ գործայց զիրա-

Իսկ Տիմեոսը եւ ակիլոսը պապիոսի իշխանութեան ոչ մտադրեցին ինչ համարեալ էր, այլ աստուածադիր, այն իսկ՝ զի եպիսկոպոսն Հռոմոյ է յաբորդ. Պետրոսի՝ այնք որ ի Ֆրիստատէ գրուի ասպարեկոյն կամ քահանայապետութեան եկեղեցւոյ կացուցաւ յինքն եւ ի յաբորդոսն իւր։ «Եպիս սակս, ասէ Յերմիմոս, ի մէջ երկուստանկցն մի ընտրի, զի զլուի կացուցեալ՝ ամենայն պատճառք հերձուածոց բարձցին ի միջոյ. ընդ ակեռոյն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. որ ընդ հռոմեական եկեղեցւոյ կապեալ չէ՝ արտաքոյ եկեղեցւոյ է»։ Նոյնպէս բարբառի եւ Ագատանոս. «Կատաստանն Հռոմոյ՝ ե դատաստան համարեն եկեղեցւոյ, չէ մտքիմ զգէիւ նորա արկանել այլ եւս ընդ քննութեամբ, այլ պարտ է ընդունել խաղաղութեամբ եւ անել յորդիւնս»։ «Այլ ի Հռոմոյ դատադարեալ է՝ ի համարեն ակեղերաց դատապարտեալ է։ Բարբառեցաւ Հռոմ, կատարեցաւ դատն, երանի թէ առնայր վառճան եւ մոլորութիւնն»։ Այլ անուն որոշիչ առաւելութեան նորա յետոյ ուրեմն եմք ի մէջ. քանզի անունն Պապ (այս ինքն Հայր) եւ զայրոց եւս եպիսկոպոսաց արկանէր ի Տիմոս խառն ի Խուսն ի Կիր։ Զառաջինն յարեամուս ի վեցերորդ դարու եղև սոփորական առանձինն իմն՝ զեպիսկոպոսն Հռոմոյ կոչել Պապ։ Ենա անուանն «Թեոդորական հայրապետ, զոր ամբարտաւանութեամբ ան իւր Յովհաննէս Պահող հայրապետ Կոստանդինուպոլիսոյ՝ առ անուն եւ քահանայական Հռոմոյ Գրիգոր Ա. Մեծն կոչել, «Եւառայ ծառայիցն Աստուծոյ», ի կշտամբութիւն ամբարտաւանելոյն զուր, եւ այն անուն պահի յոյժմ նոյնպէս առանց յաւելուածոց։

143

Եկեղեցիք եւ զարդանոց։ Ենա աղատելոյ քրիստոնէից ի հալածանաց եւ ի բռնութենէ՝ յօրինեալ յարգարեցան վաղվաղակի արտաքին հրապարակաւ պաշտամունք ըստ ներքին ոգւոյ քրիստոնէութեան, որք եւ առանց էական ինչ փոփոխման կան մեան հաստատուն վասն ամենայն իսկ ժամանակաց։

«Եւս փոխանակ տանց առանձնականացն եւ գեանափոր վայրաց՝ տաճարք կամ եկեղեցիք յաճախեցին եւ գեղեցկացան, մանաւանդ փառթովն Կոստանդինուսի եւ մօր նորա Հեղինայ. ոսկւով եւ արծաթով եւ ակամբք պատուականք զարդարեցան, եւ ի նոցին նիւթոց յօրինեցան եւ սպասքն արուբք, մինչեւ ուրեք ուրեք անցանել եւ ըստ չափ։ Նա աւանիկ եւ մեհանք հիթանոսաց եւ շինուածք հասարակաց, մանաւանդ որ Բասիլիկքն կամ Աղբունականքն կոչէին (որ էին տեղիք դատաստանաց) առան ի պէտս հասարակաց պաշտամանց քրիստոնէից, որ եւ փոխեցան յեկեղեցիս վասն պատշաճութեան ձեւոյն, ուստի եւ զանունն իսկ ընկալան մեծամեծ եկեղեցիքն կոչել Աղբունականս¹։ Սովորական ձեւ եկեղեցեաց էր նաւակաձեւ, այլ առաւել ի կերպարանս խաչի։ Ներքինն նոցա բաժանէր յաճախագոյն յերիս մասուաւ, 1. յարեւմուտս՝ Սրահն², վասն այնոցիկ որ չիցեն քրիստոնեայ, 2. Նաւաքն³,

քանիւր յիւր եկեղեցի՝ յազգիմանեալ եւ զպետիկ որ խառն ի Խուսն արկին զնոս յօթնոց»։ Եւ Սոզոմենոսն՝ Եփ. Պատմ. Գ. 10. «Քահանայական (ιερωτικόν) օրէնքն զի անոյժ եւ անգոր համարեցի որ ինչ առանց կամաց (παρὰ γινώσκον) եպիսկոպոսին Հռոմոյ գործեցին»։ Եւ Գործեալ՝ Գ. 8.

«Քանզի վառն պատուոյ ամբարտ, ասէ, ամենեցուն հոգ առ նա (առ եպիսկոպոսն Հռոմոյ) պաշտամբք, դարեցց Եւ ամենեցուն զիւրաբանիւր եկեղեցիք»։

1 Basilicae.

2 Νάυραφ, νεόρωα

3 Νάος, navis, oratorium laicorum.

վասն երախայից, ապաշխարողաց եւ հաւատացելոց ուրոյն ուրոյն կողմէն, 3. Դասն կամ բնձն¹ էր յաճախագոյն բարձրագոյն, փառաբանաւ եւ վարագուրաւ անջրպետեալ, արտաքուստ իբրեւ կէտ բողոքակ: Անդ կայր սեղանն, յառաջին ժամանակն՝ յաճախ ի փայտէ, իսկ ի չորրորդ դարէ հետէ՝ յաճախ ի վիմէ, հանգերձ խաչել եւ ճշտագոյն ի վերայ սեղանոյն սաւառնեալ կայր Հոգի սուրբ ի կերպարանաւ ազատեալ: Նախ ի վախճան կոյս ուրեմ չորրորդ դարաւ յիշատակին լեալ բազում սեղանոց ի միմեկ եկեղեցւոյ, ուր յառաջին մի եւեթ սեղան էր ի միում եկեղեցւոյ, եւ կոչէր «միածին»: Կամ ի սահմանի անդ ուր կցէր Նաւն եւ Դասն, կամ ի Նաւի անդ՝ կային մի կամ երկու բարձրագոյն աստիճանք², իսկ վասն կապի եպիսկոպոսին յուսացանելն զժողովուրդն՝ կայր ի Դասաւ անդ մեծա եւս բարձրագոյն տեղի: Կանթեղք անշէջք լուսաւորելին զվարդն իբրեւ նշանակք մշտնջենաւորն փառաւորութեան ճեառն տաճարին որ ի վերն է քան զսուր եւ քան զգիշեր: Ի մասաւ անդ եկեղեցւոյն կայր աւազան ջրոյ կամ Աղբեր³ ի լուացումն մաքացն: Մեծամեծք յեկեղեցեաց ունեին առնթներ եւ այլ եւս շինուածս, մանաւանդ Մկրտարանս⁴ ի ձեւ Ռոմանոս եկեղեցւոյ ի Հռոմ (որ ուրեք ուրեք այնչափ ընդարձակագոյնք էին՝ մինչեւ ժողովել անգէն փոխհորոսաց), դարձեալ՝ եւ անդիս պահելոյ սպասուց եւ կահաց եկեղեցւոյ⁵: Նուիրումն եկեղեցեաց յիշի ի միասին ընդ շինութեան առաջին եկեղեցեաց, կատարէր ամ ըստ ամէ տօն յիշատակի նուիրմանն՝ այս ինքն է Նաւակատիւք⁶: Գեղեցիկ գիւտ զանգակացն եւ աշտարակաց նուցաւ յԵրուրդ գարու աարածեցաւ: Ի պատկերաց անտի որ յորմանա եկեղեցեացն եւ ի տունս էին՝ գլխաւոր խաչն էր. ի տունս, ի տանիս, ի քաղաքս եւ ի գեղս, ի լերինս եւ ի դաշտս, ի ծովու՝ ի վերայ Նաւաց, ի վերայ զնուց, մատենից եւ այլոց նոյնպիսեաց շողար նշան խաչին, յիշեցուցանել քրիստոնէիցն զկոչումն քրիստոնէական կենաց, այս ինքն՝ կրել վասն Աստուծոյ եւ չարարանօք մտանել ընդ Քրիստոսի ի փառս: Նա եւ պատկերք կերպարանաց Քրիստոսի, սրբոց, մարտիրոսաց եւ նկարք ի պատմութեանց ինչ գրոց սրբոց դնելին հրապարակաւ վասն տխմարաց եւ խմաստնոց յօգուտ եւ ի շինութիւն մեծ: Այս պատկերք էին կամ ըստ պատմական ինչ կերպարանաց եւ կամ նմանութեամբ եւ նշանակաւ իւր: Միայն վասն երեւցուցանելոյ զՔրիստոս իբրեւ գառն, ընդդէմ դարձաւ Տրուղդեան (յուճական) ժողովն, այլ ոչ իրաւամբք, եւ վասն պսոթիկ յաճախէր իսկ միշտ այն պատկերս եւ յետ այնորիկ:

{ Եւստիանոս եւ այլեւայլ զարդք եւ ածեսկան հանդերձք կղերականաց յայլեւայլ գործս եկեղեցական սպասաւորութեանն. նշանաւոր էր մանաւանդ եպիսկոպոսական հանդերձն. առ Յոյնս գոյր Ուրար⁷ եւ արկանելի ինչ շուրջանակի ի սպիտակ ասուէ⁸ իբրեւ նշանակ գառին գանջոյ եւ բարձելոյ յուս⁹ Հովուին: Զայս (պալլիուն) արկանէին ի կիր եւ յարեւմուտս եւ անդաւրն ի Յերուրդ դարէ առաքէր այն ի քահանայականաց Հռոմայ առ Մետրապոլիտոս իբրեւ նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան ընդ նոսա եւ հպատակութեան սոցա առ երեւելի գլուխ եկեղեցւոյ: Խորն¹⁰ յօրինեալ ի մեծագին կերպասուց, բազում ան-

1 Βῆμα, sanctuarium.

2 Ἀψωρ.

3 Κεθήρ, cantharus.

4 Βαπτιστήριον, φωτιστήριον, baptisterium, illuminatorium.

5 Secretarium կամ diaconicum magnum.

6 Encaenia.

7 Ὀράριον, orarium որ յեւոյ stola կոչեցաւ:

8 Ὀμοφώριον, Ոմոփառն, Ուսակիր, pallium, պալլիւն:

9 Ὀμος

10 Tiara կամ mitra.

գամ ոսկեհուռ եւ անանիայ՝ եր նշանակ եղբայրստեան ճգնութեան եւ յարեւելք եւ յարեմանսս։ Իսկ յարեմանսս վարէին եպիսկոպոսներ եւ հովուական մատանեալ եւ գաւազանաւ։

Օտարարեցաւ հրապարակաւ պաշտօնն Աստուծոյ եկեղեցական բանաստեղծութեամբ եւ երաժշտութեամբ։ Յարեւելք լինէր մեծանուն խորախորհուրդն Սինեսիոս խորհրդական օրհնութեամբքն, նշնպէս եւ Եփրեմ Ասորի՝ որ յօրինէր եկեղեցական երգս փոխանակ երգոցն Բարդեսանու, երկոքն Ապոլինարքն, Գրիգոր Նազիանզացի եւ Բասիլիոս Մեծն։ Ի մէջ արեւմտեայց՝ Հիլարիոս Ափսսականի եւ Ամբրոսիոս զորոյ զերգսն գովութեամբ ընկալաւ Դ. ժողովն Տղեզոյ։ Գարձեալ՝ քրիստոնեայ պուսեղնս եղաւորոս Մամբրասոս, Պաւլինոս եպիսկոպոս Նապոյ, Սեդուլիոս, Պրոսպէր, Գրիգոր Մեծն, եւ երեւելին քան զնոսս բանաստեղծական արուեստին՝ Պրուգենտիոս († յետ 405 ամբ)։ Երգն՝ որ անուանի Ամբրոսիոսեան («Զքեզ Աստուած գովեմք») պատմի իմ անոցեալ ի սրբոյն Ամբրոսիոսեան անի յափոյ վարկաւորէ ի լուսինն ուրախութեան սրտին ի մկրտելն զԱգոստինոս։ Զկցորդից եւ դիտից սաղմոսաց պատման մուծեալ անդամին ի սրբոյն Իգնատիոսեան Աստուածազգեցէ։ Վասն նուագոցն եւ ձայնից երեւելի քան զամենեւին եղեն յարեւմուտս Ամբրոսիոս եւ Գրիգոր Մեծն, նա՝ Ամբրոսեան եւ սա՝ Գրիգորեան նուագօրն։ Նուագքն Գրիգորեանք առաւել քան զառաւելածն ի կատարումն ի ձեռն դպրոցին երգեցողաց զոր հաստատեաց ինքն իսկ քահանայապետն եւ տակաւ տարածեցաւ ընդ ամենայն արեւմուտս։ Եւս սակաւ ինչ միայ յաւելաւ երգիոնացն բարբառ՝ արժանի կոչելոյ «արձագանգս երգոց հրեշտակականն դասուց»։

Տե՛ս որ հաստատեալ կային յառաջին ժամանակն, այս ինքն՝ միաշաբաթոյն, զատկաց, պենտակոստէից, եւ պահք չորեքշաբաթուոյ եւ ուրբաթու՝ կային միայն նշնպէս։ Իսկ ի գնել Վոստանդիանոսի օրէնս «ի միաշաբաթուոց առուրս չառնել դասաստանս եւ դադարել յայլոց եւս աշխատութեանց եւ զգորականն ժողովել ի հասարակաց աղօթս», եւ գարձեալ՝ ի կարգել ժողովոյն Ղաւորիկեայ կանոնս չանցուցանել պատհանել զոր շաբաթունն անգործ ըստ օրինակի չրէից, առաւելագոյն փառաւորեցաւ օր միաշաբաթուոյն։ Եւ վասն առնի զատկաց ի ժողովն Արեղասայ եւ Նիկիայ սահմանեցաւ մի եւ նշն ժամանակ վասն ամենեցուն։ Թէպէտ եւ եղեւ միւսանգամ այլակերպութիւն վասն այլ եւ այլ հաշուոց Հռոմեացեացն եւ Աղեքսանդրացեաց, սակայն եւ այն բարձաւ յետուստ՝ յետ մասնելոյ յարեւմտեայս Դիոնիսեան շրջանին։ Նշնպէս եւ 40օրեայ պահոցն պատրաստութիւն առ այն առնա հասարակ յամենեւին ձգեցաւ, եւ յաւուրս պահոցս պոսոցիկ չէր օրէն կատարել առնս մարտիրոսաց, հարսանիս եւ այլ եւս նշնպիսիս։ Մանաւանդ սրբագոյն իմէ եր վերջին շաբաթն յառաջ քան զառն զատկին 3 եւ ի նմին՝ Հինգշաբաթին, օր տարեկան ընթերցաց Ցեառն 4, Ուրբաթին՝ օր Խաչի 5 եւ Հաբաթին։ — Ըստ ստղգ վկայութեանց՝ իսկզբան չորրորդ դարու կատարէր առն վերացման կամ Համբարձման 6 եւ օրինակաւ Մամբրասի եպիսկոպոսի Վիէնիայ Գաղիացեաց (469) յառաջ քան զայն առն կատարէին նախ ի Գաղիա ապա հրամանաւ Ղեւոնի Գ. յամենայն իսկ

1 Cantus ambrosianus, cantus gregorianus.

2 Ժող. Ղաւոր. Կան. 51 եւ 52. առն եւ 48, 50։

3 Έβδομος μεγάλη. Աւագ շաբաթ։

4 Dies anniversarius coenae Domini.

5 Ημέρα του σταυρού, dies crucis.

6 Έορτή της ἀναλήψεως ἡσὶ ἡ ἐπισκοπὴ Ζωμεν. Օր փրկութեան։

աղանձաւս երեք աւուրք իբրեւ աւուրք պաշտամանց¹։ Բայց համարեմ
այսու բաղում անգամ կրկնէին հարքն (Սահրերուն, Երանման եւ
սյլք) թէ ամենայն իսկ աւուրք հաւատար են, ամենայն որ վասն քրիս-
տոնեից՝ ուրաւութ է, որ յիշատակի մահուն Բրիտանոսի, ամենայն որ կի-
րակե՝ զի կարող է քրիստոնեայն զօրհանապաղ հարգութեամբ կցո-
ղել Բրիտանոսի յարուցելոյ ի մեռելոց։ պահք եւ եկեղեցական խառնիք
անից յարանց իմաստնոց եւ աստուածաբանաց՝ նոցա վասն կարգեցան՝
որ զամենայն աւուրս իւրեանց զաշխարհաւ զգանեալ՝ չխարեն կամ չխ-
փն մատուցանել Աստուծոյ ցարատարագ օրհնութեան իւրեանց։ Նա ա-
ւանիկ ըստ Աստուծոյն սահմանադրութեանցն ընէր իրաւ եւ թեղա-
գրութիւն առ հաւատարեալն՝ վեցիցս յաւաքն մատուցանել աղօթն,
այս ինքն ընդ ծափել արեւուն՝ գահանալ զԱստուծոյ վասն նորոյ աւաքն,
զերբորդ ժաման՝ զի ի նմին ժաման գառադարանցաւ Էկեմարքն ի մահ,
զվեցեցորդ ժաման՝ յորում խաչեցաւ, զիններորդ ժաման՝ յորում մե-
ռաւ, ընդ երեկոցս՝ վասն շնորհելոյ հանգստեան ընդն, ի հաւաքաւ
վասն դարձի առնելոյն²։ Եւսեան եւ այլ եւս ամէք յրթեացս չօ-
րորդ դարուն՝ զի կատարեալ բովանդակելոյ սրբական յիշատակ խո-
հրդոց քրիստոնեութեան։ Յոնն Եղանութեան կամ Աստուածորոց-
անութեան տարածեցաւ այնուհետեւ յարեւելոյ յարեւմտս, այլ այլով
իմն մաօք³։ Նմին հակառակ անն Եւրոպեան առ սկիզբն յարեւմելոյ եւ
տարածեալ իմն եր անդ վաղ առ Ղիբրեւս, իսկ յարեւելս մահաւ
յամի իբրեւ 376, եւ յետ գովելոյ զնա Բակերեւանի՝ Կրքեւ մայր այլոց
ամենայն անից, տարածեցաւ վաղվազակի ընդհանուր⁴։ Իտրաքս-
հուրդք եւ իմաստունք ի վարդապետաց եկեղեցոյ (Գրիգոր Նիսացի,
Եւգոստինոս, Ղեւան Մեծն) հայեցեալ ի ժամանակ անիս՝ որ գիտի
յԱրեւադպոյնն ձմարոյնց՝ յիրաւի, ասնն, Եւրոպեան Բրիտանոսի ան-
կանի ի ժամանակ ամենեկն յերկարագոյն գիշերոյ՝ որ սկիզբն ասնէ
նուազելոյ եւ ամենեկն կարճագոյն առնելոյն՝ որ սկսանի անել, զի ան-
հաւատութիւնն յայնժամ զամենայն համբռն անիւրս մահեալ անէր
իրեւ գիշեր թանձրամած, այլ յայնժամեւ նուազելոյ եր ասկաւ գի-
շերն, եւ հաւատքն Բրիտանոսի անելոց։ Ուրպէս վասն ամեն Զատից՝
նոյնպէս եւ վասն Եւրոպեանն անի սահմանեցան աւուրք պաշտատու-
թեանն յարեւմտս անգամն յիշորդ դարէ։ Իսկ վասն խառնելոյ
զհիմանաւան անն նորոց տարւոյ եւ զաւելորդ կարծիւն հանդերձ
ըղծութեամբ որ կից եին ընդ անիս այնմիկ՝ յաւաքագոյն սահմ-
անալ եին յեկեղեցւոյ պահք իբրեւ հակառակ հիմանաւան շաղ-
տութեանն որ լինէր ի անի անդ. այլ յետոյ կարգեցաւ ան թրիտա-
թեանն Բրիտանոսի, փանդամոյն իբրեւ թրիտաթիւնն սրտի ապաշխա-
րութեամբ հակառակ հիմանաւան անառակ զեղեթութեանն։ Ետե-
ցան ի այն այլ եւս երկու նոր ամէք՝ Ընծայման Բրիտանոսի ի սանապին⁵,
որ առ Եղան կուէր Ընդառաջ⁶, ուստի առ մեզ Յեանն ընդ առաջ (ըստ
Ղուկ. Ա. 25, ուր եւ Սիմէոն ընդ առաջ մանկանն Եփուսի եւ ընդպա-
ղնա՝ իբրեւ Ճշմարիտ Մեհիա)։ Իսկ յարեւմտս յետոյ փոխեցաւ այն

1 Dies rogationum.

2 Սահմանոր. Աւուրք. Ը. 36. ուր եւ
յաւելելոյ այսպէս. «Եթէ վասն անհաւա-
տից անճարին իցէ երթալ յեկեղեցին,
ժողովեցան ի ասն ուրեք. ով եպիսկո-
պոսը՝ զայլ լիք զի մի բարեպաշտ մայրէ
յեկեղեցի ամպարաւոր. քանզի ոչ եթէ

անգին ընէ է՝ որ զմարդն սրբէ, այլ մարդ՝
ընէ զին»։

3 Տես վերագոյն էլ 331։

4 Ուրի. ճառ ի մե. ք. 25 Դեկտ.

5 Adventus.

6 Festum praesentationis Christi in
templo.

7 Ykazovetj, occursus.

ի ան սրբոյ զուսին (ի անն սրբութեան)¹ եւ փառարի յնորոյ առաւ փերք: Իսկ երկրորդն եր ան աւետարաց Մարգարէն² որոյ սկիզբն այն յայտ իմն է, բայց ստուգութեամբ քոյ յիշեալ ի Յրաւան սինհոգոսի (662): Յօնէր եկեղեցին Յունաց անդամին յԵրրորդ դարէ մեծ եւս ան՝ զՆյալեքալութեանն Գրիստոսի³ եւ յաւելլոր ան ամ ըստ ամէ վասն յիշատակի Հարգի առաւելաց, զոր եւ առաւել շքեղացոցանէր կոյսր վարդապետն Տրաման առեալ դադարելոյ յառաւ յոյնով աւանդն ասանկոյ: Յօնէր յիշատակի ամենոյ ամենոյ ի մարտիրոսաց առաւել եւս բազմացեալ յաճականցին: յիշատակ Յոսիմանով վիշտ պատկի Մարտիրոսացն յարեցաւ յարեւմուտս իսկ եւ իսկ պէտս ասնի ծննդեանն Գրիստոսի ոչ առանց խորհրդոյ: Օր մահուան զհորով եւ զապով (29 եւ 30 Յունի) ան մեծ էր՝ մանաւանդ ի Հռոմ: Առաջածն անխնայ ընկալեալ իբրեւ ան մարտիրոսաց եւ մանկանց կատարէր (38 Գովա): Հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ Յունաց եւ ան յիշատակի Հարգի մարտիրոսաց եւ Յրոյ իբրեւ բովանդակութիւն ասնին զմեծախոսակեց, այնու՝ զի ի նոսա երեւեցաւ զըրուսթիւն սրբաբար Հոգւոյն սրբոյ: Եղն ան մեծաւ յարեւմուտս (յամէ 606, 1. Նոյ.) առ Բոնիփակեաւ Գ. քահանայապետիւ, յորժամ ետ նմա փոխաւ կոյսր զՊանթէանն կամ զՍմինադիւց մահանն ի Հռոմ, որ եւ փոխեցաւ այնուհետեւ յեկեղեցի նուիրեալ Յրոյ զուսին եւ մարտիրոսաց: Թայն վայր բայ ի ծննդեանն Գրիստոսի միայն զՍմանոր Յովնանու Միլոյն ասնէր եկեղեցի՝ անդէն ի ժամանակի զի վաղ սկիզբն առնեն առաւելն նուազեցլ (24 Յունի), վասն որոյ եւ Բագասանուս յաւ առնէ զասն Միլոյնն թէ սպմա պարս է աճել եւ ինձ նուազել, (Յովհ. Գ. 30): Իբրեւ անդէն ի սկզբան ժամանակի յաղթութեանն քրիստոնէութեան ի վերայ հեթանոսութեանն դաւա ի Հեղինայ խաչն Գրիստոսի, պան սիրաք քրիստոնէիցն ցաւագին իմն ուրախութեամբ, եւ անդամին եղեւ պատճառ հաստատելոյ ասնի Գովի խաչն եւ յորժամ եղն խաչ առաւ ի ձեռաց Պարսից մեծաւ յաղթութեամբ ի ձեռն Հերակղեայ կոյսեր՝ սկսան եւ յարեւելս եւ յարեւմուտս յամէ 631 խմբել ան զԻրոյման խաչն կամ խաչիւրոյն (14 Սեպտ.)⁴:

144

Իսորհորդո: — Միլոնն եւ Գովոյ: — Ի ծէսս մկրտութեանն՝ յերդմեցուցմանն վերայ եւ այն յաւելաւ՝ զի փէր եպիսկոպոսն յերեսս մկրտելոյն, եւ շօշափէր զականջն ասելով՝ Եփիփաթա (Մարկ. Ե. 34) իբրեւ ի հոգեւորն լսելութիւն, եւ ապր ի բերան աղ օրհնեալ իբրեւ նշանակ առաւածեղէն բանին, եւ ի անգին տեղին՝ կաթն եւս եւ մեղձ՝ նշանակ վերստին ծննդեանն շնորհաց եւ աւետարանական քաղցրութեանն, այլ առ հասարակ իմն եր հեղուլ եւլ ի գլուխ մկրտելոյն: Զուրն եւ եւզն մկրտութեան ինէր օրհնեալ պլեւպլ իմն օրինակաւ յայլեալ տեղին, առաքելական իմն աւանդութիւն զպն գնելով: Ի ժամ մկրտութեանն՝ որ մկրտելոցն եր ունէր ի ձեռին ճրագ լուցեալ, դառնալով յարեւելս՝ մատուցանէր զանձն Գրիստոսի: Ապա զգնելոյր հանդերձ սպիտակ՝ նշանակ անարատութեան վարուց: Բայց ապաւ:

1 Festum purificationis.

2 H tou aggelismou, festum annuntiationis.

3 Μεταμορφώσεως

4 Festum exaltationis st. crucis.

առհասարակ իմն կալաւ սովորութիւն յարեւելա եւ յարեւմտա մէջը տեղի զմանկանն. կշտամբեալ յանգիմանէ Գրիգոր Առաւանդաւոր զաւելորդ հոգս մարցն վասն տկարութեան մանկանցն, ասելով թէ «Կի սպաք տեղի չարին ի վերայ մանկանն, ի խանձարոց սրբեսցի, Հոգւոց սրբոյ նուիրեսցի. դու երկնչիս յաստուածնդէն կնքոցն վասն բնութեանն տկարութեան, որչափ փոքրագի ես դու, մայրդ: Աննա նաւիրեաց Առաւել զորդեակն իւր զԱմանէլ մինչ չեւ ծնեալ, իսկ եւ իսկ յետ ծննդեանն ես զնա ի քահանայութիւն եւ կրթեաց զնա ի հանգերձս քահանայութեան. փոխանակ ի մարդկորէն իրաց երկնչելոյ՝ եղեւ նա վստահ յԱստուած»: Եւ յաճախէին իսկ բազում անգամ արտաւնջք հարցն սրբոց վասն յամեցուցանելոյ արանց հասակաչափաց զմկրտութիւն: Առանձինն սահմանեալ ժամանակ մկրտութեան էին առջնն Յոյանութեան եւ Պենտակոստէից, բայց մանաւանդ առն Զատիկն: Ի Զատիկն նորառուակքն մկրտեալք արկանէին հանգերձս սպիտակո եւ նազն չորէին զքաբաթն ամենայն, եւ ի յաջորդ կիրակէի ի բաց զնէին, աւտի եւ կիրակէն օրն յարեւմտա կողքը Նիւրաղէ յետ սպիտակաց կամ սպիտակաց ի բաց հանելոյ¹:

Ուր յառաջին ժամանակն միշտ ընդ մկրտութեան տուեալ ընէր դրօշմ, այժմ՝ յաճախագոյնս բաժանեցաւ ի մկրտութենէ, մանաւանդ յարեւմտաւ. քանզի այժմ՝ յաճախէին մկրտել երիցունք, ուր դրօշմ յանդիման էր համարեալ անպահանջ գործ եպիսկոպոսին, եւ սովոր էր առ զպսն եպիսկոպոսն արտաքոյ եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ի ժամանակի այցելութեանց իւրոց: Զեւզն դրօշմն օրհնէր եպիսկոպոսն ի վերայ սեղանոյ:

145

Միջովայր եւ կենդրոն եկեղեցական խմբից էր պարտադէմ եւ խորհուրդն Գոհաւիտան: Անդէն ի սկզբան ժամանակացս կողքէր Ժողովուրդն յեկեղեցի՝ ոչ միայն ի սովորական առաւօտաւ եւ երեկոյին աղօթան, այլ եւ ի պատարագն՝ նշանաւ հարման ուռտան ի վերայ քրեական նիւթոյ, եւ ապա ձայնի զանգակի անդատին յԵրրորդ դարէ: Երկու գլխաւոր մասովք էին պատարագին. առաջումն (պարտադէմ երեւոյն²) մաս կային եւ երախպլքն եւ հեթանոսք իսկ, իսկ երկրորդումն՝ միայն հաւատացեալքն մկրտեալք: Սկիզբն ընէր պատարագին երախպլից՝ ըստ պլեւպլն պատարագամատուցաց կամ երգովք սաղմոսաց եւ կամ ընթերցուածովք գրոց սրբոց: Իսկ զսաղմոսն կամ ամենայն իսկ Ժողովեալքն միաբարբառ երգէին եւ կամ յերկուս դասս բաժանեալ՝ փոփոխ կցէին զերաբանչիւր տուն սաղմոսացն յերկուց կողմանց՝ մանաւանդ անդատին չորրորդ դարէ յարեւելս, եւ յարեւմտա՝ անդատին յԱմբրոսիոսէ: Յետ առաջնոյ սաղմոսին (որ մուտն³ կոչի)՝ ըստ բուն հին պատարագամատուցաց գային պաղատանք վասն ողորմութեան (Տէր ողորմեա՛)՝ ապա ընդարձակագոյն Փառարանութիւն⁴ 5 պլեւպլ օրինակաւ յայլեւպլ պատարագամատուցս. տայր եպիսկոպոսն ողջոյն Ժողովողեանն (Խաղաղութիւն ընդ ձեզ կամ ընդ ամենեան) եւ ապա յանուն ամենեցուն աղօթս ինչ (որ կոչի Ժողովածք⁶, իբրեւ թէ զնդրուածս Ժողովողեանն

1 Dominica in albis sc. deposita, s. dominica post albas.
2 Missa catechumenorum.
3 Introitus.

4 Κύριον ἠμῶν
5 Δοξολογία, gloria
6 Collecta.

ժողովէ): Եւս այնորիկ նստէր յաթոռն բարձու եւ միով աստիճանաւ խոնարհագոյն նստէին երիցունքն՝ ի կէս բաղորակ, իսկ սարկաւագունք կային կանգուն: Ելանէր ընթերցիչն կամ անագանոսն յաթիոնն եւ ընթերցողը հատուած ինչ յառաքելական թղթաց կամ ի հնոց կտակարանաց ի բարբառ ժողովուրդան, բազում ուրեք ըստ ճաշոցաց առանձինն ի դոյն իսկ յորինելոց. եւ ապա յեա երգոյ սաղմոսին (որ աստիճանաւորն՝ կոչի) անդէն ընթերցիչն, իսկ ի վեցերորդ դարէ հետէ՝ միայն սարկաւագն ընթերցողը զաւետարանն՝ զոր յետոյ եպիսկոպոսն յաթուոյ անտի իւրեւ եւ կամ առ սեղանոյն կանգուն կացեալ մեկնէր՝ խառնելով խրատս գործախնայ (եւ կոչէր՝ խառն ընտանութեան ?) եւ կամ արձակ ինչ ճառս : Իբրեւ կարի ինչ հաճոյ ժողովուրդանն լինէր բանն՝ երբեմն ըստ հեթանոսական սովորութեանն յաճախէր հարկանել ծափս կամ հանել կայթիւնս, մինչեւ հարկ համարել Ոսկեբերանի ասել երբեմն ցնոսա թէ «2է տառ թատար, չէք նստեալ անտանել զխաղաղիկն», եւ մեւս եւս նուագ՝ թէ «Գուր կայթէք, այլ ինձ արատաւք գտն»: Ապա հրաման տալը սարկաւագն բարձրաբարբառ ի բաց ելանել կարգաւ նստի անհաւատից, ապա երախայից, դիւահարաց եւ ապա շատրոպաց : Ի փակել դրանցն՝ յորդորէր սարկաւագն զմատենայնն ի ներքն՝ զհաւատացեալսն մկրտեալս՝ մատուցանել աղօթս վասն արձակելոցն, վասն ուխտի մանկանց (կզերականաց), վասն համբրէն եկեղեցւոյ, վասն արանց եւ կանանց եւ վասն ամենայն չափոյ հասակի, վասն բարեկամաց եւ թշնամեաց : Եւ որ մօտ առ միանանս կային՝ ապին իրերաց համբոյր խաղաղութեան եւ սիրոյ :

Այսպէս տանոյր այնուհետեւ սկիզբն դարարգի հասարակելոցն, եւ սարկաւագունքն (եւ կէս սարկաւագունք յարեւմուտս) զառաններն յընծայից կամ ի նուիրացն անտի հաւատացելոցն եկելոց անդր՝ զխորեւորն վասն պատարագին եւ հաղորդութեան ժողովուրդանն եւ բերեալ լինէր ի վերայ սեղանոյն, եւ ընդին գինի ի բաժակն խառնեալ եւ ջուր անվրէպ. անդէն իսկ յաղօթս մատուցման ընծայիցն, անուանին ընծայքն նկատելով զհանդերձեալ նուիրագործութիւն նոցա՝ «պատարագ անարատ, ծնեալ ի ծոցոյ Մարիամոյ», եւ միանգամայն լինէր խնկարկութիւն (որ յիշի անդամին ի չորրորդ դարէ): Ապա մատուցանէր սարկաւագն ջուր՝ եպիսկոպոսին լուանալ զձեռն, եւ երկրորդ քննութիւն խղճի մտաց թէ արդեւք ունիցի դք խէթ զեզբօրէն, եւ յետ այնորիկ յորդորական աղօթք (որ Յառաջաբանն կամ Գոհութիւն ? կոչի) թէ «Ապեացուք առ Տէր ահիւ եւ զողութեամբ, ի վեր (ընծայեցուցէք) զմիտս», եւ ապր ժողովուրդն պատասխանի՝ «Ունիմք առ Տէր զմիտս», եւ ի յորդորել եպիսկոպոսին լինել հաղորդ գոհացողութեանն՝ ապր պատասխանի թէ «Արժան եւ իրաւ է...», եւ կատարէր Յառաջաբանն կամ Գոհութիւնն հրեշտակական երգովն՝ Յուրբ, Յուրբ, Յուրբ, յոր խառնէր եւ ժողովուրդն զբարբառ իւր : Եւս այնորիկ սկսանէր բուն գլխաւոր մասն պատարագի (որ կոչի Մատուցումն ?) եւ անուանի զանն ի ժամանակէ անտի Գրիգորի Մեծի : Անդէն լինէր մի ըստ միով յիշատակ վասն ամենայն հաւատացելոց, վասն եպիսկոպոսին կամ հայրապետին, վասն կայսեր կամ թագաւորին, եւ վասն ամենայն երախտաւորաց եկեղեցւոյ եւ առանձինն իմն վասն քահանայապետին Հռոմոյ՝ որոյ ա-

1 Gradualis.

2 Όμολία, Homilia, tractatus.

3 Λόγος, sermo.

4 Missa fidelium.

5 Oblatio.

6 Offertorium.

7 Προλόγος, εὐχαριστία, Praefatio.

8 Ἀπόκρυφα, actio, secretum.

Նաան նշանակեալ կայր եւ ի Գիթարիքս եկեղեցւոյն: Իսկ եւ իսկ ի իւրեք
 ի գլխի Տանէր եպիսկոպոսն զնախորագործութիւնն՝ յետ անցնց զքան
 հաստատութեան խորհրդոյն «Այս եւ մարմն իմ» եւ կատարեց չիւղաւ:¹
 Հորոյն որոց ըստ արեւելեան պատարագամասուցանցն՝ ի բաց ձգէր զ-
 բազմոյն որ ծածկեր զՎերսութիւնն, եւ անբաւարար զմարմնն Գրիգորոսի
 վեր, զոր եւ անհալ ժողովրդեանն անկանէր ի գետին յերկրորդագ-
 թիւն: Այնպէս լինէ՞ այն անապան ուրեմն անց յարեւմտեան եկեղեցի,
 տակոյն վաղ (ըստ վիպութեան Ամբաստանի եւ Ագաթանոսի) ամենե-
 քին որ հաղորդէին խորհրդեանն՝ նախ երկիր պաշտանէին: Եւստ արեւորդ
 միւսանալով լինէին ազգէ վասն որոց ի հաղորդութեան եկեղեցւոց
 վախճանեցան՝ եպիսկոպոսաց, կայսերաց եւ ժողովրդականաց, եւ ըստ
 պատարագամասուցանցն (արդէս ըստ պատարագամասուցն Ս. Նիկիոյ
 երես.) Հոյս մերն եւ Գառն Առաւելոյ. եւ յետ այնորիկ միւսանալով
 համար խորհրդութեան՝ ակնալ յեպիսկոպոսն մինչեւ ցժողովուրդն:
 Նուագէր սաղմս ինչ ի ժամ հաղորդելոյ եպիսկոպոսն եւ արդ կար-
 գաւ երկրանց, խոնարհագոյն կըրտականաց, վանականաց, հաստատար
 կուսանաց եւ ժողովրդականաց (նախ արեւոյ, արդ կանանց եւ արդ
 մանկանց). բան մատարագութեանն էր յաւաղագոյն՝ «Գաղթին
 Յետուն», եւ «Վերին Գրիգորոս», կամ «Բաժակ կենաց», եւ պատասխանի
 «Ման», յետոյ յարեցան եւ այլ ինչ սահաւ բանք (ըզնականք) ի վերե-
 րորդ դարէ հետեւ. եւ յետ կատարելոյ արթիկ ինչ լինէր արձանագ-
 ժողովրդեանն: — Պատարագն մտաւոր զայց հասարակ որդէս վասն
 կենդանեացն նշնալէս եւ վասն հանգուցելոյն հաստատելոյ. ըստ Յեր-
 աուղցիանու պատարագն վասն հանգուցելոյն անդէն յաւար մահաւան
 կատարել, եւ ըստ Սահմանագրութեանց աւաղելոյն՝ եւ յերբորդ, յի-
 ներորդ եւ ի քառասներորդ աւար յետ մահան:

Հաղորդութիւն ժողովրդեանն լինէր ի հինն յաճախագոյն ի ժամ
 պատարագի. չէր իշխանութիւն ժողովրդականաց առնալ հաղորդ-
 ութիւն ի գառու, եւ որ հաղորդելոյն էին՝ կային կանգուն յոտ՝ խ-
 նարհեցուցեալ զգլուխս, եւ ապին զմասն հաղորդութեանն յարց արին
 ձեռաց նոցա եղելոց խաշաձեւ ի վերոյ միմեանց՝ զի ինքեանք ապրին ի
 բերան. իսկ կանայք (գունեալ յարեւմուսս) ծածկէին զձեռնս սպիտակ
 կտաւով²: Եւ ժողովրդականք եւս յաճախագոյն հաղորդէին ընդ եր-
 կարումք կերպարանք, կամ տալով զբաժակն ի ձեռս իւրաքանչիւր եւ
 կամ ունելով քահանային ի բերան իւրաքանչիւր ուրուք. բայց վասն
 զգուշութեան զմի հերոսն ինչ լինիցի՝ Տաքեցաւ եղեզն ոսկեղէն կամ
 արծաթեղէն³, որով ծծէին ի բաժակէ որ հաղորդելոյն էին անտի.
 այլ բազում անգամ թացեալ երեցն զմարմնին ի սուրբ արեւնն՝ այնպէս
 տալ ի բերան. իսկ մանկանք ծծէին ի ծայրէ մտան քահանային: Ս-
 կայն արդէս յայտ իսկ է՝ միշտ իսկ հաստապին թէ եւ ընդ միով կերպ-
 րանք կատարեալ է խորհուրդն. արդէս եւ յայտին իսկ ցուցանէր բան
 Աւաղելոյն թէ «Որ անարժանութեամբ ուտէ խմի ըմպէ (Վար. ԺԱ. 27,
 աւս եւ Գարոց. Բ. 42), նա աւանդի բաց ի հիւանդաց եւ որոց յի-
 կար ուրեք ճանապարհորդելոց էին կամ վանականաց յանապատս բնա-
 կելոց՝ որոց չգոյր երեց, շնորհեալ լինէր բազում անգամ՝ տանել ընդ
 իւրեանս ընդ միով միայն կերպարանք (հացի) եւ ի գեղ ժամու ըստ պի-

1 Ἐπισκοπός.
 2 Elevatio.
 3 Mlaqe, dimissio.

4 Linteolum 4-m dominicale.
 5 Calmus, fistula pugillaris.

առից նաշակել: Իսկ մանկունք՝ միայն ընդ կերպարանքը գրկուց ընդունելն: Հասն որով վարելն ի խորհրդան էր խնդալ յարեւելս, նշնպէս եւ յարեւմուտս՝ բաց ի սակաւ ինչ գիպաց ուրեք ուրեք. բայց առ ժամանակը փափոսի վաղ զօրացեալ կալեալ էր յարեւմտեան եկեղեցւոյ՝ անխնայ կամ բազարին. այլ խառնուան սակաւ ինչ ջրոյ ի բաժանն էր միայն առհասարակ յարեւմուտս եւ յարեւելս ի բաժն իսկ վաղ ժամանակաց: Վասն առաւելագոյն երկիւղածութեան եւ մեծաբանաց խորհրդոյն սրբոյ՝ կամակար ծովին հաւատացեալքն եւ անտաղ հաղորդէին (որպէս յիշատակէ Յերուդղիանոս), զոր ապա ժողովն Կարքեզակի Գ. (397, Կան. 29) յայտնի հրամայէ եւ ի բաց առնու զառաջ հինգաբաժին՝ յորում հաղորդութիւնն լինէր ընդ երեկո րոտ օրինակի ընթերցան քրիստոսի: Նման հախառակ ուրեք ուրեք շուպսել եւս հասանէր յԱրապոս՝ որ կից էին ընդ Խորհրդեան գոհութեան: Եւս սակս սաստիւ կշտախելին զայն հարքն, եւ ժողովքն զլուդիկեայ (372) եւ Հիպոպոն (393) արգելին գանեայ յեկեղեցւոյ չուանլ Սգապոս. եւ արգանքը իսկ նուազեալ բարձաւ այն սակաւ ի միջոյ:

{Երայմ ամենայնի ամենեւին իսկ կենդանագոյնս երեւին հաւաքը եւ վարդապետութիւն կաթողիկոս եկեղեցւոյ զխորհրդոյ հաղորդութեան թէ ճշմարիտ մարմին եւ արիւն քրիստոսի է Կոյտփոթութեամբ եւ միանգամայն պատարագ. ապա թէ ոչ՝ զմէ՛ այնչափ հրամանք եւ զգուշութիւն վասն կարի մանր փշրանաց՝ մինչեւ պատուիրել սաեպ հարցն, այնպէս զգոյշ լինել զի ի հաղորդելն մի ինչ մասն ոստիցէ կամ անկանիցի, որպէս զգոյշ դը լինիցի եւ վասն աւագահասոյ ոսկւոյ:

{Ապաքէն ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ բազում ուրեք ծածկութիւն էր առաջի արտաքնոց վասն դժուարալուր վարդապետութեանց ըստ խրատու Կենարարին (Մատթ. Է. 6), եւ մանաւանդ վասն մոտաւորութեան քրիստոսի ի խորհրդեանս ըստ աստուածութեան եւ ըստ մարգկութեան՝ լուութիւն էր առաջի երախայիցն եւ բազումք իսկ ի հարց եւ ի գիրսն եւս զգուշութեամբ գրէին զայնպիսի իրաց. պոպիսի վարդապետութիւնք կոչէին Անճառք կամ ծածուկը¹: Սակայն եւ այնպէս երբեք երբեք վերացուցանէին հարքն զքող ծածկութեանցն ըստ պիտոյիցն եւ ըստ հանգամանաց ժամանակին: Այսպէս Եփեսոյ Երուսաղեմացի զայնոսիկ՝ որ յետ երախայութեանն կատարելոյ նորոգ միտեալ էին ի զատկին, առնէր միջամուխ խորհրդոցն ասելով՝ «Երբեմն ի Կանա Գալիլեացւոց զըլուր փոխեաց ի գինի՝ որ մերձաւոր է արեան, արդ չհամարին զնա արժանի հաւատարմութեան՝ յորժամ զգինի յարիւն փոխիցէ: Առ մարմնաւոր հարսանիսն կոչեցեալ՝ զայնպիսի զարմանալի նշան ելլոյ, որչափ եւս առաւել պարտ եւ պատշաճ իցէ հաւատալ թէ զմարմին իւր եւ զարիւն ապցէ կերակուր որդւոց առաքաւստի: Ապա ամենեւին իսկ հաւանութեամբ ընկալցուք իբրեւ մարմին եւ արիւն քրիստոսի: Քանզի ի կերպարանս հացի տուեալ լինի քեզ մարմին եւ ի կերպարանս գինւոյ տուեալ լինի քեզ արիւն, զի յորժամ առնուցուս զմարմին եւ զարիւն քրիստոսի՝ մարմնակից եւ արիւնակից նմա եղլցես: Քանզի այնպէս քրիստոսականիլը լինիմք՝ բաշխելով մարմնոյ նորա եւ արեան յանդամ մեր. այսպէս ըստ երանելոյն Պետրոսի աստուածեղէն բնութեանն լինիմք հաղորդակիցը: — Յայն սակս մի իբրեւ ի դոյզն ինչ հաց եւ ի գինի հալիցես, քանզի մարմին եւ արիւն քրիստոսի են ըստ քրիստոսի իսկ բանից: Զի թէպէս եւ զգոյշութիւնն այնպէս թելադրիցէ քեզ, սակայն

¹ Անօրթոս, arcana.

հաւաքը հաւանեցուցեն եւ հաստատեցեն զքեզ: Մի ըստ ճաշակոյնի զիրան դատիր, այլ հաւատովք վստահ լըս առանց իրիք երկբայութեան՝ թէ զմարմին եւ զարիւն քրիստոսի արժանի եղեր ընդունել պարագեւո՞ւ¹:

Պատարագամատուցք արեւելեան եկեղեցւոյ են՝ 1. Պատարագամատուցք եկեղեցւոյն Երուսաղեմի կամ Ս. Յակոբայ եւ Կիւրդի Երուս., 2. Պատարագամատուցք եկեղեցւոյն Կոստանդինուպոլեայ կամ Բարսղի եւ Ռոմիւրեանի, 3. Պատարագամատուցք եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ կամ Մարկոսի եւ Կիւրդի Աղեքսանդ., 4. Պատարագամատուցք Հայոց, 5. Պատարագամատուցք Յակոբիտեան Միաբնեայց յեգիպտոս (յորինեալ ըստ պատարագամատուցի եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ եւ ըստ այլոց երկուց պատարագամատուցաց զոր համարին նոքա Գրիգորի Նազիւնզացւոյ եւ Բարսղի, 6. Եթովպացւոց՝ 12 պատարագամատուցք յորինեալ յեգիպտացւոց Յակոբիտեանց, 7. Նեստորականաց՝ 3 ասորերէն պատարագամատուցք, փին Հնագոյնն ի նոսա է անուանեալն պատարագամատուցք Աւարեղոյ, երկրորդն՝ Թէոգորի Մոփսուսեանացւոյ, երրորդն՝ Նեստորի:

Իսկ յարեւմտեան եկեղեցւոյ՝ 1. Պատարագամատուցքն Հռոմէական, 2. Պատարագամատուցքն Մեգիոզանու կամ Ս. Ամբրոսիոսի նման եւ մեր ձաւոր արեւելեան պատարագամատուցաց, 3. Պատարագամատուցքն Գալղիական, 4. Պատարագամատուցքն Գլիսցի-սպանիական կամ Մողարաբացի:

146

Խորհուրդ ապշխարութեան, Խորհ ապշխարութեան, Կերպարութեան: — Ի ժամանակէ անտի ազատութեան եկեղեցւոյ՝ զօրութիւն քահանայական իշխանութեանն կապելոյ եւ արձակելոյ եւ հարկ մի ըստ միոյ խառնովան զմիմեան լինելոյ՝ յայտնագոյնս գայ ի մէջ: Ոսկեմբան իբրեւ առանձինն պատիւ եւ բարձրութիւն քահանային զայն նշանակէ զի ոչ իբրեւ զիշխանս աշխարհի ի վերայ մարմնոց ունին իշխանութիւն, այլ զի իշխանութիւն եւ զօրութիւն նոցա ի վերայ ոգւոցն եւ եւ յերկինս իսկ հասանէ, եւ զոր յերկրի կատարիցէ արձակելոյն եւ կապելոյն իշխանութեամբ՝ այն յերկինս վճարիցի: Այսմ իշխանութեան իբրեւ պաշտաման յանձն եղելոյ քահանայից՝ մասնէ ջատագով Ամբրոսիոս ընդդէմ՝ Նովատեանց: Պակիանոս եպիսկոպոս Բարկեղղոնայ (ծագկ. 370) զգուշացուցեալ թեւադիր լինի չխաբել իւրը զքահանայն: Բարսեղ Մեծն յայտնի իսկ բարբառի՝ թէ Խոստովանութիւնն մեզոց նման է

1 Կոչ. ընծ. Խորհուրդ. Գ. Թ. 3. 3. 61), — Նոյնպէս Գրիգ. Նիւս. Ճառ Կոչ. ընծ. Գլ. 37: "Բանին Աստուծոյ եւ ազութիւն իսկ եւ իսկ ի մարմն Բանին իւրի կամ իւրիկ (μεσσηνισμός) հացն օրրեալ": Ամբրոսիոս վատ Խորհուրդ, Գլ. Ը. "Այդ կերպովոր զոր առնուա, այդ հաց կենդանի օր էլ յերկինց՝ Թափաբարի զխոստովանութեան յափշտակութեան վնաս, և մարմն քրիստոսի, եւ գարնեալ Գլ. Թ. "Թերեւս ասիցես՝ այլ ինչ ասանեմ, զու զխորդ ասեա թիւ թէ զքրիստոսի մարմն ասեմ: Եւ այս իսկ կոչ մի ապական առաջի ցուցանել: — Եթէ այնչափ ինչ բաւական եղեւ վճարել մարդկեղեն օրհնութիւնն (Գ. Թափ. ԺԸ. 36) փնջեւ խոփելոյ զմահութեան, զինչ պարտիցէ ասել զԱստուծոյ իսկ օրհնութեան, ուր Յեառն իսկ Կենտարբ բանը գործեն ազ-

գեցութիւն: Քանզի Խորհուրդս այս զոր առնուա՝ քրիստոսի բանին կատարի: Եթէ այնչափ ինչ կորոզ եղեւ վճարել բանն եղիպի՝ փնջեւ իւրեցանել հօս յերկինց, չլինից՝ կորոզ բանն քրիստոսի խոփել զուր Խորհուրդ (ut species mutet elementorum). — Բանն քրիստոսի օր կորոզ յուր ընչէ առնել զէնս, չկարից՝ զոր ինչ յիւր խոփել զոր յիւր, և օրհնութեան վատ քահան. Գ. 4. "Յարժամ տեսնիցես զՅեր զի զինեալ զիցի եւ զքահանայն զազեալ զպատարագան եւ ի պաշտաման եւ զամենեւին ներկեալս պատուական արեմքն, համարիցես թէ ապական ընդ մարդկան եւ յերկրի կառ, եւ ոչ մանաւանդ ի վեր իսկ յերկինս փոխեալ. մի պատելոյնց, մի Աստուծոյ մարգարեութեանն":

ցուցանելու զմարմնի Հիւանդութիւնս. զի որպէս զտեսնող հմուտ բժշկի միայն ցուցանել, նշանակէ եւ զխոտորանութիւն մեղաց միայն նոցա առաջին պարտէ տանել՝ որ բժշկելն կարող են: Զնշան խանդաղատագոյնս յորդորեալ թելադրէ Գրիգոր Նիսասցի. Յոյց համարածով՝ քահանային զծածկեալսն, բայց առաջին նորա զգաղանիս ոգւղղ, որպէս բանաս բժշկի զվէրսդ. նա փոյթ արտայտէ ոչ միայն վասն պատուելոյ, այլ եւ վասն առողջութեանդ: Երբեք մեղաւոր որ խոտորան ընէր առաջին Ամբրոսիոսի, (որպէս պատմագիր վարուց նորա Պաղիկոսոս ասէ) այնչափ դառնապէս լայր եպիսկոպոսն սուրբ՝ մինչեւ եւ զմեղաւորն անել յարատաւս: Բայց զլուեալ միզսն պահէր ծածուկ՝ Աստուծոյ միայն յայտնելով, որում մատուցանէր աղօթս վասն մեղաւորին:

Խոտորանութիւնն մեղաց կամ ի ծածուկ միայն ընէր, եւ կամ հրապարակաւ միանգամայն, այս ինքն՝ յայնժամ յորժամ հրապարակաւ ծանօթ յանցանքն եին, կամ եթէ ինքն մեղաւորն կամակար առ եւանդման ապաշխարութեանն հրապարակաւ կամէր ընել խոտորան, եւ կամ այնպէս ինչ հարկ համարէր երեցն ապաշխարութեան վասն մեծի իրիք պատճառաց:

Այլն երեց ապաշխարութեան որ կարգեալ էր ի ժամանակաց անտի հալածանացն Գեկեայ, յետ լսելոյ զծածուկ խոտորանութիւն ապաշխարողացն՝ սահմանէր իւրաքանչիւր ումէր զօրինակ եւ զաստիճան ապաշխարութեան իւրոյ, գիտէր տեսներ զգնացա ապաշխարողացն եւ սահմանէր զժամանակն մատուցելոյ այնուհետեւ ի հաղորդութիւն խորհրդոյն գոհութեան:

Իսկ կարգը ապաշխարութեան եւ յերկարութիւն եկեղեցական պատժոցն վաղ յառաջին ժամանակն անգատին ի հալածանաց անտի Գեկեայի մեղմացեալ էր բազում իւրիք, սակայն կային միայն եւ ընդ այս եւս ժամանակս հաստատուն չորք աշտիճանք ապաշխարողաց եւ հրապարակաւ ապաշխարութիւնն որ կից նոցան էր. ընդ սովաւ արկ Ամբրոսիոս եւ զկայսր Բեռնուս զՄեծն, եւ կղերականք իսկ երիցունք եւ եպիսկոպոսունք չէին յայնմանէ ազատ. նա եւ գտանին իսկ օրինակք անկելոյ ընդ մեծագոյն նշովիւք, վասն որոց զգացուցանէին եպիսկոպոսունք մարապողտացն հեռաւորաց եւ մերձաւորաց, որով զղէին նշովեալքն եւ ի հաղորդութենէ ընկերական կենաց:

Այլ վասն մեծի իրիք գայթակգութեան որ ի հրապարակաւ խոտորանութենէ գիպեցաւ յեկեղեցւոյ ի Վոտանդինուպոլիս¹ եբարձ Նեկատրիոս եպիսկոպոս քաղաքին զերեցն ապաշխարութեան ի միջոյ (390). այնուհետեւ դադարեաց տակաւ հրապարակաւ խոտորանութիւն. նախ յարեւելս շնորհեցաւ իւրաքանչիւր ումէր զիւր զծածուկ խոտորանութիւնն առնել առաջին երիցուն՝ ում ինքն կամիցի, որ եւ գարձեալ սահմանէր զօրինակ ապաշխարութեան, բայց զկատարումն նորա եւ զհաղորդելն խորհրդոյն՝ զայն իւրաքանչիւր խզճի մտաց առնէր յանձն: Մովսէս առ սակաւ սակաւ բարձան ի միջոյ աստիճանք հրապարակաւն ապաշխարութեան: Երբեւմուտս արեւալ տարածեաց զայս աւիրութիւն մանաւանդ Ղեւոն Մեծն:

1 Սուր. Ե. 19: Սոգմն. Ը. 19:

2 Գեղեցիկ եւ իմաստութեամբ միշտ քահանայական զպատճառ բարձման, Թուղթ 168, առ եպիսկոպ. Վառդան. — Վասն ապաշխարութեան, ասէ, որ ի հաւատարմաց պահանջի, մի կարգացի խոտորանութիւնն հրապարակաւ գրեալ է

մուհրակի զազգ իւրաքանչիւր մեղաց. քանզի բաւական է՝ զի ի ծածուկ խոտորանութեան քահանայի միայն յայտնեցին յանցանք իւրաքանչիւր մտաց խզճի: Զի թեպէտ եւ գովութեան արժանի է քրիստոս հաստացն որ վասն երկուքին Աստուծոյ՝ չանգաղի ամառել մարդկան առաջի. սա-

բեմառատ ասիւք. հաստատագրես եւ ճշգրտցես ունեին զոյն անքաղաւթիւն ամուսնութեան իբրեւ ամբարնալսն եւ աստիւլսն կարգ: Ամուսնութիւն ուղղափառաց ընդ հերետիկոսաց բազում անգամ արգելաւ յարեւելս եւ ցուցաւ անհաստատ (ժող. Ղաւաթ. [372] կան. 47 եւ 31. ժող. Յրաղ. [692] կան. 72):

Օխորհուրդ օծման հիւանդաց ի մէջ բերէ Ոսկերերան իբրեւ առանձինն առաւելութիւն քահանայութեան նորոց կառկարանաց քան զհնացն կառկարանաց¹. եւ Աւգոստինոս եւ պղք վկայեն մատակարարութեան խորհրդոյն պնդիկ². Գրիգոր Մեծն զօրինակ մատակարարութեան եւ զնւնն մի ըստ միովէ կարգէ ի գիրան մատակարարութեան խորհրդոյ:

Եւ մարմին վախճանելոցն, որ ասանքն լեալ էր Հոգւոյն սրբոյ զամենայն ժամանակս կենացն եւ սրբեալ տակալ հաղորդութեամբ խորհրդոց եւ սահմանեալ երբեմն առնուլ փառաւորութիւն՝ անեալ ընէր ի փոքրաց³ ի տեղին գերեզմանաց (որ տապանքն կամ քնարանքն⁴ կոչէին) երգալք սաղմնաց. առ գերեզմանաւն ընէին աղօթք, եւ ապա՝ եթէ ընդ առաւօտս էր թաղուած՝ մաշէր պատարագ: Եւ ըստ ստեղծարարի ի կենդեցւոյ՝ ընէին առաւ ատրք ողորմութեանց վառն անջատելոցն, եւ ամ ըստ ամէ կատարէր առն յիշատակի նորա մատուցմամբ պատարագի: Որ վասն յանցանացն ապանեալ ընէին եւ անձնասպանաց եւ սրբ կամակար առանց մկրտութեան եւ պղոց խորհրդոց յաշխարհէ վճարէին՝ նոցա չնորհէր թաղուած:

1147

Ընդայնսն իմեծ քրիստոնէիցն եւ վախճանութիւն — ընդհանրական տարածումն քրիստոնէութեան եւ նորոգ ինչ հիմարկութիւնք ի կրթութիւն եւ ի հրահանգս մարդկանն՝ արարին փոփոխումն մեծ ի լաւ անդր: Սակայն՝ զոր բազումք ի հարց յերրորդ դարու անդ ասէին՝ թէ ամառեցք հալածանացն թուլացուցանեն զքրիստոնեայն, զնոյն առաւել եւս յայսմհետէ էր անսանել յերկայնժամանակեան խաղաղութեանն՝ որ հովացուցեալ ցրտացոյց զքրիստոնեայն: Չիք գտանել զսերան եւ զանեական ընկերսիրութիւն առաջնոցն դարուց եւ ոչ միշտ զնոյն ներող գնացս առ հեթանոսն՝ զոր ինքեանք քրիստոնեայքն յառաջագոյն պահանջէին ի նոցանէ վասն անձանց ի ժամանակի հալածանացն: Գլխաւոր պատճառք պն էին՝ զի առաջնորդք եկեղեցեացն, որպէս եւ քրիստոնեայքն առհասարակ՝ ոչ եթէ վիշտս եւ նեղութիւնս եւ զրկումն ընդունելութեամբ քրիստոնէութեանն գտանէին, այլ պաշտպանութիւն, պատիւ եւ մեծութիւն: Այսպէս՝ էր յեկեղեցւոյ բազմութիւն քրիստոնէից որ զանուն եւեթ եւ զկերպարանս քրիստոնէութեան ունէին, կամ զարտաքին եւեթ գործն քրիստոնէութեան՝ առանց ներքին ճշմարիտ բարեպաշտութեան ցուցանէին: Երթալ երթային բազումք ընդմեռանդն իմն յերուսաղէմ ի սուրբ տեղին (մանաւանդ մօտ ի ժամանակս Ջատկաց), այլ բազումք պնդէին էին որ վասն արտաքին ինչ պատճառաց առնէին զայն պանդխտութիւն՝ մինչեւ յուշ առնել նոցա Ս. Յերոնիմոսի, թէ ոչ յերուսաղէմն ընել ինչ օգուտ է, այլ աստուածահաճոյ կեանս յերու-

1 Վասն քահան. Գ. Գլ. 6:
2 Ճաւ. 215, Ջամանակէ: Իննով. Ս.
Բժշ. 1. առ Դեկեմ. Եւգուր. Գլ. 8:

3 Fossarii.
4 Arcae, coemeteria, dormitoria.

սաղեմ կեալ: Դարձեալ ի մեծամեծ գծաութիւնս անդ հաւատաց յարեւելք՝ երեւելին նշանակք սիրոյ եւ հաւատարիմ պահպանութեան հաւատոյ: Բայց բազում ինչ նպատակ եղեն այն գծաութիւնք ի խանգարումն օրինաւոր կարգաց եւ բարոյից լուութեան:

Այսպէս ոչ իրաւացի ինչ դատաւորան է՝ եթէ զթերութիւնս զոյնս սիկ դը ի վերայ ամենեցուն առհասարակ արկանիցէ: Անհամեմատ իմ գեղեցիկ են նկարագիրը հարցն սրբոց եւ վարդապետաց՝ որք յոյժ բազմաւորը ի դարսս յայսոսիկ կացին, որովք եւ յետոյ եւս ի դարս բազումն եգիպ եկեղեցի շինութիւն մեծ: Մտքը նոցա բարեպաշտանք (Բարսղէ, Ոսկեբերանի, Ագոստինոս, Թեոդորեանայ եւ այլոց) եւ ժողովուրդք եկեղեցեացն՝ որք սերտ սիրով կապեալ էին ընդ եպիսկոպոսին իւրեանց, յայտ արարեալ ցուցանեն թէ էր յոյժամ դրանշեղ ինչ որք աստուածաշառութեան: Արժանի իմն մտադրութեան է եւ այն՝ զի ազատօրէն բարձաւ վիճակ գերեացն: Ի այն յորդորէն տակզ ժողովուրդն երեւելիք յեպիսկոպոսաց ժամանակին, բայց առանշ քան զամենեւին Ոսկեբերան՝ որ խօսէր յաճախ՝ յայտ արարեալ զսիկզն գերութեանն եւ զընծայն ազատութիւն մարդոյն եւ զանկրօնատ իրաւանս նորա՝ ըստ լուսաւորութեանն ընծայելոյ մեզ յօրինաց անտի քրիստոսի, թելադիր ընէր տերանց նոցա կրթել եւ ուսուցանել զնոսա եւ թաղու իսկ ազատ: Պատու թելադրութեանցն այնոցիկ երեւէր իսկ եւ իսկ՝ յորժամ հաւանէր եւ իշխանութիւնն քաղաքային հանել օրէնս մի ըստ միոյն ի դիւրութիւն եւ յազատութիւն գերեացն:

Նաղիկ եւ վայելութիւն բարոյական կենաց ժամանակացս են կեանք վանականութեան՝ որ է կանխումն իմն հրեշտակական կենաց՝ որ կոչ Ծոց ամենեցուն յանտի կեանս (Ղուկ. Ի. 35): Վանականութիւն էր դպրոց ամենայն իսկ արանց երեւելեաց ժամանակիս: Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազեանցացի, Ոսկեբերան, Եփրեմ, Յերոնիմոս, Ագոստինոս, Թեոդորեոս եւ այլք զառաւարտութիւն լուսոյն՝ որով զմարդիկ զեւրեանց եւ զհանդերձելոց ժամանակաց լուսաւորեցին, ի վանականութենէ ծծեցին: Ծանրութիւն եւ զարմանալի զգաստութիւն վարուց նոցա եւ զեացից, իմաստութիւն վարդապետութեան նոցա, խորութիւն մասնութեանց նոցա եւ օծութիւն բանից նոցա ոչ այն արտաքին դրօշմն էր զոր ի դպրոցաց անտի Աթենացոց եւ Աղեքսանդրացոց առին, այլ պատու ինչ խայծեալ՝ մենաւոր ճգնական կենաց իւրեանց՝ զոր վարեցին կամ առանձինն եւ կամ ընդ առաջնորդութեամբ վանականաց երկիւղածաց յանապատան Եգիպտացոց կամ Ասորոց: Սակայն եւ այն առանց երկմտութեան է՝ թէ բազում ինչ անկարգ ի վանական ժամանակիս երեւեցաւ, որպէս յայտ ի պատմութենէ Նեստորականութեան եւ Եւսիքականութեան է: Յայն սակա ճշմարիտ եւ դիպող իմն է նկարագիր Ագոստինոսայ՝ որ ասէ. «Որպէս ոչ տեսի մարդիկ լաւագոյն քան զլուսն՝ որ ի վանս իցեն, նշնպէս չէ իմ տեսեալ մարդիկ վատթարագոյն քան զվատթարսն վանականս»:

Այդ իսկ կային նշմարանք այնց կենաց յառաջին ժամանակսն¹, այլ բուն սկիզբն է ի Ս. Անտոնէ: Ծնաւ սա յազնուական եւ ի մեծատուն ծնողաց, Ծնաց որք ի նոցանէ ի մանուկ հասակին. չէր յօժար ի խոր հասակակցացն եւ ոչ ուսման ինչ այնչափ, այլ ճգնական կենաց ունէր սէր: Ի պատանեկութեանն զհետ երթեալ բանիցն քրիստոսի (Մատթ. ԺԹ. 21, եւ Զ. 34) եթող զինչսն եւ չոգաւ զհետ անապատաւորաց

ժամանակին: Յետ մրցելոյ ընդ բնութեան եւ ընդ ստատանայի եւ յաղթելոյ շնորհման Աստուծոյ, եթող զմիայնութիւնն ի ժամանակի Հալածանացն Մաքսիմիանայ (311) երթալ լինել լազմաց պաշտպան, միեթար եւ թաղելիւ յԱղեքսանդրիա: Ի գառնալ նորա անտի՝ բազումք յարեցան ի նա աշակերտել եւ նմանել նմա, որք եւ շուրջ եկեալ զնովա, իբրեւ որդիք զհարբ՝ զմիմեանք ելել եւ առնէին ի հրահանգս առաքինութեան եւ աստուածապաշտութեան, պարագելով եւ ի ձեռագործս՝ առ ի բարերարութիւն աղքատաց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց: Անտոն յամենեցունց պատուեալ եւ համբաւեալ իբրեւ սքանչելագործ՝ միշտ ի խոնարհութեան զանձն ունէր: Երբժամ կայար Կոստանդիանոս եւ նորին որդիք գրեցին առ նա՝ ասէր ցվանկանսն. Մի ինչ ընդ այն զարմանայք՝ եթէ կայար գրե առ ձեզ, զի մարդ զք լոկ է նա. այլ ընդ այն սքանչացարուք՝ զի Աստուած զօրէնսն մարդկան եւա եւ Որդւոյն խօսեցաւ առ մեզ: Գրեալ պատասխանի առ կայար՝ ուրախ լինիմ, ասէ, զի քրիստոսի երկիր պազանէք. կատարեցէք զպարտս առաջնորդութեան ձերոյ, յիշեցէք զհանգերձեալ դատաստանսն, եւ թէ քրիստոս միայն է ճշմարիտ եւ յաւիտենից թագաւոր: Զպաշտութիւն հրահանգաց գիտութեանն լնայր առաստութիւն մտաց նորա՝ որ կիրթ էր ի գիտողութիւն բնութեան եւ կենդանի ընթերցուած գրոց սրբոց, որովք ընդ ուսելոց եւ չուսելոց կարող էր միանգամայն խօսել եւ չինել զնոսա: Սովին պապանձեցոյց զփիղիսոսիոյն, բազում ինչ նպատս եղեւ ի խոտոտվանութիւն աստուածութեանն քրիստոսի եւ ի խաղաղութիւն եկեղեցւոյ՝ ի գժառութիւնս անդ Արիանոսացն եւ Մեղեդեանոսաց. ետես նա ի զարմանման եւ հշանդերձեալ նեղութիւնս եկեղեցւոյ եւ արտասուեաց: Զգացեալ թէ մօտ է վախճան իւր, միայնացաւ խորագոյն յանապօան. յետ խրատելոյ զվանականսն հեռանալ ի միդրութեանց եւ պահել զաւանդութիւն հարցն՝ վախճանեցաւ ամաց 105 (350), թողով գեղեցիկ ինչ եւ բազմամբոխ բնտանիս: Վասն զուարթութեան ոգւոյ իւրոյ ոչ երբեք երեւեցաւ խոժոռաղէմ, վասն ուրախութեան սրտին՝ ոչ երբեք արտում: Այսպիսի ինչ կեանք գրեալ ի մատենի յառնէ՝ որպիսի զք Աթանասիոսն էր, հարկ էր թէ հրապուրէին զբազումս՝ նմանել եւ երթալ զհետ:

Պաքսոմոս զաւաղինն զեցկունսն (laurae) որ աստ անդ եւ կամ մօտ առ միմանս կանգնեալ կային, եւ զմիայնակեացսն (μοναχοί) որ ուրոյն ուրոյն բնակեալ էին, ան ի մի սերտագոյն միաբանութիւն, եղեալ (340) ի Ցաբեննա կղզւոյ Նեղոս գետոյ կարգ ինչ վանականաց (κλίστρον, claustrum) եւ միաբանական միաձեւ կեանս հասարակաց: Ի նմին ժամանակի Նոյնպիսի ինչ միաբանութիւն վանականաց յորինէր ի վերայ Նիարեան լեռանց՝ Ամմոնիոս, եւ յանապատին Գաղայ՝ Ս. Հիղարիոն, եւ աստաքին տարածեցան կեանք վանականութեան ի Պաղեստին եւ յԱսորիս: Զանայր իմն Եւստատիոս Սեբաստացի զնոյն ի Հայաստանի եւ ի Փղըրն Ասիա տարածանել. թէպէտ եւ ձգնէր կայար Վաղէս կարճել զբազմամբոխ յաճախութիւն վանականաց՝ առնելով զնոսա ի կարգս զօրաց իւրոց, այլ զուր: Աւաւել քան զամենեւին զարգացոյց զվանականութիւն յարեւելս Մեծն Բասիղիոս. գրեաց նա ոչ միայն նաք կանոնս, այլ եւ վանս եւս եդ. մօտ ի Նեոկեսարիա, իբրեւ զօրութիւն մեծ ընդդէմ Արիանոսութեան:

Զաւաղինն ժողովողականք էին վանականքն, միայն վերականգնուք կամ առաքարքք վանիցն (ηγούμενος, ἀρχιμωδοντης, ἀββάς) էին քահանայք. ամենեքին էին ընդ տեսչութեամբ եպիսկոպոսին: Յետ այ-

Նորիկ վանորայն եղև գլխավոր գաղթող կղերականաց ի մանր Բագրատ
մինչև յեպիսկոպոսն իսկ: Ըստ ամենայն իսկ կանոնաց վանականաց՝ քան
երեք ուխտքն (աղքատութեան, ժաժկալութեան եւ հնազանդութեան),
սակայն չէին համարեալ այնք անուանելի: բայց եւ այնպէս գաղթն
յաշխարհ համարեալ էր անարութիւն հաստոց եւ նշանակ անգործ կա-
մաց: Այսպէս յորինէ Ոսկերեան զնկարագիր օրինակի կենաց վանա-
կանացն: Ողջունի, ասէ, առաւօտն երգովք օրհնութեան: ապա գան
մտածութիւնք ի վերայ բանից գրոց սրբոց: յերրորդ, ի վնջերգոց եւ
յիններորդ ժամու ընին միարան աղօթք: այլ եւս ժամանակն ծախի
յաշխատութիւն: — Եպիսկոպոս ձեռն վանական կենաց զարմանալի քան
զամենայն Աննակեցացն էր, որպէս Յիմէոն ի տեան վերայ մեռ յԱնտիոք,
որոյ բազումք եղին նմանալք յարեւելոյ, յորոց էր եւ Դանիէլ երեց եւ
վանական ի Կոստանդինուպոլիս, յարեւմտոս՝ միայն Վաղարշապէս տա-
կաւագ ի կողմանս Տրեւիրացոց:

Դա եւ ազգ կանոնք չմնաց ինչ իւր յետեալ ի նմանութենէ ան-
տի հրեշտակականն կենաց: Կուսանք եւ այլիք միարանեցին ի հասարա-
կաց կենան: զքեռէ Յ. Անանեայ տան գլխավոր կացեալ առաջնոյ կա-
սանացն միարանութեան եւ զԳալստիաց պատմին զառաջին կանոնն
վանն նոցա գրեալ: Եմից զայն սովորութիւն Բասիլիոս եւ ի Կապա-
դոքիոս: Իսկզբանն քող, խուրակ (mitrella) մի ոսկի՝ իբրեւ պատկ
կուսութեան, երբեմն եւ մատանի էր արապքն նշան նոցա:

Հօգաւորդք՝ Հանգոն խաժ իտալականն վնաց: — ԶԳրիսկիղղիտ-
նեանց յառաջագոյն ճառեցաւ: Արեղիփիոս ոմն անուն ի Միջագետա ա-
րար սկիզբն Արեղիփեանց կամ Մեսաղիտեանց աղանդոյն որ զաղօթն
միայն կարեւոր համարէին առ յաղթելոյ դէպն չարի՝ որ իբրեւ ժառան-
գութեամբ իցէ յամենեօն: Զամենայն աշխատութիւն որ զաղօթն ընդ
մէջ հասանիցէ՝ համարէին մեղս: խորհուրդք, ասէին, վանազարգացելոց
հոգեւորն կատարելութեամբ, անագուս են: Թէպէտ եւ խառութեամբ
իմ վարեցաւ ընդ նոսա ժողովն Անտիոքոյ (390), սակայն եւ այնպէս
տարածեցան նորա ոչ ստիպել, մանաւանդ յԱսորիս: — Այբրիս երեց
արիանոս ի Սեբաստէ՝ յորժամ Եւստափիոսն բարեկամ նորա երբեմն
ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս, սկսաւ ասել թէ ընդ երեց եւ ընդ եպիս-
կոպոս չէր խաիր ի միջի, աղօթք եւ ողորմութիւն վանն վախճանելոց՝
անագուս են, ասն զառկաց է հրեական իմն առաւելորդ պաշտօն: Նմն
հակառակ՝ Եւստափիոս յորժամ առ զեպիսկոպոսութիւնն Յերաստացոյ
(† 376) խոտորեցաւ ի մեռ եւս ծայր ձգնական կենաց՝ պատուիրելով
պահա խառութեան եւ ի կիւրակէս եւ յառաջս ասնից, զամենաութիւն
պղծիչ ինչ համարէր, խորատէր չսնել ինչ հաղորդութիւն ընդ քա-
հանայից ամուսնաւորաց: զայս ամենայն խոտեալ մարտեցին կանոնք փն-
հողտին Գանգրոյ (ընդ մէջ ամեցն 362—370): — Եպիսկոպոս վա-
նական հռոմայեցի վրախակեաց բարեկեցիկ, եպիսկոպոս քրիստոնեայ,
ուրացաւ զնախամեծար առաւելութիւն վանական կենաց: մի միայն ս-
տիճան երանութեան կայ, ասէ, յայն սակա՝ օրչափ ոք աշխատ ընդի,
չարէ տւելագոյն ինչ վարձս քան զայսն ընդունել, նոյնպէս եւ զամ-
նայն մեղս հաւատարս զնէր, եւ զկուսութեան կենաց ասէր միարան ընդ
Հեղուկիդիոսի աշակերտի Աքսենտեայ արիանոս եպիսկոպոսի Մեղիտ-
ղանացոց (յամի իբրեւ 390) թէ չունի ինչ առաւելութիւն քան զա-
մուսնութիւն: Մարիամ յեռ զՔրիստոս ծնանելոյ՝ չմնաց կայս: — Վիդի-

դանիստ երեք գաղղեացի (402) հախառնեցաւ գրող եւ բանիւ ան-
հնութեան կղերականաց, պաշտաման որոց եւ նշխարաց նոցա, խոտե-
լով զհաւատացեալն իբրեւ մեկոյ եւ փոշոյ երկրպագուս: Թպր նմին
պատասխանի Յերոնիմոս՝ թէ «Բարեպաշտութիւն հաւատացելոցն ամե-
նեւին այլ ինչ տեսանէ ի նոսա, եւ զգալ թէ չէ ինչ ի նոսա մեռելոսի:
Ի տեսանել անդ զնշխարոն ի վեր ուրեմն ընծայեցուցանեն զմիտս՝ առ
տուրքան որ կենդանի են առ Աստուծոյ՝ որ չէն Աստուած մեռելոց այլ
կենդանեաց»։ Հեղուիգիոս եւ Բոնատոս Յարգիկեցի առաւել եւս քան
զՅովնիստոս յանդգնեցան տեսլ զարդոյ իսկէն՝ թէ որ ի նոր կապիւ-
րանն եղբարք եւ քորքն Յիսուսի յիշեն, իցեն որդիք Մարեմայ եւ
Յովսեփայ: Հակառակ Բոնատոս պաշտպաներ Ամբրոսիոս անիփոփոս
վարդապետութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վասն մշակնաւոր կուսու-
թեանն Մարեմայ. նմին հակառակ ընդդէմ դարձաւ եկեղեցի երկրպա-
գութեանն զոր մատուցանէին Մարեմայ իբրեւ Աստուծոյ՝ կանայքն Կող-
ղեւրիդանեալք յԱրարիս:

Ի.

Եկեղեցական մատենագրութիւն:

148

ՕՂԱՐՈՒՑ եւ զգործոց մատենագրաց չորրորդ եւ հինգերորդ դարու
ճառեցաւ բաւականութեամբ. իսկ զամենայն ճառս մատենից նոցա մանր
ի համար արկեալ թուել՝ այն անցանէ ըստ չափ եւ ըստ պատեհութիւն
մատենիս: Գլխաւոր գրութիւնք եկեղեցական մատենագրաց (մինչեւ
ցԾ. դար) այս են՝ ըստ նիւթոյն կարգի:

Պատմութիւն: — Եկեղեցական մատենագրաց անկ էր եկեղեցական
իմ պատմութիւն գրել: Այլ եկեղեցւոյ պատմութիւն յայնժամ ու-
րեմն գիպող էր սկսանել արկանել ընդ գրով՝ յորժամ տարածեալ
սիւնէր եկեղեցի, ազգի ազգի յոյս կրէր եւ ընդ բազում պատահարս
անցանէր: Յետ չորից աւետարանացն եւ գործոց առաքելոց որ ակիզըն
իմ եկեղեցական պատմութեան է՝ առաւել ամբողջագոյն իմ եկեղե-
ցական պատմութիւն ընծայեցոյց Հեգեսիպոս քրիստոնեայ դարձեալ
ի հրէութենէ առ Ագրիանու ըստ Եւսեբեայ, կամ առ Մարկոն Աբե-
ղեաւ ըստ Յերոնիմայ, որ գրեաց Յիշատակս եկեղեցական գործոց՝ ի
հինգ գիրս. սակայն եւ այն չէր ինչ կատարեալ: Նմին իրի յիրաւի ա-
սիցէ Եւսեբիոս յեւսարացի (ծն. յամի իբրեւ 270, ի 338) զածնէ ի
յառաջաբանին՝ թէ ինքն զառաջինն բուռն հարկանիցէ գրել եկեղեցա-
կան պատմութիւն: Ի վերայ հիման քրոնիկոնիս իւրոյ՝ գրեաց նա զիւր
եկեղեցական պատմութիւն ի 10 գիրս որ եւ հասանէ ցամ 324: Քան-
զի սիրելի էր նա զուսանդիանոս՝ եմիւս նա համարձակ ի դիւանս տե-
րութեանն, յորոց զամենայն բազում փութով եւ հաւատարմութեամբ
ժողովեաց, եւ յայն սակս գտանեմք առ նմա մքերս տեղեկութեանց
վասն ազգի ազգի հանգամանաց եկեղեցական կենաց: Յիրաւի ասէ ոմ
ի մատենագրաց՝ թէ գոհանալ պարտ է զամենախնամ Աստուծոյ վասն
պահպանութեան այսց գրոց, զի առանց սորա մութ իմն մեզ ծա-
նօթութիւն երից առաջնոցն դարուց: Այլ այն միայն են աղէտք՝ զի ոչ

1 Ὑπομνηματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πρᾶξεων.

ամենայն ուրեք զկարեւոր բանադատութիւնն ի կիր արկ Եւսեբիոս եւ Վարդն Կոստանդինու (ի 4 գիրս) առաւել իբրեւ ճառ ինչ գաղութեան գրեալ է: Ի կէս հինգերորդ դարու յառաջ մատոյց զԵւսեբիոս՝ Յակոբ առ խօսանակ¹, ի Կոստանդինուպոլիս: Մատենան պատմութեան նորոս (306—439) գրեալ է փութով, ճշդութեամբ եւ մեզմական համադարձութեամբ: ԶԵւսեբիոս յառաջ մատոյց դարձեալ՝ յամէ 323 մինչեւ ցամ 423 Հերմիաս Սոզոմենոս (յառաջ քան զամէ 446), նշանակեալ ի Կոստանդինուպոլիս: Եթէ համեմատիցէ որ զՍոկրատ ընդ Յաղոմենոսի՝ յայտ է թէ առանց հայելոյ ի միմեանս գրեցին զպատմութիւն ժամանակացն այնոցիկ: Թեոդորեոս եպիսկոպոս Կիւրեայ († 457 կամ 458) ունէր ի մօտ դարձեալ մատուցանել յառաջ զԵւսեբիոս յամէ 322—427, գրելով զամենայն յանձնն եւ ոչ մուրացածոյ ինչ օրինակաւ, որ բազմեք անցոյց զՍոկրատաւ եւ զՍոզոմենոսաւ: Գրեաց եւ Փիլոստորգիոս գամրացի եւնամիանոս՝ պատմութիւն եկեղեցւոյ (300—425) իբրեւ ի պատասխանատուութիւն արիանոսաց աղանգոյ, զորոյ զհասկոտորոս միջոն ընկնիք ի Փոտիոսի մատենագրանին: Թեոդորոս ընթերցի իսկզբն վեցերորդ դարու արար քաղուածոյս ի Սոկրատոյ եւ ի Թեոդորեոսոյ յերկուս դպրութիւնս, մատոյց յառաջ եւ զՍոկրատոյ պատմութիւն (435—518), յայնց գրոց յորս յառաջն մատոյ՝ հասակոտորոք եւեթ կան առ Նիկեփորայ Կաղղիստեան՝ որ եկաց մատենագիր ի Հորեքատաներորդ դարու: Եւսեբիոս ի կէս վեցերորդ դարու յառաջ մատոյց զՍոկրատայ եւ զԹեոդորեոսայ պատմութիւնն (431—594): Այս յորդեն զնոսս ի վեցերորդ դարուն մատենագիրք որ ի Կոստանդինուպոլիս երեւեցան, եւ անուանին Բիւզանդեանք:

Իսկ ի Հռոմոց չերեւեցաւ որ ժամանակին յայնմիկ մատենագիր եկեղեցւոյ պատմութեան որ յանձնէ քննեալ գրիցէ ինչ, այլ ամենեքն թարգմանիչք եւ քաղիչք էին Յունացն, որպէս Ռուփինոս երեց Կոնստանդինոպոլիսի որ զԵւսեբիոս փոխեաց ի հռոմ լեզու (յամբ իբրեւ 400) եւ զաւան դպրութիւնսն յինն դպրութիւնս ամփոփեաց, եւ յառաջ մատուցեալ զգործն՝ յաւել եւ զպատմութիւն արիանոսացն յերկուս դպրութիւնս մինչեւ ցամ 395: Ժամանակակից նորոս Սուլպիկիոս Սեւերոս եւրեց գաղիացի, որ քրիստոնեայ Սաղուստիոս անուն ժառանգեաց, գրեաց զպատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ց400 ամ Տեառն, յորում կայ բազում ինչ եւ զեկեղեցւոյ իրաց: Պաղղոս Որոսիոս սպանիացի յազգէ՝ որ նեղեալ ի հինէ եկն առ Աւգոստինոս եւ Յերոնիմոս, հրամանաւ Աւգոստինոսայ գրեաց պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 416, յորում յայտ կամի առնել թէ զհարուածսն որ հապն ի վերայ Հռոմոց ի հինիցն արշաւանաց, չէ պարտ ընդունելութեան քրիստոնէութեանն գրել: Մարկոս Աւրելիոս Կասարիոս հանդերձ եպիփանեաւ ոմամբ արար քաղուածոյս ի Հռոմոց լեզու ի Սոկրատոյ, ի Սոզոմենոսայ եւ ի Թեոդորեոսայ², եւ յառաջ եւս մատոյց զՍոկրատոյ պատմութիւնն մինչեւ ցամ 518, որ ի միջնուած ժամանակի եղև պղծն աղբեր հին եկեղեցւոյ պատմութեան: Դիոնիսիոս Եքսիգուոս հռոմ յազգէ հայր վանաց ի վեցերորդ դարու՝ կացոյց զԹիւ ամացն հրիտոսի փոխանակ այլոց թուականաց եւ ժողովեաց զԹուղթս քահանայապետական:

Ինչո՞րէ՞ Կիւստանդինոս Եւսեբիոս — Եւսեբիոս Կեսարացւոյ 15 գիրք «Պատրաստութեան աւետարանի», գործ դեղեցիկ, լի կարեւոր յիշատա-

1 Scholasticus.

2 Historia tripartita.

ժողովուրդը եւ վերջումս, որովք պարտաստե իմ զննութեանս մասնագիրն յընդունելութիւն քրիստոնէութեան, դարձեալ՝ մեւ եւս «Գիր Տակաւակ Հիւրոկղի», իբրեւ յանդիմանութիւն Հիւրոկղի գրոյն, անուանելոյ «Ճշմարտասեր», — Աթանասի «Ճառ Տակաւակ Հեթանոսաց» յորում զընդունայնութենէ կոյցն ձառէ: — Գրիգորի Նաղանդացւոյ երկու ձառք կշառմութեան ի Յուդեանոս Ուրացեալ: — Թեոփրեոսոյ «Ճառք Ժ. վասն տեսչութեան», որովք զմարտական կարծիս հեթանոսացն վասն ճակատագրի ջըէ, եւ մեւ եւս մասնան «Վասն դարձանոյ հեթանոսացն տեսից՝ գիրք ԺԲ», հակառակ Յուդեանոս: — Եփրզե Աղեքսանդրացւոյ «Վասն սրբոց հաւատաց քրիստոնէիցն հակառակ գրոց ամպարշտին Յուդեանոս», յորում մի ըստ միոյն տայ պատասխանի պատճառացն Յուդեանոս հակառակ քրիստոնէութեան: — Մարթիի տոյն կարգ հանել եւ զբարդի «ԳԲ. Ճառս վեցօրեայ արարչութեան», իբրեւ հակառակ անասաւածիցն: — Գրիգորի Նիսացւոյ «Վասն արարչութեան մարդոյն», յորում զմարտութիւնս փիղիսոփայիցն Յուդեաց վասն բնութեան ոգւոյն կշառմբէ, նոյնպէս մեւ եւս գիր «Հակառակ Հեթանոսաց ի հասարակաց ծանօթութեանց», — Ոսկեբերանի «Գ. Ճառք հակառակ այնոցիկ՝ որ դիւաց ասեն վարել զմարդկեղէն իրա». դարձեալ «Գիրն ի Բաբելոնս եւ հակառակ Յուդեանոս եւ հեթանոսաց», — Նեմեսայ Եմեսացւոյ «Գիր վասն բնութեան մարդոյն», յորում ձառի հակառակ չարաչար կարծեաց փիղիսոփայիցն, ճակատագրի, եւ հաստատի ազատութիւն մարդոյն եւ Աստուծոյ տեսչութիւնն, իմաստութիւնն եւ մարդասիրութիւն: — Ջաքարիայ Միտիզենացւոց եպիսկոպոսի «Վասն օրհասի տիեզերաց», կամ վասն արարչութեան աշխարհի եւ հակառակ ինքնակաց նիւթոյ փիղիսոփայիցն:

Ի հոռմայեցի մասնագրաց անտի՝ Աւսորիոսի «Գիրք Է. հակառակ հեթանոսաց», — Ղակաստիոսի «Աստուածեղէն հրահանգաց գիրք Է», յորս զմիութիւն Աստուծոյ ցուցանէ, զկուսաշառութիւն եւ զհեթանոսական փիղիսոփայութիւնն յանդիմանէ, զքրիստոնէական վարդապետութենէ, զարդարութենէ քրիստոնէական օրինաց եւ զանբաւութենէ հեթանոսացն, զճշմարտան պաշտամանէ Աստուծոյ, զերանելի կենաց եւ զոգւոցն անմահութենէ ձառէ. դարձեալ մեւ եւս «Գիր վասն արարչութեանն Աստուծոյ», յորում որպէս զոգի՝ նոյնպէս եւ զմարմին մարդոյն ցուցանէ գեղեցիկ նշանակ Աստուծոյ զօրութեանն, բարութեանն եւ իմաստութեան: «Գիրն վասն մահու հալածաց», գրեալ առ Գոնատոս խոստովանող՝ ցուցանել ի մահուց անտի Գիողեթախանու, Գաղերեայ եւ այլոց՝ զԱստուծոյ վեճիկնդրութիւնն եւ զճշմարտութիւն քրիստոնէութեանն: — Պուլղենանայ «Գիրք Բ. հակառակ Սիւսմաքեայ», հեթանոսի առ Վազենախանու: — Յուդեայ փրմիկեայ Մատեւոսոյ «Վասն մոլորութեան արաքնոցն կրօնից», — Պաւլոսի Որոսիոսի «Է. Գիրք պատմութեանց», որովք ջանայ մեծել զզոպարտութիւն հեթանոսացն որ զքրիստոնէութիւն գնէին պատճառս թշուառութեանցն յայնժամ ի վերայ հոռմեական տերութեանն հասնոց: — Աւգոստինայ՝ «Գ. Գիրք հակառակ Ակադեմականաց», զորոց զսկեպոսիկեան կարծիս քակեալ՝ յորդորէ զՌոմանիանոս ոմ զալ ի ճշմարտան փիղիսոփայութիւն (ի քրիստոնէութիւն). «Գիրն առ Մանդիոս Թեոփրոս», վասն երանելի կենաց զոր ի ծանօթութեան ճշմարտան Աստուծոյ գնէ հպրն. «Բ. Գիրք վասն կարգի», առ Ջենարիոս՝ յորում ձառէ զինամակալութենէ. «Մեկնութիւն վեցիցն խնդրոց հակառակ հեթանոսաց», յորում

Ճառի վասն յարութեանն քրիստոսի, հնութեան քրիստոնէականն էր նից եւ զպղոյց. մասեան նորա ընտիր «Վասն քաղաքին Աստուծոյ Գիրք ԻԲ», յորոց առաջին 10 գիրք եւ հակառակ պարտաննց հեթանոսացի. եւ երկուստեանքն վերջնից զճանարութիւն քրիստոնէականն հրամից ի հանդիսի ցուցանին:

Հակառակ չրէիցն—Աթանասոյ՝ Մարտառն ընդ Զովքէի, եւ գործեալ մեւս եւս Մարտառն ընդ Հրէից վասն իրիկ պագանեղոյ խաչն սրբոյ: — Բարսղի Սեղեւկիացւոյ «Գիր հակառակ չրէից», — Գեննադիոս յանդիմանութիւն հրեական մարտութեան ի գրոց սրբոց եւ թեւադրութիւն ի քրիստոնէութիւն: — Եւսեբիոս Կեսարացւոյ «Վերապրումն կան յանդիմանութեան գիրք Ի», (յորոց Ժ. միայն պիտի կայ) յոր զճանարութիւն քրիստոնէական հաստաց ի մարգարէութեանց հոգ կատարանաց ցուցանէ: — Գրիգորի Նիսացւոյ «Վասն երբորդաւթեան վիշտութիւնք ի հնոց կատարանաց», յորում ցուցանէ թէ Բան եւ Ռգի ունի Աստուած, որք եւ անմահաւորք իսկ են: — Բակեբեքանի «Հակառակ չրէից եւ հեթանոսաց յանդիմանութիւն» թէ Աստուած է Բիւստան, նորին դարձեալ՝ Ճառք Ը. հակառակ չրէից: — Աւգուստինոս «Ճառ հակառակ չրէից վասն մարմնաւորութեան Յեանն», — Գրեգորի Կորնթի կամ Պարղաղեոյ Աղեքսանդրացւոյ «Մարտառն ընդ Հերբանեոյ հրէի», — Ս. Անաստասոս Եբբայի Պարեմափնացւոյ «Հիմք մաքառմունք հակառակ չրէից» նորոգ գտեալ:

149

Հակառակ ասեալն իսկ Կրիստիոսոս գրեցաւ գիրն Եպիփանեոս Ջափիւզ կամ բժշկարան անուն՝ յորում (80) հերետիկոսաց վարդապետութիւնք ոչ միայն մի բոս միտէ ընծային, այլ եւ յանդիմանեալ մեծին: — Աւգուստինոս «Գիրն վասն հերձուածոց առ Կառպիւղագէտոս», յորում 488 հերձուածոց ի Յիմնեանց մինչեւ ցրեղաբեան բան ճառի: — Վիմփնեանց Վերնիացւոյ Յիշատակարան կամ «Թեւադրութիւն» վասն հնութեան եւ ընդհանրականութեան կաթողիկէական հաստաց: — Թեոդորեոս «Ե. գիրք հերետիկոսական առաստեղաց», — Թովման Պամպուկացւոյ «Գիր վասն հերձուածոց», — Եւթիմիոս Զիգարեոյ վանականի Կոստանդինոպոլսացւոյ «Սպարաբնութիւն (Παροσια) ժողովարանական՝ ուղղափառ հաստաց», հրամանաւ Աղեքսեոս Կոնստանդնուպոլսի ի գրոց հնոցն խափազրեալ:

Ինչպէ՛ս Գիրոց Ի- Մաննիցոս գրեցին մանաւանդ Գիրիմոս, Գրիգոր Նիսացի, Եպիփան, Մարկոս Ալիսարիմոս Ափրիկեցի եւ ասանք բան զպանծնութիւն Աւգուստինոս:

Ինչպէ՛ս Հակոստիէրոգոսիանոյ՝ Եւսեբիոս Կեսարացւոյ «Գիրք Բ. հակառակ Մարկեղեոսի եւ գրոց նորա», դարձեալ «Գիրք Գ. վասն եկեղեցական աստուածաբանութեան», նշնպէս հակառակ Մարկեղեոս Ալիւրացւոյ եպիսկոպի, դարձեալ «Ճառք երկու հակառակ Մարկեղեոս», — Աթանասի «Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոյ հակառակ Պարղաղի Յամոսասացւոյ», դարձեալ հակառակ Մարկեղեոս «Ճառ վասն յաւիտեանական գոյացութեան Ռդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ընդ Հոգի», — Բարսղի «Ճառք ԻԴ», հակառակ Մարկեղեոսն, Արիստի եւ Անանիոս. նորին թուղթ Յիւերորդ առ աւագս եկեղեցւոյն Նեոփեսացւոյ: — Գրիգորի Նիսացւոյ «Բան հակառակ Արիստի եւ Մարկեղեոս»,

Հայտնի նախորդին, Ղափթիբունց եւ Դաւադունց հեղինակուց: — Ս. Պակիանու «Ընդդէմ Նովատեանց Թուղթի Գ.», յորոց առաջինքն երկուք զմիտ միայնք եւ զճանարիս եկեղեցւոյ խօսին եւ վերջինն՝ վասն ապաշխարութեան եւ մոլորութեանց Նովատիանոսացն: — Ամբրոսիոսի Գիրք Բ. վասն ապաշխարութեան: — Յերոնիմոսի «Թուղթ առ Մարկելոս հակառակ Նովատիանոսի»: դարձեալ «Մաքառուաւ Ղուկիբերիանոսի եւ ուղղափառի»: — Ս. Ուրսուսեայ Միղէրիաացւոյ «Վասն Տերձուածոյ Դանատեանց գիրք Է.», «Հակառակ Պարմենիանոսի», եպիսկոպոսի Դանատեանց ի կարբերոս: — Աւգոստինոսի բազում իմն են գիրք, ճաբք եւ Թուղթք հակառակ Դանատեանց:

Հայտնի Արեւմտաց, Եւնոմիանոսաց եւ Մակիմիանց: — Ս. Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց Թուղթք ինչ վասն Արիստեան Տերձուածոյն եւ արկանելոյ զԱրիստ յիշխանութենէ: — Աթանասի «Պատմութիւն Արիանոսաց», կրճատ իսկզբանն. «Թուղթ առ վաւականս», «Պատասպարութիւն Արիստի եւ ընկերացն ի ձեռն Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի», «Ճառ յայն՝ զի առն Ամենայն ինչ առաւ ինձ ի Հօրէն», «Ճառք Ե. հակառակ Արիանոսաց», որ են գեղեցիկ ինչ միջութիւնք. «Թուղթ վասն ձեռնադրութեան Պիստոսի եւ Գրիգորի», արիւնոս եպիսկոպոսաց. «Պատասխանաւորութիւն հակառակ Արիանոսաց», «Թուղթ վասն սահմանաց Նիկիական սինոդոսին հակառակ Տերձուածոյն Արիանոսաց», յորում ջատագով կայ հարցն թէ յիրար իզմն զմիասին էականն. «Առ Սերապիոն եպիսկոպոս Թուղթ վասն մահաւան Արիոսի», «Սլ չորք Թուղթք առ նոյն, յորոց յառաջումն, յերրորդումն եւ ի չորրորդումն զաստուածութենէ Հոգւոյն ճառի, իսկ յերկրորդումն՝ դասաւորութենէ Որդւոյն. Թուղթ «Վասն Արիմոնեան եւ Սեղեւկեան սինոդոսաց», «Վասն մարմնաւորութեան եւ հակառակ Արիանոսաց», «Թուղթ առ Աղեղփինոս», եւ «Թուղթ առ Մաքսիմոս փիղիսոփոս», — Բարսղի «Պատճառք հաւաքաբանականք հակառակ Արիանոսաց», թէ Աստուած է Որդին. «Մաքառուաւ ընդդէմ ամպարշափն Եւնոմիայ», ի Ե. գիրք՝ վասն Քրիստոսի եւ Հոգւոյն սրբոյ աստուածութեանն. «Գիր առ Ամփիլոքիոս «Վասն Հոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ», — Ամփիլոքեայ «Թուղթ սինոդոսական», վասն աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ: — Գրիգորի Նիսացւոյ «ԺԲ. Գիրք մաքառման հակառակ Եւնոմիայ», (որ գրեալ էր պատասխանի Մաքառմանն Բարսղի վախճանելոյ յայնժամ): — Գրիգորի Նազեանցացւոյ «Ճառ առ Արիանոսն եւ զանձնէ», «սլ առաւել քան զայն զամենայն՝ հինգ «Ճաբք վասն աստուածութեան», յորոց առաջինն իբրեւ յառաջաբան իմն է վիճմանն ընդդէմ Եւնոմիանց, «սլ եւս երեք հակառակ նոցա՝ վասն աստուածութեան Որդւոյն, իսկ վերջինն վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց: Այս մասեան նորա (առ մեզ կոչեցեալ՝ Առ որս) այնպէս պրանչելի ամենեցուն թուեցաւ՝ մինչեւ անդամն կոչել զԳրիգոր՝ Աստուածախօս (Աստուածաբան): — Եպիփանեայ «Խաբխիսն», կամ Թուղթն պատասխանելոյ գրեալ առ երիցուն Պանփիլոքեայ առ ի պնդելոյ զյոզղորդումն հաւատոց նոցա վասն աստուածութեան Որդւոյ եւ Հոգւոյն իբրեւ խարխաւ: — Քսենոքրանի «Վասն անհասկանիմն՝ հակառակ Եւնոմիանց ճառք Զ.», զարձեալ՝ Գիրք (կամ ճառք) ԺԱ. հակառակ նոցա: — Կիրղի Աղեքսանդրացւոյ «Գանձ կամ խօսք Է.», «Վասն սրբոյ եւ միասնական Երրորդութեան. ութերորդ խօսք «Վասն մարմնաւորութեան Միածնին»,:

Ի հումայեցի մասեանգրաց անտի՝ Հիղարեայ Պիկատաւացւոյ «Գիրք

ԺԻՎ վասն Ս. Երրորդութեան, նորին «Գիր վասն սինհագոսաց կամ վանհատաց արևելիկացն», յորում կան սինհագոսաց Արիանոսացն որ առանգ գումարեցան եւ դաւանութիւնը նոցա. դարձեալ «Գիր առ Կոստանդիոս Ազգաստ», յորում խնդրէ կարճել զՏալանան Արիանոսաց. «Առ նոյն երկրորդ», յորում առաջի գնէ կայսեր զձեւ ուղիղ դաւանութեան, եւ այլ եւս գիրը նորա: — Մարիսի վիկարիոսի «Վասն Երրորդութեան Գիրը Գ. Վասն ընդունելոյ զժողովն Էսփանն. Վասն Յննդեան աստուածեղէն Բանին Հակառակ Կանգիզոսի արիանոսի»: — Ս. Եւսեբիոս վերիցղացւոյ «Թուղթ առ Կոստանդիոս», զարձեալ «Թուղթ առ երիցունս եւ առ Ժողովուրդն վերիցղացւոց», յորմամ յաքսոսն երթոյր: — Ղուկիերոս վաղարիտացւոյ «Առ Կոստանդիոս Ազգաստս ի պաշտպանութիւն Ս. Աթմանսի Գիրը Բ.», ինքեւաց կտր զանուն այնք՝ որ զայս սաստիկ թուղթ գրեաց, իրասովն եղեւ Ղուկիերոս Համարձակ յայտ արարեալ թէ պատրաստ է ի մարտիրոսութիւն եւ եզ մեռ եւս գիր՝ թէ «Պարտ է մեռնել վասն Որդւոյ Աստուծոյ»: — Փաւստինոս Ղուկիերոսն երիցու «Վասն Երրորդութեան Է. գիրը կամ գլուխը»: — Ամբրոսիոսի «Գիրը Ե. վասն Հաւատաց առ Գրասիանոս Ազգաստ», նորին «Գիր վասն խորհրդոյ տէրունական մարմնաւորութեան» (Հակառակ Արիանոսաց եւ Ապոլինարեանց), զարձեալ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ գիրը Գ. առ Գրասիանոս», (Հակառակ Մակեդոնեանց): — Ս. Փեթրոսի «Հակառակ Արիանոսաց գիր» (Հակառակ երկրորդ Սիրմեան Հանգանակի): — Պոստմոսի եպիսկոպոսի Ուղիղ պանացւոյ՝ մինչ չեւ յարիանոսութիւն զարձեալ՝ «Թուղթ Վասն ի միսին Էսփաննութեան Որդւոյ Աստուծոյ», առ Աթմանս: — Երեմիոս թուղթը 14. 15. 16. առ Գրասիանոս քահանայապետ եւ առ Մարիս երէց: — Ազգաստինոս «Հակառակ ճառի իրից Արիանոսաց», յորմամ նախ զմարտութիւնս աղանդոյն այնորիկ ի մի գումարէ եւ ապա յանդիմանէ. զարձեալ «Բանակցութիւն (ի Հիպպոն քաղաքի) ընդ Մաքսիմինոս եպիսկոպոսի Արիանոսաց եւ գիրը երկու Հակառակ նորա», զարձեալ «Վասն Երրորդութեան գիրը ԺԵ.», — Ս. Փաւստինոս Հուսեբիոս վոյ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ Հակառակ Մակեդոնեանց գիրը Բ.», — Վիգիլիոս Ցափսացւոյ «Վիճումն ընդ Արիսի», գրեալ յանուն Աթմանոսի, որ են խօզք քնչ ընդ Արիոս եւ ընդ Աթմանոս իրեւ ի նիկիական Ժողովի լեալ՝ Պարսոյ կացեալ դատաւոր ի միջի: Նորին եւ կամ Իգնիոսի Գիրը ԺԲ. «Վասն Երրորդութեան», կամ «Վասն միացելոյ Երրորդութեանն Աստուածութեան», զարձեալ Գիրը Գ. վասն Երրորդութեան Հակառակ Մարիապետոս սարկաւազի բարեկամի Հուսեբիոսի առջոյի Վանդաղաց: — Կերէտղոս «Մատենս վիճման վասն Հաւատաց Ս. Երրորդութեան Հակառակ Մաքսիմինոս», եպիսկոպոսի Արիանոսաց: — Ս. Արիսի «Բանակցութիւն եպիսկոպոսաց Հակառակ Արիանոսաց յանդիման Գունդոբազդոս առջոյի»: — Ս. Փաղլէնեանց Ռուպարցւոյ «Հակառակ Արիանոսաց գիր», «Գիրը Գ. առ Տրասիմանդոս թագաւոր», եւ «Գիր վասն աստուածութեանն Քրիստոսի առ վիկարիոս»:

Հակառակ Ապոլինարեանց: — Աթմանսի «Թուղթ առ Եպիսկոստոս Կորնելիոսաց եպիսկոպոս. «Վասն մարդկեղէն ընութեանն առելոյ ի Միտմին Բանէ», (Հակառակ Արիանոսաց եւ Ապոլինարեանց). «Գիրը Բ. վասն մարմնաւորութեանն Քրիստոսի եւ վասն կենդար գարեան Ցեանն Յիսուսի Քրիստոսի», (Հակառակ Ապոլինարի): — Գրիգոր

Պատգամաւորացւոյ «Երկու ձառք կամ թուղթք առ կղերական երեք հա-
կառակ Ապողինարեայ», — Գրիգորի Նիւսացւոյ «Հակառակ Ապողինա-
րեայ թուղթ առ Թէոփիլոս», (եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոյ)։ Նորին
«Բան հակառակախօսական (ἀντιλογιστικός) ընդդէմ Ապողինարեայ», յո-
րում յոյժ հաւաստեալ զաղանդոյն ձառէ։ — Ուկերերանի «Թուղթ
առ Կեսարիոս վանական», — Ս. Դամասոսի քահանայապետի թուղթ
առ Պաւլինոս Անտիոքացի վասն կանոնաց հաւատոյ ընդդէմ Մակե-
դոնի, Եւնոմեայ եւ Ապողինարեայ¹։ Նորին «Թուղթ սինհոդոսական հա-
կառակ Ապողինարեայ եւ Յիմնիթեայ», — Ղեւոնդիոսի Բիւզանդացւոյ
«Հակառակ այնոցիկ՝ որ զԱպողինարին բարբառին»,։

Ինդդէմ փոքունց ոմանց հերձուածապետաց (Պրիսիլլանէայ, Հե-
րաշտիայ, Յովնիանէայ եւ Վիլիլանդիայ)։ — Ս. Սիրիկիոսի քահանայա-
պետի «Թուղթ (7երորդ) հակառակ Յովնիանեայ հերետիկոսի», առա-
քեալ առ այլ եւ այլ եպիսկոպոսոսն, յորում զվարդապետութիւն
Յովնիանեոս եւ զընկերացն ի մէջ բերեալ ծանուցանէ հրապարակաւ եւ
զգլխաւոր վարդապետս միջորութեանն այնորիկ դատապարտէ յանուանէ։
— Ամբրոսիոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց «Թուղթ (42երորդ) առ Սիրի-
կիոս քահանայապետ», յորում Յովնիանեայ միջորութիւնք դատապար-
տին։ — Յերոնիմեայ «Գիր հակառակ Հեղուիդեայ», եւ «Վասն մշանդե-
նաւոր կուսութեան Ս. Մարեմոյ», դարձեալ «Գիրք Բ. հակառակ Յո-
վնիանեայ», եւ Պատասխանատուութիւն (վասն սորին գրոց) առ Պամ-
մաքիոս։ դարձեալ «Թուղթ առ Վիգիլանտիոս», երեք Բարկիստացի, եւ
«Թուղթ (37երորդ) առ Ռիպարիոս», երեք Ցառականացի՝ որ գրեալ էր
նմա թէ Վիգիլանտիոս սագաանէ զմծարանս Նշխարաց մարտիրոսացն
եւ զհակոսն քրիստոնէիցն առ գերեզմանօք Նոցա։ աստասին յորդո-
րեալ գրէ Յերոնիմոս «Գիրսն ընդդէմ Վիգիլանտեայ», ցոյցեալ զսո-
վորութիւն եկեղեցւոյ վասն պաշտաման սրբոց եւ մծարանաց Նշխարաց։
— Որոսեայ՝ «Աղղեցութիւն վասն միջորութեան Պրիսիլիդիանեանց եւ
Որոգինեանց», որ է թուղթ քնէ՝ յորում հարցանէ վասն նոցին զԱգոս-
տինոս, եւ ապա Ագոստինոս պատասխանի ի «Գիրսն առ Որոսիոս հակա-
ռակ Պրիսիլիդիանեանց եւ Որոգինեանց»։ — Ղեւոնի մեծի «Թուղթ առ
Ցուրիբիոս», հակառակ Պրիսիլիդիանեանց, եւ Ցուրիբեայ եպիսկոպոսի
Հիսպաղացւոյ «Թուղթ վասն աղանդոյն Պրիսիլիդիանեանց առ Իգնակիոս
եւ Կապոնիոս», — Ս. Իդլեփանի Ցոզեսացւոյ «Գիր վասն անարատ կու-
սութեան երանելոյն Մարիամեայ»։

Հակառակ Պեղափանց եւ Վեա Պեղափանց։ — Յերոնիմեայ թուղթ (43.)
առ Կեստիփոն եւ «Խօսք հակառակ Պեղափանց», ի գիրս Գ.։ — Որո-
սիոսի «Բան պատասխանատուութեան հակառակ Պեղափանց վասն
անձնիշխանութեան», յորում պատմէ հաւաստեալ լիւնհոգոսէն Երու-
սաղեմացւոյ (415)։ — Ագոստինոսի բազում են հակառակ Պեղափանց
պատեանք։ գլխաւորք ի նոցանէ «Վասն մեղացն արժանեաց եւ թողու-
թեան եւ վասն միջորութեան մանկանց առ Մարկիղիանոս գիրք Գ. Վասն
ոգւոյ եւ գրոյ առ Նոյն. Վասն բնութեան եւ շնորհաց. Վասն շնորհացն
Քրիստոսի եւ սկզբնական մեղաց գիրք Բ. Վասն հարսանեաց եւ ցան-
կութեան. Վասն ոգւոյ եւ ծագման Նորա հակառակ Եւաղիանոս (եպիսկո-
պոսի Եկղանոնի) գիրք Զ. առ երկրորդ պատասխանին Յուլիանոս գիրք
Զ.։ Պատասխանէր Ագոստինոս մեւս եւս գիր առ երրորդ պատասխանի
Եւաղիանոս, այլ արգել զայն օրհաս Նորա։ — Մարեայ Մերկատորի

«Յայտարարութիւն (commonitorium) վասն անուան զեղբարեանց, ու կայսր Թէոփոս Բ. յորում կայ համառօտիւ պատմութիւն Պեղագէտ հերձուածոյն. նորին «Յայտարարութիւն հերձուածոյն Պեղագէտաց եւ զեղբարեանց»: — Ս. Գեղատեայ քահանայապետի «Հակառակ հերձուածոյն Պեղագէտաց»:

Ինգրէմ զեւ Պեղագէտաց գրեաց նախ Աւգուստինոս զԳիգրան «Վաս շնորհաց եւ անձնիչխանութեան», առ Վաղենտինոս Աբբաս եւ զԺմարիս Ագրուանապիս. «Վասն յանգիմանութեան եւ շնորհաց. Վասն յառաջանմանութեան արքայ (առ վանականն ոմանս Մատթիոնացիս). Վաս պարգևի ի սպասն համբերութեան», — Հիզարեայ Թաւրթ առ Աւգուստինոս: — Ս. Պրոպերայ Ակուիանացոյ «Թաւրթ առ Աւգուստինոս վասն մայրաքաղաք Պեղագէտան ազանգոյն ի Գաղիան», «Թաւրթ առ Յովսէփոս վասն շնորհաց եւ անձնիչխանութեան», «Պատասխանիչ վասն Է. զոստինեայ՝ առ բան հակառակութեան Գաղղիացւոյն զապաղաղաց», «Պատասխանիչ Վինկենգեան հակառակութեանցն», ի պաշտպանութիւն Աւգուստինեայ (հակառակ Վինկենգեայ՝ որ կամ է Ս. Վինկենտիոս Ղեբքնացի եւ կամ այլ որ անուանակից) եւ այլք: — Ս. Փաւղքենեայ Ռուպարցոյ գիրք Բ. առ Մանիմոս, Գիրք Գ. առ Յովհաննէս եւ Վեներոս: — Անշառ ուրուք մտանադրի գիր «Վասն կոչման ամենոյ ազգաց»: — Ս. Փաւստոսայ Աեգիացոյ «Թաւրթ առ Ղազկիզոս երեց», նորին «Վասն շնորհացն Աստուծոյ եւ անձնիչխանութեան անդգիգլէն մտաց՝ գիրք Բ.»:

150

Հակառակ յետարարական ի Եփեսոս: — Ի Յանայ անտի՝ Կիրիլ Աղեքսանդրացոյ «Հակառակ հայհոյութեանցն Նեստորի յանգիմանութեան գիրք Ե»., «Մեկնութիւն ԺԲ. գլխոյ կամ նզովից», «Պիլ զան էրորդութեան», յորում յորդապետն զերկուց բնութեանց ի հրիտառ ճառէ. «Կառք (իննեորդ) թէ մի է հրիտառ», հակառակ Նեստորական հերձուածոյն. «Պարագմիչ վասն մարմնաւորութեան Միանման», «Վասն մարմնաւորութեան ճառ համառօտապէս», «Պատասխանատուութիւն վասն ԺԲ. գլխոյ հակառակ արեւելեան եպիսկոպոսաց», «Գան պատասխանատուութեան հակառակ Թեոփորեայ», (Կիրացոյ) դարձեալ վասն ԺԲ. գլխոյ. մեւս եւս «Պատասխանատուութիւն առ կայսր Թէոփոս, (Բ.) վասն իրացն Նեստորի: — Թէմիզոնեայ Անկիւրացոյ ճառ հակառակ Նեստորեայ», նորին «Հակառակ Նեստորի», — Ս. Պրոպիլ «Գաղղիութիւն ի Ս. Աստուածածինն Մարիամ», մեւս եւս ճառ «Վասն մարմնաւորութեան Ցեռան Յիսուսի հրիտառի», դարձեալ «Թաւրթ վասն հաւատաց», — Թէոդորեայ՝ գիրն «Երանիստէս, կամ՝ Բաղմակերպութիւն ի ճորս մասունս կամ գիրս. ի՛նչն հայրն ի «Հերետիկոսական առապեւնաց», անտի ԺԲ. եւ ԺԳ. գլուխը չորրորդ գրոյն. քաղաւնք ի Ե. գրոյ անտի «Ալեկսանդր յառաջագրութեանց», (հակառակ Եսայիանց), զոր փոսիոս ի մէջ բերէ. կայ Թէոդորեայ եւ «Երանիմանութիւն ԺԲ. նորոյն կամ գլխոյն Կիրիլ», Յովհաննէս Մաքսենտիանի Սիլվիոպոլսոյ (յամի իբրեւ 520) «Գլուխը կամ նզովք հակառակ Նեստորականաց», նորին «Իստից հակառակ Նեստորեայ գիրք Բ», առ Թէոփիլոս: — Եփեսոսի Աղեքսանդրացոյ «Հակառակ Միանմանաց», (որոյ կան բառաւոր եւեթ առ փոստայ): — Յուստինոսի Սիկիլացոյ «Մեկնութիւն ազգ

խառնաձևութեան, յորում գոյ զմարմնաւորութենէ ինչ ինչ մեջոյր: — Ղեւնդեայ Բաղանդապետը “Հակառակ Նեստորի եւ Եւսեբեայ գիրք Գ.” (որ այժմ ի Հռոմէյեցի լեզու միայն պահեալ է). նորին “Յարափութութիւնք եւ սահմանք Հակառակ Եւսեբեականաց, իսկ ընդդէմ այնոցին” որ ասեմն թէ յետ միաւորութեան երկու բնութիւնք ի Բրիտանոս ոչ գտն (այնպէս միայն ի Հռոմէյեցի լեզու պահեալ է): — Յիմնիկեայ երրորդ երեսանդինուպոզապետը “Վասն այնոցիկ որ ի Հերետիկոսաց յեկեղեցի մտային,” (որ բազում ինչ նպատա ի պատմութիւն Միաբնեայքին): — Ս. Անաստասայ Յինայեցւոյ “Առաջնորդ ճանապարհի (Օժողոճ) Հակառակ Անգլիացն,” — Եւղոգեայ Աղեքսանդրապետը “Գլուխք Է. Վասն երկուց բնութեանց Յետեան մերոյ եւ Աստուծոյ զննարարի,” եւ նորա եւ այլ հասակաւորք առ Փոսեայ: — Թեոգորոյ Արաւկապոյ “Վասն միաւորութեան եւ մարմնաւորութեան,” — Յովհաննու Դամասկապոյ “Գիր Հակառակ Անգլիացն,” (Եակոբեանեանց) եւ ճառ “Վասն յորոշածոյ բնութեան Հակառակ Անգլիացն,” եւ մեւ եւս ճառ Հակառակ Միակամականաց, յորում կոչ եւ զերկուց բնութեանց ի Բրիտանոս եւ զմիոյն անձնաւորութենէ:

Ի Հռոմէյեցի մտանադաջ անտի՝ Ղեւդեայ “Գիր ուղղութեան առ եպիսկոպոսունս Գաղղայ,” ¹: — Յովհ. Կասեիանու “Վասն մարմնաւորութեան Բրիտանոսի գիրք Է,” Հակառակ մարմնութեանց Նեստորի: — Մարեայ Մերկասարի “Յանդիմնութիւն հանգանակի Թեոգորի Մոսիսեւտացւոյ,” (մեկնութիւն մարմնութեան Թեոգորի): “Համեմատութիւն վարդապետութեանց Գաւրոսի Մամնատապետը եւ Նեստորի,” “Գանք Հակառակք (ԹԲ.) նորդիցն Նեստորի,” — Կապրեոզի եպիսկոպոսի Կարքեդոնապոյ “Վասն միոյ անձին (persona) Բրիտանոսի Աստուծոյ եւ մարդոյ Հակառակ Նեստորի, որ եւ թուղթք երկու հանդերձ հառաւորաբով երրորդին: — Ս. Պետրոսի Ռաբիսոսի “Թուղթ առ Եւսեբէս Հայր վանաց,” — Պրոսպերայ Արախանապետը “Արձանագիր դամբանական Նեստորական եւ Պեղագեան. հերձուածոյն,” — Ղեւնի Մեծի թուղթ առ Փառխանոս. նորին թուղթ առ Ղեւնի Աւգոստոս: — Ս. Փեղղեայ Գ. քահանայապետի “Թուղթ առ Պետրոս Թափիչ,” (ի Սիւնհոդոսէն Հռոմոյ) որով յորդորի առ յուղղութիւն. մեւ եւս թուղթ առ Նոյն, որով արկանի յիշխանութենէն եւ նզովի: — Փաւստեայ Ռեգիսպոյ “Թուղթ առ Գրատիոս սարկաւազ,” — Գեղասիոսի քահանայապետի ըննայի գիրն “Վասն երկուց բնութեանց ի Բրիտանոս, Հակառակ Եւսեբեայ եւ Նեստորի: — Վեդդեայ Տափասցւոյ “Հակառակ Նեստորի եւ Եւսեբի գիրք Ե,” ի ջատագովութիւն՝ Բաղկեգոնական սինհոդոսին: — Սեւեբիւնեայ Բոյնթիոսի “Հակառակ Եւսեբեայ եւ Նեստորի վասն երկուց բնութեանց եւ միոյ անձին Բրիտանոսի, գրեալ առ Յովհաննէս սարկաւազ Հռոմոյ,” — Փաղգեանեայ Փերրանդոսի “Թուղթ առ Անտաղիոս սարկաւազ Հռոմոյ,” (վասն երկուց բնութեանց ի Բրիտանոս, եւ թէ մարթէ ասել՝ Միգիս յորրորդութենէ՝ ծնեալ եւ չարչարեալ):

151

Հօտաւ Որդինեանց եւ իսն երեցն էլ: Վասն Հակառակութեան զորոգինեայ ի սկզբանէ՝ ճառեցաւ: Յետ թարգմանելոյ Ռուփինեայ զՎասն սկզբանց գիրոս Որոգինի՝ տեսեալ նորա թէ այլ ինչ թարգման 1 Ցեւ վերագոյն էլ 413: 2 Ցեւ վերագոյն էլ 386—394:

նույնիսկ Երանժիմոս ի Հռոմ առաքելաց, գովառնիցեալ, եւ «Գառաւ
խանապետութիւն վասն անձինն առ Անաստասիոս քահանայապետ
միանգամայն հանէր երկուս գիրս կշտամբութեան ի Երանժիմոս : Գրեալ
յայտնամ Երանժիմոս «Բանս պատասխանապետութեան հակառակ Թուղթի
նեայ՝ գիրս Գ» . յետ այնորիկ զի ըստ միողէ գրէր Երանժիմոս «Գրեալն
առ Գամմալիոս հակառակ մարտութեանց Յովհաննու Երուսաղեմացոյ,
եւ «Գրեալն առ Թէոփիլոս հակառակ նորին Յովհաննու» . Գարձեալ
«Գրեալն վասն մարտութեանց Որոգինի առ Գամմալիոս եւ Յովհաննու,
եւ զայլ եւս թուղթսն : — Եպիփանեայ թուղթք երկու՝ զի առ Երանժի-
մոս, եւ մեւս առ Յովհաննու Երուսաղեմացի : — Ս. Անաստասիոսի Ա.
քահանայապետի «Առ Յովհաննու Երուսաղեմացի վասն անձինն Թուղթեաց,
պատասխանի հարցմանն թէ աղբււր պարս իցէ զԹուղթնս Գառաւ
պարս առնել այնու» զի զգիրսն Որոգինի ի յունէ անաթ թարգմանեաց.
մեւս եւս «Թուղթ առ Միմադիէիոս Մեգիդոնացոյ եպիսկոպոս», որում
յայտ արարեալ զգիրն Թէոփիլեայ առ ի խելոյ զմարտութիւնն՝ եւ եւ,
ասէ, զմարտութիւնս Որոգինեանցն նորմեցի : — Աւգոստինոս «Հա-
կառակ Պրիսկիլիանեանց եւ Որոգինեանց գիր», առ Որոսիոս : — Թէւ
գորի Յիւլիոսպոլացոյ «Գիր վասն մարտութեանցն Որոգինի», յետ թու-
լոյ զմարտութիւնսն զայնոսիկ՝ զորս պինգ իսկ ունէր յառաջագոյն :

{Եւս դադարելոյ պար Որոգինեան գովառնութեան՝ գրգռեցաւ այն եր-
րորդ անգամ ի պատճառս հերձուածոյն Միարնեայց, եւ աստափն ծա-
գեցաւ մեւս եւս սասակագոյն վիճուի վասն երկնց գլխոյ (որ են գիլք
Թէոդորի Մոփսուեստացոյ, Թէոդորեանայ պատասխանի ԺԲ. նորմեցն
Վիւրդի եւ Իբայ Եդեսացոյ թուղթ առ Մարիս պարսիկ) : Ի խնդիր
պար հայն՝ Վիգիլեայ քահանայապետի թուղթ առ համբէն եկեղեցի,
թուղթ առ Ռուստիկոս սարկաւազ եւ Սերաստիանոս, եւ թուղթ «Գրե-
րականացն Խաղաղայ եւ պղն», մանաւանդ Վիգիլեայ Քահանայապետութիւնն
(Constitutum) յորում գիլք Թէոդորի Մոփսուեստացոյ դատապար-
տին իբրեւ մղորականք, իսկ անձն ոչ դատապարտի, այլ վասն Թէոդ-
որեանայ եւ Իբայ ոչ ինչ նոր սահմանի. Վիգիլեայ «Թուղթ առ Եւ-
սիբիոս», յորում երեք դուռէք դատապարտին : Յուստինիանու կոյսեր
«Թուղթ առ Ե. Ժողովն տիեղերական», յորում կոյ մուծեալ մասն զի
Դատաստանին (Judicatum) Վիգիլեայ, նշնպէս «Թուղթ առ Մեննաս
հակառակ ամպարշափն Որոգինեայ», եւ «Դասանութիւն ուղեղ հաւա-
սոց Յուստինիանու հակառակ երկնց գլխոյ», :

{Եպիսկոպոսուէք եկեղեցւոյն Ափրիկեցոց՝ որ համարէին թէ դատա-
պարտութեամբ երկնց գլխոյ՝ անարգի իմն ճոխութիւն Գաղիլեանական
սիւնհոգոսին՝ եզին բազում գիրս ի ջատագովութիւն ժողովոյն, որք են
Փուղգենեանայ փերրանդոսի «Թուղթ առ Պեղագիոս եւ Անտոգէոս
սարկաւազս Հռոմոյ վասն երկուց բնութեանց ի Բրիտանոս» . Գարձեալ
«Ի ջատագովութիւն թղթոյ Իբայ Եդեսացոյ եւ երկնց գլխոյ», (ընդգէմ
Անգլիոնցն) : — Ռուստիկեայ սարկաւազի Հռոմոյ «Վիճուի ընդգէմ
Անգլիոնց», : — Պոնտիանեայ եպիսկոպոսի Ափրիկեցոց «Թուղթ առ Յուս-
տինիանոս կայսր», (ի ջատագովութիւն երկնց գլխոյ) : — Փակունդեայ
Հերմիանացոց եպիսկոպոսի «Վասն պաշապանութեան երկնց գլխոյ Բաղ-
կեդոնական ժողովոյն գիլք ԺԲ» . (առ Յուստինիանոս կայսր) : — Վիլե-
րասեայ սարկաւազի Վարքեդոնացոց «Համառօտութիւն իրաց նետա-
րականացն եւ Եւսիբեականաց», յորում ոչ միայն զպատմութիւն անցից

աղանդոցն այնոցիկ աղէ, այլ եւ վարդապետութիւն եւս ի պաշտպանութիւն երիցն գլխոց ընծայեցուցանէ:

(Նորդի Միախախտեալ: — Ս. Սոփրոնիոսի Հայրապետի Երուսաղէմացւոյ «Թուղթ սինհոդոսական վասն Հերձուածոց հակառակ (Հայրապետացն) Կիւրոսի Աղէքսանդրացւոյ եւ Սերգեայ Կոստանդինուպոլսացւոյ»: — Յովհաննու Դ. եւ Մարտինեայ Ա. Թուղթք: — Ս. Մարտինեայ Աբբայի եւ Խոստովանողի «Մաքառուն ընդ Կիւրոսի», Միակամականն Հայրապետի մերժելոյ յաթողոյն. Նորին «Վասն երկուց բնութեանց ի Գրիստոս», գլուխք ժ: — Ս. Անաստասիոսի Աբբայի ի Պողոստին ի վասն Ս. Եւթիմիոսի Թուղթ առ վանականս Կարարիտացիս հակառակ Միակամականաց: — Ս. Անաստասիոսի երիցու եւ պատասխանագրի (apocrisarius) հառմայեցւոյ «Թուղթ առ Թէոդոսիոս երեց Պանդրացի», — Անաստասիոսի դիւանապանի «Ժողովածոյք» այս ինքն՝ այլ եւ այլ Թուղթք եւ տեղեկութիւնք վասն մոլորութեանց Միակամեանցն: — Յովհաննու Պամասկացւոյ «Վասն երկուց կամաց եւ աղէցութեանց ի Գրիստոս»:

Հետեւ Պարթեմարացն: — Ս. Գերմանոսի Հայրապետի Կոստանդինուպոլսոյ Թուղթք երեք: — Ս. Գրիգորի Բ. Հռոմայ քահանայապետի, մի. առ Գերմանոս եւ երկու «առ Ղեւոն խաւարացի», կայսր: — Յովհաննու Երուսաղէմացւոյ «Պատմութիւն ծագման Պատկերաճարտացն Խռովութեանց»: — Նիկեփորայ Հայրապետի Կոստանդինուպոլսոյ «Հակառակ Պատկերամարտից գիրք Դ.», Նորին «Վիճումն ընդ Ղեւոնի Հայոյ» եւ «Դաւանութիւն առ Ս. Ղեւոն Գ. քահանայապետ», — «Ս. Թէոփորայ Ստուդիտայ Թուղթք», «Գիրք վարդապետական հակառակ Պատկերամարտից», «Բան վասն պաշտաման եւ մեծարանաց սրբոց պատկերացոյ», «Հառ յերկրպագութիւն պատուական եւ կենդանարար խաչին»: — Յովհաննու Պամասկացւոյ «Վասն սրբոց պատկերաց ճառք Գ»:

Ի բաց եղեալ զհանգամանս ժամանակաց՝ զոր տայ Մ. Խորենացի պատմութեան Արտաշէսի Ի. (տալով մին 41 տմս թուգաւորութեան՝ ըստ հաշուի, այլ ըստ համեմատութեան դիպացն՝ աւելի քան զամս 75 ընծայելով, այնու՝ զի համեմատէ զդէպսն Արտաշէսի ընդ ժամանակաց՝ Ներոնի, Վեսպիանու, Տիտուսի, Դոմիտիանու, Ներուայ, Տրայիանոսի եւ Ադրիանու իսկ.) զայս, առեմ, եւ զայլ եւս ինչ հանգամանս պատմութեան առ Խորենացւոյն ի բաց թողեալ, այնչափ ինչ նմանութիւն գոյ պատմութեանն Արտաշէսի Ի. ըստ դիպացն ընծայելոց յերգոցն վիպասանաց՝ ընդ պատմութեան Տրդատայ առ Տակիտայ եւ Յովսէպայ (տես էջ 107—124), մինչեւ գրեթէ առանց յերկուանաց մարթի նոյն զերկոսին համարել։ Գլխաւոր կէտք համեմատութեան են՝ Ե. Գիր եւ աղերս Պարթեւաց եւ Հռոմայեցւոց ընդ միմեանս, նոյն յերկոսին եւս պատմութիւնսն։ Ի. Երկոսին եւս՝ մերժի յայնժամու թագաւորն Հայոց, եւ ի Պարթեւաց կացուցանի զօրօք (անդ ի ձեռն Սմբատայ, աստ ի ձեռն Վասակայ) թագաւոր Հայոց։ Գ. Որպէս աստ, նոյնպէս եւ անդ Փարսման ոմն արքայ Վրաց է հակառակ Պարթեւաց եւ Հայոց։ Դ. Դոմիտիոս ըստ երգոցն վիպասանաց՝ (Դոմիտիոս Կորբուղոնն Տակիտեայ) եկեալ ի Հռոմայեցւոց կողմանց հակառակ թագաւորին Հայոց հաստատելոյ ի Պարթեւաց։ Ե. Եւ անդ եւ աստ՝ շինութիւն Արտաշատ քաղաքի։ Զ. Մարտ պատերազմի ընդ Ալանաց (երկիցս)։ — Խոռ զայլ ինչ մերձաւորագոյն յիշատակս առ Խորենացւոյն, որպիսի ինչ՝ Հռոմէական զօրաց չժամանել ի դէպ ժամու յօգնականութիւն (Լարուանդայ)։ Ետ (Արտաշէսի) գրաւելոյ յինքն զաշխարհն՝ հասանել Հռոմայեցւոցն լեզեոնաց անագան. երթալ (Արտաշէսի) ընդ առաջ կայսեր եւ ցածուցանել զնա, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։

Տ Ե Ի Տ Ե Կ Ժ Ը Մ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Ց Ը Կ Ը Ն			
Մ Ի Ն Զ Ե Ի Ց Ը Մ Ն 490			
ԳՆՏՍԵՐԲԷ ՀՈՒՍՄԱՆՑԵԹՈՑ	ԲԱԳԱՆՈՐԲ ՀԱՅՈՑ	ԳԱՀԱՆԱՆՑԱԳԵՑԲ	
30	Աւգոստոս միահեծան		
20		Տիգրան (Բ.)	
5		Տիգրան (Գ.) Է.	
		Երասայ	
3		Արաւաւորդ (Գ.)	
Յ. Գ. Բ.		(Ա. Բ. Բ.)	
1		Արիւրարդան	
		Արաւաւորդ	
		Տիգրան (Գ.)	
14	Տիգրիս		ՅԵՍՈՒՍ ԳՐԻՍՏՈՍ + 33
16		Որան	
18		Արաւաւորդ (Գ.)	
34		Արշակ (Բ.)	
35		Միհրդատ, (Ան-	
		նան)	
36		(Անապրոս)	
37	Կաղիզաւոր		
41	Կաղիզիս		
42			Ս. Գեորգի
45		Հաւաքամիտ	
53		Տրդատ (Ա.)	
54	Ներսէս		
60		Տիգրան (Ե.)	
62		Տրդատ (Ա.) միւսան-	
		գամ	
		(Երասայ)	
63			
68	Գաղաթ		Ս. Ղինոս
69	Ուրան		
	Վիտիգիս		
	Վիտիգիս		
79	Տիգրան		Ս. Կղեմոս կամ Ան-
			կղեմոս
80		(Արաւաւորդ Բ.)	
81	Գամալիանոս	Աշխատի	
91			Ս. Կղեմէս Ա.
96	Ներսէս		
98	Տրդատ		
100			Ս. Եւարդիանոս
107		Գաղթամանիք	
109			Ս. Աղեքանեղոս
117	Աղբիւր	Գաղթամանաւոր	
119			Ս. Սիւրբան
127			Ս. Տեղեմիտ
135		(Արաւաւորդ Բ.)	
138	Անանիան Պիոս	(Տիգրան Ա.)	
139			Ս. Հիւրիանոս
140		Աբեմենիք	
142			Ս. Պիոս Ա.

ԵՆՑ ԳՐԱԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	Տ Ե Ի Տ Ե Կ Ժ Ե Մ Ե Ն Ե Կ Ե Կ Ց Ե Կ Ե Ն Բ Ի Ն Ձ Ե Ի Ց Ե Մ Ե 490		
	ԿԱՅՄԵՐԻ ՀՌՈՄԱՅԵԾԻՈՑ	ԲԱԳԱՆՈՐԻ ՀԱՅՈՑ	ԲԱՀԱՆԱՅԵՐԵՑԻ
156		(Տէրան Գ.)	
157			Ս. Արհեստ
160		Յղեմա	
161	Մարկոս Աւրելիոս Ղուկիոս Վերոս † 169		
168			Ս. Սոսերոս
177			Ս. Եղեթերոս
180	Կոմանդոս		
192		Սանատարուկ	
193	Պերտինաքս Տիտ . Յուլիանոս Սեպտ . Սեւերոս		Ս. Վիկտոր
195		Վաղարշ	
202		(Վաղարշ)	Ս. Զեփիրիոս
210		(Խոսրով Ա. † 260)	
211	Կարակաղա		
217	Մակրինոս		
218	Հեղինգաբաղուս		
219			Ս. Կաղէքստոս Ա.
222	Աղէքս . Սեւերոս		Ս. Ուրբանոս
230			Ս. Պանտիանոս
235	Մաքսիմիանոս		Ս. Անտոնոս
236			Ս. Փարիմոնոս † 250
237	{ Գորգիանոս Ա. Գորգիանոս Բ.		
238	{ Պուպիէնոս Բաղդէնոս Գորգիանոս Գ.		
244	Փիղիպպոս	Արտաւաղդ	
249	Դեկիոս		
251	Դրեք . Գաղղոս		Ս. Կռնեղիոս
252			Ս. Ղուկիոս Ա.
253	Էմիլիանոս Վաղերիանոս		Ս. Ստեփանոս Ա.
257			Ս. Սիբաստոս Բ. † 258
259	Գաղիէնոս		Ս. Դիմոնիսիոս
268	Աւր . Կղաւգիոս		
269			Ս. Փեղէք
570	Աւրելիանոս		
275	Տակիտոս		Ս. Եւաղիանոս
276	Աւրել . Պրոքոս		
282	Աւրել . Կարոս		
283	Կարինոս † 285 Կուսմիրիանոս		Ս. Գաղիոս
284	{ Դիոկղետիանոս — 305	(Տէր-Կ)	
286	{ Մաքսիմիանոս — 305		
292	Բաժանումն աւերաթեան		
296			Ս. Մարկելիոս

ՅԵՐ
ԳԻՍՏՈՒՄ

Յ Ե Ւ Ց Ե Կ յ Ե Մ Ե Ն Ե Կ Ե Կ Ց Ե Կ Ե Ն

Մ Ի Ն 2 Ե Ւ Ց Ե Մ Ն 480

ԿԵՍԵՐԻ ԿԵՍԵՐԻ

ԲԵԿԵՐԻ ԿԵՍԵՐԻ

ԿԵՍԵՐԻ ԿԵՍԵՐԻ

297

305

Գաղերիս + 311

Կոստանդիս + 306

Երկրորդ Բաժանում

206

Կոստանդիանոս Ա.

Սեւրոս + 307

Մաքսիմիանոս + 312

Մաքսիմիանոս + 310

307

Մաքսիմիանոս + 313

Ղիկիսիս + 324

308

311

Ս. Մարկեղոս Ա.

Ս. Եւսեբիոս

Ս. Մեղրեպոլէս

Ս. Սեղեստրոս

314

324

Կոստանդիանոս Մեծն
ժողովի

336

Ս. Մարկոս

Ս. Եւսեբիոս

337

Խաղարի Բ.

337

Կոստանդիանոս Բ. + 340

Կոստանդիանոս Բ. + 361

Կոստանդիանոս Ա. + 350

342

350

Յիւրիս Բ.

Արշակ Բ.

352

355

Ղիկիսիս + 366

Ս. Փիլիպոս Բ.

361

Եւսեբիոս Ուրաղոս

363

Եւսեբիոս

364

Վաղենիանոս Ա. + 375

Վաղէն + 378

366

Ս. Դամասկոս Ա. + 384

369

Պապ

374

Վարադաւան

375

Գրաւիանոս + 383

379

Բէռլոս Մեծն + 395

383

Վաղենիանոս Բ. + 392

Մաքսիմիանոս + 388

Արշակ Գ.

Խաղարի Գ.

385

Ս. Արիստիդէս

391

Եւսեբիոս + 394

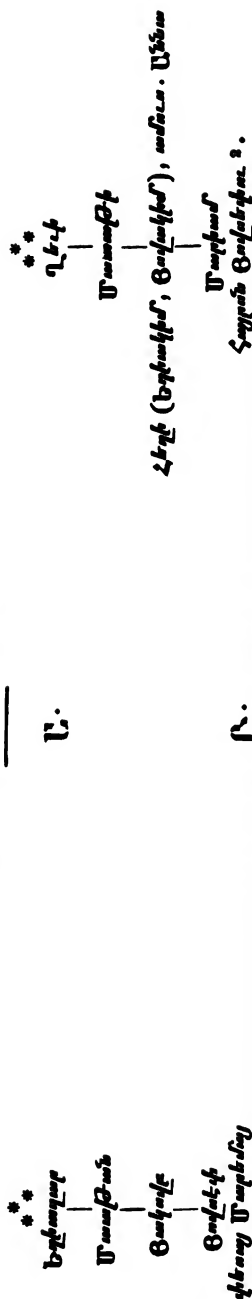
Վաղենիանոս

392

Տ Ե Լ Տ Ե Կ Ժ Ը Մ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Յ Ը Կ Ը Ն			
Մ Ի Ն 2 Ե Ի Ց Ը Մ Ն 480			
Կ Ը Յ Ս Ե Բ Բ Է Զ Ռ Ո Մ Ը Յ Ե Ց Ի Ո Ց		Հ Ը Ե Բ	Ք Ը Հ Ը Ն Ը Յ Ը Պ Ե Ց
Յ Ը Բ Ե Ի Մ Ո Ի Տ Ս	Յ Ը Բ Ե Ի Ե Լ Ս		
394	Թէոդոսիոս Մեծ		
395	Ոնորհոս		Ս. Անատոսիոս Ը
398	Արկադիոս		Ս. Իննովկենտիոս Ը
401			
408	Թէոդոս Բ (Պուղբերիս)		
414		Խոսրով Գ. միւս- անգամ	
415		Շապուհ	
417			Ս. Զոսիմոս
419		Անիլիանոս Թիւն	Ս. Բոնիփապիոս Ը
422		Արապէս Գ.	Ս. Կեղեատիմոս
423	(Թէոդոս Բ.)		
425	Վաղենտինոս Գ.	(Մարգարէ)	
429		Վեհ-Միհրաշապ.	
432			Ս. Սիքստոս Գ.
440			Ս. Ղեւոն Ը Մեծ
442		Վասակ Սիւնի	
445			
450	Պուղբերիս † 453		
452	Մարկիանոս	Ատրովդդ. Արշա- կան	
	Ղեւոն Ը.		
455	Պետրոս Մաքսիմոս		
456	Աւիտոս		
	Ռիքիմէր † 472		
457	Յուդիոս Մայիորի- անոս		
461	Սեւերոս † 465		
464		Ատրվնասպ Յովմանդեան	Ս. Հիլարիոս
467	Անթեմիոս		
468			Ս. Սիմպղիկիոս † 482
472	Անիկ. Ողբերիս		
473	Գրիգորիոս	{ Ղեւոն Բ. } Զենոն † 491	
474	Յուդ. Նեպոս † 480	(Բասիլիսկոս † 477)	
475	Ռոմուլոս Աւգուս- տուլոս		
480	Ոգոսակեր Հերու- լապոյ Թագաւոր		
481		Սահակ Բ. Բա- գրատունի	Ս. Փեղքոս Գ. † 492
483		Շապուհ Միհրա- նեան	
484		Վահան Մամիկո- նեան	

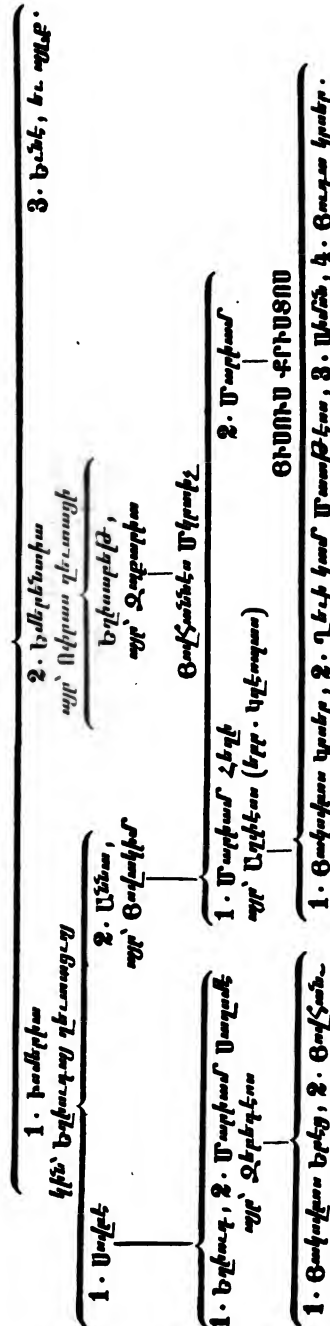
Ա. ՏԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐԿԱԿԱՆ

Ազգականութիւն գրեալսք.

Բ.

Ստացան, ամուս. Երկուսիւ

1 Անուսիւս Հայրն՝ ա. Մարկայ, Ա. 1....
2 Անուսիւս Հայրն՝ ա. Դէպ, Գ. 23....

[illegible]

Բ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Աղբակաճութիւն տանն Աւարտեայ.

Ա. Տահմ Ետեմ:

Գ. Յուզիս Կեար, բղեւշի, ամուս. Աւարիս

<p>1. Յուզիս Երեցի, 2. Կ. ՅՈՒՂԻՈՍ ԿԵՍԱՐ
ամուս. Կոռնելիս, գուտար Կիննայ</p>	<p>3. Յուզիս Կրտսեր,
այր՝ Ատիս Կամ Ակկիս Բաղդաս</p>
<p>Յուզիս,
այր՝ Կ. Պամելիս</p>	<p>Ատիս Կամ Ակկիս
այր՝ Գ. Ոկտաւիս</p>
<p>Գ. Ոկտաւիս, որդեգիր Գ. Յուզիս Կեարեայ,
եւ Կոռնելիս Գ. Յուզիս Կեար Ոկտաւիս
(Աւարտեայ) Կայր 31 շաբաթ քան զԲԲ. — 14
յետ Բրիտանի:</p>	

Բ. Տահմ Ոկտաւիս:

Գ. Ոկտաւիս, եղիլ, բղեւշի, ամուս. Ատիս՝ գուտար քան Յ. Կեար:

<p>1. Ոկտաւիս, 2. Գ. Ոկտաւիս՝ ապա Գ. Յուզիս Կեար, այս ինքն՝
ՈԿՏԱՒԻԱՆՈՍ ԱԻԳՈՍՏՈՍ</p>	3. Լիւիս, տես ի Կլաւդիոս Տահմին
Յուզիս	
այր՝ 1. Մ. Մարկելլոս, 2. Մ. Վիդիանոս Աղբիւղաւ, 3. Տիրերիս,	
<p>1. Գ. Կեար, 2. Ղ. Կեար, 3. Աղբիւղաւիս, 4. Յուզիս, 5. Մ. Աղբիւղաւ
ամուս. Լիւիս,
գուտար Դրու-
այ, քայր Գեր-
մանիկեայ.</p>	<p>այր՝ Գերման-
նիկիս
այր՝ Ղ. Եմիլ. Պատահում
Պաւլոս</p>

Գ. Տահմ Կլաւդիոս Դեարիս Էդր Տիրերիս քան ին՝ Աւարտեայ:

Տիր. Կլաւդիոս Ներոն, ամուս. Լիւիս Դրուսիլլոս՝ յետ Ալեքսանդր Զահմին Կինն Աւարտեայ

<p>1. Տիր. Կլաւդիոս Ներոն
Կայր 14—37</p>	<p>2. Կլ. Դրուսոս Ներոն
ամուս. Անտոնիս</p>
<p>Դրուսոս, ամուս. Լիւիլլոս
գուտար Դրուսեայ երեցու</p>	<p>1. Կեար Գերմանիկոս, 2. Լիւիլլոս, 3. Տիր.
Կլաւդ. ամուս. Աղբիւղաւիս Կ. Գրուս. 40—54</p>
<p>1. Աղբիւղաւիս, 2. Դրուսիլլոս, 3. Յուզիս, 4. Ներոն Դրուսոս, 5. Գ.
Կեար Կաղիլլոս Կայր 37—40</p>	
<p>Դ. Դոմիտիոս Ենարարոս որդեգիր Կլաւդեայ, որ Կոռնելիս Ներոն Կլաւդիոս Կ.
ամուս. 1. Ոկտաւիս, 2. Պապիլոս Սարին, 3. Սատուրնիոս Մետաղադիս.</p>	

Գ. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅՈՏՏ՝ ԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶԻ

ԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ Մ. 306. ամուս. Հեղինե, Յ. Բեղարյան		ԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ Մ. 306. ամուս. Հեղինե, Յ. Բեղարյան	
ԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ Մ. 306—337		ԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ Մ. 306—337	
Ամուս. Մանեման, Յ. Փառաստ.		Ամուս. Մանեման, Յ. Փառաստ.	
1	2	1	2
Կրկնություն. Կրկնություն.	Կրկնություն.	Կրկնություն.	Կրկնություն.
336. Կարգ + 340. Կարգ + 361. Կարգ + 350.		336. Կարգ + 340. Կարգ + 361. Կարգ + 350.	
Կրկնություն. Կրկնություն.		Կրկնություն. Կրկնություն.	
336. Կարգ + 340. Կարգ + 361. Կարգ + 350.		336. Կարգ + 340. Կարգ + 361. Կարգ + 350.	

ՅՈՏՏ՝ ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ

ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ		ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ	
ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ		ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ	
ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ		ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ	
ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ		ԲԵՂԱՐՅԱՆ ՄԵԶԻ	

Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.		Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.	
Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.		Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.	
Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.		Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.	
Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.		Ամուս. Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 395.	

ԲԵՂԱՐՅԱՆ Մ. 408—450.		ԲԵՂԱՐՅԱՆ Մ. 408—450.	
Ամուս. Եղիմ Փառաստ (ԱՅԻՆԱՅԻՆ)		Ամուս. Եղիմ Փառաստ (ԱՅԻՆԱՅԻՆ)	
Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 417 + 421.		Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 417 + 421.	
Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 417 + 421.		Եղիմ Փառաստ, Յ. Գառնա զուտար Ա. 417 + 421.	

Դ. ՅԱՆՑԱԿ ԱԶԳԱՆԱԾԱՐԱԿԱՆ

ՅՈՇԺ ԱՐԱՇԽԻՄԻՍ.

Արտաշէս Ա. որդի Արշակայ Ա., թաւն վաղարկակայ Ա.

Տիգրան Մեծ, Արտաշէս, Գուր, Արտաշանայ
 որդիք երկու անանուանք, Տիգրան թագ. Ծովոկայ, Արտաւաղդ (Ա.) այլ՝ Միհրդատ Զ. այլքայ Պոնտոսի
 Արտաշէս (Արտաքսիաս), Տիգրան, Արգար, ամուս. Հելլենէ, Աւգէ. Մեհար, Փառնակ, Միհրդատէ,
 Տիգրան (Դ.) Տիգրան Արսեր, քայլք եւ ամուս. Երասոյ 1. Անանուս, 2. այլ. Սանատրուկ
 * * * որդիք կառարկալք է
 Ան աշխարհիկ Սանատրուկ
 Կին աշխարհիկ Սանատրուկ
 Երուանդ թագ. Երուաշ քանդակու.

ՅՈՇԺ ԱՐԱՇԽԻՄԻՍ.

Արտաշէս (Բ.) որդի Սանատրուկ. ամուս. 1. Սաթրէիկ գուար աղբային Արանայ, 2. Մանգու. հարձ Արգանայ

Արտաշէս (Բ.), Տիգրան, Վրդ, Մաթան, Զարեհ, Տիգրան (Գ.)
 ամուս. Ա. Ա. յոն՝ յոնայ ամուս. 1. Ա. Ա. 2. Ռոմի Հառնայի
 Կին Երուանուայ ան. գրատունի որդի Սմբատուրհայ
 Զատեր Սմբատուրհայ 1. Ա. աղարշ, հայր Խառնու. Ա. 2. Կատանիք Հայր Խառնուրդ Ռոմանոն
 ամուս. 1. Ա. Ա. 2. Ռոմի Հառնայի

Ե. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՆԱՐԱՅԱՆ

ՅԵՄԻՆ ԶԵՆՆԱՐԱՅԱՆ ՊԱՐԺԵԼԱՅ.

ԱՐԶԱԿԱՆԻ ՊԱՐԺԵԼԱՆԻՆ	
ԱՐԶԱԿ ԱՐԱՄԱՆԻ Գ.,	ԱՐԶԱԿ ՄԵՆԻ Բ.
ԱՐԶԱԿ ԱՐԱՄԱՆԻ, ԴԱՐԺԵՆ, ԱՐԶԱԿ ԳԱՄԱՐԻՉ ԹԱՂ. ՀԱՅՐԱՅ ԹԱՂ. ՀԱՅՐԱՅ	ԱՐԶԱԿ ՎԱՐԺԵԼԱՆ, ԱՐԶԱԿ ՎԱՐԺԵԼԱՆ
ԱՐԱՄԱՆԻ	ԲԱԿԻՐ, ՏՐԱՄԱՆ
ՊԱՐԺԵԼԱՆԻՆ	ԹԱՂ. ՄԱՐԱՅ ԹԱՂ. ՀԱՅՐԱՅ
ԹԱՂ. ՊԱՐԺԵԼԱՅ, ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅՐԱՅ	ԱՐԶԱԿ ԽԱՐԻՉ, ԱՐԶԱԿ ԲԱԿԻՐ
	ԱՐԶԱԿ ՎԱՐԺԵԼԱՆ Բ.
	ԱՐԶԱԿ ՎԱՐԺԵԼԱՆ Գ.
	ՏՐԱՄԱՆ ԹԱՂ. ՀԱՅՐԱՅ
	ԱՐԶԱԿ ԱՐԱՄԱՆԻ Գ., ԱՐԶԱԿ ԹԱՂ. ՀԱՅՐԱՅ (ԵՐԱՄ ՊԱՐԺԵԼԱՅ)

2. ՅԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱԾԱՐԱՐԱԿԱՆ

ՅՈՏՆԻ ՏՐԴԱՐԱՅ ՄԵՆԻ.

Խոսքով Ա.	
Տրդատ (Բ.), Խոսքով իրական	
ամուս. Աշխեն դուստր Աշխենայ	
Խոսքով Բ.	
Տիրան Բ.	
Արտաշէս, Տիրիթ	Արշակ Բ. ամուս. 1. Պղնկիա դուստր Արշակայ 2. Փառանձեմ դուստր Անդակայ կամ Անահայ.
Ա. Ա., Պապ.	ամուս. 1. Ա. Ա. Ի կոտանդինուպոլեայ, 2. Զարմանդուխտ.
Արապազատ.	1. Արշակ, 2. Աշխարակ, ամուս. Ա. Ա. Դուստր Սաշակայ տապեար ամուս. Աշխեն.
դուստր դուստր Մանուկի Մուս- միկանայ կամ Բարեան Արենայ.	
Ա. Ա. Դուստր Գնեղայ Գնեղայ, Ա. Ա. Դուստր այլ՝ Յուսիկ.	
Պապ, ամուս. Աշխարակ, Աշխարակ, ամուս. Բարեան Ներսէս, ամուս. Ա. Ա. դուստր Ապիմիդ տրուշն Հուսիկ	

Ը. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅԱՏՃՐ ԲԱԳՐԱՄԱՈՆՆԵԱՅ .

Համեմատ Բագարաւ (Բագարաւ) Ա. Բագարաւ ի զաւակէ Համեմատայ Հովի

Ենանաւ Բագարաւ
Սահմանաւ (Սահման), Ազարիւ

Բագարաւ Բագարաւ, (Բագարաւ) Սահման, որը՝ Բագարաւ Ազարաւ
Սահման Ա.

Սահմանայ, Սահմանայի որը՝ Բագարաւ
Տրգարաւ, աւան. 1. Երանանայ Բագարաւ Տրգարայ Ա. Զ. Նազարիկ Հարձ Բագարայ Արանայ

Սահման Բ. Բագարաւ
Բագարաւ Բ. Բագարաւ
Սահման Գ. Բագարաւ
(Երանանայ Բագարաւ. Բագարաւ)
Տրգարայ Բագարաւ 451
(Երանանայ Բագարաւ. Բագարաւ)
Սահման Բ. Բագարաւ 453

Թ. ՏԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՏՈՇՏ ՄԱՍԻՔԱՆԵԱՆ

Մանգուն ձեռագին

վաչէ Ա. Սպարապետ

Արտաւաղդ Ա., Ա. Ա. դուստր՝ Հարան Աշխարհի շինարար, Ա. Ա. դուստր՝ Հարան Աշխարհի շինարար

Արտաւաղդ Ա. Սպարապետ

վաղգան Բ. Նախագ.

վաղգան Բ. Նախագ. Սպարապետ, Ա. Ա. դուստր

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչէ Բ. Նախագ. Արտաւաղդ Բ.

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. դուստր

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչէ Բ. Նախագ. Արտաւաղդ Բ.

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. դուստր

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչան Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաղգան Գ., Համարագ, ամուս. Սաչախանդ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաղգան Գ., Համարագ, ամուս. Սաչախանդ, Ա. Ա. զարապետ, Ա. Ա. զարապետ

վաչան Բ., վաչան Բ., Արտաւաղդ Բ., վաչան Բ.

վաչան Բ., վաչան Բ., Արտաւաղդ Բ., վաչան Բ.

Գրիգոր.

Հաչան կամ վաղգանաչի, այլ.

վաղգան բոլորաշին վարաց,

վաղգանաչի, այլ Արտաւաղդ կամարագան.

